ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ - ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ - ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ

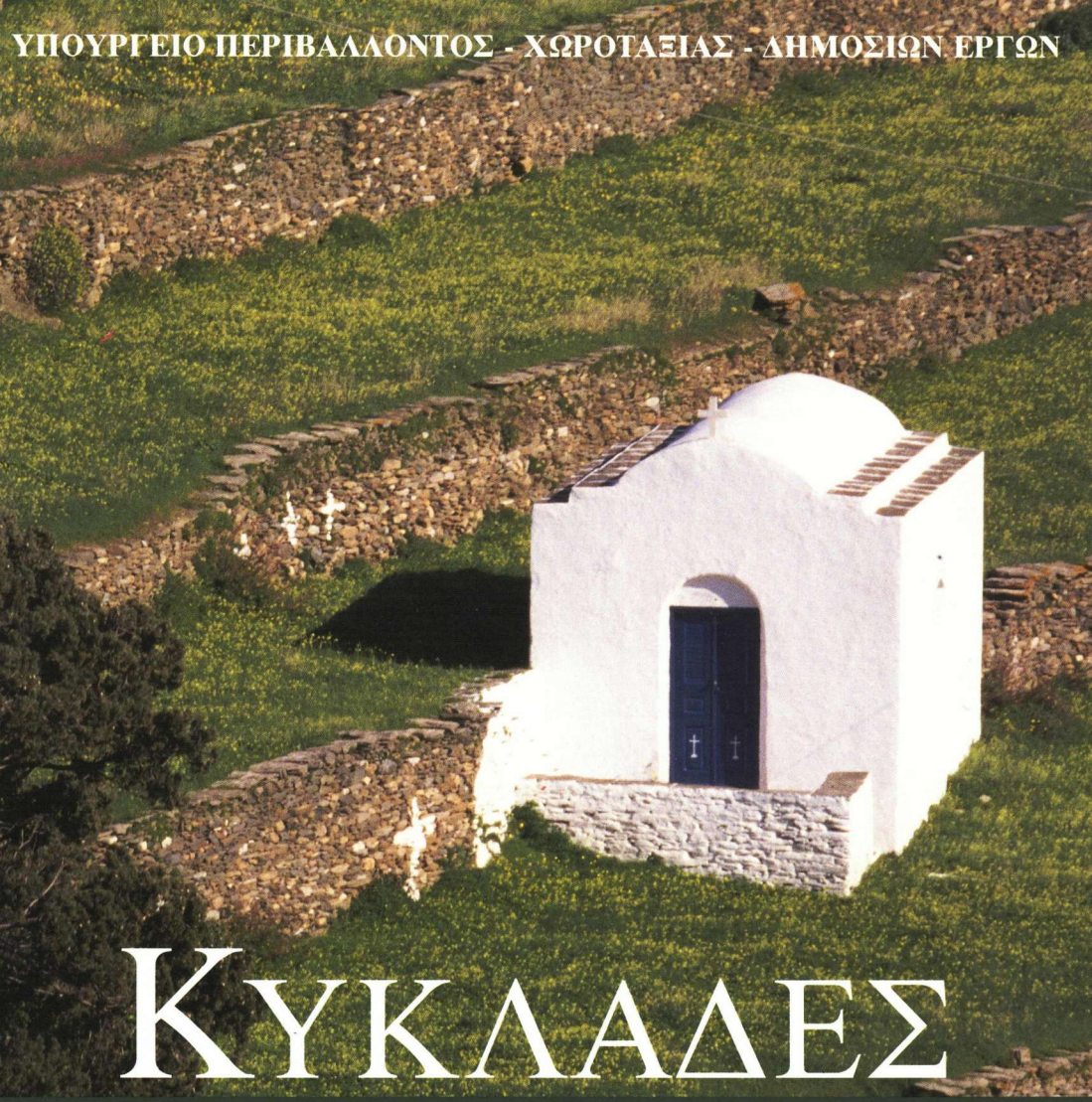

ΚΥΚΛΑΔΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος - Εθνικόν Ιδρυμα Ερευνών

ΑΘΗΝΑ 1998

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ - ΧΩΡΟΤΑΞΙΑΣ - ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΡΓΩΝ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΥΚΛΑΔΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο

Επιμέλεια
Λίνα Γ. Μενδώνη - Νίκος Μάργαρης

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΟΣ - ΕΘΝΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ - ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΑΘΗΝΑ 1998

Επιστημονική και Συντονιστική Επιτροπή του Προγράμματος:

Λίνα Γ. Μενδώνη, Κ.Ε.Ρ.Α., Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών
Χριστίνα Αγριαντώνη, Κ.Ν.Ε., Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών
Νίκος Μάργαρης, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Γιάννης Πυργιώτης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Χαράλαμπος Σιγάλας, Διευθυντής Β/ βάθμιας Εκπαίδευσης, ΥΠΕΠΘ
Μανώλης Τρανούδης, τ. Διευθυντής Β/ βάθμιας Εκπαίδευσης, ΥΠΕΠΘ
Γιώργος Φαραγγιτάκης, Γραφείο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Δ/νση Β/βάθμιας Εκπαίδευσης- Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Αργυρούπολης, ΥΠΕΠΘ
Μαριάννα Τσεμπερλίδου, Γραφείο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Δ/νση Β/βάθμιας Εκπαίδευσης, ΥΠΕΠΘ
Σταυρούλα Βανικιώτη, Διεύθυνση Περιβαλλοντικού Σχεδιασμού, ΥΠΕΧΩΔΕ
Δημήτρης Τσίρος, Σύμβουλος Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ
Βίκα Γκιζελή, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΥΠΕΠΘ
Γιάννης Γρυντάκης, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΥΠΕΠΘ
Λουκία Μαρκάκη, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο,ΥΠΕΠΘ
Γιάννης Σκαρπέλος, Τμήμα Επικοινωνίας και Μ.Μ.Ε., Πάντειο Πανεπιστήμιο

Copyright: 1998, Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Εργων

ISBN: 960-371-002-4

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το πρόγραμμα *Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες: Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο* δεν θα μπορούσε να ξεκινήσει τρία χρόνια πριν χωρίς την συμπαράσταση και την αποδοχή του από τον Υπουργό Περιβάλλοντος κ. Κώστα Λαλιώτη και τον τότε Υπουργό Παιδείας και νυν Αναπληρωτή Υπουργό Εξωτερικών κ. Γιώργο Α. Παπανδρέου. Και στους δύο το πρόγραμμα οφείλει πολλά.

Στην τότε Υφυπουργό Περιβάλλοντος και νυν Υπουργό Αιγαίου κ. Ελισάβετ Παπαζώη η οποία μας κατέστησε κοινωνούς της ιδέας της, της ανάγκης ευαισθητοποίησης των μαθητών στα θέματα της κοινής αντιμετώπισης της φύσης και του πολιτιστικού περιβάλλοντος, της αλληλεξάρτησης φυσικού περιβάλλοντος και πολιτισμού, μιας ιδέας που ωρίμασε μέσα από την αφοσίωση και την ενασχόλησή της χρόνια τώρα με το Αιγαίο και τις Κυκλάδες, το πρόγραμμα οφείλει την πραγματοποίησή του.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνονται στο Σεβαστό Συμβούλιο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, το οποίο αντιμετώπισε με τρόπο θετικό την επιστημονική μας πρόταση και ενέκρινε την ένταξη της *Ιστορίας του Τοπίου* στο cursus σπουδών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Στις αρμόδιες Διευθύνσεις του Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Εργων και του Υπουργείου Παιδείας οφείλεται ένα μεγάλο ευχαριστώ για την συνεργασία τους. Θα ήταν μεγάλη παράλειψη να μην υπογραμμιστεί η υποδειγματική συνεργασία με τον κ. Δ. Τσίρο, σύμβουλο του Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ, την κ. Σ. Βανικιώτη, υπεύθυνη για τα προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης της Διεύθυνσης Περιβαλλοντικού Σχεδιασμού του ΥΠΕΧΩΔΕ, με τον κ. Γ. Φαραγγιτάκη και τις κυρίες Σ. Πλατανιστιώτη και Μ. Τσεμπερλίδου από το Γραφείο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας. Τους ευχαριστούμε όλους από καρδιάς.

Το πρόγραμμα δεν θα μπορούσε να προχωρήσει χωρίς την άψογη συνεργασία με την Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Κυκλάδων. Ιδιαίτερα στον κ. Χριστόδουλο Σαραντινό, τέως προϊστάμενο της Διεύθυνσης, και στην κ. Μ. Σπαρτινού, υπεύθυνη της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης του Νομού Κυκλάδων, το πρόγραμμα οφείλει τα μέγιστα. Στην αφοσίωση της κ. Σπαρτινού καί στην πίστη της στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η βιωσιμότητα του προγράμματος. Από τα στελέχη της Διεύθυνσης δεν θα μπορούσε να μην αναφερθεί η κ. Δ. Ρούσου, η οποία ανέλαβε μεγάλο μέρος της διοργάνωσης του Σεμιναρίου στη Σύρο το 1995.

Χωρίς την συμμετοχή, την υποστήριξη, την φροντίδα, την αυταπάρνηση πολλές φορές, των καθηγητών των Γυμνασίων των νησιών των Κυκλάδων που ανέλαβαν να εφαρμόσουν το πρόγραμμα, δεν θα υπήρχε πρόγραμμα. *Στους ανθρώπους αυτούς, στους δασκάλους των σχολειών των Κυκλάδων, αφιερώνεται και ο τόμος αυτός, μικρός φόρος τιμής στην μεγάλη προσφορά τους.*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό Σημείωμα του Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ κ. ΚΩΣΤΑ ΛΑΛΙΩΤΗ 9
Προλογικό Σημείωμα της Υπουργού Αιγαίου κ. ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΠΑΠΑΖΩΗ 11
Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ, Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο. Αντί εισαγωγής 13

1η Ενότητα
Ιστορία του Τοπίου και Τοπική Ιστορία

Π. Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ, Μερικές σκέψεις γύρω από το αντικείμενο της Ιστορίας του Τοπίου 23
Σ. ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ, Ιστορία της μακράς διάρκειας - Ιστορικό γεγονός. Ιστορία των Θεσμών και Τοπική Ιστορία 36
Γ. ΣΚΑΡΠΕΛΟΣ - Χ. ΣΤΡΑΤΟΥΔΑΚΗ, Κοινωνική Κινητικότητα: Συμβολή στην Τοπική Ιστορία και στην Ιστορία του Τοπίου (Μια πρόταση έρευνας για τις Κυκλάδες) 45
Λ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Αναπαραστάσεις του χώρου. Οι Κυκλάδες στους χάρτες (15ος - 18ος αι.) 49
Λ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Η σήμανση του χώρου. Κυκλαδικά τοπωνύμια (13ος - 20ος αι.) 57
Π. Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ, Από τα δεδομένα του τοπίου στην ιστορική σύνθεση. Μια άσκηση: Η περίπτωση της του Κωνσταντίνου Μάνθου *Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Νήσου Κέας* (1877) 63

2η Ενότητα
Ο κόσμος της φύσης

Β. ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, *Φύσις - Κόσμος* - Κοινωνία 73
Λ. Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ, Περιβάλλον και Οικολογία στις αρχαίες πηγές 81
Η. ΚΑΪΝΑΔΑΣ, Η φύση και το περιβάλλον των Κυκλάδων στις τοιχογραφίες της Σαντορίνης 86
Χ. ΓΙΟΥΡΓΑ, Τα φυσικά οικοσυστήματα στην Ελλάδα 93
Θ. ΚΟΥΣΟΥΡΗΣ, Το θαλάσσιο περιβάλλον και η προστασία του 103
Τ. ΑΚΡΙΩΤΗΣ, Η μετανάστευση στα πουλιά 108
Ι. ΕΞΑΡΧΟΥΛΕΑ, Βιοκλιματική κατάταξη των Κυκλάδων 130
Γ. ΦΑΤΟΥΡΟΣ, Υδατική οικονομία: Από τις στέρνες στις λιμνοδεξαμενές 136
Α. ΤΡΟΥΜΠΗΣ, Η βιολογική ποικιλότητα στις Κυκλάδες. Φυσική και ανθρώπινη ιστορία 141

3η Ενότητα

Από την προϊστορία στο σήμερα

Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Οι Κυκλάδες κατά την εποχή του Χαλκού 147
Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ, Οι Κυκλάδες και ο γύρω τους κόσμος κατά την 3η και 4η χιλιετία π.Χ. 163
Ε. ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ - ΜΠΟΥΡΝΙΑ, Οι Κυκλάδες από τους πρώϊμους ιστορικούς χρόνους μέχρι το τέλος της αρχαϊκής εποχής 173
Κ. ΛΙΑΜΠΗ, Οι νομισματικές εκδόσεις των Κυκλάδων και η κυκλοφορία τους 208
Ε. ΦΩΤΟΥ-JONES, Αρχαίες εκκαμινεύσεις και μεταλλευτικός πλούτος στις Κυκλάδες: Κέα, Κύθνος, Σέριφος και Σίφνος. Γενικές και ειδικές παρατηρήσεις 294
Λ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Πολιτική και Διοικητική ιστορία των Κυκλάδων κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας 306
Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχειακά τεκμήρια και κυκλαδικός χώρος (16ος - αρχές 19ου αι.) 319
Ν. ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ, Το δίκτυο θαλασσίων δρόμων και λιμανιών κατά την ενετοκρατία και τουρκοκρατία στις Κυκλάδες 343
Μ. ΦΙΝΕ, Μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στις Κυκλάδες 361
Χ. ΚΟΚΚΩΣΗΣ, Τουρισμός και περιβάλλον 370

4η Ενότητα

Αστικό Τοπίο και Αγροτικό Τοπίο

Ι. ΕΞΑΡΧΟΥΛΕΑ, Πληθυσμιακά χαρακτηριστικά του νομού Κυκλάδων 377
Μ. ΦΙΝΕ, Πολεοδομική συγκρότηση των παραδοσιακών οικισμών των Κυκλάδων 384
Χ. ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, Προσεγγίσεις στο βιομηχανικό τοπίο των Κυκλάδων 394
Ν. ΜΑΡΓΑΡΗΣ, Γεωργία και περιβάλλον στις Κυκλάδες 422
Α. ΛΟΥΜΟΥ, Από τη συλλογή των βελανιδιών και του κρόκου στις συλλεκτικές γεωργικές μηχανές ή μια προσπάθεια προσέγγισης των αλλαγών στη γεωργία και στο αγροτικό τοπίο 427
Μ. Χ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΗΣ, Ο ελαιώνας ως οικοσύστημα. Η εγκατάλειψη των ελαιώνων στα νησιά 433
Ε. ΚΟΥΤΣΙΔΟΥ, Η επίδραση της εκτατικής κτηνοτροφίας στο περιβάλλον των νησιών του Αιγαίου ... 444
Δ. ΒΩΚΟΥ, Οι περιστεριώνες της Τήνου 453
Π. Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ, Αναβαθμίδες καλλιέργειας στην Κέα κατά την αρχαιότητα 461
Λ.Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ, Αρχαίοι πύργοι στις Κυκλάδες 471

5η Ενότητα

Διδακτική Προσέγγιση

Β. Δ. ΓΚΙΖΕΛΗ, Για την Παιδαγωγική του Πολιτισμού 487
Γ. ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ, Το νόημα της Τοπικής Ιστορίας και η Διδακτική της 495

Λ. ΜΑΡΚΑΚΗ, Τοπική Ιστορία - Τοπική Γεωγραφία - Φυσικό Περιβάλλον 504
Ε. ΤΡΑΝΟΥΔΗΣ, Η πολιτική της Διεύθυνσης Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
του ΥΠ.Ε.Π.Θ. 508
Γ. ΦΑΡΑΓΓΙΤΑΚΗΣ, Ιστορία, φιλοσοφία, αρχές και στόχοι της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης 513
Γ. ΦΑΡΑΓΓΙΤΑΚΗΣ, Το θεσμικό πλαίσιο για την εφαρμογή της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης
στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης 518
Γ. ΦΑΡΑΓΓΙΤΑΚΗΣ, Οικονομική ανάπτυξη και περιβαλλοντικά προβλήματα.
Αειφορική Ανάπτυξη 528
Σ. ΠΛΑΤΑΝΙΣΤΙΩΤΗ, Πως υλοποιείται ένα πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης 535
Ν. ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ, Κάνοντας στο Γυμνάσιο την ιστορία του τόπου μας.
Σκέψεις γύρω από την εμπειρία μιας ιστορικής ερευνητικής δραστηριότητας στο σχολείο 545
Γ. ΦΑΡΑΓΓΙΤΑΚΗΣ, "Μικρές Κυκλάδες" 556

Κατάλογος Συγγραφέων 565

Προλογικό Σημείωμα
του Υπουργού Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Εργων
κ. Κώστα Λαλιώτη

"Στο ίδιο ποτάμι δεν μπορείς να μπεις δυό φορές".
Σ' αυτήν αλλά και σε άλλες φράσεις του Ηράκλειτου, όπως βέβαια και πολλών ακόμα ανυπέρβλητων διανοητών του παρελθόντος, ανιχνεύει κανείς κοινώς πια αποδεκτές θεωρίες, όπως ακριβώς εκείνην της "εντροπίας". Η εφαρμογή της, στις όποιες επεμβάσεις και παρεμβάσεις επιβάλλουν και οι ανθρωπογενείς δράσεις, εξηγεί, με ικανοποιητική επάρκεια, γιατί κάθε διαδικασία μετασχηματισμού απορροφά φυσικούς πόρους και ενέργεια και δημιουργεί προϊόντα αλλά και απόβλητα (ανακυκλώσιμα ή μη).

Ούτε ένας μεμονωμένος βιότοπος αλλά ούτε - π.χ.- ένα οικιστικό σύνολο είναι αιώνιες σταθερές προφυλαγμένες από όσα επιφέρει ο χρόνος.
Οι φυσικές δυνάμεις αλλά και η ανθρώπινη περίσκεψη ή και η επιπολαιότητα, βηματοδοτούν την Ιστορία των Τοπίων αλλά, συγχρόνως, "γράφουν" και κληροδοτούν στους επερχόμενους καιρούς ασύγκριτες και γοητευτικές τοπικές ιστορίες.

Η έλλογη σύνδεση όλων των δεδομένων, μέσα μάλιστα και από διεπιστημονική προσέγγιση, χωρίς αποκλεισμούς, μπορεί να βοηθήσει το μαθητή να σκιαγραφήσει πληρέστερα την πολυσύνθετη φυσιογνωμία της περιοχής στην οποία ζη και δημιουργεί. Να διαβάσει, εν τέλει, με πιο ολοκληρωμένο τρόπο πολύτιμα στοιχεία της δικής του ταυτότητας.

Η Ιστορία, ο Πολιτισμός, το Περιβάλλον είναι "ήπειροι", που αξίζει συνεχώς να ανακαλύπτονται. Η αντίστοιχη γνώση και η εμπειρία μόνο, μπορούν να εγγυηθούν αφ' ενός τις βάσιμες προοπτικές για ένα Βιώσιμο Μέλλον, αφ' ετέρου την αυτογνωσία για θετική όσο και δημιουργικά ανατρεπτική διαμόρφωση του σήμερα.

Οι μαθητές και οι μαθήτριες των Κυκλάδων αλλά και όλων των νησιών του Αιγαίου, τα παιδιά του Αρχιπελάγους, είναι διπλά προνομιούχα.
Ζουν σε μια από τις πιο ευλογημένες γωνιές της Μεσογείου - ήλιος, φυσικό τοπίο, ανεπανάληπτες ομορφιές- αλλά σκέφτονται και κινούνται και μέσα σ' ένα Περιβάλλον με ιδιαίτερη πολιτισμική αξία.
Τι να πρωτοθυμηθεί κανείς;
Τη Χίο, τη Λέσβο, την Κω, τη Σάμο ή, βέβαια, τη Σαντορίνη;
Καί μόνη η αναφορά των ονομάτων σε πλημμυρίζει με ένα ζεστό συναίσθημα.
Όταν βρεθείς σ' αυτούς τους τόπους θαυμάζεις τις μοναδικές φυσικές καλλονές αλλά

μένεις κατάπληκτος και από τη σοφία και το μεράκι του τεχνίτη.
Τεχνίτη ανώνυμου και επώνυμου, αρχαίου και σημερινού.
Κι όμως υπάρχουν και οι δυσάρεστες πλευρές.
Η κακοποίηση των ακτών από ανεξέλεγκτες οικιστικές πιέσεις.
Η ασχήμια της ανόητης εγκατάλειψης των απορριμάτων όπου τύχει.
Η τυραννική επικράτηση του τσιμέντου σε σημεία που έπρεπε να είχε κυριαρχήσει η αισθητική και το μέτρο...

"Η Ιστορία του Τοπίου και οι Τοπικές Ιστορίες" μπορούν με πειστικό τρόπο να τεκμηριώσουν την αλληλεπίδραση και τη διαλεκτική σχέση: Ανθρωπος - Φύση.
Μπορούν παραστατικά να επικαιροποιήσουν όλα όσα πλέον προβληματίζουν όχι μόνο καθένα από εμάς αλλά και την παγκόσμια κοινότητα.
Η Αειφορία, η Βιώσιμη Ανάπτυξη επείγουν.
Αναγκαίες είναι όμως και η συνειδητοποίηση και η ενεργοποίηση όλων μας με κάθε μέσον.
Η Πολιτεία, σε πολύ μεγάλο βαθμό, συναισθάνεται έμπρακτα το χρέος της.
Το ίδιο, είναι προφανές, κάνουν και όσοι άμεσα ή έμμεσα εμπλέκονται στην υπόθεση του Περιβάλλοντος.
Δημόσιοι φορείς, Τοπική και Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, Α.Ε.Ι., συντελεστές της παραγωγής και της οικονομίας, Οικολογικό Κίνημα, Λειτουργοί της Εκπαίδευσης και βέβαια μαθητές και μαθήτριες - ως μοναδική εγγύηση αυτοί, για το μέλλον.
Είναι πάντως κατανοητό από όλους. Τα βήματα μπροστά, συμβατά μάλιστα με όλο και πιο απαιτητικά οικο-περιβαλλοντικά κριτήρια, γίνονται δυσκολότερα, σημειώνονται όμως πάνω στον πιο συναρπαστικό μονόδρομο της ανθρώπινης Ιστορίας.

Τα στελέχη των Υπουργείων Περιβάλλοντος και Παιδείας, το Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, το Τμήμα Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου, όλα τα παιδιά και οι δάσκαλοί τους, έδωσαν σαφέστατα τον καλύτερό τους εαυτό.

Τέτοια προγράμματα αξίζει να βρουν κι άλλους, το ίδιο άξιους, εμπνευσμένους μιμητές.

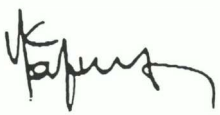

Κώστας Λαλιώτης
Υπουργός Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Εργων

Προλογικό Σημείωμα της Υπουργού Αιγαίου κ. Ελισάβετ Παπαζώη

Το πρόγραμμα "Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες" που εκπονούν τα Υπουργεία ΠΕΧΩΔΕ και Παιδείας με την επιστημονική συνεργασία του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και του Πανεπιστημίου του Αιγαίου επιχειρεί να εισαγάγει τους μαθητές σε ένα διαφορετικό τρόπο εκπαίδευσης, που δεν περιορίζεται στην παροχή γνώσεων, αλλά επιδιώκει την αλλαγή σε μορφές συμπεριφοράς.

Βρισκόμαστε στο κατώφλι του 21ου αιώνα. Ενός αιώνα που θα διαφέρει ριζικά από τη δική μας εποχή, τον αιώνα της βιομηχανικής επανάστασης, της απόλυτης εκβιομηχανοποίησης. Ο 21ος αιώνας διαγράφεται ως η εποχή της σκέψης, της διανόησης, του πολιτισμού. Γι αυτό το λόγο οφείλουμε, περισσότερο από ποτέ ίσως, να οδηγήσουμε τους σημερινούς μαθητές προς τη σωστή κατεύθυνση, να επενδύσουμε στους νέους ανθρώπους, τους μελλοντικούς πολίτες, που θα επωμιστούν την ευθύνη της διάσωσης και ενίσχυσης της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Η Ελλάδα διαθέτει τρία μεγάλα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα: την Φύση, τον Πολιτισμό και το Ανθρώπινο Δυναμικό. Τα δεδομένα του πολιτιστικού και αισθητικού θησαυρού της χώρας σε συνδυασμό με τα κύρια χαρακτηριστικά των Ελλήνων, την έφεση για μάθηση, το ανήσυχο πνεύμα, την αγάπη για επιχειρηματολογία και τεκμηρίωση, θα πρέπει να ενεργοποιηθούν με στόχο την προαγωγή και προώθηση της γνώσης και της επιτήδευσης.

Αυτά τα πλεονεκτήματα θα πρέπει να τα αξιοποιήσουμε στο έπακρο για να αποσπάσουμε μια διακεκριμένη θέση στον 21ο αιώνα. Σ' αυτήν ακριβώς την αγωγή στοχεύει και το πέρασμα από την ιστορική και περιβαλλοντική εκπαίδευση, η εξοικείωση του παιδιού και του νέου ανθρώπου με την πολιτιστική κληρονομιά και το φυσικό περιβάλλον.

Το τοπίο και το περιβάλλον απασχολούν πλέον καθημερινά την κοινή γνώμη. Η συνεχιζόμενη καταστροφή του ελληνικού φυσικού χώρου και η αλλοίωση της οικολογικής ισορροπίας επιβάλλουν την άμεση επέμβασή μας, αφού βεβαίως συνειδητοποιήσουμε το πρόβλημα σε όλη την έκταση και το βάθος του.

Σ' αυτήν ακριβώς την συνειδητοποίηση αποβλέπει και προσδοκά η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, η αρχή της οποίας ανάγεται σε πολύ παλαιότερες εποχές. Στα κείμενα των πυθαγορείων φιλοσόφων, του Θουκυδίδη, του Αριστοτέλη, του Θεοφράστου εντοπίζονται τα πρώτα σπέρματα της περιβαλλοντικής αγωγής. Στα έργα των περισσοτέρων αρχαίων συγγραφέων επισημαίνεται η διαδικασία της μύησης, της διδασκαλίας, της εξοικείωσης του ανθρώπου με την φύση και το παρελθόν του.

Οι Έλληνες επί χιλιάδες χρόνια ανέπτυσσαν έναν πολιτισμό μοναδικό, διατηρώντας την ισορροπία και την αρμονία ανάμεσα στον άνθρωπο και στο περιβάλλον του, το φυσικό και το δομημένο. Στον προϊστορικό οικισμό του Ακρωτηρίου στη Θήρα εφαρμόζεται η

διευθέτηση των απορριμάτων. Στα αρχαία μεταλλεία του Λαυρίου εντοπίζεται για πρώτη φορά η αρχή της ανακύκλωσης για την εξοικονόμιση νερού για βιομηχανική χρήση. Οι παραδοσιακοί οικισμοί αποτελούν πρότυπα αρχιτεκτονικής, καθώς το οικοδόμημα, το κτήριο του δομημένου περιβάλλοντος, εναρμονίζεται απόλυτα με το φυσικό τοπίο.

Αντίθετα τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια συνεχής ανατροπή αυτής της σχέσης ισορροπίας, μια συνεχής διατάραξη της αρμονίας της σχέσης ανάμεσα στο φυσικό περιβάλλον και στα ανθρώπινα δημιουργήματα.

Ανάμεσα στο φυσικό και στο πολιτιστικό περιβάλλον υπάρχει μια διαλεκτική σχέση, μια σχέση συνεχών αλληλεπιδράσεων. Το Τοπίο και το Περιβάλλον, όπως και τα Μνημεία, θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως κατ' εξοχήν πολιτιστικά αγαθά, ως συλλογική περιουσία που χρειάζεται φροντίδα και προστασία. Αποτελεί πλέον κοινό τόπο ότι οποιαδήποτε πολιτική αποκατάστασης και βελτίωσης του τοπίου και του περιβάλλοντος ενός χώρου οφείλει να έχει γνώμονα την ιστορία και τις ιδιαιτερότητες του. Αυτή ακριβώς είναι και η ουσία, η κεντρική ιδέα του προγράμματος "Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες". Αυτό που επιχειρείται είναι ένα πάντρεμα της φυσικής και της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ως πρώτο πεδίο εφαρμογής του προγράμματος επελέγη η νησιωτική πολυνησία των Κυκλάδων. Τα νησιά αυτά αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός κλασικού τοπίου, που προσφέρεται για σπουδή και διδασκαλία σε ό,τι αφορά την επέμβαση του ανθρώπου, θετική και αρνητική. Πρόκειται για μια νησιωτική περιοχή σαφώς οριοθετημένη με ιδιαίτερη φυσιογνωμία και με μακρά και αδιάλειπτη ιστορική και πολιτιστική πορεία. Στα νησιά των Κυκλάδων γεννήθηκε ένας μοναδικός πολιτισμός που αδελφώθηκε με τρόπο θαυμαστό με το τοπίο και το περιβάλλον και ο οποίος συνεχίζει να ζη σε ποικίλες μορφές.

Αυτόν τον πολιτισμό οφείλουμε να διαφυλάξουμε αναλλοίωτο, όχι με παρωχημένες εμμονές σε σχήματα του παρελθόντος, αλλά μέσα σ' ένα ζωντανό και σύγχρονο πνεύμα μιας επίκαιρης πρότασης ζωής. Είναι χρέος μας να διεκδικούμε καλλίτερη ποιότητα ζωής και να προβάλλουμε σωστά την πολιτιστική φυσιογνωμία και την αίγλη της κυκλαδίτικης γης.

Ελισάβετ Παπαζώη
Υπουργός Αιγαίου

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΕΣ: ΑΠΟ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΣΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΠΙΟ

Αντί Εισαγωγής

Και στη μέση της έσπειρε κόσμους μικρούς κατ' εικόνα και ομοίωσή μου
ίπποι πέτρινοι με τη χαίτη ορθή
και γαλήνιοι αμφορείς
και λοξές δελφινιών ράχες
η Ίος η Σίκινος η Σέριφος η Μήλος

(Οδυσσέας Ελύτης, *Το Αξιον Εστί*)

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Το πρόγραμμα *Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες: Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, το οποίο εκπονούν τα Υπουργεία ΠΕΧΩΔΕ και Παιδείας με την επιστημονική συνεργασία του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και του Τμήματος Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου, απευθύνεται κατά κύριο λόγο στα μέλη των μαθητικών κοινοτήτων των σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ειδικότερα, όσον αφορά στην πρώτη εφαρμογή του, το πρόγραμμα απευθύνεται στους μαθητές της Β' και Γ' Γυμνασίου των σχολείων του Νομού Κυκλάδων.

Στόχος του προγράμματος είναι να προωθήσει την γνωριμία των μαθητών με την τοπική ιστορία και την τοπική γεωγραφία, με το φυσικό και το πολιτισμικό περιβάλλον κάθε μικροπεριοχής, αξιοποιώντας τα δεδομένα ποικίλων επιστημονικών κλάδων, της οικολογίας, της βιολογίας της γεωλογίας, της αρχιτεκτονικής, της τοπικής ιστορίας, της περιβαλλοντικής αρχαιολογίας, της ιστορίας του τοπίου, της ιστορίας του περιβάλλοντος, κ.ά. Στόχος του προγράμματος είναι να ευαισθητοποιήσει τους μαθητές και μέσω αυτών τις τοπικές κοινωνίες σε θέματα σεβασμού και προστασίας του πολιτιστικού πλούτου και του φυσικού περιβάλλοντος των νησιών.

Η Ιστορία, ο Πολιτισμός, το Περιβάλλον είναι έννοιες συμπληρούμενες και αλληλοεξαρτώμενες. Η γνώση του πολιτιστικού καθεστώτος είναι η ανάδειξη της ιδιαίτερης ιστορικής και πολιτιστικής παράδοσης, η ερμηνεία της σχέσης του φυσικού περιβάλλοντος με την πορεία και την εξέλιξη των τοπικών κοινωνιών, η εκδήλωση ενδιαφέροντος και σεβασμού προς το φυσικό περιβάλλον και την πολιτιστική κληρονομιά.

Ο παρών συλλογικός τόμος βασίζεται κατά κύριο λόγο στις εισηγήσεις και στη θεματολογία που αναπτύχθηκε στη διάρκεια του Ειδικού Επιμορφωτικού Σεμιναρίου για τους καθηγητές των σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του Νομού Κυκλάδων, που πραγματοποιήθηκε στη Σύρο την περίοδο 18-29 Σεπτεμβρίου 1995. Στόχος της έκδοσης είναι να ενισχύσει τους καθηγητές στο έργο τους δίνοντάς τους ιδέες για θέματα που θα μπορούσαν να αναπτύξουν στο πλαίσιο της παιδαγωγικής ομάδας, προσφέροντας γνώσεις για την ιστορία, τον πολιτισμό, την φύση των νησιών των Κυκλάδων, τις οποίες θα μπορέσουν να αξιοποιήσουν, αλλά και να αυξήσουν, στην διάρκεια της διδακτικής διαδικασίας. Γι αυτό άλλωστε κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν και εισηγήσεις γενικότερου περιεχομένου, το περιεχόμενο των οποίων όμως μπορεί να αξιοποιηθεί και στο επίπεδο της συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής. Για τον ίδιο λόγο θεωρήσαμε ανα-

γκαίο στην τελευταία ενότητα του βιβλίου να συμπεριληφθούν οι παιδαγωγικές εισηγήσεις, έτσι όπως παρουσιάστηκαν στο Σεμινάριο, ώστε να διευκολυνθούν οι εκπαιδευτικοί στην διδασκαλία του προγράμματος

Σύμφωνα με τους κοσμογονικούς μύθους των αρχαίων Ελλήνων, από την ένωση του Άρη με την Αφροδίτη γεννήθηκε η Αρμονία. Αποτέλεσμα δηλαδή της θεϊκής αυτής ένωσης δύο αντιθετικών μεταξύ τους δυνάμεων ήταν η δημιουργία, η γέννηση της αρμονίας, της ισορροπίας, του *μέτρου*. Το μέτρο είναι ο θεϊκός νόμος που ακολουθεί όλος ο αρχαίος κόσμος. Ο αρχαίος άνθρωπος γνωρίζει πολύ καλά τους νόμους του σύμπαντος και της φύσης, την ισορροπία, που αν διαταραχθεί ή ανατραπεί, μετατρέπεται σε δύναμη καταστροφική. Η αγάπη για το μέτρο και την λιτότητα, η αντίληψη για την ύβρη, την υπερβολή, την απόκλιση από τη φυσική τάξη, με την συνεπαγόμενη τιμωρία από τον θεό, η επιθυμία του *κατ' αρετήν ζην*, είναι εκφράσεις μιας φιλοσοφικής ηθικής πεποίθησης ότι η φύση με το μέτρο και την πειθαρχία της αποτελεί πρότυπο ορθής συμπεριφοράς για τον άνθρωπο. Η καταστροφή των ισορροπιών που συνέχουν το σύνολο, ο αφανισμός της αρμονικής σύζευξης της φύσης και των ανθρωπίνων έργων, η απώλεια του μέτρου, θεωρείται *Ύβρις* και *Γαίας Ατίμωσις*, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει μερικές δεκαετίες πριν ο Δημήτρης Πικιώνης. *Γαίας ατίμωσις* είναι η ανατροπή και η αλλοίωση των σχημάτων, η παραμόρφωση της εικόνας και των περιγραμμάτων του τοπίου, η απώλεια της ιστορικής μνήμης, η καταστροφή των μνημείων, ο ωφελιμισμός, ο αφανισμός της ηθικής μπροστά στο κέρδος.

Οπως ελέχθη και προηγουμένως, θεωρούμε ότι η Ιστορία, ο Πολιτισμός και η Φύση είναι έννοιες αλληλοεξαρτώμενες. Στην πραγματικότητα και οι τρεις αυτές έννοιες είναι υπάλληλες της έννοιας Περιβάλλον: φυσικό περιβάλλον και πολιτιστικό περιβάλλον. Το πολιτιστικό περιβάλλον σε αντιδιαστολή με το φυσικό περιβάλλον είναι *τα ανθρωπογενή στοιχεία του πολιτισμού και χαρακτηριστικά, όπως αυτά διαμορφώθηκαν από την παρέμβαση και τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον, περιλαμβανομένων των ιστορικών χώρων και της καλλιτεχνικής και πολιτιστικής εν γένει κληρονομιάς της χώρας*. Την ίδια λογική με την οποία αντιμετωπίζουμε ένα έργο τέχνης, ένα μνημείο, ως τεκμήριο της πολιτιστικής μας ταυτότητας, οφείλουμε να την εφαρμόσουμε και στην αντιμετώπιση του τοπίου και του φυσικού περιβάλλοντος. Η από την αυτήν οπτική γωνία διαχρονική προσέγγιση των πολιτιστικών τεκμηρίων και των φυσικών μορφών αποδεικνύει την επίδραση, αλλά και την εξάρτηση του ενός επί του ετέρου. Αρκετά χρόνια πριν ο F. Braudel αναγνώρισε την πολιτιστική διάσταση του περιβάλλοντος, ενώ στη συνέχεια ο R. Brunet διατύπωσε την άποψη ότι καθώς το γεωγραφικό τοπίο είναι κύημα των ανθρωπίνων ενεργειών, το φυσικό περιβάλλον αυτό καθ' αυτό είναι πολιτισμός.

Η διαμόρφωση ενός οποιουδήποτε χώρου έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται ανά πάσα χρονική στιγμή είναι το άθροισμα των διηνεκών παρεμβάσεων του ανθρώπου στο φυσικό τοπίο, από τη στιγμή της πρώτης ανθρώπινης εγκατάστασης μέχρι σήμερα, σε συνδυασμό βέβαια με τις αγρονομικές και οικιστικές δυνατότητες που παρουσιάζει το φυσικό περιβάλλον. Επιπλέον, η τελευταία χρονικά φάση της ανθρώπινης δραστηριότητας σε μία γεωγραφική ενότητα φέρει σε λειτουργική ή λανθάνουσα μορφή στοιχεία από τις προγενέστερες φάσεις κατοίκησης και αξιοποίησης αυτής της γεωγραφικής ενότητας. Υπό την έννοια αυτή, η σύγχρονη μορφή ενός τοπίου συμβάλλει σημαντικά στην έρευνα των παρωχημένων μορφών οργάνωσής του.

Για την ιστορική σύνθεση, πέραν των υλικών, αρχαιολογικών, βιομηχανικών καταλοίπων, τα ίδια τα σχήματα, οι μορφές, οι διάφορες συστηματικές ή μη διαμορφώσεις που εντοπίζονται στο τοπίο, αποτελούν ίχνη του ανθρώπου πάνω στην φύση. Ολα αυτά είναι μάρτυρες του ιστορικού γίγνεσθαι και όχι μια τυχαία ποίηση, μία ως έτυχεν δημιουργία του τοπίου. Είναι προβολή πάνω στο έδαφος της κοινωνικής ιεράρχησης, των διαμαχών, της γνώσης, των διανοητικών παραστάσεων του κοινωνικού συνόλου που δρα, οικειοποιείται και τακτοποιεί το τοπίο. Βεβαίως η ιστορία του τοπίου δεν περιορίζεται στην προσέγγιση και την μελέτη των δεδομένων που σχετίζονται με τα προϊόντα των ανθρωπίνων έργων.

Αν τοπίο είναι κάθε φυσικός χώρος σε συνδυασμό με αυτά που συμβαίνουν πάνω ή μέσα σ' αυτόν, αποτέλεσμα ανθρωπίνων, αλλά και φυσικών διεργασιών, η όλη θεματική απαιτεί έναν ευρύτερο προβληματισμό που λαμβάνει υπόψη του τις γεωλογικές, γεωμορφολογικές, κλιματικές, συνθήκες του τοπίου, τις αγρονομικές δυνατότητες, την πανίδα, την χλωρίδα. Τα στοιχεία που συνθέτουν ένα τοπίο δεν έχουν μία καθολική αξία. Παραπέμπουν στην ιστορία των κοινωνικών ανταγωνισμών, των εντάσεων και διαμαχών που γνώρισαν οι εντόπιες κοινωνίες. Η ερμηνεία ενός αγροτικού τοπίου για παράδειγμα ή μάλλον της αγροτικής δομής της οποίας το τοπίο αποτελεί έκφραση, πρέπει να αναζητηθεί στην κοινωνική, οικονομική, δημογραφική, πολιτική ιστορία της περιοχής, της οποίας άλλωστε οι σημερινοί κάτοικοι αποτελούν τους ζώντες παράγοντες.

Με δεδομένη την έντονη και εντατική διατάραξη της ισορροπίας των οικοσυστημάτων, αποτέλεσμα της σύγχρονης ανθρώπινης επέμβασης στον φυσικό χώρο, η αποκατάσταση της σχέσης του ανθρώπου με την φύση με γνώμονα τα οικολογικά, οικονομικά και πολιτικά δεδομένα της κάθε συγκεκριμένης περιοχής είναι επιβεβλημένη. Πέραν της συμβολής των στοιχείων, που συνθέτουν ένα αστικό ή αγροτικό τοπίο, στη διαμόρφωση της τοπικής και εθνικής ταυτότητας, είναι γενικότερα αποδεκτό ότι η γνώση των λύσεων που υιοθετήθηκαν στο παρελθόν μπορεί να συνεισφέρει ουσιαστικά στην διαμόρφωση και την βιωσιμότητα των συγχρόνων τρόπων οργάνωσης. Η γνώση αυτή μπορεί να υποδεικνύει σ' ένα μεγάλο βαθμό το είδος των μελλοντικών παρεμβάσεων, μπορεί να κατευθύνει την πορεία των ενεργειών για τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση.

Η συμφιλίωση του ανθρώπου με το χώρο μέσα στον οποίο κατοικεί και δρα, έπαψε να υφίσταται από τη στιγμή που μεταφέρθηκε σ' αυτόν μια άλλη φιλοσοφία, μια διαφορετική νοοτροπία, ένα άλλο όραμα, νέες ανάγκες, οι οποίες βρήκαν την θεωρητική τους τεκμηρίωση στις αρχές του οικονομισμού και του καταναλωτισμού. Θλιβερό αποτέλεσμα η κακοποίηση και ο εκχυδαϊσμός του τοπίου, του περιβάλλοντος, της ιστορίας, της παράδοσης, στην αγωνία της οικονομικής υπερεπάρκειας. Από την άλλη πλευρά, διατυπώνεται μια κρίσιμη επιταγή, μια επείγουσα ανησυχία για την διατήρηση της ιστορικοπολιτιστικής μας ταυτότητας ως εγγύησης για την ποιότητα του περιβάλλοντος. Όμως η σχέση αυτή θα πρέπει να θεωρείται αμφιμονοσήμαντη: η συντήρηση του τοπίου ενισχύει και την πολιτιστική μνήμη.

Θεωρούμε ότι καθολική επιθυμία είναι να τεθεί τέρμα στην *ατίμωση της γης*. Στην περίπτωση αυτή η ενημέρωση και η ευαισθητοποίηση των μαθητών σε ο,τι αφορά τις ιστορικές καταβολές τους, τα μνημεία ως τεκμήρια του πολιτισμού τους, τις προφορικές παραδόσεις τους, το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ζουν και ενεργούν, συντελεί αποφασιστικά στη διαμόρφωση της ιστορικής και πολιτιστικής τους συνείδησης.*Οι πολιτισμοί των περασμένων αιώνων δεν είναι μόνο η μνήμη της ανθρωπότητας, αλλά η ίδια η θαμμένη μας ζωή. Και η μελέτη αυτών των πολιτισμών οδηγεί σε μια στιγμή αποκάλυψης της ταυτότητάς μας, σε μια ανακάλυψη που μας επιτρέπει να δούμε τη συνολική πολιτιστική μορφή της σημερινής μας ζωής.*

ΓΙΑΤΙ ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ;

Η επιλογή ενός νησιωτικού χώρου για το ξεκίνημα ενός προγράμματος της μορφής της *Ιστορίας του Τοπίου* δεν υποχρεούται να αντιμετωπίσει εκ των προτέρων το ζήτημα της χωρογραφικής κατάτμησης και οριοθέτησης των επιμέρους τοπικών ιστοριών. Η θάλασσα οριοθετεί κατά τρόπο απόλυτο τις διάφορες νησιωτικές κοινότητες. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις διάφορες άλλες επαρχίες της ελληνικής επικράτειας, της ηπειρωτικής Ελλάδας, για τις οποίες πρέπει να προωθηθούν ad hoc λύσεις.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι για τη διεπιστημονική προσέγγιση των ιστορικών, πολιτιστικών, πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών δεδομένων στη μεγάλη χρονική διάρκεια, ένα νησί μπορεί να αποτελέσει την βασική μονάδα έρευνας, καθώς μερικά από τα κύρια χαρακτηριστικά του οικοσυστήματος ενός συγκεκριμένου

νησιού ή ενός συνόλου νησιών συνδέονται με τις έννοιες του *περιορισμού* και της *απομόνωσης*. Ταυτόχρονα όμως οι δύο αυτές έννοιες μέσα στα όρια του νησιωτικού χώρου προσλαμβάνουν πρόσθετα χαρακτηριστικά, αφού η απομόνωση καλείται να αντιπαραβληθεί με την έννοια της ασφάλειας, η πενία των φυσικών πηγών πλούτου με την αφθονία ορισμένων νησιώτικων προϊόντων, η ίδια η θάλασσα ως φραγμός με την θάλασσα ως μέσον επικοινωνίας, διακίνησης ιδεών και σημαντικής πηγής προσόδων. Κατά συνέπεια ο νησιωτικός χώρος εμφανίζει για οποιαδήποτε πειραματική εφαρμογή τα βασικά πλεονεκτήματα της αυτοοριοθέτησης και των επί μέρους περιβαλλοντικών, ιστορικών και πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων.

Τα νησιά των Κυκλάδων αποτελούσαν ανέκαθεν μια περιοχή με πληθωρική παρουσία στο ιστορικό και στο γενικότερο πολιτιστικό πεδίο, η οποία σε συνδυασμό με τις διακεκριμένες περιβαλλοντικές ιδιαιτερότητες προσφέρεται για μία περιεκτική και πρότυπη εκπροσώπηση. Πέρα από την εξαιρετικά σημαντική παρουσία του συμπλέγματος στο ιστορικό και στο γενικότερο πολιτιστικό πεδίο, στις Κυκλάδες, οι ιδιάζουσες γεωμορφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες, θέση, μέγεθος, πολυμορφία, ιδιότυπα χαρακτηριστικά δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός ιδιαίτερου πολιτισμού.

Στο κέντρο του Αιγαίου βρίσκεται το σύμπλεγμα των Κυκλάδων, το πολυπληθέστερο πολυνησιακό συγκρότημα του Αρχιπελάγους. Στον κύκλο που σχηματίζουν γύρω από το ιερό νησί του Απόλλωνος, τη Δήλο, οφείλουν οι Κυκλάδες το όνομά τους σύμφωνα με την αρχαία γραμματεία. Στην πραγματικότητα τα κυκλαδονήσια δεν είναι παρά οι κορυφές των βυθισμένων βουνών, που τα δυτικά τους όρια φτάνουν μέχρι την Εύβοια και την Αττική, ενώ στα ανατολικά και τα νότια οριοθετούνται με υποθαλάσσια ρήγματα από την Ικαρία και τη Σάμο, τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη αντίστοιχα. Για το λόγο αυτό άλλωστε τα νησιά των Κυκλάδων στο σύνολό τους σχεδόν παρουσιάζουν έντονο ανάγλυφο ακτών και απότομες ισοβαθείς. Υπό την έννοια αυτή είναι φανερό ότι οι Κυκλάδες γεωγραφικά αποτελούν ξεχωριστή ενότητα.

Από γεωλογική άποψη τα νησιά διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους Τα περισσότερα πετρώματα είναι παλαιά και κρυσταλλικά, όμως στο νότιο τόξο στη Μήλο, τη Θήρα, τη Σίκινο, τη Φολέγανδρο, είναι ηφαιστειακά. Τα νησιά διαθέτουν άφθονη πέτρα, υλικό κατάλληλο για κτίσιμο, και η γεωλογική τους ανομοιομορφία αντανακλάται στην τοιχοδομία των κτηρίων τους ήδη από τα αρχαία χρόνια. Λεπτές σχιστόπλακες σε επιμελημένες σειρές αποτελούν τους τοίχους των σπιτιών της Κέας, στρογγυλεμένες πέτρες της παραλίας με κονίαμα και μικρότερες σφηνωμένες στα διάκενα αποτελούν την τοιχοδομία των σπιτιών της Μήλου, ενώ πελεκημένα κομμάτια ηφαιστειακού υλικού χαρακτηρίζουν ένα τμήμα του οικισμού στο Ακρωτήρι της Θήρας.

Αυστηρή και επιβλητική η ομορφιά των Κυκλάδων. Στα μάτια των περισσότερων τα νησιά αυτά φαίνονται βράχοι ξεροί, άγονοι, χωρίς πεδιάδες, με νερό λιγοστό, με χώμα φτενό, συγχρόνως όμως μαγευτικοί και γοητευτικοί, σταχτοπράσινοι από τον σχιστόλιθο και τον γνεύσιο, αλλά κι απ' το χρώμα της ελιάς. Και είναι όλα αυτά τα στοιχεία που διαμόρφωσαν τον τοπικό πολιτισμό και τον κυκλαδίτικο τρόπο ζωής από την απώτερη αρχαιότητα ως σήμερα. Είναι εμφανείς οι επιδράσεις αυτές ακόμα και σήμερα στην αρχιτεκτονική των νησιωτικών οικισμών, εκεί όπου ο παραδοσιακός τρόπος ζωής διατηρείται έτσι όπως τον διαμόρφωσε το περιβάλλον.

Το φυσικό περιβάλλον, που διαφέρει πολύ από νησί σε νησί, αποτελεί βασικό στοιχείο της γοητείας τους. Ακόμα και μέσα στο ίδιο νησί οι αντιθέσεις του τοπίου πολλές φορές εκπλήσσουν. Τα γυμνά βράχια, εναλλάσσονται με δασωμένους λόφους, τα απότομα υψώματα μαλακώνουν από ζώνες επίπεδης γης. Κοινό χαρακτηριστικό όμως όλων σχεδόν των νησιών αποτελούν οι πεζούλες, οι αναβαθμίδες, τα αναλήμματα από ξερολιθιά, που επιτρέπουν την καλλιέργεια σε εδάφη με μεγάλη κλίση, που δουλεύονται δύσκολα. Όλα τα νησιά, με αποκορύφωμα την Κέα, την Τήνο και τη Φολέγανδρο, είναι στην κυριολεξία δεμένα με άνδηρα και ξερολιθιές, χαρακτηριστικό της υπεράνθρωπης προσπάθειας και του μόχθου για την εξοικονόμιση γης.

Τα εδαφολογικά χαρακτηριστικά των νησιών ευνόησαν μια τόσο εκτεταμένη ανθρώπινη επέμβαση στο φυσικό περιβάλλον, που η αρχή της χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ. Αναμφισβήτητο γεγονός αποτελεί η καταστροφή των παραδοσιακών αυτών μορφών χρήσης της γης τις τελευταίες δεκαετίες, αποτέλεσμα της αλλοίωσης των ρυθμών καλλιέργειας, εξ αιτίας της ερήμωσης της υπαίθρου, η απειλή της επιστροφής των λοφοπλαγιών στην φυσική τους μορφή.

Αμεση συνέπεια των προηγουμένων είναι η διατάραξη του οικοσυστήματος των τριών τελευταίων χιλιετιών. Η διάσωση των αναβαθμίδων σημαίνει τη διάσωση μιας τεράστιας πολιτιστικής παράδοσης, διότι σε επίπεδο τεχνολογίας οι εργασίες διαμόρφωσης μιας επικλινούς επιφάνειας σε βαθμίδες καλλιέργειας δεν απαιτούν μόνο ενέργεια και ανθρώπινο δυναμικό, αλλά προϋποθέτουν ανεπτυγμένες γνώσεις τοπογραφίας, προοπτικών αξιοποίησης ενός φυσικού τοπίου, ικανότητες διάγνωσης των εδαφικών πλεονεκτημάτων του, της αντιστήριξης των εδαφών, της ορθολογικής χρησιμοποίησης της εξορυγμένης πέτρας και ελέγχου του υδρογραφικού δικτύου.

Ενα επιπλέον χαρακτηριστικό των νησιών των Κυκλάδων, στοιχείο που παραπέμπει στην μακρά ιστορική διάρκεια, σε ιστορίες χιλιετιών, αποτελεί το πυκνό οδικό δίκτυο από μοναδικής τέχνης λιθόστρωτα μονοπάτια. Πολλά τα τεκμήρια ότι δεν είναι λίγα τα μονοπάτια που διατηρούν σε αρκετά σημεία το αρχαίο λιθόστρατο, έτσι όπως διαμορφώθηκε από τον Κυκλαδίτες της κλασικής αρχαιότητας. Η ύπαρξη λιθόστρωτων οδών μέσα στους κυκλαδίτικους οικισμούς της μυκηναϊκής περιόδου, για παράδειγμα στη Γρόττα της Νάξου, στηρίζει την υπόθεση ότι πιθανόν να υπήρχαν πλακόστρωτοι αγροτικοί οδοί, ακόμα και από την δεύτερη προχριστιανική χιλιετία.

Παρ' όλα αυτά, αν και υπάρχουν όλες οι μαρτυρίες ότι ο πολιτισμός που γεννήθηκε στο νησιωτικό αυτό σύμπλεγμα πριν μερικές χιλιετίες, συνεχίζει την αδιάλειπτη πορεία του, ότι εξακολουθεί να υφίσταται σε διάφορες μορφές και εκφάνσεις του πολιτισμικού, αλλά και του καθημερινού βίου των νησιωτών, οι αλλαγές που σημειώθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες στις Κυκλάδες δεν είναι ευκαταφρόνητες.

Τα τελευταία τριάντα χρόνια ο πληθυσμός των νησιών μειώθηκε δραματικά, σε ποσοστό περίπου 30%, ενώ ως τότε είχε διατηρηθεί στο ίδιο σχεδόν υψηλό επίπεδο που είχε φτάσει στο τέλος του 19ου αιώνα. Την αντίστοιχη χρονική περίοδο των τριάντα ετών, στις Κυκλάδες υπάρχει μια θεαματική τουριστική άνοδος. Συνέπεια των δύο αυτών παραμέτρων είναι η εγκατάλειψη της υπαίθρου και της γεωργίας που μέχρι πριν τριάντα χρόνια αποτελούσε την κύρια απασχόληση των κατοίκων των νησιών.

Αποτελεί κοινό τόπο ότι η ανάπτυξη του τουρισμού σε μια περιοχή είναι άμεσα συναρτημένη με τη διαθεσιμότητα φυσικών και πολιτιστικών πόρων. Η ποικιλία και η ποιότητα των πόρων αυτών είναι τα συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας και της διατήρησης της ανταγωνιστικότητας μιας περιοχής. Στο πλαίσιο αυτό η ποιότητα του περιβάλλοντος και η ορθολογική ανάδειξη του μνημειακού πλούτου που σε χρονική διάρκεια ξεπερνά τις πέντε χιλιετίες και του τεράστιου πολιτιστικού εν γένει αποθέματος των Κυκλάδων αποκτά μια ιδιαίτερη σημασία.

Είναι αυτονόητο ότι η κατανάλωση αγαθών και υπηρεσιών στον τόπο παραγωγής και προσφοράς τους έχουν πολλαπλές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις στα νησιά. Οι επισκέπτες χρησιμοποιούν τους τουριστικούς πόρους, τις παραλίες, τους ιστορικούς και αρχαιολογικούς χώρους, για αναψυχή, αλλά και ως αποδέκτες των αποβλήτων, του κυκλοφοριακού και της ρύπανσης, της οπτικής και ακουστικής ρύπανσης. Οι Κυκλάδες, και ιδιαίτερα ορισμένα από τα μέλη του συμπλέγματος, η Μύκονος, η Σαντορίνη, η Ίος, η Πάρος ζουν τα τελευταία χρόνια έντονες τις επιπτώσεις του τουρισμού.

Πολλά, πάρα πολλά είναι αυτά που έχουν γραφεί για τα νησιά των Κυκλάδων. Αναρίθμητες σελίδες, σε όλες σχεδόν τις γλώσσες του κόσμου μιλούν για την ιστορία, το περιβάλλον, τον πολιτισμό, τον τουρισμό, τις θάλασσες των νησιών αυτών. Όμως πολύ περισσότερα είναι αυτά που θα πρέπει ακόμα να ερευνηθούν και να κατανοηθούν για την μοναδική αυτή αιγαιοπελαγίτικη πολυνησία. Η κυκλαδική ζωή, ο κυκλαδίτικος

τρόπος ζωής διαμορφώθηκε σύμφωνα με τη γεωμορφολογία των νησιών, το κλίμα και τις πλουτοπαραγωγικές τους πηγές, παράγοντες που παραμένουν αναλλοίωτοι από την 3η προχριστιανική χιλιετία.

Το περιβάλλον ενός τόπου είναι αυτό που διαμορφώνει στον συγκεκριμένο τόπο τον συγκεκριμένο πολιτισμό. Οπως γράφει χαρακτηριστικά ο Χ. Ντούμας *ο πολιτισμός κάθε εποχής και σε κάθε περιοχή της γης δεν είναι παρά η συνισταμένη των εκάστοτε ανταποκρίσεων του ανθρώπου στις πιεστικές προκλήσεις του περιβάλλοντος... Εύκολα λοιπόν, αντιλαμβάνεται κανείς ότι για να γίνει κατανοητός ο πολιτισμός μιας συγκεκριμένης περιοχής, είναι αναγκαία η μελέτη και γνώση του περιβάλλοντος της περιοχής αυτής. Η γεωμορφολογία, το υπέδαφος με τα ορυκτά και τους υδάτινους πόρους είναι παράγοντες που άμεσα επιδρούν στον πολιτισμό.*

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Barber R. L. N., *Οι Κυκλάδες στην εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 1994
2. Δουκέλλης Π.Ν., Περί των ιστοριών του τοπίου, *Ιστορικά* 8, 1988, 85-102
3. Hughes D.J.D., Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στον αρχαίο και σύγχρονο κόσμο, *Αρχαιολογία* 35, 1990, 19-20
4. Μενδώνη Λ.Γ., *Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες: Από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, Πρόταση ενίσχυση της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης προς το Υπουργείο ΠΕΧΩΔΕ και το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 1995
5. Patton M., *Islands in Time. Island sociogeography and Mediterranean prehistory*, London - New York 1996
5. Σπαθάρη Ε., Η αρμονία της φύσης, *Αττικό Τοπίο και Περιβάλλον*, Αθήνα 1989, 22-31
6. Βαλλερά Ε. - Κορμά Μ., Το περιβάλλον και η αρχαιότητα, *Αρχαιολογία* 35, 1990, 48-52

Λίνα Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ

1η ΕΝΟΤΗΤΑ

Ιστορία του Τοπίου και Τοπική Ιστορία

ΜΕΡΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ

Όταν επικαλούμαστε την παγκοσμιοποίηση, ξεχνούμε τον ίδιο τον κόσμο, ενώ, όπως σωστά λέει ο γεωγράφος Ζακ Λεβί, "η παγκοσμιοποίηση έγκειται στην ανάδυση ενός νέου αντικειμένου, του κόσμου ως τέτοιου". Παράδοξο. Όσο περισσότερο διαπραγματευόμαστε την παγκοσμιοποίηση, τόσο περισσότερο απομακρύνουμε τον κόσμο από τις ιδέες μας, τις σκέψεις μας και τους συλλογισμούς μας και αντιλαμβανόμαστε ή εννοούμε μόνο μία διαδικασία, ένα τμήμα μία πλευρά. Η παγκοσμιοποίηση αντιστοιχεί στην εμφάνιση κοινών και ειδικών προβλημάτων για όλη την ανθρωπότητα. Όμως η ιδέα της ανθρωπότητας απορρίπτεται ή ακόμα θεωρείται ξεπερασμένη.

E. Morin - S. Naïr, *Μια πολιτική πολιτισμού*, Αθήνα 1998

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η ιστορία του τοπίου αυτή καθαυτή τάσσεται στη πλευρά των ανθρωπιστικών επιστημών. Αντικείμενό της είναι οι παρελθούσες μορφές των ανθρωπογενών τοπίων. Από τη στιγμή που μία ανθρώπινη κοινότητα εγκαθίσταται σε ένα κομμάτι γης, το εκχερσώνει, το καλλιεργεί και εγείρει αγροτικά δικαιώματα επ'αυτού, μπορούμε να πούμε ότι διενεργείται το πέρασμα από το φυσικό στο ανθρωπογενές και ειδικότερα στο αγροτικό τοπίο. Τα ίχνη των ποικίλων έργων και ενεργειών της κοινότητας που έχουν αποτυπωθεί στο χώρο, αποτελούν τα αντικείμενα διαπραγμάτευσης του ιστορικού του τοπίου. Μέσα από αυτά επιχειρείται η ερμηνευτική προσέγγιση των παρελθουσών μορφών του περιβάλλοντος χώρου. Οι μορφές αυτές παραπέμπουν κατά τρόπο άμεσο στη σύνθεση και στις δομές της κοινωνίας που τις δημιούργησε, στη προσπάθειά της να προσαρμόσει στα μέτρα της και να αξιοποιήσει τον γεωγραφικό χώρο που της ήταν απαραίτητος για να επιβιώσει και να αναπτυχθεί.

Κατά μία άποψη, με την ιστορία του τοπίου εισερχόμαστε σε γνωστικές περιοχές που κατά παράδοση καλύπτονται από την ανθρωπογεωγραφία και την ιστορική γεωγραφία, τις επιστήμες επομένως που μελετούν τον *λόγο* των ανθρωπίνων πράξεων επί της γης. Η ιστορική θεώρηση του τοπίου αποτελεί εξειδίκευση αυτών των δύο. Εκτείνεται στις φυσικές συνιστώσες του χώρου, γεωλογικές, γεωμορφολογικές, κλιματικές ή άλλες, παρουσιάζοντας όμως έναν σαφή διεπιστημονικό χαρακτήρα : πέρα από την παράθεση μεθόδων και δεδομένων διαφορετικών επιστημών, η μελέτη του τοπίου βασίζεται σε μία πολυπρισματική προβληματική που διαθλά ερωτήματα ποικίλης γνωσιολογικής προέλευσης.

Σε μια πρώτη φάση θα μπορούσαμε να προσδώσουμε στον όρο *τοπίο* την λειτουργία του εννοιολογικού εργαλείου, που επιτρέπει την θεώρηση και ερμηνεία των ποικίλων ανθρωπίνων επεμβάσεων στο φυσικό περιβάλλον εντός των πλαισίων ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού ορίζοντα. Η ιστορική ερμηνεία των ανθρωπίνων επεμβάσεων δεν περιορίζεται βεβαίως στην περιγραφή και διαπίστωση καταστάσεων· επιλαμ-

βάνεται της δυναμικής, που αναπτύσσεται ανάμεσα στα ανθρώπινα έργα, όπως και των αμφίδρομων σχέσεών τους με τα δεδομένα του φυσικού περιβάλλοντος.

Βασικό σημείο στον ορισμό του *τοπίου* ως αντικειμένου έρευνας και μελέτης είναι η παράμετρος της οπτικής εμπειρίας. Σύμφωνα με τον Merleau-Ponty *μέσα από την εμπειρία της κίνησης έτσι όπως αυτή ελέγχεται από την όραση ,μαθαίνει το υποκείμενο να θέτει σε αρμονία τα δεδομένα της όρασης και τα δεδομένα της αφής*. Αυτό σημαίνει ότι με την ιστορία του τοπίου καταγράφονται στοιχεία που αντικειμενικά συνθέτουν το τοπίο, ταυτόχρονα όμως λαμβάνεται υπόψη ο παρατηρητής, το υποκείμενο που προσλαμβάνει καταρχήν και στη συνέχεια λεκτικά ή/ και έμπρακτα περιγράφει ή/ και διαμορφώνει το τοπίο. Το υποκείμενο αυτό, με το σύνολο των βιωμάτων του και των ιδεοληψιών του, που καθορίζουν τις προσληπτικές του ικανότητες και διαθέσεις θεωρείται μέρος του προς ανάλυση και συζήτηση τοπίου.

Χρησιμοποιήθηκε προηγουμένως ο *γεωγραφικός ορίζοντας* για να ορίσει τα πλαίσια εντός των οποίων κινείται η προσέγγιση του τοπίου. Δεν είναι τυχαίο : το αντικείμενό μας σχετίζεται άμεσα με την οπτική εμπειρία. Με τον όρο *τοπίο* άλλωστε αποδίδεται στα ελληνικά το περιεχόμενο των όρων landscape, landschaft, paysage, όροι που ενέχουν την έννοια του *χώρου* αφενός και την έννοια του *θεώμαι* του *βλέπω* αφετέρου. Αντικείμενο της μελέτης ενός τοπίου είναι κατ'αρχήν οι ανθρώπινες επεμβάσεις στο χώρο, τις οποίες προσλαμβάνουμε ως οπτική εμπειρία και όχι μόνο. Για τον Γιώργο Κανδύλη *τοπίο είναι το φως, το χρώμα, ο ήχος, η μυρωδιά και ό,τι άλλο δημιουργεί την αίσθηση του τοπίου, κάτι το άρρητο που οι ποιητές και οι ζωγράφοι με την προικισμένη τους διαίσθηση μπορούν να συλλάβουν και καμιά φορά να καθορίσουν*. Οδηγούμαστε έτσι σε μία δεύτερη διαφοροποίηση του αντικειμένου μας από την ανθρωπογεωγραφία. Πρόκειται για την φαινομενολογική διάσταση που ενέχει η διά των αισθήσεων πρόσληψη οποιουδήποτε αντικειμένου. Το τοπίο και η ιστορία του δεν υπάρχουν μόνο στις αντικειμενικές τους διαστάσεις. Ενα τοπίο μπορεί να είναι πραγματικό ή φαντασιακό, μπορεί να είναι και τα δύο μαζί. Για παράδειγμα, μία οφθαλμαπάτη συνιστά ένα τοπίο και δύναται να περιγραφεί. Παρόμοια ανθρωπογενή ή φυσικά τοπία διαφοροποιούνται μεταξύ τους εξαιτίας μιας ιδιαίτερης φόρτισης, πραγματικής, συγκινησιακής, αληθινής ή ψεύτικης που αποκτά η φήμη τους. Είναι γνωστή η ιδιαίτερη θέση που κατέχει τις τελευταίες δεκαετίες η Μύκονος έναντι των άλλων Κυκλάδων : η δημιουργία ενός μύθου ήταν αρκετή για να την διαφοροποιήσει από τα γειτονικά νησιά, από τα οποία δεν διαφέρει ή δεν διέφερε σε οποιοδήποτε επίπεδο σύγκρισης.

Ενα τοπίο επομένως μελετάται και στην τέταρτή του διάσταση. Κατ'επέκταση η έρευνα της ιστορίας ενός τοπίου είναι ταυτόχρονα και έρευνα της πρόσληψής του από τους κατά καιρούς χρήστες του ή περιηγητές του.

Ο ιδιάζων ορισμός που προτείνει ο Γ. Κανδύλης υπονοεί βασικές συνιστώσες της σπουδής ενός τοπίου : το φως και τα χρώματα, οι όγκοι και τα σχήματα, οι γραμμές, η υφή του τοπίου προσδιορίζουν τον τρόπο με τον οποίο ο καθένας από μας προσλαμβάνει το αυτό τοπίο. Υπονοεί επίσης τις μεταβλητές στις οποίες υπόκεινται αυτές οι συνιστώσες. Μεταβλητές όπως η απόσταση που χωρίζει τον παρατηρητή από το παρατηρούμενο, η κλίμακα θεώρησης, η εποχή, ο χρόνος, η θέση παρατήρησης, η κίνηση, οι ατμοσφαιρικές συνθήκες.

ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΕΑ ΤΟΥ Α. ΦΑΣΙΑΝΟΥ

Προκύπτει επομένως μία μεγάλη ποικιλία και πολλαπλότης παραγόντων που επηρεάζουν ή/ και προσδιορίζουν την περιγραφή ενός τοπίου, με αποτέλεσμα η όποια περιγραφική απόδοσή του να βασίζεται σε συνειδητή ή όχι επιλογή δεδομένων και κατ'επέκταση να αποτελεί μία πρώτη ερμηνευτική προσέγγισή του. Η περιγραφή και η μελέτη τοπίου δεν είναι μόνο υπόθεση επιστημονικής γνώσης ή εφαρμοσμένης έρευνας. Το τοπίο αποτελεί αντικείμενο καλλιτεχνικής έμπνευσης. Ο ζωγράφος, ο ποιητής εμπνέονται από αυτό και

Εικ. 1 Α. Φασιανός, Καρθαία· ναός Αθηνάς (από το βιβλίο του *Αρχαιότητες Κέας*, Βουκαριανή 1988).

αναλαμβάνουν ρόλο εκφραστή των συναισθημάτων και των ιδεών που ένα τοπίο αποπνέει ή κατά άλλη άποψη το τοπίο το τοπίο γίνεται το μέσον έκφρασης του δικού τους κόσμου. Σε κάθε περίπτωση πάντως, γίνονται δημιουργοί τεκμηρίων κατάλληλων για τη μελέτη της φαινομενολογίας του τοπίου. Ο καλλιτέχνης, ο ζωγράφος επιχειρεί να περιγράψει και να αποδώσει το τοπίο με τον δικό του τρόπο. Αναπόφευκτα προβαίνει σε μία επιλογή στοιχείων του τοπίου που θωρεί, για να *ποιήσει* το δικό του έργο, το δικό του τοπίο. Από τη στιγμή όμως που έχουμε μέρος αντί του όλου αρχίζει η ερμηνευτική διαδικασία. Ας συνεχίσουμε με μία ζωγραφική απόδοση ενός κυκλαδίτικου τοπίου.

Στην ερημική τοποθεσία Πόλες της Κέας, όπου άλλοτε η αρχαία πόλη της Καρθαίας, επικρατούν οι συνθήκες του γνωστού κυκλαδίτικου τοπίου με εμφανή τα σημάδια της εγκατάληψης. Από το τοπίο αυτό, ο ζωγράφος Α. Φασιανός προβαίνει στην δική του επιλογή στοιχείων για να το περιγράψει. Ετσι, η ζωγραφική του απόδοση είναι συνάμα και ερμηνευτική. Στην απεικόνιση των ερειπίων του αρχαίου ναού χρησιμοποιεί κάρβουνο. (Εικ. 1) Εξοβελίζει το χρώμα. Εργα ανθρώπινα, η χλωρίδα, οι φυσικοί όγκοι παρουσιάζονται ενιαία. Τα κατάλοιπα του ναού ενσωματώνονται στο φυσικό τοπίο του νησιού. Οι κίονες φυτρώνουν σχεδόν όπως τα αγριολούλουδα. Ο ίδιος δηλώνει στο σχετικό βιβλίο *Αρχαιότητες Κέας* (1988) ότι *"οι αρχαιολογικοί χώροι . . . εναρμονισμένοι στο σημερινό τοπίο αποκτούν μιά άλλη γοητεία. Ετσι όπως είναι άφτιαχτοι, απεριποίητοι με τ'αγκάθια και τις αλυγαριές . . . προκαλούν μια ιδιαίτερη συγκίνηση. Νοιώθω να με πλημμυρίζει ένα συναίσθημα σύνθετο που αποτελείται από ιστορία, φαντασία και πραγματικότητα. Νοιώθω, ας πούμε, στην Καρθαία να με συνδέει με τους παλιούς Καρθαιείς η ευωδία της φασκομηλιάς. Ετσι θα μύριζε η φασκομηλιά και τότε, σκέφτομαι, δεν μπορεί να μύριζε αλλοιώς. Και όταν κατέβαιναν αυτό το μονοπάτι, τον ίδιο ουρανό δε θ'αντίκριζαν ; Την ίδια θάλασσα ; Και η ματιά θα τελείωνε ως το απέναντι νησί της Κύθνου. . ."* Η σχέση του ζωγράφου με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό είναι γνωστή. Αποτελεί πηγή έμπνευσης και πρότυπο στη διατύπωση της δικής του κοσμοθεωρίας. Βιώνει τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό μέσα από το ίδιο το τοπίο, τους αρχαιολογικούς χώρους αλλά και τη φύση· όλα τα προσλαμβάνει ως οπτική και ως οσφραντική εμπειρία. Η απεικόνιση επομένως του ναού, έτσι όπως μας την δίνει ο ζωγράφος, δεν μπορεί να ερμηνευθεί παρά μόνο αν λάβουμε υπόψη μας τις θέσεις του υποκειμένου, δηλαδή του Α. Φασιανού.

Πέρα από τον διάχυτο θαυμασμό του για τα επιτεύγματα των Αρχαίων, αυτό που τον συγκινεί ιδιαίτερα είναι ο λιτός τρόπος έκφρασής τους. Ετσι για παράδειγμα, αναφερόμενος στην αγγειογραφία, εμμένει στον απέριτο αλλά περιεκτικό κατά τη γνώμη του, τρόπο απεικόνισης των ανθρώπινων μορφών, ενώ γενικότερα από τα διάφορα δημιουργήματα της ελληνικής αρχαιότητας, συγκρατεί τις απλές αφαιρετικές λύσεις που υιοθετούσαν οι άνθρωποι της εποχής για να καλύψουν τις καθημερινές τους ανάγκες.

Οι απόψεις του αυτές εκφράζονται στο δεύτερο πίνακά του, όπου απεικονίζονται τοίχοι, ξερολιθιές, του προϊστορικού οικισμού της Αγίας Ειρήνης στη Κέα (Εικ. 2). Και εδώ, πόλος έλξης του ζωγράφου τα έργα των αρχαίων και ειδικότερα ο λιτός χαρακτήρας των κατασκευών. Η λιτή λιθοδομή από την οποία απουσιάζει οποιοδήποτε συνδετικό υλικό τον συγκινεί, τον εμπνέει. Από τα κατάλοιπα του προϊστορικού οικισμού επιλέγει τα *λιθάρια του μύθου του παλιού*, όπως υπομνηματίζει την εικόνα του, για να τα περιγράψει. Στο

Εικ. 2-Ο αρχαιολογικός χώρος της Αγίας Ειρήνης Κέας κατά τον Α. Φασιανό (από το βιβλίο του *Αρχαιότητες Κέας*, Βουρκαριανή 1988).

δεύτερο αυτό παράδειγμα επεισέρχεται το χρώμα. Επικρατούν τα χρώματα της γης και οι τόνοι του κυκλαδίτικου τοπίου κατά τους θερινούς μήνες. Οι πράσινες υγιείς φυλωσιές δίνουν την αίσθηση της ζωής, της κίνησης ανάμεσα στις λιθιές, ανάμεσα στις οποίες τέσερεις χιλιάδες χρόνια πριν κυκλοφορούσαν και δημιουργούσαν άνθρωποι.

Η κλασική παιδεία, που είναι γνωστό ότι έχει δεχθεί ο Α. Φασιανός, και η αγάπη του για το λιτό και το απέριττο, τον οδηγούν στη συγκεκριμένη επιλογή στοιχείων από τα άπειρα που συνθέτουν ένα χώρο. Με αυτά δομεί την δική του τοπιογραφία και μέσα από αυτήν επιχειρεί να στείλει τα μηνύματά του στους θεατές των έργων του. Και στον έναν και στον άλλον πίνακα, έργα ανθρώπων αρχαίων και έργα της φύσης παρουσιάζονται ομότευκτα, παρουσιάζονται ζηλευτά και πρότυπα καθόσον, σύμφωνα με τον Α. Φασιανό, διακρίνονται για τη λιτότητα των γραμμών τους, των όγκων τους.

Είναι εμφανές ότι η όποια ανάλυση των δύο ιστορικών χώρων μέσα από τους πίνακες του Α. Φασιανού διέρχεται του βλέμματος του ζωγράφου. Ασφαλώς μιά πρώτη ανάγνωση των ζωγραφικών έργων μας δίνει πληροφορίες για την κατάσταση των δύο ερειπιώνων και της βλάστησης που επικρατούσε εκεί κατά το 1987 - 88. Εμβαθύνοντας στις τοπιογραφίες οδηγούμεθα σε πληρέστερα συμπεράσματα. Η σχέση ζωγράφου - τοπίου είναι αμφίδρομη. Ο ζωγράφος αντλεί από το τοπίο για να εκφράσει το δικό του κόσμο. Υποβάλλει στον περιβάλλοντα χώρο του ένα ερωτηματολόγιο και μόνος του συλλέγει στοιχεία - απαντήσεις σ'αυτό. Το ίδιο ισχύει για την ανάλυση άλλων τοπίων που βασίζονται σε κείμενα - περιγραφές του Tournefort ή του Κώστα Ουράνη. Σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να εννοηθεί παρατηρητής ο οποίος λειτουργεί, προσλαμβάνει και στη συνέχεια εκφράζει, στερημένος, ανεξάρτητος από οποιοδήποτε κεφάλαιο, από οποιοδήποτε παρελθόν. Η διαδικασία της πρόσληψης δεν είναι νοητή παρά μόνο στα πλαίσια κάποιου πολιτισμικού πεδίου, που ωθεί τον παρατηρητή στο να κυττάξει και να προσλάβει τον περιβάλλοντα χώρο του. Ακόμα ειδικότερα, οι κώδικες που ρυθμίζουν τη διαδικασία της πρόσληψης προσφέρουν ή επιβάλλουν στο υποκείμενο/παρατηρητή τους πόλους έλξης του ενδιαφέροντός του.

Ο ναός που με τον δικό του τρόπο απεικόνισε ο Α. Φασιανός, αποτελεί αντικείμενο μελέτης διαφόρων ειδικών. Ο αρχιτέκτων - αρχαιολόγος το αντιμετωπίζει διαφορετικά. (Εικ. 3) Επιλέγει κάποιες άλλες συνιστώσες του αυτού τοπίου για να το περιγράψει. Ή ακόμα τα αυτά στοιχεία, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, η χλωρίδα, οι βράχοι, σηματοδοτούν για τον αρχαιολόγο - αρχιτέκτονα διαφορετικές αξίες ή λειτουργίες.

Το αυτό τοπίο προσλαμβάνεται διαφορετικά από τον ιστορικό, τον ζωγράφο, τον γεωλόγο, τον πολεοδόμο, τον ποιητή, τον καλλιτέχνη. Ο καθένας το κατανοεί, το ερμηνεύει, το εκφράζει από τη δική του σκοπιά. Επεξεργαζόμαστε τον περίγυρό μας κατά μέρη, κατά θέματα· η ευτοπία της συνολικής σύλληψης παραμένει ουτοπική. Σ'αυτήν ακριβώς τη διαδικασία της θεματικής προσέγγισης του χώρου που μας περιβάλλει, ένας πολυσυλλεκτικός και πολυσημαντικός όρος όπως *τοπίο*, καλείται να λειτουργήσει ως το απαραίτητο εργαλείο σύνδεσης του ειδικού με το γενικό, του μικροτοπίου με το μακροτοπίο. Τοπίο αποτελεί ο έναστρος ουρανός, τοπίο αποτελεί και μια σταγόνα νερού καθώς την κοιτάμε στο μικροσκόπιο. Το ίδιο ισχύει με τη γενική θέα ενός οικισμού και με αυτήν του δωματίου μιας κατοικίας.

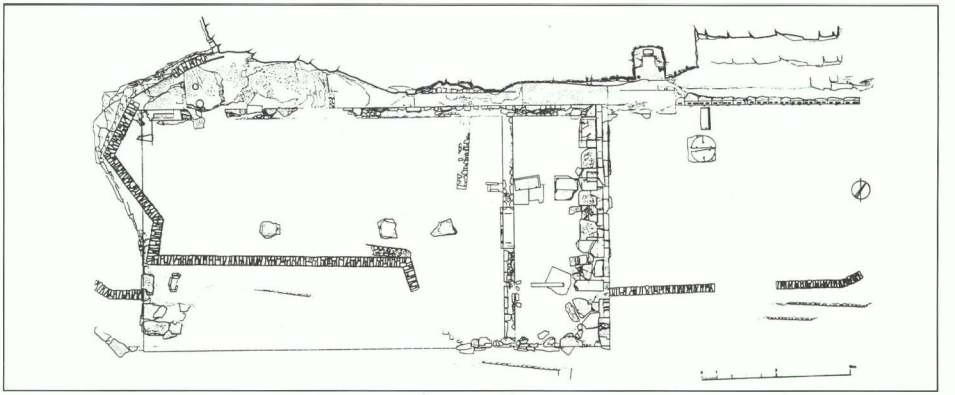

Εικ. 3 Κάτοψη του ναού του Απόλλωνα και του άμεσου περίγυρού του στην ακρόπολη της Καρθαίας. Πέραν των αρχαιολογικών δεδομένων σημειώνονται γεωμορφολογικά στοιχεία, όπως ο υπερκείμενος βράχος, που λειτουργούν ως σημεία αναφοράς για την κατανόηση του μνημείου μέσα στον άμεσό του χώρο. Οι διαφορές ανάμεσα στις δύο απεικονίσεις του ζωγράφου αφενός και του αρχιτέκτονα/αρχαιολόγου αφετέρου δεν ανάγονται μόνο σε ζητήματα αισθητικής. Αν στη ζωγραφική σύνθεση, αρχιτεκτόνημα και φύση παρουσιάζονται ισότιμα, για το αρχιτεκτονικό σχέδιο είναι σαφής η ιεράρχηση στην απεικόνιση του τοπίου. (Σχέδιο του αρχιτέκτονα Α. Παπανικολάου, Οικοδομική δραστηριότητα στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως της Καρθαίας κατά τον 6ο και 5ο αιώνα, *Πρακτικά Διεθνούς επιστημονικού Συμποσίου Κέα - Κύθνος : Ιστορία και Αρχαιολογία*, Α.Γ. Μενδώνη - Α. Μαζαράκης-Αινιάν (εκδ.), Μελετήματα 27, Αθήνα 1998).

Η υιοθέτηση εννοιολογικών εργαλείων για την προώθηση της ιστορικής έρευνας είναι συνυφασμένη με την κατα καιρούς επικρατέστερη μεθοδολογία. Κατά μία άποψη παράγωγα των βασικών εννοιών επί των οποίων δομείται το ερμηνευτικό σκέλος της ιστορικής έρευνας, γνωρίζουν την αποδοχή ή την απόρριψη που γνωρίζουν οι ίδιες οι βασικές ερμηνευτικές έννοιες. Τα εννοιολογικά εργαλεία επιτρέπουν σε ιστορικούς όπως και σε ειδικούς των άλλων ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών να προσεγγίσουν και να επεξεργαστούν τα θέματά τους. Αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της μεθόδου που υιοθετείται για την παρουσίαση και την ερμηνεία ενός θέματος.

Το *τοπίο* εγγράφεται στην ιστοριογραφική τάση των χρόνων μας, που επιχειρεί να συλλάβει το ιστορικό γίγνεσθαι κατά τρόπο σφαιρικό. Αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στα δομικά χαρακτηριστικά επί των οποίων εδράζεται η οργάνωση ενός κοινωνικού συνόλου, όπως επίσης και στις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στις διάφορες συνιστώσες του, κοινωνικές αλλά και του φυσικού του περίγυρου. Η σχολή των Annales, αλλά και η Nouvelle histoire αποδίδουν στην έννοια του γεωγραφικού χώρου ιδιαίτερη σημασία. Σε τελική ανάλυση κάθε *γεγονός*, τουλάχιστον μέχρι την ανακάλυψη της οπτικής ίνας, λαμβάνει χώρα σε συγκεκριμένα χωρο-χρονικά πλαίσια. Η μελέτη της ιστορίας του τοπίου στοχεύει στην ανασύσταση (σε πρώτη φάση) των διαδοχικών μορφών του μέσα στον χρόνο. Με δεδομένο ότι ένα τοπίο είναι κύημα των ανθρωπίνων επεμβάσεων, μπορεί ο ιστορικός να προχωρήσει και να διατυπώσει υποθέσεις εργασίας για την ιστορία των συγκεκριμένων ανθρώπινων κοινωνιών, που κατά το παρελθόν το *εποίησαν* ή το αναδιαμόρφωσαν. Επομένως το τοπίο λειτουργεί ως ιστορικό τεκμήριο για την μελέτη της τοπικής ιστορίας.

Με την αναγωγή του τοπίου σε αντικείμενο ιστορικής έρευνας, ο φακός του μελετητή προσεγγίζει την ιστορική εξέλιξη μικρο-περιοχών και κατέρχεται στα κύτταρα της οργάνωσης των ανθρωπίνων κοινωνιών,

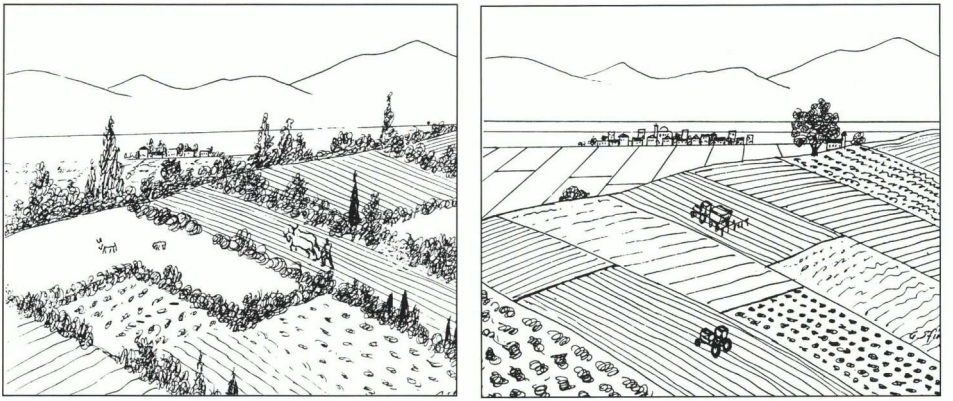

Εικ. 4 Δύο διαφορετικές φάσεις ενός αγροτικού τοπίου : η παραδοσιακή γεωργία και οι εντατικές καλλιέργειες (από το έντυπο της Ελληνικής Εταιρείας Προστασίας της Φύσης, *Η φύση των πεδιάδων*)

όπως αυτή εκφράζεται στο χώρο : το αγροτεμάχιο, η κατοικία, οι πόλοι έλξης του οδικού δικτύου και επομένως των αναγκών μετακίνησης και διακίνησης σε μία μικρο-περιοχή κατά μία συγκεκριμένη ιστορική στιγμή συνιστούν αντικείμενα ιστορικής έρευνας. Κατ'αυτήν την έννοια, οι διαφορές με την ανθρωπογεωγραφία και την ιστορική γεωγραφία, που επίσης επιλαμβάνονται του *λόγου* των ανθρωπίνων πράξεων επί του χώρου, είναι πέραν της διαφοράς φύσεως που σημειώσαμε πιο πάνω, διαφορές κλίμακας και βέβαια διαφορές μεθοδολογικών προϋποθέσεων και εργαλείων.

ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ: ΤΑ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Συνέπεια των όσων μέχρι στιγμής διατυπώθηκαν θα ήταν να θεωρήσουμε άπαντα τα στοιχεία, ανθρωπογενή και φυσικά, που εντοπίζονται μέσα στα πλαίσια κάποιου ορίζοντα, ως τεκμήρια για την ιστορική προσέγγιση αυτού του τοπίου. Σ'αυτή τη περίπτωση όμως το τοπίο ως εννοιολογικό εργαλείο απεμπολεί τις ιδιότητές του και καθίσταται passe-partout, κατάλληλο να ανοίγει όλες τις πόρτες του σχετικού προβληματισμού.

Σημειώθηκε ήδη στην αρχή αυτού του κειμένου, ότι η ιστορία του τοπίου εντάσσεται στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Επίκεντρο του προβληματισμού της είναι οι ανθρώπινες κοινότητες και τα έργα τους. Αντικείμενο επομένως διαπραγμάτευσης είναι τα στοιχεία αυτά που επιτρέπουν την θεματική ή τη συνολική θεώρηση της ιστορίας των κοινωνιών που έδρασαν και διαμόρφωσαν το υπό εξέταση τοπίο στη μεγάλη ή στη μικρή χρονική διάρκεια. Κατ'αυτή την έννοια, είναι εμφανές ότι η ιστορία του τοπίου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την τοπική ιστορία. Το σχήμα, η μορφή των αγροτεμαχίων, των δρόμων, των μονοπατιών που συνδέονται με την αγροτική εκμετάλλευση, η διάταξη των χωραφιών, δασών, λιβαδιών εντός των ορίων της ωφέλιμης έκτασης μιας κοινότητας, για να σταθούμε σε κάποια καίρια παραδείγματα, παραπέμπουν κατά τρόπο άμεσο στην κοινωνική ιστορία της περιοχής, καθόσον αποτελούν προϊόντα των διαμαχών και ισορροπιών που γνώρισαν οι ντόπιες κοινωνίες. Οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες όμως δεν προχωρούν με τη βοήθεια passe-partout, προκατασκευασμένων εργαλείων που εξομοιώνουν διαφορετικές καταστάσεις για να

τις φέρουν στα μέτρα τους. Αντίθετα, μπορούν να χρησιμοποιούν κλειδιά, εννοιολογικά εργαλεία, που τους επιτρέπουν να συλλάβουν τις διάφορες και διαφορετικές πτυχές ενός θέματος.

Οι πηγές για την ιστορία ενός τοπίου είναι πολλές και ποικίλες. Φιλολογικές και εικονικές. Ας σημειωθεί ότι με το τοπίο ως εννοιολογικό εργαλείο αναβαθμίζεται ο ρόλος της εικόνας ως ιστορικής πηγής. Για το θέμα αυτό γίνεται λόγος σε άλλη εργασία. Αν όμως εμμείνουμε στην αρχή ότι τοπίο είναι αυτό που βλέπουμε και γενικότερα αισθανόμαστε, η εικόνα, η μορφή που παρουσιάζουν τα ανθρώπινα έργα σε έναν χώρο αποτελεί το πρωταρχικό αρχείο που καλεί σε αποδελτίωση.

Ας ξεκινήσουμε από την παραβολή των δύο ακόλουθων σχημάτων (Εικ. 4). Απεικονίζουν το αυτό τοπίο από την ίδια οπτική γωνία, αλλά σε δύο διαφορετικές ιστορικές στιγμές. Στο πρώτο επικρατεί μία παραδοσιακού τύπου γεωργική εκμετάλλευση του χώρου, ενώ στο δεύτερο χρησιμοποιούνται μηχανικά πλέον μέσα για την γεωργική παραγωγή. Στο πρώτο επίπεδο του πρώτου σχήματος, βλέπουμε τα αγροτεμάχια να ορίζονται μεταξύ τους με τη βοήθεια φυσικής βλάστησης (λεύκες, θάμνοι). Η παρουσία των δύο ζώων σε ένα αγροτεμάχιο μοιάζει να υπενθυμίζει την συμπληρωματική σχέση γεωργίας - κτηνοτροφίας, που ισχύει στις παραδοσιακές κοινωνίες και να δηλώνει το σύστημα της αγρανάπαυσης, καθόσον τα δύο ζώα ελεύθερα βόσκουν και λιπαίνουν με φυσικό τρόπο το αγροτεμάχιο στο οποίο βρίσκονται. Η σχηματική αυτή παράσταση δηλώνει επίσης την παράλληλη καλλιέργεια διαφορετικών φυτών (πολυκαλλιέργεια), που στοχεύει στην εξασφάλιση της αυτάρκειας αγαθών στη μικρή κοινότητα που μοιάζει να νέμεται την περιοχή.

Η κατάσταση διαφοροποιείται στη δεύτερη εικόνα. Διαπιστώνεται η παρέμβαση ενός νέου παράγοντα ή μέσου : της μηχανής. Η μηχανή ανατρέπει τους παραδοσιακούς χρόνους και ρυθμούς των γεωργικών ασχολιών. Οι καλλιέργειες εντατικοποιούνται· αξιοποιείται το σύνολο της αρώσιμης έκτασης και κατά συνέπεια απαλείφονται οι φυσικοί φράκτες, που με το εύρος τους καταλαμβάνουν μη αξιοποιήσιμο χώρο. Ταυτόχρονα εκλείπουν τα κατοικίδια ζώα, το σύστημα της αγρανάπαυσης, η ποικιλία

Εικ. 5 Κάτοψη του Κάστρου της Νάξου (από Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου*, Αθήνα 1978). 1. Πύργος Γλέζου, 2. Πύργος της Capella, 3. Πύργος πρώην οικίας Γκρεκ, 4. Πύργος Καραβία, 5. Κεντρικός πύργος.

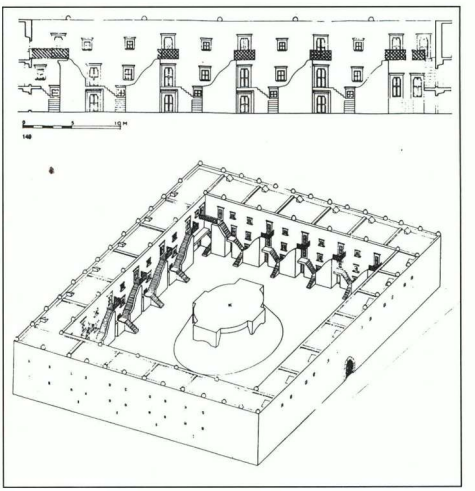

Εικ. 6 Αναπαράσταση του Κάστρου της Αντιπάρου (από Μ. Φίλιππα- Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου*, Αθήνα 1978).

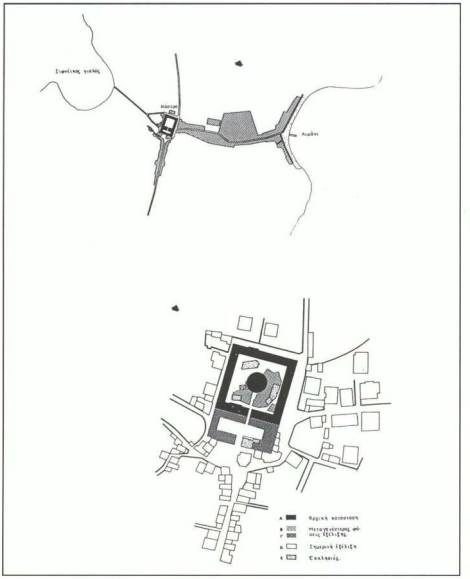

Εικ. 7 Το Κάστρο της Αντιπάρου και η θέση του στη σταδιακή εξάπλωση του οικισμού (από Μ. Φίλιππα- Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου*, Αθήνα 1978)

καλλιεργειών. Στην εικόνα προστίθεται ένα κτίσμα, που πιθανότατα δηλώνει βιομηχανική επεξεργασία των αγροτικών προϊόντων. Η μηχανή υιοθετείται όχι μόνο στον χρόνο της παραγωγής και καλλιέργειας αλλά και στο χρόνο της κατανάλωσης των προϊόντων.

Πέραν των τεχνολογικής φύσεως διαφορών που οι δύο εικόνες παρουσιάζουν, παρατηρείται μία βασική ομοιότητα : η διάταξη των αγροτεμαχίων, ο προσανατολισμός τους, τα όριά τους δεν γνωρίζουν παρά ελάχιστες αλλοιώσεις. Η μελέτη αυτών των στοιχείων που σχετίζονται κατά τρόπο άμεσο με το σχήμα, τη μορφή που παρουσιάζει ένα τοπίο καλείται μορφολογική αναγνώριση.

Η μορφολογία, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο διατάσσεται και διαμορφώνεται ένα τοπίο αποτελεί προϊόν κοινωνικών διεργασιών και ανθρωπίνων επεμβάσεων στον φυσικό χώρο. Η μορφολογία του Κάστρου της Νάξου έχει πολλά να μας διδάξει επ'αυτού (Εικ. 5). Κτισμένο τα πρώτα χρόνια της Φραγκοκρατίας εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο την κοινωνική ιεραρχία της εποχής του : στο κέντρο του ακριβώς οικοδομήθηκε ο κεντρικός πύργος του φεουδάρχη, δίπλα του η έδρα της εκκλησίας και ολόγυρα οι κατοικίες. Κάτι ανάλογο μοιάζει να ισχύει και για το Κάστρο της Αντιπάρου (Εικ. 6). Η πυραμιδωτή ιεραρχία της φραγκικής κοινωνίας των Κυκλάδων αποτυπώνεται στον χώρο που οικοδομεί και οργανώνει.

Παράλληλα, τα ίδια μορφολογικά δεδομένα μπορούν να μας πληροφορήσουν για γενικότερες ή ειδικότερες τάσεις που επικρατούν στον τρόπο ζωής κατά τη χρονική περίοδο που τα δημιούργησε. Ετσι στη προκειμένη περίπτωση, το Κάστρο της Αντιπάρου με την μοναδική του έξοδο μαρτυρεί για τον κλειστό κόσμο του ύστερου Μεσαίωνα, για τους εξωγενείς κινδύνους που αντιμετώπιζαν οι νησιωτικές κοινότητες της εποχής (Εικ. 7).

Η αποτύπωση του αστικού ιστού της Νάξου χρονολογείται το 1976. Το ίδιο ισχύει και για την αποτύπωση του Κάστρου της Αντιπάρου. Και στις δύο περιπτώσεις, η μορφολογική αναγνώριση του αστικού ιστού των χρόνων μας επιτρέπει τον εντοπισμό στοιχείων που συνδέονται κατά τρόπο άμεσο με προγενέστερες μορφές οργάνωσής του. Πρέπει να σημειωθεί βέβαια ότι αυτά τα στοιχεία ενδέχεται είτε να εξακολουθούν να λειτουργούν υπό την αρχική τους ιδιότητα, είτε να βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση π.χ. ένας παλαιός δρόμος που στο σημερινό τοπίο έχει εκπέσει σε απλό γραμμικό όριο δύο ή περισσοτέρων ιδιοκτησιών, οικιών ή αγροτεμαχίων. Η μορφολογική αναγνώριση της αεροφωτογραφίας από τη Σαντορίνη αναδεικνύει μία τέτοια απλή περίπτωση. Η κάτοψη του χώρου από το αεροπλάνο επιτρέπει να διακρίνουμε έναν ευθυτενή οδικό άξονα, διαφορετικής κατά τμήματα σπουδαιότητας. Τμήματα ασφαλτοστρωμένα, τμήματα που παρουσιάζονται ως περιορισμένης σημασίας ή ακόμα άλλα που υπάρχουν σε λανθάνουσα κατάσταση ως αγροτικά όρια μεταξύ ιδιοκτησιών (Εικ. 8). Ολα αυτά τα τμήματα όμως συναπαρτίζουν μία ευθεία οδό, που, ίσως κατά το παρελθόν να διέτρεχε την περιοχή, απρόσκοπτα, παρουσιάζοντας ενιαία λειτουργική σπουδαιότητα, σε αντίθεση με τη σημερινή του κατάσταση.

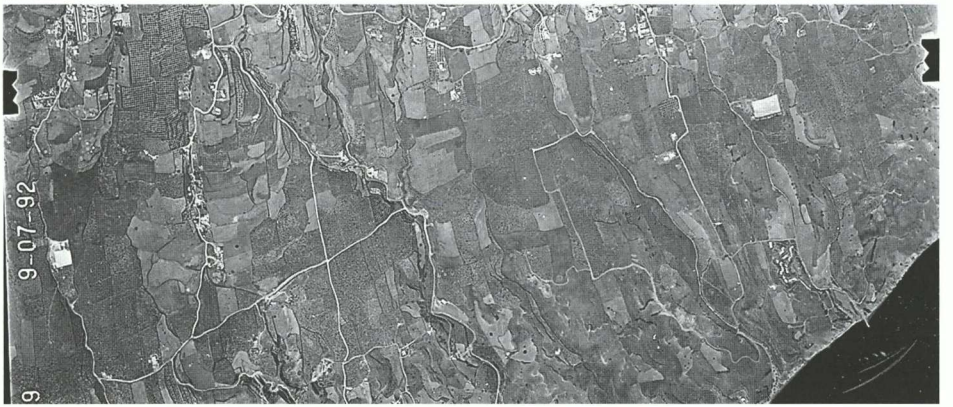

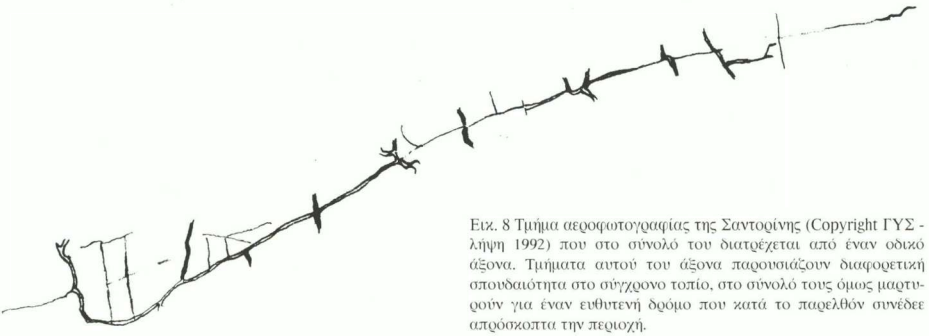

Εικ. 8 Τμήμα αεροφωτογραφίας της Σαντορίνης (Copyright ΓΥΣ - λήψη 1992) που στο σύνολό του διατρέχεται από έναν οδικό άξονα. Τμήματα αυτού του άξονα παρουσιάζουν διαφορετική σπουδαιότητα στο σύγχρονο τοπίο, στο σύνολό τους όμως μαρτυρούν για έναν ευθυτενή δρόμο που κατά το παρελθόν συνέδεε απρόσκοπτα την περιοχή.

Η μορφολογική αναγνώριση ενός τοπίου στηρίζεται στο παιχνίδι της συνέχειας ή της μοναδικότητας των μορφωμάτων. Από την αεροφωτογραφική κάλυψη της Τήνου επιλέγουμε μία μικρή κοιλάδα που διαμορφώνεται λίγο πριν την εκβολή ενός χειμάρρου στη θάλασσα (Εικ. 9). Βλέπουμε το όμορφο ψηφιδωτό των αγροτεμαχίων που καλύπτει την πεδινή έκταση. Τα αγροτεμάχια χωρίζονται μεταξύ τους με τη βοήθεια της φυσικής βλάστησης, η οποία, καθώς δεν γνωρίζει μεγάλη κινητικότητα, παγιώνει τα αγροτικά όρια για μακρές χρονικές περιόδους, Οι λωρίδες γης που καλύπτονται από τους φυσικούς φράκτες δύσκολα προσφέρονται για καλλιέργεια, ακόμα και αν ξεριζωθεί ή καεί η χλωρίδα τους. Χρειάζονται τα σύγχρονα μηχανικά ή χημικά μέσα για να εξολοθρευθούν εντελώς. Οι φυσικοί φράκτες επομένως μπορούν να αποτελέσουν ένδειξη σχετικής χρονολόγησης της οργάνωσης της κοιλάδας.

Παράλληλα, το ακανόνιστο σχήμα των ιδιοκτησιών υποδηλώνει μία σταδιακή εκχέρσωση του χώρου ενώ ο προσανατολισμός τους λίγο - πολύ ακολουθεί τη κλίση των υδάτων και τις καμπύλες των χειμάρρων. Δεν διαπιστώνεται κάποια συστηματική, σε υποτυπώδη έστω βαθμό διευθέτηση της έκτασης και της μορφής

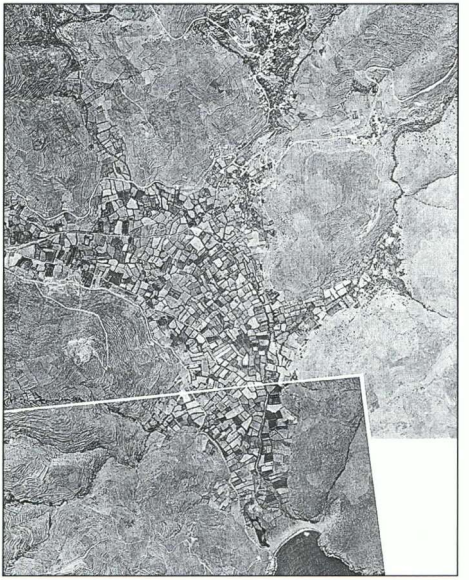

Εικ. 9 Από την αεροφωτογραφική κάλυψη της Τήνου (Copyright ΓΥΣ - λήψη 1992)

των αγροτεμαχίων. Από την φωτογραφία προκύπτει ότι η έκταση των χωραφιών είναι περιορισμένη· θα πρέπει μάλλον να εννοήσουμε ότι επικρατεί διασπορά της αγροτικής περιουσίας και ότι κάθε οικογένεια ή μέλος της κατέχει περισσότερα του ενός αγροτεμάχια, που βρίσκονται σε διάφορα σημεία της αγροτικής περιφέρειας του χωριού. Η αγροτική μορφολογία αυτής της κοιλάδας εμφανίζεται ενιαία και συνεχής. Ο μελετητής καλείται να την αντιμετωπίσει ως ένα σύνολο. Οι μορφολογικές διαπιστώσεις οδηγούν κατ'αρχήν στο συμπέρασμα, ότι αυτό που βλέπουμε δεν είναι ένα τυχαίο ή φυσικό κατασκεύασμα. Πρόκειται για έργο χειρών ανθρώπων και επομένως καλεί για μία ιστορική ερμηνεία. Η συνεχόμενη επανάληψη του αυτού τύπου αγροτεμαχίων δημιούργησε ένα ενιαίο σύνολο πληροφοριών για τον ιστορικό του τοπίου. Αν σε αντίθετη περίπτωση υποθέσουμε την παρουσία ενός ευθυτενούς οδικού άξονα που διέσχιζε αυτή την κοιλάδα αγνοώντας την υπάρχουσα κατάσταση, πάλι ο εξαιρετικός σε σχέση με τον περίγυρό του χαρακτήρας αυτού του μορφώματος, θα καλούσε σε ιστορική ερμηνεία.

Ας μείνουμε για λίγο στην κοιλάδα της αεροφωτογραφίας, καθώς ανταποκρίνεται σε τυπικά χαρακτηριστικά του κυκλαδικού τοπίου, αλλά και ευρύτερων μεσογειακών περιοχών. Σε κοινωνίες, όπως οι μεσογειακές, που από την νεολιθική εποχή μέχρι τις πρόσφατες δεκαετίες του αιώνα μας, παραμένουν κατά κύριο λόγο αγροτικές, με την έννοια ότι το σύνολο των κοινωνικών και οικονομικών τους δραστηριοτήτων βασίζεται στην αγροτική παραγωγή, η οργάνωση του κατοικουμένου και του καλλιεργουμένου χώρου είναι το αποτέλεσμα υπεραιωνόβιων πρακτικών. Οι παραδοσιακές κοινωνίες μένουν πιστές σε πρακτικές και πεποιθήσεις που έχουν δοκιμασθεί από το χρόνο και τη συνεχή επανάληψη. Στην προκειμένη περίπτωση, η κοιλάδα, όπως οι διαμορφωμένες σε αναβαθμίδες καλλιέργειας λοφοπλαγιές, αποτελεί μέρος της ωφέλιμης έκτασης του παρακείμενου οικισμού. Η ιστορική της εξέλιξη συνδέεται με αυτήν του οικιστικού πλέγματος που την περιβάλλει. Κατά κανόνα, η εκχέρσωση νέων εδαφών από τις παραδοσιακές κοινωνίες, η αγροτική παραγωγή των οποίων δεν εντάσσεται στους κανόνες της αγοράς, υπακούει σε κελεύσματα δημογραφικά, διατροφικά. Η μελέτη επομένως του καλλιεργουμένου χώρου είναι αναπόσπαστο μέρος της τοπικής ιστορίας, καθόσον μπορεί να πληροφορήσει για τον τρόπο οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής.

Ο κατοικούμενος και ο καλλιεργούμενος χώρος των παραδοσιακών κοινωνιών ή καλλίτερα ο αγροτικός οικισμός και η αγροτική μορφολογία συναπαρτίζουν την σπονδυλική στήλη επί της οποίας οργανώνεται η ωφέλιμη έκταση μιας κοινότητας. Αντίστοιχα, η σάρκα ενός αγροτικού τοπίου είναι το σύστημα καλλιεργειών, η επιλογή δηλαδή των προς καλλιέργεια φυτών, ο συνδυασμός τους, οι τεχνικές κ.α. που υιοθετούν οι χρήστες του στη προσπάθειά τους να το αξιοποιήσουν.

Ο αγροτικός οικισμός, η αγροτική μορφολογία και το σύστημα καλλιεργειών συνιστούν τις αγροτικές δομές μιας περιοχής. Με άλλα λόγια, αγροτικές δομές είναι το σύνολο των σχέσεων που αναπτύσσονται ανά-

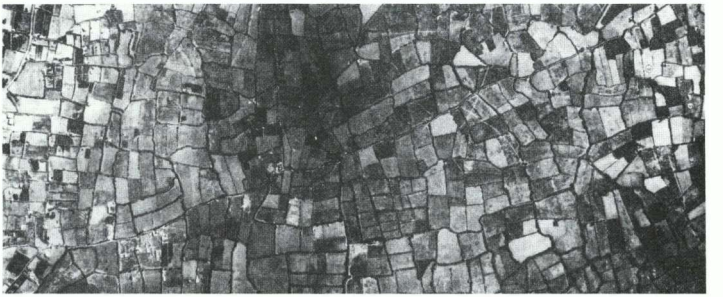

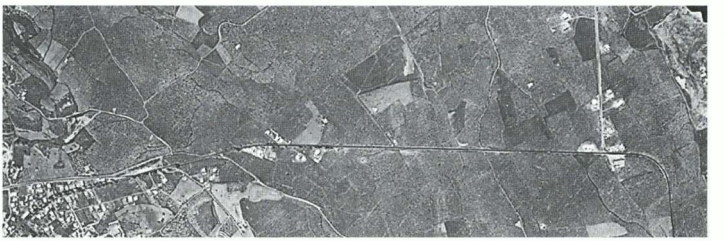

Εικ. 10α και β Η μορφολογία της πεδιάδας του Λειβαδιού στη Νάξο μοιάζει να δομείται πάνω στον άξονα που διατρέχει διαγώνια την α/φια (Copyright ΓΥΣ - αναδημοσίευση από Β. Λαμπρινουδάκης et al., Ανασκαφή αρχαίου ιερού στα Υρια της Νάξου, *Αρχαιογνωσία* 5, 1990) πράγμα που δηλώνει ότι ο άξονας είναι προγενέστερος ή σύγχρονος της παρούσα μορφής του τοπίου. Αντίθετα η ευθεία οδός που απεικονίζεται στη α/φια από τη Σαντορίνη μοιάζει να μην "σέβεται" την μορφολογία του τοπίου. Διασχίζει τα αγροτεμάχια διαγώνια, ερήμην των αγροτικών ορίων. Στη περίπτωση αυτή ο οδικός άξονας είναι μεταγενέστερος της διαμόρφωσης των αγροτεμαχίων.

μεσα στους ανθρώπους και το έδαφος και των οποίων έκφραση αποτελεί το αγροτικό τοπίο. Επανερχόμαστε έτσι στη βασική αρχή της ιστορίας του τοπίου σύμφωνα με την οποία η κοινωνική οργάνωση είναι ο παράγων διευθέτησης και ελέγχου του τοπίου.

Η μορφολογική αναγνώριση σαν τρόπος προσέγγισης ενός χώρου γνωρίζει όρια. Επιτρέπει ίσως να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις εργασίας για τις πιθανές σχέσεις μεταξύ διαφόρων στοιχείων ενός τοπίου, για την σχετική χρονολόγησή τους (Εικ. 10α και β) για την ιεράρχησή τους. Δεν αρκεί όμως για την στήριξη αυτών των υποθέσεων. Απαιτεί την εκ παραλλήλου εντρύφηση σε φιλολογικές, αρχειακές ή άλλες πηγές που θα τεκμηριώνουν τις όποιες προτάσεις ανάγνωσης ενός τοπίου.

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΗΝ ΤΡΕΧΟΥΣΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ[1]

Η σκιαγράφηση της τύχης που επιφυλάσσεται από τα δημοσιεύματα των χρόνων μας στην ιστορία του τοπίου εμφανίζεται δύσκολη. Οι δυσκολίες σχετίζονται με τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του αντικειμένου, που το εντάσσει σε πλαίσια διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων. Στο σύνολό της όμως η τρέχουσα παραγωγή συμβάλλει στον εμπλουτισμό του σχετικού προβληματισμού από ποικίλες πλευρές, δηλώνοντας άλλω-

[1]. Η συμβολή αυτή δεν συνοδεύεται από βιβλιογραφικές μνείες. Παραπέμπω στη γενική βιβλιογραφία που συνοδεύει αυτόν το τόμο, *Ιστορία του τοπίου και τοπικές ιστορίες. Πιλοτική εφαρμογή στις Κυκλάδες. Ενδεικτική βιβλιογραφία*, Αθήνα 1997, ενώ μία συνοπτική έστω παρουσίαση βασικών δημοσιεύσεων θα πολλαπλασίαζε την έκταση αυτού του άρθρου.

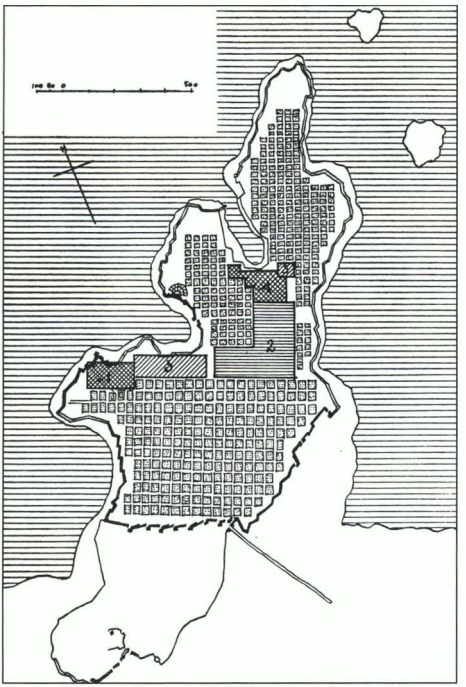

Εικ. 11 Η ιπποδάμειος πολεοδομία όπως εφαρμόσθηκε στη Μίλητο κατά την ανοικοδόμησή της αμέσως μετά τους περσικούς πολέμους (Από R. Martin, L' Urbanisme dans la Grèce Antique, Paris 1974, 125).

στε και με αυτόν τον τρόπο τον διεπιστημονικό χαρακτήρα του. Ετσι, ο ιστορικός του τοπίου έχει πολλά να διδαχθεί από το έργο των αρχιτεκτόνων τοπίου ή άλλων χωροτακτών εν γένει, οι οποίοι μέσα από έργα και προτάσεις διαμόρφωσης χώρων και τοπίων εκφράζουν τους τρόπους με τους οποίους προσλαμβάνουν και αξιοποιούν ένα χώρο σύμφωνα με τις ανάγκες της εποχής τους.

Παρόλη αυτή τη δυσκολία, η ιστορική προσέγγιση των τοπίων δεν εκλείπει. Αποτελεί πλέον σύνηθες προκαταρκτικό σημείωμα, άλλοτε επιτυχές άλλοτε όχι, σε μελέτες εκπόνησης αναπτυξιακών έργων. Οι μνείες αυτές δεν εκτελούν χρέη κεραστού στη τούρτα. Ολοένα και πιο συχνά καλούνται να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία υπέρ των μορφών ήπιας ανάπτυξης ή σεβασμού του ιστορικού παρελθόντος μιας περιοχής. Εγγράφονται επομένως σε ένα πλαίσιο πολιτικής και οικονομικής διαχείρισης χώρων, κατοικουμένων, καλλιεργουμένων ή ακόμα και ερήμων, που στις μέρες μας έχει προσλάβει τεράστιες διαστάσεις, εξ αιτίας των γνωστών οικονομικών συνθηκών. Η ιστορία του τοπίου, σαν εφαρμοσμένη έρευνα πλέον, εμπίπτει σε ένα άλλο πλαίσιο αναζητήσεων της εποχής μας, αυτό των λεγομένων πολιτιστικών τοπίων. Το τοπίο ως φορέας συλλογικής μνήμης έχει αρχίσει να θεωρείται ως πολιτιστικό αγαθό.

Οι ολοένα και περισσότερο εντεινόμενοι ρυθμοί ανάπτυξης δημούργησαν αντίρροπες δυνάμεις, που ανά περίπτωση πρεσβεύουν ή μάχονται υπέρ της διαφύλαξης, διατήρησης ή ακόμα υπέρ της παραδειγματικής χρήσης των απαντήσεων, που σε προηγούμενους καιρούς έδιναν οι άνθρωποι στα προβλήματά τους, χωρίς να διαταράσεται η οικολογική κυρίως ισορροπία. Μέσα σ'αυτό το πλαίσιο εγγράφεται μεγάλος αριθμός δημοσιευμάτων, που σχετίζονται με το τοπίο και ειδικότερα με τις πολιτισμικές του συνιστώσες. Επί του παρόντος δεν θα γίνει λόγος γι'αυτή την μερίδα των δημοσιεύσεων, που βέβαια καθιστούν έκδηλο το γεγονός ότι η θεματική του τοπίου αποτελεί έναν αστείρευτο τομέα εφαρμοσμένης ιστορικής έρευνας.

Ας έλθουμε στη βιβλιογραφία, που αναφέρεται στην ιστορικότητα του τοπίου και είναι προϊόν βασικής έρευνας. Για τα ελληνικά δεδομένα θα μπορούσε να προβληθούν διάφορες θεματικές κατατάξεις των δημοσιευμάτων : τοπίο και περιβάλλον, σχεδιασμός τοπίου, ιστορία του τοπίου και άλλες ακόμα. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ο ρόλος της αρχαιολογικής έρευνας στην ανάπτυξη του σχετικού προβληματισμού. Η προβολή καινοτόμων αρχαιολογικών μεθόδων, όπως η επιφανειακή έρευνα ή η χρήση νέων τεχνολογιών, τράβηξαν τους αρχαιολόγους από τη μελέτη των συγκεκριμένων μνημείων και ευρημάτων στη μελέτη μεγαλυτέρων συνόλων, στη μελέτη του χώρου και ειδικότερα στη μελέτη των παρελθουσών φάσεων της εξέλιξης ενός τοπίου.

Αποτέλεσμα αυτής της τάσης είναι έρευνες και δημοσιεύσεις για την οργάνωση του καλλιεργούμενου και του κατοικούμενου χώρου μικρών ή μεγάλων κοινοτήτων. Το οικιστικό πλέγμα, οι καλλιέργειες, είναι θέματα που επανέρχονται συχνά, είναι θέματα που σχετίζονται με την οντολογία του τοπίου, θέματα που επιχειρούν να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν τις ποικίλες αντικειμενικές σχέσεις του ανθρώπου με το χώρο. Οι αντικειμενικές σχέσεις δεν περιορίζονται στην αγροτική παραγωγή και στην εκμετάλλευση των φυσικών πόρων. Εκτείνονται στην προβολή επί του εδάφους των πολιτικών ιδεωδών και στη διαμόρφωση του τοπίου κατά τρόπο που να αντανακλά τις κατά καιρούς κοινωνικές θέσεις ή τις σχέσεις αρχόντων - αρχομένων. Η διαμόρφωση του Κάστρου της Νάξου ή της Αντιπάρου αντικατοπτρίζει την ιεραρχία της φεουδαλικής κοινωνίας, όπως αντίστοιχα η γένεση και εξάπλωση του ιπποδαμείου πολεοδομικού συστήματος στα χρόνια αμέσως μετά τα Μηδικά αντικατοπτρίζει τα ιδεώδη της πόλεως - κράτους περί ισονομίας των πολιτών (Εικ. 11). Η συμβολική διάσταση του τοπίου δεν υποτιμάται από τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Αυτό που πρέπει να τονισθεί είναι ότι από τη στιγμή που δεχόμαστε την αμφίδρομη σχέση τοπίου - ανθρώπου, από τη στιγμή που δεχόμαστε ότι ο άνθρωπος διαμορφώνει το τοπίο και το τοπίο τον άνθρωπο, οι δύο θεματικές, τοπίο - σύμβολο και τοπίο - αντικείμενο, δεν είναι παρά οι δύο όψεις του αυτού νομίσματος.

Το τοπίο όμως δεν υπάρχει μόνον ως αντικείμενο. Τονίσθηκε ιδιαίτερα στην αρχή αυτού του σημειώματος η φαινομενολογική διάστασή του. Το τοπίο σχετίζεται άμεσα με το οπτικό νεύρο. Υπάρχει επειδή μπορεί κάποιος να το παρατηρήσει και να το περιγράψει. Να το περιγράψει όπως ο φωτογραφικός φακός, όπως ο Α. Φασιανός, όπως ο F. Braudel, προβάλοντας επ'αυτού προσωπικά/ κοινωνικά βιώματα, ιδέες, αναζητήσεις.

Σημαντικές πτυχές της αναγεννησιακής τέχνης, κυρίως της ιταλικής, εκφράζουν την αίσθηση ισχύος των ανθρώπων έναντι της φύσης. Τα ζωγραφικά έργα αλλά και η κηποτεχνία γίνονται τα μέσα έκφρασης των νέων κοινωνικών σχέσεων και της νέας θεώρησης του κόσμου. Ο πίνακας που τοποθετείται στον τοίχο δεν είναι μόνο ένα ανοικτό παράθυρο στον κόσμο, είναι και ένας βέβαιος τρόπος να μετατρέπω ένα τοπίο σε αγαθό που μπορώ να κατέχω και να το εκθέτω σε ένα τοίχο που μου ανήκει.

Στροφή προς την ιστορία του τοπίου και την τοπική ιστορία σε μια περίοδο που ο όρος παγκοσμιοποίηση επανέρχεται διαρκώς στις συζητήσεις μας ; Τι παράδοξο. Αν από τη μία πλευρά αναβαθμίζεται το επιστημονικό και το έμπρακτο ενδιαφέρον της εποχής μας για τις περιφερειακές κοινωνίες, από την άλλη η προσέγγιση αυτών των κοινωνιών δεν μπορεί να περιορισθεί στην οντολογική της και μόνο διάσταση. Η φαινομενολογία του χώρου μεταφέρει τον όλο προβληματισμό σε ευρύτερα χωρο-χρονικά πλαίσια, με κίνδυνο να καταστήσουν τον ορισμό του *τοπίου* αόριστο ή χειρότερα ένα ιδεολόγημα.

Παναγιώτης Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΚΡΑΣ ΔΙΑΡΚΕΙΑΣ, ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΘΕΣΜΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η παραδοσιακή αντίληψη για την Ιστορία, όσο και γενικότερα για τη γνώση του παρελθόντος, ακολούθησε το λεγόμενο πατροπαράδοτο μοντέλο, που στηρίζεται στην ιδέα πως ο συντελεστής των μεταβολών εκείνων που καταγράφονται και ενδιαφέρουν την Ιστορία έχει μόνο τη μορφή της έκρηξης. Ο όρος *έκρηξη* είναι δανεικός. Χρησιμοποιώ εδώ τη γνωστή θεωρία του γάλλου ιστορικού Φερνάν Μπρωντέλ (Fernand Braudel), ο οποίος πρώτος εδώ και τέσσερεις περίπου δεκαετίες προσπάθησε να τονίσει τη σημασία της άλλης Ιστορίας. Της Ιστορίας εκείνης που ενδιαφέρεται για τη μεγάλη χρονική διάρκεια, για τους βραδείς ρυθμούς της Ιστορίας, εκείνους που συνεπάγονται δυσδιάκριτες μεταβολές, σε αντίθεση με την παραδοσιακή ιστορία του περιορισμένου χρονικού διαστήματος, της Ιστορίας που έχει ως αντικείμενο μελέτης κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο ή έστω κάποια πρόσωπα. Πρόκειται για αυτό που ονομάζουμε με άλλα λόγια για την δεύτερη περίπτωση ως Ιστορία των γεγονότων και της δραματικής παράθεσης σε μορφή αφήγησης.

Αντί άλλου ορισμού ας αρχίσουμε παραθέτοντας μιαν αντίθεση των δύο αυτών δυνατοτήτων προσέγγισης της Ιστορίας, σε μορφή ανεκδότου. Σύμφωνα με τον Γεώργιο Παχυμέρη, τον βυζαντινό ιστορικό του 13ου αιώνα, μία εντυπωσιακή σειρά από σεισμούς συνεκλόνισε γύρω στο 1295 τη βασιλεύουσα Κωνσταντινούπολη, αλλά και πολλές άλλες πόλεις της βυζαντινής αυτοκρατορίας, σπέρνοντας τον πανικό, τον τρόμο και το φόβο. Το φυσικό αυτό φαινόμενο, που εντυπωσιάζει ακόμη και σήμερα, συνοδευόμενο από καταστάσεις πανικού και μυθοποίησης, ερμηνεύθηκε –ή παρουσιάσθηκε– τότε ως θεοσημία για τη διαφθορά που επικρατούσε στους κόλπους της κρατικής Δικαιοσύνης και για το χρηματισμό των δικαστών. Θεωρήθηκε ως απειλή για το κοινωνικό σύνολο που τις ανέχεται, ένα γνωστό και από παλαιότερα βυζαντινό μοτίβο. Ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος ο Β΄ έσπευσε αμέσως να επανορθώσει, θεσμοθετώντας με νομοθετική πράξη μια σημαντική αναμόρφωση στον σήποντα τότε χώρο της Δικαιοσύνης. Η πρωτοβουλία αυτή χρονολογείται στο 1296. Δεν χρειάζεται να αναφερθούμε τώρα στα μέτρα που έλαβε, μέτρα που ήσαν φιλόδοξα και ριζοσπαστικά, αλλά που δεν έχουν ενδιαφέρον για την τωρινή συζήτησή μας. Αυτό όμως που θα μας απασχολήσει εδώ είναι εκείνο που γράφει ο Παχυμέρης, μάλιστα κατά τρόπο χαρακτηριστικά παραστατικό, για την τύχη αυτής της μεταρρύθμισης. Η τελευταία ατόνησε με τον καιρό, αφηγείται ο βυζαντινός λόγιος, όπως ατονεί ο ήχος της κιθάρας που απομακρύνεται σιγά-σιγά και πια δεν την ακούμε, και που στη συνέχεια γίνεται όλο και πιο αδύναμος, για να σιγήσει εντελώς στο τέλος. Εννούσε με την περιγραφή αυτή πως ο θεσμός ατόνησε σιγά-σιγά και έτσι ξεχάσθηκε εντελώς η εφαρμογή του νέου μέτρου. Αλλά ας σταθούμε σε δύο σημεία αυτής της αφήγησης. Από τη μία πλευρά έχουμε το *εκρηκτικό γεγονός* που είναι η πράξη του νομοθέτη, πράξη η οποία επιφέρει από τη μια στιγμή στην άλλη τη συγκεκριμένη μεταβολή στον εξωτερικό κόσμο. Από την άλλη πλευρά μαθαίνουμε για την κατάργηση της μεταρρύθμισης αυτής, κατάργηση που πραγματοποιείται χωρίς *εκρηκτική μεταβολή*, χωρίς το στιγμιαίο δυναμικό γεγονός που μεταβάλλει αμέσως την κατάσταση των πραγμάτων. Θα μπορούσαμε να πούμε πως η δεύτερη αυτή μεταβολή γίνεται τώρα κατά τρόπο δυσδιάκριτο -όχι δια μιας- ή πως για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο έχουμε μπροστά μας το ιστορικό φαινόμενο σε ενδιάμεση κατάσταση, δηλαδή ταυτόχρονα να υπάρχει και να μην υπάρχει. Ή, με άλλα λόγια, να θεωρείται ότι στην

πράξη ισχύει και δεν ισχύει, τούτο βεβαίως νοούμενο όχι από τυπικής πλευράς. Αυτή τη δεύτερη μορφή ιστορικής μεταβολής προσπάθησε να αναβαθμίσει επιστημονικά ο Μπρωντέλ, αντιπαραθέτοντας στον εκρηκτικό ρυθμό του ιστορικού γεγονότος εκείνον της βραδύρρυθμης εξέλιξης, τη λεγόμενη *Ιστορία της μακράς διάρκειας*. Να εξηγηθούμε ότι λέγοντας εκρηκτικό γεγονός δεν εννοούμε απαραίτητα κάτι το οποίο έχει ολοκληρωθεί μέσα σε δευτερόλεπτα. Το γεγονός το ίδιο μπορεί να διαρκέσει μέρες ή εβδομάδες ή και περισσότερο. Ο χαρακτηρισμός όμως του προσδίδεται επειδή το αποτέλεσμα επέρχεται μεταβάλλοντας τον μέχρι τότε προϊσχύσαντα για τη συγκεκριμένη κατάσταση ιστορικό ρυθμό, ο οποίος τότε, με τη μεσολάβηση του γεγονότος, γίνεται εντυπωσιακά ταχύτερος και, ως ιστορική αιτία μεταβάλλει άρδην την μέχρι τότε κατάσταση.

Στο παράδειγμα που δανεισθήκαμε από τον Γεώργιο Παχυμέρη διακρίνεται καθαρά η προϋπόθεση ισχύος της συγκεκριμένης ιστορικής μεταβολής, που εδώ είναι η νομοθετική μεταρρύθμιση του Ανδρονίκου. Είναι σαφές πως ατόνησε επειδή οι νοοτροπίες δεν την αποδέχθηκαν, και πως έτσι αρνήθηκαν-διστακτικά στην αρχή, αποφασιστικότερα στη συνέχεια-να την εφαρμόσουν, προφανώς επειδή δεν συμφώνησαν με το πνεύμα της, αδιαφόρως της ηθικής σημασίας της συναίνεσης αυτής. Σκόπιμα χρησιμοποίησα τον όρο συναίνεση ή consensus: Η σύμφωνη γνώμη της κοινότητας εκφράζεται παθητικά, μπορεί ακόμη και σιωπηρά, με την αποδοχή ή έστω με την ανοχή και μόνο της νέας κατάστασης την οποία επέφερε η συγκεκριμένη μεταβολή-έργο του εκρηκτικού ιστορικού γεγονότος (εδώ της πρωτοβουλίας του νομοθέτη/μονάρχη), και για το λόγο αυτό εντάσσεται στα λεγόμενα δυσδιάκριτα ιστορικά δεδομένα. Για να επανέλθουμε στο συγκεκριμένο ιστορικό παράδειγμα του 1296, αν η αντίθετη γνώμη της κοινότητας είχε διατυπωθεί ενεργητικά, αυτό θα συνιστούσε πάλι ιστορικό γεγονός, π.χ. μία επανάσταση ή κάτι άλλο συναφές, έστω προσφυγή εναντίον της πράξης του νομοθέτη (το τελευταίο σε κάποια κοινωνία με διαφορετική θεσμική οργάνωση βεβαίως). Θα έπαιρνε δηλαδή τη μορφή του εκρηκτικού γεγονότος. Έτσι, αυτή η παθητική στάση (σιωπηρή συναίνεση ή ενδεχομένως σιωπηρή αντίσταση, με τη μορφή της άρνησης αποδοχής των μεταβολών που επέφερε το ιστορικό γεγονός) επισημαίνει την παρουσία στο παιχνίδι αυτό ενός άλλου συγγενούς κλάδου των λεγομένων κοινωνικών επιστημών: Πρόκειται για την Ιστορία των Ιδεών και Νοοτροπιών, με την οποία συνδέεται άρρηκτα η Ιστορία των Θεσμών. Το συγκεκριμένο ιστορικό φαινόμενο των ετών 1295–1296, το ότι δηλαδή στη δεδομένη ιστορική περίοδο η διαφθορά και ο χρηματισμός των δικαστικών λειτουργών κρίθηκε ως μία κοινωνική αναγκαιότητα που δεν μπορούσε να εξαλειφθεί, σε αντίθεση μάλιστα με το πνεύμα θεοσεβείας και την όλη ηθική της μεταρρύθμισης αυτής, αποτελεί αντικείμενο μελέτης της Ιστορίας των Νοοτροπιών. Οι αντιλήψεις αυτές σχετικά με το φαινόμενο αυτό δεν ήσαν τότε νέες: είναι σαφές ότι η κοινωνία εκείνη επεδίωξε, ερχομένη σε αντίθεση με την εξουσία, τον αυτοκράτορα-νομοθέτη και τη βούλησή του, να διατηρήσει κάτι που προϋπήρχε της μεταρρύθμισης, στη μορφή την οποία η μεταρρύθμιση προσπάθησε να καταργήσει, δηλαδή να μετατρέψει. Κατά συνέπεια το ζήτημα ήταν να συνεχισθεί αυτή η προγενέστερη διάρκεια, την οποία το εκρηκτικό γεγονός -η συγκεκριμένη πράξη του νομοθέτη κατά το έτος 1296- επιχείρησε να μεταβάλει και στην πράξη δεν το κατώρθωσε. Έτσι, η μακρόχρονη άσκηση ή πάλι η μακρόχρονη κοινωνική αντίληψη σχετικά με μια δεδομένη κατάσταση αποκαλύπτεται ως ισχυρότερη της μεταβολής την οποία προξένησε -ή προσπάθησε να καθιερώσει κατά περίπτωση αντίστοιχα- το εκρηκτικό στιγμιαίο ιστορικό γεγονός. Αυτό φυσικά δεν ισχύει παντού και πάντα. Υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες ο νικητής από τη σύγκρουση αυτών των τάσεων είναι η νέα κατάσταση που διαμορφώθηκε από το ιστορικό γεγονός, παρά την αντίθεση της κοινής γνώμης ή των λαϊκών αντιλήψεων. Δεν αποκλείεται, στην τελευταία αυτή περίπτωση οι αντιλήψεις αυτές να επιβιώσουν με τη μορφή κάποιου *ευσεβούς πόθου* επανάκαμψης στην προτέρα κατάσταση. ΄Ενα τέτοιο παράδειγμα είναι η ιδε-

ολογία σχετικά με την Άλωση της Κωνσταντινούπολης κατά το 1453. Εκείνο όμως αναμφιβόλως που πρέπει να συγκρατήσουμε ως δεδομένο είναι βέβαια ότι οι κοινωνικές αντιλήψεις, οι νοοτροπίες όπως και οι ιδεολογίες μεταβάλλονται και εξελίσσονται με εξαιρετικά βραδύ ρυθμό. Αυτό μάλιστα που ονομάζουμε εδώ νοοτροπίες, αντιλήψεις, ιδέες και ιδεολογίες δεν περιορίζεται στο καθαρά πολιτισμικό πεδίο, αλλά συμπεριλαμβάνει και άλλες κοινωνικές πραγματικότητες, όπως οι αντιλήψεις σχετικά με τις τεχνικές, δηλαδή η παραδοσιακή τεχνολογία, που και αυτή εξελίσσεται βραδύρρυθμα σε πολλές περιπτώσεις. Βεβαίως εδώ δεν θα παραγνωρίσουμε τον εκρηκτικό χαρακτήρα μιας νέας επαναστατικής μεθόδου και μιας ανακάλυψης, λ.χ. εκείνης του τροχού για τη μεταφορά βαρών, ή του υδάτινου ρου για την κίνηση μηχανών όπως ο νερόμυλος. Στις παραδοσιακές όμως κοινωνίες οι επαναστάσεις αυτές δεν μαρτυρούνται τόσο συχνά.

Ας παρατηρηθεί επίσης πως ιστορικά θεωρούμενη, η δυσκινησία των αντιλήψεων γύρω από αυτόν τον άξονα οφείλεται κατά κάποιο τρόπο και στην ψυχολογική εξάρτηση του ανθρώπου από τις τέχνες και τις τεχνικές με τις οποίες εξασφάλιζε και εξασφαλίζει την τροφή του, τέχνες τη διδασκαλία των οποίων αποδίδει σε προσωπικότητες μυθικές, περιβεβλημένες με ισχυρό γόητρο, με κύρος και αυθεντία, όπως ο Ήφαιστος ή ο Προμηθέας. Η τελευταία αυτή παρατήρηση τονίζει και τη σημασία του χώρου της ανθρώπινης φαντασίας στη διαμόρφωση ιδεών και νοοτροπιών, αυτής της φαντασίας που δεν λειτουργεί σε επίπεδο συνειδητό, και που ακριβώς για το λόγο αυτό απ[illegible]χεται δημιουργικά–και πολλές φορές λειτουργικά–καταστάσεις υπαρκτές μόνο στο χώρο της φαντασίας.

Με την προσπέλαση της επιστήμης στα βάθη της ανθρώπινης ψυχής, χάρις στις προσπάθειες από τη μία πλευρά του Ζίγκμουντ Φρόϋντ (Sigmund Freud), αλλά κυρίως των Κάρλ Γκούσταφ Γιούνγκ (Karl Gustav Jung) και Κάρλ Κερένυι (Karl Kerényi), για τη λεγόμενη ψυχαναλυτική προσέγγιση της Μυθολογίας, ανοίγουν δυνατότητες καινούργιες για την κατανόηση του παρελθόντος μέσα από προσεγγίσεις αυτής της μορφής. Μυθολογίες δεν έπαψαν ποτέ να υπάρχουν, μια σύγχρονη προσωπικότητα ή γενικότερα μορφή ανθρώπου μπορεί κάλλιστα να τύχει μιας ανάλογης μυθοποίησης τόσο για κάποια ευεργεσία όσο και για μια καταστροφή που προξένησε. Ακριβώς επειδή πρόκειται για καταστάσεις που λειτουργούν στο χώρο του κοινωνικού ασυνειδήτου, οι φαντασιακές καταστάσεις γίνονται ασυνείδητα αποδεκτές, χωρίς ενδεχόμενο κριτικής εξέτασης και αποδοχής τους με βάση συνειδητή διεργασία, χάρις σε αυτό το a priori, μεταβάλλονται όπως οι ιδεολογίες και οι νοοτροπίες εξαιρετικά βραδύρρυθμα. Τούτο δεν σημαίνει φυσικά ότι πάντοτε ένα εκρηκτικό γεγονός μπορεί να λειτουργήσει και σε μια τέτοια περίπτωση καταλυτικά, απομυθοποιώντας, μεταβάλλοντας δηλαδή άρδην μια τέτοια αντίληψη. Το ιστορικό γεγονός της καταδίκης και μόνο του Ιησού στο σταυρό, σε αυτό το ατιμωτικό ικρίωμα εκτέλεσης θανατοποινιτών, ήρκεσε για να μεταβληθεί ο θρύλος του θεραπευτή και του θαυματουργού που έθελγε τα πλήθη. Σε αυτόν ακριβώς τον χώρο της φαντασιακής δημιουργικότητας εντάσσει ο Κορνήλιος Καστοριάδης και την ίδια την θέσμιση μιας κοινωνίας, αποδίδοντας μάλιστα στη μητέρα του μικρού παιδιού το έργο του εκκοινωνισμού του μέσα στη θεσμισμένη ήδη κοινωνία, διαδικασία που λαμβάνει χώρα ακριβώς κατά την παιδική ηλικία της μυθοποίησης και της μεγάλης φαντασιακής του δημιουργίας.

Σε ό,τι προηγήθηκε συνδέσαμε την Ιστορία των Θεσμών με την Ιστορία των Νοοτροπιών. Αυτό έγινε διαπιστώνοντας το αλληλένδετο που μεταφέρει τις συνέπειες κάθε μεταβολής που επέρχεται στο πεδίο της μίας, κατά μια δεδομένη ιστορική περίοδο, μέσα στον χώρο και της άλλης. Το πλέγμα που διακλαδώνει τη μία κατάσταση με την άλλη έχει σίγουρα και άλλες προεκτάσεις, που εξετάζονται από άλλες επί μέρους ειδικότητες της Ιστορικής επιστήμης, και γενικότερα των κοινωνικών επιστημών με τις οποίες επιβάλλεται να

συνεργάζεται σήμερα ο Ιστορικός. Αξίζει να αναφερθούμε λ.χ. στις μακρόχρονες παρατηρήσεις της Οικονομικής Ιστορίας πάνω στις συγκυρίες μιας κοινωνίας κατά μια περίοδο, εκεί όπου δυσδιάκριτες μεταβολές επιφέρουν μακροπρόθεσμα επιδράσεις και σε άλλους χώρους, εκεί όπου άλλοι ιστορικοί κλάδοι μπορούν να παρέμβουν στη μακρά διάρκεια.

Σημειώνοντας όλα αυτά δεν εννοούμε πως αυτή η ιστορική ευαισθησία καταδικάζει το ιστορικό γεγονός, προγράφοντάς το, απορρίπτοντάς το, όπως ήθελε ο Μπρωντέλ. Επηρρεασμένος σίγουρα από μια πολεμική ως προς τη μεθοδολογία, ο γάλλος ιστορικός προσπάθησε να υποβαθμίσει τη σημασία του γεγονότος, λέγοντας πως από την έκρηξη προκύπτει καπνός που εντυπωσιάζει τους συγχρόνους της έκρηξης, δημιουργώντας εντυπώσεις της μορφής ενός προπετάσματος καπνού. Έτσι, πάντα κατά τον Μπρωντέλ, οι σύγχρονοι του γεγονότος, ενεργώντας ως μάρτυρες μας μεταφέρουν εντυπώσεις αναληθείς ή πάλι πληροφορίες δυσανάλογα μεγεθυμένες σε σχέση με την πραγματικότητα. *Το γεγονός διαρκεί ελάχιστα, μόλις που διακρίνουμε τη φλόγα του* περιγράφει ο ίδιος, προσομοιάζοντας προφανώς με την αδύνατη φλόγα το ουσιαστικό ενδιαφέρον της ιστορικής μεταβολής. Ο αφορισμός αυτός είναι δίκαιος, αλλά μονόπλευρος, επειδή αδικεί την άλλη πλευρά. Η ευαισθησία αυτή επιμένει πως δεν είναι μόνο τα εκρηκτικά γεγονότα που γράφουν Ιστορία. Αν αντίθετα η αλήθεια βρίσκεται, αν ίσως όχι στη μέση, αλλά πάντως στη σύγκλιση αυτών των δύο θεωρήσεων και τάσεων, το έργο του ιστορικού -ή σωστότερα το επιστημονικό του καθήκον- έγκειται στο να μην αγνοήσει *τόσο τις εξελίξεις όσο και τις σταθερές* που μπορούν να καταγραφούν σε μια δεδομένη περιοχή στη μακρά διάρκεια χωρίς να υπάρχουν τα αντίστοιχα εμφανή και εντυπωσιακά ίχνη.

Είκοσι χρόνια μετά τη μελέτη του Μπρωντέλ για τη μακρά διάρκεια, το 1978, ο εκ των επιγόνων του Ζάκ Λε Γκοφ (Jacques Le Goff), αρνείται να δεχθεί τον αφορισμό του πρώτου πως η Ιστορία είναι *σχεδόν ακίνητη*, δεχόμενος πως η Ιστορία οπωσδήποτε κινείται. Το ζήτημα είναι με ποιό ρυθμό σε κάποια δεδομένη ιστορική φάση, αλλά και ποιές βραδύρρυθμες διαδικασίες προηγήθηκαν συντελώντας- ή οδηγώντας κατά τις περιστάσεις-στη συγκεκριμένη εκρηκτική μεταβολή. Το έργο ακριβώς του ιστορικού είναι το να συνδέσει τις ψηφίδες που θα συνθέσουν το μωσαϊκό με τις φανερές αλλά ταυτόχρονα και με τις βωβές μαρτυρίες, που προκύπτουν επαγωγικά αλλά που υπάρχουν σίγουρα, και που θα μας οδηγήσει στη μελέτη ενός τέτοιου ιστορικού φαινομένου που μόνο στη μακρά διάρκεια μπορεί να παρατηρηθεί και έτσι να τύχει της οικείας ερμηνείας. Με την ανάλυση αυτή γίνεται σαφής και η έννοια της *δομής* στο πεδίο της ιστορικής έρευνας. Εδώ ένα ιστορικό φαινόμενο του τύπου στον οποίο αναφερθήκαμε λειτουργεί ως συνιστώσα, ως παράμετρος και ως καταλύτης για τη μακρόχρονη διαμόρφωση καταστάσεων που στις πηγές παραμένουν δυσδιάκριτες. Για το λόγο αυτό κινδυνεύουν να περάσουν στην αφάνεια, εάν ελλείπει η αντίστοιχη ιστορική ευαισθησία.

Ας θυμηθούμε ότι η αναζήτηση της Ιστορίας στη μακρά διάρκεια αποτελεί το σημείο σύγκλισης, αν όχι ζεύξης, της Ιστορίας με την Ανθρωπολογία, όπως και με άλλους συναφείς κλάδους των κοινωνικών επιστημών, μέσα από την έννοια *δομή*. Μάλιστα, η Ιστορία ήταν ο τελευταίος κλάδος των κοινωνικών επιστημών που ενέταξε, με σχετική καθυστέρηση ατυχώς, την έννοια της δομής στα ενδιαφέροντά της και στα εργαλεία της, μόλις κατά τη δεκαετία του 1950. Έτσι, αυτό που οι άλλοι κλάδοι προσδιόρισαν ως *δομή* αποτελεί ήδη αντικείμενο και της ιστορικής έρευνας: οι αγροτικές δομές, κοινωνικές δομές, η δομική έννοια κύκλος, κρίση και ανάπτυξη στο χώρο των οικονομικών επιστημών, τέλος οι οικογενειακές και συγγενικές δομές. Ο ιστορικός αναζητεί μέσα στα κρατικά και ιδιωτικά αρχεία στοιχεία που δεν ενδιαφέρουν πλέον μόνο τη λεγόμενη πολιτική Ιστορία, αλλά τις παραπάνω δομές. Ο Μπρωντέλ θα περιγράψει την έννοια *δομή* λέγοντας ότι οι παρατηρητές των φαινομένων της κοινωνικής πραγματικότητας θεωρούν έτσι μιαν οργάνωση, μια συνο-

χή, τις σταθερές σχέσεις μεταξύ πραγματικότητας και μαζών, ενώ για τον ιστορικό η δομή δεν είναι άλλο από τη συναρμογή και την αρχιτεκτονική σύνθεση (μεταφορικά νοουμένων στο χώρο, στο χρόνο και στην κοινωνία), αλλά κυρίως μια πραγματικότητα την οποία ο χρόνος φθείρει πολύ δύσκολα και που την κινεί πολύ αργά. Εξάλλου και με τον εξής χαρακτηριστικό τρόπο, ο Πιερ Σωνύ (Pierre Chaunu), της ίδιας Ιστορικής Σχολής, θα ονομάσει *δομή* αυτό που σε μια κοινότητα, ή σε μια κοινωνία, ακόμη και σε μια οικονομία, καταγράφει μια τέτοια χρονική διάρκεια ώστε χρειάζεται και αξίζει από μόνο του να παρατηρηθεί ιστορικά κατά διαφορετικό τρόπο από τον συνηθισμένο. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει πως τα φαινόμενα αυτά δεν έχουν τη δική τους μεταβλητότητα. Έτσι, χρησιμοποιώντας τις δομές υπερβαίνουμε τα συγκεκριμένα και τετριμμένα γεωγραφικά όρια, τις βιολογικές πραγματικότητες και τις ηλικίες, τους κοινωνικούς, τους πολιτιστικούς όπως και τους πνευματικούς περιορισμούς, για να αναζητήσουμε τώρα καινούργια πλαίσια απ' όπου θα αναδυθούν καινούργιες ερμηνείες και θεωρήσεις του παρελθόντος. Για τον γάλλο Κλωντ Λεβί-Στρως (Claude Lévi-Strauss) θεμελιωτή της δομικής Ανθρωπολογίας, η δομή αντιστοιχεί σε ένα μοντέλο, δηλαδή στην τυποποιημένη αναπαράσταση (εκείνο που φέρνει στο νου μας ένα συγκεριμένο αντικείμενο σκέψης) την οποία αντανακλά ένα πλέγμα συσχετισμών, όπως είναι η συγγένεια, το σύμβολο ή ο μύθος.

* * *

Λέγοντας *θεσμοί* έχουμε πολλές φορές την τάση να σκεπτόμαστε μόνο τους πολιτικούς ή έστω και τους δικαϊϊκούς θεσμούς μιας δεδομένης κοινωνίας που μας ενδιαφέρει. Όμως η έννοια είναι πολύ ευρύτερη και υπερβαίνει κατά πολύ το πεδίο όσο και τις δυνατότητες παρέμβασης του νομοθέτη, ακόμη και εκείνου που διαθέτει ισχυρότατο και πειστικότατο οπλοστάσιο καταναγκασμού, όπως λ.χ. οι τύραννοι στην Αρχαιότητα. Η έννοια του δικαίου συνδέεται κατ' ανάγκην με την οργάνωση σε κράτος και με τη βία επιβολής ή την απειλή καταστολής, η έννοια όμως του θεσμού υπερβαίνει αυτήν την προϋπόθεση, ακριβώς επειδή δεν χρειάζεται απαραίτητα την οργάνωση σε κράτος. Με άλλα λόγια: η ύπαρξη θεσμών μέσα στο ίδιο το κράτος που όμως δεν συνδέονται με αυτό, ούτε άμεσα ούτε καν έμμεσα, είναι απολύτως νοητή και εφικτή, είναι συμβατή με μια κοινωνική πραγματικότητα, όπως είναι και ιστορικά μαρτυρημένη. Η οργάνωση των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων πραγματοποιήθηκε ιστορικά μέσα στο γεωγραφικό και φυσικά μέσα στο πολιτικό και διοικητικό πλαίσιο της Ρωμαϊϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά στην αρχή οι πρώτοι θεσμοί, εκείνοι μάλιστα που διαφοροποίησαν την αρχαία Εκκλησία από τις ιουδαϊϊκές κοινότητες πιστών, καθιερώθηκαν χωρίς η οργάνωση σε κράτος να είναι απαραίτητη. Ας θυμηθούμε ότι κατά την σύνοδο του έτους 49, την ιστορική περιγραφή της οποίας διαθέτουμε ήδη στις *Πράξεις των Αποστόλων* (15.1 επ.), οι αποφάσεις ελήφθησαν ερήμην του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος μάλιστα τότε προφανώς αγνοούσε την ίδια την ύπαρξη της διαδικασίας αυτής, αν όχι της ίδιας της κοινότητας των πρώτων χριστιανών. Εξάλλου, σήμερα οι Ανθρωπολόγοι-και, πιο πρόσφατα, μετά από εκείνους, και οι Ιστορικοί των Θεσμών-στρέφονται προς τη μελέτη των θεσμίσεων που λειτουργούν ή που μαρτυρούνται σε κοινωνίες χωρίς οργάνωση σε κράτος, στις λεγόμενες αρχαϊϊκές κοινωνίες, εκείνες τις σύγχρονές μας χωρίς τον τεχνικό πολιτισμό. Δεν αμφισβητούμε λέγοντας αυτά πως το φαινόμενο *θεσμός* είναι αμιγώς κοινωνικό, απλά εννοούμε ότι λέγοντας *κοινωνία*, δηλαδή οργανωμένη ή μη ομάδα, δεν εντάσσουμε ως απαραίτητη προϋπόθεση την οργάνωση σε κράτος, είτε με μία από τις παραδοσιακές ή πάλι με κάποια από τις σύγχρονες μορφές της. Κατά συνέπεια, είναι νοητή η θέσμιση κοινωνιών όπως η οικογένεια, η συντεχνία, ο όμιλος προσώπων χωρίς ιδιοτελή σκοπό κ.ο.κ. Κάτω από τις συνθήκες

αυτές αξίζει να ερευνηθεί η σημασία και το ενδιαφέρον της Ιστορίας των Θεσμών μιας κοινότητας όπως οι τοπικές κοινωνίες.

Είναι περιττό να τονισθεί και εδώ η σημασία των θεσμών για την επιβίωση μιας συγκεκριμένης κοινότητας. Ως κοινωνικοί σχηματισμοί που λειτουργούν με τους δικούς τους χωριστούς κανόνες οι θεσμοί αποβλέπουν στην εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος. Ας περιορισθούμε να υπενθυμίσουμε πως δεν είναι μόνο λειτουργική η χρησιμότητά τους, στο μέτρο που διευκολύνει τη διαβίωση μέσα στην ίδια την κοινότητα, αλλά και ότι πέραν τούτου οι θεσμοί αποτελούν συνεκτικό ιστό που συνδέει τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας, κυρίως διαφοροποιώντας τους σε σχέση με εκείνα μιας άλλης, μάλιστα γειτονικής ή εχθρικής. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η γλώσσα. Στο μέτρο εξάλλου που τα Αναστενάρια της Αγίας Ελένης και του Λαγκαδά αποτελούν θεσμό που συνδέει τους πρόσφυγες από την Ανατολική Ρωμυλία, η τήρηση του τελετουργικού χορού επάνω στα αναμένα κάρβουνα τους επιβεβαιώνει φαντασιακά ως παιδιά του Αγίου Κωνταντίνου, του ιδρυτή τους, και τους διαφοροποιεί από τους λοιπούς συγχωριανούς που δεν ήλθαν από εκεί. Έτσι, ο θεσμός αυτός υπηρετεί τη διατήρηση της συγκεκριμένης κοινότητας και τα ίδια της τα μέλη διατηρούν την ταυτότητά τους χάρις σε αυτόν. Η αντίθεση ενός ισχυρότερου, κρατικού ενδεχομένως, θεσμικού συστήματος δεν αποδυναμώνει τον περιφερειακό ή τον περιθωριακό θεσμό, ενόσο ο τελευταίος διατηρεί τη δύναμη και τη σφριγηλότητα που του προσδίδει το consensus εκείνων που τον αναγνωρίζουν και που τον τηρούν ως ισχύοντα. Οι αντιρρήσεις της επίσημης Εκκλησίας δεν κατόρθωσαν να εξαλείψουν πολλές από τις παγανιστικές, ή ειδωλολατρικές συνήθειες και έθιμα, που επιβίωσαν πολλούς αιώνες παρά τον πόλεμο που τους έγινε ή που τους γίνεται ακόμη και σήμερα. Στο μέτρο που η φαντασιακή διάσταση ενός θεσμού παραμένει ισχυρή στις νοοτροπίες, αδυνατεί οποιαδήποτε άλλη λογική να την εξαλείψει, όσα άριστα και πειστικά φιλοσοφικά ή θεολογικά επιχειρήματα και αν χρησιμοποιηθούν, όποια δόκιμη όσο και δοκιμασμένη ρητορική και αν επιλεγεί. Το είδαμε προηγουμένως αναλύοντας την πληροφορία που μας μετέφερε ο Γεώργιος Παχυμέρης για την μεταρρύθμιση του Ανδρονίκου του Β. Άλλο παράδειγμα: Τον 10ο αιώνα οι ορθόδοξοι πληθυσμοί της Κάτω Ιταλίας καταφεύγουν στον Βυζαντινό *κριτή* για να τους λύσει τις περιουσιακές τους διαφορές σχετικά με το δώρο της παρθενίας της νύφης, το ονομαζόμενο *θεώρητρον*, με βάση το βυζαντινό δίκαιο, το μόνο που εκείνος γνωρίζει και εφαρμόζει. Την ίδια στιγμή, στον ίδιο χώρο, οι λατίνοι πληθυσμοί επισκέπτονται τον καθολικό *iudex* που θα αποφασίσει για το δικό τους αντίστοιχο δώρο της παρθενίας, την Morgengabe, το λεγόμενο *δώρο της επομένης πρωΐας*, αναφερόμενος μόνο στο δικό του δίκαιο, τα γνωστά ως κωδικοποιημένα βαρβαρικά έθιμα. Η διαφορά είναι σημαντική: το μέν πρώτο γαμήλιο δώρο αντιστοιχεί με το 1/12 της προίκας, ενώ το ποσοστό αντιστοιχίας του δευτέρου είναι τριπλάσιο, εφόσον οι πηγές προβλέπουν να ανέρχεται στο 1/4 της προίκας. Η σημαντική αυτή ποσοτική διαφορά δεν δημιουργεί παρόλα αυτά ζήτημα επιλογής ανάμεσα στον ένα ή στον άλλο δικαστή, έτσι ώστε ο διάδικος να μπορεί να επιλέξει την πιο ευνοϊκή γι'αυτόν από τις δύο ρυθμίσεις. Κάθε κοινότητα από τις δύο, που στην ουσία και στην πράξη συμβιώνουν, αναγνωρίζει, εφαρμόζει και τηρεί ως σημείο αναφοράς μόνο τους δικούς της θεσμούς, χαρακτηρίζοντας τους άλλους ως ξένους και μη αποδεκτούς.

Ας γυρίσουμε όμως πάλι στην Ιστορία των Θεσμών και τα ζητήματά της. Και εδώ υπάρχει μια παραδοσιακή θεώρηση που επέβαλε τη χρήση μόνο νομικών ή δικαϊκών πηγών, που προκύπτουν από τη νομοθετική δραστηριότητα, τη δικαιοπρακτική ή τη δικαστηριακή πρακτική, και κατά περιπτώσεις από το χώρο της πολιτικής, για τη διερεύνηση της Ιστορίας των Θεσμών. Στη γνωστή γαλλική ομάδα ιστορικών Μάρκ Μπλόκ, Λυσιέν Φέμπρ και Φ. Μπρωντέλ (Marc Bloch, Lucien Febvre, Fernand Braudel), οφείλουμε την επανάσταση

που απομακρύνθηκε από το πεδίο της πολιτικής ιστορίας και της ιστορίας των γεγονότων. Η επανάσταση έγινε με την ίδρυση το 1929, και με την αναμόρφωση το 1946, του επιστημονικού οργάνου της ομάδας, του γνωστού περιοδικού *Annales*. Το πρόβλημα όμως με την ομάδα αυτή είναι πως δεν ενέταξε και την Ιστορία των Θεσμών στα ενδιαφέροντά της, μάλλον τυχαίος είναι ο λόγος. Το ενδιαφέρον τους για τη μακρά διάρκεια, για την ιστορία της οικονομικής συγκυρίας, κατέταξε από την αρχή την Ιστορία των Θεσμών στο χώρο της ιστορίας των γεγονότων και μάλιστα των πολιτικών γεγονότων άρα και μακρυά από τα δικά τους ενδιαφέροντα. Η κρατούσα τότε αντίληψη θεωρούσε ότι η Ιστορία των Θεσμών είχε ως μοναδικό σκοπό την καλύτερη γνώση των συγχρόνων, των ισχυόντων δηλαδή θεσμών, μέσα από τη διαχρονική μελέτη, περιορίζοντας την έρευνα και το ιστορικό ενδιαφέρον στην εξελικτική και τη συγκριτική τους ανάλυση. Αυτή η θεώρηση περιόριζε φυσικά την έρευνα μόνο στους δικαϊκούς και τους πολιτικούς θεσμούς, σύμφωνα με το πρόγραμμα διδασκαλίας του δικαίου. Αντίθετα, όμως, πάλι στην Γαλλία, ήδη από το 19ο αιώνα προέκυψε μια τάση που ενέταξε στο πεδίο αυτής της ειδικότητας και άλλες πηγές διαφορετικής υφής, στην υπηρεσία προσποριστικού και αξιολόγησης ιστορικών δεδομένων σχετικά με τους θεσμούς της Αρχαιότητας. Ας θυμηθούμε την επιβλητική μορφή του ιστορικού Νουμά Ντενύ Φυστέλ ντε Κουλάνζ (Nouma Deny Fustel de Coulanges), γνωστού σε εμάς συγγραφέα του κλασικού βιβλίου *Τὸ Ἀρχαῖον Ἄστυ*, ενώ δεν πρέπει να λησμονείται και η κατά τι μεταγενέστερη σημαντική συμβολή του νεότερου σε ηλικία ερευνητή της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας Λουί Ζερνέ (Louis Gernet), σύγχρονου και μάλιστα προσωπικού φίλου του Μπλόκ. Αλλά η σύγχρονη αντίληψη για τις πηγές της Ιστορίας των Θεσμών έχει ριζικά απελευθερωθεί από αυτό το σχήμα, και τούτο με την αιτιολογία ότι κάθε ιστορική πληροφορία που εμπλουτίζει τα δεδομένα μας, απ' όπου κι αν προέρχεται θα τύχει της δέουσας έρευνας και ερμηνείας. Η προϋπόθεση ενός χαρακτηρισμού της με βάση το κύριο περιεχόμενο δεν είναι πια αναγκαία. Έτσι, Ιστορικοί του Δικαίου ασχολούνται με τη μελέτη των γαλλικών θεσμών απονομής της Δικαιοσύνης του 16ου αι. όπως τους χρησιμοποιεί ο γνωστός θεατρικός συγγραφέας Ιωάννης Ρακίνας (Jean Racine) στις κωμωδίες του, ή πάλι οι πίνακες της Αναγέννησης όπως και οι βυζαντινές μικρογραφίες του ιστορημένου κώδικα του χρονικογράφου Ιωάννου Σκυλίτζη ερευνώνται για να εξετασθούν οι θεσμοί που απεικονίζονται, χωρίς να αποτελούν δικαιϊκές πηγές της Ιστορίες σύμφωνα με την παραδοσιακή έννοια. Με τον τρόπο αυτό προστίθενται στο οπλοστάσιό του η Ιστορία της Τέχνης και η Αρχαιολογία, τόσο σε ό,τι αφορά το υλικό που προσφέρεται όσο και ο μεθοδολογικός εμπλουτισμός που προκύπτει. Δεν υπάρχει σήμερα αμφιβολία πως οι θεσμοί αντικατοπτρίζουν τις ίδιες τις κοινωνίες που τους γέννησαν και μέσα στις οποίες λειτουργούν. Έτσι, με το σκεπτικό αυτό νομιμοποιείται ο ιστορικός των Θεσμών να μην περιορισθεί σε ιστορικές πηγές εκείνης ή τούτης της κατηγορίας, αποκλείοντας τις λοιπές. Αξίζει να αναφερθούμε στη νεότατη τάση της έρευνας που επιδιώκει τολμηρά- και χωρίς την αρμόζουσα συμπαράσταση εκείνων που την ανταγωνίζονται, δηλαδή που την πολεμούν- η οποία επιδιώκει τη ζεύξη του δικαιϊκού χώρου με εκείνον της Ανθρωπολογίας και της Εθνολογίας, μελετώντας συγκριτικά θεσμικά συστήματα κόσμων που δεν ενεπλάκησαν ουδέποτε στο πεδίο εφαρμογής του Ρωμαϊκού Δικαίου, στο νοητό εργαστήρι του οποίου σφυρηλατήθηκαν οι νομικές αντιλήψεις και η νομική ορολογία όλων των κρατών της Ηπειρωτικής Ευρώπης, από το Μεσαίωνα έως σήμερα σχεδόν. Θα αναφερθούν εδώ δύο ονόματα συγχρόνων μας. Αφενός του γερμανού Ούβε Βέζελ (Uwe Wesel), ιστορικού του δικαίου, που ερεύνησε νοτιοαμερικάνικους πολιτισμούς ως ανθρωπολόγος. Αφετέρου εκείνο του γάλλου νομικού και ανθρωπολόγου ερευνητή πολιτισμών της Αφρικανικής ηπείρου Ραιμόν Βερντιέ (Raymond Verdier) ο οποίος συντονίζει στο Παρίσι ερευνητική ομάδα γύρω από τη θεματική *Δίκαιο και Πολιτισμοί*. Μια άλλη ενδιαφέρουσα προσέγγιση της Ιστορίας των Διοικητικών Θεσμών γίνε-

ται σήμερα από τον επίσης γάλλο Πιερ Λεζάντρ (Pierre Legendre), υπό το πρίσμα όμως της ψυχαναλυτικής θεώρησης. Θεωρητική σύνθεση των τάσεων αυτών διαθέτουμε τώρα χάρις στις μελέτες του Νορμπέρ Ρουλάν (Norbert Rouland).

Αλλά επιστρέφοντας στη συζήτηση για την Ιστορία των Θεσμών, αξίζει να κάνουμε μια αναφορά στην πρακτική της, η οποία μάλιστα δεν τελείται εν επιγνώσει μιας μεθοδολογίας που καθιερώθηκε σε ερευνητικό Ινστιτούτο, αλλά σε διοικητικό γραφείο. Ας αναφερθεί, λοιπόν, χαρακτηριστικά και ο ρόλος του ανακριτή-δικαστή ως επαγγελματία ιστορικού, ο οποίος προσπαθεί-με ιδιαίτερο άγχος για την ανεύρεση της αλήθειας-να συνθέσει την Ιστορία ενός συγκεκριμένου περιστατικού, ώστε να αποδοθούν οι σχετικές ευθύνες. Στην προσπάθειά του πρέπει να λάβει υπόψιν του και παραμέτρους που παλαιότερα δεν ενδιέφεραν τον επαγγελματία ιστορικό, όπως τις ιδιάζουσες εθνολογικές συνθήκες, οικονομικές συγκυρίες, ή και τις ψυχολογικές καταστάσεις του πρωταγωνιστή, χωρίς να περιορίζεται απλά σε πιστή περιγραφή των γεγονότων. Για να γίνουμε πιο σαφείς, ας θυμηθούμε ότι ακόμη και μια ανθρωποκτονία εκ προθέσεως διαφέρει από κάποιαν άλλην ανθρωποκτονία εκ προθέσεως, στο μέτρο που ένα έγκλημα τιμής σε μία συγκεκριμένη περιοχή με παραδοσιακές αντιλήψεις για την περίφημη *αρετή της γυναίκας* δεν μπορεί να σημαίνει το ίδιο από ένα αντίστοιχο που έλαβε χώρα σε μία μεγαλούπολη όπου διαπιστώνεται μια χαλάρωση αυτής της νοοτροπίας. Δεν μπορεί επίσης να σημαίνει το ίδιο εάν ο δράστης φάνηκε παλαιότερα εντυπωσιακά ανεκτικός σε αντίστοιχες συμπεριφορές, ενώ στην παρούσα φάση θίγεται για πρώτη φορά η τιμή του. Αυτήν ακριβώς τη διαφορά σηματοδούν οι περιστάσεις και οι συνθήκες τις οποίες οφείλει– ως γνήσιος ιστορικός καίτοι αυτοδίδακτος τις περισσότερες φορές– να εκτιμήσει ο ανακριτής. Από το πόρισμά του διακυβεύεται και η ζωή, και η τιμή ενός προσώπου. Ας κλείσουμε με την περίπτωση αυτή υπενθυμίζοντας και την κριτική που πρέπει να ασκήσει στις πηγές του ο ανακριτής, κάτι που τον φέρνει ακόμη περισσότερο κοντά στο άγχος του Ιστορικού της Σύγχρονης Εποχής και κυρίως της λεγόμενης Άμεσης Ιστορίας, ο οποίος καλείται να χρησιμοποιήσει και προφορικές πηγές και να βρεθεί αντιμέτωπος με τη σχετική αβεβαιότητα, την οποία και θα επιλύσει χάρις στην διαδικασία επιβεβαίωσής τους. Στην περίπτωση αυτή καλείται να πάρει τις αποστάσεις του και να προβεί σε διασταυρώσεις των πληροφοριών του, όπως περίπου ο Ιστορικός, ο Ανθρωπολόγος ή και ο Εθνολόγος που αντλεί τα δεδομένα από ζώντες πληροφοριοδότες, πολλές φορές για άλλα ζωντανά πρόσωπα για τα οποία οι τελευταίοι δεν μπορούν απαραίτητα να τηρήσουν τη στάση που θα χαρακτηριζόταν υποδειγματικά αντικειμενική, χωρίς δηλαδή φόβο και πάθος.

Μας γίνεται έτσι σαφής η σημασία της Ιστορίας των Θεσμών των τοπικών κοινωνιών. Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να υπενθυμίσουμε πως η μελέτη των θεσμών αυτών των τοπικών κοινωνιών συμβάλλει στον καλύτερο προσδιορισμό της ταυτότητας των μελών της κοινότητας αυτής. Πως η έρευνά τους δεν δεσμεύεται από την παρουσία εξειδικευμένων αρχειακών ή συναφών πηγών με δικαιϊκό ή δικαστικό χαρακτήρα, αλλά αντίθετα συνιστάται η αναζήτηση τέτοιων πληροφοριών σε άλλου είδους πηγές που αντικατοπτρίζουν την ζωή της συγκεκριμένης κοινωνίας. Πως ήδη από την προηγούμενη ανάλυση φάνηκε ότι η ιστορική έρευνα των θεσμών συνδέεται και με άλλες παραμέτρους, όπως οι νοοτροπίες, οι ιδεολογίες, χωρίς να λησμονούνται και οι οικονομικές συνθήκες. Ειδικά για τις τελευταίες ας θυμίσουμε τη συμβολή τους στο σχηματισμό των διαφόρων συντεχνιών, των κοινοτήτων κατά την τουρκοκρατία, όσο και των συνηθειών καλλιέργειας ή εκμετάλλευσης πλουτοπαραγωγικών πηγών (γη, θάλασσα, δάσος κ.λπ.). Η ιστορική έρευνα των επιτοπίων θεσμών γίνεται σήμερα όλο και περισσότερο επιτακτική, τη στιγμή που η επιβίωσή τους στη μνήμη μας κινδυνεύει απο την νομική ισοπέδωση την οποία επεδίωξε κατ' ανάγκην η εισαγωγή του *Αστικού Κώδικα,* το

1947. Ας θυμηθούμε πως η προτελευταία καταγραφή τους έγινε το 1835, και οφείλεται στον βαυαρό νομομαθή Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ (Georg Ludwig von Maurer), μέλος της αντιβασιλείας του ανήλικου τότε Όθωνα. Ο Μάουρερ έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία και ενδιαφέρον σε ζητήματα συλλογής και λειτουργικής αναβάθμισης των προϊόντων του λαϊκού πνεύματος, όπως τα έθιμα, ενώ η τελευταία τέτοια συστηματική καταγραφή δημοσιεύθηκε το 1931, με την εκτύπωση του Η΄ τόμου του *Jus Graecoromanum* των Ιωάννη και Παναγιώτη Ζέπου. Έκτοτε, μόνο ειδικές μελέτες κατέγραψαν συγκεκριμένα έθιμα και θεσμούς χωρίς να έχει επιχειρηθεί καν η συγκεντρωτική βιβλιογράφησή τους. Αν πρέπει να τελειώσουμε με μιαν ευχή, αυτή θα πρέπει να απευθύνεται στους αρμόδιους φορείς που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην σύνθεση ενός-ενδεχομένως περισσοτέρων-εθιμικού άτλαντα του Ελληνισμού, φυσικά έργο μακρόπνοο και με μακρά διάρκεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Braudel F., *Μελέτες για την Ιστορία*, Αθήνα 1987.
2. Burguière A., *Dictionnaire des sciences historiques*, Παρίσι 1986.
3. Carbonnier J., *Sociologie juridique*, Παρίσι 1972.
4. Καρρ Ε. Χ., *Τί είναι Ιστορία*, 1983.
5. Le Goff J., *La nouvelle Histoire*, Παρίσι 1978.
6. Le Goff J.- Nora P., *Το έργο της Ιστορίας*, Αθήνα 1985.
7. Lévi–Strauss C., *Anthropologie structurale*, Παρίσι 1974.
8. Παπαταξιάρχης Ε.- Παραδέλλης Φ., *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα 1993.
9. Pospisil L., *Anthropology of Law. A Comparative Theory*, N. Υόρκη 1971.
10. Rouland N., *Anthropologie juridique*, Παρίσι 1988.
11. Thuillier G.- Tulard J., *Οι Ιστορικές Σχολές*, Αθήνα 1993.
12. Veyne P., *Comment on écrit l'Histoire*, Παρίσι 1971.
13. Vovelle M., *Idéologies et mentalités*, Παρίσι 1992.

Σταύρος ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ
Συμβολή στην Τοπική Ιστορία και στην Ιστορία του Τοπίου: Μια πρόταση έρευνας για τις Κυκλάδες

Το πέρασμα από τη *Φύση* στο *Τοπίο* μας προτρέπει να συλλογιστούμε το περιβάλλον ως προϊόν της ανθρώπινης δραστηριότητας, και μάλιστα όχι της ατομικής αλλά της κοινωνικής: Τοπίο είναι το αποτέλεσμα του βλέμματος, που συλλαμβάνει τη Φύση ως δυνάμει και ενεργεία προϊόν της ανθρώπινης παρέμβασης. Ας μην ξεχνάμε πως για τη Μεσαιωνική σκέψη, η Φύση είναι ένα βιβλίο. Συγγραφέας του βιβλίου αυτού είναι ο Θεός και αναγνώστης, συνήθως, ο Άνθρωπος, που αναλαμβάνει να ολοκληρώσει τη συγγραφή με τις πράξεις του, με το ίδιο του το σώμα ως απάντηση στον Θεό. Ο Διαφωτισμός καθαιρεί τον Θεό από τη θέση του και ορίζει τη Φύση ως συγγραφέα του εαυτού της. Ωστόσο, η ανθρώπινη παρουσία, όχι ως στατικό γεγονός αλλά ως *δυναμική διαδικασία*, είναι διαρκώς ενεργή στην κατεύθυνση της αέναης διαμόρφωσης του φυσικού χώρου. Και μάλιστα, τη στιγμή που τα οικολογικά προβλήματα ανθρωπογενούς αιτιολογίας κορυφώνονται, ο άνθρωπος δημιουργεί για τον εαυτό του ένα εντελώς νέο περιβάλλον, καθαρά πλαστό, στο οποίο θα κινείται στο άμεσο μέλλον, όπως προβλέπουν οι σύγχρονοι προφήτες [βλ. π.χ. τις θέσεις του D. Rushkoff στο έργο του *Cyberia: Life in the Trenches of Hyperspace*] για τις δυνατότητες της εικονικής πραγματικότητας (virtual reality) και για έναν κόσμο δομημένο σύμφωνα με τις αρχές του χάους και υπερκείμενου (hypertext)]. Πίσω από αυτές τις διαπιστώσεις, αντιλαμβάνεται κανείς ότι κάθε μετατόπιση των μελών μιας κοινωνίας, σε κάποια από τις πολυάριθμες δυνατές κατευθύνσεις, γεωγραφικές και μη, αποτελεί την κυριότερη εκδήλωση της κοινωνικής δυναμικής. Το σύνολο των δυνατών μετατοπίσεων, που *γράφουν* με τον πλέον υλικό τρόπο το βιβλίο της Φύσης, περιγράφει ο όρος *κοινωνική κινητικότητα*.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

Ορισμός και ιστορία

Ο όρος *κοινωνική κινητικότητα* περιγράφει τη *δυνατότητα των ατόμων και των ομάδων να μετακινηθούν από μία κοινωνική θέση σε κάποια άλλη, από ένα κοινωνικό στρώμα σε άλλο, από μία κοινωνική τάξη σε άλλη, από μία περιοχή σε άλλη, από ένα επάγγελμα σε άλλο.* Περιγράφει δηλαδή τη *δυνατότητα μετακίνησης* των ατόμων και των ομάδων στο *φυσικό* και τον *κοινωνικό* χώρο. *Η κοινωνική κινητικότητα δηλώνει τη μετακίνηση από ένα σημείο σε ένα άλλο μέσα σε ένα κοινωνικό σύστημα ή ένα πλέγμα κοινωνικών σχέσεων. Είναι φανερή η αντιστοιχία της κοινωνικής με τη γεωγραφική κινητικότητα. Η αντιστοιχία περιορίζεται όμως στην περιοχή της πνευματικής παράστασης ή της αναλογίας. Ανάμεσα στις δύο έννοιες υπάρχει μια ουσιώδη διαφορά. Η γεωγραφική κινητικότητα αναφέρεται σε μια μονοδιάστατη, επίπεδη μετακίνηση. Η κοινωνική κινητικότητα έχει πολλές διαστάσεις, που ορίζονται πάντα σε δύο άξονες: έναν οριζόντιο και έναν κάθετο.*

Εύκολα συνάγεται ότι ο όρος εκφράζει τη δυναμική πλευρά της κοινωνίας στη διαχρονική της διάσταση και ότι περιλαμβάνει ένα στοιχείο σύγκρισης στο χώρο και στον χρόνο. Ακόμη, η κοινωνική κινητικότητα αποκαλύπτει την ύπαρξη ανισοτήτων, οι οποίες αποτελούν- σε τελευταία ανάλυση- την αιτία της.

Συχνά η κοινωνική κοινωνικότητα συγχέεται με την επαγγελματική κινητικότητα, καθώς το επάγγελμα *οριοθετείται και προσδιορίζεται αντικειμενικά με βάση τα χαρακτηριστικά του*, ενώ η κοινωνική θέση ή ακόμη και η κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει το άτομο *δεν είναι εύκολο στην πράξη να οριστεί, γιατί τα όρια αυτών των εννοιών είναι αρκετά ρευστά, γιατί κάποια από τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό τους ισχύουν σε περισσότερες από μία τάξεις, θέσεις, στρώματα.*

Το σχολικό εγχειρίδιο του μαθήματος της Κοινωνιολογίας παρουσιάζει τις σημαντικότερες μορφές κοινωνικής κινητικότητας σύμφωνα με διάφορα κριτήρια. Έτσι:

1. Με κριτήριο τον *Χρόνο* ή τη *Γενεά* έχουμε την *ενδογενεακή* και τη *διαγενεακή* κινητικότητα.

2. Με κριτήριο τον *Χώρο* έχουμε τη *γεωγραφική* κινητικότητα (εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση).

3. Με κριτήριο την Υφή της μετακίνησης έχουμε τη *δομική* κινητικότητα (στην οποία οι μετακινήσεις οφείλονται σε μεταβολές της κοινωνικής διάρθρωσης) και την *γνήσια* κινητικότητα (όπου οι μετακινήσεις οφείλονται αμιγώς στο άτομο).

4. Με κριτήριο την Κατεύθυνση της μετακίνησης τη διακρίνουμε σε *οριζόντια* και *κάθετη* (ανοδική ή καθοδική).

Ακόμη,

5. Με κριτήριο τη *Μονάδα Μελέτης* διακρίνουμε την *ατομική*, την *οικογενειακή κινητικότητα* και την κινητικότητα της *κοινωνικής ομάδας*.

6. Με κριτήριο την *Οπτική Γωνία* της προσέγγισης, διακρίκουμε την υποκειμενική (κατά την οποία το άτομο πιστεύει ότι μετακινήθηκε, συνήθως προς τα πάνω, στην κοινωνική ιεραρχία) και την *αντικειμενική κινητικότητα* (στην οποία η μετακίνηση δεν συνδέεται με τις προσωπικές εκτιμήσεις του ατόμου).

Παρά το γεγονός ότι η μελέτη της κοινωνικής κινητικότητας αρχίζει από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, η συστηματικότερη προσέγγιση του φαινομένου ξεκινά με τον Pitirim Sorokin (1927) και κορυφώνεται μετά τον Β΄Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε θεωρητικό επίπεδο επιχειρήθηκε η σύνδεσή της με τις κοινωνικές δομές και την κοινωνική μεταβολή καθώς επίσης και ο εντοπισμός του πλέον κατάλληλου μέσου για τη μελέτη της (κοινωνική τάξη, κοινωνικό στρώμα, επάγγελμα, γόητρο κλπ.). Ωστόσο, το κύριο βάρος δόθηκε στην εμπειρική μέτρηση της κινητικότητας, στην ανάπτυξη των μεθοδολογικών εργαλείων και στην προσπάθεια διεξαγωγής περιπτωσιολογικών συμπερασμάτων.

Η σύγχρονη κοινωνιολογία θεωρούσε, ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 60, απαραίτητη τη στροφή προς τη θεωρητική ολοκλήρωση των συντελεσμένων ερευνών. Παραβλέποντας την πραγματική αυτή ανάγκη, πιστεύουμε ότι η εμπειρική διερεύνηση της κινητικότητας στον τόπο κατοικίας του μαθητή συμβάλλει στην εξοικείωσή του τόσο με την κοινωνική έρευνα όσο και με το άμεσο περιβάλλον του, προσφέρει τεκμηριωμένη γνώση και απαντήσεις σχετικά με τη διαμόρφωσή του σε μία ευρύτερη περίοδο από αυτήν που γνωρίζει, και κεντρίζει το ενδιαφέρον του για τη μάθηση.

Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ

Τα τελευταία χρόνια, μεγάλο μέρος των ερευνών που ασχολούνται με τη μελέτη της κινητικότητας πραγματοποιούνται με τη μέθοδο της βιογραφικής προσέγγισης. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, από την περιγραφή της μεθόδου, η βιογραφική προσέγγιση επιτρέπει μία δυναμική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματι-

κότητας, ανάλογη με τη φύση της κινητικότητας, και αυτό το προσόν, συνδυασμένο με τη γνώση των αξιών και των κινήτρων οδήγησαν στην κινητικότητα, έδωσε στη μέθοδο αυτή εξέχουσα θέση[1].

Η μέθοδος αυτή επιδιώκει να αποκαταστήσει τόσο την ιστορία της κινητικότητας, όσο και- κυρίως- των κινήτρων που οδηγούν στην γεωγραφική, επαγγελματική κλπ. κινητικότητα. Μέσα από την ανασυγκρότηση των βιογραφιών των ερωτηθέντων, επιδιώκεται τόσο η γνώση των μετακινήσεων, όσο και η υποκειμενική αξιολόγηση των παραμέτρων που την επέβαλαν. Έτσι, ο ερευνητής στρέφεται σε τρεις κατηγορίες υλικού:

1. *Βιογραφικό υλικό που έχει συλλεγεί για προσωπικούς λόγους ή για τις ανάγκες δημοσίων ή άλλων υπηρεσιών*, όπως *αυτοβιογραφίες, ημερολόγια, αλληλογραφία, βιογραφίες, δημόσια έγγραφα.* Ιδιαίτερη σημασία έχουν η αυτοβιογραφία και η βιογραφία, που αποτελούν παραδοσιακά λογοτεχνικά είδη. Για τον κοινωνικό επιστήμονα ωστόσο, η μελέτη τους (...) προσφέρει το έναυσμα για αναζητήσεις ευρύτερες, όπως η αναπαραγωγή ιδεολογιών, η αποτύπωση συλλογικών εκφράσεων, η αντανάκλαση της κοινωνικής θέσης του συγγραφέα.

2. *Υλικό που συλλέγουν επαγγελματίες αρχειοθέτες*, όπως π.χ. οι δημοσιογράφοι, το οποίο όμως συχνά περιορίζεται στη δημόσια ζωή και δεν φτάνει ως την ιδιωτική ζωή ή ως τα κίνητρα των πράξεων των ατόμων.

3. *Υλικό που παράγει ο ίδιος ο ερευνητής* για την έρευνά του, και το οποίο υποδιαιρείται σε:

- *Αφήγηση ζωής: διήγηση σε πρώτο πρόσωπο, που αναφέρεται σε βασικές εμπειρίες του ατόμου, έτσι όπως τις διηγείται στον ερευνητή.*
- *Ιστορία ζωής*, που συνδυάζει βιογραφικά στοιχεία από την αφήγηση του ατόμου με στοιχεία από άλλες πηγές.
- *Εθνογραφία ή βιογραφία ομάδας*, όπου πλέον μονάδα έρευνας είναι η ίδια η ομάδα.

Στόχος της βιογραφικής προσέγγισης είναι μέσα από τη διερεύνηση της ζωής των επί μέρους ατόμων να οδηγηθεί στην κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων και φαινομένων, καθώς και στην ερμηνεία της ατομικής συμπεριφοράς με γνώμονα την προσωπική πρόσληψη της κοινωνικής πραγματικότητας.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι, αντίθετα από τις ποσοτικές μεθόδους, στη βιογραφική προσέγγιση στόχος δεν είναι η συλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων όμοιων απαντήσεων. Αντίθετα, η ομοιομορφία των απαντήσεων αποτελεί ένδειξη του γεγονότος ότι η πρωτογενής έρευνα έχει ολοκληρωθεί. Γι' αυτόν τον λόγο, πιστεύουμε ότι η βιογραφική προσέγγιση, πέρα από τα υπόλοιπα πλεονεκτήματά της, μπορεί να αξιοποιηθεί παιδαγωγικά χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα. Η πρότασή μας, λοιπόν, είναι η ακόλουθη:

Ένας ή περισσότεροι μαθητές μπορούν να αναλάβουν την ανασυγκρότηση της πρόσφατης κοινωνικής ιστορίας του χωριού ή της πόλης επιδιώκοντας να εντοπίσουν τις κύριες μορφές κινητικότητας, κυρίως γεωγραφικής και επαγγελματικής. Οι ερωτώμενοι ενδέχεται να ανήκουν σε κάποια από τις τρεις ηλιακές ομάδες: *Συνομήλικοι των παπούδων* (ή οι ίδιοι οι παπούδες και οι γιαγιάδες), *συνομήλικοι των γονέων* (ή οι ίδιοι οι γονείς), *συνομήλικοι των μαθητών* (συμμαθητές, αδέρφια, φίλοι κ.λ.π.). Οι μαθητές θα πρέπει να προτρέπονται να πάρουν συνεντεύξεις από άτομα και των τριών ηλικιακών ομάδων, ώστε να ανασυγκροτήσουν μία

[1] Για μια συνοπτική και περιεκτική παρουσίαση της Βιογραφικής με προσεγμένη βιβλιογραφία, Θανοπούλου- Πετρονώτης, 20-42

ιστορία περίπου ενός αιώνα. Κάθε μαθητής δεν χρειάζεται να επιδιώξει περισσότερες από 5- 7 συνεντεύξεις και ορισμένες από τις κεντρικές ερωτήσεις θα πρέπει να είναι οι εξής:

Για τους ενήλικες:
1. Χρονολογία και τόπος γέννησης γονέων, επάγγελμα(- τα) γονέων, τόπος κατοικίας.
2. Χρονολογία και τόπος γέννησης του ιδίου, επάγγελμα(- τα), τόπος κατοικίας.
3. Χρονολογία και τόπος γέννησης των παιδιών, επάγγελμα(- τα), τόπος κατοικίας.
4. Αν τα παιδιά δεν εργάζονται ακόμη, επιθυμητό επάγγελμα.

Για τους συνομήλικους:
1. Χρονολογία και τόπος γέννησης παπούδων, επάγγελμα(- τα) παπούδων, τόπος κατοικίας.
2. Χρονολογία και τόπος γέννησης γονέων, επάγγελμα(- τα) γονέων, τόπος κατοικίας.
3. Χρονολογία και τόπος γέννησης αδελφών και του ιδίου, επάγγελμα(- τα) των αδελφών, τόπος κατοικίας των αδελφών και του ιδίου.
4. Επιθυμητό επάγγελμα και επιθυμητός τόπος κατοικίας.

Σε όλες αυτές τις ερωτήσεις θα πρέπει να αναζητώνται τα κίνητρα που ώθησαν τα άτομα στις επιλογές τους, καθώς σε αυτά θα εντοπίσουμε τις αιτίες της κινητικότητας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Derrida J., *Περί Γραμματολογίας.*
2. Foucault M., *Οι Λέξεις και τα Πράγματα.*
3. Κασιμάτη Κ., *Κοινωνική και Επαγγελματική Κινητικότητα* (σημειώσεις).
4. Κασιμάτη Κ., *Τάσεις Κινητικότητας Εργασίας στην Ελληνική Βιομηχανία*, Αθήνα 1980.
5. Κασιμάτη Κ., *Έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης, Μελέτη Ι*, Αθήνα 1991.
6. Lipset- Zetterberg, *A theory of Social Mobility.*
7. Πετρονώτη Μ., Εσωτερική Μετανάστευση και Κοινωνική Κινητικότητα των Κρανιδιωτών: Όψεις και διαδικασίες, *Ανθρωπολογικά* 7, 17- 26.
8. Πετρονώτη Μ., *Έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης, Μελέτη V, Δίκτυα Κοινωνικών Σχέσεων: Όψεις και Αλληλεπιδράσεις με τη Διαδικασία της Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα 1995.
9. Φιλίας Β. κ.ά., *Κοινωνιολογία Γ΄ Λυκείου.*
10. Rushkoff D., *Cyberia: Life in the Trenches of Hyperspace.*
11. Θανοπούλου Μ.- Πετρονώτη Μ., Βιογραφική Προσέγγιση: Μια άλλη Πρόταση για την Κοινωνιολογική Θεώρηση της Ανθρώπινης Εμπειρίας, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 64, 1987.
12. Τσαούσης Δ. Γ., *Η Κοινωνία του Ανθρώπου.*
13. Τσάρτας Π., Η Συμβολή της Μαζικής Τουριστικής Ανάπτυξης στη Δημιουργία μιας νέας Επαγγελματικής Διάρθρωσης στην Ίο, *Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα 1993.
14. Τσάρτας Π., Οι Κοινωνικές Επιπτώσεις του Τουρισμού στους Νομούς Κέρκυρας και Λασιθίου, Αθήνα 1995.

Γιάννης ΣΚΑΡΠΕΛΟΣ- Χαρά ΣΤΡΑΤΟΥΔΑΚΗ

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΣΤΟΥΣ ΧΑΡΤΕΣ (15ος-18ος αι.)

Η μορφή του κόσμου, όπως την αντιλαμβανόταν ο μεσαιωνικός άνθρωπος, ήταν εκείνη που είχε συλλάβει ο τελευταίος και σημαντικότερος ίσως χαρτογράφος του αρχαίου κόσμου, ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (περίπου 150 μ.Χ.). Οι πτολεμαϊκοί χάρτες δεν είχαν βέβαια διασωθεί στο πρωτότυπό τους, υπήρχαν όμως παραλλαγές τους, που συνόδευαν τα μεσαιωνικά αντίγραφα της *Γεωγραφικής Υφήγησης*, όπως ονομάζεται το κείμενο του Πτολεμαίου. Η εφεύρεση της τυπογραφίας σηματοδοτεί και την έναρξη εκτύπωσης των πτολεμαϊκών λεγομένων χαρτών. Η εμφάνισή τους συμπίπτει με την πρώτη έκδοση του κειμένου της *Υφήγησης* στα λατινικά (Ιταλία, 1475) και ως το 1730, σε μια διάρκεια δηλαδή διακοσίων εξήντα χρόνων, πραγματοποιήθηκαν 40 διαδοχικές εκδόσεις, συχνά πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, ανάλογα με το πόσο καλός ήταν ο αντίστοιχος μαθηματικός ή χαρτογράφος, πώς καταλάβαινε το κείμενο του Πτολεμαίου, πόσο και πώς ενημερωνόταν συμπληρωματικά από τους ταξιδιώτες της εποχής του, και πώς εξελισσόταν εν γένει η όλη επιστήμη της γεωγραφίας.

Στους χάρτες αυτούς παρατηρούμε ότι το σχήμα, το μέγεθος και η σχετική θέση των νησιών συχνά δεν ανταποκρίνονται στη γνώριμη σε μας σήμερα πραγματικότητα. Οι παραμορφώσεις προέκυπταν σε μεγάλο βαθμό από το λανθασμένο προσδιορισμό των παραλλήλων και των μεσημβρινών που ορίζουν κάθε νησί, αλλά συχνά οφείλονταν και σε ποικίλα άλλα αίτια: λόγου χάριν, το γεγονός ότι το πρώτο νησί που συναντούσαν τα καράβια που έρχονταν από τη Δύση με προορισμό την Κωνσταντινούπολη, ήταν η Μήλος, είχε ως αποτέλεσμα να εμφανίζεται στους χάρτες ως η νοτιότερη των Κυκλάδων. Στη συνέχεια παραθέτουμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα, με την επιδίωξη να βοηθήσουμε τον σημερινό μη ειδικό αναγνώστη στην ανάγνωση και κατανόηση αυτών των χαρτών, οι οποίοι στις μέρες μας αναπαράγονται και κυκλοφορούν αρκετά με διάφορες αφορμές, αλλά αντιμετωπίζονται κυρίως με φολκλορικό πνεύμα ή ως αισθητικά αντικείμενα. Η απόπειρα αποκρυπτογράφησης τους ίσως αποδειχθεί ένα ενδιαφέρον παιχνίδι.

Ο χάρτης της εικόνας 1 είναι τυπωμένος το 1482, συνεπώς συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων εκδόσεων. Είναι μάλιστα ο πρώτος που τυπώθηκε εκτός Ιταλίας, συγκεκριμένα στη Γερμανία από τον πρωτοπόρο χαρτογράφο Nicolaus Germanus. Από το τυπογραφείο βγήκε ασπρόμαυρος, αλλά τα περισσότερα αντίγραφα που διαθέτουμε είναι χρωματισμένα με το χέρι. Παρατηρούμε ότι τα νησιά ονομάζονται Κυκλάδες (Ciclades Insule), γεγονός που δεν συνηθιζόταν στο Μεσαίωνα. Προσέξτε τη θέση αλλά και το μέγεθος της Μήλου. Η Αντίπαρος εμφανίζεται με το αρχαίο όνομα Ωλίαρος (Olearie), ενώ στη Θήρα αποδίδεται το όνομα Θηρασία (Therasia). Η νησίδα Πολύαιγος (Πολίνο) της Κιμώλου εμφανίζεται υπερτονισμένη και σε τελεί-

Εικ. 1 Πτολεμαϊκός χάρτης του Nicolaus Germanus, 1482 (*Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, Η Ελλάδα του Πτολεμαίου*, Αθήνα 1990, 28).

Εικ. 2 Πτολεμαϊκός χάρτης του Martin Waldseemueller, 1513 [*Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας*, ό.π. (εικ.1), 45].

Εικ. 3 Πτολεμαϊκός χάρτης του Giovanni Antonio Magini, 1596 [*Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας*, ό.π. (εικ.1), 68].

ως λάθος θέση, όπως άλλωστε και η ίδια η Κίμωλος (Cimolis). Στα νοτιοδυτικά της Τζιας εμφανίζεται νησί που φέρει τους οικισμούς Leusin και Foce. Να σημειώσουμε ότι η Κύθνος, που έπρεπε να βρίσκεται κάπου εκεί, ταυτιζόταν με την νήσο Eleusine, από Βρετανό περιηγητή διακόσια χρόνια αργότερα, το 1687.

Η έκδοση του χάρτη της εικόνας 2 έγινε το 1513, τριάντα δηλαδή χρόνια αργότερα, στο Στρασβούργο από τον γεωγράφο Martin Waldseemueller και είναι η πρώτη που δεν αρκείται στην αρχαία γεωγραφία αλλά επιχειρεί να καλύψει και τη νεότερη. Η θέση των νησιών δεν έχει αλλάξει πολύ, με εξαίρεση την εξαφάνιση της Κιμώλου. Έχουν όμως αλλάξει τα μεγέθη: Η Τζια (Cia) και η Σίφνος (Siphnus) παρουσιάζονται υπερμεγέθεις, ενώ η Νάξος είναι μικρότερη και από την Πολύαιγο. Η μυστηριώδης νήσος στα δυτικά έχει αποκτήσει πλέον το όνομα της Θήρας (Thera).

Ογδοντατρία χρόνια αργότερα, το 1596, τυπώθηκε στη Βενετία ο χάρτης της εικόνας 3, που βασίστηκε σε μια νέα προσπάθεια ανάγνωσης του Πτολεμαίου από τον μαθηματικό Giovanni Antonio Magini. Παρατηρούμε καταρχήν ότι απεικονίζονται όλα τα νησιά. Τα σχετικά μεγέθη είναι αληθοφανέστερα και η σχετική θέση των νησιών έχει κάπως τακτοποιηθεί. Στα βόρεια είναι στη γραμμή η Άνδρος (Andri), η Τήνος (με το όνομα Capretti) και η Μύκονος (Micone). Στην πρώτη κάθετο από τα δυτικά έχουν διαταχθεί η Κέα (Zea), με τη Σύρο (Sirna) δίπλα της, η Κύθνος (Fermenia), η Σέριφος (Serphino), η Σίφνος (Siphano) και η Μήλος (Milo) με τη Σίκινο (Sichino). Ανατολικότερα η Πάρος (Pario) με τη Νάξο (Nicsia) και τις κοντινές νησίδες Δονούσα (Stenoza), Ηράκλεια (Rachia) κ.τ.λ. Παρακάτω η Αμοργός (Morgo), η Νιος (Nio), η Ανάφη (Namphio) και η Θηρασία (Tiresia) με τη Θήρα, που εξακολουθεί να έχει πρόβλημα ονόματος (Polegasa). Εν ολίγοις οι θέσεις τους ανταποκρίνονται σε χοντρές γραμμές στις πραγματικές. Να σημειώσουμε τη σπουδαιότητα που αποδίδεται σε μικρές βραχονησίδες όπως η Christiana ή η Falconera, γεγονός που υπενθυμίζει ότι μεταξύ των πληροφοριοδοτών υπάρχουν ναυτικοί, για τους οποίους τα βράχια αυτά διαδραμάτιζαν μεγάλο ρόλο στη ναυσιπλοΐα.

Ο χάρτης της εικόνας 4 τυπώθηκε το 1730 στη Leide από τον Pierre Vander, που καυχιόταν ότι βασίστηκε στις παρατηρήσεις των συγχρόνων θαλασσοπόρων. Εντούτοις, στον χάρτη αυτό η αρχαιολατρεία οδηγεί σε γεωγραφικές παραμορφώσεις και τοπωνυμικό χάος. Στα βόρεια έχουμε την Άνδρο (Andro) και ανάμεσα στις ελαχιστοποιημένες Τήνο (Tenus) και Μύκονο (Myconus), μια υπερφυσική Δήλο (Delus), ανάλογη του πολιτιστικού της μεγαλείου. Στα δυτικά βρίσκεται η Γυάρος και η, επίσης υπερμεγέθης, Ρήνεια (Rhena ή Suda ή Celadulla) και στα νότια η συρρικνωμένη Σύρος (Sirna). Νοτιοδυτικότερα έχουμε την Κέα, την οποία ο χαρ-

τογράφος ταυτίζει με την αρχαία Κύθνο (Cythnus ή Zea), την Κύθνο, που την ταυτίζει με την αρχαία Πολύαιγο (Polyaegos ή Fermenia), τη Σέριφο (Seriphus), τη Σίφνο (Siphnus), την Κίμωλο (Cimolis) που τη θεωρεί άλλη από την Argentora, τη Μήλο (Melus ή Milo) και τη Σίκινο (Sicinus). Ανατολικά βρίσκεται η Αντίπαρος (Antiparus), ισομεγέθης με τη νησίδα Στρογγυλό (Sigillo) και η Πάρος (Parus ή Paro) με τη Νάξο (Naxus ή Nicsia) και τις γνωστές νησίδες. Ακολουθεί η Αμοργός (Amorgus ή Murgo), η Νιος, που ταυτίζεται με την αρχαία Ωλίαρο (Oliarus με έδρα τη Nio), η Φολέγανδρος (Philocandrus ή Policandro), η Ανάφη (Anaphe ή Namphi) και η Θήρα ταυτιζόμενη πάντα με την αρχαία Θηρασία (Therasia ή Santorini με έδρα τον Scaro). Ως Polegasa τώρα εμφανίζεται ένας νοτιότερος βράχος, ενώ ως Θήρα ή Καλλίστη (Thera ή Calliste) εμφανίζεται και πάλι μία ανύπαρκτη νήσος δυτικά της Σίφνου, η οποία μάλιστα έχει πλέον και οικισμό Οία (Oea), πέραν της γνωστής Ελευσίνας. Στην πραγματικότητα αυτός ο χάρτης αναπαράγει σχεδόν απαρράλακτα έναν παλαιότερο χάρτη, που είχε σχεδιαστεί μισό αιώνα πρωτύτερα από τον Φλαμανδό γεωγράφο Olfert Dapper, το 1686.

Ενώ όμως οι διανοούμενοι στόλιζαν τους δογματικούς πτολεμαϊκούς τους πίνακες, οι ναυτικοί είχαν ανάγκη χαρτών για να βρουν το δρόμο τους στη θάλασσα και να αράξουν με ασφάλεια στο λιμάνι του προορισμού τους. Έτσι, προτού ακόμη εμφανιστούν οι χάρτες που είδαμε, κυκλοφορούσαν ήδη πρακτικοί ναυτικοί χάρτες, αρχικά χειρόγραφοι και αργότερα έντυποι, που σχεδιάζονταν με βάση τις επιτόπιες παρατηρήσεις: Είναι οι λεγόμενοι portolάνοι (porto: λιμάνι), τα ιζολάρια (isola: νησί), καθώς και γενικότεροι χάρτες στηριζόμενοι όλο και περισσότερο στην εμπειρία και την παρατήρηση. Ο προσανατολισμός τους είναι κατά κανόνα ακριβέστερος από εκείνο των πτολεμαϊκών, και συχνά έχουν πολύτιμες λεπτομέρειες που λείπουν από εκείνους.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τον χάρτη της εικόνας 5 που απεικονίζει τις νότιες Κυκλάδες (Nio, Namphio, Sta Erini), σχεδιάστηκε από τον Allain Mallet και κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1683. Όχι μόνον τα περισσότερα νησιά και νησίδες βρίσκονται χονδρικά στη σωστή τους σχετική θέση και σε σχετικά μεγέθη όχι εξωπραγματικά, αλλά και φέρουν τα ζωντανά ονόματά τους: Αμοργός, Νιος, Πολύκανδρος, Νάμφη, Θηρασία, Σαντορίνη, Κέρος, Ράκλια, Σχοινούσσα, Χριστιάνα. Εξαιρέσεις αποτελούν αφενός η Σίκινος με την Καρδιώτισσα, που αναφέρονται

Εικ. 4 Χάρτης του Pierre Vander, 1730 (*Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας. Χαρτογράφηση του Ελληνικού Παράλιου και Νησιωτικού Χώρου*, Αθήνα 1989, 57).

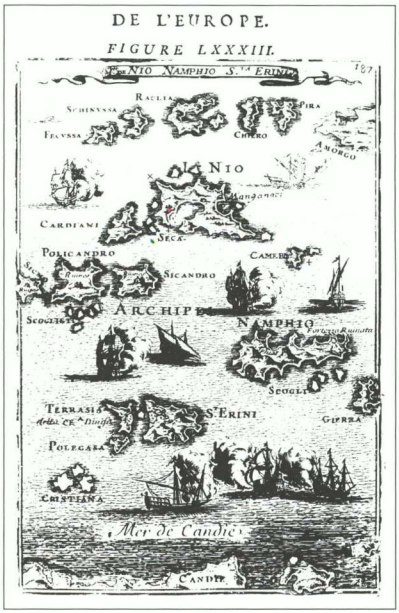

Εικ. 5 Χάρτης του Allain Mallet, 1683 [*Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας*, ό.π. (εικ. 4), 40]

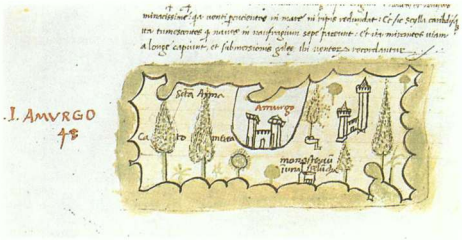

Εικ. 6 Η Αμοργός σε ιζολάριο του Christoforo Buondelmonti, 1425 (Β. Σφυρόερας- Α. Αβραμέα- Σ. Ασδραχάς, *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985, 43).

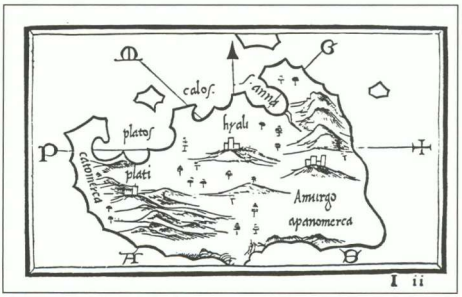

Εικ. 7 Η Αμοργός σε ιζολάριο του Benedetto Bordone, 1537 (Πηγή: E. Kolodny, *Chora d\ Amorgos*, Provence 1992, 21).

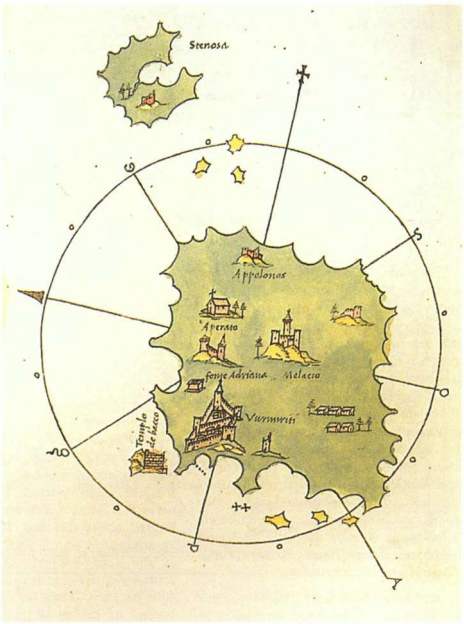

Εικ. 8 Η Νάξος σε ιζολάριο του Bartolomeo Dalli Sonetti, 1485 [*Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας*, ό.π. (εικ. 4), 27].

ως Sicandro και Cardiani, και μάλιστα αντιστρόφως, και αφετέρου η Ανάφη, τόσο από πλευράς θέσης, όσο και από πλευράς μεγέθους. Επίσης τα σχήματα εξακολουθούν να παρουσιάζουν έντονες παραμορφώσεις.

Για να επιστρέψουμε όμως στα ιζολάρια, πρωτοπόρος χαρτογράφος των νήσων του Αιγαίου υπήρξε ο φλωρεντίνος Christoforo Buondelmonti. Οι χειρόγραφοι χάρτες του, των αρχών του 15ου αιώνα δεν έχουν διασωθεί στο πρωτότυπό τους, αλλά σε αντίγραφα, λιγότερο ή περισσότερο ακριβή. Ένα δείγμα είναι ο χάρτης της εικόνας 6 της Αμοργού, που χρονολογείται περίπου από το 1425. Διακρίνουμε τη Χώρα (Amurgo), και δύο σημεία του νησιού, την Κάτω Μεριά (Cato Meria) και τη Σάντα Αννα (Santa Anna), καθώς και τη Μονή της Χοζοβιώτισσας: Monasterii.

Ο χάρτης της εικόνας 7 εικονίζει επίσης την Αμοργό, αλλά κυκλοφόρησε έναν αιώνα αργότερα, το 1537, και προέρχεται από το ιζολάριο του βενετού Benedetto Bordone. Σημειώνει την ύπαρξη τριών οικισμών (forteresses, δηλ. κάστρων): Χώρα Αμοργού (Amurgo), Αιγιάλη (Hyali) και Πλατύ (Plati). Προς τη μεριά που βλέπει η Τραμουντάνα (Βοριάς) έχει τρία λιμάνια: Σάντα Άννα (S. Anna) Καλός (Calos) και Πλάτος ή Κατάπολα (Platos o Catapulo). Ως προς την τοπογραφία του νησιού, σημειώνει ότι η πλευρά προς τον Πονέντε ονομάζεται Κάτω Μεριά (Catomerca) και η αντίθετη Απάνω Μεριά (Apanomerca). Το μοναστήρι της Χοζοβιώτισσας δεν σημειώνεται αυτή τη φορά. Είναι προφανές ότι έχει αντιστρέψει τη θέση της Αιγιάλης με εκείνη της Χώρας. Το Πλατύ ίσως είναι η Αρκεσίνη, που ως το 1915 λεγόταν Κάτω Μεριά.

Ο χάρτης της εικόνας 8 της Νάξου χρονολογείται περί το 1485 και προέρχεται από ένα άλλο ιζολάριο, του Bartolomeo Dalli Sonetti, ο οποίος ουσιαστικά αντιγράφει τον Buondelmonti. Διακρίνονται η οχυρωμένη Χώρα της Νάξου, και κοντά της ο γνωστός βράχος της Πυλάρας (Templo de bacco), καθώς και ορισμένοι οικισμοί, όπως ο Απόλλων (Appolonos), η Απέραθος (Aperato) και ίσως οι Μελανές (Melac(t)io). Βορειανατολικά, αρκετά σωστά προσανατολισμένη, απεικονίζεται, ως Stenosa, η Δονούσα.

Ο επόμενος χάρτης, της εικόνας 9, είναι επίσης της Νάξου, αλλά του 1537 και προέρχεται από το ιζολάριο του βενετού Benedetto Bordone, που και αυτός με τη σειρά του αντιγράφει τους δύο προηγούμενους. Στα προηγούμενα τοπωνύμια, υπό νέα διάταξη, έχει προστεθεί το Darmile, που ενδεχομένως αντιστοιχεί στο Δαμαριώνα.

Ας εξετάσουμε τώρα δύο χάρτες της Τήνου, που έχουν χρονική απόσταση 27 μόλις ετών. Ο πρώτος (εικ. 10), είναι του 1571 και προέρχεται από τη συλλογή με τα πιο φημισμένα νησιά του κόσμου, του βενετού Camocio. Βλέπουμε ότι στη κορφή του βουνού βρίσκεται η Τήνος (Tine) στο οχυρωμένο Ξώμπουργο, και κατηφορίζοντας οι μύλοι (molini), η ομαλή γη (spianata), μια πηγή (fontana) και οι κήποι (giardini). Πίσω διακρίνεται η πεδιάδα (Valle Collobrita). Διακρίνεται επίσης ο Άγιος Νικόλαος (S. Nicolo), η σημερινή Τήνος δηλαδή (η Παναγία δεν έχει ακόμα κάνει την εμφάνισή της), καθώς και το Πόρτο Παλόρμο (Porto Palormo), ο σημερινός Πάνορμος.

Ο δεύτερος, (εικ. 11), είναι του 1598, και προέρχεται από χαλκογραφία του Rosaccio. Δεν σημειώνει τα τοπωνύμια, του προηγούμενου, αλλά δύο που εκείνος δεν είχε: P(ort)o de Tine και Capreti. Αυτά, σε συνδυασμό με τον προσανατολισμό του, αντίστροφο του άλλου, μας βοηθά να καταλάβουμε καλύτερα και τους δύο.

Θα κλείσουμε αυτόν τον κύκλο των παραδειγμάτων με τρεις χάρτες της Μήλου, που καθένας τους σχεδιάστηκε σε διαφορετικό αιώνα. Ο χάρτης της εικ. 12 είναι του 1572, σχεδιασμένος από τον Porcacchi. Το όλο σχήμα του νησιού είναι αρκετά ορθό μορφολογικά και σε σωστές αναλογίες.

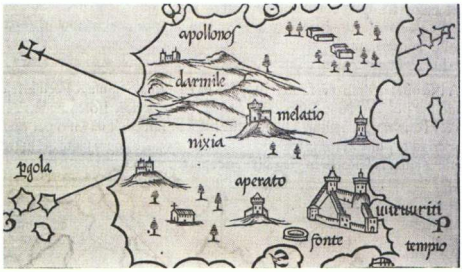

Εικ. 9 Η Νάξος σε ιζολάριο του Benedetto Bordone, 1537 [Β. Σφυρόερας- Α. Αβραμέα- Σ. Ασδραχάς, ό.π. (εικ. 6), 58].

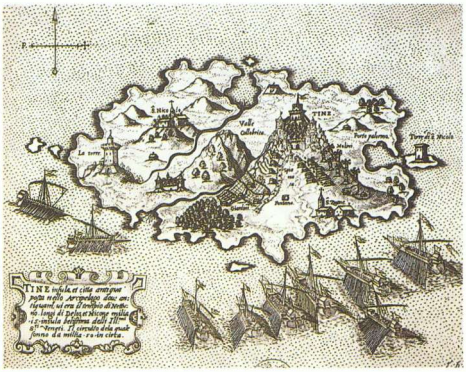

Εικ. 10 Η Τήνος σε ιζολάριο του Camocio, 1571 [Β. Σφυρόερας- Α. Αβραμέα- Σ. Ασδραχάς, ό.π. (εικ. 6), 67].

Εικ. 11 Η Τήνος σε χαλκογραφία του Rosaccio, 1598
[Β. Σφυρόερας- Α. Αβραμέα- Σ. Ασδραχάς, ό.π. (εικ. 6), 94].

Εικ. 12 Η Μήλος σε χάρτη του Porcacchi, 1572 [Β. Σφυρόερας- Α. Αβραμέα- Σ. Ασδραχάς, ό.π. (εικ. 6), 72].

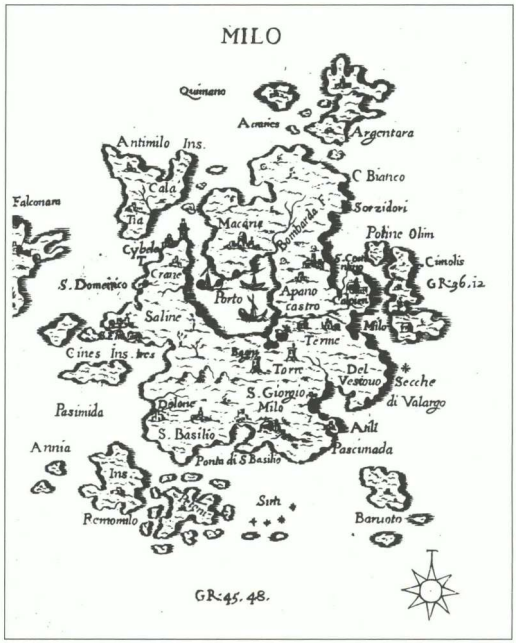

Εικ. 13 Η Μήλος σε ιζολάριο του Francesco Piacenza, 1688 [*Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας*, ό.π. (εικ. 4), 27].

Εικ. 14 Η Μήλος σε χάρτη του Roux, 1764 [Β. Σφυρόερας- Α. Αβραμέα- Σ. Ασδραχάς, ό.π. (εικ. 6), 195].

Σημειώνονται μεταξύ των άλλων οι οικισμοί Απάνω Κάστρο (Apano castro), Μήλος (Milo), καθώς και τα μοναστήρια ή εκκλησίες Άγιος Δημήτριος (S. Demetrio), Αγιος Δομίνικος (S. Dominico), Προφήτης Ηλίας (S. Elia), Άγιος Βασίλειος (S. Basilio), και Άγιος Γεώργιος (S. Zorzi). Επισημαίνονται επίσης το λιμάνι (Porto), οι σπηλιές (Grotte), ο ποταμός Μπομπάρντα, (F. Bombarda) και τα λουτρά (Bagni). Στα βορειοδυτικά η Αντίμηλος (Antimelo) και στα βορειανατολικά η Κίμωλος (Argentiera) και η Πολύαιγος (Polina).

Ο επόμενος χάρτης (εικ. 13), προέρχεται από το Egeo Redivivo του Francesco Piacenza, που εκδόθηκε στη Μοδένα το 1688. Εκτός των τοπωνυμίων του 1572 (Apano castro, Torre, S. Domenico, S. Basilio, S. Georgio, Porto, Bombarda F., Bagni), παρατηρούμε ότι έχουν προστεθεί τοπωνύμια: Cybele, Crane, Saline, Terme, Calpieri, Macarie, ενώ η Argentara αποχωρίζεται από την Cimolis.

Ο τρίτος χάρτης της Μήλου, (εικ. 14), είναι του Roux και χρονολογείται στα 1764. Είναι, όπως βλέπετε, αντίστροφος, καθώς δεν είχε ακόμη τυποποιηθεί ο προσανατολισμός των χαρτών προς τα επάνω για το βορρά. Πρόκειται προφανώς για χάρτη ναυτικού ενδιαφέροντος, όπως προκύπτει από τις μετρήσεις, τους διαύλους και τα αραξοβόλια. Το σχήμα του νησιού και ιδιαίτερα του κόλπου είναι αρκετά αξιόπιστο, και η Argenti*re με τη Prolinga (Πολίνα) βρίσκονται στη θέση τους. Αντίθετα το έδαφος είναι σχεδόν γυμνό από τοπωνύμια (με την εξαίρεση του S. Dominique), ακριβώς λόγω της ναυτικής φύσης του χάρτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

Α' Πηγές

1. Partitio Regni Graeci, A.D. 1204, στους G.L.Fr. Tafel- G.M.Thomas, Urkunden zur Aelteren Handels und Staats-geschichte der Republik Venetig mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante, *Österreichishe Geschichtsquellen Diplomataria et Acta* 12-13, 1856 (επανέκδ. Amsterdam 1964, I, 452-501).
2. Dynastae Graeciae, στον C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873, xxxiv, 177-178.
3. Marino Sanudo Torsello, Istoria del Regno di Romania, στον C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873, xv-xxiii, 99-170.
4. Andrea Dandolo, Chronicon Venetum, στο Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores* 12, 1728, 13-514.
5. Chronica della Citta di Venezia, στον J.- K. Fotheringham, Marco Sanudo, *Conqueror of the Archipelago*, Oxford 1915, 105-108.
6. Estratti degli Annali Veneti di Stefano Magno, στον C. Hopf, *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques*, Berlin 1873, xxiv-xxvi, 179-209.
7. Robert Sauger, Histoire nouvelle des anciens Ducs et autres souverains de l'Archipel, Paris 1698-1699 (μτφρ. Α.Ν. Καράλη *Ιστορία των αρχαίων Δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου πελάγους*, Ερμούπολη 1878).
8. F. Thiriet, *Régestes des délobérations du Sénat de Venice concernant la Romanie* 1, Paris 1958· 2, Paris 1959· 3, Paris 1961 (δεν περιέχει τα αυθεντικά κείμενα, αλλά περιλήψεις τους στα γαλλικά).
9. Δ.Α. Ζακυθηνός, Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 17, 1941, 254-263, 146-149.

Β' Μελέτες

1. Ν.Αλιμπράντης, *Τα τοπωνύμια της Πάρου*, Αθήνα 1990.
2. Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Το Κάστρο της Αντιπάρου: Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978.
3. Α.Ν. Βαλληνδάς, Κυθνιακά Μελετήματα: Οι Κοζαδίνοι, *Ημερολόγιον του έτους 1888 υπέρ του εν Ερμουπόλει Γυμνασίου*, Ερμούπολη 1888, 144-158.
4. S. Borsari, *Studi sulle colonie Veneziane in Romania nel XIII secolo*, Napoli 1966.
5. Λ. Δεμαθά, *Σχετικά με τα κάστρα-οικισμούς στις Κυκλάδες στη διάρκεια της Λατινοκρατίας: Το Κάστρο της Σίφνου*, Αθήνα 1984.
6. Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, *Χαρτογράφηση του Ελληνικού Παράλιου και Νησιωτικού Χώρου*, Αθήνα 1989.
7. Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, *Η Ελλάδα του Πτολεμαίου*, Αθήνα 1990.
8. Δ.Α. Ζακυθηνός, Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 17, 1941, 21, 1951, 25, 1955.
9. Δ.Α. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ιστορία 324-1071*, Αθήνα 1977.
10. Ι. Θωμόπουλος, Κέως-Κέα-Τζιά (α' έκδοση 1952, αναδημοσίευση *Ονόματα* 12, 1988, 686-690).
11. Ι. Θωμόπουλος, *Μελέτη τοπωνυμική της νήσου Κέω*, Αθήνα 1988^2.
12. J.- K. Fotheringham, *Marco Sanudo, Conqueror of the Archipelago*, Oxford 1915.
13. W. Hoepfner-H. Schmidt, Mitelalteriche Staedtegrundungen auf den Kykladeninseln Antiparos und Kimolos, *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts*, Berlin 91, 1976, 291-339 (ελληνική μετάφραση της Ε. Δαλαμπίρα, Μεσαιωνικοί οικισμοί Κυκλάδων νήσων Αντιπάρου-Κιμώλου, *Κιμωλιακά* 8, 1978, 3-45, πίν. 29).
14. K. Hopf, Geschichte der Insel Andros, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 16, 1855, 23-131.
15. K. Hopf, Urkunden und Zusaetze zur Geschichte der Insel Andros, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 21, 1856, 221-262.
16. K. Hopf, Veneto-byzantinische Analekten, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* 32, 1859, 365-

*Η παρούσα βιβλιογραφία αφορά και τις τρεις εισηγήσεις του συγγραφέα.

528.
17. C. Hopf, Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques, Berlin 1873.
18. R. J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel (1207-1390)*, Firenze 1975.
19. J. Longnon, L' Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée, Paris 1949.
20. J. Longnon, The Frankish States in Greece, *A History of the Crusades* 2, Madison, Milwaukee and London 1969, 235-276.
21. Χρ. Μαλτέζου, Η Εύβοια, οι Σποράδες και το Δουκάτο του Αιγαίου, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* 9, Αθήνα 1979, 263-266.
22. Α. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων: Άνδρος, Κέως*, Αθήνα 1880.
23. Α. Μηλιαράκης, Μεσσαριά: Ιστορικαί έρευναι περί του ονόματος τούτου ως γεωγραφικού, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρίας της Ελλάδος* 4, 1892 , 423-474.
24. W. Miller, *The Latins in the Levant: A History of Frankish Greece (1204-1566)*, London 1908, [μτφρ. Α. Φουριώτη, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα 1990^2].
25. Ι.Α. Ναυπλιώτης, Τα οικόσημα της καθολικής Μητροπόλεως Νάξου, *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρίας Ελλάδος* 1, 1980, 172-199.
26. Δ.Π. Πασχάλης, Κατάκτησις των Κυκλάδων υπό των Τούρκων, *E.E.K.M.* 1, 1961, 215-233.
27. Ν.Α. Πρωτονοτάριος, *Το Αγροτικόν ζήτημα και οι Φράγκοι της Νάξου*, Αθήνα 1945.
28. B.J. Slot, Η Τουρκική κατάκτησις των Κυκλάδων 1537-1538 (ελληνική μετάφραση της Ε. Δαλαμπίρα, *Κιμωλιακά* 8, 1978, 61-88).
29. Σ.Μ. Συμεωνίδης, Η περίοδος της Φραγκοκρατίας, *Ιστορία της Σίφνου από την προϊστορική εποχή μέχρι τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα 1990, 115-148.
30. Β. Σφυρόερας-Α. Αβραμέα- Σ. Ασδραχάς, *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985.
31. G.L.Fr. Tafel- G.M. Thomas, Urkunden zur Aelteren Handels - und Staatsgeschichte der Republik Venetig mit Besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante, *Oesterreichishe Geschichtsquellen Diplomataria et Acta* 22-3, 1856 (επανέκδ. Amsterdam 1964).
32. Α. Τζάκου, *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου: Μορφές και εξέλιξη σε ένα παραδοσιακό σύστημα*, Αθήνα 1976.
33. Α.Π. Τζάμαλης, *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας*, 1184-1566, Αθήνα 1981.

Λεωνίδας Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ

Η ΣΗΜΑΝΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΚΥΚΛΑΔΙΚΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ (13ος- 20ος αι.)

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΩΝ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

Ο πρωτοπόρος της ελληνικής ιστορικής γεωγραφίας Αντώνιος Μηλιαράκης, αναφερόμενος το 1892 στα τοπωνύμια, τα χαρακτήριζε *επιγραφάς γεγλυμμένας επί του εδάφους*, πραγματικά ζώντα ιστορικά και γλωσσικά μνημεία, που συχνά μας δίνουν πολύτιμες ιστορικές πληροφορίες, η δε αντικατάστασή τους είναι ένδειξη ημιμαθείας ή και πλήρους αμαθείας και ισοδυναμεί προς την καταστροφή μνημείων. Αλλά και ο σημαντικότερος ίσως Ελληνας ιστοριοδίφης Σπυρίδων Λάμπρος τα χαρακτήριζε το 1896 *περισωζόμενα τόξα κατεστραμμένης γεφύρας* που μας οδηγεί από το παρόν στο παρελθόν, ενώ ο γνωστός, τέλος, βυζαντινολόγος Διονύσιος Ζακηθυνός θεωρούσε το 1945 ότι τα τοπωνύμια έχουν για την μεσαιωνική ιστορία *την θέσιν και την σημασίαν, την οποίαν έχουν τα αρχαιολογικά ευρήματα δια την προϊστορικήν περίοδον.*

Πράγματι, ένα τοπωνύμιο ή μικροτοπωνύμιο, μπορεί να αποτελεί τη μοναδική μαρτυρία ενός δεδομένου που είτε δεν υπάρχει πια, είτε έχει πάψει να είναι ορατό ή αναγνωρίσιμο. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, ένα τοπωνύμιο μπορεί να μας ερμηνεύσει τα ελάχιστα ερείπια ενός κτίσματος, υποδεικνύοντας την ύπαρξη στο σημείο εκείνο μιας εκκλησίας, να μας επισημάνει την ύπαρξη άλλοτε ενός λόφου ή ενός πηγαδιού εκεί που η εξέλιξη ισοπέδωσε το έδαφος, να μας οδηγήσει στην ανακάλυψη ενός ξεχασμένου ορυχείου ή ναυπηγείου, να μας θυμήσει το πέρασμα μιας οικογένειας που το επώνυμό της σήμερα δεν επιβιώνει, ή και μιας ολόκληρης ομάδας πληθυσμού που στη συνέχεια ενσωματώθηκε στους υπόλοιπους κατοίκους της περιοχής.

Είθισται τα τοπωνύμια να κατανέμονται από τους μελετητές ειδολογικά, ανάλογα με τη σημασία τους. Βάσει αυτής της κατανομής, τα κυκλαδίτικα τοπωνύμια και μικροτοπωνύμια διακρίνονται κατ' αρχήν στις ακόλουθες κατηγορίες, για τις οποίες σημειώνονται και ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα:

Πίνακας 1. Παραδείγματα κυκλαδικών τοπωνυμίων

Ναώνυμα

Άγιος Μαρτίνος Κέας, Άϊ Λιας Πάρου, Άϊς Γιώρης Σύρου<Άγιος Γεώργιος, Αθέκλα Κέας<Αγία Θέκλα, Αϋπατία Άνδρου<Αγία Υπατία, Άγιοι Τριπαίδες Πάρου<Τρείς Παίδες εν Καμίνω, Πόστολοι Σύρου<Άγιοι Απόστολοι κ.ά.

Κυριώνυμα

Κοιλάδα του Καρδαρά Κέας, Χωράφι της Αντωνίνας Πάρου, Βουνάκι του Παυλή Σύρου κ.τ.λ.

Κτισμάτων
Αλώνια Πάρου, Καμίνια Κέας, Αψηλός Μύλος Πάρου και Παλιόμυλος Κέας, Μαντράκι Σαντορίνης και Πάρου. Σε μια ειδικότερη υποδιαίρεση αυτής της κατηγορίας περιλαμβάνονται και τα Ληνικά ή Ελληνικά Πάρου, Κέας κ.α. Πρόκειται συνήθως για περιοχή με ίχνη αρχαίων ή πάντως παλαιών κτισμάτων. Παραλλαγή: Ελληνικά Σταυλιά Κέας. Ανάλογο και το τοπωνύμιο Μάρμαρα Πάρου, Θήρας, Μάρμαρος Αμοργού: συνήθως είναι περιοχή όπου βρίσκονται μαρμάρινα μέλη ναών κ.τ.λ. Βλ. και Γράμματα Κέας, Σύρου, Πάρου, Νάξου: σημείο όπου υπάρχει επιγραφή, συνήθως εγχάρακτη.

Εδαφώνυμα ,Υδρώνυμα και Ναυτικά
Κατωβούνια Πάρου, Αμμουδάρα Σύρου, Αμοργού και Πάρου, Κάτω Λαγκάδα Πάρου, Τρυποσπηλιές Κέας (:ορυχεία), Εφτάβρυσες Πάρου, Βουρλοπόταμος Κέας, Πηγάδα Πάρου, Βουρκάρι Κέας, Κάβος Κέας και Πάρου, Καρνάγιο Πάρου<carnaggio=ναυπηγείο, Ταρσανάς Κέας<arsenale=ναυπηγείο, Γλυφάδα ή Βλυχάδα Κιμώλου, Πάρου, Σικίνου< βλυχός, με αντιμετάθεση φθόγγων, Γιαλισκάρι (παραλία Κέας, Μυκόνου, Τήνου)<αιγιαλισκάριον "αμμώδης ορμίσκος" (αλεξανδρινό)<αιγιαλίσκος (αρχαιοελλην.)<αιγιαλός. Παραλλαγή: Διαλισκάρι (παραλία Δ. Νάουσας, Σίφνου, Σικίνου).

Φυτώνυμα και Ζωώνυμα
Ασφένδαμος Κέας<Σφένδαμος, Καλαμίτσι Κέας, Αϋτοφωλιά Κέας και Πάρου, Αγιούπες Κέας<Γύπες , κ.ά.

Πέραν όμως αυτής της κατανομής, βρίσκονται μια σειρά τοπωνυμίων που το βασικό τους ενδιαφέρον δεν βρίσκεται τόσο στη σημασία τους αλλά στη γλώσσα που εκφέρονται. Στην περίπτωση των Κυκλάδων εντοπίζονται κυρίως τέτοια τοπωνύμια λατινοϊταλικής προέλευσης, για τα οποία μιλήσαμε ήδη στο κεφάλαιο το αναφερόμενο στα ίχνη της λατινοκρατίας, και ορισμένα αρβανίτικα, στα οποία θα αναφερθούμε ευθύς αμέσως.

Οι Αρβανίτες έκαναν την εμφάνισή τους στον ελλαδικό χώρο από τον 13ο αιώνα. Στη νότια Ελλάδα εγκαθίστανται στα τέλη του 14ου (Αττική) και στις αρχές του 15ου (Εύβοια, Πελοπόννησος). Η μετανάστευσή τους προς ορισμένα νησιά των Κυκλάδων τοποθετείται από τα τέλη του 14ου ως τα τέλη του 16ου αιώνα. Εντοπίζονται στην Ίο, την Άνδρο, την Κέα και την Κύθνο. Η ενσωμάτωσή τους υπήρξε πλήρης και, σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Ελλάδας, η γλωσσική τους αφομοίωση είχε σχεδόν ολοκληρωθεί στις αρχές του αιώνα μας. Αυτό που θυμίζει το ιστορικό γεγονός της εγκατάστασής τους είναι ορισμένα τοπωνύμια και μερικά επώνυμα που επιβιώνουν. Χάριν παραδείγματος: Στην Κέα υπάρχει Ντάρντιζα=αχλαδίτσα, Μάλιζα=βουναλάκι, Μπούρι=πηγή, και Μπούριζα=πηγούλα, καθώς και εκκλησούλα της Παναγιάς της Αρβανίτισσας στη Χώρα, αλλά και μερικά αρβανίτικα επώνυμα, όπως Μπιθιμήτρης, Κριεμπάδης κ.ά. Στη Άνδρο αντίστοιχα υπάρχει Λιβάδιζα=λιβαδάκι κ.ο.κ.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΩΝ

Παρά το γεγονός ότι τα τοπωνύμια θεωρούνται, όπως προαναφέραμε, πολύτιμη πηγή ιστορικών και άλλων πληροφοριών, εντούτοις είναι γεγονός, τουλάχιστον για ορισμένες περιφέρειες της Ελλάδας, ότι αν ένας ανύποπτος αναγνώστης συγκρίνει τον κατάλογο των οικισμών τους του περασμένου αιώνα με τον αντίστοιχο σημερινό, πιθανόν να νομίσει ότι δεν πρόκειται για την ίδια περιοχή. Πράγματι, επί συνόλου 11.000 περίπου οικισμών της Ελλάδας, οι 3.400 έχουν μετονομαστεί, και μιλάμε μόνον για το διάστημα 1912-1961 για το οποίο διαθέτουμε επεξεργασμένα συνολικά στοιχεία. Πρόκειται δηλαδή για το 31% του συνόλου ή, αν θέλετε, για ένα χωριό στα τρία.

Η απλή παράθεση του ποσοστού αυτού- όπως άλλωστε η επίκληση κάθε μέσου όρου- αποπροσανατολίζει βέβαια τον αναγνώστη, αν δεν συνοδεύεται από την επισήμανση ότι η κατανομή του δεν είναι ισομερής σε όλη την επικράτεια. Γενικεύοντας, μπορούμε να πούμε πως πυκνώνει περισσότερο στο Βορρά απ\ ό,τι στο Νότο, και περισσότερο στα ηπειρωτικά απ\ ό,τι στα παράλια. Αυτή η διαφορά Βορρά-Νότου θα μπορούσε να ερμηνευθεί, σε μια πρώτη προσέγγιση, ως αποτέλεσμα της βαθμιαίας ενσωμάτωσης των διαφόρων περιφερειών στο Ελληνικό κράτος, από το Νότο προς το Βορρά. Η ενσωμάτωση αυτή ολοκληρώθηκε στον αιώνα μας και συνεπώς δικαιολογεί την υψηλή πυκνότητα των μετονομασιών στις βορειότερες περιοχές κατά το διάστημα ακριβώς για το οποίο κυρίως έχουμε επεξεργασμένα στοιχεία, δηλαδή μετά το 1912. Οι ανταλλαγές πληθυσμών με τη Βουλγαρία και την Τουρκία στο διάστημα 1919-1923, ανταλλαγές που ήταν φυσικό να προκαλέσουν μετονομασίες, αφορούν επίσης κατά κύριο λόγο αυτές τις περιοχές.

Όλα αυτά είναι σημαντικά, δεν αρκούν ωστόσο για να ερμηνεύσουν το γεγονός ότι, 80 χρόνια μετά την απελευθέρωση της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, υπήρχαν ακόμη εκεί 1.120 οικισμοί που κρίθηκαν μετονομαστέοι. Στο σημείο αυτό προτείνω δύο συμπληρωματικές ερμηνείες. Κατ\ αρχήν το εθνικό ζήτημα, άρρηκτα συνδεόμενο με το φαινόμενο των μετονομασιών, δεν ετίθετο το 1832 υπό τους όρους που ετίθετο το 1912. Δεύτερον, ο διοικητικός χάρτης της χώρας κατά την πρώτη περίοδο (1832-1912) είχε ως μικρότερες ψηφίδες τους Δήμους παλαιού τύπου, που έφεραν τα κλασικιστικά ονόματα με τα οποία τους βάπτισε η ρομαντική οθωνική γραφειοκρατία. Η διοικητική μεταρρύθμιση του 1912, με την οποία καταργήθηκαν οι Δήμοι και συγκροτήθηκαν οι σύγχρονες Κοινότητες, έφερε στην επιφάνεια ένα ολόκληρο μωσαϊκό "αλλόκοτων" τοπωνυμίων, έως τότε κρυμμένων υπό το νομικό πέπλο των άλλοτε Δήμων.

Στην περίπτωση των νησιών γενικά, όπως υπονοήθηκε ήδη, οι μετονομασίες υπήρξαν λιγοστές: 80 στην Κρήτη, 40 στα Επτάνησα και 95 σε ολόκληρο το Αιγαίο. Από αυτές, οι 45 εντοπίζονται στις Κυκλάδες, που σημαίνει επί 620 οικισμένων σημείων περίπου, ένα ποσοστό που μόλις φθάνει το 7,2 %.

Ορισμένες από αυτές τις μετονομασίες ήσαν απλώς καθαρευουσιανοφανής απόδοση του ήδη υπάρχοντος ονόματος. Έτσι, η Απέραθος έγινε Απύρανθος, του Αρνά έγινε Άρνη, η Πλατσιά Πλατειά, το Χαλκί Χαλκείο, κ.τ.λ. Άλλες αντικατέστησαν ελληνοπρεπέστατο μεσαιωνικό όνομα με το υποτιθέμενο αντίστοιχο αρχαίο: η Αντίπαρος μετονομάστηκε Ωλίαρος, η Επάνω Μεριά έγινε Οία, η Κάτω Μεριά Αρκεσίνη, το Λιβάδι Κορησία, κ.τ.λ. Κάποιες, φαίνεται ότι σκόπευαν στην απάλειψη ονόματος που υπό τις μοντέρνες συνθήκες προσλαμβανόταν ως κακόηχο, λόγου χάριν η Άχαψη έγινε Γαλήνη, οι Βόθροι Κόρωνος, τα Κελλιά Καλλονή, η Μονήτσα Ράχη, η Μουσουλού Μυρσίνη, ο Τραγουλάς Πρόδρομος, κ.τ.λ. Σε ελάχιστες, τέλος, μετονομασίες μπορεί να αποδοθεί το ιδεολογικοπολιτικό φορτίο που εντοπίζεται εκτεταμένα σε άλλες περιφέρειες, όπως η μετονομασία ορισμένων λατινογενών και αρβανίτικων τοπωνυμίων, από αυτά που είδαμε προηγουμένως. Έχει ενδιαφέρον πάντως να παρατηρήσουμε ότι αρκετές μετονομασίες δεν επεκράτησαν, με αποτέλεσμα είτε να επαναληφθεί η εντολή εφαρμογής τους μετά από 100 χρόνια, είτε να εγκαταληφθούν, και να επανέλθει σε επίσημη χρήση το παραδοσιακό τους όνομα.

Πίνακας 2. Μετονομασίες κυκλαδίτικων οικισμών

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΑΣ	ΤΕΛΙΚΟ ΟΝΟΜΑ
Αντίπαρος	Ωλίαρος (1834)	Αντίπαρος (1940)
Απέραθος Νάξου		Απύρανθος (1956)
Αρνά Άνδρου	Άρνη (1878)	Αρνάς (1940)
Άχαψη Νάξου		Γαλήνη (1955)
Βόθροι Νάξου		Κόρωνος (1927)
Γαλανάδος Νάξου	Βίβλος (1834)	Γαλανάδον (1940)
Γιαννισαίοι Άνδρου		Σταυρός (1955)
Δελλαγράτσια Σύρου		Ποσειδωνία (1879)
Επάνω Μεριά Θήρας	Οία (1834)	Οία (1940)
Θερμιά Κύθνου		Κύθνος (1834)
Κάτω Μεριά Αμοργού		Αρκεσίνη (1915)
Κελλιά Τήνου		Καλλονή (1954)
Κομιακή Νάξου	Κορωνίς (1834)	Κορωνίς (1951)
Κουτσοχεράδος Νάξου		Χείμαρρος (1955)
Λαρδιά ή Λαδιά Άνδρου		Παλαιόκαστρο (1913)
Λεύκες Πάρου	Υρία (1834)	Λεύκες (1840)
Λιβάδι Κέας		Κορησία (1919)
Λιβάδιζα Άνδρου		Άγιος Συμεών (1955)
Μανωλάς (ο) Θηρασίας	Πολύχνιον (1834)	Θηρασία (1951)
Μέσα Γωνιά Θήρας		Επισκοπή Γωνιάς (1915)
Μεσαριά Δονούσας		Χαραυγή (1971)
?Μεσαριά Κύθνου		Κύθνος (1834)
Μονήτσα Νάξου	Μονήτσια (1834)	Ράχη (1955)
Μουσουλού Τήνου		Μυρσίνη (1955)
Παλιά Χώρα Μήλου	Ζεφυρία (1834)	Ζεφυρία (1940)
Παναγιά Ηράκλειας		Ηράκλεια (1940)
Παναγιά Σχοινούσας		Σχοινούσα (1940)
Παροικιά Πάρου	Πάρος (1834)	Παροικιά (1840)
Περαία Τήνου		Κώμη (1834)
Πλατσιά Τήνου	Πλατειά,τα (1928)	Πλατιά,τα (1951)
Πύργος Θήρας	Καλλίστη (1834)	Πύργος (1840)
Πύργος Τήνου	Πάνορμος (1834)	Πάνορμος (1915)
Ροζιά Σύρου	Μάννα (1912)	Μάννα, το (1940)
Σα Μιχάλης Σύρου	Άγιος Μιχαήλ (1896)	Άη Μιχάλης (1971)
Σασά Άνδρου	Σασάς (1940)	Ορεινό (1955)
Σταυρί Μήλου		Απολλωνία (1834)
Σύλλακο Κύθνου		Δριοπίς (1852)
Σύρα		Άνω Σύρος (1949)
Τραγουλάς Πάρου		Πρόδρομος (1955)
Τρίποδες Νάξου	Μάρπισσα (1834)	Βίβλος (1940)
Τσιπίδος Πάρου		Μάρπησσα (1926)
Φηρά ή Φυρά Θήρας	Θήρα (1834)	Θήρα (1961)
Χαλκί Νάξου	Τραγαία (1834)	Χαλκείο (1940)
Χώρα ή Κάστρο Αμοργού		Αμοργός (1940)

ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ

Στην περίπτωση βέβαια του Αιγαίου έχουμε, πέραν των οικισμών, και τα ονόματα των ίδιων των νησιών ως ιδιαιτέρων μονάδων. Ανατρέχοντας στα ονόματα με τα οποία αποκαλούνται τα νησιά από τον 13ο αιώνα ως σήμερα, παρουσιάζει ενδιαφέρον η παρατήρηση ότι, παρά τις παραλλαγές και τις παραφθορές, τα περισσότερα νησιά διατηρούν αναλλοίωτη τη ρίζα του ονόματός τους, τόσο στις ελληνικές, όσο και στις ξενόγλωσσες πηγές, με την εξαίρεση μόνο τεσσάρων: της Κύθνου, της Θήρας, της Κιμώλου και της Φολεγάνδρου. Η Κύθνος απεκαλείτο σε όλο αυτό το διάστημα Θερμιά, λόγω των θερμών ιαματικών πηγών του νησιού. Η Θήρα απεκαλείτο Σαντορίνη, δηλαδή Santa Erini, από την προστάτιδά της Αγία Ειρήνη. Η Κίμωλος εμφανίζεται σε ορισμένους χάρτες ως Αρζεντιέρα, πιθανόν λόγω του ορυκτού αργύρου που υπήρχε εκεί. Η Φολέγανδρος, τέλος, απεκαλείτο Πολύκαντρος, παραλλαγή που θα μπορούσε ενδεχομένως να ερμηνευθεί ως πάθος των συμφώνων του ονόματος που μετατράπηκαν στα αντίστοιχά τους ψιλά (κατά το όγδοος->οκτώ). Παρά το γεγονός όμως ότι τα υπόλοιπα νησιά διατήρησαν αναλλοίωτη τη ρίζα του ονόματός τους, οι παραφθορές και οι παραλλαγές, κυρίως στους χάρτες και στα περιηγητικά κείμενα, είναι τόσο ποικίλες, ώστε κρίθηκε απαραίτητη η παράθεση ενός συνοπτικού πίνακα ταυτίσεων.

Πίνακας 3. Παραλαγγές στα ονόματα των κυκλαδίτικων νησιών (13ος-19ος αι.)

ΑΜΟΡΓΟΣ
Lamcego [:Lamurgo] - Lamorgo (13ος αι.), Amorgo (14ος αι.), Amurgo (15ος αι.), Αμουργός - Αμούργο (16ος αι.), Αμοργός - Amorgos - Morgo (17ος αι.), Αμοργός (19ος αι.).

ΑΝΑΦΗ
Αναφύς - Namphi - Namphio (16ος αι.), Nampho- Nanfio (17ος αι.), Ανάφη (18ος αι.) Ανάφη (19ος αι.).

ΑΝΔΡΟΣ
Antrus - Andre (13ος αι.), Andra (14ος αι.), Andro (15ος αι.), Άντρος (16ος αι.), Andros - Endros - Andro - Andra (17ος αι.), Άνδρος (18ος αι.), Άνδρος (19ος αι.).

ΑΝΤΙΠΑΡΟΣ
Antipari (13ος αι.), Antipario (16ος αι.), Antiparos (17ος αι.), Αντίπαρος (18ος αι.) Αντίπαρος - Ωλίαρος (19ος αι.).

ΘΗΡΑ
Sante Herini (14ος αι.), Sant Erini-Herinea (15ος αι.), Σανδορήνα-Santirin-Thera (16ος αι.), Saint Erini - St Erino - St Torino- Santorin - Santorini - αρχαία Calliste (17ος αι.), Σαντορίνη (18ος αι.), Σαντορίνη - Θήρα (19ος αι.).

ΘΗΡΑΣΙΑ
Therasia (15ος αι.), Therasia - Tiresia (16ος αι.), Θηρασία (19ος αι.).

ΙΟΣ
Νέος - Νίος - Nio (16ος αι.), Νίος - Nio (17ος αι.), Νιος (18ος αι.), Nio - Ίος (19ος αι.).

ΚΕΑ
Cea (13ος αι.), Τζία - Cia - Zia (15ος αι.), Τσία - Cia - Zia - Zea (16ος αι.), Cia - Zea - Zia - αρχαία Keos (17ος αι.), Τζία (18ος αι.), Κέα - Κέως (19ος αι.).

ΚΙΜΩΛΟΣ

Cimolis (15ος αι.), Κίμουλος - Cimulo - Chimoli - Αρτζεντέρα - Argentera - Argenti*re (17ος αι.), Κίμωλος (18ος αι.), L\ Argenti*re - Κίμωλος (19ος αι.).

ΚΥΘΝΟΣ

Θερμειά - Fermene (13ος αι.), Fermenia (16ος αι.), Termia - Thermie - αρχαία Cythnos (17ος αι.), Θερμιά (18ος αι.), Θερμιά - Κύθνος (19ος αι.).

ΜΗΛΟΣ

Mel* (13ος αι.), Melii (14ος αι.), Melo - Melos (15ος αι.), Μήλος - Μίλος - Melos - Milo (16ος αι.), Milo - Millo-αρχαία Melos (17ος αι.), Μήλος (18ος αι.) Μήλος (19ος αι.).

ΜΥΚΟΝΟΣ

Micol* (13ος αι.), Michila - Micon - Michonarum(15ος αι.), Meole - Miconi - Micone - Μήκονος (16ος αι.), Micone - Mycone - Micouli - Micoli (17ος αι.), Μύκωνος (18ος αι.), Mycone - Μύκωνος (19ος αι.).

ΝΑΞΟΣ

Νάξος - Naxos - Nisia - Niosea - Nicoxie (13ος αι.), Nicosia - Nicossia - Nixie (14ος αι.), Nichusia - Nicosia - Nixia - Naxo (15ος αι.), Naxi - Nicsia - Nixia - Ναξία - Αξία (16ος αι.), Nicsia - Naxia - Naxe - αρχαία Naxos - Ναξία - Αξία (17ος αι.), Αξία (18ος αι.) Νάξος (19ος αι.).

ΣΕΡΙΦΟΣ

Serfento (13ος αι.), Σέρυφος - Σέρφος - Serphina (16ος αι.), Σέρφος - Serfanto - Serfante - Serpho (17ος αι.), Σέρφος (18ος αι.), Serpho - Σέριφος (19ος αι.).

ΣΙΚΙΝΟΣ

Sichino (16ος αι.), Sicino (17ος αι.), Σίκινος (18ος αι.), Σίκινος (19ος αι.).

ΣΙΦΝΟΣ

Sifanto (13ος αι.), Sifni - Siphano (15ος αι.), Σήφουνος - Σίφανος - Siphnus - Siphano - Sirfano (16ος αι.), Σίφουνος - Siphanto - Sefante - αρχαία Siphnus - Siphnos (17ος αι.), Σίφνος (18ος αι.), Siphante - Σίφνος (19ος αι.).

ΣΥΡΟΣ

Suda (14 ος αι.), Suda (15ος αι.), Σύρα - Sirna (16ος αι.), Sira (17ος αι.), Σύρα (18ος αι.), Σύρα - Σύρος (19ος αι.).

ΠΑΡΟΣ

Pari (13ος αι.), Parii (14ος αι.), Pari - Paro (15ος αι.), Πάρος - Pari - Paris - Pario (16ος αι.), Paros (17ος αι.), Πάρος (18ος αι.) Πάρος (19ος αι.).

ΤΗΝΟΣ

Τήνος - Tinos - Tenus - Tin* (13ος αι.), Tyni - Tina - Thinarum (15ος αι.) Teni - Thine - Τήνος (16ος αι.), Tenos - Tine - Stendill - Tino- αρχαία Tenos (17ος αι.), Τήνος (18ος αι.), Tine - Τήνος (19ος αι.).

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

Πολύκανδρος (16ος αι.), Πολύκαντρος - Policandro - Policandre-αρχαία Pholegandros (17ος αι.), Πολύκανδρος (18ος αι.), Πολύκαντρο - Πολύκανδρος - Φολέγανδρος (19ος αι.).

Λεωνίδας Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ

ΑΠΟ ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ. ΜΙΑ ΑΣΚΗΣΗ:
Η περίπτωση της του Κωνσταντίνου Μάνθου *Αρχαιολογίαςκαι Ιστορίας της Νήσου Κέας* (1877)

Η προς τους εκπαιδευτικούς και μαθητές των Γυμνασίων προτροπή ενασχόλησης με την ιστορία του τοπίου δεν περιορίζεται στην παραδειγματική παρουσίαση των επιμέρους συνιστωσών ενός τοπίου, στην προκείμενη περίπτωση του κυκλαδικού. Ασφαλώς η διεπιστημονική και πολυεπιστημονική προσέγγιση στοχεύει στη συνολική θεώρησή του και στην ένταξή του στα συγκεκριμένα χωρο - χρονικά πλαίσια γένεσης και εξέλιξής του. Μεσοπρόθεσμα η εμβάθυνση στα επιμέρους ζητήματα του κυκλαδικού τοπίου μπορεί να οδηγήσει στον εμπλουτισμό ή και στην αναθεώρηση πτυχών της τοπικής, κυκλαδικής ιστορίας, η οποία παραμένει εκ των πραγμάτων ο κύριος στόχος αυτού του προγράμματος.

Ταυτόχρονα η ιστορική σύνθεση, που κάθε γενεά θεωρεί ως ισχυρή και ακλόνητη συνιστά το υφάδι, το επίπεδο αναφοράς, κοινό σε κάθε θεματική ανάλυση, στο οποίο θα αναζητηθούν γενικές πληροφορίες ή ιστορικές εξηγήσεις για το τάδε ή το δείνα θέμα. Παρακολουθούμε και εδώ το αναπόφευκτο παιχνίδι ανάμεσα στο γενικό και το μερικό, ανάμεσα στην συνθετική ιστορική προσέγγιση ενός τόπου και την αναλυτική ερμηνεία διαφόρων συνιστωσών της. Αναπτύσσεται έτσι μία ατελεύτητη παλινδρομική κίνηση ανάμεσα σε αυτούς τους δύο πόλους, που εναλλάσονται τους ρόλους του ερμηνεύοντος και του ερμηνευομένου.

Ετσι παραπληρωματικά των μελετών που διαπραγματεύονται επιμέρους θέματα του ανθρωπογενούς τοπίου των Κυκλάδων, μία απόπειρα ιστορικής σύνθεσης, με όλους τους κινδύνους που αυτή συνεπάγεται για το συγγραφέα της και τους αναγνώστες της, μπορεί να βρει τη θέση της στα πλαίσια αυτού του συλλογικού βιβλίου. Ειδικότερα η πρόταση που ακολουθεί δεν προβαίνει στη συγγραφή μιας τέτοιας μελέτης: επιχειρεί να αναγνώσει υπό το πρίσμα των σύγχρονων αναζητήσεων και μεθόδων την Ιστορία και την Αρχαιολογία μιας εκ των Κυκλάδων νήσων, έτσι όπως αυτή γράφηκε από έναν τοπικό λόγιο του 19ου αιώνα. Τα σχόλια που ακολουθούν έχουν διδακτικό χαρακτήρα· πρέπει να εννοηθούν ως προβολή στο κείμενο ενός τοπικού λογίου του περασμένου αιώνα, παρατηρήσεων επί μιας υποθετικής, συνθετικής προσέγγισης της τοπικής ιστορίας. Θα ήταν άλλωστε παράλογο να καταλογισθούν στον συγγραφέα - ήρωά μας αδυναμίες τέτοιες, όπως η διάκριση του φυσικού από το ανθρωπογενές τοπίο, του μέσου από το αντικείμενο ή ακόμα του αιτίου από το αιτιατό

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Είναι γνωστό το κλίμα των πολιτικών και ιδεολογικών ζυμώσεων, που καθόλη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου αιώνα ευνόησε την ανάληψη μελετών και δημοσιεύσεων σχετικών με το ιστορικό παρελθόν αρκετών ελληνικών περιοχών, είτε αυτές βρίσκονταν εντός είτε εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους. Οι ιδέες του Διαφωτισμού και του Κλασικισμού, η ανάγκη τεκμηρίωσης της ελληνικότητας των συγχρόνων Ελλήνων και απόδειξης της εθνικής τους καταγωγής και προέλευσης έδωσαν ώθηση στην μελέτη της ιστορίας και των υλικών τεκμηρίων, της αρχαιολογίας δηλαδή, των διαφόρων ελληνικών περιοχών. Είναι γεγονός ότι η ανάπτυξη των δύο αυτών επιστημών, της ιστορίας και της αρχαιολογίας, στην Ελλάδα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τα προβλήματα εθνογένεσης και εθνικής συνείδησης. Κατά την περίοδο αυτή συγγράφονται ιστορικές και αρχαιολογικές πραγματείες, καταρτίζονται αρχαιολογικές συλλογές, αναλαμβά-

νονται αρχαιολογικές ανασκαφές. Το φαινόμενο δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό. Κάτω από διαφορετικές προϋποθέσεις και συνθήκες εμφανίζεται και σε άλλες χώρες της Ευρώπης. Είναι ενδεικτικό για παράδειγμα, ότι κατα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα εντείνεται το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για την αρχαία ελληνική τέχνη και αρχαιολογία και κράτη όπως η Αγγλία, η Γαλλία, οι Η.Π.Α., η Αυστρία, η Γερμανία, η Ιταλία εγκαινιάζουν στην Αθήνα δικά τους αρχαιολογικά ιδρύματα με ποικίλους στόχους. Δεν θα επεκταθούμε σε αυτό το θέμα· αναφερόμαστε σε αυτό δίκην εισαγωγής στο κλίμα της εποχής.

Η ελληνική διανόηση του 19ου αιώνα προβαίνει κάτω από τις ιδιάζουσες ιστορικές συνθήκες της γένεσης του εθνικού κράτους στη δική της σύνθεση των ιδεών του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και του ρομαντισμού, σύνθεση η οποία σαφώς διαφοροποιείται από το αρχικό περιεχόμενο των δύο αυτών αντιτιθέμενων ρευμάτων. Ανάμεσα στα κύρια προϊόντα αυτής της σύνθεσης και ταυτόχρονα μέσα έκφρασης της εθνικής ιδεολογίας μπορούν να θεωρηθούν η ιστοριοκρατία και ο λαογραφισμός. Προσφιλές αντικείμενο διαπραγμάτευσης των δύο αυτών ενασχολήσεων αποτέλεσε η αρχαία κληρονομιά, έτσι όπως αυτή μπορούσε να ανιχνευθεί μέσα από τις ανά τόπους αρχαιότητες ή τις επιβιώσεις αρχαίων κοινωνικών συμπεριφορών με σκοπό να καταδείξει την ελληνική καταγωγή των κατοίκων.

Πρέπει να δηλωθεί εδώ, ότι πέραν των κινήτρων των συγγραφέων, τα πονήματα αυτά τοπικής ιστορίας δεν παύουν να έχουν την δική τους αξία, τόσο για το περιεχόμενό τους, την συνάθροιση ιστορικών πηγών ή ακόμα την διάσωση απολεσθέντων πλέον αρχαιολογικών τεκμηρίων, όσο και για το γεγονός ότι αυτά καθαυτά μαρτυρούν για την ιστορία των ιδεών, των ιδεολογιών και των πνευματικών εν γένει ζυμώσεων της εποχής τους.

Αποτελεί κοινό τόπο πλέον η αναφορά στη γνωστή άποψη του Benedetto Croce αλλά και άλλων στοχαστών, σύμφωνα με την οποία η μελέτη της ιστοριογραφίας μιας εποχής είναι μελέτη της εποχής που την έγραψε και των ιδεών που ώθησαν τους ιστορικούς να ασχοληθούν με το ιστορικό παρελθόν και να θέσουν συγκεκριμένα ερωτήματα στις ιστορικές πηγές.

Η ἀρχαιολογία καὶ ἡ ἱστορία τῆς Κέας όταν συγγράφεται από τον Κωνσταντίνο Μάνθο, κατά την όγδοη δεκαετία του 19ου αιώνα, έχει πίσω της μία μακρά παράδοση τοπογραφιών, που ξεκινά από τα προεπαναστατικά χρόνια. Μακρά παράδοση στην ιστορικο-γεωγραφική περιγραφή συγκεκριμένων γεωγραφικών/ διοικητικών ενοτήτων, που άλλοτε, όπως για παράδειγμα η Γεωγραφία του Φατζέα (1781) ρίχνει το βάρος στη σχέση του αρχαίου ελληνικού με το νεώτερο ελληνικό κόσμο, άλλοτε, όπως η *Νεωτερική Γεωγραφία* των Δημητριέων (1791), προσπαθεί να εμβαθύνει στις σύγχρονες πραγματικότητες. Στα πλαίσια αυτής της παράδοσης είναι έκδηλη η τάση των συγγραφέων αυτών να επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους, να καθιστούν αντικείμενο μελέτης τη γενέτειρά τους, τον τόπο καταγωγής τους. Η τάση αυτή, εκτός από πιθανές πολιτισμικές, ψυχοσυνθετικές ή άλλες ερμηνείες, μοιάζει να συνδέεται επίσης με την μεγάλη ποικιλία εκφράσεων και φαινομένων του ελληνικού κοινοτισμού που εκδηλώνονται παντοιοτρόπως μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα : ευεργετισμός, φιλανθρωπικά καταστήματα, σχολεία, ταυτόχρονα με τη μέριμνα για την συγγραφή της ιστορίας του τόπου *ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς κ.α.*

Βασικό μεθοδολογικό χαρακτηριστικό των μελετών αυτών, ο εντοπισμός της πηγής, αρχαιολογικής, φιλολογικής, επιγραφικής ή άλλης, χωρίς ιδιαίτερη προσπάθεια συσχέτισης μεταξύ των ή συγκροτημένης ιστορικής ανάλυσης. Υπερισχύει η μέθοδος της παράφρασης των κειμένων των κλασικών ιστορικών συγγραφέων και της διάνθισής τους με επιγραφικά κείμενα ή αρχαιολογικά δεδομένα που συλλέγονται in situ από τους τοπικούς λόγιους. Οι διάφοροι συγγραφείς δεν εντάσουν τα νέα ευρήματα σε ένα γενικότερο προβληματισμό, δεν ασκούν μία κριτική ανάγνωση των φιλολογικών πηγών για να προχωρήσουν σε μία νέα ιστορική σύνθεση αποδεσμευμένοι από την αυθεντία του γραπτού λόγου. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που εντοπίζονται εδώ κι εκεί δεν έχουν παρά μία ad hoc ιστορική ισχύ, που στη καλύτερη περίπτωση επιβεβαιώνουν τα γραφόμενα παρά των αρχαίων συγγραφέων.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Μέσα σε αυτό το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο, το έργο του Κωνσταντίνου Μάνθου δεν συνιστά εξαίρεση· αντίθετα μπορεί να λειτουργήσει ως ένα εκ των πολλών παραδειγμάτων της εποχής.

Ο Μάνθος εκθέτει με σαφήνεια τους λόγους της ενασχόλησής του με την Αρχαιολογία της Κέας στον σύντομο πρόλογό του. *Ἡ φιλοπατρία καὶ ὁ ἱ̓ερως τῶν ἀρχαιοτήτων* αποτελούν τα κίνητρα που τον ώθησαν να συγγράψει την Αρχαιολογία της ιδιαίτερης πατρίδας του. Η αφοσίωση που τρέφει για την Κέα, *ὁπου τόν πρῶτον ἀνέπνευσε ἀέρα καὶ τὰς ἀθώας ἐπέρασε ἡμέρας τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος του*, η οποία βρίθει τεκμηρίων του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού από τη μία πλευρά, και από την άλλη ο ιδιότυπος αρχαιοπρεπής ελληνικός ρομαντισμός, τις γενικές γραμμές του οποίου έχει προ πολλού περιγράψει ο Κ.Θ. Δημαράς, πλημμυρίζουν το κείμενό του από τις πρώτες σελίδες.

Ποιες είναι οι πηγές του Μάνθου; το ερώτημα είναι καίριο καθότι μας εισάγει στην ουσία του προβληματισμού μας. Οπως ο ίδιος δηλώνει *συγγράμματα πολλῶν ἀνδρῶν σοφῶν καὶ ἀπὸ διαφόρους ἐπιγραφὰς εὗρον ἱστορικὰ τινὰ ἀρχαιότατα τῆς Κέας*. Οι φιλολογικές του γνώσεις και η ανάγνωση των επιγραφικών κειμένων τον οδήγησαν στην ιστορική σύνθεση, που προτάσσει του όλου έργου του (σελ. 31 - 39). Κάτοχος μιας κάποιας γενικής παιδείας, που δίδει προτεραιότητα στον γραπτό λόγο, δεν αποδίδει τη θέση που σήμερα αποδίδουμε στα λοιπά υλικά τεκμήρια, στα πλαίσια μιας ιστορικής μελέτης. Βεβαίως, κύριος στόχος του ήρωά μας είναι η περιγραφή των αρχαιοτήτων του νησιού του. Σε μια περίοδο ιδιαίτερης ακμής της γεωργικής οικονομίας της Κέας, περιηγείται τον τόπο του και παραμερίζοντας όποια άλλη πληροφορία, αποθησαυρίζει του οικείου του τοπίου στοιχεία που συνδέονται με το ιστορικό παρελθόν του νησιού. Με άλλα λόγια διαβάζει το τοπίο της Κέας και αποδελτιώνει ό,τι κατά τη κρίση του αφορά στην Αρχαιότητα.

Ειδικότερα καταγράφει τα ακόλουθα είδη κινητών και ακινήτων αρχαιοτήτων :
- αρχιτεκτονικά μέλη και εν γένει κατάλοιπα οικοδομών
- οχυρωματικά έργα - τείχη
- μεταλλευτικές εγκαταστάσεις
- κατάλοιπα αρχαίων οδών
- ταφικά μνημεία
- επιγραφές
- γλυπτά
- διάφορα όστρακα αγγείων
- νομίσματα.

Επιλαμβάνεται επομένως του συνόλου των κατηγοριών της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης. Κοινός παρονομαστής των στοιχείων που συλλέγει είναι η χρονολόγησή τους. Ο Κ. Μάνθος περιορίζει την έρευνά του στα δεδομένα που σχετίζονται κατά τρόπο άμεσο με το θέμα του, με την ιστορία της Κέας κατά τους αρχαίους χρόνους. Ετσι στην έρευνα του περιλαμβάνει αρχαιολογικές θέσεις για τις οποίες κρίνει ότι μπορεί να τις χαρακτηρίσει με κάποια από τις παραλλαγές της έκφρασης *ἀρχαῖον οἰκοδόμημα*. Από την ανάγνωση του κειμένου του προκύπτει ότι τα χρονολογικά όρια που θέτει στη μελέτη του είναι αφενός οι αναφορές σε Πελασγούς και κυκλώπεια τείχη, ενώ αφετέρου αρνείται να συμπεριλάβει ό,τι το χριστιανικό. Οι αναφορές του σε κτίσματα της χριστιανικής περιόδου δεν έχουν θέση και λόγο παρά μόνον επειδή φέρουν ίχνη αρχαιοτήτων. Είναι άγνωστο πως ο ίδιος φανταζόταν τη διάρκεια ζωής μιας αρχαιολογικής θέσης. Αντίθετα, προκύπτει ότι αδυνατεί να προτείνει επιμέρους χρονολογικές περιόδους, με άμεσο αποτέλεσμα όχι μόνο την έλλειψη ακριβέστερης χρονολόγησης αλλά κυρίως κάποιας προσπάθειας χρονικής τουλάχιστον συσχέτισης δύο ή περισσοτέρων αρχαιολογικών θέσεων ή μνημείων.

Στο σημείο αυτό *της άσκησής* τίθενται δύο ερωτήματα σχετικά με τον τρόπο εργασίας του ήρωά μας:

1. Στον τρόπο επεξεργασίας και ιστορικής σύνθεσης

Ας αντιστρέψουμε τους χρόνους εργασίας, επιλαμβανόμενοι πρώτα αυτού της επεξεργασίας και παραγωγής του τελικού πονήματος. Επεται η προσέγγιση του χρόνου συλλογής του υλικού. Η αντιστροφή αυτή δεν είναι τυχαία : μέσα από την διερεύνηση του τελικού πονήματος που είναι η *Αρχαιολογία και Ιστορία της Νήσου Κέας*, προκύπτουν στοιχεία όχι μόνο για την μέθοδο ιστορικής επεξεργασίας και σύνθεσης αλλά επίσης για τους τρόπους με τους οποίους ο συγγραφέας προσλαμβάνει το ιστορικό τοπίο και για τους τρόπους με τους οποίους το αποδελτιώνει. Το τοπίο αποτελεί ένα αρχείο διαρκώς μεταβαλλόμενο, ένα αρχείο εξαιρετικά πολυδιάστατο. Η αξιοποίηση επιμέρους στοιχείων που αντλούμε από αυτό προδίδει τον τρόπο με τον οποίο το προσλαμβάνουμε, το βιώνουμε και ενδεχομένως το κατανοούμε.

Σε περίοδο έντονων αγροτικών δραστηριοτήτων, ο Κ. Μάνθος αποθησαυρίζει το τοπίο της Κέας με στόχο τη διερεύνηση του αρχαιο-ιστορικού παρελθόντος. Η παράθεση του πίνακα περιεχομένων της πραγματείας του είναι δηλωτική του τρόπου διάρθωσης της ύλης του και της μεθόδου διαπραγμάτευσης του θέματος. Ας σημειωθεί ότι στην αναδημοσίευση που ακολουθεί τηρείται πιστά η ιεράρχηση των τίτλων και υποτίτλων των κεφαλαίων, που ο ίδιος ο συγγραφέας είχε δώσει στο χειρόγραφό του.

Α Περὶ τῆς Νήσου Κέας καὶ τῶν πρώτων οἰκητόρων αὐτῆς (σελίδες 8)
Ἀρχαῖαι πόλεις Κέας Δ
Κωμοπόλεις Γ
Πολίτευμα
Θρησκευτικά
Νομοθεσία
Στρατιωτικαὶ καὶ Ναυτικαὶ Δυνάμεις
Βιομηχανία
Περὶ ἀποικίας Κείων εἰς Σικελίαν
Τύχαι καὶ παθήματα τῆς Κέας ἐπὶ διαφόρων ἐποχῶν
Β Περὶ τῶν τῆς Ἀρχ(αίας) πόλεως Ἰουλίδος καὶ ὅλης τῆς περιφερείας τοῦ Δήμου αὐτῆς Ἀρχαιοτήτων κ.λ.π. πόλεως καὶ Δήμου Ἰουλιητῶν (σελίδες 15)
Ἀγορὰ Ἰουλίδος
Περὶ ὑδάτων τῆς πόλεως Ἰουλίδος
Νεκροταφεῖον Ἰουλιητῶν
Περί του εν Κέᾳ Λιθίνου Λέοντος
Περὶ τοίχων τινῶν παρὰ τὰς πηγὰς Κουρέντη και Κανάλια
Λίθοι ἐνεπίγραφοι ἐντὸς τῆς πόλεως Κέας καὶ τινα Λείψανα τῆς ἀρχ(αιότητος)
Τὰς ἐκτὸς τῆς πόλεως [ἀρχαιότητας] ἀλλ᾽ ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Δήμου Ἰουλιητῶν
Γ Περὶ τῶν τῆς πόλεως Καρθαίας ἐρειπίων καὶ περιφερείας τοῦ Δήμου αὐτῆς Ἀρχαιοτήτων(σελίδες 12)
Περὶ τοῦ Θεάτρου
Περί τινος μικροῦ φρουρείου
Περὶ τοῦ ἐν Καρθαίᾳ Ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος
Περρί τινος Κολοσσαίας οἰκοδομῆς
Περὶ τῶν ὑδάτων τῆς πόλεως
Νεκροταφεῖον τῶν Καρθαιέων
Περὶ Ἀρχ(αίων) χειροποιητῶν ὁδῶν τῆς Καρθαίας
Ὅρμος Καρθαίας
Περὶ τῶν ἐν τῇ Περιφερείᾳ τοῦ Δήμου Καρ(θαιέων) Ἀρχαιοτήτων

Δ Περὶ τῶν ἐρειπίων [καὶ θέσεως τῆς πόλεως Κορησίας] καὶ τῶν τοῦ Δήμου αὐτῆς Ἀρχαιοτήτων (σελίδες 5)
Νεκροταφεῖον Κορησσίας
Περὶ τινος Προκυμαίας
Τα τῆς περιφερείας τοῦ Δήμου Κορησσίας Ἀρχ(αῖα) λείψανα

Ε Περὶ τῶν τῆς πόλεως Ποιηέσσης καὶ τοῦ Δήμου αὐτῆς Ἀρχαίων (σελίδες 10)
Ναυπηγεῖον Ποιηεσσίων
Ὅρμος Ποιηέσσης
Περὶ Πύργου καὶ οἰκημάτων τινων
Νεκροταφεῖον Ποιηέσσης και θέσις ἁγ(ίου) Ἰσιδώρου
Περὶ τῆς Κωμοπόλεως Νηρησσοῦ τοῦ Δήμου Ποιηεσσίων
Νεκροταφεῖον τῆς Νηρησσοῦ
Περὶ ὁρμων τῆς Νηρησσοῦ
Ὁδοὶ Νηρησσοῦ
Ὁδοὶ Ποιηέσσης
Περὶ ὅλης τῆς περιοχῆς τοῦ Δήμου Ποιηεσσίων
Ὁ ἐπὶ τῆς Μονῆς ἁγίας Μαρίνης Ἀρχαῖος Πύργος
Περὶ Σκοπιῶν ἐπὶ ὅλων τῶν Παραλίων τῆς νήσου Κέας

ΣΤ Περὶ Σοφῶν ἐν Κέᾳ Ἀνδρῶν (σελίδες 5 και 1/2)
ΙΑΜΒΟΙ ΣΙΜΩΝΙΔΟΥ
Ποίημα Σατυρικόν κατὰ Γυναικῶν
Σιμωνίδου Λυρικά
Τοῦ αὐτοῦ ὕμνος εἰς Ἀρετήν
Ἐπιγράμματα Σιμωνίδου εἰς τοὺς ἐν Θερμοπύλας Ἥρωας

Ζ Κατάλογος Συλλογῆς ἐνεπιγράφων Λίθων καὶ λοιπῶν Ἀρχαίων Λειψάνων τῆς Κέας, ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Κ. Μάνθου εἰς Κέαν (σελίδες 8 και 1/2)

Η ύλη οργανώνεται με βάση την διαίρεση της Κέας στις τέσσερεις πόλεις της αρχαϊκής/ κλασικής περιόδου. Αξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι κατά την εποχή του Μάνθου, στην Κέα υφίσταται μόνο ένας συνεκτικός οικισμός στη θέση της αρχαίας Ιουλίδας και δευτερευόντως ο οικισμός του λιμανιού στη θέση της αρχαίας Κορησσίας. Η αρχαία Καρθαία και η αρχαία Ποιήεσσα δεν υπάρχουν παρά ως ερειπιώνες.

Της παρουσίασης των αρχαιοτήτων που αντιστοιχούν στις επικράτειες των τεσσάρων αρχαίων πόλεων προτάσσεται ένα γενικό, εισαγωγικό κεφάλαιο με θέμα την ιστορία της Κέας κατά την αρχαιότητα. Το πρώτο αυτό κεφάλαιο διαφοροποιείται των επομένων :

α) ως προς τον χαρακτήρα της τεκμηρίωσής του καθώς, σε αντίθεση με τα επόμενα, βασίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά στις φιλολογικές πηγές.

β) ως προς τη θέση του στην ανάπτυξη της όλης σύνθεσης, καθώς μοιάζει να λειτουργεί ως έκθεση των μέχρι τότε γνώσεων περί Κέας, σε αντίθεση με τα επόμενα που αποτελούν την προσωπική συμβολή του συγγραφέα στον εμπλουτισμό της ιστορίας του νησιού. Παραμένει βεβαίως αδιευκρίνιστο κατά πόσον ο Μάνθος επιτελεί συνειδητά ή όχι αυτή την διαφοροποίηση, καθόσον η μέθοδός του, η οποία αποτελούσε την πεπατημένη της εποχής, ενώ συνεχίζει να μην σπανίζει και σε συνθέσεις των δικών μας χρόνων, επιδιώκει κατά κύριο λόγο να διαχωρίζει τη γραπτή, φιλολογική μαρτυρία όλων των άλλων, αρχαιολογικών, μορφολογικών, δίδοντας προτεραιότητα, όπως προαναφέρθηκε, στην αυτούσια ή παραφρασμένη παράθεση αποσπασμάτων των αρχαίων συγγραφέων. Όσα ακολουθούν, επιγραφές, αρχαιολογικά κατάλοιπα κ.ά. καλούνται να επιβεβαιώσουν τη θέση του συγγραφέα περί μεγάλης ακμής του τόπου, έτσι όπως αυτή παραδίδεται από τους αρχαίους συγγραφείς.

Ο Μάνθος δηλώνει σαφώς την υπερηφάνειά του για το αρχαιο-ιστορικό παρελθόν της Κέας. Στο πρόλογό του γράφει : "Διὸ καὶ ἐκφράζων τά πρός σὲ αἰσθηματά μου, ἠθέλησα καὶ διὰ ἔργου νὰ παραστήσω τήν πρός σὲ ἔφεσίν μου περιγράφων Ἱστορικῶς τὰ φυσικὰ σου Κάλλη, περὶ τῆς καταγωγῆς τῆς Ἀρχαιοτητός σου καὶ περί τινων Ἱστορικῶν σου συμβάντων." Δεν αφήνει αστήρικτη την τοπική και εθνική του υπερηφάνεια. Την τεκμηριώνει επικαλούμενος το πλήθος και τη φήμη επιφανών Κείων της Αρχαιότητας, αλλά και παραθέτοντας το πλήθος των αρχαιολογικών καταλοίπων που εντόπισε διάσπαρτα στο νησί.

Από το δεύτερο μέχρι και το πέμπτο κεφάλαιο ο Μάνθος εκθέτει τα "δελτία του". Τα στοιχεία που έχει συλλέξει ο ίδιος προσωπικά περιηγούμενος την Κέα. Σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργεί μικρά σύνολα πληροφοριών με βάση κάποιο θεματικό ή γεωγραφικό κριτήριο (π.χ. Ὅρμος Ποιήεσσης) Ο μεγάλος αριθμός πάντως των δελτίων του παρουσιάζεται κατά τρόπο παραθετικό, πάντοτε βεβαίως εντός των πλαισίων της πόλεως στην οποία τα αποδίδει. Η παράθεση δεν ακολουθεί κάποια εμφανή λογική· τα δελτία χαρακτηρίζονται με έναν αΰξοντα αριθμό και συναποτελούν έναν κατάλογο αρχαιολογικών θέσεων. Ο συγγραφέας μας δεν ιεραρχεί και δεν αξιολογεί τα στοιχεία που συλλέγει. Αναφέρει ανακατωμένα ευρήματα και θέσεις που κατά την αρχαιότητα αντιστοιχούσαν σε διαφορετικές δομές και εξυπηρετούσαν διαφορετικές λειτουργίες. Στόχος του είναι η όσο το δυνατόν μακροσκελής καταγραφή δεδομένων, ίσως γιατί η αποδεικτική ισχύς τους έγκειται περισσότερο στον αριθμό και στην ποσότητα και όχι στο περιεχόμενό τους.

Οπως ήδη σημειώσαμε, ο Μάνθος υιοθετεί ως βασικό μέτρο κατάταξης του υλικού του, τις επικράτειες των τεσσάρων αρχαίων πόλεων. Με βάση την εγγύτητα των ευρημάτων του ως προς το άστυ της μιας ή της άλλης πόλης, τα τοποθετεί εντός των ορίων τους. Δεν ορίζει με σαφήνεια την οριοθετική τους γραμμή. Οπως προκύπτει από τον προαναγραφόμενο πίνακα περιεχομένων, ο συγγραφέας αφιερώνει ειδικά κεφάλαια/ παραγράφους σε εμφανή ή/ και επιφανή μνημεία, όπως το λιοντάρι της Ιουλίδας ή τα Νεκροταφεία της Ποιήεσσας, της Καρθαίας, της Ιουλίδας, ενώ σημαντικό αριθμό σελίδων καταλαμβάνουν οι ενότητες που περιέχουν ειδήσεις περί των διάσπαρτων αρχαιοτήτων στις περιφέρειες των τεσσάρων πόλεων. Αρκετές εξ αυτών παρουσιάζουν στα μάτια του ήρωά μας δυσκολίες ταύτισης και απόδοσης κάποιας λειτουργίας ή ακόμα και περιεχομένου. Αυτό όμως που προκύπτει από την ανάγνωση του πονήματος είναι ή ανυπαρξία κάποιας τάσης για ειδικότερη χρονολογική, τοπογραφική, ή άλλη ειδολογική ταξινόμηση των δεδομένων που εντάσσει στην επικράτεια κάθε μιας των τεσσάρων αρχαίων πόλεων.

Με βάση τους σύγχρονους τρόπους ιστορικής έρευνας και εργασίας, είναι εμφανές ότι ο όρος *αρχαιοιστορική σύνθεση* δεν έχει ισχύ παρά μόνο για το πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο. Τα ακόλουθα μέρη, από το δεύτερο μέχρι και το τελευταίο, περιορίζονται στην παρουσίαση ασύνδετων μεταξύ τους πληροφοριών. Η επεξεργασία που επιφύλαξε στο υλικό του ο Κ. Μάνθος δεν αποτελεί εξαίρεση· δεν λείπουν ακόμα και σήμερα, δημοσιεύματα που ακολουθούν λίγο ή πολύ τον τρόπο προσέγγισης του ήρωά μας. Πρόκειται για προσεγγίσεις τοπικής ιστορίας που περιορίζονται στην καταλογογράφηση δεδομένων χωρίς προσπάθεια συσχέτισης όλων αυτών των στοιχείων. Η απαρίθμηση του μέγιστου δυνατού αριθμού πληροφοριών παρουσιάζεται, συνειδητά ή όχι, ως τεκμήριο ακμής του παρελθόντος, άσχετα αν πολλές φορές το περιεχόμενό τους παραμένει θολό και ανεξακρίβωτο. Η αδυναμία ακριβέστερης χρονολόγησής των δεδομένων και η απουσία συσχετισμού μεταξύ τους, τα καθιστά αυτόνομα. Παρουσιάζονται ασύνδετα μεταξύ τους, αυθύπαρκτα, αχρονικά, στερημένα του ειδικού τους περιεχομένου ως τεκμηρίων της τοπικής ιστορίας.

2. Στον τρόπο συλλογής του υλικού

Οι σκέψεις που διατυπώθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους μπορεί να θεωρηθούν ως εισαγωγικές στο δεύτερο ερώτημα που αφορά στον τρόπο αποθησαύρισης πληροφοριών. Φανταζόμαστε την περιέργεια και την πνευματική βουλιμία με την οποία ο Μάνθος περιδιάβαινε το τοπίο της Κέας στην προσπάθειά του να γεμίσει το "αρχείο" του με περισσότερα "δελτία" αρχαιολογικών θέσεων και την προσωπική του συλλογή αρχαιοτήτων με πρόσθετα κινητά ευρήματα, επιγραφές, νομίσματα, γλυπτά. Αυτό που τον ενδιαφέρει

είναι ο θησαυρισμός πληροφοριών για την παρουσία ανθρωπίνων έργων στο σύνολο της έκτασης του νησιού. Η ποσότης τέτοιων πληροφοριών συνιστά τεκμήριο ακμής για την όλη αρχαιότητα. Ίσως είναι περιττό να σημειώσουμε εκ νέου δύο βασικά χαρακτηριστικά του πονήματος : τον έκδηλο συγκινησιακό τρόπο της εργασίας, έτσι όπως ρητά τον διατυπώνει αναφερόμενος στα κίνητρα της ενασχόλησής του με την αρχαιο-ιστορία της Κέας και τα προειλημμένα συμπεράσματα περί ακμής και δόξας του παρελθόντος.

Ο Μάνθος λοιπόν προσλαμβάνει το τοπίο της Κέας ως μέσον για να την υμνήσει, να την εγκωμιάσει. Ταυτόχρονα το ίδιο το τοπίο προσωποποιημένο ως Κέα στην οποία άλλωστε απευθύνεται σε δεύτερο πρόσωπο (Σεβαστὴ μοι Πατρὶς Κέα, πόσην εὐχαρίστησιν αἰσθάνομαι προφέρων τό γλυκήτατόν σου ὄνομα) συνιστά το αντικείμενο του εγκωμίου. Συνομιλεί μαζί της. Μία επισταμένη ανάλυση του λόγου που αρθρώνει για την Κέα θα έδειχνε τις νοηματικές διολισθήσεις που γνωρίζουν ορισμένες λέξεις, οι οποίες με τη σειρά τους εκφράζουν τις αντινομίες της εποχής του και τις δικές του πραγματικές προθέσεις. Η εκ μέρους του ταύτιση μέσου και αντικειμένου θέτει ζητήματα θεώρησης του χώρου, που στην παρούσα φάση δεν μπορεί παρά να παραμείνουν αδιευκρίνιστα. Έτσι η Κέα φέρεται ως πλάστης και γεννήτωρ διασήμων ανδρών, αλλά ταυτόχρονα υμνείται μέσω των υλικών καταλοίπων αυτών των γενεών που έπλασαν και διαμόρφωσαν το τοπίο της. Σχετική είναι και η ασάφεια ως προς τον διαχωρισμό που επιχειρεί ανάμεσα στο φυσικό και ανθρωπογενές τοπίο. Πως μπορεί να εννοηθεί η φράση που παρατέθηκε προηγουμένως περιγράφων "Ἱστορικῶς τὰ φυσικὰ σου Κάλλη".

Το βέβαιο πάντως είναι ότι ο συγγραφέας μας προβαίνει σε θεματική επιλογή συγκεκριμένων στοιχείων του τοπίου, άλλοτε σημαντικών όπως π.χ. τα κατάλοιπα των τεσσάρων αρχαίων άστεων, άλλοτε επιμεριστικών, όπως τα υπολείμματα αρχαίων κυψελών. Η επιλογή όμως και η παράθεση των στοιχείων αυτών δεν ιεραρχούνται. Όλα παρουσιάζονται ισότιμα. Είναι γεγονός ότι ένα τοπίο παρέχει στον ιστορικό δυνατότητες για διαχρονικές ή/ και συγχρονικές προσεγγίσεις. Η θεματική επιλογή των δεδομένων υπόκειται στους στόχους του συγγραφέα. Η κριτική που μπορεί να αναπτυχθεί φέρει επί της ορθής τήρησης των κριτηρίων της επιλογής ή ακόμα επί του εξαντλητικού ή επιλεκτικού χαρακτήρα της αποθησαύρισης. Η διαδικασία της συγκρότησης ενός corpus πηγών δεν συνίσταται σε μία απλή και αυτονόητη συλλογή πληροφοριών. Η συγκρότηση ενός corpus αποτελεί σημαντικό μέρος της δουλειάς του ιστορικού, καθόσον σε αυτή την πρώτη φάση συγκεντρώνει το υλικό, που του είναι χρήσιμο και απαραίτητο για να οικοδομήσει το πόνημά του. Στη συλλογή του υλικού επίσης εντάσσεται η διαδικασία της αξιολόγησης και ιεράρχησης των πληροφοριών. Ακολουθεί η δεύτερη φάση της διάρθρωσης της ύλης και της ιστορικής ερμηνείας των δεδομένων.

Η μέθοδος του Μάνθου πλησιάζει αυτή που σήμερα αποκαλείται "εκτεταμένη επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα". Με βάση τα τρέχοντα εννοιολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, στην προσπάθειά του να εκθέσει την ιστορία της Κέας κατά τους αρχαίους χρόνους, επιχειρεί μία αρχαϊκού τύπου αρχαιολογία του τοπίου. Περιηγείται την Κέα και χτενίζει το τοπίο της. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, σταματά σε κατηγορίες αρχαιοτήτων, που ανταποκρίνονται σε σταθερά ίχνη ανθρωπίνων επεμβάσεων στο φυσικό χώρο. Προβληματίζεται περιστασιακά γύρω από τους φυσικούς πόρους του νησιού και συνθέτει ένα μικρό κεφάλαιο το οποίο και εντάσσει στην εισαγωγική ενότητα. Δεν το συνδέει βέβαια με τα λογής - λογής αρχαιολογικά ευρήματα που συνδέονται με την αξιοποίηση των φυσικών πόρων και που ο ίδιος εντοπίζει.

Ο προβληματισμός του Μάνθου δεν είναι ο δικός μας. Μάταια προσπαθήσαμε να δούμε στο κείμενό του στοιχεία αρχαιολογίας του τοπίου. Η δική του τοπική ιστορία διέπεται από διαφορετικές αρχές και μεθόδους, αγνοεί την έννοια του τοπίου ως εργαλείο κατάλληλο για να προσλάβει και να μελετήσει κανείς τα έργα και τις ημέρες μιας κοινότητας ανθρώπων μέσα σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό πλαίσιο σε συνδυασμό με τις φυσικές συνθήκες που προσδιορίζουν. Η υιοθέτηση του *τοπίου* στην ιστορική έρευνα διευρύνει τους ορίζοντες μελέτης κοινωνικών φαινομένων και αξιών, καθώς οδηγεί στον πολυδιάστατο χαρακτήρα τους. Με το χειρόγραφό του, ο ήρωάς μας μας παρέχει κελύφη πληροφοριών, κενά περιεχομένου, καθόσον το ιστορικό περιεχόμενο ενός τεκμηρίου εντοπίζεται στις ποικίλες σχέσεις που αυτό αναπτύσσει με άλλα όμοιά του, ανόμοιά

του, τον περιβάλλοντα χώρο του. Βασικό αιτούμενο της αρχαιο-ιστορίας σήμερα είναι η διατύπωση ερμηνευτικών ζητημάτων και ο απεγκλωβισμός από την περιγραφή και την καταλογογράφηση των δεδομένων.

Σε καμία περίπτωση δεν εγγράφουμε στον Κ. Μάνθο πρόθεση συγγραφής μιας ιστορίας του τοπίου της Κέας κατά την αρχαιότητα. Πολύ περισσότερο που το *τοπίο* ως εννοιολογικό εργαλείο της ιστορικής έρευνας αποτελεί κατάκτηση των τελευταίων ετών. Ίσως θα πρέπει να επαναδιατυπωθεί εδώ ότι η παρούσα προσέγγιση επιχειρεί να χρησιμοποιήσει δίκην παραδείγματος ένα υπεραιωνόβιο κείμενο τοπικής ιστορίας με στόχους διδακτικούς. Η ηλικία του κειμένου και οι ιδιάζουσες συνθήκες παραγωγής του αποτελούν εγγύηση και προστασία έναντι οιωνδήποτε κρίσεων, και ερμηνειών· το κείμενο του Μάνθου αλώβητο εξακολουθεί να αποτελεί μνημείο της ιστορίας της Κέας και της ελληνικής γενικότερα ιστοριογραφίας του 19ου αιώνα.

Πρόθεση αυτής της παρέμβασης δεν ήταν ασφαλώς η βιβλιοκρισία της Αρχαιολογίας ενός αυτοδίδακτου λογίου του περασμένου αιώνα. Είναι σαφές και η πρώτη σχολιασμένη έκδοση του χειρογράφου το 1991 το καταδεικνύει επαρκώς, ότι η σύγχρονη αρχαιο-ιστορική έρευνα για την Κέα πολλά οφείλει στον πρωτοπόρο αυτόν και το έργο του. Πολλά του οφείλουμε ακόμα κι εμείς με τούτη την εκ του ασφαλούς "κριτική" ανάγνωση, αν είναι συμβατός ο όρος "κριτική" με την ανάγνωση υπό το πρίσμα ετεροχρονισμένων μεθόδων ενός έργου. Εκων άκων, ο Μάνθος μας *πρόσφερε* την εργασία του, το αντικείμενο της οποίας ο ίδιος θεωρούσε ως σαφώς περιορισμένο χωρο - χρονικά (η αρχαιο-ιστορία ενός νησιού), για να πειραματιστούμε περί του *πῶς δεῖ ἱστορίαν* (τοπικήν) *συγγράφειν*.

Η προβολή σύγχρονων μεθόδολογικών αρχών σε μελέτες του περασμένου αιώνα ασφαλώς δημιουργεί ιδιάζοντα μεθοδολογικά και δεοντολογικά προβλήματα. Πολύ περισσότερο όταν τονίζονται οι ετεροχρονισμένες ανεπάρκειες και σιωπώνται οι έκδηλες αρετές του κειμένου.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. A. Berque, *Les raisons du paysage*, Παρίσι 1995
2. J. Cherry - J. Davis - E. Mantzourani, *Landscape Archaeology as Long Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands*, Los Angeles 1991
3. D. Clarke (εκδ.), *Spatial Archaeology*, Λονδίνο 1977.
4. Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, Αθήνα 1986
5. Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα 1985
6. Μ.-Α. Κυριακίδου -Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Αθήνα 1978
7. Κ. Μάνθος, *Αρχαιολογία και Ιστορία της Νήσου Κέας*, Εισαγωγή, Μεταγραφή και Σχόλια υπό Λ.Γ. Μενδώνη, Βουρκαριανή 1991
8. L.G. Mendoni, The organisation of the countryside in Kea, *Actes du Colloque Structures rurales et sociétés antiques*, Παρίσι 1994.
9. Λ.Γ. Μενδώνη - Α. Μαξαράκης-Αινιάν, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Κέα - Κύθνος : Ιστορία και Αρχαιολογία*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 27, Αθήνα 1998
10. Π.Δ. Μιχαηλάρης, Η πρόσληψη της τοπικής ιστοριογραφίας, *Επιστημονική Συνάντηση στη Μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα ΚΝΕ - ΕΙΕ 1994, 211 - 221.
11. C. Renfrew - M. Wagstaff, *An island polity. The archaeology of exploitation in Melos*, Cambridge 1982
12. R. Romano, *Πού οδεύει η ιστορία ; Αναζητήσεις της σύγχρονης ιστοριογραφίας*, Αθήνα Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού - Μνήμων 1988.

Παναγιώτης ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ

2η ΕΝΟΤΗΤΑ

Ο κόσμος της φύσης

Όταν κάποιος δημοσιογράφος ρώτησε τον διάσημο ανθρωπολόγο Claude Lévi-Strauss σχετικά με τον τρόπο που αυτός βίωσε τα γεγονότα του Μάη του '68 στο Παρίσι, εκείνος απάντησε: *Ο Μάης του '68 μου προξένησε αποστροφή. Δεν κόβουμε τα δένδρα για να φτιάξουμε οδοφράγματα. Τα δένδρα είναι ζωή και τη ζωή τη σεβόμαστε.* Η διατύπωση αυτή του Lévi-Strauss θα μπορούσε να γίνει το χαρακτηριστικό της μεταμοντέρνας σκέψης, όσον αφορά την αντίδρασή της στην ανθρωποκεντρική αντίληψη της νεώτερης φιλοσοφίας, όπως αυτή εγκαινιάζεται με τον René Descartes, το γνωστό σε μας ως Καρτέσιο. Ο τελευταίος θεμελιώνοντας την πλήρη διάκριση μεταξύ της *res cogitans* (πνεύμα) και *res extensa* (ύλη), υπέρ της πρώτης, έθεσε ως στόχο της νεωτερικής σκέψης την ανάδειξη του ανθρώπου σε «κυρίαρχο και κάτοχο της φύσης», σύμφωνα με τη δική του διατύπωση στο έργο του *Λόγος περί της μεθόδου*. Πρόκειται, σύμφωνα με τον M. Heidegger, για την απόδοση του όρου *υποκείμενον* ή *subjectum* (αυτό που υπο- βαστάζει όλες τις ιδιότητες του πράγματος) μόνο στο ανθρώπινο ον, με αποτέλεσμα να καθίσταται ο άνθρωπος το κέντρο αναφοράς όλων των όντων. Έτσι, η λεγόμενη *φιλοσοφία του υποκειμένου* καθιστώντας τον άνθρωπο τη μόνη απόλυτη αξία στον πλανήτη, νομιμοποίησε φιλοσοφικά την αυτοαναγορευσή του σε θεμέλιο όλων των πραγμάτων και σε χρήστη του συνόλου της μη ανθρώπινης πραγματικότητας, της απογυμνωμένης πλέον από οποιαδήποτε τελεολογία. Από τη σκοπιά επομένως αυτής της πλήρως *ανθρωποκεντρικής* στάσης τα φυσικά αντικείμενα δεν έχουν τα ίδια καμμία αυτοτέλεια, εφόσον η αξία τους προϋποθέτει τον εξανθρωπισμό τους, την αποκοπή τους δηλαδή από τη φύση και τη μετατροπή τους, μέσω της εργασίας, σε ανθρώπινα προϊόντα. Μέσα από αυτή την προοπτική φωτίζεται ο θεμελιώδης ορισμός του σύγχρονου πολιτισμού ως απολύτως επιστημονιστικού και τεχνικού. Ορισμός που, όσο ισχύει, μας οδηγεί σταθερά σε ένα απελπιστικά μονότονο κόσμο, μέσα στον οποίο η ετερότητα δεν έχει καμμία απολύτως θέση, εφόσον ό,τι υπάρχει θα είναι προσδιορισμένο, σχεδιασμένο και υπολογισμένο από την ανθρώπινη λογική την υποταγμένη στο κέρδος. Με άλλα λόγια, η τεχνοκρατική αντίληψη μοιάζει να συνδέεται με τη βαθύτερη επιθυμία καταστροφής εκείνου που δεν προέρχεται από την ανθρώπινη θέληση με σκοπό την αντικατάστασή του από προϊόντα της ανθρώπινης επινόησης.

Είναι εμφανές ότι η στάση της μετα-μοντέρνας φιλοσοφίας εναντίον της κυριαρχίας ενός *αδηφάγου εγώ*, δεν είναι παρά η θεωρητικοποίηση αυτής της διαρκώς αυξανόμενης ανησυχίας η οποία διακατέχει τους πάντες και μετετρέπει την μέχρι πρό τινος αισιοδοξία του δυτικού ανθρώπου, σχετικά με τον πλήρη δαμασμό της φύσης, σε εφιάλτη. Η τόσο γνωστή σε όλους μας και διαρκώς αυξανόμενη *οικολογική ευαισθησία* σχετίζεται τόσο με τις απαισιόδοξες επιστημονικές διαπιστώσεις σχετικά με την καταστροφική επίδραση του ανθρώπου πάνω στο περιβάλλον, όσο και με τη δυσφορία που αισθάνεται ο σύγχρονος άνθρωπος, ως μέλος του πολιτισμένου κόσμου, από τη στιγμή που βρίσκεται αναγκασμένος να άρει την πάγια, εδώ και πάρα πολύ καιρό, εμπιστοσύνη του στο δυτικό ιδεώδες της προόδου και της τεχνολογικής ανάπτυξης. Η αιτία γι' αυτό είναι η βαθειά συναίσθηση του ότι η εξέλιξη των επιστημών και η δύναμη της ανθρώπινης λογικής εν γένει όχι μόνο δεν κατέστησαν τους ανθρώπους καλλίτερους και ευτυχέστερους, όπως ήλπιζε και πίστευε ολόψυχα ο Βολταίρος, αλλά απειλούν ακόμη και την ίδια την ύπαρξη του πλανήτη. Η δυσφορία αυτή είναι εμφανής, τόσο στο χώρο της λογοτεχνίας όσο και του κινηματογράφου, όπως παρατηρεί ο G. Vattimo, στις σύγχρονες αντι-ουτοπίες, της μορφής της *Αποκάλυψης* του Ιωάννου, στις οποίες το μέλλον εξαλείφεται υπέρ του παρελθόντος, με όλους τους κινδύνους που ενέχει αυτή η επιστροφή στο παρελθόν.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τη ρομαντική επαναφορά του αρχαϊκού τρόμου, όπως αυτός προδίδεται από εκφράσεις του τύπου: *η εκδίκηση της μάνας φύσης*, και την εκκοσμίκευση, για άλλη μιά φορά, της χριστανικής εσχατολογίας - και εννοούμε εδώ την επαναλειτουργία του σχήματος: Παράδεισος (= χρυσή εποχή, φυσική ζωή) – Πτώση (= απομάκρυνση και πλήρης αποξένωση από τη φύση) – Σωτηρία (= επιστροφή στη φυσική ζωή). Ο *αρχαϊσμός* αυτός, γνωστός σε μας από τον μύθο των γενών του Ησιόδου, δηλαδή η πεποίθηση πως το καλλίτερο μέρος της ανθρώπινης πορείας βρίσκεται πίσω, αποτελεί το χαρακτηριστικό γνώρισμα των αυστηρά παραδοσιακών, κλειστών κοινωνίων, φοβικών απέναντι σε οποιαδήποτε ελεύθερη-χωρίς προηγούμενο-αλλαγή, δηλαδή σε οποιονδήποτε νεωτερισμό και σε ο,τιδήποτε ξένο και αποκλίνον. Επί πλέον, οι στάσεις αυτές, αποδίδοντας ξανά στη φύση ένα δαιμονιακό, μυθικό ή λατρευτικό χαρακτήρα, και καθιστώντας ως σημείο αναφοράς τους ένα απώτατο, αναμάρτητο, αθώο, εξιδανικευμένο παρελθόν, θέτουν στην πραγματικότητα σε λειτουργία το δυσάρεστα γνωστό κριτήριο της καθαρότητας. Έτσι, η καλή και αγνή φύση και ο εκπολιτισμένος πεπτωκώς και εκφυλισμένος άνθρωπος, ο οποίος μιαίνει ό,τι έρχεται σε επαφή με αυτόν, βοηθούν στη δημιουργία όχι μόνο ενός νέου τύπου καταναλωτή, αλλά και ενός ελάχιστα συμπαθούς τύπου ανθρώπου. Με άλλα λόγια, η με κάθε τρόπο υπεροχή της φυσικής ζωής, του καλογυμνασμένου γυμνού σώματος του αθλητή, της αιώνιας νεότητας και της υγιεινής διατροφής, πέραν του ότι συμβάλλουν στην οικονομική ευημερία των γυμναστηρίων, των διαφημιστών των οικολογικών προϊόντων και της αντικαπνιστικής εκστρατείας, καθώς και των παραγωγών των σύγχρονων κινηματογραφικών υπερανθρώπων, θυμίζουν αρκετά τις αντιλήψεις του εθνικο-σοσιαλισμού περί του αρείου ανθρώπου.

Αυτός ο κίνδυνος επιστροφής στη βαρβαρότητα, που παρουσιάζεται ως ταπεινωτική τιμωρία του ανθρώπου υπέρ των δικαιωμάτων της φύσης, και επανεγκατάστασης του μύθου, ως τρόπου γνώσης, στην καρδιά του επιστημονισμού, συμβαδίζει με την αντίρροπη, εξίσου όμως επικίνδυνη, προσπάθεια εξεύρεσης ορθολογικών λύσεων, του τύπου της υπαγωγής των πολιτικών αποφάσεων στην αρμοδιότητα των φυσικών επιστημόνων. Αυτό σημαίνει την πλήρη απομάκρυνση της πολιτικής από την ηθική, καθώς και την, εκ των πραγμάτων, αντιδημοκρατική άσκηση εξουσίας εκ μέρους ενός επιστημονικού ιερατείου και ερήμην του συνόλου των «ανειδίκευτων» πολιτών. Όποιος αντιλαμβάνεται εδώ το βαθμό διαστρέβλωσης του πλατωνικού φιλοσόφου-βασιλέως από αυτή τη μεταμοντέρνα εκδοχή του επιστήμονος-άρχοντος, αντιλαμβάνεται επίσης και πόσο συγγενής παραμένει αυτή η στάση προς την προηγούμενη φονταμενταλιστική οικολογική στάση. Αν η καθαρότητα της μητέρας φύσης οφείλεται στον απανθρωπισμό της, δηλαδή στο ότι υποκαθιστά την ανθρώπινη βούληση στο ρόλο της να διαμορφώνει και να θέτει τους κανόνες της ηθικής, το ίδιο παθητική σε θέματα που αφορούν τις ηθικές αξίες βρίσκεται και η αντικειμενικότητα του επιστήμονος. Και εδώ ο άνθρωπος μοιάζει να απαλλάσσεται από κάθε ηθική ευθύνη, αφού η *πέραν του καλού και του κακού*, αντικειμενική, δηλαδή ανεξάρτητη του υποκειμένου, επιστημονική αλήθεια εξαγοράζει την αβάσταχτη ηθική ελευθερία του ανθρωπίνου όντος δίνοντάς του ως αντάλλαγμα την ανακουφιστική ανευθυνότητα της *αναρμοδιότητας*.

Μέσα από αυτή την εξαιρετικά σύντομη εισαγωγή γίνεται λοιπόν σαφές ότι η μέλετη του σύγχρονου τρόπου σύνδεσης της φύσης με την κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα αποτελεί πρόβλημα υψίστης σπουδαιότητας. Οι όξινες βροχές έρχονται να θέσουν ερωτηματικά όχι μόνο στους ειδικούς, όσον αφορά τον τρόπο αντιμετώπισής τους, αλλά και σε κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο σχετικά με τις αντιλήψεις και τις ιδεολογίες, οι οποίες δόμησαν και διαμόρφωσαν τον δυτικό πολιτισμό. Το *οικολογικό πρόβλημα*, με άλλα λόγια, μοιάζει να αξιώνει την εκ θεμελίων αναθεώρηση του τρόπου αντιμετώπισης της φύσης εκ μέρους του ανθρώπου, όπως αυτός ο τρόπος διαμορφώθηκε και υπαγορεύθηκε από τις κυρίαρχες θέσεις και απόψεις στην πορεία της δυτικής σκέψης: Η φύση παύει να αποτελεί το μονοπώλιο των θετικών επιστημών και καθίσταται ξανά αντικείμενο του ηθικού και πολιτικού στοχασμού, προκαλώντας έτσι, όπως στην περίπτωση L. Strauss, την επανεξέταση των σημασιών με τις οποίες την προίκισε η αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται, νομίζω, να ξεκινήσουμε και εμείς από την αρχή και να κάνουμε μία ενδεικτική περιήγηση στο χώρο της πρώιμης ελληνικής κοσμολογίας:

Η *φύσις*, που ως όρος συναντάται για πρώτη φορά στα αποσπάσματα του Ηρακλείτου, αποτελεί ως έννοια δημιούργημα της λεγόμενης ιωνικής επιστήμης, δηλαδή της προσωκρατικής φιλοσοφίας. Η τελευταία, όπως είναι γνωστό, έρχεται να αλλάξει εκ θεμελίων τον μέχρι τότε τρόπο αντίληψης της πραγματικότητας.

Μέχρι της έλευσης της φιλοσοφίας κυρίαρχο ρόλο στην κατανόηση της πραγματικότητας έπαιζαν οι μύθοι. Όπως γνωρίζουμε από τον M. Eliade, ο μύθος μας διηγείται μία ιερή ιστορία. Διηγείται αυτά που συνέβησαν στον πρωταρχικό, μυθικό χρόνο, φυσιολογική κατάληξη των οποίων είναι η παρούσα κατάσταση. Να θυμίσουμε εδώ ότι η διαρκής σύνδεση του παρόντος με αυτό το απώτατο, θείο παρελθόν, παραμένει αναλλοίωτη μέσω των τελετουργικών. Για τον αρχαϊκό άνθρωπο αυτό που συνέβη στο ξεκίνημα των πάντων μπορεί να επαναληφθεί με τη δύναμη της τελετουργίας. Πρόκειται για την ιερή αναπαράσταση, με τη βοήθεια της απαγγελλίας των μύθων, της πράξης θεμελίωσης του κόσμου, της κοσμογονικής πράξης. Έτσι, απαγγέλλοντας τον μύθο ο άνθρωπος *αφήνει*, θα λέγαμε το παρόν και ξαναζεί αυτόν τον πρωταρχικό χρόνο. Επανεργοποιώντας εκείνο τον χρόνο καθίσταται αυτόπτης μάρτυς των θείων έργων, συναντά τα υπερφυσικά όντα (θεοί, ήρωες, πρόγονοι) και διδάσκεται ξανά από αυτά: Ορατό και αόρατο, κατά τον L. Lévy-Bruhl, λειτουργούν ως αδιάσπαστη ενότητα. Ό,τι συμβαίνει στον ορατό κόσμο εξαρτάται άμεσα από τις δυνάμεις του άλλου κόσμου, ο οποίος αποτελεί αιτία του εδώ και του τώρα. Γι'αυτό το λόγο ο παρόν χρόνος για τον αρχαϊκό άνθρωπο εξακολουθεί να είναι μυθικός.

Ήδη ο Ηρόδοτος, στον οποίο για πρώτη φορά συναντάται ο όρος *θεογονία* (εδάφια 2.52- 53) μας καθιστά σαφές ότι η τελευταία μας εξηγεί πώς δημιουργήθηκε και εγκαθιδρύθηκε η παρούσα τάξη πραγμάτων. Πράγματι, ο Ησίοδος δηλώνει στο μακρύ προοίμιο (στιχ. 1- 115) της *Θεογονίας* ότι οι Μούσες: *Το θεσπέσιο μου ενέπνευσαν τραγούδι να μπορώ να ψάλλω και όσα στο μέλλον θα συμβούν και όσα πέρασαν [Τὰ τ' ἐσσόμενα πρό τ' ἐόντα*: στιχ. 32, (μτφρ. Π. Λεκατσά)].

Η σύνδεση παρελθόντος και μέλλοντος προβάλλει με σαφήνεια την πίστη στη διατήρηση της παρούσας τάξης πραγμάτων, η οποία τάξη κατανοείται και εξηγείται μέσα από τη θεώρηση των γεγονότων του παρελθόντος. Τα τελευταία αποτελούν το περιεχόμενο του τραγουδιού των Μουσών, θυγατέρων του Διός, αλλά και της Μνημοσύνης, δηλαδή της μνήμης. Η καταγωγή των Μουσών δηλώνει κατ'αρχήν ότι ο ρόλος τους ως *αοιδών* δεν συνίσταται στο να δημιουργούν κάτι νέο, αλλά στο να επαναλαμβάνουν. Πρόκειται για την εξιστόρηση των αλλεπάλληλων μαχών του Διός εναντίον των διαφόρων εχθρών του, με αποτέλεσμα την τελική του επικράτηση και την εγκαθίδρυση της βασιλικής του εξουσίας στο σύμπαν, δηλαδή την οριστική μορφοποίηση της κοσμικής πραγματικότητας.

Έτσι, η κοσμογονία προηγείται και εξηγεί την ανθρωπογονία η οποία προηγείται και εξηγεί την γένεση της κοινωνίας δικαιώνοντας το ισχύον πολιτικό σύστημα. Η αντίληψη ότι η κοινωνία αποτελεί στην πραγματικότητα φυσιολογική συνέχεια και συνέπεια της κοσμογονικής πράξης, καθώς και η τάση τήρησης της συνέχειας αυτής, θεμελιώνει στην αρχαϊκή κοινωνία την απαραβίαστη ιερότητα της παράδοσης. Η ιερότητα αυτή προέρχεται από την ταύτιση των προγόνων και των θεμελιωτών της κοινωνίας με τους θεούς ή τους γιούς των θεών. Μέσω της λατρείας των προγόνων συνεπώς καθίσταται απαραβίαστη η αντίληψη ότι το καλό και πρέπον βρίσκεται άρρηκτα συνδεδεμένο με το αρχαίο και το οικείο. Κατά συνέπεια, το καινούργιο και το ξένο συγχέονται με το ηθικά κακό: Τα παραδεδομένα ήθη και έθιμα τα οποία και συντηρούν το ισχύον πολιτικό μοντέλο ταυτίζονται με το θείο νόμο βάσει του οποίου κυβερνάται το σύμπαν.

Με την κατάρρευση των μυκηναϊκών βασιλείων, η εξαφάνιση του βασιλέως-τοποτηρητή του Διός απεσύρε κάθε εγγύηση για τη διατήρηση της τάξης της ηθελημένης από το θεό. Οι *διογενείς* βασιλείς της *θεογονίας* αντικαθίστανται στο *Εργα και Ημέραι* από βασιλείς*ανόμους και δωροφάγους*. Το ότι οι βασιλείς κρίνονται και κατακρίνονται με παρρησία δηλώνει την απελευθέρωση του ανθρώπου από το ισχύον κοινωνικο–πολιτικό μοντέλο και την αναγνώριση εκ μέρους του της δυνατότητας να αποφασίζει μόνος του για το μέλλον του: Αυτή η στάση συνδέεται άρρηκτα με τη γένεση της πόλεως, προοιωνίζοντας την έλευση της φιλοσοφίας, παιδί της αγοράς, δηλαδή της δημόσιας συζήτησης και κριτικής.

Με τη γέννηση της φιλοσοφίας μεταβαίνουμε από την κοσμογονία στην κοσμολογία. Η σχέση που η φιλοσοφία τηρεί με τη μυθική εξήγηση του κόσμου είναι το ότι, όπως η κοσμογονία ζητούσε να αναχθεί, γενεαλογικά, σε ένα απώτατο προγονικό παρελθόν, η φιλοσοφία αναζητεί τις πρώτες αρχές. Πρόκειται για την προσπάθεια ανεύρεσης των *πρώτων πραγμάτων* και αναγωγής στην αρχή του παντός. Η διαφορά τώρα της κοσμολογίας από την κοσμογονία είναι ότι η φιλοσοφία, χωρίς να καταργήσει το τριαδικό σχήμα: συγκρότηση του κόσμου, συγκρότηση του ανθρώπου, συγκρότηση της κοινωνίας, παύει να θεωρεί το σύμπαν ως το χώρο δράσης προσωποποιημένων δυνάμεων. Κατά συνέπεια, η εξήγηση των φαινομένων δεν νοείται πλέον γενεαλογικά, μέσω δηλαδή του προσδιορισμού των προσωποποιημένων γεννητόρων του: Είναι ένας τρόπος εξήγησης που συντηρούσε και δικαίωνε την, σύμφωνη με το κριτήριο της καταγωγής, κοινωνικο-πολιτική ιεραρχήση. Επίσης και κυρίως, η κανονικότητα των φυσικών φαινομένων, δυνάμει της οποίας το σύμπαν διατηρεί τη συγκεκριμένη του διάρθρωση, παύει να ανάγεται στο γεγονός ότι κάποιος θεός αποφάσισε, αφού ανεδείχθη νικητής όλων των μαχών, να καθορίσει ως γνήσιος μονάρχης τις λειτουργίες και τους ρόλους που οι κατώτερες θεότητες είχαν καθήκον να επιτελέσουν: Το σύμπαν δεν είναι πλέον κηδεμονευόμενη κοινότητα, αλλά αυτοδιοικούμενη και αυτορρυθμιζόμενη ολότητα. Πίσω από τη ροή των φαινομένων οι Ίωνες κοσμολόγοι αναζητούν τις μόνιμες εκείνες αρχές ή νόμους που εξασφαλίζουν την ορθή ισορροπία μεταξύ των στοιχείων τα οποία συγκροτούν το σύμπαν. Έτσι ιδρύεται η *φύσις*: Η πραγματικότητα την οποία μπορούμε να παρατηρήσουμε και η οποία φέρει μέσα της τους κανόνες της εύρυθμης λειτουργίας της.
Σύμφωνα με τη σκέψη των προσωκρατικών, η *φύσις* ως έννοια περιλαμβάνει ταυτόχρονα:

–το ξεκίνημα ή την αρχή μιας διαδικασίας,
–αυτή την ίδια τη διαδικασία, και
–το αποτέλεσμά της.

Ως αρχή η *φύσις* συνιστά το *αφετηριακό σημείο*, το πρώτο και παλαιότερο από τα πράγματα από το οποίο όλα τα άλλα προέρχονται στην πορεία του χρόνου και στο οποίο τα πάντα ανάγονται. Έτσι, τη *φύσιν* μπορούμε και να την εννοήσουμε ως το πρωταρχικό υλικό από το οποίο συνίστανται και συγκροτούνται τα πάντα. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι η φιλοσοφία, στην αναζήτησή της των πρώτων πραγμάτων, τα οποία συνεπώς και καθορίζουν όλες τις διαδικασίες που ακολουθούν, εγκαταλείπει την παράδοση των προγόνων για εκείνο που είναι αρχαιότερο οποιασδήποτε παράδοσης και προγενέστερο όλων των προγόνων, και επομένως για εκείνο που είναι το κατ' εξοχήν αξιοσέβαστο. Στο σημείο αυτό γίνεται κατανοητή και η διττή χρήση του *ἄρχω*: *ξεκινώ* και *ηγεμονεύω*.

Ως διαδικασία η *φύσις* είναι συγχρόνως και *γένεσις*: Και εννοούμε μ'αυτό την ενυπάρχουσα μέσα στα πράγματα μορφοποιητική αρχή, βάσει της οποίας, μέσα σε ένα κύκλο διαρκούς, αλλά και ομαλής ανανέωσης, τα όντα οδεύουν διαρκώς προς την συγκεκριμενοποίησή τους,

Ως αποτέλεσμα η *φύσις* είναι ο ιδιαίτερος χαρακτήρας και τρόπος ύπαρξης κάθε πράγματος, ο οποίος προσδιορίζει τη συμπεριφορά του, κάνοντάς το να διακρίνεται από όλα τα άλλα πράγματα, αλλά και να σχετίζεται, ως μέρος του όλου, με αυτά, αναγνωρίζοντας τη δική τους ιδιαιτερότητα, και εναρμονιζόμενο με αυτήν. Η *φύσις* ως αποτέλεσμα ισοδυναμεί με την έννοια του *κόσμου*, όρο τον οποίο οφείλουμε στους πυθαγορείους, ο οποίος ορίζει το σύμπαν ως μία λογικά και σύμφωνα με την αρχή της αρμονίας *πρεπόντως* δομημένη τάξη. Με την έννοια της *φύσεως* ως *κόσμου* η ηθικο-πολιτική της σημασία γίνεται απολύτως σαφής. Το σύμπαν είναι *καλόν*, άρα αξιοθέατον: Ιδιότητα η οποία προϋποθέτει την ύπαρξη θεωρών, ακριβώς όπως την προϋποθέτει και η *καλοκαγαθία*, σε ένα πολιτισμό όπου η αξία του ανθρώπου είναι ευθέως ανάλογη προς τον τρόπο με τον οποίο αυτό το πράττον υποκείμενο παρουσιάζεται στην κοινότητα. Αρα το σύμπαν είναι και μέτρο τελειότητας: Υποδεικνύει την *ορθή* συμπεριφορά κάθε πράγματος, νοουμένου πάντοτε ως μέρους του όλου. Στο σημείο αυτό συναντάμε τον ορισμό της ελληνικής αρετής: *ἄριστον* θεωρείται το ον που υπερέχει στην επιτέλεση του έργου για το οποίο προορίζεται από την ίδια του την ουσία. Έτσι, η αρετή του ματιού συνίσταται στην τέλεια όρασή του, η αρετή του ανθρώπου ορίζεται από την άριστη επιτέλεση του έργου του ως

πολίτη. Γίνεται εδώ σαφές ότι από τη στιγμή που η φύση είναι αρχαιότερη της καταγωγής, η τελευταία δεν εμποδίζει πλέον κανένα να διαπρέψει. Ο Ευριπίδης θα συνοψίσει αυτήν την αντίληψη με τους εξής στίχους:

Ὅλβιος ὅστις τῆς ἱστορίας
ἔσχε μάθησιν,
μήτε πολιτῶν ἐπὶ πημοσύνην
μήτ' εἰς ἀδίκους πράξεις ὁρμῶν,
ἀλλ' ἀθανάτου καθορῶν φύσεως
κόσμον ἀγήρων, πῇ τε συνέστη
καὶ ὅπῃ καὶ ὅπως.
Τοῖς δὲ τοιούτοις οὐδέποτ' αἰσχρῶν
ἔργων μελέδημα προσίζει.
(Απόσπασμα 910, Nauck)

Αυτό που διαφοροποιεί ριζικά λοιπόν τους πρώτους φιλοσόφους από τους αρχαϊκούς *θεολόγους* είναι ότι ο νόμος που κυβερνά το σύμπαν ενυπάρχει μέσα στη φυσική πραγματικότητα, πράγμα που καταργεί την εκ της κορυφής άσκηση της εξουσίας, θέτοντάς την έτσι στο *μέσον* και ιδρύοντας την αρχή της *ισονομίας*. Ήδη στον Αναξίμανδρο, το *ἄπειρον*, το *ἀνώλεθρον* και *ἀγένητον*, είναι η αρχή και το συστατικό στοιχείο όσων υπάρχουν: Και η μήτρα από την οποία γεννήθηκαν τα πράγματα (σπερματικές δυνάμεις ικανές να γεννήσουν το ξηρό και το υγρό, το θερμό και το ψυχρό), είναι η ίδια με αυτήν στην οποία αποσυντίθενται, όπως είναι αναγκαίο (*κατὰ τὸ χρεών*), γιατί τιμωρούνται και επανορθώνουν αμοιβαία για την αδικία, σύμφωνα με την τάξη του χρόνου (*διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν*: Σιμπλίκιος, *Φυσικῶν δόξαι*, 24, 13).

Στο κείμενο του Αναξιμάνδρου η αποζημίωση για κάθε αδικία γίνεται αναπόφευκτα σε τακτό χρόνο. Να σημειώσουμε εδώ ότι, όπως διευκρινίζει ο Ch. Kahn, η κεντρική σημασία του όρου «τάξις» (η οποία δεν παρατηρείται πριν από τον Αναξίμανδρο) είναι: *διάταξη που επιβάλλεται από κάποια αρχή. Εντολή ηθικά δεσμευτική.* Στην περίπτωση του αποσπάσματος η εκ περιτροπής γένεση και φθορά των στοιχείων *διατάσσεται* από το χρόνο. Σύμφωνα πάντα με την ερμηνεία του Kahn, ο χρόνος παίζει το ρόλο του δικαστή που αποφασίζει και εκτελεί την τιμωρία του ενόχου. Κανένα πράγμα δεν έχει λοιπόν ιδιαίτερα προνόμια στον κόσμο, ώστε να αποφύγει να πληρώσει την τιμωρία που προκάλεσε εις βάρος των άλλων. Όλα υπόκεινται σε αμοιβαίους περιορισμούς των κυριαρχικών και κατακτητικών τους τάσεων. Έτσι, η κοσμολογική αρχή του Αναξιμάνδρου αντανακλά σαφώς την αρχή της *ἰσονομίας* με την έννοια του ότι τα στοιχεία, αν και ενάντια μεταξύ τους, θεωρούνται κατ' ανάγκην ίσα, εφόσον δεν επιτρέπεται η μόνιμη υπεροχή (*πλέον ἔχειν*) του ενός εις βάρος των άλλων. Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος, κατά τον Αριστοτέλη, που ο Αναξίμανδρος δεν ταυτίζει το *ἄπειρον* με ένα από τα τέσσερα στοιχεία, γιατί αυτό θα κατέστρεφε την ισοδυναμία μεταξύ των αντιθέτων. Να σημειώσουμε επίσης ότι το *ἄπειρον περιέχει* και *κυβερνᾶ* τα πάντα, αλλά δεν υπεισέρχεται στην επίλυση των επιμέρους διαφορών. Έτσι, στο κοσμολογικό σύστημα του Αναξιμάνδρου οι διαφορές διευθετούνται από τα ίδια τα ενδιαφερόμενα μέλη, ενώ το *ἄπειρον* συνιστά την ανώτατη εγγύηση ισορροπίας του κόσμου, η οποία δεν απειλείται από την αυθαιρεσία κανενός θεού.

Να αναφερθούμε σχετικά και στον κατά πολύ μεταγενέστερο Εμπεδοκλή: Τα τέσσερα πρωταρχικά στοιχεία (φωτιά, νερό, γη και αέρας), τα *ριζώματα*, είναι μεταξύ τους ίσα, συνομήλικα, το κάθε ένα έχει τα δικά του προνόμια, το δικό του χαρακτήρα και κυριαρχούν κατά σειρά στην πορεία του χρόνου. Η διαδοχή στην κυριαρχία εξασφαλίζεται από το ότι κανένα, λόγω της μεταξύ τους ισοδυναμίας, δεν μπορεί να έχει αξιώσεις για μόνιμη μοναρχία εις βάρος των άλλων. Έτσι το σύμπαν μπορεί να θεωρηθεί ως *ἰσονομία*, εφόσον όλοι έχουν ανάλογα προνόμια και δικαίωμα περιοδικής ανάληψης ηγετικών καθηκόντων. Ακόμη οι δύο

κινητήριες δυνάμεις, η *φιλότης* και το *νεῖκος*, οι οποίες συνενώνουν και διαχωρίζουν τα στοιχεία αντίστοιχα, ούτως ώστε η πλήρης κυριαρχία της μίας ή της άλλης θα σήμαινε την καταστροφή του κόσμου, είναι και αυτές μεταξύ τους ισοδύναμες. Οταν η *φιλότης* ή το *νεῖκος* έχει την πλήρη κυριαρχία, τότε η κυριαρχουμένη δύναμη θα ορθωθεί και θα διεκδικήσει τα δικαιώματά της: *Ἐς τιμὰς ἀνόρουσε τελειομένοιο χρόνοιο, ὃς φιν πλατέος παρελήλαται ὅρκου* (απ. Β 30): *Ορθώθηκε για την διεκδίκηση των δικαιωμάτων του, όταν ήλθε το πλήρωμα του χρόνου, που αμοιβαία εναλλάσσεται, όπως ορίζει και δεσμεύει ο παντοδύναμος όρκος*. Αυτή η έννοια της ισότητας είναι κυριαρχική και στον «κόσμο της δοξασίας», δηλαδή των φαινομένων, του Παρμενίδη. Η γενική αρχή αυτής της κοσμολογίας είναι το ότι οι δύο μορφές που υπάρχουν, η Ημέρα και η Νύκτα, είναι απόλυτα ίσες μεταξύ τους, ενω την κανονικότητα της εναλλαγής μεταξύ τους προστατεύει και φυλάσσει η *Δίκη*.

* * *

Μέσα από αυτή την ανάλυση της έννοιας της *φύσεως* γίνεται σαφές ότι το σύμπαν πλέον νοείται ως μία κοινωνία όλα τα στοιχεία της οποίας εναρμονίζονται κάτω από ένα κοινό νόμο: *Ἔστι γὰρ τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην. Ὁτέη κυβερνᾶ πάντα διὰ πάντων*, θα μας πει ο Ηράκλειτος (απ. Β 41): *Ενα το σοφό· να κατανοείς το σχέδιο με το οποίο κατευθύνονται τα πάντα μέσα από τα πάντα.*

Η ανάλυση των αποσπασμάτων μας καθιστά σαφές ότι νόμος του αυτοκυβερνωμένου προσωκρατικού σύμπαντος σχετίζεται άμεσα με την τήρηση της αρχής της ισοτιμίας μεταξύ των στοιχείων, και κατά συνέπεια με την έννοια του μέτρου και της αναλογίας, δηλαδή με τον εξοβελισμό της *ὕβρεως*, νοούμενης ως πλεονεξίας: *Ὕβριν χρὴ σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν* (απ. Β 43), θα πει και πάλι ο Ηράκλειτος, σύμφωνα με τον οποίο: *Κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἁπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ᾽ ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται. Πῦρ ἀείζωον, ἁπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα* (απ. Β 30): *Τον κόσμο τούτο, τον ίδιο για όλους, ούτε θεός ούτε άνθρωπος τον έκανε, μα ήταν πάντα και είναι και θα είναι πυρ αείζωο, που ανάβει με μέτρο και σβήνει με μέτρο* (μτφρ. Ε. Ρούσσος).

Κανένα στοιχείο δεν υπερτερεί και δεν δεσπόζει του άλλου, και αν αυτό συμβεί, θα επανορθωθεί εντός ορισμένου χρόνου, ούτως ώστε κάθε στοιχείο άρχει, εκ περιτροπής, και άρχεται, σε ένα *κόσμο*, όπου η εξουσία μοιράζεται σε όλους εξ ίσου, και όπου οι συγκρούσεις τους έρχονται να προβάλουν την κρυφή αρμονία της δημοκρατίας: *ἁρμονίη ἀφανὴς φανερᾶς κρείττων* (Ηράκλειτος, απ. Β 54: *Η συναρμογή η αφανής της φανερής υπέρτερη*). Η υπεροχή του πολέμου στον αριστοκράτη Ηράκλειτο ως θεμελιώδης προσδιορισμός της συμπαντικής δικαιοσύνης (απ. Β 80: *Εἰδέναι χρὴ τὸν πόλεμον ἐόντα ξυνὸν καὶ δίκην ἔριν καὶ γινόμενα πάντα κατ᾽ ἔριν καὶ χρεών*» : *Ανάγκη να γνωρίζουμε ότι ο πόλεμος είναι κοινός και ότι η έριδα είναι δικαιοσύνη και ότι όλα τα πράγματα γίνονται σύμφωνα με την έριδα και τη χρεία*), εκτός του ότι απηχεί τις κοινωνικο - πολιτικές αναστατώσεις της εποχής του, επιτρέπει να διαφανεί η *θέσμιση της διαφωνίας* ως το κύριο χαρακτηριστικό της *πολιτικής* κοινωνίας. Και εννοούμε εδώ τον αυτοπεριορισμό της σύγκρουσης μέσα στα πλαίσια του κοινού νόμου, προκειμένου η δημοκρατία να μην αυτοαναιρεθεί. Ο Ηράκλειτος είναι εκείνος που λέει: *Μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὅκως ὑπὲρ τείχεος* (απ. Β 44): *Ο λαός πρέπει να υπερασπίζεται το νόμο όπως και τα τείχη της πόλεως.*

Μέσα από αυτές τις ενδεικτικές αναφορές γίνεται σαφές ότι, αν και η ουσιώδης σχέση μεταξύ της φυσικής και της κοινωνικής πραγματικότητας παραμένει, όπως και για τις αρχαϊκές κοσμογονίες, αξεδιάλυτη, εν τούτοις οι νέες πολιτικές αντιλήψεις απαιτούν μία νέα δόμηση του σύμπαντος. Έχει γίνει ήδη κατανοητό ότι στις αρχαϊκές κοσμογονίες τα πάντα νοούνται ως εξαρτώμενα και εξουσιαζόμενα από ένα ανώτατο μονάρχη, ο οποίος συνιστά και την οργανωτική δύναμη του κόσμου. Αυτός ο θεός, όπως στην περίπτωση του Διός, είναι μεν ανώλεθρος και αθάνατος, δεν είναι όμως αγέννητος. Αυτό σημαίνει ότι, ως προς το σύνολο της πραγματικότητας, είναι νεοαφιχθείς, δηλαδή επέβαλε διά της βίας την εξουσία του, η οποία έχει μία

εξωτερική σχέση προς το κυβερνώμενο όλο. Αποτέλεσμα αυτής άποψης ήταν ότι το σύμπαν δεν παρουσιαζόταν ως ομοιογενές, αλλά ως έχοντας το σχήμα της πυραμίδας, κάθε στρώμα της οποίας αντιστοιχούσε σε μια βαθμίδα εξουσίας. Με την αυτορυθμιζόμενη φύση των προσωκρατικών, η αναπαράσταση του σύμπαντος θεμελιώνεται στον κύκλο και το κέντρο. Έτσι, για τον Αναξίμανδρο: *Τὴν δὲ γῆν εἶναι μετέωρον ὑπὸ μηδενὸς κρατουμένην, μένουσαν δὲ διὰ τὴν ὁμοίαν πάντων ἀπόστασιν. Τὸ δὲ σχῆμα αὐτῆς γυρόν, στρογγυλὸν κίονι λίθῳ παραπλήσιον* (απ. Α 11): *(Είπε ακόμη) ότι η γη είναι μετέωρη και δεν στηρίζεται πουθενά, αλλά μένει ακίνητη, λόγω της ίσης απόστασής της από όλα τα πράγματα. Το σχήμα της είναι κυρτό στρογγυλό όμοιο με τον σπόνδυλο ενός κίονα.* Και ακόμη: *Μέσην δὲ τὴν γῆν κεῖσθαι κέντρου τάξιν ἐπέχουσαν, οὖσαν σφαιροειδῆ* (απ. Α 1): *Η γη στη μέση του σύμπαντος βρίσκεται στο κέντρο του και είναι σφαιρική.* Η πολιτικο-κοινωνική σημασία αυτών των αποσπασμάτων, όπως έδειξε ο J.-P. Vernant, έγκειται στο γεγονός ότι το πιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ελληνικής πόλεως είναι η τοποθέτηση όλων των οικοδομημάτων γύρω από μία κεντρική θέση, την αγορά. Η αγορά είναι ο χώρος ο προορισμένος για συζήτηση, άρα το γνήσιο κέντρο της δημόσιας ζωής. Κατά συνέπεια, η έκφραση *ἐν κοινῷ* αποκτά ως συνώνυμο το αναφερόμενο στο χώρο: *ἐν μέσῳ*. Αυτό δηλαδή που συζητείται δημόσια, *ἐν κοινῷ*, είναι αυτό που τίθεται *ἐν μέσῳ*. Για να δηλωθεί μάλιστα η πολιτική σημασία και αξία του κέντρου, τοποθετείται στην αγορά η Εστία κοινή, η οποία δεν ανήκει σε καμμία οικογένεια ειδικά, αλλά ενσαρκώνει την πολιτική κοινότητα στο σύνολό της. Η αγορά είναι χώρος κυκλικός και κέντρο το οποίο επιτρέπει σε όλους τους πολίτες να προσδιορισθούν ως *ἴσοι* και *ὅμοιοι* μεταξύ τους, συστήνοντας έτσι ένα ενιαίο, ενωμένο κόσμο.

Το γεωμετρικό σχήμα λοιπόν που ευνοείται τώρα είναι αυτό της σφαίρας, κάθε σημείο της περιφέρειας της οποίας απέχει εξ ίσου από το κέντρο, όπως το *ἐόν* του Παρμενίδη: Απειρο, ακίνητο, αγέννητο, ανώλεθρο, συνεχές, απολύτως, ομοιογενές: *Πᾶν ἐστιν ὁμοῖον* (απ. 8). Το τελευταίο αυτό χαρακτηριστικό μας δηλώνει πως δεν υπάρχει καμμία δυνατότητα εσωτερικής ιεράρχησης ή διαβάθμισης (εδώ πιο ισχυρό/πυκνό, εκεί πιό αδύναμο). *Οἱ πάντοθεν ἴσον* (*με τον εαυτό του ίσο από παντού*), *Μέσσοθεν ἰσοπαλὲς πάντῃ* (*από το μέσο ισόρροπο προς πάντα*), κρατημένο μέσα στα οριά του από την κρατερή ανάγκη ή Δίκη: *Κρατερὴ γὰρ ἀνάγκη πείρατος ἐν δεσμοῖσιν ἔχει* .

Κλείνοντας ας σημειώσουμε και το εξής:

Η δημιουργία της έννοιας *φύσις* θεμελίωσε μία βασικότατη διάκριση: Αυτήν μεταξύ ενός φυσικού όντος και ενός τεχνητού όντος, προϊόντος της ανθρώπινης βούλησης και εξαρτώμενου από αυτήν. Η ίδρυση αυτής της διαφοράς οδήγησε στην δημιουργία της αντίληψης ότι οι νόμοι, εφόσον είναι ανθρώπινα κατασκευάσματα, είναι συμβατικοί, άρα ούτε αιώνιοι και αμετάβλητοι ούτε κατ' ανάγκην δίκαιοι. Από εδώ γίνεται σαφές πως η έννοια *φύσις* άνοιξε το δρόμο για την ανάπτυξη της ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας. Το κριτήριο για την ορθότητα του νόμου ήταν η συμφωνία του με τη *φύσιν* της πόλεως, δηλαδή με την καλλίτερη δυνατή οργάνωσή της, εφόσον η ευδαιμονία της τελευταίας εγγυάτο για την ευπραξία των πολιτών της και αντίστροφα. Έτσι, το σχήμα κόσμος- άνθρωπος, πόλις καθιστά δυνατά και εύλογα τα ερωτήματα σχετικά με τις ηθικές και πολιτικές αξίες.

Ξεκινώντας αυτή την ανάλυση αφήσαμε να εννοηθεί ότι η εξάλειψη στη συνείδηση του δυτικού ανθρώπου της διαφοράς αυτής μεταξύ φυσικού και τεχνητού πράγματος, εξάλειψη υπέρ του ανθρώπινου κατασκευάσματος, αφαίρεσε από την φύση κάθε αυτοτέλεια-τουλάχιστον όση της είχε μείνει από την ιουδαϊκή και χριστιανική παράδοση, και από το συμβόλαιο του Θεού με τον Νώε-και την κατέστησε απλό μέσο για την εκπλήρωση των ανθρώπινων σκοπών, με τα γνωστά ολέθρια από οικολογικής πλευράς αποτελέσματα. Ευνοούν λοιπόν αυτές οι διαπιστώσεις το σύνθημα: *Πίσω στην Αρχαιότητα*;

Όπως σωστά δηλώνει ο A. Renaut, στο καλαμπούρι του Lévi- Strauss αντιπαρατίθεται ακόμη, ερμηνευμένη όμως υπό το φως της καταδικαστέας σήμερα νεώτερης φιλοσοφίας, η δήλωση του Σωκράτη στον Πλατωνικό *Φαίδρο*: *Τὰ μὲν οὖν χωρία καὶ τὰ δένδρα οὐδέν μ' ἐθέλει διδάσκειν, οἱ δ' ἐν τῷ ἄστει ἄνθρωποι* (εδάφιο 230d). *Δεν είναι η φύση, αλλά οι άνθρωποι της πόλης που μπορούν να με βοηθήσουν να βρω το νόημα*

των πραγμάτων. Εκείνο που ζητούμε να πούμε εδώ είναι ότι όσο εύλογα και αν παρουσιάζονται τα επιχειρήματα υπέρ της εν λόγω επιστροφής, εν τούτοις δεν είναι δυνατόν να παραγνωρίσουμε τους ακόμη πιο ισχυρούς κινδύνους τους οποίους κρύβει αυτή η επιλογή. Πρόκειται για την ουσιαστική κατάργηση, υπέρ ενός κλειστού αυστηρά ιεραρχημένου *προ-ανθρώπινου* κόσμου, της αυτονομίας του ανθρωπίνου όντος. Πράγμα που σημαίνει διάλυση των θεμελίων πάνω στα οποία στηρίχθηκε η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: ελευθερία της σκέψης, της έκφρασης και της πράξης.

Ίσως κάτω από το βλέμμα του Σωκράτη, και αντιδρώντας στον αντι-ανθρωποκεντρισμό ή αντι-ουμανισμό της σύγχρονης σκέψης, να μπορούσε κανείς να καταλήξει στο ότι το πρόβλημα της φύσης δεν συνίσταται και δεν απορρέει παρά από το νόημα που ο άνθρωπος δίνει στον εαυτό του. Το να παραχωρήσει ο άνθρωπος ξανά τα σκήπτρα στη φύση σημαίνει ότι διαιωνίζει, αλλάζοντας απλώς τον κυρίαρχο, τις σχέσεις βίας και εξουσίας βάσει των οποίων όρισε και αποτίμησε την ανθρώπινη ζωή. Ίσως, η καλλίτερη απάντηση φιλοσοφικά στο σημερινό οικολογικό πρόβλημα να βρίσκεται στην υπέρβαση της διάζευξης: είτε υποταγή του εγώ στη φύση είτε της φύσης στο εγώ, όπως αυτή εύστοχα διατυπώνεται από τους M. Horkheimer και Th. Adorno, στο έργο τους *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*. Μέσα από αυτή την προοπτική λοιπόν ίσως θα πρέπει να σκεφθούμε σοβαρά τη νέα κατηγορική προσταγή που διατύπωσε ο σύγχρονος Γερμανός φιλόσοφος Hans Jonas: *Πράττε, με τρόπο ώστε τα αποτελέσματα της πράξης σου να συμβιβάζονται με μία αυθεντικά ανθρώπινη ζωή πάνω στη γη.*

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Eliade M., *Aspects du mythe*, Παρίσι 1963.
Eliade M., *Le mythe de l'éternel retour*, Παρίσι 1969.
Heidegger M., Ce qu'est et comment se détermine la φύσις (Aristote, *Physique*, B 1), *Questions II*, γαλλ. μετ. K. Axelos, J. Beaufret κ.ά., Παρίσι 1968.
Jonas H., *Le principe de responsabilité. Une éthique pour la civilisation technologique*, γαλλ. μετ. J. Greisch, Παρίσι 1993.
Kahn Ch., *Ο Αναξίμανδρος και οι απαρχές της ελληνικής κοσμολογίας*, μετ. Ν. Γιανναδάκης, Αθήνα 1982.
Lecourt D., La nature du national-socialisme, *Philosophie Politique* 6, 1995, 157-162.
Lévy- Bruhl L., *La Mentalité primitive*, Παρίσι 1974.
Naddaf G., *L'origine et l'évolution du concept grec de phusis*, N. Υόρκη 1992.
Renaut A., Naturalisme ou humanisme? Discussion de Lévi-Strauss στο περιοδικό *Philosophie Politique* 6, 1995: *La nature*, 57-73.
Strauss L., *Φυσικό δίκαιο και Ιστορία*, μετ. Σ. Ροζάνης-Γ. Λυκιαρδόπουλος, Αθήνα 1988.
Vattimo G., *La société transparente*, γαλλ. μετ. J.-P. Pisetta, Παρίσι 1990.
Vernant J.-P., *Οι απαρχές της Ελληνικής Σκέψης*, μετ. Ε. Κακοσαίου-Νικολούδη, Αθήνα 1992.
Vernant J.-P., *Μύθος και σκέψη στην Αρχαία Ελλάδα*, μετ. Στ. Γεωργούδη, Αθήνα 1989.
Vlastos G., Equality and Justice in Early Greek Cosmologies, D.J. Furley-R.E. Allen (εκδ.), *Studies in Presocratic Philosophy*, Λονδίνο 1970, 56-91.

Βάνα ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΣΤΙΣ ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ

Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας στο τρίστρατο της Ευρώπης, της Ασίας και της Αφρικής δίνει στην ελληνική φύση την ιδιομορφία να συνδυάζει στοιχεία και από τις τρεις ηπείρους. Πέρα από τις εναλλαγές των τοπίων και των κλιματικών συνθηκών εντοπίζονται πλεονεκτήματα που επιτρέπουν την ανάπτυξη πολλών ειδών ενδημικής χλωρίδας, πανίδας και ορνιθοπανίδας. Αυτή η ποικιλία των μορφών διαμόρφωσε ένα μικρής κλίμακας, αλλά συνεχώς εναλασσόμενο τοπίο, που προσέδωσε στην ελληνική φύση φιλικό και ανθρώπινο χαρακτήρα.

Η σχέση των Ελλήνων με τη Φύση υπήρξε ανέκαθεν ιδιαίτερα στενή. Η συνείδηση του ανθρώπου ότι αποτελεί ένα με το γύρω του κόσμο χάνεται στα βάθη του χρόνου. Η χαρά και η μαγεία που νοιώθει κανείς μπροστά στην ομορφιά και την τελειότητα της φύσης εκφράστηκε από πολύ νωρίς σε όλες τις μορφές της τέχνης. Στη μυθολογία, στον διάκοσμο των αρχιτεκτονικών μελών των δημοσίων οικοδομημάτων, στην αγγειογραφία, στην ποίηση και την πεζογραφία μαρτυρείται αυτή η ιδιαίτερη σχέση του ανθρώπου με τη φύση. Η οικειότητα και η άνεση που αισθανόταν ο Έλληνας, ιδίως των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων, με τη φύση ήταν μοναδική. Οι πολίτες ζούσαν στο άστυ, αλλά περνούσαν τον περισσότερο καιρό τους στην ύπαιθρο ασχολούμενοι με την καλλιέργεια της γης. Αλλά όταν ήταν στην πόλη, τον περισσότερο χρόνο τους τον περνούσαν έξω, στις παλαίστρες, στα γυμνάσια, στην αγορά.

Ο άνθρωπος ανέκαθεν και σε όλες τις φάσεις της ιστορίας του, είχε γνώσεις για τον περιβάλλοντα κόσμο του· γνώσεις που του επέτρεπαν να διαμορφώνει τις συνθήκες της ζωής του και να διαχειρίζεται το περιβάλλον του. Ήδη ο προϊστορικός άνθρωπος μελετά την φύση. Μελετά τον ουρανό και τους πλανήτες και αποκτά εμπειρικές γνώσεις που τον βοηθούν να ταξιδεύει με τα πλοία του. Μελετά τη γη και πετυχαίνει την αναπαραγωγή των αγαθών του, βελτιώνει τις καλλιέργειές του, εξημερώνει άγρια ζώα, που θα τον βοηθήσουν στη διαδικασία της καλλιέργειας.

Οι θεοί και οι τοπικοί ήρωες είναι οι *πρώτοι ευρεταί*, οι πρώτοι ευεργέτες των ανθρώπων, είναι αυτοί που τους μαθαίνουν τις καλλιέργειες και τις άλλες αγροτικές εργασίες. Ο Αριστάιος διδάσκει στους Κυκλαδίτες την μελισσοκομία, την κτηνοτροφία και την αμπελοκαλλιέργεια. Η Δήμητρα χαρίζει στους θνητούς τα δημητριακά, ο Ηρακλής θα φέρει από τις υπερβόρειες χώρες τη λεύκα και την αγρελιά, ο Διόνυσος θα διαδώσει το αμπέλι, η Αθηνά θα χαρίσει στους Αθηναίους την ελιά, ο Δίας θα εκφράζει τη θεϊκή του βούληση με το θρόϊσμα της βελανιδιάς, ενώ ο Απόλλωνας στα δάση της Τζιάς θα μεταμορφώσει σε ένδειξη πένθους το νεαρό Κυπάρισσο στο ομώνυμο λιγερόκορμο δέντρο. Ο φοίνικας ήταν το ιερό δέντρο της Δήλου, ήταν το δέντρο στη σκιά του οποίου βρήκε καταφύγιο η Λητώ, όταν υπέφερε από τους πόνους της γέννας των διδύμων θεών, του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος. Η Περσεφόνη συμβολίζει την ανανέωση της φύσης, ενώ ο Ζέφυρος πνέοντας κατά τη διάρκεια της άνοιξης ξυπνά τη φύση.

Από τα έργα τέχνης, που απεικονίζουν θέματα από το φυτικό και το ζωϊκό βασίλειο, καθώς και από τις φιλολογικές πηγές, ανλούνται οι πληροφορίες για την εικόνα της ελληνικής φύσης. Οι μύθοι, οι παραδόσεις, η ποίηση και τα πεζά κείμενα φανερώνουν τη στενή σχέση των θεών με το φυσικό περιβάλλον και την ιδιαίτερη ευαισθησία τους γι αυτό. Από την άλλη πλευρά, η λεπτομερής απεικόνιση φυτών και ζώων αποτελεί απόδειξη της εγγύτητας των ανθρώπων με το φυσικό περιβάλλον τους.

Στα ομηρικά κείμενα καταγράφονται μακροσκελείς περιγραφές τόπων και τοπίων. Στους λυρικούς ποιητές εκφράζεται η αντίθεση ανάμεσα στο άγριο και το καλλιεργημένο τοπίο, ανάμεσα στη φύση και την

ανθρώπινη παρέμβαση.Οι αλεξανδρινοί ποιητές με την σειρά τους μεταδίδουν όχι πια την ηρεμία που πηγάζει από την παρατήρηση του κόσμου, αλλά την χαρά της ζωής που αντλεί ο άνθρωπος από τη φύση, που αποτελεί σύμφωνα με τον Αριστοτέλη έναν από τους σκοπούς της.

Η θέση την οποία κατέχει η φύση στη φιλοσοφία και τη θρησκεία του αρχαίου ανθρώπου, αυτή η σχέση που υφίστατο ανάμεσα στο περιβάλλον και τον άνθρωπο, καθιστά απόλυτα σαφή και δικαιολογημένη την σοφία που είχαν αναπτύξει οι αρχαίες κοινωνίες σχετικά με την προστασία της φύσης και την ορθή διαχείριση των φυσικών πόρων.

Πιθανόν οι κοινωνίες αυτές να μην είχαν να αντιμετωπίσουν τις σημερινές οικολογικές ανακατατάξεις, αντιμετώπιζαν όμως οικολογικά προβλήματα. Γι αυτό και είχαν αναπτύξει περιβαλλοντική συνείδηση και είχαν θεσπίσει καίρια μέτρα για την διαχείριση και την προστασία του περιβάλλοντος. Στα κείμενα των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων ανιχνεύονται οι ρίζες θεμελιωδών αρχών της σύγχρονης επιστήμης της οικολογίας. Στο έργο του Αριστοτέλη γίνεται λόγος για την θεωρία της ανακύκλυσης, της εντροπίας, της ορθολογικής διαχείρισης των φυσικών πόρων, της οικονομικής του περιβάλλοντος, της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης.

Την 3η χιλιετία π.Χ. αναπτύσσεται στις παραδουνάβιες περιοχές ένας από τους πρωϊμότερους πολιτισμούς του Χαλκού. Ως βασική αιτία της παρακμής του θεωρείται η καταστροφή των δασών από την υπερβολική ξύλευση, ώστε να εξασφαλιστεί η πρώτη ύλη για την λειτουργία των καμινιών τήξης του μεταλλεύματος.

Οι μαθητές του Πυθαγόρα διδάσκονταν να περιορίζουν στο ελάχιστο την παρέμβασή τους στις φυσικές διεργασίες και πως να διατηρούν το περιβάλλον. Ήταν ρητή η απαγόρευση αφαίρεσης ζωής για τις ανάγκες της διατροφής του ανθρώπου.

Ο Αριστοτέλης στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* αναφέρει χαρακτηριστικά ότι προκειμένου η πόλη να είναι καθαρή οι απορριματοσυλέκτες θα πρέπει να πετούν τα απορρίμματα σε απόσταση μεγαλύτερη των δέκα σταδίων από το τείχος της πόλης. Θεωρεί ότι οι δημόσιοι δρόμοι θα πρέπει να αφήνονται ελεύθεροι και να μην καταπατώνται, ούτε οι εξώστες των σπιτιών να βγαίνουν στο δρόμο, ώστε να μπορεί να περνά ελεύθερα ο ήλιος.

Ο Ηρακλείδης ο Λέμβος, συγγραφέας του 4ου αιώνα π.Χ. γράφει στο *Περί τῶν ἐν Ἑλλάδι πόλεων* έργο του: η Αθήνα είναι μία πολύ κακά ρυμοτομημένη πόλη, με ένα σωρό κτήρια, εκ των οποίων λίγα αξιοποιούνται όπως πρέπει. Κι όταν έρχονται οι ξένοι αναρωτιούνται αν πράγματι αυτή είναι η ξακουστή πόλη των Αθηναίων..., και συνεχίζει, αυτό που αξίζει στην Αθήνα είναι οι περιοχές των τριών γυμνασίων της Ακαδημίας, του Λυκείου και του Κυνοσάργους, που είναι κατάφυτες, καταφύγια ζώων, τόπος ανάπαυσης των ψυχών των φιλοσόφων.

Ο Θεόφραστος, μαθητής του Αριστοτέλη, μελετητής του φυσικού περιβάλλοντος και πρόδρομος της οικολογικής επιστήμης, αφήνει στη διαθήκη του παραγγελία στους μαθητές του να φροντίζουν και να διατηρούν τους κήπους του, που αποτελούν πηγή ζωής. Στο *Περί φυτῶν* έργο του κάνει λόγο για την "οικεία" σχέση, την αρμονική σχέση η οποία θα πρέπει να υφίσταται ανάμεσα στο φυτό και στο περιβάλλον στο οποίο ευδοκιμεί. Πίστευε ότι τα φυτά που φυτεύονται σύμφωνα με τη φύση τους, ευδοκιμούν και ότι η τοποθεσία είναι σημαντικότερη από την καλλιέργεια και την φροντίδα. Ακόμα ο Θεόφραστος μιλά για τις κλιματικές αλλαγές που προξενούνται σε ένα τόπο από την ανθρώπινη παρέμβαση, η οποία υλοποιείται με τις δραστηριότητες της αποστράγγισης και της δασικής αποψίλωσης.

Στην Αθήνα, όπου πολλές φορές η συμπεριφορά των πολιτών συνδεόταν με την θρησκεία, τα ποτάμια είχαν θεοποιηθεί, στα δάση και στα άλση της πόλης κατοικούσαν οι θεοί. Με τον τρόπο αυτό επέβαλλαν στον πολίτη τον σεβασμό και την αυστηρή τήρηση των νόμων που αφορούσαν στην καθαριότητα και την προστασία των συγκεκριμένων χώρων.

Βασική αρχή για τον αρχαίο άνθρωπο, από την προϊστορική ήδη εποχή, ήταν η οικονομία χρόνου, πρώτης ύλης και ενέργειας. Αυτό γίνεται αμέσως αντιληπτό αν εξετάσουμε τις θέσεις που επέλεγαν στις διάφορες περιόδους για την ίδρυση των οικισμών τους και αργότερα των πόλεων τους. Βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία οικιστικού πυρήνα ήταν η φυσικά οχυρωμένη θέση και η ύπαρξη νερού. Και αυτό φαίνεται κατά τον καλύτερο τρόπο στους πρώϊμους οικισμούς και στις αρχαίες πόλεις των νησιών των Κυκλάδων. Οικοδομούν περιορίζοντας στο ελάχιστο την σπατάλη του υλικού και αξιοποιώντας στο έπακρο τον ανθρώπινο μόχθο.

Σε πολλές περιπτώσεις, τόσο στην προϊστορική εποχή όσο και στις επόμενες ιστορικές περιόδους, η λατύπη, τα υπολείμματα από την επεξεργασία του δομικού υλικού, χρησιμοποιούνται μαζί με το κονίαμα μεταξύ των ορθογωνισμένων οικοδομικών λίθων στην τοιχοδομία, ή για μπάζωμα στις τάφρους θεμελίωσης των οικοδομημάτων ή ως έρμα στις ανυψωτικές μηχανές. Αντίστοιχη είναι και η περίπτωση των σκουριών, των υπολειμάτων από την επεξεργασία των μετάλλων, όπου είτε οι σκουριές χρησιμοποιούνται ως υπόστρωμα είτε ως έρμα για τα πλοία.

Χαρακτηριστική περίπτωση οικονομίας, αλλά και προστασίας του περιβάλλοντος είναι η διαχείριση των σκουπιδιών. Ο τρόπος διαχείρισης των απορριμμάτων αποτελεί μέρος της ταυτότητας μιας κοινωνικής ομάδας και αποτελεί έκφραση του πολιτιστικού επιπέδου της. Ο προϊστορικός οικισμός στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης, αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση μελέτης της διάθεσης των απορριμάτων των κατοίκων του. Το Ακρωτήρι υπήρξε ένα μεγάλο αστικό κέντρο της 2ης προχριστιανικής χιλιετίας, οπότε τα σκουπίδια, όπως και σε κάθε πόλη και ανεξάρτητα χρονικής περιόδου, χρειάζονταν διευθέτηση. Τα υπολείματα από το φαγητό, υπολείματα από σαλιγγάρια της θάλασσας, από κόκκαλα, σπασμένα αγγεία, άχρηστα για οποιαδήποτε χρήση γίνονταν στερεωτικά του δαπέδου στους ορόφους των σπιτιών ή χρησιμοποιούνταν ως υπόστρωμα στους δρόμους και τις πλατείες του οικισμού.

Ανάλογη διευθέτηση των απορριμάτων μαρτυρείται σε πόλεις και οικισμούς της κλασικής αρχαιότητας, αλλά και σε περιοχές με οικονομία που βασίζεται κατά κύριο λόγο στην γεωργική παραγωγή. Μέσα σε σπίτια έχουν εντοπισθεί κατασκευές βυθισμένες στο δάπεδο με εσωτερική επίστρωση από πέτρες. Οι κατασκευές αυτές ταυτίζονται με κοπρώνες, δηλαδή με χώρους συγκέντρωσης και αποσύνθεσης απορριμάτων που προορίζονταν για λίπασμα. Η συγκέντρωση αρχαιολογικού υλικού στους κοπρώνες σχετίζεται με τη διασπορά αναλόγου υλικού μακριά από τους αστικούς οικισμούς. Τα δεδομένα των πολυάριθμων επιφανειακών ερευνών στην περιοχή της Μεσογείου, υποστηρίζουν την άποψη ότι αυτή η διασπορά αρχαιολογικού υλικού οφείλεται στην πρακτική λίπανσης των χωραφιών με κοπριά που συγκεντρώνεται στον οικισμό.

Η μέριμνα για την ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων και την προστασία του περιβάλλοντος εκφράζεται και σε ποικίλα επιγραφικά κείμενα, σε κείμενα ψηφισμάτων, αποφάσεων της βουλής και του δήμου των αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών. Η αρχή της αειφορίας βρίσκει την απόλυτη έκφρασή της στην έλλογη χρήση των φυσικών πόρων από τους νησιώτες, και ιδιαίτερα από τους Κυκλαδίτες, άλλως θα ήταν αδύνατον να συντηρήσουν και να αναπτύξουν τις πόλεις-κράτη, τους θεσμούς και τις λειτουργίες τους στο επίπεδο που μαρτυρούνται. Οι έννοιες του *περιορισμού* και της *απομόνωσης* που συνδέονται με χαρακτηριστικά του οικοσυστήματος του συμπλέγματος των Κυκλάδων εξισορροπούνται απόλυτα από την σωστή διαχείριση των φυσικών πόρων.

Η Κέα ή η Αμοργός για παράδειγμα, ξερά και μάλλον ορεινά νησιά, έφεραν κατά τους κλασικούς χρόνους στην ράχη τους τέσσερεις και τρεις πόλεις, αντίστοιχα, ενώ μόλις πριν 100 χρόνια ο πληθυσμός της ξεπερνούσε τις 5.000 κατοίκους. Η μικρή Ρήνεια είχε τον 3ο αι. π.Χ. τουλάχιστον 400 συκιές, τουλάχιστον 13.000 πόδια αμπελώνες και εξέτρεφε κοπάδια προβάτων και γελαδιών. Όλα αυτά τα διαχειρίζονταν δέκα μεγάλα υποστατικά, που ανήκαν στο ιερό του Δηλίου Απόλλωνος, ιδιωτικές αγροικίες, καθώς και μία ανεξάρτητη πόλη. Τα αριθμοποιημένα στοιχεία που μας παρέχουν οι επιγραφές επιβεβαιώνονται

και επί του εδάφους μετά την ανάγνωση δορυφορικών εικόνων. Σήμερα η Ρήνεια είναι παντελώς γυμνή· το 1991 η απογραφή του πληθυσμού έδειξε ότι κατοικείται από 24 ανθρώπους.

Από την Ηρακλειά, το μικρό αυτό κυκλαδονήσι κοντά στην Αμοργό, προέρχεται ψήφισμα του 3ου αι. π.Χ., σύμφωνα με το οποίο οι Ηρακλειώτες απαγορεύουν την εισαγωγή και εκτροφή κατσικιών στο νησί. Οι λόγοι αυτοί της απαγόρευσης είναι προφανείς, αν σκεφθεί κανείς την καταστροφή που κάνουν οι κατσίκες στα ποώδη φυτά και στις καλλιέργειες. Οι Ηρακλειώτες την συγκεκριμένη χρονική περίοδο ήθελαν να υποστηρίξουν τους γεωργούς τους και να ενισχύσουν την παραγωγή τους σε γεωργικά προϊόντα. Μεταξύ κτηνοτρόφων και γεωργών υπήρχαν πάντοτε αντικρουόμενα συμφέροντα και βίαιος ανταγωνισμός. Η ενίσχυση της γεωργίας υπαγόρευε την παύση της εκτροφής κατσικιών.

Από διάφορες ελληνικές πόλεις προέρχονται επιγραφές που αναφέρονται στα ιερά τεμένη, στα ιερά άλση τα οποία χαίρουν ειδικής προστασίας, από τη στιγμή που είναι ενδιαιτήματα θεών. Το αρχαίο τοπίο είναι γεμάτο από περιοχές όπου η θεϊκή παρουσία αναγνωριζόταν από την ποιότητα του φυσικού κάλλους. Οι κανόνες για την προστασία των ιερών δασών ήταν ιδιαίτερα αυστηροί: απαγορευόταν η ξύλευση, τα άγρια ζώα κυκλοφορούσαν ελεύθερα, ενώ τα πρόστιμα για τους παραβάτες ήταν πολύ υψηλά.

Ο Πεισίστρατος γέμισε την Αθήνα με κρήνες και καταιωνιστήρες, απαγόρευσε όμως τις πισίνες, για τον κίνδυνο των μολύνσεων και της σπατάλης του νερού. Για την προστασία του περιβάλλοντος της πόλης, τα τυροκομεία και τα βυρσοδεψεία, που προκαλούσαν δυσάρεστες οσμές, ήταν υποχρεωτικό να εγκατασταθούν έξω από την πόλη, όπως και τα νεκροταφεία. Στο Λαύριο τα καμίνια για το λιώσιμο των μετάλλων βρίσκονταν στα Ν.Α. του οικισμού, επειδή οι άνεμοι στην περιοχή είναι Β. και Β.Δ.

Ιδιαίτερη πρόνοια για το περιβάλλον και την προστασία της φύσης φαίνεται ότι έδειχναν και οι Βυζαντινοί. Η στενή σχέση ανάμεσα στο περιβάλλον και τον χριστιανισμό θα πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη. Ο άνθρωπος ζει μέσα στη φύση ελέω Θεού, και μέσω της φύσης δοξάζει τον Δημιουργό Θεό. Δεν δικαιούται να καταστρέφει το φυσικό περιβάλλον από τη στιγμή που δεν του ανήκει. Η φύση είναι έκφραση του θείου προσώπου και φορέας της θεϊκής βούλησης. Ο άνθρωπος οφείλει να συναναστρέφεται τον υλικό κόσμο, τον φυσικό κόσμο, με πρόνοια και αγάπη, εφ' όσον αποτελεί μέρος της νομοτέλειας που τον καθορίζει, καθώς η ουράνια θέληση ενυπάρχει σε ό,τι συλλαμβάνουν οι αισθήσεις.

Πλείστα είναι τα παραδείγματα στα κείμενα των Πατέρων της Εκκλησίας, όπου η ικανότητα της επικοινωνίας του ανθρώπου με τα ζώα αποτελεί σημείο και τεκμήριο αγιοσύνης. Τα ζώα, ακόμα και τα θηρία μέσα στις ρωμαϊκές αρρένες, ημερεύουν όταν οσμίζονται τον αναμάρτυτο και την αγιοσύνη του ανθρώπινου θύματος τους.

Σημαντικότατο μέρος στην ορθόδοξη αγιογραφία καταλαμβάνουν οι παραστάσεις από το φυσικό περιβάλλον, όπου άνθρωποι, ζώα, ψάρια και πτηνά, βρίσκονται σε θαυμαστή αρμονία. Στη βυζαντινή τέχνη, η φύση είναι ο αναπόσπαστος παράγοντας που πλαισιώνει την εξεικόνιση των Θείων Λόγων. Σε όλες τις μορφές τέχνης, από την αρχιτεκτονική, την τοιχογραφία, τις φορητές εικόνες, τα ψηφιδωτά, τα ιστορημένα χειρόγραφα των πατερικών κειμένων, τα στοιχεία της φύσης απεικονίζονται συμβολικά ή αλληγορικά.

Όμως οι Βυζαντινοί έδειχναν ιδιαίτερη πρόνοια και για την καθαριότητα των χώρων διαμονής τους. Στον Ιουστινιάνειο Κώδικα και τα Βασιλικά αναφέρεται ότι το μπάνιο επιτρεπόταν μόνο στις εκβολές των ποταμών, ώστε να αποφεύγεται η μόλυνση. Ακόμα ότι οι στρατιώτες δεν θα πρέπει να κάνουν γυμνοί μπάνιο στα ποτάμια, ούτε να πλένουν τα άλογα τους. Επίσης έδειχναν ιδιαίτερη μέριμνα στο θέμα της δημιουργίας και επισκευής των δικτύων αποχέτευσης ώστε να μην μολύνεται ο αέρας και απειλείται η δημόσια υγεία.

Τα παραδείγματα που θα μπορούσε να απαριθμήσει κανείς είναι πράγματι πάρα πολλά. Η αντίληψη των αρχαίων και των βυζαντινών για το περιβάλλον, τη φύση, την οικολογία θα μπορούσε να αποτε-

λέσει αντικείμενο πλείστων όσων εργασιών. Στόχος της παρούσας εισήγησης ήταν να αποτελέσει έναυσμα για περισσότερη μελέτη και ευαισθητοποίηση.

Η αρχή και οι ρίζες της οικολογίας μπορούν να ανιχνευθούν πάρα πολύ πίσω. Η αίσθηση του "μέτρου", η αυτάρκεια, η έλλογη διαχείριση των αγαθών, ο έλλογος περιορισμός και η αξιολόγηση των αναγκών υπήρξαν οι βασικοί κανόνες συμπεριφοράς, όχι μόνο σε θεωρητικό/φιλοσοφικό, αλλά και σε πρακτικό/καθημερινό επίπεδο για τον άνθρωπο παλαιότερα. Αυτό, ας αποτελέσει το μήνυμα και για τη δική μας εποχή.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Α. Αβραμέα, Η φροντίδα των Βυζαντινών για το φυσικό περιβάλλον των πόλεων, *Αρχαιολογία* 35, 1990, 34-35
2. French R. , Ancient Natural History. History of Nature, New York 1994
3. Hughes D.J.D., Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στον αρχαίο και σύγχρονο κόσμο, *Αρχαιολογία* 35, 1990, 19-20
4. Kardulias P.N. , Beyond the Site. Regional Studies in the Aegean Area, New York 1994
5. Μουτζάλη Α., Οψεις του αστικού και αγροτικού χώρου στο Βυζάντιο, *Αρχαιολογία* 35, 1990,36-47
6. Sallares R., The Ecology of the ancient Greek World, Nev York 1991
6. Shipley G. - Salmon J. , Human Landscapes in classical Antiquity. Environment and Culture, London - New York 1996
7. Σπαθάρη Ε., Η αρμονία της φύσης, *Αττικό Τοπίο και Περιβάλλον*, Αθήνα 1989, 22-31
8. Σπαθάρη Ε., Η φύση στην Αττική κατά την αρχαιότητα, *ό.π.*, 82-89
9. Ι. Τζαλίχη, Τα σκουπίδια στο Ακρωτήρι, πεπτωκότα προϊόντα και απορρίματα σε με Αιγαιακή προϊστορική πόλη, *ό.π.*,12-18
10. Βαλλερά Ε. - Κορμά Μ., Το περιβάλλον και η αρχαιότητα, *Αρχαιολογία* 35, 1990, 48-52

Λίνα Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ

Η ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΣΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΣΑΝΤΟΡΙΝΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Φαίνεται ότι, μερικές φορές, η Ιστορία κάνει ορισμένους περίεργους κύκλους. Έτσι, έμελε η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ το 1860 από τον Γάλλο μηχανικό Lesseps να συνδεθεί με την ανακάλυψη των ευρημάτων της Θήρας που έφεραν στο φως έναν πολιτισμό που είχε άμεση σχέση με τα βόρεια Αφρικανικά παράλια.

Πραγματικά, η θηραϊκή γή αποτέλεσε ιδανικό υλικό για τη μόνωση των τοιχωμάτων της διώρυγας. Η απόληψη του υλικού αυτού από τη Θηρασία στην αρχή και η αποκάλυψη προϊστορικών κτισμάτων έδωσε αφορμή σε μια σειρά ερευνών από Γάλλους και Γερμανούς αρχαιολόγους. Οι έρευνες αυτές επεκτάθηκαν στο νησί της Θήρας και μάλιστα στην περιοχή του Ακρωτηρίου όπου μέχρι σήμερα προχωρούν οι ανασκαφές.

Η ανακάλυψη των κτισμάτων συνδέθηκε με έναν Έλληνα αρχαιολόγο- οραματιστή, τον Σπυρίδωνα Μαρινάτο ο οποίος το 1967 άρχισε τις ερευνητικές του εργασίες στο Ακρωτήρι. Η περιοχή αυτή ήταν πεδινή, βρισκόταν ακριβώς απέναντι από την Κρήτη και προφυλασσόταν από τους βόρειους επικρατούντες ανέμους. Είχε δηλαδή όλα τα δεδομένα για μια πιθανή ανάπτυξη ενός πολιτισμού που διατηρούσε σχέσεις με την Κρήτη ενώ η φυσική διαμόρφωση του χώρου ήταν ευνοϊκή για μια τέτοια εγκατάσταση. Επί πλέον, τα ευρήματα των ξένων αρχαιολόγων που προηγήθηκαν ήταν ενθαρρυντικά, ενώ το έδαφος ήταν χαλαρό και εύκολο στην ανασκαφή.

Πραγματικά, τα αρχαιολογικά ευρήματα βρίσκονται κάτω από το παχύ στρώμα κίσσηρης που προήλθε από την έκρηξη του ηφαιστείου το οποίο παράλληλα τροφοδότησε όλη την περιοχή με ογκόλιθους βασάλτη που σχηματίζουν επιμέρους φακοειδείς παρεμβολές. Ο συνδυασμός αυτών των δύο ηφαιστειακών υλικών βομβάρδισε (ογκόλιθοι) και σκέπασε (λεπτόκοκκη θηραϊκή γή) τον οικισμό του Ακρωτηρίου μαζί με το σύνολο του νησιού.

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι ο Μίνως έστειλε τους γιούς του για να εποικίσουν τις Κυκλάδες. Φαίνεται ότι η δοξασία αυτή, ήρθε να επιβεβαιωθεί από τα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης. Το Ακρωτήρι πρέπει να το δούμε μάλλον ως μια μινωική αποικία με ιδιαίτερη ανάπτυξη της ναυτιλίας που στηριζόταν σε μια εξωστρεφή κοινωνία που διατηρούσε εικόνες και επιρροές από τις γειτονικές παραθαλάσσιες πόλεις και οικισμούς είτε αυτοί βρισκόντουσαν στην Κρήτη, είτε και μακρύτερα (Πελοπόννησος, Αφρική). Αυτές οι σχέσεις και επιρροές αντικατοπτρίζονται με τον καλλίτερο τρόπο στην τέχνη των κατοίκων είτε αναφερόμαστε στην αγγειοπλαστική, είτε στις τοιχογραφίες. Επίσης οι μαρτυρίες αυτές σε συνδυασμό και με άλλες, όπως τα οικιακά σκεύη, μας προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τον φυσικό περίγυρο και τους τρόπους με τους οποίους οι κάτοικοι εκμεταλλεύονταν τους διαθέσιμους φυσικούς πόρους του νησιού.

Εντοπίζοντας το ενδιαφέρον μας στην εικονογράφηση των φυσικών στοιχείων, είτε αναφερόμαστε στη χλωρίδα, είτε στην πανίδα, μπορούμε να χωρίσουμε το θεματολόγιο που μας προσφέρεται σε δύο πολύ χονδρικές κατηγορίες. Η πρώτη απεικονίζει στοιχεία που αναφέρονται αυστηρά σε σκηνές που εκτυλίσσονται στο ίδιο το νησί, είτε σε φυσικά στοιχεία που υπήρχαν εκεί (βλάστηση κλπ.). Η δεύτερη, αναφέρεται σε

φυσικά στοιχεία και δραστηριότητες (π.χ. κυνήγι) που σίγουρα δεν εκτυλίσσονται στο νησί αλλά σε άλλες περιοχές που πιθανότατα επισκέφθηκαν ή φαντάσθηκαν οι πολυταξιδεμένοι Κυκλαδίτες.

Ο ΦΥΣΙΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ

Στους διάφορους τύπους αγγείων εικονίζονται με απλό αλλά παραστατικό τρόπο Κρίνα, Κρόκοι, Μυρτιές, Στάχεις κριθαριού κλπ. Αυτό που κυριολεκτικά θαυμάζει ο σύγχρονος άνθρωπος είναι η άνεση που είχε ο αρχαίος καλλιτέχνης στην εικονογράφηση αυτών των παραστάσεων που γίνεται με αδρές σίγουρες πινελιές. Η ευχέρεια αυτή στην απεικόνιση σίγουρα, κατά ένα μεγάλο μέρος, θα πρέπει να οφείλεται στην άμεση αντίληψη του αντικειμένου που αναπαριστάνεται εφόσον το βρίσκει ο καλλιτέχνης στον άμεσο περίγυρό του. Όσον αφορά τα ζώα, τα πιο αγαπημένα είδη ήσαν οι αίγαγροι, τα δελφίνια, τα χελιδόνια όπως και ορισμένα υδρόβια πουλιά π.χ. χήνες και πάπιες. Βέβαια, τα τελευταία δεν θα πρέπει να ήσαν συχνοί επισκέπτες της Θήρας γιατί σήμερα δεν υπάρχουν και πιθανότατα και τότε δεν υπήρχαν σημαντικές περιοχές με στάσιμα νερά με την απαραίτητη φυτοκάλυψη για μια έστω σύντομη και ασφαλή ανάπαυλα στο μεταναστευτικό τους ταξίδι. Τα δελφίνια που αποτελούν ένα ιδιαίτερα αγαπημένο διακοσμητικό στοιχείο δεν είναι παρά τα ίδια (Delphinus delphis) που και σήμερα οργώνουν τις θάλασσές μας. Μάλιστα, αργότερα (6ος αι. π.Χ.) αποτέλεσαν το επίσημο έμβλημα του νησιού.

Απανθρακωμένοι καρποί από κριθάρι και όσπρια, όπως φάβα, βρέθηκαν μέσα σε πιθάρια. Οι εγκαταστάσεις μύλων στα περισσότερα σπίτια χρησίμευαν για το άλεσμα των σιτηρών ενώ έχει βρεθεί και αλεύρι κριθαριού. Τέλος, φαίνεται ότι το σταφύλι με το κρασί του και η ελιά με το λάδι της συμπλήρωναν το διαιτολόγιο των κατοίκων. Υπάρχουν παραστάσεις σταφυλιού σε αγγεία ενώ ειδικά πιθάρια προορίζονταν για την αποθήκευση υγρών, πιθανότατα κρασιού. Οι ψευδόστομοι αμφορείς που βρέθηκαν, κατά κανόνα περιείχαν λάδι ελιάς για τη μεταφορά του, συνήθεια που επεκτάθηκε μέχρι τους Παναθηναϊκούς αμφορείς αργότερα στην Αθήνα. Μια διαφορετική δραστηριότητα που απεικονίζεται και σε αντίστοιχη τοιχογραφία ήταν η συλλογή κρόκου (σαφράνι) η οποία φαίνεται ότι ήταν γυναικεία απασχόληση. Είναι γνωστό ότι οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν τα κόκκινα στίγματα του υπέρου των λουλουδιών για να βάφουν τα ρούχα τους κίτρινα. Όμως για την παρασκευή ενός κιλού ξηραμένου σαφρανιού χρειάζονται 100 έως 140 χιλιάδες λουλούδια. Επομένως,

παράλληλα με την κροκοσυλλογή που εξασκόταν στο νησί μήπως θα πρέπει να υποθέσουμε ότι οι επι πλέον ανάγκες των κατοίκων καλύπτονταν από εισαγωγές από την Μ.Ασία πιθανότατα, όπου καλλιεργείτο το είδος αυτό σε μεγάλες εκτάσεις;

Τέλος η ανακάλυψη μιας πήλινης κυψέλης μας φανερώνει την ύπαρξη μελισσοκομίας που στηριζόταν στην εκμετάλλευση των ανθισμένων φυτών της περιοχής.

Έτσι φθάνουμε στην κτηνοτροφία. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες αφορούν σε κόκκαλα που αποκαλύπτουν την ύπαρξη αιγοπροβατοτροφίας κυρίως, με δεύτερη θέση στα χοιρινά και βοοειδή. Σχετική τοιχογραφία μας δείχνει μια αγροτική, ποιμενική σκηνή με τους βοσκούς να προσπαθούν να οδηγήσουν τα αιγοπρόβατα στο μαντρί ενώ παραπέρα δυο γυναίκες κουβαλούν στο κεφάλι τις στάμνες που μόλις γέμισαν στο πηγάδι.

Όσον αφορά την αλιεία, φαίνεται ότι αποτελούσε μία από τις βασικές δραστηριότητες των κατοίκων. Υπάρχουν δύο πολύ γνωστές τοιχογραφίες με δυο νεαρούς να κρατούν περήφανα αρμαθιές από ψάρια που προφανώς μόλις ψάρεψαν. Είναι εντυπωσιακή η ακρίβεια με την οποία ο προϊστορικός καλλιτέχνης φιλοτέχνησε τα ψάρια φανερώνοντας άμεση γνώση του αντικειμένου. Ο ένας ψαράς κρατά δύο αρμαθιές "Κυνηγούς" (Coryphaena hippuris). Ένα δυνατό επιθετικό ψάρι με ιδιότροπο ρύγχος σαν του παπαγάλου. Ο άλλος ψαράς επιδεικνύει μια αρμαθιά Παλαμίδες (Palamys sarda), γνωστά αφρόψαρα που ταξιδεύουν κοπαδιαστά και που τα συναντάμε σε διάφορες περιοχές του Αιγαίου ανάλογα με την εποχή. Και τα δύο ψάρια πιάνονται κυρίως με συρτή αφρού που απαιτεί την ύπαρξη λεμβούχων. Ας μην ξεχνούμε ότι το ψάρεμα υπήρξε μία πανάρχαια δραστηριότητα σύμφυτη με τους παραθαλάσσιους πληθυσμούς ενώ ήδη από την εποχή του χαλκού στη γειτονική Αίγυπτο, τα αγκίστρια είχαν πάρει το σημερινό γνωστό σχήμα και φινίρισμα.

Σε άλλες τοιχογραφίες, παριστάνονται με τρόπο θαυμαστό οι Παρθενόκρινοι ή Κρίνοι της Παναγίας (Lilium candidum). Τον άσπρο αυτό κρίνο προσέφερε ο αρχάγγελος Γαβριήλ στην Παναγία για να της αναγγείλει τη σύλληψη του Χριστού. Από τα αρχαία χρόνια, το λουλούδι αυτό συμβόλιζε τη συμμετρία και την αρμονία ενώ ο Ησίοδος λέει ότιοι *φωνές των μουσών ήσαν σαν κι αυτές των κρίνων*. Ο Κρίνος της Παναγίας

δεν συναντάται σήμερα αυτοφυής στη χώρα μας παρά πιθανότατα μόνο σε οχτώ ορεινές περιοχές. Οι Ολλανδοί όμως σήμερα, τον εξάγουν σε μορφή βολβού για να το φυτέψουμε στις γλάστρες μας. Πάντως, αυτό που ξενίζει τον παρατηρητή είναι ότι οι κρίνοι των τοιχογραφιών της Σαντορίνης ενώ μορφολογικά θυμίζουν τον γνωστό μας κρίνο που προαναφέραμε, το χρώμα τους είναι κόκκινο. Αυτό μπορεί κατά μία άποψη να οφείλεται στην ανάγκη για χρωματική αντίθεση με το υπόστρωμα του τοίχου που συνήθως είναι κρεμ. Κατά μία άλλη άποψη το χρώμα προσιδιάζει σε έναν άλλο κρίνο που σήμερα τον βρίσκουμε μόνο σε βουνά της ηπειρωτικής Ελλάδας. Τον κρίνο Lilium chalcedonicum ή *Τουρκοπούλα* . Εν πάσει περιπτώσει, μπορεί στη συγκεκριμένη περίπτωση να έχουμε να κάνουμε με μια σύνθεση που *ποιητική αδεία* επιτρέπει στον προϊστορικό καλλιτέχνη να δημιουργεί κατά βούληση.

Ένα άλλο αγαπημένο θέμα των Κυκλαδιτών τοιχογράφων είναι η αναπαράσταση του φυτού Pancratium maritimum ή Κρίνου της θάλασσας που όπως και τον προηγούμενο κρίνο, τον βλέπουμε να κοσμεί με την ίδια σχηματοποιημένη μορφή και άλλες παραστάσεις γειτονικών πολιτισμών (π.χ. Μυκηναϊκός). Έτσι, πιθανότατα, καταδεικνύονται οι πολιτιστικές επιρροές που συνήθως ακολουθούν τις οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύσσονταν μέσα στα όρια του Αρχιπελάγους και ευρύτερα. Η αναπαράσταση του φυτού αποδόθηκε στον παραπάνω κρίνο από τον Μπάουμαν, ο οποίος υποστήριξε ότι το σχήμα αποδίδεται θαυμάσια αν συμπιέσουμε το φυτό αφού πρώτα βγάλουμε τα έξω πέταλα. Είναι ενδιαφέρον να δούμε ότι ο καλλιτέχνης ζωγραφίζει επτά ανθήρες αντί για τους κανονικούς έξι. Όμως σε άλλες παραστάσεις όπως σε ένα ορειχάλκινο μυκηναϊκό ξίφος, ο αριθμός είναι ο σωστός. Έχουμε δηλαδή και εδώ ένα χαρακτηριστικό δείγμα της ελευθερίας με την οποία προσεγγίζει ο καλλιτέχνης το θέμα του. Άλλοι αποδίδουν την αναπαράσταση στον *Πάπυρο*, ένα φυτό που φύεται σε ορισμένους υγρότοπους της Αιγύπτου. Όμως ο κρίνος της θάλασσας είναι ένα όμορφο λουλούδι που ακόμη και σήμερα φύεται από μόνο του στις παραλίες μερικών νησιών του Αιγαίου και κυρίως έκει όπου δεν έχει ενσκύψει ο μαζικός τουρισμός ή οι γνωστές μηχανικές *χτένες* καθαρισμού της άμμου.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσαμε να πούμε ότι διαθέτουμε μία αρκετά σαφή εικόνα της καθημερινής ζωής των Κυκλαδιτών όπως μας τη μεταφέρουν τα καλλιτεχνήματα της εποχής. Προφανώς έχουμε να κάνουμε με μία κοινωνία η οποία ζεί σε ένα περιβάλλον που δεν διαφέρει από τις σημερινές συνθήκες που επικρατούν στα νησιά του Αιγαίου. Από πρόσφατες έρευνες που έγιναν σε σπηλιά στο Λαύριο με την εξέταση της γύρης σε διάφορα στρώματα της Νεολιθικής και Παλαιολιθικής περιόδου, βρέθηκε ότι κατά την Παλαιολιθική περίοδο παρατηρήθηκε μια διακύμανση από υγρά προς πλέον ξηρά κλίματα και αντιστρόφως. Κατά τη Νεολιθική περίοδο (4.900- 4.200 π.Χ.) η σύνθεση της χλωρίδας προσιδιάζει σ᾽ ένα κλίμα πιο υγρό και ψυχρό από το σημερινό. Όμως φαίνεται ότι από τους ιστορικούς χρόνους κυρίως η επέμβαση του ανθρώπου οδήγησε στη σημερινή εικόνα που παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες μεταξύ της παραθαλάσσιας Αττικής και των νησιών των Κυκλάδων.

Τα Μεσογειακού τύπου οικοσυστήματα καθορίζουν τα όρια μέσα στα οποία μπορεί να αναπτυχθεί μία οικονομία η οποία εξαρτάται από τους τοπικούς φυσικούς πόρους. Τα κύρια στοιχεία που συνθέτουν το παραπάνω τοπίο είναι η καλοκαιρινή ξηρασία ενώ η βροχερή περίοδος περιορίζεται κυρίως στο φθινόπωρο και τον χειμώνα. Αποτέλεσμα είναι η ύπαρξη μίας χλωρίδας προσαρμοσμένης στους παραπάνω περιοριστικούς παράγοντες. Οι κρόκοι για παράδειγμα, είναι βολβοί (γεώφυτα) που παρουσιάζουν το φαινόμενο του *εποχιακού διμορφισμού*. Δηλαδή περνούν τη δύσκολη ξηρή θερινή περίοδο υπό τη μορφή βολβού ενώ αλλάζουν μορφή και ανθίζουν μόλις φανούν οι πρώτες βροχές του φθινοπώρου. Έχοντας υπ᾽ όψη ότι ο κρόκος προτιμά τα ξηρικά, κυρίως ασβεστολιθικά εδάφη, μπορούμε με λίγη φαντασία να φέρουμε στο νου μας ένα τυπικό μεσογειακό τοπίο στο οποίο κυριαρχούν τα Φρύγανα (φυτά όπως το Θυμάρι που ρίχνουν τα φύλλα τους το καλοκαίρι) και τα Αείφυλλα Σκληρόφυλλα (φυτά όπως η Κουμαριά που περιορίζει τη φυλλική της επιφάνεια το καλοκαίρι διαθέτοντας παράλληλα ένα εκτεταμένο ριζικό σύστημα). Τα λουλούδια των φυτών αυτών διατηρούσαν την μελισσοκομική δραστηριότητα στο νησί. Ένα τέτοιο φυτό προσαρμοσμένο στο μεσογειακό κλίμα είναι και το πολυαγαπημένο φυτό των αρχαίων, η μυρτιά, που την βρίσκουμε στα αγγεία των Κυκλαδιτών καλλιτεχνών.

Στις περισσότερο πεδινές περιοχές του νησιού και κυρίως στα χαμηλότερα υψομετρικά, κοντά στους χειμάρρους όπου ο υπεδάφιος υδροφόρος ορίζοντας βρισκόταν υψηλότερα, αναπτύσσονταν καλαμιές χωρίς να αποκλείεται και η ύπαρξη μικρών επιφανειακών συγκεντρώσεων νερού. Στις περιοχές αυτές, οι κάτοικοι είχαν τη δυνατότητα να σκάψουν πηγάδια για να μπορούν να αντλούν το νερό που χρειάζονταν για τις οικιακές τους ανάγκες αλλά και για την ύδρευσή τους και το πότισμα των ζώων.

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον ήταν επόμενο οι καλλιέργειες να ήσαν ανάλογα προσαρμοσμένες. Έτσι, δεν μας εκπλήσσει η καλλιέργεια της ελιάς, του αμπελιού και του κριθαριού. Και τα τρία είδη αποτελούν παραδοσιακές καλλιέργειες των νησιών του Αιγαίου μέχρι και σήμερα. Αντίστοιχα, η κτηνοτροφία συμπλήρωνε το γεωργικό εισόδημα με αιγοπρόβατα που κυρίως τρέφονταν μετά το πύκνωμα του φυλλώματος το βροχερό φθινόπωρο και τον χειμώνα. Όσον αφορά αυτά αλλά και τα βοοειδή είναι γνωστές ακόμη και σήμερα ορισμένες ράτσες που συνδύαζαν την αυξημένη παραγωγή σε κρέας και γάλα με το μικρό τους μέγεθος και τις σχετικά μικρές απαιτήσεις σε τροφή και πότισμα. Τέτοιες ποικιλίες έχουμε ακόμη και σήμερα όπως π.χ. στη Σκόπελο ενώ σχετικά πρόσφατα χάθηκε η αγελάδα της Αλοννήσου μερικά άτομα της οποίας βόσκουν ελεύθερα μόνον στην απομονωμένη νήσο Πιπέρι. Πάντως, από έμμεσες μαρτυρίες, όπως αναθηματικά εδώλια της μινωϊκής εποχής, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι η κτηνοτροφία είχε σημαντική ανάπτυξη τους χρόνους εκεί-

νους χωρίς όμως να μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν είχε οδηγήσει σε μερική ερημοποίηση όπως συμβαίνει σήμερα. Τέλος, η αλιεία συμπλήρωνε το διαιτολόγιο των κατοίκων με τη χρησιμοποίηση παραδοσιακών εργαλείων.

Επίσης, δεν αποκλείεται και το κυνήγι να αποτελούσε μια χρήσιμη συμπληρωματική πηγή σε πρωτεΐνες. Το κυνήγι, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν ένα αγαπημένο θέμα στους Κυκλαδίτες καλλιτέχνες αν και δεν αναφερόταν στην ίδια την Σαντορίνη αλλά σε άλλες εξωτικές χώρες. Όμως είναι γνωστό ότι η Σαντορίνη λόγω της θέσης της - είναι το πιο κοντινό νησί στην Κρήτη - είναι σταθμός στα αποδημητικά τρυγόνια και ορτύκια. Μάλιστα ο Γάλλος παπάς Francois Richard που έζησε στα μέσα του 17ου αιώνα στη Σαντορίνη αναφέρεται στο κυνήγι με δίχτυα που γίνεται στα πουλιά αυτά την εποχή της μετανάστευσής τους. Δεν θα ήταν απίθανο να υποθέσουμε ότι οι Κυκλαδίτες της υστερομινωϊκής εποχής κυνηγούσαν με τον ίδιο τρόπο εφ' όσον βλέπουμε ήδη να τον εφαρμόζουν οι Αιγύπτιοι από τοιχογραφία σε τάφο των Θηβών.

Το Ακρωτήρι τελικά, είναι μία περιοχή με τυπικά μεσογειακά χαρακτηριστικά, αντίστοιχα με αυτά που περιγράψαμε παραπάνω, μέσα στα οποία ζούσαν και δημιουργούσαν οι *πολίτροποι* Κυκλαδίτες πρόγονοί μας.

Ο ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΟΣ ΦΥΣΙΚΟΣ ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ

Αν τα παραπάνω στοιχεία μας προσφέρουν μία εικόνα αγροτικής οικονομίας, όμως, άλλα εικαστικά δεδομένα ανατρέχουν σε σκηνές που περιλαμβάνουν είδη χλωρίδας και πανίδας ως και τοπία που σίγουρα δεν υπήρχαν στο νησί. Αυτά, είτε τα συνάντησαν στα ταξίδια τους οι καλλιτέχνες, είτε τους τα περιέγραψαν όσοι ταξίδευαν. Έτσι έχουμε μία έμμεση αναφορά σε μία οικονομία που στήριξε μία ακμάζουσα ναυτιλία.

Το πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα είναι μία τοιχογραφία που παριστά ένα τροπικό τοπίο. Κυρίαρχη θέση έχει ένα ποτάμι που περιβάλλεται από Χουρμαδιές αλλά και Κρίνα της θάλασσας. Ένας γατόπαρδος κυνηγά μία χήνα που πιθανότατα πρόκειται για τη Χήνα του Νείλου (Alopochen aegyptiacus) που την έχουν φιλοτεχνήσει αντίστοιχα και Αιγύπτιοι καλλιτέχνες.. Όσον αφορά τους γατόπαρδους, οι Αιγύπτιοι τους χρησιμοποιούσαν συχνά στο κυνήγι τους. Η σκηνή συμπληρώνεται με ένα φανταστικό όν, μισό αιλουροειδές, μισό αετός και ένα ελάφι που μάλλον πρόκειται για το γνωστό μας Ελαφάκι της Ρόδου

(Dama dama) που παλαιότερα ήταν εξαπλωμένο γύρω στη Μεσόγειο. Είναι προφανές ότι το τοπίο αυτό μάλλον αναφέρεται στην Αίγυπτο και ο καλλιτέχνης μεταφέρει είτε προσωπικές εικόνες είτε περιγραφές των ναυτικών. Για παράδειγμα, ο γατοπόδαρος χρωματίζεται με μπλέ χρώμα, κάτι που μπορούμε να το χρεώσουμε είτε σε ελλιπείς πληροφορίες, είτε στην ελευθερία έκφρασης του καλλιτέχνη. Αυτό το τελευταίο στοιχείο το συναντούμε και σε άλλες τοιχογραφίες όπως αυτή με τις δύο Αντιλόπες - ένα ζώο που ζεί στη Β.Αφρική και τη Δ.Ασία - οι οποίες όμως δεν ανταποκρίνονται απόλυτα στα φυσικά χαρακτηριστικά του ζώου.

Το λιοντάρι είναι επίσης ένα αγαπημένο ζώο στην εικονογράφηση των οικιών του Ακρωτηρίου. Έτσι, το βλέπουμε να κυνηγά ελάφια στην περίφημη Ζωφόρο της Νηοπομπής αλλά και να στολίζει την πρύμνα ενός καραβιού ως και το κυρίως σκαρί της *ναυαρχίδας*. Είναι απίθανο το ζώο αυτό να υπήρχε στη Σαντορίνη, όμως αφθονούσε στη Βόρεια Αφρική και τη Μ.Ασία ενώ είναι πολύ πιθανό ότι την εποχή αυτή υπήρχε στην Ηπειρωτική Ελλάδα και πιθανότατα στην Πελοπόννησο. Αρκεί να θυμηθούμε την Πύλη των Λεόντων στις Μυκήνες αλλά και το λιοντάρι της Νεμέας που εξόντωσε ο Ηρακλής.

Μία πολύ ενδιαφέρουσα παρατήρηση που φαίνεται να βοηθά τους αρχαιολόγους στη διατύπωση των δικών τους συμπερασμάτων είναι αυτή της εικονογράφησης πολεμιστών με κράνη μυκηναϊκά κατασκευασμένα G.από χαυλιόδοντες κάπρου. Τέτοιες παραστάσεις έχουμε κάτω ακριβώς από τη μικρογραφική τοιχογραφία που παριστάνει μία αγροτική σκηνή και στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Επίσης, στην τοιχογραφία με την Νηοπομπή ορισμένοι πολεμιστές έχουν κρεμάσει τα μυκηναϊκά τους κράνη σε στύλους του καραβιού. Σύμφωνα με τον Ντούμα δεν αποκλείεται οι εικονιζόμενοι πολεμιστές να ήσαν Μυκηναίοι οπότε, θα πρέπει ήδη από τον 16ο αιώνα π.Χ. η Κρήτη να είχε αρχίσει να χάνει μέρος της επιρροής της στην περιοχή. Επομένως, ίσως έτσι να μην εδραιώνεται η πεποίθηση του Σπ. Μαρινάτου ότι η έκρηξη του ηφαιστείου της Σαντορίνης προκάλεσε την παρακμή του μινωϊκού πολιτισμού αλλά η διαδικασία αυτή να είχε ήδη ξεκινήσει νωρίτερα. Όσον αφορά τα αγριογούρουνα και τον αρσενικό κάπρο, είναι γεγονός αναμφισβήτητο ότι υπήρχε ως και τον περασμένο αιώνα μέχρι και την Πελοπόννησο. Στους αρχαίους χρόνους, ο Παυσανίας αναφέρει την ύπαρξή του κοντά στην Ολυμπία αλλά και στην Αττική και στην υπόλοιπη ορεινή Ελλάδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1.Φαλάρας, Π. *Ψάρια και ψαρέματα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1983, 240.
2. Gabrini G., *Ο Αρχαίος Κόσμος. Παγκόσμιος Ιστορία της Τέχνης*, Αθήνα 1976, 173.
3. Μάργαρης Ν.Σ., *Φυσικές Ιστορίες*, Αθήνα 1993, 181.
4. Mavrommatis G., *Evolution de la Flore et la Vigitation α Kitsos*, Laboratoires d' Ecologie, Institut des Recherches Forestiéres, Athénes.
5. Μπάουμαν Ε., *Η Ελληνική Χλωρίδα, στο Μύθο, στην Τέχνη και στη Λογοτεχνία*, Ελληνική Εταιρεία Προστασίας της Φύσεως, Αθήνα 1984, 249.
6. Ντούμας Χ., *Η Σαντορίνη. Οδηγός του Νησιού και των Αρχαιολογικών του Θησαυρών*, Αθήνα 1995, 128.
7. Σφήκας Γ., *Η Ελληνική φύση μέσα στους αιώνες*, Αθήνα 1985, 112.

Ηλίας ΚΑΪΝΑΔΑΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι αλλαγές στο γήινο περιβάλλον έχουν ξεκινήσει ταυτόχρονα με τη γένεση του πλανήτη μας. Η σημερινή μορφή της βιοκοινότητας αλλά και των σχέσεων μεταξύ των εμβίων όντων της γης και του μέσου στο οποίο διαβιούν είναι αποτέλεσμα της ισορροπίας που έχει επιτευχθεί από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των βιοτικών και αβιοτικών στοιχείων της υδρογείου δια μέσου των αιώνων.

Η ισορροπία αυτή μέχρι πρόσφατα δεν θεωρείτο ότι κινδυνεύει, παρά την ισχυρή ανθρώπινη επέμβαση που άρχισε να λειτουργεί πιεστικά στη διαμόρφωση των περιβαλλοντικών συνθηκών από την ανακάλυψη της φωτιάς και τη μετατροπή του ανθρώπου από κυνηγό και συλλέκτη σε κτηνοτρόφο και γεωργό.

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας και η βιομηχανική επανάσταση άρχισαν να δημιουργούν έντονες μεταβολές στο περιβάλλον που στις μέρες μας έχουν αρχίσει να παίρνουν εκρηκτικές διαστάσεις και οι οποίες επηρεάζουν συνολικά τον πλανήτη.

Πρακτικές που στο παρελθόν εθεωρούντο απαραίτητες για την παραγωγή αγαθών, τα οποία θα κάλυπταν τις ανάγκες των ανθρώπων, άρχισαν να δέχονται αυστηρές κριτικές και να αναθεωρείται η σκοπιμότητά τους. Οι εκχερσώσεις και *εξυγειάνσεις* εκτάσεων για γεωργική χρήση (αποξήρανση ελών και λιμνών, διευθετήσεις κοίτης ποταμών, ισοπεδώσεις κλπ.), σήμερα αποφεύγονται και σε ορισμένες περιπτώσεις έχει αρχίσει και η αντίστροφη πορεία για αποκατάσταση τέτοιων περιοχών ή τουλάχιστον για τη συντήρηση των ήδη υφισταμένων. Οι διαβρώσεις των εδαφών, οι πλημμύρες, η πτώση του επιπέδου των υπογείων υδατικών οριζόντων, η εξαφάνιση εμβίων όντων και γενικά η μείωση των παραγωγικών δυνατοτήτων των εδαφών και η εξάντληση των φυσικών πόρων οδηγούν στην ανάγκη για διατήρηση της ισορροπίας στο περιβάλλον.

Οι συνέπειες της τεχνολογικής εξέλιξης είναι λίγο-πολύ γνωστές σε όλους. Ρύπανση υδάτινων αποδεκτών, του αέρα και των εδαφών, καταστροφή βιοκοινωνιών, εμφάνιση χρονίας ή οξείας δηλητηρίασης εμβίων όντων κλπ., έχουν οδηγήσει συχνά σε αδιέξοδα που καλείται να αντιμετωπίσει εκ νέου η τεχνολογία. Η μείωση της στοιβάδας του όζοντος, η ένταση πλημμυρικών φαινομένων, η ερημοποίηση και η πιθανή εμφάνιση του φαινομένου του θερμοκηπίου αποτελούν μερικά από τα πλέον κραυγαλέα παραδείγματα της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Υπό την πίεση των προβλημάτων που συσσώρευσε η χωρίς μέτρο εκμετάλλευση των φυσικών πόρων από τον άνθρωπο άρχισε να γίνεται συνείδηση η ιδέα ότι ο άνθρωπος αποτελεί ένα στοιχείο στην αλυσίδα του οικοσυστήματος και ως έλλογο ον οφείλει να το προστατεύει.

Η ανθρωπότητα, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, έχει αποδεχτεί ότι η επιβίωση του ανθρώπου εξαρτάται απο τον τρόπο χρήσης των φυσικών πόρων και η έκφραση αυτής της αποδοχής είναι πλέον συνήθης από τους διεθνείς οργανισμούς. Στα πλαίσια αυτά, τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο, γίνονται προσπάθειες για την άμβλυνση των δυσμενών επιπτώσεων στο περιβάλλον από τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Οι δυσκολίες της αντιμετώπισης των περιβαλλοντικών προβλημάτων σε διεθνές επίπεδο είναι μεγάλες. Εν τούτοις, εκδίδονται αποφάσεις και ψηφίσματα που συνήθως εκφράζουν τη βούληση για αντιμετώπιση των δυσμενών επιπτώσεων στο περιβάλλον από τις ανθρώπινες δραστηριότητες και δεν είναι δεσμευτικές για τα κράτη μέλη των διεθνών οργανισμών. Αποφάσεις υποχρεωτικού χαρακτήρα είναι ελάχιστες αφού παρουσιάζουν αδυναμίες εφαρμογής.

Στις ανεπτυγμένες χώρες πια, πριν από κάθε σοβαρή ανθρώπινη δράση γίνεται προσπάθεια να μελετώνται οι ενδεχόμενες επιπτώσεις της στο περιβάλλον και να αξιολογείται η σημασία της, πραγματοποιείται δε μόνο εφόσον κριθεί ότι δεν εγκυμονεί αυξημένους κινδύνους και αφού ληφθούν τα μέτρα εκείνα που θα αποτρέψουν τις δυσμενείς επιπτώσεις.

Η σύνταξη Μελέτης Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων έχει γίνει πλέον αναγκαία πριν την εκτέλεση οποιουδήποτε έργου. Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα με την οδηγία 85/ 337 απευθύνεται στις χώρες μέλη της και συνιστά *την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων για το περιβάλλον*, ώστε στο πλαίσιο της ισόρροπης ανάπτυξης του εθνικού χώρου να καθίσταται ευχερής και αποτελεσματική η προσπάθεια για την αποτροπή της ρύπανσης και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος με την αξιολόγηση των άμεσων και έμμεσων επιπτώσεων των έργων και των δραστηριοτήτων.

Στην Ελλάδα η δημιουργία συγκροτημένου περιβαλλοντικού θεσμικού πλαισίου στηρίζεται στην συνταγματική επιταγή. Το σύνταγμα του 1975 περιλαμβάνει ρητή διάταξη που προβλέπει την ειδική υποχρέωση του κράτους να προστατεύει το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον (άρθρο 24, παρ. 1.).

Η σύγχρονη αντίληψη για το περιβάλλον δεν έχει πλέον ως γνώμονα τη χρησιμότητά του ή μη για την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών, αλλά λαμβάνεται υπόψη η ενδογενής δυναμική του και προστατεύεται άσχετα από την άμεση ή μακροπρόθεσμη εξυπηρέτηση των ανθρώπινων κοινωνιών.

Στα πλαίσια της συνταγματικής επιταγής για την προστασία του περιβάλλοντος έχουν εκδοθεί νόμοι και υπουργικές αποφάσεις οι κυριώτεροι από τους οποίους είναι:

1. Ν. 1650/ 1986 *Περί προστασίας του περιβάλλοντος*. Ο νόμος αυτός στοχεύει στην ένταξη της πολιτικής για την προστασία του περιβάλλοντος στη γενικότερη πολιτιστική και αναπτυξιακή διαδικασία.
2. Ν. 998/ 1979 *Περί προστασίας των δασών και των δασικών εν γένει εκτάσεων της Χώρας*. Ο νόμος στοχεύει στον καθορισμό συγκεκριμένων μέτρων προστασίας για τη διατήρηση και βελτίωση των δασών και των δασικών εκτάσεων της χώρας, με σκοπό τη διατήρηση και βελτίωση του φυσικού περιβάλλοντος εν γένει.

2. ΟΡΙΣΜΟΙ

Θεωρείται σκόπιμο να γίνει αποσαφήνιση ορισμένων εννοιών και παρετίθενται οι βασικοί ορισμοί τους ώστε να είναι κατανοητό σε όλους μας το αντικείμενο στο οποίο αναφερόμαστε.

Περιβάλλον: είναι το σύνολο, για δεδομένη χρονική περίοδο, των φυσικών, χημικών, βιολογικών στοιχείων και των κοινωνικών παραγόντων, που βρίσκονται σε αλληλεπίδραση και επηρεάζουν έμμεσα ή άμεσα, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα την οικολογική ισορροπία.

Το περιβάλλον διακρίνεται σε:

1. Αβιοτικό, φυσικοχημικό περιβάλλον και
2. Βιοτικό περιβάλλον.

Ρύπανση: η εισαγωγή στο περιβάλλον, από ανθρωπογενείς δράσεις, ουσιών ή ενέργειας σε ποσότητα, συγκέντρωση ή διάρκεια που μπορούν να προκαλέσουν αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία, στα έμβια όντα και στα οικοσυστήματα ή υλικές ζημιές και γενικά να καταστήσουν το περιβάλλον ακατάλληλο για τις επιθυμητές χρήσεις του. Επομένως, η ρύπανση είναι ανθρωπογενής και δεν είναι μόνο κάποια ουσία αλλά μπορεί να είναι και κάποια μορφή ενέργειας (θερμική ρύπανση νερών, ρύπανση από ραδιενέργεια κ.ο.κ.).

Οι βασικές κατηγορίες ρύπανσης και υποβάθμισης του περιβάλλοντος παρουσιάζονται κωδικοποιημένα στον πίνακα 1.

Πρωτογενείς ρύποι: είναι οι ουσίες που εκπέμπονται από τις πηγές.

Δευτερογενείς ρύποι: είναι οι ρύποι οι οποίοι σχηματίζονται από χημικές και φυσικές αλλαγές που

I.	**ΦΥΣΙΚΗ ΡΥΠΑΝΣΗ**			
	Ραδιενέργεια			
	Θερμική ρύπανση			
	Ηχορύπανση			
II.	**ΧΗΜΙΚΗ ΡΥΠΑΝΣΗ**			
		ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΑ	ΥΔΑΤΑ	ΕΔΑΦΟΣ
	Αέρια απόβλητα απο άνθρακες και υδρογονάθρακες	+	+	
	Απορρυπαντικά		+	
	Πλαστικά	+	+	+
	Φυτοφάρμακα και λοιπές οργανικές συνθέσεις	+	+	+
	Παράγωγα Θείου	+	+	+
	Παράγωγα Αζώτου	+	+	+
	Βαρέα μέταλλα	+	+	+
	Παράγωγα Φθορίου	+	+	+
	Εναιωρήματα (Aerosols)	+		+
	Ζυμώσιμες οργανικές ενώσεις		+	+
III	**ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ ΡΥΠΑΝΣΗ**			
	Μικροβιακή μόλυνση δια εισπνοής ή καταπόσεως (ιοί, βακτηρίδια)			
	Τροποποίηση της βιοκοινότητας με την εισαγωγή ζωϊκών ή φυσικών ειδών, *βιορύπανση.*			
IV	**ΑΙΣΘΗΤΙΚΕΣ ΑΛΛΟΙΩΣΕΙΣ**			
	Υποβάθμιση του τοπίου και του χώρου από αυθαίρετη δόμηση ή κακή χωροθέτηση			
	Εγκατάσταση βιομηχανιών σε παρθένους βιότοπους ή σε περιοχές με μικρή ανθρωπογενή δράση.			

Πίνακας 1: Κατηγορίες βασικών τύπων ρύπανσης και υποβάθμισης του περιβάλλοντος

δημιουργούνται μεταξύ των πρωτογενών ρύπων ή πρωτογενών ρύπων και περιβάλλοντος.

Το CO που εκλύεται κατά την καύση αποτελεί πρωτογενή ρύπο, αντίθετα το O_3 είναι δευτερογενής ρύπος που εμφανίζεται μετά από σειρά φυσικοχημικών διεργασιών στην ατμόσφαιρα κατά τις ημέρες που υπάρχει φωτοχημική ρύπανση και κάνει την εμφάνισή του το γνωστό *νέφος* της Αθήνας.

Ο μόλυβδος ως μέταλλο δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί ως επικίνδυνος ρύπος, η εισαγωγή του όμως στην τροφική αλυσίδα και η συμμετοχή του στη σύνθεση των οργανικών ενώσεων το μετατρέπει σε μια από τις πλέον επικίνδυνες ενώσεις για τους ζωικούς οργανισμούς και ιδιαίτερα για τους ενήλικους.

Μόλυνση: η παρουσία στο περιβάλλον παθογόνων μικροοργανισμών ή δεικτών που υποδηλώνουν την παρουσία τους.

Υποβάθμιση: η μεταβολή του περιβάλλοντος συνεπεία ανθρωπίνων δραστηριοτήτων που έχει αρνητικές επιπτώσεις στην οικολογική ισορροπία, στην ποιότητα ζωής, στην υγεία των ανθρώπων, στην ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά και στις αισθητικές αξίες.

Οικοσύστημα: η λειτουργική μονάδα που συνίσταται στην επίδραση των ρύπων.

Αποδέκτης: κάθε στοιχείο του περιβάλλοντος που δέχεται την επίδραση των ρύπων.

Φυσικός αποδέκτης: κάθε στοιχείο του περιβάλλοντος που χρησιμοποιείται για την τελική διάθεση των αποβλήτων.

Κριτήρια: είναι τα ποιοτικά και ποσοτικά δεδομένα, τα οποία προβλέπουν τη μεταβολή ή το μέγεθος των επιπτώσεων που προκαλούν ένας ή περισσότεροι παράγοντες σε ένα καθορισμένο αποδέκτη, κάτω από συνθήκες που προσδιορίζουν οι μεταβλητές του περιβάλλοντος και του αποδέκτη.

Όρια: είναι τα θεσμοθετημένα επίπεδα αφού λάβουμε υπόψη τα κριτήρια (επιστημονικά δεδομένα για τη μεταβολή ή το μέγεθος των επιπτώσεων συγκεκριμένων παραγόντων σε κάποιο αποδέκτη), αλλά και τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις της εφαρμογής των σχετικών νόμων.

Αντικείμενα προστασίας και διατήρησης αποτελούν η φύση και το τοπίο που προστατεύονται και διατηρούνται ώστε να διασφαλίζονται οι φυσικές διεργασίες, η αποδοτικότητα των φυσικών πόρων, η ισορροπία και η εξέλιξη των οικοσυστημάτων καθώς και η ποικιλομορφία, η ιδιαιτερότητα και η μοναδικότητά τους.

Σύμφωνα με το νόμο 1650/ 160/ Α/ 16.10.1986 τεύχος 1, διακρίνονται:

- Περιοχές απόλυτης προστασίας της φύσης.
- Περιοχές προστασίας της φύσης.
- Εθνικά πάρκα.
- Προστατευόμενοι φυσικοί σχηματισμοί, προστατευόμενα τοπία και στοιχεία τοπίου.
- Περιοχές οικοανάπτυξης.
- Είδη αυτοφυούς χλωρίδας και άγριας πανίδας.

Αν για την προστασία και διατήρηση των προαναφερομένων επιβάλλεται η εφαρμογή ορισμένων μέτρων σε γειτονικές εκτάσεις, τότε λαμβάνονται τα αναγκαία μέτρα προστασίας που κλιμακώνονται κατά ζώνες πέριξ του προστατευτέου αντικειμένου.

3. ΦΥΤΟΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ

Το σύνολο των φυτικών ειδών που απαντώνται σε μία συγκεκριμένη έκταση αποτελούν τη φυτοκοινότητα. Η συγκρότησή της σε γυμνό έδαφος γίνεται με την εγκατάσταση κατ' αρχάς ετήσιων φυτικών ειδών, στη συνέχεια των διετών και μετά από μακρό διάστημα των πολυετών ξυλωδών. Μεταξύ των ήδη υπαρχόντων και των νεοεγκαθιστάμενων ειδών αναπτύσσονται ανταγωνιστικές σχέσεις και σε φυσικές συνθήκες αρχίζουν να υποχωρούν τα ετήσια είδη και να επικρατούν τα πολυετή ξυλώδη.

Οι βασικοί παράγοντες που καθορίζουν τη φυτοκοινότητα είναι η χλωρίδα της περιοχής αφ' ενός, και οι περιβαλλοντικές συνθήκες αφ' ετέρου (κλίμα, έδαφος, ανθρώπινη δράση κλπ.). Στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της φυτοκοινότητας μεγάλη είναι η σημασία του ανταγωνισμού των φυτικών ειδών που επιτρέπει την κυριαρχία συγκεκριμένων ειδών, την εξάρτηση μεταξύ των ειδών, δημιουργία συνθηκών από ορισμένα είδη που επιτρέπει την εμφάνιση άλλων ειδών, και την εμφάνιση συμπληρωματικών ειδών, τα οποία εκμεταλλεύονται τα χωρικά και χρονικά κενά που αφήνουν άλλα φυτά.

Χαρακτηριστικό της φυτοκοινότητας είναι η δυναμική της που εκφράζεται με την ανανέωση γηρασμένων φυτών, τη διακύμανση του αριθμού των ειδών μεταξύ διαφόρων βλαστικών περιόδων, την εγκατάσταση νέων ειδών κλπ.

Η μελέτη των φυτοκοινοτήτων περιλαμβάνει την ανάλυσή τους για τον προσδιορισμό και την καταγραφή των ειδών που περιέχουν και την εκτίμηση ορισμένων στοιχείων τους. Απαιτείται ως εκ τούτου η εκλο-

γή δειγματοληπτικών επιφανειών που πρέπει να είναι ικανοποιητικού μεγέθους, ώστε να περιλαμβάνουν τον σύνολο των φυτικών ειδών της φυτοκοινότητας, να έχουν ομοιογένεια φυσιογνωμίας και συνθηκών περιβάλλοντος.

4. ΦΥΣΙΚΑ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ως φυσικά οικοσυστήματα χαρακτηρίζονται τα οικοσυστήματα στα οποία δεν υπάρχει ηθελημένη ανθρώπινη επέμβαση, με την οποία κατά αντιδιαστολή δημιουργούνται τα ανθρωπογενή οικοσυστήματα.

Η Ελλάδα, λόγω της θέσης που κατέχει στο νότιο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου, ως και από το σχήμα της- εισδύει σαν γωνία προς την κεντρική Ευρώπη- παρουσιάζει μεγάλο χλωριδικό ενδιαφέρον και ανήκει σε τρεις συγχρόνως χλωριδικές περιοχές, της Μεσοευρώπης, της δυτικής και της ανατολικής Μεσογείου.

Ακόμη και το αξιοσημείωτο εύρος των οικολογικών συνθηκών της χώρας, η από χιλιετίες ανθρώπινη επέμβαση στη φυσική βλάστηση και τέλος τα αναρίθμητα νησιά της προσφέρουν ένα πραγματικά πλούσιο πεδίο για βοτανολογικές έρευνες.

Στην Ελλάδα, ένα σημαντικό τμήμα της έκτασής της είναι δασική βλάστηση. Το 22,5% της εκτάσεως της χώρας καταλαμβάνουν οι δασώδεις διαπλάσεις και το 41,9% οι βοσκότοποι (θαμνώδεις και λιβαδικές διαπλάσεις). Λαμβάνοντας υπόψη την έντονη επέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον, η οποία δυσχεραίνει την ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ βλάστησης και περιβάλλοντος, το 47% της επιφάνειας της χώρας καταλαμβάνουν οι δασώδεις διαπλάσεις, οι θαμνώδεις και τα φρύγανα. Γεγονός βέβαια παραμένει ότι τον κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση των διαπλάσεων της βλάστησης κατέχει το κλίμα.

4.1. Τύποι Μεσογειακών Οικοσυστημάτων

Στις περιοχές που χαρακτηρίζονται από μεσογειακό κλίμα αναπτύσσονται οικοσυστήματα τα οποία έχουν διαμορφώσει μηχανισμούς προαρμοστικούς στις συνθήκες του περιβάλλοντος και ιδίως στην παρατεταμένη ξηροθερμική περίοδο του θέρους. Το μεσογειακό κλίμα χαρακτηρίζεται από βροχοπτώσεις που κυμαίνονται μεταξύ 275 και 925mm το έτος. Στα όρια του εύρους αυτού έχουν αναπτυχθεί δύο διαφορετικές μορφές οικοσυστημάτων με διαφορετικούς μηχανισμούς προσαρμογής. Στο υγρό άκρο κυριαρχούν αείφυλλα σκληρόγγυλα είδη, ψηλοί και πυκνοί θάμνοι (maquis), ενώ στο ξηρό τα φρύγανα.

Τα μακί για να ξεπεράσουν τα προβλήματα των αυξημένων αναγκών σε νερό που παρουσιάζονται τη θερινή περίοδο έχουν αναπτύξει βαθύ ριζικό σύστημα, το οποίο εκμεταλλεύεται την υγρασία κατώτερων εδαφικών στρωμάτων. Ακόμη χαρακτηρίζονται από μετρίου μεγέθους φύλλα, συνήθως με δερματώδη υφή και μειωμένο αριθμό στοματίων ανά ομάδα φυλλικής επιφάνειας, ώστε να περιορίζουν τη διαπνοή. Η μορφολογία των φύλλων σε ορισμένα από αυτά είναι τέτοια που να περιορίζει τις απώλειες σε νερό, χωρίς να δρα ανασταλτικά στη φωτοσύνθεση. Τα στομάτια βρίσκονται σε πολλές περιπτώσεις σε κοιλότητες και περιβάλλονται από τριχίδια ώστε να εμποδίζεται η διαπνοή. Άλλα τέλος, είναι πλούσια σε αιθέρια έλαια τα οποία θεωρείται ότι δρουν επίσης προστατευτικά και μειώνουν τις απώλειες σε νερό. Τέλος, ο πολλαπλασιασμός τους γίνεται βλαστικά συνήθως, ενώ η φύτρωση των σπερμάτων τους, που είναι περιορισμένη, λαμβάνει χώρα την άνοιξη.

Τα φρύγανα έχουν αναπτύξει διαφορετικούς μηχανισμούς προσαρμογής. Μειώνουν δραστικά τη φυλλική τους επιφάνεια το θέρος με πτώση των φύλλων που αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια της υγρής περιόδου του έτους και εμφάνιση μικρότερων φύλλων (εποχικός διμορφισμός) ή διαθερίζουν έχοντας απωλέσει τη φυλλική τους επιφάνεια. Ο πολλαπλασιασμός τους γίνεται με τη φύτρωση των σπερμάτων τους κατά το φθινόπωρο, ώστε τα νεαρά φυτά να μπορέσουν να ισχυροποιηθούν μέχρι την επόμενη ξηρή περίοδο και να επιβιώσουν.

Τα μακί και τα φρύγανα είναι δύο τύποι βλάστησης που χαρακτηρίζουν τα μεσογειακά οικοσυστήματα φυσιογνωμικά αλλά δεν είναι και τα μόνα.

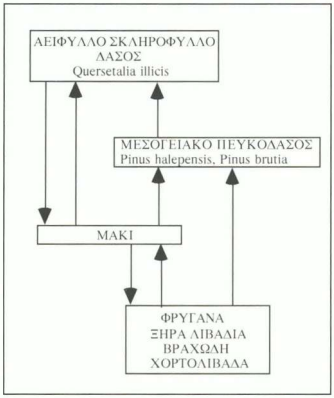

Σχήμα 1: Πορείες υποβάθμισης και θετικής διαδοχής του Μεσογειακού Δάσους κατά Horvart et al. (1974)

4.2 Δασική βλάστηση της ηπειρωτικής Ελλάδας

Μια από τις σημαντικότερες εργασίες για την κατάταξη των οικολογικών διαιρέσεων της δασικής βλάστησης στην ηπειρωτικής Ελλάδας είναι αυτή των Debazac και Μαυρομμάτη, που διακρίνουν τους βιότοπους της δασικής βλάστησης ως εξής:

Α. *Μεσογειακοί βιότοποι*: είναι βιότοποι οι οποίοι απαντώνται σε χαμηλά υψόμετρα και η climax κατάσταση της βλάστησής τους χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία ξυλωδών πλατύφυλλων αείφυλλων φυτών.

Β. *Υπομεσογειακοί βιότοποι*: παρουσιάζουν κυριαρχία από φυλλοβόλες δρυς.

Γ. *Ορεινοί βιότοποι*: χαρακτηρίζονται από την παρουσία της ελάτης και της μαύρης πεύκης στο νότιο τμήμα της χώρας και της ελάτης και της οξυάς στη βόρειο Ελλάδα.

Οι τύποι αυτοί εμφανίζονται σύμφωνα με την κλιματική ή υψομετρική διαδοχή, η οποία όμως παρουσιάζει διακοπές ή λόγω απουσίας μεσογειακών, αλπικών και υποαλπικών βιοτόπων ή λόγω ανθρώπινης δράσης που έχει ως αποτέλεσμα την άνοδο μεσογειακών βιοτόπων εις βάρος των υπομεσογειακών.

Α. *Μεσογειακοί βιότοποι*

Στους βιότοπους αυτούς κυριαρχούν αείφυλλα πλατύφυλλα δενδρώδη και θαμνώδη είδη. Είναι είδη χαρακτηριστικά του μεσογειακού χώρου και τα βασικώτερα από αυτά είναι τα: Pistacia lentiscus (σχίνος), Phillyrea media (φιλλυρέα), Olea oleaster (αγριελιά), Ceratonia siliqua (ξυλοκερατιά), Quercus coccifera (πουρνάρι), Quercus ilex (δρυς αείφυλλος), Myrtus communis (μυρτιά), Juniperus phoenicea (κέδρος). Τα φυτικά είδη του βιότοπου θεωρείται ότι έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στην climax κατάσταση της βλάστησης δεδομένου ότι εξακολουθούν να έχουν βασικό ρόλο και σήμερα στη δασική βλάστηση. Σε επίπεδο χώρας δεν έχουν ομοιόμορφη κατανομή.

Σύμφωνα με το επικρατέστερο είδος οι μεσογειακοί βιότοποι διακρίνονται σε υποδιαιρέσεις που είναι:

Α 1. Βιότοποι του σχίνου (Pistacia lentiscus)

Η εξάπλωση του σχίνου στην Ελλάδα καλύπτει σχεδόν ολόκληρη την παραλιακή λωρίδα της χώρας. Ξεκινά από τις ακτές του Ιονίου προς δυσμάς, που βρίσκεται πάντα σε χαμηλά υψόμετρα, συνεχίζει μέσω του Κορινθιακού κόλπου στην Αττική, όπου απαντάται σε υψόμετρο μέχρι 550 μέτρα. Προς ανατολάς η εξάπλωσή της μειώνεται προοδευτικά με κατεύθυνση προς Βορρά. Συναντάται στην περιοχή βορείως της Λαμίας (μέχρι 450m) και στις ακτές του Πηλίου (100m). Από τις ακτές του Κισσάβου μέχρι τον Θερμαϊκό κόλπο δεν εμφανίζεται και συναντάται εκ νέου στη Χαλκιδική, ενώ απουσιάζει από τα παράλια της Καβάλας.

Η εξάπλωση του σχίνου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο βιότοπός του αντιστοιχεί σε μια κλιματική ζώνη στην οποία υπάρχουν μικρές πιθανότητες για εμφάνιση χαμηλών χειμερινών θερμοκρασιών. Η περιοχή εξάπλωσης του σχίνου περικλύει πλήρως τις περιοχές της ξυλοκερατιάς, της μυρτιάς και του κέδρου που διακρίνονται γενικά από μικρότερη εξάπλωση αλλά η παρουσία τους χαρακτηρίζει τον συγκεκριμένο βιότοπο.

Στην περίπτωση που σε ένα φυτικό άθροισμα (φυτοκοινωνία ή όροφο βλάστησης) κυριαρχεί ένα φυτικό είδος, υπάρχει σε εξαιρετική αφθονία, τότε το τμήμα αυτό της φυτοκοινωνίας χαρακτηρίζεται ως *όψη* του συγκεκριμένου είδους, εντός του βιοτόπου.

Η όψη της ξυλοκερατιάς στο βιότοπο του σχίνου αντιστοιχεί σε περιοχές του οι οποίες χαρακτηρίζονται από το θερμότερο και ξηρότερο καλοκαίρι, εντός των πλαισίων της κλιματικής ζώνης του συγκεκριμένου βιότοπου. Η παρουσία της όψης αυτής χαρακτηρίζει τη νότια Πελοπόννησο, τον Κορινθιακό και Σαρωνικό κόλπο και τη νότια Εύβοια.

Η όψη της μυρτιάς χαρακτηρίζει τις πλέον υγρές περιοχές της κλιματικής ζώνης και εμφανίζεται χαρακτηριστικά στη δυτική Ελλάδα, σε χαμηλά υψόμετρα, στη ΒΔ Πελοπόννησο, στην Αττική και στην Εύβοια.

Στη διαμόρφωση τόσο των βιότοπων όσο και των όψεων, ο ρόλος του κλίματος είναι καθοριστικός. Σημαντική είναι όμως και η επίδραση του εδάφους, όπως διαπιστώνεται από την ανάπτυξη της όψεως του κέδρου. Η συγκεκριμένη όψη εμφανίζεται σε περιοχές που δέχονται την επίδραση της θάλασσας, Αργολίδα, Αττική και Εύβοια αλλά αναπτύσσεται σε εδάφη με μεταμορφικό ασβεστόλιθο.

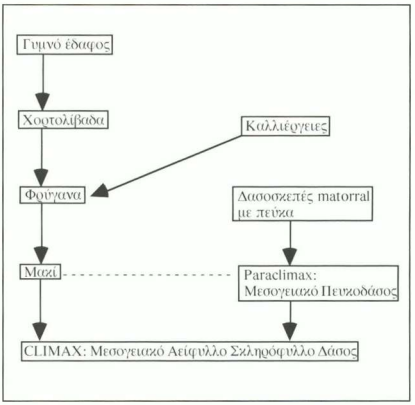

Σχήμα 2: Πρότυπο πιθανής διαδοχής της Μεσογειακής Βλάστησης κατά Tomaselli (1977).

Ακόμη, ως όψη του βιότοπου του σχίνου θα πρέπει να χαρακτηριστεί και ένα μεγάλο μέρος των δασών της χαλεπίου πεύκης. Εν τούτοις, η περιοχή εξάπλωσής της δεν ταυτίζεται σε όλα τα σημεία με αυτή του σχίνου και επομένως δεν αποτελεί χαρακτηριστικό είδος του συγκεκριμένου βιότοπου.

Α 2. Βιότοποι του πουρναριού (Quercus coccifera)

Το πουρνάρι αποτελεί ένα επίσης πολύ διαδεδομένο είδος των μεσογειακών βιοτόπων. Η ζώνη στην οποία εμφανίζεται στη χώρα μας βρίσκεται εσωτερικά της ζώνης του σχίνου και η περιοχή στην οποία εξαπλώνεται είναι περισσότερο εκτεταμένη. Στη Ν. Ελλάδα φθάνει στο ύψος των 1200m, στην κεντρική μέχρι τα 1000m. Στη Β. Ελλάδα δεν υπερβαίνει το ύψος των 500m. Επομένως, η περιοχή ανάπτυξης του πουρναριού χαρακτηρίζεται από χαμηλότερες χειμερινές θερμοκρασίες σε σύγκριση με τη ζώνη του σχίνου.

Η κατάσταση climax της ζώνης αυτής είναι διαφορετική από αυτή που εμφανίζει η σημερινή της εξάπλωση. Το πουρνάρι σε μεγάλες εκτάσεις έχει υποκαταστήσει, μέσω της ανθρώπινης επέμβασης, την αείφυλλη και τις φυλλοβόλες δρυς, αλλά και άλλα φυτικά αθροίσματα εκτός αυτών.

Ο βιότοπος του πουρναριού χαρακτηρίζεται από την παρουσία και του είδους φιλλυρέα.

Α 3. Βιότοποι της αριάς (Quercus ilex)

Η αριά στην Ελλάδα έχει περιοριστεί λόγω ανθρωπίνων επεμβάσεων. Σε αφθονία βρίσκεται στη δυτικής Ελλάδα, από τη θάλασσα μέχρι υψομέτρου 800m, ή στην ορεσειρά της Πίνδου και στη νότια Στερεά, σε εδάφη με φλύσχη. Στην Πελοπόννησο και στην ανατολική χώρα έχει δευτερεύουσα σημασία και ουδέποτε συγκροτεί μεγάλες φυτοσυστάδες.

Α 4. Φυτικά αθροίσματα από υποβάθμιση

Έχουμε ήδη αναφερθεί στην άποψη ότι τα φρύγανα από ορισμένους ερευνητές θεωρούνται υποβαθμισμένα οικοσυστήματα, συνεπεία της ανθρώπινης επέμβασης. Στα σχήματα 1 και 2 δίδεται η πορεία υποβάθμισης του μεσογειακού δάσους κατά τους Horvat (1974) και Tomaselli (1977).

Οι Debazac και Μαυρομμάτης στα φυτικά αθροίσματα από υποβάθμιση, τα οποία περιλαμβάνονται

στους μεσογειακούς βιότοπους, κατατάσσουν την όψη Garriques που είναι ποσοτικά φτωχοί σε βλάστηση βιότοποι του σχίνου και του πουρναριού. Διακρίνουν επίσης δύο ακόμη όψεις των maquis, στα οποία κυριαρχούν οι ερεικώνες (Erica sp.), η κουμαριά (Arbutus unedo) και ψευδοκουμαριά (Arbutus adracne), και των Φρυγάνων, στα οποία κυριαρχούν οι λαδανιές (Cistus sp.), ο ασπάλαθος (Calycotome villosus), η ασφάκα (Phlomis fruticosa), η αφάνα (Poterium spinosum) κ.ά.

Β. *Βιότοποι φυλλοβόλων δρυών (Υπο- μεσογειακοί)*

Οι βιότοποι αυτοί χαρακτηρίζονται από την παρουσία φυλλοβόλων δρυών και άλλων πλατύφυλλων φυλλοβόλων δένδρων, πλην της οξυάς. Η εξάπλωσή τους είναι ευρεία στην ηπειρωτική Ελλάδα και καταλαμβάνουν το 30% της δασικής επιφάνειας της χώρας. Η κατανομή τους δεν είναι ομοιόμορφη. Στην Πελοπόννησο αντιπροσωπεύουν το 5% της δασικής επιφάνειας, στη Θεσσαλία και Μακεδονία το 40% και στη Θράκη το 75%. Στη νότια χώρα βρίσκονται στα ορεινά ενώ στη βόρεια φθάνουν και μέχρι την επιφάνεια της θάλασσας.

Τα είδη φυλλοβόλων δρυών που κυριαρχούν στους βιότοπους αυτούς είναι τα Quercus conferta, Q. pubescens, Q. cerris, Q. sessiflora, Q. aegilops, Q. macedonica, Q. pendunculata. Από τα άλλα φυλλοβόλα τα σπουδαιότερα είναι η καστανιά, το τίλιο και η σορβιά.

Οι βιότοποι τω φυλλοβόλων δρυών ταξινομούνται σε τύπους ανάλογα με το επικρατέστερο φυτικό είδος κάθε συστάδος.

Γ. *Ορεινοί βιότοποι*

Οι ορεινοί βιότοποι διαδέχονται στην ηπειρωτική Ελλάδα τους βιότοπους των φυλλοβόλων δρυών. Στη νότια περιοχή της χώρας που είναι ξηρότερη από τη βόρεια κυριαρχεί η Abies cefalonica (ελάτη της Κεφαλονιάς), ενώ στη βόρεια κυριαρχεί η οξυά και μερικές άλλες μορφές ελάτων μεταξύ της A. cefalonica και A. alba.

Γ 1. Ορεινοί μεσογειακοί βιότοποι της Abies cefalonica

Απαντάται στα όρη της Πελοποννήσου, Ταϋγετο, Πάρνωνα, Μαίναλο, Χελμό, Κυλλήνη, Ερύμανθο και στα βουνά της νότιας Ελλάδας, στην Αττική, στον Παρνασσό, στη Γκιώνα και στον Κίσσαβο. Διαδέχεται κανονικά τςι φυλλοβόλες δρυς με βάση το υψόμετρο. Εν τούτοις, λόγω της ασυνεχούς εξάπλωσης των δρυών αυτών και κυρίως εξαιτίας της υποβάθμισης που επεκτείνει κατακόρυφα την εξάπλωσή του Q. coccifera, τα έλατα εμφανίζονται συχνά να διαδέχονται τις διαπλάσεις των αείφυλλων σκληρόφυλλων. Έτσι πολλές φορές συναντάται ως υποόροφος των ελάτων το πουρνάρι και η φιλλυρέα. Η ανθρώπινη επέμβαση στο φυσικό οικοσύστημα έχει κάνει δύσκολο τον εντοπισμό των ορίων του ορεινού ορόφου. Σήμερα τα έλατα του βιότοπου αυτού εμφανίζονται ανάλογα με την έκθεση και το γεωγραφικό πλάτος της περιοχής από το υψόμετρο των 550m και άνω. Για παράδειγμα στον Ερύμανθο, το Χελμό και την Κυλλήνη βρίσκονται σε υψόμετρο από 700 έως 900m, στις οροσειρές της Αττικής οι συστάδες είναι συμπαγείς από τα 1000m και άνω, στον Κιθαιρώνα το δάσος των ελάτων ξεκινά από τα 850m, στον Παρνασσό από τα 550m, ενώ στο όρος Καλλίδρομος στα 450m. Το ανώτατο όριο των ελατοδασών, όταν το υψόμετρο είναι επαρκές, όπως στον Ταϋγετο, φτάνει τα 1800 έως και 2000m.

Στο εσωτερικό του βιότοπου αυτού και ειδικά σε δολομιτικά πετρώματα εμφανίζονται αυτοφυείς συστάδες μαύρης πεύκης μαζί με έλατα. Τα αμιγή δάση μαύρης πεύκης είναι δευτερογενή και οφείλουν την εξάπλωσή τους στην επίδραση του ανθρώπου.

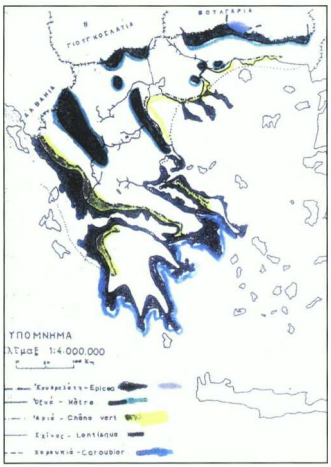

Χάρτης 1

Γ 2 Βιότοποι ελάτης και οξυάς

Το νοτιότερο σημείο εμφάνισης της οξυάς στην ηπειρωτική Ελλάδα βρίσκεται στο βουνό Οξυά στο ανώτατο τμήμα της λεκάνης του Σπερχειού. από το σημείο αυτό και βορειότερα αρχίζει η επέκατση της οξυάς και η υποχώριση του έλατου που στη Μακεδονία και Θράκη απαντάται σε λόγμες. Η εις ύψος εξάπλωση της οξυάς αρχίζει απο τα 850m (στα βουνά της Θεσσαλίας) αλλά δεν ξεπερνά τα 1000m. Στη Χαλκιδική η οξυά κατέρχεται μέχρι τα 200m ενώ στο γειτονικό Παγγαίο φτάνει μόνο μέχρι τα 700m στις νότιες πλαγιές του.

Τα δάση της οξυάς έχουν συγγένεια με τα αντίστοιχα της Δ. Ευρώπης και τηςΜεσευρώπης.

Γ 3. Βιότοποι της δασικής πεύκης (Pinus silvestris) και της ερυθρελάτης (Picea abies)

Οι βιότοποι αυτών των κωνοφόρων είναι ορεινοί, με περιορισμένη εξάπλωση, χαρακτηρίζουν όμως τη βιολογική ποικιλότητα του ελλαδικού χώρου.

Η δασική πεύκη απαντάται στις βόρειες κλυτείς των Πιερίων ορέων, στο Βέρμιο και στις κορυφογραμμές κατά μήκος των γιουγκοσλαβικών και βουλγαρικών συνόρων της χώρας. Συνήθως στα δάση αυτά αναπτύσσονται ο σφένδαμνος (Acer pseudoplatanus) και η σορβιά (Sorbus aucuparia). Στο όρος Ελατιά στην Ανατολική Μακεδονία μεταξύ της Δράμας και των βουλγαρικών συνόρων, το ύψος στο οποίο εμφανίζονται αμιγή δάση δασικής πεύκης ή σε ανάμειξη με οξυά είναι από 1100m έως 1500m.

Η μοναδική περιοχή της Ελλάδας στην οποία υπάρχει δάσος ερυθρελάτης βρίσκεται επίσης επί του Ελατιά και καταλαμβάνει έκταση περίπου 50.000 στρ.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι στη χώρα, όπου το ύψος των βουνών το επιτρέπει, αναπτύσσονται υποαλπικοί βιότοποι (Ολυμπος και Πίνδος) με κυριαρχία της λευκοδάμου πεύκης (Pinus heldrechii).

Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί ότι υπό ειδικές συνθήκες, όπως αυτές που υπάρχουν στις παρόχθιες περιοχές της χώρας, αναπτύσσονται ιδιαίτεροι τύποι βλάστησης που χαρακτηρίζεται ως παρόχθιος βλάστηση.

Οι συνήθεις παρόχθιες βλαστήσεις, σύμφωνα πάντα με το κυρίαρχο είδος, είναι της λιγαριάς (Vitex agnus- castus), της πικροδάφνης (Nerium oleander) που χαρακτηρίζει τις παρόχθιες περιοχές στις οποίες αναπτύσσεται ο βιότοπος του σχίνου, του πλατάνου (Platanus orientalis), της ιτιάς (Ulmus campestris), της λεύκας (Populus alba και P. nigra).

Η χαρτογράφηση των βασικότερων βιοτόπων της χώρας έχει απεικονισθεί από τους Debazac και Μαυρομμάτη (χάρτης 1) και Ντάφη (χάρτης 2), σύμφωνα με την κατάταξη των βιοτόπων που έχουν κάνει οι ερευνητές.

Η κατάταξη των δύο πρώτων ερευνητών έχει ήδη αναφερθεί. Όσον αφορά τον δεύτερο παρατίθενται τα βασικά είδη φυτών που κυριαρχούν σε κάθε μια από τις ζώνες του χάρτη.

Oleo-ceratonion: περιλαμβάνει δύο χώρους αύξησης, τον Oleo- ceratonium με κυρίαρχα είδη ημίθαμνους, όπως αστοιβή ή αφάνα (Poterium spinosum), Γκενίστα (Genista acantoclada), Ευουφόρμπια (Euphorbia acantho- - -), Φασκόμηλα (Salvia sp.), Ασφάκα Phlomis fruticosa), Λουμινάκια (Bal- - acetabulosa) κ.ά. Ο δεύτερος χώρος, Oleolentiscetum, έχει ως κυρίαρχα είδη την αγριελιά (Olea oleaster), το σχίνο (Pistacia lentiscus), Ρείκια (Erica sp.), Μυρτιά Myrtus communis), Αγιόκλημα (Lonicera etrusca) κ.ά.

Quercion ilicis: και εδώ μπορούν να διακριθούν δύο χώροι με διαφορετική βλάστηση. Ο πρώτος, Adracno-Quersetum, είναι πιο υποβαθμισμένος από την ανθρώπινη δραστηριότητα και περιλαμβάνει

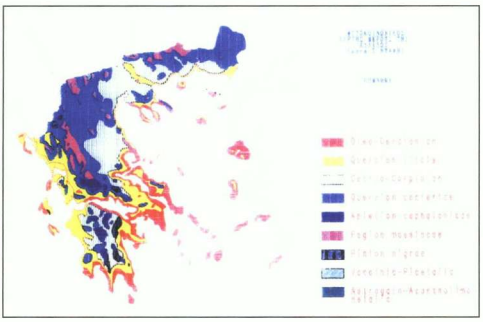

Χάρτης 2

Ερικώνες (Erica sp.), ψευδοκουμαριά (Arbutus unedo), Ασπάλαθο (Calycotome Vilosa) και Σπάρ- - (Spartium junceum). Ο δεύτερος, Orno-Quercetum ilicis, περιλαμβάνει αείφυλλο δρυ (Quarcus ilex), την Φιλλυρέα (Phillyrea media), από τις δρυς Quercus pubescens κ.ά.

Ostryo-carpinion: διακρίνεται σε τρεις χώρους που χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη του πουρναριού. Ακόμη αισθητή είναι η παρουσία του κότινου (Cotinus coggygria), της κοκοριτσιάς (Pistacia terebintus), του σφένδαμνου (Acer monspessulanum), διάφορα είδη δρυός κ.ά.

Quercion confertae: αντιστοιχεί ουσιαστικά στο χώρο ανάπτυξης των φυλλοβόλων δρυών.

Περιλαμβάνει ακόμη την καστανιά, το τίλιο, φυλλοβόλα είδη.

Abietion cefalonicae: η ζώνη της ελάτης της Κεφαλλονιάς.

Fagion mopesiacae: ο χώρος ανάπτυξης της οξιάς.

Pinion nigrae: Το δάσος της μαύρης πεύκης.

Vaccinio-Picetalia: Διακρίνεται σε δύο χώρους ανάπτυξης με βάση το έδαφος (ασβεστολιθικά και πυριτικά πετρώματα). Είναι η περιοχή ανάπτυξης της δασικής πεύκης και της ερυθρελάτης.

Astragalo-Acantolimonetalia: Παρουσιάζεται στα υψηλά βουνά της χώρας και σ' αυτήν αναπτύσσονται θαμνώδη και ποώδη είδη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αθανασιάδης Ν., *Δασική Φυτοκοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη 1982.
2. Βώκου Δ.- Στάμου Γ., *Σημειώσεις για το μάθημα Οικολογία* Ι, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1988.
3. Debazac F. E.- Μαυρομμάτης Γ., *Οι μεγάλες οικολογικές διαιρέσεις της δασικής βλαστήσεως εις την ηπειρωτικήν Ελλάδα*, Αθήνα 1971.
4. Duvigkeaud P., *La syntese ecologique*^{2}, Παρίσι 1984.
5. Elenberg H., Aufgaben und Methoden der Vegetations Kunde, *Einfurung in die Phytologie* 4.1, H. Walter (εκδ.), Στουτγάρδη 1956.
6. Μάργαρης Ν. Σ., *Εισαγωγή στην Οικολογία*, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1982.
7. Μαρδίρης Θ., *Επίδραση των αναδασώσεων στη δομή των μεσογειακού τύπου οικοσυστημάτων*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 1992.
8. Ντάφης Σ., Ταξινόμησις της δασικής βλαστήσεως της Ελλάδος, *Επιστημονική Επετηρίς της Γεωπονικής και Δασολογικής Σχολής* 15Β, 1973.
9. Ramade F., *Elements d' ecologie, ecologie appliquee*, Παρίσι 1982.
10. ΦΕΚ 160/Α/ν. 1650/16.10.1986, για την προστασία του Περιβάλλοντος.
11. ΦΕΚ 678/Β/25.10.90, κατάταξη έργων και δραστηριοτήτων σε κατηγορίες, περιεχόμενο Μελέτης Περιβαλ-λοντικών Επιπτώσεων (Μ.Π.Ε.) και λοιπές συναφείς διατάξεις σύμφωνα με το ν. 1650/1986, Υπουργική Απόφαση.

Χριστίνα ΓΙΟΥΡΓΑ

ΤΟ ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ

Οι πρώτες καταβολές της ζωής δημιουργήθηκαν μέσα στο υγρό στοιχείο και το υγρό στοιχείο είναι εκείνο που σήμερα συντηρεί τη ζωή. Είναι γνωστό ότι οι θάλασσες αποτελούν ένα από τους βασικούς φυσικούς πόρους του πλανήτη μας. Προσφέρουν τρόφιμα, βασικές πρώτες ύλες, οι μεγαλύτερες μετακινήσεις ανθρώπων και αγαθών γίνονται μέσα στις θάλασσες και τη θάλασσα χρησιμοποιεί ο άνθρωπος για αναψυχή, σπόρ, αλλά και για την απόρριψη των καταναλωτικών του υποπροϊόντων και των παραπροϊόντων των δραστηριοτήτων του.

Οι θάλασσες βρίσκονται σε μια δυναμική ισορροπία η οποία χαρακτηρίζεται από σχετικά σταθερή και ομοιόμορφη χημική σύσταση. Τα στοιχεία χλώριο, νάτριο, μαγνήσιο, θείο, ασβέστιο, κάλιο, βρώμιο και άνθρακας αποτελούν το 99.9% όλων των εν διαλύσει στοιχείων που βρίσκονται στο θαλασσινό νερό. Τα υπόλοιπα στοιχεία με ποσοστό περίπου 0.1% αντιπροσωπεύουν τα ιχνοστοιχεία, αλλά δεν παύουν να έχουν μεγάλη σπουδαιότητα για τη ζωή. Εξάλλου τα στοιχεία άνθρακας, άζωτο, φώσφορος και πυρίτιο είναι βασικά για την ανάπτυξη των φυτικών οργανισμών, δηλαδή, των πρώτων παραγωγών τροφών. Το φως, η θερμοκρασία και τα θρεπτικά άλατα κυρίως του αζώτου, του φωσφόρου και του πυριτίου είναι οι πρωταρχικοί παράγοντες για την παραγωγή και την αύξηση των φυτικών οργανισμών.

Η ηλιακή ενέργεια αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή ενέργειας και για τις θάλασσες. Σε πρώτο στάδιο οι φυτικοί οργανισμοί του πλαγκτού (φυτοπλαγκτό) με τη βοήθεια της ηλιακής ενέργειας και με τα διαλυμένα στο νερό αέρια και ανόργανα συστατικά παρασκευάζουν, παράγουν οργανικές ενώσεις, με την παρουσία διαφόρων ενζυμικών συστημάτων και μιας χρωστικής, της χλωροφύλλης, με βάση το φαινόμενο της φωτοσύνθεσης. Οι κυριότεροι παράγοντες της πρωτογενούς παραγωγής είναι συνήθως μονοκύτταρα φυτικά είδη, το φυτοπλαγκτό που βρίσκεται στα ανώτερα στρώματα των θαλασσών και από αυτό εξαρτώνται αμέσως ή εμμέσως οι άλλοι οργανισμοί. Στην πρωτογενή παραγωγή συνεισφέρει και μια άλλη βιοκοινωνία φυτικών οργανισμών, το φυτοβένθος που αποτελείται από θαλάσσια φυτά που βρίσκονται προσκολλημένα ή όχι στον πυθμένα μέχρις ένα ορισμένο βάθος, εκεί όπου φτάνει η ηλιακή ακτινοβολία.

Τα φυτά (πλαγκτό, φύκη, άλγη, ζοστέρες, ποσειδόνιες και άλλα ανώτερα φυτά) βρίσκονται στο πρώτο τροφικό επίπεδο και οι φυτοφάγοι πρωτογενείς καταναλωτές εξαρτώνται άμεσα από τα φυτά και αποτελούν το δεύτερο τροφικό επίπεδο. Μέσα σ' ένα οικοσύστημα θα πρέπει να μιλάμε για τροφικά πλέγματα που ουσιαστικά αντικατοπτρίζουν τις τροφικές σχέσεις ανάμεσα σε οργανισμούς που ανήκουν στα ίδια ή διαφορετικά τροφικά επίπεδα.

Οι αποσυνθέτοντες οργανισμοί είναι κυρίως βακτήρια και μύκητες που βρίσκονται σε αιώρηση στο θαλάσσιο περιβάλλον ή και προσκολλημένοι στον πυθμένα ή πάνω στα φυτά. Οι οργανισμοί αυτοί προσβάλλουν τις οργανικές ουσίες (νεκρά ζώα και φυτά κ.ά.) και τα προϊόντα της διάσπασης τους είναι τα θρεπτικά άλατα, τα οποία επανέρχονται μέσα στο νερό, εφόσον οι συνθήκες του περιβάλλοντος το επιτρέπουν. Δηλαδή, με τη δράση των μικροοργανισμών οι διακινούμενες ουσίες και ενώσεις στη βιόσφαιρά μας δημιουργούν ένα κλειστό σύστημα, το σύστημα το οποίο τα ανακυκλώνει.

Ο κύκλος της διακίνησης των θρεπτικών συστατικών στη θάλασσα έχει ως εξής:

* οι φυτικοί οργανισμοί καταναλώνουν θρεπτικά άλατα στα ανώτερα στρώματα της θάλασσας, εκεί που μπορεί να επιτελεστεί η φωτοσύνθεση.

* η κατανάλωση αυτή αναπληρώνεται από τη διάσπαση των οργανικών ουσιών σε θρεπτικά άλατα από τους αποσυνθέτοντες οργανισμούς και από τη διακίνηση των ίδιων των θρεπτικών μέσα στο θαλάσσιο χώρο.

* η αναπλήρωση των θρεπτικών είναι βραδεία διαδικασία στη θαλάσσια μάζα, ενώ είναι ταχεία στην επιφάνεια των ιζημάτων του πυθμένα.

* η διακίνηση των θρεπτικών είναι οριζόντια, κατακόρυφη ή πλάγια και γίνεται με φυσικές διεργασίες, όπως για παράδειγμα κατά την ανάμιξη των υδάτων.

Το θαλάσσιο οικοσύστημα αποτελείται από τις θαλάσσιες βιοκοινότητες, δηλαδή τους πληθυσμούς των διαφόρων φυτών, ζώων και μικροοργανισμών (βακτήρια, μύκητες) και από το αβιοτικό περιβάλλον. Τα βιοτικά στοιχεία αποτελούνται από τους ζωντανούς οργανισμούς που διακρίνονται σε παραγωγούς, καταναλωτές και τους αποσυνθέτοντες οργανισμούς οι οποίοι έχουν την ικανότητα να διασπούν (αποσυνθέτουν) κάθε οργανικό συστατικό.

Οι θάλασσες συμμετέχουν ενεργά στον υδρολογικό κύκλο του νερού και αποτελούν τον υποδοχέα όλων των απορροών και ουσιών που προέρχονται από τη στεριά, τον αέρα και τα εσωτερικά νερά. Έτσι, αργά ή γρήγορα όλα καταλήγουν στη θάλασσα. Με την συγκέντρωση του ανθρώπου και των δραστηριοτήτων του σε μεγάλα αστικά και βιομηχανικά κέντρα και με τις εκτεταμένες πρακτικές των καλλιεργειών του εδάφους, καθώς και με τη ραγδαία τεχνολογική εξέλιξη των τελευταίων δεκαετιών, άρχισαν και στη χώρα μας να δημιουργού-νται προβλήματα μεταβολών και αλλοιώσεων του φυσικού περιβάλλοντος, προβλήματα ρύπανσης. Έτσι, η ρύπανση του θαλάσσιου περιβάλλοντος προέρχεται από τις αυξανόμενες απορροές, τις ροές και τα απόνερα προς τις θάλασσες και μάλιστα από εκείνες τις ουσίες οι οποίες κάποτε βρισκόντουσαν σε δυναμική ισορροπία με το περιβάλλον.

Σήμερα, οι ουσίες αυτές με τη βοήθεια των ποικίλων ανθρωπογενών δραστηριοτήτων διακινούνται σε τέτοιες ποσότητες που καθιστούν ελλειματική ή και αδύνατη την ενσωμάτωσή τους από το φυσικό περιβάλλον και τους μηχανισμούς του. Επιπρόσθετα με τις ουσίες φυσικής προέλευσης διακινούνται και τεχνητές ουσίες που δημιουργήθηκαν κατά την εξελικτική πορεία της τεχνολογικής εξέλιξης όπως εντομοκτόνα, τεχνητές ραδιενεργές ενώσεις κ.ά. Έτσι, με την πάροδο των ετών οι πιο πάνω ενώσεις, ουσίες και στοιχεία έρχονται προς τις θάλασσες και μεταβάλλουν τη βιογεωφυσικοχημική ισορροπία του φυσικού περιβάλλοντος με άμεσες και έμμεσες συνέπειες για την ανθρώπινη ζωή και τη ζωή όλων των έμβιων όντων.

Από τους σημαντικότερους δείκτες ισορροπίας του θαλάσσιου οικοσυστήματος είναι το διαλυμένο στο νερό οξυγόνο. Οι διάφορες απορροές στις θαλάσσιες παράκτιες περιοχές, εκτός των άλλων συστατικών αποτελούνται από οργανικές ουσίες οι οποίες για να διασπαστούν χρειάζονται οξυγόνο το οποίο καταναλώνουν από τον περιβάλλοντα χώρο με δυσμενή αποτελέσματα για το περιβάλλον.

Για την αντιμετώπιση αυτών των περιβαλλοντικά δυσμενών συνθηκών είναι δυνατόν τα λύματα και οι περισσότερες επιφανειακές απορροές να συλλέγονται ώστε να υποβληθούν σε κατάλληλη επεξεργασία. Μια τέτοια επεξεργασία στο αρχικό στάδιο περιλαμβάνει την καθίζηση που δεν μεταβάλλει ουσιαστικά το ποσό των οργανικών ουσιών, ενώ στα επόμενα στάδια του βιολογικού καθαρισμού επιτυγχάνεται διάσπαση των οργανικών ουσιών μέχρι και 90%.

Το οικολογικό ενδιαφέρον της θάλασσας μεταξύ των άλλων συνοψίζεται και στα εξής:

* Το 71% περίπου της επιφάνειας της γής καλύπτεται από θάλασσες οι οποίες έχουν ζωή σε ολόκληρο τον όγκο της, παρότι μερικές πολύ βαθιές περιοχές χαρακτηρίζονται ως αξωικές.

* Οι θάλασσες είναι ένα συνεχές περιβάλλον, δεν διακόπτονται και επομένως οι μετακινήσεις των οργανισμών σε διάφορες περιοχές ελέγχονται μόνο από φυσικοχημικούς παράγοντες (θερμοκρασία, αλατότητα, βάθος), κλιματικά φαινόμενα και τη δυναμική των θαλάσσιων (ρεύματα) μαζών.

* Τα νερά των θαλασσών κινούνται συνεχώς. Οι άνεμοι, η θερμοκρασία, η πυκνότητα, η αλατότητα, η διαμόρφωση του πυθμένα, η ύπαρξη ή απουσία νήσων, αλλά και η περιστροφή της γης δημιουργούν μεταξύ των άλλων την κύρια αιτία των ρευμάτων και της κίνησης των θαλάσσιων μαζών. Οι κινήσεις αυτές τροφοδοτούν και διακινούν μεταξύ των άλλων και το οξυγόνο το οποίο είναι ζωογόνο για τους θαλάσσιους οργανισμούς.

Οι παλίρροιες επίσης δημιουργούν κίνηση στα νερά ως αποτέλεσμα των κινήσεων και των ελκτικών δυνάμεων της σελήνης και του ήλιου. Οι παλίρροιες στην παράκτια περιοχή ρυθμίζουν το *βιολογικό ρολόι* των παράκτιων οργανισμών.

* Η περιεκτικότητα του θαλασσινού νερού σε άλατα είναι μεγάλη. Η μέση αλατότητα είναι περίπου 35%Ο, ενώ το χλωριούχο νάτριο συμμετέχει στο θαλασσινό νερό με αναλογία περίπου 27%ο. Ειδικότερα ανά ένα κυβικό χιλιόμετρο θαλασσινού νερού μεταξύ των άλλων περιέχονται, 19 εκ. τόννοι χλώριο, 10 εκ. τόννοι νάτριο, 1 εκ. τόννοι μαγνήσιο , 900.000 τόννοι θείο, 400.000 τόννοι ασβέστιο, 380.000 τόννοι κάλιο, 66.000 τόννοι βρώμιο, 28.000 τόννοι άνθρακας, 8.000 τόννοι στρόντιο, 5.000 τόννοι βόριο, 3.000 τόννοι πυρίτιο κ.ά.

* Αν και εκατομύρια τόννοι θρεπτικών συστατικών απορρίπτονται στις θάλασσες, τα θρεπτικά άλατα βρίσκονται μέσα στο θαλασσινό νερό με μικρές συγκεντρώσεις και επομένως αποτελούν περιοριστικό παράγοντα για την ανάπτυξη και αύξηση των οργανισμών. Για την έλλειψη αυτή την υπευθυνότητα φέρουν οι φυτοπλαγκτικοί οργανισμοί οι οποίοι με τις δραστηριότητές τους ρυθμίζουν την κατανάλω-ση των θρεπτικών αυτών αλάτων.

* Οι θαλάσσιοι οργανισμοί ως κύριο, περιοριστικό παράγοντα έχουν το οξυγόνο. Η περιεκτικότητα του νερού σε οξυγόνο εξαρτάται από πολλούς παράγοντες. Ουσιαστικά το διαλυμένο στο νερό οξυγόνο μειώνεται με το βάθος, με την αύξηση της θερμοκρασίας, ενώ αυξάνεται με τον κυματισμό και τη φωτοσύνθεση.

Όλοι οι ζωικοί οργανισμοί με τα 26 φύλα τους αντιπροσωπεύονται και στο θαλάσσιο περιβάλλον. Οι περισσότερο διαδεδομένοι οργανισμοί είναι τα βακτήρια και τα ψάρια, ενώ από τους φυτικούς οργανισμούς τα φύκη έχουν ιδιαίτερη σημασία για τη ζωή στη θάλασσα.

Οι θάλασσες διαρθρώνονται σε διάφορες ζώνες, επίπεδα στα οποία βρίσκονται οι διάφοροι οργανισμοί, με συγκεκριμμένες τροφικές σχέσεις και αλληλοεξαρτήσεις. Έτσι διακρίνονται:

* Πλαγκτικοί οργανισμοί που επιπλέουν και μεταφέρονται από τα ρεύματα, παρότι πολλοί μπορούν να κινούνται σε περιορισμένο χώρο (φυτοπλαγκτό, ζωοπλαγκτό).

* Βενθικοί οργανισμοί που βρίσκονται στον πυθμένα, είτε προσκολλημένοι, είτε πάνω σε αυτόν, είτε μέσα στο ίζημα(σκώληκες, μαλάκια).

* Νηκτικοί οργανισμοί που κολυμπούν αναζητώντας τροφή (ψάρια, κεφαλόποδα).

* Οργανισμοί του περίφυτου είναι εκείνοι που ζουν προσαρμοσμένοι πάνω σε φυτά ή ζώα.

* Οργανισμοί του νευστού είναι εκείνοι που κολυμπούν ή παραμένουν στην επιφάνεια (μέδουσες).

Παράκτια είναι η περιοχή της θάλασσας που έχει άμεση σχέση και γειτονία με τον πυθμένα και τη χέρσο και οριοθετείται μέχρι την περιοχή όπου μπορούν να βρεθούν τα ριζωμένα ανώτερα φυτά. Η περιοχή αυτή είναι η πλέον παραγωγική και για το λόγο αυτό χρειάζεται ιδιαίτερη μέριμνα και προστασία.

Η πελαγική περιοχή αφορά την ανοικτή θάλασσα, όπου μπορούν να βρεθούν όλοι οι οργανισμοί εκτός από το βένθος.

Από γεωγραφική άποψη η οριζόντια ζώνωση μιας θάλασσας εξαρτάται από την απόσταση της ακτής, τις παλίρροιες και τη διευθέτηση του πυθμένα και περιλαμβάνει:

* Την υφαλοκρηπίδα ή νηρητική ζώνη (7%) που αποτελεί την προέκταση της ξηράς και εκτείνεται μέχρι το βάθος των 200 μέτρων.

* Την βαθύαλη ζώνη (9%) που περιλαμβάνει την ηπειρωτική κατωφέρεια, δηλαδή την προέκταση της ξηράς με απότομη κλίση και εκτείνεται από τα 200 μέχρι τα 2.000 μέτρα βάθος.

* Την πελαγική ή αβυσσαία ζώνη (83%) πυθμένα με ομαλό ανάγλυφο από τα 2.000 μέτρα μέχρι τα 6.200 μέτρα βάθος.

Ανάλογα με την ανάπτυξη και τις τροφικές συνήθειες των διαφόρων πληθυσμών από βιολογική πλευρά οι ζώνες της θάλασσας διακρίνονται στην :

* Ευφωτική ή έφωτη ζώνη. Η ζώνη αυτή εκτείνεται μέχρι το βάθος εκείνο όπου μπορεί να επιτελεστεί η φωτοσύνθεση. Η ζώνη αυτή ποικίλει και εξαρτάται από φυσικούς, γεωλογικούς, κλιματικούς, βιολογι-κούς παράγοντες και άλλους παράγοντες που επηρεάζουν τη διαφάνεια του νερού.

* Αφωτική ζώνη. Εκτείνεται κάτω από την ευφωτική ζώνη συνήθως κάτω από τα 200 μέτρα βάθος. Η αφωτική ζώνη διακρίνεται στη μεσοπελαγική όπου απαντούν φυτοφάγοι οργανισμοί (εδώ συνήθως αναζητούν την τροφή τους φάλαινες, δελφίνια, φώκιες), στη βαθυπελαγική με κατεξοχή σαρκοφάγους οργανισμούς (εδώ συναντώνται τα μεγάλα καλαμάρια και χταπόδια) και στη βενθική ζώνη. Στη βενθική αυτή ζώνη συναντώνται σπόγγοι, κρινοειδή, ψάρια της αβύσσου κ.ά.).

Το παράκτιο περιβάλλον έχει σημαντική σημασία για τη χώρα μας. Παράκτια νερά χρησιμοποιούνται για την αλιεία, αναψυχή και τουρισμό. Το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού της χώρας μας και οι οικονομικές δραστηριότητες συγκεντρώνονται κατά μήκος των ακτών με άμεση επίδραση στις χρήσεις και λειτουργίες που εξυπηρετούνται στο παράκτιο θαλάσσιο περιβάλλον. Με την αύξηση του πληθυσμού, την βιομηχανική ανάπτυξη και την αύξηση της τουριστικής κίνησης τα προβλήματα της παράκτιας ρύπανσης αυξάνονται προς το χειρότερο.

Στα παράκτια νερά συνήθως απορρίπτονται αστικά λύματα και βιομηχανικά απόβλητα, όπως και σκουπίδια, απόνερα, λάδια και πετρέλαια από τις δραστηριότητες της ξηράς και τη ναυτιλία. Μάλιστα η ναυτιλία παίζει ένα σπουδαίο ρόλο στην ελληνική οικονομία που μαζί με την εξερεύνηση πετρελαίου και τη μεταφορά του, μοιράζονται τα θαλασσινά νερά με τον τουρισμό και πρόσφατα με τις ιχθυοκαλλιέργειες. Έτσι, η ποιότητα αυτών των νερών και η προστασία της ζωής τους είναι κριτική για τη συνέχιση επιτυχημένης τουριστικής κίνησης και τη διατήρηση των καθαρών θαλασσών της πατρίδας μας.

Γενικά, η ποιότητα των παράκτιων περιοχών της θάλασσας παραμένει καλή έως και άριστη σε πολλές ακόμη θαλάσσιες περιοχές, αν και πλήθος από ρυπαντές και αυξημένα ρυπαντικά φορτία απειλούν τις θάλασσές μας. Όμως, οι εθνικοί φορείς για τον έλεγχο και την προστασία του θαλάσσιου περιβάλλοντος στη

χώρα μας, έχουν αναπτύξει προηγμένη τεχνογνωσία για την πρόληψη της ρύπανσης των θαλασσών, αλλά και για την καταπολέμησή της σε έκτακτες περιπτώσεις, ενώ προσδοκάται ότι σε λίγα χρόνια δεν θα υπάρχει αστική και βιομηχανική περιοχή στη χώρα μας που να μη διαθέτει σύστημα επεξεργασίας λυμάτων και αποβλήτων.

Το μέλλον θα πρέπει να είναι δύσκολο, αλλά θα πρέπει να υπάρχει αισιοδοξία, χωρίς εφησυχασμό, γιατί μεταξύ των άλλων έχει ξεκινήσει εδώ και μερικά χρόνια εκστρατεία για την ευαισθητοποίηση μας, χωρίς τους υστερισμούς των λίγων. Το πρόβλημα για τις επόμενες γενιές εντοπίζεται στις ουσίες της σύγχρονης τεχνολογίας, στα βαριά μέταλλα που έχουν ανεπανόρθωτες συνέπειες για τη ζωή, αλλά και στα θρεπτικά συστατικά και τα φυτοφάρμακα που οι γεωργικές καλλιέργειες εμπλουτίζουν τους θαλάσσιους αποδέκτες.

Η κατάλληλη αγωγή, η εκπαίδευση, η επιμόρφωση και ο συνεχής έλεγχος του περιβάλλοντος είναι από εκείνες τις συνιστώσες που μπορούν να εξασφαλίσουν την προστασία των θαλασσών.

Θεόδωρος ΚΟΥΣΟΥΡΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Το φαινόμενο της μετανάστευσης (migration) φαίνεται ότι προβλημάτισε από πολύ παλιά τον άνθρωπο. Οι πρώτες εξηγήσεις που δόθηκαν για την εποχιακή εμφάνιση ορισμένων ειδών ήταν αστείες με τα σημερινά δεδομένα αλλά πολύ ενδιαφέρουσες και ίσως ενδεικτικές της ευρηματικότητας του ανθρώπινου νου και της ικανότητάς του να εφευρίσκει a posterion εξηγήσεις στην προσπάθειά του να κατανοήσει το περιβάλλον του. Ο Αριστοτέλης φαίνεται ότι πίστευε ότι ο Κοκκινοούρης *Phoenicurus phoenicurus*, είδος που έρχεται στην Ευρώπη την άνοιξη από την Αφρική, μετατρέπεται το χειμώνα σε Κοκκινολαίμη *Erithacus rubecula*, είδος που στη Μεσόγειο είναι αρκετά σπάνιο (εκτός από τα βουνά) και εμφανίζεται κυρίως το χειμώνα σε μεγάλους αριθμούς από την Ανατολική Ευρώπη. Στο Μεσαίωνα ήταν διαδεδομένη η άποψη ότι τα χελιδόνια περνούν το χειμώνα μέσα στη λάσπη στον πυθμένα λιμνών και βάλτων, μία υπόθεση που δεν είναι τόσο περίεργη όσο εκ πρώτης όψεως φαίνεται γιατί τα χελιδόνια συνήθως κοιμούνται το βράδυ μέσα σε εκτεταμένους καλαμιώνες, εκτός από το σύντομο διάστημα που βρίσκονται στις φωλιές τους, αλλά και βρίσκουν άφθονη τροφή πάνω από υγρότοπους κάθε μορφής. Έτσι, όταν πρωτοφτάσουν την άνοιξη από την Αφρική και τους τελευταίους δύο-τρεις μήνες πριν να φύγουν το φθινόπωρο περνούν το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας πάνω από βάλτους και έλη. Το βράδυ συγκεντρώνονται πάνω από τους καλαμιώνες σε πυκνά κοπάδια, πετώντας χαμηλά πάνω από τα καλάμια, και το κοπάδι εξαφανίζεται απότομα μέσα στο μισοσκόταδο καθώς ολόκληρο το κοπάδι ξαφνικά σταματάει να πετάει και κάθεται συγχρονισμένα μέσα στα καλάμια.

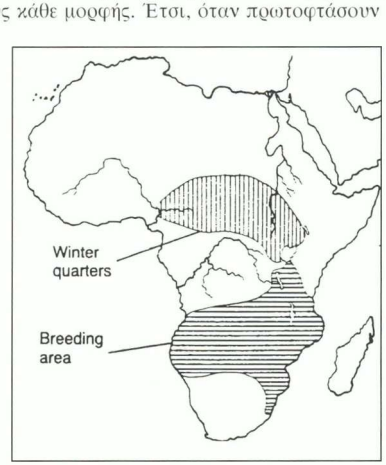

Σχήμα 1 Μετανάστευση ενός είδους γιδοβυζάχτρας (οικογένεια Caprimulgidae) εντός της Αφρικανικής ηπείρου. Οριζόντια σκίαση: περιοχή αναπαραγωγής (εποχή βροχών νότια του Ισημερινού), κάθετη σκίαση: περιοχή "διαχείμασης" (εποχή βροχών βόρεια του Ισημερινού), (από Welty, J.C. - L. Baptista, *The life of birds* [4]. Harcourt Brace Jovanovich 1988)

ΣΚΟΠΟΙ ΠΟΥ ΕΞΥΠΗΡΕΤΕΙ Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Η μετανάστευση είναι κατά κύριο λόγο μια προσαρμογή για την εκμετάλλευση εποχιακής αφθονίας τροφής. Αυτό μπορούμε να το συνάγουμε εύκολα από το γεγονός ότι παρατηρείται σε οικοσυστήματα με μεγάλες εποχιακές μεταβολές π.χ. σε περιοχές με ηπειρωτικό κλίμα, ή με εποχιακές βροχοπτώσεις, ενώ είναι σπάνιο φαινόμενο όταν επικρατούν σταθερότερες αβιοτικές και βιοτικές συνθήκες, όπως στα υγρά τροπικά δάση ή τις παραθαλάσσιες περιοχές με ωκεάνειο κλίμα. Αν και είναι ένα φαινόμενο πιο γνωστό στα εύκρατα και τα πολικά κλίματα, παρατηρείται επίσης και σε εποχιακά κλίματα σε τροπικές περιοχές, με εναλλαγή εποχών βροχών και ξηρασίας (ένα παράδειγμα παρουσιάζεται στο σχήμα 1). Ωστόσο είναι λιγότερο σημαντικό φαινόμενο στο Νότιο Ημισφαίριο, απλώς και μόνο

επειδή μέρος του είναι θάλασσα, άρα δεν υπάρχουν μεγάλοι πληθυσμοί χερσαίων πουλιών για να κάνουν μετακινήσεις.

Εκτός από τα πουλιά, και πολλές άλλες κατηγορίες ζώων είναι μεταναστευτικές: πεταλούδες της μέρας αλλά και της νύχτας (Lepidoptera), ψάρια, καλαμάρια, μεγάλα χοτροφάγα θηλαστικά (τάρανδοι, αφρικανικές αντιλόπες), και νυχτερίδες. Και σ' αυτές τις περιπτώσεις σχεδόν πάντα πρόκειται για είδη που ζουν σε εποχιακά οικοσυστήματα.

Όταν βρίσκονται στην Αφρική, τη Ν.Ασία ή τη Ν.Αμερική, τα περισσότερα είδη πουλιών από την Ευρασία και τη Β.Αμερική αποφεύγουν την έρημο και το συμπαγές, μη-εποχιακό δάσος των βροχών, προτιμώντας και εκεί τα εποχιακά κλίματα (σχήμα 2). Στα εποχιακά κλίματα των τροπικών περιοχών οι μετανάστες από το βορρά φτάνουν (συνήθως) την εποχή που παρατηρείται υπεραφθονία τροφής, π.χ. με την έναρξη της βροχερής περιόδου. Κατά τη διάρκεια των μηνών που έχουν προηγηθεί οι συνθήκες ήταν πολύ πιο δύσκολες και ο πληθυσμός των εντόπιων ειδών έχει μειωθεί, έτσι ώστε τα πουλιά που φτάνουν εκείνη την εποχή από τον βορρά να μην αντιμετωπίζουν ισχυρό ανταγωνισμό. Είναι ευνόητο ότι τέτοιου είδους μειωμένο ανταγωνισμό δεν μπορούν να βρουν σε σταθερά οικοσυστήματα, με εξέχον παράδειγμα τα υγρά τροπικά δάση, όπου η πρωτογενής παραγωγή είναι σταθερή όλο το χρόνο και οι καταναλωτές (πρωτογενείς, δευτερογενείς κ.λ.π.) έχουν σχετικά σταθερούς πληθυσμούς που πλησιάζουν τη φέρουσα ικανότητα (carrying capacity) του οικοσυστήματος καθ' όλη τη διάρκεια του έτους[1].

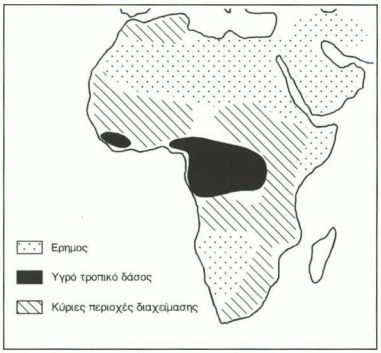

Σχήμα 2 Χώροι διαχείμασης για είδη πουλιών που μεταναστεύουν από την Ευρασία στην Αφρική

Αν και η εκμετάλλευση εποχιακών πηγών τροφής είναι η βασική κινητήρια δύναμη για τη μετανάστευση, διάφοροι άλλοι παράγοντες υπεισέρχονται στον καθορισμό της βέλτιστης στρατηγικής για κάθε είδος. Στις αρκτικές περιοχές ζουν κυρίως μεταναστευτικά πουλιά που έρχονται αργά την άνοιξη (μέσα Μαΐου- μέσα Ιουνίου), όταν λιώνουν οι πάγοι, και φεύγουν τέλος Ιουλίου/τέλος Αυγούστου, όταν πλησιάζουν πάλι οι πρώτοι παγετοί και χιονοπτώσεις. Εδώ δεν είναι μόνο η αφθονία της τροφής που προσελκύει τα πουλιά κατά το σύντομο καλοκαίρι αλλά και η μεγάλη διάρκεια της ημέρας, που τους επιτρέπει να τρέφονται και να ταΐζουν τους νεοσσούς τους λίγο - πολύ 24 ώρες το 24ωρο. Αντίθετα, η συνεχής νύχτα κατά το χειμώνα καθιστά την εξεύρεση τροφής δύσκολη και τη μετανάστευση σχεδόν επιτακτική. Η ησυχία και ασφάλεια είναι απαραίτητα σε ορισμένες ιδιαίτερα ευαίσθητες φάσεις της ζωής των πουλιών, με την προϋπόθεση ότι συνδυάζεται με αφθονία τροφής, όπως π.χ. κατά την εποχή της αναπαραγωγής ή την εποχή της πτερόρροιας στις πάπιες. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η μετανάστευση μπορεί να αποσκοπεί στην εξέρευση περιοχών που ικανοποιούν αυτές τις απαιτήσεις ησυχίας και ασφάλειας, ταυτόχρονα με άφθονη τροφή. Η αποφυγή χαμηλών θερμοκρασιών είναι ένας σοβαρός λόγος που μπορεί να ωθεί στη μετανάστευση. Περνώντας το χειμώνα σε ηπιότερα κλίματα μειώνονται οι ανάγκες σε καύσιμη ύλη. Ωστόσο σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις η αφθονία τροφής φαίνεται να υπερισχύει το ρόλο της θερμοκρασίας. Ένα παράδειγμα είναι το μικρό σποροφάγο πουλί *Carduelis flammea* (συγγενικό και σωματικά όμοιο με το Λούγαρο *Carduelis spinus*), το οποίο τον χειμώνα τρέφεται κατά προτίμηση με σπόρους σημύδας (*Betula*). Αντίθετα από τα άλλα

[1]. Ωστόσο υπάρχει μια σημαντική εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα. Στην Αμερικανική ήπειρο τα περισσότερα είδη της οικογένειας Parulidae, που αντιπροσωπεύει την κυριώτερη και πολυαριθμότερη ομάδα από μικρά δασόβια εντομοφάγα πουλιά, αντίστοιχο των Sylviidae της Ευρασίας, διαχειμάζουν στα υγρά μη-εποχιακά δάση της κεντρικής και Ν. Αμερικής και ιδιαίτερα του Αμαζονίου.

είδη, ο πληθυσμός της Σκανδιναβίας του *C. flammea* μεταναστεύει νότιο-ανατολικά προς τη Ρωσία όπου έχει μεγαλύτερη πιθανότητα να βρει την τροφή που προτιμάει, αφού η σημύδα είναι ιδιαίτερα κοινό είδος στη Ρωσία, παρά αν μετανάστευε νότια ή δυτικά προς τη δυτική ή τη νότια Ευρώπη. Με αυτή τη στρατηγική όχι μόνο δεν μεταναστεύει προς περιοχές με ηπιότερο χειμώνα αλλά συναντάει θερμοκρασίες χαμηλότερες από αυτές που θα είχε ακόμη και αν παρέμενε στη Σκανδιναβία το χειμώνα.

Οι κίνδυνοι και τα μειονεκτήματα της μετανάστευσης είναι πολλά. Καταιγίδες, πείνα, δίψα, αποπροσανατολισμός, εγκατέλειψη της *οικίας* υπό διάφορες μορφές, που πιθανώς με μεγάλο κόστος και μόχθο αποκτήθηκε και προστατεύτηκε από άλλα ομοειδή ή ετεροειδή κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Προφανώς, το όφελος από τη μετανάστευση θα πρέπει να υπερτερεί των μειονεκτημάτων για να δράσει η φυσική επιλογή υπέρ της μετανάστευσης.

ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Παρά τις συστηματικές έρευνες που έχουν γίνει τις τελευταίες δεκαετίες, η γνώση μας για τη μετανάστευση έχει ακόμα πολλά κενά. Διάφορες τεχνικές έχουν χρησιμοποιηθεί για τον καθορισμό των δρομολογίων της μετανάστευσης και τη σύνδεση χώρων αναπαραγωγής και χώρων διαχείμανσης για συγκεκριμένους πληθυσμούς.

Μία από τις πολυτιμότερες και παλαιότερες τεχνικές είναι η δακτυλίωση (ringing, Αμερική: banding), δηλαδή η τοποθέτηση ενός μεταλλικού δαχτυλιδιού (σχήμα 3), που φέρει χαραγμένο ένα μοναδικό αύξοντα αριθμό, σαν αριθμό ταυτότητας, και μια διεύθυνση στην οποία οποιοσδήποτε βρει το δαχτυλίδι μπορεί να το επιστρέψει και να πάρει πληροφορίες για το είδος, τον τόπο, την ημερομηνία δακτυλίωσης κλπ. Η δακτυλίωση ξεκίνησε με τη σημερινή της μορφή στη Δανία στα τέλη του 19ου αιώνα και σήμερα διεξάγεται στις περισσότερες χώρες του κόσμου. Τα δαχτυλίδια είναι κατασκευασμένα από ελαφρύ και ανθεκτικό ανοξείδωτο χάλυβα, έτσι ώστε να αντέχουν πάνω στο πόδι, και να μη γίνεται δυσανάγνωστη η επιγραφή για όσο διάστημα είναι δυνατό να ζήσει το πουλί. Το ανθεκτικότερο υλικό χρησιμοποιείται σε είδη μακρόβια (π.χ. θαλασσοπούλια) και εκείνα που ζουν σε ζεστό, αλμυρό νερό, όπου το καθαρό αλουμίνιο ή τα συνηθισμένα κράματα διαβρώνονται με γρήγορο ρυθμό. Κάθε κέντρο δακτυλίωσης διαθέτει γύρω στα 20 διαφορετικά μεγέθη, στην Ευρώπη συνήθως με εσωτερική διάμετρο από 1,88 mm έως 25,0 mm.

Στην Ευρώπη δακτυλιώνονται κάθε χρόνο πάνω από 4.000.000 πουλιά από 8.000 δακτυλιωτές σε κάθε μεγάλη χώρα εκτός, μέχρι στιγμής της Αλβανίας. Η Ελλάδα ήταν η τελευταία χώρα πριν την Αλβανία στο να ξεκινήσει να διεξάγει δακτυλιώσεις. Η δακτυλίωση είναι απαραίτητο να συντονίζεται και να ελέγχεται από ένα κέντρο, το οποίο διατηρεί αρχεία και πρωτόκολλα για τα δαχτυλίδια που χρησιμοποιούνται και για τις πληροφορίες που συλλέγονται. Το κέντρο αυτό δρα ως κόμβος ροής πληροφοριών από και προς δακτυλιωτές, ευρέτες και κέντρα άλλων χωρών και είναι υπεύθυνο για την εκπαίδευση νέων δακτυλιωτών και για τη σωστή διενέργεια των δακτυλιώσεων, έτσι ώστε αφενός τα στοιχεία που συλλέγονται να είναι επιστημονικώς ορθά και αξιοποιήσιμα και αφετέρου να μην προξενείται βλάβη στα πουλιά που δακτυλιώνονται.

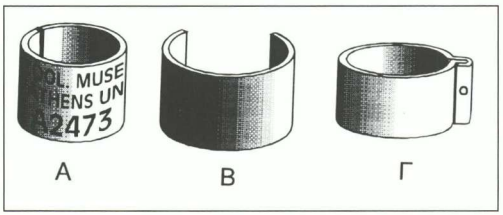

Σχήμα 3 Δείγματα δαχτυλιδιών για πουλιά: (Α) απλό δαχτυλίδι με αύξοντα αριθμό και διεύθυνση (κλεισμένο). (Β) δαχτυλίδι όπως το Α, ανοιχτό, δηλαδή πριν εφαρμοστεί στο πόδι του πουλιού. (Γ) τύπος δαχτυλιδιού με κούμπωμα στο πίσω μέρος για μεγάλα είδη (π.χ. για πελεκάνους, αετούς και κύκνους).

Στην Ελλάδα υπεύθυνο είναι το Ελληνικό Κέντρο Δακτυλίωσης (Τ.Θ. 20006, 11810 ΑΘΗΝΑ)

και τα δακτυλίδια που χρησιμοποιούνται φέρουν τη διεύθυνση του Ζωολογικού Μουσείου του Πανεπιστημίου Αθηνών: ZOOLOGICAL MUSEUM, ATHENS UNIVERSITY (με τις λέξεις συντετμημένες στα μικρότερα δαχτυλίδια).

Το κύριο προτέρημα της δακτυλίωσης ως μεθόδου μελέτης είναι το ότι δίνει ακριβείς πληροφορίες για τις μετακινήσεις ενός συγκεκριμένου, γνωστού ατόμου. Κατά την τοποθέτηση του δαχτυλιδιού καταγράφεται το είδος, το φύλο και η ηλικία του ατόμου (όπου αυτό είναι δυνατό) και λαμβάνονται διάφορες μετρήσεις σωματικού μεγέθους, βάρους, κατάστασης πετρώματος κλπ., πληροφορίες που δίνουν χρήσιμα συμπεράσματα όταν αργότερα γίνει ανάλυση των δεδομένων.

Το μεγαλύτερο μειονέκτημα της δακτυλίωσης είναι ότι το ποσοστό της επανεύρεσης των δακτυλιδιών είναι πολύ μικρό. Ενδεικτικά στη Βρετανία κυμαίνεται από 0,2% για τη Δενδροκελάδα *Anthus trivialis* έως 33% για τον Κύκνο *Cygnus olor* . Είδη τα οποία έχουν μεγάλη πιθανότητα να σκοτωθούν από τον άνθρωπο (π. χ. πάπιες) έχουν αυξημένο ρυθμό επανεύρεσης. Παρομοίως είδη τα οποία ζουν κοντά στον άνθρωπο και σκοτώνονται από αυτοκίνητα, πεθαίνουν μέσα σε κατοικημένες περιοχές ή δηλητηριάζονται συχνά από βιομηχανικά απόβλητα ή φυτοφάρμακα, καθώς και μεγαλόσωμα είδη (όπως οι κύκνοι) που είναι ορατά από απόσταση όταν πεθάνουν. Αντίθετα τα μικρόσωμα είδη ή εκείνα που ζουν μακριά από τον άνθρωπο σε δάση, βάλτους, ερήμους και άλλους παρόμοιους βιότοπους με χαμηλή ανθρώπινη παρουσία έχουν μικρή πιθανότητα να βρεθούν. Επίσης είδη τα οποία περνούν σημαντικό μέρος της ζωής τους σε περιοχές όπου ο ανθρώπινος πληθυσμός είναι αραιός ή χαμηλού μορφωτικού επιπέδου (π.χ. Αφρική, Σιβηρία) το ποσοστό των επανευρέσεων είναι μειωμένο (π.χ. Δενδροκελάδα)[2] . Στην Ελλάδα πολλά είδη εμπίπτουν σ\ αυτή την κατηγορία αφού τα περισσότερα μεταναστευτικά είδη που υπάρχουν στη ελληνική ορνιθοπανίδα είτε αναπαράγονται στη ΒΑ Ευρώπη και Βόρεια Ασία, είτε διαχειμάζουν στην Αφρική. Το ποσοστό επανεύρεσηςείναι επίσης χαμηλό για τα πουλιά που δακτυλιώνονται ως νεοσσοί επειδή η θνησιμότητα στα νεαρά στάδια είναι πολύ μεγάλη και σχετικά λίγα άτομα επιβιώνουν μέχρι να ανεξαρτοποιηθούν από τους γονείς και ακόμη λιγότερα μέχρι την πρώτη εποχή μετανάστευσης. Από την άλλη μεριά, η δακτυλίωση νεοσσών είναι σημαντική γιατί είναι ο μόνος τρόπος να γνωρίζουμε με ακρίβεια την προέλευση του δακτυλιωμένου ατόμου. Για ένα πλήρως ανεπτυγμένο άτομο που κινείται ελεύθερα δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με σιγουριά αν στο σημείο όπου δακτυλιώνεται βρίσκεται σε περιοχή αναπαραγωγής, διαχείμανσης ή απλώς είναι περαστικό ή περιπλανώμενο.

Ένας τρόπος να αυξηθεί το ποσοστό επανεύρεσης είναι οι δακτυλιωτές να προσπαθούν όχι μόνο να δακτυλιώσουν πολλά πουλιά αλλά και να προσπαθούν να τα επανασυλλάβουν σε περιοχές όπου πιθανόν μεταναστεύουν. Έτσι έχουν γίνει οργανωμένες προσπάθειες να συλληφθούν ευρασιατικά πουλιά στην Αφρική, τόσο σε περιοχές διέλευσης (π.χ. Μαρόκο) όσο και στις περιοχές διαχείμανσης (π.χ. Ν.Αφρική, Σενεγάλη).

Για την αύξηση του ποσοστού επανεύρεσης σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται άλλα αναγνωριστικά σημάδια, εκτός των μεταλλικών δαχτυλιδιών: μεγάλα πλαστικά έγχρωμα δαχτυλίδια στο πόδι (π.χ. σε πελεκάνους, στον Πελαργό *Ciconia ciconia*) ή κολλάρα στο λαιμό (κύκνοι, γένος *Cygnus*) με κωδικό τριών ή τεσσάρων γραμμάτων/ ψηφίων που μπορούν να διαβαστούν από μακριά με κυάλια ή τηλεσκόπιο, καθώς επίσης και πλαστικές χρωματιστές ετικέττες πάνω στη φτερούγα ή στο πόδι (σαν σημαιάκι). Τέλος σε μερικές περιπτώσεις χρησιμοποιείται η βαφή του πτερώματος ώστε να φαίνεται από απόσταση, με κλασικότερη μέθοδο τη βαφή με πικρικό οξύ (κίτρινο) σε διάλυμα αιθυλικής αλκοόλης. Είναι ευνόητο ότι τέτοιες μέθοδοι μπορούν να είναι χρήσιμες μόνο σε περιοχές όπου η πιθανότητα να εντοπιστεί και να αναφερθεί το σημαδεμένο άτομο από το ευρύτερο κοινό είναι μεγάλη, όπως σε περιοχές της Ευρώπης ή στη Βόρειο Αμερική.

---

2. Στην Ελλάδα πολλά είδη εμπίπτουν σ' αυτή την κατηγορία αφού τα περισσότερα μεταναστευτικά είδη που υπάρχουν στην ελληνική ορνιθοπανίδα είτε αναπαράγονται στη ΒΑ Ευρώπη και Βόρεια Ασία, είτε διαχειμάζουν στην Αφρική.

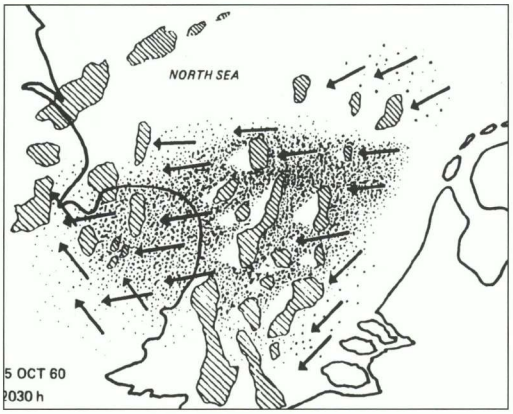

Σχήμα 4 Οθόνη ραντάρ στην ανατολική Αγγλία και στις Κάτω Χώρες ένα φθινοπωρινό βράδυ, με ΒΑ άνεμο. Οι κουκίδες αναπαριστούν την ηχώ πουλιών που μεταναστεύουν· πιθανότατα κάθε κουκίδα αντιστοιχεί σε ένα κοπάδι μικρών πουλιών. Παρατηρούμε την απουσία ηχώ πίσω από τα σύνεφα καταιγίδας (πλάγια γράμμωση), καθώς κατεβαίνουν χαμηλά για να αποφύγουν να πετάξουν μέσα από το σύννεφο, και τότε δεν γίνονται αντιληπτά από το ραντάρ. Αργότερα όμως ανεβαίνουν και πάλι στο κανονικό ύψος. Τα πουλιά, πιθανότατα κυρίως στρουθιόμορφα και Καλημάνες Vanellus vanellus, έρχονται από την Ολλανδία και τη Δανία και όταν φτάσουν στη ΝΑ Αγγλία στρέφονται και προς Β, απλώνονται δηλαδή πάνω από τη Βρετανία στις διάφορες περιοχές όπου θα περάσουν το χειμώνα. Κατά μήκος των ακτών της Ολλανδίας υπάρχει επίσης μετακίνηση χαραδριόμορφων προς ΝΔ (Hale W.G., *Waders*, Λονδίνο 1980)

Σημαντικές πληροφορίες έχουν προσφέρει μελέτες που έχουν γίνει με τη βοήθεια ραντάρ (παράδειγμα στο σχήμα 4). Το ραντάρ μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να παρακολουθήσουμε κοπάδια ή μεμονωμένα άτομα που πετάνε σε μεγάλα ύψη ή κατά τη νύχτα. Το μειονέκτημα του ραντάρ είναι ότι δεν είναι δυνατή η αναγνώριση του είδους, συχνά μάλιστα δεν είναι δυνατό να ξεχωρίσουμε την ηχώ ενός μεγάλου ατόμου από την ηχώ πολλών μικρών.

Η άμεση παρακολούθηση πουλιών κατά τη μετανάστευση με οπτικά βοηθήματα (κυάλια, τηλεσκόπιο) μπορεί να δώσει αξιόλογα αποτελέσματα υπό ορισμένες προϋποθέσεις. Εάν υπάρχει ένα καλό δίκτυο παρατηρητών στο έδαφος μπορεί να γίνει παρακολούθηση μεγάλων κοπαδιών κατά τη διάρκεια της ημέρας καθώς περνάνε πάνω από τους παρατηρητές. Σε σημεία όπου συγκεντρώνονται μεταναστευτικά πουλιά κατά τη μετακίνηση και πετάνε σε χαμηλό ύψος κατά τη διάρκεια της ημέρας (ακρωτήρια, ισθμοί, διάσελα ανάμεσα σε ψηλά βουνά, άλλα περάσματα) μπορεί επίσης να γίνει οπτική μελέτη του φαινομένου. Για ορισμένα μεγάλα πουλιά (π.χ. πελαργοί, αρπακτικά) έχουν χρησιμοποιηθεί και μικρά αεροσκάφη ή ανεμόπλανα για την παρακολούθηση συγκεκριμένων ατόμων ή κοπαδιών κατά τη μετανάστευση.

Τέλος σε μερικές περιπτώσεις έχει γίνει χρήση μικροπομπών, που μπορούν να δώσουν πολύ λεπτομερείς πληροφορίες για τα δρομολόγια της μετακίνησης. Το κύριο μειονέκτημα των πομπών είναι το βάρος τους. Το βάρος προέρχεται σε μεγάλο ποσοστό από την μπαταρία που περιέρχεται μέσα στη συσκευή. Όσο μεγαλύτερη η μπαταρία, τόσο μεγαλύτερη η διάρκεια ζωής της και τόσο ισχυρότερο το σήμα που μπορεί να εκπέμπει. Υπάρχουν πομποί που το συνολικό βάρος τους είναι της τάξης των 2g (κατάλληλοι για πουλιά βάρους π.χ. 80g) αλλά σ' αυτούς η μπαταρία είναι τόσο μικρή που η έντασή του σήματος είναι χαμηλή (ανιχνεύεται σε απόσταση 10-100 m), η παρακολούθηση είναι δύσκολη, ενώ η διάρκεια ζωής της μπαταρίας δεν ξεπερνάει τις 15-60 ημέρες. Αξίζει πάντως να αναφέρουμε ότι σε μεγάλα θηλαστικά, στα οποία το βάρος της συσκευής δεν είναι περιοριστικό, (π.χ. πολική αρκούδα) έχει γίνει δυνατό να χρησιμοποιηθούν ισχυροί πομποί σε συνδυασμό με δορυφορική αναμετάδοση του σήματος. Τα τελευταία χρόνια έγιναν επίσης οι πρώτες δοκιμές τέτοιων πομπών σε πουλιά, με δοκιμές π.χ. σε ένα Γύπα (Όρνιο) *Gyps fulvus*, ένα κύκνο *Gygnus columbianus* και ένα Κραυγαετό *Aquila pomarina* (σχήμα 5), με πολύ καλά αποτελέσματα. Οι ανωτέρω πομποί είχαν συνολικό βάρος έως 250g στις δύο πρώτες περιπτώσεις και 50g στους νεώτερου τύπου πομπούς της τρίτης περίπτωσης, ενώ η μπαταρία τους είχε διάρκεια ζωής δύο μήνες.

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Είναι πιθανό ότι η μετανάστευση μεταξύ πολύ απομακρυσμένων περιοχών αναπαραγωγής και διαχείμανσης ξεκίνησε από μικρές αλλά τακτικές ετήσιες μετακινήσεις, οι οποίες σταδιακά εντυπώθηκαν στο γενετικό υλικό. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ενώ στην αρχή κάποιο είδος πουλιού μπορεί να αντιδρούσε περιστασιακά σε κάποιες αντίξοες συνθήκες, και με την προϋπόθεση ότι αυτές οι συνθήκες ήταν αρκετά τακτικές στην εμφάνισή τους, η φυσική επιλογή επέλεξε εκείνα τα άτομα τα οποία είχαν μια ενστικτώδη τάση για μετακίνηση την κατάλληλη εποχή.

Συνθήκες ιδιαίτερα κατάλληλες για τέτοιες μετακινήσεις επικρατούσαν κατά τις εποχές των παγετώνων, όταν περιοχές με κλίμα και βλάστηση ανάλογη των σημερινών πολικών περιοχών βρίσκονταν πολύ κοντά σε περιοχές με θερμότερο κλίμα. Καθώς με την πάροδο χιλιάδων χρόνων οι παγετώνες υποχωρούσαν προς τους πόλους, οι πληθυσμοί προσαρμοζόντουσαν σε σταδιακά μεγαλύτερες μετακινήσεις, με την επιλογή εκείνων των ατόμων που είχαν το ένστικτο της μετακίνησης περισσότερο ανεπτυγμένο και την ικανότητα του προσανατολισμού καλύτερα ρυθμισμένη.

Ο ακριβής χρονικός προσδιορισμός της περιόδου μετανάστευσης είναι ζωτικής σημασίας και σε κάθε είδος υπάρχει μια πολύ συγκεκριμένη εποχή μετανάστευσης. Εάν κάποιο άτομο φτάσει πολύ νωρίς στην περιοχή αναπαραγωγής πιθανότατα θα συνταντήσει αντίξοες συνθήκες και μπορεί να πεθάνει από το κρύο και την πείνα. Εάν φτάσει πολύ αργά θα βρει το χώρο κατειλημμένο από άλλα άτομα και ίσως να μην μπορέσει να ζευγαρώσει και να αναπαραχθεί εγκαίρως. Εάν καθυστερήσει την αναχώρησή του από την περιοχή αναπαραγωγής ίσως οι συνθήκες χειροτερέψουν σε τέτοιο βαθμό που δεν θα είναι ικανό να βρει την απαραίτητη τροφή για την εναπόθεση λίπους που συνήθως είναι απαραίτητη για την μετανάστευση. Αν πάλι αναχωρήσει πολύ νωρίς ίσως να βρει δυσμενείς συνθήκες (ξηρασία κλπ.) στις περιοχές διαχείμανσης ή καθ'οδόν.

Στα περισσότερα είδη πουλιών η μετανάστευση βασίζεται σε ενστικτώδη συμπεριφορά, η οποία με τη σειρά της βρίσκεται υπό τον έλεγχο ορμονών. Η δράση των ορμονών μέσα στο σώμα συνδυάζεται με ένα εσωτερικό βιολογικό ρολόι, το οποίο ενεργοποιεί ή αναστέλλει, ανάλογα με την εποχή, τη συμπεριφορά και τις άλλες λειτουργίες του οργανισμού για αναπαραγωγή, μετανάστευση, πτερόρροια κλπ. Το βιολογικό ρολόι μπορεί να λειτουργήσει ανεξάρτητα εξωτερικών συνθηκών, δηλαδή συνεχίζει για μεγάλο χρονικό διάστημα να προκαλεί ορμονικές αλλαγές συμπεριφοράς σε κάποιο πουλί που διατηρούμε στην αιχμαλωσία σε τεχνητές συνθήκες θερμοκρασίας, φωτισμού, τροφής κλπ. Όμως, μακροχρόνια ή λειτουργία του βιολογικού ρολογιού συντονίζεται με την εναλλαγή των εποχών υπό την επίδραση της μεταβαλλόμενης φωτοπεριόδου (βλ. και Αναπαραγωγή).

Σε αιχμάλωτα πουλιά από μεταναστευτικά είδη έχει παρατηρηθεί το φαινόμενο της ανησυχίας κατά την εποχή της μετανάστευ-

Σχήμα 5 Πορεία της μετανάστευσης από τη ΒΑ Γερμανία έως τη ΝΔ Πελοπόννησο ενός νεαρού Κραυγαετού με πομπό μέσω δορυφόρου. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η πορεία που ακολούθησε το συγκεκριμένο άτομο είναι ασυνήθιστη, αφού κανονικά έπρεπε να έχει στραφεί προς τα ανατολικά για να περάσει πάνω από το Βόσπορο. Ο πομπός σταμάτησε να εκπέμπει ενώ η μπαταρία είχε ακόμη ισχύ, πράγμα που δείχνει ότι είτε προσπάθησε να διασχίσει τη Μεσόγειο και πνίγηκε είτε ότι πυροβολήθηκε (Meyburg B.-U. - Scheller W.- Meyburg C., Satelliten-Telemetrie bei einem juvenilen Schreiadler (Aquila pomarina) auf dem Herbstzug, *J. Orn.* 134, 1993, 173-180)

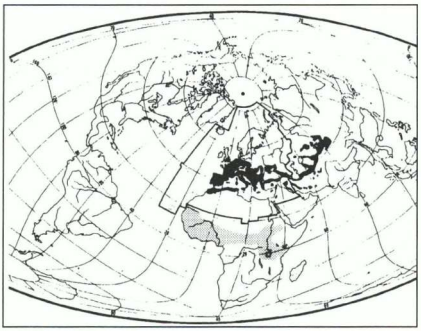

Σχήμα 6 Γεωγραφική κατανομή του Αηδονιού Luscinia megarhynchos. Μαύρο: αναπαραγωγή (καλοκαίρι). Σκίαση: διαχείμαση

σης. Το φαινόμενο αυτό, πιο γνωστό διεθνώς με τον γερμανικό όρο Zugunruhe, παρουσιάζεται δύο φορές το χρόνο, κατά τις εποχές μετανάστευσης. Για είδη που μεταναστεύουν κατά τη νύχτα, αμέσως μετά τη δύση του ηλίου παρατηρείται μια σύντομη περίοδος ύπνου (15 λεπτά έως 2 ώρες) και κατόπιν το πουλί ξυπνάει και πετάει ή χοροπηδάει μέσα στο κλουβί με αυξανόμενη ένταση μέχρι λίγο μετά τα μεσάνυχτα, οπότε σταδιακά αρχίζει να ησυχάζει. Η δραστηριότητα αυτή δείχνει να ανταποκρίνεται στενά στη δραστηριότητα των ελεύθερων πουλιών κατά την εποχή της μετανάστευσης.

Η σχέση της Zugunruhe με την μετανάστευση φαίνεται από το γεγονός ότι είδη που μεταναστεύουν σε μεγάλες αποστάσεις παρουσιάζουν το φαινόμενο για μεγαλύτερη χρονική περίοδο από ότι είδη που μεταναστεύουν σε κοντινότερες αποστάσεις. Δύο στενά συγγενικά είδη μικρών εντομοφάγων πουλιών της Ευρώπης έχουν διαφορετικές στρατηγικές μετανάστευσης. Ο *Phylloscopus trochilus* περνάει το χειμώνα στην Αφρική νότια της Σαχάρας και η μετανάστευσή του διαρκεί 3-4 μήνες. Ο *Phyloscopus collybita* ξεχειμωνιάζει στη Ν. Ευρώπη και τη Β. Αφρική και η μετανάστευσή του διαρκεί 1 μήνα. Παρακολούθηση αιχμάλωτων ατόμων από τα δύο είδη έδειξε ότι η έναρξη και η λήξη της *Zugunruhe* αντιστοιχούσε με τη μεταναστευτική περίοδο των ελευθέρων πουλιών του ίδιου είδους. Σε πείραμα με άτομα του ίδιου είδους αλλά διαφορετικής προέλευσης, νεοσσοί *P. trochillus* από τη Β. Σκανδιναβία κοντά στον αρκτικό κύκλο (το βορειότερο άκρο της γεωγραφικής κατανομής του είδους) και από τη Ν. Γερμανία ανατράφηκαν τεχνητά στην αιχμαλωσία, στο ίδιο σημείο στη Γερμανία. Στους νεοσσούς από τις βόρειες περιοχές η *Zugunruhe* ξεκινούσε νωρίτερα και διαρκούσε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, απ\ ότι στους νεοσσούς από τη Ν. Γερμανία, δείχνοντας ότι κατά βάση η μετανάστευση είναι γενετικά προγραμματισμένη, και δεν καθορίζεται απο εξωτερικούς παράγοντες.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ

Πολλά είδη πουλιών δεν μεταναστεύουν καθόλου (επιδημητικά, sedentary ή resident), π.χ. Σπουργίτι *Passer domesticus*, πέρδικες *Alectoris, Perdix*. Ακόμη και σε ορεινές ή πολύ βόρειες περιοχές (στο Β. ημισφαίριο) υπάρχουν είδη που δεν μεταναστεύουν, π.χ. δρυοκολάπτες, κουκουβάγιες, Κόρακας *Corvus corax*, αλλά και πολλά μικρόσωμα είδη, όπως το *Carduelis hornemanni* (βάρος 11-14g, όμοιο με το Λούγαρο *Carduelis spinus*), η "Σιβηρική Παπαδίτσα" *Parus cintus* (όμοιο με τον Καλόγηρο *Parus major*).

Πολλά είδη είναι αλλού μεταναστευτικά, αλλού επιδημητικά, και αλλού μερικώς μεταναστευτικά, δηλαδή ορισμένα άτομα του πληθυσμού μεταναστεύουν και άλλα παραμένουν όλο το χρόνο στο ίδιο μέρος. Ένα παράδειγμα τέτοιου είδους είναι ο Κότσυφας. Στη Β. Σκανδιναβία και το μεγαλύτερο μέρος της Ρωσίας είναι μεταναστευτικός. Στη Ν. Ευρώπη συνήθως δεν μεταναστεύει. Στην κεντρική Ευρώπη ορισμένα άτομα παραμένουν εκεί όλο το χρόνο ενώ άλλα άτομα από τον ίδιο πληθυσμό μεταναστεύουν σε περιοχές με ηπιότερο χειμώνα προς δυσμάς (π.χ. στη Γερμανία 3/4 επιδημητικά, 1/4 μεταναστευτικά).

Το φαινόμενο της μερικής μετανάστευσης παρατηρείται σε μεγάλο ποσοστό της ευρωπαϊκής ορνιθοπανίδας. Η μερική μετανάστευση φαίνεται να διατηρείται με κάποια δυναμική ισορροπία μέσα στους πληθυσμούς: ορισμένες χρονιές ευνοούνται τα άτομα που μεταναστεύουν, ορισμένες τα άτομα που παραμένουν στην περιοχή αναπαραγωγής. Η υπόθεση αυτή υποστηρίζεται από περιπτώσεις όπου κάποιο είδος αλλάζει

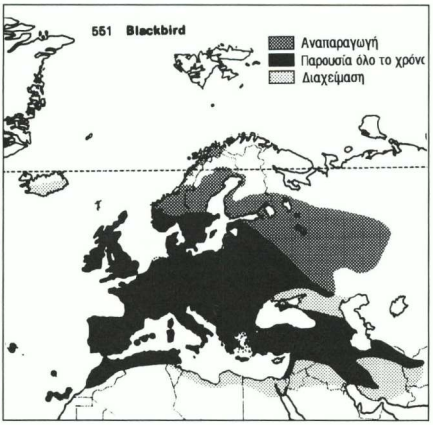

Σχήμα 7 Γεωγραφική κατανομή του Κότσυφα Turdus merula. Σκοτεινή σκίαση: μόνο καλοκαίρι (αναπαραγωγή), ανοιχτή σκίαση: μόνο χειμώνα. Μαύρο: παρουσία όλο το χρόνο (Harrison C., *Atlas of the birds of the western Palearctic*, Λονδίνο 1982)

σταδιακά τη συνηθισμένη του στρατηγική π.χ. ο πληθυσμός του Μελανόγλαρου *Larus fuscus*, που αναπαράγεται στη Βρετανία μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα ήταν κυρίως μεταναστευτικός και διαχείμαζε στις ακτές της Γαλλίας και της Ιβηρικής Χερσονήσου. Τα τελευταία όμως χρόνια άρχισε σταδιακά να παραμένει όλο και περισσότερο κοντά στις περιοχές αναπαραγωγής όλο το χρόνο. Ανάλυση των επανευρέσεων δαχτυλιδιών από το διάστημα 1962-75 έδειξε ότι το μέσο γεωγραφικό πλάτος των επανευρέσεων αυξανόταν κατά 1,6° το χρόνο, γεγονός που επιβεβαιωνόταν από μετρήσεις του συνολικού αριθμού που διαχείμαζε στη Βρετανία: 310 τον Ιανουάριο 1950, 2.800 τον Ιανουάριο 1960, 17.700 τον Ιανουάριο 1973. Στην περίπτωση του Μελανόγλαρου η αλλαγή της μεταναστευτικής συμπεριφοράς φαίνεται ότι προκλήθηκε από την αύξηση της τροφής που είναι διαθέσιμη το χειμώνα, α) από περισσεύματα και απορρίματα της εμπορικής αλιείας και β) από χώρους απόθεσης απορριμάτων.

Πάντως η μερική μετανάστευση μπορεί να προκαλείται και να διατηρείται σε ένα πληθυσμό και από άλλους λόγους, όπως διαφορές στο πλεονέκτημα της μετανάστευσης μεταξύ των δύο φύλων ή μεταξύ νεαρών και γηραιοτέρων ατόμων (Adriaensen- Dhondt 1990). Η πλαστικότητα και προσαρμοστικότητα των μερικώς μεταναστευτικών πληθυσμών φαίνεται ότι είναι μεγάλη. Σε πειράματα που έγιναν με δείγμα από ένα μερικώς μεταναστευτικό πληθυσμό Μαυροσκούφη *Sylvia atricapilla* από τη Ν. Γαλλία στην αιχμαλωσία, έγινε τεχνητή επιλογή δηλαδή τεχνητή αφαίρεση εκείνων που είχαν την τάση να μεταναστεύουν ή αντίθετα ανάλογα με την περίπτωση. Από τα πειράματα αυτά βρέθηκαν ότι ξεκινώντας από μια κανονική σύνθεση του πληθυσμού (3/4 μεταναστευτικά, 1/4 μη-μεταναστευτικά άτομα) ήταν δυνατό να προέλθει πληθυσμός εξ ολοκλήρου μεταναστευτικός (σε 3 γενεές) ή εξ ολοκλήρου μη-μεταναστευτικός (σε 4-6 γενεές).

ΧΩΡΟΙ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΔΙΑΧΕΙΜΑΝΣΗΣ

Ένας συνηθισμένος τύπος μετανάστευσης είναι αυτός μεταξύ Ευρώπης και Αφρικής, ο οποίος παρατηρείται ιδίως σε εντομοφάγα είδη π.χ. χελιδόνια, αηδόνι *Luscinia megarhynchos*, οικογένεια Sylviidae. Τα είδη αυτά βρίσκουν άφθονη τροφή στην Ευρώπη το καλοκαίρι αλλά δεν μπορούν εύκολα να επιζήσουν στην Ευρώπη το χειμώνα, είτε επειδή τα είδη των εντόμων στα οποία ειδικεύονται είναι σπάνια εκείνη την εποχή είτε επειδή λόγω της χαμηλής θερμοκρασίας, τα έντομα παραμένουν ακίνητα και επομένως δυσεύρετα (σχήμα 6). Εδώ μπορούμε να περιλάβουμε και είδη τα οποία μεταναστεύουν μεταξύ Ασίας (κυρίως βορειο-δυτικής) και Αφρικής- αν και τα περισσότερα είδη από τη Β. Ασία μεταναστεύουν το χειμώνα προς νότο ή νοτιο-ανατολικά προς τη Ν. Ασία, τα νησιά του Ειρηνικού και την Αυστραλία.

Ένας άλλος τύπος είναι της μετανάστευσης μεταξύ βόρειας ή ανατολικής Ευρώπης (ή βόρειας Ασίας) και Μεσογείου και Δ. Ευρώπης, που παρατηρείται πιο πολύ σε σποροφάγα ή καρποφάγα είδη. Η τροφή αυτών των ειδών δεν επηρεάζεται ιδιαίτερα από τις χαμηλές θερμοκρασίες του χειμώνα αλλά επειδή τρέφονται συχνά στο έδαφος προσπαθούν να αποφύγουν το μόνιμο κάλυμα χιονιού της βόρειας και ανατολικής

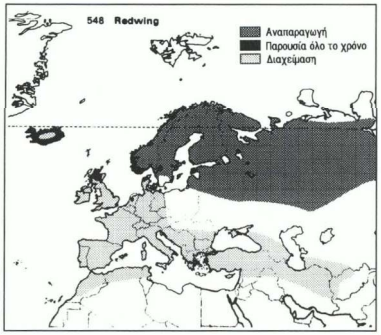

Σχήμα 8

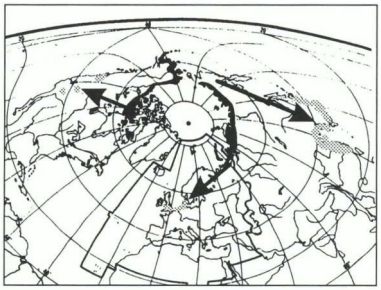

Σχήμα 9

Σχήμα 8 Γεωγραφική κατανομή της Κοκκινότσιχλας T. iliacus. Σκοτεινή σκίαση: μόνο καλοκαίρι (αναπαραγωγή), ανοιχτή σκίαση: μόνο χειμώνα. Μαύρο: παρουσία όλο το χρόνο (Harrison C., *Atlas of the birds of the western Palearctic*, Λονδίνο 1982)

Σχήμα 9 Γεωγραφική κατανομή του κύκνου Cygnus columbianus. Μαύρο: αναπαραγωγή. Σκίαση: διαχείμανση. Παρατηρούνται τρεις διαχωρισμένοι πληθυσμοί, ένας στη Βόρειο Αμερική, ένας που διαχειμάζει στη ΒΑ Ευρώπη και ένας που διαχειμάζει στην Α. Ασία (Cramp S. - Simmons K. E. L. (eds.), *The birds of the western palearctic* 1, Οξφόρδη 1977)

Σχήμα 10 Γεωγραφική κατανομή της Δρεπανοσκαλίδρας Calidris ferruginea. Μαύρο: αναπαραγωγή. Σκίαση: διαχείμαση (Cramp S. - Simmons K. E. L. (eds.), *The birds of the western palearctic* 1, Οξφόρδη 1977)

Σχήμα 11 Γεωγραφική κατανομή του Σταχτοπετρόκλη Oenanthe oenanthe. Μαύρο: αναπαραγωγή (καλοκαίρι). Σκίαση: διαχείμαση. Τα βέλη δείχνουν κατά προσέγγιση τη διαδρομή που ακολουθούν οι πληθυσμοί της Αλάσκας και του ΒΑ Καναδά (Cramp S. (ed.), *The birds of the western palearctic* 5, Οξφόρδη 1988)

Σχήμα 12 Γεωγραφική κατανομή και κατά προσέγγιση διαδρομή μετανάστευσης του Μαυροκιρκίνεζου Falco vespertinus

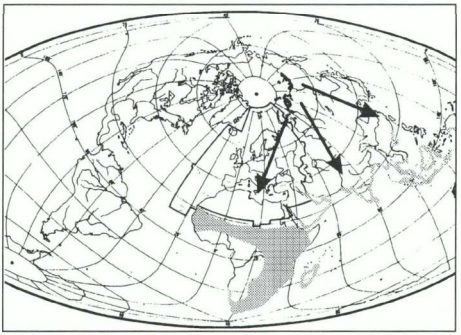

Σχήμα 10

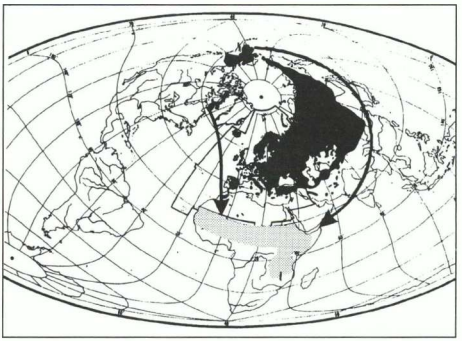

Σχήμα 11

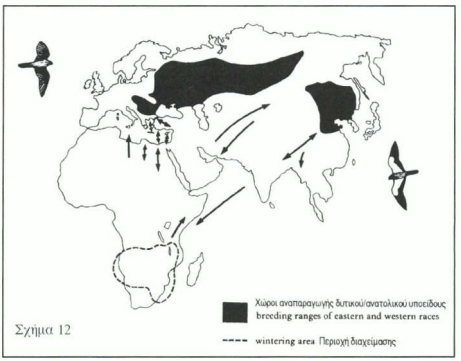

Σχήμα 12

Ευρώπης. Ορισμένα από αυτά διαχειμάζουν κυρίως μέσα στα όρια της περιοχής αναπαραγωγής νοτιότερων πληθυσμών του ιδίου είδους π.χ. Κότσυφας, (σχήμα 7), ενώ άλλα έχουν χωριστές περιοχές αναπαραγωγής στη Β. Ευρώπη και διαχείμανσης στη νότια π.χ. Κοκκινότσιχλα *Turdus iliacus* (σχήμα 8).

Τα περισσότερα είδη που αναπαράγονται στη Σιβηρία ή την Αρκτική είναι μεταναστευτικά. Ορισμένα από αυτά μετακινούνται προς τα δυτικά για να περάσουν το χειμώνα στην Ευρώπη, π.χ. ο κύκνος *Cygnus columbianus* (σχήμα 9).

Άλλα είδη μεταναστεύουν πιο νότια για να περάσουν το χειμώνα στην Αφρική, τη νότια Ασία ή την Αυστραλία π.χ. η Δρεπανοσκαλίδρα *Calidris ferruginea* (σχήμα 10) και πολλά άλλα χαραδριόμορφα (παρυδάτια) της αρκτικής από τα γένη *Calidris*, *Pluvialis*, *Arenaria* κλπ. Το Αρκτικό Γλαρόνι *Sterna paradisaea* μεταναστεύει σε αποστάση 18.000 km (η κάθε διαδρομή), σχεδόν από το Βόρειο Πόλο έως το Νότιο και κατά συνέπεια πιθανότατα είναι το είδος που μπορεί να απολαμβάνει το περισσότερο ηλιακό φως στη διάρκεια ενός χρόνου από οποιοδήποτε άλλο ζωντανό οργανισμό, αφού μετακινείται από το αρκτικό καλοκαίρι της Ανταρκτικής και αντίστροφα.

ΚΑΘΟΡΙΣΜΟΣ ΧΩΡΟΥ ΔΙΑΧΕΙΜΑΝΣΗΣ

Όπως και στη χρονολόγηση της μετανάστευσης, έτσι και ο έλεγχος της ακολουθητέας διαδρομής και της εύρεσης των χώρων αναπαραγωγής και διαχείμανσης είναι βασισμένος πάνω σε ενστικτώδη σχήματα συμπεριφοράς και ορμονικές επιδράσεις. Αυτό γίνεται φανερό όταν κάποιο είδος εξαπλώνεται πέρα από τα συνηθισμένα όρια της κατανομής του αλλά συνεχίζει να ακολουθεί τις αρχέγονες διαδρομές και να πηγαίνει στους καθιερωμένους χώρους διαχείμανσης. Για παράδειγμα, ο Σταχτοπετρόκλης *Oenanthe oenanthe* που αναπαράγεται στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρασίας έχει σχετικά πρόσφατα επεκτείνει την κατανομή αναπαραγωγής του τόσο στα δυτικά όσο και στα ανατολικά: στα ΒΔ., επεκτάθηκε από τη Γροιλανδία στο ΒΔ Καναδά και στα ΒΑ. επεκτάθηκε από τη ΒΑ. Σιβηρία στην Αλάσκα (σχήμα 11). Οι πληθυσμοί του ΒΔ. Καναδά μεταναστεύουν προς τα ανατολικά-νοτιοανατολικά, όπως οι πληθυσμοί της Γροιλανδίας, ενώ οι πληθυσμοί της Αλάσκας μεταναστεύουν προς τα δυτικά-νοτιοδυτικά προς την Αφρική, όπως οι πληθυσμοί της Σιβηρίας, διαχειμάζουν στην κεντρική ή Ν. Αμερική ή στη Ν. Ασία αντίστοιχα, ωστόσο προφανώς διατηρούν το προγονικό ένστικτο της κατεύθυνσης της μετανάστευσης.

Ανάλογη περίπτωση έχουμε στο Μαυροκιρκίνεζο *Falco vespertinus*. Το είδος αυτό αναπαράγεται από την Α. Ευρώπη έως την κεντρική Σιβηρία (υποείδος *F. v. vespertinus*), και ένας άλλος αποκομμένος πληθυσμός, που αντιπροσωπεύει το υποείδος *F. v. amurensis* αναπαράγεται στην Α. Ασία. Και τα δύο υποείδη μεταναστεύουν στην Αφρική, που για μεν το δυτικό υποείδος φαίνεται λογικό αλλά για το ανατολικό υποείδος σημαίνει ένα πολύ μεγάλο ταξίδι, διασχίζοντας ολόκληρη την Ασία (σχήμα 12). Πιθανότατα το είδος αυτό αρχικά αναπαραγόταν μόνο στην Α. Ευρώπη και τη Δ. Ασία. Αργότερα επεκτάθηκε ανατολικά, όπου κάποιοι πληθυσμοί στη συνέχεια αποκόπηκαν στην Α. Ασία και όπου σταδιακά εξελίχθηκε το ανατολικό υποείδος. Το υποείδος αυτό δεν μπόρεσε να αλλάξει περιοχή μετανέστευσης, ίσως επειδή μια μικρή αλλαγή στο ένστικτο, η οποία να μεταθέτει το χώρο διαχείμανσης λίγο προς τα ανατολικά θα σήμαινε ότι τα άτομα αυτά θα προσπαθούσαν να περάσουν το χειμώνα πάνω στον Ινδικό Ωκεανό.

Ένα αντίστροφο παράδειγμα αποτελεί ο Αμπελουργός *Emberiza melanocaphala*, είδος κυρίως της ΝΔ. Ασίας, με συγγενικά είδη στην κεντρική και Α. Ασία, που από τη ΝΑ. Ευρώπη μεταναστεύει προς τα Α-ΝΑ, με προορισμό την Ινδία και το Πακιστάν για να περάσει το χειμώνα (σχήμα 13).

Ένα από τα πιο αξιοπερίεργα είδη της Ευρώπης, ο Μαυροπετρίτης *Falco eleonorae* αναπαράγεται σε μικρά, συνήθως ακατοίκητα νησάκια της Μεσογείου και της ΒΔ Αφρικής και διαχειμάζει μόνο στη Μαδαγασκάρη (σχήμα 14). Ο Μαυροπετρίτης είναι αξιοπερίεργος και διότι αναπαράγεται το φθινόπωρο, το Σεπτέμβριο και Οκτώβριο (βλ. αναπαραγωγή), μοναδική εξαίρεση ανάμεσα σε όλα τα είδη ευρωπαϊκών που-

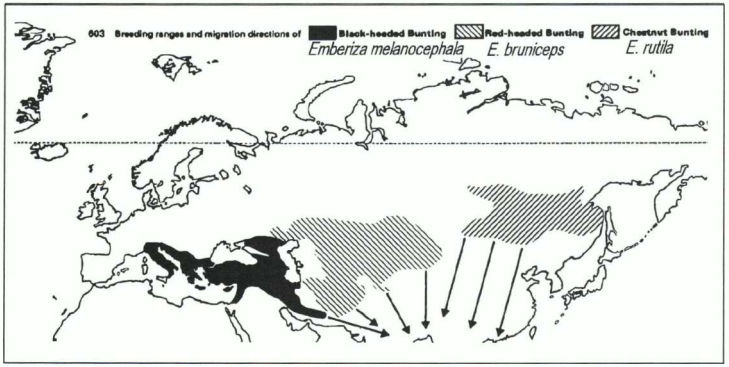

Σχήμα 13 Περιοχές αναπαραγωγής και γενική κατεύθυνση μετανάστευσης του Αμπελουργού Emberiza melanocephala και δύο συγγενών ασιατικών ειδών, της E. bruniceps και της E. rutila. Και τα τρία είδη διαχειμάζουν στη Ν. Ασία

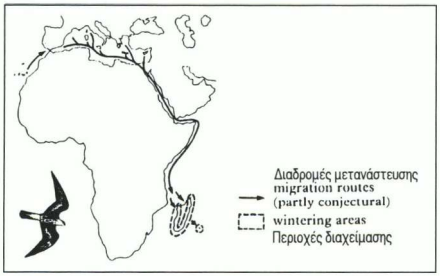

Σχήμα 14. Μετανάστευση του Μαυροπετρίτη Falco eleonorae

λιών, οπότε τρέφεται με μικρά πουλιά που μεταναστεύουν πάνω από τη Μεσόγειο. Όμως όλες τις άλλες εποχές του χρόνου τρέφεται με μεγάλα έντομα και είναι δύσκολο να εξηγήσουμε για ποιό λόγο περιορίζεται μόνο στη Μαδαγασκάρη με βάση παραμέτρους του βιοτικού ή αβιοτικού του περιβάλλοντος, αφού άλλα μικρά εντομοφάγα γεράκια όπως το *Falco vespertinus* και το *F. naumanni* διαχειμάζουν στην Αφρική όπου βρίσκουν άφθονο φαγητό και γενικά απόλυτα ικανοποιητικές συνθήκες διαβίωσης. Πιθανόν η μετανάστευση του στη Μαδαγασκάρη να οφείλεται σε ιστορικούς λόγους, όπως και στις παραπάνω περιπτώσεις.

ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Ορισμένα μεγαλόσωμα είδη, και ειδικά τα μεγάλα αρπακτικά και οι πελαργοί (*Ciconia*) χρησιμοποιούν ανοδικά ρεύματα θερμού αέρα για να κερδίσουν ύψος όχι μόνο στην καθημερινή τους ζωή αλλά και κατά τη μετανάστευση. Γι\ αυτό το λόγο μπορούν να μεταναστεύσουν μόνο πάνω από τη στεριά και όχι πάνω από τη θάλασσα και έτσι δεν μπορούν να ακολουθήσουν τη συντομότερη δυνατή διαδρομή μεταξύ χωρών αναπαραγωγής και διαχείμανσης αλλά χρειάζεται να κάνουν παρακάμψεις και να ακολουθούν πολύπλοκες διαδρομές προκειμένου να αποφύγουν το πέρασμα πάνω από τη θάλασσα. Τεράστιοι αριθμοί τέτοιων μεταναστευτικών πουλιών συγκεντρώνονται σε ορισμένα σημεία όπως το Γιβραλτάρ, ο Βόσπορος και το Σουέζ για να μετακινηθούν από την Ευρώπη στην Αφρική, αποφεύγοντας να διασχίσουν τη Μεσόγειο (σχήμα 15). Ορισμένες μετρήσεις που έχουν γίνει για ολόκληρη τη μεταναστευτική περίοδο, διάρκειας 10-15 εβδομάδων, παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Στα σημεία αυτά η μετανάστευση είναι τέτοιας κλίμακας που για παράδειγμα στο Βόσπορο τα κοπάδια των Πελαργών φτάνουν τις 11.000 πουλιά. Στον Πίνακα 1 παρατηρούνται σημαντικές διαφορές ανάμεσα στα διάφορα περάσματα. Οι διαφορές αυτές οφείλονται σε διαφορές στη γεω-

	Γιβραλτάρ Φθινόπ.'72	Βόσπορος Φθινόπ.'71	ΒΑ Τουρκία Φθινόπ.'76	Β. Ερυθρά Θάλασσα (Elat) Ανοιξη '77
Σφηκιάρης *Pernis apivorus**	117.000	26.000	138.000	226.000
Τσίφτης *Milvus migrans*	39.000	2.700	5.800	27.000
Γερακίνα *Buteo buteo*	2.600	19.000	205.000	316.000
Κραυγαετός *Aquila pomarina*	-	19.000	740	70
Στεπαετός *Aquila rapax*	-	-	270	19.000
Σταυραετός *Hieraaetus pennatus**	14.400	530	470	180
Πελαργός *Ciconia ciconia*	35.000	339.000	?	?

*εν μέρει διασχίζει τη Μεσόγειο και από άλλα σημεία, π.χ. Ιταλία-Σικελία-Τυνησία, Ελλάδα-Λιβύη.

Πίνακας 1. Μετρήσεις μεταναστευτικών πουλιών (αρπακτικά, πελαργοί) πάνω από περάσματα (Newton I., *Population ecology of raptors*, Bekhamsted 1979· Cramp S. - Simmons K. E. L. (eds.), *The birds of the western palearctic* 1, Οξφόρδη 1977). Δίδονται οι μετρήσεις μόνο για τα είδη για τα οποία μετρήθηκαν πάνω από 10.000 άτομα σε μία τουλάχιστον από τις τέσσερεις περιοχές.

γραφική κατανομή των διαφόρων ειδών, είτε στην Ευρασία είτε στην Αφρική, π.χ. ο *Pernis apivorous* διαχειμάζει κυρίως στη Δ. Αφρική και το μεγαλύτερο ποσοστό του ευρωπαϊκού πληθυσμού μεταναστεύει ΝΔ προς το Γιβραλτάρ και μετά στρέφεται προς Ν., ενώ ο Στεπαετός αναπαράγεται στην κεντρική Ασία και γι\ αυτό δεν μεταναστεύει καθόλου από το Γιβραλτάρ, ενώ είναι σπάνιος στο Βόσπορο και στη ΒΑ. Τουρκία.

Τα περισσότερα όμως είδη πουλιών είναι ικανά να χρησιμοποιήσουν ενεργό πτήση για να πετάξουν κατευθείαν πάνω από θάλασσες ή αφιλόξενους βιοτόπους. Σε αυτή την περίπτωση είναι δυνατό να ακολουθήσουν συντομότερες διαδρομές και η μετανάστευση γίνεται σε ευρύ μέτωπο, χωρίς συγκεντρώσεις σε συγκεκριμένα σημεία. Τέτοιου είδους μετανάστευση φαίνεται στο σχήμα 16 και αφορά κυρίως μικρά στρουθιόμορφα αλλά και μεγαλύτερα είδη όπως τα τρυγόνια (*Streptoprelia turtur*) ή οι ερωδιοί (*Ardeidae*): τα πουλιά μεταναστεύουν είτε μοναχικά είτε σε μικρές ομάδες ή και σε μεγάλα κοπάδια και ακολουθούν μια ευθεία διαδρομή με σταθερή κατεύθυνση.

Σε πολλές περιπτώσεις παρατηρούνται ενδιάμεσες μορφές δρομολογίου: ενώ γενικά ακολουθείται μια σταθερή κατεύθυνση, υπάρχει και μια επίδραση επίγειων εμποδίων ή περασμάτων, κάτι που συμβαίνει πιο συχνά σε πουλιά που μεταναστεύουν κατά τη διάρκεια της ημέρας και σε χαμηλό ύψος (χελιδόνια, σπίνοι κλπ.).

Ορισμένα είδη πουλιών ακολουθούν διαδρομές που είναι περισσότερο γνωστές από παράδοση παρά ακολουθώντας ενστικτώδεις κατευθύνσεις. Ιδιαίτερα ανεπτυγμένη είναι αυτή η μέθοδος στις χήνες και τους κύκνους, στα οποία οι νεοσσοί της χρονιάς μεταναστεύουν μαζί με τους γονείς ως οικογενειακή ομάδα. Η οικογενειακή ομάδα, που στα περισσότερα άλλα είδη πουλιών διασπάται όταν οι νεοσσοί μπορούν να ζήσουν μόνοι τους ανεξάρτητα από τους γονείς, κατά το τέλος του καλοκαιριού το αργότερο, στις χήνες και τους κύκνους διατηρούνται και κατά τη διάρκεια του χειμώνα και έτσι τα νεαρά άτομα μαθαίνουν από τα γηραιότερα συγκεκριμένες περιοχές που είναι κατάλληλες για στάση κατά τη μετανάστευση ή για διαχείμανση. Στο Γερανό *Grus grus* συμβαίνει κάτι το ανάλογο (σχήμα 17). Μεγάλο μέρος του Σκανδιναβικού πληθυσμού συγκεντρώνεται σε ορισμένα σημεία γύρω από τη Βαλτική στη Γερμανία και από εκεί μεταναστεύει ΝΔ σε ευθύ διά-

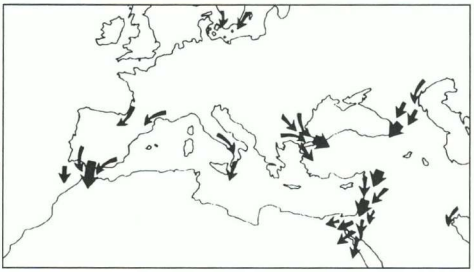

Σχήμα 15 Σημεία συγκέντρωσης μεταναστευτικών πουλιών που χρησιμοποιούν ανοδικά ρεύματα θερμού αέρα (κυρίως μεγάλα αρπακτικά και πελαργοί) στο μεταναστευτικό σύστημα Ευρώπης - Αφρικής (Newton I., *Population ecology of raptors*, Bekhamsted 1979)

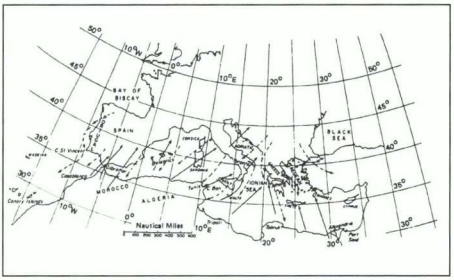

Σχήμα 16 Οι κυριώτερες κατευθύνσεις μετανάστευσης πάνω από τη Μεσόγειο όπως βρέθηκαν με τη χρήση ραντάρ. Η μετανάστευση το φθινόπωρο φαίνεται με διακεκομμένες γραμμές, η ανοιξιάτικη με συνεχείς γραμμές (Casement M. B., Migration across the Mediterranean observed by radar. *Ibis* 108, 1966, 461-491)

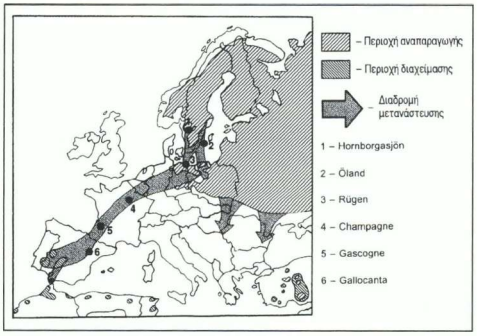

Σχήμα 17 Μετανάστευση στο Γερανό Grus grus. Περνώντας από τη δυτική Ευρώπη, τα πουλιά ακολουθούν ένα νοητό διάδρομο, με συγκεκριμένα σημεία (μαύροι κύκλοι, 1-6), όπου κάνουν στάση. Η διαδρομή των πληθυσμών της ανατολικής Ευρώπης δεν παρουσιάζεται με λεπτομέρεια

δρομο πλάτους 200-300 km πάνω από την Κάτω Σαξωνία (Niedersachsen), τη ΝΑ. Ολλανδία και το Βέλγιο προς τη δυτική-κεντρική Γαλλία, στρεφόμενο κατόπιν νότια προς τα Πυρηναία και από εκεί στη Ν. Ισπανία όπου περνούν το χειμώνα (σε αντίθεση με τους πελαργούς, οι γερανοί μεταναστεύουν με ενεργό πτήση και δεν χρειάζονται ανοδικά ρεύματα αέρα). Η διαδρομή ακολουθείται τόσο πιστά ώστε είναι σχεδόν άγνωστη η παρουσία του Γερανού μόλις λίγες δεκάδες χιλιόμετρα από το διάδρομο μετανάστευσης (π.χ. στη Β. Γαλλία). Μεγάλοι αριθμοί από Γερανούς και Νυφογερανούς *Anthropoides virgo* μεταναστεύουν πάνω από την Κύπρο το φθινόπωρο και σε μικρότερους αριθμούς την άνοιξη. Την άνοιξη, ιδιαίτερα, σπάνια προσγειώνονται αλλά φαίνεται ότι ερχόμενοι από τη Μέση Ανατολή συνεχίζουν το ταξίδι έως τη Μικρά Ασία, συχνά πετώντας μέσα στη νύχτα και συχνά γίνονται αντιληπτοί μόνο από τη φωνή τους ψηλά στον ουρανό.

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ

Ως προς την ικανότητα του προσανατολισμού αξίζει να αναφερθεί ότι ανάλογα με το είδος τα πουλιά είναι ικανά να χρησιμοποιήσουν ενστικτωδώς τη θέση του ηλίου ή των αστεριών, το μαγνητικό πεδίο της Γης, οπτικά επίγεια σημάδια, ή ίσως ακόμη και το επίπεδο πολώσης του φωτός για να βρουν την κατάλληλη κατεύθυνση. Για περισσότερες λεπτομέρειες μπορεί κανείς να ανατρέξει στη σχετική βιβλιογραφία.

Στα περισσότερα είδη που μεταναστεύουν σε μεγάλες αποστάσεις οι μετακινήσεις γίνονται κατά τη νύχτα. Η νυχτερινή μετανάστευση έχει σημαντικά πλεονεκτήματα έναντι της ημερήσιας:

1. Ασφάλεια από τα αρπακτικά
2. Η μέρα είναι διαθέσιμη για εξεύρεση τροφής
3. Η νυχτερινή θερμοκρασία είναι χαμηλότερη και αμβλύνεται το πρόβλημα της απώλειας θερμότητας, η οποία παράγεται από την έντονη δραστηριότητα των μυών, καθώς και της απώλειας υδρατμών.

Παράδειγμα ειδών που μεταναστεύουν κατά τη διάρκεια της νύχτας είναι π.χ. ο Κοκκινολαίμης *Erithacus rubecula*, το Αηδόνι *Luscinia megarhynchos*, οι τσίχλες *Turdus*, και άλλα μέλη της οικογένειας Turdidae, σχεδόν όλα τα μέλη οικογένειας Sylviidae (τσιροβάκοι, φυλλοσκόποι κλπ.) και των Laniidae (κεφαλάδες), οι ερωδιοί (Ardeidae) και τα περισσότερα χαραδριόμορφα (Charadriidae, Scolopacidae κλπ.). Σε εποχές μετανάστευσης μπορεί κανείς να παρατηρήσει τέτοια πουλιά να κατεβαίνουν ψηλά από τον ουρανό την ημέρα ή να απογειώνονται και να φεύγουν όταν πέφτει ο ήλιος.

Κατά τη διάρκεια της ημέρας μεταναστεύουν κυρίως τα είδη που τρέφονται καθώς μετακινούνται (π.χ. χελιδόνια *Hirundo rustica*), που κάνουν συχνές στάσεις για να τραφούν (π.χ. σπίζες: οικογένεια Fringillidae) ή που χρειάζονται τον ήλιο για ανοδικά ρεύματα θερμού αέρα (π.χ. πελαργοί *Ciconia*, μεγάλα αρπακτικά).

Η ταχύτητα πτήσης των πουλιών κατά τη μετανάστευση κυμαίνεται μεταξύ 30 και 60km/h. Σε μια πτήση διάρκειας δέκα ωρών (μία νύχτα) καλύπτεται απόσταση 300 έως 600km, και κάπως περισσότερο αν υπάρχει ούριος άνεμος. Το συνηθέστερο ύψος μετανάστευσης είναι κάτω από τα 3000m, αν και μικρά χαραδριόμορφα (τουρλίδες *Numenius* ή λιμόζες *Limosa*) έχουν βρεθεί να μεταναστεύουν προς νότο πάνω από τα Ιμαλάΐα σε ύψος 6.500m. Μελέτη της μετανάστευσης με ραντάρ στη Βρετανία έδειξε ότι οι αφίξεις για τα περισσότερα στρουθιόμορφα γίνονται σε ύψος κάτω των 1500m. Με την πτήση σε μεγάλο υψόμετρο, αφενός αποφεύγονται τα περισσότερα επίγεια εμπόδια, αφετέρου η πτήση γίνεται σε αραιότερο και ψυχρότερο αέρα, βρίσκοντας έτσι λιγότερη αντίσταση, πιθανώς ευνοϊκότερο ούριο άνεμο και μειώνοντας την απώλεια νερού από εξάτμιση.

Η εκκίνηση της μετανάστευσης βρίσκεται υπό την επιρροή ορμονικών αλλαγών μέσα στο σώμα, οι οποίες καθιστούν το άτομο "πρόθυμο" να ξεκινήσει να πετάει (βλ. εκδήλωση συμπεριφοράς Zugunruhe). Όμως η ορμή για μετανάστευση δεν λειτουργεί αδιακρίτως συνθηκών αλλά μόνο όταν ταυτοχρόνως επικρατούν κατάλληλες καιρικές συνθήκες και υπάρχει αποθηκευμένη η απαραίτητη ποσότητα λίπους για το ταξίδι που θα επακολουθήσει. Όταν πληρούνται και οι τρεις προϋποθέσεις, τότε απελευθερώνεται το ένστικτο της εκκίνησης.

Τα περισσότερα είδη περιμένουν ώστε να υπάρχει ούριος άνεμος ή ασθενής μετωπικός. Ούριος άνεμος υπάρχει πίσω (δυτικά) από βαρομετρικές υφέσεις (χαμηλά βαρομετρικά) το φθινόπωρο (με το πέρασμα της κακοκαιρίας) και μπροστά (ανατολικά) από υφέσεις την άνοιξη, με την εισβολή θερμού αέρα από το νότο μπροστά από τον κυκλώνα. Πρέπει επίσης ο ουρανός να είναι σχετικά καθαρός από σύννεφα για να είναι δυνατός ο προσανατολισμός.

Η διαδικασία της μετανάστευσης ποικίλει, αλλά μπορούμε να την περιγράψουμε π.χ. για ένα Κοκινολαίμη, ως εξής: έχοντας πρώτα εναποθέσει το απαραίτητο λίπος και έχοντας αναμείνει για κατάλληλες καιρικές συνθήκες, ξεκινάει λίγο μετά τη δύση του ηλίου και ανεβαίνει σε ύψος 500- 2000m. Πετάει σε μια σταθερή κατεύθυνση (το φθινόπωρο περίπου ΝΔ., την άνοιξη ΒΑ) σχεδόν ώσπου να ξημερώσει, καλύπτοντας μέχρι και 600km (60km/h επί 10 ώρες). Εάν το πρωί βρεθεί πάνω από στεριά με κατάλληλο βιότοπο προσγειώνεται, ξεκουράζεται, αναπληρώνει τα αποθέματα λίπους σε διάστημα λίγων ημερών και εν συνεχεία περιμένοντας πάλι τις κατάλληλες καιρικές συνθήκες κάνει άλλο ένα τέτοιο βήμα, όταν ο καιρός το επιτρέπει, και ούτω καθεξής έως ότου φτάσει στον προορισμό του. Εάν το ξημέρωμα βρεθεί πάνω από αφιλόξενο βιότοπο, όπως πάνω από τη θάλασσα ή πάνω από έρημο, συνεχίζει την πτήση στο φως της ημέρας μέχρι να βρει ένα κατάλληλο μέρος. Αυτού του είδους η μετακίνηση εξηγεί γιατί πολλές φορές βρίσκονται εξαντλημένα πουλιά σε ανορθόδοξες τοποθεσίες (πλοία στον ωκεανό, μεγάλες πόλεις, ξερονήσια κλπ.).

ΕΝΑΠΟΘΕΣΗ ΛΙΠΟΥΣ

Επειδή κατά τη μετανάστευση καταναλώνεται μεγάλη ποσότητα ενέργειας είναι συνηθισμένο το φαινόμενο της εναπόθεσης λίπους πριν από την έναρξη της μετανάστευσης. Το λίπος είναι χρήσιμο όταν πρόκειται να γίνουν μεγάλα "βήματα" ή όταν γίνονται συχνές στάσεις σε περιοχές με λίγες πιθανότητες να βρουν αρκετή τροφή. Το λίπος είναι η καλύτερη μορφή αποθήκευσης ενέργειας τόσο γιατί αποδίδει πολλές θερμίδες κατά την καύση όσο και γιατί η καύση του δημιουργεί μεγάλες ποσότητες νερού (σε σύγκριση με υδατάνθρακες ή πρωτεΐνες). Η αφυδάτωση είναι ένα πρόβλημα εξίσου σοβαρό με την ανάγκη για πολλή τροφή κατά τη μετανάστευση. Η εξέταση των σωμάτων νεκρών ή εξαντλημένων πουλιών από 20 είδη στην Αλγερία που μόλις είχαν διασχίσει τη Δ. Σαχάρα την άνοιξη έδειξε ότι εν γένει τα μικρόσωμα πουλιά είχαν πεθάνει από εξάντληση των αποθεμάτων λίπους ενώ τα μεγαλύτερα από αφυδάτωση.

Η μέτρηση των αναγκών σε λίπος για μια δεδομένη απόσταση μετανάστευσης δεν είναι εύκολο να γίνει. Ορισμένες φορές είναι δυνατό να μετρηθεί η απώλεια βάρους αμέσως πριν και αμέσως μετά τη μετανάστευση, π.χ. ένας Χαλκοκυλιστής *Arenaria interpres* που δακτυλιώθηκε στην Αλάσκα ξαναπιάστηκε στη Χαβάη αμέσως μόλις έφτασε, πρέπει να πέταξε καλύπτοντας 1000km την ημέρα κατά μέσο όρο. Ζύγιζε 174,0g όταν δακτυλιώθηκε και 154,8g όταν ξαναπιάστηκε (μετά από 4 μέρες), χάνοντας 19,2g (δηλαδή 100 km/0,5g λίπους). Ωστόσο τέτοιου είδους μετρήσεις είναι σπάνιες.

Διάφορες άλλες μέθοδοι έχουν χρησιμοποιηθεί για τον έμμεσο υπολογισμό του "βελη νεκούς" της πτήσης (flight range), ανάλογα με το λίπος που έχει εναποτεθεί. Μελετώντας την απαραίτητη ενέργεια ανά μονάδα χρόνου (ισχύ) που είναι απαραίτητη για την πτήση, με υπολογισμούς βάσει της αεροδυναμικής θεωρίας και από πραγματικές μετρήσεις, οι μελετητές κατέληξαν στον εμπειρικό τύπο:

$$P_{met}=107.47 \times M^{1.153} \times B^{-1.378} \times S^{0.279}$$

όπου P_{met}=ισχύς (power) που παράγεται από μεταβολική ενέργεια, η οποία είναι απαραίτητη για ενεργό πτήση (σε Watt), M=μάζα σώματος (kg), B=άνοιγμα πτερύγων (m) και S=επιφάνεια πτερύγων (m^2).

Η οικονομικότερη ταχύτητα πτήσεως (στην οποία η κατανάλωση ελαχιστοποιείται) εξαρτάται κυρίως από το βάρος του σώματος και από την κατασκευή της φτερούγας και έχει υπολογιστεί ότι δίδεται από τον εμπειρικό τύπο:

$$V_{mr}=10.00\ M^{0.413} \times B^{-0.553} \times S^{-0.095}$$

όπου V_{mr}= Ταχύτητα για μέγιστη οικονομία (velocity for covering maximum range) σε m/sec, και B, M, S όπως στον προηγούμενο τύπο.

Γνωρίζοντας το λίπος που έχει αποθηκευτεί μπορούμε να υπολογίσουμε την ενέργεια που μπορεί να απελευθερωθεί. Από την ενέργεια μπορούμε να υπολογίσουμε τη συνολική διάρκεια της πτήσεως όταν η πτήση καταναλώνει $P_{met.}$. Από τη διάρκεια της πτήσεως και γνωρίζοντας το V_{mr} μπορούμε να υπολογίσουμε τη μέγιστη απόσταση που μπορεί να καλυφθεί σε αδιάκοπη πτήση. Δύο πρόσθετες παράμετροι που πρέπει να γνωρίζουμε είναι το ακριβές ποσό λίπους ή άλλων καυσίμων που μπορεί να καταναλωθεί και την κατεύθυνση και ταχύτητα του ανέμου στο ύψος της πτήσεως. Μια λεπτομερέστερη περιγραφή των υπολογισμών υπάρχει στις μελέτες των H. Biebach (1992) και E. Lindström-T. Piersma (1993).

Ορισμένα πουλιά αποθηκεύουν ιδιαίτερα μεγάλες ποσότητες λίπους πριν από τη μετανάστευση. Η Βουρλοποταμίδα *Acrocephalus schoenobaenus* ζυγίζει κανονικά γύρω στα 12g, αλλά στην εκκίνηση της μετανάστευσης μπορεί να υπερβαίνει τα 20 g. Παρομοίως ο Κηποτσιροβάκος *Sylvia borin*, που συνήθως ζυγίζει 15-23g, πριν τη φθινοπωρινή μετανάστευση φτάνει μέχρι και τα 37g. Υπολογίζεται ότι αυτά τα πουλιά είναι ικανά να περάσουν τη Μεσόγειο, τη Βόρειο Αφρική και όλη τη Σαχάρα σε μία πτήση χωρίς ενδιάμεση στάση, αφού φαίνεται ότι είναι ικανά να πετάξουν 60-90 ώρες. Ωστόσο είναι πιθανό ακόμη ότι ακόμη και σε αυτά τα είδη, τα περισσότερα άτομα δεν φτάνουν το μέγιστο δυνατό βάρος αλλά μεταναστεύουν με χαμηλότερα αποθέματα λίπους, εκμεταλλευόμενα την ύπαρξη ούριου ανέμου.

Η εναπόθεση λίπους μπορεί να γίνει με ταχύτατο ρυθμό π.χ. στη Λασποσκαλίδρα *Calidris alpina* έχουν βρεθεί αυξήσεις έως 12g σε 1 1/2 ημέρα στη Αλάσκα (Δέλτα του Copper River). Στη Δρεπανοσκαλίδρα *Calidris ferruginea* στη Βρετανία τον Αύγουστο η αύξηση βάρους συγκεκριμένων ατόμων που επανασυλλήφθηκαν ήταν 3,9g/ημέρα κατά μέσο όρο, φτάνοντας τα 75g πριν να συνεχίσουν τη μετανάστευση, ενώ το βάρος εκτός εποχής μετανάστευσης είναι περίπου 53g κατά μέσο όρο. Προφανώς, αν είναι μικρότερος γιατί στο δείγμα αναπόφευκτα συμπεριλαμβάνονται άτομα που δεν κερδίζουν βάρος (π.χ. πρόκειται να μεταναστεύσουν λίγο αργότερα) μαζί με αυτά που προσπαθούν να αποκτήσουν αποθέματα λίπους σε όσο το δυνατό συντομότερο χρονικό διάστημα. Είναι επίσης πιθανό ότι η εναπόθεση λίπους, όταν γίνεται, γίνεται όσο πιο γρήγορα είναι δυνατό, και αμέσως πριν από το ταξίδι γιατί είναι μειονεκτικό (εχθροί, δυσκολία στις καθημερινές μετακινήσεις) για ένα άτομο να ζει με υπερβολικό βάρος χωρίς να υπάρχει λόγος.

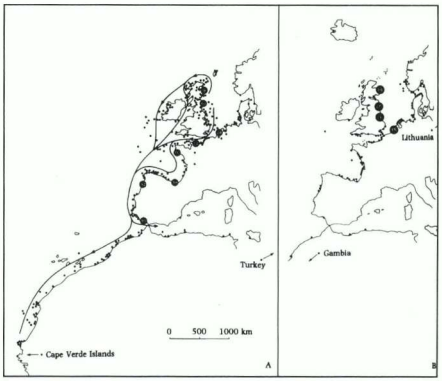

Σχήμα 18 Επανευρέσεις (Α) ναρών ατόμων και (Β) ενηλίκων ατόμων στη Σούλα Sula bassana, προερχόμενες από την αποικία του Bass Rock, ανατολικά της Σκωτίας

Στη Ν. Αφρική (Ακρωτήριο) ο μέσος όρος για τη Δρεπανοσκαλίδρα είναι 53,0g το χειμώνα. Ο μέσος όρος του βάρους αυξάνει κατά 0,1g/ημέρα από τις 15 Φεβρουαρίου έως τις 15 Μαρτίου, κατά 0,57 g/ημέρα κατά το β΄ 15θήμερο του Μαρτίου, και κατά 0,73g/ημέρα στο α΄ 15θήμερο του Απριλίου, φτάνοντας τα 80g, με 27g λίπους. Με αυτό το απόθεμα λίπους υπολογίζεται ότι μπορούν να καλύψουν απόσταση τουλάχιστον 3300km.

ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΜΕΣΑ ΣΕ ΚΑΘΕ ΕΙΔΟΣ

Συχνά τα αρσενικά μεταναστεύουν διαφορετικά από τα θηλυκά του ίδιου είδους. Συνήθως τα αρσενικά άτομα είναι εκείνα που προστατεύουν το χώρο αναπαραγωγής για το ζευγάρι και έχουν περισσότερα να χάσουν μεταναστεύοντας. Επίσης τα αρσενικά άτομα είναι συνήθως μεγαλύτερα και δυνατότερα από τα θηλυκά και σε περισπτώσεις ανεπάρκειας τροφής έχουν μικρότερη πιθανότητα να πεθάνουν από την πείνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Σπίνος *Fringilla coelebs*, ο οποίος ονομάστηκε coelebs (άγαμος, εργένης) από τον Λινναίο επειδή στη Σουηδία το χειμώνα παραμένουν κυρίως αρσενικά άτομα ενώ τα θηλυκά μεταναστεύουν. Αντίστροφα, στην Ελλάδα ο Σπίνος είναι ένα από τα πολυπληθέστερα είδη το χειμώνα και ο χειμωνιάτικος πληθυσμός απαρτίζεται κατά μεγαλύτερο ποσοστό από θηλυκά άτομα. Για παρόμοιους λόγους, συχνά τα νεαρότερα άτομα ενός πληθυσμού μεταναστεύουν σε μεγαλύτερη απόσταση απ' ότι τα ωριμότερα π.χ. στο Σπίνο υπερτερούν τα νεαρά άτομα στην Ελλάδα το χειμώνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα φαίνεται και στο σχήμα 18 για τη Σούλα *Sula bassana* (θαλασσοπούλι του Β. Ατλαντικού). Τα νεαρά άτομα μετακινούνται το χειμώνα μέχρι τη Δ. Αφρική και εισέρχονται στη Μεσόγειο, ακόμη και την ανατολική, μέχρι τις ακτές της Τουρκίας και του Ισραήλ, ενώ τα ενήλικα άτομα παραμένουν στις ακτές της Δ. Ευρώπης.

ΑΛΛΟΙ ΤΥΠΟΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΩΝ

Ένας θεωρητικά ορθός ορισμός της μετανάστευσης με την έννοια που χρησιμοποιήσαμε τον όρο μέχρι τώρα είναι *η τακτική εποχιακή μεταβολή στο κέντρο βάρους ενός πληθυσμού*. Ο ορισμός αυτός περιλαμβά-

νει την έννοια της εποχικότητας και της τακτικής, προγραμματισμένης μετακίνησης, η οποία ξεκινάει πριν οι συνθήκες γίνουν πραγματικά αντίξοες. Περιλαμβάνει επίσης τις περιπτώσεις ολικής και μερικής μετανάστευσης με τη χρήση της φράσης *κέντρο βάρους πληθυσμού.*

Άλλες μετακινήσεις που παρατηρούνται:

Μετακινήσεις σε βαρυχειμωνιά

Πολλά είδη έχουν καλά ανεπτυγμένη μεταναστευτική αντίδραση σε περιπτώσεις που ενσκύπτει κακοκαιρία. π.χ. τσίχλες *Turdus*, Καλημάνα *Vanellus vanellus* , Σταρήθρα *Alauda arvensis*, Μπεκάτσα *Scolopax rusticola.* Όλα αυτά τα είδη τρέφονται κυρίως ή αποκλειστικά στο έδαφος, που σημαίνει ότι είναι ανίκανα να τραφούν όταν είναι παγωμένο ή καλυμμένο με χιόνι, και φεύγουν αμέσως μόλις φτάσει σοβαρή κακοκαιρία για να επιστρέψουν και πάλι μόλις ο καιρός βελτιωθεί π.χ. από τη Βρετανία στην Ιρλανδία ή από τη Γαλλία στην Ισπανία και το Μαρόκο. Τα υδρόβια πουλιά επίσης έχουν ανεπτυγμένη αντίδραση στην εμφάνιση ασυνήθιστης κακοκαιρίας, οι Χωραφόχηνες *Anser fabalis* στη Ν. Σουηδία παραμένουν εκεί χωρίς να κάνουν τίποτε για τρεις μέρες. Αν οι καιρικές συνθήκες δεν βελτιωθούν (τήξη πάγου) σε τρεις μέρες, τότε αμέσως φεύγουν. Αν έφευγαν αμέσως, ίσως θα έκαναν άσκοπες μετακινήσεις. Σε περιπτώσεις τέτοιων μετακινήσεων τα πουλιά συχνά βρίσκονται σε άγνωστο γι' αυτά έδαφος (ιδίως κύκνοι και χήνες, που μεταναστεύουν σε παραδοσιακές περιοχές) και έτσι πρέπει να ισορροπούν τον κίνδυνο του να μείνουν με τον κίνδυνο του να φύγουν. Τα μεγαλόσωμα είδη έχουν τη δυνατότητα να αντέξουν το κρύο και την έλλειψη φαγητού για περισσότερες μέρες, ενώ τα μικρόσωμα είδη, όπως αυτά που αναφέρθηκαν πιο πάνω, δεν μπορούν να ριψοκινδυνεύσουν για περισσότερο από μία ή δύο ημέρες.

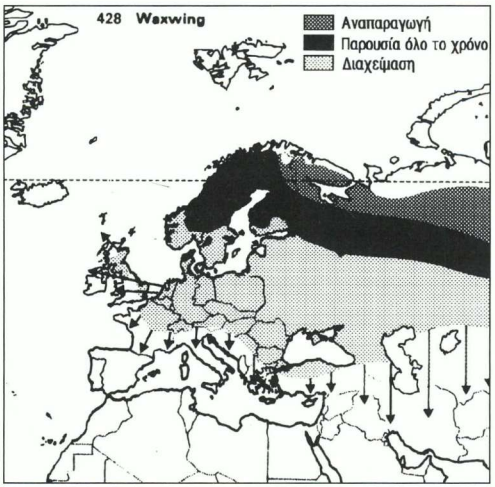

Σχήμα 19 Περιοχή κατανομής της Βομβυκίλλας Bombycilla garrulus. Η περιοχή διαχείμασης που παρουσιάζεται είναι μάλλον υπερτονισμένη και τους περισσότερους χειμώνες το είδος είναι συνηθισμένο μόνο στη βορειότερη ή την ανατολική Ευρώπη. Τα βάελη δείχνουν τις περιοχές προς τις οποίες επεκτείνονται οι μετακινήσεις σε χρονιές εισβολής (Harrison C., *Atlas of the birds of the western Palearctic*, Λονδίνο 1982)

Εισβολές

Στη βόρεια εύκρατη ζώνη (ζώνη ψυχρού κωνοφόρου δάσους- taiga) και την αρκτική (τούνδρα-tundra) παρατηρούνται συχνά μεγάλες διακυμάνσεις στα οικοσυστήματα που εν μέρει οφείλονται στις απρόβλεπτες καιρικές συνθήκες: ορισμένα καλοκαίρια η θερμοκρασία είναι υψηλή και ο καιρός καλός ενώ άλλα καλοκαίρια η θερμοκρασία είναι χαμηλή, υπάρχει πολλή συννεφιά και βροχή. Έτσι τόσο η παραγωγικότητα των φυτών όσο και των ζώων μπορεί να ποικίλει πολύ από χρόνο σε χρόνο. Σε περιπτώσεις που μια πολύ καλή χρονιά ως προς τη διαθέσιμη τροφή, τεράστιοι αριθμοί είναι αναγκασμένοι φύγουν από τα μέρη στα οποία κανονικά αναπαράγονται ή διαχειμάζουν προκειμένου να αποφύγουν τη λιμοκτονία. Οι πληθυσμιακές εκρήξεις (explosions) ακολουθούνται από εισβολές (invasions ή irruptions) σε περιοχές όοπου δεν εμφανίζονται τακτικά κάθε χρόνο.

Ένα τέτοιο είδος είναι η Βομβυκίλλα *Bombycilla*

garrulus που το καλοκαίρι τρέφεται με έντομα αλλά το χειμώνα σχεδόν αποκλειστικά με τους καρπούς του *Sorbus aucuparia*, ενός κοινού θάμνου της βόρειας εύκρατης ζώνης. Σε χρονιές που ένας μεγάλος πληθυσμός, λόγω καλής αναπαραγωγής ή επιβίωσης την προηγούμενη χρονιά, αναπαράγεται με μεγάλο ποσοστό επιτυχίας, οπότε το φθινόπωρο υπάρχουν όχι μόνο πολλά ενήλικα αλλά και νεαρά άτομα, και αυτός ο ασυνήθιστα υψηλός πληθυσμός συμπίπτει με χαμηλή παραγωγή καρπών *Sorbus*, οι Βομβυκίλλες μετακινούνται πολύ πιο δυτικά και νότια απ' ότι τους συνηθισμένους χειμώνες. Συνήθως το είδος αυτό διαχειμάζει στη ΒΑ. Ευρώπη (σχήμα 19). Το χειμώνα του 1965-66, μετά από μια έντονη ανισορροπία πληθυσμού και διαθέσιμης τροφής, έγινε μια μεγάλη εισβολή και οι Βομβυκίλλες έφτασαν σε μεγάλους αριθμούς έως την Ιρλανδία, την Ιβηρική Χερσόνησο, τη Μάλτα και την Κρήτη, ενώ σε παλιότερες εποχές έχουν φτάσει μέχρι και την Αλγερία.

Ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται κάθε λίγα χρόνια με τον Σταυρομύτη *Loxia curvirostra*. Ο Σταυρομύτης τρέφεται σχεδόν αποκλειστικά με τους σπόρους της ερυθρελάτης *Picea abies* που σχηματίζει το μεγαλύτερο ποσοστό από τα τεράστια δάση της βόρειας Ευρώπης, από τη Σκανδιναβία μέχρι τα Ουράλια. Όμως η παραγωγή των σπόρων ποικίλει πολύ από χρόνο σε χρόνο, ένα φαινόμενο γνωστό με τον όρο παρενιαυτοφορία: ορισμένες χρονιές τα δέντρα καρποφορούν άφθονα και ορισμένες καθόλου. Συνήθως μια χρονιά με πολύ μεγάλη παραγωγή κώνων ακολουθείται από μια χρονιά με μηδενική παραγωγή επειδή τα δέντρα έχουν εξαντλήσει τα αποθέματα θρεπτικών συστατικών που βρίσκονται μέσα στους ιστούς τους και χρειάζονται ένα, δύο ή τρία χρόνια για να τα αναπληρώσουν. Επειδή το φαινόμενο επηρεάζει όλα τα δέντρα σε μεγάλες εκτάσεις, ο Σταυρομύτης παρουσιάζει έντονη νομαδικότητα και κάθε χρόνο μπορεί να μετακινείται για να αναπαραχθεί σε περιοχές που βρίσκονται πολύ μακριά η μία από την άλλη. Όταν όμως υπάρχει μηδενική καρποφορία της ερυθρελάτης σε εξαιρετικά μεγάλες εκτάσεις, το είδος εισβάλλει σε περιοχές προς τα δυτικά και νότια, φτάνοντας π.χ. μέχρι τη Β. Αφρική και τρεφόμενο με κάθε είδους τροφή που μπορεί να βρει (σπόρους μήλων, ηλιόσπορο, οφθαλμούς δέντρων, σπόρους άλλων κωνοφόρων κλπ.).

Η πιθανότητα επιβίωσης όλων αυτών των ατόμων είναι πολύ μικρή. Ωστόσο είναι γνωστό από επανευρέσεις δακτυλιδιών ότι τουλάχιστον λίγα από τα άτομα του Σταυρομύτη που μεταναστεύουν έως τη νότια και δυτική Ευρώπη επιζούν τη δύσκολη αυτή περίοδο και επιστρέφουν στη Β. Ευρασία τον επόμενο χρόνο. Είναι επίσης γνωστό ότι η μετακίνηση αυτή δεν είναι μια απλή αντίδραση της στιγμής, δηλαδή οι Σταυρομύτες δεν ξεκινάνε τη μετακίνηση όταν αρχίζει να γίνεται δύσκολο να βρουν αρκετή τροφή. Η εκκίνηση από το δάσος του βορρά ξεκινάει λίγο πριν φανούν ορατά (στο ανθρώπινο μάτι) σημάδια της αποτυχημένης καρποφορίας του επόμενου χρόνου, ενώ πριν από τη μετακίνηση αποθηκεύεται η απαραίτητη ποσότητα λίπους για το μεγάλο ταξίδι, όπως ακριβώς και για την κλασική μετανάστευση. Πρόκειται δηλαδή για προγραμματισμένη μετακίνηση, με σαφή αξία για την επιβίωση. Πιθανότατα οι Σταυρομύτες έχουν την ικανότητα να προβλέψουν τον επερχόμενο κίνδυνο αντιδρώντας στην ανισορροπία θρεπτικών συστατικών της τροφής τους ή σε κάποιο συστατικό της τροφής που συνδέεται με την εξάντληση της ζωτικής δύναμης των δένδρων.

Εκτός από τις περιοχές της τάιγκας και της τούνδρας, το φαινόμενο των πληθυσμιακών εκρήξεων παρατηρείται και στις ημι-ερημικές περιοχές της κεντρικής Ασίας, όπου το φαινόμενο φαίνεται να οφείλεται κυρίως στις ετήσιες διακυμάνσεις της βροχόπτωσης. Μέχρι τον 19ο αιώνα, πριν να καλλιεργηθεί μεγάλο μέρος των περιοχών αυτών και πριν την εκτενή χρήση εντομοκτόνων, συνέβαιναν τακτικές εισβολές στην Ευρώπη από είδη όπως ο *Syrrhaptes paradoxus* (περιστερόκοτα, είδος συγγενικό με τα περιστέρια) ή το Αγιοπούλι *Sturnus roseus*, το μεν πρώτο σποροφάγο, το δε δεύτερο, είδος που ειδικεύεται στις ακρίδες. Ο *Syrrhaptes*, π.χ., έκανε εντυπωσιακές εισβολές στην Ευρώπη το 1863, 1888 και 1908. Το 1888-89 μάλιστα φώλιασε σχεδόν σε όλη την Ευρώπη, μετά από μια ιδιαίτερα μεγάλη εισβολή που έφτασε μέχρι τη Β. Σκανδιναβία, την Ιρλανδία και την Ισπανία.

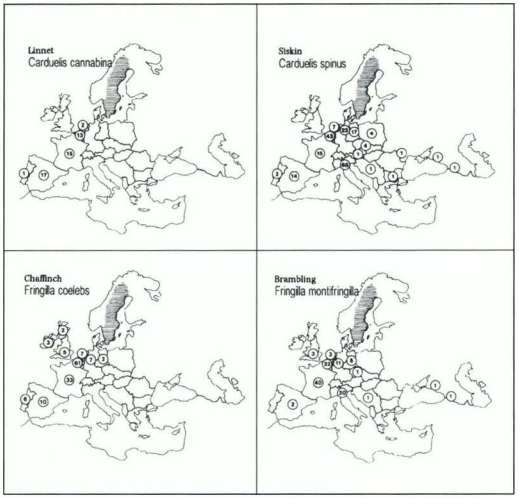

Σχήμα 20 Αριθμός επανευρέσεων εκτός Σκανδιναβίας από τέσσερα είδη σπίζας, δακτυλιωμένα στη Σουηδία

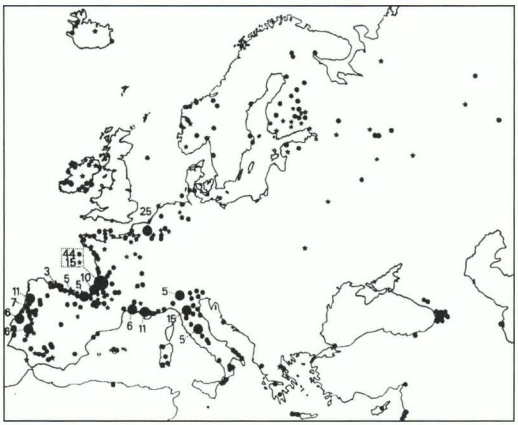

Σχήμα 21 Επανευρέσεις Κοκκινότσιχλας που είχαν δακτυλιωθεί το χειμώνα στη Βρετανία. Περιλαμβάνονται επανευρέσεις από τις περιοχές αναπαραγωγής (Β. Ευρώπη) και τις περιοχές διαχείμασης (Ν. Αφρική). (Mead C.J., *Bird ringing*, Tring 1974)

Νομαδισμός

Με τον όρο αυτό εννοούμε τακτικές χρονικά αλλά άτακτες ως προς την κατεύθυνση και την απόσταση μετακινήσεις. Η τροφή, ιδιαίτερα η χειμερινή, πολλών ειδών πουλιών ποικίλει σε εμφάνιση από χρόνο σε χρόνο και από περιοχή σε περιοχή. Έτσι, ακόμα και όταν ο πληθυσμός του είδους παραμένει σταθερός (που διαχωρίζει το νομαδισμό από τις εισβολές) η περιοχή διαχείμανσης μπορεί να διαφέρει από τον ένα χειμώνα στον άλλο.

Ο Χειμωνιάτικος *Fringilla montifringilla* συγκεντρώνεται το χειμώνα σε περιοχές της Ευρώπης όπου υπάρχει αφθονία καρπών οξυάς *Fagus sylvatica*. Επειδή η οξυά παρουσιάζει όπως η ερυθρελάτη αλλά και τα περισσότερα δέντρα το φαινόμενο της παρενιαυτοφορίας, ο Χειμωνόσπινος σπάνια διαχειμάζει σε σημαντικούς αριθμούς στο ίδιο μέρος σε δύο συνεχόμενες χρονιές. Το είδος αυτό παρουσιάζει εξαιρετική ικανότητα να εντοπίζει τις συγκεντρώσεις. Το χειμώνα του 1946-47 η οξυά στη Ν. Σουηδία και τη Δανία είχε μικρή παραγωγή, ενώ στην Ελβετία είχε μεγάλη. Σε μία κοιλάδα στην Ελβετία όπου ερχόντουσαν το βράδυ Χειμωνόσπινοι για να κοιμηθούν, υπολογίστηκαν 50 εκατομμύρια άτομα σε μια άλλη 11 εκατομμύρια. Το 1951-52 υπολογίστηκαν 70 εκατομμύρια σε ένα μόνο σημείο, ενώ υπήρχαν τουλάχιστον άλλα 30 εκατομμύρια στην υπόλοιπη Ελβετία, και αρκετά σε γειτονικές χώρες. Γνωρίζοντας την μέση πυκνότητα του πληθυσμού στη βόρεια Ευρώπη κατά την εποχή της αναπαραγωγής, υπολογίστηκε ότι πρέπει να είχαν έρθει στην Ελβετία όλος σχεδόν ο ευρωπαϊκός πληθυσμός αλλά και πολλά άτομα από περιοχές αναπαραγωγής ανατολικά των Ουραλίων στη Σιβηρία.

Στο σχήμα 20 παρουσιάζονται οι επανευρέσεις δακτυλιδιών από τη Σουηδία (εξαιρούνται οι επανευρέσεις στις Σκανδιναβικές χώρες) τεσσάρων ειδών της οικογένειας Fringillidae. Αν και ο αριθμός των επανευρέσεων επηρεάζεται σοβαρά από την έντονη θηρευτική δραστηριότητα (κυρίως σύλληψη και δια-

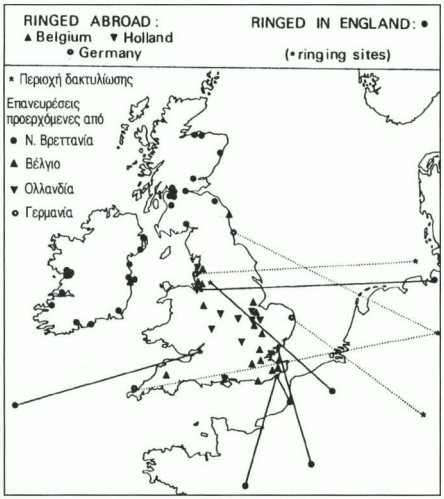

Σχήμα 20 Αριθμός επανευρέσεων εκτός Σκανδιναβίας από τέσσερα είδη σπίζας, δακτυλιωμένα στη Σουηδία

τήρηση σε αιχμαλωσία) στο Βέλγιο και την Ιταλία, και σε μικρότερο βαθμό στη Γαλλία και την Ισπανία, φαίνεται καθαρά η συγκέντρωση των επανευρέσεων κατά μήκος των παράκτιων περιοχών της δυτικής Ευρώπης για το Φανέτο *Carduelis cannabina* και η ανάλογη αλλά λίγο βορειότερη (π.χ. Βρετανία) κατανομή για το Σπίνο *Fringilla coelebs*. Αυτά είναι δύο είδη που το χειμώνα τρέφονται με ποικιλία μικρών σπόρων που παράγονται από ποώδη φυτά (συχνά ζιζάνια καλλιεργειών), και έχουν σχετικά τακτική μετανάστευση. Αντίθετα, ο Χειμωνόσπινος και το Λούγαρο *Carduelis spinus*, το οποίο τρέφεται κυρίως με σπόρους από ορισμένα είδη δένδρων (σκλήθρα *Alnus glutinosa*, σημύδες *Betula pendula*, *B. verrucosa*, πλατάνια *Platanus orientalis* και το καλοκαίρι κωνοφόρα), παρουσιάζουν μεγάλο άπλωμα των επανευρέσεων σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο, επειδή ανάλογα με τη χρονιά μετακινούνται σε διαφορετικές περιοχές.

Ανάλογη νομαδικότητα παρουσιάζουν άλλα είδη, π.χ. η Βομβυκίλλα, σε χρονιές χωρίς πληθυσμιακή έκρηξη: είναι γνωστή μία περίπτωση δακτυλιωμένου ατόμου που πέρασε τον ένα χειμώνα στην Πολωνία και τον επόμενο χειμώνα βρέθηκε στην Ανατολική Σιβηρία, 5.500km μακριά. Πολλές Κοκκινότσιχλες *Turdus iliacus* που δακτυλιώνονται το χειμώνα στη Βρετανία (χειμωνιάτικος επισκέπτης κυρίως από τη ΒΑ. Ευρώπη και σε μικρότερο αριθμό από την Ισλανδία) μπορεί όχι μόνο να διαλέξουν διαφορετικό χώρο διαχείμανσης κάποιον επόμενο χειμώνα, αλλά ακόμη και μέσα στον ίδιο χειμώνα μπορεί να περάσουν από τη Βρετανία και να συνεχίσουν την μετακίνησή τους σε μεγάλες αποστάσεις, φτάνοντας μέχρι τα μέσα ή τα τέλη του χειμώνα έως τη ΝΑ. Ευρώπη και την περιοχή της Κασπίας Θάλασσας (σχήμα 21).

Σε κάποιο συγκεκριμένο γεωγραφικό τόπο δεν είναι πάντα εύκολο να αποδόσει κανείς την ξαφνική άφιξη μεγάλου αριθμού πουλιών κάποιου είδους σε εισβολή ή νομαδισμό. Η κύρια διαφορά μεταξύ τους είναι στο αίτιο που τα προκαλεί, έτσι ώστε για τον μεν νομαδισμό να υπάρχει ένας σχετικά σταθερός ευρύτερος πληθυσμός, ο οποίος ανακατανέμεται κάθε χρόνο ανάλογα με την τοπική παρουσία άφθονης τροφής, για τη δε εισβολή ο ίδιος ο πληθυσμός μιας μεγάλης περιοχής, όπως π.χ. όλης της Ευρώπης και ΒΔ Ασίας, να ποικίλει από χρόνο σε χρόνο. Συνήθως η νομαδική ιδιότητα περιέχεται στις εισβολές ενώ το αντίστροφο δεν ισχύει, δηλαδή τα νομαδικά είδη δεν παρουσιάζουν πάντα εισβολές.

Διασπορά μετά την αναπαραγωγή

Συνήθως μετά την ανεξαρτοποίησή τους, τα νεαρά πουλιά μετακινούνται προς όλες τις κατευθύνσεις, σε μικρή ή μεγάλη απόσταση από τον τόπο γέννησής τους, μέχρις ότου βρουν κάποιο μέρος κατάλληλο για να εγκατασταθούν. Εάν είναι επιδημητικά, μπορεί να περάσουν ολόκληρο το υπόλοιπο της ζωής του σε ακτίνα λίγων χιλιομέτρων από το σημείο που επέλεξαν σε αυτή τη φάση.

Ορισμένες φορές αυτού του τύπου οι χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό μετακινήσεις παρατηρούνται μετά την εποχή αναπαραγωγής και στα ενήλικα άτομα, οπότε τα ενήλικα μπορεί να μετακινούνται προσωρινά σε άλλου τύπου βιότοπο ή περιοχή π.χ. κατά τον Ιούλιο στην Ελλάδα η *Emberiza caesia* συχνά απο-

μακρύνεται από τα φρύγανα, όπου φωλιάζει την άνοιξη, και παρατηρείται μέσα σε καλλιεργημένες εκτάσεις ή τις παρυφές υγροτόπων. Αυτό συμβαίνει στις 3-4 εβδομάδες που μεσολαβούν ανάμεσα στο τέλος της αναπαραγωγής και την αναχώρησή τους για την Αφρική, πιθανότατα λόγω έλλειψης τροφής στα φρύγανα κατά την εποχή εκείνη. Το άπλωμα αυτό μετά την αναπαραγωγή ή κατά τους πρώτους μήνες ανεξαρτησίας των ανηλίκων ατόμων είναι γνωστό με τον όρο διασπορά[3].

Ένα παράδειγμα τέτοιων μετακινήσεων φαίνεται στο σχήμα 22 για τη Δεκαοχτούρα *Streptopelia decaocto*, είδος που δεν είναι μεταναστευτικό. Χαρακτηριστική είναι η έλλειψη κάποιας συγκεκριμένης κατεύθυνσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ως βασικό βοήθημα για τη σύνταξη των σημειώσεων χρησιμοποιήθηκε το βιβλίο των Welty J.C. - Baptista L., *The life of birds*, Harcourt Brace Jovanovich 1988[4]. Κατωτέρω δίνονται όλες οι παραπομπές που χρησιμοποιήθηκαν οι οποίες δεν προέρχονται από αυτό το βιβλίο.

1. Adriaensen F.- Dhondt. A. A., Population dynamics and partial migration of the european robin (*Erithacus rubecula*) in different habitats, *J. Anim. Ecol.* 59, 1990, 1077-1090.
2. Alerstam T, *Bird migration*, Cambridge 1990.
3. Berthold P.- Griesinger J. - Nowak E. - U. Querner, Satelliten-Telemetrie eines Günsegeiers (*Gyps fulvus*) in Spanien, *J. Orn.* 132, 1991, 327- 328.
4. Berthold P.- Mohr - Querner U., Steuerung und potentielle Evolutionsgeschwindigkeit des obligaten Teilzieherverhaltens: Ergebnisse eines Zweiweg-Selectionsexperments mit der Mönchgrassmucke (Sylvia atricapilla), *J. Orn.* 131, 1990, 33- 46.
5. Biebach H., Flight-range estimates for small trans-Sahara migrants, *Ibis* 134 supplement 1, 1992, 47- 54.
6. Casement M. B., Migration across the Mediterranean observed by radar. *Ibis* 108, 1966, 461-491.
7. Cramp S. - Simmons K. E. L. (eds.), *The birds of the western palearctic* 1, Οξφόρδη 1977.
8. Cramp S. - Simmons K. E. L. (eds.), *The birds of the western palearctic* 2, Οξφόρδη 1980.
9. Cramp S. - Simmons K. E. L. (eds.), *The birds of the western palearctic* 3, Οξφόρδη 1983.
10. Cramp S. (ed.), *The birds of the western palearctic* 4, Οξφόρδη 1985.
11. Cramp S. (ed.), *The birds of the western palearctic* 5, Οξφόρδη 1988.
12. Elliot C.C.H. - Waltner M. - Underhill C. G. - Pringle J. S. S. - Dick W. J. A., The migration system of the Curlew-Sandpiper Calidris ferruginea in Africa, *Ostrich* 47, 1976, 191- 213.
13. Flint P.R. - Stewart P. F., *The birds of Cyprus: an annotated check- list*, Tring 1992.
14. Hale W.G., *Waders*, Λονδίνο 1980.
15. Harrison C., *Atlas of the birds of the western Palearctic*, Λονδίνο 1982.
16. Lack D., *The natural regulation of animal numbers*, Οξφόρδη 1954.
17. Lindström E. - Piersma T., Mass changes in migrating birds: the evidence for fat and protein storage re- examined, *Ibis* 135, 70-78.
18. Mead C.J., *Bird ringing*, Tring 1974.
19. Meyburg B.-U. - Scheller W.- Meyburg C., Satelliten-Telemetrie bei einem juvenilen Schreiadler (Aquila pomarina) auf dem Herbstzug, *J. Orn.* 134, 1993, 173-180.
20. Newton I., *Finches*, Λονδίνο 1972.
21. Newton I., *Population ecology of raptors*, Bekhamsted 1979.
22. Ogilvie M. A., *Wild geese*, Berkhamsted 1978.
23. Pennycuick C.J., Mechanics in flight, *Avian biology* 5, Farner D.S. - King J. R. (eds.), Νέα Υόρκη 1975, 1- 75.

[3]. Ο όρος διασπορά εδώ χρησιμοποιείται με την έννοια της μετακίνησης (dispersal) ενώ συχνά χρησιμοποιείται και ως εναλλακτικός όρος για την κατανομή στο χώρο (dispersion), μια στατική κατάσταση που περιγράφει τη θέση του κάθε ατόμου (ή ζευγαριού) στον χώρο σε σχέση με άλλα άτομα (ή ζευγάρια)

24. Pennycuick, C.J., *Bird flight performance: a practical calculation manual*, Οξφόρδη 1989.
25. Stanley P. I. - Minton C. D. T., The unprecedented westward migration of Curlew- Sanpipers in autumn 1969, *British Birds* 65, 1972, 365-380.
26. Welty, J.C. - L. Baptista, *The life of birds* 4, Harcourt Brace Jovanovich 1988

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οδηγοί αναγνώρισης:
1. Bruun B. - Svennson L. - Delin H., *Country life guide to birds of Britain and Europe*, Λονδίνο 1986.
2. Harrison C., *A field guide to the nests, eggs and nestlings of British and European birds*, Λονδίνο 1975.
3. Heinzel H. - Fitter R.S.R. - J. Parslow J., *The birds of Britain and Europe* 4, Λονδίνο 1984.
4. Jonsson L., *Birds of Europe*, Helm 1992.
5. Keith S.- Gooders J., *Collins bird guide*, Λονδίνο 1980.
6. Peterson R.T.- Mountfort G. - Hollom P. A. D., *A field guide to the birds of Britain and Europe* 4, Λονδίνο 1983
Ελληνική ορνιθοπανίδα
1. Χανδρινός Γ.- Δημητρόπουλος Α, *Αρπακτικά πουλιά της Ελλάδας*, Αθήνα 1982.
2. Τσούνης Γ.- Χανδρινός Γ., Προκαταρκτικός κατάλογος των πουλιών της Ελλάδας, *Η Φύσις* 39, 1987, 33- 48.
Πολύτομες εργασίες- Ευρωπαϊκή ορνιθοπανίδα
1. Cramp, S. - Simmons K. E. L. (eds.), *Handbook of the birds of Europe, the Middle East and North Africa*, Οξφόρδη 1977.
2. Glutz v. Blotzheim N. (ed.), *Handbuch der Vögel Mitteleuropas*, Aula Verlag.
3. del Hoyo J. - Elliott A.- J. Sargatal J., *Handbook of the birds of the world*, Lynx Editions 1993.
Τεχνικές πεδίου
1. Bibby C.J.- D.A. Hill D. A.- Burgess N. D., *Bird census techniques*, Λονδίνο 1992.
2. Fitter R. S. R., *Collins guide to bird watching*, Λονδίνο 1963.
3. De Feu C., *Nestboxes*, Tring 1985 5.
Απειλούμενα είδη και προστασία
1. Carson R., *Silent spring*, Houghton Mifflin 1987.
2. Collar N. J. - P. Andrew P., *Birds to watch: the ICBP world check-list of threatened birds*, Cambridge 1988.
3. Grimmett R. F. A. - Jones T. A., *Important bird areas in Europe*, Cambridge 1989.
4. IUCN, *IUCN Red List of threatened animals*, 1988.
5. Karandeinos M. (ed.), *Red data book of Greece*, Αθήνα 1992.
6. Mallinson J.,*The shadow of extinction. Europe's threatened wild mammals*, Λονδίνο 1978.
7. Mountfort G., *Collins/ICBP handbook: Rare birds of the world*, Λονδίνο 1989.
8.Τσιούρης Σ. Ε.- Γεράκης Π. Α., *Υγρότοποι της Ελλάδος: αξίες, αλλοιώσεις, προστασία*, Θεσσαλονίκη 1991.
Επιλογή γενικότερων θεμάτων
1. Alerstam T., *Bird migration*, Cambridge 1990.
2. Dorst J., *The life of birds*, 1974.
3. Flint P. R. - Stewart P., *The birds of Cyprus: an annotated checklist*, Λονδίνο 1992.
4. Gosler, A. (ed.), The Hamlyn photographic guide to birds of the world, Λονδίνο 1991.
5. Lorenz K. Z., King Solomon's ring, Cambridge 1978 2.
6. Mead C., *Bird migration*, Tring 1983.
7. Mikkola H., *Owls of Europe*, Berkhamsted 1983.
8. Monroe B. L.- Sibley C. G., *A world checklist of birds*, Yale Univ. Press. 1993.
9. Newton, I., *Finches*, Λονδίνο 1984.
10. Odum E. P., *Ecology: the link between the natural and social sciences*, Λονδίνο 1975 2.
11. Perrins C. M., *British Tits*, Λονδίνο 1979.
12. Perrins C. M.- Birkhead T. R., *Avian ecology*, Blackie 1983.
13. Welty J. C., *The life of birds*, 1982 3.

Τ. ΑΚΡΙΩΤΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η λέξη κλίμα προέρχεται απο το ρήμα κλίνω. Στην αρχαιότητα χρησιμοποιούταν για να δηλώσει την κατωφέρεια του εδάφους. Ο Αριστοτέλης τη χρησιμοποιεί για να δηλώσει μέρος ή τμήμα της γης (*Περί κόσμων*). Με την πάροδο του χρόνου απέκτησε τη σημασία των καιρικών φαινομένων που επικρατούν σε μία περιοχή για μεγάλο χρονικό διάστημα. Σύμφωνα με την Παγκόσμια Μετεωρολογική Υπηρεσία το διάστημα αυτό ορίζεται σε 30 χρόνια. Ο κυριώτερος παράγοντας στη διαμόρφωση του κλίματος μιας περιοχής είναι η γεωγραφική της θέση. Οι σημαντικότερες μετρήσιμες συνιστώσες του κλίματος είναι η θερμοκρασία, η υγρασία, τα κατακρημνίσματα και οι άνεμοι.

ΜΕΤΡΗΣΕΙΣ ΜΕΤΕΩΡΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΤΑΘΜΩΝ Ν. ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία από μετρήσεις μόνο τριών μετεωρολογικών σταθμών του δικτύου της Ε.Μ.Υ: του Μ.Σ. Θήρας, του Μ.Σ. Μήλου και του Μ.Σ. Νάξου. Για τους Μ.Σ. Θήρας και της Νάξου τα στοιχεία προέρχονται από μετρήσεις κατά τα έτη 1974-1992 ενώ για το Μ.Σ. Μήλου προέρχονται από μετρήσεις κατά τα έτη 1955-1992.

Ο μετεωρολογικός σταθμός Θήρας βρίσκεται σε υψόμετρο 208μ., με γεωγραφικό πλάτος 36°25' και γεωγραφικό πλάτος 26°26'. Ο μετεωρολογικός σταθμός Μήλου βρίσκεται σε υψόμετρο 182μ., με γεωγραφικό πλάτος 36°44' και γεωγραφικό μήκος 24°26'. Ο σταθμός βρίσκεται στην Πλάκα σε απόσταση 4,5χλμ από το λιμάνι του νησιού, τον Αδάμαντα. Ο μετεωρολογικός σταθμός Νάξου βρίσκεται σε μία χερσόνησο στο νότιο άκρο της πόλης της Νάξου, σε υψόμετρο 9μ. Το γεωγραφικό πλάτος του σταθμού είναι 37°06' και το γεωγραφικό μήκος 25°23'.

Τα κλιματικά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν είναι τα εξής:

- Μέσες μηνιαίες θερμοκρασίες.
- Μέσος όρος μεγίστων θερμοκρασιών θερμότερου μήνα.
- Μέσος όρος ελαχίστων θερμοκρασιών ψυχρότερου αέρα.
- Μέσες μηνιαίες βροχοπτώσεις.
- Μέση ετήσια βροχόπτωση.
- Μέση μηνιαία σχετική υγρασία.
- Μέσος αριθμός ημερών βροχής κατά μήνα.
- Μέσος όρος ημερών δρόσου ή ομίχλης κατά μήνα.

ΒΙΟΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ

Το κλίμα αποτελεί μια από τις βασικότερες συνιστώσες του αβιοτικού περιβάλλοντος των χερσαίων οργανισμών. Η οικολογική θεώρηση της κατάταξης του κλίματος εξετάζει το βιοκλίμα, δηλαδή τη σύνθεση

των κλιματικών παραγόντων που έχουν πρωταρχική σημασία για τους οργανισμούς και τη συχέτισή τους μ\ αυτούς.

Τα συστήματα βιοκλιματικής κατάταξης λαμβάνουν υπόψη δύο βασικές κλιματικές παραμέτρους: τη θερμοκρασία και τα κατακρημνίσματα, οι οποίες συσχετίζονται με την κατανομή των φυσικών διαπλάσεων. Τα φυτά ως αυτότροφοι οργανισμοί έρχονται σε άμεση επαφή με τους παράγοντες του περιβάλλοντος, τους οποίους και αντικατοπτρίζουν.

Η κατάταξη των βιοκλιματικών τύπων στηρίζεται στον υπολογισμό δεικτών. Οι δείκτες παρέχουν πληροφορίες για τη συνδυασμένη δράση της θερμοκρασίας και των κατακρημνισμάτων. Αποτιμούν δηλαδή τη σημασία των κλιματικών χαρακτηριστικών σ\ ένα οικοσύστημα ως προς τους ζώντες οργανισμούς. Οι διακυμάνσεις των τιμών των δεικτών μέσα σε προκαθορισμένα όρια οριοθετούν την εξάπλωση ενός συγκεκριμένου βιοκλιματικού τύπου.

Στο μεσογειακό χώρο καθοριστική σημασία για τη βλάστηση έχει η περιοδικότητα της βροχής. Υπάρχουν αρκετά συστήματα για τον καθορισμό των βιοκλιματικών ζωνών του μεσογειακού χώρου. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τρεις από τις πιο διαδεδομένες αυτές μεθόδους.

ΚΛΙΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΤΑΞΗ ΚΑΤΑ THORNTHWAITE

Ο Thornthwaite ταξινόμησε τους διάφορους τύπους κλίματος συσχετίζοντας τη δράση της συνολικής υγρασίας, της εποχιακής μεταβολής της υγρασίας, της θερμικής ενέργειας σε ετήσια βάση και της θερμικής ενέργειας που αντιστοιχεί στο καλοκαίρι. Πρότεινε γι\ αυτό μια σειρά από σύνθετους κλιματικούς δείκτες που αποδίδουν ικανοποιητικά την κλιματική και οικολογική πραγματικότητα.

Οι δείκτες αυτοί είναι:

- ο δείκτης ξηρότητας I_a
- ο δείκτης υγρότητας I_h
- ο δείκτης υγρασίας I_m

Η χρήση των δεικτών αυτών προϋποθέτει τη γνώση σύνθετων οικολογικών παραμέτρων όπως είναι η εξατμισιοδιαπνοή. Σύμφωνα με την κλιματική ταξινόμηση κατά Thornwaite στην Ελλάδα απαντώνται 29 κλιματικοί τύποι, αριθμός πολύ μεγάλος για την έκτασή της και ο οποίος εξηγεί μεν την ποικιλομορφία της βλάστησης στην Ελλάδα.

Στις Κυκλάδες συναντώνται δύο κλιματικοί τύποι:

- Ο κλιματικός τύπος D d B' $_3$ a' που αντιστοιχεί σε ημίξηρο κλίμα με πολύ περιορισμένη την υγρή εποχή του έτους και με μεγάθερμο κλιματικό τύπο κατά το καλοκαίρι. Σ\ αυτόν τον κλιματικό τύπο ανήκουν οι Βόρειες Κυκλάδες.
- Ο κλιματικός τύπος D d B' $_3$ b' $_4$ που αντστοιχεί σε ημίξηρο κλίμα με μικρό πλεόνασμα ύδατος τη χειμερινή περίοδο. Ο κλιματικός αυτός τύπος απαντάται στις Νότιες Κυκλάδες.

Και οι δύο αυτοί κλιματικοί τύποι ανήκουν στη γενική κατηγορία των ξηρών κλιμάτων που χαρακτηρίζονται από αρνητικές τιμές του δείκτη της υγρασίας I_m. Τα κλίματα αυτά επικρατούν στο μεγαλύτερο τμήμα της χώρας μας.

ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΩΝ GAUSSEN- BAGNOULS

Η μέθοδος αυτή εξετάζει την επίδραση της θερμότητας και του νερού, ιδιαίτερα της έλλειψής του, δηλαδή της ξηρασίας, στη βιολογία των φυτών. Βασική αρχή της μεθόδου είναι ότι η βιολογική ξηρασία είναι

αποτέλεσμα της μη ισόρροπης μεταβολής της θερμοκρασίας και των βροχοπτώσεων. Οι Gaussen και Bagnouls δέχονται ότι η ξηρασία αποκτά βιολογική διάσταση όταν το ύψος των βροχοπτώσεων είναι μικρότερο από το διπλάσιο της θερμοκρασίας.

Το κριτήριο αυτό εφαρμόζεται σε γραφική παράσταση διπλής εισόδου. Στον άξονα των τετμημένων τοποθετούνται οι μήνες του έτους ξεκινώντας από το Δεκέμβριο και στους άξονες των τεταγμένων η θερμοκρασία και οι βροχοπτώσεις. Σχηματίζοντας τις δύο καμπύλες καταρτίζονται τα ομβροθερμικά διαγράμματα. Η προβολή των σημείων τομής των 2 καμπυλών στον άξονα του χρόνου δίνει την περίοδο βιολογικής ξηρασίας που είναι το σύνολο των διαδοχικών μηνών που χαρακτηρίζονται ξηροί (P<2T). Η περίοδος βιολογικής ξηρασίας είναι η δυσμενής περίοδος για τη βλάστηση. Η μετάβαση από τους υγρούς μήνες στους ξηρούς γίνεται ομαλά με τη μεσολάβηση ενός μήνα που χαρακτηρίζεται υπόξηρος και καθορίζεται απο τη σχέση 2T<P<3T.

Όπως φαίνεται από τα αντίστοιχα ομβροθερμικά διαγράμματα, η περίοδος βιολογικής ξηρασίας στη Θήρα και τη Νάξο διαρκεί περίπου από το τέλος Μαρτίου έως την αρχή Οκτωβρίου, ενώ στη Μήλο διαρκεί από το τέλος Μαρτίου έως το τέλος Σεπτεμβρίου. Η ένταση της βιολογικής ξηρασίας δεν είναι η ίδια σε όλη τη διάρκεια της ξηρής περιόδου. Η ύπαρξη βροχόπτωσης, υγρασίας, δρόσου ή ομίχλης μειώνουν την ένταση της ξηρασίας. Υπολογίζεται γι\ αυτό ο ξηροθερμικός δείκτης κάθε μήνα της ξηρής περιόδου με την βοήθεια του εμπειρικού τύπου:

$$Xm=\{j_m-[j_p+(j_{r,\,b}/2)]\}x\ f_h$$

j_m=συνολικός αριθμός ημερών ξηρασίας κάθε μήνα
j_p=ημέρες βροχής κάθε μήνα
$j_{r,\,p}$=ημέρες δρόσου ή ομίχλης
f_h=συντελεστής σχετικής υγρασίας (Η%)

Ο συνετελεστής f_h υπολογίζεται ως εξής:
όταν 40%<H<60%, F_h=0,9
60%<H<80%, F_h=0,8
80%<H<90%, F_h=0,7
90%<H<100%, F_h=0,6

Η άθροιση των ξηροθεμικών δεικτών των μηνών της ξηρής περιόδου δίνει τον ξηροθερμικό δείκτη της ξηρής περιόδου. Ο Gaussen κατάταξε τους βιοκλιματικούς τύπους της μεσογειακής περιοχής με κριτήριο τον ξηροθερμικό δείκτη, ως εξής:

ΒΙΟΚΛΙΜΑΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ	ΞΗΡΟΘΕΡΜΙΚΟΣ ΔΕΙΚΤΗΣ
Ξηροθερμομεσογειακός	150<x<200
Έντονος θερμομεσογειακός	125<x<150
Ασθενής θερμομεσογειακός	100<x<125
Έντονος μεσομεσογειακός	75<x<100
Ασθενής μεσομεσογειακός	40<x<75
Υπομεσογειακός	0<x<40

Οι ξηροθερμικοί δείκτες των τριών Μ.Σ. της περιοχής μελέτης υπολογίστηκαν και βρέθηκαν:

$$X_{Θήρας}=159,59$$
$$X_{Μήλου}=136,3$$
$$X_{Νάξου}=134$$

Σύμφωνα με τη βιοκλιματική κατάταξη των Gaussen- Bagnouls ο Μ.Σ. της Θήρας ανήκει στον ξηροθερμικό μεσογειακό τύπο, ενώ οι Μ.Σ. Μήλου και Νάξου ανήκουν στον έντονα θερμομεσογειακό τύπο.

ΜΕΘΟΔΟΣ EMBERGER

Η μέθοδος Emberger καθορίζει τους βιοκλιματικούς ορόφους του μεσογειακού χώρου. Η έννοια του βιοκλιματικού ορόφου σχετίζεται με τους ορόφους της βλάστησης, δηλάδή με την κατακόρυφη διαδοχή των φυτικών διαπλάσεων. Η μέθοδος αυτή δίνει έμφαση στη διακύμανση της θερμοκρασίας σε ετήσια βάση. Η αντιμετώπιση αυτή βρίσκεται πολύ κοντά στην οικολογική πραγματικότητα της φυσιολογικής προσαρμογής των οργανισμών, αφού η παρουσία ενός είδους σε έναν κλιματικό χώρο καθορίζεται απο το εύρος των τιμών των κλιματικών παραγόντων. Υπολογίζεται έτσι ο βροχομετρικός λόγος του Emberger Q σύμφωνα με τον τύπο:

$$Q=\frac{1000\ P}{\{(M+m)/2\}x\ (M-m)}, \text{ όπου:}$$

P=Ετήσιο ύψος βροχόπτωσης σε mm
M= Μέση τιμή των μεγίστων θερμοκρασιών του θερμότερου μήνα σε απολυτους αριθμούς (^{O}K)
m=Μέση τιμή των ελάχιστων θερμοκρασιών του ψυχρότερου μήνα σε απόλυτους αριθμούς (^{O}K)

Για τους τρεις μετωρολογικούς σταθμούς του νομού Κυκλάδων, οι συντελεστές του βροχομετρικού λόγου Emberger υπολογίστηκαν και είναι:

M	m	(M+m)/ 2	M- m	P	
Μ.Σ. Θήρας	301,5	282,3	291,9	19,2	311,6
Μ.Σ. Νάξου	299,9	282,5	291,2	17,4	359,4
Μ.Σ. Μήλου	301,5	281,8	291,6	19,7	404,5

Ο βροχομετρικός λόγος του Emberger για τους μετεωρολογικούς σταθμούς της υπό εξέτασης περιοχής, υπολογίζεται ως εξής:

$$Q_{Θήρας}=\frac{1000\ x\ 311,6}{291,9\ x\ 19,2}=55,6$$

$$Q_{Μήλου}= \frac{1000 \text{ x } 404,5}{291,6 \text{ x } 19,7} =70,4$$

$$Q_{Νάξου}= \frac{1000 \text{ x } 359,4}{291,2 \text{ x } 17,4} =70,9$$

Ο Emberger πρότεινε ένα σύστημα κατάταξης των παραλλαγών του μεσογειακού βιοκλίματος που αργότερα τροποποιήθηκε από τον Sauvage για να καταλήξει στο κλιματόγραμμα Emberger- Sauvage, όπου τοποθετούνται οι Μ.Σ. βάση του βροχομετρικού λόγου και της μέσης τιμής των ελαχίστων θερμοκρασιών του ψυχρότερου μήνα σε ^{o}C.

Ανάλογα με το βρομετρικό λόγο διακρίνονται οι ακόλουθοι βιοκλιματικοί όροφοι:

Ξηρός
Ημίξηρος
Ύφυγρος
Υγρός

Η διάκριση των υποορόφων κάθε βιοκλιματικού ορόφου γίνεται συναρτήσει του μέσου όρου των ελαχίστων θερμοκρασιών του ψυχρότερου μήνα, m σε ^{o}C.

Χειμώνας Θερμός	m>7
Χειμώνας Εύκρατος	3<m<7
Χειμώνας Ψυχρός	0<m<3
Χειμώνας Δριμύς	m<0

Τοποθετώντας τους Μ.Σ. Θήρας, Μήλου και Νάξου στο κλιματόγραμμα Emberger- Sauvage, διαπιστώνεται ότι ανήκουν στον ημίξηρο όροφο με θερμό χειμώνα

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τους χάρτες φυσικής βλάστησης και των βιοκλιματικών ορόφων (Ινστιτούτο Δασικών Ερευνών, 1980) φαίνεται ότι το βιοκλίμα των Κυκλάδων με εξαίρεση την Άνδρο, αντιστοιχεί στις θερμομεσογειακές διαπλάσεις Oleo- Ceratonion (αγριελιάς- χαρουπιάς) με όψη Ceratonia siliqua (χαρουπιά).

Τα παραπάνω ανταποκρίνονται πλήρως στην οικολογική πραγματικότητα της βλάστησης των Κυκλάδων όπου παρατηρούνται τα εξής:

- Ανάπτυξη κυρίως μακίας βλάστησης και φρυγάνων, τα οποία παρουσιάζουν προσαρμοστικούς μηχανισμούς, όπως ο εποχικός διμορφισμός κ.α.

- Εμφάνιση μεγάλου αριθμού χειμωνόφυτων (μονοετή φυτά που αναπτύσσονται το χειμώνα και περνούν τη δυσμενή περίοδο του έτους με τη μορφή σπερμάτων).
- Εμφάνιση μεγάλου αριθμού γεωφύτων.

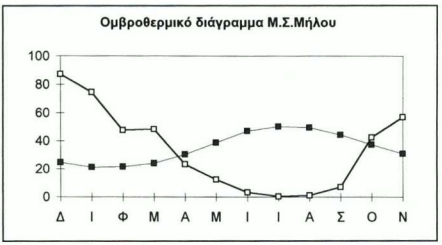

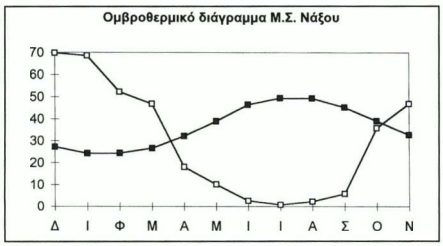

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βώκου Δ., *Οικολογία*, Θεσσαλονίκη 1986.
2. Θεοχαράτος Γ., *Το κλίμα των Κυκλάδων*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1978.
3. Καρράς Γ, *Κλιματική ταξινόμηση της Ελλάδος κατά Thornthwaite*, διδ. διατριβή, Αθήνα 1973.
4. Μαριολόπουλος Η., Το *κλίμα της Ελλάδος*, Αθήνα 1938.
5. Μαυρομάτης Γ., *Το βιοκλίμα της Ελλάδας. Σχέσεις κλίματος και φυσικής βλάστησης, βιοκλιματικοί χάρτες*, Δασική Έρευνα 1, 1980.
6. Τρούμπης Α., *Σημειώσεις για το μάθημα Χερσαία Οικοσυστήματα*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 1988.
7. Χατζιδάκη- Θέου Α., *Κλιματολογική μελέτη χαμηλών θερμοκρασιών εν Ελλάδι κατά τη διετία Φθινόπωρον 1960-Άνοιξις 1970*, Αρχηγείο Αεροπορίας, Αθήνα 1975.

Ιουλία ΕΞΑΡΧΟΥΛΕΑ

ΥΔΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΤΕΡΝΕΣ ΣΤΙΣ ΛΙΜΝΟΔΕΞΑΜΕΝΕΣ

Όπως είναι γνωστό το νερό παγκόσμια είναι και θα παραμείνει η κυριότερη προϋπόθεση για την οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη μιας περιοχής, για την ύπαρξη αυτής της ίδιας της ζωής και το οποίον αποτελεί πλέον *αγαθό εν ανεπαρκεία.*

Οι άνθρωποι από χιλιετηρίδες κατανόησαν την ανάγκη των αρδεύσεων σε περιοχές όπου το ύψος και η κατανομή των ατμοσφαιρικών κατακρημνισμάτων δεν ήταν επαρκή για την ανάπτυξη των διαφόρων καλλιεργειών και οικονομικών δραστηριοτήτων και αναγκάστηκαν να λάβουν τα αναγκαία μέτρα.

Έτσι, πριν από 5.000 περίπου χρόνια στην Αίγυπτο, κατασκευάστηκε το αρχαιότερο στον κόσμο φράγμα για την αποθήκευση νερού, μήκους 107 μ. περίπου και ύψους 12 μ. για άρδευση και ύδρευση. Κατά την ίδια περίπου εποχή, κατά μήκος του ποταμού Νείλου εφαρμοζόταν η άρδευση με λεκάνες, η οποία και σήμερα ακόμη εφαρμόζεται.

Επίσης σημειώνουμε ότι, στην Κίνα η επιτυχημένη ή όχι διακυβέρνηση των πρώτων Αυτοκρατόρων στηριζόταν στη σοφία των μέτρων που ελαμβάνονταν για την προστασία και τον έλεγχο των υδάτων. Αναφέρεται ότι ο Αυτοκράτορας Yu της Δυναστείας των Hsia (2200 π.Χ.) εκλέχθηκε από το λαό κυρίως για τις δραστηριότητες που ανέπτυξε σχετικά με τον έλεγχο των υδάτων.

Στις Ινδίες, η εφαρμογή των αρδεύσεων είναι τόσο αρχαία όσο και η ιστορία της χωρας. Υπάρχουν δεδομένα που αναφέρονται στο 300 π.Χ. και τα οποία δείχνουν ότι ολόκληρη σχεδόν η χώρα αρδευόταν και ότι χάρη στις αρδεύσεις πέτυχαν να έχουν δύο εσοδείες κατ' έτος.

Γενικά, μπορεί να λεχθεί ότι η εμφάνιση του πολιτισμού ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με την ανάπτυξη της γεωργίας. Ενώ, όμως τα αποτελέσματα από τη σωστή εφαρμογή των αρδεύσεων πάνω στη γεωργία είναι εντυπωσιακά, η μη σωστή χρήση του αρδευτικού νερού μπορεί να δημιουργήσει σοβαρά προλήματα με μακροχρόνιες επιπτώσεις όπως π.χ. η υποβάθμιση της γονιμότητας των εδαφών.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Μεσοποταμίας, στην οποία, χάρις στην άρδευση κατά τους αρχαίους χρόνους από τους ποταμούς Τίγρη και Ευφράτη, είχε σαν αποτέλεσμα τη μεγάλη ανάπτυξη και ευημερία. Στη συνέχεια, λόγω ανυπαρξίας στραγγιστικών δικτύων υπήρξε συσσώρευση αλάτων πράγμα που συνετέλεσε στην προοδευτική υποβάθμιση της γης, με συνέπεια οι εκτάσεις αυτές να γίνους άγονες.

Τα εγγειοβελτιωτικά έργα που έγιναν τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες ανεπτυγμένες χώρες ήταν έργα μονοσήμαντα. Η μελέτη και η κατασκευή τους γίνονταν μέσα στα στενά όρια των εκτάσεων που παρουσιάζαν ενδιαφέρον για αξιοποίηση, χωρίς να επιχειρείται συσχέτιση και εξάρτιση με το γενικότερο περιβάλλον φυσικό, δημογραφικό, κοινωνικό και οικονομικό, τόσο στο στάδιο της μελέτης όσο και της κατασκευής.

Επειδή μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις ήταν αναγκαία η προστασία των εδαφών από τις πλημμύρες, είτε της αποξήρανσης εκείνων που εκαλύπτοντο περιοδικά ή μόνιμα από νερά και τις στραγγίσεις εκείνων που υπέφεραν από υπερβολική υγρασία. Οι μελέτες Ε.Β. Έργων αποσκοπούσαν απλά στην εξεύρεση τρόπων για την απαλλαγή των εκτάσεων από το νερό το οποίο στην προκειμένη περίπτωση αντιμετωπιζόταν με την καταστρεπτική ή επιβλαβή του ιδιότητα και δεν εξεταζόταν ο τρόπος εφαρμογής αυτού για τον εμπλουτισμό των υδροφόρων οριζόντων, ή της αποθήκευσής του προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στην άρδευση των καλλιεργειών.

Η εφαρμογή της τεχνικής αυτής καθώς και η έλλειψη πείρας, οδήγησε σε πολλά σφάλματα και μερικές

φορές στην καταστροφή εδαφών με οικονομικές ζημίες και δεν υπήρξε η ενδεδειγμένη χρήση των υδατικών και εδαφικών πόρων δεδομένου ότι πραγματοποιήθηκαν σε χώρες που βρίσκονταν στο στάδιο της ανάπτυξης ή της υπανάπτυξης.

Αν όμως σε πολλές χώρες η άρδευση αναπτύχθηκε σαν τέχνη τόσο παλαιά όσο και ο πολιτισμός τους, σήμερα σε ολόκληρο τον ανεπτυγμένο κόσμο έχει εξελιχθεί σε μια σύγχρονη επιστήμη η οποία μπορεί να ονομαστεί επιστήμη των αρδεύσεων, ή *επιστήμη της επιβιώσεως* όπως με επιτυχία έχει χαρακτηρισθεί.

Η χώρα μας δεν έχει υπερεπάρκεια υδατικών πόρων, δεν μπορεί όμως να χαρακτηρισθεί και σαν πτωχή. Το συνολικό υδατικό δυναμικό της είναι σχετικά μεγάλο και θα έπρεπε να καλύπτει τις ανάγκες της σε νερό. Οι ποταμοί, οι χείμαρροι, τα υπόγεια νερά και οι λίμνες της, που αποτελούν κυρίως τους φυσικούς υδραταγωγούς και τις φυσικές δεξαμενές νερού, τροφοδοτούνται από τις βροχοπτώσεις με ποσότητες νερού επαρκείς για να καλύψουν πλήρως τις αντίστοιχες ανάγκες της χώρας, εφόσον βέβαια υπάρχουν και τα έργα που απαιτούνται για την αξιοποίησή τους.

Όμως οι κλιματολογικές συνθήκες και το ανάγλυφο της χώρας επιδρούν στην άνιση κατανομή των ατμοσφαιρικών κατακρημνισμάτων (υετός) στο χώρο και στο χρόνο, με συνέπεια την διαφοροποίησης των υδατικών συνθηκών κατά περιοχές.

Έτσι, το δυτικό τμήμα της χώρας βρίσκεται σε ιδιαίτερα ευνοϊκή θέση, αφού σε αυτό βρίσκονται οι πλουσιότερες φυσικές υδατορροές. Αντίθετα στο ανατολικό τμήμα, στο οποίο βρίσκονται οι σπουδαιότερες πεδινές εκτάσεις, οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις πληθυσμού και οι σημαντικότερες οικονομικές δραστηριότητες, παρατηρείται έλλειψη υδατικών πόρων.

Επίσης ο υετός εμφανίζεται κυρίως κατά τη χειμερινή περίοδο και ολιγότερο κατά την άνοιξη και φθινόπωρο και απουσιάζει εντελώς κατά τους θερινούς μήνες κατά τους οποίους οι ανάγκες σε νερό είναι αυξημένες.

Αποτέλεσμα της ανισοκατανομής αυτής σε προσφορά και ζήτηση, είναι να απαιτείται η κατασκευή μεγάλων και δαπανηρών υδραυλικών έργων, τόσο για την αποθήκευση νερού κατά την πλούσια σε βροχοπτώσεις και απορροές περίοδο του έτους, όσο και για την μεταφορά του από τις πλεονασματικες περιοχές στις ελλειμματικές. Και τούτο προκειμένου να χρησιμοποιηθεί κατά τους ξηροθερμικούς μήνες οπότε καλείται να καλύψει το τεράστιο έλλειμμα υγρασίας που είναι απόλυτα αναγκαίο για την απρόσκοπτη ανάπτυξη των εαρινών καλλιεργειών, καθώς και των μόνιμων φυτειών. Το έλλειμμα τούτο τη υγρασίας καλούνται να καλύψουν οι αρδεύσεις.

Το αναγκαίο αρδευτικό νερό, μερικά εξασφαλίστηκε από την εκμετάλλευση των παροχών των πηγών των ρευμάτων, στη συνέχεια, των φυσικών και τεχνητών λιμνών και τέλος με την εκμετάλλευση των υπογείων υδροφορέων με την ανόρυξη γεωτρήσεων.

Σήμερα στη χώρα μας αρδεύονται περί τα 12.000.000 στρέμματα, το 33% της γεωργικής γης (έναντι δυνάμενων να αρδευθούν 16.500.000 στρεμμάτων περίπου). Από αυτά 5.500.000 στρέμματα αποτελούν οργανωμένα συλλογικά δίκτυα που κατασκευάστηκαν με την μέριμνα του Κράτους ή άλλων φορέων, τα υπόλοιπα ανήκουν σε πρόχειρα μεμονωμένα δίκτυα που έγιναν από ιδιωτική πρωτοβουλία.

Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τη συνολική ετήσια κατανάλωση νερού, εκτιμάται ότι στη χώρα μας 8.000 εκατομμύρια κυβικά μέτρα καταναλίσκονται κάθε χρονο για αρδευτικούς σκοπούς, 1.000 εκατομμύρια κυβικά μέτρα καταναλίσκονται για άλλες χρήσεις (ύδρευση, βιομηχανία, ενέργεια κλπ.).

Σύμφωνα με εκτιμήσεις, το συνολικό ετήσιο ανανεώσιμο υδατικό δυναμικό της χώρας υπολογίζεται σε 65.300 εκατομμύρια κυβικά μέτρα (άλλοι το υπολογίζουν σε 40.000 εκατομμύρια κυβικά μέτρα). Σ' αυτό συμπεριλαμβάνονται και οι απορροές των ποταμών (Αξιού, Στρυμώνα, Νέστου, Έβρου) που πηγάζουν από γειτονικές χώρες. Από το συνολικό αυτό δυναμικό τα 62.900 εκατομύρια κυβικά μέτρα αφορούν επιφανεια-

κά νερά, τα υπόλοιπα 2.400 εκατομμύρια κυβικά μέτρα υπόγεια.

Με βάση τώρα τις εκτιμήσεις που προαναφέραμε, συνάγεται ότι ο ετήσιος συνολικός καταναλισκόμενος όγκος νερού αποτελεί το 15- 20% περίπου του ανανεώσιμου ετήσιου υδατικού δυναμικού. Το ποσοστό αυτό σε σύγκριση με αντίστοιχα άλλων χωρών, θεωρείται υψηλό και πιθανόν να εκφράζει τις δυσχέριες για περαιτέρω ανάπτυξη των υδατικών πόρων της χώρας μας.

Θα πρέπει δε να σημειωθεί ότι το σύνολο σχεδόν των δικτύων που έγιναν από την ιδιωτική πρωτοβουλία, αλλά και σημαντικός αριθμός συλλογικών δικτύων στηρίζεται στην εκμετάλλευση του υπόγειου υδροφορέα με γεωτρήσεις, διότι αποτελούν μια εύκολη, φθηνή και άμεση λύση. Επακόλουθο όλων αυτών είναι οι υπόγειοι υδροφόροι σχηματισμοί της χώρας να υπεραντλούνται και να τείνουν να εξαντληθούν.

Η διατάραξη αυτή του υδατικού ισοζυγίου, είχε σαν αποτέλεσμα την πρόκληση ποσοτικών και ποιοτικών προβλημάτων, πράγμα που επιδεινώθηκε με την ανομβρία των τελευταίων ετών, με συνέπεια τη διείσδυση της θάλασσας και την σε σημαντικό βαθμό υφαλμύρωση των υδροφόρων οριζόντων - φαινόμενο όχι εύκολα αντιστρεπτό- με επακόλουθο τις ζημιές στις καλλιέργειες και μακροπρόθεσμα και στα εδάφη. Όλα τα ανωτέρω, καταδεικνύουν ότι πρέπει να αλλάξει η ακολουθούμενη μέχρι τώρα φιλοσοφία στην εκμετάλλευση και αξιοποίηση των υδατικών πόρων και ότι η αξιοποίησή τους πρέπει να βασίζεται ουσιαστικά στην αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση των επιφανειακών απορροών με τη συγκράτηση και αποθήκευσή τους.

ΛΙΜΝΟΔΕΞΑΜΕΝΕΣ

Με βάση τα προαναφερθέντα και με το νερό ως βασικό στοιχείο της ζωής και ως περισσότερο χρησιμοποιούμενη πρώτη ύλη από τον άνθρωπο, με την κεφαλαιώδη του σημασία στη διατήρηση και προστασία του περιβάλλοντος, ως κύριος συντελεστής για την γεωργική ανάπτυξη και αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και τέλος ως αγαθό πλέον εν ανεπαρκεία, έγινε και ο σχεδιασμός του προγράμματος στην κατασκευή λιμνοδεξαμενων από πλευράς Υπ. Γεωργίας με πρώτη προτεραιότητα τα νησιά.

Και τούτο γιατί είναι γνωστές οι ιδιομορφίες των νησιών. Θα πρέπει να πούμε ότι στις Κυκλάδες, τη Νότια Εύβοια, την Ανατολική Κρήτη και τμήμα των Δωδεκανήσων τα ύψη των βροχοπτώσεων είναι από τα χαμηλότερα που παρατηρούνται στη χώρα. Αντίθετα στα Ιόνια, στη Δυτική Κρητη, στη Βόρεια Εύβοια καθώς και στα νησιά του Αιγαίου που είναι εγγύς των Μικρασιατικών ακτών τα ύψη των βροχοπτώσεων είναι σημαντικά. Μεγάλη είναι όντως και η περίοδος ξηρασίας που συχνά διαρκεί και πέρα των επτά μηνών.

Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο Αιγαίο παρουσιάζεται η μεγαλύτερη συχνότητα και σφοδρότητα ανέμων στη χώρα, πράγμα που επιτείνει την εξάτμιση και κατά συνέπεια τις ανάγκες σε νερό.

Όπως είναι γνωστό, κύριο χαρακτηριστικό των νησιών είναι η απουσία ποταμών, υπάρχουν μόνο μερικά μικρά ρεύματα χωρίς διακλαδώσεις και με κοίτες περιορισμένου μήκους. Εκείνο δε που αποτελεί τη βασική αιτία των ποσοτικών τους προβλημάτων σε νερό είναι η χαμηλή τους υδατοχωρητικότητα και η περιορισμένης εκτάσεως υδροφόροι ορίζοντες.

Τέλος εκτός από το ποσοτικό υπάρχει και το ποιοτικό πρόβλημα, λόγω της υπερεκμετάλλευσης, ληστρικής θα έλεγα, των μικροπερατών υδροφορέων με την ανόρυξη γεωτρήσεων και φρεάτων τόσο για αρδευτικούς όσο και για υδρευτικούς σκοπούς, κύρια για την εξυπηρέτηση της τουριστικής βιομηχανίας.

Εκτός από τα παραπάνω η καταστροφή της βλάστησης από τις πυρκαγιές και την υπερβόσκηση, καθώς και η εγκατάλειψη των αναβαθμίδων καθιστά αδύνατη τη συγκράτηση του νερού της βροχής και την επιβράδυνση της ταχύτητάς του, έτσι οι ποθητές άλλοτε βροχές να δημιουργούν συχνά χειμάρρους με όλα τα καταστρεπτικά αποτελέσματα όπως στη Ρόδο και Κάσο και παλαιότερα στη Σύρο. Για την κάλυψη των αναγκών σε άρδευση και ύδρευση - η γεωργική γη στα νησιά εκτός από την Κρήτη και Εύβοια ανέρχεται σε

3.000.000 στρέμματα, περίπου, από τα οποία αρδεύεται ένα 6% έναντι περίπου 30% του συνόλου της χώρας- έγιναν υδρολογικές μελέτες και ανορύξεις γεωτρήσεων, είχαμε μείωση μεν των ελλειμμάτων του νερού αλλά και ποιοτική υποβάθμισή του (υφαλμύρωση).

Για το σκοπό αυτό έγινε στροφή στην εκμετάλλευση των επιφανειακών απορροών, που αποτελεί την ορθή αντιμετώπιση του όλου προβλήματος, με την κατασκευή έργων ορεινής υδρονομίας, αναβαθμών και λιμνοδεξαμενων. Έτσι, επιτυγχάνεται ο ο εμπλουτισμός του υπόγειου υδροφορέα για την ποσοτική και ποιοτική του βελτίωση, η αντιπλημμυρική προστασία και τέλος η ταμίευση νερού που θα πηγαίνει στη θάλασσα πράγμα που αποτελεί και την καλύτερη δυνατή λύση.

Συχνά λόγω της επαφής των καρστικών υδροφορέων με τη θάλασσα το νερό της διεισδύει στην ενδοχώρα με αποτέλεσμα την υφαλμύρωση των υδάτων πριν από τα σημεία εκφορτίσεώς τους υπό μορφή πηγών.

Σε ότι αφορά την κατασκευή λινμοδεξαμενών, το σχετικό πρόγραμμα έχει ήδη αρχίσει από το έτος 1990 με φορέα εφαρμογής το Υπουργείο Γεωργίας μέσω της Γενικής Διεύθυνσης Εγγείων Βελτιώσεων. Πρώτη προτεραιότητα δόθηκε στα νησιά και έχει ήδη αρχίσει να επεκτείνεται και στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Η ενεργοποίηση του προγράμματος κατασκευής λιμνοδεξαμενών στη χώρα μας έγινε με κάποια υστέρηση σε σχέση με άλλες χώρες της Μεσογείου. Στην Ιταλία για παράδειγμα καταρτίσθηκε το 1951 ένα πρόγραμμα κατασκευής λιμνοδεξαμενών και ήδη ο αριθμός τους ανέρχεται σε χιλιάδες και ακόμη συνεχίζεται η επέκτασή του. Στην Κύπρο από το 1980 και μετά εφαρμόζεται παρόμοιο πρόγραμμα από την Κυπριακή Κυβέρνηση και έχει κατασκευασθεί σημαντικός αριθμός λιμνοδεξαμενών και φραγμάτων. Ομοίως στο Ισραήλ, από την ίδρυση του κράτους η κάλυψη των αναγκών σε νερό γίνεται με λιμνοδεξαμενές και ήδη ο αριθμός τους ανέρχεται σε εκατοντάδες.

Με τις λιμνοδεξαμενές αντίθετα με ότι γινόταν μέχρι σήμερα με την κατασκευή φραγμάτων εντός της κοίτης των ποταμών με σημαντικές παροχές για την ταμίευση του συνόλου της απορροής έγινε στροφή στην εκμετάλλευση μικρότερης σημασίας ρευμάτων για την αντιμετώπιση τοπικών αναγκών. Οι λιμνοδεξαμενές είναι κατά κανόνα εξωποτάμιες, δηλαδή δεν σχηματίζονται με την κατασκευή φραγμάτων πάνω στα ρεύματα, αλλά εκτός της κοίτης τους σε φυσικές κοιλότητες με κατάλληλη διαμόρφωση ώστε οι επεμβάσεις για την εκτέλεση εκσκαφών και η κατασκευή αναχωμάτων να είναι κατά το δυνατόν μικρότερη και φυσικά οικονομικότερη.

Εύλογο είναι ότι σε περίπτωση που οι συνθήκες δεν επιτρέπουν την κατασκευή εξωποτάμιων λιμνοδεξαμενών θα γίνεται η κατασκευή μικρών φραγμάτων πάνω στα φυσικά ρεύματα. Βασική προϋπόθεση για την επιλογή της θέσεως είναι η ύπαρξη μισγάγγειας με αποδεδειγμένη απορροή και ει δυνατόν και με μια βασική διαρκή ροή, έστω κατά τους χειμερινούς μήνες.

Ο σχεδιασμός της κατασκευής λιμνοδεξαμενών περιλαμβάνει:

Το έργο συλλήψεως του νερού που είναι ένας υπερχειλιστής επί του ρεύματος με ανοιχτό κανάλι στη στέψη του, από όπου το νερό θα οδηγείται στον αγωγό μεταφοράς αφού πρώτα περάσει από δεξαμενή καθιζήσεως των φερτών υλών.

Αγωγό μεταφοράς από τη υδροληψία μέχρι τη θέση του ταμιευτήρα, ανοικτό ή κλειστό κατα περίπτωση. Τούτο εξαρτάται από το ανάγλυφο του εδάφους καθώς και από την παρουσία φερτών υλών οπότε προκρίνεται ο ανοικτός αγωγός προκειμένου να είναι εύκολος ο καθαρισμός του.

Την κυρίως δεξαμενή (ταμιευτήρας) η εγκατάσταση της οποίας γίνεται σε κατάλληλα διαμορφωμένη κοιλότητα. Η στεγανότητά της επιτυγχάνεται με την επένδυση της εσωτερικής επιφάνειας με στεγανωτική μεμβράνη από πλαστικό. Οι μεμβράνες καλύπτονται με γαιώδες επίστρωμα για την προστασία τους από τις καιρικές συνθήκες και από την ηλιακή ακτινοβολία. Στην περίπτωση που η στεγανότητα είναι απόλυτα εξασφαλισμένη, τότε δύναται να παραληφθεί η τοποθέτηση στεγανωτικής μεμβράνης. Η χωρητικότητά τους κυμαίνεται από 50 έως 600 χιλιάδς κυβικά μέτρα νερού.

Σε ότι αφορά την πορεία εκτελέσεως του προγράμματος *Λιμνοδεξαμενές* σε πρώτη φάση έγινε η ανάθεση μελετών σε Μελετητικά Γραφεία η οποία περιελάμβανε δύο στάδια:

1. Το στάδιο της αναγνωριστικής μελέτης στο οποίο προσδιορίσθηκαν όλες οι πιθανές θέσεις κατασκευής λιμνοδεξαμενών στον ελλαδικό νησιωτικό χώρο.

2. Το στάδιο της ουσιαστικής μελέτης. Μέχρι σήμερα έχουν γίνει 110 οριστικές μελέτης κατασκευής λιμνοδεξαμενών και φραγμάτων εκ των οποίων έχουν εγκριθεί οι 80.

Σε δεύτερη φάση ακολούθησε η δημοπράτηση και η κατασκευή τους και κατασκευάστηκαν ή κατασκευάζονται 31 ήτοι: Δωδεκάνησα 5 (Αστυπάλαια, Κως, Ρόδος, Λειψοί), Κυκλάδες 5 (Ίος, Νάξος, Τήνος, Μύκονος), Κρήτη 6 (Ηράκλειο, Λασίθι, Ρέθυμνο, Χανιά 2), Λέσβος 3 (Λέσβος 2, Λήμνος), Σάμος 3 (Σάμος, Ικαρία), Χίος 4, Ιόνια 5 (Κέρκυρα, Παξοί, Λευκάδα, Κεφαλλονιά 2). Ήδη το πρόγραμμα επεκτείνεται και στα υπόλοιπα νησιά καθώς και στην ηπειρωτική Ελλάδα ήτοι: Ν. Τρικάλων (2), Ν. Αρκαδίας (6), Ν. Κορινθίας (5), Ν. Λακωνίας (5), Ν. Κιλκίς (2), Ν. Μαγνησίας (5), Ν. Φωκίδας (5), Ν. Καστοριάς (1). Εδώ θα πρέπει ναν αναφερθεί ότι τόσο η εκπόνηση των μελετών όσο και η κατασκευή πραγματοποιούνται από το μελετητικό και κατασκευαστικό δυναμικό της χώρας.

Η χρηματοδότηση του προγράμματος γίνεται μέσα από το Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης, Μέτρο *Λιμνοδεξαμενές*, συνολικής δαπάνης 26 δισεκατομμυρίων δραχμών και επιχορηγείται κατά 50% από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης.

Επίσης θα πρέπει να τονισθεί ότι η ύπαρξη οριστικών μελετών έδωσε την ευχέρεια της χρηματοδότησης κατασκευής λινοδεξαμενών και από τα άλλα Κοινοτικά Προγράμματα και δράσεις όπως το Interreg.

Οπωσδήποτε το όλο εγχείρημα δεν είναι εύκολο, τα εμπόδια είναι πολλά και η πορεία επίπονη. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία πολλές φορές ανέστηλε την πρόοδο των εργασιών, τα πέρα από κάθε προσδοκία υψηλά τιμήματα των απαλλοτριώσεων, οι αντιδράσεις *θιγόμενων* κυρίως από πρόσωπα που είναι οι μόνιμοι κάτοικοι του εξωτερικού που επιθυμούν να βρίσκουν το χωριό τους *όπως το άφησαν* αλλά και από εκείνους που κινήθηκαν με υποκειμενικά κριτήρια αποβλέποντας σε *υψηλότερο τίμημα*. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να εγκαταλειφθεί σε ορισμένες περιπτώσεις η ιδέα της κατασκευής και σε άλλες να γίνει αλλαγή θέσεως. Πάντως όλα αυτά ξεπεράστηκαν με επιτυχία και η πορεία του προγράμματος είναι ικανοποιητική.

Τέλος πρέπει να τονισθεί ότι η δαπάνη κατασκευής είναι σημαντικά υψηλή. Έτσι, για συνολική χωρητικότητα 30 εκατομμυρίων κυβικών μέτρων νερού των λιμνοδεξαμενών που κατασκευάσθηκαν δαπανήθηκαν 22 δισεκατομμύρια δραχμές. Συνολικά για 180 λιμνοδεξαμενές και φράγματα συνολικής χωρητικότητας 325 εκατ. m^3 νερού αναμένεται να δαπανηθούν 275 δισεκατομμύρια δρχ.

Πάντως το αποδιδόμενο νερό είναι αρίστης ποιότητας περιορίζεται η εξάντληση του υπόγειου υδροφορέα και αποτρέπεται η υφαλμύρωσή του έχει θετικές επιδράσεις στο περιβάλλον σε πολλές περιοχές έχουν εμφανισθεί πουλιά, αυξάνεται αντί να μειώνεται το υδατικό δυναμικό και αποτελεί έργο με το οποίο αναμένεται να ικανοποιηθούν οι ανάγκες σε νερό και των επερχόμενων γενεών της χώρας.

Γιώργος ΦΑΤΟΥΡΟΣ

Η ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΟΙΚΙΛΟΤΗΤΑ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ:
Φυσική και ανθρώπινη ιστορία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η οικολογική θεωρία προβλέπει ότι τα νησιά είναι περιοχές με πολλές ιδιαιτερότητες όσον αφορά στο φυσικό τους περιβάλλον. Σ' αυτά, οι εξελικτικές διεργασίες είναι ιδιαίτερα έντονες και η επίδραση του ανθρώπου στη διαμόρφωση των οικολογικών ισορροπιών σε επίπεδο τοπίου είναι καθοριστική. Πόσο οι ιδιαιτερότητες αυτές είναι εμφανείς ή έντονες στο χώρο του Αρχιπελάγους του Αιγαίου; Στόχος του παρόντος κειμένου είναι να προσφέρει στοιχεία απάντησης στο ερώτημα αυτό, που να μπορούν να δράσουν και ως έναυσμα σε δραστηριότητες περιβαλλοντικής εκπαίδευσης.

Η ΦΥΣΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Το αρχιπέλαγος του Αιγαίου δεν είχε κατά τη διάρκεια της γεωλογικής του ιστορίας τη σημερινή του γεωγραφική μορφή ούτε επικρατούσαν πάντα σ'αυτό οι σημερινές κλιματικές συνθήκες. Το κλίμα παρουσίαζε *συνεχώς* διακυμάνσεις, ενώ παράλληλα δραστικές γεωλογικές μεταβολές και ηφαιστειακή δραστηριότητα διαμόρφωσαν ένα φυσικό περιβάλλον ιδιαίτερα ασταθές, στη γεω-ιστορική κλίμακα του χρόνου, τις πιέσεις του οποίου υπέστη ο έμβιος κόσμος στην περιοχή αυτή.

Κύρια συνέπεια αυτών των μεταβολών είναι ότι η στάθμη της θάλασσας παρουσίασε αρκετές φορές αυξομειώσεις, με αποτέλεσμα να μεταβάλλεται η μορφή και η έκταση κάθε νησιού, και να επιτυγχάνεται η σύνδεση ή η αποκοπή του από άλλα γειτονικά νησιά ή από την ηπειρωτική ξηρά. Στη σημερινή της στάθμη η θάλασσα σταθεροποιήθηκε μετά το τέλος των τελευταίων παγετώνων. Για παράδειγμα, πριν 150.000 χρόνια, η στάθμη της θάλασσας στο Αιγαίο, ήταν χαμηλότερη κατά, τουλάχιστον, 120 μέτρα, γεγονός που σημαίνει ότι, για παράδειγμα, στη θέση του σημερινού νησιωτικού συγκροτήματος των Κυκλά-δων, υπήρχε ένα ενιαίο μεγάλο νησί. Πριν από 9.000 χρόνια, τα νησιά του Αιγαίου τείνουν να αποκτήσουν τη σημερινή ακτογραμμή τους, ώστε να καθορισθεί το σύγχρονο καθεστώς διασύνδεσης των χερσαίων οικοσυστημάτων μεταξύ τους.

Ας σημειωθεί ότι οι γεωλογικές μεταβολές (τεκτονικές κινήσεις, ορογενέσεις, ηφαιστειακές δραστηριότητες κλπ.) που διαμόρφωσαν τον ελλαδικό χώρο καλύπτουν μίαν περίοδο 25.000.000 χρόνων. Επομένως, τα κύρια γεωγραφικά γνωρίσματα του νησιωτικού συνδρόμου, δηλαδή τα όρια και το εμβαδόν του νησιού και ο βαθμός απομόνωσης του, διαμορφώθηκαν πρόσφατα στο Αιγαίο.

Το κλίμα αποτελεί τον καθοριστικότερο οικολογικό παράγοντα που καθορίζει, σε μεγάλες χωρικές κλίμακες, την παρουσία και την εξάπλωση των ειδών. Τη σύγχρονη εποχή, το κλίμα των νησιών του Αιγαίου χαρακτηρίζεται γενικά σαν ξηρό μεσογειακό, με θερμό και άνυδρο καλοκαίρι και ήπιο και σχετικά υγρό χειμώνα. Πρέπει όμως να θεωρηθεί βέβαιο, ότι το κλίμα των χωρών της ανατολικής Μεσογείου ήταν κατά την τριτογενή γεωλογική περίοδο (την περίοδο δηλαδή που στην ιστορική κλίμακα εκτείνεται πριν από τα *τελευταία* 1.500.000 χρόνια) υγρότερο σε σύγκριση με την ιστορική εποχή. Από παλαιοβοτανικά δεδομένα προκύπτει, ότι η χλωρίδα των νότιων περιοχών της Ευρώπης είχε μάλλον τροπικό ή υποτροπικό χαρακτήρα, εώς ότου μετεβλήθη μέσω της βαθμιαίας ψύξεως του κλίματος κατά και μετά την περίοδο των παγετώνων.

Περιοχές με μεσογειακό κλίμα αφθονούν βεβαίως και στην ηπειρωτική Ελλάδα. Η ιδιαιτερότητα του

κλίματος των νησιών εντοπίζεται στη μεγάλη σταθερότητα που παρουσιάζει. Με άλλα λόγια, οι διακυμάνσεις της θερμοκρασίας και των βροχοπτώσεων, καθώς και οι διαφορές μεταξύ των ακραίων τιμών τους, είναι σαφώς μικρότερες από αυτές μίας ηπειρωτικής περιοχής. Στην περίπτωση των νησιών η θάλασσα λειτουργεί ως παράγοντας ρύθμισης του κλίματος, περιορίζοντας τις ακραίες υψηλές θερμοκρασίες του καλοκαιριού και τις χαμηλές του χειμώνα. Παράλληλα, η θάλασσα σαφώς επηρεάζει, όπως είναι γνωστό, το καθεστώς των ανέμων και της υγρασίας. Η κλιματική σταθερότητα αποτελεί σημαντικό γνώρισμα του νησιωτικού συνδρόμου: καθιστά το φυσικό περιβάλλον *προβλέψιμο* από τους οργανισμούς που ζουν σε νησιά. Έτσι, έχει αποδειχθεί ότι ζωϊκά είδη που ζουν στο νησί έχουν ρυθμίσει με διαφορετικούς τρόπους πολλά γνωρίσματα του κύκλου της ζωής τους σε σχέση με τα ίδια είδη που ζουν στην ηπειρωτική ξηρά. Για παράδειγμα, πολλά από τα πουλιά που ζουν μόνιμα σε νησιά παρουσιάζουν διαφορές στην αναπαραγωγή τους σε σχέση με τα ίδια είδη που ζουν στην ξηρά. Οι παπαδίτσες, π.χ., που ζουν στα νησιά, γεννούν μία φορά το χρόνο περίπου 8 αυγά, ενώ οι παπαδίτσες της ξηράς γεννούν δύο φορές το χρόνο από 6 αυγά κάθε φορά.

Η ΒΙΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΝΟΜΟΤΕΛΕΙΑ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Το συντριπτικό ποσοστό των νησιών είναι μικρά και δεν παρατηρούνται σ' αυτά ορεινές ζώνες με μεγάλο υψόμετρο. Οι κύριες οικολογικές συνέπειες αυτής της απλής γεωγραφικής πραγματικότητας είναι οι ακόλουθες:

* Η βλάστηση που σχηματίζεται στα μικρά νησιά είναι περιορισμένη. Αν εξαιρεθούν οι τύποι της βλάστησης των παράκτιων περιοχών (που ποικίλουν σε είδη και αφθονούν σε επιφάνεια), στα νησιά αυτά συνήθως απαντώνται φρύγανα, χαμηλή βλάστηση (μακί) και περιορισμένα δάση πεύκης. Με άλλα λόγια, από την άποψη της βλάστησης, στα νησιά σχηματίζονται οικοσυστήματα χαρακτηριστικά του χαμηλού υψομέτρου και του έντονα ξηρού κλίματος.

* Στα μικρά νησιά, η ποικιλία των βιοτόπων είναι - όπως είναι λογικό - μικρή, με άμεση συνέπεια ο αριθμός των ειδών (φυτών και ζώων) που ζουν σ' αυτά να είναι μικρός σε σχέση με τα είδη που υπάρχουν σε ένα μεγαλύτερο νησί ή μια επιφάνεια της ξηράς που έχει αντίστοιχη έκταση.

Η βιογεωγραφική αυτή πραγματικότητα, σε συνδυασμό με την επίδραση του κλίματος, αποτυπώνεται στη νησιωτική βλάστηση η οποία χαρακτηρίζεται από εξαιρετική αφθονία ποωδών φυτών, γεωφύτων (που είναι τα φυτά με βολβούς, ριζώματα κλπ.), μικρών θάμνων, ενώ τα είδη με μεγάλη ανάπτυξη (δένδρα, μεγάλοι θάμνοι είναι πιο σπάνια.

Η απομόνωση των οργανισμών στα νησιά αποτελεί μία σημαντική βιογεωγραφική παράμετρο. Για ένα χερσαίο φυτό ή ζώο, το *νησί* είναι ένας φυσικός χώρος *φιλικός* γι' αυτό, όπου μπορεί να επιβιώσει, λόγω της προσαρμογής του, στις συνθήκες της ξηράς. Ο *φιλικός* όμως αυτός χώρος περιορίζεται από ένα *εχθρικό* περιβάλλον - τη θάλασσα - όπου η επιβίωση του είδους είναι αδύνατη. Με άλλα λόγια, οι οργανισμοί - δηλαδή τα φυτά και τα ζώα - που ζουν στα νησιά βρίσκονται σ' ένα καθεστώς σχετικής απομόνωσης, περιορισμένοι στα όρια της ξηράς.

Πώς όμως οι οργανισμοί αυτοί βρέθηκαν στον απομονωμένο χώρο που λέγεται κυκλαδίτικο νησί (και κάθε νησί του Αιγαίου); Τρεις εναλλακτικοί φυσικοί μηχανισμοί μπορούν να εξηγήσουν το γεγονός αυτό :

* κάποια είδη - τα λεγόμενα αρχαϊκά είδη - υπάρχουν στο νησί από πάρα πολύ παλιά, η παρουσία τους δηλαδή στο νησί είναι παλαιότερη από την αποκοπή του νησιού από την ξηρά,

* άλλα είδη έχουν εξελιχθεί στο νησί από ένα προγονικό αρχαϊκό είδος που προϋπήρχε,

* άλλα είδη έχουν εισαχθεί στο νησί πιο πρόσφατα (ακόμα και κατά τη σύγχρονη περίοδο) και έχουν προσαρμοσθεί αποτελεσματικά στις συνθήκες του. Η εισαγωγή αυτή μπορεί να οφείλεται είτε στις δυνατότητες διασποράς του ίδιου του είδους, που του επέτρεψαν να υπερβεί τις δυσκολίες της μετακίνησης πάνω από τη θάλασσα, είτε είναι αποτέλεσμα της μεταφοράς του είδους από τον άνθρωπο.

ΟΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΒΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΠΟΙΚΙΛΟΤΗΤΑΣ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Ενδημισμός

Παρ' όλο που οι μηχανισμοί, που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, αιτιολογούν την ύπαρξη των διαφόρων ειδών σε ένα νησί, το κύριο χαρακτηριστικό των νησιωτικών οικοσυστημάτων είναι η σχετική *φτώχια* τους σε είδη, σε σύγκριση με ένα οικοσύστημα ίσης έκτασης στην ηπειρωτική χώρα. Η αριθμητική όμως αυτή *φτώχια* (που είναι αποτέλεσμα κυρίως της μικρής επιφάνειας του νησιού και της δυσκολίας του εποικισμού του από τα είδη της ηπειρωτικής ξηράς) δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική αξία του έμβιου κόσμου των νησιών του Αιγαίου που εντοπίζεται στον εντονότατο ενδημισμό της χλωρίδας και, για μερικές ταξινομικές ομάδες, της πανίδας (ενδημικό ονομάζουμε ένα είδος με περιορισμένη γεωγραφική εξάπλωση).

Στην περίπτωση των φυτών, ο ενδημισμός συμβαδίζει με την ηλικία της χλωρίδας, η οποία εξ' άλλου είναι αλληλένδετη με την ηλικία της αντίστοιχης φυσικής περιοχής, με άλλα λόγια με το διάστημα με το οποίο παρέμεινε ανεπηρέαστη από τις γεωλογικές μεταβολές. Τα ενδημικά είδη που ανήκουν σε πολυειδή γένη είναι *μικρής* γεωλογικής ηλικίας ενώ αντίθετα, παλιός ενδημισμός εμφανίζεται σε γένη με ολιγάριθμα είδη. Στα ζώα, οι ρυθμοί ειδογένεσης είναι ταχύτεροι, επηρεάζονται δε σημαντικά από την απομόνωση των πληθυσμών. Η νησιωτική απομόνωση του Αιγαίου έχει οδηγήσει σε υψηλά επίπεδα ενδημισμού σε διάφορες ταξινομικές ομάδες. Για παράδειγμα, μεταξύ των ασπονδύλων, τα σαλιγκάρια και τα ισόποδα εμφανίζουν 50% ενδημικά είδη στις Κυκλάδες. Από τα είδη της ερπετοπανίδας, η Αιγαιόσαυρα έχει το μεγαλύτερο αριθμό υποειδών και τα πιο πολλά είδη είναι κατανεμημένα στη νησιωτική Ελλάδα. Τα 28 υποείδη της Αιγαιόσαυρας που βρίσκονται στον ελληνικό χώρο αποτελούν κλασσικό παράδειγμα του ρόλου της βιολογικής απομόνωσης στο σχηματισμό νέων μορφών.

Χλωρίδα.

Ο ελλαδικός χώρος μπορεί να ονομασθεί *βοτανικός παράδεισος*, με περισσότερα από 5.500 είδη φυτών, από τα οποία τα 750 περίπου είναι ενδημικά. Στα νησιά των Κυκλάδων έχουν αναφερθεί περίπου 1.200 είδη, από τα οποία τουλάχιστον 80 είναι ενδημικά είδη της ελλαδικής χλωρίδας. Από αυτά, 36 είδη είναι αποκλειστικά ενδημικά των νησιών του Αιγαίου, 13 είδη υπάρχουν στο Αιγαίο και στην ηπειρωτική Ελλάδα, 9 είδη ευδοκιμούν στο Αιγαίο και την Κρήτη ενώ άλλα 22 βρίσκονται σε όλη τη χώρα.

Ο γεωγραφικός χώρος του Αιγαίου δεν επηρεάσθηκε από τις ψυχρές κλιματικές επιδράσεις κατά τις περιόδους των παγετώνων που κάλυπταν την ευρωπαική ήπειρο. Έτσι, η σημερινή χλωρίδα των Κυκλάδων, και ολόκληρου του ελληνικού Μεσογειακού χώρου, έχει τις ρίζες της στη χλωρίδα της τριτογενούς περιόδου. Η χλωρίδα στο αρχιπέλαγος του Αιγαίου κυριαρχείται από είδη που αντέχουν στις ξερικές συνθήκες του μεσογειακού καλοκαιριού και στην έλλειψη του νερού, σε αντίθεση με τη χλωρίδα της ορεινής ηπειρωτικής Ελλάδας που χαρακτηρίζεται από την πολύ πιο έντονη παρουσία των δένδρων και των υψηλόκορμων θάμνων. Ο αριθμός των αρχαϊκών ειδών της χλωρίδας των Κυκλάδων θα ήταν μεγαλύτερος αν οι συνθήκες υγρασίας ήταν ευνοϊκότερες.

Βλάστηση

Σε αντίθεση με τον πλούτο της χλωρίδας, η βλάστηση των νησιών είναι χαρακτηριστική του χαμηλού υψομέτρου και του έντονα ξηρού κλίματος: φρύγανα, μακί και περιορισμένα δάση πεύκης. Κι όμως, όταν το κλίμα παλαιότερα ήταν υγρότερο στην περιοχή του Αιγαίου, η βλάστηση ήταν πυκνή και δασώδης.

Ανθρώπινη επίδραση

Το οικολογικό τοπίο των νησιών του Αιγαίου εμφανίζει έντονα στοιχεία ανθρωπογενούς διαμόρφωσης. Η εξάπλωση διαφόρων φυτικών ειδών, η διάταξη στο χώρο συστημάτων χρήσης των φυσικών πόρων (οι στέρνες και οι αναβαθμίδες είναι τα κυριάρχα από αυτά) είναι χαρακτηριστικά και της ανθρώπινης επίδρασης αλλά και του σταθεροποιητικού ρόλου της παραδοσιακής διαχείρισης στις οικολογικές ροές. Η ελιά, η οποία είτε είναι σε άγρια κατάσταση ή ως καλλιεργούμενο δένδρο, συνδέεται στενά με το Αιγαίο και την ιστορία του πολιτισμού του, είναι το κλασικότερο παράδειγμα προς αυτήν την κατεύθυνση.

Η πανίδα των θηλαστικών στα νησιά του Αιγαίου αποτελεί άλλο κλασικό παράδειγμα της επίδρασης

του ανθρώπου στη διαμόρφωση της ποικιλότητας των οικοσυστημάτων. Η σημερινή πανίδα των θηλαστικών εποικίασε τα νησιά μετά την περίοδο των παγετώνων. Ο εποικισμός αυτός είναι στην ουσία μία εισαγωγή ειδών από τον άνθρωπο. Τα είδη αυτά σχετίζονται με τη ζωή του, άσχετα με το εάν είναι οφέλιμα ή επιβλαβή γι' αυτόν. Η εξάπλωση των ποντικών και γενικά των τρωκτικών στα νησιά του Αιγαίου σχετίζεται με τους ανθρώπινους οικισμούς και τις λειτουργίες τους (π.χ. σκουπίδια), ενώ τα είδη αυτά ευνοούνται από τη μείωση των ειδών που τα κυνηγούν (π.χ. αλεπού). Αντίθετα, αποτέλεσμα ηθελημένης εισαγωγής πρέπει να θεωρείται η παρουσία διαφόρων ειδών θηραμάτων (Πλατώνι της Ρόδου) ή εξημερώμένων φυτοφάγων. Η σχεδόν παντελής απουσία σαρκοφάγων θηλαστικών από τα νησιά οφείλεται (πέρα από τη μεγάλη αδυναμία διασποράς τους πάνω από τη θάλασσα) στην ανταγωνιστική τους σχέση με τον άνθρωπο.

Βιογεωγραφικές επιδράσεις

Η γεωγραφική θέση των νησιών επιτρέπει τον εμπλουτισμό της χλωρίδας και της πανίδας με ασιατικά και αφρικανικά στοιχεία. Η ορνιθοπανίδα και ερπετοπανίδα αποτελούν καλά παραδείγματα αυτού του γεγονότος. Ο ποιοτικός πλούτος της ορνιθοπανίδας του Αιγαίου, όπως και όλης της ελλαδικής ορνιθοπανίδας, οφείλεται στην ευνοϊκή γεωγραφική θέση της χώρας μας, που βρίσκεται στο ΝΑ άκρο της Ευρώπης, κοντά στην Ασία και τη Β. Αφρική. Τα μικρά νησιά, τα ερημονήσια του Αιγαίου, καθώς και οι υγρότοποι και οι παράκτιες περιοχές αποτελούν μοναδικούς σταθμούς ανάπαυσης και τροφής κατά την αποδημία μεγάλου αριθμού ειδών πουλιών, από την Αφρική στη Βόρεια Ευρώπη και αντίθετα. Η αποδημία είναι φάση της ζωής των πουλιών πολύ σημαντική για την επιβίωση των ειδών αυτών.

Αυτή η θέση προσφέρει αξιόλογες δυνατότητες εμπλουτισμού της τοπικής ορνιθοπανίδας με είδη από γειτονικές χώρες, ώστε να μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε μοναδική σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη. Μερικά είδη που φωλιάζουν στη χώρα μας δε φωλιάζουν πουθενά αλλού στον ευρωπαϊκό χώρο και έχουν πολύ περιορισμένη κατανομή. Στο Αιγαίο, λόγω του θερμού κλίματος, η ερπετοπανίδα είναι πλούσια και παρουσιάζει έντονα φαινόμενα ενδημισμού. Η απομόνωση στα πολυάριθμα νησιά του Αιγαίου, ευνόησαν τη δημιουργία νέων μορφών, ώστε σήμερα στα νησιά αυτά να υπάρχουν χαρακτηριστικά υποείδη. Το κροκοδειλάκι και ο χαμαιλέων είναι παραδείγματα εποίκων από την Ασία και την Αφρική. Ο τρόπος αποίκισης των νησιών του Αιγαίου (Δήλος, Νάξος, Πάρος, Αντίπαρος, Μύκονος, αλλά και Κως, Κάλυμνος, Ρόδος, Ικαρία, Σάμος, Χίος και Λέσβος) από το κροκοδειλάκι το οποίο προέρχεται από την Ασία δεν είναι γνωστός.

Σπανιότητες

Στις Κυκλάδες, αλλά και σε όλο το Αιγαίο, απαντούν είδη (και οικοσυστήματα) που χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό σπανιότητας. Ο κατάλογος είναι ιδιαίτερα μακρύς και περιλαμβάνει όλα τα ενδημικά είδη αλλά και αυτά που λόγω του μικρού πληθυσμικού τους μεγέθους απειλούνται με έκλειψη. Μερικά ενδεικτικά παραδείγματα:

Ο Αιγαιόγλαρος, που είναι ένας από τους πιο σπάνιους γλάρους που υπάρχουν στον κόσμο, φωλιάζει στα μικρά ξερονήσια των Κυκλάδων και των Σποράδων. Είναι ένα είδος που κινδυνεύει με εξαφάνιση. Υπολογίζεται ότι στη Μεσόγειο υπάρχουν μόνο 3.000 ζευγάρια. Στο Αιγαίο υπάρχει επίσης ο Μαυροπετρίτης, γνωστός για το πολύ σημαντικό μεσογειακό ενδημισμό του. Θεωρείται από τα πλέον απειλούμενα με εξαφάνιση πουλιά της Ευρώπης. Ο μεγαλύτερος πληθυσμός του βρίσκεται στα νησιά του Αιγαίου, με 2.500 ζευγάρια, που αντιπροσωπεύουν το 60% του παγκοσμίου πληθυσμού αυτού του είδους.

Από τα θηλαστικά, στις Κυκλάδες, και ιδιαίτερα στην Αντίμηλο, υπάρχει το Αγριοκάτσικο. Επίσης υπάρχει το πιο σημαντικό ίσως θηλαστικό του Αιγαίου, η Φώκια. Στη Μεσόγειο υπάρχουν 700-1.000 άτομα και στο Αιγαίο παρατηρείται η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους. Στο Αιγαίο έχουν παρατηρηθεί μεμονωμένα άτομα της Ρομφοφάλαινας, της Όρκας, του Φυσητήρα, της Φαλαινόπτερας.

Μεταξύ των ερπετών, στη Μήλο, Κίμωλο, Πολυνού και στη Σίφνο ζει η γνωστή Οχιά της Μήλου, ενώ η Σαύρα της Μήλου βρίσκεται μόνο στα νησιά Μήλος, Αντίμηλος, Κίμωλος, Φαλκονέρα και Βελοπούλα.

Ανδρέας Ι. ΤΡΟΥΜΠΗΣ

3η ΕΝΟΤΗΤΑ

Από την προϊστορία στο σήμερα

ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΓΕΝΙΚΑ

Η συνεχής βελτίωση των μέσων παραγωγής κατά τη διάρκεια των τριών χιλιετιών που χονδρικά ορίζουν την Νεολιθική περίοδο (6000- 30000 π.Χ.) συνετέλεσε όχι μόνο στην εξασφάλιση επαρκούς τροφής, αλλά και στη δημιουργία πλεονασμάτων. Οι καλύτερες συνθήκες διαβίωσης συνέβαλαν στη μείωση της θνησιμότητας και στην αύξηση της γεννητικότητας με αποτέλεσμα τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού. Προβλήματα επισιτισμού, στέγασης, ύδρευσης και αποχέτευσης ήλθαν στην πρώτη γραμμή και απαιτούσαν άμεσες και αποτελεσματικές λύσεις. Οι προσπάθειες για την επίλυση αυτών των προβλημάτων οδήγησαν στο πέρασμα από το απλώς παραγωγικό στάδιο, από τη Νεολιθική περίοδο, στο μεταλλουργικό στάδιο, την περίοδο της κατεργασίας των μετάλλων. Το πρώτο μέταλλο που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή εργαλείων, όπλων και σκευών, ο χαλκός, έδωσε το όνομά του σε ολόκληρη την περίοδο δύο περίπου χιλιετιών (3000- 1100 π.Χ.), την Εποχή του Χαλκού, η οποία υποδιαιρείται σε Πρώιμη, Μέση και Ύστερη. Στην περιοχή του Αιγαίου οι φάσεις αυτές αντιστοιχούν χονδρικά:

- με την τρίτη χιλιετία (3000-2000 π.Χ.) ή Πρώιμη Εποχή του Χαλκού,
- με το πρώτο μισό περίπου της δεύτερης χιλιετίας (2000- 1550 π.Χ.) ή Μέση Εποχή του Χαλκού και
- με τους υπόλοιπους αιώνες (1550- 1100 π.Χ.) ή Ύστερη Εποχή του Χαλκού που είναι επίσης γνωστή και ως Μυκηναϊκή περίοδος.

Οι μεγάλες αλλαγές στις διάφορες κοινωνίες συντελέστηκαν κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Η μεταλλουργία, της οποίας τα πρώτα σκιρτήματα μπορούμε να ανιχνεύσουμε από την τελευταία φάση της Νεολιθικής περιόδου, είχε ως επακόλουθο την επιτάχυνση των διαδικασιών στην εξέλιξη των κοινωνιών. Οι δυνατότητες που παρείχαν τα νέα εργαλεία συνέβαλαν στην ανάπτυξη νέων τεχνών και στην επινόηση νέων τεχνικών που οδήγησαν στην περαιτέρω τεχνική εξειδίκευση και στον καταμερισμό της εργασίας. Η αναζήτηση πρώτων υλών ενέτεινε τις ανταλλαγές και ώθησε στην ανάπτυξη του εμπορίου. Οι πιεστικές στεγαστικές ανάγκες μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού επέβαλαν τον σχεδιαμό μεγάλων οικιστικών κέντρων με δυνατότητες ύδρευσης και αποχέτευσης οδηγώντας στη δημιουργία των πρώτων αστικών κέντρων των πόλεων. Για το λόγο αυτό η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έχει επίσης χαρακτηρισθεί ως *Οικιστική Επανάσταση* (Urban Revolution). Ο πολεοδομικός σχεδιασμός και η κατασκευή κοινωφελών (δημοσίων) έργων, τα οποία μπορεί να ανιχνεύσει σήμερα ο αρχαιολόγος, αποτελούν και έμμεσες μαρτυρίες για την ύπαρξη κεντρικού συντονιστικού οργάνου, για την γένεση της εξουσίας, του κράτους. Πολλοί από τους σύγχρονους ερευνητές θεωρούν την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού ως βαθμίδα του πραγματικού πολιτισμού, όπως άλλωστε δηλώνει και η ετυμολογία του όρου από την πόλη.

Ο πολιτισμός όμως κάθε εποχής και σε κάθε περιοχή της γης δεν είναι παρά η συνισταμένη των εκαστότε αποκρίσεων του ανθρώπου στις πιεστικές προκλήσεις του περιβάλλοντος. Έτσι εξηγείται η ύπαρξη

πολιτισμών διαφορετικού χαρακτήρα σε διαφορετικές περιοχές, παρά το γεγονός ότι ο δημιουργός παρέμεινε ο ίδιος: ο άνθρωπος. Εύκολα, λοιπόν, αντιλαμβάνεται κανείς ότι, για να γίνει κατανοητός ο πολιτισμός μιας συγκεκριμένης περιοχής, είναι αναγκαία η μελέτη και γνώση του περιβάλλοντος της περιοχής αυτής. Η γεωγραφική θέση, η γεωμορφολογία, το υπέδαφος με τα ορυκτά και τους υδάτινους πόρους είναι παράγοντες που άμεσα επιδρούν στον πολιτισμό.

ΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Ως πολιτισμικός χώρος το Αιγαίο δεν περιορίζεται απλώς στο υγρό στοιχείο που πλαισιώνεται από την Ελληνική χερσόνησο και τη Μικρά Ασία. Περιλαμβάνει επίσης όλα τα κομμάτια της ξηράς που βρέχονται από τα νερά του. Γι\ αυτό, αντικείμενο της αιγαιακής αρχαιολογίας είναι η παρακολούθηση και η μελέτη των πολιτισμικών εκδηλώσεων που συνέβησαν τόσο στα νησιά του Αιγαίου, όσο και στις γύρω στεριές, δηλαδή την ηπειρωτική Ελλάδα και την παράλια ζώνη της Μικράς Ασίας.

Ανάμεσα σε τρεις ηπείρους- Ευρώπη, Ασία και Αφρική- το Αιγαίο εκτός από τις δυνατότητες που παρείχε για την επικοινωνία των κατοίκων του με γειτονικούς λαούς και τους αντίστοιχους πολιτισμούς, βρίσκεται μέσα στην εύκρατη ζώνη. Αυτό έχει πρωτίστως ευεργετικές συνέπειες για την ανάπτυξη ποικίλων συστημάτων χλωρίδας και πανίδας. Συνδεόμενο, μέσω του Ελλησπόντου, της Θάλασσας του Μαρμαρά και του Βοσπόρου, με τον Εύξεινο Πόντο δέχεται ένα πολύ μεγάλο μέρος από τα νερά της Ευρωπαϊκής ηπείρου. Και μόνο τα νερά του Δούναβη, του κατ\ εξοχήν ευρωπαϊκού ποταμού, να υπολογίσει κανείς, αντιλαμβάνεται την τεράστια επίδραση που ασκεί στο θαλάσσιο οικοσύστημα η διηνεκής αυτή ανανέωση του υδάτινου στοιχείου.

Το Αιγαιακό περιβάλλον χαρακτηρίζεται από τεράστια ποικιλία στη γεωμορφολογία του παρά τη σχετικά περιορισμένη έκτασή του. Πανύψηλα όρη με μονίμως χιονοσκεπείς κορυφές ευνοούν την ανάπτυξη πολικών θερμοκρασιών που επηρεάζουν άμεσα και αποφασιστικά το οικοσύστημα: ανύπαρκτη έως ελάχιστη πανίδα και χλωρίδα. Πιο χαμηλά, τα βουνά με τα εκτεταμένα δάση τους αποτελούν ιδεώδεις τόπους για τη φιλοξενία πλούσιας χλωρίδας και μεγάλης ποικιλίας άγριων ζώων. Οι κοιλάδες των ποταμών και οι λίμνες, ανάμεσα στα όρη και τα βουνά, αποτελούν μικροπεριβάλλοντα για διαφορετικά οικοσυστήματα, αλλά και περάσματα για τις μετακινήσεις ζώων και ανθρώπων. Οι κάμποι από την άλλη μεριά, καταπράσινοι το χειμώνα και κατάξεροι το καλοκαίρι από τις υψηλές θερμοκρασίες που αναπτύσσονται υπαγορεύουν διαφορετικό τρόπο ζωής στα όντα που τυχαίνει να ενδημούν εκεί. Τα νησιά, τέλος, σκόρπια μέσα στο πέλαγος, από έρμαια των ανέμων και των τρικυμιών το χειμώνα μεταβάλλονται σε τόπους αναψυχής για τους φλογισμένους κατοίκους της στεριάς το καλοκαίρι.

Αλλά δεν είναι μόνο οι θερμοκρασίες που ρυθμίζονται από τη γεωμορφολογία του Αιγαίου. Οι οροσειρές που το περιβάλλουν επηρεάζουν επίσης και τα μετεωρολογικά φαινόμενα: αφ\ ενός θέτοντας υπό σκιάν βροχής τις ανατολικές ακτές και τα κεντρικά νησιά, αφ\ ετέρου δημιουργώντας αγωγούς κίνησης των ανέμων. Ειδικότερα το καλοκαίρι η απότομη ανύψωση των στρωμάτων αέρα στην αφρικανική ήπειρο, λόγω της αυξανόμενης εκεί θερμοκρασίας, δημιουργεί τα τεράστια ρεύματα βορείων ψυχρών ανέμων που σπεύδουν να γεμίσουν το δημιουργούμενο κενό. Οι άνεμοι αυτοί, γνωστοί ως μελτέμια σήμερα ή ως *ετήσιαι* στην αρχαιότητα, διοχετεύονται μέσα από το Αιγαίο και επενεργούν ευεργετικά ιδίως στα νησιά, τα οποία διαφορετικά

θα είχαν και αυτά μετατραπεί σε ερήμους. Η τεράστια αυτή ποικιλία που παρουσιάζει το Αιγαιακό περιβάλλον με την αντίστοιχη ποικιλία των οικοσυστημάτων του, όπως είναι ευνόητο, υπαγόρευσε ανάλογες συμπεριφορές από τον άνθρωπο που διάλεξε να ζήσει μέσα σ᾽ αυτό.

Όμως, το Αιγαιακό περιβάλλον μέσα στην ποικιλομορφία του διαθέτει στοιχεία που το συνενώνουν σε ένα ενιαίο σύνολο. Πρώτ\απ\όλα, όπως παρατηρεί η αρχιτέκτων Κ. Παλυβού, το φως λειτουργεί ενοποιητικά, αφού η διαύγειά του *επιτρέπει σε κάθε ένα από τα συστατικά του χώρου- ακόμη και το πιο μικρό και πιο ασήμαντο- να προβάλλει καθαρά, χωρίς ωστόσο να αποδεσμεύεται ούτε στιγμή από το σύνολο.* Η πολυμορφία του τοπίου *εμπεριέχει ένα είδος γρήγορου ρυθμού και είναι τόσο συστηματική, ώστε να λειτουργεί τελικά από μόνη της ως στοιχείο ενοποιητικό.* Στο τοπίο του Αιγαίου *τίποτα δεν είναι τεράστιο ή αχανές, αφού και το πιο μεγάλο μπορεί να αναλυθεί σε μικρά επί μέρους μεγέθη.* Ακόμη και η θάλασσα *είναι λογίσιμη μέσα απο τους κόλπους και τα νησιά που συνωστίζονται από τη μία ακτή ως την άλλη. Όταν λοιπόν, ένα τοπίο εμπεριέχει στοιχεία, τα οποία μπορεί εύκολα το μάτι να τα αναγάγει σε μεγέθη αναλογικά προς τα μέρη του σώματος, τότε η σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον γίνεται φιλική και οικεία.* Οι γρήγορες εναλλαγές του τοπίου και οι ξαφνικές μεταβολές του καιρού, με τη γρήγορη προσαρμογή που απαιτούν, εσφυρηλάτησαν τον ευμετάβλητο αλλά επινοητικό χαρακτήρα του αιγαιοπελαγίτη, ώστε αυτός, ως στοιχείο του φυσικού περιβάλλοντος, να συμβάλει στην συνολικήν ενιαία εμφάνισή του.

Γεωγραφικά μπορεί κανείς να διακρίνει τρεις ζώνες στο αιγαιακό περιβάλλον. Τη νησιωτική, την παράκτια και τη ζώνη της ενδοχώρας. Η σημασία και ο ρόλος κάθε μιας από τις ζώνες υπήρξε διαφορετικός κάθε φορά ανάλογα με την εκάστοτε πολιτισμική βαθμίδα που είχαν φτάσει οι κάτοικοί της. Η ορεινή ενδοχώρα, παραδείγματος χάριν, με την πλούσια χλωρίδα και πανίδα της αποτέλεσε τον κύριο πόλο έλξης κατά το συλλεκτικό/ κυνηγετικό στάδιο, τη λεγόμενη παλαιολιθική περίοδο. Μετά την εισαγωγή της γεωργίας και της κτηνοτροφίας οι μεγάλες πεδινές εκτάσεις που διαρρέονταν από μεγάλα ποτάμια, πάλι στην ενδοχώρα, προσείλκυσαν μεγάλους πληθυσμούς για μόνιμη εγκατάσταση και αναδείχτηκαν σε σημαντικά πολιτισμικά κέντρα της νεολιθικής περιόδου. Ο μόνιμος, τέλος, εποικισμός των νησιών κατά τα μέσα της πέμπτης χιλιετίας π.Χ., τα έφερε στο προσκήνιο της ιστορίας δημιουργώντας τη νησιωτική πολιτισμική ζώνη, η οποία έμελλε να παίξει αξιοζήλευτο ρόλο σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Με τη δημιουργία όμως της νησιωτικής πολιτισμικής ζώνης αναβαθμίστηκε και η παράκτια: σχεδόν αδρανής κατά τη Νεολιθική περίοδο μεταβλήθηκε σε θεμελιώδη κρίκο σύνδεσης της πλούσιας σε αγροτικά προϊόντα ενδοχώρας και των φτωχών νησιών. Έτσι, για να χρησιμοποιήσουμε την έκφραση του C. Renfrew, η παράκτια ζώνη δεχόμενη επιδράσεις εκατέρωθεν εξελίχθηκε σε ένα είδος πολιτισμικού Ιανού, έχοντας το ένα πρόσωπο στραμμένο προς τη θάλασσα, προς τα νησιά, και το άλλο προς την ενδοχώρα.

ΟΙ ΝΗΣΙΩΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Τα νησιά σε σχέση με τις μεγάλες στεριές έχουν μια σειρά μειονεκτήματα, τα οποία επηρέασαν αποφασιστικά το χαρακτήρα του πολιτισμού τους. Βασικότερα από τα μειονεκτήματα αυτά είναι η γεωγραφική τους διάσπαση, η ανεπάρκεια μέσων επιβίωσης και η φυσική απομόνωση από τον έξω κόσμο. Τα τρία αυτά συνδυαζόμενα συνετέλεσαν στην ανάπτυξη συντηρητισμού, τόσο πολιτισμικού όσο και βιολογικού. Από την άλλη μεριά τα μειονεκτήματα αυτά επενήργησαν κατά τέτοιο τρόπο στις νησιωτικές κοινωνίες, ώστε να μετα-

βληθούν σε πλεονεκτήματά τους απέναντι στις ηπειρωτικές, τις στεριανές. Κατ' αρχήν η γεωγραφική διάσπαση, η οποία εμπόδιζε τη συνένωση των κοινωνιών κάτω από ενιαία διοίκηση, ευνόησε την καλλιέργεια της ιδέας της αυτονομίας κάθε νησιού και διευκόλυνε την επίλυση ων προβλημάτων σύμφωνα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Η ανεπάρκεια των μέσων επιβίωσης επίσης λειτούργησε ευεργετικά αναγκάζοντας τους νησιώτες να γίνουν λιτοδίαιτοι και επινοητικοί, ώστε να κάνουν πλήρη εκμετάλλευση των πενιχρών φυσικών τους πόρων. Επειδή για την επιβίωσή τους ήταν εξαρτημένοι και από τις μεγάλες στεριές, ήσαν επίσης αναγκασμένοι αφ' ενός να αναπτύσσουν και συνεχώς να βελτιώνουν τα μέσα ναυσιπλοΐας και αφ' ετέρου κάτι να παρέχουν ως αντάλλαγμα για τα αγαθά που εισήγαν. Αυτό τους ώθησε στην ανάπτυξη τεχνολογίας και τους μετέβαλε στους κατ' εξοχήν διακινητές/ εμπόρους των ανταλλάξιμων αγαθών.

Η απομόνωση που επέβαλλε το υγρό στοιχείο επίσης μετατράπηκε σε πλεονέκτημα για τις νησιωτικές κοινωνίες μετά την ανάπτυξη και την εξέλιξη των μέσων ναυσιπλοΐας: δεν ήσαν οι νησιώτες πλέον οι αποκομμένοι από τον άλλο κόσμο, αλλά ο άλλος κόσμος από αυτούς. Επί πλέον η θάλασσα λειτουργούσε πλέον ως προστατευτικό τείχος από εισβολές, μετακινήσεις πληθυσμών ή έστω διεισδύσεις. Και επειδή μόνον αυτοί, οι νησιώτες, είχαν τη δυνατότητα επικοινωνίας με τον έξω κόσμο, είχαν την ευχέρεια επιλογής όχι μόνο των αγαθών αλλά και των ιδεών που εισήγαν στα νησιά τους. Για τον λόγο αυτό τόσο τα αγαθά όσο και οι ιδέες γρήγορα υιοθετούνταν, προσαρμόζονταν στις απαιτήσεις των ντόπιων κοινωνιών, και σε ελάχιστο χρονικό διάστημα απόβαλλαν τον ξενικό τους χαρακτήρα. Αναφέρω ως παράδειγμα μονάχα την Καταπολιανή της Πάρου: ένα αυστηρά βυζαντινό μνημείο που με τον καιρό δέχτηκε προσθήκες (καμάρες, τόξα, αντειρίδες), ώστε μεταβλήθηκε σε πάλλευκη κυκλαδίτικη εκκλησιά. Μόνο η απερίσκεπτη επέμβαση της αρχαιολογικής υπηρεσίας απογύμνωσε το μνημείο αυτό από την ιστορία του καθιστώντας το πάλι ένα ψυχρό και εκτός τόπου βυζαντινό ναό.

Η ταυτόχρονη λειτουργία των μειονεκτημάτων και των πλειονεκτημάτων, όπως πολύ συνοπτικά αναπτύχθηκαν, συνέβαλε στη δημιουργία της νησιωτικής νοοτροπίας, ενός κράματος συντηρητισμού και φιλελεύθερου πνεύματος. Η πρώιμη ανάπτυξη τεχνών, όπως η μεταλλουργία, η ναυπηγική, η ναυσιπλοΐα, εμπλούτισε τους νησιώτες με γνώσεις επιστημονικές, όπως χημείας, φυσικής, μετεωρολογίας, αστρονομίας, έστω κι αν οι γνώσεις αυτές ήταν εμπειρικές. Ο ανοιχτός φυσικός ορίζοντας διευκόλυνε τον έξω κόσμο. Είναι πρώτοι αυτοί που προσπάθησαν να κατανοήσουν το φυσικό κόσμο χωρίς δεισιδαιμονίες και προλήψεις και να τον ερμηνεύσουν με την απλή λογική. Οι Ίωνες φιλόσοφοι δεν θα είχαν αναπτύξει τη σκέψη και τη φιλοσοφία στο βαθμό που το έκαμαν, αν δεν είχαν προηγηθεί οι απλοί ψαράδες και οι ναυτικοί μερικές χιλιετίες νωρίτερα. Η αντιμετώπιση των στοιχείων της φύσης από τον πρώιμο ναυτικό, ως άτομο και όχι ως ομάδα ατόμων, τον έκαμε προσεκτικό στην παρατήρηση των φυσικών φαινομένων και ανέδειξε το άτομο στη συνείδηση της αιγαιακής κοινωνίας ως το βασιό της κύτταρο.

Εδώ, πιστεύω, πρέπει να αναζητήσουμε τον ανθρωποκεντρισμό που διαπνέει τον πολιτισμό του Αιγαίου σε όλες τις εκφάνσεις του. Στην τέχνη, την αρχιτεκτονική, στην φιλοσοφία, στη σκέψη γενικότερα, ο άνθρωπος ως άτομο με τα προβλήματά του αποτελεί το κέντρο του ενδιαφέροντος. Ο ανθρωπομορφισμός είναι βασικό γνώρισμα της τέχνης του Αιγαίου, κοσμικής και θρησκευτικής, όλων των εποχών. Η αδυναμία των αρχαιολόγων σήμερα να διαγνώσουν, αν τα νεολιθικά, τα κυκλαδικά, τα μυκηναϊκά ειδώλια ή οι κούροι και τα αγάλματα των ιστορικών χρόνων εικονίζουν θεούς ή ανθρώπους οφείλεται στο γεγονός ότι ο αιγαιοπελαγίτης, ο νησιώτης, εξανθρώπισε το θεό ή θεοποίησε τον άνθρωπο. Σ' αυτή την αντίληψη πρέπει να αποδώσουμε και την αποτυχία των βυζαντινών αυτοκρατόρων να επιβάλουν την ανατολίτικη ανεικονική

λατρεία: προσπάθησαν να το πετύχουν σε ένα χώρο που επί χιλιάδες χρόνια οι άνθρωποι έβλεπαν το θεό ως μια εξιδανικευμένη εικόνα του ίδιου τους του εαυτού. Γι᾽ αυτό σε καμιά περίοδο του πολιτισμού του Αιγαίου δεν έχουμε μνημεία που να αποβλέπουν στην επιβολή του κύρους του θεού ή του εκπροσώπου του στη γη, του δυνάστη, όπως συμβαίνει στους πολιτισμούς της ανατολής. Εκεί η ψυχή της κοινωνίας είναι ο δυνάστης. Εδώ το κύτταρό της είναι το άτομο.

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (3η χιλιετία π.Χ.) ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Σύμφωνα με χαρακτηριστικά των νησιωτικών κοινωνιών που περιγράψαμε δύο είναι οι νησιωτικοί πολιτισμοί που αναδείχτηκαν κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, καθένας με τα δικά του σαφώς διακρινόμενα χαρακτηριστικά: ο ένας διαμορφώθηκε στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου, Λήμνο, Λέσβο, Χίο, Σάμο κλπ., και ο άλλος στις Κυκλάδες, γνωστός ως Πρωτοκυκλαδικός (ΠΚ). Την εξέλιξή του μπορούμε να την παρακολουθήσουμε σε τρεις περιόδους: την ΠΚ Ι (περ. 3200- 2700 π.Χ.), την ΠΚ ΙΙ (2700- 2300 π.Χ.) και την ΠΚ ΙΙΙ (2300- 2000 π.Χ.).

Τα κυκλαδίτικα νησιά, διάσπαρτα μέσα στο Κεντρικό Αιγαίο, από την αρχή κιόλας του μόνιμου εποικισμού τους μέσα στην πέμπτη χιλιετία π.Χ. (Νεώτερη Νεολιθική περίοδος), αποτέλεσαν τη γέφυρα επικοινωνίας των λαών του Αιγαίου και οι κάτοικοί τους εξελίχθηκαν στους κατ᾽ εξοχήν μεταφορείς αγαθών. Η διακίνηση του μηλιακού οψιανού ήδη από την 8η ή την 9η χιλιετία π.Χ. συνιστά την αρχαιότερη υλική μαρτυρία για τις θαλάσσιες μεταφορές στην περιοχή του Αιγαίου.

Η μικρή γεωγραφική έκταση κάθε κυκλαδίτικου νησιού και η κατά το πλείστον βραχώδης σύστασή του δεν ευνόησαν την ανάπτυξη εκτεταμένων καλλιεργειών ή την εκτροφή μεγάλων ζώων. Για την εξασφάλιση της επιβίωσής τους, κυρίως σε μακρές περιόδους ξηρασίας και μεγάλης σιτοδείας, οι Κυκλαδίτες έπρεπε να διατηρούν στενές σχέσεις με τις γειτονικές μεγάλες στεριές, κυρίως δε με τις πιο κοντινές, την Αττική και την Αργολίδα. Για τις σχέσεις αυτές όμως απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η επινόηση και η κατασκευή ταχύπλοων και ασφαλών σκαφών και η απόκτηση γνώσεων και εμπειριών στους τομείς της ναυπηγικής τέχνης και της πλοήγησης. Αυτά όμως απαιτούσαν στοιχειώδεις τουλάχιστον γνώσεις φυσικής, μετεωρολογίας και αστρονομίας.

Η εισαγωγή αγαθών προϋποθέτει την ανταλλαγή τους με άλλα αγαθά ή με υπηρεσίες. Για το λόγο αυτό οι Κυκλαδίτες εκμεταλλεύτηκαν τον πλούτο των νησιών τους σε ορυκτά και επινόησαν μεθόδους για την κατεργασία τους. Εκτός από τον οψιανό και τον τραχύτη της Μήλου, κατάλληλο για την κατασκευή λιθομύλων, η σμύριδα της Νάξου, η ελαφρόπετρα της Θήρας και το μάρμαρο, κοινό στα περισσότερα νησιά, έγιναν από νωρίς αντικείμενα εκμετάλλευσης και κατεργασίας. Στις Κυκλάδες, επίσης, αναπτύχθηκε από πολύ νωρίς η μεταλλουργία και η Σίφνος έγινε ένα από τα σημαντικότερα κέντρα παραγωγής μολύβδου και αργύρου στο προϊστορικό Αιγαίο. Πέρα όμως από τα υλικά αγαθά, οι Κυκλαδίτες φαίνεται πως προσέφεραν και υπηρεσίες στον τομέα των θαλάσσιων μεταφορών. Και είναι προφανές ότι αυτές οι υπηρεσίες συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη των νησιών και την πολιτισμική τους εξέλιξη. Ίσως δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι οι Κυκλάδες είναι η μόνη περιοχή του Αιγαίου, όπου αναπτύχθηκε υψηλή τέχνη ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Τα προϊόντα της τέχνης αυτής, μαρμάρινα σκεύη και ειδώλια, τα βρίσκουμε συχνά σε περιοχές μακρυά από τον τόπο της δημιουργίας των. Με την εκμετάλλευση, λοιπόν, του φυσικού

Εικ. 1 Πρωτοκυκλαδική ταφή (3η χιλιετία π.Χ.). Από τα σωζόμενα λείψανα του σκελετού διακρίνεται η έντονα συνεσταλμένη στάση του νεκρού. Μπροστά στο κρανίο διακρίνεται το αγγείο που τον συνόδευε ως κτέρισμα.

πλούτου των νησιών τους, με την ανταλλαγή των προϊόντων της τεχνολογίας και της τέχνης των και με την παροχή των ναυτικών υπηρεσιών τους οι Κυκλαδίτες κατόρθωσαν όχι μόνο να επιβιώσουν αλλά και να δημιουργήσουν πολιτισμό ξεχωριστό ανάμεσα στις υπόλοιπες κοινωνίες του Αιγαίου.

Οι πληροφορίες μας για την Πρωτοκυκλαδική κοινωνία προέρχονται κυρίως από τα νεκροταφεία, αφού σ' αυτών την έρευνα στράφηκε η προσοχή της επιστήμης από πολύ νωρίς. Οι ελάχιστοι οικισμοί που έχουν ως τώρα ερευνηθεί δείχνουν ότι η έκτασή τους ήταν μικρή και δεν ξεπερνούσε, τουλάχιστον κατά τις περιόδους ΠΚ Ι και ΙΙ, τις διαστάσεις μικρών κωμών. Κατά την ΠΚ ΙΙΙ περίοδο παρατηρείται τάση συνοικισμού σε μεγαλύτερα κέντρα και φαίνεται πως αυτή η φάση αντιπροσωπεύει τη διαδικασία εξαστισμού στις Κυκλάδες. Παρά τη μικρή έκταση των πολισμάτων του ο Πρωτοκυκλαδικός πολιτισμός διαθέτει αρκετά από τα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν την πρωτοαστική κοινωνία, όπως παραδείγματος χάριν ο καταμερισμός εργασίας, η τεχνική εξειδίκευση, η υψηλή τέχνη.

Από τη μελέτη των νεκροταφείων προκύπτει ότι στα πρώιμα στάδια του πολιτισμού τους- την Πρωτοκυκλαδική Ι περίοδο- οι Κυκλαδίτες ζούσαν οργανωμένοι σε μικρές κοινότητες, ίσως συγγενικών μεταξύ τους οικογενειών. Η ταφή των νεκρών γινόταν μέσα σε κιβωτιόσχημους τάφους, μικρών συνήθως διαστάσεων, με τραπεζιοειδή κάτοψη και οργανωμένους σε μικρές συστάδες. Κάθε τάφος φιλοξενούσε μόνον ένα νεκρό σε πολύ συνεσταλμένη στάση (εικ. 1). Προφανώς κάθε συστάδα τάφων αντιστοιχούσε σε μια κοινωνική ομάδα, πιθανώς οικογένεια. Αργότερα, κατά την Πρωτοκυκλαδική ΙΙ περίοδο, οι τάφοι έγιναν διώροφοι ή τριώροφοι για την εξυπηρέτηση περισσοτέρων ταφών. Στις περιπτώσεις αυτές τα κατώτερα διαμερίσματα των τάφων χρησίμευαν ως οστεοφυλάκια. Με την καθιέρωση των πολλαπλών διαδοχικών ταφών στον ίδιο τάφο, καταργήθηκε η συνήθεια οργάνωσης των τάφων σε συστάδες, αφού ο ένας τάφος αρκούσε πλέον για τις ανάγκες της μικρής κοινωνικής ομάδας. Η εξέλιξη αυτή στην ταφική αρχιτεκτονική φαίνεται πως αντανακλά δημογραφικές μεταβολές που είχαν ως συνέπεια την αύξηση του μεγέθους των οικισμών, συνεπώς και των νεκροταφείων.

Τη συνεχή συγκέντρωση του πληθυσμού των νησιών σε όλο και μεγαλύτερα κέντρα την παρακολουθούμε ως το τέλος της Πρωτοχαλκής περιόδου, οπότε έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες πόλεις- λιμάνια. Τέτοιες πόλεις έχουν έρθει στο φως στη Μήλο η Φυλακωπή, στην Κέα η Αγία Ειρήνη και στη Θήρα (Σαντορίνη) το Ακρωτήρι. Κατά την τελευταία αυτή περίοδο του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού- Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ- φαίνεται πως ο ενταφιασμός των νεκρών γινόταν σε θαλαμοειδείς τάφους λαξευμένους στο μαλακό πέτρωμα, αν κρίνει κανείς από τις σχετικές ενδείξεις της Μήλου και της Θήρας. Οι νεκροί κτερίζονταν με μικρά κυρίως αντικείμενα- κοσμήματα, αγγεία πήλινα ή μαρμάρινα εργαλεία, μαρμάρινα ειδώλια κ.ά.- τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως προσωπική ιδιοκτησία του νεκρού. Χαρακτηριστική είναι η απουσία μεγάλων εργαλείων ή σκευών, τα οποία από το χαρακτήρα τους θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως κοινό κτήμα της κοινωνικής ομάδας. Μαγειρικά σκεύη, για παράδειγμα, ή λιθόμυλοι ποτέ δεν βρέθηκαν ως κτερίσματα νεκρού.

Η μετακίνηση των οστών μέσα στον ίδιο τάφο προκειμένου να δημιουργηθεί χώρος για νέο ενταφιασμό ήταν φαινόμενο σύνηθες, κυρίως στους τάφους πολλαπλών ταφών. Τάφοι με πλήθος οστών σε αταξία έχουν θαωρηθεί ως κενοτάφια. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι συχνά έχουν βρεθεί σε τάφους τμήματα μόνο από ειδώλια ή μαρμάρινα αγγεία, ενισχύει την υποψία για κάποιο έθιμο ανακομιδής των οστών και μεταφοράς των σε άλλο τόπο. Ο τόπος αυτός θα μπορούσε να είναι η θέση Κάβος Δασκαλειού στη νησίδα της Κέρου, όπου χιλιάδες θραύσματα από πήλινα και μαρμάρινα αγγεία καθώς και από μαρμάρινα ειδώλια, από αυτά που απαντούν ως κτερίσματα, έχουν βρεθεί ανάμικτα με λείψανα ανθρώπινων οστών, χωρίς να σχετίζονται με τάφους ή άλλες κατασκευές. Μάλιστα η παρουσία σπηλαίου, σήμερα κατεστραμμένου, στην ίδια ακριβώς θέση με τα ευρήματα, βάζει στη σκέψη μήπως ο Κάβος Δασκαλειού με το σπήλαιό του αποτελούσε για τους πρώιμους Κυκλαδίτες, κατά κάποιο τρόπο, την είσοδο προς τον Κάτω Κόσμο. Μια τέτοια ερμηνεία θα μπορούσε να αναγάγει τις ρίζες του ελληνικού μύθου περί της Νήσου των Μακάρων και γενικώς περί του Κάτω Κόσμου, στην Πρωτοκυκλαδική περίοδο.

Ένα από τα σπουδαιότερα δημιουργήματα του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού είναι η τέχνη του, μοναδική στο Αιγαίο αλλά και στον κόσμο ολόκληρο. Μαρμάρινα αγγεία και ειδώλια διακρίνονται για την αρμονία στις αναλογίες τους, τη σαφήνεια στα περιγράμματά τους, την απαλότητα στις επιφάνειές τους, την πλαστικότητα στις μορφές τους (εικ. 2). Οι κυκλαδίτες καλλιτέχνες έθεσαν κανόνες, τους οποίους ακολούθησαν πιστά επί χίλια τουλάχιστον χρόνια (εικ. 3). Αν και μία τάση για φυσιοκρατική απόδοση των μορφών είναι εμφανής σε όλα τα έργα τέχνης των Κυκλάδων, η αφαίρεση όλων εκείνων των λεπτομερειών που δεν είναι απαραίτητες για την ταύτιση της παριστανόμενης μορφής είναι επίσης χαρακτηριστική: ζωομορφικά σκεύη και ειδώλια ανθρωπίνων μορφών αποδίδονται με τα πλέον στοιχειώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματά τους (εικ. 4). Πολλές είναι οι ερμηνείες που έχουν προταθεί για τη σημασία των Κυκλαδικών ειδωλίων: θεότητες, μορφές ηρώων ή νυμφών του κυκλαδικού πανθέου, παιγνίδια, κούκλες, ψυχοπομποί είναι μερικές από αυτές. Εκείνο όμως που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι, ως κτερίσματα, θα πρέπει να είχαν την ίδια σημασία με τα άλλα αντικείμενα που συνόδευαν τον νεκρό στον τάφο.

Εικ. 2 Πρώιμο μαρμάρινο Πρωτοκυκλαδικό ειδώλιο από το Ακρωτήρι της Θήρας. Διακρίνεται για την φυσιοκρατική αντίληψη που το διαπνέει, χαρακτηριστική ειδωλίων γνωστών ως του τύπου *Πλαστήρα*, από την ομώνυμη τοποθεσία στην Πάρο, όπου βρέθηκαν κι άλλα όμοια.

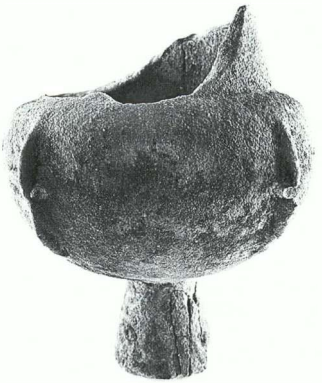

Εικ. 3 Μαρμάρινος Πρωτοκυκλαδικός κρατηρίσκος από το Ακρωτήρι της Θήρας. Οι Κυκλαδίτες μαρμαρογλύπτες της 3ης χιλιετίας π.Χ. ήσαν έντονα επηρεασμένοι από το φυσικό περιβάλλον γύρω τους. Το σώμα του αγγείου αυτού έχει σμιλευθεί αντιγράφοντας το μαδημένο κέλυφος του αχινού, που συχνά συναντά κανείς στις ακρογιαλιές.

Εικ. 4 Μαρμάρινο Πρωτοκυκλαδικό ειδώλιο του λεγόμενου *κανονικού* τύπου. Είναι ο πιο συνηθισμένος τύπος ειδωλίου με το κεφάλι ελαφρά λοξό προς τα πίσω, τα χέρια διπλωμένα επάνω στο στομάχι, τα πόδια με ελαφρά κάμψη στα γόνατα και στα πέλματα λοξά, σαν να σηκώνεται στα δάκτυλα. Απαντά σε παραλλαγές οφειλόμενες ενδεχομένως σε διαφορετικά εργαστήρια ή διαφορετικούς καλλιτέχνες.

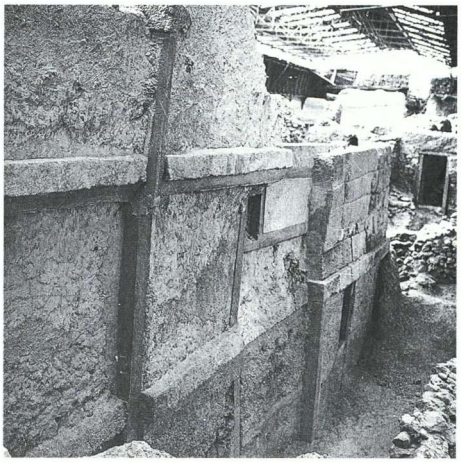

Εικ. 5 Η εξωτερική (βόρεια) όψη τριώροφου κτιρίου από το Ακρωτήρι της Θήρας (περίπου 1650 π.Χ.), γνωστό με το συμβατικό όνομα *Ξεστή* 2. Κατακόρυφα και οριζόντια ξύλινα δοκάρια συνιστούσαν την αντισεισμική προστασία της εποχής. Σήμερα για λόγους στατικούς τα εξατμισμένα ξύλα έχουν αντικατασταθεί με οπλισμένο σκυρόδεμα.

Ανθρώπινες ή θεϊκές μορφές, πρέπει να σχετίζονταν άμεσα με το συγκεκριμένο νεκρό, τον οποίο συνόδευαν και μετά θάνατον. Η ύπαρξη αρκετών ειδωλίων που παριστάνουν γυναικείες μορφές σε κατάσταση εγκυμοσύνης και άλλων- σημαντικά λιγότερων- που εικονίζουν ανδρικές μορφές σε συγκεκριμένο λειτούργημα (π.χ. αυλητές, αρπιστές, κυνηγοί, πολεμιστές), οδηγεί στη σκέψη ότι τα κυκλαδικά ειδώλια αποτελούσαν ενδεχομένως εικόνες συγκεκριμένων ατόμων της κυκλαδικής κοινωνίας, τα οποία είτε με την ιδιότητα της μητέρας (γυναικεία ειδώλια), είτε με τα λειτουργήματα που ασκούσαν (ανδρικά ειδώλια), παρείχαν πολύτιμες υπηρεσίες στην κοινότητα. Για το λόγο αυτό τα άτομα αυτά, με τη μορφή του ομοιώματος, του ειδωλίου, ετίθεντο κάτω από την προστασία θείων δυνάμεων, αφού η ζωή τους ήταν πολύτιμη για την κοινότητα. Μετά από το θάνατό τους, μαζί με τα άλλα προσωπικά τους αντικείμενα, δέχονταν και τα ομοιώματά τους στον τάφο, ως ένα είδος διασφάλισης των επιζώντων: ο νεκρός έχοντάς τα μαζί του δεν θα είχε λόγο να επανακάμψει και να τα διεκδικήσει βλάπτοντας τους ζωντανούς.

Σε κανένα από τα νησιά δεν έχει βρεθεί συγκεκριμένος χώρος που θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ιερό, δημόσιο ή οικιακό. Αν όμως γίνει δεκτή η άποψη ότι ορισμένα από τα ειδώλια, τουλάχιστον εκείνα των οποίων οι διαστάσεις ξεπερνούν το ένα μέτρο, παρίσταναν θεότητα, τότε καθίσταται βέβαιη η ανθρωπομορφική αντίληψη των Κυκλαδιτών για το θεό. Μια αντίληψη που, άλλωστε, εδέσποσε σε ολόκληρη την ιστορία της τέχνης του Αιγαίου.

Οι αναστατώσεις και οι καταστροφές που χαρακτηρίζουν την τελευταία περίοδο της Πρωτοχαλκής περιόδου τόσο στα νησιά, όσο και τις ακτές του Αιγαίου, φαίνεται πως είχαν τον αντίκτυπό τους και στις Κυκλάδες. Στη φάση αυτή έκαναν την εμφάνισή τους μικροί οχυρωμένοι οικισμοί σε απόμερες και φυσικά οχυρές παραλιακές τοποθεσίες. Οι οικισμοί αυτοί με κεραμεική και μετάλλινα αντικείμενα που τους σχετίζουν άμεσα με τα νησιά του

Βορείου Αιγαίου, είχαν μικρή διάρκεια ζωής και η εγκατάλειψή τους έγινε με βίαιο τρόπο. Για το λόγο αυτό ερμηνεύτηκαν ως απόπειρες εγκατάστασης νησιωτών του Βορείου Αιγαίου στις Κυκλάδες μετά τη βίαιη εγκατάλειψη των δικών τους οικισμών. Ίσως σ᾽ αυτή την από βορρά διείσδυση οφείλεται ο φιλοπόλεμος χαρακτήρας της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ περιόδου. Στην εμπόλεμη αυτή κατάσταση ανάμεσα στους ντόπιους και τους νεήλυδες προφανώς οφείλεται η κάμψη που χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή τόσο στον υλικό πολιτισμό, όσο και στην τέχνη. Παρ᾽ όλα αυτά όμως, στον τομέα της αγγειοπλαστικής και της αγγειογραφίας της περιόδου μπορεί να δει κανείς τα σπέρματα της καλλιτεχνικής αναγέννησης που συμβαίνει στις Κυκλάδες κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού.

Η ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (2000- 1650 π.Χ.) ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Αρκετά μακρυά από τις μεγάλες στεριές και προστατευόμενα από τη θάλασσα τα νησιά των Κυκλάδων δεν φαίνεται να υπέστησαν σοβαρή διαταραχή στην εξέλιξη του πολιτισμού τους κατά τη Μέση και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού. Τα πρωτοαστικά κέντρα που είχαν διαμορφωθεί κατά τα τέλη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στην Αγία Ειρήνη της Κέας, στη Φυλακωπή της Μήλου και στο Ακρωτήρι της Θήρας, εξελίχθηκαν σε αξιόλογα εμπορικά λιμάνια, σε σημαντικά ναυτικά κέντρα διακομετακομιστικού εμπορίου. Η δραστηριότητα αυτή επέφερε πλούτο, τον οποίο για πρώτη φορά τα μικρά αυτά νησιά εγνώρισαν στη μακρόχρονη ιστορία τους που ήταν γεμάτη από στερήσεις και οικονομικές δυσχέρειες. Και είναι αυτός ο πλούτος που συνέβαλε, ώστε η Μέση Εποχή του Χαλκού στις Κυκλάδες να μπορεί να χαρακτηρισθεί ως η Εποχή των πραγματικών πόλεων, των κατ᾽ εξοχήν αστικών κέντρων.

Χάρη στον ενταφιασμό της πόλης του Ακρωτηρίου κάτω από παχύτατα στρώματα ηφαιστειακής σποδού, η εικόνα της Μεσοκυκλαδικής κοινωνίας μπορεί να αναπλασθεί με μεγάλη προσέγγιση προς την πραγματικότητα. Πολεοδομικός σχεδιασμός, λιθόστρωτοι δρόμοι, αποχετευτικό δίκτυο αποδεικνύουν την υψηλή πολιτισμική βαθμίδα των Κυκλαδιτών της εποχής αυτής. Βαθμίδα που την επιβεβαιώνουν τα μεγαλοπρεπή πολυόροφα κτήρια (εικ. 5) με τον πλούσιο τοιχογραφικό τους διάκοσμο (εικ. 6), τις εγκαταστάσεις υγιεινής (εικ. 7), την επίπλωσή τους (εικ. 8), τον εξοπλισμό τους σε πήλινα, μετάλλινα, λίθινα σκεύη και αντικείμενα. Πολλά από τα στοιχεία της αρχιτεκτονικής και της τέχνης της Θήρας- και των Κυκλάδων γενικότερα- φαίνεται πως είναι δάνεια από τη γειτονική Κρήτη. Η χρήση τους όμως στα νησιά δεν γίνεται σε μνημειώ-

Εικ. 6 Νεαρή γυναικεία μορφή από την τοιχογραφία των *Λατρευτριών* στο Ακρωτήρι της Θήρας. Το μερικώς ξυρισμένο κεφάλι, το διάφανο πέπλο που καλύπτει τη μορφή, αλλά και η θέση εύρεσης της τοιχογραφίας μέσα στη *Δεξαμενή Καθαρμών* της *Ξεστής* 3 οδηγούν στην ερμηνεία της ως ατόμου που εικονίζεται σε στάδιο μύησης.

Εικ. 7 Εγκατάσταση αποχωρητηρίου στον πρώτο όροφο της *Δυτικής Οικίας* στο Ακρωτήρι της Θήρας.

Εικ. 8 Γύψινο εκμαγείο περίτεχνου μικρού τραπεζίου από το Ακρωτήρι της Θήρας. Το ξύλινο πρωτότυπο αποσυντέθηκε και εξαφανίστηκε εντελώς. Άφησε όμως το ακριβές αποτύπωμά του μέσα στην ηφαιστειακή σποδό, που μας επέτρεψε την ανασύστασή του.

Εικ. 9. Αυγό στρουθοκαμήλου που μετετράπη σε τελετουργικό σκεύος (ρυτό) με την προσθήκη στομίου από φαγεντιανή. Βρέθηκε στο Ακρωτήρι της Θήρας προφανώς εισηγμένο από κάποια χώρα της ανατολικής Μεσογείου.

δεις ανακτορικές κατασκευές, όπως στην Κρήτη, αλλά στα κοινά σπίτια εμπόρων και ναυτικών. Γιατί, αν και τα δημόσια έργα που προαναφέρθηκαν απαιτούν κεντρικό σχεδιασμό και συντονισμό στην εκτέλεση και τη συντήρησή τους, αυτός δεν φαίνεται να κατευθυνόταν από μια συγκεντρωτική εξουσία. Το πλεόνασμα που άφηνε η ναυτιλία και το εμπόριο, ως προϊόν συλλογικής προσπάθειας και ως μη υποκείμενο σε αλλοιώσεις και φθορές, όπως το αγροτικό, δεν απαιτούσε τη συγκέντρωσή του και συνεπώς δεν ευνοούσε τη συγκέντρωση της εξουσίας σε λίγα χέρια. Έτσι μπορεί να ερμηνευθεί η απουσία ανακτορικών κατασκευών από το Ακρωτήρι και από άλλους Κυκλαδικούς οικισμούς της περιόδου. Έτσι μπορεί να γίνει κατανοητή η διασπορά πλούτου σε πολλά ιδιωτικά σπίτια.

Οι ξυλοκατασκευές που χρησιμοποιήθηκαν στην αρχιτεκτονική του Ακρωτηρίου αποκαλύπτουν όχι μόνο τον πλούτο, αφού η ξυλεία εισαγόταν από αλλού, αλλά και ανεπτυγμένη τεχνολογία στην κατεργασία του ξύλου. Οι έμπειροι ναυπηγοί φαίνεται πως μετέφεραν την τεχνογνωσία τους στην αρχιτεκτονική προκειμένου να ενισχύσουν τις οικοδομές και να τις καταστήσουν αντισεισμικές. Στον τομέα της αγγειοπλαστικής ο μελετητής ανακαλύπτει μια εκπληκτική τυποποίηση σχημάτων και διακόσμησης, χαρακτηριστική της μαζικής παραγωγής για την κάλυψη αναγκών μιας καταναλωτικής κοινωνίας. Άλλες οικονομικές δραστηριότητες, όπως η γεωργία και η κτηνοτροφία, η αλιεία, η υφαντουργία, η μεταλλουργία και βεβαίως η ναυτιλία και το εμπόριο, για τις οποίες υπάρχουν άφθονες αρχαιολογικές μαρτυρίες, δείχνουν τη μεγάλη τεχνική εξειδίκευση και τον καταμερισμό της εργασίας που είχε συντελεσθεί στις Κυκλάδες της Μέσης Εποχής του Χαλκού.

Από τα υπολείμματα τροφών στο Ακρωτήρι γνωρίζουμε ότι στο διαιτολόγιο των Κυκλαδιτών της Μέσης Εποχής του Χαλκού περιλαμβάνονται όσπρια διάφορα- φάβα, μπιζέλια, φακές- κριθάρι, σύκα, σταφύλια, αμύγδαλα, ελιές, κρασία, λάδι, ενώ τις πρωτεΐνες τις παρείχε κρέας από αιγοπρόβατα κυρίως, χοιρινά και περιορισμένο κυνήγι. Στην τροφή επίσης περιλαμβάνονταν ψάρια και διάφορα θαλασσινά καθώς και σαλιγκάρια της στεριάς. Αν κρίνει κανείς από την εύρεση απολιθωμάτων εντόμων που προέρχονται από την πανίδα της Παλαιστινιακής ακτής, θα μπορούσε να υποστηρίξει ότι μερικά από τα είδη διατροφής έρχονταν απ᾽ έξω (π.χ. σιτάρι).

Εισαγωγές στις Κυκλάδες από μακρυνότερες ή κοντινότερες περιοχές μαρτυρούν τα εισηγμένα αντικείμενα και σκεύη, όπως

κέρατα ελαφιού, αυγά στρουθοκαμήλου (εικ. 9), λίθινα αιγυπτιακά αγγεία, πήλινα σκεύη από την Κρήτη, την ηπειρωτική Ελλάδα και τη Συρία (εικ. 10). Την ανάπτυξη του εμπορίου στις Κυκλάδες επίσης τεκμηριώνει το πλήθος των μολύβδινων σταθμών (τα δύο τρίτα από το συνολικό τους αριθμό στο Αιγαίο προέρχονται από το Ακρωτήρι της Θήρας, (εικ. 11) και των ειδικών αγγείων που είχαν σχεδιαστεί για τη μεταφορά υγρών, κρασιού και λαδιού, και που είναι γνωστά ως ψευδόστομοι αμφορείς (εικ. 12). Του πρώιμου τύπου αυτού του σκεύους το πλήθος στο Ακρωτήρι αντιπροσωπεύει το ήμισυ του συνόλου που έχουν βρεθεί σε ολόκληρο το Αιγαίο. Για τα μακρυνά ταξίδια των νησιωτών μαρτυρούν και τα θέματα που εικονίζονται στις τοιχογραφίες, οι οποίες περιλαμβάνουν, εκτός από τις σκηνές ταξιδιών και νηοπομπών, ζώα και φυτά που είναι άγνωστα στην αιγαιακή πανίδα και χλωρίδα αντίστοιχα, ενώ απαντούν στις χώρες της ανατολικής Μεσογείου. Οι αντιλόπες (εικ. 13), τα λιοντάρια, οι αγριόγατες, τα ελάφια (εικ. 14), οι αγριόπαπιες, οι πάπυροι και τα φοινικόδεντρα προδίδουν χώρες με υποτροπικό κλίμα. Και η πιστότητα, με την οποία απεικονίζονται όλα τα εξωτικά αυτά φυτά και ζώα, αποκαλύπτει μεγάλη εξοικείωση των ζωγράφων με αυτά και καθιστά δυνατή την άποψη ότι και οι ίδιοι οι καλλιτέχνες ήσαν πολυταξιδεμένοι.

Η τέχνη της Θήρας δεν θα πρέπει να ήταν αποκλειστικό προνόμιο του νησιού αυτού. Σπαράγματα από τοιχογραφίες έχουν έρθει επίσης στο φως και στην Αγ. Ειρήνη της Κέας και στη Φυλακωπή της Μήλου. Συνεπώς το Ακρωτήρι, με την καλύτερη διατήρηση που το χαρακτηρίζει, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πειστικό απολίθωμα της Μεσοκυκλαδικής κοινωνίας. Μέσα από τα έργα τέχνης αποκαλύπτεται ένας κόσμος, τα κύτταρα του οποίου, τα άτομα, είτε ως πάτρωνες είτε ως καλλιτέχνες, αμιλλώνται να προβάλλουν το κύρος, την προσωπικότητά τους, το ταλέντο τους, την κοινωνική τους θέση. Αυτός ίσως είναι ο λόγος, για το οποίο οι τοιχογραφίες είναι διάσπαρτες μέσα στην πόλη και όχι συγκεντρωμένες σε ένα κέντρο εξουσίας και επιβολής. Για τον ίδιο προφανώς λόγο είναι μεγάλη και η ποικιλία των θεμάτων που απεικονίζονται καθώς και η ελευθερία των καλλιτεχνών στη σύλληψη και την εκτέλεση των έργων τους. Οι τοιχο-

Εικ. 10 Συριανός ή Χαναναϊκός αμφορέας εισηγμένος στο Ακρωτήρι της Θήρας τον 17ο αι. π.Χ.

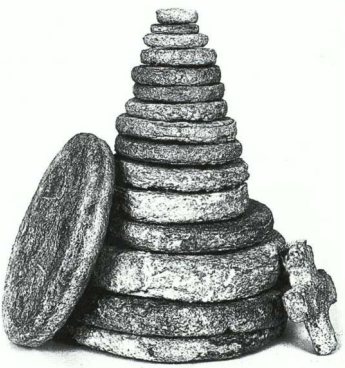

Εικ. 11 Μολύβδινα σταθμά (βάρη ζυγίσματος) από το Ακρωτήρι της Θήρας. Η μεγάλη ποικιλία μεγεθών-πολλαπλασίων και υποπολλαπλασίων μιας μετρικής μονάδας- δηλώνει την ποικιλία αγαθών που διακινούνταν με το εμπόριο.

Εικ. 12 Ψευδόστομος αμφορέας από το Ακρωτήρι της Θήρας. Με το στόμιο στο πλάι αποτελούσε τον ιδανικό τύπο αγγείου για τη μεταφορά υγρών, ενώ παράλληλα διευκόλυνε την άνετη ροή του περιεχομένου του.

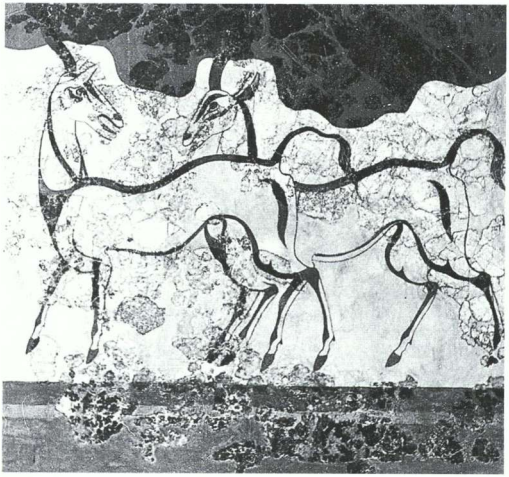

Εικ. 13 Η τοιχογραφία των Αντιλόπων από το κτίριο Β στο Ακρωτήρι της Θήρας υποδηλώνει τις επαφές των προϊστορικών Θηραίων με εξωτικούς κόσμους

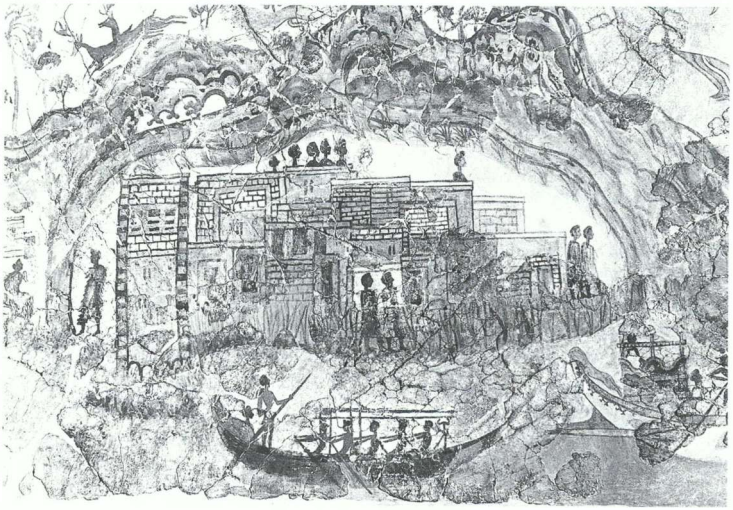

Εικ. 14 Το λιμάνι του απόπλου από τη γνωστή μικρογραφία της *Νηοπομπής* που κοσμούσε δωμάτιο του ορόφου στη λεγόμενη *Δυτική Οικία* στο Ακρωτήρι της Θήρας. Η παράσταση λιονταριού που καταδιώκει ελάφια στο βάθος της εικόνας σαφώς υποδηλώνει ότι το εικονιζόμενο τοπίο είναι εξωτικό για τους Θηραίους ναυτικούς της εποχής.

γραφίες στα σπίτια των αστικών κέντρων υπηρετούν την ιδεολογία φιλελεύθερης κοινωνίας και όχι τη συγκεντρωτική εξουσία ανακτορικών κέντρων και συστημάτων, όπως στην Κρήτη και στην Ανατολή. Μέσα από αυτές, εκτός από το υψηλό καλλιτεχνικό αισθητήριο των κοινωνιών που τις δημιούργησαν, εκτός από τις ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες και το φυσικό περιβάλλον που αποκαλύπτουν, μας εισάγουν και σε ορισμένες πτυχές του κοινωνικού και πνευματικού βίου, όπως είναι η διεξαγωγή αθλητικών αγώνων (π.χ. πυγμαχία) ή οι τελετουργίες μύησης. Παράλληλα διαδηλώνουν ότι το Αιγαίο βρισκόταν στην πρωτοπορεία των καλλιτεχνικών ρευμάτων της εποχής στην ανατολική Μεσόγειο. Γιατί κανόνες και συμβάσεις που απαντούν στα έργα αυτά των νησιών αποτελούν το καλλιτεχνικό λεξιλόγιο που είναι επίσης κοινό στην τέχνη της Κρήτης, της Αιγύπτου και της Μεσοποταμίας, έστω και αν το περιεχόμενό της διαφέρει.

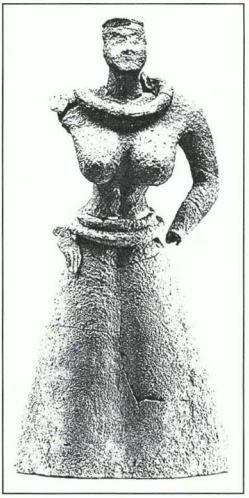

Εικ. 15 Πήλινο άγαλμα από τον προϊστορικό (16ος αι. π.Χ.) ναό στην Αγία Ειρήνη της Κέας.

Διαφορετικό επίσης είναι το περιεχόμενο και μιας άλλης μορφής τέχνης, της ειδωλοπλαστικής, παρά την εξωτερική ομοιότητα και την τεχνοτροπική της συγγένεια με την αντίστοιχη τέχνη της Κρήτης. Από την Αγία Ειρήνη της Κέας προέρχονται μια σειρά από πήλινα γυναικεία ειδώλια, που λόγω μεγέθους- συχνά ξεπερνούν το ένα μέτρο σε ύψος- θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως αγάλματα (εικ. 15). Το γυμνό στήθος, ο ιδιαίτερος τονισμός των μαστών, η ενδυμασία είναι σαφώς χαρακτηριστικά της κρητικής τέχνης. Οι μεγάλες όμως διαστάσεις τους είναι ξένες προς τη μικρογραφική αντίληψη που διέπει την κρητική τέχνη του είδους, ενώ βρίσκονται πιο κοντά στην κυκλαδική νοοτροπία, η οποία στο παρελθόν έχει εκδηλωθεί με τα μνημειωδών διαστάσεων Πρωτοκυκλαδικά μαρμάρινα αγάλματα. Ο χώρος, όπου βρέθηκαν τα αγάλματα της Κέας, ερμηνεύτηκε σωστά ως δημόσιο ιερό, μέσα στο οποίο κάποια μορφή λατρείας συνεχίστηκε ως τους ιστορικούς χρόνους. Το κτίσμα αυτό είναι το αρχαιότερο ανασκαφικά βεβαιωμένο ιερό στις Κυκλάδες και τα αγάλματα θα ήταν λατρευτικά διαδηλώνοντας τη συνέχεια της ανθρωπομορφικής απεικόνισης του θείου στο Αιγαίο.

Η ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (1650- 1100 π.Χ.) ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Ο υλικός πολιτισμός των Κυκλάδων κατά την πρώτη φάση της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (Υστεροκυκλαδικής Ι) χαρακτηρίζεται από μεγάλη συγγένεια με τον αντίστοιχο της Κρήτης. Εκτός από την εισηγμένη κεραμεική, πολλά ντόπια αγγεία είτε αντιγράφουν κρητικές μορφές είτε διακοσμούνται με στοιχεία του κρητικού ρεπερτορίου. Λίθινα και μετάλλινα σκεύη, ποικίλα μικροαντικείμενα, ακόμη και ο σύστημα της Γραμμικής Α γραφής, αποτελούν είτε άμεσες εισαγωγές είτε έντονες επιδράσεις από την Κρήτη. Η έντονη αυτή κρητική επίδραση ερμηνεύτηκε συχνά ως απόδειξη της πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής κυριαρχίας της Κρήτης στις Κυκλάδες και στο Αιγαίο γενικότερα. Δεν πρέπει όμως να αγνοείται το γεγονός ότι την ίδια εποχή είναι αξιόλογη και η παρουσία στοιχείων του υλικού πολιτισμού και από την ηπειρωτική Ελλάδα με τάση μάλιστα, όπως θα δούμε παρακάτω, να αυξηθεί. Η οικονομική ανεξαρτησία των Κυκλάδων κατά την

περίοδο αυτή, η καλλιτεχνική και ιδεολογική αυτονομία τους, όπως αποδεικνύονται από τα ανασκαφικά δεδομένα της Αγίας Ειρήνης, της Φυλακωπής, κυρίως δε του Ακρωτηρίου, μας υποχρεώνει να δεχτούμε ότι τα νησιά αυτά εχαίρονταν και πολιτική αυτονομία. Συνεπώς η εκάστοτε έντονη παρουσία στοιχείων του υλικού πολιτισμού κάποιας άλλης περιοχής, θα πρέπει να ερμηνευθεί ως απότοκος του μεταπρατικού χαρακτήρα της Κυκλαδικής οικονομίας και των προτιμήσεων της νησιωτικής καταναλωτικής κοινωνίας. Γιατί δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ποτέ δεν διεκόπη η ντόπια παραγωγή όμοιων με τα εισαγόμενα αγαθών και μάλιστα σε μεγάλες ποσότητες.

Η Υστεροκυκλαδική περίοδος διήνυε την αρχική (ΥΚ Ι) φάση της, όταν συνέβη η τρομακτική έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Με βάση τις σύγχρονες μεθόδους χρονολόγησης (ραδιενεργού άνθρακα, δενδροχρονολόγησης, παγοχρονολόγησης, αρχαιομαγνητισμού κλπ.) η έκρηξη αυτή τοποθετείται μεταξύ 1646 και 1628 π.Χ. Τεράστιες ποσότητες κισσήρεως και θηραϊκής γης (pozzuolana) έθαψαν το ίδιο το νησί της Θήρας κάτω από ένα σάβανο που ενίοτε φτάνει τα 60 μέτρα σε πάχος. Ένα μέρος από την τέφρα αυτή εκτοξεύθηκε στην ατμόσφαιρα φθάνοντας σε ύψος 35 χιλιομέτρων περίπου. Από τους πνέοντες ανέμους μεγάλες ποσότητες παρασύρθηκαν ανατολικά και σκορπίστηκαν μεταξύ της Σμύρνης στην Τουρκία και της ανατολικής Κρήτης. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις έχουν επισημανθεί στην περιοχή της Ρόδου, η οποία θα πρέπει να βρισκόταν στον άξονα αυτής της διασποράς ηφαιστειακής τέφρας. Οποιαδήποτε κι αν ήταν η αναστάτωση που προκάλεσε στο ευρύτερο Αιγαίο, ενδεχομένως δε κλιματολογικά και στον κόσμο ολόκληρο, η τεφρόπτωση αυτή δεν φαίνεται να προκάλεσε το τέλος του μινωικού πολιτισμού στην Κρήτη, όπως αρχικά πιστευόταν. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα από τη Ρόδο που, όπως είδαμε, δέχτηκε τις μεγαλύτερες ποσότητες τέφρας (υπάρχουν στρώματα που φτάνουν το ένα μέτρο σε πάχος).

Η έκρηξη του ηφαιστείου αναμφιβόλως θα πρέπει να ανέστειλε διαδικασίες ανάπτυξης και εξέλιξης ή να επιτάχυνε άλλες. Ασφαλώς τα νησιά στην άμεση περιοχή του ηφαιστείου θα πρέπει να δέχτηκαν το μεγαλύτερο κτύπημα. Η ευαίσθητη οικονομία τους βασισμένη κυρίως στις θαλάσσιες μεταφορές θα πρέπει να υπέστη σοβαρό κλονισμό και, αν συνέβη να καταστραφεί και η γεωργική τους παραγωγή, οι νησιώτες δεν αποκλείεται να επανήλθαν- προσωρινά τουλάχιστον- σε δραστηριότητες, για τις οποίες τη φήμη τους κατέγραψε ο Θουκυδίδης: της πειρατείας και των ληστικών επιδρομών. Οι ακτές της Πελοποννήσου και της Κρήτης θα ήταν η γη της επαγγελίας γι' αυτούς κατά την περίοδο της δυστυχίας και της μιζέριας. Ίσως σε επιδρομές Κυκλαδιτών οφείλονται οι καταστροφές και οι πυρπολήσεις των παράκτιων οικισμών της Υστερομινωικής Ιβ ανατολικής Κρήτης.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα προδίδουν την απουσία ανθρώπινης δραστηριότητας στη Θήρα μετά την έκρηξη του ηφαιστείου τουλάχιστον επί τρεις αιώνες. Στα υπόλοιπα νησιά, όμως, η ζωή συνεχίστηκε και οι ναυτιλιακές και μεταπρατικές δραστηριότητες των Κυκλαδιτών γνώρισαν και νέα άνθηση. Οι αρχαιολογικές μαρτυρίες από την Αγία Ειρήνη και τη Φυλακωπή δείχνουν μετατόπιση του ενδιαφέροντος των νησιωτών προς την ηπειρωτική Ελλάδα. Ίσως η μετατόπιση αυτή να σημαίνει και αλλαγή των πατρώνων προς τους οποίους παρείχαν υπηρεσίες οι Κυκλαδίτες κατά τον 15ο αι. π.Χ. (Υστεροκυκλαδική ΙΙ περίοδο). Ο αιώνας αυτός γνώρισε τη σταδιακή μείωση των κρητικών εισαγωγών μέχρι την παντελή διακοπή τους, ενώ το τέλος της περιόδου σημαδεύτηκε από την καταστροφή των πόλεων ΙΙΙ- ii της Φυλακωπής και VII της Αγίας Ειρήνης. Με την ανοικοδόμησή τους (Φυλακωπή ΙΙΙ- iii) και Αγία Ειρήνη VIII) άρχισε μια νέα εποχή για τις Κυκλάδες, η Υστεροκυκλαδική ΙΙΙ, περιλαμβάνουσα τους 14ο και 13ο αιώνες π.Χ. Η παρουσία του Μυκηναϊκού πολιτισμού στις Κυκλάδες γίνεται όλο και περισσότερο έντονη και δεν περιορίζεται στην εισα-

γωγή υλικών αγαθών, αλλά εκτείνεται και σε στοιχεία, όπως η αρχιτεκτονική, η ειδωλοπλαστική, τα έθιμα ταφής, η οχύρωση των πόλεων, που χαρακτηρίζουν περισσότερο τη Μυκηναϊκή ιδεολογία. Γι' αυτό μπορεί να μιλάει κανείς για *εκμυκηναϊσμό* των Κυκλάδων. Παρά ταύτα, το μυκηναϊκό διοικητικό σύστημα δεν φαίνεται να υιοθετήθηκε εντελώς, αφού μόνο στη Φυλακωπή βρέθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα κατασκευής ανάλογης με τα μυκηναϊκά ανακτορικά συγκροτήματα. Ίσως να μην είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι στη Φυλακωπή αποκαλύφθηκε και το μοναδικό ως τώρα για τις Κυκλάδες ιερό της περιόδου που ως προς τη διάταξη των χώρων και τα ειδώλια που περιείχε θυμίζει τα αντίστοιχα ιερά των Μυκηνών και της Τίρυνθας.

Ο *εκμυκηναϊσμός* συνεχίστηκε εντονότερα και κατά τον 13ο αιώνα, οπότε εμφανίστηκαν και άλλα κέντρα, όπως οι Κουκουναριές στην Πάρο και ο Άγιος Ανδρέας στη Σίφνο, ενώ ιδιαίτερη ακμή φαίνεται να είχε η Γκρόττα στη Νάξο. Θαλαμοειδείς τάφοι, τύποι πηλίνων ειδωλίων, οπλισμός, μικροτεχνήματα από πολύτιμες ύλες, όπως ο χρυσός, το ελεφαντόδοντο κ.ά., επιβεβαιώνουν αυτόν τον *εκμυκηναϊσμό* των Κυκλάδων πολύ περισσότερο από τον προγενέστερο *εκμινωισμό* τους. Όλα τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι μετά την κατάρρευση του ανακτορικού συστήματος στην Κρήτη, η σταδιακή ανάδειξη του μυκηναϊκού κόσμου της ηπειρωτικής Ελλάδας σε ναυτική δύναμη μόνο σε συνεργασία με τα νησιά μπορεί να εννοηθεί. Όπως έχει επισημανθεί, η κρητική επίδραση που παρατηρείται στη μυκηναϊκή ζωή και τέχνη πρέπει να ασκήθηκε δια μέσου των Κυκλάδων. Συνεπώς τα νησιά αυτά πρέπει να έπαιξαν ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της *Μυκηναϊκής Κοινής* σ' ολόκληρο το Αιγαίο. Μετά την κατάρρευση και του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος φαίνεται πως οι Κυκλάδες πάλι έμελλε να διαδραματίσουν πρωταρχικό ρόλο. Γιατί, αν, όπως πιστεύουμε, η μυκηναϊκή αριστοκρατία έφυγε με πλοία προς την ανατολική Μεσόγειο, μόνο οι νησιώτες με τα πλοία και τις ναυτικές, αστρονομικές, γεωγραφικές και άλλες αναγκαίες για την περίσταση γνώσεις τους, μπορούσαν να ανταποκριθούν. Μόνον αυτοί ήσαν στην κυριολεξία οι κάτοικοι των νησιών *εις το μέσον της θαλάσσης*, αυτοί ήσαν οι πραγματικοί *Λαοί της Θαλάσσης*, για τους οποίους μιλούν οι γραπτές πηγές της Ανατολής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Barber R.L.N., *Οι Κυκλάδες την Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 1995.
2. Caskey M.E., Keos II.1, *The Temple at Ayia Irini: The Statues*, Mainz 1986.
3. Childe G.V., *What happened in History*, Harmondsworth: Penquin Books 1942, 97-120.
4. Doumas Chr., Early Helladic III and the Coming of the Greeks, *Cretan Studies* 5, 1966, 51- 61.
5. Doumas Chr., *Early Cycladic Art*, Αθήνα 1968, 88- 94.
6. Doumas Chr., *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, Gôtteborg 1977.
7. Doumas Chr., *Thera: Pompeii of the ancient Aegean*, Λονδίνο 1983.
8. Doumas Chr., EBA in the Cyclades: Continuity or Discontinuity?, στο E.B. French- K.A. Wardle (εκδ.), *Problems in Greek Prehistory*, Bristol Classical Press 1988, 21- 29.
9. Doumas Chr., The Elements at Akrotiri, στο D.A. Hardly et al. (εκδ.), *Thera and the Aegean World* 3.1, Λονδίνο 1990, 24-30.
10. Evans J.D., Islands as laboratories for the study of culture process, στο C. Renfrew (εκδ.), *The Explanation of the culture change: Models in Prehistory*, Λονδίνο 1973, 517- 520.
11. Getz- Preziosi, *Sculptors of the Cyclades*, Ann Arbor 1987.

12. Jacobsen T.W., 1700 years of Greek Prehistory, *Scientific American* 234, 1976, 76- 87.
13. Μαραγκού Λ. (εκδ.), *Κυκλαδικός Πολιτισμός: Η Νάξος στην τρίτη χιλιετία π.Χ.*, Αθήνα 1990.
14. Παλυβού Κ., Η ποιητική δύναμη του τοπίου, *Αρχαιολογία* 55, 1995, 33- 44.
15. Ντούμας Χρ., Το Βορειοανατολικό Αιγαίο, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς*.
16. Ντούμας Χρ., Θάνατος, στο Λ. Μαραγκού, ο.π., 93- 95.
17. Ντούμας Χρ.,*Κυκλαδική Τέχνη*, Αθήνα 1984.
18. Ντούμας Χρ.,*Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*, Αθήνα 1992.
19. Ντούμας Χρ., Το πρώιμο Αιγαίο και η συμβολή του στην ανάπτυξη της σκέψης, στο Γ. Ραγιάς (εκδ.), *Το Αιγαίο, Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1992, 425- 431.
20. Renfrew C., *The Archaeology of Cult: The sanctuary at Phylakopi*, Λονδίνο 1985, 407- 411.
21. Renfrew C., *Το Κυκλαδικό Πνεύμα*, Αθήνα 1990.
22. Thimme J. (εκδ.), *Art and Culture of the Cyclades*, Καρλσρούη 1977.

Χρίστος ΝΤΟΥΜΑΣ

ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΚΑΙ Ο ΓΥΡΩ ΤΟΥΣ ΚΟΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΚΑΙ ΤΕΤΑΡΤΗ ΧΙΛΙΕΤΙΑ π.Χ.

Στα βραχώδη και άγονα κυκλαδικά νησιά αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της ιστορικής τους πορείας σημαντικά λιμάνια και εμπορικά κέντρα. Η εμβέλεια μάλιστα ορισμένων ξεπερνούσε τα στενά όρια του Αιγαίου. Τέτοια κέντρα, για να αναφέρουμε τρία σημαντικά παραδείγματα, υπήρξαν το Ακρωτήρι της Θήρας στους προϊστορικούς χρόνους, η Δήλος στους ιστορικούς και η Ερμούπολη της Σύρου τον προηγούμενο και τις αρχές του παρόντα αιώνα. Η διαχρονική επανάληψη του φαινομένου οφείλεται στη θέση που κατέχουν οι Κυκλάδες στην καρδιά του Αιγαίου, στο σημείο που ενώνονται οι ναυτικοί δρόμοι, οι δρόμοι της επικοινωνίας και των εμπορικών συναλλαγών, από νότο προς βορρά - από Κρήτη και την ανατολική Μεσόγειο προς το βορειονανατολικό Αιγαίο και τον Εύξεινο Πόντο - και από δύση προς ανατολή - από την ηπειρωτική Ελλάδα και την κεντρική Μεσόγειο προς τη Μικρά Ασία και την ανατολική Μεσόγειο. Η θέση επομένως των Κυκλάδων υπήρξε καθοριστικός παράγων για τις περιόδους ακμής και ευημερίας που γνώρισαν τα νησιά αυτά κατά τη διάρκεια της μακράς ιστορικής τους πορείας. Η γέννεση και η πρωϊμότερη ανάπτυξη αυτού του φαινομένου παρατηρείται κατά την Εποχή του Χαλκού, την τρίτη και τη δεύτερη χιλιετία π.Χ.

Ο κυκλαδικός χώρος παρουσίασε για ολόκληρη σχεδόν την τρίτη χιλιετία αυτόνομη ανάπτυξη και πολιτιστική ομοιομορφία. Κατά τη δεύτερη χιλιετία αντίθετα δρομολούνται πολιτισμικές οικονομικο- κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές κάθε δύο με τέσσερεις αιώνες. Κατά τους τρεις πρώτους αιώνες, 20ο ως 18ο αιώνα π.Χ., η αυτόνομη παρουσία των κυκλαδικών νησιών συνεχίζεται παρά το ότι γεννάται και δρα στο Αιγαίο η μεγάλη δύναμη της Παλαιοανακτορικής Κρήτης. Αρχίζουν πάντως οι μινωϊκές επιδράσεις κυρίως στο πολιτιστικό επίπεδο. Κατά τους δύο επόμενους αιώνες, τον 17ο και τον 16ο αι. π.Χ., οι Κυκλάδες περιέρχονται στη σφαίρα επιρροής της θαλασσοκράτειρας Νεοανακτορικής Κρήτης χωρίς όμως να πάψουν να διατηρούν τις ιδιορρυθμίες τους και να πορεύονται παράλληλα. Κατά τους τέσσερεις τελευταίους αιώνες, 15ο ως 12ο αιώνα π.Χ., τα κυκλαδικά νησιά ενσωματώνονται πολιτικά στο μυκηναϊκό κόσμο.

Η ΑΥΤΟΝΟΜΗ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΪΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (3η χιλιετία π.Χ.)

Στις αρχές της τρίτης χιλιετίας παρατηρείται στις Κυκλάδες μετάβαση από τις Νεολιθικές κοινωνίες, που είναι κυρίως γνωστές από τις ανασκαφές στη νησίδα Σάλιαγκο και τη θέση Κεφάλα της Κέας σε πιο σύνθετες κοινωνίες. Η βάση της οικονομίας εξακολουθεί να είναι η καλλιέργεια των δημητριακών και η εκτροφή αιγοπροβάτων. Η πρόσφατη έρευνα αμφισβητεί το αν η ελιά και η άμπελος είχαν εξημερωθεί κατά την περίοδο αυτή στις Κυκλάδες και το Αιγαίο γενικότερα, ενώ η εκτροφή μεγάλων ζώων ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Τα μέταλλα, αν και γνωστά από παλαιότερα, χρησιμοποιούνται τώρα πιο συστηματικά για την κατασκευή όπλων, κοσμημάτων και άλλων αντικειμένων. Για να γίνουν κατανοητές οι εξελίξεις στις Κυκλάδες αυτή την εποχή χρήσιμο θα είναι να παρατεθούν πρώτα σύντομα οι εξελίξεις στις γύρω τους περιοχές.

Μεγάλη ανάπτυξη γνώρισε το ανατολικό Αιγαίο. Εκεί ανασκάφηκαν και ανασκάπτονται σημαντικοί οικισμοί στην Τροία, τις Κλαζομενές, και άλλες θέσεις των μικρασιατικών παραλίων καθώς και στα νησιά, Σαμοθράκη, Λήμνο, Λέσβο, Χίο, Σάμο, Κω και Ρόδο. Οι περισσότεροι από τους οικισμούς αυτούς είναι τειχισμένοι και περιλαμβάνουν μέγαρα, ένα μακρόστενο τύπο οικοδομήματος με προθάλαμο και κυρίως θάλα-

μο. Ο σημαντικός οικισμός της Πολιόχνης της Λήμνου έκτασης 15 στρεμμάτων περίπου, μία πραγματική μικρή πόλη της εποχής, διαθέτει πλακόστρωτους δρόμους και πλατείες, κοινόχρηστα πηγάδια και αποχετευτικό σύστημα. Η μεταλλουργία αναπτύσσεται πολύ όπως δείχνουν οι θησαυροί που βρέθηκαν στην Τροία και την Πολιόχνη και περιλαμβάνουν όπλα και θαυμάσια χρυσά κοσμήματα.

Την κλίμακα της ανάπτυξης στην Κρήτη δίνει η μεγάλη έκταση που φαίνεται ότι είχαν ορισμένοι οικισμοί της. Η Κνωσσός ήταν ήδη 50 στρέμματα στις αρχές της Πρώϊμης Εποχής του Χαλκού. Αργότερα στην ώριμη φάση της Πρώϊμης Εποχής του Χαλκού, και άλλοι μινωϊκοί οικισμοί που βρίσκονταν σε προνομιακές θέσεις από την άποψη της αγροτικής οικονομίας αναπτύχθηκαν σε εκτεταμένα κέντρα. Ορισμένοι από αυτούς, όπως η Κνωσσός, η Φαιστός, τα Μάλλια και τα Χανιά, μετασχηματίστηκαν αργότερα σε ανακτορικά κέντρα. Εκτός όμως από το μέγεθος ελάχιστα είναι γνωστά για την εσωτερική οργάνωση των οικισμών αυτών.

Περισσότερα στοιχεία για την οργάνωση των οικισμών κατά την πρώϊμη αυτή εποχή προέρχονται από τη νότια ηπειρωτική Ελλάδα. Ορισμένοι ελλαδικοί οικισμοί είναι οχυρωμένοι και διαθέτουν ένα διώροφο μεγάλο οικοδόμημα του τύπου που επικράτησε να αποκαλείται "οικία με τους διαδρόμους" και ορισμένοι, όπως η Τίρυνθα, περιλαμβάνουν εγκαταστάσεις για μαζική αποθήκευση αγροτικών προϊόντων. Στην "οικία με τους διαδρόμους" της Λέρνας, γνωστή και ως "οικία των κεράμων" βρέθηκε μεγάλος αριθμός σφραγισμάτων τα οποία ασφάλιζαν αγγεία και κιβώτια που περιείχαν αποθηκευμένα προϊόντα. Τα σφραγίσματα που αποτελούσαν ένδειξη της ταυτότητας των ιδιοκτητών των προϊόντων υποδεικνύουν την ύπαρξη ενός συστήματος κεντρικής διοίκησης και αναδιανομής των αγαθών. Έτσι οι "οικίες με τους διαδρόμους" που δεσπόζουν ανάμεσα σε ταπεινότερα κτίρια σε ορισμένους ελλαδικούς οικισμούς, έχουν θεωρηθεί κατοικίες τοπαρχών.

Οι γνώσεις μας για τις εξελίξεις στις Κυκλάδες αυτή την εποχή βασίζονται κυρίως στα νεκροταφεία - τα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν συλημένα - και στα εντυπωσιακά ευρήματά τους. Οι λίγοι πρωτοκυκλαδικοί οικισμοί που έτυχε να επισημανθούν έχουν ανασκαφεί ελλιπώς και η διατήρησή τους είναι πενιχρή. Από αυτούς οι πληρέστερα ανασκαμένοι και καλλίτερα διατηρημένοι ήταν πρόσφατα το Καστρί της Σύρου με έκταση 3,5 στρεμμάτων και ο Πάνορμος της Νάξου με έκταση μισού στρέμματος που χρονολογούνται στο τέλος της 3ης χιλιετίας. Πρόκειται για οικισμούς κτισμένους σε απόκρημνα υψώματα, οι οποίοι δε διέθεταν λιμάνι και μεγάλη καλλιεργήσιμη έκταση γύρω τους. Έτσι είχε δοθεί η εντύπωση σε παλαιότερους και νεώτερους ερευνητές ότι η κλίμακα ανάπτυξης των κυκλαδικών οικισμών ήταν πολύ περιορισμένη και η κοινωνικο-οικονομική τους οργάνωση υποδιέστερη από εκείνην που παρατηρήθηκε στους οικισμούς των άλλων αιγαιακών περιοχών που προαναφέρθηκαν.

Παρά όμως την εντύπωση αυτή δε μπορούσε να παραγνωρισθεί η μεγάλη διάδοση αντικειμένων κυκλαδικής καταγωγής στο Αιγαίο γύρω στα μέσα της τρίτης χιλιετίας. Η παρουσία του κυκλαδικού στοιχείου γίνεται έντονα αισθητή από την Εύβοια και τις ακτές της Α. Αττικής στα ΒΔ. ως τη Β. Κρήτη και την Καρία στα ΝΑ. και δεν εντάσσεται πάντα μέσα στα πλαίσια ενός απλού πλέγματος συναλλαγών. Κυκλαδικοί τύποι τάφων ή κτερισμάτων που ασηχούν και κυκλαδικά ταφικά έθιμα επισημάνθηκαν σε νεκροταφεία σε θέσεις της Α. Αττικής, της Εύβοιας και της Β. Κρήτης κατά την ώριμη φάση της Πρώϊμης Εποχής του Χαλκού και στην Ιασό της Καρίας ακόμη πρωϊμότερα. Πώς μπορεί όμως να ερμηνευθεί το φαινόμενο της έντονης κυκλαδικής παρουσίας στο Αιγαίο κατά την 3η χιλετία;

Οι πρόσφατες ανασκαφές στο Σκάρκο της Ίου, έναν οικισμό των μέσων της 3ης χιλιετίας σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης (εικ. 1), βοηθούν στην καλλίτερη κατανόηση της κυκλαδικής εξάπλωσης κατά την Πρώϊμη Εποχή του Χαλκού. Ο οικισμός αυτός βρίσκεται κτισμένος δίπλα σε ένα από τα μεγαλύτερα λιμάνια των Κυκλάδων και εν μέσω εκτεταμένης καλλιεργήσιμης έκτασης και είναι αρκετά μεγάλος για τα κυκλαδικά δεδομένα. Η έκτασή του υπολογίζεται στα 11 στρέμματα, διαθέτει περικεντρική πολεοδομική οργάνωση, ευρύχωρους δρόμους και πλατείες και λιθόκτιστα διόρωφα κτίρια. Άλλα από τα κτίρια είναι μεγαλύτερα και πιο σύνθετα και άλλα μικρότερα και απλούστερα, στοιχείο που υποδεικνύει κοινωνική διαστρωμάτωση.

Επιπλέον στο Σκάρκο βρέθηκε μία σειρά ενσφράγιστων πήλινων ορθογωνίων αντικειμένων που υποδηλώνει ότι οι κάτοικοι χρησιμοποιούσαν σφραγίδες, προφανώς για τη δήλωση της ατομικής τους ταυτότητας. Τα δεδομένα του Σκάρκου δείχνουν επομένως ότι οι κυκλαδικοί οικισμοί δεν ήταν τόσο ασήμαντοι όσο τα ως τώρα δεδομένα επέτρεπαν να υποτεθεί. Πλάϊ στις αγροικίες των λίγων οικογενειών και τους μικρούς οικισμούς υπήρχαν στα μεσαίου και μεγάλου μεγέθους νησιά μεγαλύτεροι οικισμοί με αρκετά σύνθετη κοινωνική οργάνωση.

Τα πλοία λειτουργούσαν την εποχή αυτή μόνο με κωπηλάτες αφού το ιστίο φαίνεται να ανακαλύφθηκε τις αρχές της επομένης χιλιετίας και μόνον. Οι μικρότεροι κυκλαδικοί οικισμοί θα μπορούσαν να συγκεντρώσουν τον αριθμό των κωπηλατών που απαιτείτο για τα πλοιάρια που ταξίδευαν σε κοντινές αποστάσεις και ο τύπος τους είναι γνωστός από τις απεικονίσεις του στα τηγανόσχημα σκεύη που βρέθηκαν κυρίως στο νεκροταφείο της Χαλανδριανής της Σύρου (εικ. 2) και από τα ομοιώματά τους από μολύβι. Οι μεγαλύτεροι οικισμοί, όπως ο Σκάρκος, θα ήταν σε θέση να συγκεντρώσουν πλήρωμα για την επάνδρωση πλοίων κατάλληλων για πιο μακρυνές διαδρομές Οι οικισμοί αυτοί θα έπαιζαν ένα κεντρικό ρόλο στις δραστηριότητες του νησιού τους, θα οργάνωναν τα μακρυνά ταξίδια και θα ήταν οι κύριοι υπεύθυνοι για την έντονη κυκλαδική παρουσία στο Αιγαίο αυτή την εποχή.

Εικ. 1 Ο πρωτοκυκλαδικός οικισμός Σκάρκος Ιου.

Με τα ταξίδια μεταφέρονταν ανάμεσα στις Κυκλάδες αλλά και στο υπόλοιπο Αιγαίο τόσο αντικείμενα που μπορεί να θεωρηθούν δώρα γοήτρου, όπως τα κυκλαδικά μαρμάρινα ειδώλια και τα λίθινα αγγεία, όσο και άλλα που δείχνουν εμπορικές συναλλαγές, όπως οι κυκλαδικοί πήλινοι αμφορείς με τις εγχάρακτες λαβές που θα ταξίδευαν γεμάτοι με κάποια τρόφιμα, ο οψιανός της Μήλου, ηφαιστειακό πέτρωμα κατάλληλο για την κατασκευή εργαλείων και μεταλλικά αντικείμενα από άλλες περιοχές ή προϊόντα που συχνά είναι δύσκολο να επιβεβαιωθούν ανασκαφικά, όπως είναι για παράδειγμα τα υφάσματα.

Εικ. 2 Τηγανόσχημο σκεύος με απεικόνιση πλοιαρίου απο το νεκροταφείο της Χαλανδριανής της Σύρου (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

Το πιο πολυσυζητημένο δημιούργημα του πρώϊμου κυκλαδικού κόσμου είναι τα ειδώλια από λευκό μάρμαρο, υλικό που αφθονεί στα κυκλαδκά νησιά. Τα ειδώλια προέρχονται συνήθως από τάφους. Τα περισσότερα απεικονίζουν τυποιημένες γυναικείες μορφές με διπλωμένα τα χέρια σε μικρό μέγεθος. Εντυπωσιακές είναι ορισμένες τέτοιες μορφές σε φυσικό μέγεθος, έργα μιας πραγματικά μέγάλης πλαστικής (εικ. 3). Υπάρχουν και παραδείγματα πιο εξειδικευμένων μορφών, όπως εκείνα των εγκύων γυναικών, των πολεμιστών, των καθιστών μορφών και των μουσικών.

Το τέλος της Πρώϊμης Εποχής του Χαλκού είναι αρκετά μυστηριώδες για τα κυκλαδικά νησιά αλλά και άλλες περιοχές του Αιγαίου. Παρατηρείται μία εντατικοποίηση στις σχέσεις με το ανατολικό Αιγαίο. Αγγεία ανατολικής καταγωγής, όπως το δέπας αμικύπελλο, εμφανίζονται εισηγμένα ή ως εγχώριες απομιμήσεις στις Κυκλάδες (εικ. 4), την Εύβοια και θέσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας. Επίσης χάλκινα αντικείμενα ανατολικού τύπου εμφανίζονται σε κυκλαδικές θέσεις, όπως το Καστρί της Σύρου. Αρκετά κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας καταστρέφονται και πόλεις του βορειοανατολικού Αιγαίου εγκαταλείπονται. Για να ερμηνευθεί το φαινόμενο έχουν προταθεί από άλλους εισβολές και μετακινήσεις πληθυσμών από βορρά και ανα-

τολή και από άλλους πολιτισμική επιρροή από το ανατολικό Αιγαίο. Αντίθετα τίποτα δε διέκοψε την πορεία της Κρήτης με αποτέλεσμα να μετατραπεί κατά την επόμενη χιλιετία στη μεγάλη δύναμη του αιγαιακού κόσμου.

Η ΣΥΝΕΧΙΣΗ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΗΣ ΠΟΡΕΙΑΣ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΜΙΝΩΪΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΪΜΗ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (20ος- 18ος αιώνας π.Χ.)

Τους τρεις πρώτους αιώνες της 2ης χιλιετίας οι Κυκλάδες χάνουν μεν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα που είχαν κατά την Πρώϊμη Εποχή του Χαλκού, συνεχίζουν όμως να αναπτύσσονται αυτόνομα. Για να γίνει καλλίτερα κατανοητή αυτή η περίοδος θα αναφερθούν σύντομα οι εξελίξεις στην ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη, τις δύο περιοχές με τις οποίες κυρίως σχετίζονται οι Κυκλάδες.

Η ηπειρωτική Ελλάδα, παρά τις προηγμένες κοινωνικές δομές που ανέπτυξε κατά την Πρώϊμη Εποχή του Χαλκού ζει τώρα μια περίοδο καθυστέρησης και οπισθοδρόμησης. Οι ελλαδικές θέσεις με εξαίρεση την Κολόνα της Αίγινας παρουσιάζουν πολύ αργή ανάπτυξη σε σύγκριση με τις ανθούσες κυκλαδικές και μινωϊκές πόλεις.

Σε αντίθεση στην Κρήτη πραγματοποιούνται δραστικές αλλαγές στο οικονομικό και κοινωνικό της σύστημα που θέτουν τα θεμέλια για τις περαιτέρω εξελίξεις σε ολόκληρη την αιγαιακή λεκάνη κατά τη 2η χιλετία. Εκεί ιδρύονται οι πρώτες οργανωμένες κρατικές οντότητες στο Αιγαίο, ένα είδος προϊστορικών κρατών-πόλεων που διαθέτουν κεντρική εξουσία, κοινωνική διαστρωμάτωση, ανάκτορα και γραφή. Τα ανάκτορα των χρόνων αυτών αποτελούν άριστα οργανωμένα κέντρα αναδιανομής αγαθών που λειτουργούν κάτω από τον έλεγχο μιας ισχυρής κεντρικής εξουσίας. Τα Πρώτα ή Παλαιά Ανάκτορα ιδρύονται στην Κνωσσό, τη Φαιστό και τα Μάλλια και αποτελούν το διοικητικό κέντρο αντίστοιχων βασιλείων. Έτσι το Αιγαίο που βρίσκεται ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ασία εισέρχεται στον τότε πολιτισμένο κόσμο της ανατολής. Οι περιβαλλοντολογικές συνθήκες που ίσχυαν στην περιοχή που απλώνεται από την κεντρική Μ. Ασία και τη Μεσοποταμία ως την Αίγυπτο είχαν οδηγήσει στη δημιουργία κρατών με οικονομικές και κοινωνικές δομές, όπως αυτές που αναπτύσσονται τώρα στην Κρήτη, ήδη από προηγούμενες χιλιετίες.

Οι Κυκλάδες αρχικά συνεχίζουν να παίζουν ρόλο στο "διεθνές" περιβάλλον του Αιγαίου. Κυκλαδικά αντικείμενα φθάνουν ως τη Ρόδο και την Κύπρο. Αργότερα όμως το πλέγμα των σχέσεών τους φαίνεται προσανατολισμένο κυρίως προς την πρωτοπορούσα Κρήτη χωρίς να παρουσιάζουν την ίδια σύνθετη κοινωνική οργάνωση με εκείνη. Συνεχίζουν όμως να προοδεύουν λόγω της θέσης τους στο σταυροδρόμι των αιγαιακών ναυτικών δρόμων με αποτέλεσμα να βρίσκονται αυτή την εποχή σε ένα ενδιάμεσο στάδιο ανάπτυξης ανάμεσα σε εκείνο της ηπειρωτικής Ελλάδας και της Κρήτης. Το ταραχώδες τέλος της Πρώϊμης Εποχής του Χαλκού διαδέχεται στις Κυκλάδες ένα ήρεμο κλίμα προόδου και αλλαγών που, αν και δεν είναι τόσο ριζοσπαστικές όσο στην Κρήτη, είναι πάντως ουσιαστικές.

Το οικιστικό μοντέλο τους αλλάζει. Ο αριθμός των οικισμών μειώνεται δραστικά. Παύουν να υπάρχουν οι πολυπληθείς διάσπαρτοι οικισμοί της Πρώϊμης Εποχής του Χαλκού. Ο πληθυσμός συγκεντρώνεται σε λίγα μεγάλα κέντρα. Τώρα περνούν την πρώτη φάση τους οι κυκλαδικές πόλεις Φυλακωπή Μήλου, Αγία Ειρήνη Κέας, Ακρωτήρι Θήρας, Παροικιά Πάρου, Γρόττα Νάξου, Δήλος που πρόκειται να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στα κυκλαδικά, και όχι μόνον, πράγματα σε όλη τη διάρκεια της 2ης χιλετίας. Ανεγείρονται οι περισσότερες σε θέσεις κεντρικών πρωτοκυκλαδικών οικισμών. Σε ορισμένα νησιά (Θήρα, Μήλο, Νάξο) υπάρχουν και μικρότεροι οικισμοί αλλά λίγοι. Οι πόλεις έχουν γραμμικό πολεοδομικό σχέδιο και όχι περικεντρικό όπως οι πρωτοκυκλαδικοί οικισμοί και είναι οχυρωμένες.

Στους τύπους των τάφων και στα ταφικά έθιμα παρατηρείται επίσης εξέλιξη. Οι γνωστοί από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού κιβωτιόσχημοι τάφοι συνεχίζουν να υπάρχουν, ιδιαίτερα στα νεκροταφεία της

Αγίας Ειρήνης της Κέας, όπου όμως συνδυάζονται με εγχυτρισμούς, ταφές δηλαδή μέσα σε πίθους. Στα νοτιώτερα νησιά Μήλο και Θήρα εμφανίζεται ο περίτεχνος τύπος του λαξευτού θαλαμοειδούς τάφου.

Στην κεραμεική παρατηρείται ανανέωση. Υπάρχουν κεραμεικές κατηγορίες που συνεχίζουν την πρωτοκυκλαδική παράδοση. Η κατηγορία όμως των Κυκλαδικών Λευκών αγγείων που τώρα δημιουργείται αντικατοπτρίζει μια πιο εκλεπτυσμένη κοινωνία. Πρόκειται για αγγεία με εξαιρετικά λεπτά τοιχώματα που διακοσμούνται αρχικά με καμπυλόγραμμα διακοσμητικά θέματα (εικ. 5) και αργότερα με εικονιστικά θέματα, φυτά, ζώα και δαιμονικές μορφές. Έτσι γεννιέται η φυσιοκρατία στην τέχνη των Κυκλάδων που μέλλει να έχει λαμπρή εξέλιξη (βλ. παρακάτω και εικ. 8-9). Στους τύπους των αγγείων και τα διακοσμητικά θέματα διακρίνεται σε αρκετές περιπτώσεις η επίδραση της σύγχρονης μινωϊκής Καμαραϊκής κεραμεικής. Εκτός από την αισθητική παρατηρείται και τεχνολογική εξέλιξη στην κεραμεική δεδομένου ότι πολλοί τύποι των Κυκλαδικών Λευκών αγγείων είναι τροχήλατοι. Η εισαγωγή του κεραμεικού τροχού στις Κυκλάδες αποτελεί σπουδαίο τεχνολογικό νεωτερισμό.

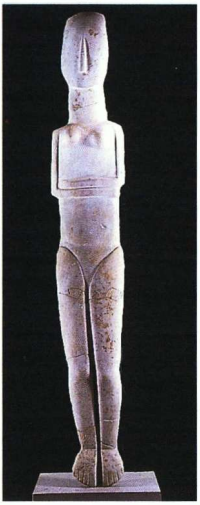

Εικ. 3 Μαρμάρινο ειδώλιο γυναικείας μορφής σε φυσικό μέγεθος από την Αμοργό (Ε. Α. Μ).

ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΣΤΗ ΣΦΑΙΡΑ ΕΠΙΡΡΟΗΣ ΤΗΣ ΜΙΝΩΪΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΜΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΪΜΗ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (17ος και 16ος αιώνας π.Χ.)

Εικ. 4 Δέπατα αμφικύπελλα από το Καστρί της Σύρου. Μουσείο Σύρου.

Στις αρχές του 17ου αιώνα αρχίζει η χρυσή εποχή της μινωϊκής Κρήτης, η Νεοανακτορική εποχή της, που τελειώνει στις αρχές του 15ου αιώνα. Νέα μεγαλύτερα ανάκτορα κτίζονται στη θέση των τριών παλαιών που καταστράφηκαν στο τέλος της προηγούμενης περιόδου ενώ μικρότερα ιδρύονται σε άλλες θέσεις. Η Κρήτη φθάνει στο απόγειο της δύναμής της υπό την ηγεμονία της ισχυρής Κνωσσού.

Οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς αναφέρουν ότι οι χώρες και τα νησιά του Αιγαίου κατακτήθηκαν από τον βασιλιά Μίνωα, τον βασιλιά της Κνωσσού, ο οποίος εγκαθίδρυσε θαλασσοκρατορία. Στην περίπτωση αυτή οι μύθοι δε φαίνεται να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η μινωϊκή παρουσία στο Αιγαίο είναι ιδιαίτερα ισχυρή κατά την περίοδο των Νέων Ανακτόρων. Η παρουσία αυτή γίνεται φανερή από τις μινωϊκές αποικίες που ιδρύθηκαν από παλαιότερα στα Κύθηρα, τη Ρόδο και τη Μίλητο και ακμάζουν τώρα και από τις ειδικές σχέσεις που αναπτύσσει η Κρήτη με τις Κυκλάδες και την ηπειρωτική Ελλάδα.

Οι κάτοικοι των κυκλαδικών πόλεων επηρεάζονται από τον εξευγενισμένο μινωϊκό τρόπο ζωής και τον υιοθετούν σε μεγάλο βαθμό. Υιοθετούν τη μινωϊκή Γραμμική Α γραφή και το μινωϊκό μετρικό σύστημα. Εισάγουν από την Κρήτη την τέχνη της τοιχογραφίας και επηρεάζονται απο τη μινωϊκή αρχιτεκτονική και κεραμεική. Παράλληλα όμως δεν εγκαταλείπουν τη δική τους παράδοση. Έτσι δημιουργείται ένα πολιτιστι-

Εικ. 5 Ραμφόστομη πρόχους της κατηγορίας των Κυκλαδικών Λευκών από το Ορυχείο Καραγιώργη στη Θήρα (Νέο Μουσείο Θήρας).

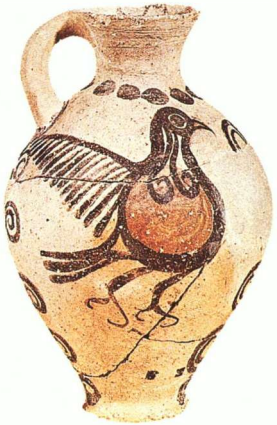

Εικ. 6 Δίχρωμη πρόχους με διακόσμηση πτηνών από τη Φυλακωπή της Μήλου (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

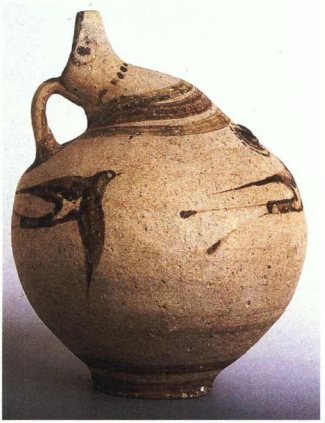

Εικ. 7 Πολύχρωμη πρόχους με διακόσμηση χελιδονιών από το Ακρωτήρι της Θήρας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

κό αμάλγαμα. Στις τοιχογραφίες δημιουργούν νέους ρυθμούς που ταιριάζουν καλλίτερα στο δικό τους πνεύμα (εικ. 6-7). Στην κεραμεική συνεχίζουν να κατασκευάζουν εξελιγμένους τους παραδοσιακούς κυκλαδικούς τύπους παράλληλα με άλλους που έχουν μινωϊκά πρότυπα ή ακόμη αναμειγνύουν στο ίδιο αγγείο κυκλαδικά και μινωϊκά στοιχεία. Η φυσιοκρατική διακόσμηση φθάνει στο ζενίθ της (εικ. 8-9). Στην πολεοδομία και αρχιτεκτονική παρατηρείται επίσης μείξη τοπικών και μινωϊκών στοιχείων.

Στις κυκλαδικές πόλεις, Αγία Ειρήνη Κέας, Φυλακωπή Μήλου, Ακρωτήρι Θήρας, Γρόττα Νάξου, Δήλο δεν έχουν επισημανθεί ως τώρα ανάκτορα. Το γεγονός αυτό έχει οδηγήσει ορισμένους ερευνητές να υποστηρίξουν ότι δεν υπήρχε σε αυτές κεντρική εξουσία και επομένως το οικονομικό-κοινωνικό τους σύστημα ήταν διάφορο από εκείνο της Κρήτης. Η ανασκαφή όμως μεγάλου κτιρίου στη Φυλακωπή μέσα στο οποίο βρέθηκε πινακίδα της Γραμμικής Α γραφής και του μεγαλόπρεπου κτιρίου της Ξεστής 4 με την Τοιχογραφία της Πομπής στο Ακρωτήρι της Θήρας συνηγορούν για την ύπαρξη ενός παρόμοιου κονωνικο-οικονομικού συστήματος και στις Κυκλάδες.

Το πλέγμα των εμπορικών συναλλαγών των Κυκλάδων γίνεται εξαιρετικά πολύπλοκο. Οι ναυτικοί εμπορικοί δρόμοι από την Κρήτη στο βόρειο Αιγαίο και από την ηπειρωτική Ελλάδα στα μικρασιατικά παράλια και στη συνέχεια στην Κύπρο, τη Συροφοινικική ζώνη και την Αίγυπτο χρησιμοποιούνται όσο ποτέ προηγούμενα λόγω της μεγάλης ακμής της Κρήτης και των σχέσεων που ανέπτυξε με τις χώρες της ανατολικής Μεσογείου. Και όλοι αυτοί οι δρόμοι περνούν από τις Κυκλάδες. Τα μινωϊκά αλλά και τα άλλα αιγαιακά πλοία συναντώνται στα κυκλαδικά λιμάνια. Οι κυκλαδικές πόλεις μεγαλώνουν σε έκταση και πληθυσμό και ευημερούν. Η ευμάρειά τους φαίνεται στις εκτεταμένες ανοικοδομήσεις που έγιναν μετά την καταστροφή των περισσότερων από σεισμούς στα μέσα του 17ου αιώνα π.Χ. Δοθηκε τότε μία ευκαιρία για την επίδειξη πλούτου.

Το Ακρωτήρι της Θήρας αναπτύσσεται αυτή την εποχή ιδιαίτερα. Μόνον η Κνωσσός το ξεπερνά σε έκταση. Τα πολυόροφά του κτίρια διακοσμούνται με εντυπωσιακές τοιχογραφίες. Η πιο ενδιαφέρουσα από

αυτές είναι η μικρογραφική ζωφόρος του κτιρίου που ονομάζεται Δ. Οικία, η οποία αποτελεί ένα είδος χάρτη της εποχής (εικ. 6-7). Εικονίζει ένα στόλο ο οποίος επισκέπτεται διάφορα λιμάνια και στο τέλος επιστρέφει σε εκείνο από το οποίο ξεκίνησε. Έχει υποτεθεί ότι αυτό είναι το ίδιο το Ακρωτήρι, αυτή η πολιτεία έσβυσε στα μέσα του 16ου αιώνα π.Χ. λόγω της έκρηξης του Ηφαιστείου της Θήρας. Οι κάτοικοί της την εγκατέλειψαν λίγο πριν από την έκρηξη λόγω ισχυρών σεισμών.

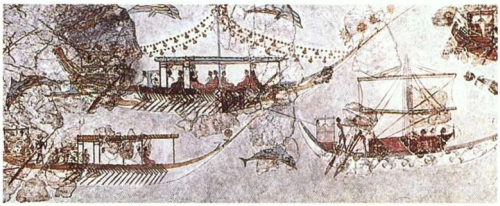

Εικ. 8 Μικρογραφική ζωφόρος Δ. Οικίας Ακρωτηρίου Θήρας, λεπτομέρεια (Νέο Μουσείο Θήρας).

Τι συμβαίνει όμως στην ηπειρωτική Ελλάδα αυτή την εποχή και ποιά η σχέση της με την παντοδύναμη Κρήτη και της ανθούσες κυκλαδικές πόλεις; Η ηπειρωτική Ελλάδα μοιάζει σαν τον κοιμισμένο γίγαντα που ξυπνά από λίθαργο κάτω από την αναζωογονητική μινωϊκή επίδραση η οποία μεταφέρεται εκεί μέσω των Κυκλάδων. Στην περιοχή αυτή, που από τα τέλη της τρίτης χιλιετίας πρέπει να ωμιλείτο μία πρώιμη μορφή της ελληνικής γλώσσας, ανατέλει τώρα ο μυκηναϊκός πολιτισμός, ο πρώτος ελληνικός πολιτισμός. Παρουσιάζεται εκεί μία εξαιρετική αύξηση πλούτου που απηχείται στα κτερίσματα των ταφικών κύκλων των Μυκηνών. Από τους τάφους των κύκλων αυτών προέρχονται χρυσά προσωπεία, διαδήματα και κοσμήματα, χάλκινα εντυπωσιακά όπλα και άλλα πολύτιμα αντικείμενα που πολλά θυμίζουν έντονα τις καλλιτεχνικές παραδόσεις της Κρήτης και των Κυκλάδων. Στους τάφους βρίσκονται εισηγμένα μινωϊκά και κυκλαδικά αγγεία, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται και θηραϊκές πρόχοι με διακόσμηση χελιδονιών (εικ. 9). Οι τελευταίες υποδηλώνουν τη σχέση Θήρας και Μυκηνών.

Εικ. 9 Μικρογραφική ζωφόρος Δ. Οικίας Ακρωτηρίου Θήρας, λεπτομέρεια (Νέο Μουσείο Θήρας).

Οι πλούσιες ταφές απηχούν την ανάδειξη μίας άρχουσας τάξης που όπως δείχνουν τα στοιχεία προήλθε από νικηφόρους πολέμους και από τη συμμετοχή στο διεθνές εμπόριο για την αναζήτηση πρώτων υλών και κυρίως μετάλλων, τις οποίες είχε ανάγκη η Κρήτη. Οι Μυκηναίοι αναπτύσσουν συναλλαγές με την Ιταλία και Σικελία στη δύση, τη χερσόννησο της Χαλκιδικής και την Τροία στο βορρά. Η συμμετοχή τους όμως στο χρυσοφόρο εμπόριο με την ανατολική Μεσόγειο που ελέγχεται από την Κρήτη και τις Κυκλάδες είναι περιορισμένη.

Ας επιστρέψουμε τώρα στις Κυκλάδες. Στα χρόνια που ακολούθησαν την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και ως τα τέλη του 16ου αιώνα, οι άλλοι κυκλαδικοί οικισμοί συνέχισαν να ευημερούν. Το πλαίσιο των εξωτερικών τους σχέσεων δεν αλλάζει ενώ εξακολουθούν να διατηρούν ειδικό πλέγμα σχέσεων με την Κρήτη. Η εγκατάλειψη του Ακρωτηρίου δημιουργεί κατάλληλες συνθήκες για την μεγαλύτερη ανάπτυξη άλλων νησιωτικών κέντρων, όπως η Αγία Ειρήνη της Κέας, η Φυλακωπή της Μήλου και το Καστρί των Κυθήρων.

Παρά όμως την εξέλιξη αυτή, η ερήμωση της πυκνοκατοικημένης Θήρας και του βαρύνουσας σημασίας αστικού κέντρου και εμπορικού λιμανιού της στο Ακρωτήρι, άλλαξε τις πολιτικές ισορροπίες στο Αιγαίο. Δεν πρέπει να λησμονάται ότι το Ακρωτήρι συνδεόταν στενά με το πιο σημαντικό ανακτορικό κέντρο

της Κρήτης, την Κνωσσό. Οι Μυκηναίοι, οι νέα ανερχόμενη δύναμη, εκμεταλλευόμενοι τις νέες συνθήκες άρχισαν να καταλαμβάνουν μία-μία τις κυκλαδικές και τις μινωϊκές πόλεις. Στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 15ου αιώνα η μυκηναϊκή επικράτηση στις Κυκλάδες, τα Δωδεκάνησα και την ίδια την Κρήτη είναι πια γεγονός. Η Φυλακωπή καταλαμβάνεται αφού έχει πρώτα καταστραφεί από σεισμό ενώ η Αγία Ειρήνη καταστρέφεται από τους εισβολείς. Τα μινωϊκά ανάκτορα καταστρέφονται με εξαίρεση εκείνο της Κνωσσού. Εκεί εγκαθιδρύεται μία μυκηναϊκή δυναστεία που κυβερνά το νησί σαν μυκηναϊκό βασίλειο.

ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΩΣ ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ (15ος - 12ος αιώνας π.Χ.)

Κατά τους τρεις αιώνες που ακολουθούν, 15ο ως 13ο, την ανακτορική δηλαδή περίοδο του μυκηναϊκού πολιτισμού, η παρουσία των Μυκηναίων στα νησιά είναι καταλυτική. Οι ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες τους σβήνουν. Η παραγωγή της εγχώριας διακοσμημένης κεραμεικής σταματά, αντικαθίσταται όλη από μυκηναϊκή κεραμεική. Η ανοικοδόμηση της Αγίας Ειρήνης και της Φυλακωπής δίνουν την ευκαιρία για την έκφραση της μυκηναϊκής επιβολής. Στη Φυλακωπή χτίζεται μυκηναϊκό μέγαρο στη θέση του παλαιού διοικητηρίου και μετά από λίγο ένα ιερό. Τα εντυπωσιακά ειδώλια που βρέθηκαν στο τελευταίο είναι καθαρά μυκηναϊκού χαρακτήρα και υποδηλώνουν μυκηναϊκές θρησκευτικές τελετές (εικ. 10). Η παρουσία των Μυκηναίων γίνεται αισθητή και στους άλλους παλιούς οικισμούς, όπως τη Γρόττα της Νάξου και τη Δήλο. Ενδεικτική για τη μεγάλη εξάπλωσή τους στην περιοχή είναι η επανακατοίκηση της ερημωμένης Θήρας με την εγκατάσταση στη θέση Μονόλιθος.

Εικ. 10 "Η κυρία της Φυλακωπής" μυκηναϊκό ειδώλιο γυναικείας μορφής (Μουσείο Μήλου).

Κατά την περίοδο αυτή οι Μυκηναίοι φθάνουν στο απόγειο της ακμής τους. Τον 14ο αιώνα μεγάλα ανάκτορα εμφανίζονται στην ηπειρωτική Ελλάδα, τα κυριώτερα από τα οποία είναι των Μυκηνών, της Πύλου, της Τίρυνθας και των Θηβών. Ταυτόχρονα πολλές μυκηναϊκές θέσεις οχυρώνονται με ισχυρά τείχη, τα γνωστά ως Κυκλώπεια. Τα πιο επιβλητικά είναι εκείνα των Μυκηνών με την Πύλη των Λεόντων, της Τίρυνθας και του Γλα. Οι θολωτοί τάφοι, τα θαύματα αυτά της μυκηναϊκής ταφικής αρχιτεκτονικής εξαπλώνονται. Τα μυκηναϊκά ανάκτορα χρησιμοποιούν το δικό τους σύστημα γραφής, τη Γραμμική Β, με το οποίο διατυπώνεται γραπτά η ελληνική γλώσσα που μιλούσαν οι Μυκηναίοι. Οι τέχνες, όπως η τοιχογραφία, η αγγειογραφία, η μεταλλοτεχνία, η ελεφαντουργία, η λιθοτεχνία και η μικροπλαστική ανθούν.

Οι Μυκηναίοι δεν αποκτούν μόνον τον έλεγχο των Κυκλάδων, της Δωδεκανήσου και της Κρήτης αλλά και των πολυπόθητων εμπορικών δρόμων που συνέδεαν την ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο με την ανατολική Μεσόγειο. Οι Κυκλάδες που βρίσκονται επάνω στους δρόμους αυτούς ευημερούν και πάλι κάτω όμως απο τον πολιτικό έλεγχο των Μυκηναίων από τα μέσα του 15ου ως τα μέσα του 13ου αιώνα. Επειδή μάλιστα δεν αναφέρονται στον κατάλογο των πλοίων που έλαβαν μέρος στον Τρωϊκό Πόλεμο έχει τελευταία υποστηριχθεί ότι ίσως υπάγονταν σε μυκηναϊκά βασίλεια της Πελοποννήσου και της Αττικής.

Το δεύτερο μισό του 13ου π.Χ. αιώνα είναι εποχή αυτοπροστασίας για τα νησιά. Οι εξελίξεις είναι σχετικές με εκείνες της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπου μετά τις καταστροφές που συνέβησαν στα μέσα του 13ου αιώνα, δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην άμυνα. Στις Κυκλάδες οι οχυρώσεις των

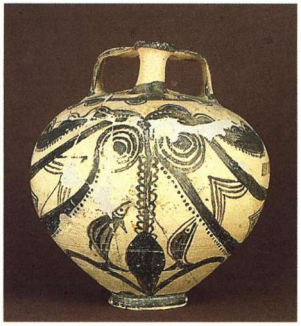

Εικ. 11 Ψευδόστομος αμφορέας από το μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Καμίνι της Νάξου. Διακοσμείται με χταπόδι και ψάρια ανάμεσα στα πλοκάμια του (Μουσείο Νάξου).

Εικ. 12 Χρυσό έλασμα που απεικονίζει παιδική ταφή απο το μυκηναϊκό νεκροταφείο στο Καμίνι της Νάξου (Μουσείο Νάξου).

παλιών οικισμών επεκτείνονται και ιδρύονται νέοι οικισμοί σε οχυρές θέσεις, όπως οι Κουκουναριές της Πάρου και ο Άγιος Ανδρέας της Σίφνου. Η ποσότητα της εισηγμένης μινωϊκής κεραμεικής μειώνεται ενώ εμφανίζονται τοπικές ιδιορρυθμίες στην εγχώρια παραγωγή.

Παρά όμως την ενίσχυση της άμυνας στα τέλη του 13ου αιώνα, μετά τον Τρωϊκό πόλεμο, τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα στην ηπειρωτική Ελλάδα καταστρέφονται από φωτιά. Τα αίτια των καταστροφών που δεν είναι όλες σύγχρονες μεταξύ τους μένουν ακόμη αδιευκρίνιστα. Η καταστροφή των Κουκουναριών και του Αγίου Ανδρέα μπορούν να θεωρηθούν αντίστοιχα γεγονότα στις Κυκλάδες. Έτσι επέρχεται το τέλος του μυκηναϊκού ανακτορικού συστήματος.

Μετά την καταστροφή των ανακτόρων, τον 12ο αιώνα, αναπτύσσεται και ακμάζει μία νέα μετανακτορική μυκηναϊκή κοινωνία. Το βασικό χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου είναι η μαζική μετανάστευση από την Πελοπόννησο στις Κυκλάδες, τα μικρασιατικά παράλια και την Κύπρο. Έχει μάλιστα υποτεθεί ότι η ιδιαίτερη ακμή που γνωρίζει η Γρόττα της Νάξου αυτήν την εποχή οφείλεται σε ομάδα μυκηναίων αποίκων που εγκαταστάθηκαν εκεί μετά τις καταστροφές των ανακτόρων. Τα πλούσια κτερίσματα των δύο νεκροταφείων της, Καμινιού και Απλωμάτων (εικ. 11-12), απηχούν μία κοινωνία που ευημερούσε και διέθετε εκτεταμένο δίκτυο εμπορικών σχέσεων.

Η συρρίκνωση του πληθυσμού κάποιων περιοχών της ηπειρωτικής Ελλάδας προσήλκυσε βόρεια ελληνικά φύλλα από τα σύνορα του μυκηναϊκού κόσμου στο τέλος του 12ου αιώνα π.Χ. και τον 11ο αιώνα π.Χ. Με αυτόν τον τρόπο ο αιγαικός κόσμος, συμπεριλαμβανομένων των Κυκλάδων, εισήλθε στους λεγόμενους *Σκοτεινούς Χρόνους*. Ειδικώτερα στις Κυκλάδες το πρώτο μισό του 11ου αιώνα π.Χ. άλλοι οικισμοί, όπως η Φυλακωπή της Μήλου και οι Κουκουναριές της Πάρου εγκαταλείπονται και άλλοι, όπως η Αγία Ειρήνη της Κέας συνεχίζουν να ζουν αλλά βρίσκονται σε μεγάλη παρακμή. Ελάχιστα είναι τα στοιχεία για τη ζωή στα νησιά από τα μέσα του 11ου π.Χ. ως το τέλος του 10ου π.Χ. αιώνα (υπομυκηναϊκή και πρωτογεωμετρική περίοδος). Η συνέχιση όμως της κατοίκησης σε ορισμένα μυκηναϊκά κέντρα, όπως ο Άγιος Ανδρέας της Σίφνου και κατά τη γεωμετρική περίοδο δείχνει ότι η ζωή δε σταμάτησε στις Κυκλάδες αλλά συνεχίστηκε και μετά την παρακμή του μυκηναϊκού κόσμου για να γνωρίσει νέα άνθιση στους αρχαϊκούς χρόνους .

Στο παραπάνω κείμενο χρησιμοποιήθηκε η απόλυτη χρονολόγηση που έχει γίνει πρόσφατα αποδεκτή για το Αιγαίο. Η κυριώτερη διαφορά με την απόλυτη χρονολόγηση που ίσχυε παλαιότερα είναι η εξής: η αρχή της Ύστερης Εποχής του Χαλκού τοποθετείτο γύρω στο 1600 με 1550 π.Χ. ενώ τώρα έναν αιώνα προηγουμένως, γύρω στα 1700 με 1650 π.Χ. επί τη βάσει των δεδομένων των φυσικών επιστημών αλλά και των καθαρά αρχαιολογικών δεδομένων για τη χρονολόγηση της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Barber R.L.N., *Οι Κυκλάδες στη Εποχή του Χαλκού*, Αθήνα 1994.
2. Broodbank C., The longboat and society in the Cyclades in the Keros-Syros culture, *AJA* 93, 1989, 319-337.
3. Davis J.L., Review of Aegean Prehistory I: The islands of the Aegean, *AJA* 96, 1992, 699-756.
4. Dickinson O., *The Aegean Bronze Age*, Cambridge 1994.
5. Δημακοπούλου Κ. (επιμ.), *Ο μυκηναϊκός κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού, 1600-1100 π.Χ.*, Αθήνα 1988.
6. Manning S.W., *The absolute chronology of the Aegean Early Bronze Age: archaeology, radiocarbon and history*, Sheffield 1995.
7. Μαραγκού Λ. (επιμ.), *Κυκλαδικός πολιτισμός. Η Νάξος στην 3η π.Χ. χιλιετία*, Αθήνα 1990.
8. Μαρθάρη Μ., Η μυκηναϊκή εξάπλωση στις Κυκλάδες, στο Δημακοπούλου Κ. (επιμ.), 60-1 και τα λήμματα 107-115 (σελ. 155-161).
9. Μαρθάρη Μ., Σκάρκος: ένας πρωτοκυκλαδικός οικισμός στην Ίο, στο *Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, διαλέξεις 1986-1989*, Αθήνα 1990, 97-100.
10. Ντούμας Χ., *Thera: Pompeii of the ancient Aegean*, Λονδίνο 1983.
11. Ντούμας Χ., *Κυκλαδική τέχνη. συλλογή Ν.Π. Γουλανδρή*, Αθήνα 1984.
12. Ντούμας Χ. (επιμ.), *Ακρωτήρι Θήρας 1967-1987. Είκοσι χρόνια έρευνας: συμπεράσματα-προβλήματα-προοπτικές*, Αθήνα 1992.
13. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Ν., Οι Κυκλάδες κατά τη μυκηναϊκή περίοδο: υποθέσεις για την απουσία τους από τον Νηών Κατάλογο, *ΑΑΑ* 21, 1988, 129-136.
14. Renfrew C., *The emergence of civilisation: The Cyclades and the Aegean in the third millennium B.C.*, Λονδίνο 1972.
15. Renfrew C., *Το κυκλαδικό πνεύμα: Αριστουργήματα της Συλλογής Νικολάου Π. Γουλανδρή*, Νέα Υόρκη 1991.
16. *Σαντορίνη: οι ανασκαφές στο Ακρωτήρι, αφιέρωμα στην Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 17 Μαρτίου 1996.*

Μαρίζα ΜΑΡΘΑΡΗ

ΟΙ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΡΩΙΜΟΥΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΪΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ (1050- 480 π.Χ.)

Κατάσπαρτο από αναρίθμητα νησιά, το Αιγαίο μοιάζει καμωμένο για να προωθεί την επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων. Οι Κυκλάδες, προέκταση του σκελετού της ηπειρωτικής Ελλάδας, βρίσκουν τη συνέχειά τους στα ανατολικά νησιά, που με τη σειρά τους προεκτείνουν την ασιατική ακτή. Σχηματίζεται έτσι ένα είδος γέφυρας που καλεί τα πλοία να περάσουν από την Ελλάδα στην Ασία και το αντίθετο. Η δυτική παραλία της Μ. Ασίας ανήκει μορφολογικά περισσότερο στην Ευρώπη παρά στη δική της ήπειρο. Σύντομα έγινε μέρος του ελληνικού κόσμου, ώστε το Αιγαίο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως το πραγματικό κέντρο της Ελλάδας.

Η πολιτική ιστορία όλων των χωρών βρίσκεται σε κάποιο βαθμό κάτω από την επίδραση της γεωγραφίας και της γεωμορφολογίας. Για την Ελλάδα ειδικότερα θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι η μεγάλη γεωγραφική κατάτμηση αποτέλεσε παράγοντα αρνητικό για την επίτευξη εθνικής ενότητας. Τούτο γίνεται αισθητό κυρίως στα νησιά, καθένα από τα οποία αποτέλεσε στην αρχαιότητα ένα κλειστό μικρό κόσμο και φυσικά ένα ιδιαίτερο κράτος. Η θάλασσα όμως, σε αντίθεση με τα βουνά, μπορεί να χωρίζει, αλλά ακόμη περισσότερο μπορεί να ενώνει. Αυτή η διπλή της ιδιότητα συνέβαλε στην ταυτόχρονη παρουσία συντηρητισμού και προοδευτικότητας στις Κυκλάδες: Η απομόνωση και προστασία που προσέφερε το υγρό στοιχείο στις μικρές κοινωνίες των νησιών, καλλιέργησε ως ένα βαθμό τον συντηρητισμό και έδωσε τη δυνατότητα να αναπτύξουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους. Συγχρόνως όμως η ευκολία της επικοινωνίας έκανε τους νησιώτες πιο ανοικτούς και πιο επιδεκτικούς σε εξωτερικές επιδράσεις. Επειδή οι ξένες επιρροές μεταφέρονταν από τους ίδιους τους νησιώτες που ταξίδευαν, υπήρχε πάντοτε η δυνατότητα επιλογής των στοιχείων εκείνων που προσαρμόζονταν καλύτερα στις ανάγκες και στις απαιτήσεις τους. Έτσι τα δάνεια αφομοιώνονταν εύκολα και γρήγορα έχαναν την ξενική τους φυσιογνωμία.

Δεν υπάρχει στο Αιγαίο εμπόδιο κατάλληλο να αναχαιτίσει τους σαρωτικούς ανέμους που ορμούν προς νότον από τη Μακεδονία και τον Εύξεινο. Είναι ακόμη γνωστό ότι οι βροχοπτώσεις είναι εδώ από τις χαμηλότερες σε όλο τον ελληνικό χώρο. Το κλίμα των Κυκλάδων έχει κατά συνέπεια κάποια δριμύτητα και τονωτική ιδιότητα, που προώθησε το σθένος και την ενεργητικότητα των ανθρώπων που τις κατοίκησαν. Παράλληλα η φτωχή και λίγη γη έκανε δύσκολη τη ζωή των καλλιεργητών. Η ίδια η φύση των νησιών οδηγούσε στην ανάληψη θαλασσίων επιχειρήσεων: από τη μια οι φήμες για πλούσιες χώρες πέρα από τη θάλασσα τραβούσαν τους ριψοκίνδυνους, από την άλλη η ανάγκη για συμπλήρωση της διατροφής ήταν πάντοτε πιεστική. Η σκληρή αυτή παραγματικότητα έκανε τους υποχρεωτικά λιοδίαιτους νησιώτες εφευρετικούς, ώστε να επιτύχουν την καλύτερη δυνατή εκμετάλλευση του φυσικού τους περιβάλλοντος, ενώ συγχρόνως τους έσπρωχνε στην ανάπτυξη δεξιοτήτων όπως είναι η τεχνολογία, το εμπόριο, η ναυτιλία.

Η ονομασία *Κυκλάδες*, που έχει σχέση με τη γεωγραφική θέση των νησιών- μοιάζουν τοποθετημένα κυκλικά γύρω από τη Σύρο, ή όπως το ήθελαν οι αρχαίοι γύρω από την Δήλο- φαίνεται ότι έχει καθιερωθεί από την αρχή της ιστορικής περιόδου. Τα βορειότερα από αυτά (Κέως, Κύθνος, Σέριφος, Σίφνος, Κίμωλος, Μήλος, Πάρος, Νάξος, Δήλος, Μύκονος, Τήνος, Άνδρος) θεωρήθηκαν ως οι κυρίως Κυκλάδες (*[νῆσοι] ἀγελαῖαι καὶ μικραὶ καθάπερ κῶμαι τινὲς ἢ σταθμοὶ ἢ ἐπαύλια τῆς θαλάττης*), ενώ τα νοτιότερα, ανάμεσά τους η Θήρα, η Ανάφη και η Αμοργός, ονομάζονταν και Σποράδες.

Η αρχαία παράδοση συνέδεσε τις μεγάλες ανακατατάξεις που φαίνεται να συμβαίνουν λίγο πριν το τέλος της 2ης χιλιετίας π.Χ., με μεταναστεύσεις προς Ανατολάς ομάδων αυτοχθόνων (Μυκηναίων) Ιώνων της Αττικής, ή ομάδων Μυκηναίων άλλων περιοχών, που κατά περίεργο τρόπο περνούν πάντοτε από την Αττική. Οι Κυκλάδες αποτέλεσαν σταθμό για κάποιες από τις ομάδες αυτές. Από το Μίμνερμο τον Κολοφώνιο, ποιητή του τέλους του 7ου αι. π.Χ., μαθαίνουμε για το σταθμό του στόλου του Νηλέως στη Νάξο και την εγκατάσταση μέρους των πληρωμάτων του σ᾽ αυτήν. Υπάρχουν ανάλογες πληροφορίες για την Πάρο ή τη Σέριφο. Όσο κι αν οι παραδόσεις αυτές εξυπηρέτησαν αργότερα την αθηναϊκή πολιτική στην περιοχή, δεν πρέπει να τις θεωρήσουμε αποκλειστικά μυθεύματα της αθηναϊκής προπαγάνδας. Όταν οι ανακατατάξεις για τις οποίες μιλήσαμε έπαψαν και μπορούμε ξανά να έχουμε σαφή εικόνα της εγκατάστασης των φύλων στον ελληνικό χώρο, από τις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ., γίνεται φανερό ότι το μεγαλύτερο μέρος των Κυκλάδων κατοικήθηκε από Ίωνες, ενώ μόνο τα νοτιότερα νησιά, Μήλος, Φολέγανδρος, Θήρα και Ανάφη, αποικίσθηκαν από τη δωρική Σπάρτη. Στο κύριο αυτό σώμα του πληθυσμού σημειώνονται και κάποια άλλα στοιχεία, όπως Κρήτες (Μινώα Αμοργού, Φολέγανδρος), Θράκες (Νάξος [;]), ίσως σε συνάρτηση με τον μύθο του Διονύσου), Δρύοπες (Κύθνος), Φοίνικες (Μήλος, Θήρα) και Κάρες (για τους τελευταίους δεν υπάρχουν αρχαιολογικές ενδείξεις).

Η λαμπρή πολιτιστική παράδοση των Κυκλάδων κατά τους προϊστορικούς χρόνους δε σταμάτησε με το πέρασμα στην πρώτη χιλιετία π.Χ. Η αρχαιολογική έρευνα της τελευταίας πεντηκονταετίας δείχνει ότι δε σημειώνεται σαφής τομή και ότι οι δεσμοί ανάμεσα στην ύστερη περίοδο του χαλκού και στους ιστορικούς χρόνους συνεχίζονται, στα μεγαλύτερα τουλάχιστον νησιά. Στη Νάξο για παράδειγμα, οι κάτοικοι της μεγάλης παράκτιας μυκηναϊκής πόλης της Γρόττας φαίνεται ότι από την αρχή των ιστορικών χρόνων μετακόμισαν λίγες εκατοντάδες μέτρα νοτιότερα, σε περισσότερο οχυρή τοποθεσία, εξακολούθησαν όμως να χρησιμοποιούν ως τόπο ταφής τα ερείπια της παλιάς τους πόλης. Στις Κουκουναρές της Πάρου ο γεωμετρικός οικισμός και το ιερό της Αθηνάς, διαδέχονται στον ίδιο χώρο τα μυκηναϊκά λείψανα. Το ίδιο μπορούμε να πούμε για τον Άγ. Ανδρέα της Σίφνου, ενώ στη Δήλο η άνθηση του μεγάλου θρησκευτικού κέντρου των ιστορικών χρόνων αναδύθηκε μέσα από τη χρήση του νησιού κατά την προηγούμενη περίοδο. Αν δε μπορούμε σε όλες τις περιπτώσεις να μιλήσουμε για αδιάσπαστη συνέχεια αρχιτεκτονικών λειψάνων ανάμεσα στην προϊστορική και την ιστορική περίοδο, όμως υπάρχουν τα κινητά ευρήματα και ιδιαίτερα η κεραμεική, που αποτελούν τον αψευδέστερο μάρτυρα αυτής της συνέχειας.

Από την αρχή των ιστορικών χρόνων οι Κυκλάδες ξεχώρισαν με τη ζωτικότητα και την ιδιομορφία τους και η ακμή τους συνεχίσθηκε μέχρι τα Περσικά. Όταν το Αιγαίο έγινε πεδίο ανταγωνισμού των δύο ισχυροτέρων ελληνικών δυνάμεων, της Αθήνας και της Σπάρτης, τα νησιά έχασαν τη σημασία τους, χωρίς, μερικά τουλάχιστον απ᾽ αυτά, να χάσουν και την ευημερία τους. Χαρακτηριστική της σημασίας των Κυκλάδων από τους πρώιμους ακόμα ιστορικούς χρόνους είναι η ενεργητική συμμετοχή τους στον ανταγωνισμό συμφερόντων των αναπτυσσομένων ελληνικών πόλεων, στον πόλεμο για το Ληλάντιο πεδίο της Εύβοιας, που κατά τον Θουκυδίδη ήταν ο πρώτος που χώρισε την Ελλάδα σε δύο στρατόπεδα: η προοδευτικότερη Πάρος συντάχθηκε με τις Ερέτρια και Μίλητο, ενώ η πιο συντηρητική Νάξος με τη Χαλκίδα, τη Σάμο και την Κόρινθο. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο μεγαλυτέρων και ευρωστότερων από τις Κυκλάδες δε σταμάτησε από τότε.

Ακόμα και αποικίες έστειλαν κάποια νησιά, κατά τους ίδιους πρώιμους χρόνους, πάντοτε μέσα στο πλέγμα των σχέσεων και συμφερόντων που προαναφέρθηκαν : γύρω στο 735 (ή λίγο νωρίτερα) η Νάξος μαζί με τη Χαλκίδα ίδρυσαν τη Νάξο στη Σικελία. Τον ύστερο 8ο αι. (710 ή 708 π.Χ.) η Πάρος μαζί με τη Μίλητο και τις Ερυθρές ίδρυσαν το Πάριον στην Προποντίδα. Η αποστολή αποικιών συνεχίσθηκε ακόμα πιο δραστήρια μέσα στον 7ο αι.: η Άνδρος ίδρυσε τα Στάγειρα, την Άκανθο, την Άργιλο και τη Σάνη στη Βόρειο Ελλάδα, η Πάρος αποίκισε τη Θάσο με οικιστή τον Τελεσικλή, πατέρα του ποιητή Αρχίλοχου, οι Νάξιοι εγκαταστάθηκαν στην Αρκεσίνη της Αμοργού ίσως και στην Αιγιάλη και οι Θηραίοι μετά από ξηρασία και λοιμό, ίδρυσαν την Κυρήνη στην ακτή της Β. Αφρικής.

Ήδη από τον 10ο αι. π.Χ. το θρησκευτικό κέντρο της Δήλου και πολλά ιερά σε άλλα νησιά, κάνουν φανερή τη σημασία τους, ιδίως με την πλούσια και πολύ καλής ποιότητας κεραμεική τους παραγωγή, που σε τίποτε δεν υστερεί από την αντίστοιχη αττική, από την οποία άλλωστε είναι βαθύτατα επηρρεασμένη. Κατά τους δύο επόμενους αιώνες (9ο και 8ο) τα αρχαιολογικά τεκμήρια προαναγγέλουν την ακμή που θα ακολουθήσει στους αρχαϊκούς χρόνους (7ο και 6ο αι. π.Χ.), όχι μόνο με κινητά ευρήματα αλλά και με σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα: γεωμετρικοί οικισμοί σε οχυρά μέρη κοντά στη θάλασσα, ιερά ή εκτεταμένα νεκροταφεία, είναι γνωστά από την Άνδρο, την Τήνο, την Πάρο, τη Νάξο, τη Σίφνο, τη Μήλο, τη Θήρα. Παράλληλα έχουν έρθει σε φως αγροτικοί ορεινοί οικισμοί, όπως στο Τσικαλαριό της Νάξου, ή οικισμοί ψαράδων, όπως στη Δονούσα.

Φυσικά δεν είναι δυνατό να ασχοληθούμε διεξοδικά με ο,τιδήποτε έχει αποκαλύψει η παλαιότερη και σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα στις Κυκλάδες. Θα μας απασχολήσουν επιλεκτικά όσα αρχιτεκτονικά σύνολα και μνημεία αποτελούν διδακτικές περιπτώσεις και εκείνα για τα οποία η σύγχρονη έρευνα έχει ήδη δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις. Το μεγάλο Ιερό της Δήλου, που ήταν σχεδόν αποκλειστικά τόπος λατρείας, θα γίνει αντικείμενο συζήτησης μόνο περιστασιακά, όπου βοηθά στην κατανόηση της ιστορίας και της τέχνης κάποιου από τα υπόλοιπα νησιά, στα οποία έσφυζε η καθημερινή ζωή.

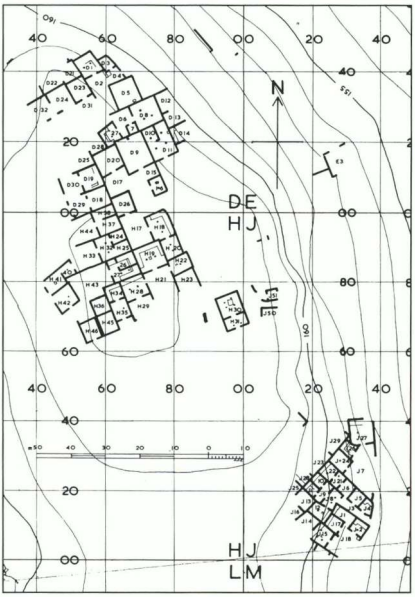

Εικ. 1 Γεωμετρικός οικισμός Ζαγοράς Άνδρου. Το ανεσκαμμένο τμήμα (J.N. Coldstream, *Geometric Greece* 1977, εικ. 97)

Ο οικισμός της **Ζαγοράς στην Άνδρο** (εικ. 1) προσφέρεται ως τυπικό παράδειγμα οχυρής εγκατάστασης από τους ΜΓ και τους ΥΓ χρόνους (λίγο πριν το 800 μέχρι το 700 π.Χ.). Πρόκειται για μια επίπεδη, φυσικά οχυρή έκταση στην κορυφή λόφου με υψόμετρο 140 μ. Το ύψωμα πέφτει απότομα προς τη θάλασσα από Βορρά, Νότο και Δυσμάς. Μόνο ανατολικά συνδέεται με ένα λαιμό πλάτους 140 μ. με την ξηρά, τον οποίο οχύρωσαν συστηματικά οι κάτοικοι. Δύο αρκετά ασφαλή λιμανάκια σχηματίζονται προς Β και Ν του οικισμού. Η θέση παρουσιάζει όμως και αρκετά μειονεκτήματα, όπως το ότι η περιοχή είναι άγονη, η πλησιέστερη πηγή απέχει αρκετά και οι βόρειοι άνεμοι την ξυρίζουν. Είναι φανερό ότι οι κάτοικοι την επέλεξαν για την ασφάλεια που τους παρείχε και ότι οι κύριες ασχολίες τους πρέπει να είχαν σχέση με τη θάλασσα (ψαράδες και έμποροι). Ο αριθμός των κατοίκων υπολογίσθηκε στους 400-600 ανθρώπους, και όπως στις περισσότερες ελληνικές περιοχές, παρατηρήθηκε και εδώ μια σημαντική αύξηση του πληθυσμού προς το τέλος του 8ου αι. π.Χ. Το αρχαίο της όνομα μας είναι άγνωστο. Η σημερινή σλαβική ονομασία Ζαγορά σημαίνει *πέρα απ' το βουνό*. Η θέση παρουσίαζε δύο μεγάλα αρχαιολογικά πλεονεκτήματα: α) υπήρχε πολύ μικρή επίχωση, μόλις ένα μέτρο ύψος και β) ο οικισμός είχε εγκαταληφθεί γύρω στο 700 π.Χ., χωρίς να χρησιμοποιηθεί έκτοτε, οπότε τα αρχαιολογικά στρώματα ήταν αδιατάρακτα.

Ο Οικισμός: Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των σπιτιών της Ζαγοράς ήταν το γκρίζο μάρμαρο (από το οποίο αποτελείται ο λόφος του οικισμού) και ο γκριζοπράσινος σχιστόλιθος, πετρώματα που βρίσκονται σε αφθονία στην περιοχή. Γενικά υπήρχε μια προτίμηση στον σχιστόλιθο, αφού οι πλακοπού-

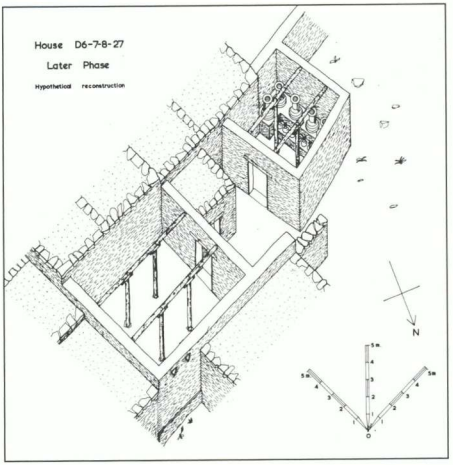

Εικ. 2 Αξονομετρική αποκατάσταση σπιτιού της Ζαγοράς Άνδρου (J.N. Coldstream, ό.π., εικ. 98)

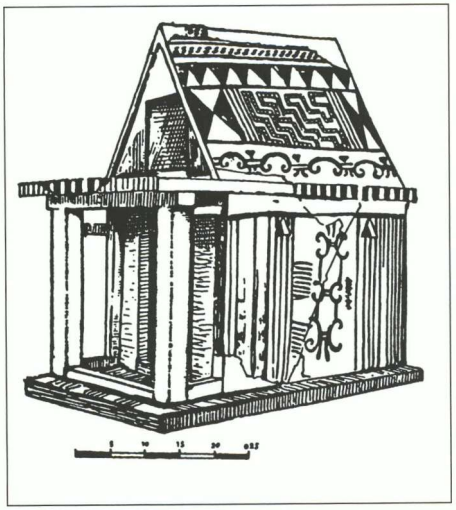

Εικ. 3 Πήλινος αναθηματικός οικίσκος από το Ηραίο του Άργους

λες χτίζονται πολύ ευκολότερα, ενώ παράλληλα χωρίζεται άνετα σε μεγάλες πλάκες, κατάλληλες για κατώφλια, ανώφλια, παραστάδες και στέγες.

Μέχρι σήμερα έχει ανασκαφεί περίπου το 1/4 της πόλης και η δυνατότητα αναγνώρισης κάποιου πολεοδομικού σχεδιασμού είναι περιορισμένη. Οπωσδήποτε τα δωμάτια των σπιτιών είναι κατά κανόνα ορθογώνια, πολύ συχνά μάλιστα τετράγωνα. Είναι κτισμένα κατά συστάδες, ώστε δύσκολα ξεχωρίζουμε που τελειώνει το ένα σπίτι και που αρχίζει το άλλο. Μόνο ο ναός είναι κάπως απομονωμένος, στο κέντρο περίπου του οικισμού.

Οι τοίχοι των σπιτιών ήταν σε όλο τους το ύψος λίθινοι, ακριβώς όπως συνέβαινε μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο στα νησιά μας. Σε κάποιες περιπτώσεις η εξωτερική γωνία κάποιου τοίχου παρουσιάζεται στρογγυλευμένη, πληροφορώντας μας για το ότι στο σημείο αυτό έστριβε κάποιος δρομίσκος. Και πάλι η αναφορά στην πρόσφατη πρακτική των κυκλαδίτικων οικισμών είναι αναπόφευκτη. Η επιφάνεια που καλύπτουν τα δωμάτια των σπιτιών κυμαίνεται μεταξύ 5,5 και 52 τ.μ.. Οι αυλές ξεπερνούν τα 60 τ.μ. Τα πατώματα αποτελούνται από χτυπημένο κίτρινο ή κοκκινωπό πηλό και η οροφή αποκαθίσταται επίπεδη, κατά το πρότυπο και πάλι των σύγχρονων κυκλαδίτικων σπιτιών, δηλ. με οριζόντια δοκάρια που στήριζαν εγκάρσιες σχιστόπλακες (εικ. 2). Επάνω υπήρχε υδατοστεγής μάζα πηλοχώματος, ενώ το σύνολο στερέωναν περιμετρικά βαρειές πέτρες, για να εμποδίζουν τον αέρα να σηκώσει τη στέγη. Σε αρκετές περιπτώσεις το άνοιγμα των τοίχων ενός δωματίου έφθανε τα 6 ή και 7 μ., οπότε για τη στήριξη της οροφής ήταν απαραίτητα δύο ή καμιά φορά και τέσσερα ξύλινα στηρίγματα, οι λίθινες βάσεις των οποίων είναι και σήμερα ορατές. Οι θύρες των δωματίων ήταν εύλογα προσανατολισμένες στο νοτιά, όπως δείχνουν πολλά κατώφλια και παραστάδες που έχουν διατηρηθεί στη θέση τους.

Το πρόβλημα της τροφοδοσίας με νερό πρέπει να ήταν ιδιαίτερα οξύ, αφού οι πλησιέστερες πηγές βρίσκονται στην πλαγιά του απέναντι λόφου, και σήμερα πάντως τρέχουν ελάχιστα. Όπως δείχνουν τα πράγματα οι κάτοικοι συνέλεγαν το νερό από τις επίπεδες στέγες, πιθανότατα σε κάποια από τα μεγάλα πιθάρια που σε αφθονία βρέθηκαν στον οικισμό.

Για το μαγείρεμα, τη θέρμανση και τον νυκτερινό φωτισμό, υπήρχαν σε αρκετά δωμάτια τετράπλευρες εστίες, που όριζαν όρθιες σχιστόπλακες. Για τον φωτισμό ημέρας και τον αερισμό βρέθηκαν σε ένα τουλάχιστον τοίχο που σωζόταν μέχρις ύψους δύο μέτρων, μικρά τριγωνικά ανοίγματα. Όμοια τριγωνικά παράθυρα υπάρχουν στον πήλινο αναθηματικό οικίσκο του τέλους του 8ου αι. π.Χ. από το Ηραίο του Άργους (εικ. 3). Για τον εξοπλισμό των σπιτιών της Ζαγοράς σημαντικό στοιχείο ήταν τα λίθινα πεζούλια που καλύπτουν έναν, δύο, καμιά φορά και τρεις από τους τοίχους των δωματίων, έχουν ύψος 0.60 μ. και πλάτος 1.10 μ. Χωρίς αμφιβολία χρησίμευαν ως καθίσματα και ως κρεββάτια. Σε αρκετές περιπτώσεις είχαν ειδικές κυκλικές υποδοχές όπου στηρίζονταν μεγάλα, σχεδόν ανθρώπινου ύψους, αποθηκευτικά αγγεία (πίθοι). Σ' αυτά η οικογένεια φύλαγε τα γεννήματα, το λάδι, τις ελιές, το μέλι κλπ.

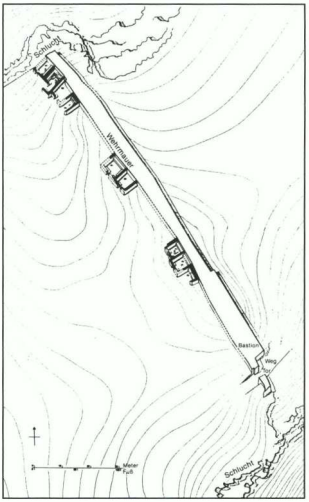

Εικ. 4 Το τείχος της Ζαγοράς Άνδρου (Ekschmitt, 22, εικ. 8)

Ο ναός : Στο επιφανέστερο σημείο του οικισμού, αρκετά απομονωμένος, υψωνόταν ένας ορθογώνιος οίκος, αποτελούμενος από κλειστό πρόδομο και σηκό, και με εξωτερικές διαστάσεις 7.60 Χ 10.40 μ. Δύο ξύλινα στηρίγματα στον πρόδομο και τέσσερα στο σηκό υποβάσταζαν την επίπεδη στέγη. Η οροφή του σηκού πρέπει να είχε άνοιγμα (οπαίο), αφού στέγαζε εσχάρα, δηλ. ορθογώνιο χτιστό λάκκο για να καίγονται οι προσφορές. Πιθανότατα η εσχάρα προϋπήρχε του ναού. Ίσως υποδηλώνει παλαιότερη υπαίθρια λατρεία, που γύρω στα μέσα του 6ου αι. απέκτησε μνημειακή μορφή με την κατασκευή του κτιρίου. Από όστρακα με graffiti (εγχάρακτες επιγραφές), που βρέθηκαν στο πάτωμά του, φαίνεται πιθανό να ήταν αφιερωμένος στον *Πο[σειδώνα] ή στην Πολι[άδα Αθηνά]*. Όπως μαρτυρούν όλα τα δεδομένα ο οικισμός εγκαταλείπεται γύρω στο 700, η λατρεία όμως στην παλαιά θέση της εσχάρας δεν παύει σε όλη τη διάρκεια του 7ου αι., ενώ στον 6ο αι. π.Χ. ο χώρος μνημειοποιείται με την ανέγερση του οίκου. Πρόκειται για πρακτική γνωστή και από άλλα νησιά του Αιγαίου (π.χ. ναός Αθηνάς στο Εμπορειό Χίου), η οποία παραπέμπει άμεσα σε νεότερη ελληνική συνήθεια. Οι οικισμοί μπορεί να εγκαταλείπονται για διάφορους λόγους, ο σεβασμός όμως και η φροντίδα για τους ιερούς χώρους που συνδέονται μ' αυτούς διατηρείται για αιώνες (π.χ. εκκλησίες Μυστρά, Παλιαχώρας Αίγινας κλπ.).

Το τείχος: Πρόκειται για μια από τις πιο εντυπωσιακές κατασκευές της γεωμετρικής πόλης και για ένα από τα σημαντικότερα παραδείγματα αμυντικής αρχιτεκτονικής της περιόδου αυτής στην Ελλάδα (εικ. 4). Εκτείνεται σε μήκος 140 μ., όσο δηλαδή είναι ο αυχένας που συνδέει το επίπεδο του οικισμού με τις ψηλότερες πλαγιές προς ανατολάς. Η μοναδική πύλη που οδηγεί στον οικισμό ανοίγεται κοντά στο νότιο πέρας του τείχους και έχει χτιστεί 4.80 μ. βαθύτερα από την εξωτερική του όψη, δημιουργώντας έτσι ένα προμαχώνα στη βόρεια πλευρά της πύλης. Η κατασκευή αυτή αναγκάζει τον επιτιθέμενο να εκθέτει την ακάλυπτη από την ασπίδα δεξιά του πλευρά στους αμυνομένους από τον προμαχώνα κατοίκους του οικισμού. Ως υλικό για την κατασκευή του τείχους χρησιμοποιήθηκε πάλι ο ντόπιος σχιστόλιθος για τις εξωτερικές του παρειές, ενώ το γέμισμα έγινε από ακανόνιστες μαρμαρόπετρες. Οι ανασκαφείς υπολογίζουν το τελικό του ύψος τουλάχιστον στα 2,65μ. ενώ το πλάτος του σε ορισμένα σημεία φτάνει τα 7 μ. Μετά την εγκατέλειψη του οικισμού το τείχος άρχισε να καταρρέει, ένα όμως τμήμα του επιδιορθώθηκε κατά τα μέσα του 6ου αι. μαζί με την κατασκευή του ναού.

Η κατοικία του άρχοντα (εικ. 5): Το σύμπλεγμα δωματίων (H28, H29, H19) που βρίσκεται πλησιέστερα στο ναό, έχει χώρους μεγαλύτερους από το μέσο όρο του οικισμού και ευρύχωρη αυλή (H21) με προστώο

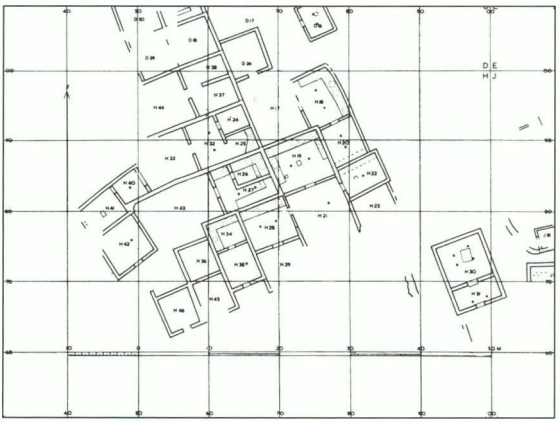

Εικ. 5 Μερική κάτοψη του οικισμού Ζαγοράς Άνδρου (Ekschmitt, 20, εικ. 7)

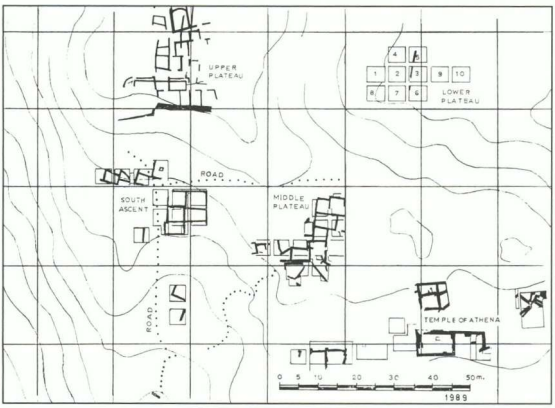

Εικ. 6 Γενική κάτοψη ανασκαφή Κουκουναριών Πάρου (*ΠΑΕ* 1989, 254, εικ. 1.)

(τουλάχιστον έτσι δείχνει η σωζόμενη βάση ξύλινου στηρίγματος), που ανοίγεται προς νότον. Το μεγαλύτερο από τα δωμάτια (Η19) έχει εμβαδόν 51 τ.μ., διαθέτει πεζούλι (θρανίο) και στις τρεις του πλευρές, η οροφή του στηρίζεται σε δύο στηρίγματα που πλαισιώνουν εσχάρα και ανοίγει προς νότον στη μεγάλη αυλή. Η αφθονία υφαντικών βαρών που βρέθηκε στο μεγάλο δωμάτιο δείχνει ότι ο χώρος δεν ήταν προορισμένος για ανδρικές αποκλειστικά συγκεντρώσεις, αλλά ότι φιλοξενούσε και γυναικείες δραστηριότητες. Οι ανασκαφείς θεώρησαν πιθανό το σύμπλεγμα αυτό των δωματίων να αποτελούσε την κατοικία του άρχοντα του οικισμού. Ο H. Drerup εξέφρασε το 1969 την υπόθεση ότι ο ελεύθερος χώρος που παρεμβάλλεται μεταξύ ναού και κατοικίας του άρχοντα χρησίμευε για τις συγκεντρώσεις των κατοίκων, ήταν δηλαδή μια πρώιμη Αγορά.

Η Ζαγορά της Άνδρου μας απασχόλησε διεξοδικά γιατί είναι ο καλύτερα διατηρημένος και πληρέστερα δημοσιευμένος για την ώρα γεωμετρικός οικισμός στις Κυκλάδες. Σε καμιά όμως περίπτωση δεν είναι μοναδικός. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο οικισμός των **Κουκουναριών** σε χαμηλό λόφο (ύψους 75 μ.), πολύ κοντά στη θάλασσα, στο ΒΑ άκρο της **Πάρου** (εικ. 6). Ακόμα δεν υπάρχει οριστική δημοσίευση, αλλά από ανακοινώσεις του ανασκαφέως και από τις ετήσιες εκθέσεις ανασκαφών, συνάγεται ότι πρόκειται για ακρόπολη που κατοικήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου, οχυρώθηκε κατά την ΥΕΙΙΙΓ φάση, ενώ η ζωή συνεχίστηκε χωρίς διακοπή στον ίδιο χώρο και κατά τους Ιστορικούς χρόνους. Βρέθηκαν λείψανα Πρωτογεωμετρικού οικισμού (10ος αι. π.Χ.), φαίνεται όμως ότι ο οικισμός των Κουκουναριών φθάνει σε ακμή κατά την ΥΓ περίοδο (750- 700 π.Χ.), οπότε κτίζονται σπίτια, τα περισσότερα με προσανατολισμό Β- Ν, αποτελούμενα από λίγα δωμάτια, συνήθως ένα έως δύο και με την είσοδο στη νότια στενή πλευρά για να προφυλάσσονται από το βοριά. Ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε και στην Πάρο ο ντόπιος σχιστόλιθος.

Προς το τέλος της γεωμετρικής περιόδου, ίσως λίγο πριν το 700 π.Χ., χτίζεται ένα επιμήκες

(μήκος 13.70 μ.) ορθογώνιο οικοδόμημα, πιθανώς με εσωτερική κιονοστοιχία και με άξονα Α-Δ, με διαφορετικό επομένως προσανατολισμό από ό,τι τα σπίτια του οικισμού. Το οικοδόμημα χρησιμοποιήθηκε αδιάκοπα μέχρι τον 4ο αι. π.Χ., δηλαδή για τρεις ακόμα αιώνες μετά την εγκατέλειψη του οικισμού, που τοποθετείται από ανασκαφικά δεδομένα στα μέσα 7ου αι. π.Χ. Με βάση ενεπίγραφα όστρακα αγγείων που έφεραν την επιγραφή *Αθην[αίης]* ταυτίστηκε από τον ανασκαφέα με ναό της Αθηνάς (εικ. 7). Ο ελεύθερος χώρος δίπλα στον ναό, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί από τους κατοίκους του α΄μισού του 7ου αι. ως χώρος συγκέντρωσης, ως μια πρώτη μορφή Αγοράς. Θα πρέπει εδώ να θυμηθούμε το λίγο πρωιμότερο αντίστοιχο παράδειγμα της Ζαγοράς και να επισημάνουμε ότι ο ύστερος 8ος και ο πρώιμος 7ος αι. π.Χ. είναι από τις πιο διαμορφωτικές περιόδους της ελληνικής ιστορίας και η εποχή στην οποία τοποθετείται η γένεση του κατ' εξοχήν ελληνικού πολιτικού και κοινωνικού θεσμού, της πόλης/κράτους. Η σημασία των Κουκουναριών, ιδίως για τη μετάβαση από τους προϊστορικούς στους ιστορικούς χρόνους, θα φανεί μετά την οριστική δημοσίευση.

Λείψανα ωοειδούς περιβόλου, με διάμετρο περίπου 130 μ., πάχος 1,40- 1,60 μ., με πολυγωνική, σχεδόν *κυκλώπια* τοιχοδομία και ίχνη πιθανού γεωμετρικού οικισμού, έχουν εντοπισθεί στη μικρή **νησίδα Οικονόμου**, βορειοανατολικά της σύγχρονης Νάουσας της Πάρου (εικ. 8).

Στο **Κάστρο της Σίφνου** (εικ. 9), κοντά στην ανατολική ακτή του νησιού, κάτω από την αρχαϊκή, κλασική, μεσαιωνική και νεότερη πόλη, εντοπίσθηκαν τα λείψανα Υστερογεωμετρικού τειχισμένου οικισμού. Δυστυχώς ελάχιστα πράγματα έχουν έρθει σε φως και η αδιάκοπη κατοίκηση στον ίδιο χώρο έχει καταστρέψει τις παλαιότερες φάσεις. Από τα λίγα πράγματα που σώζονται μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι και εδώ ακολουθήθηκαν οι ίδιες βασικές αρχές που διέπουν την κατακευή και διαρρύθμιση των γεωμετρικών σπιτιών του Αιγαίου.

Ένα από τα δωμάτια που διατηρήθηκε καλύτερα, ίσως γιατί στηρίζεται στο φυσικό

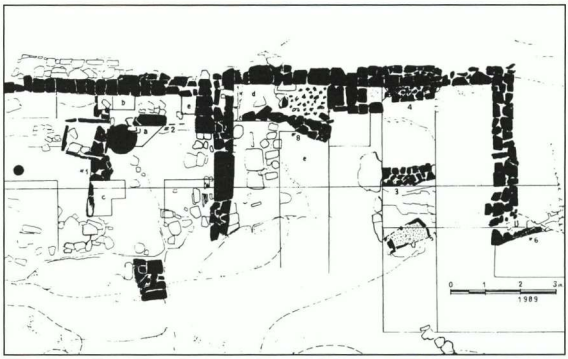

Εικ. 7 Κουκουναριές Πάρου. Ο ναός της Αθηνάς (*ΠΑΕ* 1989, 256, εικ. 2)

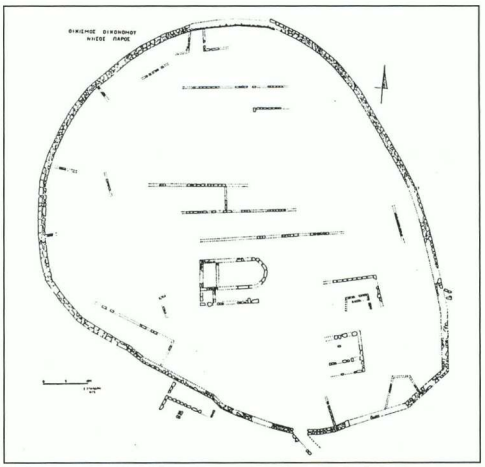

Εικ. 8 Κάτοψη τειχισμένου οικισμού της νησίδας Οικονόμου Πάρου (Ekschmitt, 35, εικ. 13)

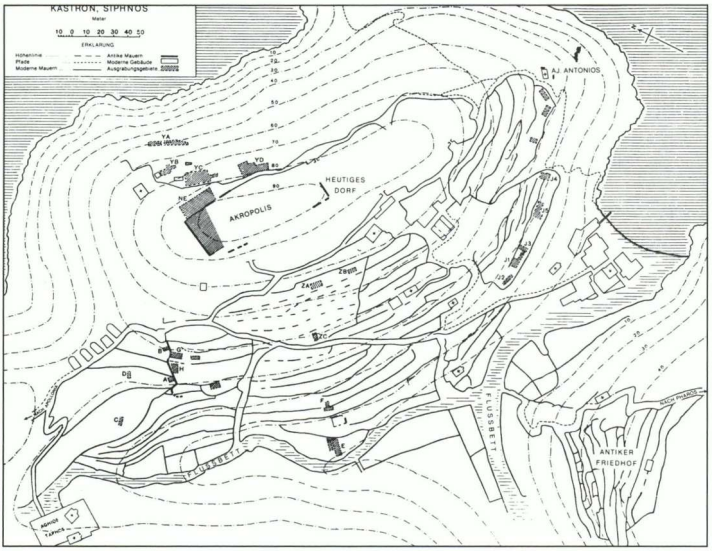

Εικ. 9 Κάτοψη του Κάστρου της Σίφνου (Ekschmitt, 28, εικ. 11)

βράχο, είχε τους τοίχους χτισμένους με σχιστόπλακες και στο δάπεδό του βρέθηκε άφθονη κεραμεική, καθώς και πήλινα σφονδύλια αργαλειού. Στο βόρειο τοίχο του δωματίου υπήρχε ορθογώνια κοιλότητα (=κτιστό ντουλάπι) ύψους 1.20 μ., πανομοιότυπο με αυτά που κατασκευάζονται και χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα στα νησιά μας. Ένας εξωτερικός αγωγός που περνούσε κάτω από τον τοίχο ίσως υποδηλώνει κατασκευή για τη συγκέντρωση και παροχέτευση μέσα στο σπίτι του βρόχινου νερού. Διαπιστώθηκε ακόμα και χρήση ξύλινων στηριγμάτων για τις επίπεδες στέγες, που βαίνουν σε λίθινες βάσεις και μια πεζούλα στο εσωτερικό άλλου δωματίου, που πρέπει να χρησίμευε για κάθισμα ή για ύπνο.

Απ' ότι φαίνεται τα ορθογώνια δωμάτια εφάπτονται και εδώ το ένα στο άλλο χωρίς προφανή λογική, όπως στη Ζαγορά. Κάποιοι από τους χώρους που ερευνήθηκαν έδειξαν συνεχή χρήση από τα μέσα του 8ου μέχρι τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

Αλλά και πάνω στον προϊστορικό οικισμό του **κάστρου του Αγίου Ανδρέα** (εικ. 10), στο κέντρο του νησιού, υπάρχουν λείψανα γεωμετρικού οικισμού που φαίνεται ότι χρησιμοποίησε την παλιά Μυκηναϊκή οχύρωση, επιδιορθώνοντάς την όπου χρειάστηκε. Ο χώρος της ακρόπολης είναι γεμάτος σπίτια, πολλά από τα οποία φαίνεται ότι πρωτοχτίστηκαν κατά τους προϊστορικούς χρόνους και με συνεχείς επισκευές και μετασκευές έφθασαν μέχρι την Ύστερη Γεωμετρική (750- 700 π.Χ.), μερικά μέχρι την Κλασική, περίοδο.

Δέκα μίλια ανατολικά της Νάξου βρίσκεται το μικρό νησί της **Δονούσας**. Στη θέση Βαθύ Λιμενάρι (εικ. 11), πάνω σε βραχώδες ακρωτήριο που διαθέτει στη δυτική του πλευρά ένα σχετικά ασφαλές λιμανάκι, υπάρχει ένας ακόμη οχυρωμένος γεωμετρικός οικισμός. Με κατάλληλες διαμορφώσεις του βράχου και σε πολλά επίπεδα, είχαν κτιστεί τα σπίτια, αποτελούμενα συνήθως από δύο ορθογώνια δωμάτια, χωρίς να λείπουν και τα αψιδωτά οικοδομήματα, που μάλιστα είχαν σεβαστές διαστάσεις. Για έναν τόσο απομονωμένο οικισμό, χτισμένο σε τόσο αντίξοο περιβάλλον, είναι εντυπωσιακό το μέγεθος των χώρων που κατασκευάσθηκαν. Οι παχείς τοίχοι είναι κτισμένοι με μεγάλες ακανόνιστες πέτρες. Μόνο μία περίπτωση βάσης για ξύλινο στήριγμα στέγης έχει εντοπισθεί. Σε μερικούς από τους χώρους υπήρχαν τα γνωστά πεζούλια για ξεκούραση και ύπνο και σε αρκετούς βρέθηκαν στο δάπεδο πυρές. Το περιεχόμενό τους περιελάμβανε κομμάτια από σπασμένα αγγεία και σε μια περίπτωση ίχνη από λειωμένο χαλκό. Από κάποιες νύξεις της ανασκαφέως φαίνεται ότι και ο οικισμός της Δονούσας διαδέχθηκε στην ίδια θέση προϊστορική κατοίκηση, αλλά για περισσότερες πληροφορίες θα πρέπει να περιμένουμε την οριστική δημοσίευση.

Εντυπωσιακός ήταν ο όγκος της κεραμεικής που ήρθε στο φως, και που χρονολογεί τον οικισμό στις

αρχές του 8ου αι. π.Χ. (ΜΓΙΙ περίοδος). Η ανασκαφεύς επισημαίνει ότι το γεωμετρικό κεραμεικό εργαστήριο της Δονούσας έχει μικρή σχέση με την υπόλοιπη γεωμετρική κεραμεική των Κυκλάδων, είναι πολύ συντηρητικό διατηρώντας παλαιούς τρόπους διακόσμησης, και συνδέεται περισσότερο με τη γεωμετρική παραγωγή της ανατολικής Ελλάδας (Σάμος, Ρόδος, Ιωνία). Δύσκολα θα μπορούσε να συμβιβαστεί η εικόνα που δίνει ο οικισμός και το πλήθος της κεραμεικής που βρέθηκε, με εγκατάσταση φτωχών ψαράδων. Ίσως η σημασία του στα χρόνια της ακμής να ήταν μεγαλύτερη απ᾽ ό,τι σήμερα μπορούμε να φανταστούμε.

Εγκατάσταση των γεωμετρικών χρόνων με οχυρωμένη ακρόπολη και κατοικίες ως ένα σημείο λαξευμένες μέσα στο φυσικό βράχο, ανασκάπτονται τα τελευταία χρόνια στη **Μινώα της Αμοργού** (εικ. 12). Η διατήρηση του τείχους της ακροπόλεως είναι εντυπωσιακή. Ο ανεμοδαρμένος λόφος της Μινώας, πέφτει με απότομα βράχια από τρεις πλευρές στη θάλασσα και η τοποθεσία θυμίζει σε πολλά τη Ζαγορά της Άνδρου. Εδώ η οχυρή ακρόπολη περιβάλλει σημαντικά θρησκευτικά μνημεία: Μέχρι στιγμής έχουν εντοπισθεί ιερό, βωμός, σπηλαιώδες χάσμα προφανώς με ιερό χαρακτήρα κ.ά. Η ζωή συνεχίστηκε στο χώρο μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια.

Σε ένα πλάτωμα του άδενδρου, άνυδρου και εντυπωσιακού στην αγριότητα του λόφου του Τσικαλαριού της Νάξου, που υψώνεται στο οροπέδιο της Τραγαίας, λίγο πριν φτάσουμε στο χωριό Χαλκί, αποκαλύφθηκε άλλος ένας μικρός και ανοχύρωτος οικισμός της ΜΓ περιόδου (στροφή 9ου/8ο αι.- 750 π.Χ.). Πρόκειται για χωριό, με μικρά ορθογώνια δωμάτια, σε κάποιο από τα οποία διατηρείται κεντρική εστία και σε άλλα βάσεις για ξύλινα στηρίγματα της στέγης. Οι αγροτοποιμενικές ασχολίες των κατοίκων γίνονται σχεδόν αυτονόητες μόλις κανείς δει τον τόπο. Πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως από τον ίδιο τον οικισμό παρουσιάζει το γειτονικό **νεκροταφείο των τύμβων** (εικ. 13), με το οποίο πρέπει να συνδέεται.

Στο βραχώδες, σεληνιακό τοπίο του πλατώματος του Τσικαλαριού εντοπίζονται περίπου 18 κυκλικές κατασκευές, με διάμετρο 7-12μ., από σχεδόν ακατέργαστα κομμάτια βράχου της περιοχής. Οι πέτρινοι κύκλοι συγκρατούσαν χαμηλό σωρό από χώμα, δηλ. ένα τύμβο, το ύψος του οποίου μας διαφεύγει γιατί οι χωρικοί της περιοχής είχαν συλλήσει όλους σχεδόν τους τύμβους ψάχνοντας για το *θησαυρό* του βασιλιά. Μέσα στους πέτρινους κύκλους, κάτω από τον χαμηλό σωρό χώματος, υπήρχαν διαφόρων ειδών ταφές, καύσεις και ενταφιασμοί, άλλοτε σε θήκες, άλλοτε σε μεγάλους πίθους. Κάτω από τον τύμβο 1 υπάρχει ένας κιβωτιόσχημος τάφος. Δε θα πρέπει να νομισθεί ότι το Τσικαλαριό αποτελεί τυπική μορφή γεωμετρικού νεκροταφείου για τις Κυκλάδες ή τον ελληνικό χώρο γενικότερα.

Από την κύρια αστική εγκατάσταση της **Νάξου** ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά. Βέβαιη πάντως είναι η χρήση της περιοχής της μυκηναϊκής πόλης της

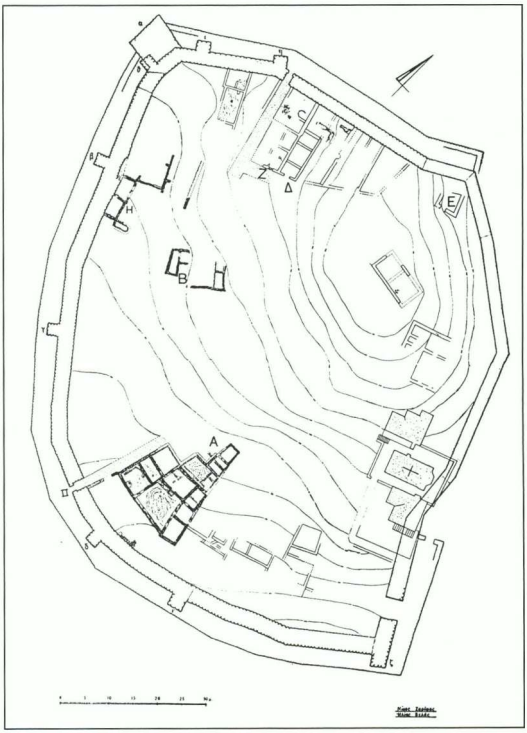

Εικ. 10 Κάτοψη της ακροπόλεως του Αγ. Ανδρέα της Σίφνου (*ΠΑΕ* 1978, 193, εικ. 1)

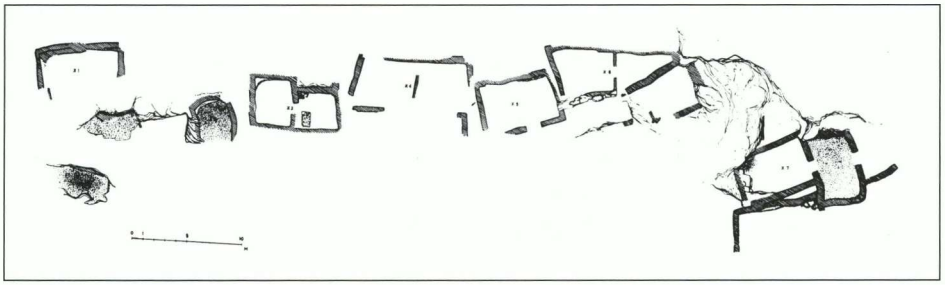

Εικ. 11 Κάτοψη ομάδας σπιτιών στο Βαθύ Λιμενάρι Δονούσας (*ΑΔ* 25, 1970, Χρονικά 2, 427, σχ. 2)

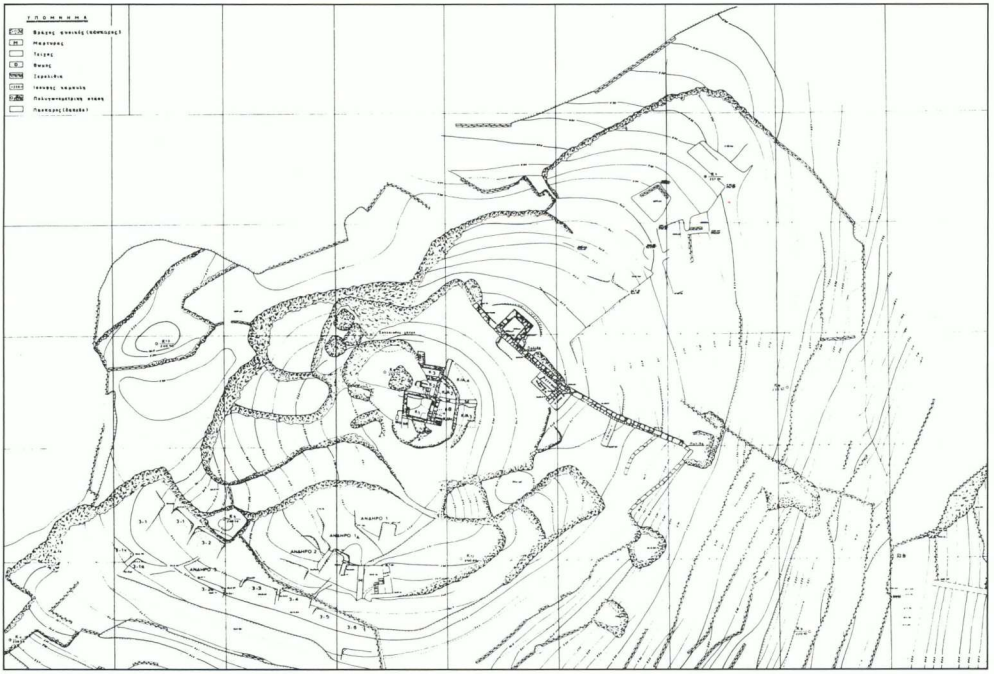

Εικ. 12 Μινώα Αμοργού. Κάτοψη της άνω πόλης με το τείχος, το ιερό και σπίτια λαξευμένα στο φυσικό βράχο (*ΠΑΕ* 1985, 184, παρένθ. πίν. Ι)

Εικ. 13 Τσικαλαριό Νάξου. Νεκροταφείο των τύμβων, κάτοψη τύμβου 6 (Ζαφειροπούλου Φ., *Νάξος*, 1988, 49, εικ. 2)

Γρόττας, στη βόρεια παραλία της σύγχρονης πόλης, ως νεκροταφείου ήδη απο την αρχή της γεωμετρικής περιόδου. Τόσο εδώ όσο και στη γειτονική πλατεία Μητροπόλεως, ακριβώς πίσω από το εξαιρετικά καλά σωζόμενο Μυκηναϊκό τείχος και πάνω από τα ερείπια μυκηναϊκών σπιτιών, διαπιστώθηκαν πρωτογεωμετρικές ταφές και στη συνέχεια λατρεία προγόνων από τους γεωμετρικούς χρόνους, με μνημεική διαμόρφωση του χώρου των τάφων και προσφορές πάνω σ' αυτούς (εικ. 14-15). Ο όλος χώρος αποδεικνύεται εξαιρετικά σημαντικός για την ιστορία του νησιού, αλλά και για τη συμπλήρωση των γνώσεών μας σχετικά με τη δημιουργία της πόλης/κράτους. Η διαμόρφωση της περιοχής σε υπόγειο διδακτικό Μουσείο βρίκεται κοντά στην ολοκλήρωσή της.

Ενώ από τον 9ο αι. μέχρι το 700 π.Χ. περίπου οι Κυκλάδες έχουν να επιδείξουν πολύ ενδιαφέροντες οικισμούς, δε συμβαίνει το ίδιο για τις επόμενες περιόδους και ιδιαίτερα για την πρώιμη αρχαϊκή (7ος αι. π.Χ.), την αρχαϊκή (6ος αι. π.Χ.) και ως ένα σημείο την κλασική. Μόλις από τον 4ο αι. π.Χ. κε. σώζονται πάλι αρκετά ικανοποιητικά αρχιτεκτονικά σύνολα σε περισσότερα νησιά. Με το τέλος των γεωμετρικών χρόνων οι κάτοικοι σε αρκετές περιπτώσεις εγκατέλειψαν τις "αετοφωλιές" τους (π.χ. τη Ζαγορά, τη Δονούσα, το Τσικαλαριό) και εγκαταστάθηκαν σε ηπιότερο και λιγότερο οχυρό φυσικό περιβάλλον, κοντά σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις ή σε καλά προφυλαγμένα λιμάνια. Φαίνεται ότι η ζωή γίνεται τώρα ασφαλέστερη. Κάποιοι όμως από τους γεωμετρικούς οικισμούς εξακολούθησαν τη ζωή τους χωρίς διακοπή: στο Κάστρο της Σίφνου η χρήση του χώρου υπήρξε συνεχής μέχρι σήμερα. Ο οικισμός της ακρόπολης του Αγ. Ανδρέα στη Σίφνο χρησιμοποιήθηκε μέχρι τα κλασικά χρόνια τουλάχιστον. Η κάτω πόλη της Μινώας Αμοργού έφθασε σε μεγάλη ακμή στα ελληνιστικά χρόνια. Οι Κουκουναριές της Πάρου δεν εγκαταλείφθηκαν πριν τα μέσα του 7ου αι. Στη συνέχεια κέντρο του νησιού έγινε η Πάρος, κάτω από τη σημερινή Παροικιά. Όπου η ζωή συνεχίζεται στον ίδιο χώρο, είναι φυσικό οι νεότερες φάσεις να καταστρέφουν τις παλιές και να γίνεται δύσκολος ο εντοπισμός τους. Άλλωστε η σπανιότητα οικιστικών συνόλων αρχαϊκών χρόνων είναι πανελλήνιο- όχι μόνο κυκλαδίτικο- φαινόμενο.

Μετά την έκρηξη του ηφαιστείου, που εξαφάνισε κάθε ζωή για μερικούς αιώνες, η Θήρα αποικίσθηκε- σύμφωνα με την παράδοση από Σπαρτιάτες- μέσα στον 8ο αι. π.Χ. Είναι πολύ πιθανό όμως οι πρώτοι κάτοικοι να γύρισαν στο νησί στα μυκηναϊκά ακόμα χρόνια, δηλαδή μόλις 100-150 χρόνια μετά την καταστροφή. Τουλάχιστον κάτι τέτοιο δείχνει η κεραμεική της τελευταίας μυκηναϊκής περιόδου που βρέθηκε στη θέση **Μονόλιθος**. Η κύρια εγκατάσταση των ιστορικών χρόνων βρίσκεται στη ράχη του **Μέσα Βουνού**, καλύπτοντας μια έκταση 200 Χ 800μ. (εικ. 16). Όσα μνημεία βλέπει σήμερα ο επισκέπτης ανήκουν στην εποχή που οι Πτολεμαίοι της Αιγύπτου είχαν κάνει το νησί βασικό σταθμό για τον έλεγχο του Αιγαίου (275-146 π.Χ.). Φαίνεται όμως ότι κάποια μνημεία (όπως ο ναός του Καρνείου Απόλλωνος ή τμήμα του Γυμνασίου των Εφήβων) θα πρέπει να ανάγουν την αρχή τους στον οικισμό του 7ου αι. π.Χ. Τουλάχιστον κάτι τέτοιο δείχνει ένα πλήθος επιγραφών του 7ου και πρώιμου 6ου αι. π.Χ. χαραγμένων πάνω στα φυσικά βράχια της περιοχής. Κάποιες επιγραφές αναφέρονται στους θεούς, συχνότερα όμως έχουν ερωτικό ομοφυλοφιλικό περιεχό-

Εικ. 14 Νάξος. Πλατεία Μητροπόλεως. Γενική άποψη των γεωμετρικών ταφικών περιβόλων πάνω στα ερείπια της μυκηναϊκής πόλης (*ΠΑΕ* 1984, πίν. 174)

Εικ. 15 Νάξος. Πλατεία Μητροπόλεως. Αριστερά οι γεωμετρικοί ταφικοί περίβολοι της εικ. 14, με κυκλικές κατασκευές για προσφορά τιμών στους νεκρούς (*ΠΑΕ* 1984, 314, παρένθ. πίν. Ζ)

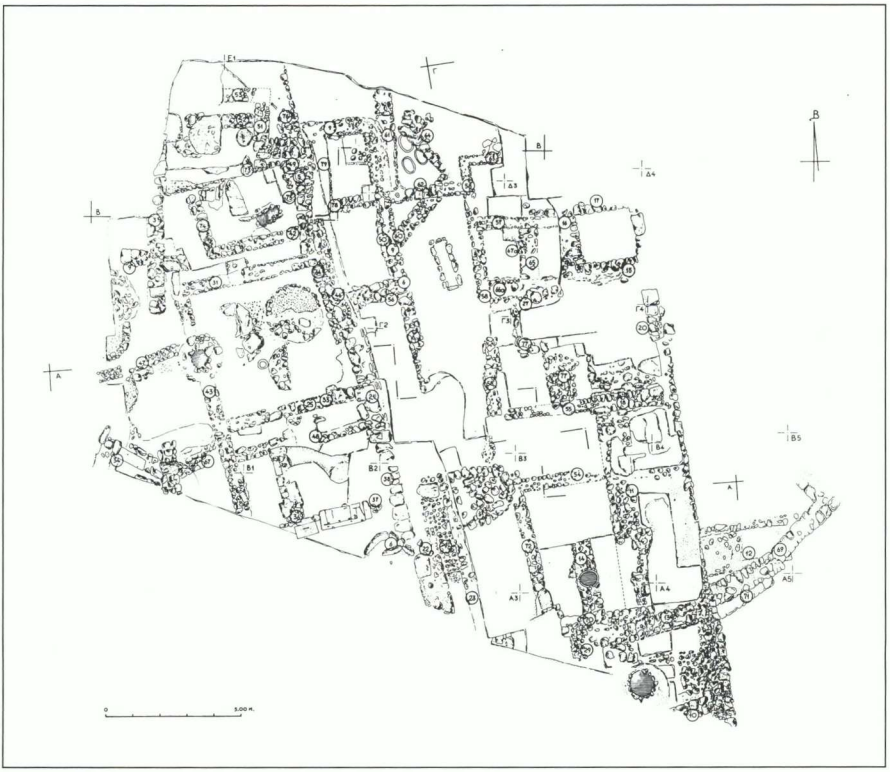

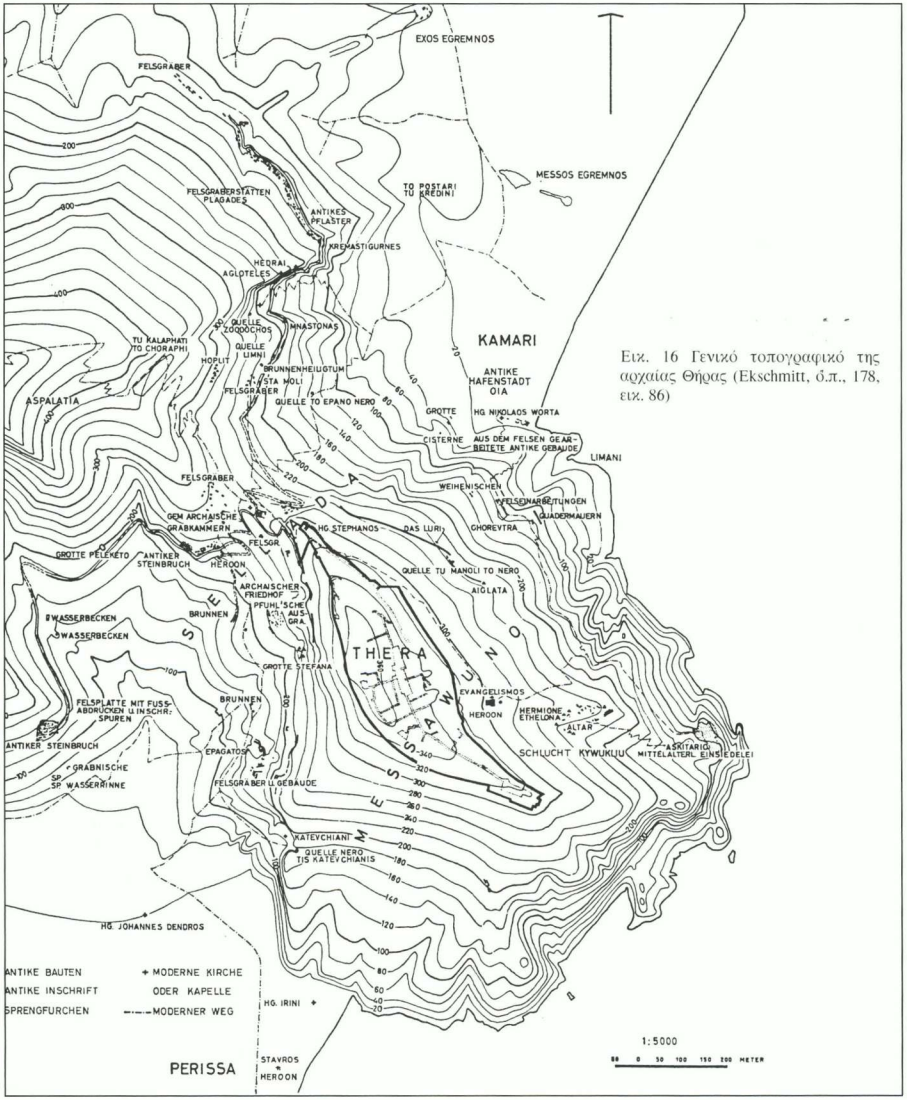

Εικ. 16 Γενικό τοπογραφικό της αρχαίας Θήρας (Ekschmitt, ό.π., 178, εικ. 86)

Εικ. 17 Άποψη του νεκροταφείου της αρχαίας Θήρας (ανασκαφές 1902) από τη Σελλάδα (Ekschmitt, ό.π., πίν. 44)

μενο και κάποτε είναι τόσο χυδαίες που απορεί κανείς με την τόλμη εκείνων που τις χάραξαν και την απάθεια όσων αφορούσαν. Αλλά και η γειτονική παρουσία του νεκροταφείου, στη θέση **Σελλάδα**, έξω από τα όρια της αρχαίας πόλης (εικ. 17), που χρησιμοποιείται συνεχώς από το δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ. μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η υστερογεωμετρική έως κλασική πόλη δεν πρέπει να ήταν μακρυά. Μάλλον βρισκόταν στην ίδια θέση και είχε ίσως τον ίδιο πολεοδομικό ιστό με την ελληνιστική.

Από την αρχαϊκή **Πάρο**, πρωτεύουσα του ομώνυμου νησιού, που είναι θαμμένη κάτω από τη σημερινή Παροικιά, γνωρίζουμε την πορεία του τείχους και ένα σημαντικό κομμάτι του, αφού η περίμετρός του έφτανε τα δυόμισυ χιλιόμετρα και ο χώρος που περιέκλειε ήταν μεγαλύτερος από τη σύγχρονη πόλη (εικ. 18). Αρχαϊκές είναι μόνο οι κατώτερες στρώσεις του ορατού τμήματος του τείχους. Στο κέντρο περίπου της αρχαίας πόλης υψωνόταν η ακρόπολη, στην κορυφή χαμηλού λόφου, μέρος του οποίου έχει βουλιάξει στη θάλασσα, μαζί με το δυτικό τμήμα του αρχαϊκού ναού της Αθηνάς που στεκόταν εκεί. Από το ναό, που είναι σχεδόν σύγχρονος με αυτόν του Απόλλωνα στο νησάκι Παλάτια της Νάξου (τελευταίο τέταρτο 6ου αι. π.Χ.) και έργο μάλλον του ίδιου αρχιτέκτονα (παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες στον τύπο και την επεξεργασία πολλών αρχιτεκτονικών μελών), σώζεται μόνο τμήμα της θεμελίωσης κάτω από το Βόρειο τοίχο της εκκλησίας του Αγ. Κωνσταντίνου. Πολλά μαρμάρινα αρχαία μέλη από το ναό της Αθηνάς αλλά και από άλλα κτήρια της αρχαϊκής και κλασικής πόλης είναι εντοιχισμένα και ορατά στο βενετσιάνικο κάστρο (εικ. 19), που κατέχει περίπου τη θέση της αρχαίας ακρόπολης.

Ανάμεσα στα νησιά που διατηρούν κατάλοιπα αρχαϊκών πόλεων θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και την **Τήνο.** Στο κέντρο περίπου του νησιού υψώνεται ο εντυπωσιακός **λόφος του Ξώμπουργου**, με ύψος 640μ., την κορυφή του οποίου στεφανώνει το βενετσιάνικο κάστρο της Αγ. Ελένης. Στο σημείο όπου αρχίζει να ξεχωρίζει απότομα ο γρανιτένιος όγκος του λόφου από τα γύρω χωράφια, σωζόταν ως ένα βαθμό και αποκαλύφθηκε σε μεγάλο μήκος, από παλαιότερες και πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες, το τείχος της αρχαίας πόλης. Σε ορισμένα του σημεία είναι μεγαλιθικό και θυμίζει κυκλώπεια κατασκευή. Είναι πιθαν -εφ' όσον βεβαιωθεί και από κεραμεικά ευρήματα- το τμήμα αυτό του τείχους να ανάγεται σε μυκηναϊκά ακόμα χρόνια. Η παρουσία κατασκευών που περνούσαν κάτω από το τείχος και συνοδεύονταν από γεωμετρική κεραμεική μαρτυρεί την ύπαρξη δραστηριότητας στην περιοχή κατά τους γεωμετρικούς χρόνους. Οπωσδήποτε στη σημερινή του μορφή το τείχος έχει υποστεί ευρύτατες επισκευές και διαμορφώσεις κατά τον 6ο και 5ο αι. π.Χ. (εικ. 20).

Αρκετά κτιριακά συγκροτήματα που βρέθηκαν στην περιοχή και των οποίων ο χαρακτήρας δεν έχει ακόμα αποσαφηνισθεί, μπορούν να χρονολογηθούν στους γεωμετρικούς, κυρίως όμως στους αρχαϊκούς χρόνους. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε κτιριακό συγκρότημα από 4 (ανασκαμμένα μέχρι στιγμής) άνισα ορθογώνια δωμάτια, με μικρή ναόσχημη κατασκευή στο ένα απ' αυτά και με υποδοχές για 17 τουλάχι-

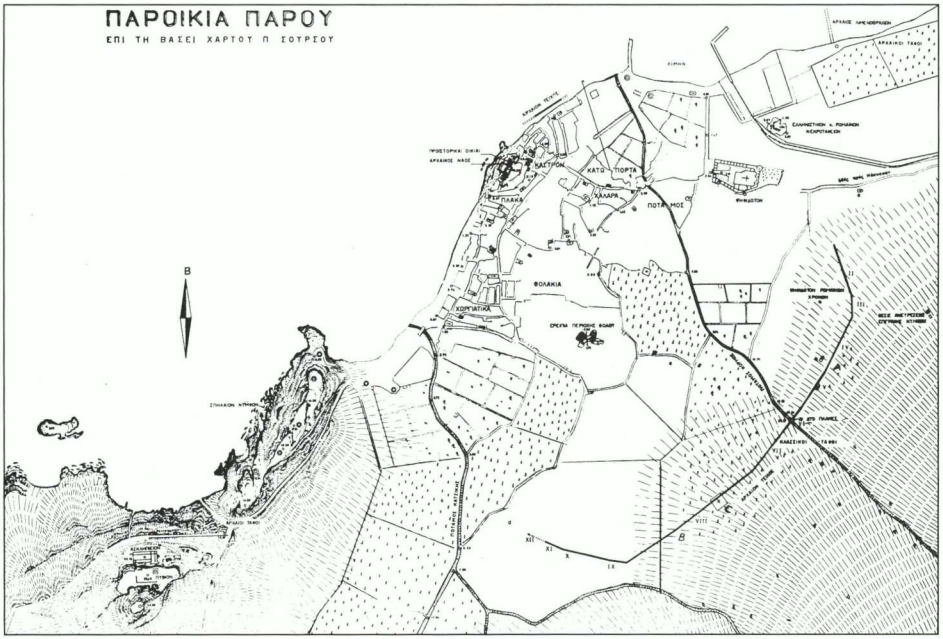

Εικ. 18 Γενικό τοπογραφικό της Παροικιάς Πάρου με τα ερείπια της αρχαίας πόλης (*ΠΑΕ* 1975, 198, εικ. 1)

στον ανάγλυφους πιθαμφορείς στον τελευταίο προς ανατολάς χώρο (εικ. 21). Αρκετοί από αυτούς βρέθηκαν στη θέση τους. Ο ανασκαφέας Ν. Κοντολέων θεώρησε ότι πρόκειται για Θεσμοφόριο, για ιερό δηλ. της Δήμητρας όπου κυρίως οι γυναίκες μετείχαν σε μυστηριακές τελετές. Τα Θεσμοφόρια χτίζονταν κατά κανόνα έξω από τα τείχη των πόλεων. Αν και υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες να έχει δίκιο, θα χρειασθεί ίσως κάποια περαιτέρω έρευνα, ώστε να βεβαιωθούν απόλυτα τα συμπεράσματα στα οποία έχει καταλήξει,

Όπως γίνεται φανερό από τα προηγούμενα η θέση της γεωμετρικής και πρώιμης κλασικής πόλης της **Νάξου** δεν είναι με ασφάλεια γνωστή. Είναι πολύ πιθανό να βρίσκεται στο λόφο του Κάστρου (στο **Μπούργο**), κάτω από τη μεσαιωνική και σύγχρονη πρωτεύουσα του νησιού, που υψώνεται σχεδόν αμέσως προς νότον της Γρόττας, όπου ήταν η μυκηναϊκή πόλη. Η θέση των γεωμετρικών και αρχαϊκών νεκροταφείων γύρω από το Κάστρο, συνηγορεί προς την άποψη αυτή. Η άφθονη και εξαιρετικής ποιότητας κεραμεική που έδωσαν τα νεκροταφεία αυτά μαρτυρούν την οικονομική ευεξία των κατοίκων μέχρι περίπου το τέλος του 6ου αι. π.Χ.

Την απουσία λειψάνων οικιστικών συνόλων αντισταθμίζει για τη Νάξο η επιβλητική παρουσία τριών μεγάλων και καλά διατηρημένων αρχαϊκών ιερών.

Από το 1986 ανασκάπτεται στα **Ύρια**, στο κέντρο της μεγάλης και εύφορης πεδιάδας που είναι γνωστή ως Λειβάδι, μεγάλο ιερό, από το οποίο έχει ως τώρα αποκαλυφθεί ο εκατόμπεδος ναός με τον μαρμάρι-

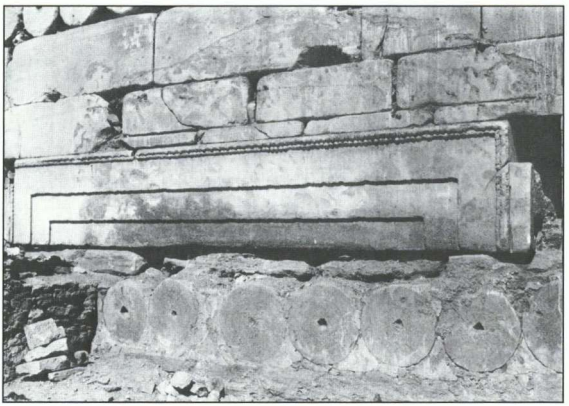

Εικ. 19 Αρχιτεκτονικά μέλη του αρχαϊκού ναού της Αθηνάς στην Παροικιά Πάρου, εντοιχισμένα στο Βενετσιάνικο κάστρο (Ekschmitt, ό.π., πίν. 50)

νο βωμό του, ο ορθογώνιος περίβολος που έκλεινε το τέμενος, η μνημειακά διαμορφωμένη είσοδος στα δυτικά του τεμένους και το εστιατόριον (χώρος επίσημων και τελετουργικών εστιάσεων), που την πλαισίωνε. Το χώρο στην αρχαιότητα διέσχιζε ποτάμι, που δημιουργούσε προσχώσεις και ευφορία στην περιοχή. Η κοίτη του εντοπίσθηκε με τομές σε διάφορα σημεία του αρχαιολογικού χώρου και η κατεύθυνση της ροής του επηρέασε τον προσανατολισμό των κτηρίων.

Η φύση της περιοχής, που ήταν γεμάτη νερά και με ασυνήθιστη για τις Κυκλάδες ευφορία, υπαγόρευσε πιθανότατα τη λατρεία κάποιας γονιμικής θεότητας ήδη από τους Μυκηναϊκούς χρόνους: μαρμάρινη λεκάνη με προχοή προς Ν (προς την κοίτη του ποταμού), δεχόταν τις αναίμακτες προσφορές των κτηνοτρόφων και γεωργών κατοίκων της περιοχής. Η θρησκευτική δραστηριότητα στο χώρο συνεχίσθηκε, χωρίς αρχιτεκτονικά λείψανα, για όλη τη διάρκεια του 11ου, 10ου και το μεγαλύτερο μέρος του 9ου αι. π.Χ.

Προς το τέλος του 9ου/α' μισό 8ου αι. χτίστηκε το πρώτο ναϊκό οικοδόμημα, που διατήρησε την προς Ν. κατεύθυνση της μυκηναϊκής λεκάνης, υπολογίζοντας πάντοτε την κοίτη του ποταμού (εικ. 23). Ήταν ένας ορθογώνιος οίκος, χτισμένος με γρανιτόπετρες και σχιστόλιθο στο κατώτερο μέρος των τοίχων και με πλίθρες στο ανώτερο. Μια εσωτερική σειρά ξύλινων στηριγμάτων υποβάσταζε την επίπεδη στέγη, φτιαγμένη όπως και σήμερα στη Νάξο, από οριζόντια δοκάρια, καλάμια και δωματόχωμα. Τον πρώτο αυτό ναό διαδέχθηκε γύρω στο 730 ένα πολύ μεγαλύτερο ορθογώνιο οικοδόμημα, με τον ίδιο πάντοτε προσανατολισμό (το ποτάμι είχε εν τω μεταξύ τραβηχτεί νοτιότερα, εικ. 24), χτισμένο εξ ολοκλήρου από μικρές γρανιτόπετρες και σχιστόπλακες. Ένα χαμηλό λίθινο θρανίο περιέτρεχε τις τρεις πλευρές του εσωτερικού του και η στέγη ήταν πάντοτε επίπεδη, στηριγμένη σε τρεις σειρές από πέντε ξύλινα στηρίγματα. Στη θέση όπου βρέθηκε θαμμένη η μυκηναϊκή λεκάνη, ανάμεσα στα δύο τελευταία στηρίγματα της μεσαίας σειράς, υπήρχε ορθογώνιος λάκκος (1.30 Χ 0.80 μ., περίπου), στον οποίο καίγονταν όσα από τα μέρη του σφαγίου έπρεπε να αποδοθούν στο θεό και θραύονταν αγγεία πόσεως. Για κάποιους λόγους ο δεύτερος αυτός ναός κατέρρευσε στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. (ίσως από πλημμύρα;) και ξαναχτίστηκε μνημειακότερος και με αρχιτεκτονικό σχέδιο που προαναγγέλει τη γένεση του νησιωτικού ιωνικού ρυθμού (εικ. 25). Οι δύο μακροί και ο πίσω τοίχος παρέμειναν οι ίδιοι με του προηγούμενου ναού. Ο τοίχος όμως της εισόδου μνημειοποιήθηκε με την προσθήκη τετράστυλης πρόστασης, δηλ. μιας στοάς με τέσσερεις ξύλινους κίονες. Η στέγη ήταν πάντοτε επίπεδη, τώρα όμως στηριζόταν πάνω σε δύο σειρές από πέντε ξύλινους κίονες που, όπως και αυτοί της προστάσεως, έβαιναν πάνω σε εργασμένες μαρμάρινες βάσεις. Είναι πολύ πιθανό να είχαν μορφή που πλησίαζε το ιωνικό κιονόκρανο. Ο ορθογώνιος λάκκος για τις έμπυρες θυσίες εξακολούθησε να υπάρχει στην ίδια θέση, μόνο που τώρα περιβλήθηκε από χαμηλό τοιχείο. Υπάρχουν στοιχεία που πείθουν ότι το πάνω μέρος της πρόστασης περιέτρεχε μια πρώτη μορφή ανάγλυφης πήλινης ζωφόρου. Ο ναός αυτός καταστράφηκε πολύ σύντομα γύρω στα μέσα του 7ου αι. π.Χ.

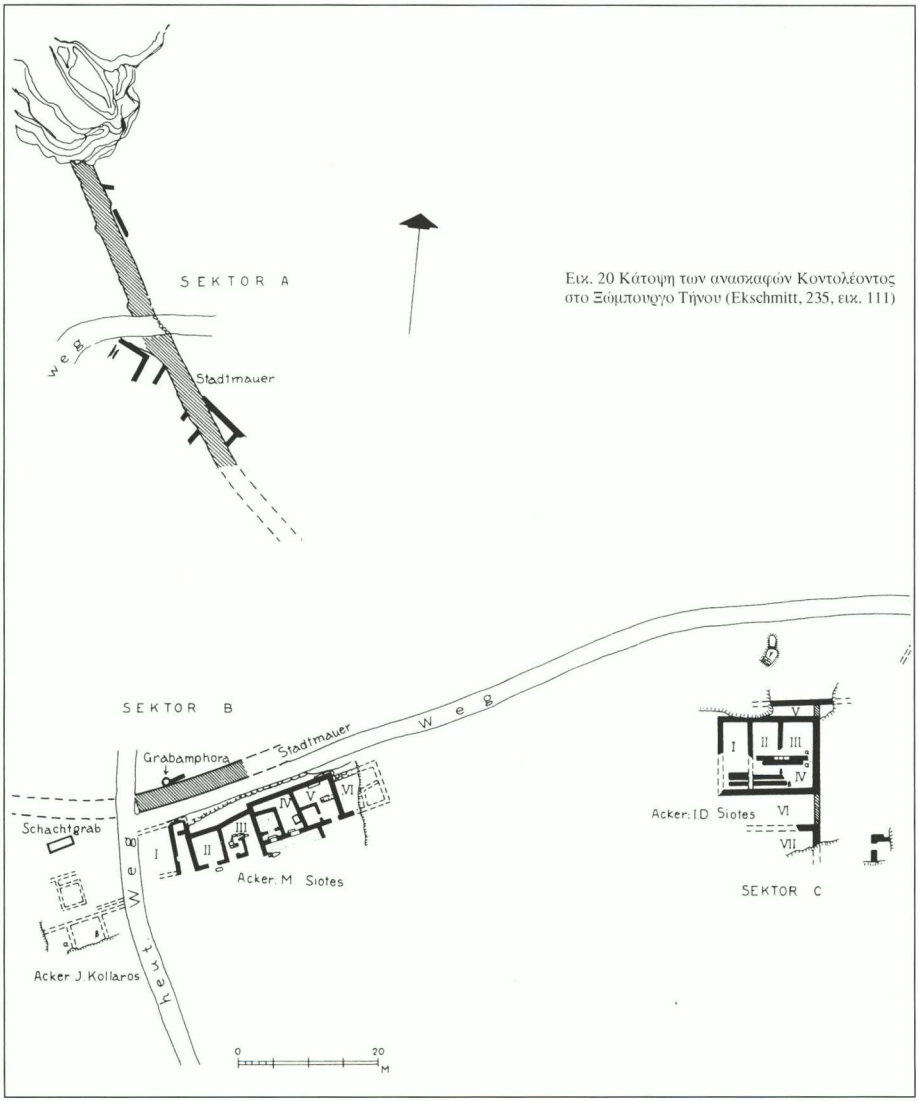

Εικ. 20 Κάτοψη των ανασκαφών Κοντολέοντος στο Ξώμπουργο Τήνου (Ekschmitt, 235, εικ. 111)

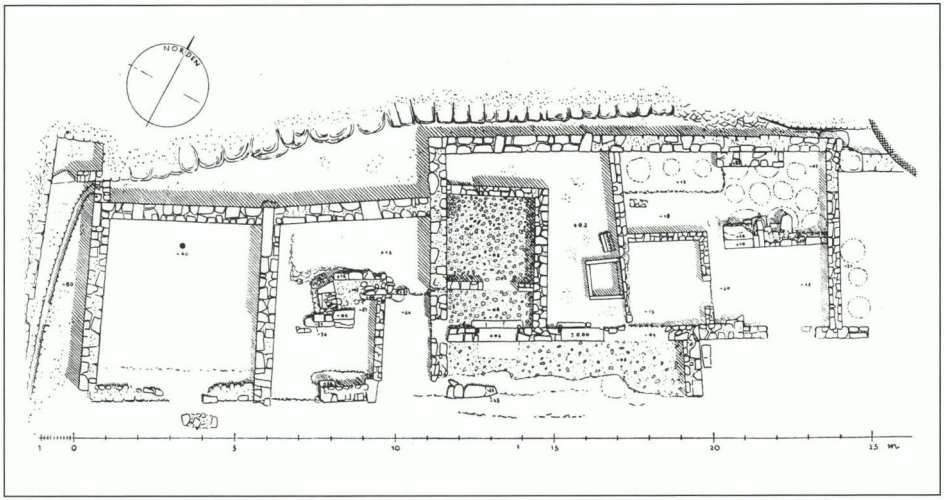

Εικ. 21 Άποψη του *Θεσμοφορίου* στο Ξώμπουργο Τήνου

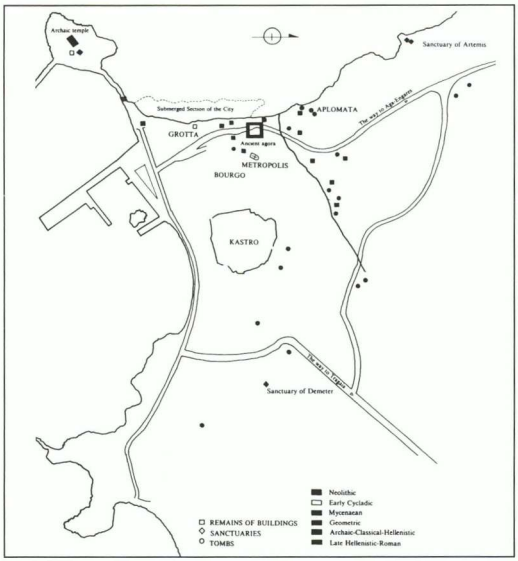

Εικ. 22 Τοπογραφικό της βόρειας παραλίας της σύγχρονης πόλης της Νάξου με αποτύπωση των αρχαιολογικών χώρων

Εικ. 23 Νάξος, Ύρια. Γενική άποψη του χώρου

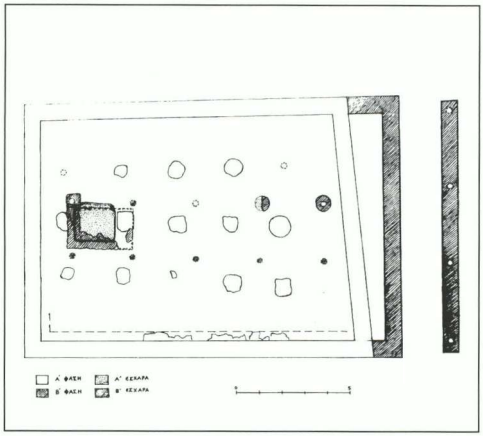

Εικ. 24 Νάξος, Ύρια. Κάτοψη του ναού του ύστερου 8ου αι. και της μετασκευής του (διαγραμμισμένη) κατά τον πρώιμο 7ο αι. π.Χ. (Λαμπρινουδάκης Β., *AE* 1992, 210, εικ. 10)

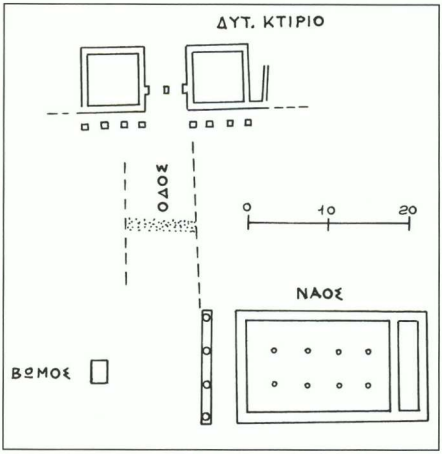

Εικ. 25 Νάξος, Ύρια. Κάτοψη του Ιερού και του εκατόμπεδου αρχαϊκού ναού, 570 π.Χ. (Λαμπρινουδάκης Β. ό.π., 207, εικ. 7)

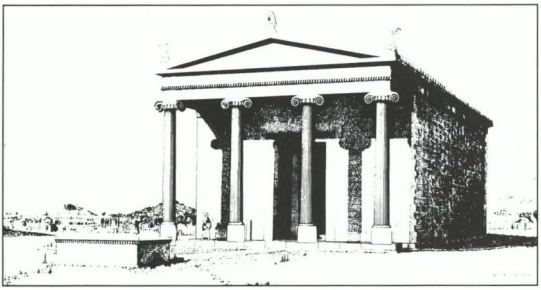

Εικ. 26 Αποκατάσταση του εξωτερικού του αρχαϊκού ναού των Υρίων και του βωμού του (Λαμπρινουδάκης Β, ό.π., 203, εικ. 2)

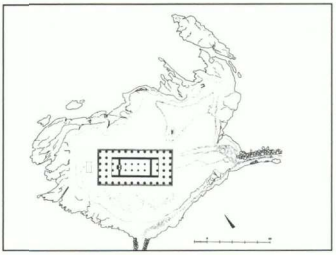

Εικ. 28 Μαρμάρινη σφίγγα, ανάθημα των Ναξίων στους Δελφούς, 570 π. Χ.

Εικ. 29 Ναός Απόλλωνος στα Παλάτια, 530 π.Χ. (Ekschmitt, 204, εικ. 99)

Εικ. 31 Αποκατάσταση της ΝΑ γωνίας του αρχαϊκού Τελεστηρίου της Δήμητρας στη θέση Γύρουλας στο Σαγκρί Νάξου, 530 π. Χ.

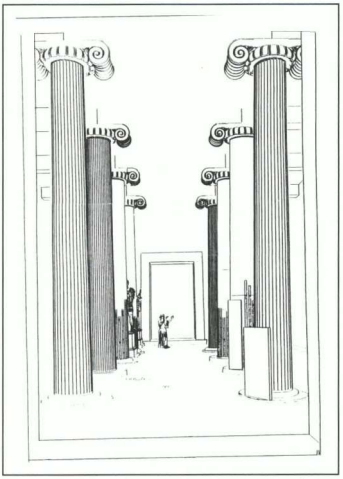

Εικ. 27 Αποκατάσταση του εσωτερικού του αρχαϊκού ναού των Υρίων (Λαμπρινουδάκης Β., ό.π., 204, εικ. 3)

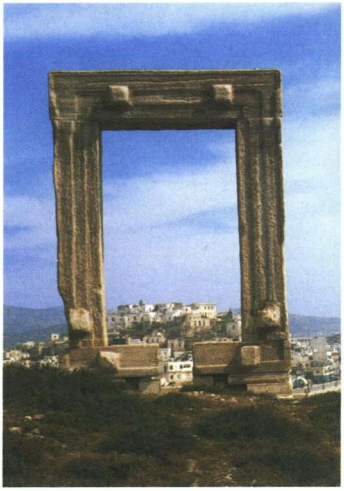

Εικ. 30 Η *Πορτάρα*. Το θύρωμα του σηκού του ναού του Απόλλωνος στα Παλάτια της Νάξου.

Από το 580 π.Χ. και εξής άρχισαν οι εργασίες κατασκευής του μεγάλου αρχαϊκού ναού, που αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως και άλλα ναξιακά μνημεία, δεν τελείωσε ποτέ (εικ. 26-27). Σε γενικές γραμμές ακολουθούσε το σχέδιο του προκατόχου του οικοδομήματος, αλλά με αρκετά μεγαλύτερες διαστάσεις. Οι τρεις τοίχοι ήταν φτιαγμένοι από μεγάλα ορθογώνια κομμάτια ντόπιου γρανίτη, ενώ το μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε για τα κρίσιμα σημεία του οικοδομήματος, δηλ. για την πρόσοψη, τους κίονες, εσωτερικούς και εξωτερικούς, τη στέγη που τώρα γίνεται αμφικλινής και καλύπτεται με τεράστια μαρμάρινα κεραμίδια. Εδώ θα πρέπει να θυμηθούμε τον πρώτο ευρετή των μαρμάρινων κεραμιδιών, το Νάξιο Βύζη. Στα μαρμάρινα μέλη του αρχαϊκού ναού των Υρίων δοκιμάστηκαν πειραματικά και διαπλάστηκαν οι πρώιμες μορφές του ιωνικού κίονα και γενικότερα του πρόστυλου ιωνικού ρυθμού. Τα κιονόκρανα του ναού είναι σχεδόν πανομοιότυπα με εκείνο που στηρίζει τη σφίγγα των Ναξίων στους Δελφούς (εικ. 28). Το χθόνιο χαρακτήρα της λατρευόμενης θεότητας τόνιζε η παρουσία ελαφρά υπερυψωμένου αδύτου, στη βόρεια πλευρά του ναού. Θα πρέπει να πρόκειται για πολύ σημαντικό μνημείο της αρχαϊκής Νάξου, αφού σ' αυτό τοποθετούσαν, σκαλισμένα σε μάρμαρο, τα ψηφίσματα της πόλης. Ο ναός επισκευάσθηκε ριζικά την εποχή του Αυγούστου (μετά το 30 π.Χ.) και μέσα στον 5ο αι. μετατράπηκε σε χριστιανική βασιλική. Το γειτονικό εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου συνεχίζει μια παμπάλαια λατρεία στον ίδιο χώρο.

Από την εποχή του Λυγδάμιος, γύρω στο 530 π.Χ., χρονολογείται ο μαρμάρινος ναός στα **Παλάτια** (εικ. 29). Ήταν ένα έργο "βιτρίνας", για την προβολή της ισχύος της τυραννίας, δεν παύει όμως να αποτελεί το σημαντικότερο αρχιτεκτονικό μνημείο του νησιού. Η τεράστια μαρμάρινη Πορτάρα, η θύρα του σηκού, στέκεται ακόμα όρθια, αψηφώντας τους αιώνες και τους ανέμους του Αιγαίου (εικ. 30). Φαίνεται ότι πρόκειται για το *Δήλιον*, το ιερό του Απόλλωνος της Δήλου, για το οποίο η αρχαία παράδοση αναφέρει ότι βρισκόταν έξω από την πόλη, κοντά στα τείχη. Ό,τι σώζεται είναι τα θεμέλια του σηκού, του προδόμου και οπισθοδόμου με δύο κίονες ανάμεσα σε παραστάδες. Φαίνεται ότι το αρχικό σχέδιο του τυράννου που προέβλεπε διπλή πρόσταση και μαρμάρινο πτερό 6 Χ 12 κιόνων, ώστε να πλησιάζει πολύ τους δίπτερους ναούς της Ιωνίας, δεν εκτελέσθηκε ποτέ ολόκληρο. Το πρόβλημα της διαμόρφωσης του χώρου για να στηθεί ένα οικοδόμημα τέτοιων διαστάσεων πάνω στη βραχώδη νησίδα των Παλατιών δεν έχει απαντηθεί ικανοποιητικά.

Το τρίτο μεγάλο μαρμάρινο μνημείο της αρχαϊκής Νάξου είναι ένας ναός μυστηριακού χαρακτήρα, αφιερωμένος στη Δήμητρα, που ανασκάφηκε στη θέση **Γυρούλας**, κοντά στο **Σαγκρί**, στο κεντρικό οροπέδιο του νησιού (εικ. 31). Πρόκειται πάλι για έναν ορθογώνιο ευρυμέτωπο *οίκο*, με εσωτερική κιονοστοιχία πέντε κιόνων που στήριζαν ολομάρμαρη στέγη. Πέντε ιωνικοί κίονες μνημειοποιούσαν την πλευρά της εισόδου. Στο θυραίο τοίχο ανοίγονταν δύο μεγαλόπρεπες θύρες, με θαυμάσια δουλεμένα μονόλιθα ανώφλια, κατώφλια και παραστάδες. Η ευρύχωρη κλειστή αίθουσα ήταν προωρισμένη για την τέλεση μυστηρίων αναλόγων με της Ελευσίνας. Από αρχαϊκές επιγραφές πάνω σε βάσεις αναθημάτων μαθαίνουμε ότι στην περιοχή λατρευόταν και ο Απόλλωνας.

Ο 7ος και ο 6ος είναι οι αιώνες της μεγάλης ακμής των Κυκλάδων. Ισχυρότερες εμφανίζονται η Νάξος, η Πάρος, η Κέα, η Άνδρος, η Μήλος και η Θήρα, ενώ άλλα νησιά όπως η Σύρος, η Μύκονος και η Σέριφος, θεωρούνταν από τους αρχαίους μάλλον φτωχές και ασήμαντες. Η Νάξος μπορούσε να παρατάξει κατά την περίοδο αυτή 8.000 οπλίτες και *εὐδαιμονίη τῶν νήσων προέφερε*. Η Πάρος, όπου σύμφωνα με τις αρχαίες πληροφορίες μπορούσε κανείς εύκολα να βρει πολύ χρήμα, είχε πληθυσμό ελευθέρων μόνο πολιτών 12.000 άνδρες. Εκτός από τη θάλασσα και το εμπόριο φαίνεται ότι στους χρόνους αυτούς οι Κυκλαδίτες εκμεταλλεύθηκαν και τον αρκετά σημαντικό ορυκτό τους πλούτο: οι Νάξος, Πάρος, Τήνος το μάρμαρο, οι Θήρα και Μήλος τα ηφαιστειακά υλικά, η Νάξος τη σμύριδα, η Κέα τη μίλτο, η Σίφνος τον χρυσό, η Σέριφος τον χαλκό. Οι πόλεις των Κυκλάδων διοικήθηκαν με το ολιγαρχικό, το τυραννικό και προς το τέλος της περιόδου μερικές από αυτές με το δημοκρατικό πολίτευμα. Στη Νάξο για παράδειγμα έχουμε μια από τις πρωιμότερες εφαρμογές της Δημοκρατίας. Κάποια από τα πολιτεύματα των νησιών επαινέθηκαν από αρχαί-

Εικ. 32 Τμήμα πρωτογεωμετρικού ναξιακού κρατηρίσκου.

Εικ. 33 Κυκλαδικοί υπο- πρωτογεωμετρικοί σκύφοι με κρεμάμενα ημικύκλια (Ekschmitt, 55, εικ. 21α)

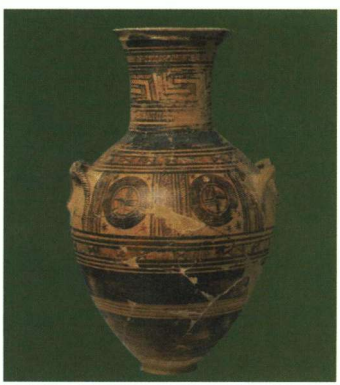

Εικ. 34 Μεσογεωμετρικός αμφορέας από τις Νάξο (Ζαφειροπούλου Φ., *Νάξος*, 1988, 47, εικ. 2)

ους συγγραφείς: ειδικότερα ο Πλάτων αναφέρεται κολακευτικά στους νόμους της Κέας και ο Αριστοτέλης επαινεί την πολιτεία των Κείων και των Σιφνίων. Σε όλο το διάστημα του 7ου και του 6ου αι. π.Χ. συνεχίζεται μεταξύ Νάξου και Πάρου η πικρή αντιζηλία, την αρχή της οποίας γνωρίσαμε στους γεωμετρικούς ακόμα χρόνους. Θύμα της αντιζηλίας αυτής υπήρξε και ο μέγας Πάριος ποιητής Αρχίλοχος, που σκοτώθηκε σε αγώνα κατά των Ναξίων. Πρώτα η Νάξος (κατά τον 7ο και το πρώτο μισό του 6ου αι. π.Χ.) και μετά η Πάρος (κατά την ύστερη αρχαϊκή περίοδο) κυριάρχησαν στην περιοχή του κεντρικού Αιγαίου, ελέγχοντας και το ιερό της Δήλου. Την αντίθεση των δύο αυτών μεγάλων νησιωτικών κέντρων μπορούμε να δούμε πολύ καθαρά στην καλλιτεχνική τους έκφραση είτε αυτή είναι γλυπτική είτε ζωγραφική.

Η σημασία της ζωγραφικής, και ειδικότερα της αγγειογραφίας, αφού αυτή αποτέλεσε τη μόνη ζωγραφική έκφραση στις Κυκλάδες των *πρώιμων ιστορικών* χρόνων, γίνεται τόσο προφανέστερη όσο μας λείπουν τα έργα μεγάλης πλαστικής από τους χρόνους αυτούς. Η ίδια η *γεωμετρική περίοδος* έχει πάρει το όνομά της από τον τύπο της διακόσμησης των αγγείων.

Η πρωιμότατη κεραμεική παραγωγή των Ιστορικών χρόνων στις Κυκλάδες δύσκολα θα μπορούσε να διακριθεί από τα τελευταία αγγεία της μυκηναϊκής περιόδου, τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμηση. Σύντομα όμως αρχίζει να παρουσιάζει τα βασικά χαρακτηριστικά των *πρωτογεωμετρικών αγγείων* (1030-900 π.Χ.) κάτω από εντονότατη επίδραση της σύγχρονης παραγωγής της Αττικής. Το σχήμα τους αποκτά ένταση και ισορροπία που οφείλεται στην αλλαγή της τεχνολογίας, δηλ. στην εισαγωγή της χρήσης του ταχέως περιστρεφομένου τροχού και του πολλαπλού πινέλου (χτένα) για τη διακόσμηση. Το ψήσιμό τους γίνεται τελειότερο και το βερνίκι που χρησιμοποιείται είναι στιλπνό καστανοκόκκινο ή μαύρο. Η τεχνική αυτή ποιότητα θα διατηρηθεί για μικρό χρονικό διάστημα. Τα διακοσμητικά θέματα που χρησιμοποιούνται είναι αποκλειστικά σχήματα της γεωμετρίας, με προτίμηση σε διάφορες ποικιλίες από ομόκεντρους κύκλους, τρίγωνα διάγραμμα ή πλήρη, ρόμβους και συστήματα παραλλήλων γραμμών (εικ. 32). Τα θέματα αυτά δεν ήταν άγνωστα κατά τη μυκηναϊκή περίοδο. Τώρα όμως γίνονται με ιδιαίτερη επιμέλεια και με τη χρήση γεωμετρικών οργάνων. Συχνά διακρίνεται το κέντρο των ομόκεντρων κύκλων ως μικρό βαθούλωμα στον πηλό, στο σημείο που ακουμπούσε η μύτη του διαβήτη. Ιδιαίτερη διάδοση έχουν στους χρόνους αυτούς κύπελα με ψηλό κωνικό πόδι, βουτηγμένα στο μαύρο χρώμα. Ολόβαφα κύπελα θα συνεχίσουν να παράγονται, σε μεγάλους αριθμούς, σε όλη τη γεωμετρική περίοδο, χωρίς όμως κωνικό στέλεχος.

Κατά την επόμενη *υπο-πρωτογεωμετρική* φάση (900- 850 π.Χ.) θα γίνουν πολύ του συρμού αγγεία πόσεως, με δύο κυλινδρικές οριζόντιες λαβές και χαμηλή βάση (=το σχήμα λέγεται σκύφος). Η διακόσμησή τους συνίσταται αποκλειστικά σε ζεύγη κρεμαμένων ημικυκλίων (εικ. 33). Φυσικά δε σταματά η παραγωγή των υπολοίπων σχημάτων, με διακόσμηση που ελάχιστα έχει εξελιχθεί σε σχέση με την προηγούμενη φάση.

Για την κυκλαδική κεραμεική των *μεσογεωμετρικών* χρόνων (850- 750 π.Χ.) θα πρέπει να επισημάνουμε την εντονότατη επίδραση της Αττικής αγγειογραφίας. Αν και η κυκλαδική παραγωγή από τους χρόνους αυτούς είναι άφθονη και καλής ποιότητας, δύσκολα θα μιλούσαμε για πρωτοτυπία. Η διακόσμηση περιορίζεται πάλι αποκλειστικά σε γεωμετρικά θέματα (ομόκεντρους κύκλους, διάγραμμους μαιάνδρους, ρόμβους, τρίγωνα, επάλληλα ζιγκ- ζαγκ κλπ.), σε ποικίλους συνδυασμούς, ιδίως στα μεγαλύτερα σχήματα δηλ. στους αμφορείς (εικ. 34), στους κρατήρες και στις μεγάλες πυξίδες. Τα μικρότερα σχήματα (οινοχόες, λήκυθοι, σκύφοι) έχουν απλούστερη διακόσμηση και πολλά συστήματα από τριπλές παράλληλες γραμμές (εικ. 35).

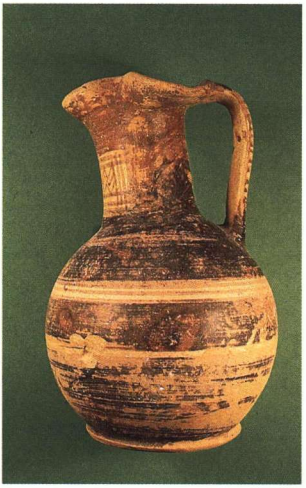

Εικ. 35 Ναξιακή μεσογεωμετρική οινοχόη (Μουσείο Νάξου)

Εικ. 36 Ναξιακός υστερογεωμετρικός αμφορέας

Πραγματικά δημιουργική γίνεται η κυκλαδίτικη κεραμεική μετά τα μέσα του 8ου αι. με την είσοδο στην *ύστερη γεωμετρική* περίοδο (750-700 π.Χ.). Η Αττική επίδραση εξακολουθεί ακόμη για κάποιο διάστημα, σιγά σιγά όμως το κάθε νησιωτικό εργαστήριο βρίσκει τον προσωπικό του χαρακτήρα, ώστε με τη στροφή στον 7ο π.Χ. αιώνα να ξεχωρίζουν σαφώς μεταξύ τους. Ανάμεσά τους διακρίνονται ιδιαίτερα καθαρά οι καλλιτεχνικές προτιμήσεις της Νάξου και της Πάρου, που διατηρούν και στον τομέα αυτόν τον ηγετικό ρόλο τους. Στα δύο μεγάλα νησιά μάλιστα εντοπίζονται περισσότερα του ενός καλλιτεχνικά ρεύματα, *εργαστήρια* όπως ονομάζονται συμβατικά στη γλώσσα των αρχαιολόγων.

Με την είσοδο στην τελευταία γεωμετρική περίοδο, δηλ. στο β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ., κάνουν την εμφάνισή τους πάνω στα αγγεία εκτός από τα πάντοτε παρόντα γεωμετρικά γραμμικά θέματα και εικονιστικές παραστάσεις: *κατσίκια ή δορκάδες* που βαδίζουν στη σειρά, που κάθονται ή βόσκουν, *άλογα* που βόσκουν, που είναι δεμένα στο παχνί τους με ένα διπλό πέλεκυ πάνω από τη ράχη τους ή που σέρνουν άρμα, *πουλιά*, μόνα τους ή σε σειρές, καμιά φορά *λιοντάρια* και τέλος το ανατολικό θέμα δύο *κατσικιών που μασουλούν τις κορφές κάποιου δέντρου*. Αρκετά σπάνια, σε σχέση με την Αττική ή το Άργος, είναι τα εικονιστικά θέματα με ανθρώπους: *μάχες στην ξηρά ή στην θάλασσα, αρματηλάτες* που ελαύνουν το άρμα τους, οπλίτες που βαδίζουν στη σειρά. Η πολύ συνηθισμένη στην αττική υστερογεωμετρική αγγειογραφία απεικόνιση της πρόθεσης και της εκφοράς του νεκρού δε συνηθίζεται στις Κυκλάδες.

Τα **ναξιακά** κεραμεικά εργαστήρια κατά τους χρόνους από το 750-700 π.Χ. δείχνουν ιδιαίτερη προτίμηση στη χρήση ενός ανοιχτόχρωμου λευκοκίτρινου χρώματος με το οποίο επιχρίουν όλη την επιφάνεια του αγγείου πριν το ψήσιμο, και πάνω στο οποίο σχεδιάζουν τη διακόσμηση με καστανόμαυρο βερνίκι (εικ. 36).

Εικ. 37 Παριακός Υστερογεωμετρικός αμφορέας (Ekschmitt, 60, εικ. 24)

Εικ. 38 Μηλιακός Υστερογεωμετρικός κρατήρας (Ekschmitt, ό.π., πίν. 39)

Ακόμα, όταν πρόκειται για αμφορείς, υδρίες, οινοχόες, είναι χαρακτηριστική η αγάπη τους για τα ψιλόλιγνα σχήματα. Η βασική γεωμετρική διακόσμηση περιορίζεται στους ώμους και στο λαιμό του αγγείου, ενώ στο κατώτερο μέρος του υπάρχει συνεχής διαγράμμιση και κοντά στη βάση πλατειά μαύρη επιφάνεια. Η σαφήνεια και καθαρότητα στη διάταξη της διακόσμησης, η επιδίωξη της κομψότητας και της μνημειακότητας με απλά, παραδοσιακά μέσα, χαρακτηρίζει όλη τη Ναξιακή παραγωγή.

Τα **παριανά** εργαστήρια δε συμπαθούν ιδιαίτερα το λευκοκίτρινο επίχρισμα, ίσως γιατί ο πηλός που χρησιμοποιούν είναι από τη φύση του πιο ανοιχτόχρωμος και λεπτότερος από το ναξιακό. Για τα μεγάλα κλειστά αγγεία (αμφορείς, υδρίες, οινοχόες) σε αντίθεση με τους Ναξιώτες προτιμούν τις χαλαρότερες, πιο στρογγυλές φόρμες και είναι φειδωλοί στην παρουσίαση εικονιστικών θεμάτων, εκτός από πουλιά (εικ. 37).

Κατά τα υστερογεωμετρικά χρόνια είναι ιδιαίτερα σημαντικά δύο ακόμη εργαστήρια, το **μηλιακό** (πολλά όμως αγγεία του εργαστηρίου βρέθηκαν στην Κίμωλο), και το **θηραϊκό**, που διακρίνονται από την παρουσία στο μείγμα του πηλού που χρησιμοποιούν άφθονου ηφαιστειακού υλικού (λάβας). Το μηλιακό γεωμετρικό εργαστήριο ξεχωρίζει με την ποιότητα, αλλά και τον πιο συντηρητικό χαρακτήρα της παραγωγής του (εικ. 38). Στη Θήρα προκειμένου να καλυφθεί η κακή ποιότητα του ντόπιου πηλού, που είναι κατάλληλος μόνο για μεγάλα σχήματα αγγείων με χονδρά τοιχώματα, χρησιμοποιήθηκε από τα ΥΓ χρόνια ένα παχύτατο λευκωπό επίχρισμα που τα ξεχωρίζει από όλη τη σύγχρονη κυκλαδική παραγωγή (εικ. 39). Η χρήση γεωμετρικών διακοσμητικών θεμάτων συνέχισε στο θηραϊκό εργαστήριο πολύ μετά το τέλος του 8ου αι. π.Χ. (εικ. 40), όταν πια οι Ναξιώτες και οι Παριανοί είχαν περάσει σε μια εντελώς νέα θεώρηση των πραγμάτων και νέα καλλιτεχνική έκφραση, που ήταν παλαιότερα γνωστή ως *ανατολίζουσα* και σήμερα ως *πρώιμη αρχαϊκή* .

Κατά το δεύτερο μισό του 8ου αι. οι μικρές νησιωτικές κοινωνίες που διαμορφώθηκαν μέσα από την κρίση που ακολούθησε την πτώση του μυκηναϊκού κόσμου, έτειναν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που δημιουργούσε η ανασφάλεια, η απομόνωση και η περιορισμένη οικονομία. Η γενική άνοδος του επιπέδου της ζωής και η παράλληλη εύρυνση των πνευματικών οριζόντων οδήγησαν, από το τέλος του 8ου αι. π.Χ. και τις αρχές του 7ου, σε μια διαφορετική θεώρηση της ζωής και της φύσης. Η επανάληψη των εμπορικών επαφών με τη Δύση, ιδιαίτερα όμως με την Ανατολή όπου είχαν ανθίσει οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί της Μεσογείου, έδωσε νέα ερεθί-

σματα στη φαντασία των νησιωτών, τους τροφοδότησε με νέες τεχνικές, με πολύτιμα υλικά, κυρίως όμως με πλήθος θέματα, διακοσμητικά ή εικονιστικά, από τα οποία εκείνοι παρελάμβαναν επιλεκτικά ό,τι ταίριαζε στην αισθητική και στην ψυχοσύνθεσή τους. Τα δάνεια αυτά τα προσάρμοζαν στις ανάγκες τους, ώστε στη συνέχεια έγιναν κτήμα της δικής τους πολιτιστικής κληρονομιάς.

Η τέχνη παρακολουθώντας αυτή την κοσμοθεωριακή αλλαγή, εγκατέλειψε από τη στροφή προς τον 7ο αι. π.Χ. τα αφηρημένα ή *συνοπτικά* αποδοσμένα σχήματα των γεωμετρικών χρόνων. Στη διακόσμηση των αγγείων παρακολουθούμε βήμα- βήμα την αλλαγή των γεωμετρικών σχημάτων σε φυτικά θέματα και την ορμητική εισβολή νέων συνθέσεων από το ζωικό και τον ανθρώπινο κόσμο. Παράλληλα οι μορφές μεγαλώνουν, πλησιάζουν όλο και περισσότερο προς τα φυσικά τους πρότυπα και διεκδικούν όλο το χώρο που παλαιότερα κατελάμβαναν τα διακοσμητικά θέματα. Την ίδια περίοδο άλλαξε και η τεχνική: η απλή σκιά, που ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων, αντικαταστάθηκε από την τεχνική του περιγράμματος. Το εσωτερικό της μορφής μένει στο χρώμα του πηλού και δέχεται με το χρωστήρα λίγες λεπτομέρειες. Η τάση για φυσιοκρατία οδήγησε γρήγορα στη χρήση του χρώματος. Είναι φανερό ότι η εξέλιξη αυτή συνδέεται στενότατα με την εμφάνιση της μεγάλης ζωγραφικής, από την οποία δυστυχώς δεν έχουμε δείγματα στις Κυκλάδες.

Στα νησιά κατά τον 7ο αι. π.Χ. έδρασαν ικανοί ζωγράφοι με έντονη προσωπικότητα και πολλές ιδιομορφίες. Οι μικρές διαφοροποιημένες νησιωτικές κοινωνίες φαίνεται ότι ήταν μια από τις κυριότερες αιτίες γι᾽ αυτό. Όλοι όμως εμφανίζουν κοινά βασικά χαρακτηριστικά: είναι ιδιαίτερα ευαίσθητοι στην ευχάριστη όψη των πραγμάτων, χωρίς να τους ενδιαφέρει πολύ η εσωτερική δομή της μορφής, ή η κατάκτηση της φυσιοκρατίας. Ακόμα προτιμούν τις μεγαλόπρεπες διακοσμητικές σκηνές, αποφεύγοντας την απεικόνιση δραματικής εντάσεως και μυθικών συγκρούσεων. Προς το τέλος του 7ου αι. π.Χ. ξέπεσαν σε μανιερισμό και δε μπόρεσαν να ανταγωνιστούν την ανώτερη ποιοτικά και αισθητικά αττική παραγωγή, που με τα μελανόμορφα αγγεία της κατέκλυσε τις αγορές.

Τα προϊόντα των κυκλαδικών εργαστηρίων κεραμεικής του 7ου αι. π.Χ. διακινούνταν ανάμεσα στα νησιά, δεν εξάγονταν όμως από τις Κυκλάδες. Η μόνη ομάδα που αποτέλεσε εξαίρεση ήταν παραγωγή ενός παριακού εργαστηρίου του δεύτερου μισού του 7ου αι., το μεγαλύτερο μέρος της οποίας φυλάγεται σήμερα στο Μουσείο Μυκόνου.

Στη **Νάξο** των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων έχουν εντοπισθεί δύο εργαστήρια κεραμεικής. Το πρώτο συνεχίζει τη γεωμετρική παραγωγή του νησιού, με το λευκοκίτρινο επίχρισμα και τα ψηλόλιγνα σχήματα (εικ. 41). Η τάση του αγγειογράφου να στολίζει το λαιμό των αγγείων με δύο ανορθωμένα συμμετρικά τοποθετημένα ζώα του έδωσε την ονομασία *εραλδική ομάδα*. Κατά το δεύτερο τέταρτο του αιώνα το εργαστήριο αυτό παρουσίασε ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες παραστάσεις μερικές μάλιστα με πολυχρωμία (675- 650 π.Χ.): αρματοδρομία, η Αφροδίτη και ο Άρης πάνω σε φτερωτό άρμα (εικ. 42), ένα λιοντάρι, η αρματοδρομία από τους αγώνες για τον νεκρό Πάτροκλο κά., εντάσσονται στο ρεπερτόριό του.

Το δεύτερο ναξιακό εργαστήριο, σύγχρονο και παράλληλο με το προηγούμενο, χαρακτηρίζεται από μεγάλα αγγεία, κυρίως στάμνους και πιθαμφορείς. Οι μορφές, κατά το πρώτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ., είναι ακόμη πιο ανόργανες και διακοσμητικές απ᾽ ό,τι στο πρώτο εργαστήριο, συχνά θυμίζουν μονοκοντυλιά (εικ. 43). Από το δεύτερο τέταρτο του αιώνα έχουμε λίγα αλλά σημαντικά αγγεία, όπου η καθαρότητα της μορφής με τις ελάχιστες, καίριες λεπτομέρειες φθάνει στα όριά της (εικ. 44). Η αγάπη στη καθαρή, γραμμική διατύπωση της μορφής, έδωσε στο καλλιτεχνικό αυτό ρεύμα την ονομασία *νησιωτικός γραμμικός ρυθμός*. Μετά τα μέσα του αιώνα ένας ζωγράφος της ίδιας κατεύθυνσης αγαπά να παρουσιάζει προτομές ζώων, δημιουργώντας μια ομάδα γνωστή ως *ομάδα προτομών* (εικ. 45).

Και τα δύο ναξιακά εργαστήρια κεραμεικής του 7ου αι. π.Χ. διακρίνονται για την καλλιγραφική απόδοση των μορφών, που αναπτύσσεται συχνά ανεξάρτητα από τη φυσική αλήθεια. Η καθαρότητα, η διάθεση μνημειώδους εκφράσεως με σαφή, απλά, παραδοσιακά μέσα χαρακτηρίζει όλη τη ναξιακή καλλιτεχνική παρα-

Εικ. 39 Θηραϊκός Υστερογεωμετρικός στάμνος (Coldsream, *Geometric Greece*, 1977, 216, εικ. 70α)

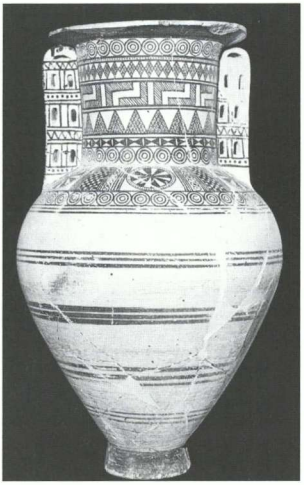

Εικ. 40 Θηραϊκός Υπογεωμετρικός αμφορέας (Ekschmitt, ό.π., πίν. 2)

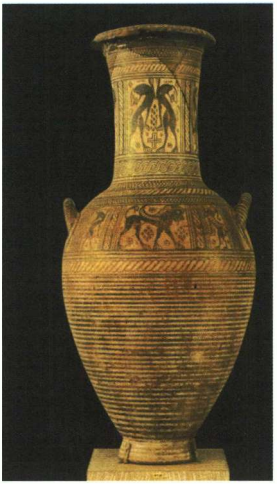

Εικ. 41 Ναξιακός αμφορέας, α τέταρτο 7ου αι. π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 32)

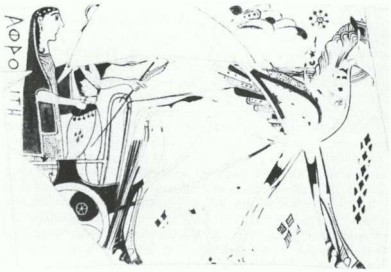

Εικ. 42 Ανάπτυγμα της διακόσμησης του λαιμού ναξιακού αμφορέα, δεύτερο τέταρτο 7ου αι. π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., 117, εικ. 51)

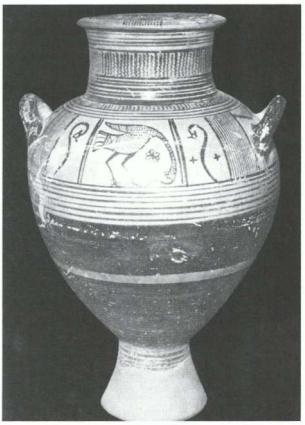

Εικ. 43 Αμφορέας *νησιωτικού γραμμικού ρυθμού*, πρώτο τέταρτο 7ου αι. π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 5)

Εικ. 44 Αμφορέας *νησιωτικού γραμμικού ρυθμού*, δεύτερο τέταρτο 7ου αι. π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 6)

γωγή. Ασφαλώς η αυτάρκης, συντηρητική, αριστοκρατική κοινωνία του μεγαλύτερου από τα νησιά των Κυκλάδων, έβρισκε την φυσική της έκφραση σ' αυτή τη διακριτικά επιδεικτική και επιβλητική γλώσσα.

Τα παριακά εργαστήρια ακολούθησαν διαφορετικές αισθητικές κατευθύνσεις. Εδώ δε θα συναντήσουμε τη ναξιακή αγάπη στην καθαρότητα. Ήδη στην παραγωγή του πρώτου τέταρτου του 7ου αι. π.Χ. είναι φανερή η προτίμηση σε πλήθος παραπληρωματικών κοσμημάτων. Επίσης δεν υπάρχει ίχνος από τη διάθεση προβολής της μιας πλευράς ως κυρίας όψης του αγγείου, οι ζώνες συνεχίζουν απαράλλαχτες ολόγυρα (εικ. 46). Αυτή η προσπάθεια να δοθεί η εντύπωση του πλούτου και η απουσία της σαφήνειας, θα χαρακτηρίσει την παριανή κεραμεική παραγωγή και στην ώριμη φάση της. Η τελευταία αντιπροσωπεύεται από ένα πλήθος αγγείων (πάνω από τρακόσια) που βρέθηκαν στη Ρήνεια και κάποια άλλα από την Πάρο, τη Θάσο κά. Η διακόσμηση εκτείνεται κι εδώ σε όλο το αγγείο και όχι μόνο στην κύρια όψη του (εικ. 47). Ένα πλήθος διακοσμητικών θεμάτων θολώνει την καθαρότητα των μορφών. Κοντά στα μέσα του αιώνα η χρήση χρωμάτων συνέβαλε στη χαρούμενη, διακοσμητικότερη εντύπωση και στην εικόνα πλούτου. Ιδιαίτερη ομάδα μέσα στα πλαίσια του εργαστηρίου αποτελεί μικρός αριθμός πιθαμφορέων (εικ. 48). Εδώ αναπτύσσονται μνημειακότερες τάσεις πρώτα με το εντυπωσιακό μέγεθος και έπειτα με την προβολή της κυρίας όψης του αγγείου, όπου συνήθως εικονίζεται ένα μυθικό θέμα. Η χρήση χρωμάτων πλησιάζει- και λόγω μεγέθους- τα έργα αυτά στη μεγάλη ζωγραφική περισσότερο ίσως από ο,τιδήποτε άλλο παρήγαγαν τα σύγχρονα κυκλαδικά εργαστήρια αγγειογραφίας. Το παριακό εργαστήριο συνεχίζει την παραγωγή του λίγο μέσα στον 6ο αι. π.Χ., αλλά στη συνέχεια σβήνει, όπως και το ναξιακό, κάτω από την πίεση του αττικού μελανόμορφου ρυθμού.

Η εικόνα που σχηματίσαμε για τη δεξιοτεχνία και τις δυνατότητες των κυκλαδικών κεραμέων θα έμενε ανολοκλήρωτη αν δεν αναφερόμαστε σε μια άλλη κατηγορία έργων τους, παράλληλη και εξ ίσου εντυπωσιακή με τα γραπτά τους αγγεία, τους ανάγλυφους πίθους. Πρόκειται για τεράστα αγγεία, σε κάποιες περιπτώσεις το ύψος τους ξεπερνά τα δύο μέτρα, διακοσμημένα με ανάγλυφες γραμμικές και εικονιστικές παραστάσεις, που κατασκεύαζαν από τις αρχές του 8ου αι. π.Χ. μέχρι τουλάχιστον την αρχή του 5ου (εικ. 49-50). Το πνεύμα της διακόσμησης ακολουθεί σε γενικές γραμμές την εξέλιξη της σύγχρονης αγγειογραφίας, κατά παράδοξο όμως τρόπο είναι ασύγκριτα πλουσιότερο σε παραστάσεις σκηνών από το μύθο και το έπος. Πολλές φορές ένα επικό ή μυθικό θέμα κάνει πάνω στα κυκλαδικά ανάγλυφα αγγεία την πρώτη-καμιά φορά και τη μοναδική-του εμφάνιση στον ελληνικό χώρο, για να παραληφθεί στη συνέχεια από τους αγγειογράφους ή τους γλύπτες της υπόλοιπης Ελλάδας.

Όσα όμως κι αν έχουν να επιδείξουν οι Κυκλάδες στον τομέα της αρχιτεκτονικής και της αγγειογραφίας, η πραγματική προσφορά τους, η μεγάλη τους δόξα, βρίσκεται στη συμβολή τους στη δημιουργία της μνημειώδους ελληνικής πλαστικής. Από αιώνες εξοικειωμένοι με την κατεργασία του τιμιοτέρου των λίθων, του μαρμάρου, και διαθέτοντας άφθονη πρώτη ύλη (βλ. π.χ. τα πολυάριθμα επιφανειακά λατομεία της Νάξου, ή τα υπόγεια λατομεία λυχνίτη στο Μαράθι της Πάρου), υπήρξαν πρωτοπόροι στη διαμόρφωση των τριών θεμελιωδών χαρακτήρων της μνημειώδους πλαστικής στον ελληνικό και ευρωπαϊκό κατ' επέκτασιν χώρο: α) στη χρήση άφθαρτου, ευγενούς υλικού, β) στη δημιουργία μορφών μεγάλου, συχνά γιγάντιου μεγέθους και γ) στη δημιουργία εντελώς αυτόνομων μορφών, που υψώνονται ελεύθερες στο χώρο χωρίς τη βοήθεια κανενός στηρίγματος.

Δύο σχολές/ εργαστήρια πλαστικής ξεχωρίζουν στις Κυκλάδες από τα μέσα του 7ου αι. κε. Το Ναξιακό εργαστήριο, η μεγάλη ακμή του οποίου συμπίπτει με το δεύτερο μισό του 7ου αι. και το πρώτο μισό του 6ου και το παριακό, που ακμάζει μετά το ναξιακό. Η διαδοχή των ναξιακών από παριακά αφιερώματα στη Δήλο είναι εύγλωττος μάρτυρας αυτής της μετατόπισης του κέντρου βάρους από το ένα νησί στο άλλο κατά τα ύστερα αρχαϊκά χρόνια.

Ναξιακό εργαστήριο. Στη δεκαετία 660-650 π.Χ. ανάγεται το αρχαιότερο μαρμάρινο έργο μεγάλης

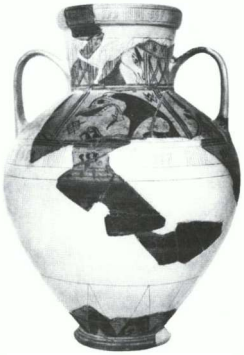

Εικ. 45 Ναξιακός αμφορέας της ομάδας των προτομών, τρίτο τέταρτο 7ου αι. π.Χ.

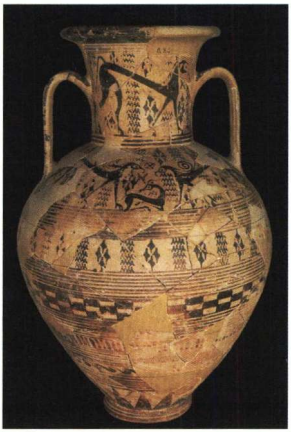

Εικ. 46 Παριακός αμφορέας, πρώτο τέταρτο 7ου αι. π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 31)

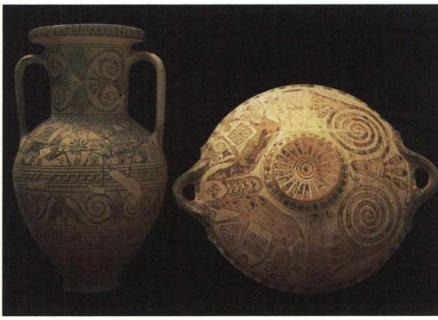

Εικ. 47 Παριακά αγγεία, δεύτερο μισό 7ου αι. π.Χ. (Ekschmitt ό.π., πίν. 30)

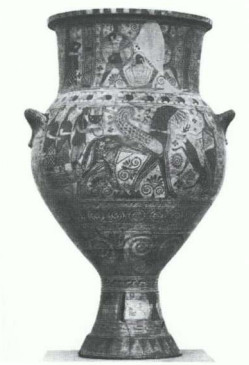

Εικ. 48 Παριακός πιθαμφορέας του Απόλλωνος, μέσα 7ου αι. π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 41)

Εικ. 49 Γεωμετρικός ανάγλυφος πιθαμφορέας από τη Ζαγορά της Άνδρου. (Τελεβάντου, 66)

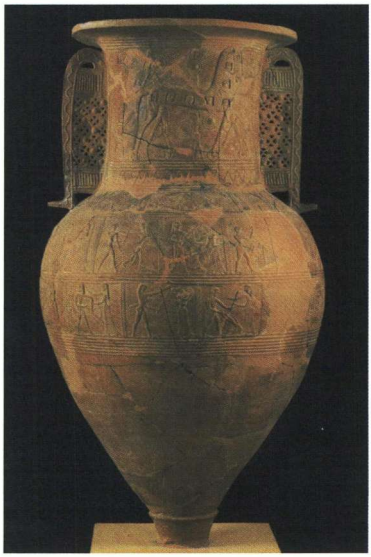

Εικ. 50 Ανάγλυφος πιθαμφορέας Μυκόνου με την Άλωση της Τροίας, 680- 670 π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 36)

περίοπτης πλαστικής που γνωρίζουμε από τον ελληνικό χώρο, η κόρη-ανάθημα της Ναξίας *Νικάνδρης* στη Δήλο, ύψους λίγο μεγαλύτερου του φυσικού (εικ. 51). Μια επιγραφή χαραγμένη στην αριστερή πλευρά του χιτώνα της λέει: *Μ' ανέθεσε στη γρηγορότοξη Άρτεμη η Νικάνδρη, η κόρη του Δεινοδίκη του Νάξιου, σπουδαιότερη απ' τις άλλες γυναίκες. Είναι αδερφή του Δεινομένη και τώρα σύζυγος του Φράξου.* Η κόρη, άγαλμα όρθιας, ντυμένης, αδρανούς γυναικείας μορφής, είναι αυστηρά μετωπική, τελείως ακίνητη, με τα χέρια κατεβασμένα κατά μήκος του σώματος. Χαρακτηρίζεται ως Άρτεμις από τα σύμβολα που κρατούσε στα χέρια (=βέλη και τόξο), όπως δείχνουν οι τρύπες που διαπερνούν τις σφιγμένες γροθιές της. Το άγαλμα θυμίζει έντονα τον ορθογώνιο όγκο μαρμάρου από τον οποίο προήλθε: οι τέσσερεις πλευρές του ξεχωρίζουν πολύ καθαρά, σχεδόν ενώνονται σε ακμές. Το βάθος της σανιδόσχημης Νικάνδρης σε κανένα σημείο δεν ξεπερνά τα 17.5 εκ. Την εξέλιξη του ναξιακού τύπου της κόρης εικονογραφεί το επάνω μισό γυναικείου αγάλματος που κρατά εμπρός από το στήθος της καρπό, ανατεθειμένο στην Ακρόπολη των Αθηνών, από το 560- 550 π.Χ. (εικ. 52).

Ο δεύτερος αγαλματικός τύπος με τον οποίο εκφράζεται η μεγάλη σε λίθο πλαστική κατά τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ. είναι εκείνος του γυμνού νέου άνδρα, που στέκεται μετωπικά με προβεβλημένο το αριστερό πόδι και χέρια κατεβασμένα, σφιγμένα σε γροθιές κι ακουμπισμένα στους μηρούς, δηλ. του *Κούρου*. Δυστυχώς τα παλαιότερα παραδείγματα του τύπου, από τα μέσα και το τρίτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. είναι πολύ αποσπασματικά. Πρόκειται για δύο κομμάτια μαρμάρινων ανδρικών, φυσικού μεγέθους αγαλμάτων, που βρέθηκαν στη Δήλο (εικ. 53). Στο πρώτο και παλαιότερο διακρίνουμε ακόμη την υπανάπτυκτη πλάγια όψη και την επιπεδικότητα που συναντήσαμε στο ανάθημα της Νικάνδρης. Λίγο νεώτερος (630-620 π.Χ.) είναι ένας μαρμάρινος κούρος από ναξιώτικο μάρμαρο στη Θήρα, λίγο μεγαλύτερος από το φυσικό μέγεθος. Μια ιδέα για το πως ήταν διαμορφωμένο το κατώτερο μέρος του σώματος των έργων αυτών μας προσφέρει ένας άλλος ναξιακός μαρμάρινος κούρος, πάλι από τη Δήλο, φυσικού μεγέθους (εικ. 54). Σώζει τη ζώνη που συχνά φορούσαν οι κούροι του 7ου αι. π.Χ. και παρά το ότι το αριστερό σκέλος είναι σπασμένο είναι φανερή η προβολή του. Η ευστάθεια που επιτυγχάνεται με τον τρόπο αυτό για τη γυμνή ανδρική μορφή, επέτρεψε κατά την τελευταία εικοσαετία του 7ου αι. π.Χ., να κατασκευασθούν κολοσσικά έργα, χαρακτηριστικά της τάσης της εποχής, αλλά και της Νάξου που είναι κυρίως η πατρίδας τους, να επιβληθεί με το υπερβολικά αυξημένο μέγεθος.

Ένα από τα εντυπωσιακότερα κολοσσικά αγάλματα, ύψους 8.50 μ., ήταν ο *Απόλλωνας, ανάθημα των Ναξίων στη Δήλο* (εικ. 55), περί το 600-580 π.Χ., απο το οποίο σώζεται ο κορμός, το αριστερό χέρι, μέρος της λεκάνης (Δήλος), μέρος της πλίνθου με το αριστερό πόδι (Βρεττανικό Μουσείο) και η ενεπίγραφη βάση: *είμαι από τον ίδιο λίθο ο ανδριάς και η πλίνθος μου.* Τώρα για πρώτη φορά ο γλύπτης κρύβει τη σύμφυτη με τα πόδια του αγάλματος πλίνθο (μάζα μαρμάρου κάτω από τα πέλματα) μέσα στην ειδική υποδοχή της βάσης. Πρόκειται προφανώς για ένα καινούριο επίτευγμα που ο γλύπτης αισθάνεται την ανάγκη να τονίσει. Το άγαλμα με την εξαφάνιση του συμφυούς στηρίγματός του, της πλίνθου του, μέσα στη βάση, μοιάζει να πατά ελεύθερα πάνω σ' αυτήν και αποκτά έτσι πλήρη αυτοτέλεια και ελευθερία. Παρόμοια ήταν και η στήριξη του αγάλματος που ο Νάξιος *Ευθυκαρτίδης* αναθέτει στη Δήλο, τονίζοντας παράλληλα και την περηφάνεια του γιατί υπήρξε ο κατασκευαστής του έργου: *Με ανέθεσε ο Νάξιος Ευθυκαρτίδης, που με έφτιαξε* (εικ. 56).

Στο πρώτο μισό του 6ου αι. π.Χ. συνεχίζεται η παραγωγή ναξιακών έργων πλαστικής, όπως ο κορμός κούρου στο Βερολίνο (εικ. 57), ένα ωραίο ανδρικό κεφάλι στην Κοπεγχάγη, ο μοναδικός στον ελληνικό χώρο κορμός δρομέα στο Μουσείο της Νάξου (τρίτο τέταρτο 6ου αι. π.Χ.) κά. Η ναξιακή πλαστική όμως εκφράζεται και με μορφές ζώων ή τεράτων. Εξαιρετικά επιβλητικά, παρά το λιπόσαρκο, τριγωνικά στημένο σώμα τους είναι τα *λιοντάρια* που οι Νάξιοι είχαν αναθέσει στη Δήλο (εικ. 58), για να πλαισιώνουν την οδό που οδηγούσε στην ιερή λίμνη. Η *Σφίγγα των Ναξίων*, ανάθημα στους Δελφούς από το 580-570 π.Χ., έχει το ίδιο επιβλητικά λιτό, τριγωνικό περίγραμμα.

Μοναδικά όμως μνημεία στη Νάξο είναι τα μισοτελειωμένα αγάλματα που βρίσκονται ακόμη στα

Εικ. 51 Ανάθημα της Ναξίας Νικάνδρης στην Άρτεμη της Δήλου, περίπου 660 π.Χ.

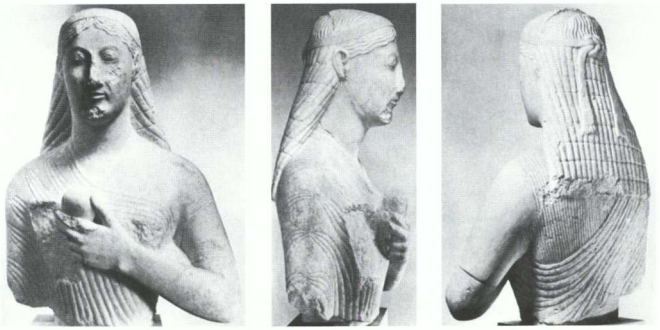

Εικ. 52 Ναξιακή κόρη ανατεθειμένη στην Ακρόπολη Αθηνών, 560- 550 π.Χ. (Ekschmitt, πίν. 15)

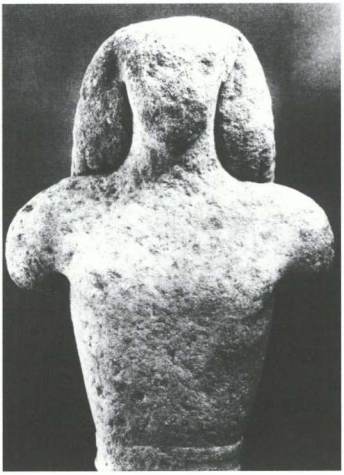

Εικ. 53 Κορμός ναξιακού κούρου στη Δήλο, περίπου 530-520 π.Χ. (G. Kokkorou - Alevras, Ant. Plast. 24, 1996, πίν. 11)

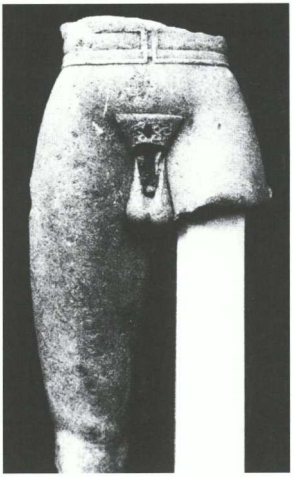

Εικ. 54 Το κάτω μισό ναξιακού κούρου στη Δήλο (G. Kokkorou - Alevras, Ant. Plast. 24, 1996, πίν. 14)

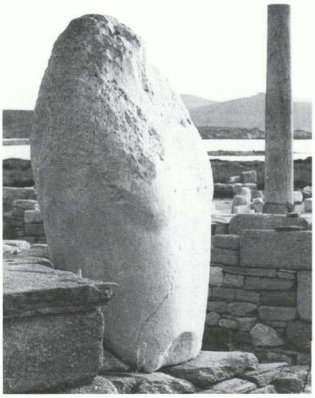

Εικ. 55 Κορμός κολοσσικού Απόλλωνα, ανάθημα Ναξίων στη Δήλο, 600- 580 π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 22)

λατομεία, όπως οι δύο κούροι στις *Μέλανες* (εικ. 59-60) και ο ντυμένος *Διόνυσος στον Απόλλωνα* που έχει μήκος 10μ. Διάφοροι τεχνικοί λόγοι, ίσως ελαττώματα στον όγκο του μαρμάρου ή προσωπικά προβλήματα, π.χ. ο θάνατος του πελάτη, ακόμα και πολιτικά γεγονότα μπορεί να ήταν οι αιτίες για την εγκατάλειψη αυτή. Ξέρουμε π.χ. ότι ο τύραννος Λύγδαμις, μόλις επικράτησε, γύρω στο 540 π.Χ., κατάσχεσε όλες τις παραγγελίες των αριστοκρατών στα λατομεία. Σε λίγο μη ξέροντας πώς να διαθέσει τα έργα, ανάγκασε κάποιους από τους παλιούς τους κατόχους να τα αγοράσουν και πάλι.

Κατά το δεύτερο μέρος του 6ου αι. π.Χ. τα ναξιακά έργα πλαστικής χάνουν σε μέγεθος, η μεγάλη πλειονότητα είναι τώρα μικρότερη του φυσικού, κερδίζουν όμως σε ποιότητα. Στην εξέλιξη αυτή μπορούμε ίσως να δούμε την ισοπέδωση που έφερε η αύξηση της δύναμης του δήμου έναντι των αριστοκρατών με την εγκατάσταση του Λυγδάμιος.

Παριακό εργαστήριο. Ο *κούρος από το Ασκληπιείο της Πάρου* (εικ. 60), γύρω στο 540 π.Χ., αποτελεί τυπικό έργο της παριακής σχολής, με αθλητικότερη απ᾽ ότι οι ναξιακοί κούροι κατασκευή, με τους ώμους τραβηγμένους προς τα πίσω για να προβάλλεται η μυολογία του στήθους και με ευχάριστο, χαρούμενο πρόσωπο. Ιδιοτυπία των παριακών κούρων είναι και το βαθύ τρίγωνο που σχηματίζει η βουβωνική χώρα. Τους ίδιους χαρακτήρες βρίσκουμε σε ένα *κούρο από το Αρχηγέσιον της Δήλου*, δέκα μόλις χρόνια παλαιότερο. Τις δυνατότητες του εργαστηρίου δείχνει με τον καλύτερο τρόπο ένα άγαλμα Νίκης που τρέχει, από το 490 π.Χ. περίπου (εικ. 61). Είναι πιθανό να αποτελούσε ακρωτήριο του ναού της Αθηνάς στην ακρόπολη του νησιού.

Τα έργα που αποδώσαμε στο ναξιακό εργαστήριο (κάποια με βεβαιότητα γιατί φέρουν αναθηματικές επιγραφές, κάποια γιατί έχουν γίνει από ναξιακό μάρμαρο και παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τα σίγουρα ναξιακά έργα) μας δίνουν τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε ότι όπως οι Ναξιώτες αγγειογράφοι έτσι και οι Ναξιώτες γλύπτες επεδίωκαν τη δημιουργία ευγενικών και επιβλητικών μορφών με όσο το δυνατό πιο λιτά και σαφή μέσα. Στα παριανά έργα πάλι απουσιάζει εντελώς η σκληρότητα, οι επίπεδες επιφάνειες, η αυστηρή, στεγνή σχηματοποίηση των ναξιακών. Οι μορφές σ᾽ αυτά έχουν πλαστικότητα και ζωντάνια, ιδιαίτερα τα πρόσωπα δείχνουν φιλικά και χαρούμενα. Και τα δύο πάντως εργαστήρια διατηρούν την εντύπωση των *ρεόντων* περιγραμμάτων, που είναι χαρακτηριστική της κυκλαδικής γενικότερα γλυπτικής.

Επηρεασμένη από τη ναξιακή και παριανή τέχνη είναι η ντόπια παραγωγή άλλων λιγότερο σημαντικών νησιών των Κυκλάδων, όπως της Θήρας [κούρος της Θήρας (εικ. 62), περίπου 580 π.Χ.), της Μήλου [κούρος της Μήλου (εικ. 63), περίπου 550 π.Χ.], της Κέας [κούρος της Κέας (εικ. 64), περίπου 530 π.Χ.] και οι τρεις στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

Ιδιαίτερα σημαντική για τη γλυπτική παράδοση των Κυκλάδων και της Ελλάδας γενικότερα είναι η *ανάγλυφη ζωφόρος του θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς*. Θησαυροί ονομάζονταν μικρά ναόσχημα οικοδομήματα που έχτιζαν οι πόλεις/κράτη στα μεγάλα πανελλήνια ιερά για να στεγάζουν τα πολύτιμα αφιερώματα των πολιτών τους. Η παράδοση αναφέρει ότι οι Σίφνιοι έχτισαν τον ολομάρμαρο θησαυρό στους Δελφούς ως *δεκάτην* προς τον Απόλλωνα από τα εισοδήματα των πλουσίων ορυχείων χρυσού που λειτουργούσαν στο νησί τους. Το οικοδόμημα έχει μορφή μικρού ναού, με δύο καρυάτιδες που στηρίζουν τη στέγη ανάμεσα σε παραστάδες στην πλευρά της εισόδου. Από πληροφορίες του Ηροδότου είναι δυνατό να χρονολογήσουμε την κατασκευή της ζωφόρου στο 530-525 π.Χ. Είναι φτιαγμένη από παριανό μάρμαρο και έχει ύψος 0.64μ. Ο ανάγλυφος διάκοσμος εικόνιζε επεισόδια από τον Τρωικό πόλεμο (αναίρεσις Σαρπηδόνος), Αγορά Θεών (Ανατολική πλευρά), Γιγαντομαχία [βόρεια πλευρά (εικ. 65)], κρίση Πάριδος (δυτική πλευρά) και αρπαγή των θυγατέρων του Λευκίππου από τους Διόσκουρους (νότια πλευρά). Στις σκηνές της γιγαντομαχίας οι Γίγαντες παριστάνονται σαν κανονικοί οπλίτες που συμπλέκονται σε ομάδες με τους Θεούς, δημιουργώντας ένταση και ποικιλία στάσεων και μορφών στην παράσταση. Ο γλυπτός διάκοσμος έχει γίνει από δύο διαφορετικούς γλύπτες, ο ένας από τους οποίους ταυτίζεται με τον Αριστίωνα τον Πάριο, ενώ ο δεύτερος θεωρείται ότι προέρχεται από την Ιωνία. Πέρα από τη μεγάλη καλλιτεχνική αξία του μνημείου, η ζωφό-

Εικ. 56 Βάση κούρου στη Δήλο, ανάθημα του Νάξιου Ευθυκαρτίδη, περίπου 600 π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., 96, εικ. 41)

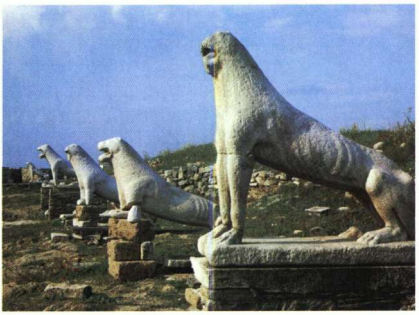

Εικ. 58 Λιοντάρια που πλαισιώνουν την οδό προς την Ιερή λίμνη της Δήλου, δεύτερο τέταρτο 6ου αι. π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 26)

α

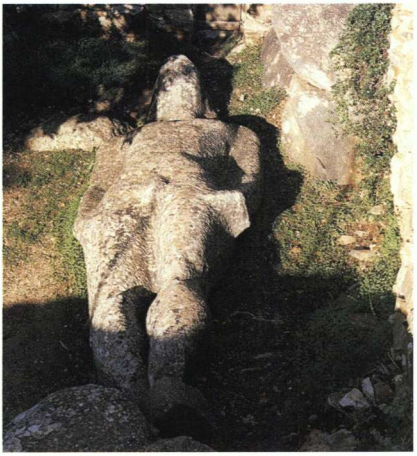

Εικ. 59 Ημίεργος κούρος Μελάνων Νάξου, μέσα 6ου αι. π.Χ. (Ζαφειροπούλου Φ., *Νάξος*, 1988, 22.)

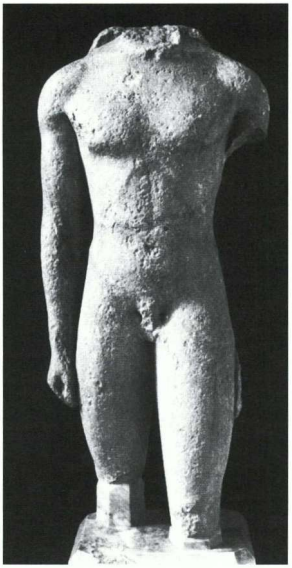

Εικ. 57 Ναξιακός κούρος στο Βερολίνο, μέσα 6ου αι. π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 10)

β

Εικ. 60 α-β Κούρος από το Ασκληπιείο της Πάρου, περίπου 540 π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 19)

Εικ. 61 Τρέχουσα Νίκη από την Πάρο, μετά το 480 π.Χ. (Ekschmitt, πίν. 46)

Εικ. 62 Κούρος της Θήρας, περίπου 580 π.Χ. (Ekschmitt, 89, εικ. 38)

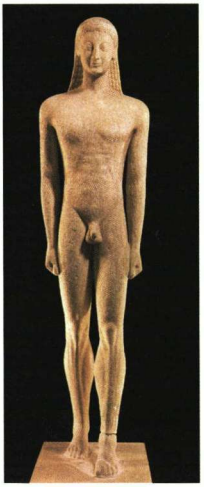

Εικ. 63 Κούρος της Μήλου, μέσα 6ου αι. π.Χ. (Ekschmitt, πίν. 11)

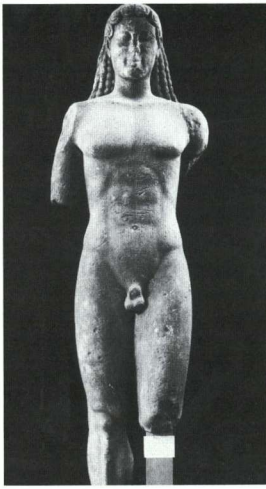

Εικ. 64 Κούρος της Κέας, περίπου 530 π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 17)

Εικ. 65 Βόρεια ζωφόρος του Θησαυρού των Σιφνίων στους Δελφούς, 530- 525 π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 25)Εικ. 64 Κούρος της Κέας, περίπου 530 π.Χ. (Ekschmitt, ό.π., πίν. 17)

ρος του Θησαυρού των Σιφνίων μας είναι πολλαπλά πολύτιμη, γιατί είναι σχεδόν με ακρίβεια χρονολογημένη, οπότε μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε και ένα πλήθος άλλο από έργα γλυπτικής με βάση την τεχνοτροπική συγγένεια.

Προς το τέλος του 6ου αι. π.Χ. στις δύο πλευρές του Αιγαίου αναπτύσσονται δυνάμεις, η αθηναϊκή και η περσική, που δύσκολα θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν οι Κυκλαδίτες. Οι Αθηναίοι άρχισαν από πολύ νωρίς να ενδιαφέρονται για τους θαλάσσιους αυτούς σταθμούς, τα "ἐπαύλια τῆς θαλάσσης". Η πρώτη *κάθαρση* της Δήλου από τον Πεισίστρατο, η βοήθεια που ο τύραννος αυτός πρώτα ζήτησε και μετά ανταπέδωσε στον Λύγδαμι, τον τύραννο της Νάξου, αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα του ολέθριου αυτού ενδιαφέροντος. Η περσική επίθεση εναντίον της Νάξου το 501 π.Χ., λίγα χρόνια πριν εκδηλωθεί η ολομέτωπη επίθεση κατά της Ελλάδας, δείχνει πόσο σημαντική θεωρούσε ο Μέγας Βασιλεύς την κατάκτηση των νησιών για την επίτευξη των στόχων του. Κατά τους Περσικούς πολέμους οι Κυκλάδες έπαθαν μεγάλες καταστροφές από τις οποίες δεν κατόρθωσαν ποτέ να συνέλθουν εντελώς. Η ένταξή τους στην πρώτη αθηναϊκή συμμαχία, το 479 π.Χ., αποτέλεσε τη χαριστική βολή για την ανεξαρτησία και την αυτόνομη ανάπτυξη των μικρών θαλασσινών κοινωνιών, που τόσα πρόσφεραν στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΑΦΙΑ

Γενικά

1. Boardman J., *The Greeks overseas*^{2}, Λονδίνο 1980.
2. Burn A. R., *The Lyric Age of Greece*^{2}, Λονδίνο 1976.
3. Coldstream J. N., *Geometric Greece*, Λονδίνο 1977.
4. Dalongeville R.- Rougemont G. (εκδ.), *Recherches dans les Cyclades. Resultats des travaux de la RCP 583*, Λυών 1983.
5. Ekschmitt W., *Kunst und Kultur der Kykladen* II, Mainz 1986.
6. Heilmeyer W.- D., *Frügriechische Kunst. Kunst und Siedlung im geometrischen Griechenland*, Βερολίνο 1982.
7. Jeffery L. H., *Archaic Greece*, Λονδίνο 1976.
8. Kontoleon N. M., *Aspects de la Gréce préclassique*, Παρίσι 1970.
9. *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique. Table ronde de Dijon 1982*. C. N. R. S., Παρίσι 1983.
10. Polignac Fr. de, *La naissance de la cité grecque*, Παρίσι 1984.
11. Schefold K., *Frügriechische Sagenbilder*, Μόναχο 1964.
12. Schweitzer B., *Geometrische Kunst Griechenlands*, Κολωνία 1969.
13. Snodgrass A. M., *The Dark Age of Greece*, Εδιμβούργο 1971.

Αρχιτεκτονική

1. G. Gruben, Kykladische Architektur, *Münchener Jb. der bildenden Kunst* 23, 1972, 6-36.
2. M. Schuller, Die dorische Architektur der Kykladen in spätarchaischer Zeit, *JdI* 100, 1985, 319-398.

α. Ζαγορά Άνδρου

3. Cambitoglou A. et al.., *Zagora* 1, Σύδνεϋ 1971.
4. Cambitoglou A. et al.., *Zagora* 2, Αθήνα 1988.
5. Καμπίτογλου Α., *Αρχαιολογικό Μουσείο Άνδρου. Οδηγός*, Αθήνα 1981.

β. Σίφνος

6. Brock J. K., Excavations in Siphnos, *BSA* 44, 1949, 1- 79.
7. Φιλιππάκη Β., Εκθέσεις ανασκαφών για τον Αγ. Ανδρέα Σίφνου, *ΠΑΕ* 1975-

γ. Δονούσα

8. Ζαφειροπούλου Φ., Εκθέσεις ανασκαφών, ΑΔ 1969-, *AAA* 1971, 1973.

δ. Πάρος

9. Gruben G., Naxos und Paros, *AA* 1972, 319- 79.

10. Gruben G., Naxos und Paros. Der Burgtempel A von Paros, *AA* 1982, 197-229.
11. Gruben G.- Koenigs W., Der Hekatompedos von Naxos und der Burgtempel von Paros, *AA* 1970, 135-53.
12. Σκιλάρντι Δ., Εκθέσεις ανασκαφών για τις Κουκουναριές και τη νησίδα Οικονόμου, *ΠΑΕ* 1974-
Νάξος
13. Gruben G., Naxos und Paros I. Archaische Bauten, *AA* 1982, 159-195.
14. Gruben G- Koenigs W., Der Hekatompedos von Naxos, *AA* 1968, 693-717.
15. Gruben G.- M. Κορρές, Εκθέσεις ανασκαφών για το Σαγκρί, *ΠΑΕ* 1977-
16. Κοντολέων Ν. Μ., Έκθεση ανασκαφών για το Σαγκρί, *ΠΑΕ* 1954.
17. Κοντολέων Ν. Μ., Εκ της Αρχαϊκής Νάξου, *Ναξιακόν Αρχείον* 1, 1947, 59-66.
18. Λαμπρινουδάκης Β.- Gruben G. et al., Ανασκαφή αρχαίου Ιερού στα Ύρια της Νάξου, *Αρχαιογνωσία* 5, 1987-88, 133-191.
19. Λαμπρινουδάκης Β., Έξι χρόνια ανασκαφικής έρευνας στα Ύρια της Νάξου, *ΑΕ* 1992, 201-216.
Θήρα
20. Hiller von Gaertingen F.- Dragendorff H., *Thera* I- IV, Βερολίνο 1899-1904.
21. Knidlberger L., *Santorin*^{2}, Landsberg 1981.
22. Ζαφειρόπουλος Ν., Εκθέσεις ανασκαφών, *ΠΑΕ* 1961-
Τήνος
23. Κοντολέων Ν. Μ., Εκθέσεις ανασκαφών για το Ξώμπουργο, *ΠΑΕ* 1949-
24. Themelis P., *Fühgriechische Grabbauten*, Mainz 1976.

Αγγειογραφία

1. Bocci P., *Ricerche sulla ceramica cicladica*, Ρώμη 1962.
2. Coldsream J. N., *Greek geometric pottery*, Λονδίνο 1968, 148- 158, 164- 195.
3. Dugas Ch., *Les vases orientalisants de style non mélien, Delos* XVII, Παρίσι 1935.
4. Dugas Ch.- Rhomaios C., *Les vases préhelléniques et géometriques, Delos* XV, Παρίσι 1934.
5. Kourou N., Local Naxian workshops and the import- export pottery trade of the island in the Geometric period, *Ancient Greek and related pottery. Symposium Amsterdam* 1984, 107- 112.
6. Kourou N., `A propos d'un atelier géometrique Naxien,*BCH* Suppl. XXIII, 1992, 131-143.
7. Lambrinoudakis V., Les ateliers de céramique géometrique et orientalisante de Naxos, *Les Cyclades. Table ronde Dijon 1982*, Παρίσι 1983, 165- 175.
8. Λαμπρινουδάκης Β., *Η αρχαϊκή ελληνική αγγειογραφία Α. Η πρώιμη αρχαϊκή εποχή*, Αθήνα 1975, 109-129.
9. Λαμπρινουδάκης Β., Νέα στοιχεία για τη γνώση της Ναξιακής γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής κεραμεικής, *ASAtene* 61, 1983, 109- 119.
10. Ström I., Some groups of cycladic vase- painting, *Act. Arch.* 33, 1962, 221- 278.
11. Villard F., La localisation des ateliers cycladiques de céramique géometrique et orientalisante, *Recherches dans les Cyclades*, Dalongeville R.- Rougemont G. (εκδ.), Λυών 1993, 143- 165.
12. Ζαφειροπούλου Φ., *Προβλήματα της μηλιακής αγγειογραφίας*, Αθήνα 1985.

Πλαστική

1. Holtzmann B., Siphnos, Paros, Thasos, *BCH* Suppl. 4, 1977, 235- 304.
2. Kokkorou- Alewras G., Die archaische naxische Bildhauerei, *Ant. Plastic* 24, 1997, 37-138.
3. Kontoleon N. M., Theräisches, *AM* 73, 117- 139.
4. Moore M. B., The gigantomachy of the Siphnian Trasury, *BCH* Suppl. 4, 1977, 305- 335.
5. Pedley J. G., *Greek sculpture of the Archaic period*, Λονδίνο 1981.
6. Richter G., *Korai*, 1968.
7. Richter G., *Kouroi*^{3}, 1971.
8. Ridgway B. S., *The archaic style in greek sculpture*, 1977.

Εύα ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ-ΜΠΟΥΡΝΙΑ

ΟΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΚΑΙ Η ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΟΥΣ *

Η μελέτη των νομισμάτων που εξέδωσε μια αρχή σ' ένα περιορισμένο ή εκτενέστερο χρονοδιάγραμμα συνθέτει έναν σημαντικό γνωστικό τομέα στα πλαίσια της ιστορικής έρευνας: μας επιτρέπει να συλλάβουμε και να ερμηνεύσουμε πτυχές της πολιτικής ζωής της εκδίδουσας αρχής, ατομικές ή συλλογικές νοοτροπίες στην περιοχή των οικονομικών φαινομένων, όπως και το επίπεδο της διείσδυσης των οικονομικών μετελίξεων τόσο στις ευρείες εξωτερικές συναλλαγές, όσο και στην απλή καθημερινή λειτουργία της επιχώριας αγοράς.

Οι οικονομικές τάσεις και επιδιώξεις οποιουδήποτε αρχαίου πολιτειακού καθεστώτος και οι μεταςχηματισμοί στην οικονομική συμπεριφορά γενικότερα, σταχυολογούνται και αποκαλύπτονται μέσω των προϊόντων των μεγάλων, κατά κανόνα, νομισματοκοπείων. Το ενδιαφέρον κάθε ερευνητή εστιάζεται στα κεντρικά αυτά νομισματοκοπεία, τα οποία με την ιστορική τους εμφάνιση, μετά την πρώτη σύμπηξη ενός πυρήνα αγοράς στην αναπτυσσόμενη πόλη, αλλά κυρίως από τους χρόνους ανάπτυξης των αστικών κέντρων δραστηριοποιήθηκαν έντονα, καθώς ενισχυόταν η παραγωγή και απαιτούνταν διακίνηση άφθονου χρήματος.

Ωστόσο οι προβληματισμοί και τα ερωτήματα δεν εξαντλούνται σ' αυτά. Κοντά στις μεγάλες οικονομικές εστίες με την πολυσχιδή νομισματική δραστηριότητα συμβίωναν και τα περιφερειακά νομισματοκοπεία. Όσο κι αν ο ρόλος τους δεν ήταν κυριαρχικός, δεν είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η συνεισφορά τους στην διαμόρφωση μιας αντίληψης για την συγκεκριμένη εκδίδουσα αρχή, τη στιγμή που οργανωμένα αποφασίζει υπό την υψηλή κυριότητα της, την αγορά μετάλλου, τη συγκρότηση, εκμίσθωση και λειτουργία νομισματοκοπείου, απ' όπου και θα διοχετεύσει νόμισμα στους πολίτες της, τουλάχιστον για τις εσωτερικές χρηματικές δοσοληψίες τους. Αποτελούν λοιπόν εκμαρτύριο, σημαντική πηγή πληροφόρησης τα νομισματικά προϊόντα που παρήγαγαν ακόμη και τα μικρότερα κυκλαδικά νησιά.

Τα παλαιότερα γνωστά νομίσματα κόπηκαν για πρώτη φορά στα Μικρασιατικά παράλια κατά το δεύτερο ήμισυ του 7ου αι. π.Χ., χρονολόγηση η οποία προέκυψε επειδή εντοπίστηκαν σε *θησαυρό* της -καλά χρονολογημένης- θεμελίωσης του Αρτεμισίου, του ναού της Αρτέμιδος, στην Έφεσο. Η χρονολόγηση αυτή συμπίπτει με την αναγκαιότητα της νομισματικής οικονομίας, όπως προέκυψε μετά τους μεγάλους αποικισμούς και τα ευρείας κλίμακας εμπορικά ανοίγματα των Ελλήνων στον αιγαιακό χώρο. Έως το 600 π.Χ. το νόμισμα είχε διαδοθεί αστραπιαία και παραγόταν από όλες σχεδόν τις πόλεις της ακτογραμμής της Μικράς Ασίας, κατ' αρχήν από ήλεκτρο (φυσικό κράμα χρυσού και αργύρου) και στη συνέχεια από αμιγή άργυρο ή χρυσό.

Οι κυκλαδικές νομισματοκοπίες πολύ σύντομα, από το τελευταίο τέταρτο του 6ου π.Χ. αι., ή κάπως νωρίτερα ασπάσθηκαν την νομισματική οικονομία και επιδόθηκαν σε εξαιρετικές - από καλλιτεχνική άποψη, αλλά και εσωτερική, πραγματική αξία του αργυρού νομίσματος - εκδόσεις.

---

* Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην κυρία Λίνα Μενδώνη για τις ενδιαφέρουσες συζητήσεις και για την πρόσκληση στο Σεμινάριο *Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες* (Σύρος 1995). Ευχαριστώ επίσης τον διευθυντή του Κ.Ε.Ρ.Α., κύριο Μ. Β. Χατζόπουλο για τις υποδείξεις του σε ιστορικά θέματα, όπως και την κυρία Χαρίκλεια Παπαγεωργιάδου και τον κύριο Kenneth Sheedy για συζητήσεις σε νομισματικά προβλήματα. Για τον εμπλουτισμό του Καταλόγου με φωτογραφίες νομισμάτων είμαι ευγνώμων στους κ.κ. Δημήτρη Αρτέμη, Δημήτρη Δούκα και Αναστάσιο Τζαμαλή, επιμελητή της Ν. Σ. Alpha Τραπέζης Πίστεως. Οι λήψεις των φωτογραφιών οφείλονται στην κυρία Κλεοπάτρα Παπαευαγγέλου και στον κύριο Παντελή Μαγουλά: πολύ τους ευχαριστώ και τους δυο. Τέλος είχα τη χαρά της συνεργασίας με τον κύριο Βασίλη Δημητριάδη που μου επέτρεψε να μελετήσω στην εξαιρετική βιβλιοθήκη του και δε λησμονώ ασφαλώς τις πολύ εποικοδομητικές συζητήσεις μας.

Αντικείμενο τούτης της εργασίας αποτελεί η συνοπτική ιστορία των νομισμάτων των κυκλαδικών νησιών, που εκδόθηκαν από τους όψιμους αρχαϊκούς έως τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Με μικρότερες ή μεγαλύτερες αποκλίσεις τα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά αργυρά νομίσματα δεν υποτιμήθηκαν ως το δεύτερο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. περίπου, οπότε άρχισε η σταδιακή λήξη της παραγωγής, τουλάχιστον των περισσοτέρων, και σχεδόν ταυτόχρονα ή λίγο αργότερα η απουσία τους από τους *θησαυρούς* (βλ. σελ. 0). Πρόκειται για νομισματικές εκδόσεις με πολλαπλό ενδιαφέρον, γιατί μαρτυρούν κατά τρόπο εντυπωσιακό την οικονομική ζωτικότητα των Κυκλάδων, που οφειλόταν κατ' αρχήν στο θαλάσσιο εμπόριο, αλλά και στη ναυτιλία, στα αγροτικά, κτηνοτροφικά και άλλα επιχώρια αγαθά που καθιστούσαν τους κατοίκους αυτάρκεις. Επικράτησαν λοιπόν νωρίς στον κυκλαδικό χώρο συνθήκες, που επέτρεψαν, τουλάχιστον στα μεγαλύτερα νησιά, έντονη νομισματική δραστηριότητα και παραγωγή καλής ποιότητας νομίσματος, στοιχεία τα οποία είχαν ως αποτέλεσμα την αρκετά ευρεία κυκλοφορία τους όχι τόσο σε γειτονικούς χώρους, όσο κυρίως στις αγορές της Ανατολής. Κατόπιν, προς το τέλος του 5ου/αρχές του 4ου αι. π.Χ. κάνουν την εμφάνισή τους στους *θησαυρούς* ελάχιστα αργυρά και κυρίως τα χάλκινα νομίσματα που εξέδωσαν αποκλειστικά πλέον στην συντριπτική τους πλειονότητα τα νησιά. Δεν γνωρίζουμε αρχαϊκές ή κλασικές αργυρές κοπές από ορισμένα νησιά, τα οποία είτε πράγματι δεν επιδόθηκαν στην κοπή ανάλογου νομίσματος ή νομισμάτα τους δεν έχουν φθάσει ως τις ημέρες μας. Η Αιγιάλη της Αμοργού προέβη σε μια μοναδική αργυρή κοπή τον 3ο αι. π.Χ., η Ανάφη στο 2ο μισό του 5ου αι. π.Χ., η Ίος κατά τον 4ο αι., η Σύρος μόλις στα μέσα του 2ου αι. Η Γυάρος, η Κίμωλος, η Κύθνος, πιθανώς η Μύκονος, η Σίκινος και η Φολέγανδρος δεν αποτόλμησαν, σύμφωνα με τις μέχρι τώρα γνώσεις μας, την παραγωγή αργυρού νομίσματος.

Παρ' όλο που οι εκδόσεις αυτές παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, δεν απασχόλησαν παρά σε μεμονωμένες περιπτώσεις την έρευνα, αποσκοπώντας στην μελέτη των σφραγίδων, όπως άλλωστε και την διείσδυσή τους στην αγορά. Εκτός αυτού, η σπάνις των συστηματικών ανασκαφών σε οικιστικές θέσεις δυσχεραίνει την εύρεση νομισμάτων και κατά συνέπεια δεν μπορούμε να έχουμε ανάγλυφη εικόνα των νομισματικών ρυθμών που διείπαν την νομισματική πολιτική ενός νησιού.

Στα νομισματικά πράγματα με τον όρο *νήσοι Αιγαίου* ονομάζονται μόνον οι Κυκλάδες. Άλλα νησιά στην παράμετρο του Αιγαίου δεν δημιουργούν μια παρόμοια ομαδοποίηση, αντίθετα συνδέονται συνήθως με μια ευρύτερη περιοχή, όπως η Θάσος με την Θράκη, η Χίος και η Σάμος με την Μικρασιατική Ιωνία, η Ρόδος με την Καρία κ.ο.κ. Οι κυκλαδικές νομισματοκοπίες δεν έχουν να επιδείξουν εντυπωσιακά μεγέθη, αν και προκειμένου να κερδίσει κανείς μιαν ολοκληρωμένη εικόνα πρέπει να εκπονηθούν συντάγματα νομισμάτων (corpora) και να συγκεντρωθούν όχι μόνο δημόσιες αλλά και ιδιωτικές συλλογές, καθώς και τα νομίσματα που εικονογραφούνται στους καταλόγους δημοπρασιών. Παρόμοιο φαινόμενο ολιγάριθμων νομισμάτων γνωρίζαμε και από την αρχαϊκή, επίσης, νομισματοκοπία της Μακεδονίας. Στα αλλεπάλληλα, όμως, ευρήματα *θησαυρών* που ήλθαν στο φως τα τελευταία χρόνια, κυρίως από περιοχές της Ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, εντοπίστηκαν πολυάριθμα μακεδονικά νομίσματα, που είχαν ταξιδέψει διά της εμπορικής ή στρατιωτικής οδού στην Ανατολή και ασφαλώς αλλάζει άρδην η εικόνα της οικονομίας της Μακεδονίας κατ' αυτή την περίοδο. Πάντως όσα κυκλαδικά νομίσματα γνωρίζουμε από το δημοσιευμένο υλικό, αφ' ενός παρουσιάζουν έναν συμπαγή νομισματικό κορμό σε πολύ πρώιμους χρόνους, ήδη από το τελευταίο τέταρτο του 6ου π.Χ. αι. - αν σκεφθεί κανείς ότι άλλες περιοχές, π.χ. η Θεσσαλία άρχισε να κόβει νόμισμα κατά την περίοδο των Περσικών - και αφ' ετέρου αποδεικνύουν την πολιτική αυτονομία, δύναμη και οικονομική ευρωστία των νησιών. Αρκετά αρχαϊκά νομίσματα, τα οποία γνωρίζουμε ότι εξεδόθησαν από κυκλαδικά νησιά, δεν έχουν ακόμη αποδοθεί σε συγκεκριμένα νομισματοκοπεία και έχουν καταχωρηθεί στα *αβέβαια*.

Η Αίγινα που από πολύ νωρίς μέσω της θαλασσίας οδού αναπτύχθηκε σε αξιόλογη εμπορική δύναμη, δέχθηκε τις επιρροές των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και προέβη στην κοπή εκλεκτού νομίσματος σε μεγά-

λους όγκους το 570 π.Χ. περίπου. Τα νομίσματα της είχαν μεγάλη αγοραστική αξία, έγιναν σύντομα προσφιλή στο Αιγαίο, στην Κεντρική και Νοτιότερη Ελλάδα, στην Ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και κυρίως στην Αίγυπτο, η οποία είχε ανάγκη ισχυρού νομίσματος, αφού η ίδια ασπάσθηκε τη νομισματική οικονομία και εξέδιδε συστηματικά νόμισμα μόλις στους ελληνιστικούς χρόνους, επί Πτολεμαίων.

Το αιγινητικό νόμισμα *οι χελώνες* από κοινού με τις *γλαύκες* των Αθηνών και τους *πώλους* της Κορίνθου κατέκλυσαν επί πολύ τις αγορές, γι' αυτό άλλωστε και σ' όλη τη διάρκεια της νομισματικής παραγωγής τους, οι συγκεκριμένες πόλεις δεν άλλαξαν αυτούς τους τύπους ως σύμβολά τους. Τα αιγινητικά νομίσματα επέδρασαν καθοριστικά στις νομισματοκοπίες, που από νωρίς εκδηλώθηκαν στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων. Η επίδραση αυτή ήταν πολυδιάστατη:

α) στην νοοτροπία της εγχρήματης οικονομίας, που υιοθετήθηκε από τις ανεξάρτητες πόλεις και η οποία προέκυψε ως αδήριτη ανάγκη για την ανάπτυξη και απρόσκοπτη διακίνηση των εμπορευμάτων.

β) στην τεχνική κατασκευής νομίσματος με την υιοθέτηση του άτυπου, έγκοιλου τετραγώνου ως οπισθότυπο και στην πλήρη απουσία επιγραφής, με ελάχιστες εξαιρέσεις, - κατά τις οποίες παραδίδεται ένα γράμμα, όπως το Δ σε νόμισμα με την απεικόνιση λύρας, οπότε άνετα η εκδότρια αρχή ταυτίζεται με την Δήλο. Η ταύτιση αυτών των ανεπίγραφων νομισμάτων είθισται να γίνεται είτε σε σχέση με τα κατοπινά ενεπίγραφα νομίσματα μιας πόλης / νησιού, όταν βεβαίως διατηρείται ομόλογη θεματολογία ή με την εύρεση τους σ' ένα νησί, οπότε, το τελευταίο, θεωρείται ότι υπήρξε ο τόπος έκδοσης.

γ) το σπουδαιότερο στοιχείο της επίδρασης υπήρξε η υιοθέτηση του λεγομένου αιγινητικού σταθμητικού κανόνα (σύστημα βάρους), που επέτρεψε την ανεμπόδιστη κυκλοφορία, αλλά και την αποδοχή του χρήματος ενδοκυκλαδικά, χωρίς την ανάγκη συναλλαγματικής διαδικασίας. Μόνον δυο νησιά δεν αφομοίωσαν τον αιγινητικό σταθμητικό κανόνα, η Δήλος, λόγω της επιροής σ' αυτήν του Πεισιστράτου, τυράννου των Αθηνών, με αποτέλεσμα την εκ μέρους της αποδοχή του ευβοϊκού - αττικού σταθμητικού κανόνα, και η Μήλος που ασπάστηκε τον μιλησιακό ή λυδικό κανόνα.

Την επαύριο των Μηδικών η σύμπηξη της Δηλιακής — Αθηναϊκής Συμμαχίας λειτούργησε κατ' αρχήν λυτρωτικά για τους καταπονημένους νησιώτες, που δεν έπαυσαν να κινδυνεύουν άμεσα από μια μελλοντική επίθεση των Περσών. Τα περισσότερα νησιά παρεισέφρησαν χωρίς περιστροφές στο στρατιωτικό - πολιτικό - οικονομικό αυτό σχήμα, που τους εγγυώταν την διατήρηση της ανεξαρτησίας τους. Στα μέλη επιβλήθηκαν, όχι μόνον αποστολή πλοίων, τα οποία θα ενίσχυαν τον υπάρχοντα στόλο, αλλά και τακτή οικονομική εισφορά, η οποία τροφοδοτούσε το κοινό ταμείο. Η εισφορά αυτή, ωστόσο, στη συνέχεια μεταβλήθηκε σε δυσμενείς φόρους, οι οποίοι απορροφώνταν από την Αθήνα, όπου και είχε μεταφερθεί το κοινό ταμείο από την Δήλο. Οι αρχαϊκές και πρώιμες κλασικές νομισματοκοπίες των κυκλαδικών νησιών είχαν ήδη εκπνεύσει, όταν επιβλήθηκε το - επονείδιστο γι' αυτά - αθηναϊκό απαγορευτικό ψήφισμα που σήμαινε αναστολή των επιχώριων νομισματοκοπιών και επιβολή του αθηναϊκού νομίσματος, των μέτρων και των σταθμών, περί τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Η επακριβής χρονολόγηση του ψηφίσματος απασχόλησε έντονα τους ερευνητές και προτάθηκαν είτε η περίοδος έως το 445 π.Χ. ή οι αρχές της δεκαετίας του 440 π.Χ. είτε η δεκαετία του 420 π.Χ. Για την τελευταία χρονολόγηση χρησιμοποιήθηκαν ως αποδεικτικά στοιχεία, όχι μόνον η μορφή των γραμμάτων της επιγραφής, αλλά αφ' ενός ένα χωρίο του Αριστοφάνη από τους Όρνιθες (στ. 1040 - 41), χρονολογημένο το 414 π.Χ., όπου γίνεται λόγος σκωπτικά για την άρση του νομισματικού δικαιώματος των πόλεων και την χρήση των αθηναϊκών μέτρων και σταθμών και αφ' ετέρου η εύρεση δυο αντιγράφων του νόμου στις πόλεις Σύμη και Τρωάδα, για τις οποίες γνωρίζουμε ότι έγιναν μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας μετά το 433 π.Χ. και 427 π.Χ. αντίστοιχα.

Με την πτώση των Αθηνών στο τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, το 404 π.Χ. και την αλλαγή των κέντρων ελέγχου, οι Κυκλάδες ανέπνευσαν ανεξάρτητες, παρά τις ταλανισμένες και πάλι περιόδους που ακολούθησαν, καθώς ο αντίκτυπος των Αθηναϊκών - Σπαρτιατικών αγώνων είχε συνέπειες και σ' εκείνες.

Κατόπιν περιήλθαν στη νέα επικυριαρχία των Μακεδόνων και των Πτολεμαίων που εναλλασσόμενα ασκούσαν την εξουσία στους Κυκλαδίτες. Η νομισματική τους δραστηριότητα αναβίωσε κατά τον 4ο αι. π.Χ., από τα περισσότερα όμως νησιά ποτέ πια δεν παρήχθησαν τόσο πολύτιμα αλλά και θαυμαστά έργα της μικροτεχνίας, όπως κατά τον 6ο και αρχές του 5ου αι. π.Χ. Εξαίρεση αποτελούσαν κατά τους 4ο - 2ο αι. π.Χ. οι αργυρές νομισματοκοπίες της Άνδρου, της Νάξου της Πάρου και της Τήνου, ενώ με μικρές, αριθμητικά, αργυρές εκδόσεις εκπροσωπήθηκαν η Δήλος, η Θήρα, η Καρθαία στην Κέα, η Μήλος, η Σίφνος και η Σύρος.

Πριν περάσουμε στην παρουσίαση των κυκλαδικών νομισμάτων είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσει κανείς τη συμμετοχή των κυκλαδικών νησιών στο ταμείο της πρώτης Αθηναϊκής Συμμαχίας, τον *νησιωτικό φόρο* που πλήρωναν όλες οι Κυκλάδες από τη στιγμή της εισόδου τους σ' αυτή, αλλά και τα διαστήματα της απουσίας τους. Τα δωρικά νησιά Θήρα, Μήλος, Ανάφη προστέθηκαν αργότερα στον κορμό της Συμμαχίας. Άλλωστε οι Σύμμαχοι διέθεταν πλοία και όφειλαν επίσης να αποδίδουν στους Αθηναίους σημαντικά προϊόντα τους. Οι αυξομειώσεις του ύψους της συνολικής εισφοράς που πλήρωναν τα νησιά αντικατοπτρίζουν πλήρως την οικονομική ακμή στην αρχή, κι αργότερα την πλήρη παρακμή τους, όταν πια δεν διέθεταν δικά τους νομίσματα κι ήσαν, ωστόσο, υποχρεωμένα να καταθέτουν δυσβάστακτους φόρους στο κοινό ταμείο, ιδιαίτερα κατά την κρίσιμη περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου.

Βασική πηγή γνώσης για την πρώτη Αθηναϊκή Συμμαχία, εκτός από τις φειδωλές φιλολογικές μαρτυρίες, αποτελούν οι γνωστοί Αθηναϊκοί Φορολογικοί Κατάλογοι (στο εξής ως ΑΦΚ). Συντάσσονταν κάθε χρόνο από το 454 π.Χ., οπότε μεταφέρθηκε το Συμμαχικό Ταμείο από την Δήλο στην Αθήνα, ως το 410/09 π.Χ. Ως υπεύθυνοι για την διοίκηση της Συμμαχίας οι Αθηναίοι, ήσαν εκείνοι, οι οποίοι καθόρισαν με βάση την έκταση των πόλεων και την οικονομική τους κατάσταση, ποιά απ' αυτές θα πρόσφερε πλοία και πόσα, και ποιά θα πλήρωνε φόρο και τι ύψους. Φαίνεται ότι το συνολικό ποσό που συγκεντρωνόταν στην πρώιμη περίοδο, μετά τη σύμπηξη της Συμμαχίας, ήταν 460 περίπου τάλαντα, ενώ αργότερα είναι βέβαιον ότι ποίκιλε αυξομειούμενο. Οι Ελληνοταμίες, μετά τη συγκέντρωση των χρημάτων από τα μέλη της Συμμαχίας κατάρτιζαν έναν κατάλογο των μελών, τον οποίο κατόπιν χάρασσαν σε λίθο. Στην δεκαετία του 420 π.Χ. επιβλήθηκε με αθηναϊκό ψήφισμα το αθηναϊκό νόμισμα για χρήση του από τις συμμαχίδες πόλεις και απαγορεύθηκε η έκδοση αργυρών νομισμάτων εκ μέρους των Κυκλαδιτών. Οι τελευταίοι, βάσει κανονισμού, αναγκάστηκαν να ανταλλάξουν τα νομίσματά τους με τα αθηναϊκά και ανέστειλαν τις εκδόσεις τους. Μια καινοφανής κατηγορία φορολογουμένων εμφανίζεται το 433 π.Χ., οπότε μικρές πόλεις ως νέα μέλη πλήρωσαν χωρίς πίεση με τη βούλησή τους εισφορά.

Οι ΑΦΚ αποτελούν αδιάψευστες μαρτυρίες για την *εικόνα* της οικονομικής κατάστασης ενός νησιού. Κι ενώ για τα μεγάλα σημαντικά νησιά ήσαν αναμενόμενα τα υψηλά ποσά εισφοράς στο Συμμαχικό Ταμείο, καθώς η νομισματική τους δραστηριότητα ήταν έντονη, εκπλήσσει το γεγονός ότι και μικρότερα νησιά συμμετείχαν με μη καταφρονητέα ποσά.

Η Ίος, μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας από το 478/7 π.Χ., εμφανίζεται στους ΑΦΚ από το 454/3 π.Χ. και εξής με μεγάλα χρονικά χάσματα ως το 419/8 π.Χ. Το υψηλότερο ποσό που συνεισέφερε δεν ξεπερνούσε το 1 τάλαντο, ενώ μικρότερα ποσά που κατέβαλε ήταν της τάξεως των 840 - 3000 δρχ. Από τους εκδότες των ΑΦΚ συζητείται η περίπτωση να προέβαινε σε μερική καταβολή φόρου, δηλαδή πληρωμή με δόσεις.

Οι Μυκόνιοι, μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας από το αρχικό της στάδιο, μόλις το 452/1 ως το 416/5 π.Χ. με σποραδικές μνείες τους κατ' αυτή τη περίοδο, πλήρωναν, αρχικά 1 τάλαντο και 3000 δραχμές κι αργότερα συνήθως 1 τάλαντο ή 2 το 425/4, μέσα στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, όταν η Αθήνα, ούτως ή άλλως σκλήρυνε την στάση της έναντι όλων των μελών της, προκειμένου να τους απομυζεί όλο και μεγαλύτερα ποσά.

Η Άνδρος, παρ' όλο που ανήκε από το 478/7 π.Χ. στην Αθηναϊκή Συμμαχία δεν πλήρωνε εισφορά,

παρά από το 451/0, με μικρές ενδιάμεσες διακοπές, ως το 416/5 π.Χ., έτος κατά το οποίο ο Θουκυδίδης την αναφέρει ως φόρου υποτελή. Αρχικά φαίνεται ότι εξαγόραζε τους φόρους προσφέροντας πλοία για τον κοινό στόλο. Το ποσό της εισφοράς είναι πολύ υψηλό και κυμαίνεται από τα 6 - 15 τάλαντα, πράγμα απολύτως συνεπές προς την ανθηρή οικονομική της κατάσταση και το πολύτιμο νόμισμα, που από νωρίς εξέδωσε.

Στην Κέα παρατηρείται ένα άλλο φαινόμενο. Ενώ οι Κείοι προσφέρουν από κοινού χρήματα στο Συμμαχικό Ταμείο, αναγράφονται χωριστά στους ΑΦΚ οι Κορήσιοι, οι οποίοι συμμετέχουν το 451/50 π.Χ. με το ποσό των 2 ταλάντων και 1500 δρχ., ενώ αμέσως κατόπιν καταθέτουν κοινό φόρο με τους υπόλοιπους Κείους. Η κοινή εισφορά των Κείων είχε ήδη αρχίσει από το 478/7 π.Χ., οπότε έγιναν μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας με την μορφή διάθεσης πλοίων, όπως άλλωστε συνέβη και με άλλα νησιά. Η καταβολή υψηλών ποσών ως φόρων της τάξεως των 3 - 10 ταλάντων άρχισε από το 451/0 και συνεχίστηκε έως το 410/09 π.Χ.

Επίσης από το 478/7 π.Χ. μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας οι Κύθνιοι υποχρεώνονταν να διαθέτουν τα πλοία τους για την ενίσχυση του συμμαχικού στόλου, αν και τα πράγματα άλλαξαν από το 450/49 και εξής με την καταβολή 3 - 6 ταλάντων ως το 416/5 π.Χ.

Οι φόροι που πλήρωναν οι Νάξιοι ήταν από τους υψηλότερους και έφθασαν τα 15 τάλαντα στις περιόδους των πολιτικών και οικονομικών διασαλεύσεων κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου το 425/4 π.Χ. Πάντως και τα συνηθισμένα ποσά που κατέβαλε από το 450/49 π.Χ., ύψους 6 - 9 ταλάντων, είναι ενδεικτικά για την οικονομική της ακμή, ενώ μέχρι τότε, από το 478/7, που ανήκε στην Αθηναϊκή Συμμαχία, δεν απέφυγε ασφαλώς την υποχρέωση να στέλνει πλοία της, ενισχύοντας τον κοινό στόλο.

Ακριβώς τα ίδια φαινόμενα επαναλαμβάνονται και στην περίπτωση της Πάρου, με την διάθεση πλοίων από την αρχή κιόλας της σύμπηξης της Αθηναϊκής Συμμαχίας. Πρέπει να επισημανθεί ότι η συμμετοχή της στο κοινό ταμείο ξεπερνάει το ποσό που έδινε οποιοδήποτε άλλο νησί. Από 16 τάλαντα το 450/49 έφθασε τα 18 το 446/45 και 418 π.Χ., κατά το κρίσιμο έτος 425 π.Χ. άγγιξε το εκπληκτικό ύψος των 30 ταλάντων, πράγμα που αποδεικνύει τις τεράστιες πιέσεις που ασκούσε η Αθήνα, αλλά και την υγιή οικονομία του νησιού.

Η Σέριφος, ακολουθώντας την τύχη των περισσότερων νησιών, δίνει τα πλοία της, όντας από την αρχή εγκολπωμένη στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Οι μικρές και σπάνιες εισφορές της από το 451/0-416/5 π.Χ. δεν ξεπερνούν τα 1 - 2 τάλαντα.

Η Σίκινος, όπως και άλλα νησιά δεν εισήλθε στην Αθηναϊκή Συμμαχία από την αρχή της δημιουργίας της, μετά τα Περσικά, ωστόσο εμφανίζεται το όνομά της στους ΑΦΚ για πρώτη φορά το κρίσιμο έτος 425/4 π.Χ., εφ' όσον αναγκάστηκε να πληρώσει 10 τάλαντα. Το υπέρογκο αυτό ποσό, για τα δεδομένα του νησιού, μειώθηκε αμέσως τα επόμενα χρόνια, από το 422/1 ως και το 416/5 π.Χ. σε 1000 και 500 δραχμές αντίστοιχα.

Οι Σίφνιοι μετά την διάθεση πλοίων από το 478/7 π.Χ., κατέβαλαν από το 450/49 π.Χ. κατά περιόδους 3 τάλαντα, το δε 425/4 π.Χ. τριπλασιάστηκε το ποσό στα 9 τάλαντα. Χωρίς μνεία του ποσού, η Σίφνος αναφέρεται για τελευταία φορά το 416/5 π.Χ.

Ισχνή υπήρξε η χρηματική εισφορά της Σύρου - αν και από το 478/7 π.Χ. υπήρξε μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας - επακόλουθο προφανώς της νομισματικής της αδράνειας, καθώς δραστηριοποιήθηκε νομισματικά μόλις από τον 3ο π.Χ. αι. Στους ΑΦΚ εμφανίζεται χωρίς μεγάλα χρονικά κενά από το 452/1 π.Χ. με τα μικρά ποσά των 1000 - 1500 δρχ. και το 425/4 π.Χ. του 1 ταλάντου.

Οι Τήνιοι, μετά την κοινή με άλλους νησιώτες τύχη για διάθεση πλοίων από το 478 π.Χ., ως τα μέσα του αιώνα, από το 450/49 π.Χ. συμμετέχουν με 2 - 3 τάλαντα, ώσπου το 425/4 π.Χ. τους επιβλήθηκε το ποσό των 10 ταλάντων. Δεν γνωρίζουμε το ποσό που πλήρωσαν κατά το 422/1 π.Χ., οπότε αναφέρονται για τελευταία φορά στους ΑΦΚ.

Οι Αμόργιοι, κι όχι μεμονωμένες πόλεις του νησιού, αναφέρονται πρώτη φορά το 434/3 σε μια ειδική κατηγορία *πόλεις αὗται φόρον ταχσάμεναι* να πληρώνουν 1 τάλαντο ετησίως ως το 429/8 π.Χ. Πρόκειται για ένα σχετικά χαμηλό ποσό, ανάλογο της πολιτικής ασημαντότητας του νησιού, που πάντως ήταν σε θέση να το πληρώσει.

Για τους Αναφαίους εικάζεται ότι δεν υπήρξαν μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας ως την κατάληψη της Θήρας από τους Αθηναίους (431 π.Χ.), καθώς αναφέρονται για πρώτη φορά το 428/7 π.Χ. καταθέτοντας στο κοινό ταμείο μόλις 1000 δρχ. Το 425/4 επανεμφανίζονται στους ΑΦΚ να πληρώνουν από κοινού με την Κερία 10 1/2 δραχμές, ενώ το 422/1 και το 416/5 π.Χ. αναφέρονται και πάλι, χωρίς όμως να γίνεται μνεία του ποσού.

Η Θήρα, ανεξάρτητη ως το 431 π.Χ., οπότε, κατά τον Θουκυδίδη, καταλήφθηκε από την Αθήνα, κατέθεσε στο Συμμαχικό Ταμείο 3 τάλαντα το 430/29 - 429/8 και 5 τάλαντα το 425/4 π.Χ. Δεν σταμάτησε να το ενισχύει κατά τις περιόδους 422/1 και 416/5 π.Χ., αλλά δεν διασώθηκαν στον αρχαίο λίθο τα αντίστοιχα ποσά.

Σύμφωνα με τους εκδότες των ΑΦΚ οι Κιμώλιοι δεν πρέπει να συμμετείχαν στις διαπραγματεύσεις του 478 π.Χ., εφ' όσον δεν συνδέθηκαν με την Αθηναϊκή Συμμαχία από την ίδρυσή της. Για πρώτη φορά εμφανίζονται στους ΑΦΚ το 425/4 π.Χ. ιδιαίτερα επιβαρυμένοι, καθώς υποχρεώθηκαν να συνεισφέρουν 10 τάλαντα. Για μια ακόμη φορά φαίνεται ότι κατέθεσαν στο κοινό ταμείο το 416/5 π.Χ., ποσό άγνωστου ύψους.

Η Μήλος, έξω από τους κόλπους της Αθηναϊκής Συμμαχίας, μέχρι το 416/5 π.Χ., οπότε, κατά τις πληροφορίες του Θουκυδίδη, καταλήφθηκε από τους Αθηναίους, δέχθηκε για πρώτη φορά την επιβολή φόρου το 425 π.Χ., προσφέροντας το πολύ υψηλό ποσό των 15 ταλάντων. Δεν χωρεί όμως αμφιβολία ότι ήταν σε θέση να το πληρώσει, καθώς έκοψε χωρίς προβλήματα νόμισμα και μάλιστα καλής ποιότητας, μόλις πριν από την κατάληψη από τους Αθηναίους.

Οι Φολεγάνδριοι, δεν υπήρξαν μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας, ωστόσο το 425/4 και αργότερα το 419/8 π.Χ. υποχρεώθηκαν να καταβάλουν 2000 και 1000 δρχ. αντίστοιχα, χαμηλά ποσά, αφού ασφαλώς ήταν αδύνατο να καταβάλουν μεγαλύτερα.

Η Γυάρος και η Δήλος δεν θα πλήρωναν εισφορές, εφ' όσον δεν αναφέρονται στους ΑΦΚ.

Η απομύζηση των οικονομικών πόρων των Κυκλαδιτών, η αναστολή του δικαιώματος για έκδοση μεγάλου, αργυρού νομίσματος από τα μέσα του 5ου π.Χ. αι., αλλά και η υποχρεωτική διοχέτευση των προϊόντων τους στην Αθήνα, όπως το γνωρίζουμε από πλείονες περιπτώσεις, επέφεραν, όπως ήταν φυσικό στις Κυκλάδες οικονομικό μαρασμό, από τον οποίο δεν συνήλθαν, παρά όταν χαλάρωσε η αθηναϊκή κυριαρχία με το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου. Πολλά νομισματοκοπεία επαναλειτούργησαν τότε δυναμικά με την έκδοση μικρών αργυρών και κυρίως χάλκινων κερμάτων - που έμελλε να υποκαταστήσουν οριστικά τις μικρές αργυρές υποδιαιρέσεις - ικανών να καλύψουν τις καθημερινές μικροσυναλλαγές της εσωτερικής αγοράς.

Τα παλαιότερα νομίσματα των Κυκλαδιτών, από τεχνική, αλλά και τεχνοτροπική άποψη, διαμορφώνουν ένα κλειστό σύνολο που διέπεται από κοινά χαρακτηριστικά. Το πολύ παχύ πέταλο του νομίσματος και το έγκοιλο τετράγωνο θυμίζουν αντίστοιχα νομίσματα της Αίγινας. Οι οπισθότυποι, άτυποι στην αρχή, διαμορφώνουν το έγκοιλο τετράγωνο, που η μορφή του μεταλλάσσεται συνέχεια: απλό παίξιμο γραμμών θα διαμορφώσει τρίγωνα, τετράγωνα, χιασμούς, τα φτερά του ανεμόμυλου. Η ανάγκη για την πλήρωση του εδάφους του οπισθοτύπου με μορφή θα προβάλει στους πρώιμους κλασικούς χρόνους, όταν ο χαράκτης καθ' υπόδειξη της πολιτείας χαράσσει *σήματα*, που συνήθως αποτελούν θεματικές προεκτάσεις των εμπροσθοτύπων (ο θεός και το σύμβολό του), αλλά όχι αναγκαστικά. Οι επιγραφές που ταυτίζουν το νομισματικό προϊόν με την αρχή που το εξέδωσε δεν είναι φαινόμενο των πρώιμων αρχαϊκών κοπών. Μερικά γράμματα, τα αρχικά του εθνικού, θα αποδοθούν κατόπιν, ώσπου να εκφρασθεί πλέον οριστικά το όνομα των πολιτών στα επίσημα αυτά κρατικά προϊόντα. Άλλωστε από τους κλασικούς χρόνους ο οπισθότυπος θα φιλοξενήσει, εκτός από την κύρια παράσταση, υπό μορφήν μονογραμμάτων ονόματα αρχόντων ή ίσως υπαλλήλων και δευτερεύοντα σύμβολα.

Στους εμπροσθοτύπους το απέριττο των παραστάσεων κι ο θαυμαστός αρχαϊκός ρυθμός αντανα-

κλούν τα σύγχρονα ρεύματα της πλαστικής, των αναγλύφων και της αγγειογραφίας κι ασφαλώς οι ρίζες τους εκκινούν από τον εξαίσιο ρυθμό των ιωνικών κέντρων. Πηγή έμπνευσης για την εικονογραφία που επελέγη να σφραγίσει τα κυκλαδικά νομίσματα των αρχαϊκών χρόνων αποτελούν η ίδια η φύση, τα όντα της, τράγοι, βάτραχοι και δελφίνια, χαραγμένα με ραδινές αναλογίες και την μοναδική χάρη του αρχαϊκού ρυθμού. Έτσι νατουραλιστικά αποδοσμένα μας κατέλιπε η αρχαία τέχνη τα όντα του ζωϊκού βασιλείου, αλλά και δαιμονικές φιγούρες στους σφραγιδόλιθους. Τράγοι ή αίγες ή κριάρια γονατιστά, αίγες με γυρισμένο πίσω κεφάλι, δελφίνια, βάτραχοι και κοχύλια, αλλά και το τρομερό γοργόνειο, απεικονίστηκαν με ενθουσιώδη χρήση, με φαντασία και κομψότητα. Κι ύστερα παραστάθηκαν οι θεοί που λατρεύθηκαν, κεφαλές ή ολόκληρες οι μορφές τους, ανθρώπινοι και προσιτοί, καθόλου απόμακροι, μύθοι που είναι συνδεδεμένοι με την καταγωγή τους ή δοξασίες συρραμμένες με τον λατρευτικό τους κύκλο, απ᾽ όπου εκπηδούν άλλοτε δαιμονικές μορφές κι άλλοτε χαρακτηριστικά σύμβολά τους. Η θεματογραφία δεν εξαντλείται σ᾽ αυτά, αφού ιχνηλατήθηκαν όλες οι *μνήμες* των μύθων και της ιστορίας των Κυκλαδιτών κι έτσι αποτυπώθηκαν στην νομισματική μικροτεχνία τοπικοί ήρωες στην ύψιστη στιγμή του κατορθώματος, που τους καθιέρωσε στη κοινή συνείδηση, τα σύμβολα τους, μορφές επιφανών πνευματικών προσώπων, που είχαν περάσει σε μια μυθολογική σφαίρα, όπως ο Όμηρος. Δημιουργήθηκαν συνθέσεις έξοχες καλλιτεχνικά, στιγμιοτυπικές παραστάσεις, οι οποίες φιλοτεχνήθηκαν - τουλάχιστον οι περισσότερες από αυτές - από καλλιτέχνες χαράκτες κι όχι απλούς τεχνίτες ενός νομισματικού εργαστηρίου. Και γεννιέται εύγλωττα το ερώτημα, αν αυτοί οι καλλιτέχνες ή ολόκληρη η συντεχνία των μελών του νομισματοκοπείου, επιχωρίαζαν σ᾽ ένα νησί ή ήσαν περιπλανώμενοι. Το θέμα αφορά ούτως ή άλλως στην γενικότερη προβληματική για την λειτουργία των νομισματοκοπείων στην αρχαιότητα και είναι βέβαιο ότι επρόκειτο για συντεχνίες, οι οποίες εργάζονταν, όπου κι όποτε τους καλούσαν.

Στους ελληνιστικούς χρόνους το νόμισμα θα χρησιμοποιηθεί από τον μονάρχη ως μέσο προπαγάνδας της εξουσίας του κι είναι φυσικό να θέσει σ᾽ αυτό το πορτραίτο του και τα δικά του σύμβολα, που καταξιώνουν και προβάλλουν την δύναμή του. Στις Κυκλάδες δεν πέρασε ποτέ αυτή η νοοτροπία, γιατί ποτέ δεν βρέθηκαν κάτω από τέτοιο πολιτειακό καθεστώς, όσο κι άν η αυτονομία τους διακυβεύθηκε από ξένες δυνάμεις. Απόκλιση θ᾽ αποτελέσει μια σύντομη αργυρή έκδοση των Τηνίων, η οποία ακολουθεί τους τύπους των νομισμάτων του Μεγάλου Αλεξάνδρου, κεφαλή Ηρακλέους και ένθρονο Δία. Στους αυτοκρατορικούς, όμως, χρόνους την απεικόνιση των εμπροσθοτύπων συνθέτει το πορτραίτο του αυτοκράτορος, επιβεβλημένο από το νέο κέντρο εξουσίας, τη Ρώμη, διαβλητό, πάντως, σε αρκετές περιπτώσεις, στις οποίες φαίνεται πως η πολιτεία μπορούσε να χρησιμοποιεί τύπους της αρεσκείας της. Οι οπισθότυποι, κατά την ίδια περίοδο εικονογραφούνται με θέματα της προσωπικής επιλογής των Νησιωτών, στον κύκλο των οποίων έχουν παρεισφρήσει και θεότητες ανατολικής προέλευσης, όπως ή Ισις.

Οι χρονολογήσεις αυτών των πρώτων νησιωτικών κοπών επιτεύχθηκαν α) χάρη στους *θησαυρούς*, στους οποίους εντοπίστηκαν και συνυπήρχαν με άλλες εκδόσεις, β) με την τεχνοτροπική ανάλυση και την συνεπικουρία άλλων δευτερευόντων νομισματικών κριτηρίων, γ) με βάση τα νομίσματα της Αίγινας, οι περίοδοι κοπής των οποίων συζητήθηκαν εκ νέου διεξοδικά από τους ερευνητές με την αφορμή ενός πρόσφατου σημαντικού ευρήματος από την Hollm (Αλβανία).

Στην συνέχεια θα παρουσιαστούν συνοπτικά τα νομισματοκοπεία που λειτούργησαν στις Κυκλάδες με τους αντιπροσωπευτικούς νομισματικούς τύπους κατά περιόδους και κατόπιν θα επιχειρηθεί η ιχνηλάτηση αυτών των νομισμάτων σε *θησαυρούς*, δηλαδή η γεωγραφική τους κατανομή, το ταξίδεμά τους προς άλλους τόπους, όπως βέβαια και η διείσδυση των ξένων νομισμάτων στα νησιά των Κυκλάδων. Στους καταλόγους που συγκροτήθηκαν, κατά νησί, αποδόθηκαν νομίσματα μόνον των δημοσιευμένων συλλογών που απόκεινται σε όλα τα Νομισματικά Μουσεία, σε μερικές μόνο ιδιωτικές συλλογές και σε ορισμένους καταλόγους δημοπρασιών. Οι κατάλογοι των νομισμάτων είναι τυπολογικοί, γι᾽ αυτό δεν καταγράφονται οι υποδιαιρέσεις των αργυρών και δεν συμπεριλήφθηκαν αδημοσίευτα νομίσματα - πλήν μεμονωμένων περιπτώσεων - εφ᾽ όσον δεν υπήρχε πρόθεση της μελέτης των μητρών για την σύνθεση ενός συντάγματος (corpus).

Περιγράφονται ξεχωριστά όλοι οι γνωστοί τύποι των αργυρών και των νομισμάτων των αυτοκρατορικών χρόνων, ενώ τα χάλκινα νομίσματα περιγράφονται ομαδοποιημένα. Στις περιπτώσεις, κατά τις οποίες υπάρχει πρόσφατη μελέτη του συνόλου ή μέρους των νομισμάτων ενός νησιού, παραπέμπεται ο εκάστοτε νομισματικός τύπος στην εν λόγω μελέτη, χωρίς την παράθεση των νομισμάτων που φυλάσσονται σε άλλες συλλογές.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Σύμφωνα με τη Σούδα οι τρεις μεγάλες πόλεις του νησιού Αρκεσίνη, Αιγιάλη και Μινώα ιδρύθηκαν από τον Σάμιο Σιμμία. Η έντονη εμπορική κίνηση της Αμοργού φαίνεται από τους πολλούς ξένους, οι οποίοι, όπως παραδίδεται επιγραφικά, κατοικούσαν στην Μινώα και την Αρκεσίνη, Μιλησίους, Σαμίους και Ναξίους αντίστοιχα. Νομισματική τεκμηρίωση τέτοιων εγκαταστάσεων αποτελεί η κεφαλή λέοντος που εμφανίζεται ως σύμβολο στα νομίσματα των Αιγιαλέων, μνεία στο σαμιακό ή μιλησιακό πληθυσμιακό στοιχείο. Η σημασία των λιμανιών του νησιού φαίνεται ότι ήταν μεγάλη για όσους είχαν ενδιαφέρον για το εμπόριο. Στο νησί άκμαζε η βιοτεχνία των περίφημων *ἀμοργινῶν* ή *ἀμοργιδῶν* λεπτών, διάφανων υφασμάτων κι αργότερα στους ρωμαϊκούς χρόνους πλούσιοι Ρωμαίοι, παραθέριζαν εδώ, στο νησί που κατά τον Στέφανο Βυζάντιο *ἐκαλεῖτο δὲ καὶ Παγκάλη καὶ Ψυχία*, όπως και σε άλλα μικρά νησιά του Αιγαίου. Οι επιγραφές αλλά και τα νομίσματα (του 4ου αι. π.Χ.) αποδεικνύουν ότι στο νησί από το δεύτερο κιόλας μισό του 4ου αι. π.Χ. οι τρεις πόλεις είχαν διαμορφώσει μια πολιτική συνοχή, ένα Κοινό, κατάσταση την οποία διακρίνει κιόλας κανείς κατά την περίοδο της Αθηναϊκής Συμμαχίας, οπότε αναφέρονται στους ΑΦΚ ως *Αμόργιοι*.

Η Αμοργός έθεσε σε κυκλοφορία μόλις από τον 3ο αι. π.Χ. αργυρό και λίγο νωρίτερα, από τον 4ο αι. π.Χ. χάλκινο νόμισμα, με κέντρα έκδοσης την Αιγιάλη, την Αρκεσίνη και την Μινώα, που συνέθεταν και τα βασικά αστικά της κέντρα. Από τον 4ο αι. π.Χ. παραδίδεται βραχεία νομισματική παραγωγή από τους Αμόργιους, που έκοψαν, πιθανώς, ως Κοινό. Η αργυρή νομισματοκοπία - τουλάχιστον με τα δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας - περιορίζεται σε δυο εκδόσεις της Αιγιάλης του 2ου αι. π.Χ. με κύρια θέματα τον Ασκληπιό ή Δία, μια γυναικεία πυργοστεφή κεφαλή και τον Πάνα. Η εργασία της χάραξης είναι κακότεχνη, καθώς δεν προήλθε παρά από έναν απλό ατάλαντο χαράκτη, και εν πάση περιπτώσει συντονίζεται με το γενικότερο κλίμα της εποχής για ατημέλητες σφραγίδες, απόρροια ίσως της οικονομικής ένδειας, που παρακώλυε την πρόσκληση σύγχρονων καλλιτεχνών. Το αντικείμενο που παριστάνεται σε αρκετούς οπισθότυπους νομισμάτων των Αμοργίων και της Αιγιάλης, αν και αρχικά θεωρήθηκε ως κάποιο απροσδιόριστο λατρευτικό σύμβολο, κατόπιν ερμηνεύθηκε - σωστά - ως σικύα (βεντούζα) και συνδέθηκε με τον ιατρό θεό Ασκληπιό. Τα χάλκινα νομισματικά προϊόντα της Αιγιάλης παρουσιάζουν διευρυμένο θεματολόγιο, χωρίς να παραλείπουν να υιοθετούν και τους τύπους των αργυρών. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους η πόλη δεν έχει να επιδείξει ιδία, ισχυρή νομισματοκοπία - συνέπεια της οικονομικής παράλυσης, που βεβαιώνεται και από το σύγχρονο επιγραφικό υλικό - καθώς γνωρίζουμε μόνον χάλκινα κέρματα που κόπηκαν με τα πορτραίτα της Ιουλίας Δόμνας και του Καρακάλλα. Μάλιστα μια εύπορη Αμοργινή, η Συντύχη, προκειμένου να επιδείξει την αφοσίωση της στον ρωμαίο αυτοκράτορα Καρακάλλα, του έστησε ανδριάντα στην Μινώα.

Την ίδια εικόνα για τους αυτοκρατορικούς χρόνους, από άποψη νομισματική, δείχνει και η Μινώα, η οποία επίσης θα προβεί στην άσκηση του νομισματικού δικαιώματος - που ούτως ή άλλως δεν το είχαν στερήσει οι Ρωμαίοι από τις πόλεις - μόνον επί Ιουλίας Παύλας και Ιουλίας Μαμαίας, απεικονίζοντας τα πορτραίτα τους, έτσι όπως τα γνώρισαν μέσα από τα επίσημα αργυρά ή χάλκινα νομίσματα που διοχετεύονταν στην επαρχία από το νομισματοκοπείο της Ρώμης. Οι οπισθότυποι ακολουθούν το δίδυμο Απόλλωνος,

Αρτέμιδος, ως Κιθαρωδού και Αγροτέρας αντίστοιχα. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, 2ο-1ο αι. π.Χ., η θεματική στα νομίσματα της Μινώας είναι εμπνευσμένη από τον κύκλο του Διονύσου, που λατρεύεται ως *Μεινοήτης* και πιθανόν η γυναικεία κεφαλή μιας μικρής κοπής να απεικονίζει την Ήρα.

Στις μικρές σειρές του 3ου αι. π.Χ., που γνωρίζουμε από την Αρκεσίνη, χαρασσόταν η μορφή του αγαπητού στις Κυκλάδες θεού Διονύσου και η κεφαλή Αθηνάς. Συζητήσεις προκάλεσε ένα χάλκινο νόμισμα, που φέρει κεφαλή Αθηνάς, τράγο και την επιγραφή ΑΡΓ ή ΑΡΚ και το οποίο ο Π. Λάμπρος, μελετητής της νομισματοκοπίας της Αμοργού απέδωσε στην Αρκεσίνη. Την άποψη αυτή ακολούθησαν και άλλοι ερευνητές. Παρ' όλ' αυτά εκφράστηκαν αντιρρήσεις της πατρότητας της Αρκεσίνης γι' αυτό το χάλκινο το οποίο κατέγραψαν, χωρίς πειστικά κριτήρια, στην θρακική Άργιλο, άποψη που ακολούθησε μεταξύ άλλων και ο P. Becker, μελετητής επίσης των νομισμάτων του νησιού. Ωστόσο η ανεύρεση των νομισμάτων αυτών στην Αμοργό δεν αφήνει αμφιβολίες για την εκδότρια αρχή τους, την Αρκεσίνη.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Κοινό Αμοργίων
Χάλκινα
(4ος / 3ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Ημισέληνος και αστέρι / δυο θύρσοι χιαστί.
β) Κεφαλή Ασκληπιού ή Διός / μέλισσα.
γ) Σικύα (βεντούζα) / μέλισσα.
Επιγραφές: ΑΜΟ.
Λάμπρος 1-2.
(Head, σελ. 481· Head-Σβορώνος, σελ. 614· Weber 4611).

Αιγιάλη
Αργυρά
(3ος π.Χ. αι.)
Ε. Κεφαλή Διός ή Ασκληπιού.
Ο. ΑΙΓΙ, Πάν καθισμένος μετωπικά με σταυρωμένα πόδια, κρατεί σύριγγα,
αρ. στο πεδίο του νομίσματος το λαγοβώλο του.
Λάμπρος 3.
(BMC 1).

Ε. Γυναικεία πυργοστεφής κεφαλή.
Ο. ΑΙΓΙΑ, ό.π.
Λάμπρος 4.

Χάλκινα
(3ος - 2ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Πάν όρθιος ή καθισμένος / σικύα.
β) Κεφαλή Ασκληπιού ή Διός / σικύα.
γ) Κεφαλή Αθηνάς / γλαυξ ή σικύα.

δ) Πυργοστεφής γυναικεία κεφαλή / κεφαλή λέοντος.
ε) Γυναικεία κεφαλή / Πάν.
στ) Κεφαλή Απόλλωνος / Πάν με σύριγγα.
Επιγραφές: ΑΙ, ΑΙΓ, ΑΙΓΙ.
Λάμπρος 5-17.
(BMC 2-6· Head, σελ. 481· Photiadès 1356· Head-Σβορώνος, σελ. 614. Ward 580A· Μαυροκορδάτος 2267· Weber 4612-16· McClean 7225· SNG Cop. 592-596· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 747M-750M)· Pozzi 4480-81· McGill 309· Winterthur 2294).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 1, 1.
M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 712.* Πίν. 1, 2.

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Ιουλία Δόμνα
Ε. Κεφαλή της αυτοκράτειρας.
Ο. ΕΓΙΑΛΕΩΝ, Δήμητρα σε τέθριππο κρατώντας δάδες.
BMC 7 και σελ. xlvii.

Καρακάλλας
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π., όρθιος Διόνυσος με θύρσο και κάνθαρο.
Lambros 1876, 219, αρ. 5.
(Friedlaender 1877, 369 [το αποδίδει λανθασμένα στον Αιγιαλό της Παφλαγονίας]·
BMC σελ. xlvii· Head, σελ. 481· SNG Stockholm II, 1787).

Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 1 , 3.

Ε. ΕΓΙΑΛΕΩΝ και όνομα άρχοντος, ό.π.
Ο. Ήρα και Απόλλων όρθιοι.
Friedlaender 1877, 369 (το αποδίδει λανθασμένα στον Αιγιαλό της Παφλαγονίας).
(BMC, σελ. xlvii· Head, σελ. 481).

Αρχεσίνη
Χάλκινα
(3ος π. Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή Διονύσου / κάνθαρος ή κάνθαρος και θύρσος.
β) Κεφαλή Αθηνάς / αμφορεύς ή τράγος.
Επιγραφές: ΑΡΚ, ΑΡΚΕ, ΑΡΓ.
Λάμπρος 18 - 19 και Lambros 1876, σελ. 219, αρ. 6.
(Becker 376· Photiadès 1357· Head σελ. 481· Weber 4617-18· Winterthur 2295).

Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 1, 4.

Μινώα
Χάλκινα
(3ος - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή Διονύσου / κάνθαρος, πάνω τσαμπί σταφύλι.
β) Κεφαλή Ήρας / αετός με το κεφάλι γυρισμένο πίσω, κλαδί ελιάς.
Επιγραφές: ΜΙ-ΝΩ.
Λάμπρος 22-23.
(Becker, σελ. 378· BMC 8· Head-Σβορώνος, σελ. 614· Ward 580B· Pozzi 4482).

SNG Cop. 597.* Πίν. 1, 5.

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Ιουλία Παύλα
Ε. Κεφαλή της αυτοκράτειρας.
Ο. ΜΙΝΩΗΤΩΝ, Άρτεμις Αγροτέρα δ., στα πόδια της σκύλος.
Λάμπρος 24-25.
(Becker, σελ. 380· Head, σελ. 481).

Ιουλία Μαμαία
Ε. Κεφαλή της αυτοκράτειρας.
Ο. ΜΙΝΟΗΤΩΝ και όνομα άρχοντος, Κιθαρωδός Απόλλων όρθιος κρατεί πλήκτρο και λύρα.
Λάμπρος 26.
(BMC 9).

ΑΝΑΦΗ

Ελάχιστες είναι οι ιστορικές πληροφορίες που εκπηγάζουν από τις αρχαίες φιλολογικές μαρτυρίες, σχετικά με την Ανάφη, ένα από τα λίγα νησιά των Κυκλάδων, όπου είχαν εγκατασταθεί Δωριείς. Μυθολογικά, μας πληροφορεί ο Στέφανος Βυζάντιος, *ἀπὸ Μεμβλιάρου τοῦ σὺν Κάδμῳ πλεύσαντος εἰς ἀναζήτησιν Εὐρώπης Μεμβλίαρος ἐκαλεῖτο· τοῖς δ' Ἀργοναύταις ὑπὸ χειμῶνος τρυχομένοις καὶ σκοτομήνης ἀναφανεῖσα Ἀνάφη ἐπικέκληται.* Η μοίρα της πρέπει να ήταν στενά συνδεδεμένη με κείνη της Θήρας κι έτσι είναι μάλλον βέβαιο ότι συμπαρατάχθηκε με τους ισχυρούς της γείτονες Μηλίους και Θηραίους και δεν προσεχώρησε στους Αθηναίους με το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου. Η εμφάνισή της, ωστόσο, στους ΑΦΚ από το 426/5 π.Χ., δηλαδή μετά την πτώση της Θήρας (430/29 π.Χ.), δηλώνει την εξάρτησή της από την Αθήνα και παράλληλα επιβάλλει ένα terminus ante quem για την αργυρή νομισματοκοπία της.

Αργυρό νόμισμα αποδόθηκε στο νησί μόλις το 1950 από τον Alfred Bellinger, ο οποίος αναγνώρισε ως εκδότρια αρχή την Ανάφη, λόγω του θέματος, του λέβητος, που απεικονίζεται πανομοιότυπα και στα χάλκινα νομίσματα που εξέδωσε το νησί στους κατοπινούς αιώνες. Αν και ο τύπος του αγγείου είναι διαφορετικός, η διακόσμηση με το φύλλο και τα τσαμπιά σταφυλιού, θυμίζουν έντονα νομίσματα της Νάξου, ομόλογης εικονογραφίας. Η απόδοση του λέβητος έχει τα παράλληλά της στην κεραμική του β' μισού του 5ου αι. π.Χ., κι όσο για το έγκοιλο τετράγωνο του οπισθοτύπου, πολύ όμοιο με κείνο της Μήλου, εντάσσεται στην ίδια περίοδο.

Με την επιγραφή ΑΝ και ΑΝΑ ταυτίστηκαν τα χάλκινα νομίσματα του 3ου, 2ου και 1ου αι. πΧ. ως τα νομισματικά προϊόντα της Ανάφης. Συνδεδεμένο το νησί με την επιστροφή των Αργοναυτών, τους οποίους έσωσε από τρικυμία ο Απόλλων, οι Αναφιώτες απεικόνισαν την κεφαλή του θεού στους εμπροσθοτύπους: αποδίδεται κατ᾽ ενώπιον και αποτελεί μακρινό απόηχο των κεφαλών νυμφών ή θεών, όπως τις χάραξαν περίφημοι και επώνυμοι καλλιτέχνες στα εργαστήρια των Συρακουσών, αργότερα της Λαρίσης, της Αμφιπόλεως και άλλων μεγάλων κέντρων από τον 4ο αι. π.Χ. Ο θεός λατρεύθηκε στο νησί ως Αιγλήτης και ως Αναφαίος. Ενας λέβης, ένας κάνθαρος κι ένας αμφορεύς αποτελούν τους οπισθοτύπους των χάλκινων νομισμάτων, ελάχιστων, καθώς φαίνεται ότι κυκλοφόρησαν στο νησί.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά
(Δεύτερο μισό του 5ου π.Χ. αι.)
Ε. Λέβης με δάφνινο στεφάνι στους ώμους, ένα φύλλο στα χείλη και τσαμπιά σταφύλι στις λαβές.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Bellinger 307.

Χάλκινα
(3ος - 2ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή του Απόλλωνος Αιγλήτου σε 3/4 κατ᾽ ενώπιον / λέβης.
β) Κεφαλή Απόλλωνος / κάνθαρος ή αμφορεύς.
Επιγραφές: ΑΝ, ΑΝΑ.
BMC 1-3.
(Hauteroche, σελ. 58· Photiadès 1358· Μαυροκορδάτος 2269· Luynes 2373· Weber 4619-20. McClean 7226-27· SNG Aberdeen (Newnham Davis Coll.) 225· SNG Cop. 598-599· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 751M-752M)· Pozzi 4483-85· Winterthur 2296-97).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 1, 6.
Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 1, 7.

[Αβέβαιης απόδοσης: Molthein 1741].

ΑΝΔΡΟΣ

Σύμφωνα με την αρχαία φιλολογική παράδοση η Άνδρος ιδρύθηκε και ονομάσθηκε από τον γιο του Ευρυμάχου ή του Ανίου, Άνδρο ή Ανδρέα, στον οποίο τη δώρισε ο Ραδάμανθυς. Πολύ νωρίς το νησί πρέπει να εξελίχθηκε σε ισχυρή ναυτική δύναμη, αν κρίνει κανείς από τις αποικίες που ίδρυσε κατά τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. στην δυτική ακτογραμμή του Στρυμονικού κόλπου, αλλά κυρίως από τις αξιολογότατες αποικίες της στην Χαλκιδική. Η ιστορία της Άνδρου είναι παράλληλη με την ιστορία των άλλων νησιών των Κυκλάδων. Μέλος, μετά τα Περσικά, της Αθηναϊκής Συμμαχίας, πλήρωνε υψηλά ποσά στο κοινό ταμείο, γνώρισε στην συνέχεια την μακεδονική κυριαρχία, από την οποία, περιέπεσε στην πτολεμαϊκή, ώσπου το 200 π.Χ. περιήλθε στους Ατταλίδες, βασιλείς της Περγάμου. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η μοίρα της ήταν κοινή με κείνη

του περγαμηνού βασιλείου, οπότε δηλαδή το 133 π.Χ., μετά τον θάνατο του Άτταλου Γ΄, κληροδοτήθηκε στους Ρωμαίους.

Εκτός από Ίωνες στο νησί είχαν εγκατασταθεί και θρακικά στοιχεία, όπως εικάζεται και στην περίπτωση της Νάξου. Μ' αυτό τον τρόπο ερμηνεύεται η προτεραιότητα της λατρείας του Διονύσου στην Άνδρο, η οποία μάλιστα ενισχύεται από την εντατική καλλιέργεια της αμπέλου στο νησί. Στην αρχαία πόλη κοντά στην πηγή *Διὸς θεοδοσία* (ή *θεοδαίσια*) βρισκόταν ναός του θεού. Κατά τους Φιλόστρατο, Πλίνιο και Παυσανία, ενώ διαρκούσε η εορτή *λέγουσι δὲ καὶ Ἄνδριοι παρὰ ἔτος σφίσιν ἐς τοῦ Διονύσου τὴν ἑορτὴν ῥεῖν οἶνον αὐτόματον ἐκ τοῦ ἱεροῦ*, σύμφωνα με τον Παυσανία (6, 26, 2). Δεν είναι τυχαίο ότι η εικονογραφία της νομισματοκοπίας του νησιού εκπηδά αποκλειστικά από τον διονυσιακό κύκλο.

Πρωϊμότερη έκδοση του νησιού θεωρείται ένας ανεπίγραφος στατήρας - για τον οποίο εκφράστηκαν κατά καιρούς πολλές αμφιβολίες, σχετικά με την εκδότρια αρχή του - με την παράσταση, στον εμπροσθότυπο ενός αμφορέως και στον οπισθότυπο την απόδοση ενός έγκοιλου τετραγώνου, τύπος, κοινός και σε νομισματοκοπίες άλλων νησιών. Αυτή η έκδοση αποτελεί και την μοναδική της Άνδρου κατά το τέλος του 6ου / αρχές του 5ου αι. π.Χ. Στους κατοπινούς χρόνους, μετά το χρονικό χάσμα ενός περίπου αιώνα, η νομισματική δραστηριότητα του νησιού θα αρχίσει κατά τον 4ο αι. π.Χ. με ικμάδα και χαρακτική καλλιτεχνία.

Ο στατήρας με τον αμφορέα, αποτέλεσε τον προάγγελο της νομισματικής θεματικής που θα κυριαρχήσει από τον 4ο αι. π.Χ. ως τους αυτοκρατορικούς χρόνους σε αργυρά και χάλκινα νομίσματα του νησιού, από τον κύκλο του θεού Διονύσου, του οποίου η διασύνδεση με το νησί ειναι τεκμηριωμένη από πλείστα αρχαιολογικά, επιγραφικά και φιλολογικά εκμαρτύρια. Η κεφαλή του στεφανωμένη με φύλλα κισσού συνθέτει την παράσταση των εμπροσθοτύπων, ενώ στους οπισθότυπους εναλλάσσονται, αμφορείς, κάνθαροι, θύρσοι, ή τρίποδες. Σε μια μοναδική περίπτωση, μάλιστα, εκτός από την κεφαλή του θεού αποδίδεται στους οπισθοτύπους και ολόκληρη η μορφή του με κοντό χιτώνα κρατώντας θύρσο. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η εικονογραφική συνύπαρξη της μορφής του Απόλλωνος και του Διονύσου, τόσο στα αργυρά, όσο και στα χάλκινα νομίσματα, δίπτυχο γνωστό και από νομίσματα άλλων ελληνικών πόλεων, αναφερόμενο πιθανότατα στην συνλατρεία των δύο θεών.

Η διονυσιακή παράδοση συνεχίζεται στα λεγόμενα ψευδοαυτόνομα[1] νομίσματα κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, με την εικονογραφική παρουσία και του Απόλλωνος. Οι αυτοκρατορικές κοπές διαρκούν από τον Τραϊανό ως τον Γέτα, και εκτός από τα αυτοκρατορικά πορτραίτα απεικονίζεται ο πάτρωνας θεός του νησιού και η Εφεσία Αρτεμις ή η Ισις.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά (στατήρες και υποδιαιρέσεις)
(530 - 500 π.Χ.)
Ε. Αμφορεύς.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Πασχάλης 1-6.

1. Ψευδοαυτόνομα ονομάζονταν παλαιότερα από τους ερευνητές τα χάλκινα νομίσματα που κόπηκαν από ελληνικά νομισματοκοπεία κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους χωρίς την κεφαλή του αυτοκράτορος στους εμπροσθοτύπους, και γι' αυτό το λόγο θεωρήθηκε ότι η πόλη έχαιρε κάποιου προνομίου και ήταν *ελεύθερη*. Η νεότερη έρευνα απέδειξε ότι πρόκειται για κέρματα, που κόβονται και κυκλοφορούν παράλληλα με εκείνα που φέρουν κεφαλή αυτοκράτορος, αλλά είναι συνήθως μικρότερες υποδιαιρέσεις και ασφαλώς η παρουσία ή η απουσία του αυτοκρατορικού πορτραίτου δεν έχει σχέση με το πολιτικό καθεστώς της πόλης.

(Warren 964· Traité I, 1870-1874· Jameson 1277, 2114· Μαυροκορδάτος 2270· Weber 4621· McClean 7228-30 (αποδίδει στην Άνδρο κι όχι στην Καρθαία της Κέας αυτόν τον τύπο, ο οποίος είχε αποδοθεί από τους Seltman, 1924, 151 κ.ε. και Cahn, 1946, 81 στην Αθήνα, ενώ από τους Wroth, BMC 14 και Babelon, Traité I, 1870 στην Καρθαία. Επίσης η Χ. Παπαγεωργιάδου 1997, σελ. 34 κ.ε. με επιφυλάξεις ομαδοποιεί τα νομίσματα με τον τύπο του αμφορέως στο νομισματοκοπείο της Καρθαίας)· SNG Lockett 2610· Boston (1955) 1285· Pozzi 4486-90 (Vente 2012-16)· Rosen 236· Dewing 1951. Ο Kenneth Sheedy σε προσωπική μας συνομιλία με πληροφόρησε ότι τα αποδίδει όλα στην Καρθαία, μέ βάση την τεχνοτροπία και ορισμένες διασταυρώσεις μητρών οπισθοτύπων).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 714.* Πίν. 1, 8].

(τετράδραχμα και υποδιαιρέσεις)

(4ος π.Χ. αι.)
Ε. Κισσοστεφής και γενειοφόρος κεφαλή Διονύσου.
Ο. ΑΝΔ, κάνθαρος.
Πασχάλης 7.
(Traité III, 1280).

Ε. Κεφαλή Απόλλωνος.
Ο. ΑΝ, Διόνυσος όρθιος κρατώντας θύρσο και κάνθαρο.
Πασχάλης 20.
(Traité III, 1291· Winterthur 2298).

Ε. Κισσοστεφής και αγένειος κεφαλή Διονύσου.
Ο. ΑΝΔΡΙΩΝ, Διόνυσος με θύρσο (;) μπροστά από τρίποδα, ή η Αρτεμις (;).
Πασχάλης 32.
(BMC 2· Head - Σβορώνος, σελ. 615).

(3ος - 1ος π.Χ. αι.)
Ε. ό.π.
Ο. ΑΝΔΡΙ, πάνθηρας προχωρεί δ.
Πασχάλης 21-22.
(BMC 1· Hunterian 1· Μαυροκορδάτος 2271· Traité III, 1292-93· Weber 4622· SNG Cop. 600· Pozzi 4491 (Vente 2017).

Ε. ό.π.
Ο. ΑΝ, αμφορεύς χωρίς ή με φύλλα κισσού στις λαβές του.
Πασχάλης 23.
(Traité III, 1294-95).

Ε. Κερασφόρος και γενειοφόρος κεφαλή Πανός (;).
Ο. ΑΝΔΡ, σταφύλι.
Weber 4623.

Χάλκινα
(4ος - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κισσοστεφής και γενειοφόρος κεφαλή Διονύσου / αμφορεύς ή κάνθαρος ή θύρσος ή τρίπους ή τσαμπί σταφύλι.
β) Κισσοστεφής και αγένειος κεφαλή Διονύσου / αμφορεύς ή πάνθηρας ή κέρχνος σε στεφάνι από στάχια.
γ) Κεφαλή Δήμητρας (;) με καλύπτρα / Διόνυσος όρθιος με κάνθαρο και θύρσο.
Επιγραφές: ΑΝΔΡ, ΑΝΔΡΙ, ΑΝΔΡΙΩΝ.
Πασχάλης 8-19, 23α-31, 33-49.
(Museum Hedervarii 4341· Hauteroche, σελ. 58· Sestini 1· Lavy 1957· Lorichs 1809(1)· Prokesch-Osten (1859) σελ. 20· BMC 3-22· Photiadès 1359-63· Molthein 1742-44. Hunterian 2-5· Schotten 2722-25· Μαυροκορδάτος 2272-81· Traité III, 1281-90, 1296-98· Weber 4624-29· McClean 7231· SNG Cop. 601-617· Παπαβλασόπουλος 105· N. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 753M-754M)· Pozzi 4492-95· McGill 10· SNG Manchester 1143· Winterthur 2299- 2300· SNG Leipzig 1039).

Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν 1, 9.
M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 715.* Πίν. 1, 10.

[Αβέβαιης απόδοσης: Museum Hedervarii 4340· Hauteroche, σελ. 58.].

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή Διονύσου / Κιθαρωδός Απόλλων όρθιος κρατώντας πλήκτρο και λύρα ή κάνθαρος.
β) Κεφαλή της Δήμητρας με καλύπτρα / Διόνυσος όρθιος με κάνθαρο και θύρσο (;).
γ) Διόνυσος όρθιος με θύρσο και κάνθαρο / κάνθαρος.
Επιγραφές: ΑΝΔΡΙ.
Πασχάλης 50-59.
(BMC 23-26· Weber 4630· McClean 7232· SNG Cop. 618-620· Walker 755M· Pozzi 4496).
[Ο τύπος (γ) επιδέχθηκε ως υστερόσημο[2] κεφαλή Τραϊανού: Mionnet (Suppl.) 23].

Μαρκιανή
Ε. Κεφαλή της Μαρκιανής.
Ο. ΑΝΔΡΙΩΝ (;), Διόνυσος όρθιος κρατώντας θύρσο και κάνθαρο.
Πασχάλης 59.

Αδριανός
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΑΝΔΡΙΩΝ, ό.π.
Πασχάλης 60.

2. Υστερόσημο ονομάζεται μια νέα σφραγίδα-μικρού συνήθως μεγέθους- η οποία κτυπάται στο νόμισμα πολύ μετά την αρχική του έκδοση για ποικίλους λόγους: είτε γιατί είναι παλαιά κοπή και μ' αυτό τον τρόπο την καθιστούν ισότιμη με τις τρέχουσες αξίες των νομισμάτων ή γιατί ανήκει σε ξένη εκδότρια αρχή και μέσω μιας νέας σφραγίδας πιστοποιείται η εγκυρότητα της κυκλοφορίας του νομίσματος στην συγκεκριμένη περιοχή.

Αντωνίνος Ευσεβής
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π.
Πασχάλης 61.
(SNG Cop. 621).

Μάρκος Αυρήλιος και Λούκιος Βέρος
Ε. Οι κεφαλές των δύο αυτοκρατόρων.
Ο. ό.π.
Πασχάλης 63-64.

Φαυστίνα η Νεωτέρα
Ε. ό.π.
Ο. ό.π., κεφαλή της αυτοκράτειρας.
Πασχάλης 65.

Κόμμοδος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π., Διόνυσος όρθιος κρατώντας κάνθαρο και θύρσο.
Πασχάλης 66.

Σεπτίμιος Σευήρος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος
Ο. ό.π.
Πασχάλης 67.
(Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως, Walker 756M).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως*. Πίν. 1, 11.

Γέτας
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π., ξόανο της Εφεσίας Αρτέμιδος κατ᾽ ενώπιον ή άγαλμα της Ισιδος.
Πασχάλης 68.
(BMC 27· Head-Σβορώνος, σελ. 615).

ΓΥΑΡΟΣ

Γι᾽ αυτό το μικρό νησί στο συγκρότημα των Βορείων Κυκλάδων, αφηγείται ο Στέφανος Βυζάντιος, που αντλεί πληροφορίες από τον Αντίγονο Καρύστιο *ὅτι ἐν ταύτῃ οἱ μῦες διατρώγουσι τὸν σίδηρον, καὶ ὅτι ἡ ἄχερδος ἐκεῖ θανάσιμόν ἐστι κἂν εἰς ἄλλο δένδρον ἐμπήξῃς ἀφαυαίνει.* Με τον γύαλον συνδέθηκε το όνομα της Γυάρου, του νησιού που στερούνταν λιμανιού, μ᾽ εξαίρεση την ύπαρξη μικρών κολπίσκων, βραχωδών και άνυδρων. Αν λάβει κανείς υπ᾽ όψη την υποτονική πολιτική διάσταση του νησιού, εκπλήσσει η - έστω βραχύβια - παραγωγή νομίσματος που επιχείρησε. Η Γυάρος δεν ήταν σε θέση να προωθήσει την εγχρήματη οικονομία, κόβοντας πολυπληθές δικό της νόμισμα. Πάντως από τον 3ο αι. π.Χ. γνωρίζουμε χάλκινες εκδόσεις

με θεματογραφία που έχει τις ρίζες της στις επιχώριες λατρείες και στα αγροτικά προϊόντα του νησιού.

Νησί των εξορίστων κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, πλήρωνε ασύμφορα μεγάλα ποσά - για τα οικονομικά του μέτρα - στους Ρωμαίους: απ' αυτή την περίοδο παραδίδεται ένα χάλκινο κέρμα με την επιγραφή ΓΥΑΡΙΩΝ και πιστοποιείται ύπαρξη της νομισματικής παραγωγής, μια ευκαιριακή κοπή, συνδυασμένη, πιθανότατα, με εορταστικές εκδηλώσεις για την Αρτέμιδα, η μορφή και τα σύμβολα της οποίας, άλλωστε, και απεικονίζονται.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Χάλκινα
(3ος π.Χ. αι. - αυτοκρατορικοί χρόνοι)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Πυργοστεφής γυναικεία κεφαλή / Περσεύς με φιάλη (;) και άρπη.
β) Κεφαλή Αρτέμιδος με φαρέτρα στον ώμο / φαρέτρα ή ελάφι ή άρπη.
γ) Ελάφι / Στάχια σίτου.
Επιγραφές: ΓΥΑΡΙΩΝ.
Head, σελ. 486.
(Head-Σβορώνος, σελ. 616).

BMC 1.* Πίν. 1, 12.

[Molthein 1758: λανθασμένη απόδοση στη Γυάρο].

ΔΗΛΟΣ

Οι καλλιτέχνες - χαράκτες του νομισματοκοπείου της Δήλου επέλεξαν να σφραγίσουν με την λύρα, το μουσικό όργανο, σύμβολο του Απόλλωνος - *τοῦ θεοῦ πρῶτον ἐν αὐτῇ γενομένου* - τα αργυρά νομίσματα του νησιού, σπανιότατα σήμερα, που εκδόθηκαν κατά τα αρχαϊκά χρόνια. Δίδραχμα και μικρότερες υποδιαιρέσεις, με μεγάλη ποικιλία στην απόδοση των έγκοιλων τετραγώνων του οπισθοτύπου, κόπηκαν σύμφωνα με τον ευβοϊκό - αττικό σταθμητικό κανόνα - φαινόμενο μοναδικό από το σύνολο των Κυκλαδικών νησιών - λόγω της αθηναϊκής επιρροής που ασκήθηκε στη Δήλο στα χρόνια του τυράννου Πεισιστράτου και των γιών του. Ο Tony Hackens ορίζει ως απαρχή της αρχαϊκής νομισματοκοπίας του νησιού την περίοδο μετά τα μέσα του 6ου αι. π.Χ., βασισμένος αφ' ενός σε τεχνοτροπικούς λόγους, όπως και στην τυπολογία των έγκοιλων τετραγώνων, αφ' ετέρου στην εύρεση μιας αρχαϊκής δραχμής σε ανασκαφικό στρώμα, καλά χρονολογημένο το 510 π.Χ. κοντά στο Ηραίο. Το όνομα του ιερού νησιού αποδόθηκε σε δυο, αρχαϊκές επίσης εκδόσεις. Στην πρώτη περίπτωση αναγράφηκε μόνον το γράμμα Δ και στη δεύτερη τα γράμματα ΔΗΛΙ, αρχικά του ονόματος των κατοίκων του νησιού.

Το νομισματοκοπείο της Δήλου, ανέστειλε τις δραστηριότητές του από την ίδρυση της Δηλιακής - Αθηναϊκής Συμμαχίας ως το 404 π.Χ. Κατά τον 4ο αι. π.Χ. επαναλειτούργησε απρόσκοπτα υιοθετώντας τον ροδιακό σταθμητικό κανόνα. Στην σύντομη χρονικά και αριθμητικά σειρά αργυρών νομισμάτων που παρήχθησαν, συνεχίστηκε ο θεματογραφικός απολλώνειος κύκλος, καθώς μάλιστα, εκτός από την λύρα απεικονίζεται η κεφαλή του πάτρωνα του νησιού, Απόλλωνος.

Προσκολλημένοι οι χαράκτες εικονογραφικά στα ειδυλλιακά θαλασσινά θέματα, δελφίνια που κολυ-

μπούν ή δελφίνια που πλαισιώνουν τρίαινα και στις μορφές του Απόλλωνος και της Αρτέμιδος, σφράγισαν τα χάλκινα από τον 4ο αι. - 166 π.Χ. με τον ιερό φοίνικα και τον κύκνο, μνείες στην γέννηση των αδελφών θεών, παιδιών της Λητούς, που έφθασε κυνηγημένη στη Δήλο: *ἔνθα πρωτόγονός τε φοῖνιξ / δάφνα θ' ἱεροὺς ἀνέσχε / πτόρθους Λατοῖ φίλᾳ / ὠδῖνος ἄγαλμα Δίας;* περιγράφει ο Ευριπίδης στην Εκάβη (στ. 458 - 461). Ας σημειωθεί ότι το πλήθος των νομισμάτων που ήλθαν στο φως από την ανασκαφική δραστηριότητα στο νησί, δεν είναι παρά ξένο νόμισμα, που κυκλοφόρησε ευρέως στο χώρο από τους προσκυνητές, κυρίως, του μεγάλου ιερού, πράγμα που γνωρίζουμε άλλωστε κατ' αντιστοιχία και από τα άλλα μεγάλα ιερά της Δωδώνης, των Δελφών, της Ολυμπίας κ.α.

Πρώτος ο Köhler και στη συνέχεια ο Σβορώνος θεώρησαν ότι οι Αθηναίοι κληρούχοι στην Δήλο *ὁ δῆμος ὁ Αθηναίων τῶν ἐν Δήλῳ κατοικούντων* εφοδιάστηκαν από την Αθήνα με χάλκινα νομίσματα πολυσχιδούς θεματογραφίας, που παρά τις αθηναϊκές *αναφορές* τους, ασπάσθηκαν και καθαρώς δηλιακά μοτίβα. Βάση αυτών των σκέψεων υπήρξε η εύρεση πολλών χάλκινων νομισμάτων αθηναϊκών τύπων στην Δήλο. Κι ενώ η άποψη ότι κόπηκε και αργυρό νόμισμα για τους Αθηναίους κληρούχους δεν βρίσκει υποστηρικτές από τους σύγχρονους ερευνητές, οι οποίοι με ενδιαφέρουσα επιχειρηματολογία ανέτρεψαν παλαιότερες υποθέσεις, από τον Kroll εκφράστηκαν αμφιβολίες και για τις περισσότερες χάλκινες εκδόσεις Αθηναίων κληρούχων που αποδίδονται στην Δήλο. Αφετηρία των σκέψεών του υπήρξε η εύρεση των ιδίων τύπων νομισμάτων στην Αγορά των Αθηνών. Ο Kroll παρ' όλο που προσυπογράφει με βεβαιότητα στην Δήλο, ως εκδόσεις των Αθηναίων κληρούχων, μεμονωμένα νομίσματα, δεν απορρίπτει κατηγορηματικά τους τύπους που απέδωσαν στο νησί οι παλαιότεροι ερευνητές, ώσπου να εμπλουτισθούν οι γνώσεις μας από μελλοντικά ευρήματα. Εκτός από τον τύπο με κεφαλή Αρτέμιδος και πλημοχόη, εκδόσεις για τους Αθηναίους κληρούχους θεωρούνται και οι τύποι με κεφαλή Απόλλωνος και γλαύκα ή κεφαλή Αρτέμιδος και στάχια, που αποδίδονται στον Ρωμαίο Γάϊο Βαλέριο Τριάριο.

Στους αυτοκρατορικούς χρόνους το νησί δεν προέβη σε νομισματικές παραγωγές ή ίσως δεν βρέθηκε ακόμη οικείο νόμισμα αυτής της περιόδου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά (ευβοϊκά - αττικά δίδραχμα και υποδιαιρέσεις)
(Μετά τα μέσα του 6ου αι. - 478 π.Χ.)
Ε. Λύρα με ποικίλο αριθμό χορδών.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Traité I, 1928-33.
(SNG Delepierre 2434).

Ε. Επτάχορδη λύρα, πάνω Δ.
Ο. ό.π.
Hackens 16, 2.
(Traité I, 1934-35· Jameson 2115· Weber 4655-56· Pozzi 4522 (Vente 2021).

Ε. ό.π., πάνω δύο δελφίνια.
Ο. ό.π.
Hackens 16, 1.
(Traité I, 1927).
Franke-Hirmer 526*. Πίν. 1, 13.

Ε. ό.π.
Ο. ΔΗΛΙ, ανάμεσα στις ακτίνες τροχού.
Hackens 16, 3.
(Traité I, 1936).

(4ος π.Χ. αι.)
Ε. Κεφαλή Απόλλωνος αρ.
Ο. ΔΗ, λύρα.
Hackens 16, 4.
(Traité III, 1318-19· McClean 7254· Pozzi 4523-24 (Vente 2022-23)· Winterthur 2301).

Ε. ό.π.
Ο. ΔΗΛΙΩΝ, ό.π.
Hackens 16, 5.
(Traité III, 1320).

Ε. ό.π.
Ο. ΔΗ, φοίνικας, όπου κύκνος.
Head, σελ. 485.

Χάλκινα
(4ος αι. - 166 π.Χ.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή Απόλλωνος / φοίνικας ή λύρα τετράχορδη και στο πεδίο κύκνος.
β) Κεφαλή Αρτέμιδος / φοίνικας όπου κύκνος.
γ) Κεφαλή Απόλλωνος / κεφαλή Αρτέμιδος.
Επιγραφές: Δ, ΔΗ.
Hackens 16, 6-8.
(Museum Hedervarii 4351· Hauteroche, σελ. 59· Prokesch-Osten (1845) 56-57· Behr 281-82· BMC 1-10· Photiadès 1382-84· Molthein 1754· Hunterian 1-2· Schotten 2751-54· Μαυροκορδάτος 2282-85· Traité III, 1321-25· Luynes 2374· Weber 4657-62· McClean 7255-7· SNG Cop. 668-672· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 767M-768M)· Pozzi 4525-27· McGill 318-19· Lafaille 399-400).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 1, 14.

[Αβέβαιης απόδοσης: Museum Lavy 1975· De Lorichs 1809(2)].

(Χάλκινες εκδόσεις των Αθηναίων κληρούχων στη Δήλο, 140-90 και 69 π.Χ.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή Αρτέμιδος / πλημοχόη σε στεφάνι ή στάχια.
β) Κεφαλή Απόλλωνος / γλαυξ σε οριζοντιωμένο αμφορέα.
Επιγραφές: ΑΘΕ.
Kroll 104, 830.

(Αβέβαιη - σύμφωνα με τον Kroll - απόδοση στους Αθηναίους κληρούχους της Δήλου)

α) Δελφίνι και πίσω τρίαινα / αγγείο σε στεφάνι από στάχια.
β) Κεφαλή Απόλλωνος / δυο στάχια ή γλαυξ ή λύρα ή αμφορεύς ή κάλαθος(?) ή τζίτζικας ή τρίπους ή μήκων και δυο στάχια.
γ) Τζίτζικας / αμφορεύς στον οποίο κλαδί φοίνικα ή γλαυξ σε θύρσο.
δ) Κεφαλή Αθηνάς / τρίπους ή τόξο και φαρέτρα ή αμφορεύς και κλαδί.
ε) Κεφαλή Αρτέμιδος / αμφορεύς ή αγγείο σε στεφάνι ελιάς ή φαρέτρα ή γλαυξ σε οριζοντιωμένο αμφορέα ή τζίτζικας.
στ) Κεφαλή Διός / αγγείο ή αετός.
Επιγραφές: ΑΘΕ.
Σβορώνος 1900, 1-90.
(Head 388, 485· SNG Cop. 637-54· N. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 772M-779M, 769M-771M, των οποίων οι εμπροσθότυποι περιγράφονται, λανθασμένα ως κεφαλές νέγρου *Negro head*, απεικονίζουν στην πραγματικότητα κρανοφόρο κεφαλή Αθηνάς / φαρέτρα και τόξο)· SNG Stockholm II, 1788-92· SNG Schweiz II / 3, 513-14).

Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 1, 15-16.

ΘΗΡΑ

Οι ρίζες της ιστορίας της Θήρας εμπλέκονται με τις μυθοπλασίες, που ασφαλώς ο πυρήνας τους έχει σπέρματα ιστορικότητας. Καλλίστη ονομαζόταν πριν ακόμη εγκατασταθούν οι Κρήτες θαλασσοπόροι, στα χρόνια του Μίνωα. Ακολούθησαν οι Φοίνικες με τον Κάδμο, που άφησε στο νησί τον συγγενή του Μεμβλίαρο, *κτίσμα Μεμβλιάρου, ἑνὸς τῶν μετὰ Κάδμου*, κατά τις πληροφορίες που συγκέντρωσε ο Στέφανος Βυζάντιος. Κατόπιν έφθασε στην Καλλίστη ο Θήρας, συγγενής κι αυτός του Κάδμου που κατοικούσε στην Σπάρτη κι εγκαταστάθηκε εδώ οριστικά με τους Δωριείς συντρόφους του - κατά τον 8ο αι. π.Χ., με βάση τον Ηρόδοτο - χαρίζοντας τ᾽ όνομά του στο νησί. Άλλα ονόματά της φαίνεται ότι ήσαν τα Φιλοτέρα, Τευσία, Καλαυρία και Στρογγύλη, ενώ οι Ιουστίνος και Πορφυρογέννητος την αναφέρουν ως Θηραμένη και Ρηναία αντίστοιχα. Το 631 π.Χ. Θηραίοι άποικοι ίδρυσαν στην Β. Αφρική την μοναδική αποικία τους, την Κυρήνη.

Στα χρόνια που ακολούθησαν των Περσικών, η Θήρα πρωταρχικά δεν συμμετείχε στην Αθηναϊκή Συμμαχία, αναγκάστηκε όμως να εγκολπωθεί σ᾽ αυτή, όπως κι άλλα νησιά, μέσα στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου το 431/0 π.Χ., εφ᾽ όσον το όνομά της απαντάται στους ΑΦΚ κατά το 425/4 π.Χ. Οι Θηραίοι περιήλθαν στην σφαίρα επιρροής της Σπάρτης, μετά την ήττα των Αθηναίων στη θέση Αιγός Ποταμοί το 404 π.Χ., αλλά έως την μάχη της Χαιρωνείας το 338 π.Χ. επανασυνδέθηκαν με την Β᾽ - πια - Αθηναϊκή Συμμαχία. Παρ᾽ όλο που οι πηγές δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές για την γεγονοτολογία των χρόνων που έπονται, το νησί παρέμεινε μάλλον ανεξάρτητο, συμμετείχε στην Κορινθιακή Συμμαχία, ίσως αργότερα και στο Κοινό των Νησιωτών, ώσπου περιήλθε και παρέμεινε στους Πτολεμαίους έως το 145 π.Χ. Κατά την αυτοκρατορική περίοδο ενσωματώθηκε στην επαρχία της Ασίας. Από τις λατρείες που ασκήθηκαν στο νησί κυριαρχεί η λατρεία του Απόλλωνος Καρνείου, η οποία αντανακλάται στα χάλκινα νομίσματα που εξέδωσε το θηραϊκό νομισματοκοπείο σε πλούσιες σειρές.

Το 1821 εντοπίστηκε στη Θήρα ένας *θησαυρός* που περιείχε αρχαϊκές εκδόσεις των κυκλαδικών νησιών (βλ. πίν. Ι), μεταξύ των οποίων και 23 νομίσματα με την ειδυλλιακή εικονογραφία δύο δελφινιών, θέμα προσφιλές και πολύ γνωστό από το νησί, που φαίνεται ότι λειτούργησε και ως έμβλημά του. Δυο δελφίνια παράλληλα, το ένα προς τα δεξιά και το άλλο προς τα αριστερά, αποτελούν το μοτίβο που διάλεξαν οι αρχαίοι κάτοικοι του νησιού από το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. περίπου για να εγγυηθούν μ᾽ αυτή

την σφραγίδα - σύμβολο της θάλασσας πού περιβάλλει τον τόπο τους - το γνήσιο της έκδοσης και την καθαρότητα του μετάλλου του νομίσματος που έθεσαν σε κυκλοφορία. Η απουσία επιγραφής στους οπισθοτύπους τους με το όνομα της εκδίδουσας αρχής, δηλαδή των πολιτών, που δεν θα άφηνε αμφιβολίες για την ταύτιση αυτής της κοπής έκαμε πολλούς ερευνητές στο παρελθόν να την αποδώσουν στην Δήλο. Τα ευρήματα, όμως, καθώς και η ύπαρξη νομίσματος αρχαϊκού, τελείως διαφορετικού τύπου από την Δήλο, έπεισαν για την οριστική απόδοση των νομισμάτων με παράσταση δελφινιών στη Θήρα. Όπως και οι εκδόσεις των παράλληλων χρονικά κυκλαδικών νομισματοκοπείων είναι βραχύβια και σε περιορισμένο αριθμό μητρών και διασωθέντων κομματιών.

Έκτοτε το νησί εσιώπησε νομισματικά έως τον 3ο αι. π.Χ., οπότε άρχισε σε αραιά διαστήματα να κόβει μόνον χάλκινο νόμισμα. Ως παράσταση, εκτός από μια περίπτωση απόδοσης γυναικείας κεφαλής, ίσως μιας νύμφης κι ενός επιτιθέμενου ταύρου, προβλήθηκε ο θεός Απόλλωνας, άλλοτε η κεφαλή του κατ΄ ενώπιον ή σε κατατομή σε συνδυασμό με την λύρα του κι άλλοτε ολόκληρη η μορφή του. Το τελευταίο συνέβη μόνον στους αυτοκρατορικούς χρόνους στα νομίσματα της Θήρας που κόπηκαν εξ ονόματος των Μάρκου Αυρηλίου και του Λουκίου Βέρου. Στην πρώτη περίπτωση παραδίδεται το αρχαϊκό ξόανο του και στην δεύτερη ο θεός απεικονίζεται ως Κιθαρωδός.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά (στατήρες και υποδιαιρέσεις)
(520 - 490 π.Χ.)

Ε. Δυο δελφίνια παράλληλα κολυμπώντας προς αρ. και δ. αντίστοιχα, ανάμεσά τους τόννος.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Traité I, 1961 (αβέβαιη απόδοση) [3]

Ε. ό.π., αλλά ένα δελφίνι και τόννος.
Ο. ό.π.
Traité I, 1961b (αβέβαιη απόδοση).

Ε. Δυο δελφίνια κολυμπώντας δ.
Ο. ό.π.
Traité I, 1962 (αβέβαιη απόδοση).
(Weber 4740).

Ε. Δυο παράλληλα δελφίνια, κολυμπώντας σε αντίθετες κατευθύνσεις.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Traité I 1967.
(Behr 285· Head, σελ. 480 (αβέβαιη απόδοση)· Warren 971-72· Jameson 1311. Μαυροκορδάτος 2286· Bement 232· Lampson 253· Luynes 2385· Weber 4739, 4741· Nanteuil 1000· McClean 7306-08· SNG Lockett 2632-33·

3. Ο Kenneth Sheedy σε άρθρο του αδημοσίευτο ακόμη, βασισμένος σε διασταυρώσεις μητρών οπισθοτύπων, ορισμένων από τα προαναφερθέντα νομίσματα και μικρασιατικών νομισμάτων, αρνείται την προέλευση των πρώτων από το νομισματοκοπείο της Θήρας

SNG Forbat 440· Boston (1955) 1296-7· Pozzi 4605-06 (Vente 2062-63)· Wulfing 291· Rosen 243· SNG Delepierre 2459-60· Dewing 1971-72· SNG Stockholm II / 3, 1808).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 1, 17.

(500 - 480 π.Χ.)
Ε. ό.π.
Ο. ό.π.
Traité I, 1966 (αβέβαιη απόδοση).

(4ος π.Χ. αι.)
Ε. Κεφαλή Απόλλωνος Καρνείου κατ' ενώπιον σε 3/4 προς αρ.
Ο. ΘΗΡΑΙ, ταύρος, στο πεδίο δελφίνι.
Traité III, 1397.

Χάλκινα
(4ος - 2ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή Απόλλωνος κατ' ενώπιον 3/4 προς δ. / ταύρος ή τρία δελφίνια.
β) Κεφαλή Απόλλωνος δ. ή αρ. / ταύρος ή λύρα ή δελφίνι ή προτομή ταύρου.
γ) Κεφαλή Διός / κεραυνός.
δ) Κεφαλή Ερμού / κηρύκειο.
ε) Γυναικεία κεφαλή / δελφίνι ή ταύρος.
στ) Γυναικεία κεφαλή με καλύπτρα / ΘΗ σε στεφάνι.
ζ) Κεφαλή Ηρακλέους (;) / λύρα.
Επιγραφές: ΘΗ, ΘΗΡ, ΘΗΡΑΙΩΝ.
Traité III, 1398-1404.
(Prokesch-Osten (1845) 56-57· Imhoof-Blumer 80-82· BMC 1-4·
Weber 4742· McClean 7309-11· SNG Cop. 791· Pozzi 4607· Winterthur 2321).

Συλλογή Δ. Αρτέμη*. Πίν. 1, 18.

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Μάρκος Αυρήλιος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΘΗΡΑΙΩΝ, αρχαϊκό ξόανο του Απόλλωνος με λύρα και πλήκτρο.
BMC 5.

Ε. ό.π.
Ο. ΘΗΡΕΩΝ, αρχαϊκό ξόανο.
BMC 6.

Ε. ό.π.
Ο. ΘΗΡΕΩΝ, Απόλλων καθισμένος σε κύκνο που πετά.
Mionnet (Suppl.) 332.

Λούκιος Βέρος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΘΗΡΑΙΩΝ, Κιθαρωδός Απόλλων όρθιος κρατώντας λύρα και πλήκτρο.
BMC 7.
(Weber 4743).

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., ο Τερμίνος (;) σε τετράστυλο ναό.
Mionnet (Suppl.) 333
(ταυτίζει την μορφή του οπισθοτύπου-χωρίς εικόνα- με τον Τερμίνο, μία ρωμαϊκή θεότητα, για την οποία δεν υπάρχει παράδοση στην Θήρα. Είναι συνεπώς πιθανότερο να απεικονίζεται η μορφή του Απόλλωνος).

Κόμμοδος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π.
Mionnet (Suppl.) 336.

Σεπτίμιος Σευήρος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π., όρθια γυμνή μορφή με τόξο και φαρέτρα (Απόλλων ;).
Mionnet (Suppl.) 337.

ΙΟΣ

Οι μαρτυρίες της αρχαίας παράδοσης για την Ιο είναι πενιχρές και φως στην ιστορία της ρίχνουν κυρίως τα αρχαιολογικά δεδομένα. Από τους ΑΦΚ γνωρίζουμε ότι, όπως τα περισσότερα κυκλαδικά νησιά και η Ίος, μετά τα Περσικά, ανήκε στην Αθηναϊκή Συμμαχία, πληρώνοντας χαμηλό φόρο, ανάλογο των δυνατοτήτων της. Κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους είχε περιέλθει στην Επαρχία των Νήσων και, πιθανώς, η πόλις μετονομάστηκε σε Αρσινόη. Το 42 π.Χ. η Ίος παραχωρήθηκε από τον Μ. Αντώνιο στην Αθήνα, από κοινού με την Αίγινα, την Κέα, την Σκόπελο και την Σκιάθο.

Ανάμεσα στις πόλεις που, διεκδικώντας μια μνήμη στην ιστορία, κόμπαζαν ως πατρίδες του Ομήρου ήταν και η Ίος, που δε δίστασε, πριν από όλες στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (350 π.Χ.) να παρουσιάσει με τον πλέον προπαγανδιστικό τρόπο, στα πιο επίσημα κρατικά της ντοκουμέντα, τα νομίσματα, τα μοναδικά μέσα της πολιτείας που εξέρχονται των ορίων της, το ιδεαλιστικό πορτραίτο του μεγάλου ποιητή. Σύμφωνα με την παράδοση (Στέφανος Βυζάντιος) στην Ίο είχε γεννηθεί η μητέρα του Ομήρου, Κλυμένη, και εκεί επίσης βρισκόταν ο τάφος του: ... *Ἴος νῆσος μητρὸς πατρίς, ἥ σὲ θανόντα δέξεται... Ὁμηρεών* ονομαζόταν μήνας του ντόπιου ημερολογίου. Ο νομισματικός τύπος που φιλοτεχνήθηκε από τους χαράκτες του νομισματοκοπείου, κατά τους κλασικούς κιόλας χρόνους, γνωστός από την πλαστική, θα επαναληφθεί στους αυτοκρατορικούς χρόνους και από άλλα ελληνικά νομισματοκοπεία, μεγάλα κέντρα της Μ. Ασίας, την Άμαστρι, την Σμύρνη, την Νίκαια, την Κολοφώνα, τον Μιθριδάτη Δ' του Πόντου ακόμη και την Χίο.

Στην Ίο λατρεύθηκαν ο Ζευς Πολιεύς, ο Απόλλων Πύθιος, και η Αθηνά Πολιάς, καθώς τεκμαίρεται από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, αλλά και από τα νομίσματα για τις δυο τελευταίες θεότητες. Η πάνοπλη θεά Αθηνά και η κεφαλή του Απόλλωνος αποδίδονται στην χάλκινη νομισματοκοπία του νησιού. Η παράσταση του φοίνικα, σύμφωνα με τον Στέφανο Βυζάντιο, αποτελεί μνεία, πιθανώς, του αρχαιότατου ονόματος του

νησιού, Φοινίκη. Οι χάλκινες αυτές εκδόσεις φαίνεται ότι παρήχθησαν βραχύβιες από το ατελιέ του νησιού κατ' αρχήν κατά τον 3ο, αλλά συνεχίστηκαν έως τον 1ο αι. π.Χ. και ασφαλώς θα κάλυπταν τις εσωτερικές ανάγκες των πολιτών. Η ίδια αυτή κατάσταση επικράτησε και στους αυτοκρατορικούς χρόνους, οπότε αναλόγως και προς τα άλλα κυκλαδικά νομισματοκοπεία κόπηκαν σποραδικά χάλκινα κέρματα. Η θεματογραφία έμεινε πιστή στα παλαιά πρότυπα, με μόνη εξαίρεση την επιβεβλημένη υιοθεσία των αυτοκρατορικών πορτραίτων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά (δίδραχμα)
(350 - 320 π.Χ.)
Ε. ΟΜΗΡΟΥ, γενειοφόρος κεφαλή Ομήρου με ταινία.
Ο. ΙΗΤΩΝ σε δάφνινο στεφάνι.
Οθωναίος 1.
(Prokesch-Osten (1845), σελ. 58· Head, σελ. 486· Franke-Hirmer 535).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 717.* Πίν. 2, 19.

Χάλκινα
(3ος - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή Ομήρου / πάνοπλη Αθηνά ή φοίνικας ή δελφίνι και πίσω τρίαινα ή
ΙΗΤΩΝ σε δάφνινο στεφάνι.
β) Κεφαλή Απόλλωνος / φοίνικας.
Επιγραφές: ΙΗΤ, ΙΗΤΩΝ.
Οθωναίος 2-24.
(Museum Hedervarii 4352· Hauteroche, σελ. 59· Sestini 1-7· Μελετόπουλος 57· BMC 1-7· Photiadès 1385-86· Schotten 2755-56· Μαυροκορδάτος 2287· Luynes 2375· Weber 4663· McClean 7258· SNG Cop. 673-677· SNG Fitzwilliam 4008· N. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 780M-781M)· Pozzi 4528-31· SNG Leipzig 1040).

N. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 2, 20.
Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 2, 21-22.

[Αβέβαιης απόδοσης: Hauteroche, σελ. 59].

Αυτοκρατορικοί χρόνοι

Ε. Κεφαλή Ομήρου.
Ο. ΙΗΤΩΝ, πάνοπλη Αθηνά.
BMC 8.
(Hunterian 1. SNG Cop. 678).

Ε. ό.π.
Ο. ό.π. με φιάλη πάνω από βωμό.

BMC 9.
(McClean 7259).

Τραϊανός
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος (;).
Ο. ΙΗΤΩΝ, ό.π.
BMC 10.
(McClean 7260).

Λούκιος Βέρος και Μάρκος Αυρήλιος
Ε. Κεφαλές των δυο αυτοκρατόρων αντωπές.
Ο. ό.π., πάνοπλη η θεά Αθηνά.
Walker 1056M.

Φαυστίνα η Νεωτέρα
Ε. Κεφαλή της αυτοκράτειρας.
Ο. ό.π., φοίνικας.
BMC 11-12.
(Hauteroche, σελ. 59· Sestini 7· Weber 4664).

Λούκιλλα
Ε. Κεφαλή της αυτοκράτειρας.
Ο. ό.π., πάνοπλη η θεά Αθηνά, κάτω φίδι.
Mionnet (Suppl.) 201.

Κόμμοδος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π., πάνοπλη η θεά Αθηνά.
Fontana, σελ. 264, 267.
(Head, σελ. 486).

ΚΕΑ

Η Κέα, το πλησιέστερο νησί προς την Αττική, την Εύβοια, αλλά και την Αίγινα, δέχθηκε την επιρροή τους, όπως υπέστη και όλες τις συνέπειες αυτών των γειτνιάσεων. Κατά τα Περσικά, ενώ στην αρχή οι Κείοι πειθαναγκάζονται να υποταχθούν στις περσικές δυνάμεις, κατόπιν συμπολεμούν στο πλευρό των Ελλήνων. Στη συνέχεια, με τη συμμετοχή τους στην Αθηναϊκή Συμμαχία, πλήρωναν, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, αρχικά ως το σύνολο των Κείων, ενώ αργότερα η κάθε πόλη κατέβαλε χωριστά τη δική της εισφορά. Στα πλαίσια της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας η Αθήνα ανάγκασε την Κέα να της εκχωρήσει το μονοπώλιο της μίλτου, που η εκμετάλλευσή του άφηνε πολλά κέρδη στο νησί. Μετά την περίοδο των ερίδων μεταξύ Μακεδόνων και Πτολεμαίων για την επικυριαρχία στο Αιγαίο, και την επιβολή των Πτολεμαίων, οι τελευταίοι ίδρυσαν στην Κορησία, ισχυρή ναυτική βάση, η οποία διατηρήθηκε έως το τέλος του 3ου αι. π.Χ. Κατά το τρίτο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. οι Κείοι είχαν αναπτύξει ιδιαίτερες σχέσεις με την Αιτωλική Συμπολιτεία, οι οποίες διήρκησαν ως την κυρίευση τους από τους Μακεδόνες το 204 π.Χ. Στη συνέχεια συμπράττουν με την Ρόδο, μεγά-

λη ναυτική και οικονομική δύναμη της εποχής, ενώ παράλληλα εμφανίζεται και η Ρώμη στο πολιτικό προσκήνιο των ελληνικών πόλεων. Ο Μιθριδάτης, με τον οποίο συμπαρατάχθηκε η Αθήνα και γι' αυτό της παραχώρησε μερικά από τα νησιά των Κυκλάδων, απέτυχε να αποτρέψει την κυριαρχία των Ρωμαίων. Κατά τη ρωμαιοκρατία, από τον Μάρκο Αντώνιο το 42 π.Χ. και ως τον 3ο αι. μ.Χ., η Κέα είχε παραχωρηθεί στην Αθήνα.

Οι άφθονες πηγές της βοηθούσαν τις αγροτικές ενασχολήσεις των κατοίκων, που επιδίδονταν επίσης στην κτηνοτροφία, μελισσοκομία και στην εκμετάλλευση της μίλτου. Στην Κέα αναπτύχθηκαν τέσσερις αξιόλογες πόλεις η Κορησία, η Ιουλίς που πήρε τ' όνομά της *ἀπὸ Ἰουλίδος κρήνης* (Στέφανος Βυζάντιος), η Ποιήεσσα και η Καρθαία, που οφείλει τ' όνομά της στον Κάρθιο *τελευτήσαντος ἐκεῖ*, στις οποίες και εντοπίσθηκαν από τη σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα σημαντικά ευρήματα. Νομισματικά δραστηριοποιήθηκαν με βεβαιότητα οι τρεις πόλεις της, Ιουλίς, Κορησία και Καρθαία, από τους αρχαϊκούς ήδη χρόνους, τέλος 6ου π.Χ. αι. έως μετά τους μηδικούς πολέμους, όπως χρονολογεί η Χ. Παπαγεωργιάδου, εκδίδοντας πλούσιες κι ενδιαφέρουσες σειρές, παρά τα προβλήματα ταύτισης, που προκύπτουν.

Από τους παλαιότερους ερευνητές έχουν καταγραφεί αρχαϊκά νομίσματα στις πόλεις της Κέας, τα οποία δεν είναι εύκολο να ενταχθούν στο σύνταγμα των κείων νομισμάτων. Έτσι η Χ. Παπαγεωργιάδου δεν αποκλείει από τη νομισματοκοπία της Καρθαίας τον στατήρα με την απεικόνιση του αμφορέως, χωρίς δελφίνι, - που οι παλαιότεροι ερευνητές τον θεώρησαν νομισματικό προϊόν της Άνδρου - αλλά δεν τον αποδίδει οπωσδήποτε με ασφάλεια στο ίδιο νομισματοκοπείο. Στα αρχαϊκά νομίσματα της Καρθαίας οι εκδότες του *θησαυρού* του Αντιλιβάνου καταγράφουν τον στατήρα με εμπροσθότυπο αμφορέα και δυο τσαμπιά σταφύλι δ. και αρ. και οπισθότυπο έγκοιλο τετράγωνο, τύπος του οποίου η απόδοση στην εν λόγω πόλη αμφισβητείται από την Χ. Παπαγεωργιάδου. Επίσης στην Συλλογή Boutin (M. u. M. 76, αρ. 724*, ανέκδοτο (;), εδώ πίν. 2, 25) το ημιωβόλιο με παραστάσεις εμπροσθοτύπου και οπισθοτύπου δύο τσαμπιά σταφύλι και ΚΑ σε έγκοιλο τετράγωνο, αντίστοιχα, αποδόθηκε στην Καρθαία, αλλά τεχνοτροπικοί λόγοι δεν αφήνουν περιθώρια για την ένταξή του στην Καρθαία. Η Κορησία δεν δημιούργησε πρόβλημα απόδοσης, εφ' όσον νωρίς αναγράφηκαν στα νομίσματά της τα αρχικά του εθνικού της ΚΟ. Φαίνεται μάλλον απίθανη η απόδοση στην Κορησία ενός μικρού αργυρού οβολού (4ος/3ος π.Χ. αι.) από την Συλλογή των νομισμάτων του Tübingen (SNG 2014) με τις απεικονίσεις ενός οκτάκτινου αστεριού στην μπροστινή όψη και στην οπισθία τα γράμματα ΚΙ. Αντίθετα από την θεματογραφία τσαμπί σταφύλι και δελφίνι / έγκοιλο που με βεβαιότητα καταγράφηκαν στην Ιουλίδα, πολλές συζητήσεις προκάλεσαν τα νομίσματα με την απουσία του δελφινιού. Το τσαμπί σταφύλι ως μοναδικός τύπος εμπρόσθιας όψης αρχαϊκών νομισμάτων είναι πολύ αγαπητό θέμα και βέβαια, εκτός από άλλες ελληνικές πόλεις υιοθετήθηκε και από τις Κυκλάδες. Στην Ιουλίδα αποδίδεται, με πολλές επιφυλάξεις, μόνον μια σειρά με *βοτρυοφόρα* νομίσματα και τα οποία διαφοροποιούνται από τα ομόλογα θεματικά της Τήνου. Στην Ιουλίδα έχουν αποδοθεί τρία μικρά αργυρά νομίσματα (ημιωβόλιο, τριώβολο και ημιωβόλιο αντίστοιχα) με την κοινή παράσταση τσαμπιού σταφύλι ως εμπροσθότυπο και τρία διαφορετικά θέματα οπισθοτύπου δελφίνι (;), πλώρη πλοίου (;), μισή χελώνα (;), αλλά δεν υπάρχει ασφάλεια για την προέλευσή τους από το νομισματοκοπείο της πόλης.

Στο παρελθόν εκφράσθηκε η άποψη ότι ανήκουν στην Ποιήεσσα - μια εξίσου σημαντική με τις προηγούμενες, πόλη της Κέας - ολιγάριθμες χάλκινες και βραχύβιες εκδόσεις. Οι νομισματολόγοι Mionnet και Σβορώνος, αλλά και παλαιότεροι από αυτούς, περιέγραψαν χάλκινα, τα οποία έφεραν τις παραστάσεις α) της κεφαλής του θεού Διονύσου ως εμπροσθότυπο και τσαμπί σταφύλι ή αστέρι ως οπισθότυπο, β) της κεφαλής αγενείου ή αγενείου Αριστάιου (;) ως εμπροσθότυπο και ως οπισθότυπο αστέρι ή τσαμπί σταφύλι, χρονολογημένα πριν το 300 π.Χ. Η εκ μέρους του Σβορώνου, κυρίως, πιστοποίηση περί της απόδοσής τους στην Ποιήεσσα τεκμηριώθηκε από τις επιγραφές ΠΟ και ΠΟΕΣ, που διάβαζε στους οπισθοτύπους. Από την Χ. Παπαγεωργιάδου αμφισβητούνται αυτές οι αποδόσεις, ώστε δεν καταχωρίζονται νομίσματα στην πόλη.

Ένα αρκετά συνηθισμένο φαινόμενο είναι η χρήση ενός νομίσματος ως πετάλου, ώστε να ξαναχτυ-

πηθεί πάνω του μια νέα σφραγίδα: πρόκειται για τα λεγόμενα επικεκομμένα [4]. Όχι μόνον νομίσματα της Κορησίας είναι χτυπημένα σε πέταλα άλλων νομισμάτων ξένων εκδοτριών αρχών, αλλά και νομίσματα άλλων πόλεων της Κέας, όπως και άλλων νησιών. Λίγο μετά τα Μηδικά διακόπτεται η νομισματική παραγωγή στη νήσο, συμπεριφορά σύστοιχη προς εκείνη και των άλλων κυκλαδικών νησιών λόγω της οικονομικής αποδυνάμωσής τους. Επαναδραστηριοποίηση των νομισματοκοπείων της Ιουλίδας και της Καρθαίας παρατηρείται κατά τον 4ο π.Χ. αι. με μικρής - αριθμητικά - διαμέτρου αργυρές κοπές. Στο τέλος του ίδιου και στον επόμενο αιώνα τα νομισματικά προϊόντα της Κέας είναι αποκλειστικά σχεδόν χάλκινα. Από τον 5ο αι. π.Χ. οι πόλεις της Κέας δημιούργησαν ένα Κοινό, καθώς αποδεικνύεται από την κοινή εισφορά των Κείων στους ΑΦΚ και το οποίο κατά τον 2ο αι. π.Χ., σύμφωνα με την Χ. Παπαγεωργιάδου επιβεβαιώνεται και νομισματικά. Ωστόσο οι χάλκινες εκδόσεις, τις οποίες έθεσε σε κυκλοφορία, όπως υποστηρίζεται από τους Reger-Risser, παρήχθησαν, κατά τον 3ο αι. π.Χ., ενώ η Χ. Παπαγεωργιάδου τοποθετεί την παραγωγή αυτών των εκδόσεων μετά την διακοπή των νομισματοκοπιών των Κείων πόλεων. Τα θέματα που υιοθετήθηκαν από το Κοινό είναι η μορφή του Αριστταίου και ο Σείριος, γνωστά από τις νομισματοκοπίες της Ιουλίδας, της Κορησίας και της Καρθαίας. Στους ρωμαϊκούς δημοκρατικούς χρόνους, πιθανότατα επί Μάρκου Αντωνίου, παρήχθη μεταξύ άλλων μια σειρά, όπου η παράσταση του Διονύσου υπαινίσσεται - σύμφωνα με τα αθηναϊκά πρότυπα - τον Ρωμαίο στρατηγό ως *νέο Διόνυσο*. Το νομισματοκοπείο του Κοινού εξέδωσε νόμισμα μέ την κεφαλή του Οκταβιανού Αυγούστου στους αυτοκρατορικούς χρόνους, και κατόπιν έληξε η νομισματική δραστηριότητά του οριστικά.

Η θεματογραφία των νομισμάτων της Κέας συνδέεται με τους τοπικούς μύθους, θεούς και την λατρεία επιχώριων ηρώων. Ο θεός - ήρωας Αριστταίος, αποτελεί την σημαντικότερη μορφή του εικονογραφικού ρεπερτορίου της Κέας, όπως και ο Σείριος, ο καταστερισμένος σκύλος του Ωρίωνος ή του Ικαρίου που τοποθετήθηκε στον αστερισμό του μεγάλου κυνός. Απεικονίζεται επίσης ο Απόλλων και μάλιστα από την επωνυμία του ως Δελφινίου ερμηνεύεται η παράσταση δελφινιού, η οποία ωστόσο είθισται να εικονογραφεί γενικότερα τα νομίσματα νήσων η παράκτιων πόλεων, ενώ η παράσταση σουπιάς στα αρχαϊκά νομίσματα της Κορησίας δεν έχει εξηγηθεί. Ο Διόνυσος, θεός του οποίου η λατρεία μαρτυρείται και επιγραφικά, απεικονίσθηκε επίσης σε μερικές χάλκινες εκδόσεις, κυρίως όμως χαράχθηκαν τα διονυσιακού χαρακτήρα θέματα, που απηχούσαν και τα επιχώρια προϊόντα, αμφορεύς καί τσαμπιά σταφύλι. Τέλος η γυναικεία μορφή των νομισμάτων της Ιουλίδας ταυτίστηκε με την τοπική ηρωίδα Κτήσυλλα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Κοινό των Κείων
Χάλκινα
(3ος ή 2ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.
α) Κεφαλή Αριστταίου / τσαμπί σταφύλι ή Σείριος ή αστέρι.
Επιγραφές: ΚΕΙ, ΚΕΙΩΝ.
Παπαγεωργιάδου 1977, 102 κ.ε., αρ. 1 - 150.
Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν.2, 23.

4. Επικεκομμένο ονομάζεται ένα νόμισμα, το οποίο έχει κτυπηθεί όχι σε καινούργιο πέταλο, αλλά πάνω σε άλλο νόμισμα. Πολλές φορές διακρίνονται ίχνη των παραστάσεων της προηγούμενης σφραγίδας ή άλλοτε είναι καθ' ολοκληρίαν ευδιάκριτες οι παραστάσεις, ένδειξη ότι μετά την απόσυρσή του από την κυκλοφορία στην αγορά δεν το επεξεργάστηκαν μέσα στο νομισματικό εργαστήριο αρκετά, προσπαθώντας να εξαλείψουν τις προηγούμενες *μνήμες* του, αλλά απλώς το πυράκτωσαν, προκειμένου να επιδεχθεί τις νέες παραστάσεις.

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Αύγουστος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΚΕΙΩΝ. Κιθαρωδός Απόλλων.
Παπαγεωργιάδου 1997, 107, αρ. 151.

Καρθαία
Αργυρά (στατήρες και υποδιαιρέσεις)
(τέλος 6ου - μετά το 480 π.Χ.)
Ε. Αμφορεύς.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Παπαγεωργιάδου 1977, 94 κ.ε., αρ. 1-13.

Ε. Αμφορεύς, δελφίνι.
Ο. ό.π.
Παπαγεωργιάδου 1977, 95 κ.ε., αρ. 14 - 30 και Ι - ΙΙ.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 722.* Πίν. 2, 24.
M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 724.* Πίν. 2, 25

(4ος π.Χ. αι.)
Ε. Κεφαλή Διός-Αριστάιου δ.
Ο. ΚΑΡΘΑΙ, Σείριος.
Παπαγεωργιάδου 1997, 96, αρ. 31 - 33.

Χάλκινα
(4ος - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Αμφορεύς και δελφίνι / τσαμπί σταφύλι.
β) Κεφαλή Αριστάιου / τσαμπί σταφύλι.
γ) Κεφαλή Διονύσου / τσαμπί σταφύλι.
δ) Κεφαλή Διονύσου (;) / Σείριος.
ε) Κεφαλή Απόλλωνος / τσαμπί σταφύλι ή Σείριος.
στ) Κεφαλή Αριστάιου / Σείριος ή μέλισσα ή αστέρι.
ζ) Ανδρική κεφαλή / Σείριος.
Επιγραφές: ΚΑΡ, ΚΑΡΘ, ΚΑΡΘΑ, ΚΑΡΘΑΙ.
Παπαγεωργιάδου 1997, 97 κ.ε., 34 - 173.

Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 2, 26.

Κορησία
Αργυρά (στατήρες και υποδιαιρέσεις)
(520 - μετά το 480 π.Χ.)
Ε. Σουπιά.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.

Παπαγεωργιάδου 1997, 77, αρ. 1 - 4.

Ε. Σουπιά και δελφίνι, ΎΟ.
Ο. ό.π.
Παπαγεωργιάδου 1997, 77 κ.ε., αρ. 5 - 33.

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 2, 27.

Ε. Δελφίνι, ΎΟ.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο ή λείον.
Παπαγεωργιάδου 1997, 79, αρ. 34 - 36.

Ε. ό.π.
Ο. Κ σε έγκοιλο τετράγωνο.
Παπαγεωργιάδου 1997, 79, αρ. 37.

Χάλκινα
(από το τέλος του 4ου π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Σουπιά / τσαμπί σταφύλι.
β) Κεφαλή Απόλλωνος / τσαμπί σταφύλι ή μέλισσα.
γ) Κεφαλή Αρισταίου / αστέρι.
Επιγραφές: ΚΟ, ΚΟΡΗ,
Παπαγεωργιάδου 1997, 80 κ.ε., αρ. 41 - 99.

Ιουλίς
Αργυρά (ημίδραχμα και υποδιαιρέσεις, στατήρες και υποδιαιρέσεις)
(520 - μετά το 480 π.Χ.)
Ε. Τσαμπί σταφύλι.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Παπαγεωργιάδου 1997, 82, αρ. I - XXVI (αμφίβολης απόδοσης στην Ιουλίδα).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 719.* Πίν. 2, 28.

Ε. Δελφίνι, ένα μικρό τσαμπί σταφύλι.
Ο. ό.π.
Παπαγεωργιάδου 1997, 83 κ.ε., 1 - 14.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 721.* Πίν. 2, 29.

Ε. Τσαμπί σταφύλι, δ. δελφίνι, αρ. τσαμπί σταφύλι.
Ο. ό.π.
Παπαγεωργιάδου 1997, 84, αρ. 15 - 17.

Αργυρά (δίδραχμα)
(4ος π.Χ. αι.)
Ε. Κεφαλή Διός - Αρισταίου.
Ο. ΙΟΥ, μέλισσα.
Παπαγεωργιάδου 1997, 84, αρ. 18 - 21.

Χάλκινα
(4ος - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο:
α) Κεφαλή Διός-Αρισταίου / μέλισσα.
β) Κεφαλή Αρισταίου ή Απόλλωνος / τσαμπί σταφύλι.
γ) Κεφαλή Απόλλωνος / μέλισσα ή Σείριος ή ΙΟΥ σε στεφάνι.
δ) Κεφαλή Αρισταίου / αστέρι ή μέλισσα.
ε) Κεφαλή Κτήσυλλας / μέλισσα και ΙΟΥ σε στεφάνι ή τσαμπί σταφύλι.
στ) Κεφαλή Διονύσου / τσαμπί σταφύλι.
ζ) Τσαμπί σταφύλι / τσαμπί σταφύλι
η) Μέλισσα / αστέρι.
Επιγραφές: ΙΟΥ, ΙΟΥ ΚΕ, ΙΟΥΛΙ, ΙΟΥΛΙΕ.
Παπαγεωργιάδου 1997, 84 κ.ε., αρ. 22 - 188.

Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 2, 30, 31, 32.

ΚΙΜΩΛΟΣ

Αποσπασματικές είναι οι γνώσεις μας για την ιστορία της Κιμώλου, όπως παραδίδονται από τις λιγοστές φιλολογικές μαρτυρίες. Στο νησί είχαν εγκατασταθεί Δωριείς. Στους ΑΦΚ, καταγράφεται η Κίμωλος ως μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας να πληρώνει την εισφορά της κατά το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Αργότερα, στο τέλος του 4ου αι. π.Χ., μαρτυρείται διένεξή της με την Μήλο, σχετική με την επικυριαρχία μιας από τις δυο σε τρία μικρά νησιά. Βεβαιώνεται ότι κερδισμένη απ' αυτή την εδαφική διεκδίκηση βγήκε η Κίμωλος.

Τα νομισματικά προϊόντα που εξέδωσαν οι Κιμώλιοι ποτέ δεν παρήχθησαν από πολύτιμο μέταλλο, παρά μόνο από χαλκό και χρονικά δεν ξεπερνούν τα όρια του 3ου αι. π.Χ. Διαγράφεται λοιπόν παρά τις ολιγάριθμες, αλλά τόσο ενδιαφέρουσες κιμώλιες κοπές, η νομισματική οικονομία του νησιού, που περιοριζόταν ασφαλώς, όπως και σε άλλες περιπτώσεις κυκλαδικών νησιών, αποκλειστικά στην ικανοποίηση της εσωτερικής αγοράς. Ο εικονογραφικός κύκλος καλύφθηκε από μοτίβα προσφιλή στους κατοίκους των νησιών, μέλισσα και κυρίως δελφίνι, κάβουρα, αχινό και την τρίαινα του Ποσειδώνος. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι οι παραστάσεις κεφαλών των θεών Αθηνάς και Ερμού, οι οποίες αντανακλούν τις λατρείες στο νησί.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Χάλκινα
(3ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο. :

α) Κεφαλή Αθηνάς με κράνος / κάβουρας ή τρίαινα ή αμφορεύς (ανέκδοτο; Oslo).
β) Κεφαλή Ερμού / δελφίνι.
γ) Μέλισσα / αχινός.
Επιγραφές: ΚΙ, ΚΙΜΩ, ΚΙΜΩΛΙ.
SNG Cop. 661.
(Head, σελ. 484· Head-Σβορώνος, σελ. 621).

Συλλογή G. Thesen (Oslo).* Πίν. 2, 33.

[Αβέβαιης απόδοσης: Behr 278].

ΚΥΘΝΟΣ

Ως ποιητικά - μυθολογικά ονόματα της Κύθνου αναφέρονται από τον Στέφανο Βυζάντιο τα Δρυοπίς και Οφίουσα, μυθικός δε κτίστης του νησιού, θεωρείται από τον ίδιο συγγραφέα, ο ομώνυμος ήρωας Κύθνος, *ἀπὸ Κύθνου κτίσαντος*.

Η Κύθνος είναι ένα από τα λίγα κυκλαδικά νησιά που δεν γνώρισε νόμισμα κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο ή που δεν της έχει αποδοθεί ακόμη νόμισμα. Προέβη μόλις στον 2ο αι. π.Χ. ή κάπως νωρίτερα, σε χάλκινη νομισματική παραγωγή, η οποία διήρκησε ως τον 1ο αι. π.Χ. Η επιλογή της εικονογραφίας παρ' όλα αυτά είναι αρκετά διευρυμένη και καλύπτεται από ενδιαφέροντες τύπους. Όπως στην Δήλο, Θήρα, Ανάφη κ.α., έτσι και στην Κύθνο, ή μορφή του δαφνοστεφούς Απόλλωνος κυριαρχεί στην νομισματοκοπία της από τον 2ο αι. π.Χ. και συνοδεύεται στους οπισθοτύπους από τη λύρα - επίσης γνωστή από τη νομισματοκοπία της Δήλου- όργανο του λυρωδού θεού, πατέρα του τοπικού ήρωα Κύθνου, όπως τον θέλει ο μύθος.

Μια άλλη σύντομη ομάδα νομισμάτων απεικονίζει ως εμπροσθότυπο γυναικεία κεφαλή, η οποία είθισται να χαρακτηρίζεται ως μορφή της Αρτέμιδος. Απουσιάζουν σύμβολα που θα πιστοποιούσαν αν πράγματι πρόκειται για την αδελφή του Απόλλωνος ή για μιαν άλλη θεότητα που επίσης λατρεύθηκε στο νησί όπου και εντοπίστηκε ιερό της, την Αφροδίτη. Ο οπισθότυπος αυτών των νομισμάτων, καθώς κι εκείνων που φέρουν την μορφή ενός σκύλου ως εμπροσθότυπο, κοσμούνται με ένα ρόδο, τριαντάφυλλο, απόδειξη των στενών σχέσεων με την Ρόδο, ή οποία χρησιμοποίησε αυτό το σύμβολο ως *λαλοῦν* του ονόματός της καθ' όλη τη διάρκεια της νομισματικής της δραστηριότητας. Η Κύθνος υπήρξε το μόνο νησί που υιοθέτησε το ρόδο ως κύριο σύμβολο, καθώς παρατήρησε ο L. Robert, πιθανώς σε μια περίοδο στενών σχέσεων με τους Ροδίους στα πλαίσια της δεύτερης Νησιωτικής Συμμαχίας. Ο Sheedy επισημαίνει ότι η Κύθνος υπήρξε το μοναδικό νησί των Κυκλάδων που υιοθέτησε το ρόδο ως κύριο σύμβολο στα νομίσματα της, ενώ η Τήνος το απεικόνισε, επίσης στα χάλκινά της, ως δευτερεύον - ωστόσο - σύμβολο. Ο ενδεχόμενος στόχος της απεικόνισης του ροδιακού συμβόλου, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, ήταν διότι *the authorities hoped to gain popular acceptance of the local coin.*

Unicum φαίνεται ότι αποτελεί ένα μικρό χάλκινο νόμισμα, στο οποίο αποδίδονται το ρόδο ως εμπροσθότυπος και ο σκύλος ως οπισθότυπος.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Χάλκινα
(2ος - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο. :
α) Κεφαλή Απόλλωνος / λύρα ή ρόδο ή τσαμπί σταφύλι.

β) Κεφαλή Αρτέμιδος / ρόδο.
γ) Σκύλος / ρόδο.
δ) Ρόδο / σκύλος (ανέκδοτο; Συλλογή Δ. Αρτέμη).
Επιγραφές: ΚΥ, ΚΥΘΝ.
BMC 1-10.
(Hauteroche, σελ. 59· Sestini 4· Imhoof-Blumer 76· Photiadès 1380-81· Molthein 1753· Hunterian 1-2· Weber 4653-54· McClean 7253· SNG Cop. 662-667· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 766M)· Pozzi 4521).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 729.* Πίν. 2, 34.
Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 2, 35, 36 και Πίν. 3, 37, 38.

[Αβέβαιης απόδοσης: Museum Hedervarii 4349-50· Sestini 1-3· Lavy 1974· Behr 268].
[Λανθασμένη απόδοση αργυρού νομίσματος στην Κύθνο, Weber 4652: Χελώνα / προτομή ταύρου.]

ΜΗΛΟΣ

Λακεδαιμονικής καταγωγής θεωρούνται οι κάτοικοι της Μήλου, Δωριείς, σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, αφού στο νησί εγκαταστάθηκαν άποικοι Σπαρτιάτες. Ο Στέφανος Βυζάντιος γνώριζε από αρχαιότερες πηγές που είχαν φθάσει ως τις μέρες του, ότι *Φοίνικες οὖν οἰκισταὶ πρότερον, ὅθεν καὶ Βυβλὶς ἐκλήθη ἀπὸ τῶν Βυβλίων Φοινίκων. ἀλλὰ καὶ Ζεφυρία.* Οι Μήλιοι επέδειξαν αξιόλογη αποικιστική δραστηριότητα στην Καρία, κι έτσι εξηγείται η υιοθέτηση του μιλησιακού σταθμητικού κανόνα που χρησιμοποιήθηκε για την αργυρή τους νομισματοκοπία. Φιλολογικές μαρτυρίες δεν μνημόνευσαν την Μήλο για πολλούς αιώνες, σ' αντιστάθμισμα, όμως, θαυμαστά αρχαιολογικά ευρήματα ρίχνουν άπλετο φως στην ιστορία του νησιού κι αποδεικνύουν την οικονομική του ισχύ.

Μια αξιοπρόσεκτη ιστορική αναφορά της Μήλου γίνεται κατά τα Περσικά, οπότε συμμετέχουν στον κοινό κατά των Περσών αγώνα, όμως αργότερα δεν εγκολπώνονται στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Η πρώτη απόδειξη της προσχώρησής τους σ' αυτήν δίδεται το 425/4 π.Χ., όταν πρωτοεμφανίζεται το όνομά τους στους ΑΦΚ. Δέκα χρόνια αργότερα η πόλη κυριεύεται από τους Αθηναίους οι οποίοι επιβάλλουν στη Μήλο καταβολή ισόποσης εισφοράς μ' εκείνης των ισχυρών Νάξου και Άνδρου και εγκαθιστούν στο νησί 500 κληρούχους. Το 405 π.Χ. το νησί περιέρχεται στους Σπαρτιάτες, το 393 π.Χ. το καταλαμβάνει ο Φαρνάβαζος. Παρά τις, πολιτικά, ανήσυχες κι επικίνδυνες αυτές εποχές και παρά τις εκάστοτε ξένες επικυριαρχίες, μακεδονική ή πτολεμαϊκή, το εμπόριο της Μήλου ήκμαζε, όπως αποδεικνύεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα.

Ο *θησαυρός* των 84 στατήρων του δεύτερου μισού του 5ου αι. π.Χ., που ανακαλύφθηκε στην Μήλο το 1907 με τις πολυσχιδείς εκδόσεις, άγνωστες στην πλειονότητά τους ως τότε στη έρευνα, μελετήθηκε εκ νέου το 1964 από τον Colin Kraay. Το σημαντικότατο αποτέλεσμα της έρευνάς του υπήρξε η ιστορική διασύνδεση αυτής της πλούσιας έκδοσης με τα δραματικά γεγονότα που συνέβησαν στην Μήλο: τα νομισματικά αυτά προϊόντα - απόδειξη της ανεξαρτησίας και ευημερίας του νησιού - παρήχθησαν σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, είτε από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., ή μετά το 426 π.Χ., όταν ο Αθηναίος Νικίας τους ανάγκασε να εγκαταλείψουν την ουδετερότητα και να εισέλθουν στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Προτείνει, λοιπόν, ο Kraay ως χρόνο παραγωγής αυτών των νομισμάτων την περίοδο από το 426 ως το 416 π.Χ., οπότε κόπηκαν εν όψει μιας νέας αναμέτρησης με τους Αθηναίους. Τα νομίσματα που περιείχε ο *θησαυρός* του 1907 απεκρύβησαν, κατά συνέπεια, στη γη από τον πλούσιο ιδιώτη κάτοχό τους προ του κινδύνου του επικείμενου πολέμου.

Καθ' όλη τη διάρκεια της παραγωγής αργυρού και αργότερα επίσης χάλκινου νομίσματος, από το τέλος του 6ου αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. π.Χ., οι χαράκτες του νομισματοκοπείου της Μήλου απεικόνισαν

αποκλειστικά το *λαλοῦν* σύμβολον του νησιού, ένα μήλο, δωριστί *μᾶλον*, εξαιρετικά, πολλές φορές φιλοτεχνημένο με πλαστικούς όγκους, συχνά πλαισιωμένο από φύλλα. Όπως είθισται, στο έδαφος του οπισθοτύπου των ελληνικών νομισμάτων αποδίδεται το εθνικό των πολιτών στη γενική πληθυντικού, αλλά με το ιδιόμορφο αλφάβητο της Μήλου, όπου στη θέση του Μ και του Ο, αναγράφονται ⋀⋁ και C αντίστοιχα (στον Κατάλογο οι επιγραφές αποδίδονται σε μεταγραφή). Σ' ότι αφορά στις παραστάσεις του οπισθοτύπου πρόκειται για μια μοναδική εικονογραφική ποικιλία αλλά και πρωτοτυπία στην επιλογή των θεμάτων. Μέσα στον 3ο αι. π.Χ., πιθανόν στο διάστημα από το 251 - 246/5 π.Χ. εκδόθηκαν αργυρά νομίσματα με την κεφαλή της Αθηνάς και την ενδιαφέρουσα παράσταση μιας ένθρονης ανδρικής μορφής που παίζει λύρα. Πρόκειται για τον επιχώριο λυρικό ποιητή Μελανιππίδη, που άκμασε γύρω στα 440 π.Χ. και η μορφή του στα νομίσματα ταυτίστηκε από την Χ. Παπαγεωργιάδου.

Τα χάλκινα νομίσματα από τον 4ο - 1ο αι. π.Χ. ακολουθούν τον θεματογραφικό κύκλο των αργυρών, αλλά παρεισφρήουν και άλλα μοτίβα ή μορφές, όπως για παράδειγμα, το στιγμιότυπο ενός νεαρού άνδρα, που γονατιστός, τοξεύει. Πρόκειται για τον Ηρακλή, όπως επιβεβαιώνεται και από τα σύμβολα του, φαρέτρα και τόξο, που απαντώνται και σε άλλες χάλκινες εκδόσεις. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους παρουσιάζεται μια σπάνια εκδοτική δραστηριότητα, καθώς κόβονται πολυάριθμα ψευδοαυτόνομα νομίσματα. Οι προσωποποιημένες μορφές της Βουλής και του Δήμου, η θεά Τύχη, που τόσο την χρειαζόταν οι Μήλιοι υπό την ξένη, ρωμαϊκή κυριαρχία, η προτομή της θεάς Αθηνάς και οπωσδήποτε το μήλο σφραγίζουν τις μηλιακές κοπές. Περιστασιακά στους χρόνους του Νέρβα, του Αδριανού, του Κομμόδου και του Καρακάλλα εκδίδεται νόμισμα με την παράσταση των πορτραίτων τους, αλλά στους οπισθοτύπους επαναλαμβάνονται τα οικεία ντόπια θέματα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά (μιλησιακοί-λυδικοί στατήρες και υποδιαιρέσεις)
(515 - 480 π.Χ.)
Ε. Βάτραχος.
Ο. Μήλο σε έγκοιλο τετράγωνο.
SNG Lockett 2612 (όπου ο Robinson το αποδίδει στην Μήλο. Αντίθετα ο Babelon, Traité I, 1938 c, το αποδίδει στην Σέριφο).

Ε. ΜΑΛΙ, οινοχόη.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Traité I, 1953-55.

Ε. Μήλο χωρίς ή με στέλεχος και φύλλα.
Ο. ό.π.
Pinder 309· SNG Fitzwilliam 4012-13.
Ε. ό.π.
Ο. ό.π., στο πεδίο ένα κεντρικό παχύ σημείο, δ. και αρ. δύο δακτύλια.
Traité I, 1956.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 730.* Πίν. 3, 39.

(μετά το 480 π.Χ.)
Ε. ό.π.
Ο. ΜΑ (;), έγκοιλο τετράγωνο.
Traité I, 1957.
(Photiadès 1387· Hunterian 1-2).

Ε. ΜΑΛΙ, ό.π.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο, σε κάθε πεδίο, κυκλικά, τέσσερα σημεία.
Traité I, 1958.
(Hunterian 3).

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑ, ό.π., αλλά τρεις κουκκίδες.
Traité I, 1959.
(SNG Berry 877).

Ε. Μήλο.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Traité I, 1960.
(Hunterian 4· Weber 4666-68· SNG Fitzwilliam 4012-13· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 782M)· Pozzi 4548-49 (Vente 4549=2040).

(μετά τα μέσα του 5ου π.Χ. αι. ή μετά το 426 π.Χ.)
Ε. ό.π.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο, σε κάθε πεδίο τρία σημεία.
Kraay 1-2.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 731.* Πίν. 3, 40.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙΟΝ, πεντάλφα σε έγκοιλο.
Kraay 3.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 734.* Πίν. 3, 41.

Ε. ό.π., οινοχόη, στικτός κύκλος.
Ο. Τρία δελφίνια σε στικτό κύκλο, γύρω από ένα σημείο.
Kraay 4.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 735.* Πίν.3, 42.

Ε. Μήλο.
Ο. ΜΑΛ, κοχύλι.
Kraay 5.

Ε. ό.π.
Ο. Υδρία σε έγκοιλο τετράγωνο.
Kraay 6.

Ε. Μήλο με στέλεχος και φύλλα.
Ο. ΜΑΛΙ ή ΜΑΛΙΟΝ, ημισέληνος, στικτός κύκλος.
Kraay 7-13.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 736.* Πίν. 3, 43.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑ, ανάμεσα στις ακτίνες τροχού.
Kraay 14-16.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 737.* Πίν. 3, 44.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙΟΝ ή χωρίς επιγραφή, άνθος με οκτώ πέταλα, στικτός κύκλος.
Kraay 17, 24.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 739.* Πίν. 3, 45.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙΟΝ, ανδρική κεφαλή δ. με κωνικό κράνος.
Kraay 18, 28, 31.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., τέσσερις κόκκοι σίτου και ενδιάμεσα φύλλα.
Kraay 19.

Ε. ό.π.
Ο. Σχηματοποιημένο άνθος.
Kraay 20.

Ε. ό. π.
Ο. ΜΑΛΙ, τριγωνικοί σχηματισμοί, στικτός κύκλος.
Kraay 21, 33-4.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 743.* Πίν. 3, 46.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙΟΝ, σε έγκοιλο τετράγωνο.
Kraay 22.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙΟΝ, γοργόνειο με οφιοπλοκάμους, στικτός κύκλος.
Kraay 23, 30.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 738.* Πίν. 3, 47.

Ε. ό. π.
Ο. ΜΑ ή ΜΑΛ-ΙΟΝ, κεφαλή τράγου δ. ή αρ., πίσω στιγμές.
Kraay 25-7.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 740.* Πίν. 3, 48.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙΟΝ ή ΜΑΛΙ, τρισκελίς, στικτός κύκλος.
Kraay 29, 35, 36.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 741.* Πίν. 3, 49.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛ, τσαμπί σταφύλι με ένα φύλλο και πάνω του τζίτζικας.
Kraay 32.

Ε. ό.π.
Ο. Ελικωτός κρατήρας.
Kraay 37.

Ε. ό.π.
Ο. Κωνικό κράνος, στο πεδίο κηρύκειο.
Kraay 38.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙΟΝ, κύκλος χωρισμένος σε έξι πεδία.
Kraay 39-40.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 744.* Πίν. 3, 50.

Ε. ό.π.
Ο. Φύλλο συκιάς, στικτός κύκλος.
Kraay 41.

Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 745.* Πίν. 3, 51.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙΟΝ, τρία δελφίνια κολυμπώντας γύρω από ένα κεντρικό σημείο.
Kraay 42-43.

Ε. ό.π.
Ο. Τρίαινα σε έγκοιλο τετράγωνο.
Kraay 44.

Ε. ό.π.
Ο. Αρχαϊκός τροχός.
Kraay 45.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 746.* Πίν. 3, 52.

Ε. ό.π.
Ο. Οκτάκτινο αστέρι.
Kraay 46.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 748.* Πίν. 3, 53.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙ, κάνθαρος.
Traité III, 1380-81.
(BMC 1· SNG Fitzwilliam 4014 (υπόχαλκο).

Ε. ό.π.
Ο. Αιχμή δόρατος.
Traité III, 1382.

Ε. ό.π.
Ο. ΜΑ, αετός δ., στο πεδίο ημισέληνος.
Traité III, 1383.

Ε. ό.π.
Ο. Κορινθιακό κράνος δ.
Traité III, 1385.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 749.* Πίν. 3, 54.

(δίδραχμα και υποδιαιρέσεις)

(3ος π.Χ. αι.)
Ε. Κεφαλή Αθηνάς.
Ο. ΜΑΛΙΩΝ, ένθρονος ο ποιητής Μελανιππίδης κρατώντας λύρα ή κιθάρα.
Παπαγεωργιάδου 1985, 275 - 84.
(3ος - 2ος π.Χ. αι.)
Ε. ό.π.
Ο. ΜΑΛΙΩΝ και όνομα άρχοντος, Αλκίδημος Αθηνά.
Imhoof-Blumer 78.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 750.* Πίν. 4, 55.

(1ος π.Χ. αι.)
Ε. ό.π.
Ο. Νεαρός Ηρακλής (;) γονατιστός, τοξεύων.
Traité III, 1384.
(BMC 2).

[Ο Prokesch-Osten (1845) σελ. 60 αναφέρει ως αργυρό τον τύπο με κεφαλή Αθηνάς / μήλο].

Χάλκινα
(4ος - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Μήλο / Ηρακλής (;) γονατιστός τοξεύων ή φαρέτρα (;) ή φρυγικό κράνος ή κορινθιακό κράνος ή κοχύλι ή κάνθαρος ή τσαμπί σταφύλι ή δύο κόκκοι κριθαριού ή Κέρας Αμαλθείας και πίλοι των Διοσκούρων με αστέρι στην κορυφή τους μέσα σε στεφάνι από φύλλα ελιάς, ή κεφαλή (Αθηνάς ;) με κορινθιακό κράνος ή πάνοπλη Αθηνά ή αμφορεύς, ή λύρα, ή τσαμπί σταφύλι σε στεφάνι, ή ΜΗΛΙΩΝ σε στεφάνι από φύλλα ελιάς ή κεφαλή Ηρακλέους (;) ή κάνθαρος και στο πεδίο μέλισσα και διάφορα άλλα αντικείμενα.
β) Κεφαλή Αθηνάς / Κέρας Αμαλθείας.
Επιγραφές: Μ, ΜΑ, ΜΗΛΙΩΝ.
Traité III, 1386-96.
(Hauteroche, σελ. 60· Sestini 1-3· Prokesch-Osten (1845) 61· Imhoof-Blumer 79· BMC 3-31· Photiadès 1388· Hunterian 1-2· Schotten 2757· Weber 4669-72· McClean 7269· SNG Cop. 681-693· SNG Forbat 436· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 783M-784M)· Pozzi 4551-56 [Ο Pozzi 4557 θεωρεί κίβδηλο τον τύπο με μήλο και κεφαλή Διονύσου]· SNG Stockholm II / 3, 1793-94).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 4, 56, 57, 58.

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Προτομή της Βουλής / γλαυξ σε στεφάνι από φύλλα ελιάς.
β) Προτομή του Δήμου / όνομα άρχοντος σε δάφνινο στεφάνι.
γ) Προτομή Αθηνάς / ΜΗΛΙΩΝ σε στεφάνι από φύλλα ελιάς ή ταύρος ή μήλο σε στεφάνι.
δ) Κλαδί με τρία μήλα / ΜΗΛΙΩΝ σε στεφάνι από φύλλα ελιάς.
ε) Μήλο / ξόανο της Αθηνάς.
στ) Προτομή της Βουλής / όνομα άρχοντος σε στεφάνι από φύλλα ελιάς.
ζ) ΜΗΛΙΩΝ, κεφαλή Αθηνάς / όνομα άρχοντος σε στεφάνι από φύλλα ελιάς.
η) Τύχη κρατώντας παιδί στον αρ. βραχίονα, το σύνολο σε στεφάνι / ΜΗΛΙΩΝ σε στεφάνι.
Επιγραφές: ΜΗΛΙΩΝ.
BMC 32-46.
(Museum Hedervarii 4353, 4356-58· Hauteroche, σελ. 59-60· Sestini 4-11· Behr 280· Photiadès 1389-90· Molthein 1755-56· Hunterian 7-12· Ward 581A· Schotten 2758· Μαυροκορδάτος 2298-2300· Weber 4673-74· SNG Cop. 694-697· SNG Fitzwilliam 4015· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 785M)· Pozzi 4558· McGill 320· Winterthur 2306).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 4, 59.

[Αβέβαιης απόδοσης: Museum Hedervarii 4354-55].

Νέρβας
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος δ.
Ο. ΜΗΛΙΩΝ, πάνοπλη Αθηνά δ.
Weber 4675.

Αδριανός
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΜΗΛΙΩΝ, πάνοπλη Αθηνά όρθια.
Sestini 13.

Κόμμοδος
Ε. ΜΗΛΙΩΝ, κεφαλή του αυτοκράτορος δ.
Ο. Όνομα άρχοντος σε στεφάνι από φύλλα ελιάς.
BMC 47.
(St. Florian, σελ. 109).

Ε. ό.π., κεφαλή Αθηνάς.
Ο. ό.π.
BMC 48.

Καρακάλλας
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος δ.
Ο. ΜΗΛΙΩΝ, στικτός κύκλος.
Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 786M).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 4, 60.

[Αβέβαιης απόδοσης: Mionnet (Suppl.) 219, 220]

ΜΥΚΟΝΟΣ

Το όνομα της Μυκόνου οφείλεται στον επώνυμο ήρωα Μύκονο, γιο του Ανίου. Κατά τους μεταχριστιανικούς χρόνους παραδίδεται και ως Μύκωνος, Μυκώνη, Μύκων, Μυκόνιον. Ετυμολογείται από το μύκων, σωρός θήμων, και κατά μια άλλη άποψη από το μύκη και ὄνος (πληρωμή). Το νησί είναι πολύ στενά συνδεδεμένο με την μυθολογία, καθώς παραδίδεται ότι εκεί έκειντο οι Γίγαντες, μετά που τους νίκησε ο Ηρακλής, εκεί επίσης βρισκόταν κι ο τάφος του Αίαντος. Πριν από την έλευση των Ιώνων στο νησί, όπου τους οδήγησε ο Ιπποκλής, ο γιός του Νηλέως κι εγγονός του βασιλέως Κόδρου, είχαν έλθει οι Κάρες, οι Φοίνικες και οι Κρήτες.

Για τους ιστορικούς χρόνους είναι ελάχιστα τα φιλολογικά λείψανα που διασώθηκαν, ένδειξη της πολιτικής ασημαντότητας της Μυκόνου. Ο Πέρσης Δάτις το 490 π.Χ. διέμενε στο νησί επιστρέφοντας, μετά

τα Περσικά, στην Ασία. Οι Μυκόνιοι πολέμησαν στο πλευρό των Περσών στην ναυμαχία της Σαλαμίνας, στη συνέχεια ως μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας πλήρωναν μια μικρή εισφορά στο Συμμαχικό Ταμείο. Ασφαλώς μεγαλύτερες δυνατότητες δεν υπήρχαν, κι ας σημειωθεί ότι οι κάτοικοι στην αρχαιότητα διακωμωδούνταν για την πενία τους. Πάντως η κοπή νομίσματος εκ μέρους τους δηλώνει μια σχετική άνθηση, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, που τους επέτρεπε τουλάχιστον την νομισματική αυτάρκεια. Σ' αυτά τα χρόνια η Μύκονος, όπως και τα άλλα νησιά περιήλθε υπό την μακεδονική, την πτολεμαϊκή και τέλος την ροδιακή επιρροή, ενώ επί ρωμαιοκρατίας είχε σχετική αυτονομία, που της επέτρεψε και κοπή νομίσματος.

Από τους θεούς που λατρεύθηκαν στο νησί, η νομισματική μικροτεχνία ασπάσθηκε τις μορφές του Βακχέως και Ληνέως Διονύσου, της Δήμητρας Χλόης και του Τεμενίτη ή Φυκίου Ποσειδώνος. Ο Διόνυσος η βασική θεότης του νησιού συνλατρεύθηκε με τη μητέρα του Σεμέλη. Στα νομίσματα απεικονίστηκαν η κισσοστεφής κεφαλή του, αλλά και ολόκληρη η μορφή του. Καινοτομία αποτελεί η ωραία παράσταση της κεφαλής του θεού κατ' ενώπιον σε ορισμένα ελληνιστικά νομίσματα, αλλά και σε νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων. Γεωργικά προϊόντα, χαρακτηριστικά της Μυκόνου, χρησιμοποιήθηκαν ως βασική τυπολογία στα χάλκινα νομίσματά της. Το τσαμπί σταφύλι και οι κόκκοι σιταριού ή κριθαριού απηχούν τις λατρείες του Διονύσου και της Δήμητρας αντίστοιχα. Η υποδήλωση της αγροτικής οικονομίας του νησιού ενισχύεται από την παράσταση της κεφαλής Δήμητρας, σε μια ολιγάριθμη κοπή.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Χάλκινα
(4ος-1ος π.Χ. αι.)

Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή Διονύσου δ. ή κατ' ενώπιον 3/4 προς δ. / τσαμπί σταφύλι και κόκκος κριθαριού ή τσαμπί σταφύλι ή στάχια και θύρσος ή κλαδί με δυο στάχια.
β) Κεφαλή Ποσειδώνος (;) / δελφίνι.
γ) Γυναικεία κεφαλή (Δήμητρας ;) / τσαμπί σταφύλι και κόκκος κριθαριού ή ΜΥΚΟ σε στεφάνι από φύλλα κισσού.
Επιγραφές: ΜΥ, ΜΥΚΟ, ΜΥΚΟΝΙΩΝ.
Σβορώνος 1-29.
(Museum Hedervarii 4359· Hauteroche, σελ. 60· Sestini 1-3· BMC 1-11· Photiadès 1391. Molthein 1757· Hunterian 1-4· Traité III, 1307-17· Weber 4676-78· Pozzi 4559-63).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 751.* Πίν. 4, 61.
M. u. M. 76 (Συλλογή Lafaille) 401.* Πίν. 4, 62.

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)
Αύγουστος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΜΥΚΟΝΙΩΝ, Διόνυσος σε μετωπική στάση, όρθιος, γυμνός κρατώντας θύρσο και κάνθαρο.
Σβορώνος 30.

[Αμφιβόλου γνησιότητας είναι το αργυρό νόμισμα με κεφαλή Διός (;) / ΜΥΚΟ (;), τσαμπί σταφύλι.
Σβορώνος 459. (Head - Σβορώνος, σελ. 624).]

ΝΑΞΟΣ

Ο Αγλαοσθένης ιστορεί ότι οι πρώτοι που έκοψαν νόμισμα, ήσαν οι Νάξιοι. Η πληροφορία αυτή, γνωρίζουμε σήμερα ότι δεν έχει εγκυρότητα, ωστόσο αποτελεί μια άμεση μαρτυρία για την ευμάρεια και την πρώιμη νομισματική δραστηριότητα στο νησί. Η Νάξος το μεγαλύτερο νησί στο Αρχιπέλαγος των Κυκλάδων, βρισκόταν σχεδόν στο κέντρο τους και υπήρξε ισχυρότατη κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, εφ' όσον διέθετε, σύμφωνα με την μαρτυρία τον Θουκυδίδη, 8.000 οπλίτες και μεγάλο στόλο. Το 546 π.Χ. ο Πεισίστρατος, τύραννος των Αθηνών, υπέταξε το νησί και όρισε σ' αυτό την εξουσία του Λύγδαμι. Το 500 π.Χ. ο τύραννος της Μιλήτου, Αρισταγόρας, παρά την πολιορκία, απέτυχε να κυριεύσει τη Νάξο.

Ταλαιπωρημένοι οι Νάξιοι από τις οδυνηρές περιπέτειες με τα Περσικά, οπότε οι Δάτις και Αρταφέρνης εξανδραπόδισαν τους κατοίκους της και πυρπόλησαν τα ιερά της, προσχώρησαν στην Αθηναϊκή Συμμαχία, πληρώνοντας όχι υπερβολική για τις δυνατότητές τους εισφορά. Το 470 π.Χ. η Νάξος αποστάτησε από την Αθηναϊκή Συμμαχία, αλλά την επανέφερε σ' αυτή ο Κίμων μετά από πολιορκία, οπότε κατά τον Θουκυδίδη (1, 98, 4) *παρὰ τὸ καθεστηκὸς ἐδουλώθη*. Το 453 π.Χ. οι Αθηναίοι τους επέβαλαν την εγκατάσταση 500 ή 1000 Αθηναίων κληρούχων. Νομίσματα είχε παύσει να εκδίδει για μεγάλο χρονικό διάστημα, από το 490 έως το πέρας του Πελοποννησιακού πολέμου, οπότε αποδεσμεύθηκε από τους Αθηναίους. Κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, μέλος της Νησιωτικής Συμμαχίας είχε την ίδια τύχη μ' αυτή και τις ίδιες εξαρτήσεις από τους ισχυρούς των εποχών. Η οικονομική ικμάδα του νησιού *εὐδαιμονίᾳ τῶν νήσων προέφερε*, κατά τις γραφές του Ηροδότου (5, 28), οφειλόταν στην αλιεία, στο εμπόριο, στις αγροτικές καλλιέργειες και κυρίως στην παραγωγή εξαιρετικού οίνου, όπως βεβαίως και στο περίφημο μάρμαρο της.

Λειτουργώντας ένα μοναδικό κεντρικό νομισματοκοπείο, η Νάξος εξέδωσε αργυρό, πολύτιμο νόμισμα από νωρίς, μετά το 540, καθώς ισχυρίζεται ο Holloway, που συνδέει τη έναρξη της ναξιώτικης νομισματοκοπίας με τον τύραννο Λύγδαμι, πιθανότερα γύρω στα 520 π.Χ. Το νησί δεμένο με τη λατρεία του Διονύσου, ήταν επόμενο να συνδέσει το νομισματικό ρεπερτόριό του με διονυσιακά θέματα. Ο Διόνυσος ήταν αναμφίβολα η κύρια θεότης, ο πάτρωνας θεός του νησιού με τις πλούσιες αμπελοκαλλιέργειες, κι όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Στέφανος Βυζάντιος, που παραθέτει την αρχαιότερή του γνώση... *ἐστὶν ἐκεῖ κρήνη, ἐξ ἧς οἶνος ῥεῖ μάλα ἡδύς*, προς τιμήν του, διοργανώνονται *μεγάλα Διονύσια* κι ο ίδιος φέρει τις επικλήσεις *μουσαγέτης* ή *μειλίχιος*. Υπάρχει μια παράδοση που θέλει την γέννηση του θεού στην Νάξο, την ανατροφή του, στη συνέχεια, από τις Νύμφες Φιλία, Κορωνίδα και Κλείδη, τους αγώνες του για την πατρότητα της Νάξου με τον Ποσειδώνα και Ήφαιστο, την νίκη του και, τέλος, τους γάμους του με την Αριάδνη.

Ήδη οι πρώτες αρχαϊκές εκδόσεις σηματοδοτούνται από τις άριστα φιλοτεχνημένες παραστάσεις του κανθάρου - ένδειξη της παρουσίας ενός καλού χαράκτη στο νησί - που πολλές φορές συνοδεύεται από τσαμπιά σταφύλι, κρεμασμένα από τις λαβές ή ένα φύλλο κισσού ή ένα στεφάνι από φύλλα κισσού που περιβάλλει τον λαιμό του αγγείου. Ο τύπος αυτός αποδίδεται πλέον με ασφάλεια στην Νάξο, καθώς το ίδιο θέμα απεικονίζεται και σε ενεπίγραφα νομίσματα της: ΝΑΞΙΩΝ. Το όνομα της οφείλει στον αρχηγέτη των Καρών Νάξο, που αποίκισε στο νησί ή ίσως από το *νάξαι*, που σημαίνει θυσιάζω. Ο Holloway ερμήνευσε την παρουσία του κανθάρου που κοσμείται με κισσοστέφανο, ως το σύμβολο της νίκης των ναξιακών πλοίων, όταν πολεμούσαν εναντίον των Περσών, βασιζόμενος στην περιγραφή της Σούδας: *Ναξιουργὴς κάνθαρος: πλοῖα ἦν οὕτω λεγόμενα κάνθαροι ἐν Νάξῳ γινόμενα.... Κρατῖνος δὲ λέγει ὅτι θαλασσοκρατοῦντές ποτε Νάξιοι ἐχρῶντο αὐτοῖς τοῖς κανθάροις.*

Μετά από αυτή την περίοδο ακμής, στους επόμενους χρόνους, από το 490 π.Χ. έως το τέλος του 5ου αι. π.Χ. αναστέλλεται η νομισματοκοπία του νησιού, η οποία επανέρχεται τον 4ο αι. π.Χ. με την παραγωγή αργυρών και χάλκινων νομισμάτων, στα οποία το κύριο θέμα αποτελεί η πάγια παράσταση της κεφαλής του Διονύσου, για τον εμπροσθότυπο. Τα γνωστά σύμβολά του απεικονίζονται στους οπισθοτύπους, πράγμα που συμβαίνει και στα χάλκινα, τα οποία όμως, σ' αντίθεση με τα αργυρά, προέρχονται από πολύ πρόχειρα κατα-

σκευασμένες μήτρες. Δύο φορές μέσα στους αυτοκρατορικούς χρόνους το νησί έκοψε χάλκινο νόμισμα στους χρόνους του Γέτα με το πορτραίτο του και λίγο νωρίτερα, στην εποχή της Ιουλίας Δόμνας, επίσης με το πορτραίτο της και την παράσταση των τριών Χαρίτων.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά (στατήρες και υποδιαιρέσεις)
(520 - 490 π.Χ.)
Ε. Κάνθαρος.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Holloway 1.
(SNG Cop. 702).

Ε. Κάνθαρος, πάνω ένα φύλλο κισσού.
Ο. ό.π.
BMC 5-6.
(Traité I, 1952. Pozzi 4565 (Vente 2044)· SNG Delepierre 2436).

(520 - 490 π.Χ.)
Ε. Κάνθαρος με τσαμπιά σταφύλι στις λαβές, πάνω φύλλο κισσού.
Ο. ό.π.
Holloway 2-22.
(Behr 283· BMC 4· Photiadès 1393· Traité I, 1950· Jameson 1306· Μαυροκορδάτος 2301· Bement 229· Lampson 247· Luynes 2376-7· Weber 4679-80· Nanteuil 997· SNG Lockett 2616· SNG Fitzwilliam 4016· Hirsch 1398· Pozzi 4564 (Vente 2043)· SNG Stockholm II / 3, 1795· SNG Delepierre 2435· Rosen 239· Dewing 1955).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 752, Πίν. 4, 63.

Ε. ό.π., αλλά στο λαιμό του αγγείου στεφάνι από φύλλα κισσού.
Ο. ό.π.
Holloway 23-34.
(BMC 1-3· Jameson 1305· Weber 4681· McClean 7270-71· Boston (1955) 1290).

(4ος π.Χ. αι.)
Ε. Κισσοστεφής κεφαλή Διονύσου.
Ο. ΝΑΞΙΩΝ, κεφαλή τράγου.
SNG Cop. 703.

Ε. ό.π.
Ο. ΝΑΞ ή ΝΑΞΙΩΝ, τρία φύλλα κισσού, γύρω από ένα σημείο.
SNG Cop. 704.
(Hauteroche, σελ. 60· Traité III, 1327-29· Weber 4682)

Ε. Κισσοστεφής και γενειοφόρος κεφαλή Διονύσου.
Ο. ΝΑΞΙΩΝ, κάνθαρος, πάνω φύλλο κισσού.
BMC 7.
(Traité III, 1326).

Ε. ό.π.
Ο. ΝΑΞΙ, κάνθαρος πάνω τσαμπί σταφύλι, στις λαβές ανά ένα φύλλο κισσού.
Weber 4683.

(250 - 200 π.Χ.)
Ε. ό.π.
Ο. ΝΑΞΙ και όνομα άρχοντος, κρατήρας με στεφάνι κισσού στον λαιμό, δ. θύρσος.
Weber 4684.
(Photiadès 1394-95· Μαυροκορδάτος 2302· SNG Lockett 2617· SNG Berry 878· Pozzi 4566-67 (Vente 2045-46)· Dewing 1956-58· Winterthur 2308-09).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 756.* Πίν. 4, 64.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., αλλά χωρίς θύρσο.
SNG Berry 879-80.
(Photiadès 1396· Winterthur 2310).

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., αρχαϊκό άγαλμα του Διός κρατώντας κεραυνό και αετό.
Photiadès 1397.
(Head σελ. 488).

[Αβέβαιης απόδοσης: Molthein 1759. Ο Prokesch - Osten (1845) 62 αποδίδει αργυρό νόμισμα στην Νάξο με τους τύπους τσαμπιού σταφύλι / έγκοιλου τετραγώνου].

Χάλκινα
(4ος - 2ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Κεφαλή Διονύσου / κάνθαρος ή κρατήρας και θύρσος ή κρατήρας ανάμεσα σε δυο θύρσους ή τσαμπί σταφύλι ή τσαμπί σταφύλι σε στεφάνι ή ΝΑΞΙ σε στεφάνι.
β) Κεφαλή / πάνθηρας.
γ) Τσαμπί σταφύλι / θύρσος.
Επιγραφές: ΝΑ, ΝΑΞΙ.
BMC 8-21.
(Museum Hedervarii 4360-63· Hauteroche, σελ. 60· Sestini 1-3· Behr 284· Stjernstedt 619· Photiadès 1398-1401· Molthein 1760· Hunterian 1-2· Schotten 2759· Μαυροκορδάτος 2303· Traité III, 1330-31· Weber 4685-87· McClean 7272-74· SNG Cop. 705-713· SNG Fitzwilliam 4017· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 787M-793M)· Pozzi 4568-4571· SNG Tübingen 2016-20· Winterthur 2307, 2311· SNG Aahrus (Fabricius Coll.) 385· Lafaille 402).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 0, 65, 66 (Ε. Ο. από διαφορετικά νομίσματα).

[Αβέβαιης απόδοσης: Hauteroche σελ. 60].

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Ιουλία Δόμνα
Ε. Κεφαλή της αυτοκράτειρας.
Ο. ΝΑΞΙΩΝ, οι τρεις Χάριτες.
BMC 22.
(Hauteroche, σελ. 60· SNG Cop. 714).

Γέτας
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π., αμφορεύς.
BMC 23.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., Τύχη κρατώντας Κέρας Αμαλθείας.
Mionnet II 67 και (Suppl.) 242.

[Αβέβαιης απόδοσης: Museum Hedervarii 4364, ίσως ο αυτοκράτωρ Γερμανικός].

ΠΑΡΟΣ

Ὠκεῖτο δὲ τὸ μὲν πρῶτον ὑπὸ Κρητῶν καί τινων Ἀρκάδων ὀλίγων· τοὔνομα μὲν λέγεται ἀπὸ Πάρου τοῦ Παρρασίου ἀνδρὸς Ἀρκάδος ἔχειν, παραδίδει στα Εθνικά του ο γεωγράφος και γραμματικός του 6ου αι. μ.Χ., ο Στέφανος Βυζάντιος.

Οι πλούσιοι ιδρυτικοί μύθοι ερμηνεύουν τις εκάστοτε εγκαταστάσεις λαών στην Πάρο παραδίδοντας κατ' αρχήν ως εκπροσώπους της κρητικής αποικιοκρατίας τους Μίνωα και Ραδάμανθυ κι εξηγώντας έτσι τη θαλασσοκρατία των Κρητών, όπως άλλωστε και την κρητική παρουσία στην Πάρο, που επιβεβαιώνεται και από τα κρητικά τοπωνύμια. Μετά τους Κρήτες η παράδοση μνημονεύει στην Πάρο τον αποικισμό των Αχαιών Αρκάδων με πρωτοστάτη, είτε τον ομώνυμο Πάρο, γιό του Παρρασίου ή του Παρθίωνος και της Ορσιλόχης ή τον ίδιο τον Ηρακλή. Δεν λείπει όμως και το ιωνικό στοιχείο από το νησί, του οποίου ηγήθηκαν οι Αθηναίοι Κλύτιος και Μέλας κατά τον 8ο αι. π.Χ.

Η Πάρος γνώρισε μεγάλη άνθηση από τον 8ο αι π.Χ.. έως και τα Περσικά κυρίως με το εμπόριο και τις σχέσεις με την Μίλητο. Η Πάρος το 680 π.Χ. ίδρυσε την Θάσο με αρχηγέτη τον Τελεσικλή, πατέρα του ποιητή Αρχιλόχου, ενώ νωρίτερα το 707 π.Χ. φέρεται ως συνιδρύτρια του Παρίου στην Προποντίδα. Κατά την δραματική περίοδο των Περσικών, πιθανώς λόγω του ολιγαρχικού καθεστώτος που είχε εγκαθιδρυθεί εκεί από το τέλος του 6ου αι. π.Χ., ακολούθησε τον περσικό στόλο και μετά τη μάχη στον Μαραθώνα δέχθηκε την επίθεση του Μιλτιάδη, που όμως απέτυχε. Μέλος της Α' - όπως και της Β' - Αθηναϊκής Συμμαχίας ανήκε σε υψηλή τάξη φόρου, μια περαιτέρω απόδειξη του πλούτου και της ευημερίας της. Το 411 π.Χ. απόκτησε ολιγαρχικό πολίτευμα, ελάχιστα βιώσιμο, εφ' όσον το 410 π.Χ. αποκαταστάθηκε η δημοκρατία. Υπό

σπαρτιατική επιρροή, σχεδόν έως το 376 π.Χ., επανεντάχθηκε στην Β' Αθηναϊκή Συμμαχία. Θεωρείται βέβαιη, αν και λείπουν οι γραπτές μαρτυρίες, η συμμετοχή της στο Κοινό των Νησιωτών, ενώ το 202 π.Χ. / 1ο αι. π.Χ. το νησί κυριεύθηκε από τους Μακεδόνες, που αποσκοπούσαν να λεηλατήσουν τον πλούτο του. Κατά τον 2ο αι. π.Χ. συνήψε συνθήκη ισοπολιτείας με την Αλλαρία της Κρήτης, στις αρχές του 1ου αι. π.Χ. δέχθηκε τις επιδρομές του Μιθριδάτη, που επιβάρυναν την οικονομία της και ασφαλώς επηρέασαν την νομισματική της δραστηριότητα και ευεξία. Κατά την αυτοκρατορική περίοδο η Πάρος αποτέλεσε τμήμα της επαρχίας της Ασίας.

Η Πάρος, όντας ένα από τα πλουσιότερα νησιά των Κυκλάδων, σύμφωνα με την μαρτυρία του Εφόρου για τη περίοδο γύρω στο 490 π.Χ., προέβη στην χρηματική οικονομία και επιδόθηκε στην κοπή αργυρών δραχμών και υποδιαιρέσεων από το τέλος του 6ου αι. π.Χ. Ο Ηρόδοτος (8, 67) μας πληροφορεί ότι το 480 π.Χ. περίπου οι Αθηναίοι απομυζούσαν *χρήματα μεγάλα παρὰ Καρυστίων τε καὶ Παρίων*. Φαίνεται όμως ότι ακριβώς αυτή τη περίοδο αναγκάστηκαν να σταματήσουν την λειτουργία του νομισματοκοπείου τους λόγω οικονομικής ολίσθησης. Στις πρωταρχικές κοπές τους υιοθέτησαν ως σφραγίδα των πολύτιμων νομισμάτων τους την εικόνα ενός τράγου, θέμα το οποίο αναφέρει ο Σιμωνίδης σε επίγραμμά του ως το έμβλημα του νησιού *ἐπίσημα τράγος*, άλλοτε ήρεμα ξαπλωμένου, άλλοτε να εκπηδά, ή τέλος να γονατίζει: πρόκειται για εξαιρετικής ποιότητας έργα της μικροτεχνίας. Το θέμα, άλλωστε, υπήρξε προσφιλές στην σφραγιδογλυφία και στην νομισματοκοπία προγενέστερων και σύγχρονων πόλεων της Μ. Ασίας, απ' όπου παραδίδονται και τα πρώτα νομίσματα, αλλά και κάποιας μακεδονικής πόλης, την οποία λανθασμένα οι νομισματολόγοι ταύτισαν με τις μακεδονικές Αιγές.

Ο Kenneth Sheedy, τον οποίο εγκάρδια ευχαριστώ για τις συζητήσεις, αλλά και την προθυμία του να θέσει υπ' όψη μου το οικείο κεφάλαιο της αδημοσίευτης, ακόμη, διατριβής του εξεπόνησε μια συνθετική εργασία, στην οποία μελέτησε την αρχαϊκή νομισματοκοπία της Πάρου, αλλά και των Κυκλάδων γενικότερα. Με πολύ επιμέλεια και ουσιαστική γνώση των αρχαϊκών νομισματοκοπιών ενέταξε τα εξαιρετικής ποιότητας νομίσματα, τα οποία παρήχθησαν από το νομισματοκοπείο της Πάρου σε οκτώ ομάδες, χρονολογώντας από το 525 έως και μετά το 480 π.Χ. Για την ομαδοποίηση και χρονολόγησή τους βασίστηκε σε τεχνοτροπικά κριτήρια, τα οποία και τον οδήγησαν στην παρατήρηση της τεχνοτροπικής διαφοροποίησης μιας μήτρας δραχμής σε σχέση με τα υπόλοιπα κομμάτια. Σε πρόσφατη μελέτη του επισημαίνει ότι η συγκεκριμένη αυτή μήτρα, τεχνοτροπικά, θυμίζει έντονα νομίσματα με την παράσταση τράγου κάποιου μακεδονικού νομισματοκοπείου (το λεγόμενο των Αιγών), αλλά και άλλων χαλκιδικών κυρίως νομισματοκοπείων, όπως των Σταγείρων, της Σκιώνης, της Ακάνθου και λιγότερο της Θάσου. Πρέπει, καθώς υποστηρίζει στη συνέχεια, η μήτρα της προαναφερθείσης δραχμής να φιλοτεχνήθηκε από κάποιον καλλιτέχνη - χαράκτη, ο οποίος προερχόταν από τον βόρειο ελληνικό χώρο, και να λειτούργησε ως πρότυπο για την παραγωγή και άλλων μητρών της ίδιας ομάδας. Οι λόγοι της πρόσκλησης ενός εξωτερικού καλλιτέχνη - χαράκτη στο παριανό νομισματοκοπείο, που είχε ήδη σημαντική καλλιτεχνική παράδοση, δεν είναι εύκολο να διευκρινισθούν: πιθανώς, κατά την άποψη του Sheedy, η ίδια η πολιτεία προσπάθησε να επιβάλλει ως *παριανό* έναν τύπο, με βάση τον οποίο θα φιλοτεχνούνταν και τα άλλα κομμάτια.

Τέλος ο Sheedy αποσπά από το παριανό νομισματοκοπείο μια ομάδα δραχμών και οβολών με την παράσταση του όρθιου τράγου, την οποία θεωρεί παρόμοια με τις ομάδες της Πάρου, αλλά το βάρος της ανταποκρίνεται σ' εκείνο των νομισματοκοπιών της Β. Ελλάδος.

Τα πολιτικά ταλανίσματα που διασάλευσαν τις ισορροπίες στις Κυκλάδες μετά τα Περσικά, επηρέασαν ασφαλώς και την Πάρο, απόδειξη το χρονικό χάσμα της νομισματικής της αδράνειας έως τον 4ο αι. π.Χ. Τα νέα νομίσματά της παράγονται σε δυο μέταλλα, άργυρο και χαλκό. Τα αργυρά ακολουθούν τα θέματα της πρώτης περιόδου, με νέους οπισθοτύπους, οι οποίοι συνθέτουν εικόνες της αγροτικής ζωής. Στους 3ο έως και 1ο αι. π.Χ., που ακολουθούν, η Πάρος εγκαταλείπει τη συντηρητική προσήλωση στα παλαιά θέματα, καθώς παριστάνονται τόσο στη βραχύβια κοπή του 4ου αι. π.Χ. όσο κυρίως στα χάλκινά της νομίσματα η Άρτεμις,

η Δήμητρα, ναός της οποίας μνημονεύεται σε συνθήκη ισοπολιτείας μεταξύ της Πάρου και της κρητικής Αλλαρίας, κι η Περσεφόνη. Ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσα είναι η παράσταση στην οποία εικονογραφείται στον εμπροσθότυπο ο Διόνυσος και στον οπισθότυπο η Δήμητρα ως Θεσμοφόρος. Μια μικρή, αλλά σημαντικότατη αργυρή νομισματική έκδοση παρήχθη από το παριανό νομισματοκοπείο τον 3ο/2ο αι. π.Χ. με θέμα τον περίφημο επιχώριο σατιρικό ποιητή Αρχίλοχο, λατρεία του οποίου ασκούνταν στο νησί ήδη πριν από τους ελληνιστικούς χρόνους. Η πλούσια παραγωγή χάλκινου νομίσματος των ελληνιστικών χρόνων ανακόπηκε στην αυτοκρατορική περίοδο. Από την τελευταία μας παραδίδονται μεμονωμένα νομίσματα με αυτοκρατορικά πορτραίτα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά (στατήρες)
(περίπου 525 - 520/15 π.Χ.)
Ε. Τράγος δ. με το κεφάλι προς τα πίσω τα μπροστινά πόδια γονατιστά
και τα πίσω όρθια, κάτω δελφίνι.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Sheedy, Ομάδα Α.
(BMC 1 - 2).

Αργυρά (δραχμές)
(περίπου έως 480 π.Χ.)
Ε. ό.π. δ. ή αρ., αλλά το κεφάλι μπροστά.
Ο. ό.π.,
Sheedy, Ομάδα Β.
(SNG Delepierre 2437 - 2442).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 4, 67.
Μ. u. Μ. 76 (Συλλογή Boutin) 772.* Πίν. 4, 68.

Ε. ό. π.
Ο. ό.π.
Sheedy, Ομάδα C.
(SNG Delepierre 2443 - 2442).
Ε. ό.π. , αλλά συχνά το κεφάλι πίσω.
Ο. ό.π.
Sheedy, Ομάδα D.
(SNG Delepierre 2445 - 2450).

Ε. ό.π.
Ο. ό.π.
Sheedy, Ομάδα Ε.
(SNG Delepierre 2451, 2453 - 2455).

Ε. ό.π.
Ο. ό.π.
Sheedy, Ομάδα F.
(SNG Delepierre 2452).

(μετά το 480 π.Χ.)

Ε. Όρθιος τράγος δ.
Ο. ό.π.
Sheedy, Ομάδα G.
(SNG Delepierre 2456).

Ε. Τράγος δ. με γονατιστά τα μπροστινά και πίσω πόδια.
Ο. ό.π.
Sheedy, Ομάδα H.
(SNG Copenhagen 716).

Αργυρά (υποδιαιρέσεις)
Ε. Προτομή τράγου.
Ο. ό.π.
Traité I, 1948.
(Weber 4690).

(4ος π.Χ. αι.)
Ε. Τράγος.
Ο. ΠΑ, ή ΠΑΡΙ, σιτάρι.
Traité III, 1333-35.
(BMC 3-4. Weber 4693. McClean 7275-76. SNG Lockett 2627. SNG Cop. 718).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 775.* Πίν. 4, 69.

Ε. ΠΑΡ, ό.π.
Ο. Στεφάνι από σιτάρια.
Traité III, 1336.
(Photiadès 1402· BMC 5· Weber 4692).
Ε. Όρθιος τράγος.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο χωρισμένο με διαγώνιες.
Traité I, 1947.
(Sartiges 327· M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin 774 ex SNG Lockett 2626·).

Ε. ΠΑΡΙ, Τράγος ξαπλωμένος.
Ο. Δυο κεφαλές τράγων αντωπές.
Traité III, 1332.
(Winterthur 2313).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 776.* Πίν. 4, 70.

(δίδραχμα)

(250 - 230 π.Χ.)
Ε. Κεφαλή της Δήμητρας με καλύπτρα και στεφάνι από στάχια.
Ο. ΠΑΡΙ σε κισσοστέφανο.
BMC 13.
(Photiadès 1404· Luynes 2379· Weber 4696· Nanteuil 998· McClean 7278· SNG Lockett 2628· Boston (1964) 133).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 777.* Πίν. 4, 71.

Ε. ό.π., αλλά χωρίς καλύπτρα.
Ο. ό.π., αλλά - συχνά - και όνομα άρχοντος.
BMC 14-15.
(Prokesch - Osten (1859) σελ. 20· Hunterian 2· Μαυροκορδάτος 2304-05·
Weber 4697· SNG Cop. 721· Dewing 1964).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 782.* Πίν. 4, 72.

Ε. Γυναικεία κεφαλή (Κόρη ή Αρτεμις ;), τα μαλλιά δεμένα με ταινία.
Ο. ΠΑΡΙ και όνομα άρχοντος, τράγος.
BMC 11-12, 17.
(Prokesch-Osten (1845) 63· Photiadès 1405· Jameson 1307· Lampson 249· Luynes 2378· Weber 4694-95· McClean 7279· SNG Lockett 2629· SNG Cop. 722· SNG Fitzwilliam 4018· SNG Berry 881· Boston (1955) 1293· Davis 182· Pozzi 4574 (Vente 2049)· Dewing 1965· SNG Manchester 1144· Winterthur 2316· Gulbenkian 929).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 789.* Πίν. 5, 73.

(τέλος 3ου - αρχές 2ου π.Χ. αι.)
Ε. Κισσοστεφής κεφαλή Διονύσου.
Ο. ΠΑΡΙΩΝ και όνομα άρχοντος. Ο ποιητής Αρχίλοχος καθισμένος, γενειοφόρος, φορώντας χιτώνα, κρατεί λύρα με το αρ. και ρολό παπύρου με το δ.
Löbbecke 262, 1.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 793.* Πίν. 5, 74.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., Δήμητρα καθισμένη με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, κρατώντας στο δ. στάχυ, στο αρ. σκήπτρο.
BMC 16.
(Photiadès 1403· Hunterian 1· Bement 230· Weber 4698· McClean 7277· SNG Berry 882· Boston (1964) 134· Dewing 1966).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 5, 75.

Ε. Αγγείο.
Ο. Π σε στεφάνι από φύλλα ελιάς.
Pozzi 4575 (Vente 2085) και Hauteroche, σελ. 60. (αβέβαιης απόδοσης).

Χάλκινα
(4ος - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο.:
α) Τράγος / στάχυ.
β) Γυναικεία κεφαλή με στεφάνη ή τα μαλλιά δεμένα με ταινία / τράγος γονατιστός ή όρθιος ή Κέρας Αμαλθείας.
γ) Γυναικεία κεφαλή / στάχια.
δ) Κεφαλή Δήμητρας ή Κόρης / στάχια.
ε) Κεφαλή Δήμητρας / τράγος και στάχια ή τράγος όρθιος, συχνά γονατιστός.
στ) Κεφαλή Δήμητρας ή Διονύσου; / ΠΑΡ σε στεφάνι από στάχια ή λύρα σε στεφάνι από φύλλα κισσού.
Επιγραφές: ΠΑ, ΠΑΡ, ΠΑΡΙ.
BMC 6-10, 20-38.
(Hauteroche, σελ. 60· Photiadès 1406-08· Molthein 1761· Hunterian 3· Schotten 2760-1· Μαυροκορδάτος 2306-08· Traité III, 1337-41· Weber 4699-01, 4703-08· McClean 7280-82· SNG Cop. 719-20, 723-28· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 794M-795M)· Pozzi 4576-78, 4580· McGill 321-323· Winterthur 2314-15· Lafaille 403· SNG Stockholm II / 3, 1797-99· SNG Leipzig 1042).

BMC 26 . * Πίν. 5, 76.
Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως. * Πίν. 5, 77.

[Αβέβαιης απόδοσης: SNG Schweiz II, 515].

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Αντωνίνος Ευσεβής (;)
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΠΑΡΙΩΝ, λύρα.
SNG Cop. 729.

Μάρκος Αυρήλιος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π., κρανοφόρος κεφαλή της Αθηνάς ή της Ρώμης.
BMC 39.
(Hunterian 4. SNG Cop. 730).

Φαυστίνα η Νεωτέρα
Ε. Κεφαλή της αυτοκράτειρας.
Ο. ό.π., οι τρεις Χάριτες.
Weber 4709.

ΣΕΡΙΦΟΣ

Τρηχεῖα και *πετρώδης* χαρακτηρίζεται η Σέριφος από τους αρχαίους συγγραφείς, λόγω των βουνών που τη διασχίζουν. Στις μεταξύ τους κοιλάδες υπήρχε νερό τόσο κρύο, ώστε πάγωναν κι' έμεναν βουβοί οι βάτραχοι. Κατ' άλλους αρχαίους συγγραφείς οι βάτραχοι δεν ήσαν παρά χερσαίοι, εφ' όσον υπήρχαν ελάχιστα έλη.

Οι ίδιοι οι Σεριφιοι, όμως, έδωσαν μια άλλη ερμηνεία για τους βατράχους, συνδεδεμένη με τον μύθο του Περσέως, η *μεγίστη λατρεία* του οποίου ασκούνταν, κατά τον Παυσανία, στο νησί. Ο ήρωας διωγμένος με τη μάνα του Δανάη από την πατρίδα του παππού του Ακρίσιου, το Άργος, έφθασε στη Σέριφο μέσα σε μια κιβωτό, που την βρήκαν στη θάλασσα Σεριφιοι ψαράδες. Εδώ, στο νησί του βασιλιά Πολυδέκτη, πέρασε τα παιδικά κι εφηβικά του χρόνια ο Περσεύς, εδώ ξαναγύρισε νικητής με την γυναίκα του Ανδρομέδα, κι εδώ, πιεσμένος από τον Πολυδέκτη αναγκάσθηκε να σηκώσει και να επιδείξει το κεφάλι της Μέδουσας, ώστε πέτρωσαν άνθρωποι και βάτραχοι. Πολλές αναφορές για τους σεριφιους βατράχους έγιναν από αρχαίους και μεταγενέστερους συγγραφείς, πάντως ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το χωρίο που έγραψε σχετικά ο Αιλιανός (3, 37): *ὑπὲρ δὲ τῶν Σεριφίων βατράχων κομπάζουσι Σερίφιοι ἐλθεῖν ἐκ τοῦ κατὰ τῆς Γοργόνος ἄθλου τὸν Περσέα πολλὴν περιελθόντα γῆν, καὶ οἷα εἰκὸς καμόντα ἀναπαύσασθαι τῆς λίμνης πλησίον καὶ κατακλινῆναι ὕπνου δεόμενον. τοὺς δὲ βατράχους βοᾶν καὶ ἐρεσχελεῖν τὸν ἥρωα, καὶ τὸν ὕπνον αὐτῷ διακόπτειν. Τὸν Περσέα δ ἑ εὔξασθαι τῷ πατρὶ τοὺς βατράχους κατασιγάσαι. τὸν δὲ ὑπακοῦσαι, καὶ χαριζόμενον τῶ υἱεῖ τῶν ἐκεῖθι βατράχων αἰώνιον σιγὴν καταψηφίσασθαι.*

Τα νομίσματα έγιναν οι καλλίτεροι αποδέκτες των επιχώριων μύθων, κι έτσι δεν μας εκπλήσσει που οι χαράκτες του νομισματοκοπείου της Σερίφου για να μηνύσουν αυτή τη μυθοπλασία επέλεξαν ως παραστάσεις την μορφή του ίδιου του ήρωα, το φονικό όπλο με το οποία έκοψε το κεφάλι της Μέδουσας, την άρπη, το ίδιο το κεφάλι της Μέδουσας, το Γοργόνειο, αλλά και τους βατράχους. Την μορφή αυτού του γοητευτικού ήρωα απεικόνισαν στα νομίσματά τους πολλά μικρασιατικά νομισματοκοπεία, όπως για παράδειγμα το Ικόνιον, η Ταρσός, η Κύζικος η Σινώπη και ο Μιθριδάτης ΣΤ', βασιλεύς του Πόντου.

Νόμισμα και μάλιστα πολύτιμο αργυρό παρήγαγε για πρώτη φορά το νησί στους αρχαϊκούς χρόνους πριν από το τέλος του 5ου αι. π.Χ., μια χρονολόγηση που ορίζεται κατά προσέγγιση λόγω της εύρεσης ενός τέτοιου νομίσματος στον *θησαυρό* των Κυθήρων του τέλους του 6ου αι. π.Χ. Στους εμπροσθοτύπους απεικονίζεται ένας χερσαίος βάτραχος, ο *βάτραχος Σερίφιος*, - ρήση, που χρησιμοποιήθηκε από τους αρχαίους για όσους αρνούνταν να μιλήσουν - ενώ οι οπισθότυποι φέρουν το έγκοιλο τετράγωνο. Αυτή η έκδοση αποτελεί και την μοναδική αργυρή της Σερίφου, διότι αργότερα, καθώς φαίνεται, τα άσχημα οικονομικά της δεν θα της επέτρεψαν την ανάληψη μιας τόσο μεγάλης δαπάνης. Η διαπίστωση αυτή συνάδει με την αρχική συνδρομή των δυο ταλάντων και το - κατοπινά - ταπεινότερο ποσό που κατέβαλε στο Συμμαχικό Ταμείο.

Έκτοτε η νομισματική παραγωγή της είναι αποκλειστικά χάλκινη και υιοθετεί μοτίβα από τον θεματικό κύκλο του τοπικού ήρωα. Άρχισε στα 300 περίπου π.Χ. και δεν διακόπηκε μέχρι τους αυτοκρατορικούς χρόνους, προβαίνοντας σε νομισματικές εκδόσεις σε αραιά διαστήματα, σύμφωνα με τις ανάγκες της πολιτείας σε χρήμα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά (στατήρες και υποδιαιρέσεις)
(πριν από το τέλος του 5ου π.Χ. αι.)
Ε. Βάτραχος.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.

Traité I, 1937-38b.
(Jameson 2123· Bement 231· Lampson 250· Nanteuil 999· SNG Lewis 694· Pozzi 4581-82 (Vente 2051-52)· Rosen 242· Dewing 1967).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 795.* Πίν. 5, 78.
Franke-Hirmer 529.* Πίν. 5, 79 (μόνον Ε.).

Χάλκινα

(περ. 300 - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο. :
α) Κεφαλή Περσέως με φτερά και ταινία ή με φτερωτό κράνος / άρπη ή Περσεύς με φτερωτό κράνος κρατώντας την άρπη και την κεφαλή της Μέδουσας ή Γοργόνειο ή άρπη ή Γοργόνειο και κάτω άρπη.
β) Γοργόνειο / Περσεύς κρατώντας άρπη.
γ) Γοργόνειο / άρπη.
Επιγραφές : ΣΕ, ΣΕΡΙ, ΣΕΡΕΙΦΙΩΝ.
BMC 1-11.
(Museum Hedervarii 4368· Hauteroche, σελ. 60· Sestini 1-4· Museum Lavy 1977-78· Lorichs 1810(1)· Behr 275-77· Torino 3516-17· Photiadès 1409-10· Molthein 1762· Hunterian 1· Μαυροκορδάτος 2309-2311· Luynes 2380. Weber 4710-11· McClean 7283-84· SNG Cop. 733-41· SNG Lewis 778-79· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 796M-799M)· Pozzi 4583-84· Winterthur 2317).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 5, 80, 81.
Συλλογή Δ. Αρτέμη. Πίν. 5, 82.

[Αβέβαιης απόδοσης: Museum Hedervarii 4366-67].

ΣΙΚΙΝΟΣ

Με το ποιητικό και παλαιότερο όνομα Οινόη παραδίδεται επίσης η Σίκινος, που ιδρύθηκε από τον ομώνυμο οικήτορα Σίκινο, γιο του Θόαντος και της Νύμφης Νηίδας, εγγονό του Διονύσου και της Αριάδνης. Οι κάτοικοί της ήσαν Δωριείς. Με την ήττα των Αθηναίων στους Αιγός Ποταμούς το νησί περιήλθε στους Σπαρτιάτες, ενώ λίγο αργότερα το 378 π.Χ., έγιναν μέλη της δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας, όπως είχαν υπάρξει και της πρώτης. Για την κατοπινή ιστορία της οι αρχαίες πηγές σιωπούν και μόνον τα νομίσματα φωτίζουν την περίοδο του 3ου αι. π.Χ., όταν η Σίκινος επιδόθηκε για πρώτη φορά σε κοπή βραχύβιων και ολιγάριθμων εκδόσεων. Επρόκειτο για χάλκινες εκδόσεις με θεματογραφία κυρίως από τον διονυσιακό κύκλο, αλλά απεικονίστηκαν και οι κεφαλές του θεού Ερμού και του ομώνυμου οικιστή και ιδρυτή της.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Χάλκινα
(μετά το 300 π.Χ.)
Θεματογραφία Ε. και Ο. :

α) Μέλισσα / τσαμπί σταφύλι.
β) Κεφαλή Διονύσου / μέλισσα ή τράγος ή τσαμπί σταφύλι.
γ) Νεανική κεφαλή, Σίκινος (;) / τσαμπί σταφύλι.
δ) Κεφαλή Ερμού / λύρα.
Επιγραφές : ΣΙΚΙ.
SNG Cop. 742-3.
(Sestini 1· Head-Σβορώνος, σελ. 628·Hunterian 1· SNG Fitzwilliam 4019).

Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 5, 83.

[Αβέβαιης απόδοσης: κοχύλι / τσαμπί σταφύλι, Mionnet (Suppl.) 269].

ΣΙΦΝΟΣ

...τὰ δὲ τῶν Σιφνίων πρήγματα ἤκμαζε τοῦτον τὸν χρόνον, καὶ νησιωτέων μάλιστα ἐπλούτεον, ἅτε ἐόντων αὐτοῖσι ἐν τῇ νήσῳ χρυσέων καὶ ἀργυρέων μετάλλων... (Ηρόδοτος 3, 57)

Η Σίφνος, στις Δυτικές Κυκλάδες, κτίσμα του Σίφνου, γιου του Σουνίου, όπως θέλει η αρχαία παράδοση, ήταν ένα από τα ελάχιστα κυκλαδικά νησιά με άφθονα νερά και γι᾽ αυτό πλούσιες καλλιέργειες. Σήμερα εντοπίζονται από τους αρχαιολόγους ενδιαφέροντα ευρήματα. Στο νησί κυριαρχούν οι πολυπληθείς πύργοι που κτίστηκαν κατά την αρχαιότητα με κρατική και ιδιωτική μέριμνα, ενδείξεις μιας εύπορης κοινωνίας. Επιπροσθέτως η αρχαία γραμματεία, την οποία επιβεβαιώνει η αρχαιολογική έρευνα, μνημονεύει μια σημαντικότατη πηγή πλούτου στο νησί, τα μεταλλεία και την εκμετάλλευση πολυτίμων μετάλλων, χρυσού και αργύρου έως το τέλος του 6ου αι. π.Χ. Η παρακμή της ευμάρειας του νησιού, που ερμηνεύθηκε από τους αρχαίους συγγραφείς, είτε ως απομύζηση μεγάλων χρηματικών ποσών από τους Σαμίους ή ως η τιμωρία του θεού Απόλλωνος, ο οποίος, εφ᾽ όσον πια δεν του απέδιδαν την οφειλόμενη δεκάτη από τα πλούτη τους, προκάλεσε πλημμύρες στα ορυχεία και τα κατέστρεψε, απαντούν πλαγίως στα ερωτήματα της αιτίας και του χρόνου της παρακμής. Πιθανότατα αίτια της παρακμής υπήρξαν αφ᾽ ενός η επιδρομή των Σαμίων - κι όχι το ποσό των 100 ταλάντων (= 2620 κιλά αργύρου) που απαίτησαν οι νικητές και τους απέσπασαν - και αφ᾽ ετέρου κάποια φυσική καταστροφή, από την οποία παρέλυσε η λειτουργία των μεταλλείων.

Τα ποσά που πλήρωναν οι Σίφνιοι ως εισφορά στην Αθηναϊκή Συμμαχία ήσαν, όπως είδαμε, λιγοστά σε σχέση με άλλα νησιά κι όσο για την νομισματική παράδοση της Σίφνου το νομισματοκοπείο της λειτούργησε πολύ πρώιμα από το τέλος κιόλας του 6ου αι. π.Χ., ακριβώς κατά την περίοδο που συμπίπτει με την ευμάρειά της. Η νομισματοκοπία της συνολικά, θεωρείται από τους ερευνητές βραχύβια, λόγω των μικρών, αριθμητικά, μεγεθών των νομισμάτων που γνωρίζουμε σήμερα. Εικάζεται ότι αυτό οφείλεται στην εξαγωγή του αργύρου τους σε άλλα νησιά ή πόλεις, όπως στην Αίγινα, Κόρινθο, Άκανθο, Ζάγκλη, Θάσο, Λυκία και Αθήνα, καθώς αναλύσεις μετάλλου νομισμάτων των πόλεων που προαναφέρθηκαν πιστοποιούν, έστω με κάποιες επιφυλάξεις, χρήση σιφνιακού αργύρου.

Όπως υποστηρίξαμε και παραπάνω (βλ. σελ. 214), μόνον η προσεκτική συγκέντρωση όλων των νομισμάτων που έφθασαν ως τις μέρες μας και φυλάσσονται σε δημόσιες ή ιδιωτικές συλλογές, μπορεί να οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα για το ακριβέστερο μέγεθος της σιφνιακής νομισματοκοπίας. Στην πραγματικότητα η εξαγωγή του μετάλλου τους σε άλλες αγορές, δεν εξηγεί την ενδεή, όπως πιστεύεται, νομισματοκοπία της Σίφνου, αν σκεφθεί κανείς το μέγεθος του νησιού και τις ανάγκες του, κι όχι συγκρίνοντάς το ανίσως με άλλα όμορα μεγάλα νησιά, που οι νομισματοκοπίες τους, και λόγω του πληθυσμιακού μεγέθους τους, υπήρξαν ογκωδέστερες.

Αναλύσεις μετάλλου σε ορισμένα όψιμα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά νομίσματα απέδειξαν ότι, αν και η πολιτεία παρήγαγε νόμισμα με καθαρότητα αργύρου 96-99%, ωστόσο, σε κάποια χρονική περίοδο οικονομικής ακμαιψίας αναγκάστηκε να διοχετεύσει στην αγορά υπόχαλκα [5], δηλαδή κίβδηλα κέρματα, φαινόμενο γνωστό και από άλλα αρχαία νομισματοκοπεία.

Αετός με ανοιγμένα φτερά, καθώς πετά, σε μια σχηματοποιημένη στάση, ορίζει την εικονογραφία των πρώτων αργυρών νομισματικών προϊόντων του νησιού από το τέλος του 6ου αι. π.Χ. και δεν παύει να σφραγίζει και τα κατοπινά νομίσματα. Το θέμα δεν απαντάται σε άλλη κυκλαδική νομισματοκοπία, αντίθετα έχει πάγιο χαρακτήρα στην νομισματοκοπία της ευβοϊκής Χαλκίδας, όπως και των αποικιών της στη Μακεδονία. Η κεφαλή του Ενάγρου Απόλλωνος, θαυμαστή υστεροαρχαϊκή σφραγιστική δημιουργία και η γυναικεία κεφαλή της Αρτέμιδος Εκβατηρίας, που χαράχθηκαν στα επόμενα αργυρά και χάλκινα νομίσματα, χρονολογούνται ανεπιφύλακτα, για τεχνοτροπικούς λόγους, έως τον 4ο αι. π.Χ., οπότε λήγει η λειτουργία του νομισματοκοπείου. Επαναλειτουργία του θα σημειωθει αρκετούς αιώνες αργότερα, μέσα στους αυτοκρατορικούς χρόνους με δύο περιστασιακές εκδόσεις: την ψευδοαυτόνομη κοπή με θέματα την κεφαλή της Αθηνάς και τον αετό και μια κοπή των χρόνων του Γορδιανού Γ', στην οποία αποδόθηκαν το πορτραίτο του αυτοκράτορος και πάνοπλη η θεά Αθηνά, πλαισιωμένη από την επιγραφή ΣΙΦΝΙΩΝ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Αργυρά (στατήρες και υποδιαιρέσεις)
(τέλος 6ου π.Χ. αι.)
Ε. Αετός πετά δ.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Traité I, 1939-41.
(BMC 1-3· Warren 969· Jameson 1308· Lampson 251· Weber 4712-13· McClean 7285· SNG Cop. 744· SNG Fitzwilliam 4020· SNG Forbat 439· Pozzi 4585 (Vente 2053)· SNG Delepierre 2457).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 5, 84 (μόνον Ε.).

(5ος π.Χ. αι.)
Ε. Κεφαλή Απόλλωνος με ταινία στα μαλλιά.
Ο. ΣΙΦ, αετός πετά δ., πάνω κόκκος σίτου, το σύνολο σε έγκοιλο τετράγωνο.
Traité I, 1942-44.
(Museum Hedervarii 4376-78· BMC 4-7· Photiadès 1411· Hunterian 1-2· Jameson 1309· Μαυροκορδάτος 2312· Luynes 2381· Weber 4714· McClean 7287· SNG Cop. 745-46· SNG Fitzwilliam 4021· Pozzi 4586-87 (Vente 2054-55).

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., αετός πετώντας αρ.
SNG Fitzwilliam 4023.

Ε. Κεφαλή Αρτέμιδος δ.
Ο. ό.π., ιστάμενος αετός δ., πίσω του φύλλο.

5. Υπόχαλκα, *πονηρά χαλκία* κατά τον Αριστοφάνη στους Ορνιθες, ονομάζονται τα νομίσματα, τα οποία είχαν πυρήνα χάλκινο με επίστρωση αργύρου

Traité I, 1945.
(Hauteroche, σελ. 60· Prokesch-Osten (1845) 64· Behr 279· SNG Fitzwilliam 4022).

(400 - 380 π.Χ.)
Ε. Κεφαλή Απόλλωνος με ταινία στα μαλλιά.
Ο. ό.π. αετός πετά δ., συχνά ραμφίζει φίδι.
Traité III, 1342.
(Torino 3518· Head, σελ. 491· McClean 7286· SNG Cop. 747· Boston (1955) 1294).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 797.* Πίν. 5, 85.

[Αβέβαιης απόδοσης: Museum Hedervarii 4369-70].

[Χρυσό νόμισμα Σίφνου, που αναφέρεται από τους Pernicka / Wagner, σελ. 208, φυλάσσεται στο Νομισματικό Μουσείο Βερολίνου και είναι αδημοσίευτο. Φωτογραφία του εμπροσθοτύπου του υπάρχει στο εξώφυλλο του προαναφερθέντος βιβλίου].

Χάλκινα
(4ος - 3ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο. :
α) Κεφαλή Απόλλωνος / αετός ραμφίζει φίδι ή αετός κι' ένα φίδι μπροστά του ή κεραυνός ή τρίαινα.
β) Κεφαλή Αρτέμιδος / αετός πετώντας ραμφίζει φίδι ή αετός όρθιος ραμφίζει φίδι.
Επιγραφές: ΣΙΦ, ΣΙΦΝ.
Traité III, 1943-44.
(Hauteroche, σελ. 60· Sestini 1-2· Lavy 1979· Torino 3522· BMC 8-10· Photiadès 1413· Hunterian 3-4· Μαυροκορδάτος 2313-2315· Weber 4715-16· McClean 7288· SNG Cop. 748-51· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 800M)· Pozzi 4588· Winterthur 2318).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως. * Πίν. 5, 86.

[Αβέβαιης απόδοσης: Museum Hedervarii 4379-96].

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Ε. Κρανοφόρος κεφαλή Αθηνάς και όνομα άρχοντος.
Ο. ΣΙΦΝΙΩΝ, αετός δ. με κλειστά φτερά.
BMC 11.
(Photiadès 1414· SNG Cop. 752).

Γορδιανός Γ'
Ε. Κεφαλή αυτοκράτορος.
Ο. ό.π., πάνοπλη η θεά Αθηνά.
BMC 12.
(Hauteroche, σελ. 60).

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., όρθιος Κιθαρωδός Απόλλων.
Mionnet (Suppl.) 278.

ΣΥΡΟΣ

Ο Όμηρος ονομάζει την Σύρο *Συρίη*, της αποδίδει δύο πόλεις και την θεωρεί εύφορη και πλούσια σε αμπελοκαλλιέργειες. Μετά την εκδίωξη των Φοινίκων από το νησί εγκαταστάθηκαν σ' αυτό οι Ίωνες. Μυθικός βασιλεύς του νησιού, που αναφέρεται από τον Όμηρο υπήρξε ο Κτήσιος Ορμενίδης, πατέρας του Εύμαιου. Πάντως σύμφωνα με τον ιδρυτικό της μύθο αποικίστηκε από κάποιον Ιππομέδοντα και τους Αθηναίους συντρόφους του. Στους ιστορικούς χρόνους είχε περιέλθει στους Σαμίους. Μετά τα Μηδικά, οπότε είχε συμπαραταχθεί με τους Πέρσες, έγινε μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας, αργότερα, το 338 π.Χ. περιήλθε στους Μακεδόνες, ενώ τον 1ο αι. π.Χ. υποτάχθηκε στους Ρωμαίους. Η ασυνήθιστα πλούσια - για τις Κυκλάδες - νομισματοκοπία της κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, αποδεικνύει ότι κατ' αυτή την περίοδο είχε γνωρίσει μεγάλη ευημερία.

Τα αργυρά νομίσματα των κλασικών χρόνων που αποδίδονταν παλαιότερα στην Σύρο, αποκλείσθηκαν από τους σύγχρονους ερευνητές, όταν αναγνωρίστηκαν ως κίβδηλες απομιμήσεις του 19ου αι. Παρ' όλο λοιπόν που το νησί δεν γνώρισε νόμισμα στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, η εκδοτική του δραστηριότητα σε χάλκινα κέρματα από τον 3ο-1ο αι. π.Χ. και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους είναι σημαντική κι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η αργυρή νομισματοκοπία του 2ου αι. π.Χ.: πρόκειται για μια, όχι ογκώδη, αλλά εξαιρετική αργυρή έκδοση, τα *στεφανηφόρα* [6].

Η θεά Δήμητρα παριστάνεται στα *στεφανηφόρα* τετράδραχμα με στεφάνι από στάχια στο κεφάλι, όπως ταιριάζει στην προστάτιδα της αγροτικής οικονομίας, με τεχνοτροπία ομόλογη αντίστοιχων κεφαλών στα νομίσματα της Σμύρνης. Οι οπισθότυποι παρουσιάζουν το δίδυμο των Καβείρων μέσα σε στεφάνι, επέκταση των Διοσκούρων, Κάστορος και Πολυδεύκου. Τα νομίσματα αυτά, που από τον 18ο αι. είχαν καταγραφεί στην φοινικική Τρίπολι, δεν έχουν παράλληλα στην νομισματοκοπία των Κυκλάδων. Καθώς υποστηρίζεται, εκδόθηκαν από ένα κεντρικό ιερό του νησιού, πιθανώς για μια πανήγυρι. Οι Κάβειροι, *οι Μεγάλοι Θεοί* λατρεύθηκαν κατ' εξοχήν στην Σαμοθράκη, και από εκεί σ' ολόκληρο τον αιγαιακό κόσμο. Η απεικόνιση των διδύμων θεών στα συριανά νομίσματα υποδεικνύει την ύπαρξη ενός Καβειρίου στο νησί. Η χρονολόγηση τους είναι αρκετά δυσπρόσιτη, αν σκεφθεί κανείς την παντελή, σχεδόν, απουσία πηγών για την ιστορία της Σύρου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Μόνον οι νομισματικοί *θησαυροί*, όπου εντοπίζονται τέτοια νομίσματα, μπορούν να βοηθήσουν σε μια χρονολογική προσέγγιση έκδοσής τους γύρω στα 150 π.Χ. Η κεφαλή της θεάς, όπως άλλωστε και οι οπισθότυποι φιλοτεχνήθηκαν από καλλιτέχνες χαράκτες.

Τα χάλκινα νομίσματα κόπηκαν σε μεγάλους αριθμούς και κυρίως σε ποικίλους τύπους. Η γενειοφόρος και ταυτοχρόνως κερασφόρος μορφή, που απεικονίζεται στους εμπροσθοτύπους, ταυτίζεται με ασφάλεια με τον Πάνα, δαιμονική μορφή από την ακολουθία του Διονύσου, ο οποίος μάλιστα σχηματίζει δίπτυχο με τον τράγο των οπισθοτύπων. Στο ρεπερτόριο συμπεριλήφθηκαν, αγροτικά προϊόντα, ο πάνθηρας, το ιερό ζώο του Διονύσου και τέλος οι Κάβειροι, που λατρεύθηκαν στην Σύρο, ή οι πίλοι τους με την επίστεψη ενός αστεριού. Η επιγραφή ΣΥ, ΣΥΡ κυρίως όμως ΣΥΡΙ και ΣΥΡΙΩΝ, αναγράφεται με τον ίδιο τρόπο και στα ελληνιστικά και στα αυτοκρατορικά νομίσματα. Από τους αυτοκρατορικούς χρόνους παραδίδονται σε τακτά διαστήματα μικρού - αριθμητικά - βελληνεκούς εκδόσεις μόνον με τα αυτοκρατορικά πορτραίτα, από τον

6. Στεφανηφόρα *στεφανηφόρα τέτραχμα* ονομάζονται τα νομίσματα που στους οπισθοτύπους τους φέρουν στεφάνι, έχουν κοινή τεχνοτροπία και βάρος. Η χρονολόγησή τους εντοπίζεται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

αυτοκράτορα Δομιτιανό έως και τον Αλέξανδρο Σευήρο. Οι οπισθότυποι φιλοξενούν, μεταξύ άλλων, την μορφή της Ίσιδος και μας προσφέρουν πληροφορίες για την εισαγωγή της λατρείας της στην Σύρο.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

[Αργυρά
Κλασικά αργυρά νομίσματα των τύπων
α) Ε. Πετασοφόρος κεφαλή Ερμού δ.:
Ο. ΣΥΡΙ, τράγος δ.
β) Ε. Κρανοφόρος κεφαλή δ.
Ο. ό.π.
θεωρούνται πλέον από την έρευνα, με σοβαρή επιχειρηματολογία, ως κίβδηλα, Nicolet - Pierre, - Amandry 295.

Συλλογή Δ. Αρτέμη*. Πίν. 5, 87].

(τετράδραχμα)

(μέσα του 2ου π.Χ. αι.)
Ε. Κεφαλή Δήμητρας με στεφάνι από στάχια.
Ο. ΚΑΒΕΙΡΩΝ ΘΕΩΝ ΣΥΡΙΩΝ, οι δύο Κάβειροι όρθιοι, κατ' ενώπιον, με αστέρι στο κεφάλι, κρατούν στα χέρια τους το ιμάτιο και το δόρυ τους, το όλο σε δάφνινο στεφάνι.
Nicolet-Pierre - Amandry 1-18.

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 5, 88.

Χάλκινα
(3ος - 1ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία Ε. και Ο. :
α) Κεφαλή Πανός δ. / τράγος ή δύο ημίτομα τράγων δ. και αρ. ενωμένα.
β) Κεφαλή του ενός Καβείρου / τράγος ξαπλωμένος.
γ) Πίλοι των Καβείρων με αστέρι στην κορυφή τους / πάνθηρας.
δ) Δαφνοστεφής πίλος / μέλισσα.
ε) Μέλισσα / πίλος με αστέρι στην κορυφή του.
στ) Κεφαλή Αρτέμιδος (;) / ΣΥ σε στεφάνι.
ζ) Κεφαλή Δήμητρας ή Περσεφόνης / οι δύο Κάβειροι μετωπικά.
η) Κεφαλή Ερμού / κηρύκειο.
Επιγραφές : ΣΥ, ΣΥΡ, ΣΥΡΙ, ΣΥΡΙΩΝ.
BMC 1-20.
(Hauteroche, σελ. 60· Sestini 1-5· Behr 269-274· Photiadès 1415-18· Molthein 1763· Schotten 2763-67· Μαυροκορδάτος 2316· Weber 4717-21· McClean 7291-95· SNG Cop. 753-59· Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως (Walker 801-802M)· Pozzi 4589-91· SNG Tübingen 2021-23· SNG Aarhus 695· Lafaille 404· SNG Leipzig 1043-44).

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 5, 89.

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Δομιτιανός
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. CYPI / KABIPΩN, οι κεφαλές του Δομιτιανού και της Δομιτίας (;), ανάμεσά τους στάχια καλαμποκιού, αστέρι, συχνά και μέλισσα.
BMC 21 - 22.
(Sestini 1· Hunterian 1· Weber 4722· SNG Cop. 760).

Ε. ό.π.
Ο. EICIC CYPIΩN, κεφαλή της Ίσιδος.
SNG Fitzwilliam 4025.
(Hauteroche, σελ. 60).

Τραϊανός
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π.
BMC 23.
(Hauteroche, σελ. 60· Weber 4723· SNG Cop. 761).

Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 5, 90.

Αδριανός
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π.
SNG Fitzwilliam 4026.
(Hauteroche, σελ. 60).

Αντωνίνος Ευσεβής
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. CYPIΩ KABIPΩN, Φαυστίνα η Νεωτέρα και Μάρκος Αυρήλιος (;), ανάμεσά τους στάχυ, πίσω μέλισσα και αστέρι.
BMC 24.
(SNG Cop. 762).

Μάρκος Αυρήλιος και Λούκιος Βέρος
Ε. Οι κεφαλές τους.
Ο. KABI CYPIΩN, κεφαλές του Κομμόδου και της Κρισπίνας (;), ανάμεσά τους φοίνικας.
BMC 25.

Ε. ό.π.
Ο. CYPIΩN, κεφαλή της Ίσιδος.
BMC 26.
(Sestini 4· Weber 4724-25· SNG Cop. 764).

Λούκιος Βέρος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. EICIC CYPIΩN, ό.π.
SNG Cop. 763.

Ε. ό.π.
Ο. CYPI KABIPΩN, οι κεφαλές της Φαυστίνας της Νεωτέρας και του Μάρκου Αυρηλίου (;), ανάμεσά τους στάχυ καλαμποκιού, στο πεδίο μέλισσα και αστέρι.
BMC 27.
(Sestini 5).

Μάρκος Αυρήλιος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΣYPI KABI, αντωπές οι δύο κεφαλές του Αντωνίνου Ευσεβούς και της Φαυστίνας της Νεωτέρας.
Mionnet (Suppl.) 294.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., αντωπές οι δύο κεφαλές των Διοσκούρων, μεταξύ τους στάχυ.
Mionnet (Suppl.) 297.
(Sestini 2).

Ε. ό.π.
Ο. CYPIΩN, Νίκη κρατεί δάφνινο στεφάνι και στήνει τρόπαιο.
Mionnet (Suppl.) 298.
(Sestini 3).

Κόμμοδος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. CYPIΩN, Ίσις κρατώντας το σείστρο.
BMC 28.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., οι δυο Κάβειροι όρθιοι μετωπικά κρατώντας δόρατα.
Weber 4726.

Σεπτίμιος Σευήρος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. EPMHC CYPIΩN, Ερμής κρατώντας κηρύκειο και πουγγί.
BMC 29.
(Sestini 6).

Ε. ό.π.
Ο. CYPIΩN, αντωπές οι κεφαλές των Διοσκούρων και μεταξύ τους στάχυ.
Mionnet (Suppl.) 303.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., και μεταξύ τους φοίνικας.
Mionnet (Suppl.) 304.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., Άρτεμις κρατεί τόξο και βέλος.
Mionnet (Suppl.) 305.

Καρακάλλας και Γέτας
Ε. Αντωπές οι κεφαλές των δύο αυτοκρατόρων.
Ο. ICIC CYPIΩN, κεφαλή της Ίσιδος.
SNG Cop. 765.
(Sestini 7).

Ε. ό.π.
Ο. EICIC και τέσσερις κουκκίδες, ως ένδειξη αξίας (ανέκδοτο;).
Συλλογή Δ. Αρτέμη.

Συλλογή Δ. Αρτέμη. * Πίν. 6, 91.

Αλέξανδρος Σευήρος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΣΥΡΙΩΝ, Ίσις όρθια με σείστρο και φιάλη.
Sestini 8.

ΤΗΝΟΣ

Τῆνος, νῆσος Κυκλάς, ἀπὸ οἰκιστοῦ Τήνου περιγράφει η αρχαία γραμματεία (ο Στέφανος Βυζάντιος, ο οποίος συγκεντρώνει παλαιότερες μαρτυρίες), αν και σύμφωνα με άλλες απόψεις *ἐκλήθη καὶ Ὑδρόεσσα διὰ τὸ κατάρρυτον εἶναι*, ενώ μια τρίτη παράδοση *Ὀφιοῦσσα*, θέλει το όνομά της από λέξη φοινικικής προέλευσης, η οποία δηλώνει το φίδι. Χάθηκαν, δυστυχώς, δύο αρχαία έργα που αφορούσαν στην Τήνο, τα *Τηνιακά* του Αινησιδήμου και η *Τηνίων Πολιτεία* του Αριστοτέλη.

Δεν είναι τυχαία συνδεδεμένος με την Τήνο ο μύθος των Βορεάδων, που τους κυνήγησε και σκότωσε στο νησί ο Ηρακλής, καθώς σ᾽ αυτόν υποφώκει η ιστορική μετανάστευση των Αργείων, οι οποίοι και καθαίρεσαν την κυριαρχία των απογόνων του Μίνωος από το νησί. Από τον 8ο π.Χ. αι. ως και τον Ληλάντιο πόλεμο 650 π.Χ. η Τήνος ανήκε στην Ερέτρια, όπως η Κέα, η Άνδρος και άλλα κυκλαδικά νησιά. Την παραμονή της ναυμαχίας της Σαλαμίνας, τηνία τριήρης αυτομόλησε από τον περσικό στόλο και διαμήνυσε στους Έλληνες τα περσικά σχέδια, όμως, αργότερα, στις Πλαταιές δεν συμπολέμησαν με τους άλλους Έλληνες. Μέλη της Αθηναϊκής Συμμαχίας, πλήρωναν αρκετά υψηλή εισφορά για τα αντικειμενικά τους δεδομένα. Το 415 π.Χ. παρασύρθηκαν στην πολεμική περιπέτεια που ξεκινούσαν οι Αθηναίοι εναντίον των Συρακουσών. Με την πτώση της δημοκρατίας δεν δίστασαν να βοηθήσουν τους ολιγαρχικούς στην Αθήνα, επανήλθαν όμως ως μέλη στην Β᾽ πια Αθηναϊκή Συμμαχία. Το 362 π.Χ. το νησί εξανδραποδίστηκε από τον Αλέξανδρο, τύραννο των θεσσαλικών Φερών. Οι Τήνιοι, όπως καταμαρτυρεί το επιγραφικό υλικό, φαίνεται πως είχαν καλές σχέσεις με τους Μακεδόνες το 307 π.Χ., ενώ στη συνέχεια αποτέλεσαν πτολεμαϊκή κτήση.

Μια σημαντική περίοδος για την ιστορία της Τήνου αρχίζει το 278 - 261 π.Χ. με την διεύρυνση του ναού του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης, οπότε απόκτησε αίγλη, ανάλογη με κείνη της Δήλου, καθώς έγινε θρησκευτικό, αλλά και πολιτικό κέντρο του Κοινού των Νησιωτών. Από το 200 π.Χ. τον διαρρυθμιστικό παράγοντα στο Αιγαίο θα διαδραματίσει η Ρόδος και είναι βέβαιον ότι η τελευταία διατηρούσε στην Τήνο βάση στόλου και φρουρά. Στα αυτοκρατορικά χρόνια φαίνεται ότι όχι μόνο είχε ανανήψει από την οικονομική δυσπραγία, από την οποία είχε πληγεί, λόγω των πολέμων του Μιθριδάτη και του Πομπηΐου, αλλά γνώρισε μεγάλη άνθηση, οπότε ασφαλώς προέβαινε και σε κοπή νομίσματος. Βασικές θεότητες της Τήνου ήσαν ο Ποσειδών, που λατρευόταν και ως *μέγας ἰατρός* και η Αμφιτρίτη. Λαμπρός ναός τους, *θέας ἄξιον*, κατά τον Στράβωνα, υπήρχε έξω από την πόλη κοντά σε άλσος, όπου ήσαν στημένα τα δύο λατρευτικά τους αγάλματα, φιλοτεχνημένα από τον γλύπτη Τηλεσία.

Το νομισματικό εργαστήριο της Τήνου στους αρχαϊκούς χρόνους παρήγαγε μια σύντομη νομισματοκοπία, από το τέλος του 6ου έως τις αρχές του 5ου αι. π. Χ., ωστόσο δεν λειτούργησε παρά μόνο από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. εύρυθμα, εκδίδοντας πολύτιμο αργυρό και ευτελέστερο από άποψη μετάλλου, αλλά πολυπληθές χάλκινο νόμισμα. Από την νομισματοκοπία των αρχαϊκών χρόνων, η οποία μελετήθηκε από την Artémis - Gyselen, γνωρίζομε δυο στατήρες (έναν από το εύρημα Ρόδου, IGCH 1185, που απόκειται στο Νομισματικό Μουσείο των Βρυξελλών και έναν από τον *θησαυρό* του Asyut, IGCH 1644) και μια σειρά ημιδράχμων. Θέμα των εμπροσθοτύπων τους αποτελεί ένα τσαμπί σταφύλι, ενώ οι οπισθότυποι δέχονται το έγκοιλο τετράγωνο. Η συγγραφεύς αναγνωρίζει ως τηνιακής προέλευσης τα ημίδραχμα, όπως και τον στατήρα των Βρυξελλών, αλλά όχι εκείνον του *θησαυρού* του Asyut. Ο Kenneth Sheedy, τον οποίο θερμά ευχαριστώ που έθεσε υπ' όψη μου το αντίστοιχο κεφάλαιο της διατριβής του, αλλά και για τις συζητήσεις που είχα μαζί του, επικέντρωσε το ενδιαφέρον του στην μελέτη του σταθμητικού κανόνα, τον οποίο ακολουθούν αυτά τα νομίσματα. Με ενδιαφέρουσα επιχειρηματολογία απέληξε στο συμπέρασμα ότι ο σταθμητικός τους κανόνας δεν συνδέεται με τον αιγινητικό, αλλά τον *θρακομακεδονικό* κι είναι πολύ πιθανό αυτές οι εκδόσεις - ημίδραχμα και στατήρας του *θησαυρού* του Asyut - να προέρχονται από εργαστήριο της Β. Ελλάδος. Αντίθετα το βάρος του στατήρα από τον *θησαυρό* της Ρόδου, επιτρέπει ενδεχόμενη σύνδεσή του με την κυκλαδική νομισματοκοπία και δεν αποκλείεται να είναι προϊόν της Τήνου.

Οι Artémis - Gyselen και Roland Étienne κατέταξαν το πλούσιο νομισματικό υλικό της Τήνου των ελληνιστικών χρόνων - αργυρό, χρυσό και χάλκινο - σε πέντε περιόδους. Οι αργυρές εκδόσεις της συμπίπτουν με τις τρεις επικυριαρχίες στο νησί των Αντιγονιδών, των Πτολεμαίων και των Ροδίων. Στην πρώτη περίοδο εξεδόθησαν τετράδραχμα με εξαιρετικά ενδιαφέρουσα θεματογραφία: πρόκειται για εκδόσεις που απομιμούνται την κεφαλή Ηρακλέους με λεοντή, και τον ένθρονο Δία, σύμφωνα με την νομισματική και εικονογραφική παράδοση του Μακεδόνος βασιλέως Αλεξάνδρου Γ΄. Η ωραία κεφαλή του Αμμωνος Διός σε μια άλλη σειρά τετραδράχμων αποτελεί απόδειξη των - επιγραφικά τεκμηριωμένων - σχέσεων της Τήνου με την Κυρήνη και λιγότερο μέ την μακεδονική Άφυτι (η οποία τον απεικόνισε επίσης στα νομίσματά της). Οι οπισθότυποι αποδίδουν τον Ποσειδώνα ένθρονο να κρατεί δελφίνι.

Η δεύτερη περίοδος ανοίγει με μια σύντομη, αλλά ιδιαίτερα σημαντική έκδοση χρυσών στατήρων - την μοναδική της Τήνου - όπου παριστάνεται η κεφαλή του θεοποιημένου Μεγάλου Αλεξάνδρου με τα κέρατα του Άμμωνος Διός, ομόλογη με τύπους του βασιλέως της Θράκης Λυσιμάχου και ένας δίφρος, θέμα αγαπητό στα πολύτιμα νομίσματα του Μακεδόνος βασιλέως Φιλίππου Β'. Ανήκει στον 3ο αι. π.Χ. αλλά αμφισβητείται ως πρός την γνησιότητα της. Πάντως μέσα στον 3ο αι. π.Χ. και χωρίς χρονικά χάσματα έως το 188 π.Χ. εξεδόθησαν αργυρά νομίσματα με τον τύπο της κεφαλής του Άμμωνος Διός και τον ένθρονο ή ιστάμενο Ποσειδώνα στον οπισθότυπο, όπου εκτός από την τρίαινα κρατεί στο χέρι του κι ένα δελφίνι.

Χάλκινα κέρματα συνοδεύουν τα αργυρά χρησιμοποιώντας εν μέρει παράλληλη εικονογραφία κατά την πρώτη περίοδο, κυρίαρχες ωστόσο παραστάσεις τους αποτελούν το τσαμπί σταφύλι (βοτρυοφόρα νομίσματα) και η τρίαινα που τα άκρα της είναι στολισμένα με τα δελφίνια. Το θέμα των δελφινιών δεν εξαντλή-

θηκε στις νομισματικές παραστάσεις, καθώς μας παραδίδεται κομψά και φυσιοκρατικά μεταξύ άλλων σε μιαν ανάγλυφη πλάκα και σε ανάγλυφο αρχιτεκτονικό μέλος από το ιερό του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης στα Κιόνια του 1ου αι. π.Χ. Δεν λείπουν οι χάλκινες παραγωγές, που δεν λησμονούν μεν την θεματική της προηγούμενης περιόδου, εισάγουν όμως κι ένα νέο τύπο την κεφαλή του θεού - κυρίαρχου της θάλασσας - με την σχηματοποιημένη παράσταση της τρίαινας, πλαισιωμένης, επίσης, από δελφίνια.

Μετά από μια νομισματική διακοπή πάνω από μισό αιώνα, είτε λόγω αδυναμίας να προβούν οι Τήνιοι σε νέες εκδόσεις, ή από κάλυψη των αναγκών - λόγω της προηγούμενης νομισματικής επάρκειας - στον 2ο αι. π.Χ., επιβλήθηκε η ανάγκη νομισματικής δραστηριοποίησης, εφ' όσον υπήρχαν και οι κατάλληλες προϋποθέσεις. Πρόκειται για την σημαντικότερη νομισματοκοπία των Κυκλαδικών νησιών κατ' αυτή την περίοδο. Παρά τις τεχνοτροπικές διαφοροποιήσεις και την χαμηλή ποιότητα της χάραξης των σφραγίδων των χάλκινων νομισμάτων, διατηρείται η ίδια προσήλωση στα εικονογραφικά πρότυπα της περασμένης περιόδου, πράγμα που μόνον εν μέρει θα ασπασθεί η επόμενη περίοδος, μετά το 31 π.Χ., στα ρωμαϊκά χρόνια. Στο έδαφος των νομισμάτων παρεισφρήει, κοντά στον Ποσειδώνα, μια μορφή που κατά καιρούς δυσερμηνεύθηκε, σήμερα την αποδίδουν με βεβαιότητα στην Αμφιτρίτη, πρόκειται δηλαδή για την νομισματική απεικόνιση του θαλάσσιου θεϊκού ζευγαριού.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία ενός ρόδου, ως δευτερεύοντος συμβόλου στους οπισθοτύπους ορισμένων χάλκινων νομισμάτων, των τύπων α) κεφαλής Άμμωνος Διός / όρθιου Ποσειδώνος και β) κεφαλής Ποσειδώνος / τρίαινας και δελφινιών. Ο Sheedy συζήτησε διεξοδικά το θέμα σε πρόσφατο άρθρο του και θεωρεί ότι οι Τήνιοι υιοθέτησαν κατά τον 2ο αι. π.Χ. το περίφημο *λαλοῦν* σύμβολο της Ρόδου. Η απεικόνισή του στα νομίσματα της Τήνου αποδεικνύει τις σοβαρές σχέσεις της με την Ρόδο, η οποία ηγεμόνευε της Νησιωτικής Συμμαχίας και κυρίως επισημαίνεται μ' αυτό τον τρόπο το γεγονός ότι η Τήνος υπήρξε η έδρα της Συμμαχίας.

Στην αυτοκρατορική περίοδο το νομισματοκοπείο των Τηνίων, μετά από μια ευημερούσα νομισματική πολιτική τεσσάρων περίπου αιώνων, λήγει οριστικά με την νομισματική παραγωγή που διαρκεί από τους χρόνους του Αδριανού έως και τον Καρακάλλα. Παράγονται μικρές εκδόσεις με κύρια θέματα την κεφαλή του αυτοκράτορος ή της αυτοκράτειρας και στους οπισθοτύπους παγιώνεται η παράσταση μιας ανδρικής μορφής που εικάζεται ότι αποδίδει τον Διόνυσο, ιδιαίτερα αγαπητό στην εικονογραφική παράδοση αυτής της περιόδου.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

[Αργυρά (στατήρες και ημίδραχμα) αβέβαιης απόδοσης στο νομισματοκοπείο της Τήνου, σύμφωνα με τον Sheedy προήλθαν από νομισματοκοπείο της βορείου Ελλάδος (βλ. παραπάνω):
(510 - 490 π.Χ.)
Ε. Τσαμπί σταφύλι.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Artémis - Gyselen 1977, 1-41.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 799.* Πίν. 6, 92].

Αργυρά (ροδιακές δραχμές)
Περίοδος Α΄ (315 - 230 π.Χ.)

Ε. Κεφαλή Ηρακλέους με λεοντή (δηλαδή δορά λιονταριού).

Ο. ΤΗ, ένθρονος Ζεύς με σκήπτρο και αετό.
Artémis - Gyselen, - Étienne 101.

Ε. Κεφαλή γενειοφόρου Άμμωνος Διός.
Ο. ό.π., καθισμένος Ποσειδών φορώντας ιμάτιο, κρατεί τρίαινα και δελφίνι.
Artémis - Gyselen, - Étienne 102.

Ε. ό.π.
Ο. ΤΗ, τσαμπί σταφύλι και συχνά στο πεδίο θύρσος.
BMC 2.
(Weber 4732).

Ε. ό.π. αλλά αγένειος.
Ο. ΤΗΝΙ, ό.π.
Artémis - Gyselen, - Étienne 103, 105.

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 800.* Πίν. 6, 93.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., τσαμπί σταφύλι.
Artémis - Gyselen, - Étienne 204.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., φοίνικας.
Artémis - Gyselen, - Étienne 104.

Περίοδος Β' (τέλος 3ου - τέλος 2ου π.Χ. αι.)

Χρυσά

Ε. Νεανική κερασφόρος κεφαλή.
Ο. ΤΗΝΙΩΝ, δίφρος αρ.
Artémis - Gyselen, - Étienne 201.

Αργυρά
Ε. Αγένειος κεφαλή του Άμμωνος Διός.
Ο. ΤΗΝΙΩΝ, Ποσειδών καθισμένος, φορώντας ιμάτιο και κρατώντας στο δ. χέρι δελφίνι, στο αρ. τρίαινα, στο πεδίο τσαμπί σταφύλι.
Artémis - Gyselen, - Étienne 202.

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 6, 94.

Ε. ό.π.
Ο. ό.π., αλλά όρθιος.
Artémis - Gyselen, - Étienne 203.

M. u. M. (Συλλογή Boutin) 803.* Πίν.6 , 95.

Χάλκινα
Περίοδος Α' - Δ' (τέλος 4ου π.Χ. αι. - αρχή 1ου μ.Χ. αι.)

Θεματογραφία Ε. και Ο. :
Α. α) Κεφαλή Άμμωνος Διός / τρίαινα ή θύρσος σε στεφάνι ή τσαμπί σταφύλι ή δελφίνι.
β) Νεανική κεφαλή / τρίαινα, δ. και αρ. δελφίνια.

Β. α) Κεφαλή Ποσειδώνος / τρίαινα με δελφίνια στα άκρα της.
β) Κερασφόρος κεφαλή Άμμωνος Διός / Ποσειδών όρθιος κρατώντας τρίαινα και δελφίνι.
γ) Κεφαλή Ποσειδώνος / δελφίνι.
δ) Κεφαλή Άμμωνος Διός / τσαμπί σταφύλι.
ε) Τσαμπί σταφύλι / τσαμπί σταφύλι.

Γ. α) Πάνθηρας ή γρύπας (;) / τσαμπί σταφύλι.
β) Γυναικεία κεφαλή / τσαμπί σταφύλι.
γ) Ανδρική κεφαλή / όρθια μορφή (με σκήπτρο, θύρσο, τρίαινα ;).

Δ. α) Ποσειδών όρθιος με τρίαινα και δελφίνι / Αμφιτρίτη, κάτω πλώρη.
β) Ανδρική κεφαλή / Ποσειδών και Αμφιτρίτη σε δίστυλο ναό.
γ) Κάνθαρος / τρίαινα με δελφίνια στα άκρα της.
Επιγραφές : ΤΗ, ΤΗΝΙ, ΤΗΝΙΩΝ.
Artémis - Gyselen, - Étienne 106-112, 205-213, 301-303, 401-403.

Ν. Σ. Alpha Τράπεζα Πίστεως.* Πίν. 6, 96.

Περίοδος Ε' (Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Σαβίνα
Ε. Κεφαλή της αυτοκράτειρας.
Ο. ΤΗΝΙΩΝ, όρθια μορφή κρατώντας θύρσο και κάνθαρο ή τρίαινα (;).
Artémis - Gyselen, - Étienne 501.

Συλλογή Δ. Αρτέμη.* Πίν. 6, 97.

Αντωνίνος Ευσεβής
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π.
Artémis - Gyselen, - Étienne 502.

Σεπτίμιος Σευήρος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π.
Artémis - Gyselen, - Étienne 503.

Καρακάλλας (;)
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ό.π.
Artémis - Gyselen, - Étienne 504.

[Αβέβαιης απόδοσης: Sestini 15 καταγράφει νόμισμα στον Τιβέριο. Mionnet II, 159 καταγράφει νόμισμα στον Μάξιμο].

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

Στον ομώνυμο γιο του βασιλέως Μίνωος οφείλεται το όνομα του νησιού, που η αρχαία παράδοση (Στέφανος Βυζάντιος) *ἦν Ἄρατος σιδηρείην ὀνομάζει διὰ τὴν τραχύτητα.* Αγρότες και κτηνοτρόφοι οι Δωριείς κάτοικοι της επιδόθηκαν στην καλλιέργεια των δημητριακών και της αμπέλου. Λίγες πληροφορίες έχουμε για την ιστορία της Φολεγάνδρου, όπως απορρέουν από μερικές επιγραφές και από τα χάλκινα νομίσματα που εξέδωσε σε μικρές και βραχύβιες σειρές.

Οι επιγραφές ΦΟΛΕ και ΦΟΛΕΓΑ στους οπισθοτύπους των σπάνιων χάλκινων νομισμάτων πιστοποίησαν την ταύτισή τους με την εκδίδουσα αρχή, την Φολέγανδρο. Τεχνοτροπικοί λόγοι επιβάλλουν την χρονολόγηση των χάλκινων αυτών νομισμάτων κατά τον όψιμο 2ο αι. π.Χ., μια εποχή η οποία χαρακτηρίζεται, όχι μόνο στα νομισματοκοπεία των Κυκλάδων, αλλά και σε πολλά της ηπειρωτικής Ελλάδος από προχειρότητα και κακοτεχνία στη χάραξη. Η θεματική περιορίζεται για τους εμπροσθοτύπους στην ανδρική κεφαλή, μάλλον του Απόλλωνος και σε μια γυναικεία μορφή και για τους οπισθοτύπους στην παράσταση ενός επιτιθέμενου ταύρου.

Η Φολέγανδρος στους αυτοκρατορικούς χρόνους, προφανώς λόγω ένδειας, δεν επιδίδεται στην κοπή νομίσματος, φαινόμενο γνωστό και από άλλα νησιά, και μόνον επί αυτοκράτορος Μάρκου Αυρηλίου προέβη σε μια μοναδική έκδοση, με την παράσταση ασφαλώς της κεφαλής του και την σεβάσμια σ' όλες τις Κυκλάδες θεά Αθηνά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόδοση του ονόματος των κατοίκων ΦΟΛΕΚΑΝΔΡΙΩΝ, που δείχνει έναν άλλο τύπο του ονόματος του νησιού - κοντά στα Φελέγανδρος, Φελόκανδρος - όπως το γνωρίζουμε και από τις επιγραφές, Φολέκανδρος.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Χάλκινα
(2ος π.Χ. αι.)
Θεματογραφία: Ε. και Ο.
α) Γυναικεία κεφαλή με διάδημα κι ενώτια / ταύρος (ανέκδοτο; Συλλογή Boutin).
β) Κεφαλή Απόλλωνος / ταύρος.
Επιγραφές: ΦΟΛΕ, ΦΟΛΕΓΑ.
BMC 1-2.
(SNG Cop. 731).

M. u. M. 76 (Συλλογή Boutin) 794.* Πίν. 6, 98.

(Αυτοκρατορικοί χρόνοι)

Μάρκος Αυρήλιος
Ε. Κεφαλή του αυτοκράτορος.
Ο. ΦΟΛΕΚΑΝΔΡΙΩΝ, προτομή Αθηνάς.
Head, σελ. 490.
(Hunterian 1).

ΚΥΚΛΑΔΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΑΒΕΒΑΙΗΣ ΑΠΟΔΟΣΗΣ

Αργυρά
Ε. Κερασφόρος κεφαλή γενειοφόρου σατύρου.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Traité I, 1949 (αβέβαιη απόδοση στη Νάξο).
(Photiadès 1392· Head-Σβορώνος, σελ. 625).

Ε. Κεφαλή αγριόχοιρου.
Ο. Έγκοιλο τετράγωνο.
Head 480.
(Dewing 1973· βλ. επίσης στον *θησαυρό* της Σαντορίνης (1821) IGCH 7, όπου ανήκουν ένας στατήρας και 82 υποδιαιρέσεις αυτού του τύπου).

Οι τύποι με α) Τέθριππο / έγκοιλο τετράγωνο β) Γυναικεία κεφαλή κατ᾽ ενώπιον / έγκοιλο τετράγωνο γ) Τρίαινα / έγκοιλο τετράγωνο (Jameson 1311a-1313) ανήκουν σε μη κυκλαδικές νομισματοκοπίες.

ΣΤΑΘΜΗΤΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ

Οι σταθμητικοί κανόνες, τα συστήματα, δηλαδή μέτρου βάρους που υιοθέτησαν τα κυκλαδικά νομισματοκοπεία, κατά τις περιόδους της λειτουργίας τους από τους αρχαϊκούς χρόνους και στην συνέχεια κατά τους κλασικούς και ελληνιστικούς, συγχρονίζονται απόλυτα με τα αντίστοιχα συστήματα των όμορων περιοχών. Ταυτόχρονα όμως ορίζονται και από τα πολιτικά γεγονότα και τα κέντρα λήψεων αποφάσεων που σηματοδότησαν, όπως ήταν φυσικό, την οικονομική τους υπόσταση και δημιούργησαν συνθήκες περισσότερο ή λιγότερο κατάλληλες γιά την οικειοποίηση του αντίστοιχου σταθμητικού κανόνα. Οι συνηθισμένες μονάδες των πιο διαδομένων σταθμητικών κανόνων υπήρξαν ο οβολός και η δραχμή, η οποία ισοδυναμούσε με έξι οβολούς. Η δραχμή διέφερε στο βάρος ανάλογα με τον σταθμητικό κανόνα, στον οποίο υπάκουε και ο οποίος δημιουργούσε κλιμακωτές υποδιαιρέσεις, π.χ. το τετράδραχμο, το δίδραχμο (στατήρας), το ημίδραχμο, το διώβολο, το ημιωβόλιο κ.λ.π. Κατά την αρχαϊκή εποχή ο αιγηνιτικός σταθμητικός κανόνας - ομώνυμος της Αίγινας που γνώρισε μεγάλη οικονομική και νομισματική ακμή - και ο οποίος βασιζόταν στον στατήρα (δίδραχμο), ως βασική μονάδα, χρησιμοποιήθηκε ευρέως από ένα πλήθος ελληνικών πόλεων, λόγω της ευελιξίας του.

Στον ίδιο αυτό κανόνα υπακούουν και τα νησιά των Κυκλάδων, όσα τουλάχιστον από αυτά ήταν σε θέση να αναλάβουν την αγορά πολυτίμου μετάλλου για την έκδοση νομίσματος και παράλληλα όσα ήταν σε θέση να υποστούν την τεράστια δαπάνη του νομισματοκοπείου, που απαιτούσε η παραγωγή κέρματος. Η μέση

τιμή βάρους των στατήρων του αιγινητικού σταθμητικού κανόνα ήταν 12,2 γρ. περίπου και μαζί με τις υποδιαιρέσεις του συνέθεταν ένα ευέλικτο για την εμπορική διάθεση και χρήση νομισματικό σύστημα. Ωστόσο πρέπει να παρατηρηθεί ότι στις νομισματοκοπίες των νησιών επισημαίνονται αρκετές αποκλίνουσες ροπές στα βάρη της βασικής μονάδας, αυξομειώσεις, δηλαδή, βάρους, τις οποίες ακολουθούν και οι υποδιαιρέσεις, φαινόμενο συνηθισμένο, καθώς είναι γνωστό και από άλλα νομισματοκοπεία.

Μόνον δύο νομισματοκοπεία δεν χρησιμοποίησαν για τις νομισματικές εκδόσεις τους τον αιγινητικό κανόνα, η Δήλος και η Μήλος. Η Δήλος, η οποία ευρίσκετο υπό την αθηναϊκή επιρροή, ήδη από την περίοδο του Πεισιστράτου, έκοψε τα νομίσματά της με βάση τον ευβοϊκό - αττικό σταθμητικό κανόνα. Ο τελευταίος χρησιμοποιούσε ως βασική μονάδα τον στατήρα των 17,2 γρ. περίπου και υποδιαιρέσεις σε τρίτα, έκτες κλπ. Η Μήλος επίσης απέκλινε από την χρήση του αιγινητικού κανόνα. Μόνη αυτή από τα κυκλαδικά νησιά υιοθέτησε το μιλησιακό ή λυδικό σύστημα βάρους, του οποίου και έκανε χρήση έως την καταστροφή της από τους Αθηναίους το 416 π.Χ. Ο μιλησιακός στατήρας ζύγιζε περίπου 14,1 γρ.

Μετά το τέλος του 5ου αι. π.Χ. και κατά τους ελληνιστικούς χρόνους ακολουθείται ο χιακός ή ροδιακός σταθμητικός κανόνας για την αργυρή νομισματοκοπία των νησιών, ο οποίος, άλλωστε, έμελλε να επηρεάσει την νομισματική πολιτική τους έως τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Η ροδιακή δραχμή, με κύριο μέτρο το τετράδραχμο, που ζύγιζε 15,6 γρ., όντας πολύ ελαφριά, λειτούργησε ως το κατ᾽ εξοχήν εύκολο για τις καθημερινές συναλλαγές και τις μισθοδοσίες των στρατιωτών νόμισμα, δεκτό σ΄ όλες τις αγορές της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου.

Η τιμή των χάλκινων κερμάτων που παρήχθησαν από τα επιχώρια νομισματοκοπεία, προκειμένου να εξασφαλίσουν τις καθημερινές συναλλαγές των πολιτών στην εσωτερική αγορά, εξαρτώταν αποκλειστικά από την εκάστοτε εκδίδουσα αρχή, γι᾽ αυτό είναι δύσκολο να υπολογισθεί η ακριβής αξία τους και η σχέση τους με τα αργυρά νομίσματα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

Τα μεγάλης αξίας νομίσματα των κυκλαδικών νησιών, πολύ νωρίς ταξίδεψαν προς τις μεγάλες αγορές της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, κυρίως διά της εμπορικής και ναυτιλιακής οδού, από κοινού με άλλα πολύτιμα νομίσματα ελληνικών πόλεων, με τα οποία και απαντώνται στους *θησαυρούς* (βλ. σελ. 0). Η ευρεία αυτή εξακτίνωση των κυκλαδικών νομισμάτων, που επικυρώνεται από τους *θησαυρούς*, μας δίνει την εικόνα της κυκλοφορίας των όψιμων αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών κοπών, ενώ τα ανασκαφικά δεδομένα αποδεικνύουν την διασπορά - σπάνια των αργυρών - κυρίως των χάλκινων νομισμάτων, που παρήχθησαν από τα νησιά, όταν οι αργυρές εκδόσεις τους είχαν σχεδόν εκπνεύσει. Ανασκαφικά απαντώνται τα κυκλαδικά νομίσματα στον ίδιο τον τόπο της παραγωγής τους, αλλά και σε εκτός των ορίων τους πόλεις ή άλλα νησιά, όπου συνταξίδεψαν με τον κάτοχό τους. Θα αναφερθούν ορισμένες πολύ χαρακτηριστικές περιπτώσεις ευρέσεως των κυκλαδικών νομισμάτων σε μεγάλα κέντρα, οι οποίες σταχυολογήθηκαν μόνον από το δημοσιευμένο υλικό.

Α. Αγορά Αθηνών *(Χάλκινα νομίσματα, ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι)*

- Άνδρος: (Κεφαλή Διονύσου / αμφορεύς ή κάνθαρος ή τσαμπί σταφύλι ή θύρσος ή τρίπους).

-Δήλος: (Κεφαλή Απόλλωνος / φοίνικας ή λύρα ή κεφαλή Αρτέμιδος ή γλαυξ σε οριζοντιωμένο αμφορέα).

Αθηναίων κληρούχων στη Δήλο: (Κεφαλή Αρτέμιδος / πλημοχόη ή στάχια. Κεφαλή Απόλλωνος / γλαυξ σε οριζοντιωμένο αμφορέα.

-Κέα: Κοινό των Κείων: (Κεφαλή Αρισταίου / Σείριος).

Καρθαία: (Κεφαλή Διονύσου / τσαμπί σταφύλι ή αστέρι. Κεφαλή Απόλλωνος / Σείριος).

Κορησία: (Κεφαλή Αρισταίου / αστέρι. Κεφαλή Απόλλωνος / μέλισσα).

Ιουλίς: (Κεφαλή Διονύσου / τσαμπί σταφύλι. Κεφαλή Απόλλωνος / Σείριος. Κεφαλή Αρισταίου / μέλισσα).
-Κύθνος: (Κεφαλή Αρτέμιδος / τσαμπί σταφύλι. Κεφαλή Απόλλωνος / ρόδο).
-Μήλος: (Κεφαλή Αθηνάς / εθνικό σε στεφάνι ή όνομα άρχοντος σε στεφάνι).
-Πάρος: (Κεφαλή Δήμητρας / τράγος).
-Σίφνος: (Αετός που πετά / έγκοιλο τετράγωνο- υπόχαλκο).
-Σύρος: (Κεφαλή Πανός / τράγος).
-Τήνος: (Κεφαλή Άμμωνος Διός / τσαμπί σταφύλι. Κεφαλή Ποσειδώνος / τρίαινα με δελφίνια. Κεφαλή Άμμωνος Διός / Ποσειδών όρθιος με τρίαινα).
(Agora XXVI)

Β. Δήλος *(Αργυρά και χάλκινα νομίσματα, ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι)*
-Άνδρος: (Κεφαλή Διονύσου / τρίπους).
-Δήλος: (λύρα / έγκοιλο τετράγωνο. Κεφαλή Απόλλωνος / λύρα ή κεφαλή Αρτέμιδος).
-Κέα: Ιουλίς. (Κεφαλή Διονύσου / τσαμπί σταφύλι).
-Μύκονος: (Κεφαλή Διονύσου / τσαμπί σταφύλι).
-Πάρος: (Τράγος / τράγος. Κεφαλή (;) / αδιάγνωστο).
-Σέριφος: (Κεφαλή Περσέως / άρπη).
-Σίφνος: (Γυναικεία κεφαλή / αετός).
-Σύρος: (Κεφαλή Καβείρου / τράγος).
-Τήνος: (Κεφαλή Αμμωνος Διός / τσαμπί σταφύλι ή δελφίνι ή δελφίνι και τρίαινα. Τσαμπί σταφύλι / τσαμπί σταφύλι).
(Délos XXVII).

Γ. Κόρινθος *(Χάλκινα νομίσματα, ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι)*
-Άνδρος: (Κεφαλή Διονύσου / αμφορεύς).
-Νάξος: (τσαμπί σταφύλι / θύρσος).
-Πάρος: (Κεφαλή Δήμητρας / τράγος).
-Σύρος: (Αντωπές κεφαλές του Μάρκου Αυρηλίου και του Λουκίου Βέρου / κεφαλή Ίσιδος).
(Corinth VI).

Δ. Κρήτη *(Χάλκινα νομίσματα, ελληνιστικοί χρόνοι)*
Μουσείο Ρεθύμνου (χωρίς περιγραφή τύπων):
-Μήλος
Μουσείο Χανίων (χωρίς περιγραφή τύπων):
-Μήλος.
-Πάρος.
-Τήνος.
(Le Rider 1966)

Ε. Όλυνθος *(Χάλκινα νομίσματα, ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι)*
-Μύκονος: (Κεφαλή Διονύσου / τσαμπί σταφύλι και στάχια).
-Κέα: Κορησία. (Ανδρική κεφαλή / τσαμπί σταφύλι).
(Olynthus VI και IX).

ΣΤ. Τήνος *(Χάλκινα νομίσματα, ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι)*
-Τήνος: (Κεφαλή Αμμωνος Διός / τσαμπί σταφύλι. Κεφαλή Ποσειδώνος / τρίαινα με δελφίνια ή δελφίνι. Κερασφόρος κεφαλή / Ποσειδών. Τσαμπί σταφύλι / τσαμπί σταφύλι).
Κεφαλή Αντωνίνου Ευσεβούς / όρθια μορφή. Κεφαλή Σεπτιμίου Σευήρου / όρθια μορφή).
-Άνδρος: (Κεφαλή Διονύσου / κάνθαρος ή θύρσος. Αντωπές οι κεφαλές του Μάρκου Αυρηλίου και Λουκίου Βέρου / όρθιος Διόνυσος).
-Κέα: Κοινό των Κείων: (Κεφαλή / Σείριος. Δυσδιάκριτο / αστέρι (;).
-Δήλος: (Κεφαλή Απόλλωνος / λύρα. Κεφαλή Δήμητρας / φοίνικας και κύκνος).
-Μύκονος (;).
(Ténos I- II).

Ζ. Χαλκίδα *(Χάλκινα νομίσματα, ελληνιστικοί χρόνοι)*
-Νάξος (χωρίς περιγραφή).
(Picard 1979).

Ουσιαστικές πληροφορίες για την κυκλοφορία των κυκλαδικών νομισμάτων θα μας προσφέρουν ασφαλώς οι δημοσιεύσεις των ανασκαφικών νομισμάτων και σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, όπως βέβαια και στα ίδια τα νησιά. Αλλωστε μια άλλη παράμετρος, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για τις Κυκλάδες θα αποτελέσει η μελέτη του ξένου νομίσματος που ταξίδεψε και κυκλοφόρησε στα νησιά.

ΘΗΣΑΥΡΟΙ

Τα κυκλαδικά νομίσματα απαντώνται σε αρκετούς *θησαυρούς* και θα εξεταστούν στη συνέχεια. Ως *θησαυρός* χαρακτηρίζεται ένα σύνολο νομισμάτων, σπάνια αμιγές, συνήθως περισσοτέρων εκδοτριών αρχών, που απεκρύβησαν από τον κάτοχό τους όλα μαζί σ' έναν συγκεκριμένο χώρο. Υπάρχουν πολλές αιτίες για την απόκρυψη ενός *θησαυρού* ή *ευρήματος*, όπως είθισται να χαρακτηρίζεται, χωρίς να είναι πάντα εύκολο να εξακριβωθούν. Οι *θησαυροί* διακρίνονται σ' εκείνους που περιείχαν ταπεινά χάλκινα νομίσματα και ανήκαν σε απλούς καθημερινούς ανθρώπους, ήσαν δηλαδή τα χρήματα που διατηρούσαν στο πουγγί τους. Σε αποθησαυριστικούς αναγκαστικής απόκρυψης, που συγκεντρώνονταν για πολλά χρόνια από πλούσιους εμπόρους, πολλές φορές, ενδεχομένως, με στόχο να χρησιμοποιήσουν παραπέρα το ίδιο το πολύτιμο μέταλλο. Σε *θησαυρούς* συλλεκτικούς, πράγμα που συνήθιζαν οι ηγεμόνες της Ανατολής, αφήνοντας μεγάλες ποσότητες χρήματος στα θησαυροφυλάκιά τους ακόμη και κομμάτια πολυτίμου μετάλλου αρευστοποίητο. Μεγάλες ποσότητες νομισμάτων, όλα του ιδίου τύπου και φρέσκα βγαλμένα από το νομισματοκοπείο αποτελούσαν τα χρήματα που είχε στη διάθεσή του ένα εκστρατευτικό σώμα, αλλά δεν πρόφθασε να μισθοδοτήσει τους στρατιώτες του, προφανώς μετά από ήττα και ασφαλώς το θησαυροφυλάκιο δεν έπεσε ούτε στα χέρια του εχθρού. Τέλος ως *θησαυρός* προσδιορίζονται και τα νομίσματα που οι συγγενείς, μαζί με το νόμισμα για το χάρο, συνήθιζαν να προσφέρουν στους νεκρούς τους.

Τα κυκλαδικά νομίσματα εντοπίστηκαν σε *θησαυρούς* α) που βρέθηκαν στην στενότερη περιοχή των Κυκλάδων και σε περιοχές με τις οποίες γειτνίαζαν άμεσα, β) που προέρχονται από χώρους της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, είναι αποθησαυριστικού, μάλλον, χαρακτήρα, γεγονός οπωσδήποτε φυσικό, αφού εκεί το χρήμα ταξίδευε δια της εμπορικής ή στρατιωτικής οδού και συνέρεε στα χέρια των εμπόρων.

Στον πίνακα Ι δίδεται μία κατατοπιστική εικόνα της καταχώρησης κυκλαδικών νομισμάτων σε πολυάριθμους *θησαυρούς*. Τα περιεχόμενα των *θησαυρών*, από την άποψη της αντιπροσώπευσης σ' αυτούς μόνον κυκλαδικών νομισμάτων είναι σπάνια αμιγή, μόνον σε τέσσερις περιπτώσεις, από τα Κύθηρα, την

Μήλο και δύο από την Πάρο. Οι ολιγάριθμες μάλιστα ποσότητες αυτών των *θησαυρών* υποδηλώνουν ιδιωτική αποταμίευση, ταμεία που απεκρύβησαν, μάλλον, λόγω επικείμενων κινδύνων. Η εικόνα, αντίθετα, που παρουσιάζει η πλειονότητα των αποθησαυριστικών *θησαυρών* είναι ενδιαφέρουσα σ' ότι αφορά στην προσχώρηση σ' αυτούς και άλλων νομισμάτων από εκδότριες αρχές με ισχυρή νομισματική δραστηριότητα, όπως η Αίγινα, η Αθήνα, η Ρόδος, η Κύπρος, διάφορες ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας, της Κεντρικής Ελλάδος και της Πελοποννήσου, ενώ αργότερα από το 445 π. Χ. κάνουν την εμφάνισή τους νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων, και τέλος από το 300 περίπου και κοπές των Ελληνιστικών μοναρχών, Πτολεμαίων, Σελευκιδών και Ατταλιδών. Υποτονική είναι η συμπαρουσία περσικών και σικελικών νομισμάτων.

Η συμμετοχή των κυκλαδικών νομισμάτων στους *θησαυρούς* είναι σταθερή και σε υπολογίσιμους αριθμούς, τουλάχιστον για την Νάξο, Πάρο, Θήρα, Άνδρο, Τήνο και Μήλο, ενώ νομίσματα της Δήλου, Κέας και Σίφνου εντοπίζονται λιγότερες φορές στους *θησαυρούς* και ανά μία φορά νομίσματα της Ιου και της Σύρου. Η όχι ιδιαίτερα μεγάλη - από άποψη αριθμού νομισμάτων - και πυκνή - από άποψη συχνότητας εντοπισμού στους *θησαυρούς* - συμμετοχή στα ευρήματα δημιουργεί την σκέψη ότι τα νομίσματα των άλλων νησιών προωθούνται σε μεμονωμένες περιπτώσεις εκτός των ορίων τους, ένδειξη μάλλον για τις βραχύβιες εκδόσεις τους, παρ' όλο που πρόκειται για νομισματικά προϊόντα μεγάλης πραγματικής αξίας, που θα ήσαν ικανά να ισχύσουν κοντά στα ξένα ανταγωνιστικά σύγχρονά τους νομίσματα. Άξιο παρατήρησης είναι το γεγονός ότι τα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά κυκλαδικά νομίσματα για παραπάνω από μισό αιώνα από το τέλος του 6ου έως το τελευταίο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. ξεχύνονται κυριολεκτικά προς τις αγορές της Ανατολής (Πίν. Ι). Ανάλογος εκπατρισμός τους δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ προς την Δύση, εκτός δύο περιπτώσεων, των *θησαυρών* του Τάραντος και της Hollm. Προς την Ανατολή το ταξίδεμα έγινε δια της νησιωτικής οδού.

Η είσοδος των νομισμάτων στους *θησαυρούς* γίνεται σταδιακά στο τέλος του 6ου αι. π.Χ. με τα νομίσματα της Σερίφου και συγχρονισμένα σχεδόν, από το 500 π.Χ. με τα νομίσματα όλων, όσων παραδίδεται ότι έκοψαν τόσο πρώιμα νόμισμα, Θήρας, Άνδρου, Πάρου, Σίφνου, Καρθαίας Κέας, Νάξου, Τήνου, Δήλου. Εδώ ασφαλώς πρέπει να ληφθεί υπ' όψη και η αβεβαιότητα, την οποία έχουμε για το αν ορισμένες κοπές ανήκουν πράγματι στις αρχαϊκές εκδότριες αρχές, με τις οποίες έχουν ταυτισθεί. Η Μήλος δεν θα εισέλθει στους *θησαυρούς* παρά μόλις πριν τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. με αρχαϊκές κοπές. Αυτό σημαίνει ότι η παραγωγή των νομισμάτων των Κυκλαδιτών, προϋπήρξε, αρκετά μάλιστα χρόνια πριν, στην συνέχεια κυκλοφόρησαν από χέρι σε χέρι στην αγορά και κατέληξαν να αποταμιευθούν με άλλα σύγχρονά τους κομμάτια. Τα νομισματοκοπεία που καθυστέρησαν να εμφανιστούν στους *θησαυρούς*, εκπροσωπούμενα από νόμισμα, είναι της Ίου και της Σύρου, που όπως ήδη ειπώθηκε άργησαν να προβούν σε παραγωγή νομίσματος.

Ο χρόνος απόκρυψης των αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών ευρημάτων προσδιορίζεται στο τέλος του 6ου και μέσα στον 5ο αι. π.Χ., απόδειξη της οικονομικής ευμάρειας των νησιών πριν, αλλά και αμέσως μετά τους περσικούς πολέμους. Ισχνότερες αριθμητικά καταχώσεις συνέβησαν την περίοδο από το τελευταίο τέταρτο του 5ου έως τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., επαληθεύοντας έτσι την διακοπή των νομισματοκοπείων πριν ακόμη την σχετική απαγόρευση του αθηναϊκού ψηφίσματος, ταυτόχρονα την μεγάλη κρίση που υπέστησαν, καθώς η Αθηναϊκή Συμμαχία τους απομύζησε οικονομικά. Αυτό, όπως ήδη είπαμε, δεν ίσχυε για την Μήλο, νόμισμα της οποίας κυκλοφόρησε σταθερά στους *θησαυρούς* ακριβώς στη περίοδο πριν από τα μέσα του 5ου έως και τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Τέλος συχνή, αλλά όχι τόσο πυκνή εκπροσώπηση νομισμάτων στους *θησαυρούς* παρατηρείται μετά τα μέσα του 4ου έως και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. με χάλκινα και σπανιότερα με αργυρά νομίσματα.

Στην πρώτη φάση, συμβατικά από το τέλος του 6ου έως μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ., οι περισσότερες αποκρύψεις θησαυρών εστιάζονται στην Ανατολή, ιδιαίτερα όμως στην Αίγυπτο και σε λιγότερες περιπτώσεις στον αιγαιακό χώρο. Από το τελευταίο τέταρτο του 5ου έως και τα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ., μόνον σποραδικά εμφανίζονται κυκλαδικά νομίσματα στους *θησαυρούς*, τα οποία καταχώσθηκαν κυρίως στην Ανατολή με βασικό αριθμητικό όγκο τα νομίσματα της Μήλου. Στην τρίτη φάση από τα μέσα του 4ου

έως τον 1ο αι. π.Χ. δεν ξεπερνούν τα όρια των Κυκλάδων και των περιοχών της άμεσης γειτνίασης τους, Εύβοια και Πελοπόννησο, σπάνια την Κεντρική Ελλάδα.

Όπως καταδεικνύεται από αυτή την επισκόπηση, αισθητή μείωση καταχώσεων πιστοποιείται στην περίοδο πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο και ιδιαίτερα από το 425 π.Χ., οπότε άρχισε η ληστρική φορολόγηση των συμμάχων από την Αθήνα. Ακολούθησε σαφής αδυναμία, κατ' αρχήν έκδοσης χρήματος, από τα περισσότερα νησιά ή έστω μετατοπισμού του χρήματος, που είχε απομείνει, προς τα κέντρα της Αιγύπτου και της Ανατολής, ενώ, όπως ήταν φυσικό, παρακολούθηκαν οι ευρέως βελτενεκούς εμπορικές συναλλαγές, λόγω του καταστροφικού πολέμου. Στην δεύτερη αυτή φάση, τέλος 5ου έως μέσα του 4ου αι. π.Χ., οι περισσότεροι *θησαυροί* εντοπίζονται στην Ασία και ασιατική ενδοχώρα, όπου απέληξαν από εμπόρους ή από μισθοφόρους που συνόδευαν πολεμικές επιχειρήσεις, οι οποίες διαδραματίζονταν στην Ασία την ίδια περίοδο: Έλληνες υπηρετούσαν στον περσικό στρατό ως μισθοφόροι και μάλιστα το 401/ 400 π.Χ. συμμετείχαν στο εκστρατευτικό σώμα του Πέρση βασιλέως Κύρου κατά τις επιχειρήσεις που ανέλαβε εναντίον του αδελφού του Αρταξέρξη. Ήταν κι αυτός ένας τρόπος μετακίνησης ελληνικού χρήματος στην απόμακρη περιοχή της ενδότερης Ασίας.

Στην τρίτη φάση, όπως συμβατικά χαρακτηρίσαμε την περίοδο μετά τα μέσα του 4ου έως τον 1ο αι. π.Χ., δεν ταξιδεύουν τα νομίσματα των Κυκλαδιτών έξω από τα όρια των νησιών τους, κι όταν αυτό γίνεται, αφορά μόνον στις άμεσα γειτνιάζουσες περιοχές. Χάλκινα, κυρίως, κέρματα σε μικρούς αριθμούς εξακτινώθηκαν έξω από τον τόπο καταγωγής τους από ταξιδιώτες ή μικροεμπόρους στην Πελοπόννησο, στην Εύβοια, στην Θεσσαλία. Συνυπάρχουν κι εδώ με ισότιμα νομίσματα άλλων ελληνικών, στις περισσότερες περιπτώσεις, πόλεων και σπάνια με ισχυρά, από πολύτιμο δηλαδή μέταλλο, νομίσματα.

Αυτοκρατορικά νομίσματα του νομισματοκοπείου της Ρώμης, κυκλοφόρησαν και στις Κυκλάδες, κυρίως ως μεμονωμένα κέρματα, αλλά και σε *θησαυρούς*. Στην Τήνο εντοπίστηκαν ένας μικρός *θησαυρός* που περιείχε έξι νομίσματα των Γαλλιηνού και Κλαυδίου Β΄, κι ένας μεγάλος με 3.000 νομίσματα, όλες κοπές του αυτοκράτορος Γαλλιηνού.

Η πρώτη φάση της απόκρυψης των αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών νομισμάτων σε *θησαυρούς* συγκεντρώνει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο για τα κυκλαδικά νομίσματα, αλλά και για τα αθηναϊκά, τα αιγινητικά και τα μακεδονικά, που παρουσιάζουν ανάλογη ποιότητα και πολύ ευρυθμότερη και πλουσιότερη παραγωγή. Οταν όλες αυτές οι εκδότριες αρχές, πόλεις ή βασιλείς, έθεσαν σε λειτουργία τα νομισματοκοπεία τους, προϋπόθεση της εγχρήματης πολιτικής τους ήταν η ανεξαρτησία τους και η ύπαρξη αγοράς, η οποία αποτελούσε τον πυρήνα της νεοσύστατης πόλης. Το χρήμα που κυκλοφόρησαν τα νησιά των Κυκλάδων δεν ανακυκλώθηκε παρά μόνο περιπτωσιακά στην εσωτερική αγορά για ιδία εκμετάλλευση, πράγμα που μας είναι γνωστό και από άλλες νομισματοκοπίες, όπως από την σύγχρονη μακεδονική. Μέσα στην πόλη ή στην ευρύτερη χώρα της παρέμεινε αποκλειστικά και μόνο το μικρό αργυρό νόμισμα, ενώ το μεγάλης ονομαστικής και νομισματικής αξίας προοριζόταν για εξωτερική χρήση. Μ' αυτό τον τρόπο η αξία του μεγάλου νομίσματος γίνεται κατανοητή ως εκείνη του εξαγώγιμου προϊόντος. Το εδάφιο του Αριστοτέλη (Πολιτεία Ι, 1257, 7-10), το σχετικό με την γενεσιουργό αιτία του χρήματος και την κλιμακούμενη χρήση του - πρωταρχικά για εξαγωγή και ύστερα ως μέσο συναλλαγής - συνηγορεί απολύτως με την εικόνα που μας προσφέρει η ποιότητα αυτών των νομισμάτων και η συχνότατη παρουσία τους σε *θησαυρούς* της Ανατολής και της Αιγύπτου.

Οι εκδόσεις των κυκλαδικών νησιών που απαντώνται σε *θησαυρούς* εκτός ή εντός των ορίων των Κυκλάδων είναι αργυρά νομίσματα. Μόνον από το 300 π.Χ. περίπου κάνουν την εμφάνισή τους και ορισμένα χάλκινα των Νησιωτών σε επιχώριους *θησαυρούς* (βλ. πίν.Ι, IGCH 124, 298, 321, 326, 255, Ατζερίτης 1987 και CH VIII, 417).

Τα πρώτα αυτά νομίσματαδεν κόπηκαν, όπως υποστηρίχθηκε από σύγχρονους ερευνητές, προκειμένου να επιδείξουν την δύναμη, τον πλούτο και την ανεξαρτησία τους οι πόλεις, αλλά για να υποστηριχθούν οι ευρείες συναλλαγές, που άρχισαν να γίνονται στο λυκόφως της δημιουργίας μιας μεγάλης αγοράς στην

Μεσόγειο, ιδίως μετά τα πολλαπλά ρεύματα των μεγάλων αποικισμών του 7ου αι. π.Χ. Ακόμη παλαιότερα ο Όμηρος κάνει λόγο για την μεθοδευμένη ανταλλαγή προϊόντων προκειμένου να διευκολυνθούν οι απλοϊκές, έστω, συνθήκες αγοραπωλησιών στα λιμάνια. Αυτό αποδεικνύεται από τους χώρους στους οποίους απευθύνεται, αλλά και από τη διαδικασία που υφίσταται: το νομισματοποιημένο και σφραγισμένο μέταλλο, που διοχετεύεται στην Ανατολή, περνάει από εξονυχιστικό έλεγχο (με εγχαράξεις ή εγκοπές), προκειμένου να πιστοποιηθεί η γνησιότητα και καθαρότητα του μετάλλου του, δηλαδή στην χώρα που απολήγει χρησιμοποιείται κι είναι βέβαιον πώς οι εκδότες του στόχευαν στην αγοραστική του δύναμη.

Όπως υποστηρίχθηκε από την γράφουσα και αλλού, το νόμισμα από ευγενές μέταλλο λειτουργεί ως είδος εμπορεύματος. Σαν τέτοιο λοιπόν το κυκλαδικό, το αθηναϊκό, το αιγινητικό, το μακεδονικό και άλλα νομίσματα των αρχαϊκών χρόνων προτάθηκε για πώληση στις αγορές της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, όπου η τιμή πωλήσεως του ήταν υψηλή, δηλαδή η ανταλλαγή του με ισότιμα προϊόντα σε μεγάλες μάζες και οπωσδήποτε ανύπαρκτα στην Ελλάδα. Αν λάβει, μάλιστα, κανείς υπ᾽ όψιν ότι η Ανατολή δεν είχε αναπτύξει δυναμική εγχρήματη οικονομία, είναι αντιληπτό, πόσο ευπρόσδεκτο ήταν εκεί το ξένο ισχυρό νόμισμα που εισερχόταν στην αγορά.

Πού διοχετεύονταν αυτά τα νομίσματα, τα οποία εισέρρεαν προφανώς σε μεγάλες ποσότητες, αφού ήδη μας διασώθηκαν πολλά, που είχαν αποσυρθεί από την κυκλοφορία για να καταχωσθούν;
α) χρησίμευαν για πληρωμές εξασφάλισης των καταναλώσιμων αγαθών.
β) για μισθοδοσίες στρατιωτών.
γ) λυώνονταν για να πουληθούν ως ευγενές μέταλλο, πιθανώς για κατασκευή κοσμημάτων.
δ) μετατρέπονταν, χτυπώντας πάνω του καινούργια σφραγίδα, δηλαδή στην Ανατολή ξαναχτυπήθηκαν σφραγίδες πάνω σε αθηναϊκά νομίσματα και πάλι με αθηναϊκούς τύπους (είθισται να χαρακτηρίζεται ως βαρβαρικό νόμισμα) προφανώς για ενδοκατανάλωση. Ας σημειωθεί ότι η χρήση παλαιού νομίσματος για κοπή νέου ήταν συνηθισμένο φαινόμενο και στην Ελλάδα σε περιόδους έκτακτων αναγκών, πολέμου ή πληθωρισμού. Στον περίφημο νομισματικό νόμο των Αθηνών του 375/4 π.Χ. γίνεται λόγος για το ξένο νόμισμα που εισερχόταν στην αθηναϊκή αγορά με αθηναϊκές σφραγίδες και ορίσθηκαν ειδικοί που εξέταζαν αν πληρούσε τις προϋποθέσεις να κυκλοφορήσει στην αγορά τους.

Η διακίνηση του χρήματος προς την Αίγυπτο και υπόλοιπη Ανατολή γινόταν είτε με Έλληνες μεσάζοντες των επιτόπου εμπορικών σταθμών, τα εμπορεία, που είχαν αναλάβει το εμπόριο, είτε από μετακινούμενους εμπόρους, με σκοπό και στις δυό περιπτώσεις την αγορά απαραίτητων προϊόντων, όπως τα σιτηρά, λινάρι, αλλά και τα πολυτελή αγαθά της Ανατολής, αρωματικά έλαια, υφάσματα και άλλα.

Στον δεύτερο πίνακα αναλύονται οι *θησαυροί*, οι οποίοι εντοπίστηκαν στα νησιά των Κυκλάδων και η συμμετοχή σ᾽ αυτούς ξένου νομίσματος. Ας ληφθεί υπ᾽ όψη ότι ειδικά για το ερώτημα της συμπεριφοράς του ξένου - μη κυκλαδικού - νομίσματος στις Κυκλάδες, θα έχουμε πιο ουσιαστικές απαντήσεις με εκτεταμένες ανασκαφικές δραστηριότητες στα νησιά. Πάντως, αν η εικόνα που δίνουν οι *θησαυροί* μπορούσε να θεωρηθεί πραγματική, τότε οι Κυκλάδες δέχθηκαν ελάχιστο ξένο νόμισμα στη γη τους. Αυτό το συμπέρασμα φαίνεται τελείως απίθανο και θα αλλοιωθεί με βεβαιότητα από την εύρεση και επακόλυθη δημοσίευση των κατά τόπους ανασκαφικών νομισμάτων.

Από τα ολιγάριθμα ξένα νομίσματα που διοχετεύθηκαν στα νησιά των Κυκλάδων παρατηρείται επίσης το φαινόμενο της συχνότερης παρουσίας αργυρού νομίσματος κι᾽ άλλοτε της συνύπαρξης αργυρού και χάλκινου (βλ. πίν. II, IGCH 126, 255, 295, 319, 328, 333), ενώ από τον 2ο αι. π.Χ. και αργότερα, παρουσιάζονται κατ᾽ αποκλειστικότητα σχεδόν οι χάλκινες κοπές (βλ. πίν. II, IGCH 298, 320-21, 323-24, 329).

Κατά την πρώτη δεκαετία του 5ου αι. π.Χ. σε τρεις *θησαυρούς* εντοπίστηκαν, εκτός από νομίσματα της Αίγινας, που ούτως ή άλλως τα περίμενε κανείς και μάλιστα πολυπληθέστερα, απ᾽ ότι συμβαίνει, αργυρά νομίσματα μόνον από μεγάλα κέντρα του Μικρασιατικού Ελληνισμού και των όμορων νησιών του Αιγαίου, από την Χίο, Κώ και Ρόδο. Το γεγονός ασφαλώς δεν είναι τυχαίο και επισυνάπτεται με τους Περσικούς πολέ-

μους, οπότε βεβαίως συνέβησαν πολλές καταχώσεις χρήματος, όπως συνηθιζόταν στα πρόθυρα επικίνδυνων καταστάσεων και περιόδων. Ειδικώς τα Μικρασιατικά νομίσματα στους *θησαυρούς* αυτής της περιόδου, οι οποίοι εντοπίζονται στα κυκλαδικά νησιά, ερμηνεύονται, ασφαλώς και από τις μεταξύ τους ευρείες εμπορικές σχέσεις, αλλά ίσως δηλώνουν και τις συχνές μετακινήσεις Μικρασιατών Ελλήνων προς τα μητροπολιτικά κέντρα, προκειμένου να παρακαλέσουν για βοήθεια, μπροστά στην επικείμενη περσική πολεμική απειλή.

Στους δυο επόμενους αιώνες, αρχές 5ου έως τέλος 4ου αι. π.Χ. δεν υπάρχει καμιά απολύτως ένδειξη, τουλάχιστον με βάση τους *θησαυρούς*, για κυκλοφορία ξένου νομίσματος στις Κυκλάδες, απόρροια προφανώς των αλλεπάλληλων πολεμικών πολιτικο- οικονομικών εμπλοκών των νησιών, τόσο με την συμμετοχή τους στην Αθηναϊκή Συμμαχία, που είχε απεριόριστη κυριαρχία πάνω τους, όσο κι αργότερα με την μακεδονική ή πτολεμαϊκή παρουσία. Προφανώς δε τα εξαγώγιμα προϊόντα τους δεν εκποιούνταν επί τόπου, δηλαδή οι εμπορικές δοσοληψίες δεν συνέβαιναν στα ίδια τα νησιά.

Σε μια τρίτη φάση, στην περίοδο που ακολουθεί από το τέλος του 4ου έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. κυριαρχούν τα αθηναϊκά και ροδιακά νομίσματα, ενώ σε μεμονωμένες περιπτώσεις εμφανίζονται νομίσματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Λυσιμάχου και Πτολεμαίου Α', υπενθυμίζοντας την αδιάλειπτη πολιτική και στρατιωτική παρουσία όλων σχεδόν αυτών των δυνάμεων στις Κυκλάδες.

Στην τέταρτη φάση κατά τον 2ο και αρχές του 1ου αι. π.Χ. με την εξαίρεση ενός *θησαυρού* που εντοπίστηκε στη Νάξο, δεν υπάρχουν ευρήματα, παρά μόνο από τη Δήλο, το μεγάλο ιερό των Κυκλάδων. Φυσικά τα νομίσματα που εκπροσωπούνται στους *θησαυρούς* της Δήλου, είναι αποτέλεσμα της διακίνησης χρήματος από τους προσκυνητές που κατέφθαναν στο μεγάλο ιερό και απέληγαν να αποταμιευθούν από μικροεμπόρους ή άλλους ιδιώτες, στα χέρια των οποίων τα δεδομένα αυτά κομμάτια περιέρχονταν τυχαία: γι' αυτό το λόγο οι *θησαυροί* αυτοί κατακλύζονται από αθηναϊκά νομίσματα, ελάχιστα ροδιακά και ανά μια περίπτωση νομίσματα της Αβύδου, Εφέσου και των Τράλλεων. Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία σε *θησαυρό*, καταχωμένο το 88 π.Χ., ενός νομίσματος του Μιθριδάτη ΣΤ' του Πόντου, του βασιλέως που οραματίστηκε την απελευθέρωση της Ελλάδος από τους Ρωμαίους και αγωνίστηκε, μάταια, βέβαια, εναντίον τους, προξενώντας, παράλληλα, τρομερά πλήγματα και στους Κυκλαδίτες.

Τα κυκλαδικά νησιά είχαν την τύχη πολλών άλλων ελληνικών πόλεων της περιφέρειας. Υπό τον πλήρη έλεγχο και φόρου υποτελείς στα μεγάλα σύγχρονά τους κέντρα λήψεων αποφάσεων (Αθήνα, Μακεδονία, Αίγυπτο, Ρώμη) και διαρρυθμιστικών παραγόντων του οικονομικού τους βίου, ήταν φυσικό να εκδηλωθούν εγχρήματα με υγιές, ακμαίο νόμισμα μόνο σε περιόδους πολιτικής αυτοδιάθεσης. Αντίθετα αναδιπλώθηκαν νομισματικά, όταν τους επιβλήθηκαν όροι καταστροφικοί για την αυθυπαρξία τους, όπως επιβολή ξένου νομίσματος και διακίνηση των αγαθών μόνον στις περιοχές αποδοχής ή του ενδιαφέροντος των εκάστοτε κέντρων εξουσίας.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συντομογραφίες

αρ. = αριστερά
ΑΦΚ = Αθηναϊκοί Φορολογικοί Κατάλογοι
βλ. = βλέπε
δ. = δεξιά
Ε. = Εμπροσθότυπος
Ο. = Οπισθότυπος
ό.π. = όπως παραπάνω

M. u. M. = Münzen und Medaillen
SNG = Sylloge Nummorum Graecorum

Συλλογές και Κατάλογοι

BMC = British Museum Catalogue (Crete and the Aegean Islands), Λονδίνο 1886.
SNG Aberdeen (Newnham Davis) = The Coins in the Wilson Collection of Classical and Eastern Antiquities. Marischal College Aberdeen, I, II, Λονδίνο 1936.
SNG Lockett = The Lockett Collection, Λονδίνο 1938-49.
SNG Cop. = The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum (Argolis-Aegean Islands), Κοπεγχάγη 1944.
SNG Fitzwilliam = Fitzwilliam Museum: Leake and General Collections IV, 2, Λονδίνο 1951-58.
SNG Berry = The Burton Y. Berry Collection (Megaris to Egypt), N. Υόρκη 1962.
SNG Lewis = The Lewis Collection in Corpus Christi College Cambridge VI, I, Λονδίνο 1972.
SNG Forbat = The Collection of his late Majesty King Gustaf VI Adolf. The Fred Forbat Collection, Sweden I, Στοκχόλμη 1974.
SNG Delepierre = France Bibliothèque Nationale. Cabinet des Medailles. Collection J. et M. Delepierre, Παρίσι 1983.
SNG Tübingen = Deutschland. Münzsammlung der Universität Tübingen (Akarnanien-Bithynien), Βερολίνο 1985.
SNG Aarhus = University Denmark, Κοπεγχάγη 1986.
SNG Manchester = University Museum. The Raby and Guterbock Collections VII, Λονδίνο 1986.
Winterthur = H. Bloesch, *Griechische Münzen in Winterthur*, Winterthur 1987.
SNG Fabricius = The Fabricius Collection. Aahrus University Denmark and the Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum Copenhagen, Κοπεγχάγη 1987.
M. u. M. Boutin / M. u. M. Lafaille = Vente Publique 76, 19th 20 Septembre 1991. Monnaies Grecques et Romaines, Münzen und Medaillen S.A. Bâle (Collection Maurice Laffaille et Serge Boutin).
SNG Stockholm II, 3 = Sweden II. The Collection of the Royal Coin Cabinet. National Museum of Monetary History. Stockholm 3 (Attica-Lesbos), Στοκχόλμη 1991.
SNG Leipzig = Deutschland. Sammlung der Universitätsbibliothek Leipzig. 1. Autonome Griechische Münzen, Μόναχο 1993.
SNG Schweiz II = B. Kapossy, Katalog der Sammlung J. - P. Righetti im Bernischen Historischen Museum, Βέρνη-Στουτγάρδη- Βιέννη 1993.
Mionnet = T.E. Mionnet, *Description de Médailles antiques Grecques et Romaines* II, Παρίσι 1807.
του ιδίου, ό.π., *Supplement* IV, Παρίσι 1829.
Museum Hedervarium = C.M.A. Wiczay, *Musei Hedervarii in Hungaria, Numos Antiquos Graecos et Latinos*, Vindobonae 1814.
Hauteroche = M. Dumersan, *Description des Médailles Antiques du Cabinet de Feu M. Allier de Hauteroche*, Παρίσι 1829.
Sestini = D. Sestini, *Descrizione delle Medaglie Antiche Greche del Museo Hedervariano*, Φλωρεντία 1830.
Fontana = C. d'Ott. Fontana, Medaglie del Cabinetto Fontana a Trieste, *Annali dell'Instituto di Corrispondenza Archaeologica, 1833, 264, 267.*
Museum Lavy = Museo Numismatico Lavy, *R. Accademia delle Scienze di Torino*, Τορίνο 1839-40.
Prokesch - Osten (1845) = *Nichtbekannte Europäisch-Griechische Münzen aus der Sammlung des Hrn. Prokesch von Osten* (vorgelegt in der Sitzung der philosophisch-historischen Klasse am 31. März 1845).
Pinder = M. Pinder, *Königliche Museen. Die Antiken Münzen*, Βερολίνο 1851.
Behr = Fr. Lenormant, *Description des Médailles et Antiquités de M. Le Baron Behr*, Παρίσι 1857.
Lorichs = A. Delgado, *Catalogue des monnaies et des médailles antiques. Collection de G. D. De Lorichs*, Μαδρίτη 1857.
Prokesch - Osten (1859) = A.Fr. von Prokesch - Osten, *Inedita meiner Sammlung autonomer altgriechischer Münzen*, Βιέννη 1859.
St. Florian + Fr. Kenner, *Die Münzsammlung des Stiftes St. Florian in Ober-Oesterreich*, Βιέννη 1871.
Stjernstedt = O. Heilborn, *Catalogue descriptif de la Collection des monnaies antiques de Feu Bâron A.W. Stjernstedt*, Στοκχόλμη 1882.
Imhoof - Blumer = Fr. Imhoof-Blumer, *Monnaies Grecques*, Παρίσι-Λειψία 1883.

Torino = A. Fabretti - F.Rossi- R.V. Lanzone, *Regio Museo di Torino. Monete Greche*, Τορίνο 1883.
Μελετόπουλος = Αλ. Μελετόπουλος, *Κατάλογος των αρχαίων νομισμάτων, συμβόλων και κερμάτων της Συλλογής Αλ. Ν. Μελετοπούλου*, Αθήνα 1884.
Photiadès = W. Froehner, *Monnaies Grecques de la Collection Photiadès Pacha*, Παρίσι 1890.
Molthein = *Catalogue de la Collection des Médailles Grecques de L. Walcher de Molthein*, Παρίσι-Βιέννη 1895.
Ward = J. Ward, *Greek Coins and their Parent Cities*, Λονδίνο 1902.
Regling = K. Regling, *Die griechischen Münzen der Sammlung Warren*, Βερολίνο 1906.
Traité = E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines. Description historique* I, 2, Παρίσι 1907· III, 2, Παρίσι 1914.
Schotten = A. Hübl, *Die Münzsammlung des Stiftes Schotten in Wien*, Βιέννη-Λειψία 1910.
Sartiges = *Collection du Vicomte de Sartiges. Séries Grecque et Romaine*, Παρίσι 1910.
Head = B.V. Head, *Historia Numorum*, Λονδίνο 1887 (1911 (2).
Hunterian = G. MacDonald, *Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection*, University of Glasgow II, Glasgow 1901.
Head - Σβορώνος = B.V. Head, *Ιστορία των Νομισμάτων* I (μεταφρασθέν εκ της αγγλικής και συμπληρωθέν υπό Ι.Ν. Σβορώνου), Αθήνα 1898.
Μαυροκορδάτος = Ι.Ν. Σβορώνου, *Νομισματική Συλλογή Ελ. Ν. Μαυροκορδάτου ανήκουσα νυν τω Γ. Π. Μπαλτατζή*, Αθήνα 1912 (από ΔΕΝΑ ΙΓ-ΙΔ, 1911-1912).
Jameson = *Collection R. Jameson. Monnaies grecques antiques* I-III, Παρίσι 1913-24 (1932).
Bement = *A Descriptive Catalogue of Greek Coins selected from the Cabinet of Cl. S. Bement*, Νέα Υόρκη 1921.
Lampson = E.S.G. Robinson, *Catalogue of Ancient Greek Coins collected by G. Locker Lampson*, Λονδίνο 1923.
Luynes = J. Babelon, *Catalogue de la Collection de Luynes. Monnaies Grecques* I, Παρίσι 1924.
Weber = L. Forrer, *The Weber Collection II, Greek Coins*, Λονδίνο 1924.
Nanteuil = *Collection de Monnaies Grecques H. De Nanteuil*, Παρίσι 1925.
McClean = S.W. Grose, *Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins. Fitzwilliam Museum II*, Cambridge 1926.
Boston 1955 = A. Baldwin Brett, *Catalogue of Greek Coins. Museum of Fine Arts*, Βοστώνη 1955.
Hirsch = P. Naster, *La Collection Lucien de Hirsch*, Βρυξέλλες 1959.
Boston 1964 = *Greek Coins (1950-1963), Museum of Fine Arts*, Βοστώνη 1964.
Davis = H.A. Troxell, *Greek Coins in North American Collection. The Norman Davis Collection*, N. Υόρκη 1969.
Παπαβλασόπουλος = Η. Τσούρτη-Κούλη, Συλλογή Βασιλείου Παπαβλασοπούλου, *ΑΔ* 26, 1971 (1972), 133-177.
Walker = A. Walker, *Ancient Greek Coins. The Credit Bank Collection*, Αθήνα 1978.
Pozzi = S. Boutin, *Catalogue des Monnaies Grecques antiques de l' ancienne Collection Pozzi, Monnaies frappées en Europe*, Wetteren 1979 (επανέκδοση Monaco 1992).
Rosen = N.M. Waggoner, *Early Greek Coins from the Collection of J.P. Rosen*, N. Υόρκη 1983.
Dewing = L. Mildenberg - S. Hurter, *The Arthur S. Dewing Collection of Greek Coins*, N. Υόρκη 1985.
Gulbenkian = G.K. Jenkins-M. Castro Hipolito, A Catalogue of the Calouste Gulbenkian Collection of Greek Coins II, Λισσαβώνα 1989.
Wulfing = K. Herbert, *The John Max Wulfing Collection in Washington University*, N. Υόρκη 1979.
McGill = Fr. E. Schlosser, *Ancient Bronze Coins in the McGill University Collection*, Αμστερνταμ 1984.
Lafaille = P. Strauss, *La Collection M. Lafaille. Monnaies grecques en bronze*, Bâle 1990.

Θησαυροί- Ανασκαφικά νομίσματα

IGCH = Inventory of Greek Coin Hoards (ed. by M. Thompson, O. M·rkholm), New York 1973.
CH = Coin Hoards VI (1981), VII (1985), VIII (1994).

Γενικά

1. Fr. Hiller von Gaertringen et alii, *Thera. Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902. Thera I*, 1899.
2. L. Bürchner - O. Maull, λ. Kykladen, *RE* XI, 2 (1922), 2308-2320.

3. K.M. Edwards, *Coins 1896-1929, Corinth VI*, Cambridge/Massachusetts 1933.
4. D.M. Robinson, *The Coins found at Olynthus in 1931, Olynthus VI*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1933.
5. D.M. Robinson - P.A. Clement, *The Chalcidic Mint and the Excavation Coins found in 1928-34*, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 1938.
6. The Athenian Tribute Lists (B.D. Meritt, H.T.Wade - Gery, M.F. McGregor) I - IV, Princeton 1939, 1949, 1950, 1953.
7. G. Le Rider, *Monnaies crétoises du Ve au 1er s. av. J.-C.*, Παρίσι 1966.
8. J. Boardman, *Archaic Greek Gems. Schools and Artists in the sixth and early fifth centuries B.C.*, Λονδίνο 1968.
9. T. Hackens et alii, *L' îlot de la maison des comédiens, Delos XXVII*, Παρίσι 1970.
10. R. Ross Holloway, An Archaic Hoard from Crete and the Early Aeginetan Coinage, *ANSMN* 17, 1971, 1-21.
11. P.R. Franke-M. Hirmer, *Die Griechische Münze*, Μόναχο 1972 (2).
12. C.M. Kraay, *Archaic and Classical Greeek Coins*, Λονδίνο 1976.
13. Ol. Picard, *Chalcis et la Confédération Eubéene. Étude de Numismatique et d' Histoire (IVe-Ier s.)*, Αθήνα-Παρίσι 1979.
14. S. Hurter - E. P˝szthory- H. Bloesch, Archaischer Silberfund aus dem Antilibanon, *FS für Leo Mildenberg. Numismatik, Kunstgeschichte, Archäologie*, Wetteren 1984, 111-125.
15. W. Ekschmitt, *Kunst und Kultur der Kykladen I-II*, Mainz am Rhein 1986.
16. R. Étienne - J.P. Braun, *Le sanctuaire de Poseidon et d' Amphitrite, Ténos I*, Αθήνα- Παρίσι 1986.
17. R. Étienne, *Ténos et les Cyclades du milieu du IV s. av. J.-C. au milieu du IIIe s. Ap. J.-C.*, Αθήνα-Παρίσι 1990.
18. Π.Μ. Νίγδελης, *Πολίτευμα και κοινωνία των πόλεων των Κυκλάδων κατά την Ελληνιστική και Αυτοκρατορική εποχή*, Θεσσαλονίκη 1990.
19. Κ. Λιάμπη, Η κυκλοφορία των όψιμων αρχαϊκών και πρώιμων κλασικών μακεδονικών και "θρακομακεδονικών" νομισμάτων σε "θησαυρούς", *ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ Ε', Ανακοινώσεις κατά το πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989*, Θεσσαλονίκη 1993, 789-808.
20. J.H. Kroll (with contributions by A.S. Walker), *The Greek Coins. The Athenian Agora XXVI*, Princeton, New Jersey 1993.
21. H.B. Mattingly, New Light on the Athenian Standards Decree (ATL II, D 14), *Klio* 75, 1993, 99 - 102.
22. S. Gjongecaj - H. Nicolet-Pierre, Le monnayage d' argent d' Égine et le trésor de Hollm (Albanie) 1991, *BCH* 119, 1995, 283-332.
23. U. Wartenberg, *After Marathon. War, Society and Money in Fifth - Century Greece*, London 1995.
24. Μ. Οικονομίδου, *Αρχαία Νομίσματα*, (ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΤΕΧΝΗ), Αθήνα 1996.
25. K.A. Sheedy, The Origins of the Second Nesiotic League and the Defence of Kythnos, *Historia* 454, 1996, 423-49.
26. Αλ. Μαζαράκης Αινιάν, *From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100 - 700 B.C.)*, (Studies in Mediterranean Archaeology, vol. CXXI), Jonsered 1997, 328 - 331.

Ειδικά

Αμοργός

1. Π. Λάμπρος, Νομίσματα της νήσου Αμοργού και των τριών αυτής πόλεων Αιγιάλης, Μινώας και Αρκεσίνης, *AE* 1870, 352-357, πίν. 54.
2. P. Becker, Eine Studie über die Münzen von Amorgos, *NZ* II, 1870, 349-84.
3. P. Becker, Das Geräth auf den Münzen von Aegiale, ό.π., 385-88.
4. P. Lambros, Unedirte griechische Münzen, *ZfN* III, 1876, 219.
5. J. Friedlaender, Miscellen, *ZfN* IV, 1877, 369-70.
6. G. Hirschfeld, λ. Amorgos, *RE* I, 2 (1894), 1875-76.

Ανάφη

1. G. Hirschfeld, λ. Anaphe, *RE* I, 2 (1894), 2060-61.
2. A.R. Bellinger, Greek Coins from the Yale Numismatic Collection. Anaphe, *Yale Classical Studies* XI, 1950, 307-09.

Άνδρος

1. G. Hirschfeld, λ. Andros, *RE* I, 2 (1894), 2169-71.

2. Δ.Π. Πασχάλης, Νομισματική της αρχαίας Άνδρου, *ΔΕΝΑ* 1898, 299-366, πίν. IB-IZ.
3. Δ.Π. Πασχάλης, *Ιστορία της νήσου Άνδρου Α-Β*, Αθήνα 1925-1927 (επαν. Αθήνα 1995).
4. C.T. Seltman, *Athens, its History and Coinage*, Cambridge 1924.
5. H.A. Cahn, Zur frühattischen Münzprägung, *Museum Helveticum* 3, 1946, 81.

Γυάρος
1. L. Bürchner-A. Philippson, λ. Gyaros, *RE* VII, 2 (1912), 1954-55.

Δήλος
1. U. Köhler, Die Münzen der Kleruchen auf Delos, *AM* VI, 1887, 238-43.
2. Ι.Ν. Σβορώνος, Νομίσματα των εν Δήλω Αθηναίων κληρούχων ευρεθέντα εν Δήλω και Μυκόνω, *ΔΕΝΑ* 3, 1900, 51-54.
3. V. v. Schoeffer et allii, λ. Delos, *RE* IV, 2, (1901), 2459-2502.
4. W. Wroth, Greek Coins acquired by the BM in 1901, *NC* 1902, 323.
5. M. Thompson, *The "New Style" Silver Coinage of Athens*, Νέα Υόρκη 1961.
6. T. Hackens, Le Monnayage de l' Atelier de Délos à l' époque archaique, *BCH* Suppl. I, 1973, 209-226.
7. Ph. Bruneau et J. Ducat, *Guide de Délos*, Παρίσι 1983, 107-111 (T. Hackens, Les monnaies).
8. J.H. Kroll (βλ.. στα γενικά).

Θήρα
1. S. Boutin, Éssai de Classement de monnaies archaiques de la mer Égée au type des deux dauphins, in Numismatics-Witness to History, *AINP* 8, 1986, 1-10, πίν. 1-2.
2. F. Hiller von Gaertringen et alii, λ. Thera, *RE* V, A, 2 (1934), 2260-2302.

Ίος
1. L. Bürchner, λ. Ios, *RE* IX, 2, (1916), 1930-34.
2. Θ. Οθωναίου, *Η νήσος Ίος, ιστορία, λαογραφία, γενικά*, Αθήνα 1938.

Κέα
1. Ι.Ν. Ψύλλα, *Ιστορία της νήσου Κέας*, Αθήνα 1921 (επαν. Βουρκάριανη 1992).
2. L. Bürchner, λ. Keos (2), *RE* XI, 1, (1921), 182-190.
3. Χ. Παπαγεωργιάδου, Η ιστορία και η νομισματοκοπία της Κέας, εις Πρακτικά τριημέρου Αιγαίου: 21-23 Δεκεμβρίου 1989, *Παρνασσός* 32, 1990, 116-122.
4. *Landscape Archaeology as Long-Term History. Northern Keos in the Cycladic Island from earliest Settlement until modern Times* (ed. by J. F. Cherry, J. L. Davis, E. Mantzourani), Los Angeles, California 1991.
5. Χ. Παπαγεωργιάδου - Μπάνη, Koinon of the Keians? The Numismatic Evidence, *RBN* 139, 1993, 9-16.
6. Χ. Παπαγεωργιάδου - Μπάνη, The Atzeritis Hoard from Kea 1987, *Estratto dalla Rivista " Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche*" 25, 1996, 169-176.
7. Χ. Παπαγεωργιάδου - Μπάνη, The Coinage of Kea, in *MELETEMATA* 24, Αθήνα 1997.

Κίμωλος
1. L. Bürchner, λ. Kimolos, *RE* XI, 1 (1921), 435-37.

Κύθνος
1. Α.Ν. Βαλλήνδας, Ιστορία της νήσου Κύθνου, Αθήναι 1896 (επαν. Αθήνα 1990).
2. L. Bürchner, λ. Kythnos, *RE* XII, 1 (1924), 219-21.
3. L. Robert, Monnaies hellénistiques, *RN* 1977, 13-16, 22-29.
4. K.A. Sheedy, 1996 (βλ.. στα γενικά).

Μήλος

1. Ι. Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, Αθήνα 1927 (επαν. Αθήνα 1994).
2. W. Zschietzschmann, λ. Melos, *RE* XV, 1 (1931), 567-86.
3. C.M. Kraay, The Melos Hoard of 1907 Re-examined, *NC* 1964, 1-20, πίν. I-III.
4. *An Island Polity, The Archaeology of Exploitation in Melos* (ed. by C. Renfrew and M. Wagstaff), Cambrigde-London-New York, New Rochelle-Melbourne- Sydney 1982.
5. Χ. Παπαγεωργιάδου, Παράσταση του Μελανιππίδη σε μηλιακό νόμισμα του 3ου π.Χ. αι., *Μηλιακά* Β', 1985, 275-284.

Μύκονος
1. Ι.Ν. Σβορώνος, Νομισματική και ιστορία της αρχαίας Μυκόνου, *BCH* 17, 1893, 455-501.
2. R. Herbst, λ. Mykonos, *RE* XVI, 1, (1933), 1030-37.

Νάξος
1. R. Herbst, λ. Naxos, *RE* XVI, 2 (1935), 2079-95.
2. R. Ross Holloway, The crown of Naxos, *ANSMN* 10, 1962, 1-8. Pl. I.

Πάρος
1. A. Löbbecke, Griechische Münzen aus meiner Sammlung (V), *ZfN* 21, 1898, 262-265, πίν. 8, αρ. 12-13.
2. J. Allen, Some New Greek Coins, *British Museum Quarterly* 14, 1939-1940, 95-96, πίν. 33, αρ. 6-15.
3. Ph. Lederer, Neue Beiträge zur antiken Münzkunde aus schweizerischen öffentlichen und privaten Sammlungen, *RSN* 30, 1943, 43-47, πίν. II, αρ. 29-36.
4. O. Rubensohn, λ. Paros, *RE* XVIII, 4, (1949), 1782-1872.
5. Chr. Boehringer, *Zur Chronologie Mittelhellenistischer Münzserien 220-160 v. Chr.*, Βερολίνο 1972.
6. K.A. Sheedy, *The Archaic Coinage of Paros and the Cycladic City - States*, University of Sydney PhD 1987.
7. K.A. Sheedy, Changes in Personnel at the Archaic Mint of Paros, *ΧΑΡΑΚΤΗΡ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, 277 - 81.

Σέριφος
1. Ι.Ν. Σβορώνος, Βάτραχος Σεριφιος. Αρχαϊκά νομίσματα της νήσου Σερίφου, *ΔΕΝΑ* Ι, 1898, 205 - 211.
2. L. Bürchner, λ. Seriphos, *RE* II, A, 2 (1923), 1729-34.

Σίκινος
1. L. Bürchner, λ. Sikinos, *RE* II, A, 2 (1923), 2523-26.

Σίφνος
1. Κ.Ι. Γκιών, *Ιστορία της νήσου Σίφνου*, Αθήνα 1876 (επαν. Αθήνα 1995), 114-116.
2. L. Bürchner, λ. Siphnos, *RE* III, A, 1 (1927), 264-68.
3. H. Matthäus, Sifnos im Altertum, εις Silber, Blei und Gold auf Sifnos, *Anschnitt* 3, 1985, 17-58.
4. E. Pernicka - G. A. Wagner, Die metallurgische Bedeutung von Sifnos im Altertum, ό.π. 200-212.
5. Ν.Γ Άστον (συνεργασία Ε.Θ. Παντάζογλου), *Σίφνος. Αρχαίοι πύργοι π.Χ.*, Αθήνα 1991.

Σύρος
6. W. Zschietzschmann, λ. Syros, *RE* IV, A, 2, (1932), 1789-94.
7. Chr. Boehringer 14-15 (βλ. παραπάνω).
8. Ph. Kinns, The Caprara forgeries, Londres-Bale 1984.
9. H. Nicolet - Pierre, - M. Amandry, Les monnaies d' argent de Syros, *Florilegium Numismaticum. Studia in Honorem U. Westermark edita*, Στοκχόλμη 1992, 295-306.

Τήνος
1. K. Fiehn - K. Regling, λ. Tenos, *RE* V, A, 1, (1934), 507-32.

2. L. Artémis - Gyselen, Les monnaies archaiques de Ténos, *RBN* 123, 1977, 5-15.
3. R. Étienne - J. P. Braun (Fr. Queyrel) (βλ. στα γενικά).
4. Φ. Ζαφειροπούλου, Το Μουσείο της Τήνου, Αθήνα 1988.
5. R. Étienne, *Ténos* (βλ. στα γενικά).
6. K. A. Sheedy, 1996 (βλ. στα γενικά).

Φολέγανδρος
7. J. Schmidt, λ. Pholegandros, *RE* XX, 1 (1941), 511-13.

Κατερίνη ΛΙΑΜΠΗ

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

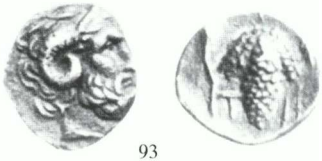

93

94

95

96

97

98

Πίνακας 1

«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ (παλαιότερη χρονολόγηση)	Σέριφος	Θήρα	Άνδρος	Πάρος	Σίφνος	Κέα	Νάξος	Τήνος	Δήλος	Καρθαία	Μήλος	Ίος	Σύρος	Αβέβαια Κυκλάδων	Αίγινα	Αθήνα	Ρόδος	Διάφορα
IGCH 4 Κύθηρα 1925	τέλος 6ου αι.. (525-500)	X																	
IGCH 6 Κυκλάδες; 1889	τέλος 6ου αι. (500)		X;	X;	X	X	X;									X			X
CH VIII, 19M.Ασία; 1989	500			X;				X								X			X
CH VIII, 21 =IGCH 1185 Ρόδος; πριν 1880	500		X						X;							X		X;	X
IGCH 1637 Demanhur 1900/1	500				X			X		X						X			X
IGCH 1165 M.Ασία 1893	500			X													X		X
IGCH 1636 Mit Rahineh 1860	500				X			X								X			X
IGCH 1 Μάταλα 1943	500-490 (550-525)		X													X			
IGCH 1874 Τάρας 1911	500-490 (508)		X					X	X;		X					X	X		X
IGCH 7 Σαντορίνη 1821	500-490		X;	X;	X	X	X;	X								X			X
IGCH 1639 Sakha 1897	500-490 (αρχές 5ου αι.)				X			X							X	X	X		X
IGCH 13 Πάρος 1936	αρχές 5ου αι.				X														
IGCH 1640 Benha el Asl 1929	490-485 (485)							X								X	X		X
IGCH 11 Ισθμια 1954	475 (480)							X								X			X
CH VIII, 45 = VII, 12 = VI, 4-5 Αντιλίβανος 1978	475							X			X					X	X		X
CH VII, 16 ΕγγύςΑνατολή 1980	475							X											X
IGCH 1645 Zagazig 1901	μετά το 470 (470)				X											X	X		X
IGCH 1644 Asyut 1968 / 69	ως 460 (475)				X			X	X;			X				X	X		X
CH VIII, 48 Elmali 1984	460				X							X			X	X	X		X
CH VIII, 67 Hollm, Albanie 1991	μετά τα μέσα του 5ου αι.		X													X			
IGCH 1482 Ιορδανία 1967	445									X						X	X		X
IGCH 1483 Massyaf 1961	425-420		X									X				X	X		X
IGCH 27 Μήλος 1907	416											X							
IGCH 1830 Cabul 1933	380											X				X	X		X
IGCH 1790 Malayer 1934	375											X				X	X		X
IGCH 68 Πελοπόννησος; 1924	350-325		X													X			X
IGCH 91 Σίφνος 1930	320-300					X											X	X	X
IGCH 124 Νάξος 1963	300							X									X		
IGCH 175 Ερέτρια 1937	235				X												X	X	X
IGCH 204 Ίος 1936	τέλος 3ου αι.												X				X	X	X
IGCH 298 Δήλος 1906	2ος αι.								X	X							X		X
IGCH 210 Κάρυστος 1930	200			X	X			X	X										X
IGCH 226 Κοσκινάς 1923	200-180				X			X										X	X
IGCH 321 Δήλος 1906	τέλος 2ου -αρχές 1ου αι.									X							X	X	X
CH VIII, 417 Λεχαινά 1979	175-150														X				X
IGCH 326 Πάρος 1936	2ος -1ος αι.				X														
IGCH 255 Νάξος 1926	150			X;				X									X	X	
CH VIII, 517 Β. της Λάρισας 1985	75				X			X	X					X				X	X

Πίνακας ΙΙ

«ΘΗΣΑΥΡΟΙ»	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	Αίγινα	Δάρδανος	Μίλητος	Χίος	Κως	Κύζικος	Καρία	Αθήνα	Ρόδος	Αλέξανδρος Γ΄	Λυσίμαχος	Πτολεμαίος Α΄	Πέργαμος	Αβυδος	Μιθριδάτης ΣΤ΄	Εφεσος	Τράλλεις	Αβέβαια	Κυκλαδικά
IGCH 6 Κυκλάδες; 1889	500	X	X	X	X	X			X						X				X	X
IGCH 7 Σαν τορίνη 1821	500-490	X	X	X			X	X											X	X
IGCH 8 Μήλος 1825;	500-490	X	X	X			X	X											X	X
IGCH 91 Σίφνος 1930	320-300								X	X	X									X
IGCH 110 Δήλος 1910	τέλος 4ου								X											
IGCH 126 Δήλος 1910	τέλος 4ου - αρχές 3ου αι.								X											
IGCH 198 Κυκλάδες; 1880-85	3ος αι.								X		X	X								
IGCH 204 Ιος 1936;	τέλος 3ου αι.								X	X	X		X							X
IGCH 255 Νάξος 1926	150								X	X										X
IGCH 256 Δήλος 1931	150 ή 120								X											
IGCH 272 Δήλος 1959	140-135 ή 110								X											
IGCH 284 Δήλος 1905	137 ή 104								X											
IGCH 285 Δήλος 1911	129 ή 88								X											
IGCH 286 Δήλος 1905	128 ή 88								X											
IGCH 290 Δήλος 1906	125-120 ή 88								X					X						
IGCH 292 Δήλος 1881	120 ή 87								X											
IGCH 293 Δήλος 1894	120 ή 87								X											
IGCH 294 Δήλος 1907	120 ή 88								X											
IGCH 295 Δήλος 1910	120 ή 88								X											
IGCH 297 Δήλος 1912	110 ή 69								X											
IGCH 298 Δήλος 1906	2ος αι.								X						X					X
IGCH 319 Δήλος 1906	2ος/1ος αι.								X										X	
IGCH 320 Δήλος 1906	2ος/1ος αι.								X										X	
IGCH 321 Δήλος 1906	2ος/1ος αι.								X	X									X	X
IGCH 322 Δήλος 1910	2ος/1ος αι.								X										X	
IGCH 323 Δήλος 1910	2ος/1ος αι.								X										X	
IGCH 324 Δήλος 1968	2ος/1ος αι.								X											
IGCH 325 Δήλος 1968	2ος/1ος αι.								X											
IGCH 328 Δήλος 1910	αρχές 1ου αι.								X										X	
IGCH 329 Δήλος 1961	αρχές 1ου αι.								X											
IGCH 333 Δήλος 1909	88 ή αργότερα								X	X										
IGCH 334 Δήλος 1967	88 ή 69								X											
IGCH 335 Δήλος 1908	88								X							X				
IGCH 336 Δήλος 1964	88								X	X										
IGCH 347 Δήλος 1905	85-80 ή μετά το 78								X											
IGCH 348 Δήλος 1907	85-80								X								X	X		
IGCH 349 Δήλος 1909	85-80								X											

ΑΡΧΑΙΕΣ ΕΚΚΑΜΙΝΕΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ: ΚΕΑ, ΚΥΘΝΟΣ, ΣΕΡΙΦΟΣ ΚΑΙ ΣΙΦΝΟΣ

Γενικές και ειδικές παρατηρήσεις*

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν η Μάρω Δούκα δημοσίευσε το βιβλίο της *Η αρχαία σκουριά* λίγοι αναγνώστες εκτός από αυτούς που ζούσαν στο Λαύριο ή είχαν διαβάσει γι\ αυτό ήξεραν σε τι ακριβώς αναφερόταν ο τίτλος του βιβλίου. Οι περισσότεροι υπέθεσαν ότι ίσως επρόκειτο για κάποιο στρώμα οξείδωσης (σκουριάς) επάνω σε κάποιο σιδερένιο αντικείμενο προσωπικής σημασίας για την ηρωΐδα του έργου. Έπρεπε να φθάσει κανείς περίπου στο μέσο του βιβλίου για να βρει τον τίτλο να επαναλαμβάνεται για πρώτη φορά και τότε όχι ιδιαίτερα κατατοπιστικά. *Η αρχαία σκουριά* ήταν απλά ένα *ορυκτό* ανάμεσα σε πολλά που συναντούσε κανείς στο Λαύριο.

Η αρχαία "σκουριά" (με ή χωρίς εισαγωγικά) δεν είναι ούτε το προϊόν οξείδωσης από τις ατμοσφαιρικές συνθήκες του περιβάλλοντος ούτε ένα ορυκτό. Είναι το άχρηστο υλικό μιας εκκαμίνευσης (της διαδικασίας κατά την οποία το μετάλλευμα μετατρέπεται σε μέταλλο), μιας χύτευσης ή άλλης μεταλλουργικής επεξεργασίας. Δεν δημιουργήθηκε από την φύση αλλά από μεταλλουργούς αρχαίους (ή σύγχρονους) μέσα στο μεταλλουργικό καμίνι.

Οι Κυκλάδες είναι πλούσιες σε μεταλλεύματα. Ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (ΠΕΧ) φαίνεται ότι γίνονται εκμεταλλεύσεις χαλκού και μολύβδου/αργύρου όπως αποδεικνύεται από τις μελέτες ισοτόπων του μολύβδου [1], και από τις χρονολογήσεις σκουριών [2]. Παρόλα αυτά έχουμε πολύ λίγα στοιχεία σχετικά με το πως ακριβώς γινόταν η εκκαμίνευση, το είδος των φούρνων, ποιά ακριβώς μεταλλεύματα διάλεγαν και χρησιμοποιούσαν για τις καθημερινές ανάγκες και πως προχωρούσαν στην αναζήτηση αυτών των συγκεκριμένων πηγών.

Η παραγωγή της πρώτης ύλης (μετάλλων και κραμάτων τους) και ο σχηματισμός της σε χρηστικά ή διακοσμητικά αντικείμενα βρίσκεται στα χέρια ειδικευμένων τεχνιτών από τουλάχιστον τρεις ή και περισσότερες χιλιετίες. Ήδη από την αρχή (είναι δύσκολο να ορίσουμε ακριβή χρονολογία) θα πρέπει να δημιουργήθηκε καταμερισμός εργασίας σε αυτούς που παρήγαγαν την πρώτη ύλη και σε αυτούς που την επεξεργάζοντο και ακόμη σε τρίτους που την εμπορεύοντο. Οι δεύτεροι και οι τρίτοι δρούσαν παραδοσιακά μέσα στα πλαίσια του οικισμού/πόλης. Οι ανασκαφές των εργαστηρίων των μεταλλοτεχνιτών της Αγοράς των Αθηνών και της Κορίνθου της αρχαϊκής και κλασικής εποχής δίνουν μια πληθώρα αρχαιολογικών πληροφοριών για το είδος και την ποικιλία των δραστηριοτήτων τους.

---

*. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Δρ Λ. Γ. Μενδώνη για την πρόσκλησή της να συμμετάσχω στο πρόγραμμα της Ιστορίας του Τοπίου. Ακόμα ευχαριστώ τους Δρες M. E. Caskey και G. Weigerger για τις προσωπικές συζητήσεις γύρω από τις μεταλλουργικές και μεταλλευτικές δραστηριότητες στα νησιά Κέα και Σέριφο

1. Ο μόλυβδος έχει τέσσερα ισότοπα, Pb 204, 206, 207, 208, τρία από αυτά είναι ραδιενεργά, το πρώτο είναι σταθερό. Ο λόγος των ισοτόπων μεταξύ τους, συγκεκριμένα 208Pb/207Pb + 206Pb/207Pb, δεν αλλάζει όταν το μετάλλευμα υποστεί εκκαμίνευση ή χύτευση δηλαδή παραμένει ο ίδιος ανεξάρτητα θερμικής επεξεργασίας. Έτσι η προέλευση ενός μεταλλεύματος μπορεί να προσδιοριστεί από τον λόγο αυτό των ισοτόπων. Αν οι πηγές αργυρούχου μολύβδου και χαλκού είναι σχετικά λίγες όπως θα πρέπει να συνέβαινε στην τρίτη χιλιετία π.Χ. ο τόπος προέλευσης του μεταλλεύματος μπορεί να προσδιοριστεί ακόμα και αν τα αντικείμενα βρέθηκαν πολύ μακριά από τον τόπο παραγωγής τους.

2. Η χρονολόγηση των σκουριών γίνεται με δύο τρόπους: είτε έμμεσα από την κεραμεική (όστρακα αρχαίων αγγείων) που βρίσκει κανείς μέσα στους σωρούς των σκουριών, είτε άμεσα με τη μέθοδο του άνθρακα 14 (από τα εγκλείσματα ξυλοκάρβουνου μέσα στη σκουριά). Άλλη μέθοδος χρονολόγησης είναι με θερμοφωταύγεια, με ανάλυση των χαλαζιακών εγκλεισμάτων μέσα στη σκουριά. Η τεχνική αυτή είναι όμως ακόμη σε ερευνητικό στάδιο.

Αντίθετα με τους ανωτέρω, αυτοί που παρήγαγαν την πρώτη ύλη δούλευαν συνήθως είτε στην ύπαιθρο είτε στα όρια των οικισμών. Έτσι οι δραστηριότητες τους μας είναι γνωστές μόνο από τα μεταλλουργικά κατάλοιπα και πιθανώς κάποια ενδεικτικά στοιχεία από τους στοιχειώδεις ή εποχιακούς καταυλισμούς τους .

Είναι κυρίως οι διεργασίες αυτών των μεταλλευτών που θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε εδώ. Ένα μέρος από τα *μυστικά* τους μπορούν να γίνουν γνωστά από τις αναλύσεις σκουριών και άλλων μεταλλουργικών καταλοίπων, με βασικές γνώσεις εξαγωγικής μεταλλουργίας και του μεταλλευτικού πλούτου της περιοχής. Ένα εξίσου σημαντικό όμως μέρος μπορεί να γίνει κατανοητό από την προσεκτική αξιολόγηση του περιβάλλοντος. Η εκλογή του χώρου για την ανέγερση ενός καμινιού, ο προσανατολισμός του, η κατεύθυνση των εποχιακών ανέμων, το είδος και πιθανά το μέρος προετοιμασίας της καύσιμης ύλης είναι στοιχεία που μπορεί κανείς να μάθει να αναγνωρίζει και επομένως να αναζητά.

Ο σκοπός αυτής της εργασίας είναι να παρουσιάσει περιληπτικά ότι είναι γνωστό για τις αρχαίες μεταλλουργικές δραστηριότητες στις Κυκλάδες. Θα αναφερθούμε σε τέσσερα νησιά, την Κέα, την Κύθνο, τη Σέριφο και τη Σίφνο, παραθέτοντας την πρόσφατη βιβλιογραφία για αρχαίες εκμεταλλεύσεις και εκκαμινεύσεις στα νησιά αυτά. Αρχίζοντας με την παρουσίαση της απαραίτητης ορολογίας, θα συνεχίσουμε με διαγράμματα του τρόπου εξαγωγής, εκκαμίνευσης και επεξεργασίας του χαλκού, σιδήρου και μολύβδου/αργύρου, μεταλλεύματα τα οποία υπάρχουν στις Κυκλάδες και τα οποία είναι γνωστό ότι υπήρξαν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους προϊστορικούς χρόνους. Τέλος στο παράρτημα 1 θα δώσουμε σχηματικά μια μεθοδολογία για το πως αναγνωρίζονται και καταγράφονται οι συγκεκριμένοι χώροι.

2. ΠΕΡΙ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΚΚΑΜΙΝΕΥΣΕΩΝ

α. Μέταλλα και μεταλλεύματα

Σήμερα γνωρίζουμε και χρησιμοποιούμε καθημερινά ένα μεγάλο αριθμό μετάλλων και κραμάτων τους. Αυτό όμως δεν συνέβαινε πάντα. Για το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της ανθρωπότητας, δηλαδή μέχρι πριν από 4 αιώνες, μόνο οκτώ περίπου μέταλλα ήταν γνωστά: ο χρυσός, ο άργυρος, ο χαλκός, ο σίδηρος, ο μόλυβδος, ο ψευδάργυρος, ο κασσίτερος και ο υδράργυρος. Όλα απαντώνται σαν μεταλλεύματα, δηλαδή με τη μορφή οξειδίων, θειούχων ή ανθρακικών ενώσεων. Τέσσερα από αυτά απαντώνται στη φύση και σε μεταλλική μορφή: ο χρυσός, ο σίδηρος, ο χαλκός και ο άργυρος. Ο μεν χρυσός ξέρουμε ότι περισυλλέγετο σαν αυτοφυής μεταξύ άλλων από τα χρυσοφόρα κοιτάσματα των ποταμών της Μακεδονίας ήδη από τη Νεολιθική εποχή [3] ενώ ο σίδηρος ήταν γνωστό ότι είχε είτε μετεωριτική προέλευση είτε γήινη (τελλουριακός σίδηρος). Τα κοιτάσματα αυτοφυών μετάλλων συνήθως βρίσκονται σε συνδυασμό με τα κοιτάσματα θειούχων ή ανθρακικών ενώσεων των ίδιων μετάλλων και αρκετοί ερευνητές πιστεύουν ότι ήταν αυτά που δούλεψε πρώτα και εξάντλησε ο προϊστορικός άνθρωπος. Παρόλα αυτά κοιτάσματα αυτοφυών μετάλλων με τη μορφή φωλεών απετέλεσαν το αντικείμενο εκτεταμένης εκμετάλλευσης σε μερικές περιοχές και στο σχετικά πρόσφατο παρελθόν[4].

β. Εκκαμίνευση

Κατά την εκκαμίνευση γίνεται η μετατροπή του μεταλλεύματος σε μέταλλο. Συγκεκριμένα το οξυγόνο του μεταλλεύματος αντιδρά με το μονοξείδιο του άνθρακα που παράγεται κατά την καύση του ξυλοκάρ-

3. Χρυσά αντικείμενα Νεολιθικής Εποχής (ΝΕ) έχουν βρεθεί στη Μακεδονία στους Σιταγρούς, στο Ντικιλί Τας, στη Δήμητρα και στην Αραβησσό. Αν και δεν έχει προσδιοριστεί η αρχιβής προέλευση του χρυσού αυτού, εικάζεται ότι για μεν τη Δήμητρα ότι μπορεί να είναι τα χρυσοφόρα κοιτάσματα του ποταμού Λουδία, για δε την Αραβησσό τα αντίστοιχα κοιτάσματα του ποταμού Αγγίτη. Χρυσά αντικείμενα ΝΕ έχουν βρεθεί επίσης στο Σέσκλο της Θεσσαλίας.

4. Μια τέτοια περιοχή βρίσκεται στην Κεντρική Σκωτία. Πρόκειται για αυτοφυή άργυρο που ήταν το αντικείμενο εκμετάλλευσης, μετά από τυχαία ανακάλυψη, στις αρχές του 17ου αιώνα. Ο άργυρος βρίσκεται σε συνδυασμό με βαρυτίνη και χαρακτηρίζεται από την παρουσία κοβαλτίου, νικελίου και αρσενικού.

βουνου με αποτέλεσμα τον σχηματισμό μετάλλου και την απομάκρυνση του διοξειδίου του άνθρακα. Οι περισσότερες εκκαμινευτικές διαδικασίες γίνονται σε θερμοκρασίες ψηλότερες από το σημείο τήξης του μετάλλου, δηλαδή το μέταλλο απομακρύνεται από το καμίνι ενώ βρίσκεται σε υγρή κατάσταση. (Εξαίρεση αποτελεί ο σίδηρος ο οποίος πριν από την εισαγωγή της υψικαμίνου ήταν πάντα σε στερεά κατάσταση). Παράλληλα, τα μη επιθυμητά συστατικά δημιουργούν μια παχύρευστη μάζα, την σκωρία ή σκουριά, της οποίας η ρευστότητα μεγαλώνει με την άνοδο της θερμοκρασίας. Ο σχηματισμός και η απομάκρυνση της σκουριάς είναι εξίσου σημαντικά στάδια με τα αντίστοιχα του μετάλλου, αλλιώς η εκκαμίνευση θεωρείται ανεπιτυχής (χαμηλή απόδοση με ψηλή κατανάλωση ενέργειας).

γ. Σκωρίες

Οι σκωρίες είναι το μη επιθυμητό προϊόν όχι μόνο της εκκαμίνευσης αλλά όποιας μεταλλουργικής διαδικασίας, όπως χύτευσης ή σφυρηλάτησης που απαιτεί την επεξεργασία μετάλλου ή των κραμάτων του σε υψηλή θερμοκρασία. Η σύσταση των σκουριών είναι κυρίως πυριτική (μη μεταλλική) και περιέχει ορυκτολογικές φάσεις οι οποίες είναι είτε κρυσταλλικές είτε υαλώδεις είτε ένας συνδυασμός και των δύο. Η μελέτη της δομής και της χημικής τους σύστασης γίνεται συνήθως με το Σαρωτικό Ηλεκτρονικό Μικροσκόπιο, προσαρμοσμένο σε αναλυτή. Η ορυκτολογική μελέτη γίνεται είτε με το πετρογραφικό μικροσκόπιο είτε με Περίθλαση Ακτίνων Χ ή συνήθως με ένα συνδυασμό και των δύο. Η φυσικο-ορυκτολογικο-χημική μελέτη των σκουριών μας δίνει πληροφορίες για το είδος του μετάλλου και τις συνθήκες που επικρατούσαν μέσα στο καμίνι.

δ. Άλλα μεταλλουργικά κατάλοιπα

Εκτός από τις σκουριές, στους ίδιους χώρους βρίσκει κανείς κατάλοιπα από μετάλλευμα, ξυλοκάρβουνο, ακροφύσια (το μέρος του φυσερού που μπαίνει μέσα στο φούρνο) και μέρη από τα τοιχώματα του καμινιού. Τα δύο τελευταία είναι συνήθως φτιαγμένα από πηλό πλούσιο σε εγκλείσματα και ειδικά κατασκευασμένο για να αντέξει τις υψηλές θερμοκρασίες που ισχύουν μέσα στο καμίνι.

3. ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΤΡΟΠΟ ΕΞΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΤΑΛΛΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΣΥΓΚΕΚΡΙΜΕΝΑ ΑΡΓΥΡΟΥ/ΜΟΛΥΒΔΟΥ, ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΣΙΔΗΡΟΥ

α. Εξαγωγή και επεξεργασία αργύρου/μολύβδου

Θα αναφερθούμε εδώ στα στάδια παραγωγής αργύρου και μολύβδου, όπως συμπεραίνεται από την έρευνα που γίνεται τα τελευταία τριάντα χρόνια στο Λαύριο. Το Λαύριο είναι ίσως ο μοναδικός αρχαιομεταλλουργικός χώρος στην Ελλάδα για τον οποίο υπάρχουν τόσο αρχαιολογικά όσο και ιστορικά/φιλολογικά δεδομένα. Το διάγραμμα 1 παρουσιάζει περιληπτικά όλα τα στάδια, από την εξόρυξη του μεταλλεύματος μέχρι τον τελικό σχηματισμό *ράβδου* αργύρου, όπως διαφαίνονται από τη μελέτη των βιομηχανικών κατα-

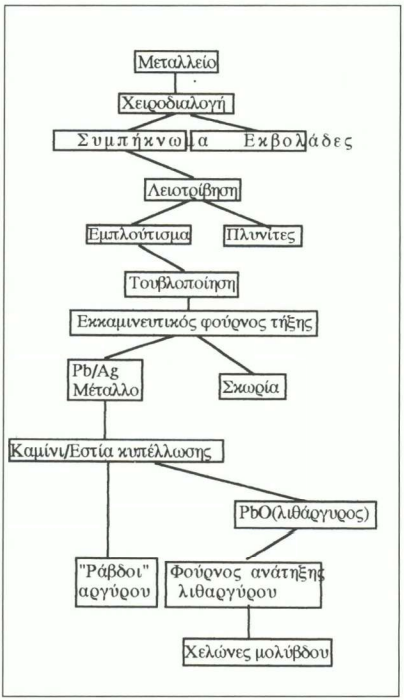

Διάγρ. 1 Απλοποιημένο διάγραμμα παραγωγής μολύβδου/αργύρου

λοίπων (σκουριές, πλυνίτες κλπ) αλλά και κτηριακών εγκαταστάσεων (πλυντήρια, μεταλλουργικοί κάμινοι) που σώζονται σε καλή κατάσταση εκεί.

Στο Λαύριο γινόταν εκμετάλλευση χαλκού, αργύρου και μολύβδου ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους. Το βασικό μετάλλευμα του αργύρου ήταν ο γαληνίτης (θειούχος μόλυβδος) ή ο κερουσσίτης (ανθρακικός μόλυβδος). Όταν λίγο πριν από το 480 π.Χ. ανακαλύφθηκε ο πλούσιος *τρίτος ορίζοντας*, δηλαδή το στρώμα επαφής μεταξύ του μαρμάρου και του σχίστη, μέσα στο οποίο βρισκόταν ο γαληνίτης, η ποσότητα και η περιεκτικότητα του σε άργυρο αποδείχθηκε εντυπωσιακή. Ο Θεμιστοκλής παρώτρυνε τότε τους Αθηναίους να επενδύσουν τα πλούσια έσοδα από τα μεταλλεία στην κατασκευή πλοίων με τα οποία τελικώς πέτυχε να νικήσει τους Πέρσες στην ναυμαχία της Σαλαμίνας την χρονιά αυτή. Το πιο πιθανό ήταν ότι το μετάλλευμα του "τρίτου ορίζοντα" στο Λαύριο, πήγαινε μετά από μια πρώτη χειροδιαλογή κατευθείαν στο καμίνι για εκκαμίνευση λόγω του ότι ήταν καθαρός γαληνίτης με πλούσια περιεκτικότητα σε άργυρο. Αυτό όμως δεν συνέβαινε πάντα. Συνήθως το μετάλλευμα ήταν ανακατεμένο με αδρανή συστατικά και έπρεπε πρώτα να εμπλουτισθεί σε μόλυβδο/άργυρο.

Ο εμπλουτισμός συνίσταται από ένα πρώτο σπάσιμο με πέτρα ή σφυρί και χειροδιαλογή κοντά στο μεταλλείο και από ένα δεύτερο στάδιο εμπλουτισμού σε κάποιο άλλο χώρο. Οι πρώτες διεργασίες κοντά στο μεταλλείο παράγουν το συμπύκνωμα και τις εκβολάδες, το όνομα που έδωσε ο Κονοφάγος στο αδρανές υλικό στο Λαύριο. Τα περαιτέρω στάδια του εμπλουτισμού γίνονταν μέσα σε εντυπωσιακές κατασκευές, τα γνωστά πλυντήρια, τα οποία ήταν επίπεδα ή ελικοειδή. Ο τρόπος λειτουργίας του επίπεδου πλυντηρίου περιγράφεται υποθετικά από τον Κονοφάγο στο βιβλίο του για το Λαύριο. Η όλη διαδικασία αποτελείτο από ένα ή δύο στάδια *σπασίματος* και λειοτρίβησης σε κόκκο μεγέθους λιγότερο από 1 χιλιοστό. Τα προϊόντα του εμπλουτισμού ήταν το συμπύκνωμα, πλούσιο σε άργυρο, και οι πλυνίτες, το άχρηστο υλικό, το οποίο περιείχε μεν μόλυβδο και άργυρο αλλά σε μη οικονομικά συμφέρουσες για περαιτέρω εμπλουτισμό ποσότητες.

Μετά από τον εμπλουτισμό το μετάλλευμα πήγαινε στο καμίνι όπου παρήγετο μέταλλο και σκωρία. Ίσως πρώτα έπρεπε αναμεμειγμένο με κάποιο οργανικό (κόλλα) ή ανόργανο (πηλός;) υλικό να πλασθεί σε βώλους έτσι ώστε να υπάρχουν σχετικά λίγες απώλειες σε πρώτη ύλη λόγω του μικρού μεγέθους του κόκκου του μεταλλεύματος. Τόσο η σκουριά όσο και το μέταλλο απομακρύνονταν από το καμίνι ενώ ήσαν σε ρευστή κατάσταση. Το μεν μέταλλο περιείχε μόλυβδο και άργυρο ενώ η σκουριά όλα τα υπόλοιπα μη επιθυμητά στοιχεία.

Ο διαχωρισμός του αργύρου από το μόλυβδο γινόταν σε ξεχωριστή διαδικασία που λέγεται κυπέλλωση. Το στάδιο αυτό ήταν απαραίτητο γιατί ο άργυρος είναι πλήρως διαλυτός μέσα στο μόλυβδο. Ενώ στο εκκαμινευτικό καμίνι το μετάλλευμα και το ξυλοκάρβουνο αναμειγνύονται και οι συνθήκες μέσα στο φούρνο πρέπει να είναι αναγωγικές (έλλειψη οξυγόνου, ο υψηλός λόγος του μονοξειδίου προς το διοξείδιο του άνθρακα), στο καμίνι ή εστία της κυπέλλωσης οι συνθήκες πρέπει να είναι ακριβώς το αντίθετο, δηλαδή οξειδωτικές. Ο μόλυβδος απομακρύνεται σαν οξείδιο του μολύβδου, δηλαδή λιθάργυρος, ενώ ο άργυρος που δεν οξειδώνεται παραμένει σαν μέταλλο στο πάτο της εστίας της κυπέλλωσης. Ο άργυρος τότε μπορεί με επιπλέον χύτευση να μετατραπεί σε *ράβδους* αργύρου με κατεύθυνση είτε το νομισματοκοπείο (αθηναϊκές γλαύκες) είτε την ευρύτερη αγορά, ενώ ο λιθάργυρος από την κυπέλλωση μετατρεπόταν πάλι σε μόλυβδο μέσα στον αρχικό (ή άλλο) εκκαμινευτικό φούρνο.

Δυστυχώς, σε αντίθεση με τα μεταλλεία, έχουμε πολύ λίγες πληροφορίες για την οργάνωση και τη διοχέτευση των προϊόντων των Λαυρεωτικών εργαστηρίων, είτε επρόκειτο για πλυντήρια είτε για φούρνους εκκαμίνευσης ή κυπέλλωσης. Επειδή, όπως φαίνεται, η λειτουργία των εργαστηρίων ήταν στα χέρια ιδιωτών, το αθηναϊκό κράτος θα πρέπει να είχε την ανάλογη νομοθεσία που να διασφάλιζε την σταθερή παροχή εσόδων στο δημόσιο ταμείο από τα εργαστήρια της Λαυρεωτικής. Ίσως στο μέλλον να έρθουν στην επιφάνεια στοιχεία ιστορικά και αρχαιολογικά που να διαλευκάνουν τα ερωτήματα αυτά.

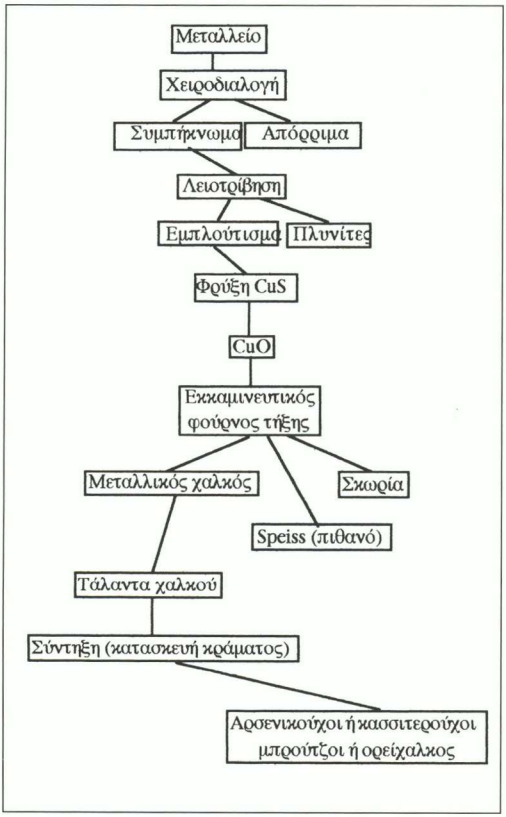

Διάγρ. 2 Απλοποιημένο διάγραμμα παραγωγής χαλκού

β. Διάγραμμα εκκαμίνευσης χαλκού

Αντίθετα με τον μόλυβδο/άργυρο της Λαυρεωτικής, έχουμε πολύ λίγα στοιχεία για παρόμοιες διαδικασίες σχετικές με τον χαλκό, με εξαίρεση αυτές που έχουν σχέση με χύτευση.

Το διάγραμμα 2 μας δίνει τον τρόπο εξαγωγής του χαλκού από τα μεταλλεύματά του, είτε πρόκειται για οξείδια/ανθρακικές ενώσεις είτε πρόκειται για θειούχες, έτσι όπως είναι γνωστό από την βιβλιογραφία. Η διαφορά των πρώτων από τις τελευταίες βρίσκεται στο επιπλέον στάδιο της φρύξης δηλαδή της θέρμανσης σε οξειδωτικές συνθήκες, όχι σε καμίνι αλλά σε ανοικτή εστία, έτσι ώστε να απομακρυνθεί το θείο, με τη μορφή αερίου SO_2, το οποίο σε στερεά κατάσταση είναι καταστρεπτικό για το μέταλλο. Οι πρώτες ενδείξεις για πρώιμη εξαγωγική μεταλλουργία χαλκού φαίνεται ότι παρουσιάζονται στην Κύθνο όπως περιγράφουμε πιο κάτω.

Κατά την εκκαμίνευση, μέταλλο ρευστό και *σκωρία* δημιουργούνται συγχρονώς. Ο μεν χαλκός (όπως και στην περίπτωση του μολύβδου) κάθεται στον πάτο του καμινιού, η δε σκωρία επιπλέει λόγω της διαφοράς πυκνότητας. Και τα δύο στρώματα απομακρύνονται από τον φούρνο ενώ είναι ακόμα σε υγρή κατάσταση. Κατά την εκκαμίνευση του χαλκού είναι πιθανό να υπάρχει και ένα επιπλέον στρώμα μεταλλικής (και όχι πυριτικής) σκουριάς, το οποίο λέγεται σπάϊς (speiss). Στη σύγχρονη βιομηχανία αυτό το προϊόν είναι εκμεταλλεύσιμο αλλά όχι στις συνθήκες αρχαίας εκκαμινευτικής διαδικασίας, που ίσχυαν μέχρι και την Οθωμανική περίοδο. Ξέρουμε ότι στη Μυκηναϊκή περίοδο ο χαλκός χυτευόταν σε καλούπια που είχαν το σχήμα προβιάς από βόδι. Πειραματικές προσπάθειες να κατασκευασθούν αυτά τα τάλαντα έδειξαν ότι όντως μπορούν να χυτευτούν κατευθείαν από το καμίνι σε καλούπια και ότι ο χαλκός είναι μεγάλης καθαρότητας.

Ο χαλκός είναι πολύ μαλακό μέταλλο για να χρησιμοποιηθεί για οτιδήποτε άλλο εκτός από μικρό αντικείμενο ή την κατασκευή σύρματος. Η σκληρότητα του όμως ανεβαίνει αν δουλευτεί εν ψυχρώ, μπορεί όμως έτσι και να σπάσει ή να τρυπήσει εύκολα. Αντίθετα αν αναμιχθεί με άλλα μέταλλα (σε μικρές ποσότητες) όπως με τον κασσίτερο, αρσενικό ή ψευδάργυρο αποκτά μεγαλύτερη αντοχή και ένα ευρύτερο φάσμα εφαρμογών. Πολλοί ερευνητές πιστεύουν ότι το κράμα αρσενικού-χαλκού, το πρώτο που εμφανίζεται στον ελλαδικό χώρο πριν από την παρουσία των κασσιτερούχων χαλκών (μπρούτζων) δεν ήταν πραγματικό κράμα, δηλαδή σκόπιμη πρόσμιξη των δύο μετάλλων, επειδή η περιεκτικότητα του αρσενικού στον χαλκό

είναι μόνο 2- 3%. Είναι πιθανό ότι ένα ακόμα μικρότερο ποσοστό αρσενικού υπήρχε μέσα στο αρχικό χαλκούχο μετάλλευμα και απλά εμπλουτίστηκε με την εκκαμίνευση. Το αρσενικό, με τη μορφή οξειδίου, όταν εξαχνούται έχει μια χαρακτηριστική, άσχημη μυρωδιά. Επιπλέον όταν περάσει μέσα στο ανθρώπινο σώμα με την αναπνοή επιδρά στο νευρικό σύστημα δημιουργώντας παράλυση.

Αυτά τα γνωστά και στους σύγχρονους μεταλλουργούς συμπτώματα οδήγησαν κάποιο άγγλο ερευνητή να προτείνει τον *πραγματικό* λόγο της μερικής παράλυσης του Ηφαίστου. Ο λόγος προτείνει ο J. Charles που ο Ήφαιστος ήταν κουτσός, δεν ήταν επειδή ο πατέρας του Δίας τον πέταξε από τον Όλυμπο, αλλά επειδή ο Ήφαιστος σαν μεταλλουργός θα είχε δεχθεί τις καταστρεπτικές συνέπειες της εισπνοής αρσενικούχων ατμών. Πάντως αν θελήσουμε να συνδέσουμε τα παραπάνω, δηλαδή την πρόταση για τον λόγο της αναπηρίας του Ηφαίστου, και τα συμπεράσματα από εργαστηριακές αναλύσεις σχετικά με την προέλευση του αρσενικού στους αρσενικούχους χαλκούς, ο Ήφαιστος εμφανίζεται όχι μόνο σαν έξοχος σιδεράς (κατασκευαστής των όπλων και της ασπίδας του Αχιλλέα μεταξύ άλλων) αλλά και σαν μεταλλουργός, δηλ. κατασκευαστής της πρώτης ύλης, χαλκού και σιδήρου.

Πάντως είτε λόγω προβλημάτων υγείας των μεταλλουργών είτε εξαιτίας της έλλειψης αντιστοίχων μεταλλευμάτων, οι αρσενικούχοι μπρούτζοι αντικαταστάθηκαν από τους κασσιτερούχους ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Πολλούς αιώνες μετά, στα κράματα του χαλκού προστέθηκε και ο ορείχαλκος (κράμα χαλκού και ψευδαργύρου).

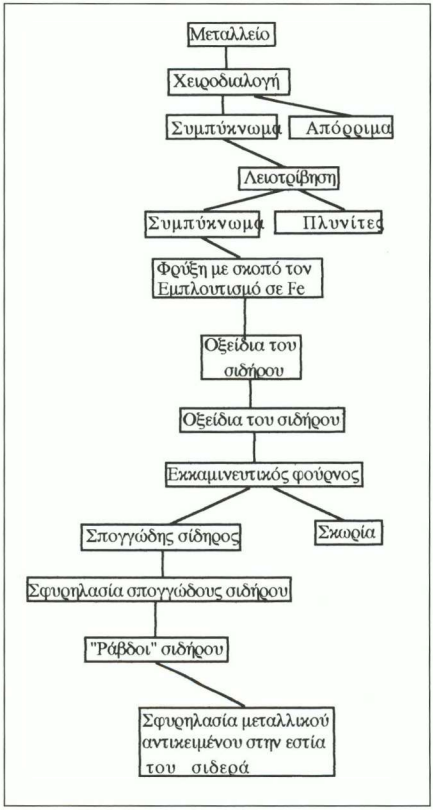

Διάγρ. 3 Απλοποιημένο διάγραμμα παραγωγής σιδήριου

γ. Διάγραμμα επεξεργασίας σιδήρου

Το διάγραμμα 3 δίνει τον τρόπο παραγωγής του σιδήρου ο οποίος διαφέρει από τους άλλους δύο στο ότι τα προϊόντα εκκαμίνευσης είναι σκουριά σε ρευστή κατάσταση και μέταλλο (σπογγώδης σίδηρος, bloom) σε στερεά[5]. Επειδή ένα μεγάλο μέρος σκουριάς έχει *πιαστεί* μέσα στο σίδηρο πρέπει να απομακρυνθεί σε ξεχωριστό στάδιο (σφυρηλάτησης του σπογγώδους σιδήρου). Η απομάκρυνση γίνεται με σφυρηλασία εν θερμώ και η σκουριά κυριολεκτικά *ζουλιέται* προς τα έξω.

Η ράβδος σιδήρου που παράγεται θα πάει κατόπιν στο καμίνι του σιδερά για να σχηματιστεί στο τελικό αντικείμενο. Ο σπογγώδης σίδηρος είναι σίδηρος με πολύ χαμηλή περιεκτικότητα σε άνθρακα. Είναι πολύ

5. Αυτή είναι η μέθοδος κατασκευής σφυρήλατου σιδήρου (bloomery iron) και όχι χυτοσιδήρου, όπου τόσο η σκουριά όσο και το μέταλλο είναι ρευστά όταν βγαίνουν από το καμίνι. Ενώ στην Κίνα κατασκευάζονταν αντικείμενα από χυτό σίδηρο ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., στη Δύση η τεχνολογία αυτή ήρθε πολύ αργότερα, δηλαδή γύρω στον 13ο αι. μ.Χ.

μαλακός και σφηνηλατείται εύκολα. Προκειμένου να γίνει η κόψη του όπλου ή του εργαλείου ατσάλι, το ή τα σημεία αυτά πρέπει να ενανθρακωθούν. Αυτό γίνεται με την απορρόφηση άνθρακα μέσα στην εστία του σιδερά. Η ατσαλένια κόψη είναι συνδυασμός της σωστής περιεκτικότητας σε άνθρακα και της σωστής σκληρότητας που αποκτάται όταν δημιουργηθεί και διατηρηθεί η κατάλληλη μεταλλογραφική φάση.

Μελετώντας τη σχετική σκληρότητα διαφόρων μετάλλων και των κραμάτων τους, παρατηρούμε ίσως με κάποια έκπληξη ότι οι μπρούτζοι οι οποίοι έχουν σφυρηλατηθεί εν ψυχρώ είναι περισσότερο σκληροί από το ατσάλι που έχει κρυώσει αργά και σταθερά σε θερμοκρασία δωματίου. Αντίθετα τα ατσάλια που έχουν κρυώσει απότομα γιατί έχουν εμβαπτιστεί στο νερό ή άλλο υγρό είναι τα πιο σκληρά υλικά. Ετσι γίνεται φανερό ότι εκτός αν οι αρχαίοι μεταλλουργοί μπορούσαν να παράγουν συστηματικά καλής ποιότητας ατσάλι με την σωστή περιεκτικότητα σε άνθρακα και την σωστή θερμική επεξεργασία, οι σφυρηλατημένοι εν ψυχρώ μπρούτζοι *έκαναν τη δουλειά τους* σαν χρηστικά αντικείμενα (όπλα και εργαλεία) πολύ καλύτερα. Η παρατήρηση αυτή εξηγεί ίσως γιατί οι μπρούτζοι συνεχίστηκαν να χρησιμοποιούνται για την κατασκευή όπλων στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους.

4. ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Μεγάλος αριθμός μεταλλευτικών δραστηριοτήτων και εκκαμινευτικών υπολειμάτων έχουν καταγραφεί κυρίως στο Αιγαίο τόσο τον περασμένο αιώνα όσο και την τελευταία εικοσαετία. Παρουσιάζουμε εδώ τις βασικές μόνο πληροφορίες που έχουμε σχετικά με παρόμοιες διαδικασίες.

α. Κέα

α 1. Μίλτος

Στην Κέα η εικόνα που έχουμε για αρχαιομεταλλουργικές διαδικασίες είναι περισσότερο πλήρης σε σχέση με τις υπόλοιπες Κυκλάδες λόγω της σχετικής έρευνας που γίνεται εκεί για μια σειρά ετών. Ήδη από τον περασμένο αιώνα είχε παρατηρηθεί σημαντικό ενδιαφέρον από ντόπιους μελετητές αλλά και από εμπειρογνώμονες όπως ο Α. Κορδέλας. Είναι φανερό ότι εκτός από τα κοινά για όλες τις Κυκλάδες μεταλλεύματα (αργυρομολυβδούχα και σίδηρος), και μια σειρά από βιομηχανικά ορυκτά ήταν αντικείμενα εκμετάλλευσης στην αρχαιότητα. Πρόκειται για οξείδια του σιδήρου τα οποία αναφέρονται από τους κλασικούς συγγραφείς ως μίλτος με εφαρμογές όχι μόνο στην κεραμική, την αρχιτεκτονική και την κατασκευή πλοίων, ως χρωστική, αλλά και στην φαρμακευτική. Κατά τον Θεόφραστο η Κεία μίλτος ήταν η *βελτίστη*.

Η Σινωπική (η Σινώπη ήταν κέντρο διακίνησης και όχι παραγωγής), καθώς και η Λήμνια ήταν εξίσου γνωστές και της ίδιας ποιότητας. Οι περισσότεροι αρχαίοι συγγραφείς συμφωνούν ότι η μίλτος ήταν κόκκινη, αλλά ότι η σινωπική ήταν *ηπατίζουσα*. Από επιγραφές ξέρουμε ότι η Αθήνα τουλάχιστον τον 4ο αι. π.Χ. είχε επιβάλλει και στις τέσσερις πόλεις της Κέας την εξαγωγή μίλτου αποκλειστικά προς αυτήν και μάλιστα με αθηναϊκά πλοία. Αυτό σημαίνει ότι και τέσσερις πόλεις θα πρέπει να είχαν τις δικές τους πηγές μίλτου. Ο λόγος για τον οποίο τα οξείδια αυτά του σιδήρου ήταν τόσο σημαντικά για την Αθήνα, τώρα μόλις αρχίζει να διαφαίνεται. Η μίλτος μπορεί να ήταν ένας όρος *ομπρέλλα*, δηλαδή να κάλυπτε ουσιαστικά όμοια προϊόντα όσον αφορά τη βασική τους σύσταση, αλλά ανάλογα με τον αριθμό, το μεγεθός των προσμίξεων και το μέγεθος κόκκου να είχαν διαφορετικές χρήσεις.

α 2. Αργυρομολυβδούχα

Ήδη από τον περασμένο αιώνα ήταν γνωστό ότι στο νότιο μέρος της Κέας στην περιοχή της Πετρούσας υπήρχαν αργυρομολυβδούχα είτε μέσα στον ασβεστόλιθο είτε μέσα στον αργυροσχιστόλιθο. Η

περιεκτικότητα σε άργυρο, σε αντίθεση με το Λαύριο, δεν είναι σταθερή· άλλοτε κειμένεται σε ψηλά και άλλοτε σε χαμηλά ποσοστά, κάνοντας έτσι οποιαδήποτε εκμετάλλευση μη προσοδοφόρα. Από τα αναλυτικά δεδομένα εργαστηριακών αναλύσεων χωνευτηρίων από τον οικισμό της Αγίας Ειρήνης (Εποχή Χαλκού), φαίνεται ότι η χύτευση, αν όχι και η εκκαμίνευση, γινόταν σε χωνευτήρια που είχαν χαρακτηριστικό σχήμα και μικρά πόδια, στα οποία στηρίζονταν . Δεν έχει ακόμη εξακριβωθεί αν γινόταν χρήση τοπικού μεταλλεύματος. Επίσης στις υστερότερες σκωρίες από την περιοχή Καρθαίας, στο ΝΑ τμήμα του νησιού βρέθηκε μόλυβδος. Δείγμα τα από σκουριές και χωνευτήρια βρέθηκαν και στις ανασκαφές του νεολιθικού οικισμού της Κεφάλας.

α 3. Χαλκός

Η μελέτη των σκουριών από τον Άγιο Συμεών έδειξε ότι στην Κέα γινόταν εκκαμίνευση χαλκού, αν και είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η χρονολογία των διαδικασιών αυτών και το είδος των μεταλλευμάτων από τα οποία προήλθαν.

α 4. Σίδηρος

Εκμετάλλευση σιδήρου και όχι εκκαμινεύσεις γίνονταν μέχρι και το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο ανατολικό μέρος του νησιού, στις θέσεις Σπαθί και Ορκός.

β. Κύθνος

β 1. Σίδηρος

Από τον Λάνδερερ ξέρουμε ότι στον λιμένα Κολώνα υπήρχαν *ανασκαφαί και πλήθος κοιλωμάτων* και ότι κατά τη γνώμη του από εκεί πάρθηκαν σιδηρούχα ορυκτά.

Εκκαμινεύσεις σιδήρου εστιάζονται στις ακόλουθες περιοχές: Μηλιές, Ζογκάκι, Άγιος Ιωάννης, που βρίσκονται στο ανατολικό και κεντρικό μέροστου νησιού. Επίσης στην Κανάλα (νοτιοανατολικό) και στο βόρειο μέρος του νησιού. Ο Davies αναφέρει ότι το μεταλλείο στις Μηλιές ήταν το καλύτερα διατηρημένο από όλα όσα είχε επισκεφθεί αλλά οι μεταλλευτικές δραστηριότητες των Ιταλών το 1940/41 θα πρέπει να κατέστρεψαν πολλά αποδεικτικά στοιχεία από τις αρχαίες διαδικασίες, καθότι πολύ λίγα στοιχεία υπάρχουν σήμερα για τις αρχαίες εκμεταλλεύσεις.

β 1. Χαλκός

Ενώ τους δύο περασμένους αιώνες οι κύριες μεταλλευτικές δραστηριότητες ήταν γύρω από το σίδηρο, για τους προϊστορικούς χρόνους μεγαλύτερη σημασία είχε ίσως ο χαλκός. Την περασμένη δεκαετία η Κύθνος έγινε το αντικείμενο έρευνας, η οποία βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη. Σκωρίες έχουν βρεθεί σε τέσσερεις θέσεις στο νησί αλλά ο μεγαλύτερος ίσως σωρός βρίσκεται στο ανατολικό μέρος στη θέση Σκουριές. Πρόκειται για σωρούς που φθάνουν μέχρι τη θάλασσα και βρίσκονται μεταξύ του κόλπου του Αγ. Ιωάννη και του βουνού Προφήτης Ηλίας. Φαίνεται ότι όλες οι εκκαμινευτικές διαδικασίες γίνονταν σε ένα εκτεθειμένο μέρος όπου ο αέρας ήταν πολύ ισχυρός. Στον ίδιο χώρο βρίσκονται περίεργα στρογγυλά κτήρια πολύ παρόμοιά τους δεν έχουν βρεθεί αλλού στο Αιγαίο. Το μεγαλύτερο έχει διάμετρο 4μ. περίπου. Μέσα σε ένα από αυτά βρέθηκε ένα μικρό καμίνι που περιείχε σκουριά χαλκού. Η χρονολόγηση της σκουριάς με άνθρακα 14 δείχνει ότι οι δραστηριότητες ανήκουν στην ΠΕΧ, δηλαδή στις αρχές της 3ης χιλιετίας. Οι σωροί των σκουριών μπορεί να αντιπροσωπεύουν διαδικασίες πολλών ετών (αιώνων), οι οποίες μπορεί να ήταν συνεχείς ή να γίνονταν κατά διαστήματα. Η θέση αυτή είναι πολύ σημαντική διότι δείχνει την πρωιμότερη μεταλλευτική δραστηριότητα στο Αιγαίο.

γ. Σέριφος

γ 1. Σίδηρος και αργυρομόλυβδος

Ο Ξ. Λάνδερερ λέει για τη Σέριφο ότι ονομάστηκε σιδηρά νήσος με μεταλλεία στην περιοχή Μεγάλο Λειβάδι και προσθέτει ότι αυτό το μεταλλείο αναφέρεται και στον Στράβωνα. Από τον O. Davies ξέρουμε ότι η ΝΔ πλευρά του νησιού (κυρίως Ασπρόπυργος) ήταν πλούσια σε μεταλλεύματα μαγνητίτη με μαγγάνιο (4%) και χαμηλή περιεκτικότητα σε θείο και φώσφορο. Πύργοι, που εικάζεται ότι έχουν σχέση με μεταλλεία, βρέθηκαν στον Ασπρόπυργο και στο Μεγάλο Λιβάδι. Από τον Κορδέλα μαθαίνουμε ότι στη θέση Μούτουλας υπάρχουν αξιόλογες κοίτες αργυρομολύβδου στην επαφή σχιστόλιθου-ασβεστόλιθου και γρανίτη. Τα ορυκτά είναι γαληνίτης και σφαλερίτης.

γ 2. Χαλκός

Κοντά στο λιμάνι Κούνδουρος, στο ΝΔ μέρος του νησιού, βρίσκεται μεταλλείο χαλκού. Ο χαλκός βρίσκεται στην επαφή ασβεστόλιθου και αργιλλοσχίστου. Το ορυκτό περιέχει 1-2% χαλκό αλλά με χειροδιαλογή το ποσοστό ανεβαίνει στα 8-10%· περιέχεται μέσα σε χαλκοπυρίτη, σιδηροπυρίτη και μαλαχίτη. Πρόσφατη έρευνα αναφέρει και την Καλαβάτανα σαν περιοχή με χαλκοπυρίτη και οξειδωμένα μεταλλεύματα χαλκού.

Σχετικά με εκκαμινεύσεις, ξέρουμε ότι στη θέση Αβισαλλιός βρίσκεται εντυπωσιακά μεγάλη ποσότητα σκουριών. Είναι πιθανό ότι οι φούρνοι, που μπορεί να σώζονται ακόμη εκεί δεν χρησιμοποιούσαν τεχνητή πηγή αέρα, δηλαδή φυσερά. Επειδή η μεγάλη ποσότητα των σκουριών έχει προσανατολισμό παράλληλο με αυτό των ισχυρών εποχειακών ανέμων μπορεί να δούλευαν με φυσικό αέρα. Στη Σέριφο, στη θέση Κεφάλα η εικόνα που παρουσιάζεται είναι η ίδια, δηλαδή δείχνει ότι και εκεί οι δραστηριότητες μπορεί να ανάγονται στην ΠΕΧ αλλά ο σωρός των σκουριών δεν είναι της ίδιας ποσότητας.

δ. Σίφνος

δ 1. Χρυσός

Δύο νήσοι ήταν γνωστοί στην αρχαιότητα για τα χρυσοριχεία τους, η Σίφνος και η Θάσος. Ο Παυσανίας λέγει ότι τα μεταλλεία της Σίφνου καταστράφηκαν διότι ο Απόλλων θύμωσε με τους Σίφνιους επειδή δεν πλήρωσαν την δεκάτη στους Δελφούς. Σήκωσε έτσι τεράστιο κύμα που πλημμύρισε τα μεταλλεία και τα έκανε ανενεργά για το μεγαλύτερο μέρος της αρχαιότητας. Ο Α. Κορδέλας αναφέρει ότι κοντά στον Άγ. Σώστη και στη θέση Καψάλα υπάρχουν μεταλλεία αργυρομολύβδου. Μέσα σε ανθρακικά πετρώματα βρίσκονται κοίτες σιδηρούχοι, μέσα στις οποίες βρίσκεται σε ακανόνιστους όγκους ή φωλιές ο αργυρούχος μόλυβδος. Ο ίδιος δεν βρήκε παρουσία χρυσού αλλά πρότεινε ότι μπορεί οι αρχαίοι να τον έπειρναν από γαιώδη μήτρα ή από την αποσύνθεση του σιδηροπυρίτη. Ο Ξ. Λάνδερερ αναφέρει ότι ο χρυσός είναι άμεσα συνδεδεμένος με τον αργυρούχο μόλυβδο.

Τα βασικά κοιτάσματα (αργυρομολυβδούχα) αρχίζουν από τον Άγ. Σώστη (ΒΑ) και καταλήγουν στο Ξερόξυλο, στο ΝΔ μέρος του νησιού· περιλαμβάνονται και τα μεταλλεία Αγ. Σιλβέστρου, Βορινής, Καψάλου. Στις περιοχές Άγ. Ιωάννης, Αποκοφτό και Ασπρόπυργος, στο ΝΑ μέρος του νησιού βρίσκονται τα αρχαία μεταλλεία χρυσού. Η μεταλλευτική δραστηριότητα χρονολογείται στο πρώτο μισό της 3ης χιλιετίας και φαίνεται σύγχρονη με τις εκμεταλλεύσεις στην Κύθνο, που χρονολογείται από σκουριές στην ίδια εποχή. Η δραστηριότητα αυτή σταματάει για κάποιο λόγο τη δεύτερη χιλιετία και ξαναρχίζει πάλι την πρώτη. Τέλος υπάρχει μεγάλη δραστηριότητα τον 19ο αι., κυρίως όμως για τα σιδηρούχα μεταλλεύματα.

Πολλά από τα αρχαία μεταλλεία αργυρομολύβδου που βρίσκονταν σε σχέση με τα σιδηρομεταλλεύμα-τα, καταστράφηκαν όταν έγινε προσπάθεια εκμετάλλευσης των τελευταίων τον περασμένο αιώνα. Η

παραγωγή αργύρου στη Σίφνο είναι άμεσα συνδεδεμένη με την παραγωγή αργυρών νομισμάτων, όπως αποδεικνύεται από τις αναλύσεις ισοτόπων του μολύβδου .

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο μεταλλευτικός πλούτος των Κυκλάδων με έμφαση στις αρχαίες δραστηριότητες έχει αποτελέσει το αντικείμενο μελέτης ήδη από τους κλασικούς χρόνους. Οι αναφορές των αρχαίων συγγραφέων χρησιμοποιήθη-καν σαν γραμμές κατεύθυνσης από τους ερευνητές του περασμένου αιώνα, στο έργο των οποίων στηρίζονται με τη σειρά τους οι σύγχρονοι ερευνητές. Η γνώση της γεωλογίας της περιοχής, στην οποία επικεντρώθηκε η έρευνα κατά το παρελθόν, τώρα αποτελεί μόνο το πρώτο στάδιο στην αναζήτηση και μελέτη του τρόπου διεργασίας αρχαίων διαδικασιών, ενώ η εξέταση των υπολειμμάτων των μεταλλευτικών διαδικασιών σε συνδυασμό με την αρχαιολογική έρευνα, αποτελούν τους βασικούς άξονες μελέτης.

Αν και σωροί σκουριών βρίσκονται σε πολλά σημεία στις Κυκλάδες, οι μεταλλευτικοί κλίβανοι που τις παρήγαγαν είτε δεν έχουν ακόμη βρεθεί είτε έχουν καταστραφεί. Εξαίρεση ίσως αποτελούν οι κλίβανοι της Κύθνου. Παρόλα αυτά οι μεταλλευτικοί σωροί μπορούν να χρησιμοποιηθούν σαν ενδεικτικά στοιχεία, διότι σπάνια μεταφέρονται μακρυά από τον τόπο παραγωγής τους. Η αναζήτηση και σωστή καταγραφή τους στις Κυκλάδες, όπου τα ανάλογα αρχαιολογικά δεδομένα είναι ακόμα πενιχρά, θα αποτελούσε σημαντική συνεισφορά στη μελέτη των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων εκεί.

Η παρούσα εισαγωγή έχει ενημερωτικό χαρακτήρα και σκοπεύει να επιστήσει την προσοχή του αναγνώστη στις αρχαίες αυτές δραστηριότητες, που αποτελούν το μεταλλουργικό παρελθόν μας.

6. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Μία τράπεζα δεδομένων, την οποία θα μπορούσαν να τροφοδοτήσουν οι μαθητές των σχολείων των νησιών και που θα αφορά την αναζήτηση αρχαίων και νεώτερων μεταλλευτικών και μεταλλουργικών δραστηριοτήτων στις Κυκλάδες μπορεί να έχει την ακόλουθη μορφή:

- Νήσος: όνομα
- Θέση: όνομα, επαρχία, οικισμός, δήμος
- Περιγραφή θέσης: απόσταση από κοντινό οικισμό, κτίσματα, άλλος τρόπος προσδιορισμού θέσης
- Φωτογράφηση με έμφαση τον προσανατολισμό
- Περιγραφή υλικού και φωτογράφηση (σκωρίας, τεμαχίων ακροφυσίων)
- Συλλογή (1- 2) χαρακτηριστικών δειγμάτων (ποτέ δεν πρέπει να γίνεται μαζική συλλογή στοιχείων παρά μόνο με την παρουσία και έγκριση αρχαιολόγου, γεωλόγου κλπ, ιδάλλως χάνεται πολύτιμη πληροφόρηση που μόνο ένας ειδικός μπορεί να αξιολογήσει σωστά).
- Δημιουργία χάρτη με καταγραφή των θέσεων. Ο χάρτης μπορεί να είναι από 1:50.000 έως ...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βαρουφάκης Γ., Investigation of some Minoan and Mycenaean iron objects, *Frühes Eisen in Europa, Festschrift W. Guyan*, Schaffhausen 1981, 25-35.
2. Buchwald V.F.- Mosdal G., Meteoritic iron, telluric iron and wrought iron in Greenland, Meddleler and Gronland, *Man and Society* 9, 1985, 1-49.

3. Caskey M.- Mendoni L.- Papastamataki A.- Beloyiannis N., Metals in Keos: A first approach, *The Engineering Geology of Ancient Works, Monuments and Historical Sites*, 3, P. Marinos - G. Koukis (eds), Rotterdam 1988, 1739-1745.
4. Charles J., The coming of copper, copper base alloys and iron: a metallurgical sequence, *The coming of the Age of Iron*, T.A. Wertime - J.D. Muhly (eds), Yale University Press 1980, 151-182.
5. Conophagos C., Examination of evidence for metallurgy in Keos, *Keos I. Kephala; A late neolithic settlement and cemetery*, J.E. Coleman (ed.), Princeton 1977, 113-4.
6. Δάβη Ε., Γεωλογική κατασκευή νήσου Κέας, *Δελτίο Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρίας*, τόμ. 9, τεύχ. 2, Αθήνα 1972.
7. Δάβη Ε., Εμφάνιση γαληνίτου στο κρυσταλλοσχιστώδες της νήσου Κέας, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 27, Αθήνα 1998.
8. Δούκα Μ., *Η αρχαία σκουριά*, Αθήνα 1982.
9. Fiedler K.G., *Reise durch alle Theile Königreiches Griechenland*, Leipzig 1841· O. Davies, *Roman mines in Europe*, Oxford 1935
10. Gale N.H.- Gentner W.-Wagner G.A., The mineralogical and geographical silver sources for Archaic Greek coinage, *Royal Numismatic Society, Special Publication* 13, 1980, 3-50.
11. Gale N.H. - Z. Stos-Gale Z., Cycladic lead and silver metallurgy, *BSA* 76, 1981, 169-224.
12. Gale N.H.- A. Papastamataki A.- Stos-Gale Z.- Leonis K., Copper sources and copper metallurgy in the Aegean Bronze Age, *Furnaces and Smelting Technology in Antiquity*· P.T. Craddock - M.G. Hughes (eds), *British Museum Occasional Paper* No. 48, 1985, 81-102.
13. Gale N.H.- Stos-Gale Z., Some aspects of Early Cycladic copper metallurgy, *Proceedings of the Colloquium Minier y Metallurgia en las Antiguas Civilaciones Mediteraneas y Europeas, Madrid 1985*, C. Domergue (ed.), Madrid 1989, 21-39.
14. Hatzianastassiou O.- G. Macgillavray G., An Early Bronze Age copper smelting site on the Aegean island of Kythnos. Part II. The archaeological evidence, 1986.
15. Κονοφάγος Κ., *Το αρχαίο Λαύριο*, Αθήνα 1980.
16. Κορδέλας Α., *Η Ελλάς εξεταζόμενη γεωλογικώς και ορυκτολογικώς*, Αθήνα 1878, 329-339.
17. Λάνδερερ Ξ., Περί των εν Ελλάδι κατά τους αρχαίους χρόνους ευρισκομένων μεταλλείων, *Εφημερίς Αρχαιολογική* 1854, 1144-8·
18. Μάγκου Ε., *Μελέτη αρχαίων χάλκινων αντικειμένων από τον Ελλαδικό χώρο*, Πανεπιστήμιο Πατρών 1994.
19. Mattusch C., Bronze- and iron- working in the area of the Athenian Agora, *Hesperia* 46, 1977, 349-70·
20. Mattusch C., Corinthian metalworking: The Forum area, *Hesperia* 46, 1977, 380-89.
21. Mattusch C., *Greek bronze statuary, from the beginnings through th 5th century BC*, Cornell University Press 1988.
22. Μενδώνη Λ.Γ.- Μπελογιάννης Ν., Μεταλλευτικές και μεταλλουργικές δραστηριότητες στην αρχαία Κέα, *Αρχαιογνωσία* 7, 1991-1992, 91-104.
23. Merkel J.F.-Tylecote R.F., Experimntal casting of an oxhide copper ingot, *Proccedings of the 22nd Symposium on Archaeometry*, Bradford 1982.
24. Μπασιάκος Γ., Η αρχαία ελληνική μεταλλεία και η σχέση της με τις γεωεπιστήμες, *Δελτίο της Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας* 28.2, 1993, 475- 489.
25. Παπασταματάκη Α., *Η μελέτη των αρχαίων σκωριών και η συμβολή τους στην αποκάλυψη της παλαιοτεχνολογίας στην μεταλλουργία*, Γεωλογικές και Γεωφυσικές Μελέτες, ΙΓΜΕ, Αθήνα 1986.
26. Παπασταματάκη Α., Μεταλλουργικές δραστηριότητες στην Κέα κατά την αρχαιότητα. Νεώτερα στοιχεία, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 27, Αθήνα 1998.
27. Photos E., *Early extractive iron metallurgy in Northern Greece*, διδακτορική διατριβή, University College London, London 1987.
28. Photos E. - Koukouli-Chrysanthaki H.- Tylecote R.H.- Gialoglou G., Precious metals extraction in Palaia Kavala: an archaeometallurgical attempt to locate Skapte Hyle, *Proceedings of the International Symposium "Old World Archaeomettalurgy", Heidelberg 1987*, Bochum 1989, 179-190.
29. Photos-Jones E.- Jones J.E., The building materials and industrial remains at Agrileza, Laurion 4th century B.C. and their contribution to the working of the site, *BSA* 89, 1994, 305-364.
30. Photos-Jones E.- Mendoni L.G., "Miltos Veltisti": the mineral wealth of Kea in reference to iron oxides, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 27, Αθήνα 1998.

31. Photos-Jones E.- Mendoni L.G., The mineral wealth of Kea in reference to lead/silver and iron, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 27, Αθήνα 1998.
32. Smith C.S., The interpretation of microstructures in metallic artefacts, *The application of science in examination of workers of art*, W.W. Young (ed.), Museum of Fine Arts, Boston 1965, 20- 52.
33. Stos-Gale Z., The role of Kythnos and other Cycladic islands in the origins of Early Minoan metallurgy, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου "Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 27, Αθήνα 1998.
34. Tylecote R.F., *The early history of metallurgy in Europe*, Longmans Archaeology Series, 1987, 89.
35. Wagner G.A.- Weissgerber G., *Silber, blei und Gold auf Sifnos. Der Anschnitt*, Beiheft 3, 1985, 1-242.

Έφη ΦΩΤΟΥ-JONES

ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ (1205-1579)

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΛΑΤΙΝΟΥΣ

Οι Κυκλάδες, περίφημες κατά τη διάρκεια της Αρχαιότητας, πέρασαν στην αφάνεια με το τέλος του αρχαίου κόσμου. Από τον 9ο αιώνα αποτελούσαν ένα ξεχασμένο κατά το μάλλον ή ήττον αυτοκρατορικό έδαφος, τμήμα του Θέματος του Αιγαίου Πελάγους, υπό την διοίκηση Στρατηγού και στη συνέχεια Δούκα. Γεγονότα όμως που συνέβαιναν μακριά από τις ακρογιαλιές τους, έμελλαν να επαναφέρουν τα κυκλαδονήσια με βιαιότητα στο προσκήνιο της Ιστορίας.

Στις 13 Απριλίου του 1204, οι Σταυροφόροι μαζί με τους Βενετούς συμμάχους τους καταλάμβαναν την Κωνσταντινούπολη και λίγες βδομάδες αργότερα, στις 9 Μαΐου, ο Βαλδουΐνος Κόμης της Φλάνδρας εκλεγόταν Αυτοκράτορας της Ρωμανίας, όπως ονομαζόταν τον καιρό εκείνο η ελληνική Ανατολή. Βάσει της συμφωνίας που είχαν συνάψει οι νέοι κυρίαρχοι για τη διανομή της Αυτοκρατορίας, σε ό,τι αφορά την περιφέρεια που μας ενδιαφέρει, οι Σταυροφόροι ορίστηκε να λάβουν την Δωδεκάνησο, όρος που σύμφωνα με τους περισσότερους μελετητές δηλώνει τις Κυκλάδες, με εξαίρεση την Τήνο που θα βρισκόταν υπό την άμεση εξουσία του Αυτοκράτορα, και την Άνδρο που περιερχόταν υπό την Βενετία. Δεδομένου όμως ότι, δύο χρόνια αργότερα, τα νησιά δεν είχαν κατακτηθεί από τους υποτιθέμενους κυρίους τους, το 1206 συνάπτεται συμφωνία μεταξύ του Αυτοκράτορα Ερρίκου και της Βενετίας βάσει της οποίας η τελευταία κάλεσε τους υπηκόους της να καταλάβουν με δικά τους μέσα όσα τμήματα της Αυτοκρατορίας παρέμεναν αδέσποτα. Έτσι, μεταξύ των ετών 1206-1207 ένας στολίσκος Βενετών σαλπάρει για το Αιγαίο και καταλαμβάνει τις Κυκλάδες.

Έχουν κατά καιρούς γραφτεί διάφορα γύρω από ποιά νησιά κατακτήθηκαν και από ποιούς. Η συνήθης άποψη είναι ότι όλα τα νησιά κυριεύθηκαν λίγο ως πολύ την ίδια περίοδο και αποτέλεσαν ένα σύνολο, το Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους, με έδρα τη Νάξο, και ότι κάθε νησί ειδικότερα υπήχθη στην εξουσία μιας δυναστείας υποτελούς στο Μάρκο Σανούδο, ο οποίος ήταν και ο επικεφαλής της εκστρατείας και αυτός που κράτησε ορισμένα νησιά επιπλέον υπό την άμεση εξουσία του. Συνήθως μάλιστα αναφέρονται και συγκεκριμένα ποιος συμπολεμιστής του Σανούδου πήρε ποιο νησί.

Νεότερες έρευνες όμως δείχνουν ότι τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι. Αυτά που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι προκύπτουν από τα ντοκουμέντα της εποχής είναι τα εξής:

1. Ο Μάρκος Σανούδος (Sanuto ή Sanudo) κατέλαβε αρχικά τη Νάξο (ίσως ήδη από το 1205, και στη συνέχεια την Πάρο, την Αντίπαρο, τη Μήλο και τη Σαντορίνη πιθανότατα δε και την Κύθνο, τη Σύρο, τη Σίφνο, την Κίμωλο, την Ιο, τη Σίκινο, τη Φολέγανδρο, τη Θηρασία, την Ανάφη και την Αμοργό, καθώς η κατάκτηση των τελευταίων δεν μαρτυρείται μεν ρητά από τις αρχικές πηγές, εντούτοις δεν αποκλείεται, καθώς μεταγενέστερα τα νησιά αυτά εμφανίζονται, εξ αφορμής διαφόρων περιστατικών, ως δυναστευόμενα από τους Δούκες του Αιγαίου.
2. Ο Μαρίνος Δάνδολος (Dandolo) κατέλαβε την Άνδρο, και
3. Οι Ανδρέας και Ιερεμίας Γκίζι (Ghisi) την Τήνο και τη Μύκονο (και τις Β.Σποράδες.
4. Κανένα τεκμήριο δεν επιβεβαιώνει την κατάληψη της Κέας και της Σερίφου, τουλάχιστον σε αυτή την εκστρατεία. Αντίθετα μάλιστα, η Κέα, στην οποία αποσύρθηκε ο Μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Ακομινάτος, όταν οι Φράγκοι κατέλαβαν την Αθήνα, ρητά αναφέρεται ότι δεν είχε κατακτηθεί, τουλάχιστον ως το 1212, αν και

δέχθηκε επίθεση από τους Λατίνους της Εύβοιας. Φαίνεται πάντως ότι τα νησιά αυτά βρέθηκαν υπό λατινική κατοχή αργότερα, καθώς το 1278-1280 οι Βυζαντινοί εμφανίζονται να τα ανακαταλαμβάνουν από τους Λατίνους.

Οι διάφοροι Λατίνοι κυρίαρχοι που παρουσιάζονται στην ιστοριογραφία ότι κατείχαν εξαρχής αυτά τα νησιά, δεν εμφανίζονται στις πηγές παρά έναν αιώνα αργότερα, υπό τις συνθήκες που θα δούμε στη συνέχεια.

ΤΟ ΔΟΥΚΑΤΟ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΠΕΛΑΓΟΥΣ

Ας έρθουμε τώρα σε ένα άλλο ζήτημα. Στα 1210, ο Αυτοκράτορας Ερρίκος απονέμει στον Μάρκο Σανούδο τον τίτλο του Δούκα του Αιγαίου Πελάγους, ή Αρχιπελάγους ή της Νάξου (κατά καιρούς χρησιμοποιούνται και οι τρεις προσδιορισμοί). Ο Σανούδος λοιπόν βρίσκεται υπό την επικυριαρχία του Αυτοκράτορα και όχι της Βενετίας. Αυτό ας μην το ξεχάσουμε: έχει σημασία και θα επανέλθουμε στη συνέχεια. Με τη σειρά του ο Σανούδος απονέμει μικρότερα φέουδα, συνήθως αρκετά μικρά, ώστε κανείς σχεδόν κάτοχός τους να μην μπορεί να θεωρηθεί ότι διαφεντεύει ένα νησί καθ' ολοκληρίαν. Εξαίρεση φαίνεται ότι αποτελεί ο Ανδρέας Δάνδολος, σε ό,τι αφορά την αυθεντία της Άνδρου.

Από το άλλο μέρος, οι αδελφοί Γκίζι, που είχαν καταλάβει όπως είπαμε την Τήνο και τη Μύκονο, δεν προκύπτει από τις πηγές ότι τελούσαν υπό τον Σανούδο. Αντιθέτως σημειώνονται παντού ως αυτόνομοι ηγεμόνες, απευθείας *λίζιοι* του Αυτοκράτορα, όπως είναι ο μεσαιωνικός όρος. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις Κυκλάδες οι νομισματολόγοι έχουν εντοπίσει μεσαιωνικά νομίσματα μόνο της Νάξου και της Τήνου. Δηλαδή, οι μεν Δούκες του Αιγαίου κυκλοφόρησαν νομίσματα για το σύνολο των εδαφών τους, και μόνον οι Γκίζι, Αυθέντες της Τήνου και Μυκόνου, κυκλοφόρησαν ξεχωριστά δικά τους (Εικ. 1, 2). Ένα άλλο στοιχείο που συνηγορεί προς την ίδια κατεύθυνση, είναι ένα ντοκουμέντο της βενετικής γραφειοκρατίας, ένας κατάλογος όλων των ηγεμόνων της εποχής με τους οποίους η Γαληνοτάτη Δημοκρατία διατηρούσε διπλωματικές σχέσεις, και καθόριζε τα του πρωτοκόλλου, για να ξέρουν οι γραμματείς και οι πρεσβευτές πώς να αλληλογραφούν μαζί τους, πώς να τους προσφωνούν κ.ο.κ. Σ' αυτόν λοιπόν τον κατάλογο, που είναι του 1311-1313, αναφέρεται ο Ser Guillielmus Sanutus, Duchatus Nichoxie, και χωριστά ο Ser Georgius Gisi, Tynarum et Michollarum Dominator.

Συνοψίζοντας λοιπόν τα πρώτα ζητήματα που μας απασχόλησαν:

1. Δεν ανήκαν όλα τα νησιά των Κυκλάδων στο εξουσιαστικό μόρφωμα που λεγόταν Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους, όπως φαίνεται να πιστεύουν κάποιοι συγγραφείς. Για μεν ορισμένα, όπως η Τζιά και η Σέριφος, δεν γνωρίζουμε την τύχη τους. Σε ό,τι αφορά την Τήνο και τη Μύκονο, είναι βέβαιο ότι δεν ανήκαν.

2. Οι διάφοροι δυναστικοί οίκοι που είχε θεωρηθεί ότι εξ αρχής διαφέντευαν κάποια νησιά (Γκίζι, Μικέλι και Ιουστινιάνι στην Κέα και τη Σέριφο, Μπαρότσι στη Σαντορίνη, Κουϊρίνι στην Αστυπάλαια), δεν προκύπτει ότι εγκαταστάθηκαν εκεί προ των αρχών του 14ου αιώνα, με εξαίρεση τους τρεις που προαναφέραμε (Σανούδοι, Δάνδολοι, Γκίζι στην Τήνο και τη Μύκονο).

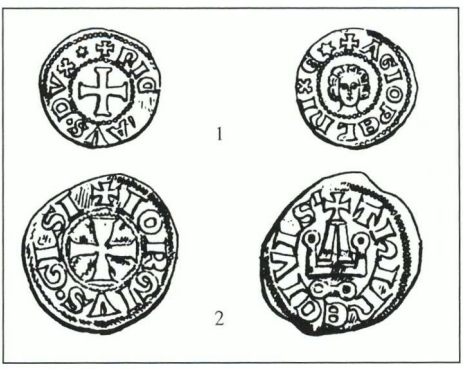

Εικ. 1 και 2 Νόμισμα του Δούκα του Αιγαίου Πελάγους Νικόλαου Α' Σανούδου και Νόμισμα του Αυθέντη της Τήνου Γεώργιου Α' Γκίζι (Α.Π. Τζάμαλης, *Τα νομίσματα της Φραγκοκρατίας, 1184-1566*, Αθήνα 1981, 120).

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Ένα άλλο ζήτημα που πρέπει να εξεταστεί, είναι το ζήτημα της επικυριαρχίας. Αρκετοί συγγραφείς πιστώνουν τις Κυκλάδες εξαρχής στη Βενετία, θεωρώντας ως δευτερεύον γεγονός την ύπαρξη του Δούκα, βενετού άλλωστε στην καταγωγή, και βαπτίζουν συνεπώς αυτή την περίοδο ως περίοδο Βενετοκρατίας από την πρώτη στιγμή. Μια τέτοια προσέγγιση, που υποτίθεται ότι ξεπερνά τις τυπικότητες και πάει κατευθείαν στην ουσία των πραγμάτων, στην πραγματικότητα επιχειρεί ανιστόρητα να ερμηνεύσει τα γεγονότα με όρους που αντιστοιχούν σε νεότερες καταστάσεις, αγνοώντας τα δομικά στοιχεία της εποχής εκείνης. Εδώ όμως μιλάμε για μια περίοδο που η έννοια του κράτους δεν είχε το νόημα που της δίνουμε σήμερα, ένα νόημα που αποκτά μόλις τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Πρόκειται για μια περίοδο φεουδαρχίας, έστω και στην ιδιότυπη μορφή που την εφαρμόζουν οι Λατίνοι στα μέρη μας, μια εποχή κατά την οποία οι σχέσεις μεταξύ των φεουδαρχών διαφόρων βαθμίδων στηρίζονται σε κλιμακούμενους δεσμούς υποτέλειας και αλληλεξάρτησης, με αποκορύφωμα τις σχέσεις με τους κυρίαρχους ανώτατους ηγεμόνες, που μπορούν να φθάσουν σε απίστευτη σε μας σήμερα πολυπλοκότητα.

Θα χρησιμοποιήσω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από τη δυτική Ευρώπη, ώστε να εννοήσουμε για τί ακριβώς μιλάμε. Την εποχή ακριβώς που μας ενδιαφέρει, το 1208, ζούσε ένας φεουδάρχης, ο Ραϋμόνδος ντε Σαν-Ζιλλ (Raymond de Saint-Gilles). Ήταν από τους μεγαλύτερους φεουδάρχες της εποχής του και τα εδάφη που διαφέντευε κάλυπταν μέγα μέρος της σημερινής νότιας Γαλλίας. Τα εδάφη αυτά όμως δεν ήταν ενιαία, αλλά επρόκειτο για διάφορα φέουδα που βαθμηδόν είχαν περιέλθει στην κυριαρχία της οικογένειας των Σαν-Ζιλλ. Η κυριαρχία πάνω σε αυτά τα φέουδα αντιστοιχούσε σε διάφορους τίτλους που έφερε ο αφέντης τους. Έτσι ο Ραϋμόνδος ήταν Κόμης της Τουλούζης, για την περιοχή της Τουλούζης, Μαρκήσιος της Προβάνς, για την περιοχή της Προβηγκίας, κ.τ.λ. Ορισμένα τώρα από αυτά τα φέουδα, τα είχε ο Ραϋμόνδος με τη σειρά του παραχωρήσει σε μικρότερους φεουδάρχες, που ήταν υποτελείς του. Έτσι, λόγου χάριν, είχε δώσει σε κάποιον την Υποκομητεία της Καρκασσόν, σε άλλον την Υποκομητεία του Ραζέ κ.ο.κ. Όλα αυτά τα φέουδα η οικογένεια των Σαν-Ζιλλ τα είχε λάβει από κάποιον μονάρχη, του οποίου ο Ραϋμόνδος ήταν υποτελής με συγκεκριμένες οικονομικές και στρατιωτικές υποχρεώσεις. Το ζήτημα όμως είναι ότι κάθε ένα από αυτά τα φέουδα, δεν υπαγόταν στον ίδιο μονάρχη. Έτσι ο Ραϋμόνδος υπαγόταν:

1. Στο Βασιλιά της Γαλλίας σε ό,τι αφορά την Κομητεία της Τουλούζης,
2. Στον Αυτοκράτορα της Γερμανίας σε ό,τι αφορά το Μαρκιζάτο της Προβάνς,
3. Στο Βασιλιά της Αραγώνας και στο Βασιλιά της Αγγλίας για την Αυθεντία του Αζεναί.

Όλο δε αυτό το κουβάρι εξαρτήσεων και υπαγωγών δεν εθεωρείτο αντιφατικό, δεν δημιουργούσε συνειδησιακά προβλήματα, και δεν βιωνόταν ως σύγχρουση καθηκόντων έως ότου βέβαια οι συσχετισμοί των δυνάμεων ανατρέπονταν (Πράγματι στη συνέχεια, με αφορμή θρησκευτικά παραπτώματα, ο Βασιλιάς της Γαλλίας υπέταξε στρατιωτικά τον Ραϋμόνδο, που τον υπερασπίστηκε ο Βασιλιάς της Αραγώνας, και προσάρτησε τη Τουλούζη απευθείας στο γαλλικό στέμμα, εξαναγκάζοντας την κόρη του Ραϋμόνδου να παντρευτεί έναν αδελφό του, ενώ ο Βασιλιάς της Αγγλίας πήρε πίσω το Αζεναί).

Επιστρέφοντας στο Αιγαίο, είδαμε λοιπόν ότι ο τίτλος του Δούκα απονεμήθηκε στον Μάρκο Σανούδο από τον λατίνο Αυτοκράτορα Ερρίκο. Δηλαδή, για να μιλήσουμε με μεσαιωνικούς όρους, παραφράζοντας ελαφρώς το Χρονικό του Μορέως:

επεί η λιζία που γίνεται, φιλιούνται εις το στόμα,
κ' έγινε λίζιος άνθρωπος του Αυτοκράτορος της Πόλης,
και του εποίησε ομάτζιο,
τον τόπον όπου εκέρδισεν με το σπαθί του, να τον κρατεί από κείνον,
να τον υποκρατεί από τον Αυτοκράτορα,

κ' ένι το πράγμα επίκοινον αμφότερων των δύο,
ούτως χρεωστεί ο Αυτοκράτορας την πίστιν προς τον λίζιον,
ωσάν ο λίζιος προς αυτόν,
κ' αν χρήζη τα φουσσάτα του ομοίως και το κορμί του
όταν ορίζει και χρειαστεί να ένι εις ορισμόν του.

Συνάπτουν λοιπόν λιζία, ο Δούκας γίνεται *λίζιος* του Αυτοκράτορα, από την φράγκικη έκφραση homme lige (άνθρωπος ελεύθερος), ελεύθερος μεν αλλά άνθρωπός του, αφού του *ποιούσεν ομάτζιο*, (humagium, από το homo: άνθρωπος), με λίγα λόγια ένα είδος ημιανεξάρτητου άρχοντα υποκείμενου σε έναν ανώτατο άρχοντα.

Ο Σανούδος συνεπώς βρίσκεται υπό την επικυριαρχία του Αυτοκράτορα και όχι της Βενετίας, και κάθε φορά που πέθαινε ένας από τους δύο, ο κυρίαρχος ή ο κυριαρχούμενος, η διαδικασία επαναλαμβανόταν με το διάδοχό του. Έτσι, μεταξύ των ετών 1227-1240, ο Δούκας του Αρχιπελάγους Άγγελος Σανούδος *εποίησεν ομάτζιο* διαδοχικά σε τρεις Αυτοκράτορες, τον Ροβέρτο, τον Ιωάννη και τον Βαλδουΐνο Β'. Όταν δε περί τα μέσα του αιώνα (στα 1240-1244 κατά τον ή στα 1250-1255), ο Αυτοκράτορας Βαλδουΐνος Β' παραχώρησε στον Πρίγκιπα της Αχαΐας το δικαίωμα να ασκεί την εν ονόματί του επικυριαρχία επί του Δουκάτου του Αιγαίου, δηλαδή δημιούργησε μια ενδιάμεση λιζία, κατά την οποία ο μεν Δούκας *ποιούσε ομάτζιο* στον Πρίγκιπα, και κείνος με τη σειρά του στον Αυτοκράτορα, η ήδη υπάρχουσα τάση μη δέσμευσης των Σανούδων έναντι της Βενετίας ενισχύθηκε περαιτέρω.

Το ότι οι Δούκες του Αιγαίου δεν τα βίωναν όλα αυτά ως δευτερεύουσες τυπικότητες, αλλά εννοούσαν να εκμεταλλεύονται αυτή την κατάσταση προς όφελός τους, φαίνεται από την υπόθεση της Άνδρου, μια αρκετά πολύπλοκη υπόθεση που δεν θα την αναλύσουμε τώρα. Η ουσία σε ό,τι μας αφορά είναι ότι, όταν το 1282 δημιουργήθηκε μια αντιδικία περί την Άνδρο, μεταξύ των παρουσιαζομένων ως κληρονόμων του Δάνδολου αφενός, και των Σανούδων αφετέρου, ο Δόγης της Βενετίας επιχείρησε να παρέμβει και κάλεσε τους αντίδικους να παρουσιαστούν στη Βενετία προκειμένου να αποδείξουν τα δικαιώματά τους. Τότε, ο Δούκας Μάρκος Β' Σανούδος έστειλε μία επιστολή, με την οποία αρνιόταν ευγενικά να λογοδοτήσει στη Βενετία, υπενθυμίζοντας ότι το Δουκάτο το έχει από τον Αυτοκράτορα και όχι από τον Δόγη της Βενετίας. Και πράγματι, η Άνδρος έμεινε υπό την κυριαρχία των Σανούδων, έναντι κάποιας αποζημίωσης. Όταν μάλιστα, το 1267, ο έκπτωτος μεν πλέον -η Κωνσταντινούπολη είχε ήδη ανακαταληφθεί από τους Παλαιολόγους το 1261- αλλά τιτουλάριος Αυτοκράτορας Βαλδουΐνος Β' παραχώρησε στον ισχυρότατο Βασιλέα της Σικελίας Κάρολο ντ' Ανζού (d'Anjou) την επικυριαρχία επί του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και, μέσω αυτού, επί των νήσων του Αρχιπελάγους, οι Σανούδοι είδαν να ενισχύεται περαιτέρω το περιθώριο ανεξαρτησίας των κινήσεών τους έναντι της Βενετίας.

Αργότερα βέβαια, τον 14ο αιώνα, όταν οι κενοί αυτοί τίτλοι, του λατίνου Αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης και του Πρίγκιπα της Αχαΐας, έπαψαν να ενδιαφέρουν τους ισχυρούς Ευρωπαίους μονάρχες, και κοσμούσαν απλώς τα επιστολόχαρτα δευτερευόντων επαρχιακών αριστοκρατών, ενώ παράλληλα ο συσχετισμός των δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή είχε τελείως αλλάξει, οι συνεχείς παρεμβάσεις της Βενετίας, που βρισκόταν στο απόγειο της δύναμής της, οδήγησαν στην de facto, αλλά όχι πάντοτε και de jure, ενσωμάτωση του Αιγαίου στο στρατιωτικό και εμπορικό σύστημα της Βενετίας.

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΙΝΤΕΡΜΕΔΙΟ

Αναφερθήκαμε προηγουμένως παρενθετικά σε ένα γεγονός υψίστης σημασίας, που ήταν η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Παλαιολόγους το 1261. Αυτό το γεγονός ήδη σήμαινε μεγάλες ανακατατάξεις στο συσχετισμό δυνάμεων στην περιοχή. Οι ανακατατάξεις αυτές δεν άργησαν να φανούν και στις

Κυκλάδες, όταν στα 1278 με 1280 έκανε την εμφάνισή του εκεί ο βερονέζος κουρσάρος Λικάριος (Licario), ο οποίος βρισκόταν από το 1271 στην υπηρεσία των Παλαιολόγων και είχε λάβει από τον Αυτοκράτορα Μιχαήλ τον τίτλο του Μεγαδούκα (Αρχιναύαρχου του Βυζαντινού Στόλου), και κατέλαβε ορισμένα από τα νησιά: τη Σέριφο, τη Σίφνο, την Αμοργό, την Κέα, τη Σαντορίνη και την Ιο. Λίγα χρόνια αργότερα ξεσπά ο Ελληνοβενετικός πόλεμος που κράτησε από το 1296 ως το 1302. Στη διάρκεια αυτού του πολέμου, η Βενετία, περισσότερο μοντέρνα από τις άλλες δυνάμεις της εποχής της και με εμπιστοσύνη ήδη στην ιδιωτική πρωτοβουλία, κάλεσε και πάλι τους υπηκόους της να κινητοποιηθούν και ιδιωτικώς, αρματώνοντας καράβια και ανθρώπους εναντίον του εχθρού.

Στο περιθώριο αυτών των πολεμικών επιχειρήσεων, συντάχθηκε και ένα ντοκουμέντο, δευτερεύον μεν ως προς την γενική μακροσκοπική εικόνα, αλλά πολύ χαρακτηριστικό ως προς την όλη ατμόσφαιρα της εποχής: Ο διάδοχος τότε και μελλοντικός Δούκας του Αρχιπελάγους Γουλιέλμος Σανούδος ανέθεσε, βάσει συμβολαίου, στον ανκονέζο καπετάνιο Marcelliano Ferrante να καταλάβει για λογαριασμό του πρώτου τη Σαντορίνη, που ανήκε πρωτύτερα στο Δουκάτο και την είχαν, όπως είδαμε, πάρει πίσω οι Βυζαντινοί. Καλά ως εδώ, ας πούμε. Το ενδιαφέρον είναι η πληρωμή που προβλεπόταν στο συμβόλαιο: ελλείψει ρευστού, ο μελλοντικός Δούκας αντάμοιβε τον κουρσάρο με το ελεύθερο πέντε ημερών λεηλασίας των αγαπημένων του υπηκόων και κατοίκων του νησιού μόλις θα το *απελευθέρωνε*. Το έγγραφο είχε συναφθεί ενώπιον συμβολαιογράφου στην Κρήτη με όλους τους τύπους.

Η ΝΕΑ ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ

Ο Ελληνοβενετικός πόλεμος τελείωσε και υπογράφτηκε το 1302 η σχετική συνθήκη, η οποία, μεταξύ των άλλων, υποχρέωνε τη Βενετία να επιστρέψει στο Βυζάντιο τα νησιά που κατακτήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου πλην τεσσάρων, τα οποία είχαν καταληφθεί από Βενετούς υπηκόους, οι οποίοι είχαν ανταποκριθεί στο προαναφερόμενο κάλεσμα του Δόγη και είχαν κινητοποιηθεί κατ' ιδίαν εναντίον του εχθρού. Τα τέσσερα αυτά νησιά ήταν η Αμοργός, η Κέα, η Σέριφος και η Σαντορίνη:

1. Τη μεν Αμοργό είχε καταλάβει ο Ιωάννης Γκίζι (Giovanni Ghisi) από την Κρήτη, με τους γιούς του.
2. Οι Φρειδερίκος Τζουστινιάνι (Federigo Giustiniani), Βαρθολομαίος Μικιέλ (Bartolomeo Michiel) και Γεώργιος Γκίζι (γιος του Αυθέντη Βαρθολομαίου Τήνου και Μυκόνου) είχαν καταλάβει την Τζια και τη Σέριφο.
3. Ο Ιάκωβος Μπαρότσι (Giacomo Barozzi) είχε προλάβει να καταλάβει τη Σαντορίνη πριν από τον ανκονέζο καπετάνιο του προαναφερθέντος συμβολαίου.

Πρώτη παρατήρηση: Βλέπουμε σε αυτά τα νησιά να εμφανίζονται, για πρώτη φορά σε επίσημα ντοκουμέντα της εποχής, τα επώνυμα των διαφόρων Λατίνων αυθεντών που παρουσιάζονται στην ιστοριογραφία ότι τα κατείχαν εξαρχής, έναν αιώνα νωρίτερα. Ίσως λοιπόν - είναι μια υπόθεση εργασίας- οι μεταγενέστεροι χρονογράφοι παρασύρθηκαν από αυτή την κατοπινή σύνδεση των επωνύμων αυτών με αυτά τα νησιά το 1302, και έκαναν μια προβολή αυτής της σύνδεσης στο 1207. Αυτό έχει ανάγκη από περαιτέρω έρευνα.

Το δεύτερο ζήτημα που τίθεται είναι σε ποιόν επικυριάρχο ανήκαν πλέον αυτά τα νησιά. Ας ξεκινήσουμε από τα εύκολα.

Είδαμε ότι τη Σαντορίνη ετοιμάζονταν να την ανακαταλάβουν οι Σανούδοι, αλλά τους πρόλαβε ο Μπαρότσι που κινήθηκε με την προτροπή της Βενετίας. Από το σημείο εκείνο ξεκίνησε μια μακρόχρονη αντιδικία μεταξύ τους για την αυθεντία του νησιού. Η Βενετία παρενέβη υπέρ του Μπαρότσι και κάλεσε τον Σανούδο να παρουσιάσει τους τίτλους του (1325). Φαίνεται ότι τελικά ο Μπαρότσι κατάφερε να κρατήσει το νησί ως το θάνατο του, κατόπιν όμως οι Σανούδοι το κατέλαβαν, φυλακίζοντας μάλιστα τους διαδόχους του και προκαλώντας τις έντονες διαμαρτυρίες και απειλές εκ μέρους της Βενετίας (1335). Αυτά ως προς τη Σαντορίνη.

Την Αμοργό όπως είπαμε την κατέλαβε ο Ιωάννης Γκίζι, αλλά λίγο αργότερα (1305-1309 περίπου) ο Δομένικος Σκιάβος (Domenico Schiavo), κυβερνώντας τις γαλέρες του Σανούδου, την κυρίευσε, εν ονόματι του Δούκα του Αιγαίου, εκδιώκοντας τον Μάρκο Γκίζι, γιο του Ιωάννη, που κατέφυγε στη Βενετία ζητώντας δικαίωση. Ο Δόγης της Βενετίας κάλεσε τον Σανούδο να επιστρέψει την Αμοργό στον, κατά τη γνώμη του, νόμιμο αυθέντη της, εκτός αν μπορέσει, μέσα σε έξι μήνες, να αποδείξει στα βενετικά δικαστήρια, τα δικαιώματά του επί της Αμοργού. Ο Δούκας του Αιγαίου, και στη περίπτωση αυτή, θεώρησε ότι η υπόθεση δεν ανήκε στη δικαιοδοσία του Δόγη, και κατόπιν τούτου, (το 1312), οι βενετικές αρχές διέταξαν την απαγόρευση εισόδου του Δούκα του Αρχιπελάγους και όλων των υπηκόων του στα βενετικά εδάφη και την κατάσχεση των περιουσιακών τους στοιχείων, έως ότου επιστραφεί η Αμοργός στους Γκίζι. Οι Σανούδοι προχώρησαν φυλακίζοντας το 1331 στην Αμοργό τον Φίλιππο Γκίζι, παρά τις διαμαρτυρίες της Βενετίας. Σαράντα χρόνια αργότερα οι υποθέσεις αυτές τραβούσαν σε μάκρος, όπως προκύπτει από το γεγονός ότι, όταν ξέσπασε ο Βενετογενοβέζικος πόλεμος του 1350-1355 και ο Δούκας του Αρχιπελάγους Ιωάννης Σανούδος έστειλε τις γαλέρες του να πολεμήσουν στο πλευρό των Βενετών κατά των Γενοβέζων, αποφασίστηκε το 1352 από τις βενετικές αρχές η προσωρινή άρση της εξορίας που έχει επιβληθεί στους Δούκες για τις υποθέσεις των Ghisi της Αμοργού και των Barozzi της Σαντορίνης. Τελικώς, σε ό,τι αφορά την Αμοργό οι Σανούδοι, μετά τις αλλεπάλληλες παρεμβάσεις της Βενετίας, συμφώνησαν να αποδώσουν, το 1358, στους εγγονούς πλέον του Γκίζι, το νησί αλλά ως φέουδο του Δουκάτου του Αιγαίου.

Κατά ειρωνεία όμως της ιστορίας, ο προστατευόμενος της Βενετίας νέος αυθέντης της Αμοργού Ιωάννης Γκίζι, έλαβε μέρος, πέντε χρόνια αργότερα, στην επανάσταση της Κρήτης του 1363 κατά της κεντρικής βενετικής εξουσίας, στην περίφημη επανάσταση του Αγίου Τίτου. Αποτέλεσμα της πράξης του αυτής υπήρξε ο αποκεφαλισμός του, ενώ η Αμοργός, το φέουδο του *προδότη* κατελήφθη εν ονόματι της Βενετίας. Αλλά το 1367 ο δυναμικός νέος Δούκας του Αιγαίου Νικόλαος Β' Σανούδος (1364-1371) ο επιλεγόμενος Σπετζαμπάντα (Spezzabanda: Κατακερματιστής), καταλαμβάνει την Αμοργό, θεωρώντας την ως αδέσποτο φέουδο του Δουκάτου, και εκδιώκει τις βενετικές αρχές. Αμέσως η Βενετία αντιδρά (1368) και καλεί τον Δούκα να επιστρέψει εντός τριών ημερών το νησί, δίνοντας αφετέρου εντολή στις βενετικές αρχές της Κρήτης να ενσωματώσουν αμέσως το 1/4 της Αμοργού στην άμεση βενετική επικράτεια και να αποφασίσουν περί της τύχης των υπολοίπων 3/4, αφού ακούσουν και τους τυχόν κληρονόμους του Γκίζι.

Σε ό,τι αφορά τώρα τις περιπτώσεις της Τζιας και της Σερίφου, είπαμε προηγουμένως ότι τις κατέλαβαν από κοινού με οργανωμένη στρατιωτικοναυτική επιχείρηση, οι Φρειδερίκος Τζουστινιάνι, Βαρθολομαίος Μικιέλ και ο γιος του Βαρθολομαίου της Τήνου Γεώργιος Γκίζι. Για τα νησιά αυτά διαθέτουμε ορισμένα σημαντικά ντοκουμέντα:

1. Δύο χρόνια μετά την οριστικοποίηση της κατοχής τους, το 1304, οι Τζουστινιάνι και Μικιέλ προσέφυγαν στο Βενετό Βαΐλο της Χαλκίδας και κατόπιν στο Δόγη της Βενετίας, κατά του Γκίζι, με την κατηγορία ότι κατείχε μεγαλύτερο τμήμα -συγκεκριμένα τα 2/4- της Κέας και της Σερίφου, απ' όσο του αναλογούσε βάσει του αρχικού μεταξύ τους συμβολαίου. Βλέπουμε ότι δεν προσφεύγουν στον Δούκα του Αιγαίου, όπως θα ήταν φυσικό, αν τα νησιά αυτά ανήκαν στο Δουκάτο.

2. Το 1328, οι Γκίζι πωλούν στο γαμπρό τους Ρογήρο Πρεμαρίνο (Ruggiero Premarino) τη μισή Τζια που είχαν στην κατοχή τους. Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1349, οι γιοι του τελευταίου, πωλούν τα μερίδιά τους στον αδελφό τους Μάρκο Πρεμαρίνο. Μαθαίνοντάς το η Βενετική Σύγκλητος, διατάσσει τον Βαΐλο της Χαλκίδας να τους επιβάλλει κατ' αρχήν την καταβολή των χρεωστούμενων κυριαρχικών δικαιωμάτων (regalia), και επισημαίνει ότι, κατά τα λοιπά, η πώληση της νήσου πρέπει να γίνει υπό τους ίδιους όρους που γίνονται και οι αγοραπωλησίες ιδιοκτησιών που βρίσκονται στην Εύβοια.

3. Όταν, το 1350, στη διάρκεια του Βενετογενοβέζικου πολέμου, ο Ζαννίνος Μπραγαδίνος (Zannino Bragadin), κληρονόμος της Κυράς της Σερίφου, χήρας του Ντανιέλε Μπραγαδίνου, κόρης του Γεώργιου Γκίζι, φέρεται αγνοούμενος, το φέουδό του παραχωρείται σε κάποιον άλλο. Αλλά δυό χρόνια αργότερα ο

Ζαννίνος εμφανίζεται ζωντανός και τότε η Βενετική Σύγκλητος διατάσσει τον Βαΐλο της Χαλκίδας να φροντίσει ώστε ο νέος κάτοχος να παραδώσει το φέουδο της Σερίφου στο νόμιμο διάδοχο.

Οι μαρτυρίες αυτές μας οδηγούν αβίαστα στην εκτίμηση ότι η Κέα και η Σέριφος, μετά το 1302, επικυριαρχούνται ευθέως από την Βενετία, και δεν έχουν καμμία εξάρτηση από το Δουκάτο του Αιγαίου. Το ερώτημα είναι αν είχαν ποτέ. Πέραν του γεγονότος ότι, όπως είδαμε, δεν αναφέρονται στις αρχικές πηγές που περιγράφουν την κατάκτηση του 1207, αλλά ούτε και στον υπόλοιπο 13ο αιώνα, υπάρχει και μια ακόμη ισχυρή ένδειξη ex silentio: είδαμε πόσο αποφασιστικά οι Δούκες του Αιγαίου πάλεψαν εναντίον των νέων κυριάρχων της Σαντορίνης και της Αμοργού, διεκδικώντας τες πίσω και αψηφώντας τις βενετικές απειλές και καταδίκες επί 40 χρόνια. Δεν νομίζω ότι θα τους εμπόδιζε κάτι να προσθέσουν στις διεκδικήσεις τους τη Τζια και τη Σέριφο, αν είχαν τη παραμικρή συνείδηση ότι νομίμως-με τη φεουδαλική έννοια του όρου- ανήκαν στον χώρο της επικυριαρχίας τους στο παρελθόν.

Στα 1390 λαμβάνει χώρα ένα επιπρόθετο γεγονός που αλλάζει τις συνθήκες στο χώρο των Κυκλάδων. Πεθαίνοντας χωρίς απογόνους ο τελευταίος των Γκίζι, Αυθέντης Τήνου και Μυκόνου και του ενός τρίτου της Εύβοιας, καθιστά κληρονόμο των κτήσεών του τη Βενετία.

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΣΑΝΟΥΔΟΥΣ ΣΤΟΥΣ ΚΡΙΣΠΙ

Αλλά το γεγονός που σφράγισε πολιτικά την τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα στις Κυκλάδες, είναι η ανατροπή της δυναστείας των Σανούδων, που επί 180 χρόνια ηγεμόνευαν στο Δουκάτο του Αιγαίου, και η αντικατάστασή τους από τους Κρίσπι, που θα μείνουν στη θέση τους για τα επόμενα 180 χρόνια, ως την τουρκική κατάκτηση.

Η μεταβολή αυτή συντελέστηκε μέσω ενός ανακτορικού πραξικοπήματος κλασικού τύπου: το 1383 ο Φραγκίσκος Κρίσπο, γαμπρός των Σανούδων, δολοφόνησε τον ανηψιό του Δούκα Νικόλαο Γ' Σανούδο και κατέλαβε την εξουσία (1383-1397). Απέναντι σε αυτό το γεγονός η Βενετία απέφυγε να παρέμβει άμεσα, επιφυλασσόμενη να εκμεταλλευθεί την κατάσταση στο μέλλον, υπό το πρόσχημα της διαιτησίας μεταξύ των Κρίσπι αφενός, και αφετέρου της τελευταίας των Σανούδων και των απογόνων της, οι οποίοι ανήκαν στην οικογένεια Σομμαρίπα, δεδομένου ότι η Μαρία Σανούδου, νόμιμη διάδοχος και ετεροθαλής αδελφή του τελευταίου Δούκα, είχε παντρευτεί τον Γασπάρ Σομμαρίπα.

Ήδη βρισκόμαστε στις αρχές του 15ου αιώνα και έχουμε πλέον μπει στη φάση που οι άλλοτε νόμιμοι επικυρίαρχοι του Αιγαίου, Αυτοκράτορες και Πρίγκιπες, πέραν του ότι δεν ελέγχουν ούτε σπιθαμή πραγματικού εδάφους στην Ανατολή (το 1429 παραδίδεται στους Βυζαντινούς και η Χαλανδρίτσα), δεν έχουν καν τον δυναμισμό των Βασιλέων της Νεάπολης, ώστε να δημιουργήσουν μια, εκ του μακρόθεν έστω, επίφαση επικυριαρχίας. Η Πελοπόννησος ελέγχεται από τους Βυζαντινούς, εκτός από τη Μεθώνη, την Κορώνη, το Άργος και το Ναύπλιο, που αποτελούν βενετικές κτήσεις, όπως και η Εύβοια.

Στις Κυκλάδες ειδικότερα, η Βενετία ελέγχει ήδη, όπως είδαμε, την Κέα, τη Σέριφο, την Τήνο, τη Μύκονο, και τμήμα της Αμοργού. Είναι συνεπώς πλέον η μόνη λατινική δύναμη που μπορεί να προσφέρει πειστική προστασία στους Λατίνους του Δουκάτου και αυτό κάνει. Περνάμε εν ολίγοις πλέον σε ένα καθεστώς προτεκτοράτου της Βενετίας επί του Δουκάτου του Αιγαίου, όχι βέβαια χωρίς προστριβές, όπως θα δούμε. Εκτός από τους παραπάνω ρεαλιστικούς λόγους, το περιθώριο επέμβασης προσφέρεται στη Βενετία και από τους ίδιους τους φεουδάρχες των Κυκλάδων, κρατούντες ή διεκδικητές, οι οποίοι επιδιώκουν στις διαμάχες τους την υποστήριξή της. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα:

Όταν το 1418 πεθαίνει στη Φερράρα, όπου βρισκόταν, ο Δούκας του Αρχιπελάγους Ιάκωβος Κρίσπο, ο ένας του αδελφός Ιωάννης, που βρέθηκε επί τόπου, ζητά από τη Βενετία να τον υποστηρίξει στη διεκδίκηση του δουκικού θρόνου εναντίον του δεύτερου αδελφού Νικόλαου, που βρισκόταν στη Νάξο και ασκούσε

ήδη την αντιβασιλεία. Σε επίσημη συνεδρίαση, η Βενετική Σύγκλητος εξετάζει τα εξής εναλλακτικά σενάρια:

1. Να σταλεί μια γαλέρα στη Νάξο με τον Ιωάννη, συνοδευόμενο από ένα βενετό απεσταλμένο, ο οποίος φθάνοντας, αφού υποβάλλει τα συλλυπητήριά του, να δηλώσει ότι καταλαμβάνει το Κάστρο της Νάξου και το Δουκάτο εν ονόματι της Μαρίας Σανούδου και της κόρης της

2. Να σταλεί μια γαλέρα στη Νάξο με τον Ιωάννη, και να τον επιβάλλει ως Δούκα, δεδομένου ότι ο αδελφός του Νικόλαος δεν εθεωρείτο επαρκώς αφοσιωμένος στη Βενετία, καθώς μάλιστα έχει νυμφευθεί Γενοβέζα.

Εν τέλει όμως οι μήνες περνούν και οι Κρίσπι που βρίσκονται στο Δουκάτο (Νικόλαος, Μάρκος και Γουλιέλμος) έχουν πλέον πληροφορηθεί το θάνατο του αδελφού τους και έχουν ήδη λάβει τα μέτρα τους, οπότε η Σύγκλητος διατάσσει να οδηγηθεί απλώς ο Ιωάννης πίσω στις Κυκλάδες και ο βενετός καπετάνιος να αρκεστεί στη διαβεβαίωση ότι η Γαληνότατη Δημοκρατία προτίθεται να συνυπάρξει φιλικά με τους Κρίσπι. Τελικά βέβαια, υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες, Δούκας στέφεται ο προστατευόμενος της Βενετίας Ιωάννης.

Στη διάρκεια του 15ου αιώνα τίθεται ξανά το ζήτημα της Άνδρου. Ο Δούκας Ιωάννης Β' Κρίσπο χρωστούσε χρήματα στην κόρη της Μαρίας Σανούδου και η βενετική κυβέρνηση της Κρήτης δέσμευσε, το 1434, έναντι αυτού του χρέους, εμπορεύματα που ανήκαν στον αυθέντη της Άνδρου. Η Βενετική Σύγκλητος αποφάσισε ότι κακώς έγινε αυτό, δεδομένου ότι κατά τη γνώμη της, ο αυθέντης της Άνδρου, Ανδρέας Ζένο (Zeno), δεν είναι υπήκοος του Δούκα του Αρχιπελάγους αλλά Βενετός πολίτης, και διέταξε να του επιστραφούν τα εμπορεύματα. Παρεμβαίνει με τη σειρά του, διαμαρτυρόμενος, ο Δούκας και, όχι μόνο απαιτεί από τον Ζένο να εμφανίσει τους τίτλους του επί της Ανδρου, αλλά εκμεταλλευόμενος τον θάνατό του, καταλαμβάνει (1437) την Άνδρο και φυλακίζει τη χήρα του. Η Βενετική Σύγκλητος θεωρεί ότι αυτό αποτελεί περιφρόνηση της Βενετίας και η όλη υπόθεση οδηγεί στην προσωρινή κατοχή της Άνδρου από τη Βενετία. Τελικώς η Ανδρος, με απόφαση των βενετικών δικαστηρίων παραχωρήθηκε στο γιό της Μαρίας Σανούδου Κρουσίνο Σομμαρίπα, που έλαβε το παραχωρητήριο από τα χέρια του Δόγη (1437). Ετσι, ενώ οι Κρίσπι διαφεντεύουν το Δουκάτο, οι Σομμαρίπα, νόμιμοι διάδοχοι των Σανούδων, δημιουργούν μια ξεχωριστή ενότητα με την Πάρο, την Αντίπαρο και την Άνδρο.

Έχει όμως ενδιαφέρον το σκεπτικό που επικαλείται η Βενετία σε όλες αυτές τις παρεμβάσεις: τονίζει πάντα ότι η Γαληνοτάτη Δημοκρατία δεν επιδιώκει να κυριεύσει το άλφα ή το βήτα νησί, αλλά επιθυμεί απλώς να ασκήσει το διαιτητικό της δικαίωμα και την υψηλή δικαιοδοσία της εφ' όλων των διενέξεων που προκύπτουν μεταξύ των Βενετών του Αρχιπελάγους. Η παρεμβατική αυτή πολιτική φθάνει στο αποκορύφωμά της στα τέλη του 15ου αιώνα, όταν πλέον η επερχόμενη οθωμανική καταιγίδα δεν αφήνει περιθώρια δισταγμών: όταν το 1494 πεθαίνει ο Δούκας Ιωάννης Γ' Κρίσπο αφήνοντας ένα εντεκάχρονο παιδί για διάδοχο, ο βενετικός στόλος καταπλέει στην Νάξο και θέτει το Δουκάτο υπό τη διοίκηση Βενετού Κυβερνήτου (Gubernator) ως την ενηλικίωση του διαδόχου, το 1500.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΠΙΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΙΩΣΗΦ ΝΑΖΙ

Ήδη, από το 1463, έχουμε εισέλθει στην περίοδο των αλλεπαλλήλων Βενετο-τουρκικών πολέμων. Ο τρίτος κατά σειρά ξεσπά το 1537 και, με την έναρξή του, ο οθωμανικός στόλος, υπό τον Καπουδάν Πασά Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσσα κάνει την εμφάνισή του στις Κυκλάδες και καταλαμβάνει διαδοχικά τη Σύρο, τη Σέριφο, την Ιο, την Ανάφη, την Πάρο, την Αντίπαρο και την ίδια τη Νάξο. Μόνον ο Αυθέντης της Πάρου Βερνάρδος Σαγκρέντο (Bernardo Sagredo, σύζυγος της Σεσιλίας Σομμαρίπα) διανοήθηκε να προβάλει αντίσταση οχυρωμένος στο Κάστρο του Κέφαλου, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Ο Μπαρμπαρόσσα αρκέστηκε επί του παρόντος να καταστήσει τον Δούκα του Αρχιπελάγους Ιωάννη Δ' Κρίσπο φόρου υποτελή στο Σουλτάνο, έναντι 6.000 δουκάτων ετησίως.

Έτσι το Δουκάτο περιέρχεται υπό τον τρίτο κατά σειρά και πλέον παρεμβατικό επικυρίαρχο της ιστορίας του. Η πρώτη φάση αυτής της περιόδου διαρκεί μια 30ετία, ως το 1566, οπότε ο Σουλτάνος Σελίμ εκθρο-

νίζει τον τελευταίο των Κρίσπι, Ιάκωβο Δ' και παραχωρεί το Δουκάτο στον προστατευόμενό του Ισπανοεβραίο επιχειρηματία Ιωσήφ Νάζι, ο οποίος δεν προσήλθε ποτέ στο Δουκάτο του, αλλά το διοικούσε με τοποτηρητή, τον πορτογαλικής καταγωγής Φραγκίσκο Κορονέλλο.

Με το θάνατο του Νάζι το 1579, κατελύθη και το Δουκάτο του Αιγαίου, αν και έχει ενδιαφέρον ότι οι μετέπειτα κρατούντες τις Κυκλάδες στο όνομα του Σουλτάνου αξιωματούχοι, για αρκετά χρόνια χρησιμοποιούσαν ανάμικτους τίτλους που έφεραν τον απόηχο της μικρής φεουδαρχικής πολιτείας: Πράγματι, σε έγγραφο του 1580 αναφέρεται ο Σουλεϊμάν, *Μπέης του Δουκάτου της Νιξίας και Αυθέντης της Άνδρου*, ενώ το 1598, ο χριστιανός Ιωάννης Χωνιάτης υπογράφει ως *ελέω Θεού Δούκας Αξίας, Άνδρου και των Κυκλάδων και Βοεβόδας παντός Αιγαίου πελάγους*.

Ολοκληρώνοντας, θάθελα να πούμε δυο κουβέντες γι' αυτή την κυκλαδίτικη φεουδαρχία, το βίο και την πολιτεία της οποίας διατρέξαμε προηγουμένως. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές, το νησί της Νάξου είχε μοιραστεί τον καιρό της αρχικής κατάκτησης σε 56 φέουδα, που δίνει κατά μέσον όρο μιά έκταση 7,5 τετραγωνικών χιλιομέτρων ανά φέουδο. Αν και στην εκτίμηση αυτή περιλαμβάνεται βέβαια κάθε κάμπος, ραχούλα και βουνοκορφή του νησιού, πρόκειται οπωσδήποτε για μια αξιόλογη έκταση, εντούτοις αν υπολογίσει κανείς τις διαδοχικές κατατμήσεις που επακολούθησαν, πρέπει αρκετοί να βρέθηκαν στην πορεία με πολύ μικρότερες εκτάσεις. Βεβαίως και υπήρχαν ισχυροί φεουδάρχες, αυθέντες ολόκληρων νησιών, οι οποίοι έπαιρναν μέρος και στα ευρύτερα παιχνίδια εξουσίας όπως τα είδαμε. Υπήρχε όμως και μιά άλλη ομάδα *φεουδαρχών* αρκετά χαμηλότερου προφίλ. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα:

1. Το έτος 1438, ο Δούκας παραχωρεί στον Γιάννη Καλό, φέουδο τεσσάρων μουζουρίων, δηλαδή 8 περίπου στρεμμάτων, με την υποχρέωση να παραδίδει στον Δούκα ως φόρο υποτέλειας δύο λίτρες κερί κάθε Σεπτέμβρη.

2. Το έτος 1448, η Δούκισσα επιβεβαιώνει την παραχώρηση στο Στυλιανό Μαρμαρόπουλο, που ήταν μαραγκός στη γαλέρα του Δούκα, φέουδου έξι μουζουρίων, δηλαδή 12 περίπου στρεμμάτων, έναντι φόρου υποτέλειας δύο πουλερικών .

ΤΑ ΙΧΝΗ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΟΚΡΑΤΙΑΣ

Στη διάρκεια αυτών των τρισήμισι αιώνων, οι Κυκλάδες είχαν λοιπόν την ξεχωριστή μοίρα να βιώσουν αδιάκοπα ένα καθεστώς που, ενώ αποτελεί μια ολόκληρη φάση της Δυτικοευρωπαϊκής Ιστορίας, περιθωριακά μόνο και επεισοδιακά διασταυρώνεται με την ιστορία του Ελλαδικού χώρου: το καθεστώς της μεσαιωνικής φεουδαρχίας. Αποτελεί συνεπώς η περίπτωση των Κυκλάδων ιδανικό χώρο για τη μελέτη αυτού του φαινομένου.

Το ερώτημα που τίθεται είναι τί απόμεινε σήμερα άραγε από όλη αυτή την περίοδο; Ποιός είναι ο απόηχος από τους σιδερόφραχτους φεουδάρχες που ηγεμόνευαν, δολοπλοκούσαν και μάχονταν σ' αυτές τις ακτές του Αιγαίου πριν από 700 τόσα χρόνια; Από τις κληρονόμους που φυλακίζονταν στα Κάστρα, και από τις βενετσιάνικες γαλέρες που κατέφθαναν για να επέμβουν στη διακυβέρνηση του Δουκάτου ή ξανοίγονταν στ' άνοιχτά για να ναυμαχήσουν με τον βυζαντινό ή τον οθωμανικό στόλο; Ποιά είναι τα απτά ίχνη που άφησε αυτή η περίοδος γύρω μας, ίχνη που θα μπορούσαμε να τα χρησιμοποιήσουμε ως ερεθίσματα, για να κεντρίσουμε το ενδιαφέρον των μαθητών γι' αυτή τη σκοτεινή αλλά και γοητευτική περίοδο της ιστορίας μας; Θα αναφερθούμε εδώ επιτροχάδην σε τρία παραδείγματα, τα οικόσημα, τα κάστρα και τα τοπωνύμια.

Οικόσημα:

Πρώτα-πρώτα είναι τα σύμβολα. Κάθε σημαντικός φεουδάρχης διέθετε ένα σύμβολο, που δήλωνε την ταυτότητά του, σηματοδοτούσε την καταγωγή του, και σφράγιζε τις κτήσεις του. Αυτό το σύμβολο είναι το λεγόμενο οικόσημο. Στη Δυτική Ευρώπη, όπως είναι φυσικό, τα οικόσημα έχουν αναλυθεί και μελετηθεί σε βάθος

και πλάτος, αλλά στην Ελλάδα, όπως σημειώσαμε το όλο φαινόμενο είναι περιθωριακό και συνεπώς μάλλον παραμελημένο από τους μελετητές και σχεδόν άγνωστο στο κοινό. Όμως οι Κυκλάδες είναι διάσπαρτες από οικόσημα, στα Κάστρα, στις εκκλησίες, στα υπέρθυρα των σπιτιών, παντού. Συνεπώς έχει ενδιαφέρον να πούμε λίγα λόγια γι' αυτά, με στόχο να δώσουμε κάποιο νόημα στην καθημερινή εμπειρία της επαφής μαζί τους.

Η βάση ενός οικόσημου είναι ο θυρεός. Δεν υπάρχει οικόσημο χωρίς θυρεό, ενώ χωρίς τα λοιπά περιβάλλοντα στοιχεία που θα αναφέρουμε παρακάτω μπορεί να υπάρξει. Τί είναι όμως ο θυρεός; Απλούστατα είναι μια ιπποτική ασπίδα. Όταν οι σιδερόφραχτοι μεσαιωνικοί ιππότες πολεμούσαν, με το πρόσωπό τους καλυμμένο από το κράνος, δεν ξεχώριζαν εχθρούς και φίλους, καθώς δεν υπήρχαν τυποποιημένες στολές για κάθε στρατό. Παρουσιάστηκε λοιπόν η ανάγκη να υπάρχει κάποιο διακριτικό σημείο, που θα καθιστούσε τον κάθε ιππότη αναγνωρίσιμο, κι έτσι γεννήθηκε ο θυρεός, δηλαδή η διακόσμηση της ασπίδας με έντονα και χαρακτηριστικά χρώματα που θα ξεχώριζαν από μακριά. Αργότερα το σχέδιο τυποποιήθηκε και έγινε κληρονομικό, εκτός δε από την ίδια την ασπίδα, διακοσμούσε πλέον κάστρα, τάφους, σφραγίδες, κ.τ.λ.

Ένας θυρεός περιέχει κατ' αρχήν χρώματα. Τα βασικά χρώματα που χρησιμοποιούνταν ήταν τέσσερα: το μπλέ, το κόκκινο, το μαύρο και το πράσινο, στα οποία προστίθενται δύο ακόμη, τα λεγόμενα μέταλλα: ο χρυσός (χρυσαφί ή κίτρινο) και ο άργυρος (ασημί ή λευκό). Τα χρώματα αυτά κατανέμονται πάνω στο θυρεό βάσει λιγότερο ή περισσότερο πολύπλοκων υποδιαιρέσεων. Πάνω τώρα στα χρώματα τίθενται μερικές φορές διάφορα διακοσμητικά στοιχεία, από απλά γεωμετρικά σχήματα, μέχρι ζώα, άνθη, και ότι άλλο μπορείτε να φανταστείτε. Ο απλός τώρα θυρεός περιβάλλεται μερικές φορές, όχι πάντα, από διάφορα άλλα στοιχεία: συχνά τοποθετείται από επάνω ένα κράνος, ή κάποιο στέμμα ή και τα δύο, ανάλογα με την πραγματική ή την υποθετική ιδιότητα ή αξίωμα του φορέα του, ενώ από κάτω περιβάλλεται από δάφνες, την ταινία κάποιου παρασήμου, μια αποφθεγματική φράση κ.τ.λ. Ας δούμε όμως μερικά παραδείγματα από τις Κυκλάδες:

1. Οικόσημο των Σομμαρίπα (Sommaripa). Διασώζεται ξυλόγλυπτο και έγχρωμο στο εσωτερικό της κυρίας εισόδου της καθολικής μητρόπολης Νάξου. Είναι ένας ωοειδής θυρεός με τρεις χρυσές ζώνες σε μπλέ πεδίο και πάνω ένας όρθιος χρυσός λέοντας. Πάνω από το θυρεό υπάρχει κράνος στολισμένο με λεοντοκεφαλή και δύο κέρατα. Όπως είδαμε, οι Σομμαρίπα είχαν συνδεθεί μέσω γάμων με τους Δούκες Σανούδους από το 1390 και διετέλεσαν αυθέντες Πάρου, Αντιπάρου και Άνδρου ως το 1566. Αλλά απόγονοί τους υπάρχουν στη Νάξο μέχρι και σήμερα. Το έγχρωμο αυτό οικόσημο είναι από τα σπανιότερα. Τα γλυπτά συνήθως οικόσημα που συναντάμε σε κάστρα, σπίτια κ.τ.λ. είναι χωρίς χρώμα βέβαια, κάτι που δεν μας επιτρέπει να τα φανταστούμε εύκολα, αν δεν τα ξέρουμε από άλλη πηγή. Ας μη ξεχνάμε ότι και το απλούστερο οικόσημο αφήνει περιθώριο 26 χρωματικών συνδυασμών.

2. Το οικόσημο των Μπαρότσι (Barozzi), βρέθηκε ανάγλυφο σε τάφο, επίσης στην καθολική μητρόπολη Νάξου. Είναι ενας ωοειδής θυρεός, πολύ απλός, με μπλε ταινία σε ασημένιο πεδίο. Στον τάφο υπάρχει η επιγραφή: NOBILIS DOMINI BERNARDI BAROZZI A D 1742 MR I, δηλαδή *Ευγενούς Κυρίου Βερνάρδου Μπαρότσι, Σ(ωτηρίου) Έ(τους) 1742, Μ(α)ρ(τίου) 1.* Πρόκειται πιθανότατα γιά απόγονο των άλλοτε (1303-1335) αυθεντών της Σαντορίνης.

3. Ένα οικόσημο των Γκριμάλντι (Grimaldi) απαντά ανάγλυφο και αυτό σε τάφο μέσα στην καθολική μητρόπολη Νάξου. Πρόκειται για ένα αρκετά περίπλοκο οικόσημο, με τον θυρεό χωρισμένο σε δύο μέρη: επάνω υπάρχει ένας μαύρος εστεμμένος αετός σε χρυσό πεδίο, ενώ κάτω διακρίνονται ασημένιοι και κόκκινοι ρόμβοι. Πάνω από το θυρεό υπάρχει στέμμα. Οι Γκριμάλντι δεν ήταν αυθέντες κάποιου νησιού συνολικά, ανήκαν όμως στους σημαντικούς φεουδάρχες της Νάξου.

Κάστρα

Ένα άλλο σημαντικό ίχνος της μεσαιωνικής ιστορίας στις Κυκλάδες είναι τα Κάστρα. Ορισμένα ήταν πραγματικά Κάστρα κλασσικού τύπου, όπως το Κάστρο της Νάξου, το κτίσιμο του οποίου αποδίδεται στο θεμελιωτή του Δουκάτου, Μάρκο Σανούδο, άρα τοποθετείται στον 13ο αιώνα. Είχε ισχυρά τείχη,

Εικ. 3 Το κάστρο της Νάξου (Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Συμβολή στη μελέτη των οχυρωμένων μεσαιωνικών οικισμών του Αιγαίου*, Αθήνα 1978, 95).

ενισχυμένα με πύργους, δώδεκα σύμφωνα με ορισμένες πηγές, πέντε από τους οποίους εντοπίζονται και σήμερα. Στο Κάστρο αυτό εκτός από τους Δούκες, κατοικούσαν και οι σημαντικοί φεουδάρχες της Νάξου, τα οικόσημα των οποίων κοσμούν ακόμη δεκάδες σπίτια του Κάστρου- όπως αυτό το οικόσημο των Sommaripa, παρόμοιο μ' αυτό που είδαμε πρωτύτερα, όπως διασώζεται εντοιχισμένο σε σπίτι στο Κάστρο της Νάξου- και θα μπορούσε κανείς να τα χρησιμοποιήσει ως ερεθίσματα, αναθέτοντας λόγου χάριν τη φωτογράφησή τους ή τη σχεδιαστική αποτύπωσή τους. Από τα ίδια τα τείχη σώζονται μικρά μόνο τμήματα και ορισμένα από αυτά βρίσκονται στα υπόγεια σημερινών σπιτιών. Και εδώ πιστεύω ότι η αναζήτησή και η αποτύπωσή τους, θα μπορούσε να αποτελέσει μια ενδιαφέρουσα περιπέτεια (Εικ. 3).

Ένα άλλο Κάστρο, που αποτελεί παραλλαγή του προηγουμένου, είναι το Κάστρο της Σίφνου. Είναι κτισμένο στην κορυφή ενός υψηλού και απότομου λόφου πάνω από τη θάλασσα. Στον παλιότερο πυρήνα του Κάστρου έχει εντοπιστεί μια οκτάγωνη στήλη που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στο κάτω της μέρος υπάρχει η εξής επιγραφή: m: ccc: lxv: yanulu de: coron, δηλαδή: *1365 Γιανούλου ντε Κορόν*. Πρόκειται για τον Ιωάννη ντα Κορόνια, τον Ισπανικής καταγωγής ευγενή που διετέλεσε Αυθέντης της Σίφνου μεταξύ των ετών 1364-1387. Στην ίδια οκτάγωνη στήλη, πάνω από την επιγραφή των Da Corogna, βρίσκεται οικόσημο που συνοδεύεται από την χρονολογία M. CCCC[...] - το άκρο είναι φθαρμένο- και τα αρχικά N και G. Η χρονολογία είναι λοιπόν 14[..], και τα αρχικά υποδηλώνουν τον Νικολό Γκοτζαδίνι, που έγινε πράγματι Αυθέντης της Σίφνου το 1456, αφού παντρεύτηκε την κληρονόμο του φεούδου Μαριέττα ντα Κορόνια. Ο θυρεός των Γκοτζαδίνι καθεαυτός είναι απλός, με μια ταινία στη μέση. Αλλά επάνω από το θυρεό υπάρχει γυναικεία μορφή που κρατά ταινία, ενώ από κάτω υπάρχουν τρία κρόσσια. Θέτοντας έτσι τα δικά του σύμβολα στο ίδιο σημείο που τα είχαν χαράξει οι προκάτοχοι ντα Κορόνια, ο Γκοτζαδίνι επισφραγίζει τη νόμιμη διαδοχή του στην Αυθεντία. Παράλληλα η αρχική επιγραφή του ντα Κορόνια παρέχει μια ισχυρή ένδειξη ότι το Κάστρο υπήρχε τουλάχιστον στα μέσα του 14ου αιώνα. Τον βασικό πυρήνα περιβάλλει μια δεύτερη οχύρωση. Όλα σχεδόν τα τείχη είναι σήμερα αρκετά αλλοιωμένα, καθώς έχουν κτιστεί σπίτια που ακουμπούν πάνω τους, έχουν ανοιχτεί περάσματα κ.τ.λ. Και εδώ θα μπορούσε να σταθεί αυτό αφορμή για τοπικές ανιχνεύσεις (εικ. 4, 5).

Ένα Κάστρο τέλος διαφορετικού τύπου είναι το Κάστρο της Αντιπάρου. Κτισμένο κοντά στη θάλασσα, σ' ένα σημείο που η στεριά στενεύει ανάμεσα σε δύο κολπίσκους, βρίσκεται στο κέντρο του σημερινού οικισμού, του οποίου φαίνεται ότι απετέλεσε τον αρχικό πυρήνα. Πρόκειται για 24 τριώροφες κατοικίες σε αμυντική διάταξη, που σχηματίζουν ένα τετράγωνο με ενιαία εξωτερική όψη. Στο κέντρο υπήρχε ένας στρογγυλός πύργος, που δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε το ύψος του, καθώς σήμερα σώζεται μόνον η βάση του. Φαίνεται όμως ότι ήταν εντυπωσιακός, αν κρίνουμε από τα σχόλια του Sauger που τον επισκέφθηκε το 1673, και τον χαρακτηρίζει ογκώδη, εκτιμώντας ότι αν κλείνονταν εκεί μέσα εκατό άντρες καλώς οπλισμένοι θα μπορούσαν να αντισταθούν επί μακρόν εναντίον όλων των δυνάμεων του Καπουδάν Πασά. Το Κάστρο αυτό

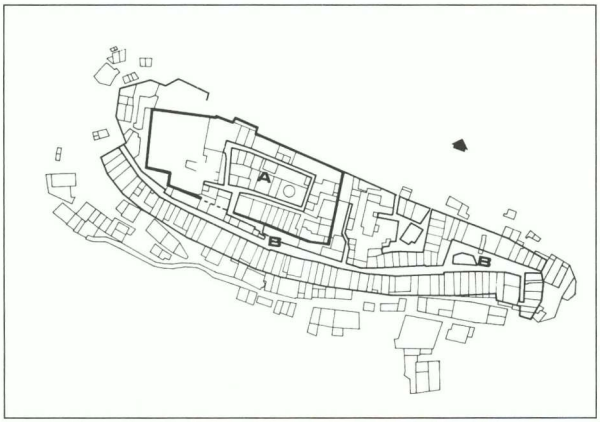

Εικ. 4 Το κάστρο της Σίφνου [Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, ό.π. (εικ. 6), 102].

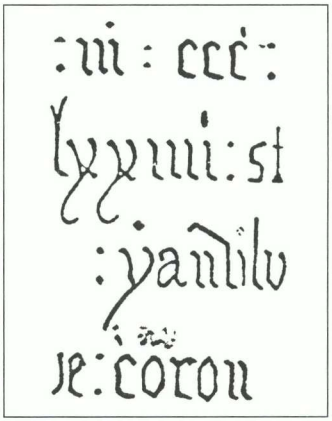

Εικ. 5 Η επιγραφή στο κάστρο της Σίφνου (Σ.Μ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Σίφνου*, Αθήνα 1990, 112δ).

έχει χρονολογηθεί από τον Hopf με αρκετή ακρίβεια στα μέσα του 15ου αιώνα. Την εποχή εκείνη η Αντίπαρος διαφεντευόταν από τον γιό της Μαρίας Σανούδου, τον Κρουσίνο Σομμαρίπα, ο οποίος την παραχώρησε ως προικώο φέουδο στο γαμπρό του Τζοβάννι Λορεντάνο (Lorendano), ο οποίος έκτισε το Κάστρο και εντοίχισε το οικόσημό του, που υπήρχε ακόμη ως το 1771, σύμφωνα τουλάχιστον με τη μαρτυρία του περιηγητή Krienen. Σήμερα δεν υπάρχει πια. Αντίθετα υπάρχει εντοιχισμένος ο βενετικός λέοντας του Αγίου Μάρκου, στοιχείο που απαιτεί διερεύνηση (εικ. 6).

Τοπωνύμια

Η γενικότερη αξία των τοπωνυμίων ως ιστορικής πηγής είναι δεδομένη και θα μας απασχολήσει σε ιδιαίτερο κεφάλαιο. Εντούτοις, καθώς αναζητούμε στο σημείο αυτό τα απτά ίχνη της λατινοκρατίας, νομίζω ότι δεν μπορούμε να παραλείψουμε μια ενδεικτική αναφορά στα λατινοϊταλικής προέλευσης τοπωνύμια των Κυκλάδων, που συναντά καθημερινά εμπρός του ο παρατηρητικός επισκέπτης.

Από τα ονόματα των νησιών, μόνο εκείνο της Σαντορίνης (Santa Erini=Αγία Ειρήνη) έχει μείνει να θυμίζει το μεσαιωνικό παρελθόν της Θήρας. Όμως στη μικρότερη κλίμακα, τα ίχνη είναι αρκετά. Στην Πάρο υπάρχει όρμος Σάντα Μαρία (Santa Maria), όπου εντοπίζεται ερειπωμένο καθολικό ξωκκλήσι της Παναγίας. Ανάλογα προέλευσης είναι και τα τοπωνύμια της Σύρου Σα Γιωσήφης (Saint Joseph), Σαντ Αντώνης (Santo Antonio), Σα Γιάκουμος (San˙ Giacomo), Σα Μπαστιάς (San˙ Sebastiano), Δελλαγράτσια (Dellagracia: της Χάριτος, υποννοείται η Παναγία) κ.τ.λ. Εκκλησιαστική είναι και η προέλευση των τοπωνυμίων Καπέλλα και Αλτάρε στη Τζιά (Capella=εκκλησία και Altare=βωμός υποδηλώνουν τη θέση άλλοτε καθολικής εκκλησίας), καθώς και των συνοικιών Βικαριάτο στην Πάρο και Βικάριου της Άνδρου (Vicariato: τόπος διαμονής του Vicario, δηλαδή του τοποτηρητή του επισκόπου).

Στη Τζια συναντάμε την περιοχή *στου Αντζουλέτου* (Anzoleto, βενετικό κυριώνυμο). Ανάλογες περιπτώσεις είναι και η Χωράφα του Μπαρότση στην Πάρο, που διασώζει το βενετικό επώνυμο που είδαμε και προηγουμένως στα οικόσημα, καθώς και η Μονή της Ζωοδόχου Πηγής Λογγοβάρδας στην Πάρο

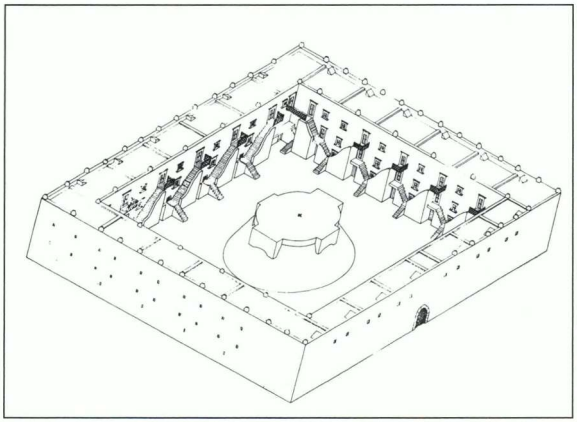

Εικ. 6 Το κάστρο της Αντιπάρου [Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, ό.π. (εικ. 6), 79].

(Languvardo, επωνυμία του προερχόμενου από τη Λομβαρδία) κ.α. Στην κατηγορία αυτή, αν και δεν είναι γλωσσικά λατινογενής, θα περιλάβουμε και το προσδιορισμό Αφεντικός -ή, -ό, λόχου χάριν το Αφεντικό Πηγάδι ή οι Αφεντικές Ελιές Πάρου, που προέρχεται από το επίθετο αυθεντικό και σημαίνει του Αυθέντου, του Αφέντη, διασώζοντας έτσι την μνήμη των φεουδαλικών σχέσεων.

Διάφορα τοπωνύμια διασώζουν εξάλλου τη φύση, τη θέση ή τη μορφή του τόπου που σηματοδοτούν όπως λόγου χάριν στη Τζιά το ρέμα του Κουρέντη (corrente=ρέμα) και η συνοικία Πλεβεντέρη ή Μπιλβεντέρη (belvedere=καλλιθέα), ανάλογη είναι και η Μπελλαβίστα της Σύρου. Και βέβαια έχουμε τις αμέτρητες Πούντες στη Σίφνο, τη Τζιά, την Κύθνο, την Πάρο, την Άνδρο και τη Σαντορίνη, τη Γριά Μπούντα της Σύρου, και τη Μακρυόπουντα της Τζιάς (punta=ακρωτήριο), αλλά και το Μπουντί της Σύρου (μικρό ακρωτήριο). Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται και τα Πρότσιμα της Τζιάς (proxima, prossima=τα κοντινά, εννοείται κοντινά στο Κάστρο).

Και θα ολοκληρώσουμε την παράθεση των παραδειγμάτων μας με το τοπωνύμιο Μεσσαριά. Το τοπωνύμιο αυτό είναι ιδιαίτερα διαδεδομένο στις Κυκλάδες: το βρίσκουμε στην Άνδρο, τη Θήρα, τη Σύρο, την Τήνο, τη Τζια, την Πάρο, την Κύθνο, αλλά και στη Σχοινούσα και τη Δονούσα. Εκτός Κυκλάδων συναντιέται στην Κορινθία, την Κέρκυρα, τη Λευκάδα, τη Ρόδο και την Κρήτη. Πολλά έχουν γραφτεί κατά καιρούς για το τοπωνύμιο αυτό:

1. Ότι παράγεται από το μέσον + όρος και σημαίνει *τόπον εν μέσω ορέων.*
2. Ότι παράγεται από το μέσα + μεριά και ότι σημαίνει *μέρος κείμενον μέσα, ένδον.*
3 Ότι προέρχεται από τον τύπο μεσάρι και ότι σημαίνει τον *μεταξύ δύο οικιών μεσότοιχον.*

Ο Αντώνης Μηλιαράκης, αφού απέδειξε ότι γλωσσικά, η πρώτη εκδοχή θα έδινε Μέσορος ή Μεσόρεια, η δεύτερη θα παρέμενε ολόκληρο Μέσα Μεριά, και η τρίτη θα σήμαινε την αφηρημένη έννοια του μεσότοιχου, δηλαδή κάτι το ανύπαρκτο, κατέδειξε την ετυμολόγηση της λέξης από τον μεσαιωνικό λατινικό τύπο messaria, masseria και massaria, που σημαίνει αγροτικό κτήμα και την επ᾽ αυτού κυριότητα, συνδεόμενο λοιπόν με τα φεουδαρχικά κυρίως κτήματα της βενετοκρατίας.

Λεωνίδας Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ

ΑΡΧΕΙΑΚΑ ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΚΑΙ ΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (16ος - αρχές 19ου αι.)

Οι γραπτές μαρτυρίες από τις παλαιότερες εποχές επιτρέπουν μια αμφίδρομη σχέση με το τοπίο των Κυκλάδων. Από τη μία πλευρά στοιχεία του σημερινού περιβάλλοντος των νησιών μπορεί να τα εντοπίσει κανείς και στα παλαιότερα έγγραφα, ενώ από την άλλη αναφορές που βρίσκει στις ιστορικές πηγές μπορεί να τις αναγνωρίσει κοιτάζοντας το σημερινό νησιωτικό τοπίο. Η φυσική διαμόρφωση του εδάφους, οι ανθρώπινες επεμβάσεις στο χώρο, οι καλλιέργειες και τα κτίσματα, τα αντικείμενα καθημερινής χρήσης και τα πολύτιμα αγαθά έχουν αφήσει ίχνη στα κείμενα της κάθε εποχής. Οι αναφορές αυτές επιτρέπουν να διαπιστώσουμε τις επιβιώσεις και τη συνέχεια, αλλά παράλληλα να εντοπίσουμε τις αλλαγές χρήσης ή τη βαθμιαία εξάλειψη στοιχείων των παλαιότερων πολιτισμών.

Το αρχειακό υλικό που αφορά τις Κυκλάδες συνιστά μια πλούσια πηγή γνώσης για την ιστορία των νησιών. Έχουμε την τύχη να έχουν διασωθεί από αρκετά νησιά σημαντικά αρχειακά σύνολα, κάποια από τα οποία έχουν μεταφερθεί στην Αθήνα και συναποτελούν μεγαλύτερες ή μικρότερες αρχειακές συλλογές, άλλα όμως εναπόκεινται σε τοπικά αρχεία και συλλογές στους ίδιους τους τόπους παραγωγής τους.

Η σημασία των αρχείων αυτών δεν περιορίζεται μόνο στην τοπική ιστορία των Κυκλάδων. Πράγματι η ένδεια αρχειακών μαρτυριών από πολλές περιοχές του ηπειρωτικού χώρου καθιστά τα νησιά σημεία αναφοράς και καλές αφορμές γνώσης των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που ίσχυαν στον ευρύτερο ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Στην ικανοποιητική αυτή πληροφόρηση από τις τοπικές αρχειακές πηγές μπορούν να προστεθούν τα πλούσια σε πληροφορίες βενετικά αρχεία, τα αρχεία του Βατικανού, τα - εν πολλοίς ακόμη ανεκμετάλλευτα- οθωμανικά αρχεία, οι προξενικές εκθέσεις, εμπορικά αρχεία τα οποία σχετικά πρόσφατα άρχισαν να αξιοποιούνται, ιδιωτικές συλλογές εγγράφων. Ο σημαντικός αυτός για τα ελληνικά δεδομένα πλούτος πηγών έχει καταστήσει τα νησιά των Κυκλάδων έδαφος γόνιμο για την ιστορική έρευνα. Ιδιαίτερα τομείς όπως αυτοί της κοινοτικής οργάνωσης, του φορολογικού συστήματος και της οικονομικής ζωής, του εθιμικού δικαίου, της αρχιτεκτονικής και οικιστικής συγκρότησης έχουν ελκύσει το ενδιαφέρον της σύγχρονης έρευνας και έχουν αποδώσει σημαντικότατους καρπούς.

Δύο σημαντικοί παράγοντες συντέλεσαν αποφασιστικά στην ύπαρξη- και τελικά διάσωση- του τοπικού ιστορικού αυτού υλικού. Ο ένας ήταν το υψηλό, για τα δεδομένα της εποχής, επίπεδο οργάνωσης των απαραίτητων στην τουρκική διοίκηση κοινοτικών θεσμών που επέτρεψε την παραγωγή γραπτών μαρτυριών και ρυθμίσεων για μια σειρά από θέματα που άπτονταν της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης της ζωής των κατοίκων. Ο δεύτερος ήταν η θέσπιση και διατήρηση οργανωμένου νοταριακού συστήματος, το οποίο ήταν αποτέλεσμα της βενετικής επιρροής.

Η θεσμοθετημένη αυτή παράδοση της προσφυγής των κατοίκων των νησιών στον νοτάριο όταν επρόκειτο να κληροδοτήσουν, να μεταβιβάσουν, να πωλήσουν, να δωρήσουν, ή να ανταλλάξουν οποιοδήποτε ακίνητο περιουσιακό τους στοιχείο εξυπηρετούσε και τους ιδιώτες και τις κοινότητες των νησιών. Οι κάτοικοι των νησιών κατοχύρωναν με αυτό τον τρόπο τα περιουσιακά τους στοιχεία και είχαν ένα ισχυρό όπλο στα χέρια τους ώστε να αποκρούσουν πιθανές αμφισβητήσεις ή διεκδικήσεις. Η κοινότητα από την άλλη πλευρά έπρεπε να έχει πλήρη εποπτεία των περιουσιακών στοιχείων των κατοίκων ώστε να κάνει στους φορολογούμενους την τελική κατανομή των φόρων που επέβαλλε η οθωμανική εξουσία.

Η καταγραφή λοιπόν και η γνώση από την κοινότητα όλων των μεταβολών που υφίσταντο τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία των κατοίκων ήταν μια ενέργεια αναγκαία για να εξασφαλιστεί η δίκαιη κατανομή

των έγγειων φόρων οι οποίοι ήταν και οι βασικοί φόροι που βάρυναν τα νησιά. Η ακίνητη περιουσία των κατοίκων ήταν λοιπόν καταγεγραμμένη από την κοινότητα. Οι επίτροποι των κοινοτήτων σε συνεργασία με άλλα πρόσωπα ειδικά οριζόμενα γι' αυτό το σκοπό φρόντιζαν να συντάσσουν λεπτομερή κτηματολόγια στα οποία αναγραφόταν η περιουσία του κάθε κατοίκου και ο φόρος που του αναλογούσε, καθώς και φορολογικά κατάστιχα στα οποία καταγράφονταν οι ετήσιες φορολογικές υποχρεώσεις της κοινότητας. Οι κατάλογοι αυτοί αποτελούσαν βασικό εργαλείο για την οικονομική και φοροεισπρακτική λειτουργία των κοινοτήτων. Παράλληλα όμως η πρακτική αυτή της καταγραφής είχε και μία άλλη συνέπεια. Επέτρεψε τη διάσωση μεγάλου όγκου εγγράφων, πρόσφορων για τη μελέτη των εθιμικών επιταγών και των οικονομικών συναλλαγών των κατοίκων, αλλά και πολύτιμων για την κατανόηση των νοοτροπιών, των ανθρώπινων συμπεριφορών, τελικά της συνολικής ιστορίας του κάθε τόπου.

Γενικότερα η οργάνωση των νησιωτικών κοινωνιών ακολουθούσε κάποιους εθιμικούς κανόνες που τηρούνταν με συνέπεια. Το εθιμικό δίκαιο, η *συνήθεια*, συνιστούσε ισχυρό ρυθμιστικό παράγοντα στη λειτουργία των νησιωτικών κοινοτήτων. Οι εθιμικοί κανόνες σε κάποιες περιπτώσεις είχαν αποτυπωθεί γραπτά είτε με τη μορφή κοινοτικών αποφάσεων που αφορούσαν συγκεκριμένα πρακτικά θέματα της ζωής των κατοίκων είτε μεταγενέστερα με τη μορφή πιο ολοκληρωμένων λογιότερων κειμένων που ρύθμιζαν με λεπτομέρειες την κοινοτική διοίκηση, τις συναλλαγές και γενικότερα τη λειτουργία των νησιωτικών κοινωνιών. Επίσης πολύτιμες πληροφορίες για τους εθιμικούς κανόνες που ίσχυαν στα νησιά βρίσκουμε στις δικαστικές αποφάσεις των *τοπικών κριτηρίων*. Οι αποφάσεις αυτές αφορούν ένα ευρύτατο φάσμα ιδιωτικών διαφορών που προέκυπταν μεταξύ των κατοίκων και αποτελούν ένα πανόραμα των κανόνων που ρύθμιζαν τη ζωή τους.

Από το ευρύ φάσμα των ερεθισμάτων που προσφέρουν οι αρχειακές αυτές πηγές επιλέξαμε να επισημάνουμε κάποια θέματα που σχετίζονται άμεσα με τη διαμόρφωση του χώρου στα νησιά των Κυκλάδων. Η επιλογή είναι απλώς ενδεικτική ενός προβληματισμού που μπορεί να αναπτυχθεί με αφετηρία το αρχειακό υλικό κάθε νησιού. Δεν φιλοδοξεί φυσικά να καλύψει το εύρος των ζητημάτων που μπορούν να τεθούν προς διερεύνηση, αλλά να δώσει απλώς εναύσματα για περαιτέρω συζήτηση.

ΟΙ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ Ο ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Τα φορολογικά κατάστιχα, καθώς επίσης τα δικαιοπρακτικά και άλλα έγγραφα της εποχής επιτρέπουν να ανιχνεύσουμε πληροφορίες για τη διαμόρφωση του νησιωτικού τοπίου και την επέμβαση του ανθρώπου σε αυτό, τη διασπορά και την εξάπλωση των καλλιεργητικών ζωνών, τους οικισμούς, τα αγροτικά κτίσματα και τις πρόχειρες οικοδομές για προσωρινή κατοικία, τις *βιοτεχνικές* εγκαταστάσεις για την μεταποίηση των προϊόντων της αγροτικής παραγωγής (μύλους, πατητήρια, ελαιοτριβεία). Επίσης μπορούμε να συναντήσουμε μαρτυρίες σχετικές με την κτηνοτροφία, τους τόπους βοσκής, τα κτίσματα που χρησιμοποιούνταν στην κτηνοτροφική διαδικασία.

Η εκμετάλλευση τέτοιων αναφορών για να διευρύνουμε τις γνώσεις μας σχετικά με την ιστορία των νησιωτικού χώρου είναι δυνατή, αλλά δεν είναι πάντοτε ορατή με την πρώτη ματιά. Ο λόγος είναι ότι τα έγγραφα αυτά συντάχθηκαν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ανθρώπων που ζούσαν τότε, αλλά οι ανάγκες τους αυτές δεν ταυτίζονται με τις δικές μας γνωστικές επιθυμίες. Είναι επιβεβλημένο λοιπόν να προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε το κοινωνικό πλαίσιο και τις οικονομικές συνθήκες στις οποίες παρήχθηκαν, να αποκρυπτογραφήσουμε το λεκτικό και τις διατυπώσεις, να φωτίσουμε με τη σύγχρονη οπτική το λόγο της εποχής.

Πριν προχωρήσουμε σε κάποιες ειδικότερες επισημάνσεις να σημειώσουμε επιγραμματικά δύο βασικές, κατά τη γνώμη μας, παραμέτρους της νησιωτικής οικονομίας στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.

α) Παρά τη φυσική σχέση των Κυκλαδιτών με τη θάλασσα ο χαρακτήρας της οικονομίας των νησιών μέχρι τα μέσα τουλάχιστον του 18ου αιώνα παρέμενε κατά βάση αγροτικός και κτηνοτροφικός. Αργότερα σε ορισμένα νησιά, όπως στη Μύκονο ή στη Σαντορίνη, παρατηρείται ανάπτυξη της ναυτιλίας και σημαντική στροφή σε εμπορικές- ναυτιλιακές δραστηριότητες. Έντονη ήταν η όσμωση των νησιωτών με το πειρατικό φαινόμενο, που είχε μακρά παράδοση στον χώρο του Αιγαίου. Σε αρκετά νησιά (όπως τη Μήλο, την Κίμωλο, την Ιο, τη Μύκονο, την Πάρο, την Αντίπαρο) η παρουσία των πειρατών είχε μεγάλη σημασία καθώς με αυτήν διαπλεκόταν σημαντικό τμήμα του ντόπιου πληθυσμού. Η ενεργή αυτή παρουσία των πειρατών και των κουρσάρων επέτρεψε να δημιουργηθεί μία τοπική αγορά που σχετιζόταν με την εμπορία των πειρατικών λειών.

β) Η γη είναι χαμηλής αποδοτικότητας και ο αγροτικός κλήρος περιορισμένος και διάσπαρτος. Το κληρονομικό δίκαιο μάλιστα που ήταν εθιμικά σε ισχύ συντελούσε στον περαιτέρω κατακερματισμό της γης. Μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες είναι μάλλον σπάνιες στα νησιά των Κυκλάδων, με εξαίρεση τη Νάξο και ίσως την Τήνο, όπου οι επιβιώσεις των φεουδαρχικών σχέσεων και δομών της Φραγκοκρατίας είχαν μεγαλύτερο βάθος και διάρκεια.

Να σταθούμε εδώ για λίγο σε τρία ζητήματα που σχετίζονται άμεσα με τον τρόπο που διαμορφώνονταν οι ακίνητες περιουσίες στις Κυκλάδες και συνδέονται ενεργά με την εικόνα του κυκλαδίτικου τοπίου, επηρεάζονται από αυτό, αλλά με τη σειρά τους επηρεάζουν και τη διαμόρφωσή του. Τα θέματα αυτά είναι το κληρονομικό δίκαιο, ο θεσμός της προτίμησης και ο ορισμός της έκτασης των γαιών και της γειτονίας.

ΟΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ

Σημαντικός αριθμός ρυθμίσεων και εξειδικεύσεων συνιστούσαν το κληρονομικό δίκαιο που ίσχυε στα νησιά των Κυκλάδων. Οι ρυθμίσεις αυτές επιδίωκαν μέσα από διαδικασίες που σχετίζονταν κυρίως με την κληρονομιά και την προίκα να προστατεύσουν την οικογενειακή περιουσία και να περιορίσουν τη διασπορά των ακινήτων ώστε αυτά να παραμείνουν στα μέλη της οικογένειας.

Η βασική ρυθμιστική διαδικασία που ίσχυε για τον καταμερισμό των κληροδοτούμενων αγαθών ορίζεται από την αρχή *το γονικό στο γονικό* ή αλλιώς *το θηλυκό στο θηλυκό, το αρσενικό στ' αρσενικό*. Σύμφωνα με την αρχή αυτή η διάθεση της γονικής περιουσίας όταν επρόκειτο να κληροδοτηθεί, να προικισθεί ή να δωρηθεί υπόκειτο σε κάποιους περιορισμούς. Οι περιορισμοί αυτοί είχαν σκοπό να περιέλθουν τα αγαθά αυτά στα τέκνα ή αν δεν υπήρχαν τέκνα να παραμείνουν στη ρίζα - πατρική ή μητρική - από την οποία προέρχονταν. Συνεπώς τα προικώα αγαθά της μητέρας κληροδοτούνταν στα παιδιά της. Αν αυτή όμως δεν είχε παιδιά αυτά τα αγαθά μετά το θάνατό της έπρεπε να επιστρέψουν στην οικογένεια των γονιών της. Ο σύζυγός της δεν είχε δικαίωμα να κληρονομήσει τα προικώα περιουσιακά στοιχεία της γυναίκας του. Φαίνεται ότι είχε δικαίωμα να τα διαχειρίζεται, αλλά αν η διαχείριση αυτή είχε άσχημα οικονομικά αποτελέσματα ήταν υπεύθυνος να αποκαταστήσει το *προικί* της γυναίκας του με δικά του αγαθά. Διαφορετική ήταν η αντιμετώπιση όσον αφορά τα περιουσιακά στοιχεία που είχαν αποκτηθεί μετά το γάμο. Η περιουσία αυτή στα περισσότερα νησιά φαίνεται ότι δεν είχε τις δεσμεύσεις της προικώας και οι σύζυγοι μπορούσαν να την διαθέσουν με μεγαλύτερη ελευθερία.

Γεγονός είναι ότι στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων δεν υπήρχε κοινοκτημοσύνη στην περιουσία των συζύγων (η Σύρος και η Νάξος φαίνεται ότι αποτελούσαν εξαίρεση, καθώς ίσχυε η συζυγική κοινοκτημοσύνη κατ' επίδραση από το φραγκικό δίκαιο). Χαρακτηριστικό είναι επίσης το γεγονός ότι οι γυναίκες εμφανίζονται να πωλούν, να αγοράζουν και γενικά να μεταβιβάζουν με οποιοδήποτε τρόπο τα ακίνητα που αποτελούν δική τους περιουσία. Ένα τέτοιο σύστημα κληρονομικής μεταβίβασης δίνει προτεραιότητα στην

εξ αίματος συγγένεια, ενώ θέτει σε δεύτερη μοίρα τη συζυγική σχέση, ιδιαίτερα μάλιστα στην περίπτωση που δεν θα υπάρξουν απόγονοι.

Μεγάλος είναι ο αριθμός των ρυθμίσεων που όριζαν τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να διαθέσουν οι γονείς την περιουσία τους. Στις κωδικοποιήσεις των εθίμων των νησιών που αναφέραμε παραπάνω υπάρχουν λεπτομερείς αναφορές. Παράλληλα στις αποφάσεις των τοπικών δικαστηρίων εξετάζονται επιμέρους θέματα και δίνονται λύσεις στα καθημερινά κληρονομικά προβλήματα των κατοίκων. Εδώ να σημειώσουμε μόνο ότι σε αρκετά από τα νησιά των Κυκλάδων η γονική ακίνητη περιουσία διανέμεται είτε ως προίκα είτε ως κληρονομιά σε όλα τα παιδιά, αρσενικά και θηλυκά. Το ποσοστό που έπαιρνε κάθε απόγονος αφηνόταν στη διακριτική ευχέρεια του διαθέτη, στην πράξη όμως πολλές φορές υπήρχε εύνοια προς τους πρωτότοκους. Με αυτό τον τρόπο η κατάτμηση των ιδιοκτησιών γινόταν ακόμη εντονότερη.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΗΣ

Βασικό ρόλο στη διαμόρφωση και τη χωροθέτηση των ιδιοκτησιών των Κυκλαδιτών έπαιξε ο θεσμός της προτίμησης. Ο θεσμός αυτός απαντάται από τη βυζαντινή εποχή, γνώρισε μεγάλη εξάπλωση και εφαρμόστηκε με συνέπεια στα νησιά των Κυκλάδων. Επίσημα καταργήθηκε με νόμο του ελληνικού κράτους μόλις το 1856.

Σύμφωνα με το θεσμό της προτίμησης σε περίπτωση πώλησης ενός ακινήτου η μεταβίβαση αυτή δεν μπορούσε να γίνει ελεύθερα σε οποιοδήποτε πρόσωπο. Αντίθετα είχαν δικαίωμα να προτιμηθούν, εφόσον φυσικά το επιθυμούσαν, οι συγγενείς του ιδιοκτήτη του ακινήτου και όσοι είχαν ιδιοκτησίες που συνόρευαν με το μεταβιβαζόμενο ακίνητο. Στα έγγραφα γίνεται διάκριση ανάμεσα στις δύο αυτές κατηγορίες δικαιούχων με δύο διαφορετικές εκφράσεις. Στα περισσότερα νησιά οι συγγενείς ορίζονται ως *πρόσιμοι και εδικοί*, ενώ οι γείτονες ως *σύμπλοι*. Ιεραρχικά η προτίμηση κάλυπτε πρώτα τους συγγενείς και ήταν διαβαθμισμένη ανάλογα με το βαθμό συγγένειας προς τον πωλητή. Ακολουθούσαν οι πιθανοί συνιδιοκτήτες και τέλος έπονταν όσοι συνόρευαν με το ακίνητο που μεταβιβαζόταν.

Η εθιμική αυτή επιταγή εφαρμοζόταν με παρόμοιο τρόπο στα νησιά των Κυκλάδων. Η τήρησή της ήταν ιδιαίτερα αυστηρή και οι κοινοτικές αρχές φρόντιζαν να μην γίνονται παραβιάσεις. Έχουν σωθεί πολυάριθμα νοταριακά έγγραφα με τα οποία οι έχοντες δικαίωμα προτίμησης κατέφευγαν στις τοπικές αρχές και απαιτούσαν να ακυρωθεί η μεταβίβαση ενός ακινήτου επί του οποίου μπορούσαν να θεμελιώσουν το δικαίωμά τους αυτό. Τα σχετικά έγγραφα οι νοτάριοι χαρακτήριζαν συνήθως με τον όρο *κοντραδίτο*, που προέρχεται από την ιταλική λέξη contradito = αντίρρηση. Η έγγραφη αυτή αντίρρηση κατατίθετο στην καγκελλαρία της κοινότητας και σε περίπτωση που ήταν βάσιμη ο αγοραστής του αμφισβητούμενου ακινήτου ήταν υποχρεωμένος να παραδώσει το ακίνητο σε όποιον είχε δικαίωμα να προτιμηθεί. Ο τελευταίος του επέστρεφε τα χρήματα που είχε καταβάλει για να το αγοράσει.

Οι αποκλίσεις από νησί σε νησί αφορούσαν κυρίως το χρονικό διάστημα μέσα στο οποίο νομιμοποιόταν κάποιος να καταφύγει στις τοπικές αρχές προκειμένου να ακυρωθεί η μεταβίβαση που έγινε χωρίς να ληφθούν υπόψη τα δικαιώματά του. Ενδιαφέρον είναι ότι ο δικαιούχος μπορούσε να προβάλει τις αντιρρήσεις του ακόμη και μετά παρέλευση πολλών ετών από την τέλεση της μεταβίβασης του ακινήτου, με την προϋπόθεση ότι απουσίαζε από το νησί και δεν είχε λάβει γνώση της πράξης. Έπρεπε βέβαια να πείσει τις κοινοτικές αρχές ότι πραγματικά έλειπε από το νησί. Χαρακτηριστική είναι δικαστική απόφαση της 13ης Οκτωβρίου 1687 από τη Μύκονο με την οποία κάτοικος του νησιού διεκδικούσε ακίνητο που είχε πωλήσει η μητέρα του ισχυριζόμενος ότι έλειπε όταν έγινε η πώληση. Οι κριτές δεν τον δικαίωσαν γιατί δεν μπόρεσε να αποδείξει την απουσία του[1].

Η προτίμηση στην πράξη λειτούργησε σαν ένας μηχανισμός που προσπαθούσε αφενός μεν να περιορίσει τον κατακερματισμό των ακινήτων και αφετέρου να βοηθήσει στην συνένωση γειτονικών ιδιοκτησιών.

Παράλληλα ήταν ένας τρόπος προστασίας της οικογενειακής περιουσίας από την πολυδιάσπαση που επέφεραν οι συνεχείς κατατμήσεις. Αποτελούσε όμως σοβαρή τροχοπέδη τόσο στην ελεύθερη αγοραπωλησία των ακινήτων όσο και στη διαμόρφωση των τιμών τους με βάση τους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης. Ηταν επόμενο λοιπόν όσο άλλαζαν οι οικονομικές συνθήκες ο θεσμός της προτίμησης να συναντά αντιδράσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Σύρου. Η κοινότητα του νησιού στα 1812 αποφασίζει να καταργήσει παλαιότερη απόφασή της που είχε ληφθεί το 1695, την οποία μάλιστα χαρακτηριστικά μνημονεύει ως *καπίτουλο* (=έθιμο) *καλόν καὶ ἀξιοπαίνετον διὰ ἐτότε καιροῦ*. Σύμφωνα με τη νέα απόφαση του 1812 δικαίωμα προτίμησης έχει πλέον ο συγγενής μόνο εφόσον αποδεχθεί την τιμή που πρότεινε για το πωλούμενο ακίνητο ο πλειοδότης. Ενδιάφερουσα είναι και η αιτιολόγηση της αλλαγής του εθίμου που προβάλλουν οι κοινοτικοί άρχοντες *ἐστοχαστήκαμεν καὶ ἐσταθερώσαμεν ἄλλο νέο καπίτουλο εἰς ὄφελος τῆς φτωχολογίας*[2].

Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΤΗΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΓΕΙΤΟΝΙΑ

Στα δικαιοπρακτικά έγγραφα ο προσδιορισμός της ακριβούς θέσης του ακινήτου γίνεται με αναφορά σε κάποιον *σύμπλιο*, σε ένα πρόσωπο δηλαδή που η ιδιοκτησία του συνορεύει με το μεταβιβαζόμενο ακίνητο. Συνήθως δεν υπήρχε δήλωση της έκτασης του αγροκτήματος που μεταβιβαζόταν. Αραιές είναι και οι αναφορές στην παραγωγική ικανότητα των χωραφιών, ενώ σπανίως συναντάμε μνείες του σπόρου που απαιτείτο για τη σπορά του χωραφιού. Ανάλογη είναι και η τακτική που ακολουθείται στα φορολογικά κατάστιχα όπου γενικά λείπουν οι αναφορές στο μέγεθος των φορολογούμενων ιδιοκτησιών. Αντίθετα οι τουρκικές απογραφές περιλαμβάνουν μετρήσεις της γης, οι καταμετρούμενες εκτάσεις όμως αφορούν κυρίως σύνολα και όχι την επιμέρους περιουσία του κάθε φορολογούμενου.

Επίσης στα δικαιοπρακτικά έγγραφα με μεταβιβάσεις ακινήτων αλλά και στα περισσότερα φορολογικά κατάστιχα συνήθως δεν υπάρχει επακριβής προσδιορισμός της συγκεκριμένης θέσης του κτήματος ούτε και εντοπισμός του με σημάδια, δένδρα κλπ. Για τον προσδιορισμό δηλαδή του μεταβιβαζόμενου ακίνητου αρκούσε η απλή αναφορά στην τοποθεσία που βρισκόταν. Συνήθως υπήρχε απλώς το όνομα της τοποθεσίας. Ορισμένες φορές έχουμε και κάποια περαιτέρω σήμανση. Μπορεί να αναφέρεται έτσι κάποια εκκλησία, ή ένα μοναστήρι που βρισκόταν κοντά στο μεταβιβαζόμενο ακίνητο, να υπάρχει μνεία πηγαδιού ή πηγής ή αναφορά σε δημόσιο δρόμο ή άλλο χαρακτηριστικό σημείο. Στην πράξη μεταβίβασης καταγράφονταν επίσης τα ονόματα ενός ή συνηθέστερα δύο προσώπων που οι περιουσίες τους συνόρευαν με το μεταβιβαζόμενο ακίνητο, χωρίς όμως να ορίζεται η κατεύθυνση που υφίστατο η γειτονία.

Το πρόβλημα λοιπόν που τίθεται είναι το εξής. Αφού δεν υπήρχε αναφορά στην έκταση του κτήματος και δεν οριζόταν με ακρίβεια οι συνορεύοντες με ποιό τρόπο επιτυγχανόταν η οριοθέτηση της ιδιοκτησίας όταν η συνήθης διατύπωση είχε τη μορφή: *ο α πωλεί στον β ένα χωράφι που είναι σύμπλιο του χ και ψ*. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό σχετίζεται νομίζω με την αίσθηση του χώρου, όπως την προσλάμβανε ο κάτοικος των νησιών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας και συνάπτεται με τη βαθύτερη εκείνη σχέση που συνέδεε τον άνθρωπο με τον τόπο του. Θα πρέπει να διακρίνουμε λοιπόν κάποιες σταθερές. Ο τόπος ήταν οικείος και γνωστός σε όλους. Οι άνθρωποι ήταν όχι μόνο γνωστοί μεταξύ τους, αλλά και γνώστες σε χονδρικές τουλάχιστον γραμμές των περιουσιακών στοιχείων των συγχωριανών τους. Άλλωστε η συνεχής παρουσία και η διαρκής σχέση των αγροτικών πληθυσμών με τη γη τους ενέγραφε στη μνήμη τα όρια των περιουσιών και επέτρεπε τη μετάδοση αυτής της γνώσης από γενιά σε γενιά. Ταυτόχρονα υπήρχαν και οι *πρα-*

---

1. Γ.Α.Κ., Κ.60, χφ. 137.

2. Π. και Ι. Ζέπος, 501- 502.

κτικοί, οι εμπειρογνώμονες κάθε τόπου που η γνώμη τους ήταν ιδιαίτερα βαρύνουσα. Από τη στιγμή λοιπόν που κάποιος αγόραζε ένα χωράφι ευρισκόμενο σε μια δεδομένη τοποθεσία ήταν περίπου σαφές τι ακριβώς αγόραζε. Χαρακτηριστικό είναι άλλωστε ότι στην πληθώρα αποφάσεων των τοπικών *δικαστικών κριτηρίων* των νησιών που αφορούν ποικίλα θέματα, δεν φαίνεται να υπήρξε σημαντικός αριθμός προσφυγών για αμφισβητήσεις των ορίων αγροτικών ιδιοκτησιών και καταπατήσεις.

Η αναφορά λοιπόν στους συνορίτες γινόταν προκειμένου να υπάρχει ακριβέστερος εντοπισμός του ήδη γνωστού ακινήτου και όχι με σκοπό να χαραχθούν τα ακριβή ιδιοκτησιακά όρια. Ενδιαφέρον νομίζω παρουσιάζει το γεγονός ότι ο τοπικός προσδιορισμός αυτής της μορφής τυπικά δεν μπορούσε να έχει διάρκεια μεγαλύτερη από την ζωή των ανθρώπων στους οποίους αναφερόταν. Αφηνόταν λοιπόν σε ένα μεγάλο βαθμό στη μνήμη η διάσωση του ιδιοκτησιακού παρελθόντος ενός αγαθού. Έτσι παρότι τα έγγραφα μεταβιβάσεων αποτελούν τίτλους ιδιοκτησίας, η παράμετρος του γραπτού ακριβούς προσδιορισμού των ορίων ενός ακινήτου, καθώς φαίνεται, δεν απασχολούσε τους κατοίκους.

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Οι καλλιέργειες

Το αρχειακό υλικό παρέχει πληροφορίες σχετικά με τη γεωργική παραγωγή στις Κυκλάδες. Οι πηγές αυτές αν συνδυαστούν με άλλες μαρτυρίες όπως κείμενα περιηγητών, εκθέσεις απεσταλμένων του Βατικανού, αναφορές των κατά τόπους κονσόλων (προξένων), ή τέλος εκθέσεις με στατιστικά στοιχεία που κλήθηκαν να συντάξουν με την ίδρυση του ελληνικού κράτους κατ' εντολή του Καποδίστρια ειδικοί απεσταλμένοι του, μπορούν να μας δώσουν μια εικόνα των καλλιεργούμενων σε κάθε νησί προϊόντων. Θα σταθούμε σε δύο τύπους τεκμηρίων που απαντώνται στο αρχειακό υλικό των νησιών.

Καταρχήν τα φορολογικά κατάστιχα. Καταλληλότερη πηγή για το θέμα μας είναι η κατηγορία εκείνη φορολογικών καταστίχων, που οι νοτάριοι των νησιών ονόμαζαν συνήθως *σκαρτσίμπελα* ή *μάνες* και αποτελούσαν τα κτηματολόγια του κάθε νησιού. Τα κτηματολόγια που σώζονται από διάφορα νησιά έχουν ομοιότητες καθώς ο λόγος σύνταξής τους ήταν κοινός: η καταγραφή της ακίνητης περιουσία των κατοίκων προκειμένου να υπολογιστεί ο φόρος που αναλογούσε στον καθένα. Υπάρχουν όμως και σημαντικές διαφορές γιατί κάθε νησί ακολουθούσε τη δική του παράδοση στον τρόπο καταγραφής της φορολογήσιμης περιουσίας.

Οι πληροφορίες που συλλέγουμε για τις καλλιέργειες μπορούν να προκύψουν έμμεσα από τις καταγραφές του καταστίχου. Στα κτηματολόγια αυτά καταγράφονται οι οικογένειες κάθε νησιού που ήταν υπόχρεες καταβολής φόρου για την ακίνητη περιουσία που κατείχαν. Η καταγραφή γίνεται στο όνομα του σύζυγου και στη φορολογική μερίδα κάθε νοικοκυριού προσγράφεται αναλυτικά η ακίνητη περιουσία που του ανήκει. Δίπλα σε κάθε ακίνητο σημειώνεται η τοποθεσία που βρίσκεται και ο φόρος που το βαρύνει. Από την επεξεργασία τέτοιου είδους φορολογικών καταστίχων μπορεί να προκύψει η πυκνότητα και η διασπορά συγκεκριμένων καλλιεργειών, η χαρτογράφηση του νησιού βάσει των καλλιεργειών αυτών.

Σαφέστερες αναφορές έχουμε για την αμπελοκαλλιέργεια διότι τα σχετικά κτήματα καταγράφονται ρητά ως *αμπέλια*, καθώς και για ορισμένα δένδρα (όπως ελιές, συκιές, αμυγδαλιές, βελανιδιές). Όσον αφορά όμως τα σιτηρά, το βαμβάκι και άλλες καλλιέργειες οι πληροφορίες των καταστίχων αυτών είναι τις περισσότερες φορές πτωχότερες, γιατί ο φόρος που αναγράφεται συνήθως αφορά το ακίνητο και όχι το καλλιεργούμενο ή το παραγόμενο προϊόν. Παραδείγματα αναλυτικής χρήσης τέτοιων τεκμηρίων αποτελούν μελέτες που έχουν γίνει για τη Σέριφο ή τη Μύκονο, ενώ με βάση ανάλογα τουρκικά φορολογικά κατάστιχα για τη Σαντορίνη και τη Μήλο.

Τα δικαιοπρακτικά έγγραφα είναι η δεύτερη πηγή για την οποία κάναμε λόγο. Στα έγγραφα πωλήσεων, δωρεών, ανταλλαγών, διαθηκών, προικοσυμφώνων και στις άλλες νοταριακές πράξεις, οι μεταβιβάσεις

αγροτικών εκτάσεων έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Και εδώ οι καλλιέργειες που συνάγονται με ασφάλεια αφορούν όσες δηλώνονται ρητά στα έγγραφα μεταβίβασης, δηλαδή το αμπέλι, την ελιά και κάποια άλλα δένδρα. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις γίνεται λόγος για μεταβιβάσεις διαφόρων τύπων αγροκτημάτων χωρίς να υπάρχει ιδιαίτερη αναφορά στο είδος της καλλιέργειας. Εξαιρέσεις με μνείες συγκεκριμένων καλλιεργειών δημητριακών μπορούμε να συναντήσουμε, δεν είναι αρκετές όμως ώστε να συνθέσουν την καλλιεργητική εικόνα του τόπου.

Να επισημάνουμε επίσης ότι η εξέταση των νοταριακών πράξεων επιτρέπει δύο διαφορετικού μεθοδολογικού χαρακτήρα προσεγγίσεις. Οι πράξεις αυτές έχουν σωθεί είτε σε νοταριακούς κώδικες που κρατούσαν οι κατά τόπους νοτάριοι είτε σε λυτά μεμονωμένα έγγραφα. Από τα νησιά κυρίως που έχουμε την τύχη να σωθούν νοταριακοί κώδικες (όπως τη Νάξο, τη Μύκονο, την Πάρο κ.α.) διαθέτουμε μεγάλο αριθμό εγγράφων που φθάνουν σε χιλιάδες δικαιοπραξίες. Οι πράξεις αυτές καλύπτουν - τις περισσότερες φορές με χρονικά χάσματα- την περίοδο από τον 17ο αιώνα έως τα χρόνια της επανάστασης του 1821. Έχουμε λοιπόν συχνά μεγάλες και σχετικά πλήρεις σειρές εγγράφων που προσφέρονται σε ποσοτικού τύπου επεξεργασία και επιτρέπουν με τη μέθοδο του δείγματος να παρακολουθηθεί η εξέλιξη ορισμένων φαινόμενων.

Όσον αφορά το ειδικότερο θέμα των καλλιεργειών από μία τέτοιου τύπου μελέτη μπορεί να προκύψουν ενδιαφέροντα πορίσματα για το είδος των καλλιεργούμενων γαιών, τη θέση των εκτάσεων αυτών στην τοπική αγορά ακινήτων, τις τιμές που εξασφάλιζαν τα αμπέλια και οι άλλες κατηγορίες γαιών, τις καλλιεργητικές ζώνες ή τις θέσεις που παρατηρείται πύκνωση μιας συγκεκριμένης καλλιέργειας κ.λπ. Ένα παράδειγμα τέτοιας χρήσης των πηγών έχουμε για τη Σαντορίνη, όπου έχει μελετηθεί μεγάλος αριθμός πωλητήριων εγγράφων και έχει δειχθεί η πρωτεύουσα σημασία του αμπελιού στην οικονομία του νησιού. Ανάλογη προσπάθεια έχει γίνει για τη Μύκονο, όπου επίσης έχει φανεί ότι τα αμπέλια αντιπροσώπευαν σημαντικό τμήμα των καλλιεργούμενων γαιών.

Η δεύτερη προσέγγιση αφορά τη λεπτομεριακή εξέταση και σχολιασμό μεμονωμένων νοταριακών πράξεων, κυρίως εγγράφων που παρουσιάζουν κάποιο ειδικό ενδιαφέρουν για το εθιμικό δίκαιο του κάθε τόπου. Τέτοιου τύπου μελέτες έχουν επιχειρηθεί κυρίως από ιστορικούς του δικαίου και έχουν προκύψει σημαντικά πορίσματα. Οι τελευταίοι χρησιμοποιώντας τις πηγές αυτές - αλλά και τις κωδικοποιήσεις των εθίμων, καθώς επίσης και τις αποφάσεις των τοπικών δικαστηρίων - έχουν αποκαταστήσει το εθιμικό δίκαιο που ίσχυε στα νησιά των Κυκλάδων σχετικά με το καθεστώς ιδιοκτησίας των ακινήτων, τη διαδικασία μεταβίβασης, το κληρονομικό δίκαιο κ.ά. νομικού κυρίως προσανατολισμού θέματα. Σε σχέση με το θέμα των καλλιεργειών η προσφορά των προσεγγίσεων αυτών έγκειται κυρίως στη διερεύνηση των καλλιεργητικών σχέσεων και των μορφών που έπαιρναν οι σχέσεις αυτές.

Ακολούθως θα αναφερθούμε σε κάποια θέματα που προκύπτουν από τις προσεγγίσεις που αναφέραμε παραπάνω. Η επιλογή των παραδειγμάτων αυτών είναι εντελώς ενδεικτική και σκοπό έχει όχι βέβαια να επιλύσει, αλλά απλώς να επισημάνει προβλήματα που άλλωστε παραμένουν ακόμη ανοικτά στη σύγχρονη ιστορική έρευνα.

Τα αμπέλια

Σε αρκετά νησιά των Κυκλάδων το αμπέλι αποτέλεσε μία από τις βασικές καλλιέργειες. Μάλιστα ορισμένα νησιά παρήγαγαν και εξήγαγαν σημαντικές, για τις γεωργικές δυνατότητές τους, ποσότητες κρασιού. Στην κατηγορία αυτή μπορούν να υπαχθούν η Σαντορίνη, η Σύρος, η Μύκονος, η Πάρος, η Ανδρος, η Σέριφος κ.ά. Να σταθούμε λίγο σε μια-δυο χαρακτηριστικές περιπτώσεις:

- Το κρασί της Θήρας ήταν φημισμένο σε όλη τη Μεσόγειο για την ιδιαίτερη γεύση του και το άρωμά του. Ενας περιηγητής, ο Francois Richard, περιγράφει ως εξής τα αμπέλια του νησιού: *Τα κλήματα των αμπελιών έχουν χονδρούς κορμούς και υψώνονται πάνω από το έδαφος μισό πόδι. Είναι φυτεμένα σε απόσταση μεταξύ τους περίπου ένα πήχυ γιατί αν είναι κοντά το ένα με το άλλο μπερδεύονται οι ρίζες τους, που είναι*

μακριές, και δεν μπορούν να τραβήξουν τους απαραίτητους χυμούς. Ενα μέρος του κρασιού πουλιέται αμέσως στη Χίο και τη Σμύρνη και καμιά φορά στην Κωνσταντινούπολη. Σήμερα [το 1657] *το μεταφέρουν όλο στον Χάνδακα της Κρήτης και επειδή είναι καλής ποιότητας, πουλιέται ακριβότερα από το κρασί της Νάξου και της Πάρου*[3]. Στα μέσα του 18ου αιώνα η παραγωγή της Σαντορίνης, σύμφωνα με υπολογισμούς που έχουν γίνει, πρέπει να έφθανε στις 600.000 οκάδες κρασί, ενώ λίγο μετά την επάνάσταση τα 2.7 εκατομμύρια οκάδες.

- Η μελέτη των φορολογικών καταστίχων έχει δείξει ότι σημαντικό τμήμα της καλλιεργούμενης έκτασης της Σερίφου ήταν αφιερωμένο στην αμπελοκαλλιέργεια. Το κρασί ήταν το μόνο από τα προϊόντα του νησιού αυτού που γνωρίζουμε ότι- τουλάχιστον λίγα χρόνια πριν την επανάσταση- εξαγόταν. Το ενδιαφέρον είναι ότι το σύνολο της παραγωγής της Σερίφου σε μούστο διοχετευόταν στην Υδρα μετά από ειδική συμφωνία που είχε γίνει μεταξύ Υδραίων και Σεριφίων. Η συναλλαγή αυτή απέφερε σημαντικά χρηματικά ποσά στη Σέριφο.

Η καταγραφή στα φορολογικά και δικαιοπρακτικά έγγραφα ενός κτήματος ως αμπελιού συχνά συνοδεύεται από κάποιο χαρακτηρισμό δηλωτικό της ποιότητας και κυρίως της παλαιότητας των φυτεμένων αμπέλων. Συναντάμε έτσι όρους όπως: *αμπελάκι, ξάμπελο, γεροντάμπελο, παλιάμπελο, νιάμπελο, φυτεία.* Η τελευταία λέξη χρησιμοποιόταν ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους για να δηλωθεί το πρόσφατα φυτεμένο αμπέλι, που δεν έχει προλάβει ακόμη να δώσει καρπούς. Υστερα από τέσσερα συνήθως χρόνια η *φυτεία έμπαινε στον κάματο* γινόταν δηλαδή παραγωγικό αμπέλι.

Ενδιαφέρον από την πλευρά της οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας του δικαίου παρουσιάζουν εδώ συμβάσεις εμφύτευσης που μαρτυρούν τις συνθήκες υπό τις οποίες μπορούσε να γίνει η φύτευση του αμπελιού, τους όρους συνεργασίας του ιδιοκτήτη της γης με αυτόν που αναλάμβανε τη φύτευση και τη φροντίδα του κτήματος μέχρι να δώσει καρπό, το ποσοστό της παραγωγής που αναλογούσε στον καθένα, τον καταμερισμό και την ανάληψη των κινδύνων από πιθανή καταστροφή της καλλιέργειας. Τέτοιοι τύποι συμβάσεων περιλαμβάνονται στο αρχειακό υλικό αρκετών νησιών (όπως της Σαντορίνης, Νάξου, Μυκόνου κ.ά.), οι όροι των συμφωνιών όμως διαφέρουν αρκετά από τόπο σε τόπο.

Μία άλλη πληροφορία είναι η αναφορά στο ληνό (ή πατητήρι), που συχνά ήταν εγκατεστημένος στο φυτεμένο με αμπέλια κτήμα και μεταβιβαζόταν μαζί με αυτό. Φαίνεται λοιπόν ότι η πρώτη φάση για την παραγωγή του κρασιού γινόταν επιτόπου στα κτήματα και κατόπιν μεταφερόταν ο μούστος για αποθήκευση σε χώρους που βρίσκονταν στους οικισμούς των νησιών. Υπάρχουν όμως και αναφορές σε πατητήρια που αποτελούσαν συμπληρωματικές εγκαταστάσεις σπιτιών.

Τα δένδρα

Η αναφορά στην καλλιέργεια συγκεκριμένων δένδρων δεν είναι ιδιαίτερα πυκνή στα έγγραφα της εποχής. Η αραιή έστω όμως αυτή παρουσία επιτρέπει τον εντοπισμό κάποιων καλλιεργειών κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας και επιβεβαιώνει μαρτυρίες που έχουμε από άλλες πηγές (κυρίως από τα περιηγητικά κείμενα). Ιδιαίτερα επισημαίνονται καλλιέργειες: ελιάς (Νάξος), μουριάς (Άνδρος, Τήνος), βελανιδιάς (Κέα), συκιάς (Μύκονος κ.α.) κ.λπ. Η μνεία των δένδρων γίνεται είτε σε συνδυασμό με τη μεταβίβαση κάποιου κτήματος που περιείχε δένδρα είτε αφορά μεμονωμένα φυτά. Μεμονωμένα δένδρα επίσης μπορούσαν να δωρηθούν ή να ανταλλαγούν με άλλα ακίνητα. Για παράδειγμα σε διαθήκη του 1820 από τη Σίφνο η Ειρήνη θυγατέρα του ποτέ Γιαννουλάκη Μαγκανάρη ανάμεσα στα άλλα αγαθά που κληροδοτεί στους κληρονόμους της *ἀφήνει καὶ ἕνα ἐλαιόδενδρον ἐς τὸ μοναστήριον τῆς Σέρφου τῶν Ταξιαρχῶν διὰ νὰ τὴν μνημονεύουν ἀενάως* [4].

Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η ανάδειξη ενός θέματος που έχει σχέση με το καθεστώς ιδιοκτησίας των δένδρων. Φαίνεται ότι στις Κυκλάδες ίσχυε η δενδροκτησία ανεξάρτητα από τον ιδιοκτήτη της γης. Ήταν δυνατόν δηλαδή ο ιδιοκτήτης του δένδρου και των καρπών του, και ο ιδιοκτήτης της υποκείμενης γης να είναι

3. Α. Τσελίκας, Το αμπέλι..., 161.
4. Σ. Συμεωνίδης, 138.

διαφορετικά πρόσωπα. Οι ιδιοκτησίες τους ήταν σαφώς διαχωρισμένες και ο κάθε ιδιοκτήτης είχε δικαίωμα να πωλήσει, δωρίσει ή να μεταβιβάσει με οποιοδήποτε τρόπο το αγαθό που του ανήκε. Παράλληλα ήταν δυνατή η εξ ημισείας και από κοινού κατοχή ενός δένδρου από δύο διαφορετικά πρόσωπα που μοιράζονταν τον καρπό.

Η γη και η πέτρα

Η κατασκευή πεζουλών, αναβαθμών του εδάφους κατασκευασμένων με ξερολιθιές είναι γνωστό χαρακτηριστικό του κυκλαδίτικου χώρου. Η μεταμόρφωση αυτή του άγονου και πετρώδους εδάφους των ορεινών όγκων των νησιών σε καλλιεργήσιμες- έστω χαμηλής παραγωγικότητας- γαίες υπήρξε ένα έργο τεράστιο, εξαιρετικά κοπιαστικό, μακροχρόνιο και ουσιαστικά συνεχές, καθώς τα αντιστηρίγματα αυτά του εδάφους χρειάζονταν αδιάκοπη φροντίδα, και επιδιορθώσεις. Οι πέτρινες αυτές πεζούλες προστατεύουν τα χωράφια από τη διάβρωση των υδάτων, εμποδίζουν την κατολίσθηση του χώματος αλλά παράλληλα χρησιμεύουν και ως τρόπος προσδιορισμού και οριοθέτησης των ιδιοκτησιών. Για να δηλωθούν χρησιμοποιούνται στα έγγραφα διάφορες ονομασίες, που διαφέρουν από τόπο σε τόπο.

Παράλληλα η πέτρα που υπάρχει σε αφθονία στις Κυκλάδες χρησιμοποιείται για περίφραξη και οριοθέτηση και των χωραφιών που βρίσκονται σε πεδινό έδαφος. Οι αγροί αυτού του είδους φέρουν επίσης ποικίλα κατά τόπους ονόματα.

Οι τοίχοι των *κλεισμάτων* - όπως ονομάζονταν στη Μύκονο, στη Σύρο κ.α.- έπρεπε να διατηρούνται. Κανείς από τους συνορίτες δεν είχε δικαίωμα να τους γκρεμίσει. Χαρακτηριστική είναι απόφαση του 1819, του *γκοτζιάπαση Μιχαλάκη Βασιλείου Καΐρη* από την Ανδρο, με την οποία υποχρεώνεται *ἡ Ἀνέζα γυνῆ τοῦ Γεωργίου Ἰω. Μαστρογεώργη μὲ τὸν υἱόν της τὸν Ἰω.* να καταβάλει τα έξοδα για την αποκατάσταση των τοίχων ενός κλείσματος, τους οποίους είχαν γκρεμίσει χωρίς την έγκριση του ιδιοκτήτη του κτήματος [5].

Η έννοια του *τόπου*

Η ποικιλία του εδάφους που παρουσιάζει η μορφολογία των νησιών αντιστοιχεί σε μια εξίσου μεγάλη ποικιλία λέξεων που χρησιμοποιούνται προκειμένου να δηλωθούν οι διάφοροι τύποι καλλιεργήσιμων εκτάσεων. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι λέξεις που χρησιμοποιούνται διαφέρουν ή παραλλάσσουν από νησί σε νησί με αποτέλεσμα να μην είναι σαφές πάντοτε το είδος του κτήματος που κάθε φορά αναφέρεται.

Από την ποικιλία αυτή των σημάνσεων της γης να σταθούμε για λίγο σε ένα χαρακτηριστικό όρο, ο οποίος φαίνεται ότι είχε λάβει διαφορετικό νόημα από νησί σε νησί. Πρόκειται για τη λέξη *τόπος* είτε μόνη της είτε ως δεύτερο συνθετικό. Τη λέξη αυτή τη συναντάμε με δύο έννοιες στις αρχειακές πηγές. Τη μία την βρίσκουμε κυρίως στη Νάξο, όπου ο *τόπος* ταυτιζόταν με τον *αφεντότοπο*, με μια μεγάλη δηλαδή έκταση που είχε στην κατοχή του ένας ιδιοκτήτης. Ο *τόπος* επομένως σε αυτό το νησί ουσιαστικά ταυτίζεται με τις έκτασεις που είχαν οι μεγάλες ισχυρές οικογένειες οι οποίες ήταν κάτοχοι φέουδων.

Από την άλλη πλευρά η λέξη *τόπος* χρησιμοποιείται συχνά ως δεύτερο συνθετικό στα νοταριακά έγγραφα της εποχής που εξετάζουμε προκειμένου να δηλωθεί μία ορισμένη έκταση γης ή ένας χώρος που είναι αφιερωμένος σε μιά συγκεκριμένη δραστηριότητα. Η δραστηριότητα αυτή προσδιορίζεται από το πρώτο συνθετικό της λέξης. Συναντάμε λοιπόν όρους όπως: *σπιτότοπος, μυλότοπος, φουρνότοπος, μελισσότοπος* κ.ά., οι οποίες αναφέρονται σε ανάλογες χρήσεις του δεδομένου χώρου. Στις περιπτώσεις του *σπιτότοπου, φουρνότοπου, μυλότοπου*, η λέξη χρησιμοποιόταν προκειμένου να δηλωθεί ότι στον χώρο αυτό υπήρχε από παλαιότερα το αντίστοιχο κτίσμα (σπίτι, φούρνος, μύλος) ή ότι το συγκεκριμένο σημείο ήταν κατάλληλο να δοθεί στη χρήση αυτή.

---

5. Δ. Πασχάλης, τ. 2, 237.

Η κτηνοτροφία και οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις

Οι χώροι βοσκής και σταβλισμού των ζώων καθώς και οι άλλες εγκαταστάσεις που χρησίμευαν στην κτηνοτροφία είναι στοιχεία του αγροτικού τοπίου των νησιών. Στις αρχειακές πηγές εντοπίζονται με διάφορες ονομασίες: *μάντρες, βοικλόμαντρες, βουδόμαντρες, βοκολιοί, μαντροκαθίσματα* (Σύρος), *μονιάσματα* (Σίφνος), κ.λπ. Πρόκειται για χαμηλής αξίας, πρόχειρες εγκαταστάσεις και κτίσματα που συνήθως ήταν εγκατεστημένα σε απόσταση από τον κεντρικό οικισμό του νησιού.

Από τις μαρτυρίες που έχουμε φαίνεται ότι η κτηνοτροφία ήταν ανεπτυγμένη στα νησιά του Αιγαίου και η εκτροφή τόσο των βοοειδών όσο και των αιγοπροβάτων αποτελούσε μια σημαντική οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων. Ερχόταν να συμπληρώσει το αγροτικό εισόδημα που λόγω του άγονου στα περισσότερα νησιά εδάφους ήταν περιορισμένο. Ιδιαίτερα μεγάλος φαίνεται ότι ήταν ο αριθμός των ζώων που εκτρέφονταν στη Νάξο. Σε μια έκθεση του 1833, ο συντάκτης της την ονομάζει *στατιστική εικόνα*, η Νάξος χαρακτηρίζεται *πολλά μηλοβότανος* και δίδονται οι ακόλουθοι αριθμοί: 60.000 αιγοπρόβατα, 1.500 βόες, 100 ίπποι, 1.000 ημίονοι, 1.500 όνοι, 3.000 χοίροι.

Εκτός από τα κτίσματα, για τη συγκέντρωση των ζώων χρησιμοποιούνταν και οι σπηλιές οι οποίες αποτελούσαν ιδιωτική περιουσία, που υπόκειτο μάλιστα σε φορολογική υποχρέωση. Στη Φολέγανδρο σύμφωνα με μία μαρτυρία υπήρχαν 15 τέτοια *σπήλια* που χρησιμοποιούνταν ως καταφύγιο των βοσκών και των ποιμνίων τους. Φαίνεται μάλιστα ότι εξασφάλιζαν και υψηλές τιμές πώλησης καθώς το 1674 στη Μύκονο ένα τέτοιο *σπήλιο* πωλήθηκε προς 25 γρόσια.

Παράλληλα στη χρήση των κτηνοτρόφων είχαν δοθεί και διάφορες ερημονησίδες. Αυτές συνήθως χρησιμοποιούνταν για βοσκή από τους κατοίκους των κοντινών κατοικημένων νησιών. Τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτελεί η Δήλος, η οποία το 1689 με έγγραφη συμφωνία του κοινού της Μυκόνου χωρίσθηκε σε τέσσερα τμήματα. Υπεύθυνος του κάθε τμήματος ορίσθηκε ένας *καπετάνιος*, που ανήκε στους προύχοντες της Μυκόνου, ο οποίος μαζί με τη *συντροφία* του ανέλαβε την κτηνοτροφική εκμετάλλευση του τμήματος του νησιού που του δόθηκε. Ανάλογη είναι και η περίπτωση της Γυάρου που χρησιμοποιείτο ως τόπος βοσκής από τους Συριανούς.

Οι τόποι βοσκής όμως των ζώων καθώς και -σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις- ο μεγάλος αριθμός τους αποτελούσαν μόνιμες αιτίες για έριδες μεταξύ των κατοίκων. Οι κοινότητες είχαν θεσπίσει ειδικούς κανόνες για τις περιπτώσεις που ζώα έμπαιναν σε καλλιεργημένες εκτάσεις και κατέστρεφαν την αγροτική παραγωγή. Το πρόβλημα φαίνεται ότι κατά περιόδους οξυνόταν και προκαλούσε παρεμβάσεις των κοινοτικών αρχών.

Η κοινότητα της Μυκόνου για παράδειγμα αναγκάστηκε να πάρει μέτρα κατά των κτηνοτρόφων, γιατί καθώς ο αριθμός των ζώων (κυρίως των αιγοπροβάτων) είχε αυξηθεί και η φύλαξή τους ήταν πλημμελής προξενούσαν καταστροφές σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης. Εύγλωτα περιγράφει την κατάσταση που είχε δημιουργηθεί έγγραφο της κοινότητας με ημερομηνία 2 Ιουνίου 1667: *... ἐπερισέψασιν ἀπὸ τὸν ἀρκετὸν τους τοῦ καθανοῦς βόδια, χοίρους, πρόβατα καὶ ἀπὸ τὰ ἀποδέλοιπα πάσα λογῆς ζῶα τὰ ὁποῖα τόσο ἐπληθήκασιν ποῦ δὲν τὰ χωρεῖ ὁ τόπος κάνοντας ζημιὲς περισσότερον παρὰ διάφορο....* Αποφασίζουν λοιπόν οι προεστοί να περιορίσουν τα ζώα που είχε δικαίωμα να κατέχει κάθε κάτοικος σε δύο ή τρία[6]. Ο μεγάλος αυτός αριθμός εκτρεφόμενων ζώων διευκόλυνε την καθιέρωση στα περισσότερα νησιά του εθιμικού κανόνα του *σκοτώματος*. Στη Νάξο μάλιστα υπήρξαν καταγγελίες ότι οι τοπικοί φεουδάρχες εκμεταλλεύονταν τη συνήθεια αυτή και έβαζαν τους υπηρέτες τους να παρασύρουν τα ζώα των κατοίκων στα κτήματά τους. Κατόπιν τα φόνευαν και κατακρατούσαν τα νεκρά ζώα υποστηρίζοντας ότι μόνα τους είχαν καταφύγει εκεί παραβιάζοντας τα σύνορα της ιδιοκτησίας τους. Οι κανόνες του *σκοτώματος* περιγράφονται με ακρίβεια σε έγγραφο του 1833

6. Π. Ζερλέντης, *Στάσεις . . .*, 25- 6.

που συνέταξε ο έπαρχος του νησιού Ιω. Μαμούνης: *Α. Τὰ χονδρὰ ζῶα δὲν σκοτώνονται ἀλλὰ συλλαμβάνονται καὶ φυλακώνονται, οἷον βόδια, ἀγελάδες, μουλάρια, φοράδες, ἄλογα, γαϊδούραι καὶ γάιδαροι. Β. Τὰ λιανὰ ζῶα σκοτώνονται ὅταν εἶναι ἐξαπολυτά καὶ χωρὶς μπαστοῦρες, πλὴν πάντοτε διὰ πυροβόλου ὅπλου, καὶ οὐχὶ δια τινός μη πυροβόλου ὅπλου. Τὸ δὲ θανατωθὲν ζῶον ἀφίνεται εἰς τὸ κτῆμα, καὶ τὸ παραλαμβάνει ὁ κύριος τοῦ ζώου, πληρώνων ὅμως ἀνελλειπῶς πρὸς τὸν κτηματίαν τὴν ὁποίαν ἐπροξένησε τὸ ζῶον του ζημίαν* [7].

Στις αρχειακές πηγές μπορούν να εντοπισθούν και ειδικές ρυθμίσεις για την κτηνοτροφία, οι οποίες ίσχυαν σε ορισμένα νησιά των Κυκλάδων και είχαν σοβαρές επιπτώσεις στη διαμόρφωση του κυκλαδίτικου τοπίου. Θα σημειώσουμε δύο από αυτές:

α. Οι *βολές*

Με το θέμα της βοσκής των ζώων συνδέεται άμεσα η ύπαρξη των *βολών* που έχει παρατηρηθεί ιδίως στην Κέα και στην Κύθνο. Με τη λέξη αυτή χαρακτηριζόταν μία αγροτική έκταση στην οποία υπήρχαν δύο διαφορετικοί ιδιοκτήτες, από τους οποίους ο ένας είχε το δικαίωμα καλλιέργειας και ο άλλος το δικαίωμα χορτονομής, είχε δηλαδή τη δυνατότητα να δώσει στα ζώα του την εναπομένουσα στον αγρό καλαμιά. Στην Κέα η διπλή αυτή ιδιοκτησία ήταν πολύ διαδεδομένη και διατηρήθηκε σε ισχύ μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.

Έχει τις ρίζες της στο φεουδαλικό σύστημα που είχε επιβληθεί στο νησί κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας, το οποίο επέτρεπε στο φεουδάρχη να παραχωρεί σε διαφορετικά πρόσωπα το δικαίωμα καλλιέργειας και το δικαίωμα βοσκής στον ίδιο αγρό. Τις περισσότερες φορές η έκτασης μιας *βολής* δεν ταυτιζόταν με ένα μεμονωμένο κτήμα, αντίθετα συνήθως κάλυπτε μια εκτεταμένη περιοχή. Χαρακτηριστικό είναι ότι το 1831 υπήρχαν στην Κέα 164 *βολές*, από τις οποίες οι 44 ανήκαν στην οικογένεια Πάγκαλου, την οικονομικά ισχυρότερη οικογένεια του νησιού. Οι αγροί που επιβαρύνονταν με δικαίωμα *βολής* δεν επιτρεπόταν να περιφράσσονται. Εάν συνέβαινε κάτι τέτοιο το δικαίωμα αυτό χανόταν.

Η εθιμικά ισχύουσα αυτή μορφή ιδιοκτησίας έχει σχέση με δύο δεδομένα του κυκλαδίτικου χώρου. Το ένα ήταν το σύστημα αγρανάπαυσης με το οποίο ένα τμήμα του αγρού καλλιεργείτο και το άλλο έμενε ακαλλιέργητο. Το δεύτερο ήταν η έλλειψη ελεύθερων τόπων βοσκής, καθώς η περιορισμένης αποδοτικότητας γη ωθούσε τους κατοίκους να επεκτείνουν όσο ήταν δυνατό περισσότερο τις καλλιεργούμενες εκτάσεις.

β. Τα μαντροκαθίσματα και οι κολληγιές

Ανάλογο φαινόμενο με τις *βολές* ήταν τα *μαντροκαθίσματα* που συναντώνται στη Σύρο. Με το όνομα αυτό δηλώνονταν γαίες που είχαν παραχωρηθεί αποκλειστικά για βοσκή ποιμνίων. Το *μαντροκάθισμα* ήταν μια πλήρης κτηνοτροφική εγκατάσταση. Αποτελείτο από το *μιτάτο* που ήταν κτισμένο με ξερολιθιές και συνήθως είχε στρογγυλό σχήμα. Έξω από αυτό ήταν η *μάντρα* δηλαδή ο περιτειχισμένος (με μεγάλες πέτρες που ονομάζονταν άσιροι) χώρος, ο οποίος αποτελούσε τον τόπο συγκέντρωσης και αρμέγματος των προβάτων. Στη *μάντρα* υπήρχε επίσης το *ριφοκέλι* που προοριζόταν για τη συγκέντρωση των αιγών.

Ενδιαφέρον είναι ότι οι βοσκοί δεν έβοσκαν τα πρόβατά τους ατομικά αλλά με το σύστημα της *κολληγιάς*, που αποτελούσε ένα ιδιότυπο συνεταιρισμό. Κάθε *κολληγιά* διέθετε ένα ποίμνιο και μία *μάντρα*, ενώ τα ζώα, το γάλα, το κρέας, η κοπριά και γενικά τα εισοδήματα που προέκυπταν από το ποίμνιο τα μοιράζονταν όσοι μετείχαν σε αυτήν. Η προέλευση των *κολληγιών* κατά πάσα πιθανότητα πρέπει να αναζητηθεί στα χρόνια της Φραγκοκρατίας, όταν ο Δούκας του Αιγαίου είχε παραχωρήσει κάποιες εκτάσεις γης σε ευνοούμενές του οικογένειες για ποίμανση. Είναι πιθανό ότι κατά την τουρκοκρατία τμήματα γης που είχαν μείνει αδιάθετα τα διένειμε με τη σειρά της η κοινότητα.

---

7. Ι. Δέλλα- Ρόκκα, 477- 478.

Οι κατοικίες της αγροτικής υπαίθρου

Πρόχειρες εγκαταστάσεις που χρησίμευαν ως χώροι κατοικίας, αλλά και αποθήκες της σοδειάς και των εργαλείων, συναντάμε στα περισσότερα νησιά των Κυκλάδων. Για να δηλωθούν χρησιμοποιούνταν διάφορα ονόματα όπως *κατοικιές* ή *καθοικιές*, *θεμωνιές*, *χωριά* (Μύκονος), *στάβλοι* (στην Κέα), *κατζάβρες* (Πάρος) κλπ. Οι αγροικίες αυτές αποτελούν βασικό γνώρισμα του αγροτικού τοπίου των νησιών, βρίσκονται σφηνωμένες σε πλαγιές των βουνών ή σε λόφους και απέχουν αρκετά η μία από την άλλη. Οι αρχειακές πηγές της εποχής μνημονεύουν σαφώς την ύπαρξή τους. Καταγράφονταν ως αγαθά φορολογήσιμα, ενώ τις εντοπίζουμε συχνά σε δικαιοπρακτικά έγγραφα να μεταβιβάζονται ως ανεξάρτητα ακίνητα.

Τα κτίσματα αυτά ήταν απλά στην κατασκευή. Αποτελούνταν από ένα ή δύο δωμάτια και χρησίμευαν ως πρόχειρος τόπος κατοικίας όλης της οικογένειας την εποχή των αγροτικών εργασιών κυρίως κατά τους θερινούς μήνες. Χαρακτηριστική -αν και υπερβολική- είναι η γλαφυρή περιγραφή παλαιού ιστορικού της Κέας σχετικά με τις *καθοικιές* του νησιού αυτού: *Ό γεωργικός πληθυσμός... κατοικών εἰς ἄθλιους στάβλους μάλλον γιά ζῶα καταλλήλους, εἰς τοὺς ὁποίους γονατίζων και ἕρπων εἰσήρχετο διά τήν χαμηλότητα τῆς εἰσόδου, τό ὁποῖον τρόπον τινά ὑπενθύμιζεν εἰς αὐτόν εἰσερχόμενον καί ἐξερχόμενον ὅτι δέν πρέπει νά σηκώσει κεφάλι* [8].

Το σύστημα αυτό της αγροικίας έχει κατηγορηθεί από μελετητές που έγραψαν για τα νησιά στα τέλη του περασμένου αιώνα με το επιχείρημα ότι απομόνωνε κοινωνικά, θρησκευτικά, εκπαιδευτικά τους χωρικούς και εμπόδιζε την συνολική πρόοδο των νησιών. Παρά τις επικρίσεις όμως αυτές η ύπαρξη της δεύτερης κατοικίας αποτελούσε μέχρι πρόσφατα βασικό συστατικό της καθημερινής ζωής σημαντικού τμήματος του αγροτικού πληθυσμού των νησιών. Η διάδοσή τους και η μακρόχρονη παρουσία τους στα νησιά μπορεί να συσχετισθεί και με τους ακόλουθους παράγοντες:

- Καταρχήν σχετιζόταν με το γενικότερο πρόβλημα της έλλειψης ασφάλειας που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι των νησιών περίπου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, η οποία και υποχρέωνε τους κατοίκους να συσπειρώνονται σε ένα σφιχτό προστατευμένο οικισμό.

- Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις μιας οικογένειας μπορούσαν να βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από τον τόπο μόνιμης κατοικίας της. Το πρόβλημα ήταν εντονότερο στα μικρότερα νησιά, σε εκείνα που είχαν ουσιαστικά ένα μόνο βασικό οικισμό (όπως η Μύκονος, η Ίος κ.ά.), στον οποίο συγκεντρωνόταν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Οι αγροικίες λοιπόν εξυπηρετούσαν τους γεωργούς γιατί συνιστούσαν μια βάση κοντά στα κτήματά τους που τους επέτρεπε να έχουν ευκολότερη και συντομότερη πρόσβαση στα χωράφια τους και τα ζώα τους.

- Ο κατακερματισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας που έχει επισημανθεί σε μελέτες που αφορούν τα νησιά των Κυκλάδων και η διασπορά των περιουσιακών στοιχείων μιας οικογένειας σε μικρά έγγεια αγαθά που απείχαν σημαντικά μεταξύ τους μεγέθυναν το πρόβλημα των συχνών και μεγάλων μετακινήσεων που απαιτούνταν για την καλλιέργεια των γαιών και καθιστούσαν απαραίτητη την ύπαρξη μιας στοιχειώδους οικίας στην εξοχή, ιδιαίτερα κατά την εποχή φόρτου των αγροτικών εργασιών.

- Οι συνθήκες αυτές γαιοκτησίας καθιστούσαν τη δεύτερη αυτή οικία αναγκαίο συμπλήρωμα της κύριας χειμερινής κατοικίας. Η ύπαρξή της επέτρεπε στους αγρότες να παρακολουθούν από κοντά τις αγροτικές και κτηνοτροφικές τους δραστηριότητες, ενώ παράλληλα δεν αποκόπτονταν από την κοινή ζωή που συμπυκνωνόταν στον κεντρικό οικισμό του νησιού. Αυτό τους εξασφάλιζε επαφή και πρόσβαση στην τοπική αγορά, ενημέρωση για όσα συνέβαιναν στο νησί και συμμετοχή στα τοπικά δρώμενα.

- Τα σπίτια της χώρας στα νησιά, παρότι ήταν συνήθως μικρά, έπρεπε να στεγάσουν συχνά πολυμελείς οικογένειες. Η ιδιαίτερα πυκνή δόμηση σε συνδυασμό με το πλημμελές αποχετευτικό δίκτυο δημιουρ-

8. Ι. Ψιλλας, 212.

γούσαν, όπως φαίνεται και από μαρτυρίες περιηγητών που επισκέφτηκαν τις Κυκλάδες κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, δυσμενείς όρους διαβίωσης. Η ύπαρξη λοιπόν εναλλακτικής- πρόχειρης έστω - κατοικίας για το καλοκαίρι ανακούφιζε τον κύριο οικισμό, ιδιαίτερα τους θερινούς μήνες που το πρόβλημα λόγω των καιρικών συνθηκών θα ήταν εντονότερο.

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΟΥ ΣΠΙΤΙΟΥ

Πληροφορίες για το μέγεθος των σπιτιών, τους βοηθητικούς τους χώρους, την εσωτερική δομή και οργάνωση, τον εξοπλισμό τους σε σκεύη και εργαλεία, μπορούμε να συλλέξουμε από ορισμένες κατηγορίες νοταριακών εγγράφων. Τα προικοσύμφωνα, οι διαθήκες και τα ιβεντάρια (ή ιβαντάρια) που ήταν κατάλογοι αγαθών, αποτελούν πλουσιότατη πηγή σχετικών πληροφοριών. Οι πράξεις αυτές μας επιτρέπουν να αποκτήσουμε μία εικόνα των αντικειμένων που αποτελούσαν τον εξοπλισμό ενός κυκλαδίτικου σπιτιού στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.

Τα προικοσύμφωνα και οι διαθήκες ακολουθούν ένα συγκεκριμένο τυπικό τρόπο σύνταξης. Οι πληροφορίες που μας δίνουν για την εξωτερική όψη του σπιτιού και το μέγεθός του είναι περιορισμένες. Δηλώνεται όμως σχεδόν πάντοτε εάν το σπίτι ήταν κατώγι η ανώγι, αφού όπως είναι γνωστό στις Κυκλάδες ίσχυε η οριζόντια ιδιοκτησία. Αντίθετα όσον αφορά τον γενικό εξοπλισμό του σπιτιού τα τεκμήρια που μας παρέχουν είναι λεπτομερέστερα. Ιδίως τα προικοσύμφωνα περιέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την επίπλωση, τα οικιακά σκεύη, τα διακοσμητικά αντικείμενα, τα υφάσματα του σπιτιού, το ρουχισμό -ιδιαίτερα μάλιστα τη γυναικεία ενδυμασία- και γενικότερα το συνολικό εξοπλισμό του νοικοκυριού. Βέβαια σε αυτά καταγράφεται όχι ο πλήρης εξοπλισμός του σπιτιού αλλά μόνον τα αγαθά που προικίζονται και επομένως δεν έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα του συνόλου των αντικειμένων που υπήρχαν σε ένα σπίτι. Οι διαθήκες είναι συνήθως πτωχότερες σε τέτοιου είδους πληροφορίες καθώς ο διαθέτης κάνει λόγο κυρίως για τα ακίνητα που καταλείπει στους κληρονόμους του και περιστασιακά μόνο αναφέρεται σε κινητά αγαθά.

Τα ιβεντάρια είναι οι κατάλογοι αγαθών που συντάσσονταν είτε μετά θάνατο είτε σε ορισμένα νησιά μετά την τέλεση του αρραβώνα ή λίγο πριν το γάμο. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση έχουμε ουσιαστικά καταγραφή των προικώων ή μάλλον των αντικειμένων που προορίζονται για την προικοδοσία και επομένως ισχύει ο περιορισμός που σημειώσαμε παραπάνω για τα προικοσύμφωνα. Αντίθετα τα ιβεντάρια, όταν είναι κατάλογοι των αγαθών που ανήκουν σε κάποιον προσφάτως θανόντα, αποτελούν εξαιρετικές πηγές γιατί συνιστούν λεπτομερή καταγραφή όλων των αντικειμένων που βρίσκονταν σε κάποιο σπίτι. Το σημαντικό είναι ότι σε αυτήν την περίπτωση η καταγραφή είναι πλήρης, γιατί αφορά ένα προς ένα τα αγαθά που υπήρχαν στο σπίτι του θανόντος, καθώς ο συντασσόμενος κατάλογος προοριζόταν να δοθεί στους κληρονόμους του, προκειμένου να διασφαλισθεί η κληρονομιά τους. Δυστυχώς όμως οι σωζόμενες σχετικές πράξεις από νησιά των Κυκλάδων είναι ελάχιστες.

Ο συνδυασμός λοιπόν των γνώσεων που μας παρέχουν οι τρεις παραπάνω τύποι νοταριακών εγγράφων, καθώς φυσικά και οποιαδήποτε άλλη μαρτυρία σχετική με το θέμα, είναι ο καλύτερος δρόμος για να γνωρίσουμε τα αγαθά που συναποτελούσαν τον εξοπλισμό ενός τυπικού κυκλαδίτικου σπιτιού στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας. Πριν προχωρήσουμε στην παράθεση τριών συγκεκριμένων παραδειγμάτων, ενδεικτικών όσων πληροφοριών μπορούν να συλλεχθούν, να σημειώσουμε κάποιες γενικότερες παρατηρήσεις που αναδεικνύονται από τα νοταριακά έγγραφα της εποχής.

- Ένα γενικό χαρακτηριστικό του εξοπλισμού του τυπικού νησιώτικου σπιτιού είναι η ένδεια, με εξαίρεση φυσικά κάποιες ειδικές περιπτώσεις αρχοντικών που περισσότερο τονίζουν παρά μεταβάλλουν τη γενική αυτή εικόνα. Στα προικοσύμφωνα καταγράφεται συχνά πληθώρα αντικειμένων που μπορεί να δημιουργούν την εικόνα πλούτου. Αν τοποθετήσουμε όμως με τη φαντασία μας τα αντικείμενα αυτά μέσα στο σπίτι,

αναδεικνύονται νομίζω οι σοβαρές ελλείψεις που υπήρχαν. Να τονίσουμε για άλλη μια φορά την εξαίρεση των σπιτιών που ανήκαν σε οικονομικά ισχυρές οικογένειες, όπου ο εξοπλισμός του σπιτιού και ο ρουχισμός είναι πλουσιότερος και πολυτελέστερος.

- Η πλειοψηφία των μαγειρικών σκευών και των αντικειμένων που κληροδοτούνται στα περισσότερα προικοσύμφωνα είναι σε δεύτερη -ή ίσως και σε πολλαπλή- χρήση. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που γίνεται λόγος για τρύπια τηγάνια ή σπασμένα πιάτα, τα οποία καταγράφονται στο προικοσύμφωνο ως προικώα αγαθά. Χαρακτηριστικό είναι επίσης ότι ο αριθμός των προικιζόμενων πιατικών ή κουταλιών δεν ακολουθεί τις συνηθισμένες αριθμητικές εκφράσεις (δωδεκάδες, εξάδες κ.λπ.), αλλά είναι ο τυχαίος κάθε φορά αριθμός που βρισκόταν στη διάθεση της οικογένειας.

- Σημαντική είναι η έλλειψη επίπλων. Συνήθως καταγράφονται μόνο στοιχειώδη αντικείμενα επίπλωσης, κάποιο κρεββάτι και σχεδόν πάντοτε μία ή περισσότερες κασέλες, που χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση των προικώων. Την εικόνα του φτωχικού οικιακού εξοπλισμού μας μεταφέρουν και περιηγητές που επισκέφτηκαν τα νησιά. Το 1735 ο Ιησουίτης Νικόλας Σαραμπάτ που πέρασε από τη Μήλο αφού αναφερθεί στην καθαριότητα των σπιτιών παρατηρεί ότι τα μόνα έπιπλα που υπήρχαν ήταν σεντούκια και ξύλινα καθίσματα, ενώ στα ράφια έβλεπε κανείς ως διακοσμητικά χάλκινα σκεύη, φλυτζάνια, πιάτα και πήλινα δοχεία. Ανάλογες ήταν και οι εντυπώσεις του de Forbin, ο οποίος το 1818 φιλοξενήθηκε στην Κίμωλο από τον εκεί Γάλλο υποπρόξενο Μπρεστ. Παρόλο που η οικία του Μπρεστ ήταν μία από τις καλύτερες της Κιμώλου η επίπλωσή της περιοριζόταν σε σαρακοφαγωμένους πάγκους και τραπέζια.

- Αντίθετα μεγάλος είναι συχνά ο αριθμός μικρών αντικειμένων *πολυτελείας* (όπως πιπερολόγια, αλατολόγια, κάδρα κ.ά.), που τις περισσότερες φορές μάλιστα είναι εισαγόμενα από περιοχές της Δυτικής Ευρώπης. Η ύπαρξή τους νομίζω δικαιολογείται περισσότερο από το κέντρισμα της περιέργειας και την επιθυμία απόκτησης που γεννά το πρωτότυπο, καινούργιο και ξενόφερτο πράγμα και εκδηλώνεται όπως είναι φυσικό στα νησιά που είχαν εντονότερες σχέσεις με τη Δύση. Η κατοχή τους όμως μοιάζει μάλλον αποσπασματική και τυχαία και δεν φαίνεται ούτε να αντανακλά την αφομοίωση ενός δυτικότροπου τρόπου ζωής, ούτε να ανταποκρίνεται σε κάποιο συγκεκριμένο μοντέλο κατανάλωσης.

- Μεγάλος είναι ο αριθμός και η ποικιλία των προικιζόμενων γυναικείων ρούχων. Υπάρχει πληθώρα διαφόρων ειδών ενδυμάτων και συμπληρωματικών εξαρτημάτων της γυναικείας φορεσίας, τα οποία καταγράφονται λεπτομερώς. Δεν γνωρίζουμε όμως εάν τα ρούχα αυτά ήταν προς χρήση ή προς αποθήκευση. Είναι πολύ πιθανόν ότι τα πολυτιμότερα από αυτά τα φορούσαν σπανίως, μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Ο κύριος σκοπός τους ήταν ακριβώς η μεταβίβαση κατά το γάμο από τη μητέρα στην κόρη. Αποτελούσαν λοιπόν ένα είδος παρακαταθήκης που με τη σειρά της η κόρη θα μεταβίβαζε και εκείνη στη δική της θυγατέρα.

- Λεπτομερής είναι η καταγραφή των προικιζόμενων ασπροροῦχων, κουβερτών, κουρτινών και άλλων υφασμάτων που χρησιμοποιούνταν στο νοικοκυριό του σπιτιού. Τα υφάσματα αυτά καταγράφονταν αναλυτικά γιατί αποτελούσαν βασικά συστατικά της προίκας.

- Σημαντική είναι η κληροδότηση κοσμημάτων που για τις ευπορότερες οικογένειες αποτελούσαν απαραίτητο στοιχείο της προικοδοσίας. Τα κοσμήματα -κατά κύριο λόγο τα χρυσά- εμφανίζονται να έχουν σημαντικό κόστος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η μετατροπή του νομίσματος σε κόσμημα και η προσαρμογή του ως εξάρτημα της γυναικείας ενδυμασίας. Για το σκοπό αυτό μεταχειρίζονταν κυρίως χρυσά ευρωπαϊκά νομίσματα μεγάλης αξίας τα οποία σπανίως χρησιμοποιούνταν στις καθημερινές οικονομικές συναλλαγές. Τον ίδιο ρόλο μπορούσαν να παίξουν και σειρές ασημένιων νομισμάτων που συνδεδεμένα μεταξύ τους διαμορφώνονταν σε διάφορους τύπους κολιέ. Το νόμισμα συνεπώς έχανε την άμεσα ανταλλακτική του αξία και μετατρεπόταν σε πολιτισμική αξία και σύμβολο κύρους.

Ακολούθως αναδημοσιεύουμε μία διαθήκη, ένα προικοσύμφωνο και ένα ιβεντάριο από νησιά των Κυκλάδων. Τα σχόλια στο πρώτο και στο τρίτο έγγραφο με ελάχιστες προσθήκες ανήκουν στους εκδότες τους.

1. Διαθήκη.[9]

'Επειδὴ καὶ ὁ θάνατος εἶναι χρέος ἀπαραίτητο, τὸ δὲ τέλος τῶν ἀν|[2]θρώπων ἄδηλον καὶ ὁ καθεὶς ἔχει χρέος νὰ προβλέπῃ |[3] καὶ νὰ προσδιορίζῃ τὰ τῆς τελευτῆς του, οὕτω καὶ ἐγὼ τὸ Μα|[4]ρουσάκι γυνὴ ποτὲ Λεονάρδου Καΐρη ἔτι σῴας ἔχων |[5] τὰς φρένας ἠθέλησα μὲ ἰδίαν βουλὴν καὶ γνώμη νὰ |[6] διορίσω τῆς θυγατέρας μου τῆς 'Ερήνης. 'Εν πρώτοις συγχωρ|[7]νῶ ὁλωνῶν τῶν χριστιανῶν, ζητῶ καὶ ἐγὼ τὴν παρὰ |[8] πάντων συχώρεσιν. 'Η εὐχή μου νὰ εἶναι μὲ τὸν προηγού|[9]μενον τὸν 'Ιωακείμ· ἡ εὐχή μου μὲ τὸν προηγούμενον *Παρ|[10]θένιον· ἡ εὐχή μου νὰ εἶναι μὲ ὅλα μου τὰ παιδία μου τὸν |[11] Λουρέντζο, Θεόδωρο, Μαρουλάκη καὶ 'Ερήνη. 'Αφήνω τοῦ ἀρχι|[12]ερέως τὴν πρόθεσι γρόσια πέντε, εἰς τὸν "Αγιον Νικόλαον |[13] ὅπου θενὰ θαφτῶ γρόσια εἴκοσι, τοῦ σακελλάριου ἕνα σαραν|[14]τάρι καὶ τοῦ ὁμοιου πέντε γρόσια νὰ μὲ μνημονεύῃ, εἰς τὴν |[15] Παναγία τοῦ Καμπάνη νὰ μοῦ κάμῃ ἕνα σαραντάρι ὁ πα|[16]πᾶ Νικόλαος, εἰς τὴν Παναγία τὴν Κουμανὴ ἕνα σαραντάρι |[17] γρόσια πέντε. 'Αφήνω τῆς θυγατέρας μου τῆς 'Ερήνης τὰ δύο |[18] κλείσματα τὰ Λυΐδια τοῦ Σταλούνη, ἀκόμα τὴν |[19] Λιβάδα, ὁμοίως νὰ ἔχῃ ἡ θυγατέρα μου ἡ 'Ερήνη τὸ πρᾶγμα |[20] ὁποὺ τῆς ἀφήνει ὁ κύρης της ὡς καθὼς φαίνεται καὶ ἡ διαθή|[21]κη του ὁποὺ τῆς τὰ διορίζει νὰ τὰ ἔχῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν της. 'Ακόμα |[22] τῆς ἀφήνω τῆς 'Ερήνης τρία στρώματα καὶ τέσσερα παπλώ|[23]μα(τα), δύο μαξελάρες τοῦ σοφᾶ, ντετζερέδες τέσσερις, ἐννιὰ λε|[24]τζέρια καὶ τὰ λεγενόμπρικα, ἕνα ἄσπρο χρουσὸ ροῦχο |[25] καὶ μία φέλπα ἁρματωμένη καὶ ἕτερη φέλπα καθημερ-|[26]νὴ καὶ ἕνα χρουσὸ φουστάνι καὶ σάγιο φουστά||[27]νι τζαινούργιο καὶ ἕτερο σάγιο φουστάνι καθημερινὸ καὶ τέσσερα |[28] μισογέλεκα μὲ τὰ στομαχικά τωνε καὶ τέσσερα ζευγάρια σεντό|[29]νια καὶ τέσσερις κουρτίνες, δύο ζευγάρια μαξελάρια, δύο ζευ|[30]γάρια μαλαματένια σκολαρίκια, ἕνα λαιμὸ μποτόνια, ἕνα κορδόνι μα|[31]λαματένιο μὲ μία ντούμπλα καὶ μὲ ἕνα γκολφάκι, τρία δακτυ|[32]λίδια μαλαματένια καὶ τὴν εὐχή μου. 'Αφήνω ἐπιτροπικοί μου |[33] τὸν υἱόν μου τὸν προηγούμενον 'Ιωακεὶμ καὶ Γεωργάκη Καΐρη νὰ |[34] παραστέκουνται εἰς κάθε ὑπόθεσιν τῆς θυγατέρας μου καὶ εἰς τὰ ψυ|[35]χικά μου ὁποὺ ἐδιόρισα. Καὶ αὐτὰ ὅλα ὁποὺ ἐδιόρισα νὰ εἶναι |[36] στερεὰ καὶ ἀσάλευτα καὶ εἰ μὲν καὶ κανένα μου παιδὶ ἤθελεν |[37] διασείσει τὴν παρὼν διαθήκη, νὰ ἔχῃ τὴν κάταρά μου. Οὕτως |[38] ἔγινε ἡ παρὼν διαθήκη, ὑπογράφονται καὶ ἀξιόπιστοι*

9. Δ. Ι. Πολέμης, Εἴκοσι διαθῆκαι ἐξ Ἀνδρου (1678-1831). *Πέταλον* 1, 1977, ἐγγρ. 8.

μάρ|[39]*τυρες. 'Ακόμα τῆς ἀφήνω τῆς θυγατέρας μου τῆς 'Ερήνης μία κασσέλα καὶ ἕνα σκρίνιο καὶ ἕνα πε*|[40]*φένι, μὲ τοῦτο νὰ μοῦ* **κάνῃ τὴν θανή μου ὁ υἱός μου ὁ προηγούμενος 'Ιωακεὶμ** |[41] **καὶ τὰ ψυχικά μου ἡ θυγατέρα τὸ *Μαρουλάκι*.** |

[42] *'Εγὼ ἡ τζερὰ Μαρούσα γυνὴ ποτὲ Λεονάρδου Καΐρη βε*-|[43]*ώνω τὴν μπαρὼν διαθήκη.* |

[44] *σακελλάριος "Ανδρου μαρτυρῶ.* |

[45] *Μιχάλης Καΐρης μαρτυρῶ.* |

[46] ***Γεώργιος Μιχαὴλ Καΐρη μαρτυρῶ.***

3. **τὸ *Μαρουσάκι*** : **Τὰ γυναικεῖα ὑποκοριστικὰ ἐν "Ανδρῳ ἀπαντοῦν** κατὰ θηλυκὸν (ἡ *Μαρουσάκη*) ἢ οὐδέτερον (τὸ *Μαρουσάκι, Μαρουσάτσι*) γένος.

9. *προηγούμενον Παρθένιον* : Εἰς τὸν Παλαιὸν Κώδικα τῆς **μονῆς** τοῦ 'Αγίου Νικολάου ἀναφέρεται ὡς μοναχὸς ταξιδιώτης ἐκ Μυτιλήνης **τὸ 1804, χφ. 'Αγίου Νικολάου 64, σ. 331.**

12. ***"Αγιον Νικόλαον*** : **'Εννοεῖται ὁ ναὸς τῆς Μεσαριᾶς.**

16. ***Παναγία Κουμανή*** : **'Εκ τοῦ ναοῦ τούτου ἔλαβε τὸ ὄνομά του τὸ πλησίον τῆς Μεσαριᾶς χωρίον.**

18. **τοῦ *Σταλούνη*** : **Τὸ ἐπώνυμον δὲν εἶναι ἄγνωστον εἰς τὴν περιο-**χὴν τοῦ Κορθίου. Τὸ 1795 ἀναφέρεται ὁ Δημήτρης Σταλούνης ἀφιερωτὴς ἐν τῇ μονῇ τῆς Παναχράντου, 'Εμμ. 'Ι. Καρπαθίου, ***'Η ἐν "Ανδρῳ ἱερὰ μονὴ Παναχράντου*** **('Αθῆναι, 1938), σ. 281.**

19. ***τὴν Λιβάδα*** : **Τὸ τοπωνύμιον εἶναι συνηθέστατον εἰς "Ανδρον, προκειμένου περὶ ἀγρῶν ἀφθονούντων εἰς ὕδατα πηγαῖα.**

23. ***λετζέρια*** : τουρκ. lenger = μεγάλη χαλκίνη λεκάνη.

24. ***λεγενόμπρικα*** : τουρκ. **legenibrik = λεκάνη** μετὰ πρόχοος. 'Εν-ταῦθα ἐννοοῦνται μᾶλλον οἱ πρόχοοι. Πρβλ. Δ. Π. Πασχάλη, ***'Ανδριακὸν*** *γλωσσάριον* ('Αθῆναι, 1933), σ. 12.

25. ***φέλπα*** : ἰταλ. felpa = ὕφασμα χνουδωτόν.

26. ***σάγιο*** : **Εἶναι τὸ βυζαντινὸν *σαγίον*, ὕφασμα ἐξ αἰγείων τριχῶν, βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τόμ. Β' ΙΙ ('Αθῆναι, 1948), σ. 75.**

30. ***ἕνα λαιμὸ μποτόνια*** : ἰταλ. bottone = **κόμβος. *Μποτόνια*** **ἐλέ-γοντο ἐν "Ανδρῳ ρομβοειδεῖς** κόμβοι συνδεδεμένοι πρὸς ἀλλήλους καὶ ἀπο-τελοῦντες περιδέραιον. Βλ. Πασχάλη, *Γλωσσάριον*, σ. 86.

31. ***ντούμπλα*** : Εἶδος φλωρίου, βλ. 'Ι. Κ. Βογιατζίδου, ***Γλῶσσα καὶ λαογραφία τῆς νήσου "Ανδρου (ἐπὶ τῇ βάσει ἐπιτοπίου μελέτης)***, τόμ. Β' **[='*Ανδριακὰ Χρονικὰ* 5 (1956)], σ. 238.**

31. ***γκολφάκι*** : **Μεσαιωνικὸν γυναικεῖον κόσμημα τοῦ στήθους (Πα-**σχάλη, *Γλωσσάριον*, σ. 46). **'Η λέξις *γκόλφι* ἐκ τοῦ *ἐγκόλπιον*,** βλ. Ν. Π. **'Ανδριώτη, *'Ετυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς*** (Θεσσαλονίκη, 1967[2]), ε.ν. *γκόρφι*.

32. ***ἀφήνω ἐπιτροπικοί μου*** : Συχνὴ ἐν "Ανδρῳ, ὅπως καὶ εἰς ἄλλας νήσους τῶν Κυκλάδων, ἡ κατάληξις *-οι* εἰς τὴν αἰτιατικὴν πληθυντικοῦ.

33. ***Γεωργάκη Καΐρη*** : Εἶναι ἴσως οὗτος ὁ μεταξὺ τῶν μαρτύρων ὑπογράφων.

37. ***κ'τα,α*** : Πρβλ. Πασχάλη, *Γλωσσάριον*, σ. 61· Βογιατζίδου, *Γλῶσσα κα. λαογραφία*, τόμ. Β', σ. 152.

[illegible]σσέλα : Πρβλ. Πασχάλη, *Γλωσσάριον*, σ. 60 - 61.

39. σ[illegible]ρίνιο : ἰτκλ. scrigno = χρηματαποθήκη. Ἐν Ἄνδρῳ δηλοῖ τὸ μετ' [illegible]μαρίων ξύλινον ἀναλόγιον, βλ. Βογιατζίδου, *Γλῶσσα καὶ λαογραφία*, τόμ. Γ', σ. 47.

42. τ[illegible]ρά : κυρά.

46. *Γ[illegible]ώργιος Μιχαὴλ Καΐρη* : Χφ. Καϊρείου Βιβλιοθήκης Ἄνδρου 10, [illegible]

2. Προικοσύμφωνο.[10]

Χειρόγρ. 212, f. 59ᵛ. **Προικοσύμφωνον τῆς 8 Ἰουλίου 1734.**

Πρικοσηνφονο Χουσα|κι|| Κοσταντι Στριανου με| την θιγατηρ Σκιεφο|φηλαξ Ντε Φεραρη.

Εἴς δοξαν Θεοῦ· αμὴν. 1734 Ιοῦληοῦ 8, (Πάρος), Π(αρ)ικια. Ἔθος παλεὸν επικρατησεν και νομος εδοθι παρα Θεοῦ· οῦτο κε ημὴς πηοῦμεν||[2] καθος επεριλαβαμεν σηνφονηα ὑπανδριας και καθαρὸν σινικιεσιον, ὁπος εν Θεὼ αγιο ἰνα λὰβη ο τιμιοτατ(ος) Χοῦσακις Στριαν(ος) την||[3] θιγατεραν τοῦ ενδεσιμοῦ σκιεβοφιλαξ Ντε Φεραρη, ὀνοματι κερα Μαροῦσα, δια γινεκαν του νομιμον και ευλογιτικην, παρθενον, καθὸς||[4] οριζι ὐ αγια τοῦ Θεοῦ και αποστωλυκην εκλησιαν. Εν μπροτης μεν επικαλοῦντε τας ευχας τον γονεον τ(ος), ὀτι κατα το γιεγρα||[5]μενον ευχυε γονεον στυριζοῦν θεμεληαν υκον, επυτα δια χαρην πρικ(ος) ὄ ανο(θεν) αφεντης σκιεβοφυλαξ δινι· αρχὴς την||[6] εκλυσιαν του, τον Ντιμιον Προδρομον, εἴς το Καστρο, εχι τηνε αγορα του, καθὸς εβρισκιετε με την Καμπανα και τες αγιες υκονες,||[7] (ος) ἠνε, ευγαζοντας διο υκονες, υ μιὰ υ Παναγια και υ αλλη ο τημιος Προδρομος, ποῦ ηνε εις τον ντιχων, ενα εβαντζεληο,||[8] ανθολωγιον, μισο ευχηελεον, αποστωλων, τριοδι και αλλα μερικα χαρτηα χριὰζοῦντε ενοῦς ιερεα και ὑερα οσα χριαζουντε||[9] να λητοῦργισι ενας ηερεας· τα σπιτηαν τοῦ εις την Γκατο Πορτα μετα τον θανατον τοῦ· ενα αμπελη εἴς το Κροτηρι, σιμπληος Βασιλης||[10] Χουσι Κοβεοῦ· διο χοραφηα εις την Μπλαγια με προστεγαδι και αλλωνι καθος εβρισκοῦντε, σι(μπληος) απο το ενα μερος Πατιστ(ος) Μαυρικυς||[11] **και απο το αλλω ὐ κιρια υ Κ(ατα)πολημανι· ετερο αλλω χοραφη ανο(θεν) της Πλαγιας, σ(ιμπληος) χοροπισκοπ(ος) Βενιερης και Πετρος Απανεμιας· εις το||[12] Καλαμι το απανο ξομανδρι, καθος εβρισκιετε με την μπεριοχην τοῦ· καρεγλες πεντε, σκανιο ενα καρενηο και αλλω προτηνο,||[13] ολλα διο, διο τηλαρια, διο ζευ(γαρηα) σεντονηα, παπλοματα διο, κουρτηνα μια μαυροκεντυτη, καδρα τεσερα, εκονισματα ενα με-**

[10]. Ι. Βισβίζης, Το κληρονομικόν δικαίωμα των συζύγων επί ατέκνου γάμου εις την Πάρον κατά τον 18ον αιώνα, *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.* 8, 1958, έγγρ. 9.

γαλο||[14] και διο μυκρα, καθρευτι μεγαλω ενα μαυρο κε ετερο μικρο κοκυνο, ενα βουτζι τοῦ κρασιου και ενα ξιλοβουτζι, διο κασελες,||[15] ι μια μεγαλη καρενι κε ενα μικρο πολυτικο, ταυλομαντηλω ενα, μαξελαρια τρια κε μια μανα, ενα ζευ(γαρι) μανικιες βελουδες,||[16] ενα μαντηλη χρισο πρασινο χρισο, καλτζες ζευ(γάρηα) διο, ροῦχα της φορεσιας της ὁλλα εδικαν της, απλαδενες, πιατα κε πετζετες, οσα||[17] εχη να περνι το ενα τριτο, διο μαχραμαδες· ταυτα παντα και την ευχην τον γονεων τος.—

||[18] Επι το ετερον μερ(ος) γραφι πος εχη και ο ριθυς ανο(θεν) Χοῦσακις ενα αμπελυ εις το Χοριδακι, σ(ιμπλης) Νικολ(ος) Ντουλουφυς· ενα χοραφυ εις τοῦ||[19] Θολα, σι(μπλης) Ιω(ανης) Βενιερης· ετερο αλλω χοραφι εις τον Ελυτα, σ(ιμπλης) Δημιτρακις Γιεοργακι Σκιαδα· ενα σπιτη ανογιον εις το Παραπορτη· ενα σκανιο,||[20] ενα κασελη και μιαν κασελα. διο καρεγλες, διο βουτζα του κρασιου και ενα ξιλοβουτζι· περο με τουτι την κοντετζιον τεργιασμενα||[21] κε ευχαριστιμενα κε τα διο μὲρη, ξεκαθαριζοῦν οτη, αν τηχι θανατος τοῦ ανδρὸς ὑ της γινεκας, αν ηθελες ηστε και υερομενι και να μην||[22] εχου πεδι, ὑ κε αν καμου κε ηθελε ηστε αποθαμενο, υ κε αν εχουσι κε να αποθανι, να στρεφετε ολω το πραμα ευθής, σπιτυα και||[23] υποστατικο, εις τοῦς προθιμοῦς εδικοῦς απ εκυ που πουρκιζοῦντε, μονον ὑ εκλισιαν να μενι εις χυρας του Χουσακι, αν γινι υερεας,||[24] να τινε εφιμερεβη επι ζοης τοῦ και μετα τον θανατον τοῦ να στρεφετε εις τοῦς προθιμοῦς, ος υπαμεν. Ξεκαθαριζετε ακομι, οτὴ αν τηχη||[25] θανατος τὴς γινεκὸς, να εχη, αν υερεας γινι, το αμπελη εις το Κροτηρι με την ὁμιαν κοντετζιον που τρεχη να χηερετε την εκλησιαν· ετζη||[26] και ο Χουσακις ομιὸν τροπων, αν τοῦ τηχι θανατος, να χηερετε το χοραφη εις του Θολὰ ὑ σηνβηα τοῦ επη ζοης της, αν παπαδιαν ηνε. Στερκτα||[27] λυπὸν, ος υπαμεν, τα δε διο μερη εκαμαν το παρὸν φανερὸ καὶ υπογραφετε ηδιοχηρος τ(ος) και μαρτηρον αξηοπυστων εἵς ενδιξην παντοτινι.

||[28] —Μηχαυλ Ιερευ Ντε Φεραρης και σκιεβοφιλαξ Παρικιας στεργο και βεβεονο το π(αρ)ον — Χουσὴς Στρηανος στεργο και βεβεονο — Σακιελαρι(ος) Βιτζαρας [29]||μαρτιρας.

[30]||**Τζοῦανες Προτονοτάρης Κα(ντζελαριος) εἵς αναζητησην εγραψα.**

//12 σκάνιο = σκαμνί
//12 καρένιο = καριδένιο
//13 τηλάρια = στρώματα
/15 ταυλομάντηλο = τραπεζομάνδηλο
//15 μάνα = μαξιλάρι χωρίς τη θήκη του
//15 μανικιές = μανίκια ή γάντια
//16 απλαδένες = πιατέλες

//17 μαρχαμάδες = μαντήλια του λαιμού κεντημένα
//20 ξυλοβούτζι = ξύλινο βαρέλι
//26 στερκτά = με συναίνεση, συμφωνημένα

3. Ιβεντάριο.[11]

1609 αὐγούστου 21 εἰς τὴν Σαντορίνη εἰς τὸ κάστρο τοῦ Σκάρου. /[2] Μὲ ὁρισμὸν τοῦ μεγαλιωτ(ά)τ(ου) μ(ισὲρ) Τζουάνε Σιγάλα καπετάνιου ἐπίγα ἐγὼ ὁ γεγραμμένος /[3] καντζελάριος μὲ τὸν Βασίλη Νοδάρον κοντόσταυλον καὶ ἐνήξαμε το σπήτη /[4] ποὺ ἐκατηκα ὁ (μισέρ;) Μανόλης Βασάλος ἔμπροσθεν τοῦ μ(αστρ)ο Τζαντώνη Νταργέντα /[5] καὶ μ(άστρ)ο Ἀντώνη Γαβαλὰ τοῦ μ(ισὲρ) Μάρκ(ου) ποὺ τοῦς ἐκράξαμεν διὰ μαρτιρους καὶ /[6] ἐκάμαμε τὸ παρὸν ἡνβεντάριο εἰς ὅ τι εὑρησκετε μέσα εἰς τὸ λεγόμενον σπήτ(ι).

/[7] Καὶ πρῶτο :

/[8]	*ἕνα πάγκο ταλπεδένο κενούριον καὶ ἔχει μέσα*		
/[9]	*ἕνα ἀλετζερό ἀγκονηατιάνηκο*	*n⁰*	*1*
/[10]	*ἕνα λαγήνη καὶ αὐτὸ ἀγκονητιάνηκο*	*n⁰*	*1*
/[11]	*μηα σκουτέλα πράσηνη καστελιοτηκη μὲ γλήνα μέσα*	*n⁰*	*1*
/[12]	*ταληερόπουλα ξύληνα ὀκτὼ καὶ ἕνα μεγάλο ποῦ εἶνε ἐνέα*	*n⁰*	*9*
/[13]	*μαχέρεια πεντε τῆς ταύλας μὲ ἄσπρο κόκαλο μανήκη*	*n⁰*	*5*
/[14]	*πηροῦνια τρήα σιδερένηα μὲ ἄσπρο κόκαλο μανήκη*	*n⁰*	*3*
/[15]	***ἕνα ἀτζαλὴ***	*n⁰*	*1*
/[16]	***κουτάλια ξύληνα ἕξε***	*n⁰*	*6*
/[17]	*ἕνα πηάτο χοντρὸ*	*n⁰*	*1*
/[18]	*ἕνα καρτουτζο χοντρὸ*	*n⁰*	*1*
/[19]	*καὶ ἕνα ρογάκη χοντρὸ*	*n⁰*	*1*
/[20]	*στάνηα μηκρὰ μεγάλα ἐνέα*	*n⁰*	*9*
	/[21] Εἰς μήα κασέλα παλεὰ ταλπεδένια		
/[22]	*ὀκτῶ λαήνηα πολήτικα φήνα τα δίο χρουσομ(ένα) καὶ δύο μαστελάτα*	*n⁰*	*8*
/[23]	*τέσσεροις ἀπλάδεναις πολίτικαις φήναις*	*n⁰*	*4*
/[24]	*μήα σκουτέλα μεγάλη ἀγκονητιάνηκη*	*n⁰*	*1*
/[25]	*κούπαις ἀγκονητιάνηκαις τέσσεροις*	*n⁰*	*4*
/[26]	*ἔξε σκουτέληα πολίτηκα φήνα*	*n⁰*	*6*
/[27]	*δύο ἀλατζερά ἀγκονητιάνηκα*	*n⁰*	*2*

11. Α. Τσελίκας, *Μαρτυρίες από τη Σαντορίνη (1573-1819)*, Αθήνα 1985, 78-81.

/28	τρία ἁπλεδένηα ἀγκονητιάνηκα	n⁰	3
/29	ἕνα ραμνὴ ἀγκονητιάνηκο	n⁰	1
/30	δύο λαδηκὰ ἀγκονητιάνηκα	n⁰	2
/31	ἕνα λαηνάκη φήνο κόκηνο πλουμηστὸ	n⁰	1
/32	δύο ρογία πράσινα χοντρὰ	n⁰	2
/33	ἕνα πηπεροτρήφτη πλουμηστὸ	n⁰	1
/34	ἕνα μικρὸ λαηνάκη ἀγκονητιάνηκο	n⁰	1
/35	δύο ἀγασταρόλαις γιάληναις	n⁰	1
	/36 Εἰς ἕνα κοφήνη		
/37	πηάτα ἄσπρα τοῦ Ἀγκόνα τριάντα ἕξε	n⁰	36
/38	ὀκτὼ ἁπλάδεναις καὶ αὐταὶς ἀγκονητιάνηκαις	n⁰	8
/39	ἀκομὶ δύο ἁπλάδεναις μεγάλαις καὶ αὐταῖς ἀγκονητιανηκαις	n⁰	2
/40	ἀκομὶ μητζὰ ἁπλαδενόπουλα ἀγκονητιάνηκα τέσσερα	n⁰	4
/41	τρεία σκουτέληα ἀγκονητιάνηκα	n⁰	3
/42	ἕνα πηάτο γερανίο πλουμηστὸ μαγιόλκα	n⁰	1
	/43 Μήα πράσηνη πλουμηστὴ κασέλα		
/44	ἕνα κομάτ(ι) στήψη	n⁰	1
/45	ἕνα κουβάρη σπάγο	n⁰	1
/46	ἕνα λαηνάκη πολήτικο δύχος αὐτὴ	n⁰	1
/47	μήα γραφὴ σεντέντζια	n⁰	1
/48	δύο ροπήδια σουριάνηκα	n⁰	2
/49	τρεῖς ἁπλάδεναις μεγάλαις πολίτικαις καὶ ἕνα βατζέλη ἀγκονιτιάνηκο	n⁰	4
/50	ἔξε προσκεφαλάδαις ἡ μήα με τὸ ψήδη	n⁰	6
/51	πέντε ρέσταις μαργαρητάρη ψυλὸ εἰς ἕνα κομάτι χαρτὴ τηλημένα μέσα εἰς τὸ πορταλαμήδη	n⁰	5
/52	ἕνα ποκάμησο ἀνδρίκιω ληνὸ παλεὸ	n⁰	1
/53	ἕνα κτένη κοκαλένιο	n⁰	1
/54	ἕνα πηρόβολον	n⁰	1
/55	ἕνα κουρτηνόπανο κόκηνο μοχαγερένιο	n⁰	1
/56	μήα παλεόκαλτζα κόκηνη	n⁰	1
/57	κοματ(ια) δύο πανὴ μαύρο σενταντὴ	n⁰	2
/58	μήα βούρια εὔκερη	n⁰	1
/59	ἕνα θυλακούρη	n⁰	1
/60	κουτάλη(α) ξύληνα πολιτικα ἤκοσει πεντε	n⁰	25
/61	μήα θήκη με στάνηα δέκα	n⁰	10
/62	ἕνα ποτήρη γιάληνο μὲ κάπια γιαλάκηα μέσα	n⁰	1

/53 ἕνα κτένη κοκαλένιο n^0 1
/54 ἕνα πηρόβολον n^0 1
/55 ἕνα κουρτηνόπανο κόκηνο μοχαγερένιο n^0 1
/56 μήα παλεόκαλτζα κόκηνη n^0 1
/57 κοματ(ια) δύο πανὴ μαύρο σενταντὴ n^0 2
/58 μήα βούρια εὔκερη n^0 1
/59 ἕνα θυλακούρη n^0 1
/60 κουτάλη(α) ξύληνα πολιτικα ἤκοσει πεντε n^0 25
/61 μήα θήκη με στάνηα δέκα n^0 10
/62 ἕνα ποτήρη γιάληνο μὲ κάπια γιαλάκηα μέσα n^0 1
/63 ἕνα κοματ(ι) μαύρο τομάρη n^0 1
/64 μήα μουτζούνα μὲ τα γένηα n^0 1
/65 κορδαις ὁποῦ στηβάζου, σαράντα ἔξε n^0 46
/66 ἕνα κορδοκρούστη n^0 1
/67 ἕνα σὰν λουρὴ n^0 1
/68 μήα μαχέρα με τὸ φικάρη n^0 1
/69 μήα προβήα n^0 1

/70 *Μήα κασελοπούλα ταλπεδένη*

/71 ἕνα μπούστο παλεὸ τζαντουνηένο κόκηνος n^0 1
/72 ἕνα μαντηλόπουλο τῆς ταύλας n^0 1
/73 ἕνα ζευγάρη παλεοκάλτζουνα χοντρά, μάληνα, πλεκτὰ n^0 1
/74 ἕνα ξύληνο μουρτάρη με τὴν μάτζα n^0 1
/75 ἕνα λαγήνη n^0 1, δίο τριχαὶς n^0 2, δύο κατρεύταις ατζελίνους n^0 2.

/76 *Εἰς τὸν ἀποκρέβατον*

/77 ἕνα τηγάνη καὶ ἕνα ταψή, μήα σβήγα καὶ μήα κερκήδα
/78 ἕνα σέκιο, μήα παλεοκαρέγλα βενέτηκη
/79 μήα λαγήνα μεγάλη καὶ μήα ρογία, ἕνα μητζὸ προσκεφαλάδη
/80 εἰς ἕνα βαρέλη, τηρὴ κομάτια ὁκτῶ n^0 8
/81 ἕνας πήθος μεγάλος, μήα κοφήνα εὔκερη
/82 ἕνα τζημπήλη μὲ κουκουναραίς δέκα n^0 10.

/83 *Μήα κασέλα ταλπεδένηα*

/84 Ἦχε μέσα ἕνα ζευγάρη βράκαις ἄσπραις ληναὶς μὲ μαύρα μεταξοτὰ /85 ξόμπλια n^0 1
/86 ἕνα τηλαρόντιμα, φράμπαις ἄσπραις
/87 ἕνα σακούλη χάρτηνο μὲ ληβάνη ἀρσενικὸ n^0 1
/88 ἕνα σκεπάρνη πολίτηκο n^0 1
/89 ἕνα τριπανάκη n^0 1

/[90] *ἕνα ξύλο ποὺ τηλήγουν το μετάξη*
/[91] *ἕνα τζημπηλάκι με κόρδαις ἔξε καὶ πανήα στράτζα*
/[92] *ἕνα χορηστήρη ἄσπρο κοκαλένιο*
/[93] *ἕνα κομάτ(ι) ρυομπάρμπαρο εἰς χαρτὴ τυλημένο*
/[94] *ἕνα ρογὴ ἄσπρο κρεμασμ(ένο) εἰς τὸν τίχον*
/[95] *ἕνα κοφήνη μὲ σκουτέλομούρχουτα κομάτια δεκαπέντε* n^0 *15*
/[96] *μήα ξύστρα τοῦ τηρίου* n^0 *1*
/[97] *ἕνα καλάθη μὲ γιαλήα κομάτ(ια) ἑπτὰ* n^0 *7*
/[98] *ἕνα καλαθάκη μὲ ἕνα κτένη ξύληνο* n^0 *1*
/[99] *ἕνα καλαθάκη μὲ ἕνα ζηράφη καὶ ἕνα γάντζο καὶ παληόπανα.*
/[100] *Ἀπάνω εἰς τὸ κρεβάτη δύο κοφήνηα μὲ μαλήα* n^0 *2.*
/[101] *Εἰς τὸ μπατάρη δύο κοφήναις εὔκεραις καὶ ἕνα κοφηνήδη*
/[102] *καὶ μαλήα χητά.*
/[103] *μήα ψάθη σουριάνηκη κενούρια ἀπάνω εἰς τα δοκάρια*
/[104] *δύο κοφηνηδοπούλαις εὔκεραις*
/[105] *σαήταις ὁκτῶ ἡ μήα δύχος ζηφάρη*
/[106] *καὶ ἕνα δοζάρη*
/[107] *ἕνα κάνεστρο με δύο σκουτέλαις καὶ ἕνα ψαλήδη καὶ δύο θυλακούρια*
/[108] *ἕνα φησαρὸ καὶ μηα σηδερένηα κουτάλα*
/[109] *μήα ταύλα ντε μαντζάρε λεβαήτζα, σκανιόλα δίο μαδερένια* n^0 *2*
/[110] *μήα παλιομανίκα ἀπάνω εἰς τὴν ταύλα*
/[111] *θήδαις κομάτ(ια) ἑπτὰ* n^0 *7*
/[112] *ἕνα τζαρδελοβάρελο μητζό εὔκερο*
/[113] *τρία κονήσματα* n^0 *3*
/[114] *ἕνα κομάτι ταύλα.*
/[115] *Εἰς τα δοκάρια ἀπάνω ἕνα κομάτ(ι) μαδέρη πεσομ(ένο)*
/[116] *ἕνα παλεὸ μαναράκη*
/[117] *ἕνα γαβὰ ξύληνο στὸν ἀπόκρέβατον.*
/[118] *Εἰς τὸ κρεβάτι δύο ταύλαις καὶ εἰς τὸν πάγκο ὁμπρὸς ἕνα μαδέρι.*
/[119] *Τὴν ὥρα ὁποῦ τὰ ἐγράψαμε ἐσφαλήσαμεν τὴν πόρτα καὶ ἐκληδοσα* /[120] *μὲν την καὶ ἐβουλόσαμεν τὴν κατοίναν καὶ ἐφικαμέν τη καθώς* /[121] *ἤτον καὶ ὅλα τα γεγραμμένα μέσα ἐμπρὸς εἰς τοὺς λεγομένους* /[122] *μαρτυρας καὶ κοντόσταύλον.*
/[123] *Μιχελὴς Γύζης καντζηλάριος ἔγραψα.*

---

8 ταλπεδένο < talpon ἰταλ.-βεν. = ἀπὸ χοντρὸ ξύλο // 9 αλετζερό = ἁλατοδοχεῖο ποὺ χρησίμευε καὶ γιὰ τὴ διατήρηση τῶν αὐγῶν // 9 ἀγκονηατιάνηκο = ἀπὸ τὴν Ἀγκώνα // 11

γλήνα = λίπος// 12 ταληερόπουλα < tagliero, tagier ἰταλ.-βεν. = στρογγυλὸ καὶ ἐπίπεδο ξύλινο σκεῦος τῆς κουζίνας, πιάτο // 13 ταύλας < tavola ἰταλ. = τραπέζι// 15 ἀτζαλὴ < azzalin ἰταλ.-βεν. = ἐργαλεῖο ἀτσάλινο γιὰ τὸ τρόχισμα τῶν μαχαιριῶν// 19 ρογάκη = δοχεῖο νεροῦ// 20 στάνηα < stagno ἰταλ. = δοχεῖο τενεκεδένιο// 22 πολήτικα = ἀπὸ τὴν Πόλη// 22 μαστελάτα < mastello ἰταλ.-βεν. = βαθὺ δοχεῖο μὲ μεγάλο ἄνοιγμα// 23 ἁπλάδεναις = πιατέλες// 29 ραμνὴ < ramina ἰταλ. = δοχεῖο γιὰ ζέσταμα νεροῦ// 35 ἀγασταρόλαις = σουπιέρες (;)// 40 μητζὰ = μικρὰ //42 γερανίο = γαλάζιο // 42 μαγιόλκα = τύπου Μαγιόρκας// 48 ροπήδια σουριάνηκα = βεντάλιες ἀπὸ τὴ Συρία // 49 βατζέλη < vascello ἰταλ. = λεκάνη// 51 ρέσταις < resta ἰταλ.-βεν. = ὁρμαθὸς// 51 πορταλαμηδη = εἰδικὸ κλειστὸ χώρισμα μέσα στὴν κασέλα// 55 μοχαγερένιο = εἶδος ὑφάσματος // 58 βούρια = σάκκος δερμάτινος // 58 εὔκερη = ἄδεια // 59 θυλακούρη = δερμάτινο σακκούλι // 65 κορδαις < corda ἰταλ. = λεπτὸ σχοινὶ// 71 μποῦστο = κοντογούνι// 74 μουρτάρη = γουδὶ// 74 μάτζα = γουδοχέρι// 76 ἀποκρέβατον = χῶρος σκοτεινὸς καὶ χαμηλὸς κάτω ἀπὸ τὸ ὑπνοδωμάτιο, ποὺ χρησίμευε γιὰ ἀποθήκη// 77 σβήγα = ἀδράχτι // 77 κερκήδα = σαΐτα ὑφαντικῆς // 78 σέκιο < secchio ἰταλ. = κάδος// 86 τηλαρόντημα = κάλυμμα τοῦ στρώματος (τυλάριον = στρῶμα) // 93 ρυομπάρμπαρο < riobarbaro ἰταλ. = φαρμακευτικὸ φυτὸ γιὰ καθαρτικὸ// 109 ταύλα ντε μαντζάρε < tavola de mangiare ἰταλ. = τραπέζι φαγητοῦ // 109 σκανιόλα < scagno ἰταλ. = σκαμνὶ //116 μαναράκη = τσεκούρι// 120 κατοίνα < catena ἰταλ. = ἁλυσίδα.

// 11 σκουτέλα = πιατέλα
// 32 ρογία = ? [ρωί = πήλινο ή τσίγκινο ελαιοδοχείο με ράμφος]
// 50 ψήδη = μαξιλαροθήκη.
// 86 φράμπαις = κρόσια
// 91 στράτζα > σάρτζα = μάλλινα
// 112 τζαρδελοβάρεδο = σαρδελοβάρελο
// 117 γαβά = γαβάθα ?

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ε.Α.Ι.Ε.Δ. = Επετηρίς Αρχείου Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου.
Ε.Ε.Κ.Μ. = Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών .
Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.= Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η βιβλιογραφία που αφορά τις Κυκλάδες είναι ευρύτατη. Σημειώσουμε τις μελέτες που κυρίως χρησιμοποιήθηκαν στο κείμενο που προηγήθηκε. Εντός του κειμένου σε αγκύλες επισημαίνονται μόνο οι πηγές όσων κειμένων ή αποσπασμάτων παρατίθενται αυτούσια.

1. Σπ. Ασδραχάς, Νησιωτικές κοινότητες και φορολογικές λειτουργίες, *Τα Ιστορικά* 8 και 9, 1988, 3- 36 και 229-258 αντίστοιχα.
2. Ι. Βισβίζης, Οι κοινοί καγκελάριοι της Νάξου επί τουρκοκρατίας, *Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου*, 12, 1945, 88- 101.
3. Ι. Βισβίζης, Αι βολαί της νήσου Κέας, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 19, 1949, 26-73.
4. Ι. Βισβίζης, Έγγραφα δικαιοπραξιών της Μυκόνου του 17ου και 18ου αιώνος, *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.* 5, 1954, 127- 143.

5. Ι. Βισβίζης, Δικαστικαί αποφάσεις του 17ου αιώνος εκ της νήσου Μυκόνου, *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.* 7 , 1957, 20-154.
6. Ι. Βισβίζης, Τινά περί των προικώων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την τουρκοκρατίαν, *Ε.Α.Ι.Ε.Δ.* 12, 1965, 1-129.
7. Ζ. Γαβαλάς, Φολέγανδρος, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας* 2, 1885, 475- 515.
8. Α. Δρακάκης, Η Σύρος επί τουρκοκρατίας, τ. 1, Ερμούπολη 1948.
9. Α. Δρακάκης, Η Σύρος επί τουρκοκρατίας - Η δικαιοσύνη και το δίκαιον, *Ε.Ε.Κ.Μ.* 6, 1967, 63- 492.
10. Ιω. Δελλα-Ρόκκα, Το δίκαιον της Νάξου κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας, *Ε.Ε.Κ.Μ.* 7, 1968, 426- 481.
11. Π. Ζερλέντης, *Μαντροκάθισμα, βουδόμαντρα, θεμωνιά, μιτάτο*, Ερμούπολη 1923.
12. Π. Ζερλέντης, *Σύστασις του κοινού των Μυκονίων*, Ερμούπολη 1924.
13. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925.
14. Ν. Κεφαλληνιάδης, Ποιμενικά Νάξου, *Ε.Ε.Κ.Μ.* 10, 1974-1978, 405- 455.
15. Ι. Κονταρίνης, Περιγραφή της νήσου Φολεγάνδρου, *Πανδώρα* 20, 21, 1869 και 1870, 461- 464 και 25-29 αντίστοιχα.
16. Ελ. Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980.
17. Ελ. Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την Τουρκοκρατία. Ανέκδοτα έγγραφα*, Αθήνα 1980.
18. Σ. Λάζαρη, Συμβολή στην οικονομική ιστορία της Μυκόνου, εξέλιξη και κατανομή των φόρων, τέλη 17ου - αρχές 19ου αιώνα, *Ε.Ε.Κ.Μ.* 14, 1993, 123- 149.
19. Α. Λεντάκης, *Paterna paternis, materna maternis. Ενα κατάλοιπο της συλλογικής ιδιοκτησίας του γένους στο μεταβυζαντινό δίκαιο ή αναίρεση μιας ερμηνείας του Γ. Μαριδάκη για το κληρονομικό δίκαιο της Μήλου τον ΙΖ' αιώνα*, *Μηλιακά* 2, 1985, 285-486.
20. Ευ. Λιάτα, *Η Σέριφος κατά την τουρκοκρατία, (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987.
21. Α. Μηλιαράκης, *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων νήσων κατά μέρος Ανδρος, Κέως*, Αθήνα 1880.
22. Α. Μηλιαράκης, *Αμοργός*, Αθήνα 1884.
23. Ευ. Μπαλτά, Από το φορολογικό τεκμήριο στην αγροτική οικονομία: οι καλλιέργειες στη Σαντορίνη τον 18ο αιώνα, *Τα Ιστορικά* 6, 1986, 282- 314.
24. Δ. Πασχάλης, *Η Ανδρος*, 2 τ., Αθήνα 1927.
25. Γ. Πετρόπουλος, Νομικά έγγραφα Σίφνου της συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835), *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 3, τχ. 1, Αθήνα 1956.
26. Γ. Πετρόπουλος, Νοταριακαί πράξεις Μυκόνου των ετών 1663-1779, *Μνημεία του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, τ. 3, Αθήνα 1960.
27. Μ. Σπηλιωτοπούλου, Στη Σαντορίνη του 17ου και 18ου αιώνα: αγοραπωλησίες ακινήτων, *Τα Ιστορικά* 17, 1992, 243-274.
28. Α. Σιφωνιού- Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Λ. Αρτεμιάδη, Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689, *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 29- 30 (1982- 3), Αθήνα 1990, 125-1312.
29. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre la colonisation latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, 2 τ., Βέλγιο 1982.
30. B. J. Slot, Ο κατάλογος των φορολογουμένων του Κάστρου της Μήλου στα 1670, *Μηλιακά* 2, 1985, 97-152.
31. Σ. Συμεωνίδης, Ανέκδοτα νομικά έγγραφα Σίφνου, *Σιφνιακά* 2, 1992, 103-140.
32. Μ. Τουρτόγλου, Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17ος - 19ος αι.), *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 27- 28 (1980-1), Αθήνα 1985, 3- 257.
33. Α. Τσελίκας, Το αμπέλι στα δικαιοπρακτικά έγγραφα της Σαντορίνης, *Ιστορία του ελληνικού κρασιού*, Αθήνα 1992, 84-90.
34. Ι. Χατζιδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, Αθήνα 1972.
35. Ι. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας*, Αθήνα 1920.

Δημήτρης ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΘΑΛΑΣΣΙΩΝ ΔΡΟΜΩΝ ΚΑΙ ΛΙΜΑΝΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Τα στεριανά σύνορα της θάλασσας του Αιγαίου, ορίζουν ένα απόλυτο γεωγραφικό περίγραμμα που την περιβάλλει. Σε όλο αυτό το μήκος των ακτών του, στα βόρεια η μία μοναδική στενή δίοδος, του Ελλησπόντου οδηγεί στην Προποντίδα και στην Μαύρη Θάλασσα, ενώ από τον νότο το φυσικό φράγμα της Κρήτης περιορίζει τα ανοίγματα του Αιγαίου προς την Μεσόγειο στα δύο στενά, των Κυθήρων στα δυτικά και της Ρόδου στα ανατολικά.

Μέσα σ\ αυτό το γεωγραφικό περίγραμμα τα εκατοντάδες διάσπαρτα νησιά ανάγκαζαν τα πλοία να ταξιδέψουν συνεχώς ελισσόμενα μεταξύ των ακτών. Η ναυτική κίνηση γινόταν πολύπλοκη και τα φυσικά κανάλια άλλαζαν τις επιλογές της πορείας. Ήδη από τον καιρό του Βυζαντίου αλλά και αργότερα, τα λατινικά λιμάνια συνετέλεσαν στο να έχει το Αιγαίο ποικίλες διαδρομές που ένα πλοίο μπορούσε να ακολουθήσει.

Ο καιρός του Αιγαίου, οι εποχιακές του μεταβολές σε συνδυασμό με τη γεωφυσική διαμόρφωση των ακτών, τη διάταξη των νησιών σε συγκροτήματα ή σε διάσπαρτες μεταξύ τους μονάδες, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των ναυτικών δρόμων.

Η *εσωτερική* και η *εξωτερική* ναυτιλία περνώντας ανάμεσα από τα νησιά προσάρμοζε τις γραμμές πλεύσης στις γεωφυσικές και κλιματολογικές ιδιαιτερότητες· της θάλασσας που διέπλεε προσπαθώντας να πετύχει την ελαχιστοποίηση της διαδρομής και του χρόνου μέσα από τη μέγιστη αξιοποίηση του ανέμου και της ενέργειας των θαλασσίων ρευμάτων. Οι πολλαπλές επιτυχημένες επαναλήψεις κάποιων διαδρομών μέσα στις διάφορες χρονικές περιόδους καθιέρωναν τελικά τις για μεγάλα διαστήματα πλεύσιμες ρότες. Οι ρότες ήσαν οι ναυτικές αυτές πορείες που μέσα από το πολυταξίδεμά τους είχαν γίνει συλλογικά γνωστές στους ναυτικούς, ήσαν εξαρτημένες από συγκεκριμένα γεωγραφικά σημεία της θάλασσας και εξασφάλιζαν στα πλοία τις δυνατότητες για ένα όχι εύκολο αλλά τουλάχιστον πραγματοποιήσιμο ταξίδι, αφού οι κίνδυνοι είχαν εντοπιστεί από τους προηγούμενους όπως και οι ευκολίες προκειμένου να αξιοποιηθούν.

Ένας ναυτικός δρόμος ανάμεσα από τα νησιά, όντας πολύ πιο πολύπλοκος από τη συντομότερη μοναδική γραμμή που ενώνει δύο παράλιους τόπους, θύμιζε με το σχήμα του τους αντίστοιχους στεριανούς δρόμους εκείνων των καιρών. Παρ\ όλη όμως την ελευθερία της θάλασσας οι ρότες ήσαν σαφείς και προσδιορισμένες. Οι ρότες είχαν όρια και μικρές αποκλίσεις, είχαν αρχή, τέλος και ενδιάμεσους σταθμούς, και ο ναυτικός δεν ρίσκαρε να ξεφύγει από αυτές, από το φόβο μην χαθεί ή μην εξωκύλει. Περνούσε από στενά θαλασσινά περάσματα ή από ανοικτές εκτάσεις, πλησίαζε ή απέφευγε στεριές και μπουγάζια, κατοικημένους τόπους και λιμάνια ή έρημα νησιά, είχε κακοτοπιές και ευκολίες, γινόταν ευθεία ή ελισσόταν ανάμεσα από τους όγκους των νησιών.

Οι *φυσικές* παράμετροι αποτελούν τις σημαντικότερες αλλά όχι και τις μοναδικές, που συντελούσαν στη χάραξη της ναυτικής πορείας. Πέρα από αυτές δεκάδες άλλοι παράγοντες συντελούσαν ώστε μέσα στο Αιγαίο να διαμορφώνονται πορείες εξαρτημένες από τις κλιματολογικές συνθήκες ή τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά κάθε τόπου.

Η εθνικότητα των πλοίων, τα εχθρικά ή τα φιλικά νησιά, οι τεχνικές δυνατότητες της πλεύσης και η αυτονομία της ή όχι, ήρθαν μετά τους παράγοντες του κλίματος και της γεωγραφίας να ορίσουν την τελική μορφή μιας ρότας, το σχήμα, το μήκος της, τα όριά της και τους ενδιάμεσους σταθμούς ή τις εναλλακτικές επιλογές.

ΟΙ ΑΝΕΜΟΙ

Τα αιγαιοπελαγίτικα καλοκαιρινά μελτέμια έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των διαδρομών στη θάλασσα. Οι άνεμοι αυτοί πνέοντας σχεδόν σταθερά κατά το διάστημα από τον Μάιο μέχρι το Σεπτέμβριο, με διευθύνσεις που εναλλάσσονται από βόρειες-ανατολικές σε βορειο-δυτικές, φθάνουν σε μεγάλες εντάσεις στα μέσα του καλοκαιριού. Έτσι η πλεύση προς νότο το καλοκαίρι μπορούσε να εκμεταλλευθεί τους καιρούς, και αντίστροφα οι νοτιάδες των υπολοίπων εποχών μπορούσαν να βοηθήσουν το ταξίδι προς τα βόρεια. Η παραδοσιακή έξοδος του τουρκικού στόλου από τα Στενά και η κάθοδος προς το Αρχιπέλαγος είναι η πιο χαρακτηριστική περίπτωση αξιοποίησης των δυνατοτήτων των εποχιακών κλιματολογικών συνθηκών. Η δυσκίνητη Αρμάδα ξεκινώντας την μέρα του Αη Γιώργη για τους χριστιανούς ή του Rur- Hizir για τους μουσουλμάνους, στις 23 Απριλίου, σπρωγμένη από τους ευνοϊκούς βοριάδες έφθανε μέχρι το νότιο Αιγαίο έχοντας την ευκαιρία να κάνει ενδιάμεσους σταθμούς εκμεταλλευόμενη τις νυχτερινές ή ανά τριήμερο περίπου, αναπαύλες των μελτεμιών.

Με το φθινόπωρο στο Αιγαίο εμφανίζονται οι πρώτοι ελαφριοί νοτιο-ανατολικοί άνεμοι, τα *κουφονότια*, προάγγελοι των χειμωνιάτικων καιρών. Αυτοί ανέβαζαν τα πλοία από τη Μεσόγειο προς το Αιγαίο ή και από το νότιο Αιγαίο στο βόρειο για να ξεχειμωνιάσουν. Η ημέρα του Αη Δημήτρη για τους χριστιανούς ή του Rur- Kasim για τους μουσουλμάνους, στις 26 Οκτωβρίου, που για τους τούρκους σήμαινε το τέλος των ναυτικών επιχειρήσεων, δείχνει τη προσαρμογή της θαλάσσιας κίνησης στις κλιματολογικές συνθήκες. Η Αρμάδα που στις αρχές του καλοκαιριού με τους βοριάδες είχε διασχίσει το Αρχιπέλαγος προς νότο, επέστρεφε πλέον στην Προποντίδα εκμεταλλευόμενη τον καιρό και τους νοτιάδες. Έτσι η επιστροφή του στόλου συνέπεφτε με την εξασθένιση των μελτεμιών και προηγείτο των χειμωνιάτικων καταιγίδων που τον Νοέμβρη αρχίζουν να σαρώνουν το Αιγαίο.

Οι *απόγειες* και οι *πελάγιες* αύρες, οι ελαφριοί άνεμοι που εξαρτώνται από τις θερμοκρασιακές διαφορές ανάμεσα στη θάλασσα και τη στεριά επικρατούν και αυτοί, όπως τα μελτέμια, από την άνοιξη μέχρι το φθινόπωρο, αλλάζοντας τη μέρα και τη νύχτα. Οι αύρες αυτές δίναν την δυνατότητα στα μικρά πλοία, όπως τα ψαράδικα, να βγαίνουν τη νύχτα από τα νησιά και να γυρνούν το πρωί. Αυτοί οι άνεμοι, όπως και οι ιδιαίτεροι τοπικοί που φυσούν στα στενά των νησιών ή στις εξόδους προς τη θάλασσα μεγάλων ορεινών όγκων, παίζαν σημαντικό ρόλο στη διανησιωτική κίνηση των μικρών σκαφών που σχεδόν ανεξάρτητα από τις συνήθειες της βόρειας ναυτιλίας διέτρεχαν το Αιγαίο υπό όποιες συνθήκες, βρίσκοντας αραξοβόλι από νησί σε νησί.

ΤΑ ΡΕΥΜΑΤΑ

Τα ρεύματα που παρουσιάζονται στην επιφάνεια της θάλασσας του Αιγαίου είναι έντονα κυρίως στις ηπειρωτικές ακτές της. Το κυρίως ρεύμα, παρακλάδι των Μεσογειακών θαλάσσιων ρευμάτων κινείται περίπου κυκλικά σε μία αριστερόστροφη περιστροφή. Έτσι από τις μικρασιατικές ακτές, φθάνει στα Δαρδανέλια όπου δυναμώνει η έντασή του, συνεχίζει παράλληλα με τις ακτές της Μακεδονίας, κατεβαίνει προς νότο από τις Σποράδες, όπου γίνεται πολύ δυνατό ανάμεσα στα στενά της Σκοπέλου και της Αλλονήσου, και φθάνει στο Κάβο Ντόρο με μεγάλες ταχύτητες.

Τα ρεύματα που εκβάλλουν από τον Ελλήσποντο βοηθούσαν την πλεύση προς νότο και τα αντιρεύματα που ανεβαίνουν προς βορρά παράλληλα με τις δύο ηπειρωτικές ακτές την αντίθετη πλεύση. Παλίρροιες σχεδόν δεν υπάρχουν στο Αιγαίο. Αυτή η κίνηση των νερών ανάλογα υποβοηθούσε ή δυσκόλευε την κίνηση των πλοίων και έτσι συντελούσε στον προσανατολισμό των ταξιδιών. Έτσι ένα πλοίο που ταξίδευε προς τον νότο μπορούσε εύκολα να περάσει το στενό του Κάβο Ντόρο, ενώ αντίθετα η ταχύτητα του ρεύματος που

έφθανε τα 5 ή 6 ναυτικά μίλια απαγόρευε πολλές φορές την προς τα βόρεια πορεία. Η δύναμη των πανιών ή των κουπιών δεν έφθανε πάντα να αντισταθμίσει τα ρεύματα και τους ανέμους σε κάποια στενά του Αιγαίου, όπως του Κάβο Ντόρο ή της Τενέδου. Πλοία που θέλαν να περάσουν από το Κάβο Ντόρο ήσαν αναγκασμένα να περάσουν από ανατολικότερα το Μπουγάζι της Μυκόνου ή άλλα να περιμένουν πολλές μέρες στην Τένεδο μέχρι να τους επιτρέψουν οι καιροί και τα ρεύματα να περάσουν τα Δαρδανέλια.

ΟΙ ΡΟΤΕΣ

Τρεις βασικές διαδρομές εντοπίζονται απο τον καιρό των Σταυροφοριών στο Αρχιπέλαγος. Μέχρι τότε κυραρχούσαν οι παράκτιες διαδρομές που παράλληλα με τις ηπειρωτικές στεριές του Αιγαίου κατευθύνονταν προς την Κωνσταντινούπολη. Η δημιουργία του ενετικού Δουκάτου στην καρδιά του Αρχιπελάγους και των γενοβέζικων κτήσεων στο βορειοανατολικό Αιγαίο ενίσχυσε μία διαγώνια διαδρομή που διερχόταν μέσα από τις Κυκλάδες για να καταλήξει στη Χίο και από εκεί στα Δαρδανέλλια. Έως τότε η άνοδος του Ευβοϊκού ήταν η ενδεδειγμένη διαδρομή, ενώ η διαδρομή από τη νότια Πελοπόννησο στα κρητικά λιμάνια, στο λιμάνι της Ρόδου και από εκεί στη Αλεξάνδρεια κάλυπτε την επικοινωνία με τη Μέση Ανατολή. Με την πτώση της Χαλκίδας, στα 1740, η χρήση από τα πλοία του καναλιού της Εύβοιας μειώθηκε σημαντικά. Αντίθετα η διαδρομή μέσω Κρήτης και Ρόδου προς την Αλεξάνδρεια και τους Αγίους Τόπους παρέμεινε ενεργή και κατά την Τουρκοκρατία.

Το Αρχιπέλαγος είναι ένας από τους τόπους, όπου ένα πλοίο επί ημέρες μπορεί να ταξιδεύει χωρίς να χαθεί από τις στεριές. Με εξαίρεση το τμήμα μεταξύ Άνδρου και Χίου, και το τμήμα νότια της Μήλου και της Ανάφης, στο υπόλοιπο τα στενά και οι ακτές των νησιών εναλλάσσονται συνεχώς στον ορίζοντα της πλεύσης. Ακόμη και στις δύο γυμνές από νησιά περιοχές του, τα ψηλά βουνά της Κρήτης και ο όγκος της Χίου διακρίνονται με καθαρό καιρό, επιτρέποντας τον πολύ εύκολο προσανατολισμό χωρίς βοηθήματα. Η γεωγραφική αυτή ιδιομορφία φαίνεται πως συνέβαλε ώστε το Αρχιπέλαγος να ταξιδεύεται διαρκώς ακόμη και στις πλέον δύσκολες περιόδους της ιστορίας του.

Η Κυκλαδίτικη ρότα, ο διαγώνιος άξονας που διέσχιζε το Αρχιπέλαγος, κυριάρχησε για πολιτικούς λόγους, που έχουν σχέση με τη εγκατάσταση των βενε-

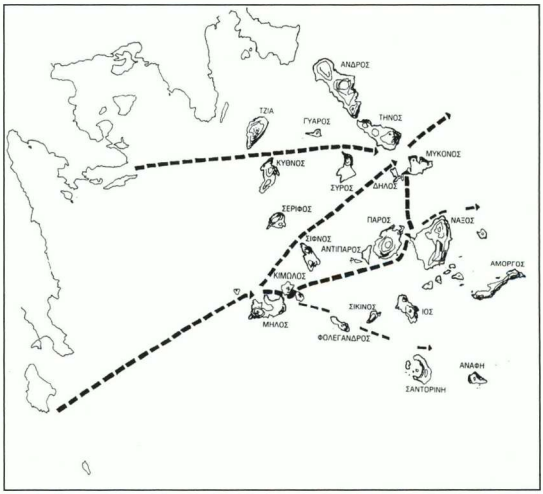

Εικ. 1 Η κυκλαδίτικη ρότα από τα Κύθηρα και τον Κάβο Μαλιά μέχρι την Μήλο. Από κει οι επιμέρους διαδρομές. Πρός το στενό της Σερίφου και τον Κάβο Αρμενιστή της Μυκόνου. Μέσω των στενών της Κιμώλου στην Παροναξία και από κει στην Μύκονο. Προς τις ακτές της Μικρασίας παραπλέοντας την Φολέγανδρο, την Σαντορίνη και την Ανάφη. Ενας άλλος κλάδος από τα Κύθηρα στα στενά της Υδρας, ανάμεσα την Κύθνο, την Τζια για να καταλήξει στο βόρειο άκρο της Σύρας και τελικά στο στενό της Μυκόνου. Από κει και οι δύο κλάδοι της ρότας κατευθύνονταν στην Χίο. Μια άλλη παραλλαγή πιο σπάνια, η πορεία από τη Νάξο στις ακτές της Μικρασίας μέσω των στενών της Ικαρίας.

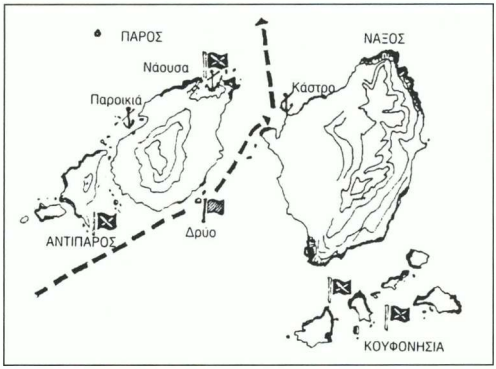

Εικ. 2 Περιοχή Παροναξίας. Τα τρία οργανωμένα λιμάνια. Η Παροικιά της Πάρου και το Κάστρο της Νάξου με βορειοδυτικό και η Νάουσα της Πάρου με βόρειο προσανατολισμό. Παράλληλα με αυτά στην περιφέρεια των λιμανιών οι δεκάδες θέσεις πειρατικής δραστηριότητας. Το νησί της Αντιπάρου, νότια της Παροικιάς, ένα από τα πιο σημαντικά καταφύγια πειρατών στο Αιγαίο. Τα Κουφονήσια, νότια της Νάξου, περιοχές ενέδρας. Η ίδια η Νάουσα στον ρόλο πειρατικού καταφυγίου, και στο στενό της Παροναξίας, ο όρμος του Δρυού, θερινός ναύσταθμος της Τούρικικης Αρμάδας.

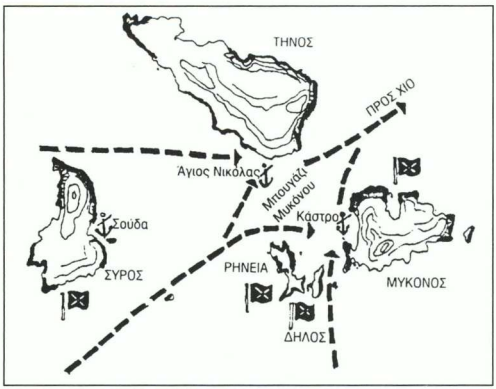

Εικ. 3 Περιοχή Στενού Αρμενιστή. Το Κάστρο της Μυκόνου, με βορειοδυτικό, η Σούδα της Σύρας με ανατολικό και ο Άγιος Νικόλαος της Τήνου με νότιο προσανατολισμό. Τρία λιμάνια παράλληλα με τη ρότα, στραμμένα προς το στενό του Αρμενιστή. Γύρω από τα λιμάνια, στη νότια ακτή της Σύρου, στο στενό της Δήλου με τη Ρήνεια και στους όρμους της Μυκόνου κοντά στο πέρασμα τα σημεία πειρατικής ενέδρας.

τσιάνων στο συγκρότημα των Κυκλάδων και των γενοβέζων στο βορειονανατολικό Αιγαίο. Εκτός από τους πολιτικούς λόγους, η εξέλιξη της ναυτιλίας και το πέρασμα από την κωπηλατή στην ιστιοφόρα πλεύση, έδωσε τη δυνατότητα στα πλοία να μπορούν να απομακρυνθούν από τις προφυλαγμένες εσωτερικές και παράκτιες διαδρομές του Πάρνωνα, του Αργολικού και του Ευβοϊκού κόλπου και να επιχειρήσουν τις διαγώνιες πλεύσεις στις οποίες συνέβαλαν τα μελτέμια. Με *πλαγιοδρομίες* σε σχέση με τους ανέμους, ένα ιστιοφόρο ερχόμενο από τη δύση είχε τη δυνατότητα παραπλέοντας τα Κύθηρα, να κατευθυνθεί προς τη Μήλο αντί να *ανέβει* το Μυρτώο με ενάντιο άνεμο. Από τη Μήλο η διαδρομή προσανατολιζόταν συνήθως προς το κεντρικό τμήμα της Παροναξίας μέσω των στενών της Κιμώλου. Μέσα από τα δύσκολα στενά της Νάξου ή κινούμενη δυτικά της Αντιπάρου, η Κυκλαδίτικη ρότα προσέγγιζε τα λιμάνια της Παροικιάς, της Νάουσας ή της Νάξου. Από τη Νάξο και την Πάρο η ρότα κατευθυνόταν προς το στενό του Αρμενιστή της Μυκόνου, και από εκεί προς το νότιο άκρο της Χίου. Η πιο σύντομη διαδρομή από τη Μήλο στη βόρεια Σίφνο και από εκεί στη Σύρο και στον Αρμενιστή για να περάσει επίσης στη Χίο, είναι παραλλαγή της ρότας που συναντιέται σε ημερολόγιο πλοίων απο τον 18ο αιώνα. Τέλος, ένα παρακλάδι από τα στενά της Αργολίδας προς την Κύθνο και την Τήνο, φαίνεται πως ήταν μια λιγότερο συνηθισμένη εκδοχή της ρότας. Αξίζει να σημειωθεί πως ενώ οι Κυκλάδες έχουν άμεση σχέση με τη ρότα προς την Κωνσταντινούπολη και από τον 17ο αιώνα και με τη Σμύρνη, στη ρότα από τη δύση προς τη Μέση Ανατολή, η Μήλος πολλές φορές λειτουργούσε σαν ενδιάμεσος σταθμός στο τμήμα από τα Κύθηρα προς τη Ρόδο.

Τα ιστορικά στοιχεία που αποκαλύπτουν τις ναυτικές διαδρομές από τον Μεσαίωνα έως τον 19ο αιώνα, μπορούν να εντοπισθούν σε επίσημες γραπτές πηγές, τα ισολάρια του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, τους portolanους και τα pilots του 17ου και 18ου αιώνα, τους

χάρτες δηλαδή και τα κείμενα πληροφοριών για τα νησιά και τα λιμάνια τους, αλλά και τα ημερολόγια πλοίων, περιηγητών και γεωγραφικών ή άλλων αποστολών που μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα εξερευνώντας το Αρχιπέλαγος έδιναν πληροφορίες και οδηγίες για τις κατάλληλες θαλάσσιες διαδρομές.

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ

Το θαλασσινό ταξίδι στο Αιγαίο, για τους ναυτικούς των νησιών του αλλά και για αυτούς που το διέσχιζαν με πλοία ερχόμενοι από άλλα μεσογειακά λιμάνια, ήταν μια διαδικασία δύσκολη και πολλές φορές επικίνδυνη. Ταυτόχρονα όμως η διαδικασία αυτή ανάμεσα στους αιώνες κράτησε ζωντανή τη δυνατότητα συνεχούς επικοινωνίας μεταξύ των αιγαιοπελαγίτικων κοινοτήτων. Το ταξίδι με πανιά ή με κουπιά ανάμεσα από τα νησιά και τα θαλάσσια στενά, η επικοινωνία από στεριά σε στεριά αλλά και το πέρασμα από άκρη σε άκρη της θάλασσας του Αιγαίου καθοριζόταν από κλιματολογικές και γεωφυσικές ιδιομορφίες πολύπλοκες και τις περισσότερες φορές ιδιαίτερα ασταθείς.

Από τα πλοία με τα μεγάλα πληρώματα μέχρι τις μικρές ψαρόβαρκες, η πλεύση μέχρι εκεί που η στεριά εξακολουθεί να είναι ορατή ήταν ο συνηθισμένος τρόπος για να ταξιδευτεί το Αρχιπέλαγος. Η πλήρης υποταγή στις καιρικές συνθήκες, η αναμονή του βολικού ανέμου για τον απόπλου και η καταφυγή σε προστατευμένους όρμους, ήσαν οι αναγκαστικοί παράμετροι για την πραγματοποίηση του ταξιδιού. Οι ρότες έπρεπε να κρατιούνται προσεκτικά προσαρμοσμένες στους καιρούς και τις ιδιομορφίες των ακτών. Ο προσανατολισμός από τις στεριές, η συνεχής αυτή εξάρτηση των πλοίων από τα περιγράμματα των ακτών χρειαζόταν την γνώση της πιο μικρής λεπτομέρειας της ακτής, την δυνατότητα γρήγορης πρόβλεψης των μεταβολών στους ανέμους και την θάλασσα από τα σημάδια του τοπικού καιρού, τον συνεχή έλεγχο στο βάθος του νερού, και τις ξέρες ή τους υφάλους από το χρώμα του βυθού.

Η ναυτολόγηση ντόπιων πιλότων, συνήθως νησιωτών της Πάτμου ή της Μήλου, κυρίως από τους στόλους και τα μεγάλα εμπορικά πλοία, που θα καθοδηγούσαν την είσοδο στα λιμάνια, θα μελετούσαν την νυχτερινή πορεία και θα έλυναν το πρόβλημα του προσανατολισμού μέσα στο λαβύρινθο των νησιών, ήταν συνηθισμένο μέλημα των καπετάνιων από την υπόλοιπη Μεσόγειο, μόλις τα πλοία φθάναν στα νερά του Αιγαίου. Έως τον 20ο αιώνα έφθασε η παράδοση για τη βίγλα των πιλότων στο Κάστρο της Μήλου απ' όπου παρακολουθούσαν την είσοδο των ευρωπαϊκών πλοίων στο Αρχιπέλαγος και στη συνέχεια σπεύδαν με βάρκες να το προϋπαντήσουν πριν δέσει, για να συνεχίσουν μαζί του το ταξίδι.

Παρά τους τρομερούς κινδύνους το Αιγαίο ταξιδευόταν νύχτα και μέρα με καπετάνιους ή πιλότους τους έμπειρους ναυτικούς των νησιών, ιδιαίτερα μετά τον 17ο αιώνα που οι ναυτικές γνώσεις τους από τη θητεία στον οθωμανικό στόλο είχαν πλουτιστεί και αξιοποιήθηκαν επάνω στα εμπορικά και πειρατικά πλοία που διέτρεχαν τα νερά του.

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΤΟΥ ΤΑΞΙΔΙΟΥ

Το θαλάσσιο ταξίδι που διέσχιζε το Αρχιπέλαγος έφθανε πολλές φορές να γίνεται πιο γρήγορο σε ταχύτητα από τα ανάλογα στεριανά ταξίδια αλλά παρόλα αυτά δεν έπαυε να είναι μια πολυήμερη και κουραστική διαδικασία. Μέχρι και 200 χλμ ή 124 ναυτικά μίλια την ημέρα είχε την δυνατότητα να διανύσει ένα πλοίο στα 1550, και με βολικούς ανέμους μιας συγκεκριμένης περιόδου τον χρόνο στην ανατολική Μεσόγειο, να φθάσει από την Ρόδο στην Αλεξάνδρεια σε τρία μόλις μερόνυχτα. Για ένα στεριανό καραβάνι που η ταχύτητά του ήταν το βάδισμα των ανθρώπων και των φορτωμένων υποζυγίων σε κακοστρωμένους δρόμους τον ίδιο καιρό, ήταν αδιανόητη αυτή η δυνατότητα της ημερήσιας διαδρομής των 200χλμ. Στη θάλασσα όμως τα

πράγματα δεν ήσαν πάντα έτσι βολικά. Η πλεύση με τα πανιά εξαρτάται άμεσα από τον καιρό και έτσι το ταξίδι, οι ενδιάμεσοι σταθμοί και η διάρκεια του, καθορίζεται από τις εντάσεις και τις διευθύνσεις των ανέμων. Τα πλοία όλων των μεγεθών περίμεναν στα λιμάνια για να *σαλπάρουν* μόνο με βολικό καιρό, και αυτό σήμαινε τις περισσότερες φορές πολυήμερες καθυστερήσεις. Έπειτα, μέσα στο πέλαγος τα *καραντινιάσματα* όταν κόπαζε ο άνεμος, ή οι δυνατοί άνεμοι και οι φουρτούνες που το ανάγκαζαν να λοξοδρομήσει, βγάζοντάς το από την πορεία, αυτές οι συνηθισμένες αντιξοότητες της ιστιοφόρας πλεύσης, αλλά και εκείνες της κωπηλατής, όπου τα χαμηλά σκάφη δεν μπορούσαν διόλου να αντιμετωπίσουν τις φουρτούνες ή τον αντίθετο δυνατό άνεμο, έκαναν την διάρκεια του θαλασσινού ταξιδιού ανυπολόγιστη.

Ο υπολογισμός της διάρκειας των ταξιδιών στην ανατολική Μεσόγειο από τα υπάρχοντα στοιχεία δίνει την εικόνα των συνθηκών πλεύσης και των ταχυτήτων των πλοίων από τη μεταβυζαντινή περίοδο μέχρι την εποχή των μεγάλων ιστιοφόρων του 18ου αιώνα. Έτσι στα 1384 για ένα εμπορικό πλοίο, 23 μέρες κρατάει το ταξίδι από Βενετία για Αλεξάνδρεια αλλά η σχεδόν αντίθετη διαδρομή απο Βυρρητό για Βενετία διήρκεσε 42 μέρες. Την τελευταία δεκαετία του 14ου αιώνα, στα 1395, με μια βενετσιάνικη γαλέρα χρειάστηκαν 32 μέρες από τη Βενετία για τη Γιάφφα, αλλά πέντε μήνες για την επιστροφή από Γιάφφα για Βενετία. Ένας μέσος όρος της διάρκειας των ταξιδιών των γενοβέζικων και βενετσιάνικων πλοίων του τέλους του 15ου αιώνα στην κλασική για την εποχή εκείνη ρότα που διέσχιζε την Αδριατική, τις δυτικές ακτές του Μωριά, και έφθανε στην Κύπρο και από εκεί στους Αγίους Τόπους, ήταν για τα ταξίδια από Βενετία - Γιάφφα 37 μέρες, ενώ για τα ταξίδια από Γιάφφα- Βενετία 64 μέρες.

Μέσα από τα χρονικά της Άλωσης της Πόλης φαίνονται οι χρόνοι της επικοινωνίας των πολιορκουμένων με την Ιταλία. Έτσι εκείνη τη χρονιά του 1453, ένα ταξίδι από τη Χίο μέχρι το Πέρα χρειάστηκε 20 μέρες, ενώ αντίθετα από Πέρα για Χίο το ταξίδι διήρκεσε μόλις τρεις μέρες. Τα θαλάσσια ρεύματα στα Δαρδανέλλια ήταν αυτά που εμπόδιζαν την είσοδο στα Στενά, ενώ επιτάχυναν την έξοδο από αυτά στο Αιγαίο. Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι διάρκειες των διαδρομών και οι ταχύτητες άλλαζαν συνεχώς από εποχή σε εποχή, ανάλογα με τη ρότα του πλοίου, ή κάποια θύελλα ή νηνεμία που τύχαινε. Ένα ταξίδι στη μεγάλη Σκάλα του Αιγαίου, την Χίο, από το ιταλικό λιμάνι της Αγκόνας, μπορούσε να διαρκέσει 20 μέρες και το ακριβώς αντίθετο με το ίδιο πλοίο 55 μέρες.

Η ΤΑΧΥΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΛΟΙΩΝ

Η ταχύτητα των πλοίων εξαρτώμενη από το μέγεθος του σκάφους, τον αριθμό των κουπιών ή το μέγεθος της ιστιοφορίας, το φορτίο, και επί πλέον από τις *εξωτερικές* συνθήκες που είχαν να κάνουν με την ένταση και τη διεύθυνση του ανέμου, τον κυματισμό ή τα θαλάσσια ρεύματα και προφανώς τις ναυτικές ικανότητες του καπετάνιου, έχει παρόλα αυτά κάποια ανώτατα όρια που από τον καιρό του Βυζαντίου μέχρι το τέλος της Τουρκοκρατίας πολύ λίγο άλλαξαν. Ο ερχομός των ιστιοφόρων τον 17ο αιώνα ανέβασε λίγο αυτά τα όρια χωρίς να θεωρείται βέβαιο πως ο συνολικός μέσος όρος της κίνησης στη θάλασσα είχε ανέβει. Ίσως μόνο κάποιοι τύποι ιστιοφόρων πλοίων με ιδιαίτερα ευνοϊκούς καιρούς ξεπερνούσαν το φράγμα των 6 ναυτικά μίλια την ώρα, αλλά αυτό είχε συμβεί και με τα παλαιότερα μεγάλα κωπήλατα, επίσης σε σπάνιες περιπτώσεις. Πέφτοντας σε δύσκολους καιρούς, τα ιστιοφόρα μόλις που ταξίδευαν στις ελάχιστες ταχύτητες του 1 ναυτικού μιλίου την ώρα με τον άνεμο *όρτσα* ή γύρω στα 2 ναυτικά μίλια με τον άνεμο *πρίμα*, ενώ με όλη την δύναμη των κουπιών τα κωπήλατα για μικρά χρονικά διαστήματα σε νηνεμία, έφθαναν από 7 ναυτικά μίλια μέχρι και 10 ναυτικά μίλια την ώρα. Οι βυζαντινοί δρόμωνες του 15ου αιώνα είχαν μια μέση ταχύτητα 5 ναυτικά μίλια την ώρα, ενώ τον ίδιο καιρό κάποια μουσουλμανικά σκάφη με πολεμική χρήση έτρεχαν με μέση ταχύτητα 4 ναυτικά μίλια. Οι μέσοι όροι ταχυτήτων των πλοίων, όπως φαίνεται τελικά από τα υπάρχοντα στοιχεία, κυμαίνονται γύρω στα 4 ναυτικά

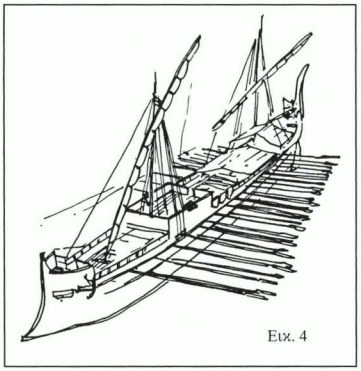

Εικ. 4

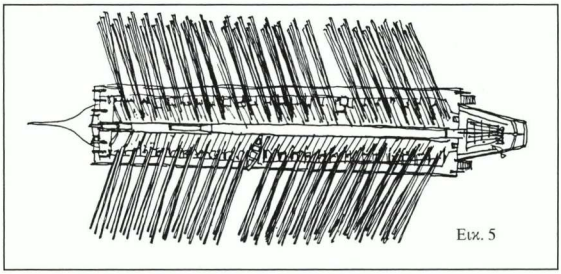

Εικ. 5

Εικ. 4 Βυζαντινός Δρόμων του 850 μ.Χ. Κωπήλατο με 25 κουπιά σε τέσσερεις σειρές και 2 βοηθητικά πανιά "λατίνια"

Εικ. 5 Τυπική κωπήλατη εξοπλισμένη Μεσογειακή Γαλέρα (κάτοψη)

μίλια για τα κωπήλατα του 15ου ή του 16ου αιώνα, ενώ τα ιστιοφόρα των επομένων αιώνων μέχρι το 18ο αιώνα από 4 έως 6 ναυτικά μίλια.

Οι ώρες πλεύσης που για μεγάλα πλοία μπορούσαν να μην διακοπούν από την νύχτα, για τα μικρότερα ήταν αναγκαστικό να περιοριστούν. Το ταξίδι μέσα από το Αιγαίο γινόταν ημερήσιο, για τα μικρά πλοία, και η ναυτική διαδρομή δεν μπορούσε έτσι να κρατήσει πάνω από 15 ώρες τους θερινούς μήνες και τους χειμερινούς μήνες γύρω στις 10 ώρες. Αυτό το χρονικό μέτρο ήταν καθοριστικό για τους σταθμούς που έπρεπε να γίνουν ανάμεσα στα νησιά.

ΤΑ ΚΩΠΗΛΑΤΑ ΠΛΟΙΑ

Τα κωπήλατα σκάφη είναι αυτά που κυρίως ταξίδευαν στο Αιγαίο μέχρι και τον 16ο αιώνα. Από τις απλές βάρκες των ψαράδων μέχρι τις μεγάλες κωπήλατες γαλέρες, όλα τα πλοία εκείνης της εποχής, ανεξάρτητα από την χρήση τους, στηρίζονταν στην δύναμη των κουπιών και στην συμπληρωματική βοήθεια των πανιών.

Ο βυζαντινός δρόμων, το πλοίο του στόλου της Κωνσταντινούπολης κυριάρχησε επί αιώνες σαν το νικηφόρο πολεμικό σκαρί της ανατολικής Μεσογείου. Κωπήλατο πλοίο με βοηθητικά πανιά, χρησιμοποιήθηκε από τον *βαρύ* βυζαντινό στόλο σε μια εποχή που οι ναυτικοί δρόμοι δεν απαιτούσαν ευελιξία αλλά δύναμη.

Από την εποχή όμως του ερχομού των λατίνων στο Αιγαίο, τον 13ο αιώνα, οι γαλέρες, τα μεγάλα κωπήλατα πλοία της Ιταλίας κυριάρχησαν, παίρνοντας την θέση των παλιότερων βυζαντινών δρομώνων, που τους έμοιαζαν αρκετά. Οι βενετσιάνοι έχοντας δανειστεί από το υπό διάλυση Βυζάντιο τύπους πλοίων και ναυτικές μεθόδους και εξελίσσοντάς τα, δημιούργησαν την ισχυρή ναυτιλία τους, που επικράτησε επί τόσους αιώνες στη Μεσόγειο.

Τα πλοία αυτά που η δομή τους επέτρεψε να χρησιμοποιούνται για διάφορες χρήσεις, αποδείχθηκαν ιδιαίτερα λειτουργικά για πόλεμο, για εμπόριο ή και για τα δύο. Οι γαλέρες ήσαν τα πλοία που σε διάφορες παραλλαγές τους ταξίδεψαν σαν πολεμικά, πειρατικά ή εμπορικά, με διαφορετικά μεγέθη διατηρώντας το βασικό σχήμα του μακρόστενου σκαριού. Χρησιμοποιήθηκαν από όλες τις εθνότητες που διέσχιζαν το

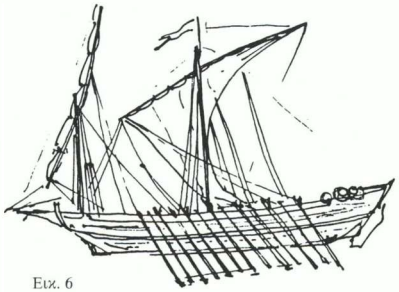

Εικ. 6

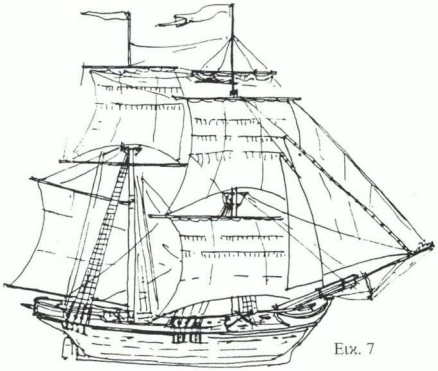

Εικ. 7

Εικ. 8

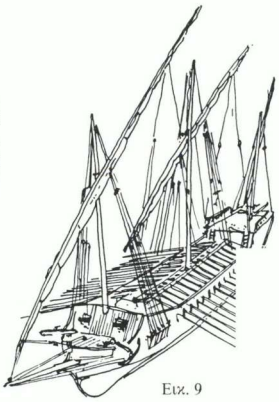

Εικ. 9

Εικ. 10

Εικ. 6 Μπρικαντίνι του 16ου αιώνα

Εικ. 7 Μπρικαντίνι του 17ου αιώνα

Εικ. 8 Νάβα (18ος - 19ος αιώνας). Τρικάταρτο εξοπλισμένο εμπορικό. *Αγία Τριάς* του Γ. Κριεζή

Εικ. 9 Ψαριανή Γαλιότα. Κωπήλατο με βοηθητικά πανιά της Τουρκοκρατίας

Εικ. 10 Μπρίκι (18ος - 19ος αιώνας). Δικάταρτο εξοπλισμένο. *Αρης* του Α. Τσαμαδού

Αρχιπέλαγος με τους επίσημους, τους πειρατικούς ή τους εμπορικούς στόλους τους. Οι πολλές σειρές κουπιών είχαν για βοήθεια ένα και αργότερα δύο άλμπουρα με πανιά *λατίνια*, τα τριγωνικά πανιά της Μεσογείου εκείνων των αιώνων. Το *λατίνικο* τριγωνικό αυτό πανί έδινε τη δυνατότητα της αξιοποίησης των ιδιόμορφων καιρών της Μεσογείου, όπου χρειαζόταν εκμετάλλευση και της παραμικρής *σπηλιάδας*, της απότομης δηλαδή πνοής του ανέμου που κρατάει λίγα λεπτά της ώρας. Η βασική όμως δύναμη, τα κουπιά, ήταν άμεση συνάρτηση του διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού, εξαρτιόταν δηλαδή από το αν υπήρχαν οι δεκάδες αναγκαίοι κωπηλάτες για τους πάγκους. Αυτή ακριβώς η ανάγκη των κωπήλατων πλοίων για μεγάλα πληρώματα ήταν που προκάλεσε την επί αιώνες αφαίμαξη των πληθυσμών του Αρχιπελάγους.

Τα *μακρά*, όπως ονομάζονταν, κωπήλατα σκάφη, όπως ήσαν μακρόστενα χαμηλά και ευέλικτα, έχοντας και τα βοηθητικά πανιά για την αξιοποίηση του ανέμου, ταξίδεψαν, σε διαφορετικές λατινικές ή μουσουλμανικές εκδοχές, σαν πλοία παράκτια και αποδείχθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμα σαν πολεμικά και καταδιωκτικά. Οι ανάγκες των μεταφορών και οι μεγάλες αποστάσεις της Μεσογείου δημιούργησαν στη συνέχεια διάφορους εμπορικούς τύπους του αρχικού πλοίου, της κωπηλατής γαλέρας. Οι εμπορικές γαλέρες κυκλοφόρησαν σε πολλές παραλλαγές του ιδίου τύπου πλοίου αρχίζοντας απο 80 άνδρες πλήρωμα και 50 τόνους φορτίο μέχρι 150 άνδρες πλήρωμα και 150 τόνους φορτίο.

ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΙΟΦΟΡΟ ΠΛΕΥΣΗ

Οι βαρειές γαλέρες των μεταφορών και των μεγάλων αποστάσεων άρχισαν με την πάροδο των αιώνων να χρησιμοποιούν περισσότερο τη δύναμη του αέρα. Αυτή η τεχνική τους έδωσε μεν δυνατότητες μεγαλύτερης αυτονομίας στην πλεύση αλλά τις κατέστησε πιο δυσκίνητες και εξαρτημένες από τους καιρούς. Τα σκαριά τους γίναν πιο ψηλά για να αντέχουν τις θάλασσες και πιο φαρδειά για να αποθηκεύουν μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων. Το πρόβλημα πλέον αυτών των πλοίων ήταν ότι δεν μπαινόβγαιναν εύκολα στα λιμάνια και ότι αναγκάζονταν να λοξοδρομούν στα *όρτσα*. Οι γαλέρες, πολεμικές και εμπορικές, ήσαν τα πλοία που έδωσαν στους βενετσιάνους την κυριαρχία στη θάλασσα μέχρι τον 16ο αιώνα. Οι γαλέρες δεν διέθεταν τις ικανότητες των μικρών σύγχρονών τους πλοίων, ήσαν βαρειά σκάφη με αδυναμίες στις φουρτούνες και με ανάγκες δεκάδων ανδρών για πλήρωμα κωπηλασίας. Είχαν όμως τη δυνατότητα μεγάλης αυτονομίας προμηθειών, να διασχίζουν μεγάλες αποστάσεις και να μεταφέρουν φορτία ή στρατιώτες.

Μέχρι και το 16ο αιώνα τα μικρά, ευέλικτα *μακρά* πλοία ήσαν τα πειρατικά του Αιγαίου. Οι ελαφρές γαλέρες, οι γαλιότες, οι φούστες και τα μπριγκαντίνια, μέσα από τα κρυσφήγετα των ακτών και εκμεταλλευόμενα την ταχύτητα και την ευελιξία τους, επέδραμαν αιφνιδιαστικά σε βαρύτερα πλοία ή στους παράκτιους οικισμούς των νησιών. Ιδιαίτερα οι Τούρκοι χρησιμοποίησαν τις φούστες και τα μπριγκαντίνια για τις επιδρομές τους.

Τα μικρά ψαράδικα, μεταφορικά και πειρατικά σκάφη, είχαν την δυνατότητα να κατασκευαστούν από λίγους ανθρώπους σε οποιοδήποτε καρνάγιο οικισμού ή όρμο που κοντά του υπήρχε ξυλεία. Η γνώση της κατασκευής μικρών ξύλινων σκαφών, ήταν μια γνώση που στους κατοίκους του Αιγαίου μεταφερόταν από αιώνες και που κάθε φορά εξελισσόταν ανάλογα με τις απαιτήσεις ακολουθώντας τους ιδίους πανάρχαιους κανόνες.

Το μπριγκαντίνι ήταν από τα σκάφη αυτά που μετά τον 17ο αιώνα μετασχηματίστηκε σε καθαρό ιστιοφόρο και μέχρι το 1800.

Ο 16ος αιώνας, όπου η πειρατεία είχε γίνει η πλέον διαδεδομένη ναυτική λειτουργία, φέρνει την ανάμικτη χρήση διαφόρων τύπων σκαφών που συγχρόνως ήσαν εμπορικά και πειρατικά. Ήταν ο καιρός που το Αρχιπέλαγος ανεξέλεγκτο από τους επίσημους στόλους ταξιδευόταν από ένα πλήθος από μωαμεθανικά και χριστιανικά κάτεργα που ασκούσαν ένα είδος ιδιωτικού πολέμου. Οι δυτικοί χρησιμοποιούσαν για πειρατεία στο Αιγαίο πλέον και ιστιοφόρα, όπως κόκες, νάβες ή μπάρκες που μετά το 1500 τα εξόπλιζαν με πυροβόλα

όπλα. Τα προτερήματα των ελαφρών *μακρών* σκαφών με καλούς καιρούς και η αντοχή των πιο βαρειών τύπων στις φουρτούνες έκαναν τους τριπολίτες πειρατές του 16ου αιώνα να χρησιμοποιούν *στρογγυλά* πλοία τον χειμώνα και γαλέρες το καλοκαίρι.

Τα ξύλινα κωπήλατα σκαριά που μέχρι το 17ο αιώνα ταξίδευαν το Αιγαίο, με την ευελιξία τους είχαν τη δυνατότητα να πιάσουν σε οποιαδήποτε στεριά, να μεταφερθούν έξω από το νερό ή να ξαναριχτούν στη θάλασσα από τα χέρια του ιδίου τους του πληρώματος. Δεν άντεχαν στους δυνατούς καιρούς αλλά ποτέ δεν ξανοιγόντουσαν μακρυά από ακτές και λιμάνια. Είχαν ακόμη την ικανότητα σε πολύ λίγο χρόνο, από τη στιγμή που γινόταν αντιληπτή η επιδείνωση του καιρού, να βρίσκονται σε κάποιο μικρό ασφαλισμένο φυσικό αγκυροβόλιο. Το μικρό μέγεθος και το βύθισμά τους επέτρεπαν να βρίσκουν καταφύγιο πολύ εύκολα.

Ολόκληρες οι αρμάδες αποτελούμενες από δεκάδες φούστες και γαλέρες είχαν τη δυνατότητα να τραβηχτούν με ελάχιστα μηχανικά μέσα σε στεριές, κάτι που το έκαναν κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Ήταν εύκολο να κρυφτούν από το ανοιχτό πέλαγος πίσω από κάποιο μυχό της ακτής ή ακόμη και κάτω από κλαδιά δένδρων και καλαμιές. Σε όλες τις εποχές χρησιμοποιήθηκαν μορφές μικρών σκαφών που είχαν κουπιά και τις περισσότερες φορές πανιά βοηθητικά. Μετά τον 16ο αιώνα εμφανίζονται και μικρά σκάφη που σαν κύρια μέθοδο πλεύσης έχουν την ιστιοφορία. Οι βασικές τους ιδιότητες όμως παρέμειναν οι ίδιες.

ΤΑ ΙΣΤΙΟΦΟΡΑ

Τα *στρογγυλά* ή *κοίλα* πλοία των βυζαντινών και αργότερα των ναυτικών δυνάμεων της δυτικής Μεσογείου, υπήρξαν τα κατεξοχή εμπορικά πλοία που εξελίχθηκαν αργότερα σε ιστιοφόρα μέχρι τον 17ο αιώνα οπότε τα πλοία με πανιά άρχιζαν να εκτοπίζουν τελείως τα κωπήλατα από το Αιγαίο και τη Μεσόγειο.

Το πέρασμα από τα κουπιά στα πανιά, και από τα βαρειά εμπορικά στα ελαφρώτερα ιστιοφόρα, φαίνεται να άρχισε από το βενετσιάνικο λιμάνι στα μέσα του 15ου αιώνα. Η Γένοβα και τα περισσότερα μεσογειακά λιμάνια ακολούθησαν τον ρυθμό των αλλαγών εκείνων, και ο 16ος αιώνας σήμανε το τέλος της εποχής των μεγάλων κωπήλατων αλλά και των *στρογγυλών* πλοίων. Η τελευταία τριακονταετία του 16ου αιώνα μετά από κάποιες υφέσεις της εμφάνισης των νέων ιστιοφόρων αποτέλεσε την εποχή της οριστικής τους νίκης επάνω στους παλαιούς γίγαντες των θαλασσίων μεταφορών. Τα ιστιοφόρα, έχοντας δυνατότητα μεταφοράς φορτίων με λιγότερη απαιτούμενη ανθρώπινη δύναμη, μεγαλύτερη αντοχή στους καιρούς, καλύτερες ταχύτητες από τα αντίστοιχα σε μέγεθος κωπήλατα, κυριάρχησαν τελικά μαζί με τα παλιά κωπήλατα που στο μεταξύ είχαν μετεξελιχθεί σε ιστιοφόρα, σε ολόκληρο το φάσμα της ναυτιλίας μετά τον 17ο αιώνα. Τα ιστιοφόρα πλοία, όμως, εκμεταλλευόμενα τον άνεμο δεν έπαυαν να έχουν το μειονέκτημα της άμεσης εξάρτησης από αυτόν. Ταξιδεύοντας στο Αιγαίο, όπου οι καιροί αλλάζουν από τη μία στιγμή στην άλλη είτε σε διεύθυνση είτε σε ένταση, τα ιστιοφόρα ήσαν αναγκασμένα να ταξιδεύουν υπό συνθήκες άλλες φορές ευνοϊκές και άλλες δύσκολες. Οι δυσκολίες στους ελιγμούς δεν τους επέτρεπαν να κινηθούν κοντά και παράλληλα με τις ακτές αφού δεν θα μπορούσαν να ελιχθούν για να αποφύγουν κάποια ανωμαλία της στεριάς ή κάποια ξέρα, και τα καθιστούσαν δυσκίνητα και ευπρόσβλητα σε σχέση με τα μικρά κωπήλατα. Οι αλλαγές στις διευθύνσεις των ανέμων τα ανάγκαζαν να λοξοδρομούν για να παρακολουθήσουν τον ευνοϊκό καιρό, οι φουρτούνες τα βγάζαν από την πορεία τους και οι άπνοιες τα ακινητοποιούσαν. Ένα ακόμη από τα μεγάλα προβλήματα των ιστιοφόρων ήταν η είσοδος και η έξοδος στα λιμάνια. Η αδυναμία στους ελιγμούς τα ανάγκαζαν να χρειάζονται πολύ χρόνο για να βγουν ή να μπουν, να παίρνουν ντόπιο *πιλότο* για να *δέσουν* με ασφάλεια, και πολλές φορές να χρειάζονται ρυμούλκηση από βάρκες προκειμένου να κατορθώσουν να κάνουν τις αναγκαίες μανούβρες μέσα στο λιμάνι.

Από τις αρχές του 16ου αιώνα τα ιστιοφόρα είχαν αρχίσει να εκτοπίζουν τα παλιά κωπήλατα πλοία στους θαλάσσιους δρόμους της Μεσογείου, αλλά η Οθωμανική Αυτοκρατορία καθυστέρησε να προσαρμοσθεί

στη νέα τυπολογία των πλοίων. Η αλλαγή ήρθε και εδώ με μια σημαντική αναδιοργάνωση του τουρκικού στόλου στα 1682, που εισήγαγε τα ιστιοφόρα γαλιόνια σαν βάση του στόλου. Αυτός ο εκσυγχρονισμός των οθωμανών στα μεσογειακά δεδομένα καθιέρωσε, όπως φαίνεται, οριστικά τους τύπους των ιστιοφόρων πλοίων στο Αιγαίο. Τα γαλιόνια συναντώνται πλέον σαν τα επίσημα πολεμικά πλοία και στα μέσα του 18ου αιώνα που ο Καπουδάν Πασάς τα χρησιμοποιούσε για το τακτικό ετήσιο κυνήγι των πειρατών του Αρχιπελάγους. Από τα γαλιόνια του 16ου αιώνα μέχρι τις φρεγάτες του 18ου, τα ιστιοφόρα, πλοία γρήγορα και προσαρμοσμένα στους καιρούς της Μεσογείου, οπλισμένα με κανόνια, ταξίδευαν το Αιγαίο σαν πειρατικά, εμπορικά ή επίσημα πολεμικά πλοία των στόλων. Η πειρατεία των ιδίων των Ελλήνων προς τα μέσα του 18ου αιώνα έφθασε στα υψηλότερα επίπεδα από οποιαδήποτε άλλη εποχή, παράλληλα με την ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων των νησιωτών. Η πεντηκονταετής μετά τους βενετοτουρκικούς πολέμους ύφεση στις τουρκικές θαλάσσιες επιχειρήσεις, καθώς και η απόλυτη ελευθερία δράσης που η Πύλη είχε παραχωρήσει στους έλληνες καπετάνιους, οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι και ο αγγλογαλλικός ανταγωνισμός αργότερα, επέτρεψαν στους νησιώτες να πάρουν θέση μέσα στο ναυτικό της Μεσογείου. Έτσι νησιώτες πειρατές ή νησιώτες έμποροι χρησιμοποιούσαν οπλισμένα ιστιοφόρα ιδίων τύπων και αρμένιζαν το Αιγαίο στην αρχή και μετά την Μεσόγειο ολόκληρη. Η ναυτολόγηση των νησιωτών στα ιστιοφόρα πλοία του τουρκικού στόλου τους έδωσε την εμπειρία και την εξοικείωση με τη θάλασσα που οι περασμένοι αιώνες είχαν περιορίσει.

Η χρήση των μεγάλων εμπορικών και πολεμικών τύπων των ιστιοφόρων απλώθηκε στις νησιωτικές και παράκτιες κοινότητες του Αιγαίου και κάποια νησιωτικά λιμάνια βρέθηκαν να κατέχουν τέτοιους αριθμούς πλοίων που τα τοποθετούσαν δίπλα στα μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου και της Ευρώπης.

Με τη γενική ονομασία *καράβι* συναντιόνταν σε παραλλαγές ανάλογα με τη χρήση τους, *ξύλα*, *μπαστιμέντα* όταν ήσαν πολεμικά ή *μπάρκα* όταν ήσαν εμπορικά. Τα μικρά ιστιοφόρα, αυτά με το γενικό όνομα *καΐκι*, ταξίδευαν ανάμεσα στα νησιά σαν μικροεμπορικά και μεταφορικά συγχρόνως, αλλά και σαν πειρατικά καταδρομικά. Ήσαν αυτά που στήσαν ολόκληρο το δίκτυο επικοινωνίας των αιγαιοπελαγίτικων κοινοτήτων του τέλους του 17ου και του 18ου αιώνα. Η ύπαρξη στο Αιγαίο μιας πληθώρας τύπων μικρών και μεσαίων πλοίων, που τα περισσότερα από αυτά ξεκίνησαν σαν αυτοσχέδιες θαλασσινές κατασκευές, επίσης αυτοδίδακτων καραβομαραγκών των νησιών, δείχνουν ακριβώς την ένταση της κίνησης στη θάλασσα· από στεριά σε στεριά κυκλοφορούσαν στις οικείες γι' αυτούς εκτάσεις που τα νησιά αφήναν μεταξύ τους φέρνοντας τις κοινότητές τους σε μία διαρκή επικοινωνία. Τα οπλισμένα μπρίκια στις διάφορες παραλλαγές τους ήσαν τα πλοία που κυριάρχησαν στην ελληνική ναυτική δύναμη κατά τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας του 19ου αιώνα και τα μεγαλύτερα σε μέγεθος τρικάταρτα πολεμικά, οι φρεγάτες, από την πλευρά των τούρκων. Το εμπόριο της περιόδου της αγγλογαλλικής σύγκρουσης, οι ρωσικές σημαίες και τα εμπορικά που γίναν και καταδρομικά κάτω από εκείνες τις σημαίες στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, η διεύρυνση των εμπορικών δραστηριοτήτων έξω από το Αιγαίο, και η ελάφρυνση της τουρκικής διοίκησης στις σχέσεις της με τα νησιά, ήταν το σκηνικό μέσα στο οποίο στήθηκε η ναυτιλία στο Αρχιπέλαγος μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

ΤΑ ΛΙΜΑΝΙΑ

Οι δυνατότητες και τα μεγέθη των πλοίων μέχρι τον 19ο αιώνα καθιστούσαν δυνατό τον ελλιμενισμό σε οποιοδήποτε μικρό προστατευμένο όρμο των νησιών. Για τα ταξίδια, ακόμη και τα μεγαλύτερα σε διάρκεια, όπως αυτά από την Ιταλία μέχρι τη Μέση Ανατολή, τα πλοία όπως προκύπτει από τις περιγραφές ήσαν εφοδιασμένα με τις απαραίτητες προμήθειες. Η μοναδική σημαντική προμήθεια που δεν υπήρχε δυνατότητα να αποθηκευθεί σε ποσότητες ικανές για πολυήμερα ταξίδια ήταν το πόσιμο νερό. Ιδιαίτερα τα κωπήλατα πλοία του 15ου και 16ου αιώνα είχαν τεράστιες ανάγκες σε πόσιμο νερό για τα πληρώματά τους που κωπηλατούσαν αδιάκοπα. Η ανάγκη του καθαρού πόσιμου νερού καθόριζε έτσι στις περισσότερες περιπτώσεις την

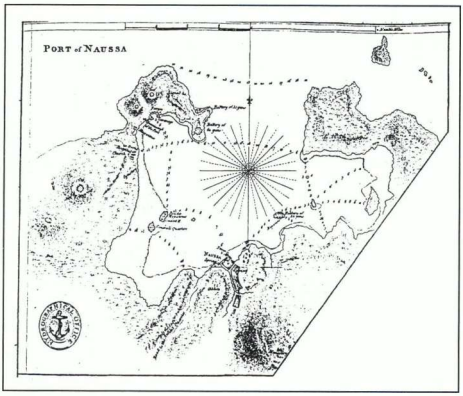

Εικ. 11 Λιμάνι Νάουσας Πάρου, 1808. M.G.F.A. Choiseul-Gouffier (British Library, London)

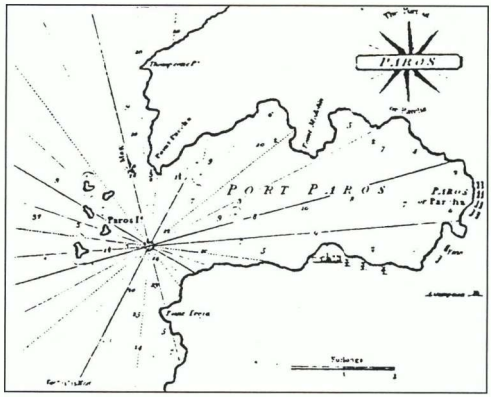

Εικ. 12 Λιμάνι Παροικιάς Πάρου, 1805 (J.W. Norie)

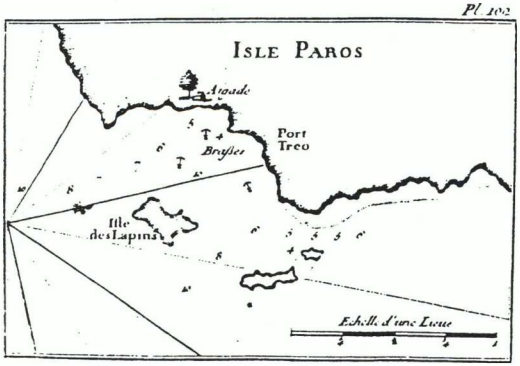

Εικ. 13 Ορμος Δρυού Πάρου, 1764 (J. Roux)

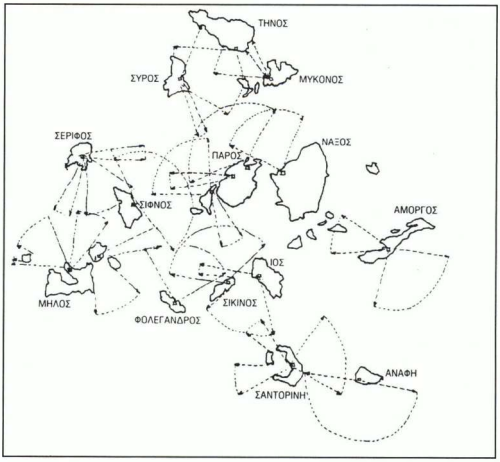

Εικ. 14 Εποπτεία της θάλασσας από τους κεντρικούς οικισμούς των Κυκλάδων. Το στεφάνι των παράκτιων οικισμών σε μια πληθώρα παραλλαγών γειτνίασης με τη θάλασσα, στη Σύρο, τη Σέριφο, τη Σίφνο, την Αντίπαρο, την Πάρο, τη Νάξο, τη Μύκονο, την Τήνο λειτούργησε σαν δίκτυο που οι επιμέρους μονάδες του βρέθηκαν σε θέσεις εποπτείας των γειτονικών θαλάσσιων εκτάσεων και των ακτών, ενώ ταυτόχρονα το σύνολο των οικισμών μέσα από την διαρκή οπτική επαφή, εξασφάλισε τον έλεγχο του πεδίου που περιγράφεται από τα νησιά.

επιλογή των πλοιάρχων για τα σημεία ελλιμενισμού. Ήδη από τους μεσαιωνικούς πορτολάνους και τα ισολάρια, η υποσημείωση για την ύπαρξη πόσιμου νερού σε έναν όρμο ήταν εξίσου απαραίτητη όσο και η χαρτογράφηση του περιγράμματός του. Τα πηγάδια στις κοίτες των ρεμμάτων κοντά σε έρημες φαινομενικά ακτές πολλές φορές εξυπηρετούσαν αυτήν ακριβώς την ανάγκη.

Η συνηθισμένη μέθοδος με την οποία ένα κωπήλατο πλοίο προσέγγιζε την ακτή ήταν το τράβηγμα επάνω στον αμμώδη βυθό. Με το βοηθητικό πανί και τη δύναμη της έλξης των κωπηλατών στη συνέχεια μπορούσε ξανά να βρεθεί σε κατάσταση πλεύσης. Αυτή η διαδικασία που διατηρήθηκε η ίδια από τους Ομηρικούς χρόνους μέχρι τον καιρό του Marco Sanudo επέβαλε άλλη μια παράμετρο στην επιλογή της ακτής για προσέγγιση με το πλοίο, την ύπαρξη δηλαδή αμμώδους βυθού και ακτογραμμής. Σε περίπτωση που η παραμονή ενός πλοίου ήταν σύντομη το πλοίο απλώς πλησίαζε μέχρι σχεδόν τα ύφαλά του να αγγίξουν τον βυθό. Και πάλι η άμμος απέτρεπε την πρόσκρουση και τις φθορές στο ξύλινο σκαρί.

Στους όρμους των Κυκλαδίτικων κυρίως νησιών οι προφυλαγμένες αμμώδεις ακτές συνυπάρχουν με ρέμματα που στο βάθος τους κρύβουν φλέβες νερού. Η γεωφυσική αυτή ιδιομορφία των νησιωτικών ακτών έφτιαξε από μόνη της και τον *τύπο* των προσωρινών αγκυροβολίων. Αυτές οι προσχώσεις των εκβολών στις ακτές των ρεμμάτων ήταν το πιο κατάλληλο μέρος για ένα μεγάλο ή μικρό πλοίο που θα διάλεγε τόπο για αγκυροβόληση. Ένα τελευταίο στοιχείο, η ύπαρξη υλικών ξυλείας για επισκευές, έπαιζε επίσης ρόλο. Αφορά όμως κυρίως τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, την Αργολίδα, τις Βόρειες Σποράδες, που διέθεταν δάση και όχι τις Κυκλάδες.

Σχεδόν ίδια χαρακτηριστικά συνδυασμένα και με άλλους παράγοντες που έχουν να κάνουν με την κατοίκηση ή τον έλεγχο των περιοχών, καθόρισαν και τα μόνιμα λιμάνια των νησιών. Τα περισσότερα λιμάνια του νησιωτικού συμπλέγματος των Κυκλάδων λειτούργησαν κατά τους αιώνες της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας σαν ενδιάμεσοι σταθμοί για τις Μεσογειακές ρότες προς τα μεγάλα κέντρα της περιόδου και σαν εσωτερικοί σταθμοί ενός όλο και περισσότερο ενεργού εμπορικού δικτύου της *διάσπαρτης πόλης* του Αρχιπελάγους, που έφθασε στην μεγάλη του δόξα από το τέλος του 18ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.

Η γέννηση του σημερινού δικτύου των λιμανιών των Κυκλάδων εντοπίζεται στον 13ο και 14ο αιώνα. Τότε κυρίως οι Ενετοί, μέσα στις συνθήκες του εκτεταμένου ναυτικού πολέμου για τον έλεγχο του Αιγαίου, δημιουργούν ένα σύστημα από προκεχωρημένα ναυτικά οχυρά που δεν ταυτίζεται με τις παλαιότερες βυζαντινές οικήσεις. Έτσι στις Κυκλάδες, σε πολλές περιπτώσεις παρατηρείται η εγκατάλειψη των οχυρών οικισμών που κατά τον Μεσαίωνα ήσαν χωροθετημένοι στο εσωτερικό των νησιών και η μετακίνηση σε παράλια οχυρά που είχαν τον έλεγχο των περασμάτων των Κυκλάδων και των ναυτικών δρόμων. Παρά τις συνεχείς επιδρομές και λεηλασίες, δεκάδες νησιωτικά οχυρά που ταυτόχρονα ήσαν και οικισμοί και λιμάνια διατηρήθηκαν επί αιώνες δίπλα στη θάλασσα. Οι περιπτώσεις της Νάξου, της Νάουσας και της Παροικιάς, της Μυκόνου, των Κάστρων της Σίφνου και της Άνδρου καθώς και της Ίου, είναι χαρακτηριστικές. Μια άλλη κατηγορία οικισμών που συγκροτήθηκε εκείνη την εποχή, βρισκόταν σε μικρή απόσταση από τα φυσικά λιμάνια που δεν υπερέβαινε μια διαδρομή 20΄. Οι οικισμοί και τα λιμάνια στη Σύρο, τη Σέριφο, την Ανάφη, τη Σίκινο, την Αντίπαρο, την Κίμωλο, εντάσσονται σ' αυτή την κατηγορία. Τέλος, οι περιπτώσεις των σημείων με την απόλυτη εποπτεία των θαλασσίων περασμάτων και των λιμανιών από μεγάλο ύψος, όπως το Κάστρο της Μήλου, της Φολεγάνδρου, η Χώρα της Τζιάς, οι οχυροί οικισμοί της Σαντορίνης και το Κάστρο της Τήνου, αποτελούν μια άλλη κατηγορία που φανερώνει με την ύπαρξή της την σημασία των ναυτικών δρόμων στη ζωή των αιγαιοπελαγίτικων κοινωνιών.

Τα λιμάνια που συνόδευαν τους οικισμούς των Κυκλάδων σπάνια ήσαν κάτι περισσότερο από μια αμμουδιά με ένα πηγάδι και λιγοστές απλές αποθήκες.

Στη Χώρα της Άνδρου, στη Νάουσα της Πάρου και στο Κάστρο της Μυκόνου, το λιμάνι ήταν ενσωματωμένο στον οχυρό περίβολο του οικισμού της Ενετοκρατίας και διέθετε κτιστή προβλήτα, αποθηκευτικούς χώρους και θαλασσινή πύλη. Παρόλα αυτά η αμμουδιά δίπλα στους οικισμούς αυτούς έπαιζε τον ρόλο

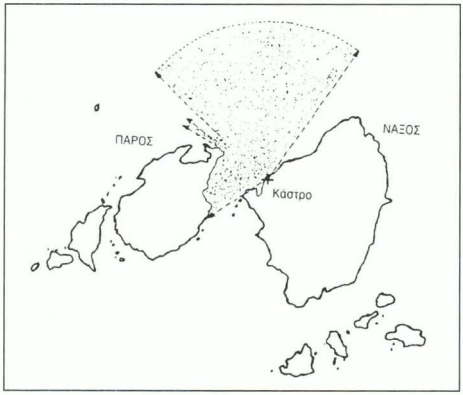

Εικ. 15 Εποπτεία της θάλασσας από το Κάστρο της Νάξου. Ο λόγος δίπλα στο λιμάνι που επάνω του κτίστηκε το Κάστρο δεν ξεπερνά τα 30μ. ύψος. Ελεγχε όμως κάθε σημείο κοντά στη Νάξο όπου περνούσαν οι καθιερωμένες ρότες: το στενό με την Πάρο στα νοτιοδυτικά, τις πορείες προς τους κόλπους της Νάουσας και του Δρυού, το πέρασμα προς τα βόρεια και προς τη μικρασιατική ακτή στα βορειοανατολικά.

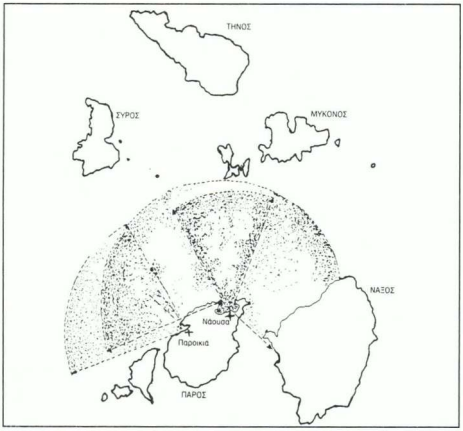

Εικ. 16 Εποπτεία της θάλασσας από την Παροικιά και τη Νάουσα Πάρου. Οι δύο παράλιοι οικισμοί της Πάρου βρίσκονται σε ελάχιστη απόσταση από τη θάλασσα. Από τον βραχώδη λοφίσκο της Παροικιάς που το ύψος του δεν ξεπερνά τα 10μ. υπήρχε η δυνατότητα ελέγχου της δυτικής θαλάσσιας έκτασης σε περιορισμένη ακτίνα. Από το βάθος του κόλπου όπου βρίσκεται η Νάουσα υπάρχει δυνατότητα ελέγχου μόνο της εισόδου του κόλπου προς βορρά και του στενού της Δήλου στην προοπτική του. Η συμπληρωματική όμως λειτουργία της βίγλας στον δυτικό λόφο της εισόδου του κόλπου της Νάουσας επέκτεινε την εποπτεία στο στενό της Νάξου, το Κάστρο της Νάξου, τα στενά της Μυκόνου έως τις παριφές της Σύρου στα νοτιοανατολικά για να φτάσει στα νοτιοδυτικά στην είσοδο του στενού της Αντιπάρου.

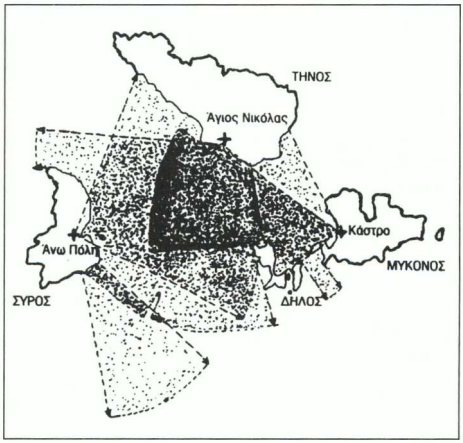

Εικ. 17 Εποπτεία της θάλασσας από την Άνω Πόλη Σύρου, τον Άγιο Νικόλα Τήνου και το Κάστρο Μυκόνου. Το συμπλεγμα των τριών οικισμών αναφέρεται στον θαλάσσιο κόμβο του Κάβο Αρμενιστή. Από την Άνω Πόλη της Σύρου (υψόμετρο 140μ.) η οπτική γωνία κάλυπτε ολόκληρη την έκταση στα ανατολικά από όπου διέρχονταν οι ναυτικοί δρόμοι (από το κέντρο των Κυκλάδων, τα στενά της Δήλου και τις ακτές της Τήνου). Από τον Άγιο Νικόλα Τήνου (στο ύψος της επιφάνειας της θάλασσας) ήταν ορατή σχεδόν η ίδια έκταση προς τα νοτιοδυτικά: οι ακτές της Σύρου, το πέρασμα της ρότας, οι ακτές της Δήλου και της Μυκόνου. Τέλος από το Κάστρο της Μυκόνου καί από το ελάχιστο ύψος των 10μ. της μικρής χερσονήσου, ελεγχόταν το στενό του Αρμενιστή και οι ακτές της Τήνου στα δυτικά, όπως και τα στενά της Δήλου στα νότια. Η θαλάσσια έκταση όπου υποχρεωτικά έπλεαν τα πλοία, βρισκόταν κάτω από την ταυτόχρονη εποπτεία των τριών οικισμών, που με καλές συνθήκες ορατότητας είχαν οπτική επαφή μεταξύ τους.

του απλού νεωρείου για επισκευές ή προσάραξη, και η ξέρα του Αη Νικόλα στη Μύκονο τον ρόλο της *δέστρας* για τα πλοία.

Στο Κάστρο της Νάξου και στην Παροικιά της Παρου, από χάρτες της ύστερης Ενετοκρατίας προκύπτει ότι υπήρχαν κτιστές προβλήτες και *γλύστρες* που χάθηκαν όμως κατά την Τουρκοκρατία, ενώ οι οχυροί περίβολοι των οικισμών δεν ενσωμάτωναν το λιμάνι. Σημαντικοί ναυτικοί σταθμοί, όπως η Σύρος, η Μήλος, το Βουρκάρι της Τζιάς, ή η Τήνος δεν διέθεταν παρά πρόχειρες, εφήμερες, θαλάσσιες κατασκευές που άρχισαν να οργανώνονται μετά το 1700.

Οι πρώτοι περιηγητές του 18ου αιώνα σαν τον Pitton de Tournefort, και οι Ολλανδοί χαρτογράφοι των πορτολάνων της ίδιας εποχής σημειώνουν τα στοιχεία οργάνωσης του χώρου που εμφανίζονται στα λιμάνια των Κυκλάδων. Μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα τα λιμάνια των νησιών είχαν μετασχηματισθεί ακολουθώντας την ραγδαία άνοδο της εσωτερικής ναυτιλίας. Όχι τόσο με τις προβλήτες και τα στοιχεία προστασίας των πλοίων, όσο με την εμφάνιση αποθηκευτικών κτισμάτων και τη δημιουργία πυρήνων εμπορίου κοντά στην ακτογραμμή.

Τα μεγάλα ιστιοφόρα εκείνης της εποχής, σε αντίθεση με τα κωπήλατα, δεν μπορούσαν να πλησιάσουν στις ακτές. Οι βοηθητικές βάρκες, όμως, ήσαν αυτές που μετέφεραν πληρώματα και προμήθειες στα πλοία. Ξύλινες προβλήτες άρχισαν να δημιουργούνται ακριβώς γι' αυτές τις βάρκες, ενώ τα μικρά υπαίθρια παζάρια των νησιών πλησιάζοντας το λιμάνι αξιοποιούσαν την αυξημένη κίνηση των πρώτων χρόνων του 19ου αιώνα.

Αργότερα με την κατασκευή των λιμενικών έργων στην Ερμούπολη, στα μέσα του 19ου αιώνα, εμφανίσθηκε ο πρώτος σε όλες τις Κυκλάδες νέος τύπου λιμανιού. Η εικόνα που διατηρήθηκε επί 5 αιώνες στα λιμάνια των νησιών άρχισε να παραχωρεί τη θέση της στη νέα εικόνα των οργανωμένων προβλητών και λιμενικών εγκαταστάσεων.

ΤΑ ΝΑΥΠΗΓΕΙΑ

Τα μεγάλα ξύλινα πλοία με τις εκατοντάδες πολλές φορές κουπιά είχαν ανάγκες κατασκευαστικές που απαιτούσαν μεγάλο ανθρώπινο δυναμικό και υποδομή ναυπηγείων. Έτσι οι γαλέρες κτιζόντουσαν στους μεγάλους ταρσανάδες της Μεσογείου, της Προποντίδας, ή στο Αιγαίο στην Ρόδο, την Κρήτη και την Μυτιλήνη. Οι ταρσανάδες των μεγάλων στόλων ήσαν συνήθως υπό έλεγχο κοντά σε ναυστάθμους ή και μέσα σε αυτούς, από τον φόβο της πειρατείας και των αντιπάλων στόλων. Των λατίνων τα ναυπηγεία ήσαν κυρίως στις ακτές της Αδριατικής και της βορειοδυτικής Μεσογείου και τα τουρκικά ναυπηγεία στην Κωνσταντινούπολη, την Καλλίπολη και τη Μαύρη Θάλασσα.

Τα μικρότερα νησιώτικα ναυπηγεία που λειτουργούσαν στα χρόνια του Βυζαντίου, και συγκεκριμένα στη Σάμο και στη Σκύρο, εγκαταλείφθηκαν κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Τα σκάφη όμως των πειρατικών επιδρομών κτίζονταν σε απόμακρες ενεξέλεγκτες τοποθεσίες. Σε αρκετές περιπτώσεις, πριν τον 17ο αιώνα, η Σάμος φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε για τέτοιες ναυπηγήσεις. Ακόμη υπάρχουν ενδείξεις ότι εκτός από τα επίσημα ναυπηγεία, σε ναυπηγεία των μικρότερων νησιών κτίστηκαν κατά καιρούς γαλέρες για τον στόλο του Καπουδάν Πασά. Από τα μικρά νησιά, ο Πόρος, η Ύδρα, οι Σπέτσες, χρησιμοποιήθηκαν κατά το β΄ μισό του 18ου αιώνα για ναυπηγήσεις πλοίων του Οθωμανικού Στόλου.

Τα ναυπηγεία είναι συνήθως ταυτισμένα με την προμήθεια ξυλείας. Αυτονόητα λοιπόν οι Κυκλάδες δεν εμφάνισαν ποτέ ναυπηγική δραστηριότητα όπως τα δασωμένα νησιά και οι ακτές του Αιγαίου. Όμως οι επισκευές των περαστικών πλοίων ή των πλοίων των νησιών και η συντήρησή τους γινόταν επιτόπου με τα πρόχειρα μέσα που διέθεταν τα μικρά λιμάνια.

Με το πέρασμα στα ιστιοφόρα μετά τον 17ο αιώνα, η ναυπήγηση έγινε μεν πιο περίπλοκη, αλλά η άνθηση των ναυτικών κοινοτήτων των νησιών προκάλεσε την άνοδο και της ναυπηγικής δραστηριότητας. Τα κατορθώματα των Υδραίων του 1750, οι οποίοι μαθαίνοντας τη ναυπηγική τέχνη στα μεγάλα λιμάνια της

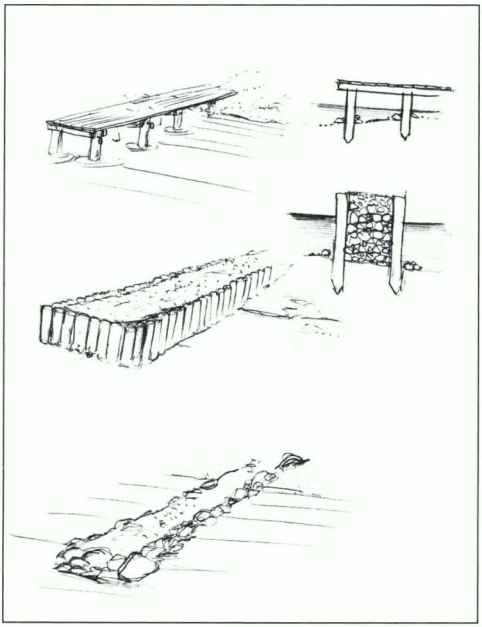

Εικ. 18 Ξύλινες και χωμάτινες μικρές προβλήτες. Οι πρόχειρες αυτές κατασκευές με στήριξη σε ξύλινους πασάλους ή με πλαίσιο από λιθοριπή επιβιώνουν ακόμη σε πολλές παραλλαγές στους όρμους των Κυκλάδων.

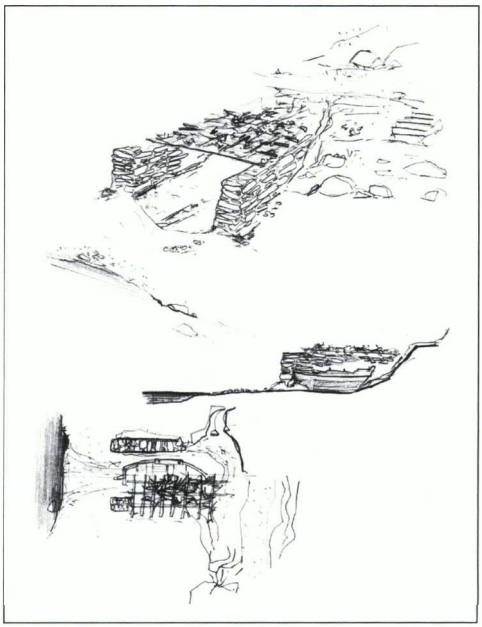

Εικ. 19 Αποθηκευτικός χώρος για μικρές βάρκες. Ο απλούστερος κτιστός τύπος χωρίς πόρτα, με ελαφριά στέγαση από κλαριά και καλάμια (Αιγιάλη Αμοργού, 1981).

Μεσογείου τη μετέφεραν στην πατρίδα τους κατασκευάζοντας τα πρώτα αιγαιοπελαγίτικα μπρίκια σύντομα ακολούθησαν και οι υπόλοιπες κοινότητες. Σε ένα χάρτη του 1782 του κόμη Choiseul- Gouffier παρουσιάζεται ο κόλπος της Νάουσας της Πάρου με *καρνάγιο* στη βορειοδυτική του άκρη, ενώ σε διάφορες γκραβούρες εκείνης της περιόδου εμφανίζονται πλαγιασμένα μπρίκια που επισκευάζονται στις ακτές των λιμανιών. Αυτά τα εκ των ενόντων δημιουργημένα μικρά *καρνάγια* για επισκευές αλλά και νέα μικρά σκαριά, κάλυψαν τα περισσότερα νησιά φθάνοντας σχεδόν με την ίδια εκείνη μορφή του 18ου αιώνα μέχρι τις ημέρες μας.

ΟΙ ΦΑΡΟΙ

Το αρχαίο δίκτυο τω φάρων της Ανατολικής Μεσογείου έσβησε κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Ελάχιστοι φάροι πάνω σε πέτρινους πύργους στις εισόδους των λιμανιών ή στα θαλάσσια περάσματα άναβαν κατά τον Μεσαίωνα σε ολόκληρη την Μεσόγειο. Στα Δαρδανέλλια και τον Βόσπορο, στα Στενά της Μεσσήνης στη Σικελία, στη Μάλτα και στην Αλεξάνδρεια.

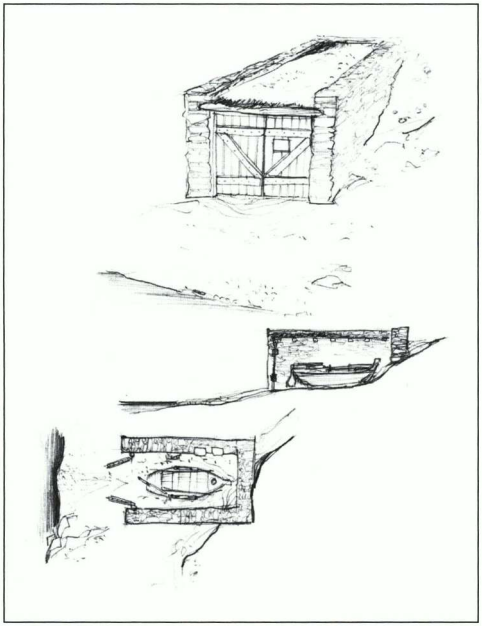

Εικ. 20 Αποθηκευτικός χώρος για μικρές βάρκες. Το απλό ορθογώνιο κτίσμα είναι ο πλέον διαδεδομένος τύπος παράκτιας αποθήκης των τελευταίων αιώνων στο Αιγαίο (Φούρνοι Ικαρίας, 1988).

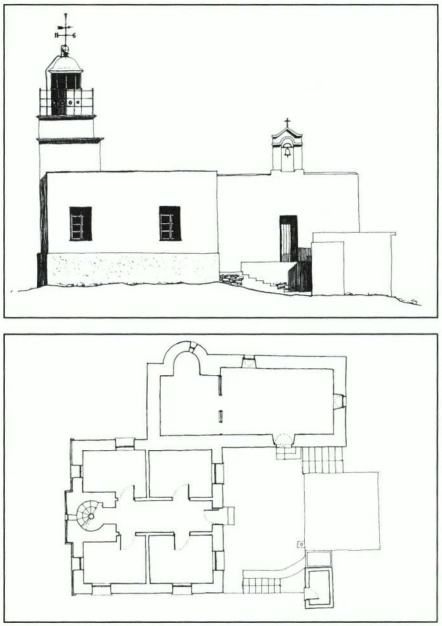

Εικ. 21 Φάρος του Αγίου Νικόλα στη Τζια, κτισμένος το 1886 αντικατέστησε τον παλαιότερο. Συνυπάρχει με την εκκλησία. Στην κάτοψη διακρίνεται το εκκλησάκι του 17ου αι. με το ιερό και η νεώτερη επέκταση στη Ν πλευρά της αυλής του φαρόσπιτου.

Για μία μεγάλη περίοδο μέχρι τον 17ο αιώνα στο Αιγαίο δεν εντοπίζεται κανένας φάρος με τη μορφή της μόνιμης νυχτερινής σήμανσης. Όμως ένα εκτεταμένο δίκτυο από φωτιές που περισσότερο λειτουργούν σαν δίκτυο επικοινωνίας των κοινοτήτων και λιγότερο σαν σημάδια της ναυτιλίας καλύπτει το σύνολο των νησιών. Στις ακτές της Χίου, της Κρήτης, στο Κάστρο της Τήνου, στη Χώρα της Τζιας, στην Ύδρα, στη Μήλο, στη Νάουσα της Πάρου, οι περιηγητές και οι χαρτογράφοι σημειώνουν φωτεινές βίγλες. Κάποιες από αυτές, στη Μήλο ή στην Ύδρα λειτουργούσαν και σαν σινιάλα προς τα πλοία, ενώ κάποιες άλλες, οι γνωστές φωτιές της Μάνης, για παραπλανητικά σημάδια των ντόπιων πειρατών.

Στους δύο τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας, στα λιμάνια της Χίου, της Μυτιλήνης, της Ρόδου και της Κρήτης, εμφανίστηκαν φάροι για αποκλειστικά ναυτική χρήση. Και αυτοί όμως φαίνεται ότι λειτουργούσαν περιστασιακά. Επρόκειτο για απλούς στρογγυλούς ή τετράγωνους πέτρινους πύργους με ανοικτή φωτιά μέσα σε μεταλλικό καλάθι στο δάπεδο του τελευταίου ορόφου τους. Μια παραλλαγή που εφαρμόσθηκε και σε άλλα μεσογειακά λιμάνια λειτουργούσε με ένα κρεμασμένο από την κορυφή του πύργου μεταλλικό καλάθι. Το καλάθι που περιείχε την φλόγα απομακρυνόταν λίγο από τον τοίχο του πύργου με τη βοήθεια ενός κονταριού.

Παράλληλα, μια ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια που ξεφεύγει συνήθως από το βλέμμα εντοπίζεται στους πορτολάνους και στα pilots των τελευταίων αιώνων της Τουρκοκρατίας. Στις ακτές των νησιών δίπλα στα λιμάνια έκαναν την εμφάνισή τους μικρά εκκλησάκια ασπρισμένα σύμφωνα με τις σημειώσεις των χαρτογράφων που τα υποδεικνύουν σαν σημάδια διόπτευσης για τον εντοπισμό από τα πλοία των εισόδων των λιμανιών. Ο συνδυασμός της αφιέρωσης των ναυτικών με μια χρηστική λειτουργία φαίνεται πως δημιούργησε εκείνους τους αιώνες που δεν υπήρχε ακόμη δίκτυο σήμανσης τα αναγκαία σημάδια ώστε τα πλοία να βρίσκουν τον δρόμο τους. Μια τέτοια εκκλησία, σημειωμένη από τον Pitton de Tournefort στα 1701 και τα English Pilots της ίδιας εποχής, ο Αη Νικόλας στο Βουρκάρι της Τζιας, μετά από ενάμισυ αιώνα ενσωματώθηκε στο φάρο που κτίσθηκε εκεί για να σημάνει την είσοδο του κόλπου.

Πέρα από τη Μυτιλήνη, τη Χίο, τη Ρόδο και την Κρήτη, στο υπόλοιπο Αιγαίο, οι φάροι έκαναν την εμφάνισή τους στις αρχές του 19ου αιώνα, στην Αίγινα, στον Πειραιά και τον Θερμαϊκό. Οι πρώτοι φάροι των Κυκλάδων, στον Άγιο Νικόλα της Τζιας του 1831, στο Γαϊδουρονήσι της Σύρου του 1848, στη Φάσσα της Άνδρου του 1859, ήταν η αρχή ενός εκτεταμένου δικτύου που απλώθηκε μέχρι τη δεκαετία του 1930 σε όλα τα νησιά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αβραμέα Α., Η χαρτογράφηση του Παράλιου Χώρου, *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985.
2. Ασδραχάς Σπ., Το Ελληνικό Αρχιπέλαγος, μια Διάσπαρτη Πόλη, *Χάρτες και Χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985.
3. Braudel F., *Mediterraneaan and the Mediterranean world in the age of Philip II*, Glascow 1986.
4. Choiseul-Gouffier M.G.F.A., *Voyage Pittoresque. . .*, Paris 1782-1822.
5. Ζερλέντης Π., Κατσούρος Φλ., *Νησιώτικη Επετηρίς*, Ερμούπολις 1918.
6. Κεφαλληνιάδης Ν.Α., *Πειρατεία, Κουρσάροι στο Αιγαίο*, Αθήνα 1984.
7. Κραντονέλλη Α., *Ιστορία της Πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1390-1538*, Αθήνα 1985.
8. Κραντονέλλη Α, *Ιστορία της Πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1699*, Αθήνα 1991.
10. 9. Randolph B., *The Present State of the Islands in the Archipelago*, London 1687.
11. Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1981-1985.
12. Συναρέλλη Μ., *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα 1989.
13. Σφυρόερας Β., *Οι Δραγομάνοι του Στόλου, ο Θεσμός και οι Φορείς*, Αθήνα 1965.
14. Σφυρόερας Β.,*Τα Ελληνικά πληρώματα του Τούρκικου Στόλου*, Αθήνα 1968.
15. Τζαμτζής Α.Ι., Ναυτικοί, Καράβια και Λιμάνια, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, Αθήνα 1972.
16. Τζαμτζής Α.Ι., *Αιγαιοπελαγίτικα Καράβια*, εκδ. Ναυτικού Μουσείου, Αθήνα
17. Τζαμτζής Α.Ι., *Αιγαιοπελαγίτικοι Πορτολάνοι*, εκδ. Ναυτικού Μουσείου, Αθήνα
18. Tournefort P. de, *Relation d' un voyage du Levant*, Paris 1717.

Νίκος ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών που κτίζονται στα νησιά του Αιγαίου, μετά το 1453, που κατά σύμβαση θεωρείται η μετά Βυζάντιο εποχή, έχει τοπικό χαρακτήρα, διαμορφώνει δηλαδή κοινά χαρακτηριστικά κατά μικρές, ή και μεγάλες ενότητες και φαίνεται ότι έχει απομακρυνθεί αρκετά από την Βυζαντινή τέχνη και νοοτροπία.

Αν και την ίδια εποχή, στον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο, σε ορισμένα μεγάλα έργα, κυρίως μοναστηριακά, βρίσκονται στοιχεία που θεωρούνται ότι συνεχίζουν επάξια την βυζαντινή ναοδομία, όπως στα Μετέωρα, Άγιον Όρος, κτλ.., σε άλλα μέρη, ελάχιστα κοινά γνωρίσματα υπάρχουν μ᾽ αυτήν.

Στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους διαμορφώνεται μια αυτόνομη ανάπτυξη και εξέλιξη των αρχιτεκτονικών μορφών. Σε αντίθεση με την ζωγραφική, στο εσωτερικό της εκκλησίας, που αν και περιορισμένη σε έκταση, διατηρεί τον βυζαντινό χαρακτήρα και τυπικό, εμμένοντας στο δογματικό και διδακτικό της έργο.

Στις Κυκλάδες, βέβαια, τα πράγματα είναι πιο σύνθετα, με τις διαφοροποιήσεις που διαμορφώνονται κατά νησί, από την έντονη παρουσία των Λατίνων ηγεμόνων που ήδη από το 1204, προσπαθούν να υποτάξουν το τοπικό στοιχείο με την επιβολή του καθολικισμού.

Σ αυτή την κατεύθυνση, η ορθόδοξη εκκλησία έπαιξε ένα ρόλο σημαντικό. Στήριξε και συμπαραστάθηκε στους κατοίκους των νησιών για την ανάδειξη και διαφύλαξη των κυρίων χαρακτηριστικών της ελληνικής συνείδησης. Ο χαρακτήρας του Πατριαρχείου που ήταν ελληνικός, επηρέαζε και τον χαρακτήρα της κοινής θρησκευτικής τέχνης. Είναι γνωστό, εξ άλλου, ότι τόσο στη ζωγραφική όσο και στην αρχιτεκτονική οι καλλιτέχνες στην πλειοψηφία τους ήταν Έλληνες.

Πολλές εκκλησίες και μοναστήρια εξαρτώνται άμεσα από το Πατριαρχείο, είναι σταυροπηγιακά, με τις αντίστοιχες επιπτώσεις και την αίγλη που προσφέρουν στην κοινωνική ζωή, π.χ. η Μονή Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, η Χοζοβιώτισσα στην Αμοργό, η Νέα Μονή στη Χίο κ.α. Τα πρότυπα που χρησιμοποιούνται έχουν πάντα κοινή αφετηρία το βυζαντινό παρελθόν, έτσι που η επικράτηση του όρου *μεταβυζαντινή τέχνη και ναοδομία*, που αμφισβητήθηκε από μερικούς μελετητές, εξακολουθεί να είναι ο πιο κατάλληλος όρος για να συμπεριλάβει όλες τις εκκλησίες και τα μοναστήρια της εποχής αυτής μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, εποχή ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους.

Η πρωτοβουλία για το κτίσιμο μιας εκκλησίας δεν ανήκε μόνο στην ίδια την Εκκλησία αλλά και στις κοινότητες και σε ιδιώτες ακόμα.

Η θέση τους μέσα στον οικισμό είναι τυχαία, δεν προκύπτει από κάποιον πολεοδομικό προγραμματισμό, καθώς τα κτίσματα που προσφέρονται, ιδιωτικά ή εκκλησιαστικά βρίσκονται διάσπαρτα παντού όπου διατίθενται από τους δωρητές.

Υπάρχουν τα ξωκκλήσια που ξεπροβάλλουν μέσα στις εξοχές, κοντά στους χώρους καλλιέργειας ή σε ερημικές περιοχές και εκκλησίες δεμένες με την κατοικία που συμμετέχουν ενεργητικά στην ελεύθερη και δυναμική ανάπτυξη του οικισμού.

Το οικιστικό πλέγμα απλώνεται για να συμπεριλάβει παλιότερες μεμονωμένες εκκλησίες ή τα πολεοδομικά κενά συμπληρώνονται με την ανέγερση καινούριων εκκλησιών. Υπακούοντας στην ίδια νομοτέλεια, συμβάλλουν κι αυτές με την πλαστική τους σιλουέτα στην αιγαιοπελαγίτικη φυσιογνωμία των οικισμών.

Η τελική τοποθέτηση, αντανακλά τα δεδομένα της εποχής που κτίζεται η κάθε εκκλησία.

Η στενότητα χώρου χαρακτηρίζει τις εκκλησίες στην φρουριακή συγκρότηση, ενώ αθέατα και προφυ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

1. Μονόκλιτη βασιλική ή μονόχωρη δρομική. Μικρών συνήθως διαστάσεων αντιπροσωπεύει την πιο πρόσφορη λύση για όλες τις εποχές και συναντιέται σε όλη την ελληνική ύπαιθρο και τα νησιά.

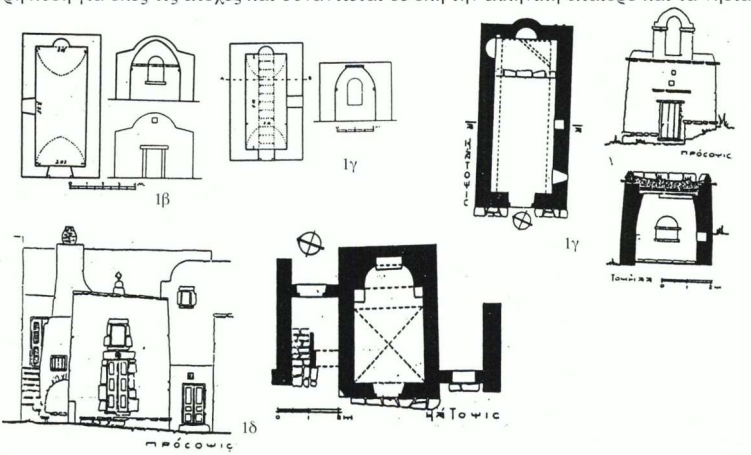

Ως προς την κάλυψη μπορεί να είναι:1α. Ξυλόστεγη με δίριχτη στέγη. 1β.Θολοσκεπής (με ημικυκλική ή οξυκόρυφη διατομή). 1γ. Επιπεδόστεγη (με εκφορικό σύστημα ή και μικτή). 1δ. Σταυροθολική.

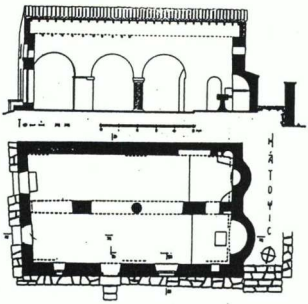

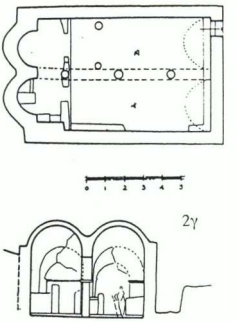

2. Δίκλιτη ή διμάρτυρη, με αξονική τοξοστοιχία και επικοινωνία εσωτερική. Μπορεί πάλι να είναι ξυλόστεγη (2α), επιπεδόστεγη, θολοσκεπής (2γ), με τρούλλο ή και διάφορους συνδυασμούς.

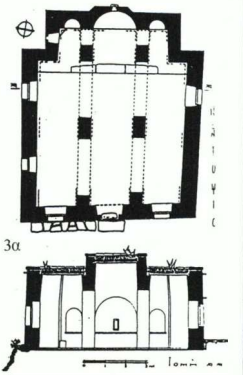

3. Τρίκλιτη, ξυλόστεγη, επιπεδόστεγη (3α), θολοσκεπής κλπ.

λαγμένα μέρη επιλέγονται την εποχή της Τουρκοκρατίας, οπωσδήποτε δεν υπήρχε πρόθεση και δυνατότητα να αναδειχθούν σαν μνημειακά κτίρια όπως επιδιώκεται αργότερα. Ακόμα και το βιαστικό κτίσιμο ήταν ένας όρος επιβεβλημένος από τα πράγματα. Οι ιδιωτικές και ενοριακές εκκλησίες δεν διέφεραν μορφολογικά. Οι περισσότερες χτίστηκαν αρχικά σαν ιδιωτικές και με την πάροδο του χρόνου παραχωρήθηκαν να λειτουργούν ως ενοριακές. Εναλλάσσονται ισότιμα μέσα στον οικισμό, διαμορφώνοντας ενιαία σύνθεση με τις κατοικίες που τις περιβάλλουν. Συνδέονται οργανικά με τον δρόμο του οποίου αποτελούν συνέχεια, πολλές φορές επικοινωνούν με την κατοικία μέσα απ'την ίδια αυλή, θεωρούνται σαν ένα από τα καλά δωμάτια του σπιτιού, που το φροντίζει και το στολίζει η ίδια η νοικοκυρά.

Με τον καιρό γίνονται σημείο αναφοράς, ονοματίζουν τις γειτονιές, αποτελούν το κέντρο κοινωνικής συνάθροισης κι ακόμα χώρος διασκέδασης και γλεντιού τις μέρες της γιορτής.

Για να μελετήσει κανείς την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική είναι απαραίτητο να γνωρίζει μερικά θέματα σχετικά με το τελετουργικό και τις κινήσεις στη κάτοψη, καθώς και τις κατασκευαστικές λύσεις, όπως η θολοδομία, που εφαρμόζονται στην κάλυψη.

Το θρησκευτικό συναίσθημα, η επικοινωνία του πιστού με το θείο, το υπερβατικό, είναι μία ακόμα πλευρά του όλου ζητήματος.

Σε όλα αυτά έδωσε λύσεις η επίσημη βυζαντινή τέχνη χρησιμοποιώντας όλα τα εκφραστικά μέσα της ναοδομίας και της ζωγραφικής, με την κατάλληλη διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου, τους συμβολισμούς, τις εκλεπτύνσεις στις κατασκευαστικές λεπτομέρειες, τις αισθητικές αντιλήψεις που επικρατούσαν σε κάθε εποχή.

Σε ποιο βαθμό το πέτυχε αυτό η νησιώτικη λαϊκή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική;

Οι λειτουργικές απαιτήσεις που αποκρυσταλλώνονται στην κάτοψη είναι περιορισμένες και απλές.

Στην ουσία χρειάζονται δύο χώροι:

Ένας ευρύχωρος κι ενιαίος, ο κυρίως ναός, όπου συγκεντρώνονται οι προσκυνητές, και ένας ιδιαίτερος, περιορισμένος, το ιερό με την Αγία Τράπεζα, την πρόθεση και το διακονικό, για την τέλεση του μυστηρίου από τους ιερείς. Υπάρχει κι ένας άλλος χώρος, ο νάρθηκας, τις περισσότερες όμως φορές παραλείπεται λόγω μικρών διαστάσεων της εκκλησίας αλλά και γιατί αυτός πια δεν χρειάζεται μια κι έχει εκλείψει ο λειτουργικός λόγος ύπαρξής του (δεν υπάρχουν πια κατηχούμενοι). Ωστόσο, όταν υπάρχει, ο νάρθηκας αποτελεί ένα ωραίο στοιχείο μετάβασης από τον ελεύθερο χώρο στο εσωτερικό του ναού και μάλιστα σε πολλά παραδείγματα έχουν δοθεί πολύ ενδιαφέρουσες αρχιτεκτονικές λύσεις.

Το βασικό όμως, αυτό που καθορίζει την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική και την κάνει να ξεχωρίζει από την κοσμική αρχιτεκτονική, των σπιτιών, είναι ο τρόπος κάλυψης του ναού, κυρίως η θολοδομία.

Η μορφή της κάλυψης σε συνδυασμό με την διάταξη των στηριγμάτων που απαιτούνται, επηρεάζουν την κάτοψη και διαμορφώνουν τους διάφορους αρχιτεκτονικούς τύπους των εκκλησιών που συνοπτικά παρουσιάζονται στους πίνακες που παρατίθενται.

Εκτενέστερα θα αναφερθούμε σε δύο τύπους εκκλησιών, τις επιπεδόστεγες ή δωματοσκέπαστες και τις δίκλιτες, που ιδιαιτέρως συναντώνται στις Κυκλάδες.

Στο βιβλίο του *Επιπεδόστεγες Μεταβυζαντινές Βασιλικές των Κυκλάδων* ο Δ. Βασιλειάδης λέει ότι αποτελούν ένα θέμα *ιδιόμορφο για την Ελλάδα και ευρύτατα διαδεδομένο στα νησιά του Αιγαίου, έν α είδος ναού σε απόλυτη σχέση και επαφή με την αρχιτεκτονική της κατοικίας, τόσο στην κάτοψη όσο και στην εξωτερική διαμόρφωση.*

Βασικό πλεονέκτημα είναι η παρουσία του δώματος που απλουστεύει, σε μεγάλο βαθμό, τα προβλήματα που προκύπτουν από την χρήση ξυλοτύπων κατά την κατασκευή του θόλου.

Στην εξωτερική εμφάνιση, των εκκλησιών αυτών, σπάνια προδίδεται μόνο ο αρχιτεκτονικός τύπος, αλλά και αυτός ακόμα ο θρησκευτικός προορισμός τους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2α

4. Μονόκλιτη βασιλική με τρούλλο (η Α και Δ κεραία στεγάζεται με ημικυλινδρικό θόλο).

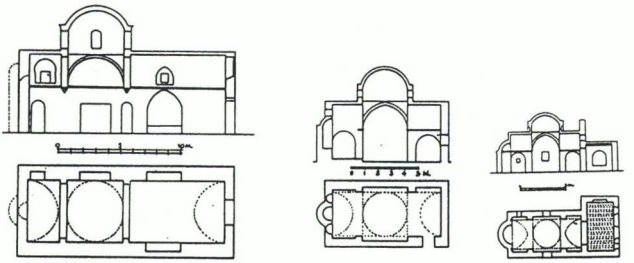

4α 4β 4γ

5. Δίκλιτη βασιλική (συνδυασμός τρουλλαίας κι επιπεδόστεγης).

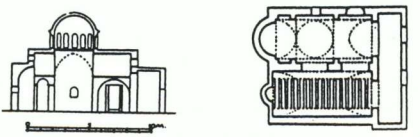

5

7. Ελεύθερος σταυρός (ανάλογα με τις κεραίες διακρίνονται σε ελληνικό και λατινικό σταυρό).

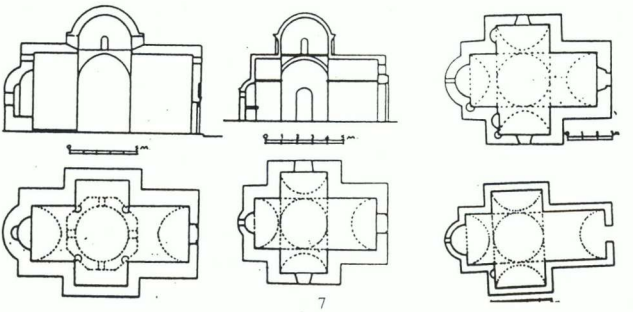

7

ΠΙΝΑΚΑΣ 2β

8. Σταυροειδής εγγεγραμμένος (παραλλαγές στην κάλυψη των τεσσάρων γωνιακών διαμερισμάτων).

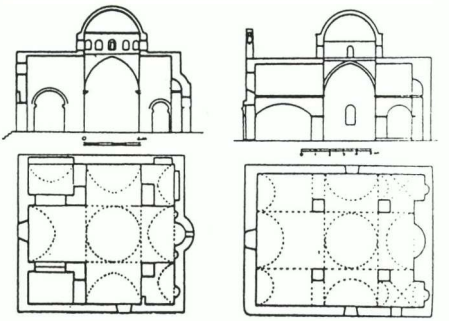

8

9. Τρίκογχος ή αθωνιτικός.

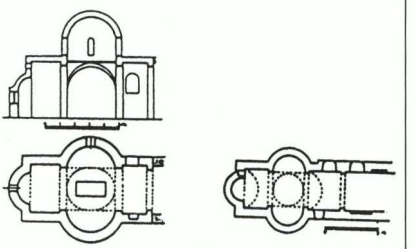

9

Μεγάλη εξάπλωση επιπεδόστεγων εκκλησιών διαπιστώνει ο ίδιος μελετητής στα νησιά Άνδρο, Τήνο, Πάρο, Κέα, Κύθνο, Σίφνο, Κίμωλο. Σήμερα στις υπόλοιπες Κυκλάδες, ο αριθμός των επιπεδόστεγων είναι ασήμαντος μέχρι μηδενικός.

Κατά την νεώτερη συνήθεια το δώμα εγκαταλείπεται βαθμιαία, όπως και στα σπίτια, όπου αντικαταστάθηκε με πλάκες μπετόν αρμέ ή ξύλινες στέγες με κεραμίδια.

Οι δίκλιτες βασιλικές ή διμάρτυρες (όπως συνηθίζεται στην Κρήτη), είναι ένας τύπος που χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα την εποχή της ενετοκρατίας και τα μεταβυζαντινά χρόνια στα νησιά του Αιγαίου, Χίο, Άνδρο, Τήνο, Κύθνο, Πάρο, Σίφνο, Κίμωλο, Σαντορίνη, στα Δωδεκάνησα, την Κρήτη και την Κύπρο, πολύ σπάνια θα τις συναντήσουμε στην Πελοπόννησο και την Ηπειρωτική Ελλάδα.

Προφανώς είναι ένα είδος συμβιβασμού για την συνύπαρξη μέσα στο ίδιο κτίσμα των δύο δογμάτων, καθολικού και ορθόδοξου και την από κοινού τέλεση των θρησκευτικών υποχρεώσεων ή και ξεχωριστά.

Η μακρόχρονη παρουσία του δυτικού κλήρου στα νησιά είχε φέρει αρκετές αλλοιώσεις στη συνείδηση των ορθοδόξων κατοίκων αλλά ας μην ξεχνάμε και τις αναμείξεις που θα είχαν γίνει, εν τω μεταξύ, μέσα στις οικογένειες των νησιωτών με γάμους καθολικών και ορθόδοξων μελών τους.

Παρ' όλα αυτά, η αναλογία καθολικών εκκλησιών προς ορθόδοξες ήταν πάντα πολύ μικρή. Στη μελέτη του για τους *μεταβυζαντινούς ναούς της Πάρου*, το 1960, ο Α. Ορλάνδος παρατηρεί ότι, *ανέκαθεν, στην Πάρο, ελάχιστοι καθολικοί υπήρξαν*, και στα σημερινά χρόνια, *ουδείς* .

Η αρχή έγινε με τις δίκογχες, εκκλησίες που διέθεταν δύο ιερά με κοινή Αγία Τράπεζα. Οι δίκλιτες δημιουργήθηκαν στη συνέχεια με μια προσθήκη, σε προϋπάρχουσα μονόκλιτη ή κατασκευάστηκαν από την αρχή με την συνένωση δύο μονόκλιτων σε επαφή. Στην καλύτερη περίπτωση μεσολαβεί τοξοστοιχία ενός, δύο ή περισσοτέρων τόξων που αναδεικνύουν την ενότητα του χώρου. Παρ' όλα αυτά ο τύπος της δίκλιτης βασιλικής δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκ γενετής ενιαίος και οργανικός χώρος αλλά θεωρείται ότι προήλθε συμπτωματικά για να εξυπηρετήσει μια πρόσκαιρη ανάγκη της συλλειτουργίας των δύο διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

5. Δίκλιτη βασιλική (συνδυασμός τρουλλαίας κι επιπεδόστεγης).

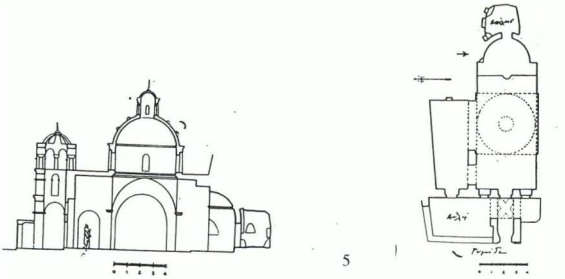

5

6. Τρίκλιτη βασιλική με τρούλλο (στο μεσαίο κλίτος). Είναι εκκλησίες μεγάλες σε μέγεθος και συνηθίζονται σε νεώτερους ενοριακούς ναούς.

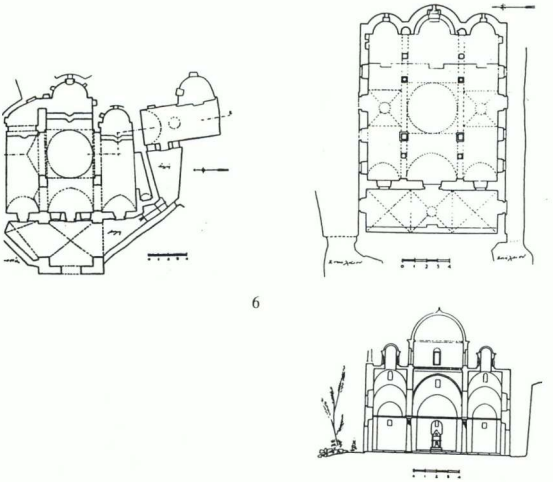

6

10. Σταυρεπίστεγος. Ο τρίκογχος και ο σταυρεπίστεγος σπανίζουν στις Κυκλάδες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

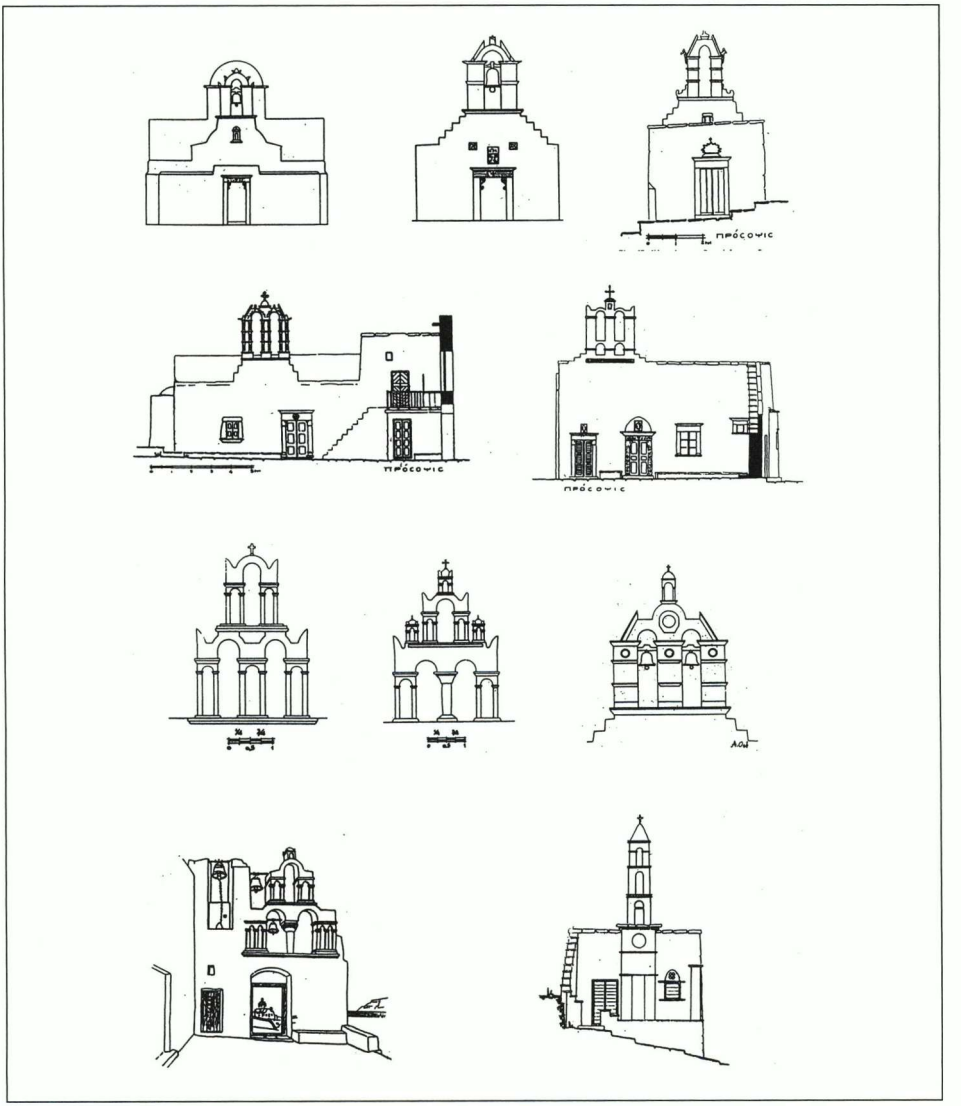

Η εφαρμογή του τρούλλου, στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, σε συνδυασμό με δρομικό κτίσμα, βασιλική, είναι μια σπουδαία στιγμή στην πορεία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, γιατί συνδυάζονται τα πλεονεκτήματα του ενιαίου και ορθογωνίου χώρου με την στάση και την ανάταση που δημιουργεί η ύπαρξη του τρούλλου. Νευραλγικό στοιχείο σ αυτή την σύζευξη είναι τα σφαιρικά τρίγωνα που βρίσκονται στις 4 γωνίες στη βάση του τρούλλου ή μάλλον του κυκλικού τυμπάνου και διευκολύνουν την μετάβαση από το σχήμα του κύκλου στο τετράγωνο των δομικών στοιχείων της κάτοψης (κίονες, πεσσούς ή πλευρικούς τοίχους). Η οροφή επιμερίζεται τώρα σε διάφορα μικρότερα διαμερίσματα όπου χρησιμοποιούνται επί μέρους στοιχεία της θολοδομίας, κυλινδρικοί θόλοι, σταυροθόλια, ασπίδες, φουρνικά κτλ. Οι πίνακες 2α, 2β και 3 περιλαμβάνουν χαρακτηριστικούς τύπους με τρούλλο.

Τα σχέδια του πίνακα 3 είναι από την Σαντορίνη. Στο σύνολό τους οι εκκλησίες αυτές παρουσιάζουν σπουδαίες ιδιοτυπίες που οφείλονται στη χρήση του ηφαιστειογενούς υλικού που διαθέτει το νησί.

Κατασκευές ριψοκίνδυνες, προκλητικές επιμένουν πεισματικά στους βυζαντινούς τρόπους και τις μορφές.

Η εκκλησιατική αρχιτεκτονική της Σαντορίνης θα μπορούσε να αποτελέσει μια ιδιαίτερη Σχολή μέσα στο σύνολο της αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής υποστηρίζει ο συστηματικός μελετητής της Ι. Κουμανούδης. Θυμίζουν μοντέρνες κατασκευές, εφάμιλλες σε τόλμη και έμπνευση με τις ώριμες κατασκευές από μπετόν αρμέ.

Η αιγαιοπελαγίτικη εκκλησιαστική αρχιτεκτονική διατήρησε σε μεγάλο βαθμό τις βυζαντινές κατασκευαστικές μεθόδους αλλά σε μια καινούρια σύνθεση. Οι τρούλλοι, οι θόλοι, οι κόγχες του ιερού παραμένουν γυμνοί εξωτερικά, ασπρίζονται, με αποτέλεσμα να βρίσκονται σε πλήρη αρμονία με τα καθαρά κυβιστικά σχήματα και τις άψογες κατασκευές της νησιώτικης αρχιτεκτονικής.

Στο εσωτερικό επικρατεί η ίδια απλότητα και σαφήνεια των γραμμών. Τα διακοσμητικά στολίδια είναι σπάνια και απλουστευμένα, το τέμπλο πέτρινο ή κτιστό.

Ωστόσο υπάρχουν και αξιόλογα παραδείγματα ξυλόγλυπτων τέμπλων και μαρμαρογλυπτικής. Αναφέρουμε ακόμα και τα τηνιακά λιθανάγλυφα, και τα σιφνέϊκα δάπεδα σαν δείγματα μιας υπέρβασης, πώς δηλαδή η κάλυψη μιας κατασκευαστικής και καθημερινής ανάγκης μπορεί να πάρει αξιόλογες καλλιτεχνικές διαστάσεις.

Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για τα καμπαναριά που μερικά παραδείγματα περιλαμβάνονται στον πίνακα 4 και εκφράζουν την ανεξάντλητη επιδεξιότητα και το μεράκι του λαϊκού τεχνίτη.

Τα σχέδια των πινάκων 1, 2α, 2β και 3 αφορούν στις εκκλησίες:

1β.: Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (Πάρος). 1γ.: Αγία Κυριακή Παροικιάς (Πάρος) και Παναγιά του Ψωμά στη Χώρα Κύθνου, κάτοψη, κατά πλάτος τομή και πρόσοψη. 1δ.: Κάτοψη και πρόσοψη του ναΐσκου του Θεολόγου (το "Θεολογάκι") στο Νιμπριό Σαντορίνης. 2α.: Η κάτοψη και η κατά μήκος τομή του ναού των Ταξιαρχών Χώρας Κύθνου. 2γ.: Κάτοψη και εγκάρσια τομή της Αγίας Ειρήνης στην Περίσσα Σαντορίνης. 3α.: Κάτοψη και κατά πλάτος τομή της βασιλικής της Παναγίας του Κορθίου στην Ανδρο.

4α. Κάτοψη και τομή του Φραγκομονάστηρου στην Παροικιά Πάρου. 4β. Ταξιάρχης στα Μάρμαρα Πάρου. 4γ. Ευαγγελίστρια Παροικιάς Πάρου. 5. Αγία Τριάς και Αγία Παρασκευή Παροικιάς Πάρου. 7. Εκκλησία από την Πάρο (Καθολικό Μονής Λογγοβάρδας, Αγιος Νικόλαος Παραλίας Παροικιάς, Αγιος Αθανάσιος Ναούσης, Παναγιά στο Καινούργιο). 8. Κάτοψη και τομή της Μ. Αγ. Μηνά Πάρου, Κάτοψη και τομή του ναού Αγ. Αναργύρων. 9. Κάτοψη και τομή του ναού μεταμορφώσεως Μαρμάρων και Κάτοψη του Αγ. Σάββα Μαρμάρων.

Ναοί από τη Σαντορίνη (5. Εγκάρσια τομή και κάτοψη του ναού του Χριστού στα Φηρά 6. Κάτοψη Αγίου Σπυρίδωνος Μεσσαριάς και Κάτοψη και εγκάρσια τομή Αγίου Νικολάου του "Κίσσηρα" κοντα στον Πύργο)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βασιλειάδης Δ., Αι επιπεδόστεγοι ματαβυζαντιναί βασιλικαί των Κυκλάδων, *ΕΕΚΜ* 3, 1963.
2. Βασιλειάδης Δ., Από τας εκκλησίας της νήσου Κύθνου, *ΕΕΒΣ* 28, 1958.
3. Βασιλειάδης Δ., Το αχειροποίητο σύμπλεγμα της Παραπορτιανής Μυκόνου, *Αρχιτεκτονική* 27, 1961.
4. Βασιλειάδης Δ., Γύρω από τις δίκλιτες μεταβυζαντινές βασιλικές των Κυκλάδων, *Τεχν. Χρονικά* 211-2, 1962.
5. Βασιλειάδης Δ., Το Μοναστήρι και η εκκλησία της Παναγίας στην Τήνο, *Ηώς* 71-72, 1963.
6. Δημητροκάλλης Γ., Τυπολογική και μορφολογική θεώρηση της μεταβυζαντινής ναοδομίας των Κυκλάδων, *Εκκλησίες μετά την Άλωση* 4, Αθήνα 19..
7. Κουμανούδης Ι., *Η λαϊκή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της νήσου Θήρας*, Αθήνα 1960.
8. Κωνσταντινίδης Α., *Ξωκκλήσια της Μυκόνου*, Αθήνα 1953.
9. Μπούρας Χ., Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821), *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3, 1969.
10. Ορλάνδος Α., Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, *Αρχείο Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος* 9, 1961· 10, 1964.
11. Ράμφος Ι., Τα χριστιανικά μνημεία της Κιμώλου και των πέριξ νησίδων, *Κιμωλιακά* 2, 1972.
12. Φλωράκης Α., *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου*, Αθήνα 1979.

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση τουρισμού και περιβάλλοντος έχει αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο του αυξανόμενου ανταγωνισμού και μιας γενικώτερης αναζήτησης του ανθρώπου για βελτίωση της ποιότητας ζωής και ανάδειξη της πολιτισμικής ταυτότητας ως βασικού άξονα αναφοράς της ανάπτυξης των σύγχρονων κοινωνιών.

Ο σύγχρονος τουρισμός εδράζεται σε ένα μεγάλο ποσοστό στην ικανοποίηση της ανάγκης για αναψυχή και φυγή από τον καθημερινό τρόπο ζωής στα σύγχρονα αστικά κέντρα. Η διάχυση του παραπάνω προτύπου σε ένα μεγάλο μέρος της βιομηχανικής κοινωνίας σε συνδυασμό με τεχνολογικές, οργανωτικές και άλλες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις αποτέλεσαν ουσιαστικούς παράγοντες της *εκρηκτικής ανάπτυξης* του τουρισμού. Η αναζήτηση επαφής με άλλους πολιτισμούς αποτελεί έναν από τους πολλούς παράγοντες που ωθούν τον σύγχρονο άνθρωπο στην αναζήτηση τρόπων αναψυχής. Το κυρίαρχο όμως πρότυπο αποτέλεσε ο συνδυασμός αναψυχή- διακοπές στη θάλασσα που αποτελεί και τη βάση του μαζικού τουρισμού που είναι η επικρατέστερη μορφή του σύγχρονου τουρισμού.

Καθώς όμως αυξάνεται ο τουρισμός και διαχέονται οι ευκαιρίες αναψυχής- τουρισμού ο τουρίστας- επισκέπτης γίνεται σταδιακά περισσότερο επιλεκτικός- και απαιτητικός- και αποζητά πρόσθετα στοιχεία προσέλκυσης σε έναν προορισμό. Επιπλέον καθώς σταδιακά διευρύνονται οι εμπειρίες του και ικανοποιούνται οι βασικές του ανάγκες ο τουρίστας- επισκέπτης αναζητά την εκπλήρωση και άλλων αναγκών του πέραν της ξεκούρασης- αναψυχής. Αντίστοιχα κάθε τόπος προορισμού προσπαθεί να αναδείξει τα συγκριτικά του πλεονεκτήματα, τα στοιχεία εκείνα που τον διαφοροποιούν από άλλους τόπους- ανταγωνιστές- που αποτελούν και στοιχεία της φυσικής και πολιτισμικής του ταυτότητας. Με τον τρόπο αυτόν ο τουρισμός σταδιακά επαναπροσανατολίζεται στη φυσική και πολιτισμική κληρονομιά ενός τόπου.

Καθώς όμως ο τουρισμός εστιάζεται στην *αξιοποίηση* των φυσικών και πολιτιστικών πόρων δημιουργεί πιέσεις- χρήσεις στους πόρους αυτούς με αρνητικές, αλλά και θετικές επιπτώσεις, και πιθανόν κινδύνους απώλειας ή τουλάχιστον σημαντικής αλλοίωσής τους.

Η σχέση τουρισμού και περιβάλλοντος αποτελεί ένα κεντρικό θέμα πολιτικής τόσο από την πλευρά της τουριστικής ανάπτυξης όσο και από την πλευρά της προστασίας των πολιτιστικών και φυσικών πόρων μιας περιοχής.

Ο ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΩΣ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Ο τουρισμός αποτελεί μια δυναμική δραστηριότητα η οποία επιφέρει σημαντικές διαρθρωτικές μεταβολές στην οικονομία και κοινωνία σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο.

Ο τουρισμός αποτελεί από τη φύση του ένα πολυδιάστατο φαινόμενο το οποίο βρίσκεται σε μία κατάσταση συνεχούς και μόνιμης σχέσης αλληλοεξάρτησης και αλληλοδόμησης με το φυσικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον.

Φυσικοί και ανθρωπογενείς πόροι καθώς και ο ίδιος ο άνθρωπος αποτελούν το κεφάλαιο πάνω στο οποίο *χτίζεται* το φαινόμενο τουρισμός, ενώ ταυτόχρονα είναι και οι κύριοι αποδέκτες των θετικών ή αρνητικών επιρροών που αυτός συνεπάγεται.

Πρωταρχικά η δραστηριότητα αυτή έρχεται να καλύψει την ανάγκη του ανθρώπου για αναψυχή, ψυχαγωγία αλλά και βαθύτερη επιθυμία του να έρθει σε επαφή με τη φύση ή να γνωρίσει άλλους τόπους και πολιτισμούς. Επιμέρους στοιχεία, όπως το μορφωτικό επίπεδο, οι συνθήκες εργασίας, η εισοδηματική κατάσταση, τα κοινωνικά πρότυπα, η κοινωνική πολιτική, οι θεσμικές ρυθμίσεις, το επίπεδο της τεχνολογικής ανάπτυξης και γενικώτερα η *κουλτούρα*, αποτελούν σημαντικές παραμέτρους προσδιορισμού τόσο του επιπέδου ανάπτυξης (ποιοτικά και ποσοτικά) όσο και των μορφών του τουρισμού.

Μέχρι σήμερα και για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα ακόμη, το επικρατέστερο είδος είναι αυτό που έχει ονομαστεί *μαζικός τουρισμός*, δηλαδή η οργανωμένη μετακίνηση μιας ομάδας ατόμων για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και συνήθως για παραθαλάσσιες διακοπές.

Η επικράτηση αυτού του τύπου οφείλεται ακριβώς στο γεγονός ότι εξαιτίας των οργανωτικών και τεχνολογικών καινοτομιών προσέφερε πολύ χαμηλό κόστος μεταφοράς και διαμονής ανά επισκέπτη κάνοντάς το περισσότερο δελεαστικό και προσιτό οικονομικά σε ένα μεγάλο αριθμό ατόμων.

Πρόσφατα, ωστόσο, παρατηρείται κάποια σταδιακή μεταστροφή των προτιμήσεων των τουριστών και αντίστοιχη της προσφοράς τουριστικών υπηρεσιών προς ανεξάρτητες μορφές προσαρμοσμένες στα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του κάθε τουρίστα για περιπλάνηση στη φύση (περιβαλλοντικός τουρισμός), αναζήτηση πολιτισμικών δραστηριοτήτων (πολιτιστικός τουρισμός), έντονη άσκηση ή ενασχόληση με αθλητισμό (αθλητικός τουρισμός), συμμετοχή σε επιστημονικές και άλλες εκδηλώσεις (συνεδριακός τουρισμός), αναζήτηση εναλλακτικών τρόπων ζωής (οικο- τουρισμός, αγροτουρισμός) και διάφορες άλλες ειδικές μορφές.

Όλες αυτές οι ειδικές μορφές που συχνά ομαδοποιούνται ως *επιλεκτικός τουρισμός* αναμένεται να αποτελέσουν ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό των παγκόσμιων μετακινήσεων. Επί πλέον παρατηρούνται αλλαγές στη συχνότητα και διάρκεια των διακοπών, στην κατανομή τους στο χρόνο και στην ποικιλία των σκοπών για αναψυχή. Ο έντονος προσανατολισμός ορισμένου τύπου δραστηριοτήτων που επιβάλλουν ειδικές απαιτήσεις για το προσφερόμενο τουριστικό προϊόν επιβάλλει έντονα μια έμφαση στην ποιότητα. Μέρος αυτής της ποιότητας είναι το περιβάλλον (φυσικό και πολιτισμικό).

Τόσο η ζήτηση όσο και η προσφορά δείχνουν να προσαρμόζεται ταχύτατα προς την κατεύθυνση αυτή. Για παράδειγμα αυξάνει όλο και περισσότερο η δυνατότητα συμμετοχής σε εξειδικευμένα τουριστικά προγράμματα οργανωμένα με βάση το ειδικό ενδιαφέρον για τουρισμό και αναψυχή, προετοιμάζονται κατάλογοι με αναφορά στα ποιοτικά χαρακτηριστικά του τόπου προορισμού, πολλές επιχειρήσεις εφαρμόζουν ειδικά προγράμματα για το περιβάλλον, ενώ και οι τόποι προορισμού εφαρμόζουν ειδικές παρεμβάσεις ανάπτυξης ειδικού τύπου υποδομής και πολιτικές προστασίας και ανάδειξης των πόρων και πλεονεκτημάτων της περιοχής (ανάδειξης της τοπικής ταυτότητας).

Τα αίτια που ωθούν προς μια τέτοια κατεύθυνση για εναλλακτικές μορφές τουρισμού σήμερα θα πρέπει να αναζητηθούν.

- Στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών για ξεκούραση και αναψυχή και αναζήτηση πιο σύνθετων τρόπων ικανοποίησης και νέων εμπειριών μέσω της ανακάλυψης και γνώσης του κόσμου.
- Στη γενικώτερη άνοδο του βιοτικού επιπέδου και τις μεταβολές στις ανάγκες, αξίες και προτεραιότητες της κοινωνίας, όπου τα θέματα ποιότητας ζωής αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σημασία.
- Στην αυξανόμενη υποβάθμιση της ποιότητας του περιβάλλοντος λόγω των αρνητικών επιπτώσεων από την ανάπτυξη ανθρώπινων δραστηριοτήτων.
- Στη συνειδητοποίηση της αλληλεξάρτησης ανθρώπινων δραστηριοτήτων και φυσικού περιβάλλοντος.
- Στην ευαισθητοποίηση, όσον αφορά την προστασία και ανάδειξη της τοπικής πολιτιστικής ταυτότητας κάθε περιοχής.

ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

Η ανάπτυξη της τουριστικής δραστηριότητας συχνά έχει ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, επομένως και των φυσικών και πολιτιστικών πόρων. Η υποβάθμιση αυτή είναι δυνατόν να έχει αρνητικές επιπτώσεις στην περαιτέρω ανάπτυξη ή και διατήρηση της τουριστικής δραστηριότητας. Η αντίδραση αυτή αποκτά ιδαιίτερο ενδιαφέρον στο πλαίσιο του αυξανόμενου ανταγωνισμού μεταξύ χωρών και μεταξύ περιοχών αλλά και ευρύτερων αλλαγών στην τουριστική ζήτηση που φαίνεται να οδηγούν σε αυξανόμενη εξάρτηση του τουρισμού από την ποιότητα του περιβάλλοντος.

Οι επιπτώσεις του τουρισμού στο περιβάλλον διακρίνονται σε τέσσερις κατηγορίες:

- Στο φυσικό περιβάλλον (φυσικά οικοσυστήματα και φυσικοί πόροι: έδαφος, χλωρίδα, πανίδα, τοπίο, αέρας, θάλασσα, νερά)
- Στο δομημένο περιβάλλον, ειδικότερα στην αρχιτεκτονική κληρονομιά αλλά και στη δομή, λειτουργία και δυναμική των ανθρώπινων οικισμών.
- Στο κοινωνικό περιβάλλον (θεσμοί, ήθη και έθιμα)
- Στο οικονομικό περιβάλλον (τοπική, περιφερειακή και εθνική κλίμακα)

Η αξιολόγηση των επιπτώσεων του τουρισμού συναντά ουσιώδεις δυσκολίες που προέρχονται από τον χαρακτήρα του τουρισμού ως συμπλέγματος δραστηριοτήτων που περιλαμβάνει την διαμονή, τις μεταφορές, το εμπόριο, τις υπηρεσίες κλπ., αλλά και από τις σημαντικές έμμεσες (δευτερογενείς) επιπτώσεις στα ήθη και τον τρόπο ζωής των επισκεπτών και του τοπικού πληθυσμού και τις επιπτώσεις τους στην χρήση των πόρων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η οικιστική ανάπτυξη που σχετίζεται με την τουριστική δραστηριότητα και μπορεί να συνεπάγεται σημαντικούς κινδύνους υποβάθμισης της ποιότητας του περιβάλλοντος. Ιδιαίτερα ως προς τις έμμεσες επιπτώσεις δεν είναι τόσο ο τουρισμός που αποτελεί ειδικό πρόβλημα αλλά η αδυναμία ελέγχου και ορθολογικής οργάνωσης της ανάπτυξης αυτής.

Η προσέλκυση τουρισμού σε μία περιοχή εξαρτάται από τους τοπικούς (φυσικούς και πολιτιστικούς) πόρους.

Με αυτή την προοπτική αποκτούν ειδικό ενδιαφέρον οι αρνητικές επιπτώσεις του τουρισμού στους πολιτιστικούς πόρους είτε ως προϊόντα (π.χ. μνημεία, κτίρια, οικισμοί, έργα τέχνης, κλπ.) είτε και ως διαδικασίες παραγωγής ή κατανάλωσής (απόλαυσής) τους. Από μια γενική σκοπιά οι αρνητικές επιπτώσεις του τουρισμού στην πολιτιστική κληρονομιά μπορεί να ανάγονται σε φυσική φθορά ή και απώλεια των πόρων λόγω της χρήσης τους (π.χ. καταστροφές στα μνημεία) είτε σε μείωση της ικανοποίησης που προσφέρει η *κατανάλωση* τους λόγω υποβάθμισης του συμβολισμού ή περιεχομένου τους (π.χ. απώλεια των χαρακτηριστικών τους) ή αδυναμίας ουσιαστικής απόλαυσής τους (π.χ. λόγω παρουσίας μεγάλου αριθμού επισκεπτών). Βεβαίως οι επιπτώσεις αυτές αναφέρονται τόσο στους επισκέπτες- τουρίστες όσο και στους παραδοσιακούς χρήστες, όπως ο τοπικός πληθυσμός. Η σχέση δε επισκεπτών και τοπικών χρηστών έχει αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας σε πολλούς τουριστικούς προορισμούς.

Οι πολλαπλές επιπτώσεις του τουρισμού προέρχονται από την πολυπλοκότητα της δομής του, ως δραστηριότητα, καθώς έχει ισχυρές διασυνδέσεις με διάφορες άλλες οικονομικές δραστηριότητες, όπως το εμπόριο, οι μεταφορές, η δόμηση, κλπ. Οι παράγοντες που επηρεάζουν τον τουρισμό δεν είναι μόνο οικονομικοί, αλλά σε ένα μεγάλο βαθμό κοινωνικοί και πολιτισμικοί.

Όμως ο τουρισμός μπορεί να έχει θετικές επιπτώσεις και στο περιβάλλον, όπως:

- Συμβολή στην προστασία και αναβάθμιση των φυσικών και πολιτιστικών πόρων μιας περιοχής λόγω της τουριστικής ανάπτυξης, είτε άμεσα λόγω των έργων και πολιτικής ανάδειξης των πόρων της περιοχής είτε έμμεσα, όπως για παράδειγμα οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες αναστήλωσης ή αναβάθμισης παραδοσιακών κατοικιών ή η δημιουργία πιέσεων προστασίας των περιβαλλοντικών πόρων λόγω μεγαλύτερης ευαισθησίας στα θέματα προστασίας του περιβάλλοντος.

- Βελτίωση της ποιότητας ζωής και του περιβάλλοντος γενικώτερα λόγω έργων υποδομής που δεν θα κατασκευαζόντουσαν ή θα αργούσαν να κατασκευασθούν ελλείψει τουρισμού.

Στο πλαίσιο της εξέτασης των επιπτώσεων του τουρισμού σε έναν τόπο δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί η αναφορά στο ρόλο του τουρισμού στην τοπική ανάπτυξη, ιδιαίτερα μάλιστα που για ορισμένες περιοχές με ιδιαίτερα δυσμενή χαρακτηριστικά εξέλιξης, όπως πολλά μικρά νησιά, ο τουρισμός αποτελεί σημαντική ευκαιρία για ανάπτυξη της τοπικής οικονομικής δραστηριότητας και συγκράτησης του πληθυσμού. Κατά πόσον ο τουρισμός μπορεί να έχει ευεργετική επίδραση στην τοπική ανάπτυξη αποτελεί αμφιλεγόμενο ζήτημα. Γενικά μπορεί να αναφερθεί ότι η θετική ή αρνητική επίδραση είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων, όπως το είδος του τουρισμού, οι τοπικές και οικονομικές δομές, η σχέση τους με την τουριστική δραστηριότητα κλπ.

Παρόλο που σε γενικές γραμμές οι παραπάνω κατηγορίες περιγράφουν τις επιπτώσεις του τουρισμού στο περιβάλλον, οι διάφορες μορφές τουρισμού έχουν διαφορετικές επιπτώσεις καθώς ο σκοπός και τρόπος αναψυχής διαφέρει και αντίστοιχα διαφέρουν και τα χαρακτηριστικά των τόπων προορισμού. Οι επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού έχουν αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης διερεύνησης κυρίως λόγω της διάδοσης της μορφής αυτής τουρισμού αλλά και των σημαντικών αρνητικών επιδράσεων που έχει επιφέρει σε πολλούς τόπους προορισμού. Καθώς όμως αναπτύσσονται σταδιακά και άλλες μορφές είναι αναμενόμενο να ενταθεί το ενδιαφέρον και για τις επιπτώσεις ειδικών μορφών, δηλαδή του επιλεκτικού τουρισμού.

Βέβαια οι γενικεύσεις ως προς τις επιπτώσεις του τουρισμού στο περιβάλλον είναι ιδιαίτερα παρακινδυνευμένες καθώς οι ιδιαιτερότητες του τόπου, το είδος του τουρισμού και ο σχεδιασμός (και πολιτική γενικώτερα) επηρεάζουν δραστικά τη σχέση τουρισμού και περιβάλλοντος.

Η έντονη (και σύνθετη) αλληλεξάρτηση τουρισμού και περιβάλλοντος ήταν επόμενο να φέρει στο προσκήνιο την αναζήτηση του ρόλου του τουρισμού σε μια γενικώτερη στρατηγική βιώσιμης (αειφόρου) ανάπτυξης, καθώς η πορεία προς την αειφορία αποτελεί θέμα πρώτης προτεραιότητας στην δεκαετία του '90.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

Σε εθνικό επίπεδο, η πολιτική για τον τουρισμό εστιάζεται στην ανάγκη ποιοτικής αναβάθμισης του τουριστικού προϊόντος της χώρας με στόχους την άμβλυνση της εποχικότητας, την μεγιστοποίηση των ωφελειών από πλευράς συναλλάγματος, την ανανέωση του τουριστικού προϊόντος και την ανάδειξη και προστασία του περιβάλλοντος ως τουριστικού πόρου. Το τελευταίο αποτελεί και μέσον άσκησης τουριστικής πολιτικής για την ανάπτυξη όλων των ανωτέρω στόχων.

Η ανάπτυξη και διεύρυνση του τουρισμού προς διάφορες μορφές του μπορεί κατά αυτόν τον τρόπο να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις για:

- ποιοτική αναβάθμιση των προσφερομένων τουριστικών προϊόντων
- διατήρηση της ιδιαίτερης τοπικής φυσιογνωμίας και κουλτούρας
- καθοδήγηση της ανάπτυξης και των επενδύσεων του ιδιωτικού και δημοσίου τομέα σε ένα ήπιο τουρισμό που να σέβεται το περιβάλλον
- δυνατότητα ανάπτυξης του τουρισμού σε περιοχές που μέχρι σήμερα δεν έχουν αξιοποιήσει πλήρως τις δυνατότητές τους.

Τελικά η ανάπτυξη του τουρισμού στο μέλλον φαίνεται να είναι όλο και πιο στενά συνδεδεμένη με τα γενικώτερα θέματα ανάπτυξης ενός τόπου και σε άμεση συνάρτηση με την προστασία, ανάδειξη και αξιοποίηση της φυσικής και πολιτιστικής του κληρονομιάς. Οι πολιτικές σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και Ευρωπαϊκό επίπεδο θα πρέπει να αναγνωρίσουν την αλληλεξάρτηση τουρισμού και περιβάλλοντος και να ενσωματώνουν τις επί μέρους επιδιώξεις σε ένα ενιαίο πρόγραμμα με βάση τις αρχές της ολοκληρωμένης

προσέγγισης και της στρατηγικής της βιώσιμης (ή αειφόρου) ανάπτυξης.

Ο τουρισμός μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο ανάδειξης της φυσικής και πολιτιστικής ταυτότητας μιας περιοχής ενώ μπορεί να συμβάλλει και στην άμβλυνση των περιφερειακών ανισοτήτων σε εθνικό αλλά και ευρωπαϊκό- διεθνές επίπεδο.

Η ανάδειξη της τοπικής ταυτότητας μέσω ενός ορθολογικού σχεδιασμού με την ενεργό συμμετοχή του πληθυσμού στο πλαίσιο της τοπικής ανάπτυξης αποτελεί βασική παράμετρο για τη σέμμετρη κατανομή των τουριστών στο χώρο και τον χρόνο. Στο πλαίσιο αυτό ο τοπικός πληθυσμός μπορεί να ευαισθητοποιηθεί μέσα από σωστή ενημέρωση και κατάρτιση και να λάβει ουσιαστικό και ενεργό ρόλο στην προώθηση της τοπικής ανάπτυξης σε διαπεριφερειακή εθνική και ευρωπαϊκή διάσταση. Αρκεί βέβαια η ανάπτυξη του τουρισμού να γίνει υπό προϋποθέσεις και όχι ανεξέλεγκτα. Τις προϋποθέσεις αυτές βάζει η πολιτική και ειδικώτερα ο πολεοδομικός και χωροταξικός σχεδιασμός και η πολιτική περιβαλλοντικής διαχείρισης.

Βασικά στοιχεία μιας στρατηγικής που αναγνωρίζει τις διαστάσεις αυτές και τις εντάσσει σε ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο διαχείρισης είναι:

- Ο έλεγχος των χρήσεων γης
- Η θέσπιση αυστηρών κανόνων για τις νέες κατασκευές και η προώθηση με κίνητρα κατασκευών ήπιων μορφών ενέργειας (βιοκλιματική αρχιτεκτονική)
- Η καταπολέμηση της ανέγερσης αυθαίρετων καταλυμάτων
- Η αυστηρή εφαρμογή και τήρηση περιβαλλοντικών προτύπων
- Η δημιουργία προστατευτικών ζωνών γύρω από ευαίσθητες περιβαλλοντικά περιοχές
- Η ευαισθητοποίηση σε περιβαλλοντικά θέματα των τουριστών και του τοπικού πληθυσμού αλλά και όσων ασχολούνται με τον τουρισμό.

Ένα σημείο που θα πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα στο σημείο αυτό είναι ότι τα θέματα ποιότητας του περιβάλλοντος αποτελούν προϋπόθεση όλων όσων εμπλέκονται με την ανάπτυξη μιας περιοχής και ιδιαίτερα με τον τουρισμό γιατί σε τελική ανάλυση η διατήρηση του τουρισμού εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από την ποιότητα του περιβάλλοντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Κοκκώσης Χ., Τουρισμός και Βιώσιμη ανάπτυξη, *Σύγχρονα Θέματα*, Ιούλιος- Αύγουστος 1995.
2. Κοκκώσης Χ., Τουρισμός και Περιβάλλον: Μια αμφίδρομη σχέση, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 18- 11- 1993.
3. Coccosis H.- Nijkamp P., *Planning for our Heritage*, London 1995.
4. Konsola D., Cultural Tourism and Regional Development, *Culture, Environment and Regional Development* (D. Konsola, ed.), Athens 1993.
5. Pearce D., *Tourist Development*, London 1991.
6. UNEP, *Blue Plan Futures for the Mediterranean Basin*, Oxford 1988.
7. W.T.O. (World Tourism Organization), *Tourism Trends Worldwide and in Europe 1950- 1990*, Madrid 1991.

Χάρης ΚΟΚΚΩΣΗΣ

4η ΕΝΟΤΗΤΑ

Αστικό και Αγροτικό Τοπίο

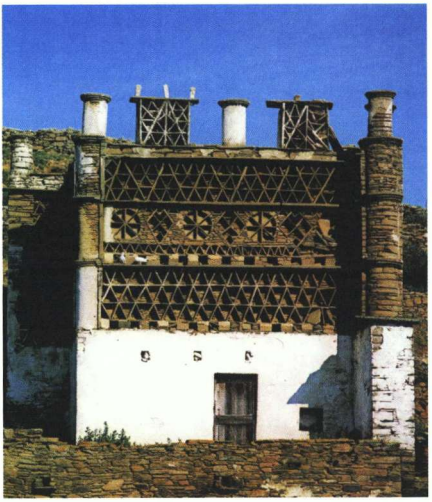

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΝΟΜΟΥ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Η ανάλυση των πληθυσμιακών χαρακτηριστικών του νομού Κυκλάδων γίνεται με βάση τα στοιχεία των απογραφών πραγματικού πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951, της 19ης Μαρτίου 1961, της 14ης Μαρτίου 1971, της 5ης Απριλίου 1981 και της 17ης Μαρτίου 1991 της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας.

Στον Πίνακα 1, παρουσιάζεται ο πραγματικός πληθυσμός του νομού ανά επαρχία κατά τις απογραφές των ετών 1951, 1961, 1971, 1981 και 1991. Η στήλη 1991* παρουσιάζει τον πληθυσμό των επαρχιών σύμφωνα με τη νέα διοικητική διαίρεση του νομού σε επαρχίες.
Κατά την απογραφή του 1981 η διαίρεση του νομού σε επαρχίες ήταν η εξής: η επαρχία Άνδρου περιελάμβανε τη νήσο Άνδρο, η επαρχία Θήρας τα νησιά Θήρα, Αμοργό, Ανάφη, Δονούσα, Ηρακλειά, Ίο, Θηρασία, Κουφονήσια και Σχοινούσα. Η επαρχία Νάξου τη νήσο Νάξο, η επαρχία Πάρου τα νησιά Πάρο και Αντίπαρο, η επαρχία Κέας τα νησιά Κέα, Κύθνο και Σέριφο. Η επαρχία Μήλου τα νησιά Μήλο, Κίμωλο, Φολέγανδρο, Σίφνο και Σίκινο, η επαρχία Σύρου τα νησιά Σύρο και Μύκονο και τέλος η επαρχία Τήνου τη νήσο Τήνο.

Κατά την απογραφή του 1991 η διαίρεση του νομού σε επαρχίες ήταν η εξής: Η επαρχία Θήρας περιλαμβάνει τα νησιά Θήρα, Θηρασία, Ανάφη, Φολέγανδρο, Σίκινο και Ίο. Η επαρχία Κέας τα νησιά Κέα και Κύθνο. Η επαρχία Μήλου τα νησιά Μήλο, Κίμωλο, Σίφνο και Σέριφο. Η επαρχία Νάξου τα νησιά Νάξο, Αμοργό, Δονούσα, Ηρακλειά, Κουφονήσια και Σχοινούσα. Ενώ οι επαρχίες Άνδρου, Πάρου, Σύρου και Τήνου παρέμειναν όπως είχαν. Στους πίνακες και τα διαγράμματα όταν σημειώνεται 1991 χρησιμοποιείται η παλιά διοικητική διαίρεση του νομού σε επαρχίες, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα σύγκρισης με προηγούμενα έτη.

Στον Πίνακα 1.1 παρουσιάζεται η εκατοστιαία μεταβολή του πληθυσμού των επαρχιών του νομού Κυκλάδων κατά τις δεκαετίες 1951-1961, 1961-1971, 1971-1981 και 1981-1991. Από τον πίνακα αυτό φαίνεται πως η μεγαλύτερη εκατοστιαία μείωση πληθυσμού παρατηρήθηκε την δεκαετία 1951-1961 στην επαρχία Κέας (-47,28%) και η μικρότερη τη δεκαετία 1971-1981 στην επαρχία Νάξου (-1,15%). Η μεγαλύτερη εκατοστιαία αύξηση παρατηρήθηκε την δεκαετία 1981-1991 στην επαρχία Πάρου (22,24%) και η μικρότερη στην επαρχία Τήνου την ίδια δεκαετία (0,21%). Οι επαρχίες Θήρας, Πάρου και Σύρου παρουσιάζουν μείωση του πληθυσμού τους μέχρι το 1971, οι επαρχίες Νάξου, Κέας και Τήνου παρουσιάζουν μείωση μέχρι το 1981, ενώ οι επαρχίες Άνδρου και Μήλου παρουσιάζουν συνεχή μείωση.

Ο πληθυσμός του νομού παρουσίαζε μείωση μέχρι το 1971. Ο σημερινός πληθυσμός του νομού παρά τις αυξητικές τάσεις που παρουσίασε τις δύο τελευταίες δεκαετίες υπολείπεται πολύ του επιπέδου του πληθυσμού κατά την δεκαετία του 1951. Ο πληθυσμός του 1991 αποτελεί το 74,6% του πληθυσμού του 1951. Το 1951 ο πληθυσμός του νομού Κυκλάδων αποτελούσε 1,65 % του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας ενώ το 1991 μόλις το 0,92 %.

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται ο πραγματικός πληθυσμός του νομού Κυκλάδων ανά νησί για τα έτη 1951, 1961, 1971, 1981 και 1991. Το 1951 κατοικούνται 35 νησιά ενώ το 1991 τα 26. Από τα 26 κατοικημένα νησιά των Κυκλάδων κατά την απογραφή του πραγματικού πληθυσμού το 1991, 2 έχουν λιγότερους από 10 κατοίκους, 7 έχουν πληθυσμό από 10-500 κατοίκους, 3 νησιά έχουν 500-1.000 κατοίκους, 6 έχουν 1.000-2.000 κατοίκους, άλλα 6 έχουν 2.000-10.000 κατοίκους και μόνο 2 έχουν πληθυσμό περισσότερο από 10.000 κατοίκους: η Σύρος που είναι η πρωτεύουσα του νομού και η Νάξος που είναι το μεγαλύτερο σε έκταση νησί.

Στον Πίνακα 2.1 παρουσιάζεται η εκατοστιαία μεταβολή του πληθυσμού των νησιών τις δεκαετίες 1951-1961, 1961-1971, 1971-1981 και 1981-1991. Από τον πίνακα αυτό φαίνεται πως τα νησιά Αμοργός, Ανάφη, Άνδρος, Δονούσα, Θηρασία, Κίμωλος, Σίκινος και Φολέγανδρος παρουσιάζουν συνεχή μείωση του πληθυσμού τους. Τα νησιά Ηρακλειά, Κέα, Κουφονήσι, Κύθνος, Νάξος και Τήνος παρουσιάζουν μείωση του πληθυσμού μέχρι το 1981, ενώ στα νησιά Αντίπαρο, Θήρα, Ίο, Πάρο, Σίφνο και Σύρο ο πληθυσμός μειώνεται μέχρι το 1971. Η νήσος Σχοινούσα παρουσιάζει μείωση του πληθυσμού της με εξαίρεση τη δεκαετία 1961-1971, η Μήλος παρουσιάζει μείωση με εξαίρεση την δεκαετία 1971-1981, ενώ η Σέριφος παρουσιάζει εναλλάξ αύξηση και μείωση. Το μοναδικό νησί που παρουσιάζει συνεχή αύξηση είναι η Μύκονος. Μόνο 7 από τα 26 κατοικημένα νησιά έχουν κατά την απογραφή του 1991 πληθυσμό μεγαλύτερο από αυτόν του 1951.

Οι μεγάλες διαφορές στα επίπεδα του πληθυσμού κατά τα έτη 1951 και 1961 στα νησιά Γυάρο και Μακρόνησο οφείλονται στη διαμονή εξορίστων.

Η μείωση του πληθυσμού των νησιών αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο της διαχρονικής τους εξέλιξης. Η απομόνωση, οι περιορισμένοι φυσικοί πόροι, το μικρό μέγεθος και η μορφολογία του εδάφους είναι μερικές από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι των νησιών. Ο νομός Κυκλάδων καλύπτει έκταση 2.571,6 Km2 και αποτελεί το 1,95 % της έκτασης της χώρας. Περισσότερο από το μισό (52,57 %) της έκτασης αυτής δηλαδή τα 1.351,9 Km2 χαρακτηρίζεται ημιορεινή, το 24,05% (618,4 Km2) χαρακτηρίζεται ορεινή και το 23,38 % (601,3 Km2) χαρακτηρίζεται πεδινή.

Στον Πίνακα 3 παρουσιάζεται η έκταση του νομού κατά επαρχία και στον Πίνακα 3.1 παρουσιάζεται η έκταση του νομού κατά νησί σύμφωνα με την απογραφή της έκτασης της χώρας στις βασικές κατηγορίες χρήσης από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία το 1961. Στον Πίνακα 3.1 η έκταση των μικρών ή ακατοίκητων νησιών περιλαμβάνεται στην έκταση των νησιών στα οποία ανήκουν διοικητικά.

Από τα 24 νησιά που περιλαμβάνονται στην απογραφή του 1961, 2 έχουν έκταση μικρότερη από 10 Km2, 7 έχουν μέγεθος 10-50 Km2, 4 κυμαίνονται από 50 έως 100 Km2, 8 νησιά έχουν μέγεθος 100-200 Km2 και μόνο 2, η Άνδρος και η Νάξος, έχουν έκταση μεγαλύτερη από 300 Km2.

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζεται η εκατοστιαία συμμετοχή του πληθυσμού και της έκτασης των νησιών στο σύνολο του νομού και η πληθυσμιακή πυκνότητα κάθε νησιού. Βέβαια υπάρχουν μικρές αποκλίσεις από την πραγματικότητα γιατί και σε αυτόν τον πίνακα ο πληθυσμός και η έκταση των μικρών ή ακατοίκητων νησιών περιλαμβάνονται σε αυτά που ανήκουν διοικητικά. Η μεγαλύτερη πληθυσμιακή πυκνότητα εμφανίζεται στη Σύρο, η οποία ενώ καταλαμβάνει μόλις το 3,96% της έκτασης του νομού φιλοξενεί το 21,14 % του πληθυσμού του νομού.

Η συνεχώς αυξανόμενη τουριστική δραστηριότητα που παρατηρείται στα Κυκλαδονήσια τις τελευταίες δεκαετίες είναι αναμφισβήτητα μια από τις αιτίες της αυξητικής τάσης που παρουσιάζει ο πληθυσμός τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Στις Κυκλάδες αφθονούν δύο από τους πόρους που παρουσιάζουν ζήτηση στην παγκόσμια αγορά της αναψυχής : τα πολιτιστικά μνημεία και οι ακτές. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι το μήκος των ακτών του νομού Κυκλάδων είναι 2.527 Km, ενώ το μήκος των ακτών του συνόλου της χώρας είναι 15.021 Km. Ο νομός Κυκλάδων κατέχει το 16,8 % του μήκους των ακτών του συνόλου της χώρας. Ας ελπίσουμε όμως πως ο τουρισμός δεν θα αποτελέσει "μονοκαλλιέργεια" αλλά θα συνδυαστεί με άλλες βιώσιμες παραγωγικές δραστηριότητες που θα προστατεύσουν το ευαίσθητο φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον των νησιών από την ερημοποίηση.

	1951	1961	1971	1981	1991	1991*
Άνδρου	14705	12928	10475	9020	8781	8781
Θήρας	15610	12921	10658	11381	13736	12333
Νάξου	18593	16703	14201	14037	14838	17093
Πάρου	9702	8461	7314	8516	10410	10410
Κέας	11979	6315	4347	4287	4514	3419
Μήλου	11364	9821	8613	8287	79403	8173
Τήνου	10191	9275	8236	7731	7747	7747
Σῦρου	33815	23535	22511	25199	26049	26049
Σύνολο	125959	99959	86337	88458	94005	94005

Πίνακας 1: Πραγματικός πληθυσμός επαρχιών ν. Κυκλάδων

	1951- 1961	1961- 1971	1971- 1981	1981- 1991
Άνδρου	- 12.08	- 19.11	- 13.74	- 2.65
Θήρας	- 17.23	- 17.51	6.78	20.93
Νάξου	- 10.17	- 14.98	- 1.15	5.71
Πάρου	- 12.79	- 13.56	16.43	22.24
Κέας	- 47.28	- 31.16	- 1.38	5.30
Μήλου	- 13.58	- 12.30	- 3.78	- 4.63
Τήνου	- 8.99	- 11.20	- 6.13	0.21
Σύρου	- 30.40	- 4.35	11.94	3.37
Σύνολο	- 20.64	- 13.63	2.46	6.27

Πίνακας 1.1: Μεταβολή του πληθυσμού των επαρχιών

	1951	1961	1971	1981	1991	%
Αμοργός	2505	2096	1822	1718	1630	1,73
Ανάφη	532	471	353	292	261	0,28
Άνδρος	14705	12928	10457	9020	8781	9,34
Αντίπαρος	680	631	538	635	819	0,87
Δονούσα	272	210	149	116	111	0,12
Ηρακλειά	189	155	129	95	115	0,12
Θήρα	9332	7751	6196	7083	9360	9.96
Θηρασία	501	399	291	245	233	0,25
Ίος	1753	1343	1270	1451	1654	1,76
Κέα	3108	2361	1666	1648	1787	1,90
Μακρόνησος	4484	12	12	4		0,00
Κίμωλος	1536	1412	1086	786	728	0,77
Αγ. Ευστάθιος	1					0,00
Κ. Κουφονήσι	16	15	6	5		0,00
Κέρος	2	8	7			0,00
Κουφονήσι	282	277	238	232	275	0,29
Κύθνος	2536	2064	1586	1502	1632	1,74
Μήλος	5586	4910	4499	4554	4390	4,67
Πολύαιγος	14	6	4	1		0,00
Ακράθι	2	4	4	2		0,00
Μύκονος	3391	3633	3823	5503	6170	6,56
Δήλος·	27	38	16	16	9	0,01
Ρήνεια	128	47	24	11		0,00
Νάξος	18593	16703	14201	14037	14838	15,78
Πάρος	9022	7830	6776	7881	9591	10,20
Σέριφος	1851	1878	1083	1133	1095	1,16
Σίκινος	590	453	331	290	267	0,28
Σίφνος	2773	2258	2043	2087	1960	2,08
Σύρος	23130	19570	18642	19668	19870	21,14
Γυάρος	7139	244	2			0,00
Διδύμη		3	4	1		0,00
Σχοινούσα	226	196	197	140	122	0,13
Τήνος	10187	9273	8232	7730	7747	8,24
Δύσβατο	2	2	4	1		
Πάνορμος	2					0,00
Κ. Αντικέρι				4	2	0,00
Φολέγανδρος	862	778	646	567	558	0,59
Σύνολο	125959	99959	86337	88458	94005	100,00

Πίνακας 2: Πραγματικός πληθυσμός Κυκλάδων νήσων

	1951- 1961	1961- 1971	1971- 1981	1981- 1991
Αμοργός	- 16.33	- 13.07	- 5.71	- 5.12
Ανάφη	- 11.47	- 25.05	- 17.28	- 10.62
Άνδρος	- 12.08	- 19.11	- 13.74	- 2.65
Αντίπαρος	- 7.21	- 14.74	18.03	28.98
Δονούσα	- 22.79	- 29.05	- 22.15	- 4.31
Ηρακλειά	- 17.99	- 16.77	- 26.36	21.05
Θήρα	- 16.94	- 20.06	14.32	32.15
Θηρασία	- 20.36	- 27.07	- 15.81	- 4.90
Ίος	- 23.39	- 5.44	14.25	13.99
Κέα	- 24.03	- 29.44	- 1.08	8.43
Μακρόνησος	- 99.73	0.00	- 66.67	- 100.00
Κίμωλος	- 8.07	- 23.09	- 27.62	- 7.38
Αγ. Ευστάθιος	- 100.00			
Κ. Κουφονήσι	- 6.25	-60.00	- 16.67	- 100.00
Κέρος	300.00	- 12.50		
Κουφονήσι	- 1.77	- 14.08	- 2.52	18.53
Κύθνος	- 18.61	- 23.16	- 5.30	8.66
Μήλος	- 12.10	- 8.37	1.22	- 3.60
Πολύαιγος	- 57.14	- 33.33	- 75.00	- 100.00
Ακράθι	100.00	0.00	- 50.00	- 100.00
Μύκονος	7.14	5.23	43.94	12.12
Δήλος·	40.74	- 57.89	0.00	- 43.75
Ρήνεια	- 63.28	- 48.94	- 54.17	- 100.00
Νάξος	- 10.17	- 14.98	- 1.15	5.71
Πάρος	- 13.21	- 13.46	16.31	21.70
Σέριφος	1.46	- 42.33	4.62	- 3.35
Σίκινος	- 23.22	- 26.93	- 12.39	- 7.93
Σίφνος	- 18.57	- 9.52	2.15	- 6.09
Σύρος	- 15.39	- 4.74	5.50	1.03
Γυάρος	- 96.58	- 99.18		
Διδύμη		33.33	- 75.00	- 100.00
Σχοινούσα	- 13.27	0.51	- 28.93	- 12.86
Τήνος	- 8.97	- 11.23	- 6.10	0.22
Δύσβατο	0.00	100.00	- 75.00	
Πάνορμος	- 100.00			
Κ. Αντικέρι				- 50.00
Φολέγανδρος	- 9.74	- 16.97	- 12.23	- 1.59
Σύνολο	- 20.64	- 13.63	2.46	6.27

Πίνακας 2.1: Ποσοστιαία μεταβολή του πληθυσμού

Επαρχίες	ΟΤΑ	Πεδινή	ΟΤΑ	Ημιορεινή	ΟΤΑ	Ορεινή	ΟΤΑ	Σύνολο	%
Άνδρου	1	5.4	6	132.7	17	241.9	24	380	14.78
Θήρας	16	142.9	8	244.8	2	44.7	26	423.4	16.81
Κέας	-	-	5	324.3	-	-	5	324.3	12.61
Μήλου	5	96.5	5	217.5	1	48.1	11	362.1	14.08
Νάξου	12	143.5	3	41.7	7	244.6	22	429.8	16.71
Πάρου	2	43.2	5	168.2	1	30.1	8	241.5	9.39
Σύρου	9	148.9	2	58.2	-	-	11	207.1	8.06
Τήνου	2	20.9	10	164.5	1	9.0	13	194.7	7.56
Σύνολο	47	601.3	44	1351.9	29	618.4	120	2571.6	100
Εκτάσεις σε χιλιάδες στρέμματα									

Πίνακας 3: Έκταση επαρχιών νομού Κυκλάδων

Νησιά	ΟΤΑ	Πεδινή	ΟΤΑ	Ημιορεινή	ΟΤΑ	Ορεινή	ΟΤΑ	Σύνολο	%
Αμοργός	1	11.0	4	84.4	1	31.0	6	126.4	4.91
Ανάφη	-	-	1	40.4	-	-	1	40.4	1.57
Άνδρος	1	5.4	6	132.7	17	241.9	24	380	14.78
Αντίπαρος	-	-	1	45.2	-	-	1	45.2	1.76
Δονούσα	-	-	-	-	1	13.8	1	13.8	0.54
Ηρακλειά	1	17.8	-	-	-	-	1	17.8	0.69
Θήρα	11	70.3	2	11.0		-	13	81.3	3.16
Θηρασία	1	9.3	-	-	-	-	1	9.3	0.36
Ίος	-	-	1	109.0	-	-	1	109	4.24
Κέα	-	-	2	148.9	-	-	2	148.9	5.79
Κουφονήσια	1	26.0	-	-	-	-	1	26	1.01
Κύθνος	-	-	2	100.2	-	-	2	100.2	3.90
Κίμωλος	-	-	1	53.3	-	-	1	53.3	2.07
Μήλος	4	70.6	1	89.5	-	-	5	160.1	6.23
Μύκονος	2	105.2	-	-	-	-	2	105.2	4.1
Νάξος	12	143.5	3	41.7	7	244.6	22	429.8	16.71
Πάρος	2	43.2	4	123	1	30.0	7	196.2	7.63
Σέριφος	-	-	1	75.2	-	-	1	75.2	2.92
Σίκινος·	-	-	1	42.5	-	-	1	42.5	1.65
Σίφνος	1	25.9	-	-	1	48.1	2	74	2.88
Σύρος	7	43.7	2	58.2	-	-	9	101.9	3.96
Σχοινούσα	1	8.5	-	-	-	-	1	8.5	0.33
Τήνος	2	20.9	10	164.5	1	9.0	13	194.4	7.56
Φολέγανδρος	-	-	2	32.2	-	-	2	32.2	1.25
Σύνολο	47	601.3	44	1351.9	29	618.4	120	2571.6	100
Εκτάσεις σε χιλιάδες στρέμματα									

Πίνακας 3.1: Κατανομή έκτασης νομού Κυκλάδων κατά νησί

	Έκταση %	Πληθυσμός %	Κάτοικοι/Km2
Αμοργός	4,92	1,74	12,91
Ανάφη	1,57	0,28	6,46
Άνδρος	14,78	9,34	23.11
Αντίπαρος	1,76	0,87	18,12
Δονούσα	0,54	0,12	8,04
Ηρακλειά	0,69	0,12	6,46
Θήρα	3,16	9,96	115,13
Θηρασία	0,36	0,25	25,05
Ίος	4,24	1,76	15,17
Κέα	5,79	1,90	12,00
Κουφονήσια	1,01	0,29	10,58
Κύθνος	3,90	1,74	16,29
Κίμωλος	2,07	0,77	13,66
Μήλος	6,23	4,67	27,42
Μύκονος	4,09	6,57	58,74
Νάξος	16,71	15,78	34,52
Πάρος	7,63	10,20	48,88
Σέριφος	2,92	1,16	14,56
Σίκινος	1,65	0,28	6,28
Σίφνος	2,88	2,08	26,49
Σύρος	3,96	21,14	195,00
Σχοινούσα	0,33	0,13	14,35
Τήνος	7,56	8,24	39,85
Φολέγανδρος	1,25	0,59	17,33
Σύνολο	100,00	100,00	36,56

Πίνακας 4: Συμμετοχή πληθυσμού και έκτασης νησιών στο σύνολο του νομού

Ιουλία ΕΞΑΡΧΟΥΛΕΑ

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Για να μελετήσει κανείς την παραδοσιακή αρχιτεκτονική των νησιών των Κυκλάδων πρέπει να λάβει υπόψη του την αρχιτεκτονική της ευρύτερης περιοχής των νησιών του Αιγαίου πελάγους, την Αιγαιοπελαγίτικη Αρχιτεκτονική, όπως ονομάζεται. Κοινά χαρακτηριστικά που έρχονται στο νου μας, λευκά κυβόσχημα κτίσματα, με απλή λειτουργία, προσαρμοσμένα στην κλίμακα του ανθρώπου, αρμονικά εντεταγμένα στο περιβάλλον, όλα δηλαδή τα κτίσματα και τα τεχνικά έργα που έγιναν για να εξυπηρετήσουν τις ανθρώπινες δραστηριότητες και τις ανάγκες κάθε εποχής: Η βασική μονάδα, το σπίτι, με τον ελεύθερο χώρο και τον δρόμο σε σχέση μ᾽ αυτόν. Τα δημόσια κτίρια, όπου υπάρχουν, και τα θρησκευτικά, εκκλησίες- μοναστήρια. Τα αγροτόσπιτα, κοντά στα κτήματα, με τα αλώνια, τις αποθήκες, τα πατητήρια, αλλά και οι μύλοι, κυρίως ανεμόμυλοι, περιστερώνες, καρνάγια, ταρσανάδες. Μια σημαντική πλευρά είναι να εξετάσει κανείς τον τρόπο που αυτά συμπλέκονται για να δημιουργήσουν τα οικιστικά σύνολα, τους οικισμούς, τις πόλεις, τα λιμάνια, αλλά και οχυρωματικά έργα, τους πύργους, τα κάστρα. Ειδικότερα να μιλήσει για τους τρόπους κατασκευής, τα δομικά υλικά, τους μαστόρους.

Είναι ένα θέμα ευρύτατο όσο και σύνθετο, με όλες τις ομοιότητες και τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζονται κατά τόπους, και που οφείλονται στα οικονομικά δεδομένα, τα πολιτικά και ιστορικά γεγονότα που σημάδεψαν την περιοχή, την γεωγραφική θέση των νησιών μεταξύ Ευρώπης, Ασίας και Αφρικής αλλά και τις ειδικές εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούν. Τα νησιά αυτά κατοικήθηκαν, αρχικά, από λαούς που ασχολούνταν με το εμπόριο και την ναυτιλία, και φυσικό ήταν να οικιστούν πρώτα τα παράλια. Σε εποχές όμως μεγάλων αναταραχών, οι παραθαλάσσιοι οικισμοί εγκαταλείπονται και αποτραβιούνται στην ενδοχώρα.

Στις Κυκλάδες, υπάρχουν οικισμοί με μακρότατη και συνεχή ιστορία, όπως μαρτυρούν τα αρχιτεκτονι-κά υπολείμματα και τα ευρήματα των ανασκαφών που επιβεβαιώνουν πως η ζωή πάνω σ᾽ αυτά τα νησιά παρουσιάζει μια αδιάσπαστη ενότητα, από την νεολιθική εποχή μέχρι σήμερα. Αποτέλεσαν μάλιστα το επίκεντρο των χαρακτηριστικότερων περιόδων του πολιτισμού (Κυκλαδικού, Μινωϊκού, Κλασικής εποχής, Βυζαντινών χρόνων, Νεώτερης Ελλάδας). Παρ᾽ όλο ότι η *ερήμωση* των νησιών, που αναφέρουν οι μελετητές, είναι ένα γεγονός που κράτησε τρεις αιώνες, από τον 7ο μέχρι τον 10ο αιώνα, και οφείλεται στις άγριες επιδρομές των Αράβων θαλασσινών και των Σαρακινών.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η Πάρος, την περίοδο εκείνη, έχει ερημωθεί τελείως αν και μεγάλο και εύφορο νησί· αντίθετα μικρότερα νησιά, όπως η Ανάφη, η Σέριφος, η Κέα, η Σαντορίνη, η Σίκινος, η Φολέγανδρος, κατοικούνται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Πάτμος, που όταν παραλαμβάνεται από τον Όσιο Χριστόδουλο προκειμένου να κτίσει, το 1088, το Μοναστήρι του Ιωάννη του Θεολόγου, βρίσκει την Πάτμο έρημη γι᾽ αυτό αναγκάζεται, όπως αναφέρει ο ίδιος στην *Υποτύπωσή* του, να μεταφέρει μαστόρους από αλλού, οι οποίοι φτιάχνουν το πρώτο οικιστικό πυρήνα για τις οικογένειές τους πάνω στο νησί, ενώ παράλληλα οχυρώνουν το Μοναστήρι με ισχυρό φρουριακό περίβολο για την προστασία όλων τους, από τις επιδρομές. Θυμίζουμε τα οχυρωμένα βυζαντινά μοναστήρια, όπως τον Προφήτη Ηλία στη Σίφνο, την Χοζοβιώτισσα στην Αμοργό που κτίζονται την εποχή αυτή.

Οι λίγοι οικισμοί που εμφανίζονται στους μέσους Βυζαντινούς χρόνους (11ος αι.) αποτελούνται από μια ακρόπολη, σε φυσικά οχυρές θέσεις και τις κατοικίες έξω από αυτήν, που συγκροτούν το *βούργο*, όπως ονομάζεται στη συνέχεια. Η ίδια διάταξη συνεχίστηκε και εξελίχτηκε κατά την Ενετοκρατία, πολλές φορές με

προκαθορισμένο σχέδιο σύμφωνα με τα πρότυπα της φρουριακής αρχιτεκτονικής. Παραδείγματα, η Χώρα της Άνδρου, της Τήνου, της Πάρου, της Νάξου, της Σίφνου αλλά και η Ρόδος, η Κως, η Πάτμος, η Αστυπάλαια κτλ. Οι οχυρές αυτές θέσεις επιλέχθηκαν είτε κοντά στη θάλασσα με πλήρη εποπτεία και έλεγχο του λιμανιού, π.χ. Κάστρο Μήλου, Νάξου, Άνδρου, η πόλη της Ρόδου, είτε σε θέσεις απομακρυσμένες κι αθέατες, πολλές φορές, από την θάλασσα, με συνέπεια να απαιτείται η δημιουργία ενός επίνειου για προσέγγιση των πλοίων και ανεφοδιασμό, π.χ. Κάστρο Αμοργού με επίνειο την Αιγειάλη, το Κάστρο Σίφνου με επίνειο την Σεράλια κτλ. Ως σήμερα, σε πολλά νησιά, διακρίνεται η ύπαρξη μιας *Χώρας* και της παραθαλάσσιας *Σκάλας*.

Παρ' όλο ότι ελάχιστες πληροφορίες έχουμε γι' αυτή την περίοδο κι όσες υπάρχουν προέρχονται από μεταγενέστερους μελετητές με ασάφειες και γενικότητες, είναι σχεδόν βέβαιο ότι μέσα στα πρώτα πενήντα χρόνια της Φραγκοκρατίας, λόγω της πολιτικής που εφάρμοζαν οι Φράγκοι ηγεμόνες και της οργανωτικής ικανότητας που είχαν, οχυρώνουν με κάστρα όλα τα νησιά που καταλαμβάνουν.

Η επιλογή της θέσης, δυσπρόσιτη μεν αλλά να εποπτεύει την γύρω περιοχή, αποτελεί και πάλι σημαντικό στοιχείο για την παθητική άμυνα του οικισμού. Καθοριστική είναι η ύπαρξη νερού, πηγής ή πηγαδιού, καθώς και τοποθεσίες δοκιμασμένες και καταξιωμένες από παλιά. Συχνά διατηρούνται ακόμα και υπολείμματα από προηγούμενες εποχές, των Βυζαντινών χρόνων, της Κλασικής εποχής, της Μυκηναϊκής ακόμα, ενσωματωμένα στις μεταγενέστερες περιτοιχίσεις. Μια ονομασία που παραμένει ακόμα ή ένας ξεπερασμένος χαρακτηρισμός, όπως Κάστρο, Καστρί, Μπούρκος, Καστρινός, Παραπορτιανή, Καστέλλο σηματοδοτεί ως σήμερα τα περασμένα.

Οι περισσότερες οχυρώσεις και φρούρια των Κυκλάδων έχουν εξαφανιστεί με τα χρόνια γιατί διαφέρουν σε ανθεκτικότητα και εμφάνιση από αντίστοιχες οχυρωμένες πόλεις, όπως η Ρόδος, Χανιά, Ηράκλειο που οι ίδιοι οι Φράγκοι και Ενετοί κτίζουν την ίδια σχεδόν εποχή εφαρμόζοντας όμως πιο δόκιμες και εξελιγμένες μεθόδους της φρουριακής και της πολεμικής τεχνικής.

Παρ' όλο ότι σε πολλούς Κυκλαδίτικους οικισμούς επιβιώνουν ακόμα και διακρίνονται, έστω και αποσπασματικά, αρκετά μορφολογικά στοιχεία και δομικά χαρακτηριστικά των παλιών οχυρωματικών έργων (πύργοι, περιτειχίσεις με επάλξεις και πολεμίστρες, περίβολοι, πυλώνες, καταχύστρες κτλ.), οι περισσότερες κατασκευές αυτής της φάσης έχουν καταστραφεί και μαζί μ' αυτές χάθηκε κι η ενότητα της παλιάς μορφής, που υπέκυψε στις οικιστικές ανάγκες των μεταγενεστέρων εποχών.

Η πιο συνηθισμένη διάταξη φρουριακής συγκρότησης που επικρατεί στα νησιά των Κυκλάδων συνίσταται στην δημιουργία ενός αδιαπέρατου περιφερειακού δακτυλίου από κατοικίες, εν σειρά, τα λεγόμενα *τοιχόσπιτα* υπολείμματα των οποίων διατηρούνται μέχρι σήμερα, όπως χοντροί τοίχοι χωρίς ανοίγματα, θεμελιωμένοι σε απρόσιτους βράχους. Στη συνέχεια, στον εσωτερικό χώρο που απομένει, κτίζονται και άλλα σπίτια και παίρνει την τελική μορφή του ο οικισμός.

Πολύτιμες πληροφορίες, σχετικά, μας δίνει ο ιταλός περιηγητής Chr. Buondelmonti, που επισκέπτεται τον 15ο αιώνα πολλούς κατοικημένους οικισμούς του Αιγαίου, χαρτογραφεί υποτυπωδώς τα νησιά και δίνει πληροφορίες γραπτές και με σχέδια για κτίσματα και οικισμούς. Απ' αυτόν, λοιπόν, μαθαίνουμε ότι σε όλα τα νησιά συναντάει κάστρα που τα απαριθμεί και τα περιγράφει συνοπτικά. Παρ' όλο τον γενικόλογο όρο κάστρα που χρησιμοποιεί, συνάγεται ότι τα περισσότερα απ' αυτά πρόκειται για οχυρωμένους οικισμούς *φρούρια οικούμενα*, ενώ αλλού μπορεί να είναι μόνο ένας οχυρωμένος περίβολος που προστατεύει την κατοικία του ηγεμόνα και όπου καταφεύγουν οι κάτοικοι σε ώρα ανάγκης, ή ακόμα οχυρώσεις καθαρά στρατιωτικού χαρακτήρα.

Ενδεικτικά αναφέρουμε, ότι την εποχή αυτή, η Σαντορίνη και η Κέα είχαν 5 κάστρα η κάθε μία, η Πάρος 4, η Νάξος και η Αμοργός από 3, η Μήλος 2, η Σύρος και πολλά άλλα νησιά από 1 το καθένα, που άλλοτε προστάτεψαν τους κατοίκους και άλλοτε επήλθε η τέλεια καταστροφή. Μέσα από την σχετική βιβλιογραφία μπορεί να αντλήσει κανείς πληροφορίες για την διαδικασία εποικισμού διαφόρων νησιών.

Εικ. 1 Άποψη της Χώρας Νάξου κατά τον Choiseul-Gouffier, 1750.

Εικ. 2 Το τείχος του Κάστρου όπως διαμορφώθηκε από τα περιμετρικά σπίτια.

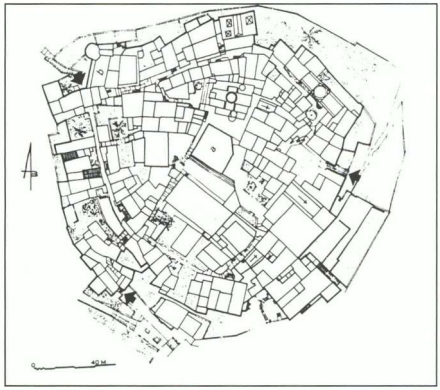

Εικ. 3 Τοπογραφικό του Κάστρου της Χώρας της Νάξου. Διακρίνονται α. ο κεντρικός πύργος και β. ο πύργος του Γλέζου

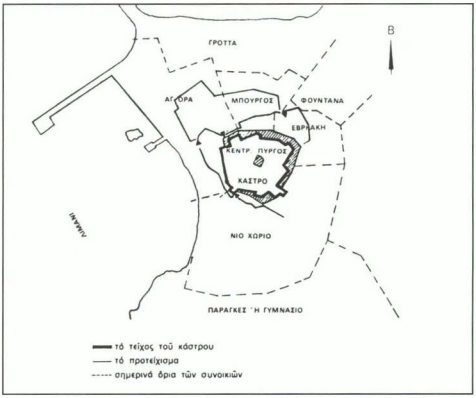

Εικ. 4. Πολεοδομική διάρθρωση του Κάστρου της Νάξου με τις μεταγενέστερες συνοικίες

Ενδεικτικά αναφέρονται:

1. Η Νάξος, στην οποία τοποθετείται το 1204 η πρωτεύουσα του νεοσύστατου δουκάτου του Αιγαίου (εικ. 1, 2, 3, 4). Σύμφωνα με γραπτά στοιχεία που το επιβεβαιώνουν η Χώρα της Νάξου συγκεντρώνει όλη την προσοχή και το ενδιαφέρον των Λατίνων ευγενών και αξιωματούχων οι οποίοι κατόπιν παρότρυνσης του ιδίου του Μ. Σανούδου, σπεύδουν να κτίσουν κατοικίες κοντά στον δουκικό πύργο που υψωνόταν στο κέντρο, δυνατός με δώδεκα πύργους, με μορφή φρουριακή και μάλιστα σύμφωνα με το σχέδιο διορισμένου μηχανικού.

Έχουμε δηλαδή:
- οχυρό περίβολο που στο εσωτερικό περιλαμβάνει αυτά τα κτίρια
- σχεδιασμό της κατοικίας, τουλάχιστον ως προς την χωροθέτηση ή την κατανομή οικοπέδων
- πολύ πιθανόν να υπήρχε σχέδιο και για την ίδια την κατοικία
- την έννοια του μηχανικού που ασχολείται με τις εργασίες αυτές σύμφωνα με τα πρότυπα της αμυντικής τέχνης

Αργότερα εποικίζεται η περιοχή έξω από το κάστρο από τους ντόπιους κατοίκους οι οποίοι σε καιρό επιδρομών βρίσκουν κι αυτοί καταφύγιο μέσα στο κάστρο. Η στενότητα χώρου οδήγησε σε ιδιότυπα θεσμικά πλαίσια όπως η *κατ' όροφον ιδιοκτησία* που στα περισσότερα νησιά εφαρμόστηκε κι αργότερα και σε πολλά ισχύει μέχρι σήμερα.

2. Το κάστρο της Αντιπάρου (1440) και στο κάστρο της Κιμώλου (16 αι.) αποτελούν παραδείγματα οχυρωμένων οικισμών κανονικού σχήματος και μάλιστα τετραγωνικού που αν και σπάνιο, εφαρμόζεται ήδη από τον 11ο-12ο αιώνα κι όλα τα χρόνια του μεσαίωνα, ως το τέλος του 15ου αιώνα. Κατά κανόνα αυτοί οι σχηματισμοί, ορθογώνιοι ή τετράγωνοι, αποτελούνται από έναν ή περισσότερους δακτυλίους που περιβάλλουν και προστατεύουν την κατοικία του ηγεμόνα ή μια εκκλησία (εικ. 5, 6, 9, 10). Θυμίζουν τα οχυρωμένα μοναστήρια μ' ένα δακτύλιο κελλιών, αλλά και απλούς τύπους οχυρωμένων οικισμών της Δύσης.

Το κανονικό γεωμετρικό σχήμα αποτελούμενο μόνο από ευθείες γραμμές αποδεικνύει ότι η διαδικασία ανέγερσης έχει καταστρωθεί και χαραχτεί από πριν βάσει ενός προγραμματισμού που αντιπροσωπεύει την απόφαση ενός ανθρώπου ή μιας κοινότητας. Το τυπικό σχέδιο κατοικίας που εφαρμόζεται ή τουλάχιστον η κατανομή κανονικού σχήματος οικοπέδου καθορίζουν σ' ένα βαθμό και την μορφή του οικισμού. Ο περιφερειακός δακτύλιος από διώροφες κατοικίες στη σειρά, ιδίων διαστάσεων και τυποποιημένης διαρρύθμισης (κάτω βοηθητικά- πάνω κατοικία), αποτελεί και το αμυντικό τείχος του οικισμού. Ομοιόθετες ζώνες από κατοικίες, ιδίου τύπου και χαρακτήρα συμπληρώνουν με τα χρόνια το συγκρότημα, στο εσωτερικό, δημιουργώντας την έννοια του πυκνού και αδιαπέραστου πολεοδομικού ιστού. Στην Αντίπαρο η αύξηση του οικισμού πραγματοποιήθηκε αργότερα, κατά τον άξονα εισόδου και με την προσθήκη δακτυλίου κατοικιών γύρω από τον πύργο (εικ. 7, 8).

3. Αρκετά αλλοιωμένος ο οικισμός στον Πύργο της Σαντορίνης, από τις συνεχείς επεκτάσεις και την ανακασκευή στο μεγαλύτερο μέρος του ύστερα από τους καταστρεπτικούς σεισμούς του 1955, διατηρεί τον αρχικό πυρήνα πάνω σε λόφο στο εσωτερικό του νησιού. Η οχυρωματική διάταξη βασίζεται και πάλι στην ύπαρξη εξωτερικού δακτυλίου από κατοικίες, ομοιόμορφες τουλάχιστον ως προς το μέγεθος και την μορφή του οικοπέδου (εικ. 11).

4. Τα Μεσαιωνικά χωριά της Χίου, το Κάστρο της Αστυπάλαιας και της Μυτιλήνης, είναι αξιόλογα παραδείγματα ανάλογα περιτοιχισμένων φρουριακών οικισμών που διαμορφώθηκαν σε αντίστοιχες περιστάσεις στο Αιγαίο (εικ. 12, 13, 14).

5. Σχετικά ξεκομένο από τους υπόλοιπους οικισμούς του νησιού, το Κάστρο της Σίφνου, είχε καθιερωθεί από παλιά (το 1374) ως πρωτεύουσα και εξακολουθούσε να είναι στις αρχές του 15ου αιώνα που το επισκέπτεται ο Buondelmonti και σχεδιάζει τον υποτυπώδη χάρτη του (εικ. 15).

Ακολουθείται κι εδώ το αμυντικό οικοδομικό σύστημα που εφαρμόστηκε και στις άλλες πόλεις των Κυκλάδων που βασίζεται στην εν σειρά διάταξη των σπιτιών σε δακτυλίους. Τα σπίτια σε στενομέτωπη διάταξη βλέπουν προς το εσωτερικό και με ελάχιστα μικρά ανοίγματα προς τα έξω σχηματίζοντας έτσι, ένα αμυ-

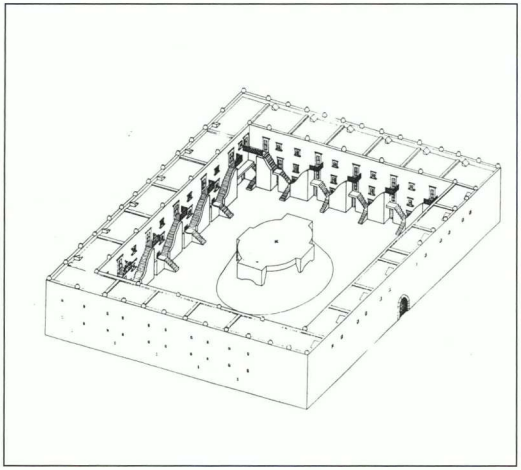

Εικ. 5 Το Κάστρο της Αντιπάρου. Αξονομετρικό της αρχικής μορφής.

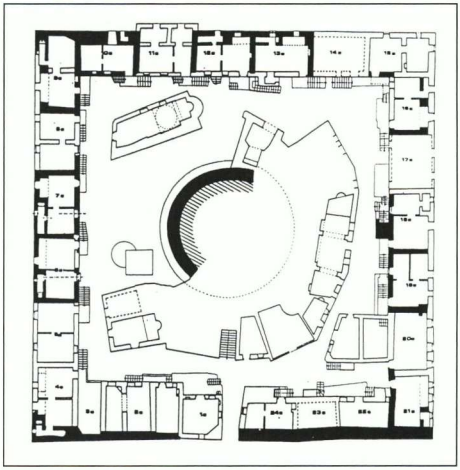

Εικ. 6 Κάτοψη του α ορόφου του Κάστρου με τα σωζόμενα αυθεντικά τμήματα.

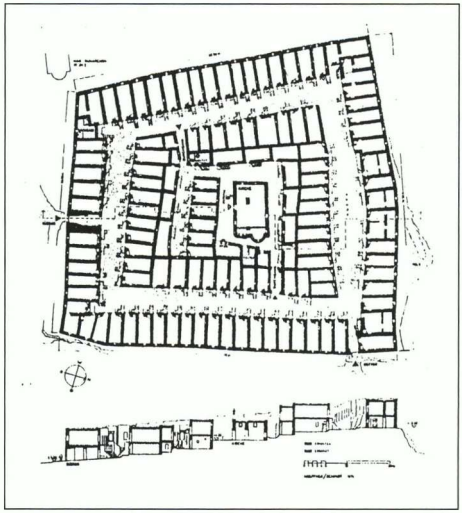

Εικ. 9 Κάτοψη από το Κάστρο της Κιμώλου.

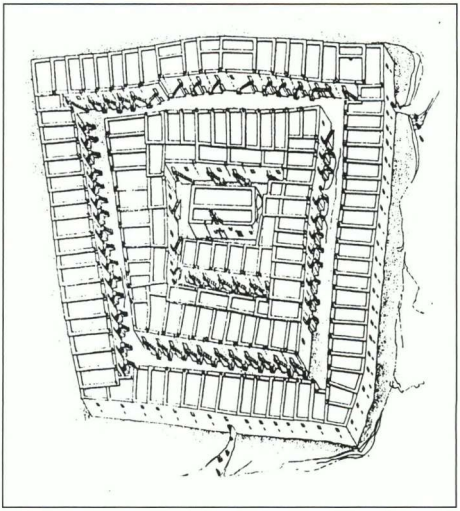

Εικ. 10 Αξονομετρική αναπαράσταση του Κάστρου της Κιμώλου

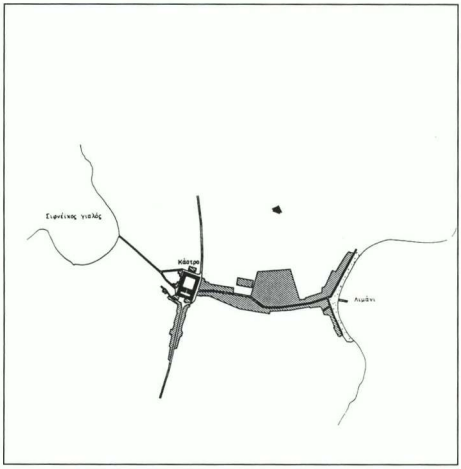

Εικ. 7 Το Κάστρο της Αντιπάρου με τον σημερινό οικισμό.

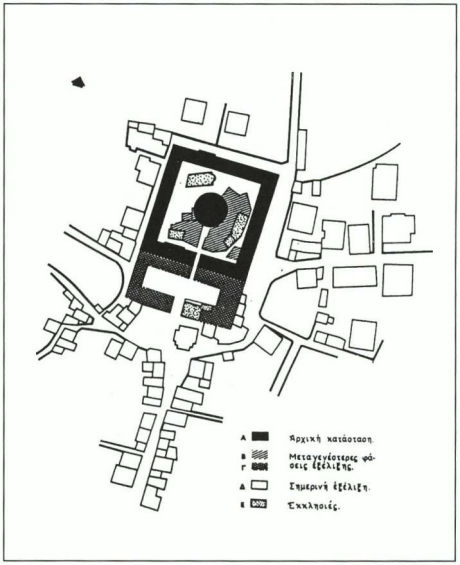

Εικ. 8 Τοπογραφικό διάγραμμα του Κάστρου της Αντιπάρου και των φάσεων εξέλιξης του οικισμού.

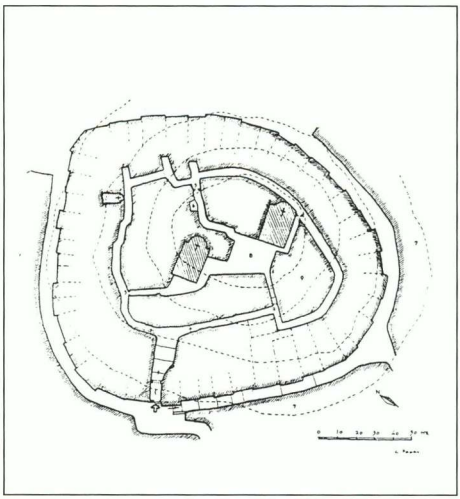

Εικ. 11 Ο φρουριακός πυρήνας του Πύργου της Σαντορίνης με τον περιφερειακό αμυντικό δακτύλιο των σπιτιών.

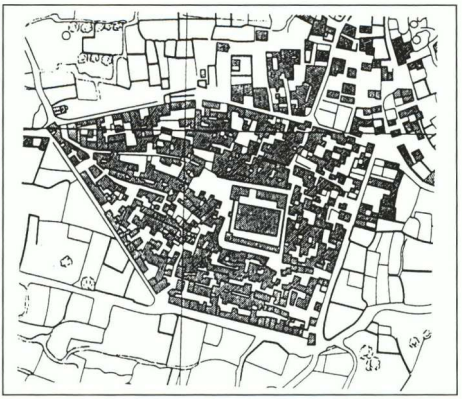

Εικ. 12 Κάτοψη από τα Μεστά της Χίου

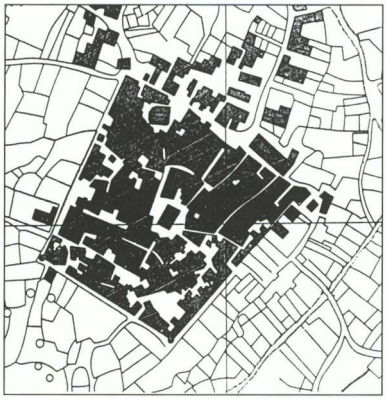

Εικ. 13 Κάτοψη από τους Ολύμπους της Χίου

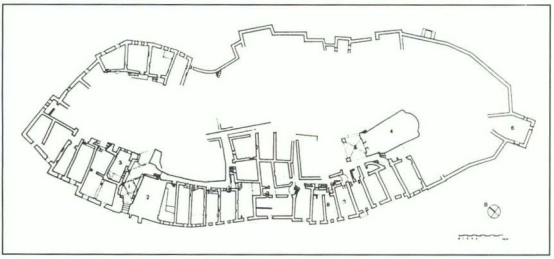

Εικ. 14 Το Κάστρο της Αστυπάλαιας σε κάτοψη

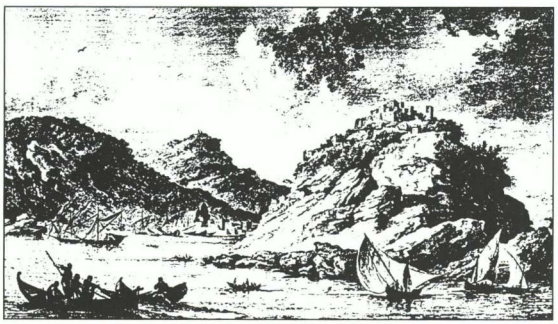

Εικ. 15 Το Κάστρο της Σίφνου κατά τον Choiseul-Gouffier, 18ος αι.

ντικό τείχος. Σήμερα, το κάστρο εξωτερικά, δείχνει αρκετά αλλοιωμένο με προσθήκες και ανοίγματα, σοβαντισμένο σε πολλά σημεία, διατηρεί όμως, αρκετά καλά την βασική δομή με τους αμυντικούς δακτυλίους, τις πύλες εισόδου και διάφορες χαρακτηριστικές επιγραφές (εικ. 16).

Παρ᾽ όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, φρουριακής διάταξης, τα σπίτια του κάστρου αποτέλεσαν σε γενικές γραμμές την αφετηρία για την οικιστική εξέλιξη της Σίφνου και συγκεκριμένα για το πλέγμα των επτά χωριών που βρίσκονται στο εσωτερικό μακρυά από τη θάλασσα. Απλωμένα στο κεντρικό οροπέδιο του νησιού αναπτύσσονται γραμμικά γύρω ή σε επαφή με τον βασικό πεζόδρομο που σαν ραχοκοκαλιά διαπερνάει απο Β προς Ν τους οικισμούς, Αρτεμώνα- Πάνω Πετάλι-Απολλωνία- Καταβατή-Εξάμπελα- Κάτω Πετάλι (εικ. 17).

Οι κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου πήραν μια συγκεκριμένη μορφή τον 17ο-18ο αιώνα και αντιπροσωπεύουν μια κλασική περίπτωση δυναμικής ανάπτυξης οικισμών με ελεύθερη δομή και γραμμική διάταξη. Με απλά μέσα και εφευρετικότητα, οι τεχνίτες, εκμεταλλεύονται και αξιοποιούν όλες τις ιδιομορφίες του τοπίου, τις μαλακές πτυχώσεις της πλαγιάς, τις έντονες υψομετρικές διαφορές με τα σκαλάκια και τις ανηφοριές, τις πλούσιες προοπτικές προς την θέα και τον απέραντο ορίζοντα- τον ήλιο- την θάλασσα- τον αέρα. Η αρχιτεκτονική της Σίφνου, είναι μια ευτυχής στιγμή της Αιγαιοπελαγίτικης Αρχιτεκτονικής στο σύνολό της. Συγκεντρώνει όλες τις αρετές, την μαστοριά και το καλό γούστο, στα πλακόστρωτα, στα βαψίματα, στο γειτόνεμα των σπιτιών, στους ελεύθερους χώρους, στο πλάσιμο των μορφών, στις μοσχοβολιστές εκκλησίες, πολύτιμο στοιχείο πολεοδομικό και αυτό. Είναι μια ήπια αρχιτεκτονική που αφήνει όμως έντονα συναισθήματα και βιώματα.

Τον 19ο αιώνα σπάει η εσωστρέφεια που χαρακτήριζε την παλιά ζωή. Στα περισσότερα νησιά έχει ολοκληρωθεί η δυναμική επέκταση των οικισμών έξω από το κάστρο, το οποίο εγκαταλείπεται και υποβαθμίζεται στη συνέχεια.

Ωστόσο παραμένει σ᾽ ένα βαθμό η παλιότερη αντίληψη και η ανάπτυξη, σε διαδοχικές φάσεις,

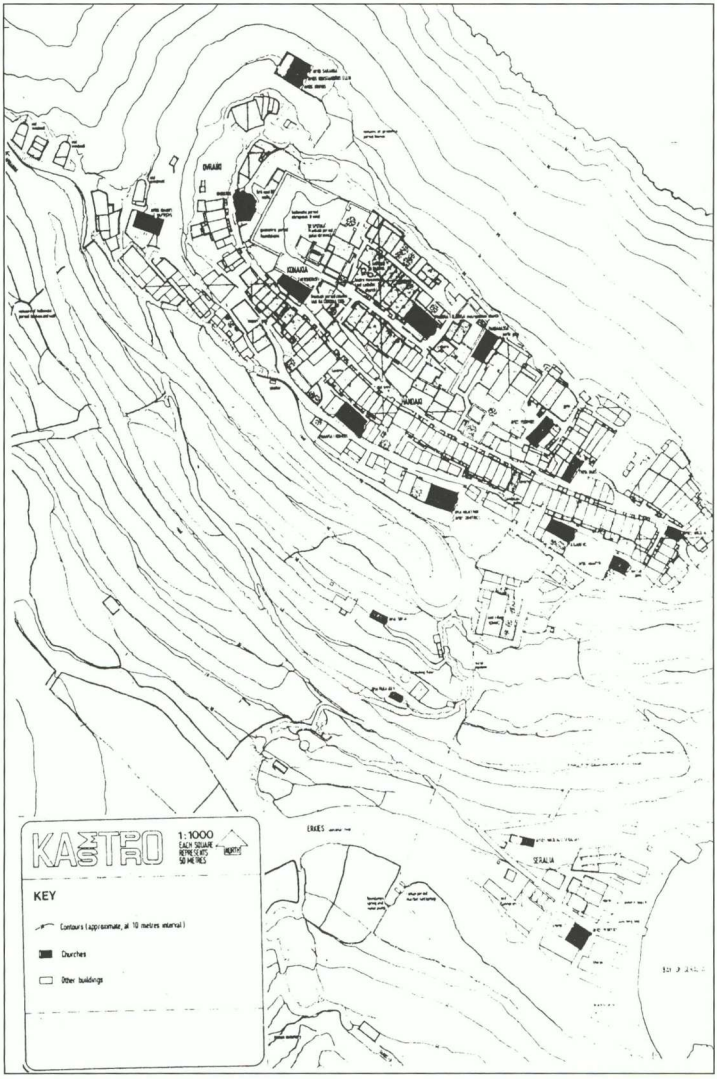

Εικ. 16 Τοπογραφικό σχέδιο του Κάστρου της Σίφνου (J. B. Birkett - Smith).

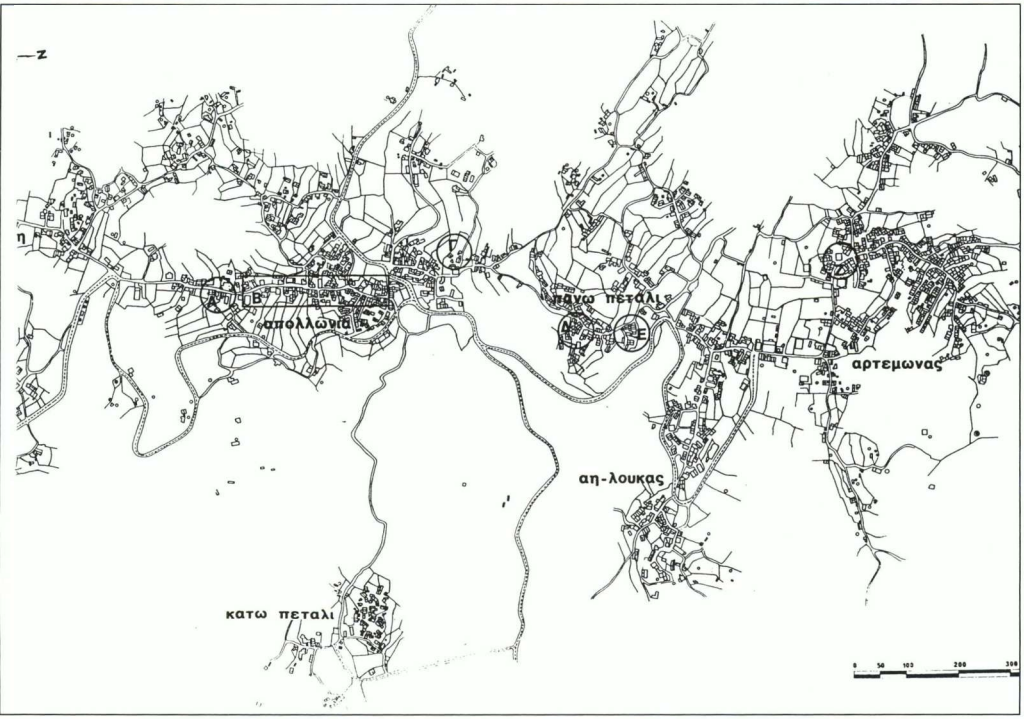

Εικ. 17 Τοπογραφικό διάγραμμα των κεντρικών οικισμών της Σίφνου.

μπορεί να γίνεται και πάλι κατά δακτύλιους που ακολουθούν τις υψομετρικές καμπύλες χωρίς ιδιαίτερη πρόβλεψη και σχεδιαμό (π.χ. Σέριφος- Σίκινος- Φολέγανδρος κτλ.). Κατά περίπτωση καλύπτονται οι οικιστικές ανάγκες, παραμένει όμως η ανάμνηση του παλιού μοντέλου που προσαρμόζεται με ελευθερία και επινοητικότητα στο φυσικό έδαφος.

Άλλοτε πάλι, δημιουργείται μια άλλη εκτόνωση. Πολλές πόλεις, όπως η Ύδρα, η Αστυπάλαια, η Κάλυμνος, που βρίσκονται ως τώρα στο εσωτερικό του νησιού για λόγους ασφαλείας, μετακινούνται κυριολεκτικά, προς τα λιμάνια ανεφοδιασμού και τον έξω κόσμο. Η Χώρα ενώνεται με την Σκάλα κι ο οικισμός απλώνεται στην κατεύθυνση αυτή. Οι ρυθμοί και πάλι είναι αρκετά αργοί με αποτέλεσμα να μην αλλοιωθεί σημαντικά η δομή του οικισμού καθώς και οι παραδοσιακοί τρόποι κι ο αντίστοιχος αρχιτεκτονικός χαρακτήρας, κι όλες οι αρετές που απορρέουν από αυτά.

Τέλος, είναι απαραίτητο να αναφερθούν μερικά γενικά πράγματα για τους διάσπαρτους οικισμούς και τις μεμονωμένες αγροτικές κατοικίες που βρίσκονται πάνω στα νησιά, σαν αποτέλεσμα των παραδοσιακών τρόπων οικονομίας (γεωργική παραγωγή- μικρή κτηνοτροφία), εκεί που η αντιμετώπιση της κατοικίας

είναι πανανθρώπινη και αιώνια. Τα χωριά κτισμένα στο εσωτερικό των νησιών για τον φόβο των πειρατών, παραμένουν στις πλαγιές των βουνών ή σε κοιλάδες προφυλαγμένα από τους δυνατούς ανέμους, επιδιώκοντας ιδιαίτερα τον καλό προσανατολισμό και την θέα των σπιτιών. Ένας υποτυπώδης σχεδιασμός εκφράζει κι εδώ και σχηματοποιεί τις ανάγκες της συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας εφαρμόζοντας ένα σύστημα ακανόνιστο, προσαρμοσμένο στο έδαφος, που επιτρέπει μια οργανική και συνεχή ανάπτυξη του οικισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αραβαντινός Α., Το λαϊκό σπίτι στην Άνδρο, *Το Ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Αθήνα 1960, 105-125
2. Βαρβέρης Γ., Σπίτια της Σαντορίνης, *Το Ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Αθήνα 1960, 41- 60.
3. Βασιλειάδης Δ. Β., *Εισαγωγή στην Αιγαιοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονκή*, Αθήνα 1955.
4. Βασιλειάδης Δ. Β., *Οδοιπορία στις μορφές και το ύφος του Ελληνικού χώρου*, 1973.
5. Βασιλειάδης Δ. Β., *,Θεώρηση της Αιγαιοπελαγίτικης Αρχιτεκτονικής υπό ανήσυχη οπτική γωνία*, Αθήνα 1979.
6. Δανέζης Μ. Α. (εκδ.), *Σαντορίνη*, Αθήνα 1971.
7. Δημακόπουλος Ι., Το σπίτι του Γιαννούλη Χαλεπά στον Πύργο της Τήνου, *Ν. Εστία* 1057, 1971, 927- 936.
8. Hoepfner W., Μεσαιωνικοί οικισμοί Κυκλάδων νήσων Αντιπάρου- Κιμώλου, *Κιμωλιακά* 8, 1978, 3- 45.
9. Θαλασσινός Εμμ., Το παλιό Τηνιακό σπίτι, *Το Ελληνικό λαικό σπίτι*, Αθήνα 1960. 77-93.
10. Καραθανάσης Γ., Το λαϊκό σπίτι της Πάρου, *Το Ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Αθήνα 1960. 94- 104.
11. Καραλή Μ., *Οι αγροτικές κατοικίες στην Εξωμερά Τήνου*, Αθήνα 1992.
12. Κάρτας Α., *Σύρος*, Αθήνα 1981.
13. Κλουτσινιώτη Ρ.- Φαράκλας Ν., *Τζια*, Αθήνα 1981.
14. Κουμανούδης Ι., Περίγραμμα δημώδους θηραϊκής αρχιτεκτονικής, *ΕΕΚΜ* 8, 1969- 70, 9- 53.
15. Κουμανούδης Ι., Το αρχοντικό Χατζή- Γιωργάκη Σιώτου εις Καρυάς Τήνου, *Χαριστήριον Ορλάνδου* 2, Αθήνα 1966, 361- 374.
16. Κουρουπάκη Κ- Σαββαρή Ε.- Σταθάκη- Σπηλιοπούλου Μ.- Τσαμτσούρη Β., *Νάξος*, Αθήνα 1981.
17. Κωνσταντινίδης Α., *Δύο χωριά από τη Μύκονο κα μερικές πιο γενικές σκέψεις μαζί τους*, Αθήνα 1947.
18. Λυγίζος Γ., *Παληά Αντριώτικα σπίτια*, Αθήνα 1972.
19. Μέγας Γ., *Η Ελληνική οικία*, Αθήνα 1949.
20. Pappas C., *L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades*, Παρίσι 1957.
21. Radford A. - Clark G., Κυκλάδες. Μελέτη μιας ανώνυμης αρχιτεκτονικής, *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα 1974, 64- 82.
22. Ρωμανός Αρ., *Μύκονος*, Αθήνα 1983.
23. Σπυριδάκης Γ. Κ., Η αγροτική κατοικία (ο στάβλος) εις την Κέαν, *ΕΕΚΜ* 2, 1962, 755-760.
24. Τζάκου Α., *Κεντρικοί οικισμοί της Σίφνου*, Αθήνα 1976.
25. Τζάκου Α., *Σίφνος*, Αθήνα 1982.
26. Φίλιππα- Αποστόλου Μ., *Το κάστρο της Αντιπάρου*, Αθήνα 1978.
27. Φίλιππα- Αποστόλου Μ., *Πάρος*, Αθήνα 1982.
28. Φιλιππίδης Δ., *Σαντορίνη*, Αθήνα 1983.
29. Χαριτωνίδου Αγγ., *Άνδρος*, Αθήνα 1981.
30. Χαριτωνίδου Αγγ.,*Τήνος*, Αθήνα 1981.

Μαρία ΦΙΝΕ

Το κείμενο αυτό επιχειρεί να περιγράψει το ιστορικό πλαίσιο και να αναδείξει τα κύρια ορόσημα των τεχνολογικών εξελίξεων που θα διευκολύνουν την ανάγνωση και κατανόηση του βιομηχανικού τοπίου. Η διπλή αυτή προσέγγιση κρίνεται απαραίτητη, γιατί το ανθρωπογενές τοπίο, κατεξοχήν υλικό προϊόν της ανθρώπινης ιστορίας, δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς τη γνώση των τεχνικών δυνατοτήτων που ρυθμίζουν, σε κάθε εποχή, τις επεμβάσεις του ανθρώπου στη φύση.

Το βιομηχανικό τοπίο –το τοπίο της βιομηχανικής εποχής– νοείται εδώ με ευρύτατο περιεχόμενο: δεν είναι δηλαδή μόνο τα εργοστάσια με τις καμινάδες. Είναι ολόκληρη η όψη των νεώτερων οικισμών, τα λιμάνια και οι πυλώνες του ηλεκτρικού δικτύου, ακόμα και τμήματα του τοπίου της υπαίθρου: ένα δάσος φυτεμένο για εκμετάλλευση στη βιομηχανική εποχή έχει εντελώς διαφορετική όψη από το *φυσικό* δάσος. Ένας αμπελώνας με τα κλήματα τακτικά φυτεμένα σε σειρές, είναι προϊόν της βιομηχανικής εποχής. Επιπλέον, το βιομηχανικό τοπίο δεν νοείται με τρόπο στατικό: είναι ένα τοπίο που αναπλάθεται συνεχώς, γιατί ακριβώς η ταχύτατη εξέλιξη των τεχνικών είναι ένα από τα συστατικά στοιχεία της βιομηχανικής εποχής.

Στην έννοια της ανάπλασης περιλαμβάνεται και η εγκατάλειψη ως οριακή δυνατότητα: η συνεχής αναδιάταξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων στο χώρο αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της βιομηχανικής εποχής. Γενικότερα, οι επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης στον χώρο είναι αναγνώσιμες όχι μόνο με τη θετική έννοια, δηλαδή με τα ορατά σύμβολα της νέας εποχής, αλλά και με την αρνητική: ένας ερειπωμένος ανεμόμυλος –τυπικό στοιχείο του κυκλαδικού τοπίου– λέει τα ίδια πράγματα για τις αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και εμπορίας των βασικών αγαθών διατροφής που έφερε η βιομηχανική εποχή, όσα λέει και η θέα ενός ατμόμυλου στο κοντινό λιμάνι. Ας συμπληρωθεί εδώ ότι τα υλικά κατάλοιπα της βιομηχανικής ιστορίας στο χώρο- η συγκρότηση, με άλλα λόγια, του βιομηχανικού τοπίου– αποτελούν σήμερα αντικείμενο ενός ιδιαίτερου κλάδου των κοινωνικών επιστημών, της βιομηχανικής αρχαιολογίας. Ο όρος *αρχαιολογία* παραπέμπει εδώ στη χρήση των υλικών καταλοίπων ως τεκμηρίων και στις μεθόδους, ακόμη και τις ανασκαφικές, της κλασικής αρχαιολογίας, και δεν έχει βέβαια σχέση με τη χρονική περίοδο που προσδιορίζει συνήθως ο όρος αυτός.

ΠΡΩΤΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΣΗ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Πολλές τεχνικές εξελίξεις στην ιστορία της ανθρωπότητας έχουν κατά καιρούς χαρακτηριστεί επαναστατικές. Ασφαλώς οι προβιομηχανικές κοινωνίες δεν ήταν στατικές: η διάδοση του νερόμυλου στην Ευρώπη από τον 11ο αιώνα ή των τεχνικών της μεταλλουργίας μέσω των μοναστικών ταγμάτων από τον 14ο, η υιοθέτηση του (ασιατικής προέλευσης) αναβολέα στον εξοπλισμό της ίππευσης στον ύστερο Μεσαίωνα ή η εφεύρεση της τυπογραφίας τον 15ο αιώνα, υπήρξαν τεχνικές καινοτομίες με ευρύτατες κοινωνικές επιπτώσεις. Όμως οι τεχνικές εξελίξεις του τέλους του 18ου αιώνα βρίσκονται στον πυρήνα ενός πλέγματος αλυσιδωτών αλλαγών που συσσωρεύτηκαν με γεωμετρική πρόοδο και επηρέασαν όλες τις όψεις της ζωής των ανθρώπων. Γι' αυτό και η έννοια της *βιομηχανικής επανάστασης* διατηρεί τη σημασία της, υποδηλώνοντας μια τομή στην ιστορία, μέσα από την οποία προέκυψαν εντελώς νέου τύπου κοινωνίες- και μαζί τους, πρωτόγνωρης κλίμακας επεμβάσεις του ανθρώπου στον χώρο, οι οποίες άλλαξαν μέσα σε λίγα χρόνια τη μορφή του πλανήτη.

Φυσικά η τομή αυτή δεν προέκυψε εκ του μηδενός. Η νεώτερη ιστορική έρευνα έχει εντοπίσει μια

μακρόχρονη περίοδο κυοφορίας, που τοποθετείται για την Ευρώπη ανάμεσα στον 16ο και τον 18ο αιώνα, κατά την οποία προετοιμάστηκε το έδαφος, κατά κάποιο τρόπο, για τις ραγδαίες εξελίξεις της βιομηχανικής επανάστασης. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά φαινόμενα της περιόδου αυτής, σε ευρωπαϊκή κλίμακα, είναι η επέκταση και η εντατικοποίηση της βιοτεχνικής παραγωγής, η διεύρυνση των αγορών για τα προϊόντα της και η εξάπλωση της βιοτεχνικής δραστηριότητας στην ύπαιθρο. Σε ορισμένες γεωγραφικές ζώνες, η βιοτεχνική δραστηριότητα -και κυρίως η κλωστοϋφαντουργία- έγινε η κύρια απασχόληση των κατοίκων της υπαίθρου, οργανωμένη και συντονισμένη από τους εμπόρους των πόλεων και με αποκλειστικά εξαγωγικό προσανατολισμό. Είναι αυτές ακριβώς οι περιοχές, όπου δοκιμάστηκαν οι νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και οι νέες τεχνικές της, που αποτέλεσαν τις κοιτίδες της βιομηχανικής επανάστασης, και γι' αυτό το φαινόμενο ονομάστηκε *πρωτοεκβιομηχάνιση*. Παράλληλο φαινόμενο αποτέλεσε η εξειδίκευση άλλων ζωνών σε αγροτικές καλλιέργειες με εμπορικό χαρακτήρα, που αποσκοπούσαν ακριβώς στη διατροφή των πληθυσμών οι οποίοι εγκατέλειπαν σταδιακά την αγροτική δραστηριότητα και εξειδικεύονταν στη βιοτεχνία.

Με διαφορετικούς ρυθμούς και πυκνότητες κατά περιοχές, το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και στην Ελλάδα. Δεν πήρε βέβαια τις διαστάσεις και την ένταση που γνωρίζουμε από τις πρωτοβιομηχανικές ζώνες της Δυτικής Ευρώπης, ούτε η ανάπτυξη της βιοτεχνικής παραγωγής συνοδεύτηκε από πλήρη εγκατάλειψη της αγροτικής δραστηριότητας: η ώσμωση των δύο τομέων παρέμεινε εδώ ισχυρή. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, και στις ελληνικές περιοχές, από τον 17ο αιώνα και με ιδιαίτερη έμφαση από τα μέσα του επόμενου αιώνα και έπειτα, παρατηρείται η ανάπτυξη της βιοτεχνικής δραστηριότητας στα αγροτικά νοικοκυριά, με στόχο την εμπορευματοποίηση και με σαφείς τάσεις τεχνικής- επαγγελματικής εξειδίκευσης. Το φαινόμενο παρατηρείται κυρίως σε περιοχές με έλλειμμα καλλιεργήσιμης γης -δηλαδή κατεξοχήν στις ορεινές ή ημι-ορεινές ζώνες και στα νησιά- και οφείλεται στους ίδιους λόγους, όπως και στην Ευρώπη: δημογραφική ανάπτυξη, άνοδος της ζήτησης, εκχρηματισμός της οικονομίας.

Οι μορφές που πήρε η άσκηση της βιοτεχνικής δραστηριότητας άφησαν ποικίλα και διαφορετικά ίχνη στο τοπίο, με την ευρύτατη έννοια του όρου. Τα πιο προσιτά και ευανάγνωστα ίχνη τα άφησαν οι εξειδικευμένες παραγωγικές εγκαταστάσεις- από τους μύλους και τα λιοτρίβια ώς τα κάθε είδους εργαστήρια (ξυλουργών, σιδηρουργών, βυρσοδεψών κ.λπ.). Η χωροθέτηση κάθε τέτοιας εγκατάστασης απαιτεί ερμηνεία: εξαρτάται από τη διαθεσιμότητα των πηγών ενέργειας, από την εγγύτητα των πρώτων υλών, από τα δίκτυα μεταφοράς, από το μέγεθος και τον χαρακτήρα του πλησιέστερου οικισμού. Τα ίχνη της οικιακής βιοτεχνίας- της βιοτεχνικής δραστηριότητας που ασκείται μέσα στα νοικοκυριά- θα αναζητηθούν μέσα στο σπίτι: η ίδια η διαμόρφωση του σπιτιού σε ορισμένες περιπτώσεις, ένας αργαλειός, ένα ρακοκάζανο ή κάποιο άλλο εργαλείο παραπεταμένο σήμερα στη σοφίτα, είναι πολύτιμοι μάρτυρες που αξίζει να καταγραφούν και να ερμηνευτούν. Τέλος, τα πιο αφανή ίχνη τα έχει αφήσει μια τρίτη μορφή άσκησης της βιοτεχνικής δραστηριότητας, που απαντάται με ιδιαίτερη συχνότητα στις ελληνικές περιοχές αλλά και στον ευρύτερο Μεσογειακό χώρο: πρόκειται για τους πλανόδιους τεχνίτες. Ορισμένα χωριά επιδόθηκαν σε αυτή τη μορφή άσκησης μιας συμπληρωματικής βιοτεχνικής δραστηριότητας, χωριά των οποίων ο ανδρικός πληθυσμός, σε *μπουλούκια*, *τσούρμα* ή *κομπανίες*, μετανάστευε εποχικά, κάποτε σε πολύ μακρινές αποστάσεις, για να ασκήσει την τέχνη του. Τα ίχνη εδώ θα αναζητηθούν κυρίως σε γραπτές μαρτυρίες- όσες καταγράφουν τις επαγγελματικές εξειδικεύσεις των κατοίκων μιας κοινότητας, δημοτολόγια, μαθητολόγια κ.λπ.- κυρίως στις απουσίες- εγκατάλειψη οικισμών όταν η εποχική μετανάστευση έγινε μόνιμη- και κατά κύριο λόγο σε άλλα σημεία, έξω από τον ίδιο τον οικισμό- στα αρχοντικά που έκτισαν αλλού Ανδριώτες μαστόροι ή στα επιτάφια μνημεία που έφτιαξαν Τηνιακοί μαρμαροτεχνίτες στην Αθήνα ή στην Ερμούπολη.

Το νήμα που συνδέει όλες αυτές τις μορφές της βιοτεχνικής δραστηριότητας και που αποτελεί εργαλείο για την ανάγνωση των επιδράσεών τους στο τοπίο, είναι το τεχνικό σύστημα στο οποίο εδράζονται. Τα κύρια χαρακτηριστικά του προβιομηχανικού τεχνικού συστήματος είναι το τρίπτυχο: *φυσικές πηγές ενέργειας* (νερό, άνεμος, μυϊκή δύναμη ζώων και ανθρώπων), *ξύλο* (ως βασικό υλικό κατασκευής των μέσων παρα-

γωγής) και *χειρωνακτικές τεχνικές- εργαλεία χειρός*. Η παρακάτω καταγραφή των βιοτεχνικών (προβιομηχανικών) δραστηριοτήτων, αναγκαστικά συνοπτική και εντοπισμένη στις Κυκλάδες, σκοπεύει απλώς να δώσει ερεθίσματα και ιδέες για την κατά τόπους διεισδυτικότερη έρευνα και ακολουθεί τους παράλληλους δρόμους της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας και της ιστορίας των τεχνικών. Ας συμπληρωθεί ότι μαζί με τα ίχνη τέτοιων δραστηριοτήτων, τα κατάλοιπα και άλλων δραστηριοτήτων στον χώρο- όπως οι αποθήκες των αγροτικών προϊόντων στα σημεία φόρτωσης ή οι μαρτυρίες για την ανάπτυξη εμπορευματικών καλλιεργειών στα νησιά- αποτελούν αδιάψευστες ενδείξεις για τη σταδιακή ενσωμάτωση των νησιωτικών κοινωνιών στα δίκτυα της διεθνούς οικονομίας.

ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Ξεκινώντας από τον χώρο της οικιακής βιοτεχνίας, μπαίνουμε στο βασίλειο της **κλωστοϋφαντουργίας**: αυτή είναι η κύρια δραστηριότητα μέσω της οποίας τα αγροτικά νοικοκυριά στράφηκαν σταδιακά από την αυτοκατανάλωση στην εμπορεύσιμη παραγωγή. Από τον ευρύ αυτόν τομέα, η παλαιότερη δραστηριότητα με αποκλειστικά εμπορικό χαρακτήρα είναι η *μεταξουργία*. Είναι γνωστό ότι η μεταξουργία εισήχθη στον ελληνικό χώρο από τη βυζαντινή εποχή και ότι από τον 14ο αιώνα το κέντρο της ανάπτυξής της ήταν η περιοχή του Μυστρά. Δεν είναι γνωστές οι απαρχές της στα δύο νησιά που σχεδόν μονοπώλησαν το προϊόν αυτό στον χώρο των Κυκλάδων, δηλαδή στην Άνδρο και στην Τήνο, αλλά ήδη τον 17ο αιώνα η μεταξουργία βρισκόταν εκεί σε μεγάλη άνθιση. Στον επόμενο αιώνα και τα δύο νησιά, σκεπασμένα από μουριές, φαίνεται πως είχαν καλύψει το μέγιστο της παραγωγικής τους ικανότητας, εξάγοντας περίπου από 6.000 οκάδες μετάξι το καθένα.

Το μετάξι κατευθυνόταν κυρίως στη Βενετία (η οποία είχε επιχειρήσει μάλιστα να μονοπωλήσει το μετάξι της Τήνου, αλλά χωρίς επιτυχία) και στη Χίο, αλλά και σε μερικά γειτονικά νησιά όπου παράγονταν μεταξωτά, όπως η Κέα και η Μύκονος. Παραγωγή μεταξιού, περιορισμένη όμως (περίπου 100 οκάδες τον χρόνο), εντοπίζεται τον 19ο αιώνα και στην Κύθνο. Τέλος, παραγωγή μεταξωτών υφασμάτων μαρτυρείται στην Άνδρο φυσικά (*μπουζίκια* για πουκάμισα και *μουαρέδες*: υφάσματα με κυματοειδείς γραμμές, καθώς και πλεκτά), αλλά και στη Μύκονο, όπου έφτιαχναν μεταξωτά μαντήλια με το μετάξι της Άνδρου.

Η παραδοσιακή μεταξουργία κατέρρευσε στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν διαδόθηκε η μηχανική αναπήνιση και όταν η πρώτη ύλη, τα κουκούλια, άρχισαν να ζητούνται στο εξωτερικό εμπόριο με καλύτερες τιμές από ό,τι το παραδοσιακά κατεργασμένο μετάξι. Στην Άνδρο αυτή η παραδοσιακή μεταξουργία κατόρθωσε να περάσει και στη βιομηχανική εποχή, αφού εκεί ιδρύθηκε, όπως θα δούμε, ένα από τα παλαιότερα αναπηνιστήρια της Ελλάδας.

Τα ίχνη της μεταξουργίας θα αναζητηθούν πρώτα απ' όλα στα σπίτια: στις περιπτώσεις των συστηματικών παραγωγών, υπήρχε συνήθως ένας ιδιαίτερος χώρος στο σπίτι, όπου τοποθετούσαν τις ξύλινες *κρεβάτες* με τα μουρόφυλλα για να τρέφονται οι μεταξοσκώληκες την άνοιξη, μέχρι να φτιάξουν το κουκούλι. Ο εξοπλισμός της επόμενης φάσης, της αναπήνισης, ήταν απλός: μια εστία για τη φωτιά, ένα καζάνι με ζεστό νερό όπου έβαζαν τα κουκούλια, μια *αγκαθωτή λαβή* (*σκούπα*) για το τράβηγμα της ίνας, μια ανέμη για το τύλιγμα της κλωστής (εικ. 1). Η εργασία αυτή, αποκλειστικά σχεδόν γυναικεία, έδινε το ωμό (άστριφτο) μετάξι. Το στρίψιμο της κλωστής για την κατασκευή νήματος έτοιμου για την υφαντουργία ήταν εξειδικευμένη εργασία και φαίνεται πως την εκτελούσαν κυρίως άνδρες τεχνίτες, με ένα είδος ανέμης που στην Πελοπόννησο λεγόταν *μάγγανο*.

Στις Κυκλάδες άνθισε επίσης ο κλάδος της κλωστοϋφαντουργίας που βρέθηκε στην καρδιά της βιομηχανικής επανάστασης στην Αγγλία, δηλαδή η *βαμβακουργία*. Καλλιέργεια βαμβακιού, περιορισμένη βέβαια, εντοπίζεται τουλάχιστον από τον 17ο αιώνα στη Σαντορίνη και στη Σίφνο, και από τον 18ο ή τον 19ο στην Κέα, Κίμωλο, Κύθνο, Πάρο, ακόμη και στη Φολέγανδρο. Σε αρκετές περιπτώσεις η παραγωγή βαμβα-

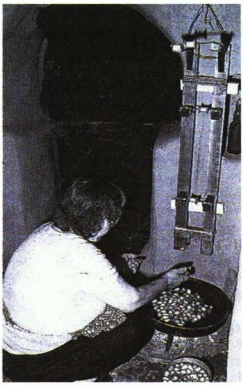

Εικ. 1 Αναπήνιση μεταξιού με παραδοσιακά εργαλεία στο σπίτι (εικόνα από το Μουσείο Μετάξης στο Σοιφλί, βλ. *Η συροτροφία στο Σοιφλί*, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, εικ. 42)

Εικ. 2 Η παραδοσιακή νηματοποίηση με ρόκα και αδράχτι. Γυναίκα από τους Δελφούς, σε χαλκογραφία Stackelberg, 1811 (*Τόπος και Εικόνα* 7, Αθήνα 1985, 114)

κερών απευθυνόταν στο εμπόριο, κυρίως τον 18ο αιώνα. Το πρώτο νησί που φαίνεται ότι επιδόθηκε συστηματικά σε αυτή τη βιοτεχνία ήταν η Σίφνος, όπου από τα μέσα του 17ου αιώνα, όταν το νησί εγνώρισε σημαντική άνθιση, η παραγωγή βαμβακερών επεκτάθηκε στην περιοχή του Αρτεμώνα. Φαίνεται μάλιστα ότι ξεπέρασε το στάδιο της οικιακής παραγωγής και δημιούργησε ειδικευμένα εργαστήρια. Βαμβάκι εισαγόταν και από άλλα μέρη, ενώ βαμβακερά υφάσματα (*απολυτά* και *δίμιτα*), κορδέλες και πετσέτες εξάγονταν από τη Σίφνο στις αρχές του 18ου αιώνα στη Μικρά Ασία και τον Μοριά. Τον 18ο αιώνα πληθαίνουν οι μαρτυρίες για την παραγωγή βαμβακερών για το εμπόριο και σε άλλα νησιά: υφάσματα και πλεκτά στη Σαντορίνη, κάλτσες και σκούφοι στην Πάρο και στην Κίμωλο, βαμβακερά πουκάμισα, καλύμματα και μπόλιες κεφαλής στην Κύθνο, μεταξοβάμβακα πλεκτά στην Τήνο.

Οι βιοτεχνίες αυτές, τουλάχιστον όσον αφορά την εμπορική τους διάσταση, έσβησαν εντελώς τον 19ο αιώνα, γιατί η βαμβακουργία ήταν ο πρώτος κλάδος στον οποίο η ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας και η πτώση των τιμών που έφερε η εκμηχάνιση, ήδη από το τέλος του 18ου αιώνα, αχρήστευσαν πολύ γρήγορα τις παραδοσιακές μεθόδους παραγωγής. Αντίθετα, η *βιοτεχνία του μαλλιού* άντεξε περισσότερο, γιατί η μηχανική κατεργασία του μαλλιού έθετε πλήθος τεχνικά προβλήματα που μόνο προς το τέλος του 19ου αιώνα λύθηκαν ικανοποιητικά.

Το μαλλί ήταν η πιο οικεία και πιο διαδεδομένη κλωστική ίνα και η κατεργασία του κάλυπτε κυρίως τις οικιακές ανάγκες. Είναι γνωστό ότι ο αργαλειός υπήρχε σχεδόν σε κάθε νοικοκυριό. Ωστόσο και σε αυτόν τον τομέα, και ιδίως στα νησιά που είχαν περισσότερο ανεπτυγμένη κτηνοτροφία, υπάρχουν μαρτυρίες ότι η παραγωγή μαλλίνων απευθυνόταν κάποτε και στο εμπόριο. Από το τέλος του 17ου αιώνα κατασκεύαζαν στην Κέα ένα είδος κάπας από μαλλί κατσίκας, που πιθανότατα προοριζόταν για τους ναυτικούς, και ρούχα από μαύρο και λευκό μαλλί. Ο περιηγητής Τουρνεφόρ (1700) παρατήρησε μάλιστα μια ειδική τεχνική για το χτύπημα των υφασμάτων: τα πατούσαν επί ώρες με τα πόδια πάνω στη βρεγμένη άμμο και έπειτα τα άπλωναν στον ήλιο. Προς το τέλος του 19ου αιώνα παράγονταν στην Κέα πολύχρωμα μάλλινα χαλιά· την κατασκευή τους φαίνεται ότι δίδαξαν στους ντόπιους γυναίκες πρόσφυγες από την Κρήτη που κατέφυγαν στο νησί στα 1866-68. Μια μαρτυρία από τη Φολέγανδρο εξάλλου, της ίδιας περίπου εποχής (1885), μας βοηθά να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο διοχετεύονταν τα προϊόντα στο εμπόριο, έναν τρόπο καθώς φαίνεται όχι συστηματικό και πάντως διαφορετικό από τις οργανωμένες βιοτεχνίες της υπαίθρου όπως τις γνωρίζουμε από την περίοδο της πρωτοεκβιομηχάνισης (το *putting out system*): οι γυναίκες ύφαιναν στον αργαλειό (*κρεβαταριά*) μάλλινα κλινοσκεπάσματα ή έπλεκαν μάλλινες φανέλλες και τις πουλούσαν στους πραγματευτάδες που έρχονταν με διάφορα εμπορεύματα από τα γύρω νησιά.

Οι γνώσεις μας για τον εξοπλισμό της παραδοσιακής βαμβακουργίας και εριουργίας στην Ελλάδα είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Δεν γνωρίζουμε ειδικότερα εάν και πότε εισάχθηκαν στον ελληνικό χώρο μερικές τεχνικές καινοτομίες που είχαν εμφανιστεί σε ορισμένες περιοχές της Ευρώπης πολύ πριν

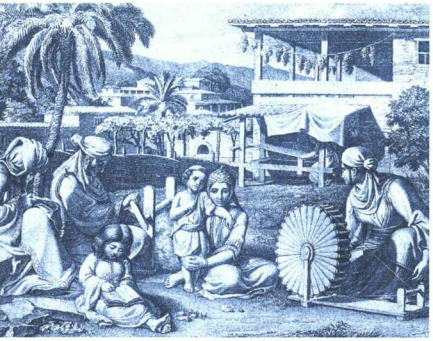

Εικ. 3 Η απλούστερη μορφή ανέμης· με το δεξί της χέρι, η γυναίκα στρέφει τη ρόδα και με το αριστερό οδηγεί, στρίβει και τραβά το νήμα. Λιθογραφία από σχέδιο του Stackelberg, 1811, από τη Λίμνη Ευβοίας (*Τόπος και Εικόνα* 7, Αθήνα 1985, 182)

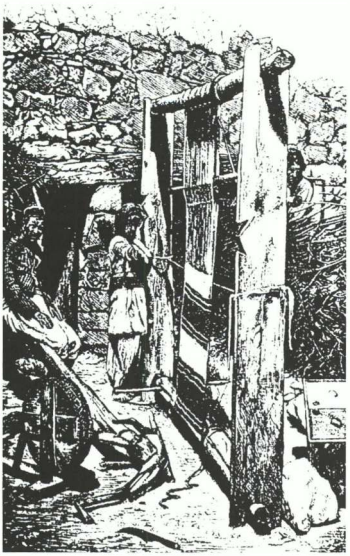

Εικ. 4 Ορθιος αργαλειός, Π. Λ. Ι. *Λαογραφικό Μουσείο Ναυπλίου. Κατάλογος*, Ναύπλιο 1988, 37)

από τη βιομηχανική επανάσταση. Ο εξοπλισμός αυτός πράγματι δεν έμεινε στάσιμος δια μέσου των αιώνων. Στη νηματουργία, το αρχαιότερο σύστημα της ρόκας με το αδράχτι (εικ. 2), όπου οι εργασίες του τραβήγματος και του στριψίματος γίνονταν με το χέρι, αντικατέστησε πολύ νωρίς η ανέμη (εφεύρεση ινδική που πέρασε στην Ευρώπη τον μεσαίωνα). Στην απλούστερη μορφή του (εικ. 3), το εργαλείο συνίστατο σε μια ρόδα, που γύριζε με το χέρι και που έθετε σε περιστροφή το οριζόντια τοποθετημένο αδράχτι, επιταχύνοντας έτσι την εργασία. Η σημαντικότερη βελτίωση αυτού του εργαλείου ήταν η προσθήκη, στο σημείο που ήταν το αδράχτι, ενός μηχανισμού (*U- flyer*) που εξασφάλιζε την ενοποίηση των εργασιών (τράβηγμα- στρίψιμο) χάρη στη διαφορετική ταχύτητα περιστροφής των εξαρτημάτων του. Δεν είναι γνωστό αν η εξελιγμένη αυτή ανέμη, που στην ολοκληρωμένη εκδοχή της ήταν ποδοκίνητη, είχε φτάσει στον ελληνικό χώρο. Οι εικόνες που μας έχουν παραδώσει οι περιηγητές μαρτυρούν την επιβίωση των παλαιότερων συστημάτων στα μέρη μας, ακόμη και τον 19ο αιώνα.

Ανάλογες εξελίξεις συνέβησαν και στην υφαντουργία. Τον αρχαιότερο όρθιο αργαλειό (εικ. 4) αντικατέστησε ο οριζόντιος, ο οποίος στην εξελιγμένη μορφή του ήταν μια σημαντική κατασκευή μεγάλων διαστάσεων (εικ. 5), ενώ από τον 18ο αιώνα ο αργαλειός εξοπλίστηκε στην Ευρώπη με την ιπτάμενη σαΐτα (εφεύρεση του Άγγλου John Kay), αυτόματο σύστημα εκτόξευσης της σαΐτας που προηγουμένως την έριχνε η υφάντρια με το χέρι. Στην ύφανση εφαρμόστηκε άλλωστε για πρώτη φορά ο προγραμματισμός-αυτοματισμός, με τους αργαλειούς Ζακάρ (Jacquard, αρχές 19ου αι.), που περιελάμβαναν έναν μηχανισμό με διάτρητες καρτέλες ο οποίος ρύθμιζε την κίνηση των νημάτων του στημονιού για να υφανθούν υφάσματα με περίπλοκα σχέδια. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο ότι οι εξελιγμένοι αυτοί αργαλειοί ήταν γνωστοί στην προβιομηχανική Ελλάδα.

Αντίστοιχες αμφιβολίες έχουμε και για τη χρήση της πλεκτομηχανής, η οποία χρησιμοποιόταν στην Ευρώπη από τον 16ο κιόλας αιώνα (εφεύρεση του William Lee) και με τις σταδιακές βελτιώσεις της είχε γίνει αληθινό μηχάνημα, ογκώδες και εξαιρετικά περίπλοκο (εικ. 6). Οι διαθέσιμες από τον ελληνικό χώρο εικόνες μαρτυρούν αντίθετα ότι στην πλεκτική χρησιμοποιούνταν οι παλαιές βελόνες (εικ. 7).

Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι η αναζήτηση και καταγραφή στοιχείων του παραδοσιακού εξοπλισμού της κλωστοϋφαντουργίας στον νησιωτικό χώρο είναι ένα ζητούμενο της έρευνας και η εκτέλεση ενός τέτοιου έργου μέσω των σχολικών δικτύων θα αποτελούσε σημαντική προσφορά με ευρύτερη απήχηση. Στην κλωστοϋφαντουργία με την ευρύτερη έννοια εξάλλου, θα εντά-

ξουμε και την κατεργασία άχυρου και καλαμιού, που επίσης απαντάται στις Κυκλάδες. Είναι γνωστό ότι στη Σίφνο κατασκευάζονταν, τον 19ο αιώνα, ψάθινα καπέλλα (τα *σκιάδια*), ενώ στη Φολέγανδρο έφτιαχναν επίσης καπέλλα από ένα είδος καλαμιού (τον *αράπη*).

Ένας άλλος ευρύτατος τομέας της οικιακής παραγωγής είναι η **επεξεργασία των τροφίμων.** Εδώ μας ενδιαφέρουν κυρίως οι περιπτώσεις όπου η δραστηριότητα αυτή ξεπέρασε τα όρια των αναγκών του νοικοκυριού και απέκτησε εμπορευματικό χαρακτήρα. Στις περιπτώσεις αυτές, συνοδευόταν από την εξειδίκευση της περιοχής στην αντίστοιχη αγροτική καλλιέργεια- μια διαδικασία αποφασιστική για το ξεπέρασμα της παραδοσιακής πολυκαλλιεργητικής αγροτικής οικονομίας, με σημαντικές επιπτώσεις στο αγροτικό τοπίο. Το φαινόμενο εντοπίζεται σε περιοχές όπου η εμπορεύσιμη αγροτική παραγωγή διέθετε σημαντικά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα στις Κυκλάδες είναι η αμπελοκαλλιέργεια και η οινοποιία της Σαντορίνης.

Το ιδιότυπο σαντορινιό κρασί είχε το πλεονέκτημα ότι άντεχε στα μακρινά ταξίδια, κι έτσι από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, και ιδίως μετά το 1774, όταν άνοιξε ο δρόμος του εμπορίου με τα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και τη Ρωσία, το αμπέλι έγινε σχεδόν μονοκαλλιέργεια στο νησί αυτό, επηρεάζοντας ολόκληρη τη φυσιογνωμία του. Τα σπίτια διέθεταν ιδιαίτερους χώρους για την παρασκευή του κρασιού (τις γνωστές *κάναβες*, εικ. 8), ειδικευμένοι τεχνίτες ασχολούνταν με την κατασκευή των βαρελιών, ενώ η νησιωτική οικονομία στο σύνολό της ανασυντάχθηκε και διαφοροποιήθηκε: τα χωριά με λιγότερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, όπως η Οία (Επάνω Μεριά), ειδικεύτηκαν στη ναυτιλία, που εξυπηρετούσε αυτό το ανθηρό εμπόριο του κρασιού.

Στην παραγωγή του κρασιού για το εμπόριο στράφηκε αρκετά νωρίς και η Πάρος, που εξήγε 17.000 βαρέλες στις αρχές του 19ου αιώνα, όπως και η Τζια, το κρασί της οποίας συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα καλά κρασιά που κυκλοφορούσαν στην Αθήνα την εποχή εκείνη. Ας σημειωθεί εδώ ότι από τα μέσα του 19ου αιώνα, η αμπελοκαλλιέργεια επεκτάθηκε θεαματικά σε όλα τα μέρη, χάρη στην ανάπτυξη της ζήτησης φτηνού κρασιού από τον πληθυσμό των αναπτυσσόμενων πόλεων. Σημαντική διάδοση εγνώρισε τότε στα αγροτικά νοικοκυριά και η παραγωγή αποσταγμάτων από τα υποπροϊόντα της οινοποιίας (στέμφυλα), αλλά και από άλλους καρπούς. Προς το τέλος του αιώνα, τα περισσότερα σπίτια σε ορισμένα νησιά διέθεταν έναν αποστακτήρα (*λαμπίκο* ή ρακοκάζανο), για την παραγωγή ρακής ή τσίπουρου· στην Άνδρο έφτιαχναν ρακή από μούρα σχεδόν σε κάθε νοικοκυριό, ενώ στην Τήνο έκαναν απόσταξη στα σύκα. Την ίδια εποχή δημιουργήθηκαν και αυτοτελή οινοποιεία, που διέθεταν ειδικό εξοπλισμό, το πιο χαρακτηριστικό στοιχείο του οποίου ήταν τα κάθε μορφής σταφυλοπιεστήρια (εικ. 9).

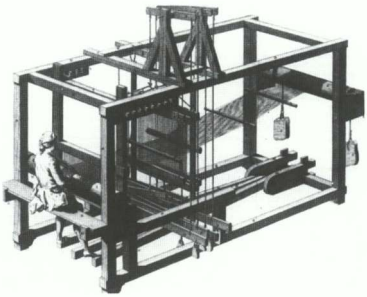

Εικ. 5 Κλασικός οριζόντιος αργαλειός, Ευρώπη 18ος αι. (A. Benson - N. Warburton, *Looms and weaving*, Shire Album 154, 11)

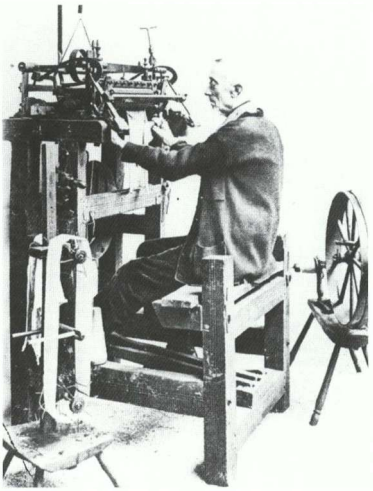

Εικ. 6 Αγγλική πλεκτομηχανή της προβιομηχανικής εποχής (M. Palmer, *Framework knitting*, Shire Album119, 7)

Εικ. 7 Πλέξιμο κυκλικού ενδύματος με 4 βελόνες. Μυκονιάτισσα σε χαλκογραφία Stackelberg, 1811 (*Τόπος και Εικόνα* 7, Αθήνα 1985, 136)

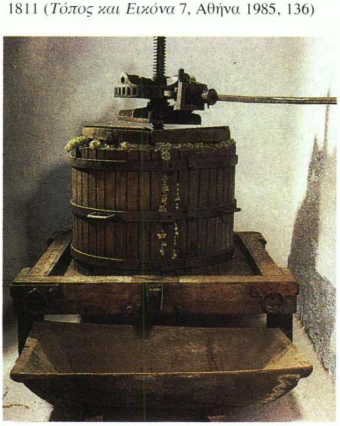

Εικ. 9 Χειροκίνητο σταφυλοπιεστήριο, στο Μουσείο Οίνου της Σαντορίνης (*Ο σαντορίνη της Σαντορίνης*, Ίδρυμα Φ. Μπουτάρη, Αθήνα 1994, 82)

Αλλά με τα οινοποιεία φεύγουμε από τον χώρο της οικιακής βιοτεχνίας για να περάσουμε στις εξειδικευμένες εγκαταστάσεις, που έχουν αφήσει πιο ευδιάκριτα ίχνη. Μένοντας πάντα στον τομέα των τροφίμων, οι πιο χαρακτηριστικές και διαδεδομένες εγκαταστάσεις, σε όλο τον ελληνικό χώρο, είναι οι *μύλοι* και τα *λιοτρίβια*. Στις Κυκλάδες ιδιαίτερα, όπου η έλλειψη υδάτινων πόρων ευνόησε τη διάδοση του ανεμόμυλου, αυτός αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά στοιχεία του τοπίου, που από παλιά εντοπίζεται και καταγράφεται.

Ο ξύλινος μηχανισμός του ανεμόμυλου (εικ. 10) κατασκευαζόταν από ειδικευμένους μαραγκούς και εφαρμόζει έναν από τους πιο διαδεδομένους και παλαιούς μηχανισμούς μετάδοσης της κίνησης (τη ρόδα με τα δόντια και το τύμπανο), που αποκαλύπτει ταυτόχρονα και τα όρια των δυνατοτήτων του ξύλου: το σύστημα αυτό, που είχε πολλές απώλειες ενέργειας, αντικαταστάθηκε στις μηχανές της βιομηχανικής εποχής από τα κωνικά γρανάζια υπό γωνία (εικ. 11). Στις Κυκλάδες οι νερόμυλοι ήταν αναλογικά πολύ λιγότεροι (77 εν λειτουργία στο τέλος του 19ου αιώνα, έναντι 436 ανεμομύλων), ωστόσο η παρουσία τους δεν είναι αμελητέα. Στις περιοχές με επαρκή παροχή νερού διαμορφώνουν συστάδες, όπως στην Άνδρο (22 νερόμυλοι στα Διπόταμα), Νάξο, Κέα και Τήνο, υπάρχουν όμως και μεμονωμένοι στην Πάρο, Σέριφο και Αμοργό. Η εγκατάσταση ενός νερόμυλου προϋποθέτει σημαντικές επεμβάσεις στον χώρο, με την κατασκευή φραγμάτων (*νεροκράτες*), χτιστών αυλάκων και δεξαμενών για τη διοχέτευση του νερού και τη διαμόρφωση της υδατόπτωσης σε κάθε μύλο. Οι νερόμυλοι διακρίνονται σε δύο μεγάλες οικογένειες, με οριζόντια και με κάθετη ρόδα (φτερωτή)· οι πρώτοι απαιτούν πιο σύνθετο μηχανισμό· στην Ελλάδα επικρατούσαν οι δεύτεροι (εικ. 12), κάτι που διευκόλυνε όμως αργότερα, από το τέλος του 19ου αιώνα, τη διάδοση της (μεταλλικής) τουρμπίνας. Ο μύλος υπήρξε η πρώτη μηχανοκίνητη παραγωγική μονάδα: όλες οι φάσεις της εργασίας (τροφοδότηση με σιτάρι, διαδοχικές αλέσεις, καθαρισμός), διατεταγμένες κατά την κατακόρυφη έννοια, από πάνω προς τα κάτω, είχαν εκμηχανιστεί από το τέλος του 18ου αιώνα.

Υδραυλική κίνηση, με φτερωτή και ανάλογες εδαφικές διαμορφώσεις, χρησιμοποιούσαν και τα λιοτρίβια, ιδίως για την περιστροφή του ζεύγους με τις πέτρες μέσα στη *λίμπα* (εικ. 13). Στις περισσότερες περιπτώσεις όμως, ο μηχανισμός αυτός περιστρεφόταν με ζώα, ενώ ένα άλλο βασικό εργαλείο των εγκαταστάσεων αυτών, το ελαιοπιεστήριο, παρόμοιο με το σταφυλοπιεστήριο, ήταν συνήθως χειροκίνητο (ο βασικός μηχανισμός είναι και στις δύο περιπτώσεις ένας ατέρμων κοχλίας). Οι παραγωγικές μονάδες αυτού του τύπου, ακριβώς επειδή ήταν ήδη αυτοτελείς

εγκαταστάσεις με σημαντικό, για τα μέτρα της εποχής, εξοπλισμό, προσαρμόστηκαν πιο εύκολα και άμεσα στη βιομηχανική εποχή, από ό,τι οι οικιακές βιοτεχνίες. Στην πρώτη περίπτωση, αρκούσε η αντικατάσταση του υδραυλικού κινητήρα με μια ατμομηχανή, όταν μάλιστα η παλαιά εγκατάσταση ήταν σημαντικών διαστάσεων. Υπάρχει στην Άνδρο ένα παράδειγμα τέτοιας προσαρμογής ενός νερόμυλου, που χρησιμοποιούσε εναλλακτικά και την ατμοκίνηση από τη δεκαετία του 1880 και έπειτα (εικ. 14). Στη δεύτερη περίπτωση, έπρεπε να ανατραπεί ολόκληρο το σύστημα της παραγωγής, να βγούν οι γυναίκες από τα σπίτια στην αγορά εργασίας και να δημιουργηθούν εκ του μηδενός νέες εγκαταστάσεις.

Από τον τομέα των **μετάλλων**, τομέα κομβικής σημασίας αφού προμήθευε τους υπόλοιπους με μέσα παραγωγής, είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα ήταν ευρύτερα διαδεδομένη η κατεργασία του χαλκού και λιγότερο του σιδήρου. Ειδικότερα για τις Κυκλάδες, οι γνώσεις μας για την ύπαρξη μόνιμων εργαστηρίων στον τομέα του σιδήρου είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Ένα τέτοιο εργαστήριο, που έχει εντοπιστεί στον Πύργο της Τήνου, είναι πολύ πρόσφατο (1905) και συνδέεται, όπως και τα άλλα που υπήρχαν στο νησί (στα Ιστέρνια, Ξινάρα, Χώρα κ.λπ.), με την ανάπτυξη της μαρμαροτεχνίας. Είναι μάλλον εύλογο να υποθέσουμε ότι, αν υπήρχαν εργαστήρια μικροεπισκευών στους κεντρικούς οικισμούς των μεγαλύτερων νησιών, το νησιωτικό σύμπλεγμα στο σύνολό του πρέπει μάλλον να εξυπηρετείτο κατά κύριο λόγο από τις προσιτές πόλεις της ανατολικής Μεσογείου (Σμύρνη, Θεσσαλονίκη κ.λπ.). Ο σίδηρος, την προβιομηχανική εποχή, ήταν μάλλον σπάνιο είδος στις ελληνικές χώρες.

Το εργαστήριο του Πύργου της Τήνου, που μελέτησε η εθνολόγος Χρυσούλα Καπιολδάση Σωτηροπούλου, μας προσφέρει μια καλή εικόνα του βασικού εξοπλισμού των εγκαταστάσεων αυτού του τύπου (εικ. 15). Κεντρικό στοιχείο είναι εδώ το χτιστό καμίνι (για την πυράκτωση του μετάλλου) με το φυσερό (φυσούνα, μηχανισμό εμφύσησης αέρα στην κάμινο για να βοηθηθεί η καύση και να ανέβει η θερμοκρασία), που κινείται με το χέρι. Αυτός είναι ο πρώτος μηχανισμός που υποδέχτηκε τη μηχανική κίνηση στα σιδηρουργεία –υδροκίνηση στα σημαντικότερα σιδηρουργεία της προβιομηχανικής Ευρώπης, και έπειτα κίνηση με ατμομηχανή στη βιομηχανική εποχή. Υπάρχει ακόμη το αμόνι για τη σφυρηλασία, μερικά εργαλεία στερεωμένα σε πάγκο (μέγγενη, ακονιστήρι κ.λπ.) και από 'κεί και πέρα μια σειρά εργαλεία χειρός (σφυριά, κοπίδια, ζουμπάδες, τσιμπήδες κλπ.). Πρέπει να τονιστεί ότι στον τομέα της κατεργασίας των μετάλλων (αλλά και του ξύλου) ήταν σε χρήση στην Ευρώπη, πολύ πριν από τη βιομηχανική επανάσταση, μια σειρά από μηχανήματα, ποδοκίνητα, χειροκίνητα ή και μηχανοκίνητα, τα οποία είναι επίσης εξαιρετικά

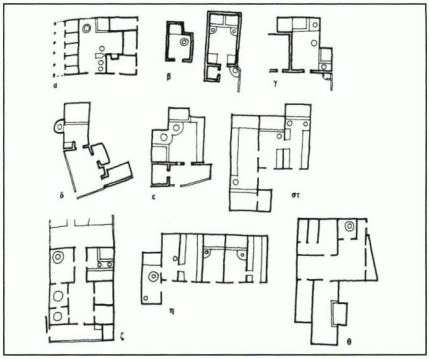

Εικ. 8 Κάναβες της Σαντορίνης, αυτοτελείς ή με σπίτια (Δ. Φιλιππίδης, Κάναβες και ρακιδιά στη Σαντορίνη, *Ιστορία του ελληνικού κρασιού*, ΠΤΙ-ΕΤΒΑ, Αθήνα 1992, 75)

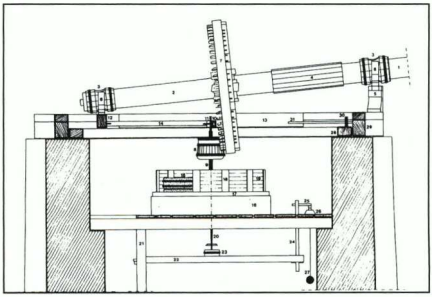

Εικ. 10 Τομή στον ξύλινο μηχανισμό του ανεμόμυλου (Ζ. Βάος - Στ. Νομικός, *Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες*, Αθήνα 1993, 193)

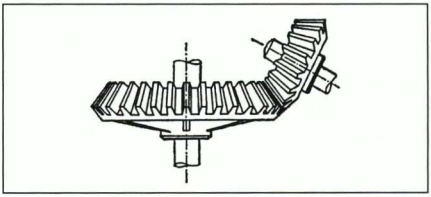

Εικ. 11 Σιδερένια κωνικά γρανάζια υπό γωνία (M. Daumas, *Histoire Générale des Techniques* 3, 1968, 97)

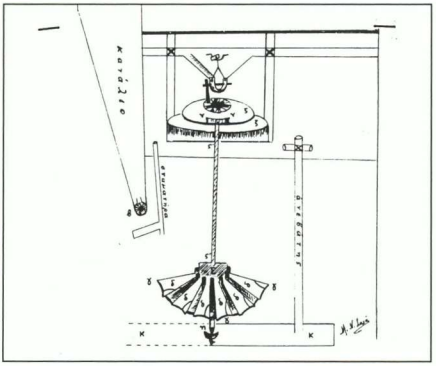

Εικ. 12 Σχηματική τομή σε νερόμυλο της Νάξου, με οριζόντια φτερωτή (Μ.Ν. Σαχά, Οι νερόμυλοι της Κωμιακής Νάξου, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 8,1969-1970, 642)

Εικ. 14 Ο νερόμυλος του Εμπειρίκου στην Ανδρο, με τη σιδερένια κατακόρυφη φτερωτή, που λειτουργούσε εναλλακτικά και με ατμομηχανή τοποθετημένη στο παρακείμενο κτίσμα (Χ. Αγριαντώνη, Ο ατμόμυλος του Εμπειρίκου στην Ανδρο, *Τεχνολογία* 3, 1989, 22)

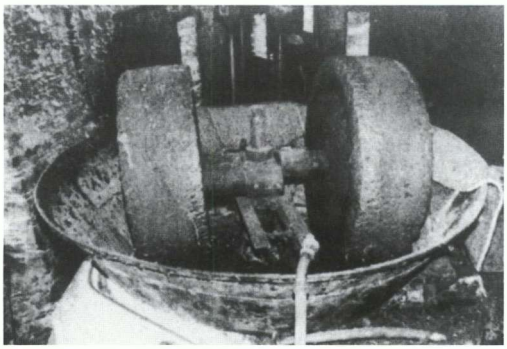

Εικ. 13 Λίμπα ελαιοτριβείου στη Σάμο, με πέτρινους κυλίνδρους. Ο μηχανισμός περιστρέφεται με ζώα (Α. Οικονόμου, Ν. Δημητρίου Λαογραφικά της Σάμου, *Τεχνολογία* 3,1989, 42)

Εικ. 15 Εσωτερικό σιδηρουργείο στον Πύργο Τήνου (Χ. Καπολδάση-Σωτηροπούλου, Η σιδηρουργία στην Ελλάδα. Το παράδειγμα του Πύργου Τήνου, *Εθνογραφικά* 6, 1989, 123)

αμφίβολο ότι ήταν γνωστά στις ελληνικές περιοχές. Το πιο χαρακτηριστικό από αυτά, πραγματικό *εργαστήριο* τεχνικών εφευρέσεων και μήτρα πλήθους μηχανισμών που εφαρμόστηκαν έπειτα σε πολλά νεώτερα μηχανήματα, είναι ο τόρνος.

Στις ελληνικές περιοχές το μικρό φορητό εργαλείο ήταν συντριπτικά κυρίαρχο. Σε μερικούς κλάδους μάλιστα, ακόμη και ογκωδέστερες κατασκευές στον χώρο, δεν ήταν μόνιμες- και αυτό ισχύει ακόμη και για την κατεργασία του σιδήρου, όπου, στην ηπειρωτική Ελλάδα τουλάχιστον, είναι γνωστό ότι αποτελούσε τεχνική εξειδίκευση περιπλανώμενων γύφτων, που συχνά έστηναν πρόχειρα καμίνια. Εγκαταστάσεις όπως οι *ασβεστοκάμινοι*, τα καμίνια για την παραγωγή *ξυλοκάρβουνου*, τα καμίνια των *κεραμουργών* κ.λπ., ήταν συχνά εφήμερες και ανήκουν στον κόσμο των πλανόδιων τεχνιτών. Στο χωριό Μέλανες της Νάξου, όπου οι κάτοικοι ειδικεύονταν στην παραγωγή ασβέστη, οι ασβεστοκάμινοι χτίζονταν με πέτρα που ψηνόταν μαζί με τις πέτρες στο εσωτερικό της καμίνου, κι έτσι τα ίχνη που μένουν είναι συνήθως μόνο τα ορύγματα στο έδαφος (εικ. 16). Κάθε κάμινος πάντως επέφερε σημαντική αλλοίωση στο τοπίο, λόγω της αποψίλωσης των γύρω δασών, το ξύλο των οποίων χρησιμοποιόταν ως καύσιμο. Η θέση της καμίνου θα πρέπει πάντα να συσχετίζεται με την εγγύτητα του κατάλληλου υλικού- αργιλώδους χώματος για την κεραμουργία, ασβεστολίθων για τις ασβεστοκαμίνους κλπ.- καθώς και του καυσίμου (ξύλο).

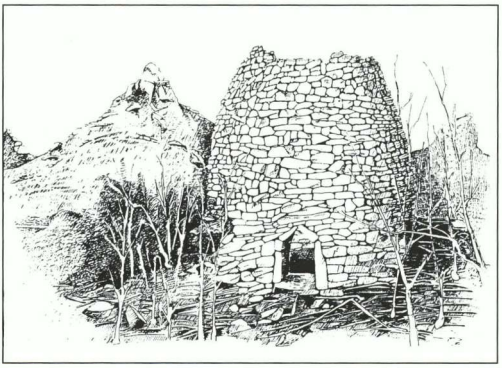

Εικ. 16 Σχέδιο ερειπωμένης ασβεστοκαμίνου στη Νάξο (*Ναξιακά* 34, Οκτ.-Δεκ. 1992, εικόνα εξωφύλλου)

Η **ναυπηγική** είναι ένας άλλος τομέας που συνδυάζει μόνιμες εγκαταστάσεις και κινητικότητα των ανθρώπων. Στον χώρο των Κυκλάδων δεν υπήρχαν οργανωμένα (μόνιμα) ναυπηγεία πριν από τον 19ο αιώνα. Είναι γνωστό ότι κατά την οθωμανική περίοδο, τέτοια ναυπηγεία ήταν συγκεντρωμένα στην Προποντίδα, στη Μαύρη Θάλασσα, στις μικρασιατικές ακτές και σε ορισμένα μεγάλα νησιά του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου (Μυτιλήνη, Λήμνος, Ρόδος), ενώ ευκαιριακές ναυπηγήσεις γίνονταν σε παραθαλάσσια σημεία που γειτόνευαν με δασικές εκτάσεις (ακτές της Εύβοιας, της Πελοποννήσου κλπ.). Συστηματικότερα ναυπηγεία δημιουργήθηκαν στα νησιά του Αιγαίου από το τέλος του 18ου αιώνα, όταν άρχισε η εντυπωσιακή ανάπτυξη του ελληνόκτητου στόλου, και κυρίως στην Ύδρα, τις Σπέτσες και τα Ψαρά. Σε μικρότερη κλίμακα, ναυπηγήσεις πλοίων γίνονταν στην Άνδρο και τη Σαντορίνη τον 19ο αιώνα. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι οι ναυπηγοί, ειδικευμένοι τεχνίτες, μετακινούνταν και ναυπηγούσαν πλοία σε πολλά σημεία. Με τη δημιουργία της Ερμούπολης, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, εγκαινιάστηκε το σημαντικότερο ναυπηγικό κέντρο της Ελλάδας τον 19ο αιώνα, που δημιούργησαν οι καλύτεροι καραβομαραγκοί από τη Χίο και τα Ψαρά.

Το σημαντικότερο στοιχείο της υποδομής των μονιμότερων ναυπηγείων είναι η ξύλινη σχάρα με τα *βάζια* για την καθέλκυση των πλοίων. Τέτοιες κατασκευές υπάρχουν στην Ερμούπολη, και στο καρνάγιο δίπλα στο Νεώριο, και στον λεγόμενο *ταρσανά* (δίπλα στο εργοστάσιο του Καρέλλα). Και τα δύο αυτά σημεία αποτελούν μεταγενέστερες εγκαταστάσεις, αφού ο αρχικός χώρος των ναυπηγήσεων ήταν όλη η δυτική πλευρά του σημερινού λιμανιού (εκεί που προσαράζουν σήμερα τα πλοία, πριν από το Νεώριο). Η μετατόπιση επιβλήθηκε από την ανάπτυξη της πόλης, μετά το 1860, αλλά και από την παρακμή της παραδοσιακής ξυλοναυπηγικής. Στην περίοδο άνθισής του, το ναυπηγείο της Ερμούπολης έβγαζε πάνω από 70 πλοία τον χρόνο

και απασχολούσε 1.000- 2.000 ανθρώπους. Στην Ερμούπολη επίσης πρωτοεφαρμόστηκε, σε ελληνικό έδαφος, μια σημαντική καινοτομία που εισήγαγαν στη ναυπηγική οι Χιώτες καραβομαραγκοί από το τέλος του 18ου αιώνα, η χρήση δηλαδή της *σάλας*: πρόκειται για ένα ξύλινο δάπεδο, συνήθως στεγασμένο, όπου σχεδιάζονταν τα χνάρια των στραβόξυλων του πλοίου, ώστε να είναι δυνατή η τυποποιημένη αναπαραγωγή τους. Μια τέτοια *σάλα*, μεταγενέστερη βέβαια, σώζεται επίσης στον χώρο του σημερινού ταρσανά της Ερμούπολης.

Έχει σημασία να τονιστεί ότι ακόμη και σε έναν τομέα που αφορούσε μεγάλα και σύνθετα, για την προβιομηχανική εποχή, τεχνικά έργα όπως είναι η κατασκευή ενός καραβιού, τα βασικά εργαλεία ήταν εργαλεία χειρός και οι τεχνικές, χειρωνακτικές: το πριόνι (εικ. 17), το σφυρί (εικ. 18), η πλάνη και τα άλλα εργαλεία της ξυλουργικής. Οι τεχνικές αυτές παρέμειναν ουσιαστικά αναλλοίωτες μέχρι σήμερα στη ναυπήγηση των ξύλινων πλοίων, ενσωματώνοντας ωστόσο ορισμένες τεχνικές ή εργαλεία της βιομηχανικής εποχής: μηχανές για την ανέλκυση των πλοίων προς επισκευή (που γινόταν με ζώα στην προηγούμενη φάση), μηχανικά πριόνια κ.λπ.

Εικ. 17 Το πριόνι με πλαίσιο της ναυπηγικής σε λειτουργία. Φωτογραφία από τη Σάμο, (ΥΠΠΟ - ΕΙΕ, *Ναυπηγική και πλοία της Ανατολικής Μεσογείου και Μαύρης Θάλασσας κατά τον 18ο και 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995, 58

Εικ. 18 Κάρφωμα πετσώματος με το σφυρί (ΥΠΠΟ - ΕΙΕ, *Ναυπηγική και πλοία της Ανατολικής Μεσογείου και Μαύρης Θάλασσας κατά τον 18ο και 19ο αιώνα*, Αθήνα 1995, 71)

Η σημερινή μορφολογία της ξυλοναυπηγικής εικονογραφεί παραστατικά τον τρόπο διείσδυσης (σταδιακά και αποσπασματικά) των νέων τεχνικών συστημάτων στους παραδοσιακούς τομείς της παραγωγής. Στους περισσότερους τομείς, η διαδικασία αυτή διήρκεσε όλο τον 19ο αιώνα και παραπέρα· μόνον η βαμβακουργία διέθετε, ήδη από τα μέσα του αιώνα αυτού, ένα πλήρες και ενοποιημένο μηχανικό σύστημα που κάλυπτε όλες τις φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας (από τον εκκοκισμό του βαμβακιού ώς την ύφανση).

Η σύντομη αυτή περιήγηση στον κόσμο της προβιομηχανικής παραγωγής θα κλείσει με μερικές μνείες στους εποχικά μετακινούμενους τεχνίτες και τα επαγγέλματά τους. Ειπώθηκε ήδη ότι τα υλικά ίχνη των δραστηριοτήτων αυτών στον χώρο θα αναζητηθούν σε άλλα σημεία από εκείνα της καταγωγής των τεχνιτών, αφού πρόκειται για τις κατεξοχήν δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται από απουσία μόνιμων εγκαταστάσεων, δραστηριότητες που αφήνουν συνήθως τα ίχνη τους (τα προϊόντα τους) στους τόπους μετακίνησης.

Ο ευρύτερος τομέας στον οποίο ανήκουν τα περισσότερα επαγγέλματα των μετακινούμενων τεχνιτών είναι φυσικά η **οικοδομική**. Είναι γνωστό ότι από τον 18ο αιώνα κυρίως, όταν άρχισε να πυκνώνει σημαντικά το φαινόμενο των μονοτεχνικών χωριών που εξειδικεύονταν σε ένα επάγγελμα, οι κομπανίες των μαστόρων μετακινούνταν σε όλη τη Βαλκανική. Από τις Κυκλάδες, τα νησιά που

ήταν κυρίως γνωστά για τους χτίστες τους ήταν η Άνδρος, η Ανάφη και η Σίφνος. Είναι γνωστό ότι η εγκατάσταση, αρχικά προσωρινή, χτιστών απο την Ανάφη, κατά την οικοδόμηση της Αθήνας στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, έδωσε το όνομά της σε μια συνοικία της πρωτεύουσας, τα Αναφιώτικα. Από την Άνδρο, και ιδιαίτερα από την περιοχή του Κορθίου, οι μαστόροι ταξίδευαν στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη τον 18ο αιώνα, ενώ τον 19ο αιώνα πήγαιναν κυρίως στην Ερμούπολη. Οι Τηνιακοί ήταν γνωστοί μαρμαροτεχνίτες και υπήρξαν οι δημιουργοί των περισσότερων ταφικών μνημείων της Ερμούπολης αλλά και της Αθήνας· γενικότερα, ήταν ειδικευμένοι λιθοξόοι και πήραν επίσης μέρος σε πλήθος οικοδομικά έργα της Ερμούπολης.

Σχετικός με την οικοδομική είναι και ο τομέας της **κεραμουργίας- αγγειοπλαστικής**. Στην τέχνη αυτή ειδικεύονταν κυρίως η Κύθνος και η Σίφνος. Τον 19ο αιώνα οι Συλλακιώτες από την Κύθνο μετανάστευαν εποχικά, τους καλοκαιρινούς μήνες, στην Αθήνα και τον Πειραιά. Κατασκεύαζαν πρόχειρους φούρνους στη δυτική πλευρά της οδού Πειραιώς (στα *Καμίνια*), όπου υπήρχε κατάλληλο χώμα, και τροφοδοτούσαν με τούβλα και κεραμίδια τις δύο πόλεις που ανοικοδομούνταν τότε με ραγδαίους ρυθμούς.

Οι αγγειοπλάστες της Σίφνου μετανάστευαν εποχικά τον 18ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία. Στις αρχές του 19ου αιώνα, τα εισοδήματα από την παραγωγή ειδών κεραμικής ήταν από τα σημαντικότερα του νησιού, αλλά το μεγαλύτερο τμήμα τους (το 97%) προερχόταν από την άσκηση του επαγγέλματος αυτού εκτός του νησιού (το βασικό εργαλείο του αγγειοπλάστη, ο πανάρχαιος τροχός, ήταν φορητό εργαλείο). Στα 1870, περίπου 300 άτομα έφευγαν από το νησί κάθε άνοιξη, για να επιστρέψουν το φθινόπωρο.

Μετακινούμενοι τεχνίτες ήταν και οι βαρελάδες (βουτσάδες) από τη Σαντορίνη, την Ίο και την Πάρο. Με τη μεγάλη ανάπτυξη της οινοπαραγωγής στη Σαντορίνη τον 19ο αιώνα, δημιουργήθηκαν και μονιμότερα βαρελάδικα στα σημεία φόρτωσης του κρασιού (Αμμούδι, Αρμένη, Φυρά, Γιαλό και Αθηνιό).

Στην ευρύτερη αυτή κατηγορία των μετακινούμενων επαγγελματιών θα εντάξουμε και τους *ναυτικούς*, την κατεξοχήν ειδικότητα των Κυκλαδιτών. Και εδώ όμως, η προσεκτικότερη έρευνα θα εντοπίσει το φαινόμενο σε συγκεκριμένα χωριά. Στην Άνδρο για παράδειγμα, οι ναυτικοί προέρχονταν από τα χωριά Στενιές και Αψηλό. Στη Σαντορίνη, ήταν ιδίως οι Επανωμερίτες. Σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρχαν και επιμέρους εξειδικεύσεις: στην Κίμωλο και ιδίως στη Μήλο, οι κάτοικοι ήταν από παλιά ειδικευμένοι πιλότοι: τους έπαιρναν τα διερχόμενα πλοία για να τα οδηγήσουν στις δύσκολες θάλασσες και τα περάσματα του Αιγαίου.

Τέλος, μια άλλη γνωστή ειδίκευση ορισμένων νησιών αφορά τις γυναίκες: πρόκειται για τις *υπηρέτριες* και *τροφούς* που πήγαιναν από την Άνδρο, τη Σέριφο, τη Σύρο και την Τήνο στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, ή από τη Φολέγανδρο κυρίως στην Αίγυπτο, και αργότερα από όλα αυτά τα νησιά στην Ερμούπολη και την Αθήνα. Μέσα από αυτό τον δρόμο μετείχαν και οι γυναίκες στην κινητικότητα που χαρακτηρίζει τον κυκλαδίτικο πληθυσμό τον 19ο αιώνα και που άρχισε να μεταλλάσσει τις παραγωγικές δομές και το τοπίο των νησιών.

Από μακροσκοπική άποψη, αυτή η κατηγορία των παραγωγών επηρεάζει με καθοριστικό και διαρκέστερο τρόπο το τοπίο στην ευρεία του έννοια, χάρη στην ίδια τη μετακίνηση, η οποία από παλινδρομική και εποχική που ήταν στην προβιομηχανική εποχή, έγινε σιγά σιγά μόνιμη, από τον 19ο αιώνα και έπειτα. Οι μετακινούμενοι τεχνίτες του αγροτικού χώρου ήταν εκείνοι που κατά κύριο λόγο αποτέλεσαν τους πυρήνες των μεταναστών, οι οποίοι δημιούργησαν τις νέες πόλεις του ελληνικού κράτους (όπως και άλλων κρατών, ιδιαίτερα των Μεσογειακών) τον 19ο αιώνα (Αθήνα, Πειραιάς, Ερμούπολη, Πάτρα κλπ.). Οι πιο στέρεα προσδεδεμένοι στη γη αμιγώς γεωργικοί πληθυσμοί μετακινήθηκαν μαζικά πολύ αργότερα, και στην περίπτωση της Ελλάδας, ουσιαστικά μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Μέσα από αυτές τις μετακινήσεις-μεταναστεύσεις ομάδων τεχνιτών από την ύπαιθρο τον 19ο αιώνα άλλαξε σιγά σιγά η κατανομή του πληθυσμού στον χώρο και δημιουργήθηκαν τα νέα και σημαντικά αστικά κέντρα, που αποτέλεσαν τις πρώτες εστίες του βιομηχανικού πολιτισμού στη χώρα μας.

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ: ΕΝΑ ΟΡΟΣΗΜΟ

Παρά τη μακρόχρονη περίοδο κυοφορίας της, η *βιομηχανική επανάσταση* ως έννοια παραμένει, όπως είπαμε, σε ισχύ για να χαρακτηρίσει μια εποχή, γύρω στα 1760-1780 χονδρικά, κατά την οποία εμφανίστηκαν και διαδόθηκαν με μεγάλη ταχύτητα, αρχικά στην Αγγλία, μια σειρά από αλλαγές στη δευτερογενή παραγωγή, και ειδικότερα μια σειρά από τεχνικές καινοτομίες, που ανέτρεψαν το παλαιό τεχνικό σύστημα, αναμόρφωσαν συνολικά τον τρόπο παραγωγής και προκάλεσαν μεγάλης κλίμακας κοινωνικές αλλαγές. Η εποχή εκείνη θεωρείται αφετηρία μιας διαδικασίας, της διαδικασίας εκβιομηχάνισης, που επεκτάθηκε σαν *κηλίδα λαδιού* σε όλο τον κόσμο και που συνεχίζεται ακόμη. Σε σχέση με τις επιπτώσεις στο τοπίο, οι σημαντικότερες αλλαγές που πρέπει να υπογραμμιστούν εδώ είναι:

- η εμφάνιση και καθιέρωση του εργοστασιακού συστήματος παραγωγής, μέσω της εκμηχάνισης
- η ανακατανομή του πληθυσμού στον χώρο, χάρη στη διόγκωση των πόλεων, μέσω του μηχανισμού συγκέντρωσης των οικονομικών λειτουργιών (παραγωγικές - εμπορικές - τραπεζικές)
- η εξουδετέρωση των αποστάσεων, η ταχύτερη και πυκνότερη επικοινωνία των ανθρώπων χάρη στα νέα μεταφορικά μέσα
- και η αλλαγή κλίμακας στην εκμετάλλευση του πλούτου της γης, που έγινε δυνατή χάρη σε όλους τους προηγούμενους παράγοντες.

Τόσο στο επίπεδο του πλανήτη όσο και στο εσωτερικό επιμέρους περιοχών ή χωρών, η διαδικασία εκβιομηχάνισης δεν υπήρξε ομοιόμορφη. Αντίθετα προκάλεσε οξύτατα φαινόμενα πολώσεων και διαφοροποιήσεων. Η γεωμετρική πρόοδος της συσσώρευσης και η συγκεντρωτική τάση αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά της βιομηχανικής οικονομίας που οδηγούν σε υπερσυγκέντρωση ανθρώπινων και υλικών πόρων σε ορισμένα σημεία με παράλληλη απογύμνωση κάποιων άλλων (το φαινόμενο έχει βέβαια και τις αντίστοιχες κοινωνικές όψεις του). Ταυτόχρονα, η αδιάκοπη πλέον εξέλιξη της τεχνολογίας προκαλεί συνεχείς αναδιατάξεις του παραγωγικού δυναμικού, αναδεικνύοντας νέους πόλους έλξης και αχρηστεύοντας παλαιότερους· τα ανθρακωρυχεία εγκαταλείπονταν καθώς αναδύονταν οι ζώνες με τα κοιτάσματα πετρελαίου, τα μεγάλα λιμάνια του βαμβακιού ερήμωναν καθώς επικρατούσαν οι τεχνητές ίνες, και το Ντητρόϊτ της αυτοκινητοβιομηχανίας καταστρέφεται την ώρα που ανθίζει η Σίλικον Βάλεϋ της πληροφορικής. Στις μέρες μας ειδικότερα, η ραγδαία διείσδυση της αυτοματοποίησης στην παραγωγή αχρήστευσε πλήθος παλαιότερα βιομηχανικά κέντρα· το βιομηχανικό παρελθόν είναι ένας *σωρός από παλιοσίδερα*, λέγεται σήμερα, και είναι ακριβώς αυτή η αίσθηση ενός κόσμου που αλλάζει με γρήγορους ρυθμούς που γέννησε τον κλάδο της βιομηχανικής αρχαιολογίας.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να τοποθετηθεί και η εκβιομηχάνιση της Ελλάδας: είναι μια διαδικασία στην οποία η χώρα μας πέρασε με τους δικούς της ρυθμούς και τρόπους και η οποία προκάλεσε νέες διαφοροποιήσεις, ανισότητες και πολώσεις στο εσωτερικό της. Η ανάπτυξη ενός σημαντικού, για τα μέτρα της εποχής, αστικού οικισμού σε ένα βραχώδες νησί όπως η Σύρος και η εξέλιξη αυτού του οικισμού σε βιομηχανική πόλη αποτελεί μία από τις εκδηλώσεις των πολωτικών φαινομένων της βιομηχανικής εποχής στις Κυκλάδες.

ΤΑ ΘΕΜΕΛΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΤΩΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΩΝ ΤΕΧΝΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

Το τεχνικό σύστημα στο οποίο εδράζεται η βιομηχανική παραγωγή στην πρώτη φάση έχει ως βασικά στοιχεία του τον *ατμό* ως κύρια πηγή ενέργειας, τον *σίδηρο* ως υλικό κατασκευής των μέσων παραγωγής και τον *άνθρακα* ως καύσιμο, ενώ οι χειρωνακτικές τεχνικές δίνουν σταδιακά τη θέση τους στις μηχανικές τεχνικές. Η πρώτη αυτή φάση, στην οποία οι τομείς αιχμής ήταν η κλωστοϋφαντουργία και η σιδηρουργία, έφτασε

στο απόγειό της με την εξάπλωση του σιδηροδρόμου στα μέσα του 19ου αιώνα και εξάντλησε τις (τεχνικές) δυνατότητές της προς το τέλος του αιώνα αυτού. Στην επόμενη φάση, τα κύρια στοιχεία του νέου τεχνικού συστήματος ήταν ο *ηλεκτρισμός* ως πηγή ενέργειας, ο *χάλυβας* ως υλικό κατασκευής και το *πετρέλαιο* ως καύσιμο, ενώ ο τομέας αιχμής ήταν πλέον η χημική βιομηχανία, στην οποία εντάσσεται και η μεταλλουργία. Η εμφάνιση της πυρηνικής ενέργειας, των πλαστικών υλών, των κραμμάτων μετάλλων και κυρίως η προϊούσα αυτοματοποίηση της παραγωγής μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο σηματοδοτούν τις απαρχές ενός νέου τεχνικού συστήματος, στο οποίο οι άϋλες τεχνολογίες της πληροφορικής έχουν γίνει στις μέρες μας ο τομέας αιχμής.

Είναι αυτονόητο ότι η διαδοχή αυτή των τεχνικών συστημάτων δεν δημιούργησε απόλυτες και σαφείς τομές· επικαλύψεις και αλληλοδιεισδύσεις του παλιού με το νέο υπάρχουν σε κάθε φάση. Το ίδιο ισχύει εξάλλου γενικότερα για το παραγωγικό σύστημα: η βιομηχανική επανάσταση και ειδικότερα η εμφάνιση του εργοστασιακού συστήματος δεν εξαφάνισε δια μιας τους παλαιότερους τρόπους παραγωγής. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, η ίδια η αΰξηση των αναγκών που έφερε η εκβιομηχάνιση εντατικοποίησε την ανάπτυξη τομέων της παραδοσιακής βιοτεχνίας. Στην τεράστια διόγκωση των θαλάσσιων μεταφορών για παράδειγμα, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, ανταποκρίθηκε η ξυλοναυπηγική με τα παραδοσιακά της μέσα, γνωρίζοντας μια χωρίς προηγούμενο άνθιση, ώσπου τα ξύλινα πλοία εκτοπίστηκαν από τα χαλύβδινα ατμόπλοια στην επόμενη περίοδο.

Μια σύντομη αναδρομή στις θεμελιακές καινοτομίες που βρίσκονται στην καρδιά της βιομηχανικής επανάστασης μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση της δυναμικής που αποδέσμευσαν. Οι καινοτομίες αυτές αφορούν πρώτα και κύρια τον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας, και ειδικότερα της νηματουργίας του βαμβακιού. Αποτελεί υπόδειγμα του τρόπου διείσδυσης και καθιέρωσης κάθε καινοτομίας το γεγονός ότι οι πρώτες εφευρέσεις στον τομέα αυτόν προσαρμόστηκαν τόσο στο υπάρχον σύστημα της παραγωγής όσο και στις υπάρχουσες και γνωστές πηγές ενέργειας. Ήταν δηλαδή μικρές χειροκίνητες μηχανές που εγκαταστάθηκαν στα σπίτια, όπως η γνωστή jenny του James Hargreaves (1764, εικ. 19), οι οποίες αξιοποιούσαν τη λογική της βελτιωμένης ανέμης για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, τοποθετώντας απλώς περισσότερα από ένα αδράχτια (αρχικά 16, και σε βελτιωμένες εκδοχές μέχρι 100) σε κατάλληλο ξύλινο πλαίσιο. Το βήμα ωστόσο στην αΰξηση της παραγωγικότητας ήταν ήδη σημαντικό. Το επόμενο, και αποφασιστικότερο, βήμα ήταν η παρεμβολή στον μηχανισμό της νηματοποίησης ενός συστήματος κυλίνδρων (εικ. 20), μια εφεύρεση του

Εικ. 19 Η jenny του James Hargreaves, η πρώτη χειροκίνητη μηχανή νηματουργίας, 1764, (Ch. Aspin, *The cotton industry*, Shire Album 63, 9)

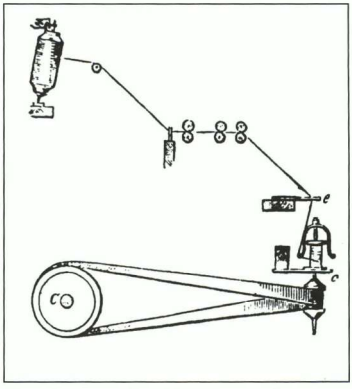

Εικ. 20 Σχηματική παράσταση της εφεύρεσης του Richard Arkwright: παρεμβολή τριών ζευγών κυλίνδρων για το τράβηγμα του νήματος (Ch. Aspin, *The cotton industry*, Shire Album 63, 9)

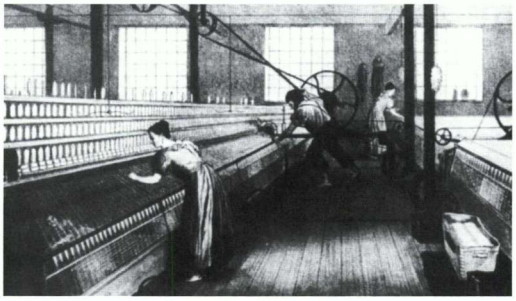

Εικ. 21 Ο παλαιότερος τύπος εργοστασίου νηματουργίας. Η μηχανική κίνηση μεταδίδεται με τους ιμάντες και τροχαλίες, αλλά χρησιμοποιείται ακόμη και η μυϊκή δύναμη του ανδρα στο βάθος της εικόνας. Ενα παιδί μαζεύει τα ξέφτια κάτω από τον πάγκο 3. Chris Aspin, (Ch. Aspin, *The cotton industry*, Shire Album 63, 14)

Εικ. 22 Μηχανικό υφαντουργείο στην Αγγλία, αρχές 20ου αι. (Ch. Aspin, *The cotton industry*, Shire Album 63, 21)

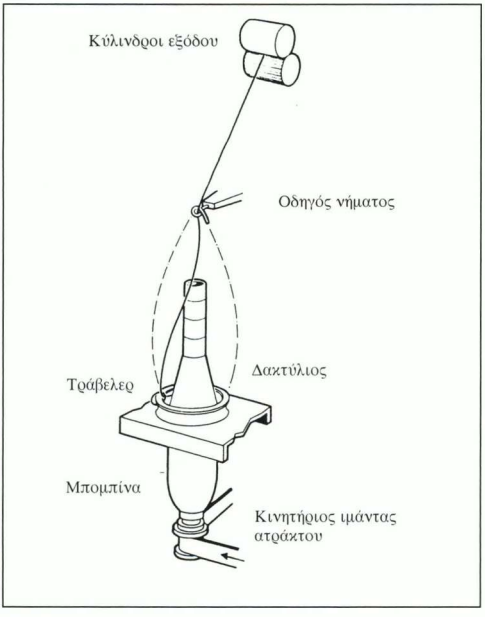

Εικ. 23 Ο μηχανισμός της δακτυλιοφόρου κλώστριας (ring spinning), (Ch. Aspin, *The cotton industry*, Shire Album 63, 15)

Richard Arkwright (1769), που με τη διαφοροποιημένη ταχύτητα περιστροφής τους εξασφάλιζαν το τράβηγμα της ίνας, ενοποιώντας έτσι τη διαδικασία τράβηγμα- στρίψιμο- τύλιγμα, που σε όλα τα προηγούμενα συστήματα ήταν ασυνεχής. Αυτό ήταν το πρώτο μηχάνημα στο οποίο μπορούσε να εφαρμοστεί μηχανική κινητήρια δύναμη, αφού όλη η εργασία ήταν πλέον συνεχής και είχε αποδεσμευτεί από το χέρι της εργάτριας. Την αρχική σύνδεση του μηχανήματος αυτού με υδραυλικό κινητήρα (το πρώτο υδροκίνητο εργοστάσιο νηματουργίας εγκαταστάθηκε στο Cromford, Derbyshire της Αγγλίας το 1771), ακολούθησε η σύνδεσή του με την ατμομηχανή, η συνεχής διόγκωση και τελειοποίησή του και η συγκέντρωση όλο και περισσότερων μηχανημάτων σε ενιαίο χώρο με κοινή κινητήρια δύναμη (εικ. 21): έτσι γεννήθηκε το εργοστασιακό σύστημα της παραγωγής, και μαζί του τα χαρακτηριστικά μακρόστενα κτίρια με τις καμινάδες που σφράγισαν το βιομηχανικό τοπίο. Από τις αρχικές αυτές εφευρέσεις προέκυψαν δύο διαφορετικές οικογένειες νηματουργικών μηχανημάτων (συνεχούς και ασυνεχούς νηματοποίησης). Στα μέσα του 19ου αιώνα, με την ολοκλήρωση της (καθυστερημένης και επίσης σταδιακής) εκμηχάνισης του αργαλειού (εικ. 22),

αλλά και των προπαρασκευαστικών σταδίων επεξεργασίας του βαμβακιού, η βαμβακουργία ήταν ο πρώτος ολοκληρωμένος βιομηχανικός τομέας της παραγωγής. Από τότε, η μόνη σημαντική τεχνική αλλαγή που επήλθε στη νηματουργία (φυσικά πριν από τη σημερινή πλήρη αυτοματοποίηση) ήταν η υιοθέτηση των δακτυλιοφόρων κλωστριών (ring spinning, αμερικανικής προέλευσης) τον μεσοπόλεμο (εικ. 23).

Η εφεύρεση- κλειδί για την καθιέρωση και ανάπτυξη του εργοστασιακού συστήματος ήταν βέβαια η ατμομηχανή. Η σημαντική αυτή δημιουργία του James Watt (1769) είχε έναν αξιόλογο και μακρινό πρόγονο, τη μηχανή ατμοσφαιρικής πίεσης του Thomas Newcomen (1701, εικ. 24), στην οποία υπήρχαν ήδη όλα τα βασικά στοιχεία της ατμομηχανής: ο ατμός παραγόταν σε εστία θέρμανσης νερού, διοχετευόταν στον όρθιο κύλινδρο και ωθούσε προς τα πάνω το έμβολό του (πιστόνι), το οποίο κινούσε με τη σειρά του μια οριζόντια δοκό, συνδεδεμένη στο άλλο άκρο της με αντλία: η μηχανή αυτή χρησιμοποιήθηκε όλο τον 18ο αιώνα σε μεταλλεία για την άντληση νερού. Ας σημειωθεί εδώ ότι τα μεταλλεία, εξαιτίας της ιδιαίτερα επίπονης εργασίας που απαιτούσε η εξόρυξη και μεταφορά βαρέων υλικών, υπήρξαν χώρος όπου εκκολάφθηκαν πλήθος σημαντικές εφευρέσεις (μεταξύ άλλων και το σύστημα μετακίνησης οχημάτων πάνω σε τροχιές, πρόγονος του σιδηροδρόμου). Στη μηχανή του Newcomen, για να γίνει η αντίστροφη κίνηση έπρεπε να ψύχεται ο ατμός με νερό που εκτοξευόταν στο εξωτερικό του κυλίνδρου, οπότε το έμβολο έπεφτε στην αρχική θέση με το βάρος του. Η επαναστατική αλλαγή που επέφερε ο Watt στο σύστημα αυτό ήταν η προσθήκη ενός χωριστού δοχείου για την ψύξη του ατμού (συμπυκνωτής) και ενός δεύτερου περιβλήματος στον κύλινδρο που επέτρεπε να διοχετεύεται ο ατμός και από την άλλη μεριά του εμβόλου (εικ. 25). Το σύστημα έγινε έτσι αυτοτροφοδοτούμενο και αξιοποιούσε την ενέργεια του ατμού σε όλο τον κύκλο της παλινδρομικής κίνησης του εμβόλου,

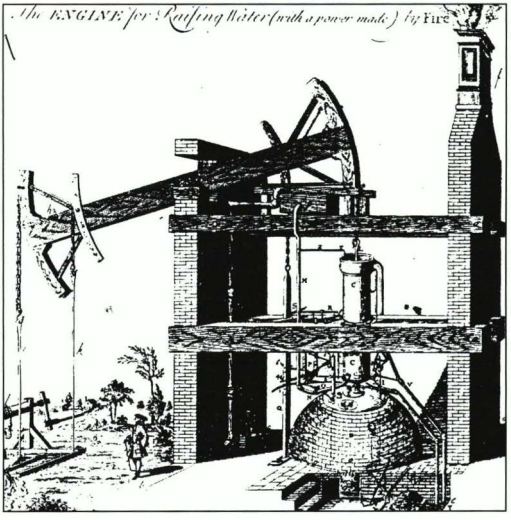

Εικ. 24 Η μηχανή ατμοσφαιρικής πίεσης του Thomas Newcomen σε χαλκογραφία του 1717 (R. J. Law, *The steam engine*, The Science Museum 1965, 9)

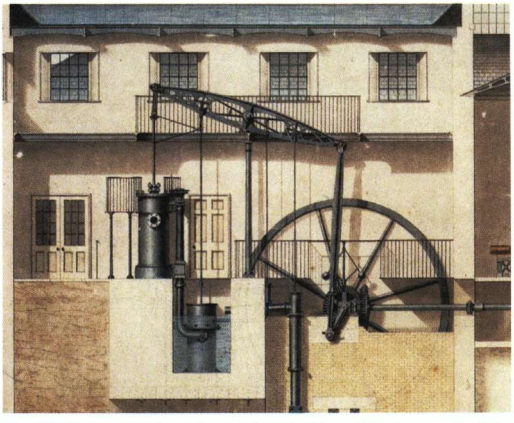

Εικ. 25 Η ατμομηχανή του James Watt (R. J. Law, *The steam engine*, The Science Museum 1965, εικόνα εξωφύλλου)

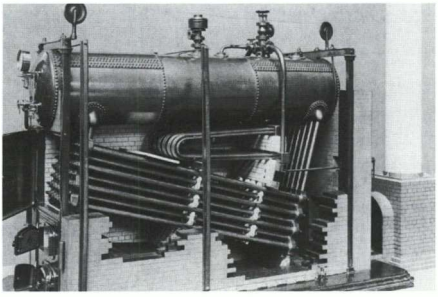

Εικ. 26 Οριζόντια ατμομηχανή τύπου Corliss (μακέτα του Science Museum), (R. J. Law, *The steam engine*, The Science Museum 1965, 22)

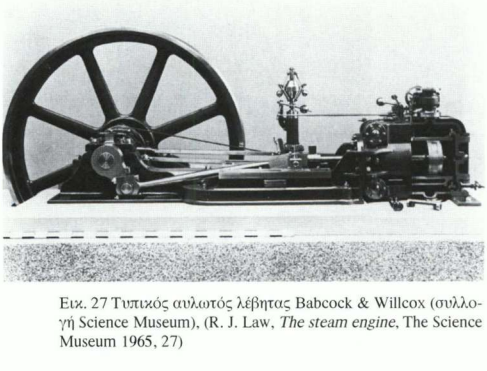

Εικ. 27 Τυπικός αυλωτός λέβητας Babcock & Willcox (συλλογή Science Museum), (R. J. Law, *The steam engine*, The Science Museum 1965, 27)

αποφεύγοντας τις μεγάλες απώλειες ενέργειας που παρουσίαζε η μηχανή του Newcomen. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Μπούλτον και Βάτ που ανέλαβαν την εκμετάλλευση της ατμομηχανής πρότειναν στους αγοραστές ως τρόπο αμοιβής τους ποσοστό επί της αξίας των καυσίμων που εξοικονομούσαν.

Η ατμομηχανή του Watt αναπαράγει, όπως φαίνεται στις εικόνες, τη μορφολογία της μηχανής του Newcomen, με την κατακόρυφη διάταξη και την οριζόντια ταλαντευόμενη δοκό. Στις επόμενες δεκαετίες η ατμομηχανή βελτιωνόταν σταδιακά και η μορφή της άλλαζε, αξιοποιώντας τις τελειοποιήσεις στην κατεργασία του σιδήρου και τις νέες λύσεις που έδινε συνεχώς ο τομέας των μηχανοκατασκευών στα συστήματα μετάδοσης της κίνησης. Ο τύπος που επικράτησε από τα μέσα του 19ου αιώνα, και που απαντάται με μεγαλύτερη συχνότητα και στα ελληνικά εργοστάσια, ήταν η οριζόντια ατμομηχανή (εικ. 26), μια διάταξη την οποία ευνόησε σημαντικά η τελειοποίηση του συστήματος διωστήρας- στρόφαλος (μπιέλα- μανιβέλα), που εφαρμόστηκε μαζικά στον σιδηρόδρομο. Οι ατμομηχανές απέκτησαν δύο και τρεις κυλίνδρους, η πίεση του ατμού αυξήθηκε, η κατανάλωση καυσίμων ανά μονάδα έργου μειώθηκε (σε αναλογίες 4 προς 1 μεταξύ 1800 και 1870). Ανάλογες βελτιώσεις έγιναν και στους λέβητες παραγωγής ατμού, που κατασκευάζονταν τον 18ο αιώνα από χαλκό και από το τέλος του αιώνα αυτού, από σίδηρο και έπειτα χάλυβα. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπενθυμιστεί ότι καμμία από τις καινοτομίες αυτές στις μηχανές και τους λέβητες δεν θα ήταν δυνατή χωρίς μια άλλη μείζονα εφεύρεση που είχε προηγηθεί, την παραγωγή δηλαδή άριστης ποιότητας χυτοσιδήρου με χρήση κωκ (πρώτη εφαρμογή από τον Abraham Darby στο Coalbrookdale το 1709). Ο τύπος λέβητα που επικράτησε τον 19ο αιώνα ήταν ο αυλωτός της εικόνας 27, και επειδή οι λέβητες ήταν εγκιβωτισμένοι σε χτιστές κατασκευές, τα ίχνη τους σώζονται σε πολλά παλαιά εργοστάσια της Ελλάδας (εικ. 28). Πολλοί μάλιστα είναι ελληνικής κατασκευής, αφού από το τέλος του 19ου αιώνα, λέβητες κατασκεύαζαν και τα μηχανουργεία του Πειραιά. Ας συμπληρωθεί ακόμη ότι το σύστημα συναρμολόγησης των τεμαχίων της λαμαρίνας με κάρφωμα αντικαταστάθηκε τον 20ό αιώνα από την οξυγονοκόλληση και έπειτα την ηλεκτροσυγκόλληση.

Δεν είναι δυνατό να επεκταθούμε εδώ περισσότερο στους τρόπους με τους οποίους μεταλλάχτηκε το τεχνικό σύστημα που εγκαινίασαν οι πρώτες αυτές σημαντικές εφευρέσεις. Ας σημειωθεί μόνον ότι την έναρξη της δεύτερης φάσης σηματοδότησαν οι βελτιωμένες μέθοδοι παραγωγής χάλυβα με τις καμίνους Μπέσσεμερ και Ζήμενς- Μάρτιν και οι πρώτες εφαρμογές της παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος τη δεκαετία του 1880. Από τις τεράστιες συνέπειες που είχε η διάδοση του ηλεκτρισμού (ανάμεσα στις οποίες ίσως η πιο σημαντική ήταν ότι μετέβαλε τις σχέσεις των ανθρώπων με τον χρόνο, αφού αποδέσμευσε τον ημερήσιο κύκλο από το φυσικό φως), θα σταθούμε εδώ μόνο σε μία, που αφορά τα βιομηχανικά κτίρια. Το εργοστάσιο της εποχής της ατμομηχανής υπακούει σε μία βασική αναγκαιότητα: να μεταδίδεται η κίνηση που *παράγεται* σε

Εικ. 28 Λέβητας στα θειουργεία της Μήλου (Κ. Λάσκαρις - Κ. Παναγόπουλος, Το εξορυκτικό παρελθόν των Κυκλάδων , *Πυρφόρος* 13-14, 1994, 8)

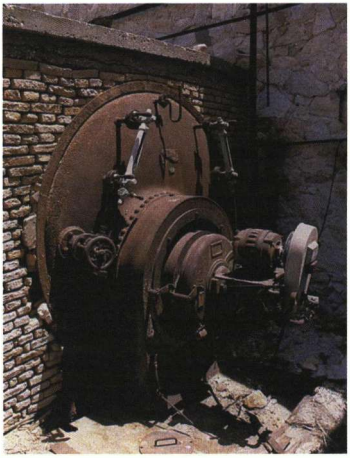

Εικ. 29 Το λιμάνι της Ερμούπολης τον μεσοπόλεμο. Σε πρώτο επίπεδο διακρίνονται οι μαούνες (Μ. Ελευθερίου, *Ενθύμιον Σύρου*, Αθήνα 1994, 139)

έναν κεντρικό κινητήρα (την ατμομηχανή) σε όλα τα μηχανήματα, και ο οικονομικότερος τρόπος για να γίνεται αυτό ήταν μέσω ενός κεντρικού άξονα που διέτρεχε όλο το κτίριο, συνήθως στην οροφή, έπαιρνε την περιστροφική του κίνηση από την ατμομηχανή και τη μετέδιδε μέσω ιμάντων και τροχαλιών στα μηχανήματα. Γι' αυτό και τα περισσότερα βιομηχανικά κτίρια του 19ου αιώνα είχαν μακρόστενο σχήμα. Το δίκτυο του ηλεκτρικού ρεύματος αντίθετα εξασφαλίζει παροχή ενέργειας σε οποιοδήποτε σημείο και καθιστά αυτόνομο το κάθε μηχάνημα· τα εργοστάσια της εποχής του ηλεκτρισμού αποδεσμεύτηκαν έτσι από τον καταναγκασμό της ευθυγράμμισης πάνω σε έναν άξονα και απέκτησαν σύνθετα σχήματα.

Μέσα από αυτές τις αλλεπάλληλες καινοτομίες, το τοπίο της ακανόνιστης πέτρας, του ξύλου, του νερού, των οικισμών που παρακολουθούσαν τις καμπύλες του εδάφους, το τοπίο που σε μεγάλο βαθμό *επενδύταν* από τους ήχους της φύσης, μεταπλάστηκε σε ένα τοπίο που υπερβαίνει τις φυσικές προδιαγραφές, διαταράσσει τις γραμμές του ορίζοντα, συντίθεται από τυποποιημένα υλικά που παράγονται σε σειρά –σίδηρο, τούβλα και έπειτα τσιμέντο– και καλύπτεται από μηχανικούς θορύβους.

ΜΙΑ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Αν πάρουμε τις Κυκλάδες ως γεωγραφική και πολιτισμική ενότητα, η σημαντικότερη αλλαγή που επέρχεται στη φυσιογνωμία τους με την έναρξη της βιομηχανικής εποχής, τον 19ο αιώνα, είναι η δημιουργία μιας πόλης στο πλαίσιο του νησιωτικού συμπλέγματος, της Ερμούπολης. Η πόλη αυτή δεν προέκυψε βέβαια από ενδογενείς οικονομικές διεργασίες, αλλά από τις περιπέτειες του Ελληνισμού στη δεκαετία του 1820, όταν συνέρρευσαν εκεί πρόσφυγες από διάφορα σημεία της ανατολικής Μεσογείου, και ιδίως από τη Χίο μετά το 1822. Ίσως γι' αυτό η πόλη αυτή μοιάζει, ακόμη και σήμερα, ξένο σώμα σε σχέση με τη φυσιογνωμία των υπόλοιπων νησιών. Όμως ο προσφυγικός οικισμός που δημιουργήθηκε από την πολιτική συγκυρία της ελληνικής Επανάστασης, εξελίχθηκε σε πόλη και ενοφθαλμίστηκε στο νησιωτικό σύμπλεγμα, και ευρύτερα στον χώρο του Αιγαίου, έγινε το κέντρο του χώρου αυτού και πόλος έλξης για τους ανθρώπους του επί πολλές δεκαετίες,

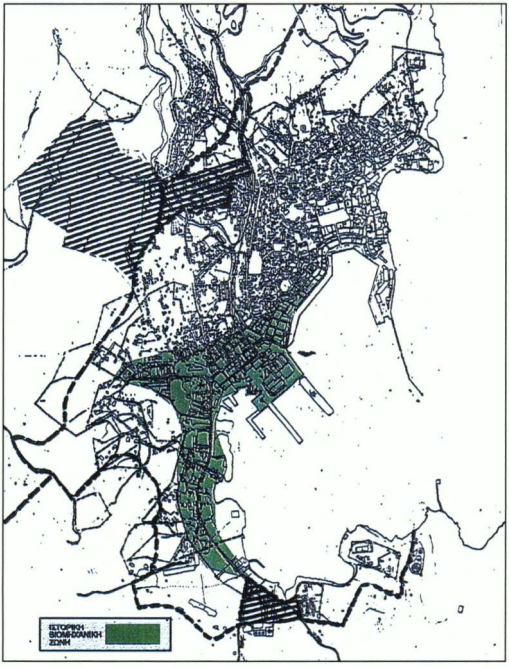

Εικ. 30 Η βιομηχανική ζώνη της Ερμούπολης, κατά μήκος της δυτικής πλευράς του λιμανιού (Πανεπιστήμιο Αιγαίου - Επιτροπή Έρευνας, *Κέντρο Τεχνικού Πολιτισμού Ερμούπολης*, Αθήνα 1995, 24)

χάρη στις οικονομικές διεργασίες που επηρέαζαν ολόκληρη την περιοχή την εποχή εκείνη.

Μια από αυτές τις διεργασίες, αυτή στην οποία η Ερμούπολη οφείλει την ταχύτατη άνθισή της στις πρώτες τέσσερις δεκαετίες της ζωής της, είναι η ραγδαία ανάπτυξη της εμπορικής κίνησης στην ευρύτερη περιοχή, με τη διείσδυση των βιομηχανικών προϊόντων της Δύσης και την αυξανόμενη ζήτηση, σε αντάλλαγμα, των αγροτικών προϊόντων και των πρώτων υλών της Ανατολής. Η Ερμούπολη γίνεται ένα κομβικό σημείο αυτών των ανταλλαγών, ένας διαμετακομιστικός σταθμός που οργανώνει και διαχειρίζεται το εμπόριο, τις θαλάσσιες μεταφορές που το εξυπηρετούν αλλά και τα απαραίτητα πιστωτικά συστήματα που το στηρίζουν. Η όψη της πόλης από το λιμάνι διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τα ίχνη αυτής της αρχικής εμπορικής δραστηριότητας: τα κτίρια σε συνεχή δόμηση με τη στενή πρόσοψη, –μια διάταξη που επιτρέπει σε περισσότερες ιδιοκτησίες να είναι προσπελάσιμες από το λιμάνι– και το μεγάλο βάθος, ήταν οι αποθήκες των εμπόρων, ενώ το επιβλητικό οικοδόμημα στην ανατολική πλευρά, ένα από τα παλαιότερα στη σημερινή πόλη, ήταν οι αποθήκες της διαμετακόμισης με το Τελωνείο. Η σημασία της θάλασσας άλλωστε δεν έγκειται μόνο στην επικοινωνία με τον έξω κόσμο: οι μεταφορές μέσα στον οικισμό, ιδιαίτερα των βαρέων και ογκωδών υλικών, από τις αποθήκες στα εργοστάσια και το αντίστροφο, γίνονταν με πλωτά μέσα, κάτι που μαρτυρούν όλες οι παλαιές φωτογραφίες του λιμανιού, που το δείχνουν γεμάτο μαούνες και βάρκες ώς την πολύ πρόσφατη εποχή (εικ. 29). Η ανάγκη της γειτνίασης με τη θάλασσα προσδιόρισε την ανάπτυξη της παραγωγικής ζώνης της πόλης κατά μήκος της ακτής (εικ. 30).

Την εμπορική ανάπτυξη της Ερμούπολης συνόδευσε εξαρχής και η ανάπτυξη της βιοτεχνίας: η νέα πόλη συγκέντρωσε πρόσφυγες από αστικά κυρίως κέντρα της ανατολικής Μεσογείου, που ήταν τεχνίτες σε μεγάλο ποσοστό, αλλά και ένα πλήθος από ξεριζωμένους ανθρώπους χωρίς άλλους πόρους ζωής εκτός από την εργασία τους, που εξασφάλισαν στην πόλη αξιόλογο εργατικό δυναμικό. Με τη ναυπηγική και τη βυρσοδεψική ως κινητήριους άξονες, η βιοτεχνική παραγωγή της Ερμούπολης επεκτάθηκε σε πολλούς τομείς –σιδηρουργία, ξυλουργική, επεξεργασία τροφίμων (αλευροποιία, λουκουμοποιία), κατεργασία δερμάτων (υποδηματοποιία) κ.ά.– που δημιούργησαν πλήθος εργαστήρια, ενώ ο τομέας της κλωστοϋφαντουργίας εγκαινιάστηκε με την τυποβαφική, που λειτούργησε αρχικά με το σύστημα της κατ'οίκον εργασίας, απασχολώντας κατά κύριο λόγο τις γυναίκες. Δημιουργήθηκε έτσι μια στέρεη παραγωγική βάση, "πρωτο-βιομηχανική" θα την λέγαμε, που απασχολούσε το σύνολο του ανθρώπινου δυναμικού της πόλης και που, στην επόμενη περίοδο, από τα 1860-1870 χονδρικά, μετεξελίχθηκε σε βιομηχανική.

Εικ. 31 Οι καμινάδες της Ερμούπολης σε φωτογραφία του μεσοπολέμου (Μ. Ελευθερίου, *Ενθύμιον Σύρου*, Αθήνα 1994, 269)

Η μετάβαση αυτή από τη βιοτεχνία στη βιομηχανία έγινε σταδιακά, ποικιλότροπα και με σημαντικές αναδιατάξεις στον παραγωγικό ιστό· άλλοτε με την εκμηχάνιση παλαιότερων εγκαταστάσεων και άλλοτε με μαρασμό ή και καταστροφή παλαιών κλάδων και ίδρυση νέων. Σταθμοί στην είσοδο της Ερμούπολης στη βιομηχανική εποχή ήταν η εγκατάσταση των πρώτων ατμομηχανών στα μεγαλύτερα βυρσοδεψεία από το 1857, που αντικατέστησαν τους ανεμόμυλους με τους οποίους έτριβαν ώς τότε τους πευκοφλοιούς και τα βελανίδια για τη δέψη, και η ίδρυση του μηχανουργείου της πρώτης ελληνικής ατμοπλοΐας (1860), του σημερινού Νεωρίου. Ακολούθησαν οι ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι, τα μηχανικά τυποβαφεία, χρωματοποιεία και λουκουμοποιεία, το υαλουργείο, αλλά και το πρώτο νηματουργείο βάμβακος (1870). Την ίδια εποχή η ξυλοναυπηγική όπως και τα περισσότερα παραδοσιακά βυρσοδεψεία είχαν πάρει τον δρόμο της παρακμής. Στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, όταν, με την αναδιάταξη των θαλάσσιων δικτύων επικοινωνίας η Ερμούπολη είχε πάψει πλέον να λειτουργεί ως εμπορικός σταθμός και όταν το επιχειρηματικό δυναμικό της πόλης στράφηκε πιο αποφασιστικά στη βιομηχανία, αναπτύχθηκε δυναμικά η κλωστοϋφαντουργία (νηματουργεία και υφαντουργεία βάμβακος) και πολλαπλασιάστηκαν τα μηχανουργεία. Στην αυγή του 20ού αιώνα, η Ερμούπολη ήταν πλέον μια αποκλειστικά βιομηχανική πόλη και οι σαράντα και παραπάνω καμινάδες των εργοστασίων της σφράγιζαν το τοπίο της δυτικής πλευράς του λιμανιού (εικ. 31).

Στο μεταξύ η πόλη είχε υποστεί αλλεπάλληλες αλλαγές. Ο χώρος των ναυπηγήσεων καταλάμβανε στην πρώτη περίοδο όλη τη δυτική ακτή (μέσα στο σημερινό λιμάνι και πριν από το Νεώριο), ενώ στο ύψος του Νεωρίου, όριο της πόλης τότε, βρίσκονταν τα βυρσοδεψεία. Με την εκβιομηχάνιση και την επέκταση της πόλης, το ναυπηγείο μετατοπίστηκε και περιορίστηκε σε μικρότερους χώρους (στο καρνάγιο και στον ταρσανά σήμερα), ενώ τα βυρσοδεψεία εξορίστηκαν στο ακρότατο σημείο της νέας βιομηχανικής ζώνης, η οποία αναπτύχθηκε από την περιοχή του Ηρώου προς τα νότια. Παράλληλα άλλαξε και η σύνθεση του πληθυσμού. Η κοσμοπολίτικη εμπορική πόλη που φιλοξένησε αρχικά έναν ανάμικτο πληθυσμό ποικίλων προελεύσεων (ακόμη και αρκετούς αλλοδαπούς, ανάμεσα στους οποίους Άγγλοι, Γάλλοι και Γερμανοί μηχανικοί, υαλουργοί και άλλοι τεχνίτες) έγινε σταδιακά το αστικό κέντρο των Κυκλάδων, από τις οποίες αντλούσε πλέον, σχεδόν αποκλειστικά, το ανθρώπινο δυναμικό της· μόνο με την εγκατάσταση των προσφύγων μετά το 1922, ο πληθυσμός εμβολιάστηκε και πάλι με στοιχεία από άλλους ορίζοντες.

Με την ίδρυση του πρώτου εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, στα 1898, όπως και με τη διάδοση των πετρελαιομηχανών στα εργοστάσια κατά τον μεσοπόλεμο, έφτασαν και στην Ερμούπολη οι βασικές τεχνικές καινοτομίες της δεύτερης φάσης της βιομηχανικής εποχής. Ωστόσο στο σύνολό της, η βιομηχανία της πόλης διατήρησε τα χαρακτηριστικά του 19ου αιώνα· τα βυρσοδεψεία της δεν πέρασαν στη χημική δέψη, ούτε εμφανίστηκαν νέοι βιομηχανικοί κλάδοι. Οι επιχειρηματίες άρχισαν ήδη από τον μεσοπόλεμο να μεταναστεύουν στην Αθήνα, όπου πλέον συνέβαινε, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα, κάθε τί το νέο. Με την εξαίρεση λίγων κλωστοϋφαντουργικών επιχειρήσεων, που ανανέωσαν τον εξοπλισμό τους μετά τον δεύτερο

παγκόσμιο πόλεμο και επέζησαν ώς τις μέρες μας, τα εργοστάσια της Ερμούπολης έκλεισαν το ένα μετά το άλλο μεταξύ 1930 και 1950. Η σημαντικότερη όμως εξαίρεση στον κανόνα υπήρξε το Νεώριο, το οποίο παρακολούθησε τις εξελίξεις στον ναυπηγοεπισκευαστικό τομέα, ανακαινίστηκε δραστικά τη δεκαετία του 1960, και μάλιστα επιχείρησε τότε επέκταση των δραστηριοτήτων του σε νέους κλάδους (αυτοκίνητα). Η επέκταση της εγκατάστασης και στη στεριά, όπου το Νεώριο κατέλαβε μεγάλο τμήμα της παλαιάς βιομηχανικής ζώνης, και μέσα στο λιμάνι με επιχωμάτωση, άλλαξε ριζικά την ακτογραμμή και το τοπίο της Ερμούπολης. Τα μεγέθη αυτά, που μοιάζουν σήμερα να βιάζουν την κλίμακα του νησιού, είναι ίσως μια σημαντική μαρτυρία για την αδυναμία ενός μικρού νησιωτικού τόπου να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του σύγχρονου βιομηχανικού γιγαντισμού.

Η Ερμούπολη είναι σήμερα ολόκληρη ένα μνημείο της βιομηχανικής ιστορίας της Ελλάδας· τόσο τα υλικά κατάλοιπα αυτής της ιστορίας όσο και οι μαρτυρίες των ανθρώπων της έχουν να μας μάθουν πολλά ακόμα, ιδίως για τον τρόπο με τον οποίο βίωσαν οι άνθρωποι τη βιομηχανική περιπέτεια.

Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Ο σημαντικότερος φυσικός πόρος με τον οποίο το νησιωτικό σύμπλεγμα των Κυκλάδων πραγματοποιεί την είσοδό του στη βιομηχανική εποχή είναι ο ορυκτός και μεταλλευτικός του πλούτος. Σε πολλές περιπτώσεις βέβαια ο πλούτος αυτός ήταν από παλαιά γνωστός και υπάρχουν μαρτυρίες για την εκμετάλλευσή του από την αρχαιότητα. Ωστόσο είναι σχεδόν βέβαιο ότι τουλάχιστον τα μεταλλεία ήταν εγκαταλελειμμένα στις αρχές του 19ου αιώνα. Επειδή δε τα κοιτάσματα που περιείχαν γνωστά και από νωρίς εκμεταλλεύσιμα μέταλλα, όπως τα σιδηρούχα, ήταν συνήθως χαμηλής περιεκτικότητας, ενώ τα άλλα, συχνά σπάνια, μέταλλα δεν ήταν ακόμη καλά γνωστά ως προς τις ιδιότητές τους ούτε μαζικά αξιοποιήσιμα από τη βιομηχανία, η ζήτηση στη διεθνή αγορά και κατά συνέπεια η συστηματική εκμετάλλευση του μεταλλευτικού πλούτου των Κυκλάδων άρχισε μόνο στη δεύτερη περίοδο της βιομηχανικής εποχής, όταν βελτιώθηκαν σημαντικά οι τεχνικές αποχωρισμού των μετάλλων και όταν, με τη βοήθεια της χημείας, διαθόθηκαν τα ειδικά κράματα.

Οι πρώτες πρωτοβουλίες εκδηλώθηκαν από Έλληνες επιχειρηματίες στη διάρκεια του "μεταλλευτικού πυρετού" της περιόδου 1868-1875, περιορίστηκαν όμως στην εξασφάλιση αδειών εκμετάλλευσης. Η αξιοποίηση ενός μεταλλείου απαιτεί σημαντική αρχική επένδυση, κι έτσι οι εργασίες άρχισαν ουσιαστικά τη δεκαετία του 1880 χάρη σε ξένους κεφαλαιούχους. Η εγκατάσταση και λειτουργία των πρώτων μεταλλευτικών επιχειρήσεων της Ελλάδας στο Λαύριο (Ελληνική Εταιρεία Μεταλλουργείων Λαυρίου, διάδοχος της *Σερπιέρη- Ρού*, 1865, και Γαλλική Εταιρεία Μεταλλείων Λαυρίου, 1875) αποτέλεσε σημαντικό φυτώριο πρωτοβουλιών για τον χώρο των Κυκλάδων.

Τα μεταλλεία μολύβδου, σιδήρου και ψευδαργύρου των νησιών Κέας- Κύθνου- Σερίφου- Σίφνου, που αποτελούν προέκταση, από γεωλογική άποψη, της Λαυρεωτικής, λειτούργησαν συχνά σε συνδυασμό με τις εταιρείες του Λαυρίου. Τα μεταλλεία σιδήρου της Σερίφου άρχισε να τα εκμεταλλεύεται η γαλλική εταιρεία *Σέριφος-Σπηλιαζέζα* του Σερπιέρη από το 1880 (η εταιρεία αυτή λειτουργούσε και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο)· το 1887 εγκαταστάθηκε και δεύτερη γαλλική εταιρεία (η *Βιάρ, Σγούτας, Ντυφούρ*) και αργότερα η εταιρεία Γρώμαν (στα Χάλαρα). Μεταλλεία μολύβδου εγκαινίασε στη Σίφνο το 1882 η εταιρεία *Σίφνος-Εύβοια*, επίσης γαλλική, ενώ από το τέλος του 19ου αιώνα η εταιρεία *Κάψαλος* εξόρυσσε στο νησί μόλυβδο, σίδηρο και ψευδάργυρο. Μεταλλείο σιδήρου λειτούργησε και στην Κύθνο η εταιρεία *Σερπιέρης & Αξαρλής*, ενώ ο Σερπιέρης εκμεταλλευόταν στις αρχές του αιώνα μας μεταλλεία μαγγανίου στη Μήλο (τον διαδέχθηκε η εταιρεία Μπάνι Μήλου το 1918). Την ίδια εποχή μαγγάνιο εξόρυσσε η εταιρεία Κοκκίνη στην Άνδρο. Τα κοιτάσματα καλαμίνας της Αντιπάρου άρχισε να εκμεταλλεύεται το 1880 μια ελληνο- αγγλική εταιρεία (*D. Swan & Co*), ενώ στη Δονούσα λειτούργησε από το 1923 μεταλλείο σιδήρου και ψευδαργύρου της εταιρείας

Πετσάλης, Μπουρνιάς & Σία. Ίχνη μεταλλείων εντοπίζονται στην Κέα και στη Σύρο, ήταν όμως μάλλον ευκαιριακές εκμεταλλεύσεις.

Το νησί που έχει κατεξοχήν συνδέσει τη νεώτερη ιστορία του με τον ιδιαίτερα πλούσιο και ποικίλο ορυκτό του πλούτο είναι αναμφίβολα η Μήλος. Στο νησί αυτό (στη θέση Ρέμα) λειτούργησε άλλωστε η παλαιότερη συστηματική (και ελληνική) επιχείρηση του τομέα, τα θειωρυχεία του Βίκτωρα Μελά (1862), η οποία μάλιστα δεν περιοριζόταν στην απλή εξόρυξη, όπως συνέβαινε με όλες τις μεταλλευτικές επιχειρήσεις των Κυκλάδων (τα μεταλλεύματα εξάγονταν ακατέργαστα, ή κατευθύνονταν στο Λαύριο για κατεργασία), αλλά κατεργαζόταν επί τόπου τα θειούχα πετρώματα για την απομόνωση του θείου.

Το θειάφι χρησιμοποιόταν τότε στην Ελλάδα ως φάρμακο για την αρρώστια που είχε πλήξει από τα μέσα της δεκαετίας του 1850 τις σταφιδαμπέλους, κι έτσι η εσωτερική ζήτηση ήταν εξασφαλισμένη. Χρησιμοποιόταν επίσης στην κατασκευή της πυρίτιδας και σε πλήθος άλλες χρήσεις που πολλαπλασίαζε η ανάπτυξη της χημείας. Για την απομόνωση του θείου η επιχείρηση Μελά χρησιμοποίησε αρχικά χτιστές καμίνους (τύπου Calcaroni), που αντικατέστησε το 1871 με καμίνους σικελικού τύπου (Doppioni), κατασκευασμένες από χυτοσίδηρο. Το 1890 τα θειωρυχεία περιήλθαν στην Εταιρεία Δημοσίων και Δημοτικών Έργων. Στο διάστημα 1862-1871 εξάχθηκαν 4.000 τόνοι καθαρού θείου, και μεταξύ 1872 και 1904, 45.000 τόνοι, από 227.500 τόνους θειοχωμάτων. Μια νέα μέθοδος εξαγωγής του θείου που εφευρέθηκε στη Λουιζιάνα των ΗΠΑ το 1903 καταδίκασε σε μαρασμό τα θειωρυχεία της Μήλου. Με τη νέα αυτή μέθοδο διοχετεύόταν υψηλή θερμοκρασία με σωληνώσεις σε οπές βάθους 150- 200 μέτρων και έτσι ετήκετο το θείο μέσα στο έδαφος και ανασυρόταν απευθείας καθαρό. Το αποτέλεσμα ήταν να πέσουν κατακόρυφα οι τιμές· τα θειωρυχεία της Μήλου διέκοψαν το 1904. Μεταξύ 1910 και 1918 λειτούργησαν σποραδικά, χάρη σε μια προσπάθεια πλινθοποίησης των θειοχωμάτων, που διευκόλυνε την καμίνευσή τους (η προσπάθεια οφειλόταν στον Α. Σκιντζόπουλο) και ύστερα επαναλειτούργησαν από τη δεκαετία του 1930, με νέες και πάλι μεθόδους αποχωρισμού του θείου. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο περιήλθαν στον έλεγχο της Αγροτικής Τράπεζας, για να διακόψουν οριστικά το 1958.

Από τη Μήλο έβγαινε επίσης (από τον μεσοπόλεμο και έπειτα) ο καολίνης, που χρησιμοποιείτο στην κατασκευή πορσελάνης και πυρίμαχων υλικών. Εκμεταλλεύσεις υπήρχαν σε έξι σημεία του νησιού· μία από αυτές ανήκε το 1949 στην Α. Ε. Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων της Δραπετσώνας· την ίδια εποχή λειτουργούσε μεταλλείο καολίνη, πυγματίτη και πυριτικού οξέος στον Αδάμαντα, από την Εταιρεία Μεταλλευτικών και Χημικών Επιχειρήσεων -ΕΜΧΕ ΑΕ. Η εκμετάλλευση της βαρυτίνης τέλος, που είχε εντοπιστεί στη Μήλο (θέση Τριάδες) και αξιοποιηθεί δοκιμαστικά από το 1884 (χρησιμοποιόταν σε σκόνη στη χαρτοποιία), άρχισε πολύ αργότερα, ενδεχομένως από τον μεσοπόλεμο.

Ένα άλλο ιδιότυπο ορυκτό προϊόν των Κυκλάδων, από τα πρώτα που αξιοποιήθηκαν, είναι η σμύριδα της Νάξου, που χρησιμοποιόταν για το στίλβωμα μετάλλων, λίθων και ξύλων, για την κατασκευή ακονιστικών εργαλείων και στην υαλουργία.

Σμύριδα υπήρχε και στην Πάρο, Σίκινο και Ηρακλειά, αλλά τα κοιτάσματα της Νάξου (ανάμεσα στα χωριά Απείρανθος και Κομιακή και τους όρμους Απόλλωνος και Μουτσούνας), μέσα σε στρώματα μαρμάρου, ήταν ασύγκριτα πλουσιότερα και λόγω της εξαιρετικής του ποιότητας το προϊόν κυκλοφορούσε στην αγορά με *ονομασία προελεύσεως* (*ναξία σμύρις*). Τα σμυριδορυχεία της Νάξου ανήκαν στο Ελληνικό Δημόσιο από το 1852· την εξόρυξη αναλάμβαναν προνομιακά τα χωριά Απείρανθος, Βόθροι και Σκαδό. Τον 19ο αιώνα απασχολούνταν στα σμυριδορυχεία περίπου 700 εργαζόμενοι, αλλά μέχρι τον μεσοπόλεμο οι μέθοδοι εξόρυξης ήταν αρχαϊκές και δεν υπήρχαν ακόμη μηχανικές εγκαταστάσεις μεταφοράς και φόρτωσης. Η ετήσια εξαγωγή ήταν τότε 10-15.000 τόνοι. Από τις αρχές του αιώνα υπήρχε στη Σύρο εργοστάσιο λειοτρίβησης της σμύριδας (*Νάξος*), που λειτουργούσε και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο.

Στον τομέα των λατομείων, η Μήλος και πάλι ήταν γνωστή από πολύ παλαιότερες εποχές για τις μυλόπετρές της, που δεν σταμάτησαν να εξάγονται από το νησί και ήταν φημισμένες για την ποιότητά τους.

Μυλόπετρες έβγαιναν και στην Κίμωλο, αλλά ήταν κατώτερης ποιότητας. Από παλιά γνωστή όσο και οι μυλόπετρες της Μήλου ήταν και η *κιμωλία γη* της Κιμώλου, ένα είδος άσπρης κιμωλίας που χρησιμοποιόταν στην προβιομηχανική εποχή (πριν από την εμφάνιση των σύγχρονων λευκαντικών) για τη λεύκανση των υφασμάτων. Εξορυσσόταν ακόμη γύρω στα 1900 στην παραλία της Εννηάς, ενώ την ίδια εποχή οι κάτοικοι αξιοποιούσαν και τους καλούς πωρόλιθους του νησιού, που χρησίμευαν ως ακρογωνιαίοι λίθοι στις οικοδομές και εξάγονταν σε πολλά μέρη. Στη Μήλο λειτουργούσε επίσης από τις αρχές του 20ού αιώνα συστηματικό ορυχείο γύψου· το 1923 το ορυχείο είχε περιέλθει στο κράτος, που ανέθετε την εκμετάλλευσή του υπεργολαβικά σε ιδιώτες. Γύψος υπήρχε και στην Κίμωλο, Σέριφο και Νάξο, επίσης υπό τον έλεγχο του Δημοσίου. Την εποχή εκείνη, τη γύψο κατεργάζονταν και διέθεταν στις οικοδομές δέκα εργοστάσια της Αθήνας και του Πειραιά, εξοπλισμένα με καμίνους φρύξεως.

Από τα λατομεία των Κυκλάδων, τα πιο γνωστά είναι βέβαια τα λατομεία μαρμάρου της Πάρου· τη συστηματική εκμετάλλευσή τους ξεκίνησε περί το 1850 ο γνωστός αρχιτέκτονας του πολεοδομικού σχεδίου της Αθήνας Σταμάτιος Κλεάνθης, ενώ το 1857 ιδρύθηκε εκεί μια από τις παλαιότερες ανώνυμες εταιρείες, η *Εταιρεία των Παρίων Μαρμάρων*. Το 1867 ιδρύθηκε στη Σύρο εργοστάσιο κοπής μαρμάρων, το οποίο όμως έκλεισε λίγα χρόνια αργότερα. Μάρμαρα εξάγονταν επίσης από πολλά άλλα νησιά (Τήνος, Άνδρος, Νάξος, Σίφνος, Σύρος, Αντίπαρος), ενώ από την Άνδρο εξάγονταν συστηματικά από τον 19ο αιώνα σχιστόπλακες (περιοχή Κορθίου), που χρησιμοποιούνταν στις οικοδομές στη Σύρο και τον Πειραιά, αλλά και στη Σμύρνη. Το ίδιο παλαιά και γνωστή είναι η αξιοποίηση της θηραϊκής γης στη Σαντορίνη, η οποία χρησιμοποιήθηκε ήδη στα 1850-1853 στα λιμενικά έργα της Τεργέστης και από τότε εξαγόταν σε όλη την Ανατολή. Χρησιμοποιήθηκε τον 19ο αιώνα και στα λιμενικά έργα της Σύρου, ενώ από τις αρχές του 20ού αι. τη χρησιμοποιούσαν τα εργοστάσια παραγωγής τσιμέντου.

Η απόσπαση της θηραϊκής γης γινόταν με τον ευκολότερο και απλούστερο τρόπο, δηλαδή επιφανειακά, και είναι γνωστό ότι έχει επιφέρει σημαντικές αλλοιώσεις στο ανάγλυφο του νησιού. Κατά τον μεσοπόλεμο λειτουργούσαν τρεις εταιρείες στη Σαντορίνη, του Μαυρομμάτη στο Αμμούδι (Οία), η *Άτλας* και η *Ήφαιστος* στα Φηρά· η τελευταία είχε μάλιστα συστήσει τριώροφο ηλεκτροκίνητο εργοστάσιο κατεργασίας.

Κλείνοντας αυτή την περιήγηση στα μεταλλεία-ορυχεία και λατομεία των Κυκλάδων, ας θυμίσουμε ακόμη το ορυχείο τάλκη στον Πάνορμο της Τήνου, εν ενεργεία τουλάχιστον από το τέλος του 19ου αιώνα (το προϊόν χρησιμοποιόταν για επαλείψεις μηχανημάτων και σε σκόνη από τους υποδηματοποιούς) και τέλος τις μικρές αλυκές της Μήλου και της Νάξου, που λειτουργούσαν τον μεσοπόλεμο.

Είναι βέβαιο ότι κάποιες τραυματισμένες βουνοπλαγιές, κάποιες ξεχασμένες υπόγειες στοές, υπολείμματα σιδηροτροχιών στο έδαφος, εναέριων μεταφορέων ή μεταλλικών αποβαθρών εκφόρτωσης, μισογκρεμισμένα κτίσματα αποθήκευσης ή και κατοικίας για τους εργάτες, ή ακόμη εγκαταστάσεων επεξεργασίας, θα υπάρχουν σχεδόν σε κάθε κυκλαδίτικο νησί. Η καταγραφή τους θα αποτελούσε σημαντική συμβολή στις γνώσεις μας για τον τρόπο λειτουργίας και τον εξοπλισμό των μεταλλευτικών επιχειρήσεων, που απασχόλησαν σημαντικό τμήμα του ανθρώπινου δυναμικού των νησιών, αλλά και για το σμίλεμα του κυκλαδίτικου τοπίου μέσα από τις ανθρώπινες επεμβάσεις, συχνά απρόσεκτες και ευκαιριακές, αλλά με επιπτώσεις διαρκείας. Οπωσδήποτε το πιο ολοκληρωμένο *τοπίο* που διαμορφώνουν οι μεταλλευτικές εγκαταστάσεις διασώζεται στη Σέριφο και στη Μήλο (εικ. 32), λόγω του μεγέθους, αλλά και της διάρκειας, των αντίστοιχων εκμεταλλεύσεων. Εξάλλου στη μελέτη του κυκλαδίτικου τοπίου σε συσχετισμό με τις μεταλλευτικές-εξορυκτικές απόπειρες θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η αντίστροφη διαδρομή, το πώς δηλαδή το ίδιο το *φυσικό* τοπίο των νησιών συνέβαλε στην ανάπτυξη της γνώσης στις επιστήμες της μεταλλειολογίας, αλλά και, ευρύτερα, της γεωλογίας, της σεισμολογίας και της εδαφομηχανικής. Είναι γνωστό, για να περιοριστούμε σε ένα μόνο παράδειγμα, ότι οι ιδιομορφίες της Σαντορίνης είχαν προσελκύσει από τον 19ο αιώνα το διεθνές επιστημονικό ενδιαφέρον.

Αν η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου αποτελεί κοινή συνιστώσα της βιομηχανικής επίδοσης των Κυκλάδων, στον χώρο της μεταποιητικής βιομηχανίας οι υλοποιήσεις υπήρξαν σποραδικές, αποσπασματι-

κές, άμεσα σχετιζόμενες με ιδιαίτερα προϊόντα ή παραδόσεις του κάθε νησιού, και δεν προκάλεσαν μείζονες ανακατάξεις του οικιστικού ιστού: το κυκλαδίτικο σύμπλεγμα φιλοξένησε και τροφοδότησε μια σημαντική για τις διαστάσεις του βιομηχανική πόλη, την Ερμούπολη· δεύτερος πόλος ανάλογου χαρακτήρα δεν χωρούσε στους κόλπους του.

Από τη στιγμή που οι διάσπαρτες βιομηχανίες των Κυκλάδων δεν συγκρότησαν συνεκτικά βιομηχανικά πλέγματα όπως εκείνο της Ερμούπολης, ήταν επόμενο η εμφάνιση και η διάρκεια ζωής τους να συναρτάται άμεσα με τις δυνατότητες αξιοποίησης που προσέφεραν στους ιδιαίτερους πόρους του κάθε νησιού συγκυριακές, κατά κανόνα, συνθήκες –οικονομικές, τεχνολογικές, αλλά και ανθρώπινες. Από το παλαιότερο μεταξουργείο της Άνδρου ως το μεσοπολεμικό εργοστάσιο εμαγιέ της Κέας, οι βιομηχανίες αυτές άντεξαν όσο άντεξε το συγκριτικό πλεονέκτημα που διέθεταν οι συνθήκες παραγωγής και εμπορίας του προϊόντος τους· συνήθως τα πλεονεκτήματα αυτά ήταν οι σχετικές οικονομίες στο κόστος μεταφοράς (είναι η περίπτωση των κουκουλιών της Άνδρου), κάποτε ήταν οι ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες (φθηνό εργατικό δυναμικό στην περίπτωση της Σαντορίνης μετά την κρίση της οινοπαραγωγής), χωρίς να υποτιμάται όμως και η σημασία του ανθρώπινου παράγοντα (πρωτοπόροι επιχειρηματίες στην περίπτωση της Κεας).

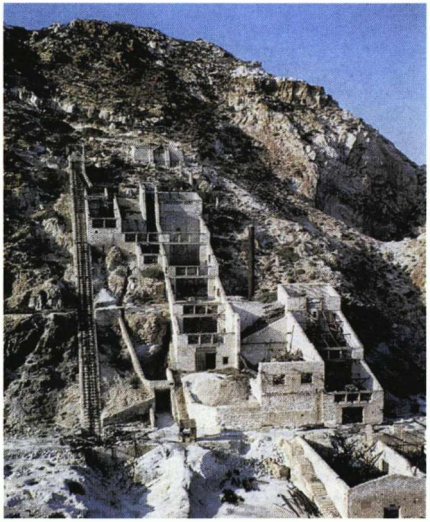

Εικ. 32 Συγκρότημα θραύσης μεταλλευμάτων στη Μήλο (Κ. Λάσκαρις - Κ. Παναγόπουλος, Το εξορυκτικό παρελθόν των Κυκλάδων , *Πυρφόρος* 13-14, 1994, 6)

Έτσι δεν είναι τυχαίο που το παλαιότερο εργοστάσιο των Κυκλάδων, με την εξαίρεση φυσικά της Ερμούπολης, ήταν το μεταξουργείο της Άνδρου, που ίδρυσε αρχικά το 1836 ο Σπυρίδων Βάλβης, χωρίς επιτυχία όμως, και που επαναλειτούργησε ως ατμοκίνητο εργοστάσιο το 1857 ο γάλλος επιχειρηματίας F. Durand: βρισκόμαστε σε εποχή όπου το μετάξι ήταν προϊόν πρώτης ζήτησης και όπου η μεταφορά των κουκουλιών ήταν πιο δαπανηρή από τη μεταφορά του μεταξιού.

Επρόκειτο για ένα μικρό εργοστάσιο αναπήνισης, με 40-50 λεκάνες, η αλλαγή όμως που επέφερε στις μεθόδους παραγωγής είναι εμφανής αν συγκρίνουμε την εικ. 39 (από το, πολύ μεγαλύτερο βέβαια, μεταξουργείο της Αθήνας) με τις παραδοσιακές οικιακές μεθόδους που μνημονεύτηκαν πιο πάνω. Το μεταξουργείο, που βρισκόταν στον κόλπο του Εμπορείου, έξω από τη Χώρα, λειτούργησε για μία ή δύο δεκαετίες μόνο, αφού γύρω στα 1870 ο αναπτυξιακός κύκλος του μεταξιού είχε κλείσει σε διεθνές επίπεδο, και το 1880 είχε πλέον μετατραπεί σε βυρσοδεψείο. (Σύμφωνα με ορισμένες πληροφορίες, το κτίριο υπάρχει ακόμη).

Στη δεκαετία του 1870, όταν οι γενικότερες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στην Ελλάδα ευνοούν τα πρώτα βήματα της βιομηχανίας, εμφανίζονται, διάσπαρτες, οι πρώτες κυκλαδίτικες βιομηχανικές απόπειρες. Στα νησιά που είχαν ενταχθεί στο διεθνές εμπόριο του σιταριού, εγκαταστάθηκαν ατμόμυλοι: των Κανακάρη & Συρίγου στον Αθηνιό της Σαντορίνης και του Εμπειρίκου στην Άνδρο. Στη Νάξο ιδρύθηκε (1875) το πρώτο εργοστάσιο αξιοποίησης και συντήρησης καρπών (Ζερλέντη, παραγωγή κομπόστας από κίτρα και άλλα φρούτα), στη Σαντορίνη το πρώτο συστηματικό οινοποιείο (Ντε Σιγάλα), ενώ στην Τήνο συριανοί επιχειρηματίες επιχειρούν να ιδρύσουν εργοστάσιο μαρμάρων (1874), αλλά χωρίς επιτυχία. Τα οινοποιεία, οινοπνευματοποιεία και κονιακοποιεία πολλαπλασιάστηκαν από το τέλος του 19ου αιώνα, όταν

Εικ. 33 Το εργοστάσιο εμαγιέ στην Κέα σε φωτογραφία του μεσοπολέμου (Β. Θεοδώρου, *Το εργοστάσιο εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Βουρκαριανή, [Κέα] 1994, 14)

η κρίση του σταφιδικού και έπειτα του αμπελουργικού τομέα εξασφάλιζε αφθονία αδιάθετης πρώτης ύλης. Τα σημαντικότερα και παλαιότερα ήταν το κονιακοποιείο του Δ. Καρρά στη Σαντορίνη, το οινοποιείο των αδελφών Παλαιολόγου στη Νάξο (ίδρυση 1887) και το οινοπνευματοποιείο των αδελφών Γκάφα στην Τήνο. Το νησί όμως στο οποίο η βιομηχανική κίνηση απέκτησε σημαντικότερες διαστάσεις ήταν η Σαντορίνη, κι αυτό γιατί η κατάρρευση του οινεμπορίου στην πρώιμα εμπορευματοποιημένη και μονοκαλλιεργητική νησιωτική οικονομία δημιούργησε τα οξύτερα προβλήματα ανισορροπίας ανάμεσα στο δημογραφικό δυναμικό και τους διαθέσιμους πόρους. Και αν ο ανδρικός πληθυσμός του νησιού στρεφόταν στο ναυτικό επάγγελμα, έμεναν οι γυναίκες: αυτές ήταν πράγματι που εξασφάλισαν το εργατικό δυναμικό των μικρών εργοστασίων που ιδρύθηκαν στο νησί, από το τέλος του 19ου αιώνα και ιδίως κατά τον μεσοπόλεμο. Ήταν κυρίως νηματοστριπτήρια και πλεκτήρια –ένας κλάδος δηλαδή που αξιοποιούσε την εμπειρία της παλαιάς οικιακής παραγωγής– στα Φηρά, την Οία, τη Μεσσαριά και το Καρτεράδο (οι πιο γνωστές επιχειρήσεις ήταν του Ι. Δαρζέντα και του Α. Μαρκεζίνη), ενώ τον μεσοπόλεμο, όταν επεκτάθηκε η καλλιέργεια της ντομάτας στο νησί, προστέθηκαν εργοστάσια ντοματοπολτού και κονσερβοποιίας (Εμμ. Καραμολέγκης & Υιοί, Δ. Νομικός, *Ερμής*, Γ. Κανακάρης, Δ. Κουτσογιαννόπουλος, *ΑΒΙΣ* κ.ά.).

Ένα τουλάχιστον καλτσοποιείο έχει εντοπιστεί το 1949 και στην Τήνο (Ι. Αρμάου), είναι δε πιθανό ότι υπήρξαν και σε άλλα νησιά τέτοιες (μικρότερες) επιχειρήσεις. Την εποχή εκείνη υπήρχε ακόμη ένα αρκετά σημαντικό βυρσοδεψείο στη Νάξο (Β. Κονδύλης), ένα εργοστάσιο ζυμαρικών στην Άνδρο (Α. Πολέμης) και εργοστάσια ποτοποιίας στην Πάρο και τη Νάξο. Ήταν αυτές οι τελευταίες προσπάθειες συγκράτησης του πληθυσμού των νησιών στον τόπο τους, λίγο πριν αρχίσει το μαζικό μεταναστευτικό ρεύμα της μεταπολεμικής περιόδου.

Χωρίς αμφιβολία όμως η σημαντικότερη βιομηχανική εγκατάσταση του μεσοπολέμου στις Κυκλάδες ήταν το εργοστάσιο εμαγιέ της Κέας, τόσο από την άποψη του μεγέθους όσο και από την άποψη του πρωτοποριακού για την Ελλάδα είδους της παραγωγής και της τεχνολογίας. Το εργοστάσιο ιδρύθηκε το 1927 και παρήγαγε εσμαλτωμένα σκεύη από λαμαρίνα (αργότερα και κράνη), λειτούργησε δε μέχρι το 1958 (εικ. 40).

Τέλος, μία σημαντική συνιστώσα στη διαμόρφωση του βιομηχανικού τοπίου στις Κυκλάδες είναι η εισαγωγή και διάδοση του ηλεκτρικού ρεύματος. Ας υπενθυμιστεί ότι πριν από τη συγκρότηση του δικτύου του ηλεκτρισμού σε εθνικό επίπεδο και τη σταδιακή ενσωμάτωση του συνόλου της επικράτειας σε αυτό, πριν από την ίδρυση της ΔΕΗ (1953) δηλαδή, ο ηλεκτρισμός διαδόθηκε με αυτόνομες εγκαταστάσεις παραγωγής ρεύματος, που εμφανίστηκαν από το τέλος του 19ου αιώνα, αρχικά στις μεγάλες πόλεις, και ως το τέλος του μεσοπολέμου είχαν καλύψει το σύνολο σχεδόν των πόλεων και κωμοπόλεων της χώρας. Ας σημειωθεί επίσης ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι εγκαταστάσεις αυτές παρείχαν ηλεκτρικό ρεύμα μόνο για φωτισμό και σπανιότερα για άλλες χρήσεις (μεταφορές και βιομηχανία), ενώ αρκετά συχνά συνδυάζονταν με κάποια βιο-

μηχανική επιχείρηση που είχε συστήσει την ηλεκτρική εγκατάσταση για δικές της ανάγκες και τροφοδοτούσε με το πλεόνασμα την πόλη για φωτισμό.

Η παραγωγή ηλεκτρικού ρεύματος στη φάση αυτή βασιζόταν στον συνδυασμό ενός κινητήρα με μια γεννήτρια: ο κινητήρας μπορεί να ήταν ατμομηχανή, αεριομηχανή ή ντηζελομηχανή αργότερα, σπανιότερα και υδατόπτωση, ενώ η ηλεκτρική γεννήτρια μετέτρεπε την κίνηση σε ηλεκτρικό ρεύμα. Στις σημαντικές εγκαταστάσεις, όπως εκείνες της Αθήνας, το ζεύγος αυτό κινητήρας- γεννήτρια αντικαταστάθηκε ήδη από τον μεσοπόλεμο από τα μηχανήματα που ενοποιούσαν τη διαδικασία, δηλαδή τους ατμοστροβίλους (ή στροβιλοεναλλακτήρες).

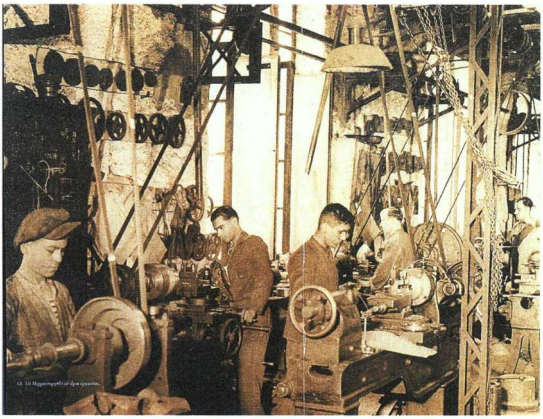

Εικ. 34 Το μηχανουργείο του εργοστασίου εμαγιέ στην Κέα. Η κίνηση μεταδίδεται με ιμάντες και τροχαλίες από τον κινητήριο άξονα της οροφής (Β. Θεοδώρου, ό.π. 20-21).

Η πρώτη εγκατάσταση ηλεκτρικού ρεύματος ιδρύθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο, στην Ερμούπολη το 1898 (*Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρεία*, μετέπειτα *Ν. Βαλμάς*), αλλά ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 ορισμένες βιομηχανικές επιχειρήσεις της πόλης είχαν εγκαταστήσει, δίπλα στις ατμομηχανές τους, ηλεκτρικές γεννήτριες για τον φωτισμό του χώρου τους. Η εφαρμογή του ηλεκτρισμού ως κινητήριας δύναμης στις βιομηχανίες καθυστέρησε αρκετά στην ελληνική περίπτωση, αλλά ο ηλεκτροφωτισμός ήταν ζωτικός γιατί παρέτεινε τον χρόνο λειτουργίας των εργοστασίων και γι' αυτό εφαρμόστηκε αρκετά νωρίς. Μία από τις αρκετά σπάνιες περιπτώσεις όπου ο ηλεκτρισμός χρησιμοποιήθηκε εξαρχής στην ίδια την παραγωγή, στις Κυκλάδες, είναι το εργοστάσιο εμαγιέ της Κέας (1927)· αλλά και εκεί, εφαρμόστηκε μόνο στην ηλεκτροσυγκόλληση, ενώ τα μηχανήματα του μηχανουργείου, για παράδειγμα, κινούντο με το παραδοσιακό σύστημα των τροχαλιών και ιμάντων (εικ. 34).

Το 1949, εγκαταστάσεις παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος υπήρχαν σε εννέα τουλάχιστον κυκλαδονήσια (εκτός από τη Σύρο). Ορισμένες από αυτές, όπως της Σαντορίνης, Άνδρου, Νάξου, Μήλου, Μυκόνου, ίσως και άλλες, είχαν ιδρυθεί από τον μεσοπόλεμο. Τα νησιά αυτά ήταν η Σαντορίνη (*Ευάγγελος Σιγάλας*, 1929, στα Φυρά), η Άνδρος (*Σ. Πολέμης & Σία* στη Χώρα και μια δεύτερη επιχείρηση στο Μπατσί), η Νάξος (*Αδελφοί Β. Κονδύλη*, σε συνδυασμό με κυλινδρόμυλο και παγοποιείο), η Μήλος, η Μύκονος (κοινοτική επιχείρηση), η Τήνος (στη Χώρα και στον Πύργο), η Πάρος, η Κέα και η Κύθνος. Επειδή η σύνδεση με το εθνικό δίκτυο μέσω θαλάσσης ήταν αρκετά περίπλοκη υπόθεση, ορισμένες από τις εγκαταστάσεις αυτές λειτουργούσαν μέχρι πολύ πρόσφατα στα νησιά.

Λίγο μετά το τέλος του δεύτερου παγκοσμίου πολέμου, και με ιδιαίτερη ένταση κατά τη δεκαετία του 1960, οι Κυκλάδες έζησαν την αποκορύφωση του μεταναστευτικού ρεύματος, χάνοντας από το 1951 ώς το 1971 το 31,45% του πληθυσμού τους. Η ανάκαμψη, και μαζί της η μεγαλύτερη στην ιστορία τους αλλοίωση του τοπίου τους, ήρθε σιγά σιγά, από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, με την ανάπτυξη του τουρισμού. Δεν είναι φυσικά δυνατό να αντιμετωπιστεί στη εισήγηση αυτή το ζήτημα των επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης στο κυκλαδικό τοπίο. Πρέπει όμως να τονιστεί ότι ο μαζικός τουρισμός είναι φαινόμενο αποκλειστικά της βιομηχανικής εποχής. Θα ήταν ωστόσο ιδιαίτερα ενδιαφέρον να εντοπιστούν οι απαρχές του, και

ειδικότερα το ξεχωριστό χαρακτηριστικό του κάθε νησιού με το οποίο συνήθως συνδυάζονταν, προτού γίνει ο τουρισμός το μαζικό πολιτιστικό φαινόμενο που ξέρουμε σήμερα και που ταυτίζεται με τις διακοπές, τον ήλιο και τη θάλασσα (μια εξέλιξη που τοποθετείται μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο). Σε πολλά νησιά πράγματι, η σταδιακή αύξηση των έξωθεν επισκεπτών, που παρατηρείται ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, οφειλόταν σε κάποιο συγκεκριμένο πόλο έλξης: για τη Μύκονο, ήταν η κοντινή Δήλος, για τη Σαντορίνη το ηφαίστειο, για την Τήνο το προσκήνυμα της Παναγίας, για την Κύθνο τα ιαματικά λουτρά, και ούτω καθεξής. Από την ύπαρξη ενός τέτοιου πόλου και από τον χαρακτήρα του εξαρτήθηκαν και οι ρυθμοί με τους οποίους το κάθε νησί μπήκε στην τουριστική κίνηση, και ο χαρακτήρας της κίνησης αυτής (εξωτερικός-εσωτερικός τουρισμός κ.λπ.).

Όσο για την αλλοίωση του τοπίου από τον τουρισμό, το πόσο παλαιά, μόνιμα, και άλυτα είναι τα προβλήματα που βάζει φαίνεται από το παρακάτω απόσπασμα από τοπική εφημερίδα, που όσο και αν μοιάζει σύγχρονο, ανήκει στον μεσοπόλεμο:

...προ πολλών μηνών, αναφερόμενοι εις την ολοένα προαγομένην από τινων ετών παραθεριστικήν κίνησιν της νήσου μας, είχαμεν εκφράσει ένα φόβον. Τον φόβον μήπως, από τας προσπαθείας ιδιωτικής πρωτοβουλίας, τας άνευ προδιαγεγραμμένου σχεδίου και προχείρους προσπαθείας δια να επαρκέση ο τόπος εις την εξυπηρέτησιν της προσοδοφόρου αυτής κινήσεως, διαταραχθή συν τω χρόνω ανεπανορθώτως ο ρυθμός της ζωής των εντοπίων, αλλοιωθούν δε εξ άλλου και οι παράγοντες της αισθητικής αξίας του θαλασσοχωριού· με άλλους λόγους μήπως από το μασκάρεμα της καλοκαιρινής Μυκόνου εις κοσμικόν κέντρον παραθερισμού της μόδας, φθαρούν με τον καιρό τα προέχοντα χαρίσματα του νησιού –εκείνα ακριβώς που εδημιούργησαν τελευταίως και ένα προς αυτό ρεύμα τουριστικόν, εκτός του παραθεριστικού (*Μυκονιάτικα Χρονικά*, 5.8.1934).

Αν οι *ρυθμοί της ζωής* των κατοίκων έχουν διαταραχθεί *ανεπανορθώτως* από καιρό, το πρόβλημα του πώς θα διασωθεί η ομορφιά των νησιών και ιδιαίτερα εκείνη του οικιστικού πλούτου τους, αυτή ακριβώς που προσελκύει τους επισκέπτες, παραμένει ακέραιο.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα*, Αθήνα 1986.
2. Αγριαντώνη Χρ., Οι μετασχηματισμοί της βιομηχανικής δομής της Ερμούπολης τον 19ο αιώνα, *Η νεοελληνική πόλη* 2, Αθήνα 1985, 603- 608.
3. Αμπελάς Τ., *Ιστορία της νήσου Σύρου*, Ερμούπολη 1874.
4. Βάος Ζ.- Νομικός Στ., *Ο ανεμόμυλος στις Κυκλάδες*, Αθήνα 1993
5. Βιτάλης Α., Η μεταξοπαραγωγός Τήνος του 18ου και 19ου αιώνα. Μια λησμονημένη πραγματικότητα, *ΔΙΕΕΕ* 32, 1989, 5-16.
6. Βογιατζίδης Ι.Λ., *Αμοργός. Ιστορικαί έρευναι περί της νήσου*, Αθήνα 1918
7. Βογιατζίδης Ι.Λ., Κίμωλος. Ιστορικαί έρευναι περί της νήσου, *Αθηνά* 35, 1923, 101-124.
8. Γαβαλάς Ζ.Δ., Φολέγανδρος, *ΔΙΕΕ* 7, 1885, 475- 515.
9. Γκιών Κ., *Ιστορία της νήσου Σίφνου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς...*, Σύρος 1876.
10. Daumas Maurice, *Histoire Générale des Techniques*, Παρίσι 1965-1970.
11. Δεκαβάλλες Μ., Έκθεσις περί της νήσου Σίφνου, *Ημερολόγιον 1889*, 2, Ερμούπολη 1889.
12. Ελευθερίου Μ., *Ενθύμιον Σύρου*, Αθήνα 1994.
13. Ευαγγελίδης Τρ., *Η Σέριφος και αι περί αυτή νησίδες*, Ερμούπολη 1909.
14. Θεοδώρου Β., *Το εργοστάσιο εμαγιέ στην Κέα (1927-1957)*, Κέα 1994.
15. *Ιστορία της νεοελληνικής τεχνολογίας* (πρακτικά πρώτου τριημέρου εργασίας), Αθήνα 1991.

16. *Ιστορία της Τήνου μεταφρασθείσα εκ του γαλλικού μετά τινων παρατηρήσεων υπό του διδασκάλου Δημητρίου Μ. Μαυρομάρα, προεκδοθείσα δε εν Παρισίοις υπό του ιατρού Μ. Σαλώνη τω 1809*, Αθήνα 1888
17. *Ιστορία του ελληνικού κρασιού* (πρακτικά δεύτερου τριημέρου εργασίας), Αθήνα 1992.
18. Καπιολδάση-Σωτηροπούλου Χ., Η σιδηρουργία στην Ελλάδα. Το παράδειγμα του Πύργου Τήνου, *Εθνογραφικά* 6, 1989, 121-144.
19. Κονταρίνης Ι.Ν., Περιγραφή της νήσου Φολεγάνδρου, *Πανδώρα* 20- 21, 1869-1870, 461- 464, 25- 29.
20. Κορρές Στ., Ιστορικά σημειώματα. Αι Κυκλάδες το 1890. Κρατική προβολή, πληροφορίαι, στατιστικαί, *ΕΕΚΜ* 9, 1971, 675- 693.
21. Κουράκου-Δραγώνα Στ. (εκδ.),*Ο σαντορίνη της Σαντορίνης*, Αθήνα 1994.
22. Λάσκαρις Κ.-Παναγόπουλος Κ., Το εξορυκτικό παρελθόν των Κυκλάδων ως πεδίο άσκησης της βιομηχανικής αρχαιολογίας. Η περίπτωση των θειωρυχείων της Μήλου, *Πυρφόρος* (διμηνιαία έκδοση ΕΜΠ) 13-14, Μάϊος-Αύγουστος 1994, 3-19.
23. Λιάτα Ευ., *Η Σέριφος κατά την τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*,, Αθήνα 1987.
24. Μηλιαράκης Α., *Υπομνήματα περιγραφικά των Κυκλάδων Νήσων. Άνδρος. Κέως*, Αθήνα 1880.
25. Μηλιαράκης Α., *Κίμωλος*, Αθήνα 1901.
26. Μπεκιάρογλου- Εξαδακτύλου Αι., *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1994
27. Ναυπλιώτης Α.Ι., Τα ασβεστοκάμινα, ο ασβέστης και οι ασβεστάδες των Μελάνων, *Ναξιακά* 34, Οκτ.- Δεκ. 1992, 2-12.
28. *Οδηγός ελληνικής βιομηχανίας*, Αθήνα 1949.
29. Πασχάλης Δ.Π., *Η Άνδρος ήτοι ιστορία της νήσου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς* 2: Από της φραγκοκρατίας μέχρι της συγχρόνου εποχής, Αθήνα 1927.
30. Σαμίου Δ., *Το ιστορικό της εξαγοράς των παλαιών ηλεκτρικών επιχειρήσεων από τη ΔΕΗ*, Αθήνα 1996 (υπό εκτύπωση).
31. Στεργίου Α., *Αι πρώται βιομηχανίσιμοι ύλαι της Ελλάδος*, Αθήνα 1923.
32. Συμεωνίδης Σ.Μ., *Ιστορία της Σίφνου. Από την προϊστορική εποχή μέχρι τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα 1990
33. Χατζιδάκης Ι., *Η ιστορία της νήσου Μήλου*, Αθήνα 1972.
34. Ψύλλας Ι.Ν., *Ιστορία της νήσου Κέας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Αθήνα 1920.

Χριστίνα ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

ΟΙ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΓΕΩΡΓΟΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ

Η γεωργία και η κτηνοτροφία ήταν, στο παρελθόν, βασικές οικονομικές δραστηριότητες στα νησιά του Αιγαίου. Έχοντας, την ίδια στιγμή, υπόψη τόσο την απομόνωση όσο και την περιορισμένη παρουσία φυσικών πόρων (έδαφος, νερό κλπ.) στα νησιά, η οικονομική *επέκταση* των χερσαίων τους ορίων - κυρίως με την αλιεία, το εμπόριο και τη ναυτιλία - προσέφερε ένα πρόσθετο εισόδημα στους νησιώτικους πληθυσμούς. Όμως μολονότι υπάρχουν πολλά παραδείγματα τέτοιων *επεκτάσεων* (η ναυτιλία της Άνδρου για παράδειγμα) και εκμετάλλευσης μη τοπικών οικονομικών πόρων τόσο η γεωργία όσο και η κτηνοτροφία ήταν βασικές δραστηριότητες για την επιβίωση του πληθυσμού.

Έχοντας υπόψη τη δομή του φυσικού περιβάλλοντος- με την απουσία πεδινών εκτάσεων - οι γεωργικές δραστηριότητες, στην μεγάλη τους πλειοψηφία, ήταν συνυφασμένες με τη δημιουργία και τη συνεχή συντήρηση των αναβαθμίδων.

Δύο ήταν οι βασικές κατηγορίες των καλλιεργούμενων φυτών: τα ετήσια και τα πολυετή.

Σ' ότι αφορά τα ετήσια φυτά στις καλλιέργειες κυριαρχούσαν τα σιτηρά (σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι κλπ) και τα όσπρια (κουκιά, ρεβύθια, φακές, κτηνοτροφικά κλπ.). Τα όσπρια ή (ψυχανθή), όπως είναι σήμερα γνωστά, έχουν τη δυνατότητα ενσωμάτωσης - διά μέσου συμβιωτικών μικροοργανισμών που έχουν στις ρίζες τους- ατμοσφαιρικού αζώτου με το οποίο εμπλουτίζουν το έδαφος. Η εναλλαγή σιτηρών-οσπρίων στις καλλιέργειες, γνωστή και ως αμειψισπορά, ήταν κοινή πρακτική και είχε ως αποτέλεσμα πέρα από την παραγωγή τροφών πλούσιων σε άμυλο (σιτηρά) και πρωτεΐνες (όσπρια) και τη συνεχή λίπανση των χωραφιών με άζωτο.

Η κτηνοτροφία ήταν πλήρως ενταγμένη στο παραδοσιακό σύστημα διαχείρισης. Έτσι, μια και η φύση των *ξηρικών* χωραφιών απαιτεί προσοχή προκειμένου να μην *εξαντληθούν* υπήρχε και η αγρανάπαυση. Στις αγραναπαύσεις η πρακτική συνιστούσε βόσκηση με την οποία, εκτός από την παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων, υπήρχε πρόσθετη λίπανση από την κοπριά των ζώων. Θα πρέπει βεβαίως, στα ετήσια φυτά να προστεθούν και οι ειδικές περιπτώσεις καλλιεργειών, όπως ο καπνός ή το λινάρι, τα οποία προσέφεραν σε ορισμένες περιόδους και περιοχές αυξημένο εισόδημα στους κατοίκους.

Σε ότι αφορά τα πολυετή φυτά ουσιαστικά αναφερόμαστε στη δενδροκομία και τα αμπέλια. Στην πλειοψηφία τους ήταν ελιές, αμυγδαλιές, συκιές, χαρουπιές, δαμασκηνιές και παρείχαν προϊόντα *μακράς διαρκείας* στον καταναλωτή. Είτε απ' ευθείας (αμύγδαλα, χαρούπια), είτε μετά από την αποξήρανση (σύκα, δαμάσκηνα), είτε μετά από μεταποίηση (λάδι, κρασί).

ΑΠΟ ΤΗΝ "ΤΡΟΦΙΚΗ" ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΣΤΟ ΠΕΤΡΕΛΑΙΟ

Η εκμηχάνιση της γεωργίας στις πεδινές εκτάσεις της χώρας δημιούργησε συνθήκες άνισου ανταγωνισμού προς τις καλλιέργειες των σιτηρών και των οσπρίων στις αναβαθμίδες που κυριαρχούν στα νησιά των Κυκλάδων.

Όπως είναι γνωστό, οι καλλιέργειες σε αναβαθμίδες ήταν στηριγμένες στην ένταση της ανθρώπινης εργασίας με τη βοήθεια των ζώων. Όμως η εμφάνιση των μηχανών στις πεδιάδες της χώρας έδρασε καθοριστικά.

Ήταν, προφανώς, αδύνατον ο γεωργός της Τήνου που καλλιεργούσε στις αναβαθμίδες σιτάρι και κριθάρι με την αξίνα και το αλέτρι και τα θέριζε με το δρεπάνι να ανταγωνιστεί τον Θεσσαλό γεωργό με το τρακτέρ και τη θεριζοαλωνιστική μηχανή.

Πέρα, όμως, από τον ανθρώπινο μόχθο οι διαφορές στις αποδόσεις είναι χαρακτηριστικές. Στο σιτάρι, για παράδειγμα, οι αποδόσεις της σημερινής δεκαετίας στην Άνδρο και την Τήνο μόλις που φθάνουν τα 80 κιλά/στρέμμα ενώ στη Θεσσαλία υπερβαίνουν τα 400 κιλά/στρέμμα.

Η ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΠΟΥ ΥΠΟΧΩΡΕΙ

Οι αλλαγές που συνόδευσαν την είσοδο των μηχανών, τις βελτιωμένες ποικιλίες, τη χρήση λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων και όλα τα σχετικά, χαρακτηρίζουν τη νέα μορφή της γεωργίας.

Στόχος ήταν - και είναι- η αύξηση των αποδόσεων. Όμως η επιμέρους μεγέθυνση των μεγεθών στη γεωργία έδρασε συνολικά με γενικότερη αναδιάταξη όλων των παραμέτρων που είτε καθορίζουν τον πρωτογενή τομέα είτε όχι.

Δεν είναι τυχαίο ότι την αύξηση αυτή των αποδόσεων συνόδευσε μείωση του αγροτικού πληθυσμού καθώς και μια γενικότερη αναδιάταξη τόσο σε επίπεδο καλλιεργούμενων ειδών όσο και στη βάση των επιμέρους περιοχών. Επίσης, έδρασε με τον επανακαθορισμό των παραδοσιακών γεωργοκτηνοτροφικών συστημάτων διαχείρισης και εμπορίας.

Θεωρούμε την περίπτωση των ελαιώνων και της ελαιοκαλλιέργειας ως ένα τυπικό παράδειγμα εκτόπισης των εκτατικών από τις εντατικές καλλιέργειες το οποίο, αν δεν ληφθεί υπόψη, θα δημιουργήσει ανυπέρβλητα προβλήματα στο εγγύς μέλλον. Βασικό προϊόν της ελαιοκαλλιέργειας είναι το λάδι, και, βεβαίως, η υποκατάστασή του από τα λεγόμενα, σπορέλαια ήταν, φαινομενικά, αδύνατη μέχρι το τέλος της δεκαετίας του ΄60.

Οι δομές της ελληνικής κοινωνίας, άρρηκτα συνδεδεμένες με τη χρησιμοποίηση ελαιολάδου, είχαν τελείως διαφορετικά καταναλωτικά πρότυπα απ΄ότι σήμερα. Άλλωστε, εκείνη την εποχή, τα πιθανά υποκατάστατα του ελαιολάδου τα οποία θα ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθούν (αραβοσιτέλαιο, ηλιέλαιο, βαμβακέλαιο) μειονεκτούσαν τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Η στρεμματική απόδοση του καλαμποκιού και του ηλιάνθου ήταν, αντίστοιχα, 350 και 100 κιλά και η τεχνολογία παραλαβής των ελαίων δεν είχε, ακόμη, αναπτυχθεί.

Όμως την εποχή που η εκμηχάνιση της ελαιοκαλλιέργειας και η συλλογή του ελαιοκάρπου αποδεικνυόταν δυσχερέστατη - τόσο γιατί η φύση των επικλινών εδαφών όσο και επειδή οι δενδροκαλλιέργειες έχουν τέτοια προβλήματα - η πρόοδος σ΄ό,τι αφορά τις μεθόδους καλλιέργειας και συγκομιδής στα ετήσια φυτά ήταν συνταρακτική.

Το ποσοστό περιεχομένων ελαίων στο σπόρο του ηλίανθου ήταν μόλις 30% το 1940, 45% το 1970 και 60% σήμερα.Αν, παράλληλα ληφθεί υπόψη ότι η αύξηση των αποδόσεων ηλίανθου ακολουθεί εντυπωσιακούς ρυθμούς στη χώρα μας (1961 : 100 κιλά το στρέμμα, 1986 : 205 κιλά το στρέμμα) αυτό σημαίνει ότι η στρεμματική απόδοση σε ηλιέλαιο έχει υπερδιπλασιαστεί. Έχουμε επομένως, ενώπιόν μας, τη δυναμική είσοδο ενός *νέου* προϊόντος. Το προϊόν αυτό, υποκατάστατο του ελαιολάδου, προσφέρεται στο σημερινό "νέου τύπου" καταναλωτή και σε παραδεκτή ποιότητα για σημαντικό αριθμό χρήσεων.

Δυστυχώς, μολονότι αυτή η αλλαγή θα έπρεπε να είναι αναμενόμενη, η *άμυνα* της ελαιοκαλλιέργειας και της χρήσης ελαιολάδου είναι ανύπαρκτη και όλη η πολιτική - αν υπήρξε ! - στηρίχθηκε σε σπασμωδικές κινήσεις, άγνοια των συνταρακτικών αλλαγών που συμβαίνουν, επικλήσεις επιδοτήσεων και απαγορεύσεων και μυθολογικές διεργασίες που μεγιστοποιούν το υπαρκτό πρόβλημα.

Μολονότι τα στατιστικά στοιχεία δεν δείχνουν την πραγματική αλλαγή η οποία έχει συμβεί στα νησιά του Αιγαίου και την ελαιοκαλλιέργεια, γεγονός είναι ότι οι ελαιώνες των οριακών περιοχών εγκαταλείπονται με ολοένα αυξανόμενους ρυθμούς.

Οι ελαιώνες, όπως είναι γνωστό, είναι οικοσυστήματα τα οποία έχουν αναπτυχθεί στον ελληνικό και ιδιαίτερα στο νησιωτικό χώρο για αιώνες. Τα οικοσυστήματα αυτά των οποίων η δομή και η λειτουργία είναι νομοτελειακά συνδεδεμένη με ιδιότυπο μεσογειακό κλίμα - όπου τον βροχερό και ήπιο χειμώνα ακολουθεί το μακρύ και άνυδρο καλοκαίρι - συνιστούν αναπόσπαστο τμήμα του περιβάλλοντος των νησιών μας. Πέρα από τη θεωρητική και μακροπρόθεσμη σπουδαιότητά τους, με τη βιολογική ποικιλότητα που περιέχουν, υπάρχει και άμεσο - ακόμη και στενά *ωφελιμιστικό* - ενδιαφέρον μια και η παρουσία τους άρρηκτα συνδέεται με τη διατήρηση και προστασία φυσικών πόρων απαραίτητων για τον άνθρωπο όπως το νερό.

Σύμφωνα με στοιχεία που υπάρχουν η εγκατάλειψη των ελαιώνων και η ασύδοτη κτηνοτροφία που έρχεται στη συνέχεια προκαλεί σοβαρότατη υποβάθμιση η οποία - πέρα από τη μείωση στη φυτοκάλυψη και τον αριθμό των ειδών - δρά άμεσα και στους φυσικούς πόρους. Τούτο είναι αναμενόμενο μια και σταματά η συντήρηση των αναβαθμίδων και το έδαφος κατρακυλά προς τη θάλασσα.

Η απώλεια των εδαφικών πόρων - που ξεπερνά τους 2 τόννους το στρέμμα σε ετήσια βάση - προκαλεί ερημοποίηση η οποία προχωρεί με ολοένα αυξανόμενους ρυθμούς και συνιστά κατά τη γνώμη μας σοβαρότατο κίνδυνο.

Η ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ *ΞΗΡΩΝ ΚΑΡΠΩΝ*

Μετά την ελιά, η καλλιέργεια της συκιάς και της αμυγδαλιάς ήταν από τις σημαντικότερες μαζί με τα εσπεριδοειδή της Νάξου, τ' αμπέλια της Σαντορίνης και μερικά ακόμη.

Τον εξηλεκτρισμό της Ελλάδας, στη δεκαετία του '50, ακολούθησε η είσοδος νέων τεχνολογιών συντήρησης και διατήρησης φρούτων, όπως τα μήλα και τα αχλάδια. Σήμερα ο καταναλωτής έχει την δυνατότητα αγοράς μήλων τον Απρίλιο τα οποία έχουν συλλεγεί τον Οκτώβριο και διατηρήθηκαν στα ψυγεία.

Ήταν, προφανώς, κάτι τέτοιο αδύνατο στο παρελθόν γιατί τα φρέσκα φρούτα έπρεπε να καταναλωθούν γρήγορα πριν αλλοιωθούν. Ιδιαίτερα στα νησιά ήταν λογικό τα παραγόμενα αγροτικά προϊόντα από την καλλιέργεια των πολυετών φυτών να έχουν τη δυνατότητα αποξήρανσης μια και η αφυδάτωση επιτρέπει τη διατήρησή τους για την εποχή της έλλειψης τον χειμώνα. Κάτι τέτοιο προσέφεραν τα σύκα και τα αμύγδαλα, τα χαρούπια και τα δαμάσκηνα.

Όμως, σήμερα, η κατανάλωση ξηρών καρπών τον χειμώνα έχει μειωθεί, τόσο επειδή υπάρχουν στην αγορά διαθέσιμα φρούτα, όσο και γιατί οι μικρές ηλικίες δεν καταναλώνουν πλέον αμύγδαλα και άλλους ξηρούς καρπούς. Έχουν σαφέστατα, στραφεί σε προϊόντα όπως τα λεγόμενα γαριδάκια των οποίων η πρώτη ύλη προέρχεται από ετήσια φυτά εντατικών καλλιεργειών.

Από τη στιγμή που η *επεκτατική* καλλιέργεια της συκιάς έχει να ανταγωνιστεί την εντατική και εκμηχανισμένη καλλιέργεια των καρπουζιών (που και φθηνά είναι και εύκολα καταναλώνονται και διατηρούνται για μακρά χρονικά διαστήματα εκτός ψυγείου) ήταν λογική η εγκατάλειψη της καλλιέργειας και της συλλογής των σύκων και η θερινή κατανάλωση. Στη Νάξο, για παράδειγμα, από 1000 στρέμματα για παραγωγή ξηρών σύκων το 1911, σήμερα υπάρχουν ελάχιστα.

ΜΕΡΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗΣ

Είναι δύσκολος ο ποσοτικός καθορισμός της αγροτικής γης που έχει εγκαταλειφθεί μια και τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία από την μία πλευρά, και τα δικαιώματα ιδιοκτησίας από την άλλη, δεν επιτρέπουν την έγκυρη ανάλυση. Συγχρόνως, οι επιδοτήσεις, δημιουργούν επίσης μια πλαστή εικόνα που συσκοτίζει την όποια προσπάθεια.

Θα δεχθούμε, ενδεικτικά και μόνον, για τις ανάγκες μιας πρώτης ανάλυσης τα διαθέσιμα στοιχεία τα οποία εμφανίστηκαν -σχετικά πρόσφατα, το 1986- από την Αγροτική Τράπεζα και τα οποία θεωρούν ότι ένα χωράφι θεωρείται ότι έχει εγκαταληφθεί αν έχει να δεχθεί καλλιεργητικές φροντίδες για τέσσερα χρόνια τουλάχιστον. Εξετάσαμε σχετικά αποτελέσματα, που αφορούν τα νησιά του Αιγαίου συνολικά -υποθέσαμε ότι στην περιφέρεια μελέτης ισχύει η γενική τάση - και δύο είναι τα κύρια συμπεράσματα:

1. Περίπου 300.000 στρέμματα γεωργικής γης έχουν εγκαταλειφθεί στα νησιά του Αιγαίου εκ των οποίων μόνον 8% είναι πεδινά ενώ τα 39% και το 54% συνιστούν τα ημιορεινά και ορεινά αντίστοιχα.

2. Σε ότι αφορά τον τόπο διαμονής των ιδιοκτητών το 57% των εκτάσεων που έχουν εγκαταλειφθεί ανήκουν σε άτομα τα οποία απουσιάζουν και διαμένουν σε άλλη περιοχή.

Σύμφωνα με την ίδια μελέτη μολονότι ο αγροτικός πληθυσμός των νησιών μειώθηκε στη δεκαετία '71-81 μόνον κατά 8% διαπιστώθηκε αύξηση στην εγκατάλειψη γεωργικής γης κατά 35% κατά την περίοδο '74-'83. Φυσικά, όταν αναφερόμαστε στην εγκαταλειμένη γεωργική γη και προκειμένου να έχουμε διαθέσιμη μία, κατά το δυνατόν, πληρέστερη εικόνα θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και την ενοικιασμένη γη.

Η ενοικιασμένη γεωργική γη συνιστά έκταση περίπου 500.000 στρεμμάτων που σημαίνει το 30% περίπου της γεωργικής γης δεν καλλιεργείται από τους ιδιοκτήτες της, οι οποίοι κατά 70% απουσιάζουν από την περιοχή της ιδιοκτησίας τους. Ο όρος ενοικιασμένη γεωργική γη, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, δεν σημαίνει υποχρεωτικά και καλλιέργειά της, γιατί στην ουσία πρόκειται για ενοικίαση σε κτηνοτρόφους οι οποίοι την χρησιμοποιούν ως βοσκότοπο.

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Με την εγκατάλειψη των καλλιεργειών σε αναβαθμίδες μία νέου τύπου κτηνοτροφία κυριαρχεί επειδή τα παραδοσιακά γεωργοκτηνοτροφικά συστήματα διαχείρισης, με τα οποία είχαν αριστοποιηθεί οι αποδόσεις, καταρρέουν. Όταν, στις παραμεσόγειες περιοχές, υπάρχει μία κάποια *φυσιολογική* συχνότητα στην εμφάνιση των πυρκαϊών (κάθε 80 - 100 χρόνια για τα πευκοδάση, κάθε 20 - 30 χρόνια για τους θαμνότοπους) υπάρχει προσαρμοστική στρατηγική των φυτών για επιτυχή ανάκαμψη. Τα ποώδη φυτά εμφανίζονται την πρώτη μετά την φωτιά χρονιά σε μεγάλους αριθμούς. Τούτο οφείλεται στην ενεργοποίηση της φύτρωσης των σπερμάτων τους τα οποία υπάρχουν στην *τράπεζα σπερμάτων* του εδάφους.

Αυτή η αυξημένη παρουσία ποωδών φυτών έχει δύο κύρια χαρακτηριστικά. Κατ' αρχήν δρα περιορίζοντας τη διάβρωση των εδαφών και κατά δεύτερο λόγο με την αυξημένη φύτρωση ψυχανθών εμπλουτίζει το έδαφος σε ατμοσφαιρικό άζωτο μια και με τους καπνούς της φωτιάς το 95% του αζώτου, το οποίο ήταν δεσμευμένο στα υπέργεια μέρη των φυτών χάθηκε. Παράλληλα, παραβλαστάνουν τα υπόλοιπα ξυλώδη φυτά, με εξαίρεση τα πεύκα που επανέρχονται με ενεργοποίηση της φύτρωσης των σπερμάτων τους από την φωτιά.

Όμως, οι βοσκοί γνωρίζουν ότι τα ποώδη φυτά, τα τρυφερά παραβλαστήματα των ξυλωδών και, ιδιαίτερα τα ψυχανθή (αγριοτριφύλλι και παραπλήσια), αφθονούν και είναι άριστη κτηνοτροφή. Για τον λόγο αυτό προκαλούν οι ίδιοι φωτιές με συχνότητα καταστροφική που συχνά εμφανίζεται κάθε χρόνο. Η υπερβόσκηση που ακολουθεί δρα καταστροφικά επειδή η προσφορά αζώτου στο οικοσύστημα σταματά. Η υποβάθμιση είναι γεγονός χωρίς, φυσικά, αυτό να σημαίνει αύξηση των κτηνοτροφικών αποδόσεων.

Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΧΗΜΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΔΑΣΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Στις προηγούμενες παραγράφους έγινε σχολιασμός μόνο των γεωργικών εκτάσεων και των συνταρακτικών σύγχρονων αλλαγών που καθορίζουν τον πρωτογενή τομέα. Όμως, υπάρχουν και οι βοσκότοποι και τα δάση.

Τα τελευταία σαράντα χρόνια περίπου, ένα καινούργιο πρόβλημα το οποίο σχετίζεται με τα πευκοδάση και τις βελανιδιές των νησιών μας έκανε την εμφάνισή του. Η εμφάνιση νέων χημικών συνθέσεων και προϊόντων προσέφερε το *υποκατάστατο* σε δασικά προϊόντα όπως η ρητίνη και τα *κύπελα* των βελανιδιών.

Η μεν ρητίνη είχε στο παρελθόν απειρία χρήσεων και εφαρμογών. Από το γνωστό *νέφτι* μέχρι την παραδοσιακή της προσθήκη στην ρετσίνα. Τα κύπελα των βελανιδιών ήταν απαραίτητα στην βυρσοδεψία για την επεξεργασία των δερμάτων.

Οι ρητινοσυλλέκτες ήταν στο παρελθόν οι *φυσικοί προστάτες* του δάσους οι οποίοι πέρα από τη συλλογή της ρητίνης, επιδίδονταν και στον καθαρισμό του δάσους, με παραγωγή δαδιού (προσανάματος), καθώς και εμπόριο ξυλείας και πευκοφλοιών, οι οποίοι είχαν χρήση στην παραγωγή κατραμιού.

Όμως, η εγκατάλειψη της ρητινοσυλλογής οδήγησε αφ'ενός στην μείωση των θέσεων εργασίας στην περιοχή και αφ\ετέρου στη μειωμένη επαγρύπνιση και προστασία των πευκοδασών. Έχει αποδειχθεί στατιστικά αρνητική συσχέτιση μεταξύ της παραγωγής ρητίνης και της εμφάνισης πυρκαϊκών.

Σε ότι αφορά τις βελανιδιές, οι οποίες σε αρκετές περιοχές της Κέας και της Νάξου δημιουργούν πραγματικούς *δρυμούς*, σύμφωνα με δήλωση των κατοίκων *εφόσον τα βελανίδια δεν πουλιούνται είναι άχρηστες*. Σήμερα αποδεκατίζονται στην κυριολεξία. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με το γεγονός ότι οι βοσκοί θεωρούν ότι τα βελανίδια που πέφτουν κάτω από τη βελανιδιά και δεν συλλέγονται εμποδίζουν τη φύτρωση επιθυμητών φυτών, η κοπή όσων απέμειναν είναι, πλέον, θέμα χρόνου, αν δεν ληφθούν άμεσα μέτρα. Όταν οι βοσκοί κόψουν μία βελανιδιά σύρριζα στο έδαφος τα παραβλαστήματά της τρώγονται από τα γιδοπρόβατα και σε ελάχιστο χρόνο ακόμη και οι αιωνόβιες βελανιδιές χάνονται.

Νικόλαος Σ. ΜΑΡΓΑΡΗΣ

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΟΚΟΥΣΤΙΣ ΣΥΛΛΕΚΤΙΚΕΣ ΓΕΩΡΓΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ ή ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΤΩΝ ΑΛΛΑΓΩΝ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ

Οι γεωργοί την περίοδο της συγκομιδής συχνά αναφέρουν την παροιμία θέρος- τρύγος- πόλεμος.

Με την παροιμία αυτή θέλουν να δείξουν το μέγεθος, το βαθμό και την ένταση της προσπάθειας που απαιτεί η συγκομιδή των σιτηρών και του αμπελιού. Οι καλλιέργειες αυτές, δύο από τις τρεις βασικές καλλιέργειες της Μεσογείου, ήταν εξαιρετικά επίπονες λόγω της κοπιαστικής χειρωνακτικής εργασίας κατά την περίοδο της συγκομιδής τους αλλά και της ανάγκης για έγκαιρη συλλογή της σοδειάς.

Είναι γνωστό ότι οι πολιτισμοί που αναπτύχθηκαν στη Μεσόγειο στηρίχθηκαν στην τριάδα ελιά- αμπέλι- σιτάρι. Οι καλλιέργειες αυτές αποτελούσαν τη βασική πηγή ειδών διατροφής σε λιπαρά- υδατάνθρακες- άμυλο για τους κατοίκους της περιοχής, χαρακτήριζαν δε και χαρακτηρίζουν το αγροτικό τοπίο της Μεσογείου.

Η γεωργία από την εμφάνισή της μέχρι τη βιομηχανική επανάσταση στηριζόταν στην ανθρώπινη εργασία και σε εισροές που προέρχονταν απ\ αυτή. Οι παραγωγοί χρησιμοποιούσαν τεχνικές που πήγαζαν από τη δική τους εμπειρία και έπαιρναν διάφορες μορφές στη διάρκεια της πολύ αργής διάδοσής τους. Οι καλλιεργητές εφάρμοζαν συστήματα παραγωγής που συντηρούσαν τις παραγωγικές ιδιότητες των εδαφών και η ανακύκλωση ήταν ο γενικός κανόνας. Με σύγχρονους όρους, οι εισροές που είχε ανάγκη η γεωργία προέρχονταν από τη γεωργική εκμετάλλευση ή από τον άμεσο περίγυρό της. Η πολυσυζητούμενη σήμερα αειφόρος γεωργία στο παρελθόν ήταν πραγματικότητα.

Οι εισροές της γεωργίας στην προβιομηχανική εποχή ήταν οι σπόροι και η λίπανση. Οι σπόροι προέρχονταν από την παραγωγή της προηγούμενης χρονιάς στη γεωργική εκμετάλλευση και η λίπανση από την κοπριά των ζώων του καλλιεργητή ή της κοινότητας. Η καλλιέργεια της γης γίνεται από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες της είτε από ακτήμονες των περιοχών αυτών που τους συνέδεεαν πολλές και ποικίλες σχέσεις με τους κατόχους της γεωργικής γης και με αυτήν την ίδια την γη.

Κύριο μέλημα των παραγωγών ήταν η διατήρηση της γονιμότητας της γης τους στο σύνολό της είτε αυτή ήταν καλλιεργούμενη είτε βοσκούμενη. Οι διαθέσιμες τεχνικές έδιναν σ\ αυτούς τη δυνατότητα να επεμβαίνουν μόνο στη γονιμότητα της γης. Για άλλους παράγοντες, όπως οι ασθένειες των φυτών, οι προσβολές από έντομα κλπ., δεν υπήρχαν δυνατότητες ελέγχου. Έτσι, οι τρόποι για τη διατήρηση της γονιμότητας της γης ήταν:

- Η εναλλαγή καλλιέργειας της γης με αγρανάπαυση. Με τον τρόπο αυτό η γη τη μία χρονιά έδινε παραγωγή και την επόμενη μετατρεπόταν σε βοσκότοπο, όπου αποκτούσε και πάλι τη γονιμότητά της, λόγω της αγρανάπαυσης (εμπλουτισμός σε νερό και οργανική ουσία από τη βιομάζα αυτοφυών φυτών) και της εισαγωγής της κοπριάς των ζώων στο σύστημα.
- Η αμειψισπορά, πρόκειται για την εναλλαγή των καλλιεργειών στο ίδιο κομμάτι γης, όπως όσπρια- σιτάρι- σκαλιστικό κατά διαδοχικά καλλιεργητικά έτη. ΄Ετσι βελτιώνεται η παραγωγική ικανότητα του εδάφους με την ενσωμάτωση του αζώτου και των οσπρίων. Το σιτάρι εκμεταλλεύεται κατά την επόμενη καλλιεργητική περίοδο την αυξημένη περιεκτικότητα σε θρεπτικά στοιχεία και το σκαλιστικό την επόμενη χρονιά απαλλάσει τη γη από τα ζιζάνια. Παράλληλα βελτιώνονται με την εναλλαγή οι φυσικοχημικές ιδιότητες του εδάφους. Ο τρόπος αυτός εκμετάλλευσης είναι πιο παραγωγικός από τον προηγούμενο, επειδή η γη παράγει κάθε χρόνο.
- Λίπανση με κοπριά για την αύξηση κα διατήρηση της γονιμότητας μέσω του humus που αυτή περιέχει.
- Βοτάνισμα των ανεπιθύμητων ειδών με σκάλισμα, για τη μείωση του ανταγωνισμού μεταξύ καλλιεργούμενων και αυτοφυών φυτών σε θρεπτικά στοιχεία και υγρασία.

- Αναβαθμίδες, δηλαδή διαμόρφωση μικρών επιπέδων που συγκρατούν το έδαφος στις επικλινείς περιοχές με τη βοήθεια μικρών τοίχων αντιστήριξης.
- Άρδρευση των κλυτίων των λόφων από πηγές, των παρόχθιων περιοχών από ποταμούς ή σε περιορισμένες εκτάσεις από πηγάδια, με στόχο την εντατικοποίηση της παραγωγής μέσω της εξαφάνισης της υγρασίας που απαιτούν τα φυτά κατά την περίοδο της ανάπτυξής τους.

Όλη η παραγωγική διαδικασία γίνεται είτε χειρωνακτικά είτε με τα αροτριώντα ζώα (βόδια ή άλογα). Ο τρόπος αυτός απαιτεί μεγάλη ένταση και μόχθο εργασίας.

Η ένταση της εργασίας δεν είναι ομοιόμορφα κατανεμημένη μέσα στο έτος, αλλά παρουσιάζει εποχές αιχμής και σχόλης. Οι εποχές αιχμής ήταν κατά τις περιόδους προετοιμασίας της γης για τη σπορά και τη συγκομιδή. Έτσι στη Μεσόγειο οι μήνες Οκτώβριος, Νοέμβριος και Δεκέμβριος- εποχή οργώματος, σποράς χειμωνιάτικων καλλιεργειών και συγκομιδή ελιάς- Φεβρουάριος και Μάρτιος- εποχή σποράς ανοιξιάτικων καλλιεργειών- Ιούνιος και Ιούλιος- περίοδος θερισμού και αλωνισμού- Σεπτέμβριος και Οκτώβριος- περίοδος του τρύγου- έχουν ειδικά αυξημένες ανάγκες σε εργασία. Άλλωστε και οι μεγάλες γιορτές συμπίπτουν με το πέρας της αιχμής των γεωργικών εργασιών ή την περίοδο της σχόλης, όπως τα Χριστούγεννα στα τέλη Δεκεμβρίου- αρχές Ιανουαρίου, το Πάσχα τον Απρίλιο, η γιορτή της Παναγίας το Δεκαπενταύγουστο.

Τα καλλιεργητικά συστήματα που εφαρμόστηκαν διαμόρφωσαν παγκόσμια τα αγροτικά τοπία, δηλαδή προσέδωσαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα οποία διαφοροποιούν μία συγκεκριμένη καλλιεργούμενη έκταση από μία άλλη.

Στη Μεσόγειο το αγροτικό τοπίο παρουσιάζει εξαιρετική πολυμορφία. Το χαρακτηριστικό του είναι η ασυνέχεια. Οι αντιθέσεις που παρουσιάζει το ανάγλυφο του εδάφους και το ξηροθερμικό κλίμα της Μεσογείου διαμορφώνουν το αγροτικό τοπίο. Οι μικρές εκτάσεις με σιτάρι, αμπέλι, πατάτες, καλαμπόκι, ελιές, οπωροφόρα δένδρα κα., εναλλάσονταν με αγραναπαυμένες εκτάσεις (χωρίς καλλιέργεια) στις οποίες έβοσκαν όλα τα είδη των αγροτικών ζώων. Έτσι το τοπίο παίρνει την όψη ενός συνεχούς μωσαϊκού με ενδιάμεσα μεγάλα κομμάτια γης όπου αναπτύσσονταν φυσική βλάστηση και έβοσκαν τα ζώα της κοινότητας.

Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις δεν ήταν ποτέ σε αφθονία στη Μεσόγειο, γι\ αυτό και η αξιοποίηση της γης τείνει στην εντατική καλλιέργεια με συστήματα άρδρευσης και προσπάθειες για αύξηση της γονιμότητας των διαθέσιμων γαιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ανάπτυξη της συγκαλλιέργειας, δηλαδή η καλλιέργεια δύο ή τριών ειδών στο ίδιο αγροτεμάχιο (ελιά και σιτάρι, αμπέλι ή οπορώνες με κηπευτικά ή ελιά, αμπέλι και εσπεριδοειδή) ή η εφαρμογή επίσπορων καλλιεργειών (σιτάρι και πατάτα ή κρεμμύδι ή καλαμπόκι). Η εντατική γεωργία στη Μεσόγειο, όπου ήταν δυνατή, αποτέλεσε ανάγκη λόγω της περιορισμένης έκτασης της καλλιεργούμενης γεωργικής γης, των φτωχών εδαφών και της ανάπτυξης μεγάλων πληθυσμών.

Στη Μεσόγειο, όπως με πολύ οξυδέρκεια και σαφήνεια παρατηρεί ο F. Braudel, τεράστιες εκτάσεις μένουν ακαλλιέργητες, με ελάχιστη απόδοση. Η καλλιεργήσιμη γη υπόκειται σχεδόν παντού σε διετή αμειψισπορά, η οποία αποκλείει την υψηλή παραγωγικότητα. Το φανερό σημάδι αυτής της φτώχειας, που πάντα έκανε εντύπωση στους ανθρώπους του Βορρά ήταν η λιτότητα. Άλλωστε στη Μεσογειακή λογοτεχνία τα φαγοπότια και τα ξεφαντώματα κατέχουν μικρή θέση. Υπεύθυνο για τη φτώχεια που επιβάλλεται στους λαούς της Μεσογείου είναι το χώμα με τα άγονα ασβεστολιθικά πετρώματα, τις τεράστιες αλατούχες εκτάσεις και τα αβαθή εδάφη.

Στη Μεσόγειο η γη πεθαίνει, όταν δεν την προστατεύει η καλλιέργεια, η έρημος παραμονεύει την καλλιεργήσιμη γη και όταν εγκατασταθεί είναι δύσκολο να εκτοπισθεί. Η διατήρηση ή ανασύσταση της γης με το μόχθο του αγρότη είναι πραγματικά ένα θαύμα.

Η απόδοση των καλλιεργούμενων γαιών εδώ είναι μικρή, εκτός από εξαιρετικές συνθήκες (άρδρευση), και υπεύθυνο γι' αυτό είναι το κλίμα. Δύο καταναγκασμοί δρούσαν στο επίκεντρο της ιστορίας της Μεσογείου: η φτώχεια και η αβεβαιότητα για το αύριο.

Το μειονέκτημα αυτού του κλίματος για τη ζωή των ανθρώπων βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο κατανέμονται οι βροχές μέσα στο έτος. Οι βροχές πέφτουν το Φθινόπωρο, το Χειμώνα και την Άνοιξη. Σε

γενικές γραμμές στο μεσογειακό κλίμα συμβαίνει το αντίθετο απ' ότι στο κλίμα των μουσώνων. Το τελευταίο συνδυάζει επωφελώς τη ζέστη και το νερό. Ενώ στο μεσογειακό κλίμα διαχωρίζονται αυτοί οι βασικοί συντελεστές της ζωής.

Η ζωή είναι αβέβαιη στη Μεσόγειο, παρ' όλες τις φαινομενικές και πραγματικές ευκολίες. Όλοι παραπλανιόνται από τη γλυκύτητα και την ομορφιά της. Όμως στην πραγματικότητα, ο μεσογειακός άνθρωπος κερδίζει τον επιούσιο με πολύ μόχθο.

Η πρόοδος της τεχνολογίας και η κατασκευή των μηχανών εσωτερικής καύσης δρουν καταλυτικά στη γεωργία. Οι επιπτώσεις είναι άμεσες και έμμεσες. Ανατρέπονται τρόποι και σχέσεις παραγωγής που έρχονται από τα βάθη των αιώνων. Άμεση επίδραση στο γεωργικό τομέα έχει η εισαγωγή στην παραγωγή των γεωργικών μηχανημάτων, των χημικών λιπασμάτων, των φυτοφαρμάκων και των βελτιωμένων σπόρων. Με έμμεσο τρόπο δρα η υποκατάσταση των φυτικών ουσιών από όμοιες συνθετικές. Για παράδειγμα, η ταννίνη των βελανιδιών που χρησιμοποιείται στη βυρσοδεψία, αντικαθίσταται από παρόμοιες συνθετικές ουσίες, το ρετσίνι από τεχνητές ρητίνες, η βανιλλίνη από αντίστοιχη τεχνητή, το ελαστικό κόμι από συνθετικό κλπ.

Τέλος, σημαντικός είναι ο ρόλος της αλλαγής του καταναλωτικού προτύπου που οδήγησε στην περιθωριοποίηση σημαντικών εκτάσεων καλλιεργούμενης γης, η οποία στα νησιά του Αιγαίου είναι οφθαλμοφανής. Η αντικατάσταση του ελαιολάδου από τα σπορέλαια, των ξηρών καρπών από τα προϊόντα της εκμηχανισμένης γεωργίας (τσιπς, γαριδάκια κλπ.), οδηγούν στην εγκατάλειψη τις γεωργικές γαίες οριακής παραγωγικότητας των νησιών.

Τα γεωργικά μηχανήματα (γεωργικοί ελκυστήρες, μηχανήματα σποράς, λίπανσης, ψεκασμών, άρδρευσης, συγκομιδής κλπ.) υποκαθιστούν την εργασία ανθρώπων και ζώων. Η αναγκαία ανθρώπινη εργασία για την καλλιέργεια της γης μειώνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Η γενετική προσφέρει βελτιωμένους σπόρους φυτών και φυλές ζώων που αυξάνουν τις αποδόσεις σε πρωτόγνωρα μεγέθη. Το σιτάρι απο 80 με 500 κιλά/ στρ., το καλαμπόκι από 300 σε 1800 κιλά/ στρ. Η αγελάδα μετατρέπεται σε εργοστάσιο γάλακτος ξεπερνώντας τα 4.000 κιλά γάλα το έτος. Ιδιαίτερα ο τρόπος εκτροφής της πτηνοτροφίας και της χοιροτροφίας σήμερα τους προσδίδει χαρακτηριστικά βιομηχανικής παραγωγής με βασική εισροή τα σιτηρά, εξ ου και η χρήση του όρου *μεταποιημένα σιτηρά* για τα παραγόμενα από αυτές κτηνοτροφικά προϊόντα.

Η γεωργία από αυτοσυντηρούμενη γίνεται μία παραγωγική διαδικασία που έχει ανάγκη από εισροές οι οποίες προέρχονται από τη βιομηχανία. Συγχρόνως αυξάνεται η παραγωγικότητα της γης και των καλλιεργητών. Έτσι, το 1940 ένας αγρότης των Η.Π.Α παρήγαγε προϊόντα για διατροφή και ένδυση 10 ανθρώπων ενώ το 1960 για 25 ανθρώπους.

Αναλυτικά και για τις καλλιέργειες που καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της γεωργικής γης οι αλλαγές αυτές είχαν τα παρακάτω αποτελέσματα:

- Η καλλιέργεια των δημητριακών εκμηχανίζεται πλήρως. Έτσι οι καλλιέργειες που παράγουν τα βασικά είδη διατροφής, όπως σιτάρι, κριθάρι, ρύζι, καλαμπόκι, έχουν ανάγκη από εξαιρετικά περιορισμένη εργασία, ενώ συνχρόνως αποδίδουν υψηλή παραγωγή. Εδώ η καλλιέργεια από το όργωμα μέχρι τη συγκομιδή γίνεται με τη βοήθεια των μηχανών (π.χ. στο σιτάρι η απαιτούμενη εργασία είναι 1,3 ώρες/ στρ.), εκτοπίζοντας τη χειρωνακτική.
- Η μηδική και τα ετήσια τριφύλλια (σανοδοτικά φυτά), καλλιεργούνται με μηχανές από την έναρξη της καλλιέργειας μέχρι τη συγκομιδή (π.χ. στη μηδική απαιτούνται πλέον 5 ώρες εργασίας/ στρ.).
- Οι σκαλιστικές καλλιέργειες, όπως κηπευτικά, αμπέλι, ελιές, οπωροφόρα δένδρα είναι επίσης σημαντικά εκμηχανισμένες, αφού σ' αυτά οι βασικές καλλιεργητικές φροντίδες γίνονται με τις μηχανές. Εξαίρεση στις καλλιεργητικές φροντίδες των ειδών αυτών αποτελεί η συλλογή που γίνεται χειρωνακτικά. Και στα κηπευτικά ενδεχομένως εφαρμόζονται περιορισμένα σκαλίσματα με το χέρι. Σε αρκετές όμως από αυτές, όπως στο αμπέλι, με ειδικό σύστημα φύτευσης, είναι δυνατόν να γίνει μηχανική συλλογή, ένα σύστημα που εφαρ-

μόζεται στη Γαλλία. Ακόμη και στα κηπευτικά (πατάτα, λάχανο, τομάτα κλπ.) σε μεγάλου μεγέθους γεωργικές εκμεταλλεύσεις, στις Η.Π.Α και στη βόρεια Ευρώπη, εφαρμόζεται η μηχανική συγκομιδή.

Η εισαγωγή λοιπόν της τεχνολογίας στην καλλιέργεια έχει ως αποτέλεσμα:

1. Την επέκταση των καλλιεργούμενων εκτάσεων.
2. Την κατασκευή εγγειοβελτιωτικών έργων σε πεδινές περιοχές (άρδευση, στράγγιση) και την τεράστια αύξηση της συνολικής παραγωγής.
3. Την ανάπτυξη των αρδεύσεων και την εισαγωγή νέων καλλιεργειών στη θέση των τριών παραδοσιακών.
4. Την εκτεταμένη καλλιέργεια και την υψηλή παραγωγή στις πεδινές περιοχές.
5. Την περιθωριοποίηση και εγκατάλειψη της καλλιέργειας στις επικλινείς και δυσπρόσιτες περιοχές. Στις εκτάσεις αυτές η προστασία του εδάφους από την καλλιέργεια σταματάει και μετατρέπονται σε βοσκότοπους.
6. Την κατάργηση της αγρανάπαυσης και τη συνεχή καλλιέργεια της γης.
7. Την καλλιέργεια του ιδίου είδους σε μεγάλες εκτάσεις με στόχο την αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων κάθε εποχής.
8. Την μονοκαλλιέργεια στις πεδιάδες.
9. Την αύξηση των κινδύνων εξάπλωσης των εχθρών και των ασθενειών των φυτών λόγω της μονοκαλλιέργειας.
10. Την αύξηση των βοσκοτόπων και των θαμνοτόπων στις επικλεινείς περιοχές.
11. Την εγκατάλειψη των αναβαθμίδων, με αποτέλεσμα τη διάβρωση, την απώλεια νερού και τέλος την ερημοποίηση των εγκατελειμένων περιοχών.
12. Την ουσιαστική αλλαγή του αγροτικού τοπίου.

Η όψη του αγροτικού τοπίου μεταβάλλεται. Το μωσαϊκό των καλλιεργειών που οι μικρές εκτάσεις εναλλάσσοναν με εκτάσεις καλυμμένες από φυσική βλάστηση και αγραναπαύσεις μετατρέπεται σε ένα τοπίο όπου όλη η γη καλλιεργείται και ένας περιορισμένος αριθμός καλλιεργειών καταλαμβάνει όλη την έκταση. Στο τοπίο αυτό δεν υπάρχει γη με φυσική βλάστηση. Η μονοκαλλιέργεια πολλές φορές καταλαμβάνει μεγάλες εκτάσεις που δίνουν την εντύπωση *θάλασσας*.

Στην Ελλάδα, εν τούτοις, το φαινόμενο της μονοκαλλιέργειας δεν είναι τόσο έντονο. Οι αιτίες βρίσκονται στο μικρό μέγεθος των γεωργικών εκμεταλλεύσεων (35- 40 στρέμματα ανά εκμετάλλευση), στον πολυτεμαχισμό της γεωργικής τους γης και στην τάση των παραγωγών να στηρίζουν την παραγωγή της εκμετάλλευσής τους για προστασία από τις ακανόνιστες συνθήκες του μεσογειακού κλίματος.

Στο αγροτικό ελληνικό τοπίο, στις ξηρικές εκτάσεις κυριαρχούν και σήμερα οι τρεις γνωστές μεσογειακές καλλιέργειες, σιτάρι, αμπέλι και ελιές. Η διαφορά με το παρελθόν έγκειται στη σχετική ομαδοποίηση των καλλιεργειών που καταλαμβάνουν πια σχετικά μεγαλύτερες εκτάσεις ανά καλλιεργούμενο είδος. Το γεγονός οφείλεται στην προσπάθεια για καλύτερη αξιοποίηση των εδαφοκλιματικών συνθηκών της κάθε περιοχής λαμβάνοντας υπόψη και τις απαιτήσεις της αγοράς, όπως διαμορφώνονται από το εκάστοτε καταναλωτικό πρότυπο.

Η επέκταση της καλλιέργειας της σταφίδας, των αμπελιών και της ελιάς, είναι απόρροια αυτής της προσπάθειας των καλλιεργητών. Όμως εκεί βασίζεται και η εγκατάλειψη των ελαιώνων και η εκρίζωση των αμπελιών που παρατηρούνται σήμερα.

Στις αρδευόμενες περιοχές της χώρας μας ανάλογα με το κλίμα από Βορρά προς Νότο κυριαρχούν τα τεύτλα, το καλαμπόκι και τα κηπευτικά στην Βόρεια Ελλάδα, στην Κεντρική προστίθεται και το βαμβάκι, ενώ στη Νότια κυριαρχούν τα εσπεριδοειδή και τα πρώιμα κηπευτικά. Η μηδική καλλιεργείται σ' όλη τη χώρα. Τέλος, σε περιοχές με ιδιαίτερο μικροκλίμα οι βασικές καλλιέργειες είναι τα οπωροφόρα δένδρα και τα εσπεριδοειδή.

Η υποκατάσταση της ταννίνης των βελανιδιών από τεχνητές ουσίες είναι, όπως προαναφέρθηκε, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα υποκατάστασης των γεωργικών προϊόντων από παρόμοια τεχνητά. Η συλλογή των βελανιδιών άρχισε να έχει οικονομικό ενδιαφέρον στις αρχές του 19ου αιώνα με τη χρήση της ταννίνης που περιέχει το βελανίδι στη βυρσοδεψία και κορυφώθηκε στα τέλη του ίδιου αιώνα και στις αρχές του 20ου. Η εκμετάλλευση του βελανιδιού έδινε σημαντικά εισοδήματα στις περιοχές που είχαν βελανιδιές, όπως στην Κέα, στον Άγιο Ευστράτιο, στη Λέσβο και η δραστηριότητα αυτή στήριξε στα νησιά βιομηχανίες για την επεξεργασία των δερμάτων. Η καλλιέργεια της βελανιδιάς, με την προστασία του δρυοδάσους, είχε θετικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Το έδαφος προστατεύεται από τη διάβρωση, οι υπόγειοι υδροφορείς εμπλουτίζονται με νερό και η βιοποικιλότητα είναι μεγάλη λόγω της συντήρησης του περιβάλλοντος. Επομένως, η συλλογή των βελανιδιών μέσω της προστασίας και της διατήρησης των δασών της δρυός προστάτευε τους φυσικούς πόρους σε περιοχές ιδιαίτερα ευαίσθητες, όπως οι επικλεινείς και ορεινές περιοχές όπου αναπτύσσονται τα δάση αυτά.

Στα μέσα του αιώνα αυτού, στην Ελλάδα μεταξύ 1960-70, το βελανίδι χάνει την οικονομική του αξία, αφού την ταννίνη υποκαθιστούν οι πολύ φθηνότερες αντίστοιχες συνθετικές ουσίες. Το κίνητρο για την προστασία των δρυοδασών εξέλειπε και τάχιστα επήλθε η αλλαγή στη χρήση της γης που πλέον υλοτομείται και βόσκεται.

Παρόμοια αποτελέσματα είχε η υποκατάσταση της φυσικής ρητίνης από την τεχνητή που είχε σημαντικά χαμηλότερη τιμή. Η ρητινοσυλλογή περιθωριοποιήθηκε και έχασε την οικονομική της σημασία. Παράλληλα όμως, το πευκοδάσος χάνει τους διαχειριστές και προστάτες του. Οι ρητινοσυλλέκτες για την παραλαβή ικανοποιητικής ποσότητας προϊόντος καθάριζαν τα πευκοδάση από τους θάμνους και με τον τρόπο αυτό μείωναν τη βιομάζα και την πιθανότητα εμφάνισης και επέκτασης των πυρκαϊών. Ακόμη, όπως όλοι οι καλλιεργητές, φρόντιζαν για την προστασία των πευκοδασών, αφού αυτά τους εξασφάλιζαν το εισόδημά τους. Σήμερα η ρητινοσυλλογή είναι εξαιρετικά περιορισμένη. Όπου ακόμη διατηρείται το οφείλει στις επιδοτήσεις και στα κοινωνικά βοηθήματα. Στα πευκοδάση που έχασαν πια την οικονομική τους σημασία, η συσσώρευση της ξηρής βιομάζας αυξάνει τους κινδύνους εμφάνισης και επέκτασης των πυρκαϊών.

Ανάλογα αποτελέσματα είχε στους τροπικούς η υποκατάσταση των φυσικών ουσιών από τις αντίστοιχες συνθετικές.

Οι αλλαγές στο γεωργικό τομέα εκτός από τις επιπτώσεις στις καλλιέργειες και στο αγροτικό τοπίο επέφεραν μεγάλες ριζικές αλλαγές στις ίδιες τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Η γεωργική εκμετάλλευση πλέον παύει να είναι αυτοσυντηρούμενη ή αυτάρκης, έχει ανάγκη από εισροές που τις προσπορίζεται από όλη τη χώρα και σε πολλές περιπτώσεις εκτός των ορίων της χώρας. Όμως και τα προϊόντα των γεωργικών εκμεταλλεύσεων δεν απευθύνονται μόνο στην ντόπια αγορά αλλά και στη διεθνή.

Σήμερα ένα αγροτικό τοπίο κάνει την εμφάνισή του μέσα από την προσπάθεια για αύξηση της παραγωγής ανά μονάδα επιφανείας αλλά και μέσα από τις σύγχρονες απαιτήσεις της αγοράς για προϊόντα εκτός εποχής. Πρόκειται για τις καλλιέργειες σε θερμοκήπια που επιτρέπουν ακόμη και την καλλιέργεια τροπικών φυτών. Όπως δείχνει το παράδειγμα της Κρήτης και της Σύρου οι δυνατότητες για καλλιέργεια σε θερμοπήπια είναι αυξημένες λόγω του κλίματος, στις περιοχές όμως που έχουν διαθέσιμο για άρδευση νερό. Το νέο αγροτικό τοπίο μάλλον προσομοιάζει με δομημένο πριβάλλον παρά με τα γνωστά μας αγροτικά τοπία. Εν τούτοις η άποψη ότι η γεωργική παραγωγή θα στηριχθεί αποκλειστικά στην καλυμμένη γεωργία τουλάχιστον για τα βασικά είδη διατροφής δεν φαίνεται να είναι εφικτή στο εγγύς μέλλον.

Η εξέλιξη του αγροτικού τομέα στη χώρα μας είναι ορατή μέσα από λείψανα των καλλιεργητικών συστημάτων και των κτισμάτων που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της γεωργικής παραγωγής. Οι αναβαθμίδες των νησιών του Αιγαίου, που για χιλιετηρίδες καλλιεργούνταν, η πολυκαλλιέργεια, τα περιβόλια, οι αγροικίες, οι μάντρες, οι φράκτες, τα αλώνια, οι ανεμόμυλοι, οι νερόμυλοι, τα πατητήρια, τα μαγγάνια, τα βυρσοδεψεία, τα ελαιοτριβεία με τους περιβάλλοντες χώρους κλπ. είναι ορισμένα από αυτά. Σήμερα που το αγρο-

τικό τοπίο αλλάζει ριζικά προβάλλει η ανάγκη για προστασία της πολιτιστικής αυτής κληρονομιάς που συνδέθηκε με την εξέλιξη της ιστορίας στη χώρα μας. Ιδιαίτερα στις Κυκλάδες με την μακραίωνη ιστορία υπάρχουν σε αφθονία τέτοια πολιτιστικά στοχεία. Η επισήμανσή τους με αποτύπωση, συντήρηση και ανάδειξή τους σε παραδοσιακά αγροτικά τοπία είναι η ηθική υποχρέωση για την πολιτεία και τους πολίτες, αφού αποτελούν κομμάτι της ιστορίας μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Boserup E., *Evolution agraire et pressio demographique*, Παρίσι 1970.
2. Braudel F., La terre, *La Mediterranee, L' Espace at l' histoire*, Παρίσι 1985.
3. Γιούργα Χ., *Η αλλαγή του παραδοσιακού προτύπου διαχείρησης της γης στα νησιά του Αρχιπελάγους του Αιγαίου. Επιπτώσεις στα νησιωτικά οικοσυστήματα*, διδ. διατρ., Μυτιλήνη 1991.
4. Divigneau P., *La synthese ecologique*, Παρίσι 1984.
5. Lebeau R., *Les grands types des structures agraires dans le monde*, Παρίσι 1991.
6. Margaris N. S., Grece Montagneuse: Une interpretation du declin social et economique. *Atelier sur l' Agriculture et la Transformation des Terres dans le Bassin Mediterraneen*, Monpellier 1988.
7. Ramade F., Bements d' Ecologie, *Ecologie Applique*, McGraw- Hill, Παρίσι 1982.

Αγγέλα ΛΟΥΜΟΥ

Ο ΕΛΑΙΩΝΑΣ ΩΣ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑ
Η εγκατάλειψη των ελαιώνων στα νησιά

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Γενικά

Στην περιοχή της Μεσογείου, από τους κατ' εξοχήν χώρους εξάπλωσης της ελιάς, ο αγρότης ξεχώριζε πάντοτε το *άγριο* δάσος από τις περιοχές καλλιέγειας. Το Δευτερονόμιο (20 : 20) έκανε μία εύστοχη διάκριση, η οποία οδήγησε τα βήματα των καλλιεργητών για χιλιετηρίδες. Ο νομοθέτης λέει στους Ισραηλίτες, ότι τα μόνα δένδρα που μπορούν να κόβουν, είναι αυτά, *τα οποία δεν αποδίδουν βρώσιμους καρπούς*. Έτσι, ενώ στις Μεσογειακές χώρες τα δάση σταδιακά μειώνονται για διάφορους λόγους (ξύλευση για καύση, κτίσιμο, κατασκευή πλοίων, κλ.π.), οι ελιές, συκιές, αμπέλια, αμυγδαλιές, καρυδιές, καστανιές κλπ., καλλιεργούνται, προστατεύονται και ευδοκιμούν. Κινδυνεύουν μόνο από επιδρομείς και ξένους στρατούς.

Η ελιά διεκδικεί την πρώτη θέση μεταξύ των καρποφόρων δένδρων της ελληνικής φύσης τα οποία επέδρασαν όχι μόνο στις κοινωνικές και οικονομικές δομές της κοινωνίας αλλά και στη λατρευτική πρακτική καθώς και στα έθιμα και δοξασίες του λαού. Η εκμηχάνιση της γεωργίας, η έναρξη της οποίας συμπίπτει χρονικά με τις αρχές της δεκαετίας του '50, έδρασε συνολικά στον πρωτογενή τομέα της χώρας μας, αν και οι γεωργικοί ελκυστήρες και οι θεριζοαλωνιστικές μηχανές χρησιμοποιούνται μόνο στα πεδινά και ομαλά εδάφη.

Προφανώς, το μειωμένο κόστος παραγωγής με την χρήση μηχανών, στην περίπτωση των πεδινών καλλιεργειών, ήταν λογικό να δράσει απαγορευτικά στη γεωργία των νησιών και των ορεινών περιοχών, η οποία είχε στηριχθεί στην ένταση της ανθρώπινης εργασίας. Για τα νησιά του Αιγαίου και την εγκατάλειψη των καλλιεργειών σε αναβαθμίδες, ως αποτέλεσμα της εκμηχάνισης των γεωργικών πρακτικών, ιδίως στα πεδινά της ηπειρωτικής Ελλάδος έχουν ήδη αναφερθεί στοιχεία.

Οι αλλαγές που συνόδευσαν την είσοδο των μηχανών, τις βελτιωμένες ποικιλίες, τη γενίκευση της χρήσης λιπασμάτων και φυτοφαρμάκων και όλα τα σχετικά (νέες τεχνικές καλλιέργειας, εφαρμογή των εκμηχανισμένων μεθόδων, κά.), χαρακτηρίζουν τη νέα μορφή της γεωργίας. Ανέκαθεν, βεβαίως, ο στόχος ήταν-και είναι-η αύξηση των αποδόσεων, μόνο που η επιμέρους διόγκωση των μεγεθών στη γεωργία, έδρασε συνολικά με γενικότερη αναδιάταξη όλων των παραμέτρων, είτε καθορίζουν τον πρωτογενή τομέα είτε όχι.

Δεν είναι τυχαίο, προφανώς, το γεγονός ότι την αύξηση αυτή των αποδόσεων συνόδευσε μείωση του αγροτικού πληθυσμού, καθώς και μία γενικότερη αναδιάταξη, τόσο σε επίπεδο καλλιεργούμενων ειδών, όσο και στη βάση των επιμέρους πεδίων. Επίσης έδρασε και με τον επαναπροσδιορισμό των παραδοσιακών γεωργοκτηνοτροφικών συστημάτων της διαχείρισης και εμπορίας.

Μολονότι, όμως, η ανωτέρω γενική αναδιάταξη χαρακτηρίζει τόσο τα *αγροτικά* όσο και τα *αστικά* υποσύνολα και προσφέρει αυξημένες δυνατότητες ερμηνείας, παραμένει ουσιαστικά αναξιοποίητη. Και αυτό διότι ο έγκυρος σχεδιασμός παρεμποδίζεται από μία εμμονή σε δοξασίες, με ρίζες βαθειά πίσω στις παραδοσιακές δομές της ελληνικής μη αστικής κοινωνίας.

Η περίπτωση των ελαιώνων και της ελαιοκαλλιέργειας, είναι ένα τυπικό παράδειγμα εκτόπισης μιας εκτατικής από μία εντατική καλλιέργεια. Αν δεν ληφθεί, μάλιστα, υπόψιν, θα δημιουργήσει μη αντιστρεπτές καταστάσεις στο εγγύς μέλλον. Το πρόβλημα θα φανεί εντονότερο στο νησιωτικό χώρο, όπου τα σημεία υποχώρησης της ελαιοκαλλιέργειας είναι πλέον σαφέστατα.

Από την άλλη πλευρά, όμως, δεν έχει διερευνηθεί ο περιβαλλοντικός αντίκτυπος της εγκατάλειψης των ελαιώνων. Αν στην μία πλάστιγγα του ζυγού βάλουμε το κόστος της επαναφοράς και λειτουργίας των εγκατελειμένων ελαιώνων (αναφερόμαστε στους ελαιώνες πρόσφατης εγκατάλειψης) και στην άλλη την περιβαλλοντική επίπτωση της αλλαγής της φυσιογνωμίας του μεσογειακού τοπίου, προς τα πού θα γύρει η ζυγαριά;

Η απάντηση σε αυτή την ερώτηση προϋποθέτει έρευνα όσον αφορά τα δομικά στοιχεία του ελαιώνα και τις μεταξύ τους σχέσεις.

Η ελιά και οι φυτοκοινότητες που συνήθως συγκροτεί, δηλαδή οι ελαιώνες, συνιστούν ιστορικά απόσπαστο τμήμα του Μεσογειακού χώρου. Για διάφορους λόγους όμως, η οικολογική του σημασία έχει υποβαθμιστεί, αν όχι παραμεληθεί. Για τους οικολόγους ο ελαιώνας είναι *εκτός ενδιαφέροντος*, σαν καλλιεργούμενο σύστημα (οπότε και τον παραπέμπουν στους γεωπόνους), και για τους γεωπόνους άλλη μία δενδροκαλλιέργεια, της οποία προσπαθούν να αυξήσουν την παραγωγικότητα και την ποιότητα των προϊόντων.

Είναι περίεργο, αλλά παρόλο που ο μη καλλιεργούμενος ελαιώνας περικλείει μεγαλύτερη ποικιλία χλωρίδας και πανίδας π.χ. από έναν φυτευμένο πευκώνα, η οικολογική του σημασία σχεδόν ποτέ δεν τονίζεται. Εξάλλου, μία λεπτομερής βιβλιογραφική έρευνα, απέδειξε ότι ελάχιστοι ερευνητές ασχολήθηκαν με τον ελαιώνα ως οικοσύστημα και αυτοί μόνο σε εξειδικευμένα πεδία (π.χ. ορνιθοπανίδα ελαιώνων, Pergantis). Όσον δε αφορά τους ελαιώνες των οριακών θέσεων, με τους οποίους κυρίως ασχολείται η παρούσα εισήγηση, οι βιβλιογραφικές αναφορές (και μόνον αναφορές), μπορούν να μετρηθούν στα δάκτυλα του ενός χεριού.

Αφού λοιπόν διερευνηθούν τα δομικά στοιχεία του ελαιώνα και γίνει εφικτή μία αντιπαράθεση μεταξύ καλλιεργούμενων και εγκατελειμμένων ελαιώνων αλλά και μία σύγκριση με άλλης μορφής οικοσυστήματα (φυσικά, αναδασώσεις), μπορεί να ακολουθήσει η παράθεση διαχειριστικών προτάσεων, βασισμένων στην ανωτέρω έρευνα, οι οποίες να λαμβάνουν υπόψιν αφενός την κοινωνικο-οικονομική υφή και αφετέρου την περιβαλλοντική υπόσταση του προβλήματος.

Εξάλλου αν η προαναφερθείσα σύγκριση με άλλης μορφής οικοσυστήματα αποβεί θετική για τους ελαιώνες στις οριακές θέσεις, αν δηλαδή αποδειχθεί ότι η βιολογική ποικιλότητα ενός ελαιώνα υπό καθεστώς εγκατάλειψης είναι μεγαλύτερη από αυτή του περιβάλλοντος φυσικού οικοσυστήματος, το οποίο σημειωτέον έχει χαρακτηρισθεί δάσος και έχει συμπεριληφθεί στο ποσοστό δασώσεως της Ελλάδος, σκεφθείτε τις συνέπειες από τον χαρακτηρισμό των εγκατελειμμένων ελαιώνων ως δάσος και το νέο καθεστώς διαχείρισης στο οποίο θα πρέπει αυτοί να συμπεριληφθούν.

Ο έγκαιρος σχεδιασμός και η ορθολογική στρατηγική, είναι τα ζητούμενα, για την αντιμετώπιση κάθε συνέπειας κακοδιαχείρισης, τυχόν περιβαλλοντικών προβλημάτων και την αποφυγή περαιτέρω κλιμάκωσής τους στο μέλλον.

1.2. Ο ελαιώνας στον ελληνικό χώρο

Ο όρος *ελαιώνας* έχει επικρατήσει περισσότερο για την περιγραφή μιας φυτείας ελαιοδένδρων, ανθρωπογενούς προελεύσεως. Στις Γεωργικές Επετηρίδες της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (Ε. Σ. Υ. Ε.), συνανατάται ο όρος *κανονικός ελαιώνας*. Εδώ υποδηλώνεται σαφώς η ύπαρξη κάποιας συνέχειας στη δομή, δηλαδή στον υφιστάμενο φυτευτικό σύνδεσμο.

Για το Υπουργείο Γεωργίας κανονικός είναι κάθε δηλωμένος σαν καλλιεργούμενος ελαιώνας. Δεν θα συναντήσουμε στην ελληνική βιβλιογραφία τον όρο ελαιώνας να αναφέρεται σε αυτοφυή συστάδα αγριελιάς, παρόλο που ο επιστημονικός όρος για τον αυξητικό χώρο της ελιάς είναι *Oleo-Ceratonion*. Εμείς θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο πάντα με τη διευκρίνιση *εγκατελειμμένος* ή *καλλιεργούμενος*. Σε αντίθετη περίπτωση, εννοείται ότι αναφερόμαστε και στις δύο κατηγορίες ελαιώνων.

Η εικόνα που σχηματίζεται όταν αναφέρεται η λέξη ελαιώνας, είναι μια δενδρώδης καλλιέργεια, με κανονικό φυτευτικό σύνδεσμο, με ομοιόμορφα κλαδεμένες ελιές και καθαρισμένο συνήθως έδαφος. Όσο

όμως απομακρυνόμαστε από επίπεδα εδάφη, κέντρα εντατικής καλλιέργειας και τόπους με παραδοσιακά αγροτικό πληθυσμό, αυτή η εικόνα απέχει πολύ από την πραγματικότητα. Η μορφή του ελαιώνα αλλάζει και η εικόνα πλησιάζει τους ελαιώνες των νησιών, με τις αναβαθμίδες, τον ακανόνιστο συνήθως φυτευτικό σύνδεσμο και την υπόροφο βλάστηση.

1.3. Η εγκατάλειψη του ελαιώνα στα νησιά

Από τα 6,89 εκατομμύρια στρέμματα κανονικών ελαιώνων της Ελλάδας, τα 2,64 (38,3%), βρίσκονται στο νησιωτικό χώρο. Από αυτά, τα 1,15 (16,7%) στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου και τα 1,48 (21,5%) στην Κρήτη (Στοιχεία Ε. Σ. Υ. Ε.).

Ένα πρόβλημα της ελαιοκαλλιέργειας, το οποίο γίνεται εντονότερο στο νησιωτικό χώρο, είναι ο πολυτεμαχισμός. Για λόγους κυρίως κληρονομικούς, αλλά και σαν προικοδότηση, οι μεγάλοι ελαιώνες τεμαχίζονται ξανά και ξανά, από πατέρα σε γιο. Αποτέλεσμα αυτής της πρακτικής είναι η σημερινή κατάσταση. Σε πανελλήνια κλίμακα το 61,22% των ελαιώνων είναι μεγέθους 1-30 στρεμμάτων. Αυτό το ποσοστό γίνεται μεγαλύτερο αν υπολογισθεί μόνο επί των ελαιώνων των νησιών, διότι ακριβώς στα νησιά οι ιδιοκτησίες υπόκεινται κατά κύριο λόγο σε οικογενειακή εκμετάλλευση, πράγμα που σημαίνει ότι μπορούν να κατατμηθούν από τον ιδιοκτήτη, διότι δεν ανήκουν σε κοινοπραξία ή συνεταιρισμό. Όσο επεκτείνεται η οικογένεια, κατακερματίζονται και οι ιδιοκτησίες. Κάθε γιος ή κόρη, που μεγαλώνει και δημιουργεί οικογένεια, παίρνει και το δικό του μερίδιο από τον οικογενειακό ελαιώνα. Βεβαίως, αν αργότερα η νέα οικογένεια ακολουθήσει το ρεύμα της αστυφιλίας και μετακομίσει σε κάποιο αστικό κέντρο, ο μικρός και ασύμφορος, όσον αφορά την καλλιέργεια, ελαιώνας εγκαταλείπεται, συνήθως, στην τύχη του.

Στα νησιά που οι πεδινές εκτάσεις δεν ήταν άφθονες και όπου υπήρχαν χρησιμοποιούνται για ετήσιες καλλιέργειες (κυρίως δημητριακά), οι ελαιώνες αναπόφευκτα έχουν βρει καταφύγιο στις πλαγιές λόφων ή σε δυσπρόσιτα ημιορεινά πλατώματα. Εδώ η διάταξη φύτευσης είναι μάλλον ακανόνιστη (το ακανόνιστο επιτείνεται από την πρακτική του *κεντρώματος* των ήδη υπαρχουσών [αυτοφυών] αγριελιών) και ξεφεύγει από τους ρομβοειδείς ή τετραγωνικούς φυτευτικούς σύνδεσμους των πεδινών ελαιώνων. Σε περιοχές με μέτριες κλίσεις (3-25%), η φύτευση γίνεται συνήθως κατά τις ισοϋψείς καμπύλες του εδάφους. Σε πλαγιές με μεγαλύτερες κλίσεις (>25%), σχηματίζονται αναβαθμίδες πριν από τη φύτευση.

Η κατάσταση της ελαιοκαλλιέργειας στα νησιά είναι σημαντικά διαφοροποιημένη απ' ότι στην ηπειρωτική χώρα. Ιδιαίτερα στα κυρίως ελαιοπαραγωγικά νησιά, η καλλιέργεια της ελιάς συμμετέχει ουσιαστικά στις δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα. Κλασικό παράδειγμα η Λέσβος.

Όπως η γεωργία στο σύνολό της, έτσι και η ελαιοκαλλιέργεια των νησιών (και των ορεινών και ημιορεινών περιοχών), είχε στηριχθεί στην ένταση της ανθρώπινης εργασίας (πληθώρα εργατικών χεριών, μικρά ημερομίσθια κλπ.).

Προαναφέραμε ότι, η εκμηχάνιση των γεωργικών πρακτικών στα πεδινά, αλλά και συνολικά η νέα μορφή της γεωργίας από τη δεκαετία του ' 50 (βελτίωση ποικιλιών, λιπάσματα, φυτοφάρμακα), μείωσαν το κόστος παραγωγής των *πεδινών* προϊόντων. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα το κόστος παραγωγής για τα προϊόντα των παραδοσιακών καλλιεργειών (αναβαθμίδες, όργωμα και συγκομιδή με τα χέρια), να γίνει απαγορευτικά υψηλό. Ο ελαιοκαλλιεργητής του δυσπρόσιτου ελαιώνα, βλέπει ότι δεν τον συμφέρει πλέον να φροντίζει τον ελαιώνα του, να συντηρεί τις αναβαθμίδες, να ξεχορταριάζει γύρω από τα δένδρα, να κλαδεύει, να λιπαίνει, ή να οργώνει ακόμη, όπως έκανε με τα ζώα του αρκετά χρόνια πριν. Ότι και να κάνει, θα έχει ή μειωμένη απόδοση στην προσπάθεια να μειώσει το κόστος παραγωγής, ή μεγάλοκόστος παραγωγής, το οποίο θα του αποφέρει παθητικό εν σχέσει με τις τρέχουσες τιμές του προϊόντος. Έτσι εγκαταλείπει τον ελαιώνα στην τύχη του.

Στην εγκατάλειψη των ελαιώνων συνέβαλε και η μεγάλη αγροτική έξοδος των δεκαετιών ' 50 και ' 60, που άλλαξε τα συστήματα διαχείρισης των ελαιοκαλλιεργιών, με την έννοια του περάσματος από την αυτο-

καλλιέργεια (που κυριαρχούσε σαν τρόπος εκμετάλλευσης του ελαιώνα), στις διάφορες μορφές ενοικίασης. Κατά κανόνα οι ενοικιαστές δεν φροντίζουν επαρκώς τα κτήματα μπροστά στην αβεβαιότητα της απόδοσης, της διάρκειας της ενοικίασης και στον κίνδυνο να μην βγάλουν τα έξοδα καλλιέργειας και συντήρησης του ελαιοκτήματος. Από την άλλη πλευρά, οι ιδιοκτήτες μακρυά, στα αστικά κέντρα, αρκούνται σε μερικούς τενεκέδες λάδι για τις οικογενειακές τους ανάγκες και συχνά κάνουν πολλά χρόνια να ξαναδούν την ιδιοκτησία τους και την κατάσταση στην οποία βρίσκεται.

Άλλος ένας λόγος που έκανε ασύμφορη την ελαιοκαλλιέργεια στις οριακές θέσεις, ήταν η εν γένει χαμηλή παραγωγικότητα. Ποιό το ώφελος να καλλιεργεί κάποιος έναν ελαιώνα σε οριακή θέση, με απόδοση λιγότερα από 239 kg/στρ., όταν οι *πεδινοί* έχουν μέση ετήσια απόδοση 313 kg/στρ.; Σημειώνουμε ότι στην Καλιφόρνια των Η. Π. Α. οι ελαιώνες φθάνουν την απόδοση των 1000 kg/στρ.

Στοιχεία για την περίπτωση της Λέσβου μας δείχνουν καθαρά τη διαφορά. Με τιμές του 1988 το ένα μόδι (640 kg) ελαιοκάρπου στα πεδινά, αποφέρει στα δύο χρόνια 7.500 δρχ. κέρδος στον καλλιεργητή, ενώ η ίδια ποσότητα στα ορεινά παρουσιάζει παθητικό 1.500 δρχ. (δεν έχει υπολογισθεί κανενός είδους επιδότηση).

Το γεγονός είναι ότι οι ελαιώνες των οριακών, τουλάχιστον, θέσεων εγκαταλείπονται με ολοένα αυξανόμενους ρυθμούς. Τα στατιστικά στοιχεία δεν δείχνουν την πραγματική αλλαγή η οποία έχει συμβεί στα *ελαιοπαραγωγικά* νησιά, για δύο λόγους:

α) Σε επίπεδο παραγωγής δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, διότι η παραγωγικότητα των καλλιεργούμενων και εκμηχανισμένων ελαιώνων έχει μεγαλώσει, όπου αυτοί κυριαρχούν, ενώ των υπό εγκατάλειψη μειώνονται.

β) Γίνεται προσπάθεια από τους ιδιοκτήτες να μην εμφανίζονται, στα χαρτιά τουλάχιστον, μη παραγωγικοί οι ελαιώνες τους, διότι υπάρχει το θέμα των επιδοτήσεων και ενισχύσεων, κρατικών ή κοινοτικών.

Η ελαιοκαλλιέργεια δηλαδή στις οριακές θέσεις, στηρίζει την επιβίωσή της στις εκάστοτε κρατικές ή κοινοτικές επιδοτήσεις. Θα μπορούσαμε εδώ να πούμε, ότι είναι ευτύχημα το γεγονός ότι η συγκομιδή της ελιάς, αλλά και το κλάδεμα και οι άλλες αναγκαίες καλλιεργητικές φροντίδες, δεν γίνονται το καλοκαίρι. Έτσι, μερικοί ελαιώνες μέσης ή και χαμηλής απόδοσης, όχι απαραίτητα σε οριακές θέσεις, συνεχίζουν να καλλιεργούνται στα νησιά. Οι ιδιοκτήτες τους προβλέπουν σε δευτερεύον εισόδημα, έστω και μικρό, χωρίς να αναγκαστούν να παραμελήσουν την κυρίως απασχόλησή τους, που συνήθως έχει σχέση με τον καλοκαιρινό τουρισμό (προσφορά υπηρεσιών, ενοικιάσεις κλπ.), κύρια πηγή εσόδων των κατοίκων των περισσοτέρων ελληνικών νησιών τα τελευταία χρόνια, με όλους τους κινδύνους που συνεπάγεται.

2. Ο ΕΛΑΙΩΝΑΣ ΩΣ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑ

2.1. Από την πληθυσμιακή προσέγγιση στην οικολογία των κοινοτήτων

Τα τελευταία χρόνια φάνηκε, ότι η πολυπλοκότητα που διέπει τις βιοκοινότητες δεν εξηγείται ικανοποιητικά με τις πληθυσμιακές προσεγγίσεις, οι οποίες εξετάζουν:

α) Τον τρόπο με τον οποίο διαφοροποιούνται οι μεμονωμένοι πληθυσμοί (ενός είδους, δηλαδή) και

β) Τους παράγοντες που επηρεάζουν αυτή την διαφοροποίηση.

Αυτή η μεθοδολογία βοήθησε, βεβαίως, στην κατανόηση της συμπεριφοράς των πληθυσμών κάθε είδους, δεν μπορεί όμως να προσεγγίσει ικανοποιητικά τις σχέσεις των ειδών στο επίπεδο της κοινότητας. Εξάλλου στην πράξη, ελάχιστα είδη μπορεί να θεωρηθούν ότι αποτελούν μεμονωμένους πληθυσμούς. Στην πραγματικότητα, τα περισσότερα είδη, αποτελούν αλληλεπιδρώντα και αλληλεξαρτώμενα κομμάτια πολυειδικών συστημάτων.

Εκ φύσεως, η συνολική προσέγγιση ενός τέτοιου πολυ-ειδικού συστήματος δεν είναι απλή διαδικασία. Η γνώση και ανάλυση, όμως, της δομής των βιοκοινοτήτων, προβάλλει σαν απαραίτητη συνθήκη για τη διαχείριση των οικοσυστημάτων τόσο σε τοπικό, όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο.

Έχει ορισθεί σαν *φυσική* κοινότητα, ένα ζωντανό σύστημα, με ευδιάκριτη σύνθεση, δομή, περιβαλλοντικές σχέσεις, ανάπτυξη και λειτουργίες και σαν οικοσύστημα, ένα λειτουργικό σύστημα με συμπληρωματικές σχέσεις μεταφοράς και κυκλοφορίας ενέργειας και υλικών.

Η ροή λοιπόν της ενέργειας μέσα στο οικοσύστημα αποτελεί την κεντρική του και πιο σημαντική έννοια. Για να περιγραφεί και μετρηθεί πλήρως, προϋποθέτει την καταγραφή παραγόντων, οι οποίοι εμπλέκονται λειτουργικά μέσα στη ροή αυτή. Πολλοί από αυτούς τους παράγοντες περιγράφονται ικανοποιητικά κατά την ανάλυση της βιοκοινότητας (στοιχεία ποικιλότητας, παραγωγικότητα, σχέσεις τροφικών επιπέδων κά.). Πρώτο λοιπόν βήμα για την κατανόηση της κάθε βιοκοινότητας, αποτελεί η ανάλυση της δομής και της λειτουργίας της. Μόνον τότε μπορεί να εφαρμοστεί με ασφάλεια διαχειριστικός χειρισμός.

2.2. Μεσογειακού τύπου οικοσυστήματα

Τις τελευταίες δεκαετίες τα μεσογειακού τύπου οικοσυστήματα αποτελούν αντικείμενο σημαντικής και εκτεταμένης έρευνας. Το γεγονός ότι απαντώνται σε διαφορετικά μέρη της υδρογείου, όπως στη Μεσόγειο, Καλιφόρνια, Χιλή, Ν. Αφρική, ΝΔ Αυστραλία (π.χ. τα μακί συναντώνται με τις εξής ονομασίες: Choresh [Ισραήλ], macchia [Ιταλία], monte bajo [Ισπανία], fynbosch [Ν. Αφρική], chaparral [Καλιφόρνια], matorral [Χιλή], mallee [Αυστραλία]), αποτέλεσε το έναυσμα για την εκδήλωση ενδιαφέροντος εκ μέρους της θεωρητικής οικολογίας. Αποτελούν δε ιδανικό πεδίο για την μελέτη της συγκλίνουσας εξέλιξης (Mooney, 1977).

Το γεγονός ότι αναπτύσσονται σε περιβάλλοντα με ευνοϊκές συνθήκες για τις ανθρώπινες δραστηριότητες, δημιούργησε και την ανάγκη διαχείρησης, διότι μετά από χιλιάδες χρόνια ανθρώπινης παρουσίας σε αυτά, προέκυψαν, αναπόφευκτα, οξυμένα προβλήματα διαχειριστικής φύσεως. Συνήθως τα προβλήματα αυτά σχετίζονται με την ένταση της ανθρωπογενούς επίδρασης καθώς και τον λάθος χειρισμό πρωτογενών πόρων.

Στην Ελλάδα, τα μεσογειακού τύπου οικοσυστήματα, αποτελούνται από δύο ομάδες. Τα μακί (ή μακεία βλάστηση) και τα φρύγανα. Αυτό αναφέρει ο Μάργαρης και συμφωνούν και όλοι οι άλλοι ερευνητές, που ασχολήθηκαν με το θέμα. Ο Grisebach από το 1872 είχε διαπιστώσει και θεμελιώσει την φυσιογνωμική ομοιότητα των μεσογειακού τύπου οικοσυστημάτων και στα πέντε μέρη της υδρογείου όπου απαντώνται.

Οι περιοχές αυτές χαρακτηρίζονται από διαφορετική ιστορία, όσον αφορά την ένταση και διάρκεια της ανθρώπινης παρουσίας και δράσης. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν δύο απόψεις για την οικοσυστηματική θεώρηση των μεσογειακού τύπου οικοσυστημάτων. Πολλοί ερευνητές τα θεωρούν σαν προϊόντα υποβάθμισης ενός *Μεσογειακού* δάσους, το οποίο αποτελούσε το καταληκτικό στάδιο (climax) αυτών των οικοσυστημάτων. Σημειωτέον ότι οι έννοιες *climax* και *paraclimax* δεν χρησιμοποιούνται πλέον με την αυστηρή έννοια με την οποία τις χρησιμοποιούσε ο Clements, ο οποίος και τις πρωτοεισήγαγε. Πολλοί μεταγενέστεροι ερευνητές αμφισβήτησαν την θεωρία του Clements, αλλά μερικές έννοιες, όπως οι προαναφερθείσες, παρέμειναν στην ορολογία της θεωρίας της διαδοχής και γενικώτερα της οικολογίας. Άλλοι ερευνητές θεωρούν ότι τα μεσογειακού τύπου οικοσυστήματα αποτελούν, για ορισμένες περιοχές, το καταληκτικό στάδιο βλάστησης.

Ουσιαστικά το θέμα διαφωνίας των ερευνητών είναι το εξής:

Τα μεσογειακού τύπου οικοσυστήματα (μακί, φρύγανα), κατέχουν μία χαμηλή θέση στο σχήμα της θετικής διαδοχής προς το αείφαλλο-σκληρόφυλλο δάσος και αποτελούν προϊόν υποβάθμισης αυτού του δάσους, ή κατέχουν μία θέση στο ίδιο επίπεδο με τα μεσογειακά πευκοδάση σε μία paraclimax (προκαταρκτικό στάδιο διαδοχής, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις μπορεί να αποτελέσει και καταληκτικό, ιδίως σε υποβαθμισμένα περιβάλλοντα), προς την τελική διαδοχή.

Όπως συνήθως συμβαίνει σε επιστημονικά θέματα, για τα οποία δεν έχει επέλθει συμφωνία επί σειρά ετών, κάθε ομάδα διαθέτει επιχειρήματα τα οποία τεκμηριώνουν τις θέσεις της. Υπάρχουν παραδείγματα, τα οποία τεκμηριώνουν τις θέσεις της. Υπάρχουν παραδείγματα, τα οποία δικαιώνουν και τις δύο απόψεις. Πιθανότατα εξαρτάται από την μελετούμενη περιοχή και τους περιβαλλοντικούς παράγοντες που την διέπουν. Εξάλλου, γνωρίζουμε ότι αλλαγή ή διαταραχή της ισορροπίας αυτών των παραγόντων επιφέρει αλλαγές στην φυσιογνωμία του οικοσυστήματος, πιθανόν και μέχρι σημείου επηρεασμού της πορείας προς την τελική διαδοχή.

2.3. Το οικοσύστημα- ελαιώνας

Ο καλλιεργούμενος ελαιώνας αποτελεί ένα αγρο-οικοσύστημα με αρκετές ιδιαιτερότητες. Διαφέρει σαφώς από άλλα παρεμφερή αγρο-οικοσυστήματα, δηλαδή από άλλες δενδροκαλλιέργειες, κυρίως όσον αφορά τα εξής σημεία:

1. Εξακολουθεί να είναι παραγωγικός (σε κάποιο βαθμό), με ελάχιστες καλλιεργητικές φροντίδες.
2. Μπορεί να επιβιώσει σε αντίξοες συνθήκες (έλλειψη νερού, θρεπτικών, φτωχά ρηχά εδάφη κλπ.)
3. Μετά την εγκατάλειψή του έχει τη δυνατότητα να εξελιχθεί σε μεσογειακού τύπου οικοσύστημα, ακόμα και σε οριακές θέσεις.
4. Μετά από εγκατάλειψη αρκετών ετών, ο ελαιώνας μπορεί με τις κατάλληλες φροντίδες και καλλιεργητικούς χειρισμούς να επανακάμψει, πράγμα πολύ δύσκολο έως απίθανο για οποιαδήποτε άλλη δενδροκαλλιέργεια.

Η καλλιεργούμενη ελιά (*Olea europaea var. sativa*), στον νησιωτικό χώρο, προήλθε κατά κύριο λόγο από την αγριελιά (*Olea europaea subsp. oleaster*) και εκεί επανέρχεται όταν παύσουν οι καλλιεργητικές φροντίδες (κλάδεμα, αραίωμα, συγκομιδή καρπού, λίπανση κλπ.). Η αγριελιά είναι παρούσα στις αείφυλλες-πλατύφυλλες διαπλάσεις, χαρακτηριστική μορφή των μεσογειακού τύπου οικοσυστημάτων.

Αναφέρεται ότι η καλλιέργεια της ελιάς κυριαρχεί στην ευμεσογειακή ζώνη βλάστησης. Η *O. europaea var. oleaster* θεωρείται σαν χαρακτηριστικό είδος, ειδικά στην υποζώνη Oleo- Ceratonion. Ο αυξητικός χώρος του Oleo- Ceratonion δομείται από μία σειρά χαρακτηριστικών και συνοδών ειδών φυτών, τα οποία-θεωρητικά τουλάχιστον- θα μπορούσαν να συνυπάρξουν και με τον *ήμερο* τύπο ελιάς.

Σημειωτέον ότι η ζώνη καλλιέργειας της ελιάς (30°- 45° Β και Ν. γεωγραφικό πλάτος), υπερκαλύπτει τη ζώνη εξάπλωσης των μεσογειακού τύπου οικοσυστημάτων (30°- 40° Β και Ν. γεωγραφικό πλάτος).

Η Δ. Βώκου, κατατάσσοντας 226 είδη φυτών τα οποία αναφέρουν διαφορετικοί ερευνητές εντός των ελαιώνων, σε σχέση με την βιοτική τους μορφή, βρίσκει ότι παρουσιάζεται εξαιρετική ομοιότητα, όσον αφορά την χλωριστική σύνθεση, μεταξύ ελαιώνων και μεσογειακού τύπου ελληνικών οικοσυστημάτων (Πίνακας 1).

Βλέπουμε ότι το τεχνητό οικοσύστημα ελαιώνας, αντίθετα από ότι συμβαίνει με τα άλλα αγρο- οικοσυστήματα, βρίσκεται πολύ πιο κοντά στα φυσικά οικοσυστήματα, ακόμη και στη λειτουργική- αποδοτική του μορφή.

Αυτό μπορεί να αποδοθεί σε τρεις παράγοντες:

1. Την συγγένεια ελιάς- αγριελιάς.
2. Την μορφή της παραδοσιακής διαχείρισης των ελαιώνων.
3. Στο ότι η ελιά είναι, όπως προαναφέρθηκε, χαρακτηριστικό είδος της ζώνης βλάστησης Oleo-Ceratonion.

Έτσι είναι λογικό να περιμένουμε ότι ο ελαιώνας, όταν εγκαταληφθεί, όταν πάψει δηλαδή να επιδρά επάνω σε αυτό το - έστω τεχνητό - οικοσύστημα, το αίτιο που το κρατά σε μία κατάσταση προ- κλίμακος, να οδηγηθεί μέσα από τις διαδικασίες της οικολογικής διαδοχής σε ένα καταληκτικό στάδιο όμοιο με εκείνο των μεσογειακού τύπου οικοσυστημάτων της εκάστοτε περιοχής.

ΒΙΟΤΙΚΗ ΜΟΡΦΗ	% ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΛΑΙΩΝΕΣ ΤΥΠΟΥ ΟΙΚΟΣΥΣΤΗΜΑΤΑ	% ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΜΕΣΟΓ.
Θερόφυτα	52	45
Γεώφυτα	16	12
Ημικρυπτόφυτα	23	25
Χαμαίφυτα	3	7
Φανερόφυτα	6	8

Πίνακας 1: Ποσοστό συμμετοχής βιοτικών μορφών φυτών, σε ελαιώνες και φυσικά οικοσυστήματα

Εδώ, σαν αίτιο, σαν παράγοντα που επιδρά συνεχώς και εμποδίζει τις φυσικές διαδικασίες διαδοχής, μπορεί να θεωρηθεί η ανθρώπινη επέμβαση με την μορφή της καλλιέργειας.

Σε πολλά μέρη της Ελλάδας και ειδικά στα νησιά, ο παραδοσιακός τρόπος καλλιέργειας της ελιάς, παρείχε την δυνατότητα συγκαλλιέργειας με άλλα είδη, όπως δημητριακά, οπωροκηπευτικά κά. Στη Λέσβο, για παράδειγμα, είναι γνωστό ότι καλλιεργούσαν οπωροφόρα δένδρα και λαχανικά μέσα στους ελαιώνες. Όταν όμως το ακάλυπτο έδαφος του ελαιώνα δεν καλλιεργείται με άλλα είδη ή δεν αρώνεται, απομένει πρόσφορο για την εγκατάσταση φυτικών ειδών, τα οποία σχηματίζουν υπόροφο. Αρχικά εγκαθιστώνται τα, θεωρούμενα *ζιζάνια* των γεωργικών καλλιεργειών ή άλλου είδους βλάστηση. Κατόπιν δημιουργείται με την πάροδο του χρόνου ένα φυτικό σύνολο πιο σύνθετης μορφής, δυναμικά και συνεχώς εξελισσόμενο.

Ο W.B. Turril στα 1929, αναφέρει ότι στις Δαλματικές ακτές οι εγκατελειμμένοι ελαιώνες παρουσιάζουν πλουσιώτατη βλάστηση και πανίδα. Ο ίδιος παρατήρησε ότι εμφάνιζαν ταυτόχρονα διάφορα στάδια διαδοχής και τους ονόμασε *ελαιώνες- δάση.*

ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΟΥ ΕΛΑΙΩΝΑ

3.1. Γενικά

Σε μία έρευνα η οποία κράτησε περίπου πέντε χρόνια διερευνήθηκε η δομή του ελαιώνα, η χλωρίδα και η πανίδα και έγινε σύγκριση μεταξύ καλλιεργούμενων και εγκατελειμμένων ελαιώνων, καθώς και σύγκριση με τα περιβάλλοντα *φυσικά* οικοσυστήματα.

Ακολουθούν τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από την έρευνα αυτή με μορφή ανακεφαλαίωσης του όλου έργου.

3.2 Συμπεράσματα

- Η ελιά και η ελαιοκαλλιέργεια ήταν στενά συνδεδεμένη με την ζωή των παραμεσογείων λαών από τους προϊστορικούς χρόνους. Οι Έλληνες ανακάλυψαν γρήγορα την αξ'ία του δένδρου και το καλλιέργησαν.
- Πριν τη γεωργική επανάσταση, μεγάλο μέρος του πληθυσμού της νησιωτικής Ελλάδας είχε σημαντικό ή και αποκλειστικό εισόδημα από την ελαιοκαλλιέργεια, η οποία ανθούσε και σε οριακές θέσεις με την κατασκευή αναβαθμίδων, σετιών και με την σκληρή προσωπική εργασία.

- Η εκμηχάνιση της γεωργίας έκανε την ελαιοκαλλιέργεια στις οριακές θέσεις μη ανταγωνιστική. Στις θέσεις αυτές δεν μπορούσε να μετατραπεί η ελαιοκαλλιέργεια σε εντατική. Αυτή η επίπτωση έπληξε κυρίως τα νησιά λόγω της μορφής της εκεί ελαιοκαλλιέργειας (πολυτεμαχισμός ιδιοκτησιών, επικλινή εδάφη, ανάγκη συντήρησης των αναβαθμίδων κλπ.).
- Σε συνδιασμό με τον ανταγωνισμό των σπορελαίων, η ελαιοκαλλιέργεια στον νησιωτικό χώρο ατονεί σαν ασύμφορος, και έχουμε το φαινόμενο της εγκατάλειψης των ελαιώνων.
- Η εγκατάλειψη, ή μάλλον η μη καλλιέργεια, μεταμορφώνει τον ελαιώνα σε ένα οικοσύστημα μεσογειακού τύπου, πανομοιότυπο σε φυτικά είδη με τα *φυσικά* μεσογειακού τύπου οικοσυστήματα του ιδίου αυξητικού χώρου, όπως αποδεικνύεται αν συγκρίνουμε τα ποσοστά συμμετοχής των βιοτικών μορφών των φυτών που συμμετέχουν στο οικοσύστημα του ελαιώνα και στα φυσικά μεσογειακού τύπου οικοσυστήματα.
- Το μέγεθος της εγκατάλειψης στις περιοχές έρευνας διερευνάται με τηλεπισκοπικές μεθόδους και διαπιστώνεται ότι, λόγω έκτασης, το φαινόμενο της εγκατάλειψης των ελαιώνων μπορεί να χαρακτηριστεί ως κοινωνικοοικονομικό *πρόβλημα*.
- Στους ελαιώνες της Λέσβου και της Σκύρου βρέθηκαν 207 διαφορετικά φυτά (180 και 138 είδη αντίστοιχα). Με μια απλή αντιπαράθεση των χαρακτηριστικών ειδών της υποζώνης βλάστησης Oleo- Ceratonion, στην οποία βρίσκονται οι περιοχές έρευνας, τα περισσότερα νησιά μας, αλλά και το optimum ανάπτυξης της ελιάς, και των ειδών που βρήκαμε στους ελαιώνες, ο μη καλλιεργούμενος ελαιώνας αποδεικνύεται από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα οικοσυστημάτων της υποζώνης αυτής.
- Κατόπιν μετρήσαμε την ποικιλότητα της φυτοκοινότητας των ελαιώνων και την συγκρίναμε με αυτή των πλησίον φυσικών οικοσυστημάτων αλλά και με την ποικιλότητα αναδασωμένων εκτάσεων και φυσικών οικοσυστημάτων στο χώρο της ηπειρωτικής Ελλάδος (χαμηλού υψομέτρου). Διαπιστώνουμε ότι η ποικιλότητα των φυτικών ειδών του μη καλλιεργούμενου ελαιώνα και των νησιωτικών φυσικών οικοσυστημάτων κυμαίνονται στα ίδια σχεδόν επίπεδα, λίγο κάτω από τα φυσικά οικοσυστήματα των μη νησιωτικών περιοχών ίδιου υψομέτρου και σίγουρα πολύ ψηλότερα από αυτά των αναδασώσεων.
- Ακολούθως εξετάζεται η ορνιθοπανίδα των ελαιώνων. Σημειώνονται 102 διαφορετικά είδη καθ' όλη την διάρκεια του χρόνου, εκ των οποίων το 50% προτιμά αποκλειστικά εγκατελειμμένους ελαιώνες. Ο ελαιώνας προσφέρει στα πουλιά μεταξύ των άλλων, καταφύγιο, τροφή και κάλυψη. Εκτός από 29 αποδημητικά ή κυρίως επιδημητικά, όλα τα άλλα είδη είναι εποχιακοί επισκέπτες του ελαιώνα, πράγμα που δείχνει την σπουδαιότητά του σαν βιότοπο.
- Η παρουσία 43 ειδών ορνιθοπανίδας αποκλειστικά εντομοφάγων στον ελαιώνα, μας δείχνει και την σημαντική παρουσία εντόμων μέσα σ' αυτόν. Πραγματικά σε μία προσπάθεια καταγραφής της εντομοπανίδας, καταγράφονται 356 διαφορετικά είδη εντόμων (125 οικογένειες, 15 τάξεις), καθώς και 30 είδη άλλων αρθροπόδων.
- Οι πολύωρες εργασίες πεδίου μέσα στους ελαιώνες αναπόφευκτα οδήγησαν στην παρατήρηση και άλλων ζώων. Έτσι, γίνεται καταγραφή της παρουσίας στους ελαιώνες θηλαστικών, ερπετών και σαλιγκαριών, βασισμένη σε παρατηρήσεις αλλά και σε μαρτυρίες.
- Έτσι συμπερασματικά, το κοινωνικοοικονομικό *πρόβλημα* για το οποίο μιλήσαμε προηγουμένως, αποδεικνύεται ότι από οικοσυστημικής απόψεως δεν αποτελεί καθόλου *πρόβλημα*, αλλά αντιθέτως, ο εγκατελειμμένος ελαιώνας, αν και ξεκινά σαν τεχνητό αγροοικοσύστημα, είναι απόλυτα εναρμονισμένος με το μεσογειακό περιβάλλον, εξελίσσεται σε αντιπροσωπευτικό οικοσύστημα μεσογειακού τύπου και παρουσιάζει μία βιοποικιλότητα η οποία του προσδίδει ποιότητα δάσους. Εκτός αυτού, η παρουσία ενός τέτοιου οικοσυστήματος στις οριακές θέσεις των νησιών μας με τα επικλινή εδάφη και τα υποβαθμισμένα από τη συνεχή ανθρωπογενή πίεση (υπερβόσκηση, φωτιά, οικιστικές δραστηρότητες κά.), γειτονικά φυσικά οικοσυστήματα (μακί, φρύγανα), είναι το λιγότερο επιθυμητή.

3.3. Προτάσεις- Συζήτηση

Με την κατάλληλη διαχείριση οι αρνητικές επιπτώσεις οι οποίες απορρέουν από μία κατάσταση χαρακτηρισμένη ως πρόβλημα μπορεί να εκμηδενιστούν ή ακόμη και να αποβούν θετικές, σε ορισμένες περιπτώσεις.

Η εγκατάλειψη των νησιωτικών ελαιώνων θα μπορούσε να εμπλουτίσει τα φτωχά σε δενδρώδη βλάστηση, κατά κανόνα, νησιά μας με οικοσυστήματα τα οποία θα διαθέτουν *ποιότητα* δάσους.

Οι εγκατελειμμένοι ελαιώνες είναι πολύ εύκολο να προστατευθούν από την ελεύθερη βόσκηση, αυτή τη μάστιγα των ελληνικών φυσικών οικοσυστημάτων, διότι τα όρια των ιδιοκτησιών υπάρχουν και σε πολλές περιπτώσεις υπάρχει και η περίφραξη.

Ο ελαιώνας ο οποίος χαρακτηρίζεται εγκατελειμμένος, θα πρέπει να υπάγεται αυτόματα στη δασική νομοθεσία (απαγόρευση κοπής, αλλαγής χρήσης κλπ.). Σαν αντισταθμιστικό όφελος, ο ιδιοκτήτης θα μπορούσε να απαλλαγεί από τη φορολογία αυτής της γης αφού ούτως ή άλλως δεν του προσδίδει εισόδημα, ή θα μπορούσε το δημόσιο να αποζημιώνει τους ιδιοκτήτες και να *αγοράζει* τον εγκατελειμμένο ελαιώνα. Αυτή η πρόταση ίσως φαίνεται τολμηρή, αλλά σκεφθείτε ότι πολλοί ιδιοκτήτες θα προτιμούσαν μία εφάπαξ αποζημίωση για ένα μη προσοδοφόρο κομμάτι γης σε κάποια οριακή θέση από το να επενδύουν σε μία αμφιβόλου απόδοσης νέα προσπάθεια καλλιέργειάς του.

Ας πάρουμε λοιπόν σαν παράδειγμα τη Λέσβο, στην οποία πιστεύουμε ότι λόγω παράδοσης και έκτασης των ελαιώνων, πρόκειται για ένα από τα νησιά στα οποία το ποσοστό των εγκατελειμμένων ελαιώνων είναι από τα μικρότερα. Με τηλεσκοπικές μεθόδους βρίκαμε ότι έχει εγκαταληφθεί το 20% των συνολικών ελαιώνων του νησιού. Το ποσοστό μπορεί να μην είναι ακριβές, αλλά η τάξη μεγέθους δεν αλλάζει. Αν λοιπόν εφαρμόζαμε την προηγηθείσα πρόταση, η Λέσβος θα *κέρδιζε* 80.000 στρέμματα δάσος χαρακτηρισμένο υπό καθεστώς προστασίας.

Στα ελληνικά νησιά την συνηθέστερη μορφή *φυσικού* οικοσυστήματος αποτελούν τα υποβαθμισμένα *μακί* και οι εκτάσεις με φρυγανική βλάστηση. Στην καλύτερη περίπτωση ίσως μερικές νησίδες πευκοδάσους οι οποίες πασχίζουν να ανακάμψουν από την τελευταία πυρκαϊά. Τα νησιά μας στα οποία διασώζονται ακόμη υγιή και μεγάλα δάση είναι τόσο λίγα, που τα μνημονεύουμε ιδιαιτέρως (η πευκόφυτη Σκιάθος, η καταπράσινη Κέρκυρα κλπ.).

Από την άλλη μεριά, η συνηθέστερη μορφή δενδροκαλλιέργειας στα νησιά είναι η ελαιοκαλλιέργεια. Παρατηρείται λοιπόν το φαινόμενο να υπάρχουν ελαιώνες πολυετούς εγκατάλειψης, μη παραγωγικοί, οι οποίοι προσφέρουν ότι θα προσέφερε ένα δάσος, σε μεγαλύτερο βαθμό απ᾽ ότι το προσφέρουν άλλες εκτάσεις χαρακτηρισμένες σαν δάσος ή σαν δασικές.

Δηλαδή:

- Συγκράτηση εδαφών (όπως προαναφέρθηκε, με τη φυτοκάλυψη εμποδίζεται η απόπλυση των εδαφών, ιδιαίτερα σε κλιτύες και γενικά σε περιοχές με κλίσεις.
- Εμπλουτισμό του υδροφόρου ορίζοντα (ελεγχόμενη διήθηση των κατακρημνισμάτων λόγω συγκράτησης της ροής από τη βλάστηση).
- Καταφύγιο και τροφή για την πανίδα της περιοχής (207 είδη φυτών, 102 είδη πουλιών, 386 είδη αρθροπόδων, παρουσία θηλαστικών, ερπετών, μαλακίων).
- Διατήρηση της βιοποικιλότητας (εξασφαλίζεται από τον μεγάλο αριθμό ειδών της χλωρίδας και της πανίδας που συναντάται στον ελαιώνα).
- Αναβάθμιση της αισθητικής του τοπίου.

Και όλα τα ανωτέρω σε θέσεις οριακές, δυσπρόσιτες, με κλίση κλπ. Είναι λοιπόν κρίμα να χαθεί αυτό το εν δυνάμει δάσος από αστοχία διαχειριστικής πολιτικής. Όσο ισχύει το καθεστώς των επιδοτήσεων, οι ιδιοκτήτες διατηρούν τους εν λόγω μη παραγωγικούς ελαιώνες για ευνόητους λόγους. Αν κατά τύχη η επόμενη επιδότηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητος αφορά την καλλιέργεια κάποιου εισαγόμενου ή όχι είδους,

ποιός θα εμποδίσει τον ιδιοκτήτη του ελαιώνα να *ξηλώσει* τις ελιές και όλο το οικοσύστημα προκειμένου να καρπωθεί τη νέα επιδότηση, δηλώνοντας αλλαγή καλλιέργειας; Κανένας. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να βρεθεί κάποιος τρόπος ώστε να προστατευθεί αυτό το *δάσος* που βρίσκεται δίπλα μας και δεν το βλέπουμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Βώκου Δ., Οι ελαιώνες ως φυσικά οικοσυστήματα. *Οι ελαιώνες του Αιγαίου*, Πρακτικά Επιστημονκής Συνάντησης, Μυτιλήνη 25- 27/ 2/1988, Μυτιλήνη 1988.
2. Γρίσπος Π., *Δασική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα 1973.
3. Darlington C. D., The impact of man on nature, *Ecology, the shaping enquiry*, Benthal J. (εκδ.), Λονδίνο 1972, 36- 49.
4. Διαμαντόπουλος Ι., *Δομή και διανομή των ελληνικών φρυγανικών οικοσυστημάτων*, διδ. διατριβή, Τμήμα Βιολογίας Α. Π. Θ. , Θεσσαλονίκη 1983.
5. Economidou E., La repartition des phrygana en Gréce et ses rapports avec le climat et l' influence anthropogene, *Documenta phytosociologiques* 15- 18, Λίλλη 1976.
6. Θεοδωρακάκης Μ. Χ., *Δομή, δυναμική και διαχείριση των ελαιώνων των νησιών*, αδημ. διδ. διατριβή, Τμήμα Περιβάλλοντος Πανεπιστημίου Αιγαίου, Μυτιλήνη 1995.
7. Θεριός, *Διδακτικές σημειώσεις εργαστηρίου δενδροκομίας*, Γεωπονική Σχολή Α. Π. Θ., Θεσσαλονίκη 1985.
8. Κατσαρός Δ.- Ανθοπούλου Θ., Διαχείριση από μακρυά και εγκατάλειψη ελαιοκαλλιέργειας στη Λέσβο, *Οι ελαιώνες του Αιγαίου*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Μυτιλήνη 25- 27/ 2/1988, Μυτιλήνη 1988.
9. Loisel R., *La vegetation de l' etage Mediterranean danns le sud- est de la France*, Marseille 1976.
10. Margaris N. S., Structure and dynamics of Mediterranean type vegetation, *Portugal Acta Biol.* 16, 1980, 45- 58.
11. Margaris N. S., Maquis biomass for Energy: Costs and benefits, *Componets of productivity in Mediterranean Climate Regions*, Margaris N. S.- Mooney H. A. (εκδ.), Ολλανδία 1981, 239- 242.
12. Margaris N. S., Adaptive strategies in plant dominating Mediterranean- type ecosystems, *Ecosystems of the World 11: Mediterranean- type Shrublands*, Di Castri, F.- Goodall D. W.- Specht R. L. (εκδ.), Άμστερνταμ 1981, 309-315.
13. Margaris N. S., Desertification in Greece, *Progress in Biometeorology* 3, 1984, 120-128.
14. Margaris N. S., *Harvesting before the fire for Energy, Mediterranean- type Ecosystems.* A report to EEC, DG XII.
15. Margaris N. S., Desertification in the aegean islands, *Ecistics* 54, 323/324, 1987, 132- 136.
16. Margaris N. S., La marginalization des espaces montagneux en Grece. Economie et Sociologie Rurale, *Les zones defavorisees mediterraneennes dans le CEE*, II, Παρίσι 1988.
17. Μάργαρης Ν. Σ.- Μαρδίτης Θ.- Χαιρόπουλος Γ., Ο ελαιώνας, δάσος που αποχωρεί. *Οι ελαιώνες του Αιγαίου*, Πρακτικά Επιστημονκής Συνάντησης, Μυτιλήνη 25- 27/ 2/1988, Μυτιλήνη 1988.
18. Μαυρομάτης Γ. Ν., Οικοσυστήματα μεσογειακού τύπου, *Αγροτικά Θέματα* 3, 1985, 4- 6.
19. Mooney H. A., *Corvengent Evolution in Chile and California*, Πενσυλβάνια 1977.
20. Naveh Z., The conservation of Ecological diversity of Mediterranean ecosystems through ecological management, *The scientific management of animal and plant communities for conservation*, Duffey E- Watt A. S. (εκδ.), Οξφόρδη- Λονδίνο- Εδιμβούργο 1971, 605- 622.
21. Naveh Z., Dynamic conservation management on nontillable east Mediterranean upland ecosystems, *Dynamics and Management of Mediterranean Pacific Southwest Forest and Range Experiment Station*, Barkeley 1982, 20- 25.
22. Parsons D. J.- Mondenke A. R., Convergence in vegetation structure along analogous climatic gradiens in California and Chile, *Ecology* 56, 1975, 950- 957.
23. Pergantis P., *The distribution of birds in olive groves and their association with olive trees in Greece*, dissertation, University College of North Wales, School of Plant Biology 1981.

24. Quezel P., Forests of the Mediterranean basin, *Mediterranean forests and maquis: ecology, conservation and management, MAAB Tecnical notes* 2, UNESCO, Παρίσι 1977, 9- 32.
25. Quezel P, Floristic composition and Phytosociological Structure of Sclerophyllous matorral around the mediterranean, *Ecosystems of the World 11: Mediterranean- type Shrublands*, Di Castri F.- Goodall D. W.- Specht R. L. (εκδ.), Αμστερνταμ 1981, 107- 119.
26. Raus T., Die Vegetation Ostthessaliens (Griechenland) I: Vegetationzonen und Hohenstufen, *Bot. Jahrb. Syst.* 100.4, 1979, 564- 601, II: Querceta illicis und Cisto- micromerietea, *Bot. Jahrb. Syst.* 101, 1979, 17- 82.
27. Σφακιωτάκης Ε. Μ., *Μαθήματα ελαιοκομίας*, Γεωπονική Σχολή Α. Π. Θ., Θεσσαλονίκη 1987.
28. Tomaselli R., Degradation of the mediterranean maquis, *Mediterranean forests and maquis: ecology, conservation and management, MAAB Tecnical notes* 2, UNESCO, Παρίσι 1977, 33- 72.
29. Turril W. B., *The plant life of the Balkan Peninsula*, Οξφόρδη 1929.
30. Hartman H. T.- Opitz K. W., *Olive production in California*, Div. of Agricultural Sci., Leaf 2739, Univ. of California 1977.
31. Horvat I.- Giavac V.- Ellenberg H., *Vegetation Südosteuropas*, Στουτγάρδη 1974.
32. Whittaker R. H., *Communities and Ecosystems*^{2} , Νέα Υόρκη 1975.
33. Wright H. E., Vegetation history, *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, McDonald- Rapp C. A. (εκδ.), Μιννεσότα 1972, 188- 199.

Μάριος Χ. ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΗΣ

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΕΚΤΑΤΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ ΣΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Τα οικοσυστήματα των νησιών είναι περισσότερο ευπαθή από αυτά της ηπειρωτικής χώρας. Οι διαθέσιμοι φυσικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί πόροι ενός νησιού είναι περιορισμένοι. Η θάλασσα που τα περιβάλλει επιβάλλει καθορισμένα όρια στις φυσικές κυκλοφορίες και ανταλλαγές και εντείνει το εύθραστο των δυναμικών ισορροπιών. Για τους παραπάνω λόγους οι νησιωτικοί πληθυσμοί προκειμένου να επιβιώσουν είναι αναγκασμένοι να αναπτύξουν αριστοποιημένα συστήματα διαχείρισης σε σχέση με τις δυνατότητες του χώρου τους και του πολιτικοοικονομικού πλέγματος μέσα στο οποίο ζουν .

Ιδιαίτερα στα νησιά του Αιγαίου με την ισχυρή διακύμανση των βροχοπτώσεων και την απουσία πεδινών εκτάσεων, η άσκηση των γεωργοκτηνοτροφικών δραστηριοτήτων και η εξασφάλιση των αποδόσεων έχουν αυξημένες διαχειριστικές απαιτήσεις. Για τους λόγους αυτούς οι κάτοικοι είχαν δημιουργήσει και εφαρμόσει στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων περίπλοκα συστήματα συνολικής διαχείρισης και εκμετάλλευσης τόσο των παραγωγικών ικανοτήτων όσο και των φυσικών πλεονεκτημάτων των νησιών. Τα συστήματα αυτά, στηριγμένα στην ένταση της ανθρώπινης εργασίας, επέτρεπαν την εκμετάλλευση κάθε διαθέσιμου πόρου, διασφαλίζοντας παράλληλα την ανανέωσή του. Ήταν προφανές ότι η εξάντληση κάποιου πόρου θα σήμαινε αναπότρεπτα, οξύ κοινωνικό πρόβλημα επιβίωσης.

Η γεωργία και η κτηνοτροφία ήταν στο παρελθόν βασικές οικονομικές δραστηριότητες για την επιβίωση του πληθυσμού των νησιών του Αιγαίου. Οι γεωργικές δραστηριότητες στη μεγάλη τους πλειοψηφία ήταν συνυφασμένες με τη δημιουργία και τη συνεχή συντήρηση αναβαθμίδων, εξαιτίας της απουσίας των πεδινών εκτάσεων στα νησιά. Η κτηνοτροφία ήταν πλήρως ενταγμένη στο παραδοσιακό σύστημα διαχείρισης. Η φύση των *ξηρικών* χωραφιών απαιτεί αυξημένη προστασία ώστε να μην εξαντληθεί η γονιμότητά τους. Γι' αυτό το λόγο εφαρμοζόταν και η *αγραναύπαυση* (διακοπή της καλλιέργειας του εδάφους συνήθως για μια καλλιεργητική περίοδο). Στις αγραναπαύσεις η πρακτική συνιστούσε βόσκηση με την οποία πέρα από την κτηνοτροφική παραγωγή υπήρχε και πρόσθετη λίπανση από την κοπριά των ζώων.

Το σύστημα βόσκησης που κυρίως εφαρμοζόταν ήταν το *διζωνικό*, σύμφωνα με το οποίο το νησί ήταν χωρισμένο σε δύο μέρη που χρησιμοποιούνταν εναλλάξ για καλλιέργεια και βόσκηση. Στην Ικαρία για παράδειγμα με χιλιάδες μέτρα τοιχοποιίας είχαν απομονωθεί οι καλλιεργημένες ζώνες. Οι απομονωμένοι βοσκότοποι είχαν χωριστεί πάλι με τοιχοποιία σε δύο ή περισσότερα τμήματα. Σε ετήσια βάση γινόταν εκ περιτροπής βόσκηση και αναχλόαση του αγραναπαυόμενου τμήματος. Το αριστοποιημένο αυτό σύστημα έχει καταρρεύσει τις τελευταίες δεκαετίες. Όταν οι κτηνοτρόφοι έπαυσαν να αναχράζουν τους βοσκοτόπους με σπορά, αυτόματα δημιουργήθηκε έλλειψη τροφής για τα κοπάδια τους. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος και για να εξασφαλιστεί περισσότερη βοσκήσιμη έκταση κατήργησαν τους διαχωριστικούς φραγμούς των βοσκοτόπων και έτσι πολύ γρήγορα άρχισε η υποβάθμιση. Στα μόνα νησιά του Αιγαίου που η παραπάνω διαχείριση ακολουθείται μέχρι σήμερα είναι οι Φούρνοι. Υπάρχουν περιφραγμένες μεγάλες περιοχές βοσκοτό-πων και με τις λεγόμενες *πόρτες* ελέγχεται η είσοδος των ζώων σε ορισμένα τμήματα κάθε χρόνο έτσι ώστε να ξεκουράζονται οι βοσκότοποι που βοσκήθηκαν την προηγούμενη χρονιά. Απότελεσμα αυτής της πρακτικής είναι η επανάκαμψη της βλάστησης και η επαναφορά της φέρουσας παραγωγικότητας του βοσκοτόπου.

Οι αλλαγές στις παραδοσιακές γεωργοκτηνοτροφικές πρακτικές οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι η μηχανοποίηση της γεωργίας στις πεδιάδες στην ηπειρωτική Ελλάδα έχει αναγκάσει τους γεωργούς των

	1965		1990		Διαφορά	
	Καλλιεργού-μενη γη	Αγρανα παύσεις	Καλλιεργού-μενη γη	Αγρανα παύσεις	Καλλιεργού-μενη γη	Αγρανα παύσεις
Λέσβου	758.366	120.863	710.856	76.003	- 6,26	- 37,1
Χίου	154.602	38.887	101.560	77.733	- 49,7	+ 99,9
Σάμου	174.909	20.487	157.706	28.333	- 9,8	+ 38,3
Κυκλάδων	400.207	114.443	336.816	127.018	- 15,8	+ 11
Δωδεκανήσου	343.966	162.835	325.979	118.705	- 5,2	- 27,1

Πίνακας 1. Οι γεωργικές καλλιεργούμενες εκτάσεις (σε στρέμματα) των νησιών του Αιγαίου (Ε.Σ.Υ.Ε., 1965-1990)

	1965				1990				Διαφορά			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Λέσβου	268.909	20.286	20.315	448.856	202.481	14.310	12.899	481.166	-24,7	-29,5	-36,5	+7,2
Χίου	100.514	6.456	2.407	45.225	28.953	3.966	2.281	66.360	-71,2	-38,6	-5,2	+46,7
Σάμου	55.139	5.759	23.111	90.900	30.512	4.477	22.133	100.584	-44,7	-22,3	-4,2	+10,6
Κυκλάδων	275.511	31.386	52.226	41.084	233.274	16.268	49.773	37.501	-15,3	-48,2	-28,2	-8,7
Δωδεκανήσου	199.826	30.659	31.618	81.863	158.520	12.741	23.651	131.067	-20,7	-58,4	-25,2	+60,1

Πίνακας 2. Η διάρθρωση των καλλιεργειών (σε στρέμματα) των νησιών του Αιγαίου (Ε.Σ.Υ.Ε., 1965-1990): 1: Αροτριαίες εκτάσεις. 2: Κηπευτική γη. 3: Αμπέλια. 4: Δενδρώδεις καλλιέργειες

νησιών να εγκαταλείψουν τις γεωργικές δραστηριότητες στις αναβαθμίδες, μια και αυτές δεν μπορούν να ανταγωνιστούν την γεωργία των πεδινών περιοχών της χέρσου. Ήταν αδύνατο ο γεωργός των νησιών που καλλιεργούσε στις αναβαθμίδες σιτηρά με την αξίνα και το αλέτρι, τα θέριζε με το δρεπάνι και τ' αλώνιζε με το γαϊδούρι να ανταγωνιστεί το γεωργό της Θεσσαλίας με το τρακτέρ, τη σκαφτική και τη θεριζοαλωνιστική μηχανή. Για παράδειγμα στις Κυκλάδες το 1965 καλλιεργούσαν 107.180 στρέμματα με κριθάρι με παραγωγή 15.374,8 τόννους το χρόνο, ενώ το 1990 καλλιεργούσαν 88.173 στρέμματα με παραγωγή 5.450 τόννους. Οι αποδόσεις το 1965 και το 1990 ήταν 143,4 και 61,8 κιλά/στρέμμα όταν τις αντίστοιχες χρονιές στη Θεσσαλία έφταναν τα 192,8 και 164,1 κιλά/ στρέμμα. Δηλαδή η απόδοση στις Κυκλάδες ήταν μικρότερη κατά 2,7 φορές το 1990, όταν το 1965 ήταν μικρότερη μόνο κατά 1,3 φορές. Ως αποτέλεσμα όλων των παραπάνω γεγονότων εγκαταλείπεται η καλλιέργεια στις αναβαθμίδες των νησιών. Σε αντίθεση με την ηπειρωτική Ελλάδα όπου η αγροτική έξοδος έπληξε περισσότερο την τάξη των κτηνοτρόφων, λόγω της μετακίνησης των αγροτών στις πεδινές περιοχές όπου έγιναν σημαντικά έργα υποδομής, στο νησιωτικό χώρο δεν υπήρξε έντονη αυτή η ανταγωνιστικότητα μια και οι πεδινές εκτάσεις είναι ελάχιστες. Στα νησιά οι εγκαταλειμένες αναβαθμίδες από την χαμηλή απόδοση γεωργία, παραχωρούνται στην κτηνοτροφία για βόσκηση. Τα νησιά του Αιγαίου έχουν το υψηλότερο ποσοστό (51%) χαρακτηριζόμενων εκτάσεων ως βοσκότοποι σύμφωνα με στοιχεία του 1981 από τις άλλες περιφέρειες της Ελλάδας.

Η μείωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων στα νησιά του Αιγαίου κατά την εικοσιπενταετία 1965-1990 είναι κατά μέσο όρο 17,3 % (πίν. 1). Συγκεκριμένα στα νησιά των Κυκλάδων η καλλιεργούμενη γη μειώθηκε κατά 15,8%. Οι χαρακτηριζόμενες εκτάσεις ως αγραναπαύσεις ουσιαστικά είναι εγκατελειμένες γεωργικές εκτάσεις που δηλώνονται έτσι για να μην χαρακτηριστούν ως δασικές. Στον πίνακα 2 φαίνεται ότι η μεγαλύτερη μείωση παρατηρείται στις αροτριαίες καλλιέργειες και στις καλλιέργειες των λαχανικών. Οι εκτάσεις

	1965					1990				
Νομός	Αίγες		Πρόβατα		Βοοειδή	Αίγες		Πρόβατα		Βοοειδή
	1	2	1	2		1	2	1	2	
Λέσβος	17786	21781	169020	23313	15433	29581	43741	343275	45812	9073
Χίος	20830	9440	6042	5659	4437	27664	6316	10072	2037	1699
Σάμος	25120	13976	5127	3469	1051	24380	15558	3852	2589	720
Κυκλάδες	90726	17457	85029	17110	23160	154672	36918	126565	21256	19440
Δωδεκάνησα	70365	14325	49575	5152	18335	85452	12679	60365	8836	10995

	Διαφορά				
Νομός	Αίγες		Πρόβατα		Βοοειδή
	1	2	1	2	
Λέσβος	+66,3	+100,8	+103,1	+96,5	-41,2
Χίος	+32,8	-33,1	+66,7	+64	-61,7
Σάμος	-2,9	+11,3	-24,9	-25,4	-31,5
Κυκλάδες	+70,5	+110,1	+48,8	+24,2	-16,1
Δωδεκάνησα	+21,4	-11,5	+21,7	+71,5	-40

Πίνακας 3. Η εξέλιξη του ζωικού κεφαλαίου στα νησιά του Αιγαίου: 1: Κοπαδιάρικα και νομαδικά. 2: Οικόσιτα

με τις καλλιέργειες δενδρωδών ειδών αυξάνονται εκτός από την περιοχή των Κυκλάδων όπου εμφανίζεται μείωση 8,7 %.

Η οικόσιτη, με την ευρεία έννοια, κτηνοτροφία που στηριζόταν στην επιτόπια παραγωγή ζωοτροφών, παραχώρησε τη θέση της στην εκτατική, η οποία κάτω από την πίεση της αγοράς ζωοτροφών από άλλες περιοχές οδηγεί στον περιορισμό των χορηγούμενων ποσοτήτων τροφής στα ζώα και επομένως στην αύξηση της βοσκητικής πίεσης σε όλο το οικοσύστημα. Ταυτόχρονα, η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, που οδηγεί στη μεγαλύτερη συμμετοχή των κτηνοτροφικών προϊόντων στη διατροφή του ανθρώπου, η ανάγκη για άνοδο του εισοδήματος των κτηνοτρόφων συνδυασμένη με την καθήλωση των τιμών των ζωοκομικών προϊόντων από την πολιτεία και η σχετικά πρόσφατη καθιέρωση των κατά κεφαλή επιδοτήσεων τους οδήγησε στην αύξηση του αριθμού των εκτρεφόμενων ζώων και όχι στη βελτίωση των παραγωγικών δυνατοτήτων τους, με αποτέλεσμα την ακόμη ισχυρότερη φόρτιση των βοσκούμενων εκτάσεων.

Όσον αφορά στην παραγόμενη από τα ζώα κοπριά, παραμένει σχεδόν στο σύνολο της στις βοσκούμενες εκτάσεις, στις οποίες όμως, λόγω της υποβάθμισης που έχουν υποστεί, δεν ενσωματώνεται και μεγάλο μέρος της παρασύρεται μαζί με το έδαφος προς τη θάλασσα.

Από τα στατιστικά στοιχεία σχετικά με την εξέλιξη του ζωικού πληθυσμού στα νησιά του Αιγαίου παρατηρείται αύξηση στον κλάδο της αιγοπροβατοτροφίας (πίν. 3, 4). Η αύξηση αυτή αφορά πάντα τις ορεινές περιοχές των νησιών όπου τα εδάφη είναι άγονα και επικλινή. Χαρακτηριστικό στοιχείο της κτηνοτροφίας στα νησιά είναι η ανομοιομερής κατανομή της με άμεσο αποτέλεσμα άλλες περιοχές να έχουν μεγάλο ζωικό κεφάλαιο που οδηγεί σε εντατική χρήση του χώρου και άλλες πολύ λίγο που αφήνει ανεκμετάλλευτα τα μεγαλύτερα τμήματα των νησιών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αύξηση της εκτατικής κτηνοτροφίας στο βόρειο τμήμα της Χίου σε αντίθεση με το νότιο όπου στις πεδινές εκτάσεις καλλιεργείται η

	1965		1990		Διαφορά	
Νομός	1	2	1	2	1	2
Λέσβος	186806	45094	372856	89553	+99,6	+98,6
Χίος	26872	15099	37736	8353	+40,4	-44,7
Σάμος	30247	17445	28232	18147	-6,7	+4
Κυκλάδες	175755	34684	281237	58174	+60	+67,7
Δωδεκάνησα	119940	19477	145802	21515	+21,6	+10,7

Πίνακας 4. Η εκτατική και οικόσιτη κτηνοτροφία στα νησιά του Αιγαίου: 1: Κοπαδιάρικα και νομαδικά. 2: Οικόσιτα

	Πρόβατα				**Αίγες**			
Έτη	**Σύνολο**	**Οικόσιτα**	**Κοπαδιάρικα**	**Νομαδικά**	**Σύνολο**	**Οικόσιτα**	**Κοπαδιάρικα**	**Νομαδικά**
1965	102139	17110	84929	100	108480	17754	90576	150
1966	100767	19511	79006	2250	109633	19372	87911	2350
1967	101174	19846	78078	3250	117124	19458	95636	2030
1968	85544	16585	61036	7923	90082	17063	70821	2198
1969	96319	17881	77962	476	109568	19822	89407	339
1970	96119	14986	80567	566	112793	20927	91737	129
1971	90778	15530	74129	1029	112873	18948	93371	554
1972	90102	15444	74574	84	112300	18453	93663	184
1973	97085	15818	81176	91	115493	18676	96603	214
1974	100298	16499	83718	81	115231	18749	96238	244
1975	103451	16865	86495	91	113760	18566	94030	1164
1976	71569	13251	58285	60	81957	14866	66881	210
1977	75104	12322	69732	50	88292	14987	73125	180
1978	113828	18157	95615	56	131790	19573	112028	189
1979	135966	18231	117386	349	143721	22930	120632	159
1980	76560	12584	63946	30	92801	17250	75496	55
1981	144904	18266	126064	574	153804	25459	125581	2764
1982	77803	13473	63990	340	99772	19393	80230	140
1983	119841	18001	101162	678	155104	29240	125424	440
1984	116239	18699	97361	179	150424	28429	121985	10
1985	126612	19272	107264	76	164770	29863	134890	17
1986	76528	14189	62339	0	106795	23069	83726	0
1987	144299	21950	122349	0	177898	34239	143659	0
1988	149563	22766	126797	0	187257	25305	151952	0
1989	93853	16895	76946	12	136802	30034	106753	15
1990	147821	21256	126547	18	191590	36918	154639	33

Πίνακας 5. Η κτηνοτροφία στα νησιά των Κυκλάδων

	1965				1990			
	Γάλα (τόννοι)	Κρέας (τόννοι)	Δέρματα Μικρών Ζώων (τεμάχια)	Τρίχες και Μαλλί (τόννοι)	Γάλα (τόννοι)	Κρέας (τόννοι)	Δέρματα Μικρών Ζώων (τεμάχια)	Τρίχες και Μαλλί (τόννοι)
Λέσβος	61239,3	1390,53	96729	203,8	38220	3712	200293	484
Χίος	4662,7	202,75	20296	29,6	5025	350	21631	17
Σάμος	3737,7	357,93	39610	24	4008	373	36268	324
Κυκλάδες	10944,2	1471,83	99229	120,4	20411	3568	227678	774
Δωδεκάνησα	5480,7	800,13	62325	54,9	5352	1245	83185	57

	Διάφορα			
	Γάλα (τόννοι)	Κρέας (τόννοι) Ζώων (τεμάχια)	Δέρματα Μικρών (τόννοι)	Τρίχες και Μαλλί
Λέσβος	+135,4	+166,94	+107,1	+137,5
Χίος	+7,8	+72,6	+3,4	-13,3
Σάμος	+7,23	+4,2	-8,4	+1250
Κυκλάδες	+86,5	+142,4	+129,4	+542,8
Δωδεκάνησα	+2,3	+55,6	+33,5	+3,8

Πίνακας 6.

μαστίχα. Το ίδιο συμβαίνει και στο δυτικό τμήμα της Λέσβου όπου η παρουσία της εκτατικής κτηνοτροφίας είναι έντονη ενώ στο ανατολικό τμήμα κυριαρχεί η καλλιέργεια της ελιάς. Αισθητή είναι η αύξηση της εκτατικής κτηνοτροφίας στις Κυκλάδες (πίν. 5). Παρόλο όμως που ο αριθμός των ζώων στα νησιά του Αιγαίου αυξάνεται και νέες εκτάσεις έχουν δοθεί στην κτηνοτροφία, από τα στατιστικά στοιχεία δεν φαίνεται να υπάρχει αντίστοιχη αύξηση των κτηνοτροφικών προϊόντων (πίν. 6).

Η εγκατάλειψη της αμειψισποράς ως καλλιεργητικής πρακτικής μείωσε σημαντικά τη διαθέσιμη ζωοτροφή. Η διατροφή σήμερα του ζωικού πληθυσμού των νησιών βασίζεται στις εισαγωγές ζωοτροφών που σε αρκετές περιπτώσεις ανέρχεται πάνω από το 50%. Από την άλλη το υψηλό κόστος των εισαγόμενων ζωοτροφών οδηγεί στην υπερβόσκηση των υποβαθμισμένων βοσκοτόπων. Στις Κυκλάδες αντιστοιχούν τα λιγότερα στρέμματα/ζώο γεγονός που σημαίνει μεγαλύτερη βοσκητική πίεση. Μεταξύ των νησιών των Κυκλάδων τη μεγαλύτερη βοσκητική πίεση δέχονται οι βοσκότοποι της Τήνου (3,79 στρέμματα/ζώο) ενώ τη μικρότερη η Μήλος (9,5 στρέμματα/ζώο).

Η μείωση της παραγωγικότητας των βοσκοτόπων είναι μια πραγματικότητα που προβληματίζει το Υπουργείο Γεωργίας. Οι προτάσεις των γεωτεχνικών όπως λίπανση ή χημική καταπολέμηση της αστοιβής που κυριαρχεί στα βοσκοτόπια των νησιών του Αιγαίου δεν φαίνονται να είναι οι ενδεδειγμένες οικολογικά λύσεις. Αναρωτήθηκε ποτέ κανείς αν η κυριαρχία της αστοιβής είναι αποτέλεσμα της υπερβόσκησης και της εντατικής χρήσης του χώρου; Η αστοιβή χαρακτηριστικός θάμνος των μεσογειακών φρυγανικών οικοσυστημάτων, έχει πολλά αγκάθια, γεγονός που το καθιστά μη επιθυμητή τροφή για τα αιγοπρόβατα. Η αποψίλωση

όλων των άλλων φυτικών ειδών εξαιτίας της υπερβόσκησης αφήνει την αστοιβή χωρίς ανταγωνιστές να κυριαρχεί στο οικοσύστημα. Η καταπολέμηση της αστοιβής με οποιοδήποτε μέσο, μόνο χρόνο και χρήμα μπορεί να κοστίσει μια και το φυτό κάτω από τις ίδιες συνθήκες γρήγορα θα ξανακυριαρχήσει στο σύστημα.

Γενικότερα η υπερβόσκηση ως παράγοντας διαταραχής μπορεί να οδηγήσει σε μια σειρά διαδοχικών αλλαγών όπως μείωση ή απώλεια της φυτοκάλυψης των πιο *ευαίσθητων* ποωδών φυτών ως προς τη βόσκηση, μείωση της φυτοκάλυψης των ξυλωδών ειδών, μείωση της συνολικής παραγωγικότητας καθώς και επικράτηση μη νομευτικών φυτικών ειδών (φέρουν αγκάθια, αιθέρια έλαια κ.ά.).

Οι περισσότεροι βοσκότοποι των νησιών του Αιγαίου αποτελούνται από μεσογειακού τύπου φυτά τα λεγόμενα φρύγανα. Στα φυτά των μεσογειακών περιοχών ασκούνται περιβαλλοντικές πιέσεις όπως φωτιά, βόσκηση, έλλειψη ανόργανων αλάτων, κ.ά. Μοναδική λύση για την επιβίωση τους είναι η δημιουργία ιδιαίτερων προσαρμοστικών μηχανισμών για την αντιμετώπιση της θερινής ξηρασίας. Τέτοιοι μηχανισμοί είναι ο σχηματισμός δύο ειδών κλάδων και φύλλων (χειμερινά και θερινά), η υψηλή περιεκτικότητα σε αιθέρια έλαια, εποχιακές αυξομειώσεις του υδατικού δυναμικού καθώς και η αειφυλλία - σκληροφυλλία. Τα οικοσυστήματα στα οποία επικρατούν φυτά με βασική προσαρμογή την αειφυλλία - σκληροφυλλία ορίζονται ως maquis, ενώ σαν φρύγανα ορίζονται τα οικοσυστήματα όπου η βασική προσαρμογή των επικρατούντων φυτών είναι ο εποχιακός διμορφισμός. Η κατανομή στο χώρο των δύο ομάδων βασίζεται στο διαθέσιμο νερό, με τα φρύγανα να καταλαμβάνουν τις ξηρότερες, είτε λόγω κλίματος είτε λόγω εδαφικής διαμόρφωσης, περιοχές.

Οι φρυγανικές κοινωνίες μπορούν να διακριθούν σε 5 τύπους, ανάλογα με το είδος που επικρατεί: Sarcopoterium spinosum, Phlomis fruticosa, που είναι και οι πιο διαδεδομένες στον Ελλαδικό χώρο και αυτές των Thymus capitatus, Ballota acetabulosa και Cistus sp.

Οι εκτάσεις που καλύπτονται από Μεσογειακά οικοσυστήματα (αείφυλλοι και σκληρόφυλλοι θάμνοι - φρύγανα) στην Ελλάδα αποτελούν το 32% περίπου του συνολικού εδάφους, ή 4,128 εκατομμύρια εκτάρια. Τα φρυγανικά οικοσυστήματα καταλαμβάνουν 1,66 εκατ. εκτάρια. ή το 12.6% της συνολικής έκτασης. Ο Σ. Παρασκευόπουλος [1], παίρνοντας υπόψη την κατάταξη των εκτάσεων της χώρας σύμφωνα με τις χρήσεις γης έτσι όπως διαχωρίζονται από τις υπηρεσίες, έδωσε τον παρακάτω χωρισμό των εκτάσεων που καλύπτονται από Μ.Τ.Ο. (σχήμα 1.).

Διαπιστώνεται ότι ο χαρακτηρισμός των εκτάσεων ως δασικά βοσκοτόπια (2,49 εκατ. εκτάρια) περιλαμβάνει σε ποσοστό 95% τουλάχιστον φρύγανα, δηλαδή το 63 % των χαρακτηρισμένων δασικών βοσκοτόπων είναι φρύγανα. Τα φρυγανικά οικοσυστήματα στην Ελλάδα είναι αυτά που δέχονται την μεγαλύτερη βοσκητική πίεση απο όλες τις άλλες μεσογειακές διαπλάσεις.

Η παρουσία των καταναλωτών αρχικά επηρεάζει θετικά την καθαρή πρωτογενή παραγωγικότητα του συστήματος. Ως βέλτιστη ένταση της βόσκησης θεωρείται το σημείο εκείνο που η θετική επίδραση στην παραγωγικότητα φτάνει σε ένα μέγιστο. Μετά το σημείο αυτό η αύξηση της βοσκητικής πίεσης έχει αρνητική επίδραση στην παραγωγικότητα και φτάνει να είναι αρνητική όταν το φυτό αδυνατεί να αναπαράγει τους χαμένους του ιστούς (σχήμα 2.).[2]

Η εκτατική κτηνοτροφία βέβαια συμμετέχει στη διαμόρφωση του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος και αποτελεί ένα σημαντικό οικονομικό πόρο για τους κατοίκους των νησιών. Χρήσιμο όμως είναι να κάνουμε τις παρακάτω παρατηρήσεις. Όλοι οι βοσκότοποι των νησιών του Αιγαίου εξαιτίας της ορεινής διαμόρφωσης τους δεν επαρκούν για να στηρίξουν το ζωικό κεφάλαιο των περιοχών αυτών. Άλλωστε αυτός είναι ένας σημαντικός λόγος της ολοκληρωτικής χρήσης του φυσικού πόρου *φυτική βιομάζα*. Η συμπλήρωση της δια-

1. Σ.Π. Παρασκευόπουλος, *Μελέτη της αναγέννησης των οικοσυστημάτων μεσογειακού τύπου, μετά από θερισμό για ενέργεια και υλικά, διδακτορική διατριβή*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 1991.

2. M.I Dyer - J.K.Detling - D.C. Coleman - D.W. Hilbert, The Role of Herbivores in Grasslands, *Grasses and Grasslands, Systematics and Ecology*, J.R. Estes, R.J. Tyrl, J.N. Brunken (eds), University of Oklahoma Press, Norman 1975, 255-295· S.J. McNaughton, Grazing as an optimization process: grass-ungulate relationships in the Serengeti, *Am. Natur.* 113, 1979, 691-703

τροφής των ζώων με ζωοτροφές ακόμη και την περίοδο της άνοιξης όταν η παραγωγικότητα είναι μέγιστη είναι απαραίτητη. Η χαμηλή παραγωγικότητα των βοσκοτόπων των νησιών οδηγεί τους κτηνοτρόφους στην ετήσια χρήση της φωτιάς με σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας του οικοσυστήματος. Στις παραμεσόγειες περιοχές υπάρχει μια κάποια *φυσιολογική* συχνότητα στην εμφάνιση πυρκαγιών (κάθε 80-100 χρόνια για τα πευκοδάση, κάθε 20-30 χρόνια για τους θαμνότοπους). Τα μεσογειακά φυτά έχουν αναπτύξει προσαρμοστικές στρατηγικές και ανακάμπτουν επιτυχώς μετά από τη φωτιά. Τα ποώδη φυτά εμφανίζονται την πρώτη μετά τη φωτιά χρονιά σε μεγάλους αριθμούς. Τούτο οφείλεται στην ενεργοποίηση της φύτρωσης των σπερμάτων τους τα οποία υπάρχουν στο έδαφος. Τα ποώδη προστατεύουν το έδαφος από τη διάβρωση ενώ τα ψυχανθή μέσω της αζωτοδέσμευσης των φυματίων επαναφέρουν στο έδαφος το άζωτο που χάνεται με τους καπνούς. Η καταστροφή αυτής της βλάστησης από τη βόσκηση προκαλεί διαταραχή στον κύκλο του αζώτου με αποτέλεσμα την σταδιακή υποβάθμιση του συστήματος και την ανικανότητά του να επανακάμψει. Τα μόνα φυτά τα οποία μπορούν να επιβιώσουν είναι αυτά που αντιστέκονται στη φωτιά και τη βόσκηση. Παράλληλα παραβλαστάνουν και τα ξυλώδη είδη μια και δεν έχει καεί το ριζικό τους σύστημα. Οι κτηνοτρόφοι ξέρουν πολύ καλά την αναγέννηση αυτή, άλλωστε τα ψυχανθή είναι άριστης ποιότητας ζωοτροφή. Σε συνδυασμό με την χρήση της φωτιάς ως μέσο καταπολέμησης της ανεπιθύμητης αστοιβής, οι φωτιές στους βοσκοτόπους από χέρια κτηνοτρόφων είναι μια ετήσια πραγματικότητα. Η υπερβόσκηση που ακολουθεί μετά τη φωτιά δρα καταστροφικά επειδή σταματά την προσφορά αζώτου στο σύστημα με αποτέλεσμα η παραγωγικότητα των βοσκοτόπων να μειώνεται χρόνο με το χρόνο.

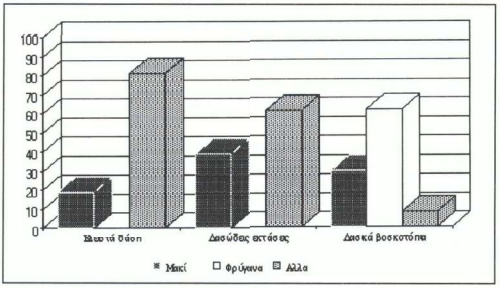

Σχήμα 1. Κατανομή των εκτάσεων στην Ελλάδα με μεσογειακά οικοσυστήματα (Παρασκευόπουλος 1991).

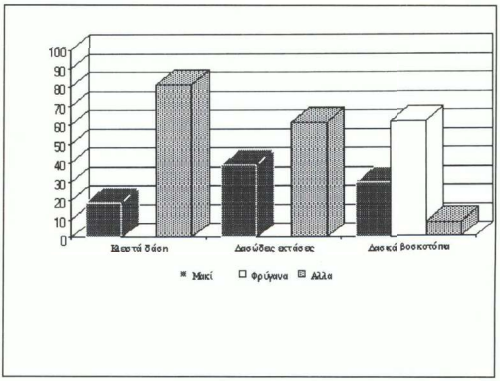

Σχήμα 2. Βέλτιστη καμπύλη των καταναλωτών (κατά Dyer 1975 και McNaughton 1979).

Η εξάντληση των βοσκοτόπων οδηγεί σε μεγαλύτερη εξάρτηση των κτηνοτρόφων από τις εισαγόμενες ζωοτροφές. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ελάχιστες από τις ζωοτροφές παράγονται στα νησιά. Στο Πυτιός της Χίου για παράδειγμα το 1989, μόνο το 5% των αναλώσιμων ζωοτροφών παράγεται στην κοινότητα. Με δεδομένα του 1987, υπολογίζεται ότι για κάθε ζώο που υπάρχει στην Λέσβο αντιστοιχούν 150 κιλά εισαγόμενης ζωοτροφής. Το αυξημένο κόστος των ζωοτροφών οδηγεί στην ανεπαρκή διατροφή των ζώων. Τους κτηνοτρόφους δεν ενδιαφέρει τόσο η απόδοση όσο η συντήρηση μεγάλου ζωικού κεφαλαίου, μια και οι οικονομικές ενισχύσεις χορηγούνται ανά κεφαλή ζώου.

Το περιοδικό θέρισμα των μεσογειακών οικοσυστημάτων κάθε 10 χρόνια οδηγεί στην δημιουργία ενός

συστήματος στο οποίο οι διάφορες φάσεις διαδοχής θα αυξηθούν τεχνητά, η ποικιλότητα πιθανότατα θα αυξηθεί, πράγμα που θα σημαίνει όχι μόνο προστασία αλλά και βελτίωση του περιβάλλοντος. Η βόσκηση, που αποτελεί ένα είδος θερίσματος, μπορεί να λειτουργήσει θετικά για το οικοσύστημα αν γίνεται σε περιοδικά χρονικά διαστήματα. Ο χρόνος που απαιτείται για *ανάπαυση* του συστήματος θα πρέπει να είναι τουλάχιστον 5 χρόνια (όταν η βιομάζα έχει φτάσει στο 50% της βιομάζας των 16 ετών). Ο ετήσιος ρυθμός αφαίρεσης δεν θα πρέπει να υπερβαίνει σε καμία περίπτωση την ετήσια προσαύξηση αν και ο χρόνος περιφοράς, θεωρητικά θα πρέπει να ισούται με το διπλάσιο διάστημα της βόσκησης. Σήμερα που οι παραδοσιακοί τρόποι διαχείρισης έχουν καταρρεύσει είναι δύσκολη η εφαρμογή του παραπάνω συστήματος γιατί είναι σχεδόν αδύνατος ο καταμερισμός και ο έλεγχος των ζώων που βόσκουν στα διάφορα διαμερίσματα που θα δημιουργηθούν. Γι αυτό και η απαγόρευση της βόσκησης είναι πιο ενδεδειγμένη. Σε έντονα υποβαθμισμένες περιοχές όπως π.χ. το Αίπος της Χίου έχει βρεθεί ότι όταν αποκλειστεί η βόσκηση υπάρχει σημαντική βελτίωση όλων των παραμέτρων (βιομάζα, ποικιλότητα, ισοδιανομή κ.ά) κυρίως των ποωδών ειδών.

Έγινε ανάλυση προκειμένου να αποτιμηθούν και να συγκριθούν τα συνολικά κόστη δύο σεναρίων που αφορούν την εξάλειψη των πυρκαγιών που προκαλούνται από κτηνοτρόφους στην περιοχή της βόρειας Χίου. Το πρώτο σενάριο αφορούσε την αλλάγη της εκτατικής κτηνοτροφίας σε εντατική μέσω της επιδότησης των ζωοτροφών που θα αντικαταστήσουν τη βιομάζα που αφαιρεί το ζωικό κεφάλαιο από το φυσικό σύστημα ενώ το δεύτερο αφορά την εγκατάλειψη της εκτατικής κτηνοτροφίας στη βόρεια Χίο. Τα περιβαλλοντικά οφέλη από τη επίτευξη του στόχου ήταν σαφέστατα τόσο σε σχέση με τη μείωση του όγκου των πυρκαγιών τοπικά και εθνικά. Το συνολικό κόστος του πρώτου σεναρίου υπολογίστηκε σε 877.866.000 δρχ (τιμές 1991), ενώ του δευτέρου σε 1.517.289.850 δρχ. Μια προσπάθεια εκτίμησης του κόστους σεναρίου που προβλέπει επένδυση σε έργα υποδομής στη Βόρεια Χίο προκειμένου να εξαλειφθούν οι πυρκαγιές που οφείλονται σε κτηνοτρόφους οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το συνολικό κόστος του σεναρίου αυτού είναι 877.866.000 δρχ. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι από την ανάλυση των δαπανών δασοπροστασίας και των ζημιών από τις πυρκαγιές στο χρονικό διάστημα 1981-1991 εμφανίστηκε έλλειψη συσχέτισης μεταξύ ετησίων δαπανών υποδομής και καιγόμενης έκτασης. Κατά συνέπεια είναι δύσκολη η προσέγγιση της εξάλειψης των πυρκαγιών μέσω έργων υποδομής στη βόρεια Χίο. Είναι φανερό ότι η επιδότηση μέρους της ζωοτροφής απαιτεί το μικρότερο κόστος για την εξάλειψη των αρνητικών επιπτώσεων που επιφέρει η βόσκηση στο οικοσύστημα. Το κέρδος εκτιμάται ότι είναι πολύ μεγαλύτερο μια και παράγοντες που δεν μπορούν να αποτιμηθούν οικονομικά όπως, αύξηση της υδατοκράτησης του εδάφους, ελαχιστοποίηση πλημμυρικών φαινομένων, αισθητικό κάλλος και άλλα περιβαλλοντικά οφέλη που προκύπτουν από την απουσία των πυρκαγιών καθώς και από την αναγέννηση της βλάστησης στις ερημοποιημένες περιοχές δεν υπολογίζονται στο σενάριο.

Τέλος θα πρέπει να δοθούν κίνητρα για την ανάπτυξη της οικόσιτης κτηνοτροφίας με την διατήρηση παραγωγικών φυλών όπως λεσβιακής και χιακής φυλής που τείνουν να εκλείψουν από τα νησιά του Αιγαίου. Η επιδότηση θα πρέπει να έχει στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας και να μην δίνεται ανά κεφαλή ζώου. Θα έπρεπε επίσης σε μια οποιαδήποτε οικονομοτεχνική αναλυση κόστους-οφέλειας για την ανάλυψη αποφάσεων να συνυπολογίζεται το κόστος της υποβάθμισης του περιβάλλοντος σε υδατικούς πόρους, απώλεια παραγωγικού εδάφους λόγω αυξημένης διάβρωσης κ.ά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γιούργα Χ., *Η Αλλαγή του παραδοσιακού προτύπου διαχείρισης της γης στο αρχιπέλαγος του Αιγαίου. Επιπτώσεις στα νησιωτικά οικοσυστήματα*, (διδ. διατριβή), Μυτιλήνη 1991.

2. Διαμαντόπουλος Ι., *Δομή και Διανομή των Ελληνικών Φρυγανικών Οικοσυστημάτων*, *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Θετικών Επιστημών του Α.Π.Θ.* 22, παράρτημα αρ. 29, Θεσσαλονίκη 1983.

3. Dyer M. I. - J. K. Detling - D. C. Coleman- D. W. Hilbert, The Role of Herbivores in Grasslands, *Grasses and Grasslands, Systematics and Ecology*, J.R. Estes - R. J. Tyrl - J.N. Brunken (eds.). University of Oklahoma Press, Norman 1975, 255- 295.
4. Ε.Σ.Υ.Ε. Γεωργική Στατιστική της Ελλαδας Ετών 1965-1990.
5. Ε.Σ.Υ.Ε. (1986) Κατανομή της Εκτάσεως της Χώρας κατά βασικές Κατηγορίες Χρήσεως Έτους 1981.
6. Καράς Κ., Η Κτηνοτροφία στην Ικαρία, *Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Η Κτηνοτροφία στο Αιγαίο*, 1989, 97-114.
7. Κουτσίδου Ε., *Φυσική αναγέννηση υποβαθμισμένων μεσογειακών οικοσυστημάτων ως αποτέλεσμα αποκλεισμού της βοσκητικής πίεσης - Η Περίπτωση της Χίου*, (διδ. διατριβή), Μυτιλήνη 1995.
8. Koutsidou E.- F. Xatzitheodoridis - N. S. Margaris, Shepherds and Overgrazing by their livestock. Fires and Desertification on Chios island, Greece. A cost - Effective Economic Analysis, Working paper Number 49, *Mediterranean Desertification and Land Use* 1995.
9. Margaris N. S., Effect of photoperiod on seasonal dimorphism of some Mediterranean plants, *Ber. Schweiz. Bot. Ges.* 85, 1975, 96-102.
10. Margaris N. S., Water relations in Plants dominating Phryganic ecosystems, *Biol. Plantarum* (Praha) 19, 1977, 442- 447.
11. Margaris N. S., Can we harvest Mediterranean-type ecosystems to obtain energy and organics? *Biological and Sociological basis for a rational use of forest resources for energy and organics*, S. Boyce (ed.), USDA/Forest Serv., S.E. For. Exper. Stat., Asheville, N. C arolina. 1979.
12. Margaris N. S., Adaptive strategies in plants dominating mediterranean- type ecosystems, *Mediterranean - type Shrublands*, F. di Castri et al (eds.), Αμστερνταμ 1981, 309- 315.
13. Margaris N. S. - G. Chairopoulos - C. Giourga - Th. Mardiris - A. Sfirogiannaki - E. Koutsidou, Crete and the Aegean Islands. Effects of Changing Climate and Environment. *Final Report to European Community Directorale General Science, Research and Development*, Μυτιλήνη 1991.
14. McNaughton S. J., Grazing as an optimization process: grass-ungulate relationships in the Serengeti, *Am. Natur.* 113, 1979, 691-703.
15. Mooney H. - E. L. Dunn, Convergent evolution of mediterranean climate evergreen sclerophyll shrubs, *Evolution* 24, 1970, 292- 303.
16. Papanastasis V. P., *Conversion of Quercus coccifera L Brushlands to Grasslands in Greece*, Forest Research Institute, Θεσσαλονίκη 1977, 5.
17. Παρασκευόπουλος Σ. Π., *Μελέτη της αναγέννησης των οικοσυστημάτων μεσογειακού τύπου, μετά απο θερισμό για ενέργεια και υλικά*, (διδ. διατριβή), Μυτιλήνη 1991.
18. Vernicos G. - N. Vernicos, *Sporades Septentrionalaes*, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, numero special. 1981
19. Vernicos N. , The study of Mediterranean small islands. Emerging theoretical issues, *Ekistics* 5, 1987, 323/324, 101-106.

Ευγενία ΚΟΥΤΣΙΔΟΥ

ΟΙ ΠΕΡΙΣΤΕΡΩΝΕΣ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ*

Η ΤΗΝΟΣ

Η ταύτιση της Τήνου με την ορθόδοξη Παναγιά της είναι απόλυτη. Κι όμως, στο νησί αυτό τα περισσότερα χωριά είναι καθολικά. Κι ακόμη, η Αρχιεπισκοπή των Καθολικών εδρεύει εκεί, στην Ξυνάρα. Η πρώτη έκπληξη γι' αυτόν που αρχίζει να το γνωρίζει καλύτερα. Πολλές θ'ακολουθήσουν.

Αυτή η ταύτιση του νησιού αποκλειστικά με την εκκλησία της Παναγιάς το αποστερεί από πιθανούς επισκέπτες που ίσως εκεί θάβρισκαν πολλά απ' όσα σε άλλους τόπους ψάχνουν. Μόνο που η μεγάλη πλειοψηφία των επισκεπτών σ'αυτόν τον τόπο με τον ιδιόμορφο τουρισμό, θρησκευτικού περιεχομένου, δεν καταφέρνουν να γνωρίσουν τους θησαυρούς που κρύβει πίσω από την άχρωμη και αδιάφορη πρόσοψη της Χώρας. Μένουν εκεί για μια- δυο μέρες, στοιβάζονται άγνωστοι μεταξύ αγνώστων σε απειρόκλινα δωμάτια, προσκυνούν και φεύγουν - ανύποπτοι όπως και όταν ήρθαν. Για εκείνους όμως τους λίγους που ξεπερνούν το σκόπελο της ορθόδοξης Μέκκας αποκαλύπτεται ένας πραγματικός θησαυρός. Καμιά τριανταριά ζωντανά χωριά ξεφυτρώνουν σε κάθε σημείο του νησιού - θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε απομεινάρια μιας προτουριστικής Ελλάδας - που δίνουν μια αίσθηση αυθεντικότητας και ανθρώπινης ζεστασιάς.

Κάθε σπιθαμή της τηνιακής γης μαρτυράει τον ανθρώπινο μόχθο. Μόχθο που δεν σπαταλήθηκε άσκοπα μα συνταιριάστηκε μ' επινοητικότητα κι ευαισθησία, καλλιτεχνική και οικολογική. Η πέτρα και το μάρμαρο είναι ο μοναδικός πλούτος του νησιού. Κι αυτά τα υλικά μεταμορφώθηκαν σε πολύμορφα χτίσματα μέσα από μια γνήσια λαϊκή, ιδιόμορφη αρχιτεκτονική που κατάφερε να ξεπεράσει τις άπειρες δυσκολίες, είτε αυτές ήταν η έλλειψη πολύτιμης οικοδομικής ξυλείας ή οι ισχυροί άνεμοι ή τα άγονα εδάφη.

Μοιάζει να μην υπάρχει σπιθαμή εδάφους που ο Τηνιακός δεν προσπάθησε κάποτε να καλλιεργήσει. Οι πεζούλες ή αλλιώς αιμασιές, διατρέχουν το νησί σ' όλο το μήκος και το πλάτος του. Είναι γνωστή η κατασκευή αυτών των πέτρινων αντιστηριγμάτων σ'όλη τη γη που περιβάλλει τη Μεσόγειο - κι όχι μόνον εκεί. Είναι μια πανάρχαια πρακτική που ο άνθρωπος χρησιμοποίησε για να φτιάξει καλλιεργήσιμο έδαφος και να το συγκρατήσει από τη διάβρωση, στην προσπάθειά του να εκμεταλλευτεί για να ζήσει με τις πενιχρές δυνατότητες που ο τόπος του μπορούσε να του προσφέρει. Όμως, ακόμα κι έτσι δεν μπορεί κανείς παρά να εντυπωσιαστεί από την έκταση και την ένταση της προσπάθειας του Τηνιακού να κάνει την άγονη γη του χωράφια. Λένε πως οι Ολλανδοί έφτιαξαν την Ολλανδία. Ισως θάπρεπε να συμπληρωθεί - και οι Τηνιακοί την Τήνο.

Και προχωρώντας και ψάχνοντας θα βρει κανείς ανέγγιχτους από τη νεοελληνική κακοτεχνία οικισμούς, πλακόστρωτους σκιερούς δρομίσκους με τις τοξωτές εισόδους τους, σπίτια απλά μα λειτουργικά με την αυλή και το κατώι τους και τα μαρμαρόγλυφα υπέρθυρά τους, μαρμάρινες κρήνες και περίτεχνα πλυσταριά, εκκλησιές και εκκλησάκια με μόνο φανταχτερό στολίδι τα πολυόροφα καμπαναριά τους, υδρόμυλους και συνοικίες ανεμόμυλων. Κι ακόμα τους περιστερώνες. Γέννημα της τηνιακής γης, πλασμένοι από τα χέρια

* Η εργασία για τους περιστερώνες της Τήνου έγινε το 1984 με την οικονομική ενίσχυση του πρώην Υφυπουργείου Νέας Γενιάς, στο πλαίσιο του προγράμματος *Οικολογικές και Αναπτυξιακές Πρωτοβουλίες Νέων* και την υποστήριξη της Νομαρχίας και ΤΕΔΚ Κυκλάδων. Δημοσιεύτηκε από τις Εκδόσεις Φιλιππότη (Δ. Βαλλιάνου- Δ. Βώκου, *Οι Περιστερώνες της Τήνου*, Αθήνα 1986). Στα στοιχεία και τη βιβλιογραφία που εκεί αναφέρονται στηρίχθηκε η παρούσα εισήγηση.

του ντόπιου λαϊκού τεχνίτη. Περίεργα χτίσματα που ξεφυτρώνουν παντού, ντυμένα στο χρώμα της πέτρας ή σε αστραφτερή λευκότητα, κοσμημένοι με πέτρινα στολίδια σε άπειρους συνδυασμούς, δεσπόζοντας ολόγυρα σαν απόρθητοι πύργοι, ανάμεσα στα λιόδεντρα, στα χωράφια ή στα μποστάνια, παράδιπλα στ'αλώνι, κοιτάζοντας τη ρεματιά, μοναχικοί ή σε συνοικίες, πάντα κοντά στο νερό.

ΟΙ ΠΕΡΙΣΤΕΡΩΝΕΣ: ΠΟΣΟΙ ΚΑΙ ΠΟΥ

Θα τους βρούμε στα *σκεπά* και *για να πιάσουν πρέπει νάχουν καλή πετασιά*, λένε οι Τηνιακοί, και μ'αυτό εννοούν μέρη προστατευμένα από τους ανέμους και μ' ανοιχτό χώρο μπροστά για να ξανοίγονται στο πέταγμά τους τα περιστέρια.

Γύρω στους 800 έχουν μείνει σήμερα στο νησί των 195 τ.χλμ, διεσπαρμένοι σ'όλη την έκτασή του, με μεγαλύτερη όμως πυκνότητα στο κεντρικό και κεντροανατολικό τμήμα του, εκεί που βρίσκονται τα Φραγκοχώρια και τα κατά το δόγμα ανάμικτα Πάνω Μέρη, στην ευφορότερη, δηλαδή, περιοχή της Τήνου.

Το νησί σήμερα έχει ένα πληθυσμό περίπου 8.000 κατοίκων, με τους μισούς να κατοικούν στη Χώρα. Εχει 1 δήμο και 12 κοινότητες. Ωστόσο, ο διαχωρισμός αυτός εξυπηρετεί μονάχα τις διοικητικές λειτουργίες. Οι ίδιοι οι Τηνιακοί αλλιώς χωρίζουν το νησί τους. Ξέρουν την Όξω Μεριά και τη Μέσα Μεριά. Όξω Μεριά είναι το ΒΔ άκρο και σ' όλο το μήκος της η δυτική παράκτια περιοχή. Η Μέσα Μεριά χωρίζεται παραπέρα, με κέντρο τον ορεινό όγκο του Ξώμπουργκου, στα Πάνω Μέρη, που παραδόξως βρίσκονται κάτω, και στα Κάτω Μέρη προς τα βόρεια. Κι αυτή τη λαϊκή διαίρεση ακολουθεί ο θρησκευτικός διαχωρισμός. Όλα τα έξω μέρη εκτός από την Καρδιανή είναι ορθόδοξα, όλα τα κάτω μέρη, εκτός από το Σκλαβοχώρι, την πατρίδα του μεγάλου ζωγράφου Νικόλα Γύζη, καθολικά ενώ στα πάνω μέρη γίνεται η τομή των αντιθέτων. Το δόγμα αλλάζει από χωριό σε χωριό ή ακόμα κι από γειτονιά σε γειτονιά. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο Τριαντάρος - ορθόδοξο χωριό, η Μυρσίνη - καθολικό, η Στενή με καθολικούς και ορθόδοξους αντάμα.

Η εξάπλωση των περιστερώνων στο νησί είναι αποκαλυπτική. Η πυκνότητα είναι μέγιστη στις ρεματιές. Και είναι φυσικό να χτίζονται εκεί που υπάρχει άφθονο νερό, αφού τα περιστέρια χρειάζονται αρκετή ποσότητα για τις καθημερινές τους ανάγκες. Σπατάλη χρόνου και ταλαιπωρία θα ήταν διαφορετικά η μεταφορά του από μακριά. Άλλωστε, φαίνεται πως ένας από τους λόγους που η εκτροφή των περιστεριών άνθισε στην Τήνο είναι και η αφθονία των νερών της. Επιπλέον, οι περισσότεροι βρίσκονται στην ευφορότερη περιοχή της Τήνου. Και τούτο αφού η εκτροφή περιστεριών δεν ήταν παρά συμπληρωματική στις γεωργικές ασχολίες. Αλλωστε οι περιστερώνες συχνά χρησιμοποιούνται σαν κατάλυμα στην περίοδο των καλλιεργητικών φροντίδων.

Η ευφορία της γης φέρνει πλούτο και ο πλούτος φαίνεται να συνδέεται με την κατασκευή περιστερώνων. Όμως, η σύνδεση αυτή δεν είναι αποκλειστική. Στην Ορθόδοξη Εξω Μεριά υπάρχουν και πλούσια χωριά. Σποραδικά, ωστόσο, εμφανίζονται περιστερώνες. Λείπουν τα νερά, η περιοχή είναι άγονη, οι κάτοικοι δεν είναι γεωργοί. Είναι ναυτικοί και απουσιάζουν τον περισσότερο χρόνο ή μαρμαράδες που δεν έχουν λόγο να πηγαίνουν στα χωράφια.

ΟΙ ΠΕΡΙΣΤΕΡΩΝΕΣ: ΤΙ ΕΞΥΠΗΡΕΤΟΥΝ

Τί ανάγκες, όμως, έρχεται να καλύψει η κατασκευή περιστερώνων; Σίγουρα της εκτροφής περιστεριών. Βλέποντάς τους, όμως, έχεις την αίσθηση μιας διάχυτης, κρυμμένης αξίας που ξεπερνάει τα στενά όρια της αξίας χρήσης τους. Αν ρωτήσει κανείς έναν Τηνιακό γιατί υπάρχουν οι περιστερώνες θα απαντήσει πολύ αποστομωτικά *μα για την κουτσουλιά*. Οσο κι αν φαίνεται περίεργο η κουτσουλιά εκτιμάται πολύ περισσότερο από το κρέας των πιτσουνιών.

Η κουτσουλιά είναι άριστο λίπασμα. Σε ευρύτερη χρήση παλιότερα, σήμερα χρησιμοποιείται κυρίως στα οπωροκηπευτικά - στις πατάτες, ντομάτες, τα περίφημα τηνιακά αμπελοφάσουλα, πεπόνια, καρπούζια αλλά και στις λεμονιές, πορτοκαλιές, κερασιές, αχλαδιές - ενώ για την καλλιέργεια των σιτηρών έχει εκτοπιστεί από τα λιπάσματα του εμπορίου. Άλλωστε, από πολύ παλιά, οι ξένοι περιηγητές παίνευαν τα εξαιρετικά οπωροκηπευτικά της Τήνου. Ίσως η περιστερίσια κουτσουλιά, που είναι πολύ πλούσια σε άζωτο, να έχει μερίδιο αυτής της ποιότητας. Παλιότερα την πουλούσαν, σπάνια πια, σήμερα. Συνηθέστερα την ανταλλάσσουν (π.χ. 80 kg κουτσουλιάς με 30 kg ντομάτας - τα ίδια κιλά κουτσουλιάς θα δώσουν 1 τόνο ντομάτας).

Κι ύστερα, είναι το κρέας των περιστεριών. Αυτά που τρώγονται είναι τα πιτσούνια, τα νεαρά δηλαδή περιστέρια πριν αρχίσουν να πετάνε. Κι αυτό γιατί, καθώς λένε, μόνον τότε το κρέας τους είναι τρυφερό. Όμως, η ευκολία να τα πιάσουν ίσως είναι ένας πρόσθετος λόγος. Κι ακόμη δεν πρέπει να ξεχάσουμε πως αν χρησιμοποιήσουν ώριμα περιστέρια χάνουν γεννήτορες, που για να τους αντικαταστήσουν θα τους πληρώσουν πολύ ακριβότερα απ' ότι πουλώντας τους για κρέας. Αλλωστε οι κυνηγοί χτυπούν τα περιστέρια, προτιμώντας τα γκριζωπά επειδή εύκολα μπορούν να δικαιολογηθούν ότι τα πέρασαν για κυνήγι. Και φυσικά τα τρώνε. Είναι ακόμα γνωστό ότι στο χωριό Φαλατάδος από παλιά τα *παίζουν* καθώς λένε (τα χτυπάνε δηλαδή). Και η συνταγή για να μαλακώσει το κρέας τους είναι γνωστή, είτε η παραδοσιακή για τα πουλερικά με σόδα ή σήμερα πιά με τις χύτρες ταχύτητας.

Η ΕΚΤΡΟΦΗ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙΩΝ

Φυσιολογικά τα περιστέρια γεννούν από Απρίλη μέχρι και Οκτώβρη από δυό αυγά κάθε φορά. Στο διάστημα αυτό γεννιώνται 10 περίπου πιτσούνια. Τα Απριλιάτικα γίνονται ικανά για αναπαραγωγή τον Οκτώβρη και συνήθως τα κρατάνε, ενώ τα υπόλοιπα είτε περνούν στην οικιακή κατανάλωση είτε πωλούνται. Αν υπολογίσουμε το κόστος εκτροφής και την απόδοση τόσο σε λίπασμα όσο και σε κρέας βγαίνει κέρδος περίπου 150%. Αν σ' αυτό προστεθεί ότι κάθε ζευγάρι είναι αναπαραγωγικό τουλάχιστον μέχρι την ηλικία των 15 χρόνων καταλαβαίνουμε πόσο αποδοτική είναι αυτή η εκτροφή, που επί πλέον δεν απαιτεί πολλές ώρες για τη συντήρησή της. Έτσι το πρόβλημα μετατίθεται κυρίως στην απόσβεση του κόστους κατασκευής και συντήρησης του περιστερώνα. Είναι προφανές ότι όσο περισσότερα τα περιστέρια τόσο και γρηγορότερα. Άρα, λοιπόν, και ο περιστερώνας πρέπει να έχει μια τέτοια χωρητικότητα που τα οφέλη γρήγορα να υπερσκελίσουν τα έξοδα.

Δεν έχουνε μπελά τα περιστέρια, λένε οι Τηνιακοί, κι αν κρίνουμε από το χρόνο που τους αφιερώνουν κι από το κόστος της τροφής τους, έτσι φαίνεται να είναι. Τρέφονται κυρίως με βίκο, κριθάρι, καλαμπόκι, στάρι, ρεβύθια, αμπελοφάσουλα, είδη που όλα καλλιεργούνται στην Τήνο, αλλά και από τα ζιζάνια των καλλιεργειών. Αυτά συμπεριλαμβάνονται στην καλοκαιρινή τους διατροφή, όταν βγαίνουν στην ελεύθερη βοσκή. Όμως, το χειμώνα, το διαιτολόγιό τους περιορίζεται κυρίως σε βίκο και κριθάρι κι ακόμα στα κουκούτσια των σταφυλιών, που στους δύσκολους καιρούς ήταν τα μόνα που *χαλάλιζαν* γι αυτά. Στ' αλώνια τους, λύχνιζαν τα τσάμπουρα, τα υπολείμματα από την παραγωγή της περίφημης στροφλιάς, όπως λέγεται το ρακί στην Τήνο. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας συντονισμένης οικονομίας, όπου τίποτα δεν αφήνεται να πάει χαμένο, όπου η φαντασία μα κι η ανάγκη δημιουργούν, δίνουν νέες προοπτικές και νέες χρήσεις στα εργαλεία και στους χώρους. Μια τέλεια οικολογική συμπεριφορά, χωρίς αυτοί που την έχουν να το γνωρίζουν.

Κανείς δεν λέει πόσα περιστέρια έχει. Δεν καταφέραμε να διαπιστώσουμε αν αυτό είναι από πραγματική άγνοια ή από το φόβο του κακού ματιού. Σίγουρα, όμως, τα ξεχωρίζουν μεταξύ τους κι όποιος τα περιποιείται περισσότερο, που σημαίνει πολύ απλά πως τους δίνει τροφή, μπορεί ν' αυξήσει τον αριθμό τους προσελκύοντάς τα από κάποιο γειτονικό, σχετικά παραμελημένο περιστερώνα. Είναι κάτι νόμιμο, μια εθιμικά αποδεκτή κλεψιά. Μάλιστα σ' ένα χωριό, την Αγάπη, έχουν βρει μια *πονηρή* μέθοδο για να τα προσελκύ-

ουν. Ανακατεύουν νερό με μέλι και μαζί κριθάρι. Στεγνώνουν ύστερα τους σπόρους του κριθαριού και τους απλώνουν στο δώμα του περιστερώνα. Η γλυκιά τους γεύση φαίνεται συγκινεί τα περιστέρια. Αφού όμως, έτσι ξεγελασμένα, εγκατασταθούν στον καινούργιο περιστερώνα αναγκάζονται να αρκεστούν στη συνηθισμένη τους, χωρίς ιδιαίτερες περιποιήσεις τροφή.

Είναι άγνωστο πότε και πώς ακριβώς ξεκίνησε η εκτροφή περιστεριών στην Τήνο. Μπορούμε, όμως, να προσεγγίσουμε τις αιτίες που όχι μόνο της έδωσαν συνέχεια αλλά και μεγάλη εξάπλωση. Το νησί, παρότι κυκλαδίτικο, έχει πολλά νερά - αναγκαία προϋπόθεση για τη συντήρηση περιστεριών. Έχει ένα σύνθετο περιβάλλον από λίγα φυσικά συστήματα και ποικιλία καλλιεργειών, που αναπτύσσονται η μιά δίπλα στην άλλη - δημητριακά, αμπέλια, συκιές, ελιές, οπωροφόρα δέντρα, κηπευτικά. Τα προϊόντα των περισσοτέρων χρησιμοποιούνται ως τροφή από τα σποροφάγα περιστέρια. Τα απορρίμματα των περιστεριών χρειάζονται για να τις λιπάνουν δημιουργώντας έτσι ένα αυτοτροφοδοτούμενο παραγωγικό κύκλο.

Η Τήνος, έλεγε ο Tournefort στα 1701, αυτός ο περίφημος περιηγητής και σοφός της εποχής, είναι το καλύτερα καλλιεργημένο νησί των Κυκλάδων. Φυσικό επακόλουθο της εκτεταμένης μετατροπής των φυσικών συστημάτων σε χωράφια ήταν η μείωση των διαθέσιμων βοσκοτόπων. Και δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι στα 1806 μόνο 500 - 600 πρόβατα υπήρχαν πάνω στο νησί. Πάλι ο Tournefort λέει, στα 1701, πως θα υπήρχε έλλειψη ξυλείας και προβάτων αν δεν τα έφερναν από τη γειτονική Ανδρο. Φαίνεται, λοιπόν, πως με την παράλληλη εκτροφή περιστεριών, οι Τηνιακοί βρήκαν διέξοδο στην έλλειψη ντόπιας ζωικής πρωτεΐνης, που αναγκαστικά έφερε η στροφή της οικονομίας τους προς τη γεωργική παραγωγή, ενώ ταυτόχρονα εξασφάλιζαν και το λίπασμα για τα χωράφια τους. Έτσι ένας μέσος περιστερώνας με 100 ζευγάρια μπορούσε να εξασφαλίσει 150 - 200 kg κρέας το χρόνο και ένα τόνο λίπασμα.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ: ΣΧΕΣΗ ΜΟΡΦΗΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ

Κι ας έρθουμε στους ίδιους τους περιστερώνες. Αυτά τα σπίτια των περιστεριών έπρεπε να δώσουν λύση σε ορισμένες λειτουργικές ανάγκες των ίδιων των πουλιών για στέγαση και προστασία και στην εξυπηρέτηση του ιδιοκτήτη για τη συλλογή των πιτσουνιών και της κουτσουλιάς. Επόμενο ήταν να έχουν ορισμένα στοιχεία και μορφές κοινές. Πέρα όμως από αυτά τα κοινά στοιχεία, υπάρχουν τόσες διαφοροποιήσεις και εναλλαγές στην ένταξή τους στο χώρο, στις διαστάσεις, την αρχιτεκτονική τους μορφή, την εσωτερική τους διαρρύθμιση και την εξωτερική μορφολογία, τη γενική διακόσμηση και τη σύνθεση των επιμέρους μοτίβων, ώστε η ποικιλομορφία να είναι το κύριο χαρακτηριστικό των περιστερώνων της Τήνου και δίκαια να περηφανεύονται οι Τηνιακοί *πως από τους χίλιους περιστερώνες του νησιού κανείς δεν είναι όμοιος με τον άλλο.*

Ενας μέτριος, απλός περιστερώνας που θα στεγάσει 30-100 ζευγάρια περιστεριών μπορεί να είναι ένα ορθογώνιο κτίσμα, με διαστάσεις 3X4X5 m περίπου, κλειστό και καλά προστατευμένο, με μια είσοδο για τον ιδιοκτήτη και μικρά ανοίγματα για το πέρασμα των πουλιών και τον αερισμό του χώρου, με θέσεις για φώλιασμα και αρκετό χώρο για το πέταγμα στο εσωτερικό και απάνεμες λιάστρες στις εξωτερικές επιφάνειες. Αυτά τα βασικά στοιχεία τα έχουν όλοι οι περιστερώνες. Ελάχιστοι όμως, στην Τήνο, παραμένουν μόνο σ'αυτά. Η επιδεξιότητα και η εμπειρία των Τηνιακών μαστόρων, η καλαισθησία, ο συναγωνισμός και η επίδειξη των ιδιοκτητών δημιούργησαν στην Τήνο πραγματικά έργα τέχνης, που το καθένα ξέχωρα και το σύνολό τους στο νησί αποτελούν μνημείο αρχιτεκτονικής και λαϊκής καλλιτεχνικής δημιουργίας, μοναδικό στον κόσμο.

Αναλύοντάς τους στα βασικά χαρακτηριστικά, διακρίνουμε τέσσερις κύριους τύπους με επιμέρους υποκατηγορίες. Είναι ο τετράγωνος, ο επιμήκης ορθογώνιος, ο πιο συνηθισμένος στο νησί, ο σχήματος γάμμα και ο σύνθετος. Οι υποκατηγορίες βασίζονται στον αριθμό και τη θέση των αντιανεμικών τοίχων που χτίζονται για να προσφέρουν μεγαλύτερη προφύλαξη, όμως, πιθανόν και για να προσφέρουν μια νέα επιφάνεια, πρόκληση και πρόσκληση για στόλισμα. Ο προσανατολισμός τους είναι τέτοιος ώστε να κοιτάζουν τη ρεμα-

τιά - εφόσον φυσικά υπάρχει - και μάλιστα προς την πιο απάνεμη μεριά, ενώ οι πλευρές με τα ανοίγματα και τη διακόσμηση είναι στραμμένες προς το νοτιά, την ανατολή ή τη δύση, ανάλογα με την ιδιαίτερη τοποθέτηση του κάθε περιστερώνα, ποτέ μα ποτέ προς το βορρά. Γιατί η Τήνος είναι ανεμοδαρμένο νησί κι οι άνεμοι που χτυπούν σφοδρότερα είναι οι βορεινοί, τα γνωστά μελτέμια, που στην Τήνο γίνονται ακόμα πιό έντονα.

Οι βορεινές πλευρές είναι πάντα ακάλυπτες, γυμνές από πέτρινα στολίδια. Κι αυτό γιατί λειτουργικότητα και διακόσμηση είναι αναπόσπαστα δεμένες. Οι μικρές τρύπες - είσοδοι είναι στοιχείο της διακόσμησης και τα κεντίδια γίνονται λιάστρες για τα περιστέρια. Αναγκαστικά λοιπόν πρέπει να είναι προστατευμένα. Αντίστοιχα και κάθε άλλο εξάρτημα του περιστερώνα, πέρα από τη συγκεκριμένη χρήση του, είναι έτσι φτιαγμένο και τοποθετημένο ώστε να προφυλάσσει τους φτερωτούς ενοίκους - από τα φίδια, από τους ποντικούς και τις νυφίτσες, από τα αρπακτικά πουλιά αλλά ακόμα κι από τους κλέφτες. Οι πορτούλες είναι σφραγισμένες καλά και υπερυψωμένες, μικρές και στενές σαν παραθύρια, απ' όπου συχνά μόνο με τη βοήθεια ξύλινης σκαλίτσας και με δυσκολία μπορεί να περάσει ο περιστεράς. Οι είσοδοι των περιστεριών και τα κεντίδια - λιάστρες ποτέ δεν βρίσκονται σε ύψος κάτω από 2 μ. Κι όταν το επικλινές του εδάφους φέρνει κάποιο σημείο της διακόσμησης χαμηλότερα, τότε, περιβάλλεται από πέτρινη προφυλακτική κορνίζα. Τα σκαλάκια, που φαντάζουν μετέωρα και χρησιμεύουν για την άνοδο στο δώμα κι εκεί τη συχνή επισκευή του, βρίσκονται πάντα απομονωμένα στην ακάλυπτη πλευρά, μακριά από τα περιστέρια. Κι ακόμα το σοβάτισμα ισχυρίζονται πως το κάνουν μόνο και μόνο για να εξομαλύνουν τις πέτρινες επιφάνειες, να εξαλείψουν τα πιασίματα, να δυσκολέψουν όσο γίνεται την είσοδο των εχθρών. Κι ύστερα απόκτησε κι αυτό, όπως και οι λιάστρες, διακοσμητικό χαρακτήρα.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Η διακόσμηση παίρνει τη μορφή διαζωμάτων με τα διακοσμητικά μοτίβα να εναλλάσσονται σε ευθύγραμμη ροή. Η σχιστόπλακα είναι το υλικό που χρειάζεται γι' αυτά τα πέτρινα κεντίδια. Απλές μορφές στην αρχή, σχιστόπλακες που επαναλαμβάνονται σε κάθετη ή πλάγια διάταξη, σχηματίζοντας ψαροκόκκαλα ή τρίγωνα - το πρώτο βασικό ολοκληρωμένο μοτίβο - κι ύστερα ρόμβους και ροζέτες - πέτρινα λουλούδια φτιαγμένα με αχτινωτή διάταξη των φύλλων του σχιστόλιθου. Μεγαλώνοντας το τρίγωνο, δημιουργεί μια επιφάνεια που προσφέρεται για εσωτερική διακόσμηση κι έτσι γίνεται το κυπαρίσσι με διάφορες μορφές, από την πολύ απλή έως την πολύ σύνθετη, συγκεκριμένη ή αφηρημένη, με άπειρους συνδυασμούς της πέτρας στο γέμισμά του. Κι ύστερα έρχονται να προστεθούν κι άλλα στοιχεία - ημερομηνίες, αρχικά ιδιοκτητών, συμβολικά αντικείμενα, ολοκληρώνοντας την απαράμιλλη μορφή των περιστερώνων.

Αυτά τα γεωμετρικά σχήματα που βρίσκουμε στους περιστερώνες, όπως το τρίγωνο, ο ρόμβος, το κυπαρίσσι, ο ρόδακας, είναι στοιχεία διακοσμητικά και της προχριστιανικής ελληνικής τέχνης αλλά και του βυζαντινού διάκοσμου. Και μολονότι συμβολίζουν ιδέες κοσμολογικές, όπως π.χ. το τετράγωνο - σύμβολο της γης, ο κύκλος - του ουρανού, του ήλιου ή του Θεού, το κυπαρίσσι - το δέντρο της ζωής, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι κοσμολογικές αναζητήσεις ήταν αυτές που ώθησαν τον απλό τηνιακό μάστορα να δώσει τέτοια μορφή στη διακόσμηση. Εχοντας αποβάλλει το συμβολικό τους περιεχόμενο εμφανίζονται στη λαϊκή τέχνη σαν απλά διακοσμητικά θέματα.

Να παρατηρήσουμε εδώ ότι στο λαϊκό πολιτισμό και τη λαϊκή τέχνη δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην ικανοποίηση πρακτικών και αισθητικών αναγκών. Τα δύο συνδέονται μεταξύ τους άμεσα και οδηγούν σε σύνθετες και ποικίλες μορφές που καλύπτουν πολύπλευρα τις ανθρώπινες ανάγκες. Αυτό ακριβώς συμβαίνει και στο διάκοσμο των περιστερώνων. Οι πλάκες που προεξέχουν και σχηματίζουν το γείσο χρειάζονται για την προσγείωση των περιστεριών πριν χωθούν στο εσωτερικό του. Χρησιμεύουν και για να κάθονται και να λιάζονται. Όμως, πολύ πιο άνετα και με ασφάλεια το λιάσιμο θα γίνει κάτω από τα τρίγω-

να, μέσα στα κυπαρίσσια, ανάμεσα στα φύλλα του ρόδακα. Η διακόσμηση καλύπτει πρακτικές ανάγκες. Κι από την ικανοποίηση της ανάγκης με το μεράκι και τη δημιουργικότητα γεννιέται ο πολιτισμός.

Όμως, δεν είναι μόνο οι όψεις του περιστεριώνα - εκτός τουλάχιστον από μία - που διακοσμούνται. Το δώμα είναι κι αυτό μια επιφάνεια που ζητάει, προκαλεί για στόλισμα. Συνήθως φέρει κυλινδρικούς κιονίσκους ή πεσσούς στις γωνίες, γεγονός που επιτείνει την εντύπωση πύργου, που στεφανώνονται με εξοχές - εικόνα που θυμίζει φτερούγες πουλιών σε πτήση - και ακροδώματα στο κέντρο, με φιγούρες γεωμετρικές ή αφηρημένες. Είναι κι αυτά στολίδια του περιστερώνα που για άλλους σημαίνουν σημεία αναγνώρισης του περιστερώνα από τους ενοίκους του, σημεία προσγείωσης, σκιάχτρα για τα αρπακτικά (ωστόσο τοποθετούν και πραγματικά σκιάχτρα), διακριτικά του κατασκευαστή. Συναντάμε και πάλι τα στοιχεία της διακόσμησης των όψεων: τρίγωνα, ρόμβους, κυπαρίσσια - μόνο ο ρόδακας λείπει - κι όλα να περιβάλλονται συνήθως από πλαίσιο σε σχήμα Π. Ωστόσο, εδώ η φαντασία αφήνεται πιο ελεύθερη για να οδηγήσει και σε άλλες απρόβλεπτες μορφές. Κι ακόμα, συναντώνται αετώματα με προφανή τη νεοκλασική επίδραση ή ακόμα και κεραμοσκεπής στέγη, πράγμα σπανιότατο βέβαια στην ανεμοδαρμένη Τήνο.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΡΡΥΘΜΙΣΗ

Αν αφήσουμε τα έξω και περάσουμε στο εσωτερικό του περιστερώνα, θα ξαναβρούμε τη γνωστή ποικιλία. Όμως, όλοι θα διαχωρίζονται σε ορόφους, όπου οι φτερωτοί ένοικοι κατανέμονται από το ισόγειο ως το *ρετιρέ*. Οι όροφοι σχηματίζονται με τις τράβες, φτιαγμένες από το γερό ξύλο της φίδας, του αγριοκυπάρισσου (Juniperus phoenicea) δηλαδή, που ευδοκιμεί στην Τήνο. Ξύλο γερό κι ανθεκτικό που χαρακτηριστικά λένε γι' αυτό οι Τηνιακοί *μέχρι τα διακόσια χρόνια είναι φίδα μετά γίνεται σκύλα*. Πάνω στις τράβες πατούν γερά οι λίθινες πλάκες που θα καλύψουν όλο το δάπεδο του ορόφου εκτός από μια τετράγωνη τρύπα, που θα επιτρέψει το πέταγμα των περιστεριών από όροφο σε όροφο αλλά και το πέρασμα του ιδιοκτήτη με τη βοήθεια μικρής ξύλινης σκαλίτσας για την συλλογή των πιτσουνιών και της κουτσουλιάς. Στους ολόγυρα τοίχους υπάρχουν κατασκευασμένες εσοχές, όπου θα φωλιάσουν τα περιστέρια.

Όταν ο περιστερώνας είναι μεγάλος θα τον βρούμε να χωρίζεται όχι μόνο σε ορόφους μα και σε κάθετους χώρους με πεσσούς εκφορικά κτισμένους ή καμάρες ώστε να ξεπεραστούν οι κατασκευαστικές δυσκολίες. Κι όταν οι περιστερώνες χρησιμοποιούνται και σαν κατοικιές, όπως λέγονται τα καλοκαιρινά καταλύματα στην Τήνο, τότε θα βρούμε στο ισόγειο φούρνους, πατητήρια, εσοχές σαν ντουλάπια στους τοίχους - τα καμάρια ή θυρίδες, κατά τους Τηνιακούς - σοβατισμένο το εσωτερικό, κι ακόμα ακιδογραφήματα, όπως ιστιοφόρα καραβάκια, ποτέ όμως φωλιές.

Σε άλλες πάλι περιπτώσεις ο τελευταίος όροφος γίνεται πραγματικό ρετιρέ, μικρότερος από τους πιο κάτω με τον υπόλοιπο χώρο να σχηματίζει την αυλή ή χαγιάτι - κι οι Τηνιακοί τον εξηγούν σαν τρόπο προστασίας των πιτσουνιών από το πέσιμο. Όμως, εντάσσεται κι αυτό στη γενική τάση της αιγαιοπελαγίτικης αρχιτεκτονικής να αποφεύγει τις μεγάλες, ενιαίες επιφάνειες και όγκους. Κι αυτή την τάση την βλέπουμε πολύ πιο χαρακτηριστικά στους σύνθετους περιστερώνες, που φυσικά είναι και οι μεγαλύτεροι, με τις εσοχές που σχηματίζουν, με τα διαφορετικά επίπεδα με τα μικρά στοιχεία που προστίθενται ασύμμετρα. *Το μικρό είναι όμορφο*, λέγεται συχνά στην οικολογία. Το ίδιο φαίνεται να διαλαλεί κι όλο το Αιγαίο.

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ: Η ΑΡΧΗ

Αυτοί είναι οι περιστερώνες της Τήνου. Γιατί όμως είναι τόσο πολλοί και γιατί ειδικά στην Τήνο; Ποιές οι συνθήκες που τους γέννησαν και τους πολλαπλασίασαν; Πότε πρωτοεμφανίστηκαν και με τί ρυθμούς αυξήθηκαν;

Το Βυζάντιο δεν έδωσε ιδιαίτερη σημασία στο περιστέρι. Η Μεσαιωνική Ευρώπη αντίθετα το γνώριζε και το χρησιμοποιούσε πολλαπλά φτιάχνοντας ακόμα και νόμους σχετικούς μ' αυτό. Και η Τήνος έμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα κάτω από ενετική κατοχή, έμμεσα από το 1204 μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους μέχρι το 1390, οπότε την κυβερνούσε η οικογένεια των Γκίζηδων, και ύστερα άμεσα, μέχρι το 1715, οπότε και κυριεύτηκε από τους Τούρκους, ένα μόλις αιώνα πριν την Ελληνική Επανάσταση. Τελευταίο λοιπόν απόρθητο φρούριο για τους Τούρκους. Είναι κατά συνέπεια λογικό ότι στο νησί έχουν παραμείνει έντονα τα σημάδια αυτής της πολύχρονης παρουσίας. Φαίνεται πιθανό πως τα περιστέρια τα έφεραν οι Ενετοί. Άλλωστε, εκτροφή περιστεριών και κατασκευή περιστερώνων έχουμε και σ' άλλα ενετοκρατούμενα μέρη - στην Ανδρο, τη Μύκονο, τη Σίφνο, τη Σέριφο, την Κύθνο - όμως, λιγότερο επιβλητικούς και βέβαια ολιγάριθμους. Ωστόσο, δεν έχουμε για την ώρα καμιά γραπτή ιστορική μαρτυρία. Να σημειώσουμε ακόμα ότι ενώ οι περιηγητές, από τις αρχές του 19ου αιώνα, εντυπωσιάζονται από τον αριθμό των περιστερώνων οι παλιότεροι καμία αναφορά δεν κάνουν. Ακόμα και αυτός ο Tournefort, από τους αξιολογότερους, πιο αξιόπιστους και παρατηρητικούς, ενώ δίνει πλήθος στοιχεία για τη ζωή την εποχή εκείνη δεν αναφέρει τίποτα για περιστερώνες. Αν λοιπόν ο Tournefort του 1701 και οι σύγχρονοι ή προγενέστεροί του δεν λένε τίποτα κι εφόσον δεν μπορούμε να βρούμε κάποια σκοπιμότητα για να μην το κάνουν, τότε θα πρέπει απλά να μη τους είδαν. Και για να μη τους δουν είτε δεν υπήρχαν είτε ήσαν εξαιρετικά ολιγάριθμοι και όχι τόσο εντυπωσιακοί όσο αυτοί που έχουν διασωθεί σήμερα.

Εκτός από τους περιηγητές και οι επίσημοι Επιθεωρητές που αποστέλλονταν από την ενετική κυβέρνηση, ενώ δίνουν λεπτομερείς οδηγίες για σειρά θεμάτων που απασχολούν το νησί, όπως η σηροτροφία, η υλοτόμηση, η καλλιέργεια της συκιάς, η παραγωγή σταριού, κριθαριού, δεν κάνουν καμία αναφορά στα περιστέρια. Βέβαια στα Αρχεία της Βενετίας υπάρχουν ανεξερεύνητα πλήθος εγγράφων που κάποτε μπορεί να φωτίσουν το ερώτημα αυτό.

Αποδείχθηκε, όμως, πως περιστερώνες υπήρχαν επί Ενετοκρατίας στο νησί. Ανατρέχοντας στα Αρχεία Καθολικών της Τήνου, έργο που έχει συντελεστεί από τις εξαιρετικές και πολύμοχθες προσπάθειες του πατέρα Μάρκου Φώσκολου, βρήκαμε αναφορά για κάποιον περιστερώνα που δηλώθηκε στο Κτηματολόγιο Εκκλησιών Τήνου, ήδη στα 1700. Αλλος ένας αναφέρεται στα 1726, στη διαθήκη ενός καθολικού παπά, και δωρίζεται σε μια κοπέλα σαν ανταμοιβή προς τις υπηρεσίες που πρόσφερε η μητέρα της. Και στις δύο περιπτώσεις δεν ξέρουμε πώς ήταν αυτοί οι περιστερώνες. Στην πρώτη, τίποτα πια δεν υπάρχει στη θέση που περιγράφεται και στη δεύτερη, ένα σκέτο ερείπιο. Στην τελευταία περίπτωση βρισκόμαστε πια στα χρόνια τους Τουρκοκρατίας. Ωστόσο υπάρχουν πολλές πιθανότητες να είχε χτιστεί επί Ενετοκρατίας (πριν το 1715). Να σημειωθεί πως η μεταβίβαση αυτή γίνεται απλά, σαν να ήταν μια συνηθισμένη πρακτική, όπως άλλωστε και σήμερα που θα βρούμε τους περιστερώνες - αξιόλογα περιουσιακά στοιχεία - να αναφέρονται σε προικοσύμφωνα, διαθήκες, δωρεές.

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ: Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ

Αν όμως δεν ξέρουμε για την ώρα πότε ακριβώς άρχισαν να κατασκευάζονται, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε πότε άρχισαν να πολλαπλασιάζονται. Κι αυτό έγινε περί τα μέσα του 18ου αιώνα, όταν το νησί χαρακτηρίζει μεγάλη οικονομική άνοδος και ευμάρεια. Η υποταγή στους Τούρκους οδήγησε σε συνθήκες μεγαλύτερης ασφάλειας και οικονομικής ευημερίας. Κι αυτό γιατί μέχρι τότε η ενετοκρατούμενη Τήνος ήταν από παντού κυκλωμένη από εχθρικές δυνάμεις αντιμετωπίζοντας αλλεπάλληλες καταστρεπτικές επιδρομές που συνοδεύονταν από λεηλασίες, πυρκαγιές, βιαιοπραγίες. Έτσι το καθεστώς της Τουρκοκρατίας απελευθερώνει τους θαλασσινούς δρόμους και αρχίζει η μετανάστευση προς την Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια και τις άλλες μεγάλες πόλεις της εποχής. Οι περισσότεροι όμως από τους μετανάστες λίγα χρό-

νια αργότερα επιστρέφουν στο νησί φέρνοντας λεφτά στον τόπο. Το χρήμα και η ασφάλεια οδηγούν σε οικοδομικό οργασμό και τότε χτίζονται μεγάλα φροντισμένα σπίτια, εκκλησίες και φυσικά περιστερώνες. Να σημειωθεί ακόμα ότι στη Μεσαιωνική Ευρώπη ίσχυε το Droit du Colombier, ένας νόμος δηλαδή που όριζε πως μόνον οι φεουδάρχες είχαν δικαίωμα να συντηρούν περιστέρια, αφού μόνον αυτοί διέθεταν χτήματα όπου θα μπορούσαν ελεύθερα να βόσκουν. Είναι πολύ πιθανό το δίκαιο αυτό να ίσχυσε και στην Τήνο, αν και εκεί υπήρχε ένας ιδιότυπος φεουδαλισμός. Με την αναχώρηση των Ενετών, η κατοχή περιστερώνα δεν θα ήταν αποκλειστικό προνόμιο των 69 ευγενών - φεουδαρχών της Τήνου. Απελευθερωμένοι από τους περιορισμούς του προηγούμενου δικαίου, όλοι οι Τηνιακοί ιδιοκτήτες γης θα μπορούσαν, αν ήθελαν, να αποκτήσουν περιστερώνα. Και μάλιστα, εφ' όσον μέχρι τότε η κατοχή του συνδυαζόταν με κοινωνική υπεροχή, πολύ πιθανόν η σύνδεση αυτή να παρέμεινε, εν μέρει μετατοπισμένη. Περιστερώνας πλέον θα υπονοούσε κοινωνική υπεροχή του ιδιοκτήτη του, όχι όμως λόγω της ευγενικής του καταγωγής αλλά λόγω της οικονομικής του ευχέρειας. Και σ' αυτήν την περίπτωση ο ανταγωνισμός για το καλύτερο είναι σχεδόν αναπόφευκτος. Και το καλύτερο σημαίνει πιο πολύπλοκο, πιο στολισμένο, πιο επιβλητικό.

Η ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΤΗΝΟΥ

Μάνα καλλιτεχνών είναι η Τήνος, επώνυμων και ανώνυμων. Δίπλα στα έργα των ονομαστών γλυπτών και ζωγράφων της, όπως ο Χαλεπάς, οι Γύζηδες, οι Φιλιππότηδες, οι Λύτρηδες, οι Σώχοι, οι Γαϊτηδες και τόσοι άλλοι, στέκουν αντάξια τα δημιουργήματα του λαϊκού τεχνίτη - κι ανάμεσά τους οι περίφημοι περιστερώνες. Φτιάχτηκαν για να στεγάσουν περιστέρια και κατέληξαν να γίνουν κορυφαία δείγματα της λαϊκής καλλιτεχνικής μας δημιουργίας.

Οι περιστερώνες της Τήνου δεν είναι μόνον ένα αρχιτεκτονικά ανεπανάληπτο είδος. Δείχνουν ταυτόχρονα πως τόσο οι βιοτικές όσο και οι αισθητικές ανθρώπινες ανάγκες μπορούν να καλύπτονται ενιαία - τόσο βάναυσα διαχωρισμένες στη σημερινή εποχή. Η κατασκευή τους είναι αναπόσπαστα δεμένη με την εκτροφή περιστεριών. Αυτή η δραστηριότητα όμως, απόλυτα ενσωματωμένη στο περιβάλλον της ώστε να ακμάσει και να παραμείνει ζωντανή ακόμα και σήμερα, έδωσε την αφορμή στην καλλιτεχνική έκφραση και στην εξέλιξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Έτσι η αξία τους απόκτησε νέες διαστάσεις ξεπερνώντας την πρωτογενή, αυτή της χρήση. Κι ο ανταγωνισμός ιδιοκτητών και μαστόρων για το πιο όμορφο, το πιο πλούσιο ήταν η κινητήρια δύναμη για να δημιουργηθούν αυτά τα μοναδικά στον κόσμο μνημεία της λαϊκής τέχνης. Άγνωστοι στους πολλούς, όπως άλλωστε κι η ίδια η Τήνος με τους άπειρους θησαυρούς της, πρέπει κάποτε επιτέλους να καταλάβουν τη θέση που δικαιωματικά τους ανήκει.

Δέσποινα ΒΩΚΟΥ

ΑΝΑΒΑΘΜΙΔΕΣ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Το τυπικό κυκλαδίτικο τοπίο είναι αυτό των αναβαθμίδων. Είναι το τοπίο που έχει προκύψει από την διαμόρφωση των επικλινών επιφανειών σε αναβαθμίδες καλλιέργειας και κατοίκησης. Το κυκλαδίτικο σύμπλεγμα αποτελείται από νησιά που είναι κυριολεκτικά δεμένα με αναλημματικούς τοίχους, τοίχους που σηκώνουν το βάρος της γης που καλλιεργείται και που κατοικείται.

Η μέχρι τούδε έρευνα ελάχιστα έχει ασχοληθεί με την αρχαιο-ιστορία των αναλημματικών τοίχων και των ανδήρων καλλιεργείας. Παράγοντες, όπως η δυσκολία χρονολόγησης, ή απόψεις περί βραδέων ρυθμών στην ιστορία της ελληνικής υπαίθρου δρουν ανασταλτικά στην κάθε είδους ανάλυση του θέματος. Καθώς οι αναβαθμίδες χαρακτηρίζουν το τοπίο των νησιών τους τελευταίους αιώνες και κείμενα όπως αυτά των περιηγητών μαρτυρούν προς τούτο, αναπόφευκτα η αρχαιο-ιστορική τους προσέγγιση διέρχεται της παρούσας κατάστασης των πραγμάτων και συνεπώς η εθνοαρχαιολογία μπορεί να προσφέρει πολλά. Βέβαια, με δεδομένη την άρρηκτη σχέση ανάμεσα στα άνδηρα καλλιεργείας και την εξέλιξη των αγροτικών δομών, η εθνοαρχαιολογική μέθοδος προαπαιτεί από τον μελετητή την τήρηση σοβαρών αποστάσεων ανάμεσα στο σήμερα και το προχριστιανικό χθές. Η αλλοίωση των ρυθμών καλλιεργείας, αλλά και κατανάλωσης, οι διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις κ.α, έχουν άμεσες και σημαντικές επιπτώσεις στη μέτρηση και τη σύγκριση της αποδοτικότητας των επί των ανδήρων καλλιεργειών, σήμερα και χθες.

Πέραν όμως των δυσκολιών που παρουσιάζει η μελέτη αυτού του θέματος, ξέρουμε ότι η τεχνική της διαμόρφωσης ενός αναγλύφου σε ταράτσες, πεζούλες, λιθιές ή όπως αλλιώς θέλετε, είναι γνωστή στο ελληνικό τοπίο από πολύ νωρίς, αν μείνουμε στα άνδηρα εργασίας ή θεμελίωσης που προϋποθέτουν αρχαιολογικοί χώροι, όπως το ανάκτορο των Μυκηνών, ή ενδεχομένως προϊστορικοί οικισμοί όπως αυτοί της Θεσσαλίας. Άμεσα σχετιζόμενες με τους αναλημματικούς τοίχους, αλλά σαφώς διαφοροποιούμενες από αυτούς είναι οι ξερολιθιές που λειτουργούν ως περίβολοι, ως φράκτες αγρών και οι οποίες πρέπει να ταυτίζονται με *τας αιμασιαιάς* του Ομήρου, αλλά που σταδιακά κατέληξαν να σημαίνουν τα περιφραγμένα αγροτεμάχια.

Από τις με βεβαιότητα χρονολογημένες περιπτώσεις ανδήρων, η περίπτωση της Δήλου είναι η πλέον χαρακτηριστική. Η αναστολή "ζωής και πάσης φύσεως δραστηριοτήτων" κατά τον 7ο/8ο μεταχριστιανικό αιώνα επέτρεψε στην M. Brunet να ξεκινήσει με μία κατά το μάλλον ή ήττον ασαφή υπόθεση εργασίας για να καταλήξει με βάση τα οικοδομικά, κεραμικά και μορφολογικά δεδομένα του δηλιακού τοπίου σε μία σαφέστερη χρονολόγηση της οικοδόμησης των αναλημματικών τοίχων καλλιεργείας, που περιβάλλουν ορισμένες αγροικίες της ιερής νήσου. Άλλες περιπτώσεις ανδήρων καλλιεργείας που χρονολογούνται με σαφήνεια μάλλον μας λείπουν· ασφαλώς υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις για τις οποίες έχουν διατυπωθεί υποθέσεις χρονολόγησης κατά την αρχαιότητα, αλλά με ελλειπή τεκμήρια.

Ας προχωρήσουμε με βάση τα δεδομένα που προκύπτουν από την επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα στη ΝΑ Κέα, η οποία επιτρέπει να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις σχετικά με ορισμένες πτυχές της αγροτικής μορφολογίας του τζιώτικου αναγλύφου κατά τη προχριστιανική περίοδο. Το 90% και πλέον του εδάφους του νησιού είναι διαμορφωμένο σε άνδηρα καλλιέργειας και κατοίκησης. Το ποσοστό αυτό επί των 103 km^2 της συνολικής έκτασης του νησιού είναι δηλωτικό της μέγιστης αξιοποιήσιμης γεωργικά και κτηνοτροφικά γης. Τα διαθέσιμα επιπεδομετρικά στοιχεία, χάρτες, διαγράμματα, αεροφωτογραφίες (προϊόντα της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού) εμφανίζουν την επιφάνεια του νησιού καλυμένη από αναλημματικούς τοίχους αναβαθμίδων, είτε είναι ακόμα λειτουργικοί είτε σε προχωρημένη κατάσταση εγκατάλειψης, ανε-

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΒΕΛΑΝΙΔΙΩΝ	
1700	244. 755 κιλά
1830	844. 800
1871	1. 016. 000
1877	826. 778
1879	1. 126. 400
1894	1. 397. 000
1906	440. 000
1907	560. 000
1914	1. 020. 000
1960	1. 500. 000

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ		
	Βοοειδή	Αιγοειδή
1877	100 κεφ	8. 600 κεφ.
1896	205	7. 250
1906	1. 500	
1914	1. 600	
1952	1. 200	
1971	1. 317	11. 350
1984	1. 500	

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΡΙΘΑΡΙΟΥ	
1830	1. 024. 000 κιλά
1898	1. 638. 400
1906	1. 230. 000
1911	1. 110. 715
1952	704. 000
1960	190. 000

Εικ. 1 Στατιστικοί πίνακες γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής στην Κέα των τελευταίων αιώνων (Στοιχεία από *Landscape Archaeology as Long Term History*, σελ 390).

ξαρτήτως βεβαίως της χρονολόγησής τους. Βέβαια απουσιάζουν τα στοιχεία που θα επέτρεπαν μια χρονολογική διαστρωμάτωση των εργασιών διαμόρφωσης στις διάφορες επικλινείς επιφάνειες του νησιού. Δεν γνωρίζουμε την συγχρονία τους. Μπορούμε ίσως να υποστηρίξουμε ότι εφόσον, κατά μία χρονική στιγμή, υπήρχαν ανεκμετάλλευτες ή και εγκαταλειμένες πεζούλες θα ήταν ανώφελο να επιδοθούν στην από του μηδενός εκχέρσωση και διαμόρφωση παρθένων λοφοπλαγιών αδιαφορώντας για τις εγκαταλειμένες εκτάσεις, που όμως είχαν ήδη υποστεί τα βασικά έργα αγροτικής διαμόρφωσης.

Η κατάκτηση αυτή και αξιοποίηση της συνολικής εδαφικής έκτασης του νησιού δεν μπορεί παρά να συνδεθεί άμεσα με τις φάσεις δημογραφικής ανάκαμψης ή ακόμα και έκρηξης που τυχόν γνώρισε το νησί. Η εκχέρσωση νέων εδαφών σχετίζεται με τις ανάγκες διατροφής ενός αυξανόμενου ανθρώπινου δυναμικού. Μία άλλη πιθανή περίπτωση είναι αυτή της σύνδεσης των εκτεταμένων ανδήρων με την άνθιση μιας οικονομίας της αγοράς, μιας κερδοσκοπικής οικονομίας που βασίζεται στα αγροτικά προϊόντα, αλλά την ύπαρξη της οποίας δύσκολα μπορούμε να εννοήσουμε καθόλη τη διάρκεια της ιστορίας του νησιού. Οι δυνατότητες ανάπτυξης μιας οικονομίας της αγοράς στον κυκλαδίτικο χώρο είναι ιδιαίτερα περιορισμένες, και αυτή άλλωστε η γενικευμένη χρήση αναβαθμίδων για την εξοικονόμηση καλλιεργησίμου εδάφους αποτελεί αναστολτικό παράγοντα στην ανάπτυξη καλλιεργειών ευρείας κλίμακας. Επιπλέον, στον κυκλαδίτικο χώρο προϋπόθεση ανάπτυξης μιας κερδοσκοπικής οικονομίας αποτελούσε η ύπαρξη μεγάλου αριθμού εργατικών χεριών. Συνεπώς, και στη μία και στην άλλη περίπτωση, ο δημογραφικός παράγων αποτελεί προϋπόθεση sine qua non για την ανάληψη εκτεταμένων εργασιών εκχέρσωσης και διαμόρφωσης σε άνδηρα του έντονου αναγλύφου της Κέας.

Οι ιστορικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες μας επιτρέπουν να διαγνώσουμε δύο περιόδους δημογραφικής άνθισης του νησιού, οι οποίες δύσκολα συγκρίνονται μεταξύ τους:

1. Η πλησιέστερη σε μας περίοδος πρέπει να είναι αυτή του 19ου αιώνα, τα τέλη του οποίου βρίσκουν τη Κέα κατοικούμενη από σχεδόν 5.000 κατοίκους. Η δημογραφική ανέλιξη είχε ήδη αρχίσει από τα προεπαναστατικά χρόνια, αλλά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου η αύξηση του πληθυσμού, σε συνδυασμό με κάποιες αλλαγές που παρατηρούνται στη κοινωνία του νησιού και ευρύτερα άλλωστε, όπως σχετική κατά-

τμηση του εγγείου κλήρου, διάσπαση του συγκεντρωμένου οικισμού και η επαναζωογόνηση του δικτύου διάσπαρτων κατοικιών στο νησί, συνδέεται κατά τρόπο άμεσο με την αξιοποίηση των αγροτικών εκτάσεων. Αλλωστε η αύξηση της αγροτικής παραγωγής, όπως προκύπτει από τις εκθέσεις των Βρεταννών προξένων, είναι ενδεικτική αν όχι αποδεικτική της εντατικοποίησης της αγροτικής παραγωγής, οι μηχανισμοί της οποίας τείνουν να ενταχθούν στη λογική μιας οικονομίας της αγοράς (εικ. 1).

2. Η δεύτερη περίοδος δημογραφικής άνθισης είναι αυτή που εκτείνεται από την ύστερη αρχαϊκή εποχή ως τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, κατά κύριο λόγο ο 4ος προχριστιανικός αιώνας. Η αρχαιολογική έρευνα αποκαλύπτει ένα ευρύ δίκτυο αγροτικών εγκαταστάσεων, δορυφορικών των αστικών κέντρων του νησιού. Κεραμικά και αρχιτεκτονικά ευρήματα δηλώνουν μία πρωτόγνωρη οικιστική ανάπτυξη, η οποία ασφαλώς προϋπέθετε εκχέρωση νέων εδαφών και συστηματοποίηση των ήδη υπαρχόντων. Μαρτυρεί προς τούτο η εξάπλωση και οι μεταλλαγές που γνωρίζει το δίκτυο των αγροτικών πύργων (εικ. 2).

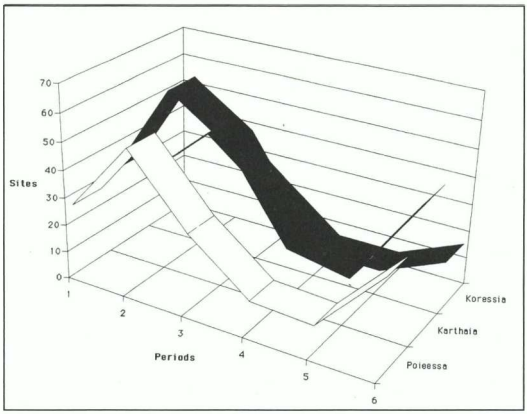

Εικ. 2 Ιστόγραμμα των χρονολογημένων αρχαιολογικών θέσεων που εντοπίσθηκαν στις τρεις από τις τέσσερεις αρχαίες πόλεις της Κέας. Η πυκνότης των θέσεων γνωρίζει την μέγιστη αύξηση κατά το τέλος της αρχαϊκής και καθόλη τη διάρκεια της κλασικής εποχής. Μειώνεται δραματικά στα τέλη της ελληνιστικής και της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου για να αρχίσει να ανακάμπτει από τα μέσα του δεύτερου μεταχριστιανικού αιώνα και εξής. (από Λ. Γ. Μενδώνη, Organisation of the countryside in Keos, *Structures rurales et sociétés antiques*, Παρίσι 1994).

Οι δύο αυτές περίοδοι, ο 4ος προχριστιανικός και ο 18ος/19ος μεταχριστιανικός αιώνας, προσφέρονται ως γενικό πλαίσιο χρονολόγησης ευρέων "προγραμμάτων" κατάληψης νέων εδαφών ή, κυρίως όσον αφορά τη νεώτερη περίοδο, την επαναξιοποίηση εδαφών που είχαν καταστεί καλλιεργήσιμα ήδη από παλαιότερη περίοδο. Ας διασαφηνίσουμε εδώ ότι κτίσιμο αναλημματικών τοίχων δεν ταυτίζεται με την κατάληψη νέων εδαφών και μόνο. Γνωρίζουμε ότι ακόμα και σήμερα, περίοδο δημογραφικής συρρίκνωσης του ντόπιου πληθυσμού και εγκατάλειψης εδαφών, εργασίες ανακατασκευής και συντήρησης αναλημματικών τοίχων δεν απολείπουν. Αλλωστε, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου διακρίνονται στο αυτό ανάλημμα ή φράχτη δύο τρείς ή και τέσσερεις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις (εικ. 3).

Ας έλθουμε στα άνδηρα των οποίων οι αναλημματικοί τοίχοι χρονολογούνται κατά την αρχαιότητα. Ποιά τα κριτήρια προς τούτο ;

Τυπολογικά κριτήρια : η τοιχοποιία. Σε αρκετές περιπτώσεις οι αναλημματικοί τοίχοι είναι κτισμένοι κατά το ακανόνιστο ισόδομο σύστημα, ή ακόμα κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα. Οι αναβαθμίδες που εντοπίσθηκαν στο Χούχλι ή στο Πηγαδάκι είναι από τις πλέον εύγλωττες (εικ. 4). Η τεχνική οικοδόμισής τους αποπνέει τεχνικές που εντοπίζονται σε δημόσια και ιδιωτικά κτίρια της κλασικής περιόδου. Στην Κέα μπορούμε να συγκρίνουμε τα αναλήμματα αυτά με τα αντίστοιχα στη θέση Αγιος Μερκούριος, κοντά στις σημερινές Ποίσσες, επί του οποίου στηριζόταν πιθανότατα ένα ναϊκό οικοδόμημα ή ακόμα και με αυτό των Αγίων Αναργύρων στα Ελληνικά, η εκκλησία των οποίων εδράζεται στην αυτή θέση, όπου ο επιγραφικά βεβαιωμένος ναός του Απόλλωνα (εικ. 5).

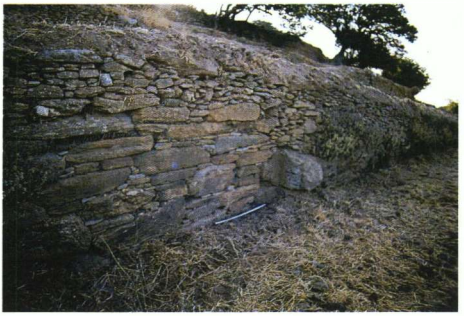

Εικ. 3 Ανάλημμα από τη θέση Δομέτι, με ποικίλες οικοδομικές φάσεις.

Εικ. 4 Ανάλημμα από τη θέση Καλοδούκας, κτισμένο με ακανόνιστο ισοδομικό σύστημα.

Αρχιτεκτονικά και αρχαιολογικά πλαίσια αυτών των περιπτώσεων: Είναι εντυπωσιακό το δέσιμο που παρατηρείται ορισμένες φορές ανάμεσα στην λιθοδομή του αναλημματικού τοίχου και τον τοίχο του αγροτικού πύργου, επίκεντρου της αγροτικής ζωής και που, όπως αναφέρεται στην συμβολή της Λ. Μενδώνη στον παρόντα τόμο για τους πύργους στις Κυκλάδες, χρονολογείται κατά τον 4ο αιώνα (εικ. 6). Σημαντικό ενισχυτικό στοιχείο για την χρονολόγηση αναλημματικών τοίχων που παρουσιάζουν τα προαναφερθέντα τυπολογικά χαρακτηριστικά, είναι το γεγονός ότι η ευρύτερή τους περιοχή πέραν των αρχιτεκτονικών ευρημάτων, γέμει οστράκων που μαρτυρούν μία εντατική χρήση της θέσης κατά τον 4ο προχριστιανικό αιώνα. Το ιστιόγραμμα της Εικόνας 2 απεικονίζει την αύξηση των αρχαιολογικών θέσεων του νησιού κατά την κλασική περίοδο. Οι θέσεις αυτές δεν τεκμαίρονται μέσα από αυτελή και χρηστικά υλικά. Η ανεύρεση καλής κεραμεικής, επιμελημένων αρχιτεκτονημάτων δηλώνει το δυναμισμό της κοινωνίας που οικοιοποιήθηκε και αξιοποίησε την ενδοχώρα του νησιού. Σε μία περίπτωση, στην Πετρούσα βρέθηκε και αργυρή αττική δραχμή του 4ου αιώνα, δηλωτική των ανταλλαγών που μπορούσε να αναπτύξει η *χώρα* της Καρθαίας. Τα άνδηρα αυτά σε συνδυασμό με τις εν γένει αγροτικές εγκαταστάσεις, όπως οι πύργοι και τα προσκτίσματά τους δηλώνουν εμφανώς ότι κατά τη κλασική περίοδο έχουμε μία εντατική και συστηματική κατάληψη και αξιοποίηση νέων εδαφών. Η αξιοποίηση αυτή σε καμία περίπτωση δεν περιοριζόταν στα άνδηρα με την ιδιαίτερα επιμελημένη τοιχοποιία, τα οποία αποτελούν έκφραση κύρους, ισχύος, δυνάμεως του ιδιοκτήτη τους. Είναι ενδεικτικό ότι τα εύμορφα αυτά αναλήμματα, εύμορφα με την αρχαία σημασία του όρου, κτίζονται συνήθως για να είναι ορατά από τους επισκέπτες του πύργου. Στο Πηγαδάκι πλαισιώνουν την πιθανή οδό προσπέλασης του πύργου και των παρακολουθημάτων του, ενώ στο Χούχλι αναγνωρίζονται στον άμεσα περιβάλλοντα χώρο του πύργου. Πρέπει η διαμόρφωση των λοφοπλαγιών να μην περιοριζόταν στα άνδηρα με τους μνημειακού τύπου αναλημματικούς τοίχους. Ως συνήθως συμβαίνει, σήμερα, εμείς δεν είμαστε σε θέση να χρονολογήσουμε παρά μόνο τις κατασκευές των πλουσίων γαιοκτημόνων και από αυτές όχι όλες, ενώ για τις κατασκευές των *αδυνάτων*, ας μου επιτραπεί ο ετεροχρονισμός, οι τυπολογικές και αρχιτεκτονικές ενδείξεις και αποδείξεις μας λείπουν εντελώς.

Η αξία των ανδήρων καλλιεργείας ως ιστορική πηγή είναι πολλαπλή. Κατ' αρχήν ως τεχνική κατάκτηση των κοινωνιών που τα υιοθέτησαν σαν λύση για την αντιμετώπιση των σχετικών αναγκών τους. Πράγματι τοπία, όπως αυτό που απαντά κανείς στη Λουτριανή, ή σε άλλα σημεία του νησιού, συχνά δυσπρόσιτα και δύσβατα, σχεδόν εγκαταλελειμένα σήμερα, με μία χλωρίδα να οργιάζει και με μία προδιαγραφόμενη τάση επανόδου της πλαγιάς στη φυσική της κατάσταση, πριν την δόμηση των ανδήρων, απαιτούν μία κάποια τεχνογνωσία, δηλωτική με τη σειρά της του βαθμού ανάπτυξης της κοινωνίας που τα έφτιαξε. Διότι

Εικ. 5 Το ανάλημμα επί του οποίου εντοπίσθηκε το κρηπίδωμα αρχαίου ναού στη θέση Αγιος Μερκούριος.

Εικ. 6 Το δέσιμο του πύργου με το ανάλημμα της παρακείμενης πεζούλας (θέση Χούχλι).

σε επίπεδο τεχνολογίας οι εργασίες διαμόρφωσης μιας επικλινούς επιφάνειας σε βαθμίδες καλλιέργειας δεν απαιτούν μόνο ενέργεια και εργατικό δυναμικό, αλλά προϋποθέτουν αρκετά αναπτυγμένες γνώσεις τοπογραφίας, προοπτικών αξιοποίησης ενός φυσικού τοπίου, ικανότητες διάγνωσης των εδαφικών πλεονεκτημάτων του, της αντιστήριξης εδαφών, ορθολογικής χρησιμοποίησης της εξορυγμένης πέτρας και ελέγχου του υδρογραφικού δικτύου.

Το τοπίο που εμείς σήμερα αντικρύζουμε ως τετελεσμένο και που ενδεχομένως το συλλαμβάνουμε σαν μία μονότονη αναπαραγωγή της αυτής εικόνας, αποτελεί αποτέλεσμα μιας πλειάδας εργασιών. Οι αρχαίοι δεν μας άφησαν πληροφορίες σχετικές με την οργάνωση αυτών εργασιών. Θα σας καλούσα να καταφύγουμε στο Saggio di agricoltura του Giovanni Batista Landeschi (Φλωρεντία 1770), όπου ακριβώς γίνεται λόγος για την καλλιέργεια επί επικλινών επιφανειών.

Ο Landeschi στο εγχειρίδιό του περιγράφει την αλληλουχία των εργασιών που πρέπει να γίνουν για να καταστεί μία περιοχή με απότομο ανάγλυφο καλλιεργήσιμη. Ετσι μετά την εκχέρσωση μιας συγκεκριμένης λοφοπλαγιάς, ακολουθούν οι φάσεις (εικ. 7) :

1. Της χωροστάθμησης του επιπέδου, της σε πρώτη φάση κλιμάκωσης των μεγάλων όγκων της κλιτύος.

2. Της βαθειάς εκσκαφής και αναμόχλευσης του εδάφους, της ομαλοποίησής του σε κλιμακωτές ζώνες που τέμνουν κάθετα τη νοητή γραμμή του πρανούς της κλιτύος. Ακολουθεί η ομαλοποίηση της επιφάνειας κάθε ανδήρου χωριστά, με κριτήριο την επιθυμητή κλίση του νερού. Ο Κολουμέλλας, ένας από τους γνωστότερους λατίνους αγρονόμους συστήνει ότι κατά τη φάση της εκσκαφής και της αναμόχλευσης του εδάφους, η άρωση πρέπει να φθάνει ως 2 και 1/2 πόδες στα πεδινά, ως 3 πόδες σε επικλινή εδάφη και ως τέσσερεις πόδες σε ανώμαλο έδαφος· διαφορετικά υπάρχει κίνδυνος υποχώρησης της γης. Επιπλέον η αναμόχλευση αυτή εμπλουτίζει την καλλιεργήσιμη επιφάνεια.

3. Του κτισίματος των αναλημματικών τοίχων, εφόσον αυτή η λύση υιοθετείται για τη στήριξη των εδαφών. Είναι η φάση η οποία έχει να κάνει με την λήψη των αναγκαίων μέτρων για την σταθερότητα του εδάφους, την υγρασία του και την άρδευσή του εν μέρει και βέβαια με την οικονομία της πέτρας και του χώματος. Ξέρουμε ότι από τα πλεονεκτήματα και τα αιτούμενα της διαμόρφωσης μιας επιφάνειας σε άνδηρα είναι η ισομερής αναδιανομή των επιχώσεων και η διάσπαση υδατοστεγών υπεδάφων για την καλλίτερη διείσδυση των ριζών των δένδρων και την εκμετάλλευση της φυσικής υγρασίας. Ο αναλημματικός τοίχος ασφαλώς λειτουργεί ως τρόπος "εναποθήκευσης" των εξορυγμένων πετρών, αλλά ταυτόχρονα δι αυτού ρυθμίζονται όλα ή σχεδόν όλα τα ανωτέρω αιτούμενα.

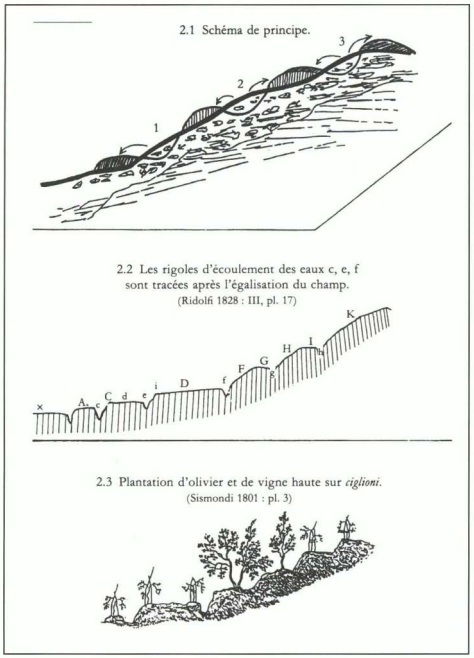

Εικ. 7 Σχηματική παράσταση διαμόρφωσης επικλινούς επιφάνειας σε αναβαθμίδες, σύμφωνα με το σχέδιο του Landeschi.

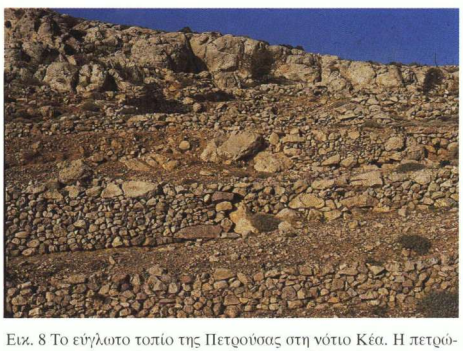

Εικ. 8 Το εύγλωτο τοπίο της Πετρούσας στη νότιο Κέα. Η πετρώδης επικλινής επιφάνεια μετατρέπεται σε καλλιεργήσιμη έκταση.

4. Της διάνοιξης αυλάκων για τη συλλογή και ενδεχομένως την εκμετάλλευση των νερών της βροχής.

Είναι δυνατόν να αντλήσουμε από το σημερινό τοπίο της Κέας στοιχεία εικονογράφησης των εργασιών οριζοντιοποίησης λοφοπλαγιών, που μας περιγράφουν οι αγρονόμοι του 18/19ου αιώνα, όπως ο Landeschi. Ετσι τα σημερινά μορφολογικά στοιχεία της Πετρούσας μας επιτρέπουν να φανταστούμε τη διαδικασία μετατροπής της από φυσικό σε αγροτικό τοπίο. Βλέπουμε τον φυσικό βράχο να έχει μετατραπεί σε ανάλημμα πεζούλας επί της οποίας μέχρι πρόσφατα σπειρόταν κριθάρι και βρώμη (εικ. 8) Βέβαια στην προκειμένη περίπτωση μας λείπουν ενδείξεις χρονολόγησης.

Στο Πηγαδάκι επιχειρήθηκε τοπογράφηση και τομή εις ύψος της λοφοπλαγιάς όπου τα κλασικής εποχής αναλήμματα. Η τομή εικονογραφεί κατάλληλα τη μετατροπή της κλιτύος σε χώρα αρώσιμη (εικ. 9). Η περίπτωση της θέσης Πηγαδάκι είναι μία από τις πληρέστερες, καθώς έχουμε να κάνουμε μέ ένα πλήρες σχεδόν αγροτικό συγκρότημα, το οποίο περιλαμβάνει πέραν των αρχαίων ανδήρων, ερείπια πύργου, δεξαμενές, υδαταγωγούς αλλά και χώρους ταφής των νεκρών (εικ. 10).

Η περίπτωση των ανδήρων στη θέση Καλοδούκα, σε μικρή απόσταση από τα ερείπια της αρχαίας πόλης της Καρθαίας είναι πιο διαφωτιστική. Από την καλά σωζόμενη αρχαία κρήνη παρακολουθούμε τη διαδρομή των αυλάκων στη ρίζα των αναλημματικών τοίχων να διοχετεύουν το νερό στις καλλιεργήσιμες αυτές επιφάνειες (εικ. 11). Ο όγκος των αλάτων είναι εντυπωσιακός και ασφαλώς χρήζει περαιτέρω έρευνας. Από τον Αριστοτέλη αλλά και από διάφορα επιγραφικά κείμενα πληροφορούμαστε ότι οι αρχαίοι Έλληνες έδειχναν ιδιαίτερη μέριμνα για τη συντήρηση αγωγών υδάτων. Στην περίπτωση της Κέας δύο διαφορετικά ψηφίσματα του δήμου των Καρθαιέων μεριμνούν για την συντήρηση οχετών και αυλάκων, σε θέσεις μάλιστα που πιθανότατα εντοπίζονται στην εκτός τειχών περιοχή.

Οι κατασκευές αυτές μας δηλώνουν τις ικανότητες ελέγχου της πέτρας, του νερού, του καλλιεργήσιμου στρώμματος της γης. Πέραν τούτου

όμως μαρτυρούν και για την κοινωνική και πολιτική ιστορία της Κέας κατά την περίοδο της συστηματικής τους οικοδόμησης. Οι επιμελημένες τοιχοδομίες είναι για να βλέπονται από τους επισκέπτες του πύργου. Ο κάτοχος του κλήρου δηλώνει μέσα από αυτές τις κατασκευές που στη καρδιά της υπαίθρου μεταφέρουν τη μνήμη κτισμάτων της πόλης, την ισχύ του, την κοινωνική του δύναμη. Όσον αφορά την έκταση και τις αγρονομικές δυνατότητες ενός κλήρου με εύμορφα αναλήμματα, είναι ριψοκίνδυνο να προσπαθήσουμε να τις ορίσουμε. Οι επιμέρους παράμετροι, που δύνανται να επηρεάσουν τον υπολογισμό της έκτασης ενός αγροκτήματος είναι ποικιλόμορφοι. Η περίπτωση της θέσης Πηγαδάκι ίσως να αποτελεί εξαίρεση : η αιμασιά που περιβάλλει τον χώρο με τα αρχαια άνδηρα και που κατά τόπους εδράζεται επί αρχαίων τοίχων περικλείει σχεδόν 2 εκτάρια (19 στρέμματα) (εικ. 12). Η έκταση αυτή είναι σχετικά μικρή σε σχέση με τα δεδομένα άλλων περιοχών και κυρίως με την έκταση που είναι απαραίτητη για να καλύψει τις διατροφικές ανάγκες μιας πενταμελούς οικογένειας, που επιθυμεί να εξασφαλίσει την αυτάρκειά της σε ετήσια βάση. Είναι πιθανόν όμως να ισχύει στη Κέα το φαινόμενο της διασποράς της εγγείου περιουσίας, φαινόμενο που εντοπίζεται σε άλλα νησιά (Τήνος). Τα αυτά άτομα αναφέρονται σε επιγραφές ως κάτοχοι εκτάσεων σε διαφορετικές περιοχές του νησιού. Αυτός ο καταμερισμός της εγγείου ιδιοκτησίας των πολιτών υπακούει ασφαλώς σε αγρονομικούς κανόνες κατανομής των διαφορετικής αγρονομικής φύσεως γαιών ανάμεσα στους πολίτες, εμποδίζει όμως ταυτόχρονα την ανάπτυξη αγροκτημάτων μεγάλης έκτασης. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, υπήρχε νόμος σε διάφορες ελληνικές πόλεις που δεν επέτρεπε την δημιουργία μεγάλων ιδιοκτησιών σε μικρή απόσταση από την ακρόπολη.

Αυτό πάντως που προκύπτει από την συνολική θεώρηση των διαφόρων περιπτώσεων είναι ότι άνδηρα του 4ου αιώνα εντοπίζονται σε ποικίλες θέσεις της επικράτειας των τεσσάρων πόλεων της Κέας: εγγύς των προαστείων (Καλοδούκα), ή στις εσχατιές (Λουτριανή).

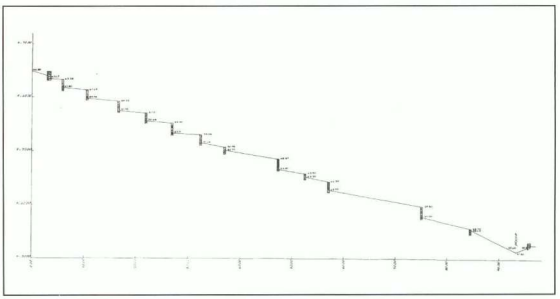

Εικ. 9 Η τομή της λοφοπλαγιάς στο Πηγαδάκι, όπου τα αρχαία άνδηρα

Εικ. 10 Φωτογραφία των αρχαίων εγκαταστάσεων στο Πηγαδάκι

Εικ. 11 Οι πεζούλες καλλιέργειας στον Καλοδούκα, όπου οι σύγχρονες καλλιέργειες οπωροκηπευτικών για οικιακή κατανάλωση. Στα άνδηρα διακρίνονται οι όγκοι των επικαθημένων αλάτων.

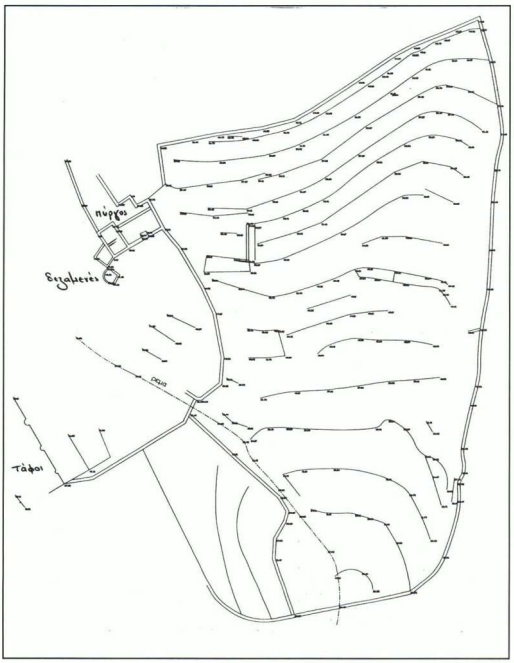

Εικ. 12 Αποτύπωση της θέσης Πηγαδάκι

Συνήθως συνοδεύονται από υδραυλικές εγκαταστάσεις, που οδηγούν το νερό από την πηγή στον καλλιεργήσιμο χώρο και βέβαια συνυπάρχουν με κατασκευές όπως οι πύργοι. Οι φιλολογικές πηγές μιλούν για αμπέλια, ελιές, βελανιδιές και οπωροφόρα, σύκα, αχλάδια, ως τα κατ'εξοχήν προϊόντα της Κέας, προϊόντα προφανώς γνωστά και πέραν των ακτών του νησιού. Η αμπελουργία όμως, οι συκιές, οι βελανιδιές και εν πολλοίς και τα άλλα δεν είναι καλλιέργειες που στηρίζονται σε μεγάλες ποσότητες ύδατος. Αντίθετα, ένα μεγάλο μέρος των αναλημματικών τοίχων που βλέπουμε σήμερα και που τυχαίνει να σχετίζονται κατά τρόπο άμεσο με κάποιο σύστημα υδαταγωγής πρέπει να εξυπηρετούσε καλλιέργειες κηπευτικών, άμεσα εξαρτημένων από ειδικές συνθήκες ύδρευσης. Βέβαια δεν θα αποτελούσε καινοτομία να δηλώσουμε την ύπαρξη ενός συστήματος πολυκαλλιέργειας στα κτήματα των ισχυρών της Κέας.

Σε ένα σύστημα πολυκαλιέργειας θα πρέπει να προσθέσουμε μία άλλη πτυχή του κυκλαδίτικου τοπίου : τα άνδηρα και οι αιμασιές είναι δηλωτικά της συνύπαρξης δομών πολυκαλλιεργείας, αλλά και κτηνοτροφίας. Οσο κι αν το σημερινό τοπίο δεν μοιάζει να πείθει για τις δυνατότητες ανάπτυξης κτηνοτροφίας είναι γνωστό ότι οι Κυκλάδες είχαν και εξακολουθούν να έχουν επενδύσει αρκετά σε αυτήν. Ο περιορισμένος χώρος του νησιού δεν επιτρέπει την χωροταξική διάκριση σε γαίες βοσκής και σε γαίες καλλιεργείας. Η διάκριση αυτή γίνεται σε μία άλλη διάσταση, τη διάσταση του χρόνου, καθώς οι αυτές γαίες που φυτεύονται κατά το μισό χρόνο χρησιμοποιούνται και ως βοσκοτόπια κατά τον άλλο μισό. Είναι η περίπτωση της μεταγενέστερης *βολής*, σύμφωνα με την οποία επί ενός και του αυτού αγρού σε ένα πρόσωπο ανήκει το δικαίωμα καλλιεργείας και σε άλλο το της βοσκής μετά το θερισμό και την αποκομιδή των καρπών. Η συνύπαρξη γεωργικών και κτηνοτροφικών ασχολιών συνδέεται επίσης με το σύστημα της αγρανάπαυσης, που πρέπει να το θεωρούμε ως δεδομένο, καθώς χαρακτηρίζει το σύνολο σχεδόν των μεσογειακών αγροτικών δομών.

Οι αναβαθμίδες είναι ένα από τα κύρια μέσα μιας κοινωνία που προσπαθούσε να επιτύχει την αυτάρκειά της, συνδυάζοντας ποικιλοτρόπως τις δυνατότητες του χώρου που της έλαχε. Η βαθμιδωτή διαμόρφωση της *κραναάς, τραχείας και πετρώδους νήσου* κατά τον Σχολιαστή του Πινδάρου ήταν η μόνη λύση που προσφερόταν στο αυξανόμενο ανθρώπινο δυναμικό του νησιού. Η γενικότερη πολιτική, κοινωνική και κυρίως δημογραφική κατάσταση ευνόησε την περαιτέρω επέκταση και κατάληψη της υπαίθρου. Τα δεδομένα μιλούν για μία εύρρωστη κοινωνία, η οποία διαδηλώνει τον πλούτο της επενδύοντας στη πέτρα. Κτίζει οχυρές αγροτικές εγκαταστάσεις (εικ. 13), δένει τη γη της με στέρεα αναλήμματα. Υπήρχε κάποιος προ-σχεδιασμός κατάληψης νέων εδαφών εκ μέρους των τεσσάρων κοινοτήτων που ζούσαν στο νησί; Δύσκολο να απα-

ντήσουμε με βάση τους αναλημματικούς τοίχους και μόνο. Αυτό που προκύπτει από τα κεραμικά ευρήματα είναι η σχετική έλλειψη τεκμηρίων μιας προγενέστερης της ύστερης αρχαϊκής και κλασικής περιόδου εντατικής κατοίκησης στην ενδοχώρα της Τζιας.

Τι συμβαίνει όμως μετά; Οταν κατά τις πρώτες δεκαετίες του τρίτου αιώνα μοιάζει να σταματά η ζωή στους πύργους και τα επιμελημένα άνδηρα; Πως ερμηνεύεται η σχετική εγκατάλειψη της υπαίθρου και προφανώς η δημογραφική κάμψη που γνωρίζει το νησί; Οι νέες πολιτικές συνθήκες που επιβάλλονται στον αιγαιακό χώρο και η μεταφορά του κέντρου βάρους από την Αττική στη Μακεδονία και αμέσως μετά στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου έχουν το λόγο τους. Αυτό που προκύπτει πάντως από τα άνδηρα και τους πύργους της Κέας της κλασικής περιόδου, είναι ότι αποτελούν έκφραση μιας κοινωνίας *αρχόντων* με περιορισμένες δυνατότητες, που καταβάλλουν τεράστιο κόπο για να δαμάσουν τη γη και να παράγουν τα προς το ζειν. Οι νέες πολιτικές και κοινωνικές καταστάσεις σε συνδυασμό με τις πεπερασμένες πλουτοπαραγωγικές πηγές του φυσικού τοπίου της Κέας, οδηγούν στη σταδιακή συρρίκνωση του πληθυσμού και στην εγκατάληψη της γης.

Και ακριβώς η απλή θεώρηση της σημερινής δημογραφικής κατάστασης του νησιού και της μετατροπής του σε αθηναϊκό θέρετρο μπορεί να λειτουργήσει mutatis mutandis ως παράλληλο της εγκατάλειψης του τρίτου αιώνα. Με τη διαφορά, και δεν είναι η μόνη, ότι οι βαθειές κοινωνικές τομές που έχουν συντελεσθεί τα τελευταία χρόνια καθιστούν την πορεία άνευ επιστροφής. Κατά πόσο η αλλοίωση των προαιώνιων αγροτικών δομών, που βιώνουμε αυτή τη στιγμή θα αναστήλει το έργο του χρόνου, που βλέπουμε ξεκάθαρα σε επικλινείς επιφάνειες με εγκαταλελημένα άνδηρα (εικ. 14) και με ανυπολόγιστες οικολογικές καταστροφές;

Οι αναβαθμίδες δεν αποτελούν αντικείμενο έρευνας από γεωπονική ή οικολογική και μόνο πλευρά. Αποτελούν προϊόν ανθρωπίνων ενεργειών και υπόβαθρο σημαντικών κοινωνικών δράσεων. Προσπαθήσαμε να το δείξουμε στο σύντομο αυτό σημείωμα. Η γεωλογία, η γεωμορφολογία, η επιστήμη των οικοσυστημάτων, η αρχαιολογία, η προσέγγιση κοινωνικών και οικονομικών δομών στη μεγά-

Εικ. 13. Ο πύργος της Αγίας Μαρίνας: από τους καλύτερα σωζόμενους πύργους της κλασικής περιόδου στον αιγαιακό χώρο.

Εικ. 14 Εγκαταλημένα άνδηρα καλλιεργείας.

λη διαχρονία, αλλά και η ιστορία των ιδεών εμπλέκονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο σε μία προσπάθεια σφαιρικής εξέτασης του θέματος. Οι αναβαθμίδες συνιστούν ένα από τα πεδία έρευνας και εντρύφησης, όπου η πολυ/ διεπιστημονική προσέγγιση αναδεικνύει το εύρος της ιστορίας του τοπίου.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ι. Βιζβίζης, Αι βολαί της Νήσου Κέας, *Επετ. Εταιρ. Βιζ. Σπουδών* 19, 1949, 26-74
2. P. Blanchemanche, *Bâtisseurs de paysages*, Παρίσι 1990
3. Ι.Κ. Βογιατζίδης, Επιβίωσις αρχαίων αγροτικών εορτών εις τας Κυκλάδας, *Επετ. Εταιρ. Κυκλ. Μελ.* 1, 1961, 573-92
4. P. Brun, *Les archipels égéens dans l'antiquité grecque (Ve - IIe siècles av. notre ère*, Παρίσι 1996
5. M. Brunet, Terrasses de cultures antiques : l'exemple de Délos, Cyclades, *Méditerranée* 3/4, 1990, 5-11
6. J.M. Castex, L'aménagement des pentes et des sols dans les Alpes-Maritimes et le Var, *Méditerranée* 1, 1983.
7. J. Cherry - J. Davis - E. Mantzourani, *Landscape Archaeology as Long Term History. Northern Keos in the Cycladic Islands*, Los Angeles 1991
8. J. Despois, Pour une étude de la culture en terrasses dans les pays méditerranéens, Géographie et histoire agraire, *Annales de l'Est* 21, Nancy 1959
9. L. Gallo, Popolosità e scarsità di popolazione. Contributo allo studio di un topos, *Ann.Scuol. Norm. Sup. di Pisa* 10, 1980, 1233-70
10. H. Georgiou - N. Faraklas, Ancient habitation patterns of Keos. Locations and nature of sites on the northwest part of the island, *Αριάδνη* 3, 1985, 207-66 και 6, 1993, 7-57
11. M. Jameson, Class in the ancient greek countryside, *Actes du Colloque Structures rurales et sociétés antiques*, Παρίσι 1994, 55-63
12. Κ. Μάνθος, *Αρχαιολογία και Ιστορία της Νήσου Κέας*, Εισαγωγή, Μεταγραφή και Σχόλια υπό Λ.Γ. Μενδώνη, Βουρχαριανή 1991
13. L.G. Mendoni, The organisation of the countryside in Kea, *Actes du Colloque Structures rurales et sociétés antiques*, P.N. Doukellis - L.G. Mendoni (εκδ.), Παρίσι 1994, 147-161
14. Λ.Γ. Μενδώνη, Συμβολή στη τοπογραφία της ΝΑ Κέας, *Επετ. Εταιρ. Κυκλ. Μελ.* 13, 1990
15. Λ.Γ. Μενδώνη - Α. Μαζαράκης-Αινιάν, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Κέα - Κύθνος : Ιστορία και Αρχαιολογία, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 27, Αθήνα 1998, 311-328
16. Λ. Μπίστης, Ο πληθυσμός των Κυκλάδων. Δημογραφική κίνησις μιας εκατονταετίας, *Επετ. Εταιρ. Κυκλ. Μελ.* 5, 1967, 30-56
17. H. Lohmann, *Ἀτήνη. Forschungen zu Siedlungs-und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika*, Κολωνία 1993
18. R. Osborne, Buildings and residence in the land in classical and hellenistic Greece: The contribution of epigraphy, *Ann. Brit. Sch Athens* 80, 1985, 119-128
19. O. Rackham, Ancient landscapes, *The greek city from Homer to Alexander*, O. Murray - S. Price (εκδ.), Οξφόρδη 1990, 85-111
20. C. Renfrew - M. Wagstaff, *An island polity. The archaeology of exploitation in Melos*, Cambridge 1982
21. A. de Reparaz, La culture en terrasses expression de la petite paysannerie méditerranéenne traditionnelle, *Méditerranée* 3/4, 1990, 23-29
22. L. Robert, Les chèvres d'Hérakleia, *Hellenica* VII, 1949, 161-170
23. G. Rougemont, Géographie historique des Cyclades. L'homme et le milieu dans l'Archipel, *Journal des Savants* 1990, 190-220
24. G. Shipler - J. Salmon (εκδ.), Human landscapes in classical antiquity, Λονδίνο 1996
25. N. Spencer, Towers and enclosures of Lesbian masonry in Lesbos: rural investment in the chora of archaic poleis, *Actes du Colloque Structures rurales et sociétés antiques*, Παρίσι 1994, 207-214
26. B. Wells (εκδ.), *Agriculture in ancient Greece*, Στοκχόλμη 1992
27. T.M. Whitelaw, An ethnoarchaeological study of rural land-use in North-West Keos: insights and implications for the study of past Aegean landscapes, *Actes du Colloque Structures rurales et sociétés antiques*, Παρίσι 1994, 163-186

Παναγιώτης ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΙ ΠΥΡΓΟΙ ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ

Ο παρατηρητικός περιπατητής της ενδοχώρας των νησιών των Κυκλάδων θα συναντήσει αρκετά συχνά στις περιηγήσεις του ερείπια αρχαίων οικοδομημάτων, τετράγωνων ή στρογγυλλών, εντυπωσιακών κάποιες φορές εξ αιτίας του σωζόμενου ύψους τους αλλά και της πολύ φροντισμένης τοιχοδομίας τους. Πρόκειται για αρχαίους πύργους, για μεμονωμένες κατά το μάλλον ή ήττον οχυρές κατασκευές, που φαίνεται ότι υπήρχαν σε μεγάλους αριθμούς σε όλα ή τουλάχιστον στα περισσότερα από τα νησιά των Κυκλάδων (εικ. 1 και 2).

Η θεματική των πύργων έχει απασχολήσει την έρευνα από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Ως τα μέσα της δεκαετίας του 1950 η παρουσία των πύργων εθεωρείτο κατά κύριο λόγο συνυφασμένη με την οχύρωση μιας πόλης και εν γένει με την άμυνα του αστικού πληθυσμού. Ήταν σαφής η διάθεση της ένταξης των πύργων σε ένα ευρύτερο αμυντικό σύστημα, σε ένα εκτενέστατο δίκτυο επικοινωνίας που σε πολλές περιπτώσεις κάλυπτε εξαιρετικά διευρυμένες γεωγραφικές ενότητες.

Η άποψη αυτή άρχισε να αναθεωρείται μετά από αρχαιολογικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην περιοχή του Σουνίου και στη Σίφνο στη δεκαετία του 1950 και οι οποίες απέδειξαν ότι ένας πύργος μπορεί να έχει και αγροτικό χαρακτήρα ως μέρος μιας όχι αστικής εγκατάστασης, αλλά μιας αγροικίας. Με την έννοια αυτή μαρτυρείται η λέξη *πύργος* και σε επιγραφές, ιδιαίτερα από την Αττική και τις Κυκλάδες, που χρονολογούνται κυρίως στην ύστερη κλασική και την ελληνιστική περίοδο (4ος - 3ος αι. π.Χ). Ο *πύργος* είναι το κυρίως κτήριο των *ἐν τοῖς ἀγροῖς ἐνδιαιτημάτων* των ευκατάστατων πολιτών.

Με τον όρο *πύργο* εννοείται οποιαδήποτε ισχυρή κατασκευή, που διέθετε περισσότερους από έναν ορόφους, που υψωνόταν απόλυτα μεμονωμένη στην *χώρα*, στον εκτός του άστεως χώρο, μιας πόλης ή αποτελούσε μέρος μιας περισσότερο πολύπλοκης κάτοψης, και που ανεξάρτητα από την τελική χρήση και λειτουργία της, η πρωταρχική ιδέα για την ίδρυσή της ήταν η άμυνα, η προστασία ανθρώπων, ζώων ή αγαθών.

Το βασικό ερώτημα που απασχολεί και σήμερα την έρευνα αφορά στην χρήση των κτισμάτων αυτών. Για ποιο λόγο κτίστηκαν και σε τι αποσκοπούσαν. Αποτελούσαν μέρος του αμυντικού μηχανισμού κάθε πόλης, ήταν δημόσιες κατασκευές που καθ' οιονδήποτε τρόπο συνδέονται με την λειτουργία της πόλης, ή ήταν έργα ιδιωτών, αγροτικές εγκαταστάσεις των ευπορωτέρων πολιτών;

Μία απάντηση που θα αφορούσε τις κατασκευές αυτές στο σύνολό τους θα διακινδύνευε να οδηγήσει σε γενικεύσεις ή απλουστεύσεις. Κάθε πύργος θα πρέπει να αντιμετωπισθεί κατά περίπτωση και σε απόλυτη σχέση με το περιβάλλον και τον οπτικό του ορίζοντα, αλλά και σε απόλυτη συνάφεια με οποιοδήποτε ίχνος ανθρώπινης παρουσίας εντοπίζεται στον άμεσο χώρο του.

Από άποψη κατασκευαστική οι πύργοι μοιάζουν αρκετά μεταξύ τους. Εμφανίζουν κυκλική ή σχεδόν τετραγωνική κάτοψη. Είναι κτισμένοι από λιθόπλινθους από την πέτρα που επιχωριάζει σε κάθε νησί με τις διάφορες παραλλαγές του τραπεζιόσχημου ή του ορθογωνίου συστήματος τοιχοδομίας. Από την τοιχοποιΐα τους, αλλά και τα διάφορα κινητά ευρήματα που εντοπίζονται στον άμεσο χώρο τους, οι περισσότεροι από τους πύργους χρονολογούνται λίγο πριν, λίγο μετά, τα μέσα του 4ου αι. και όχι αργότερα από το πρώτο τέταρτο του 3ο αι. π.Χ., χωρίς να λείπουν και οι παλαιότερες κατασκευές.

Ομως ας δούμε μερικά παραδείγματα ξεκινώντας από τους πύργους του Χειμάρρου στη Νάξο και τον πύργο του Αγίου Πέτρου στην Ανδρο, δύο περιπτώσεις που εντυπωσιάζουν με το σωζόμενο ύψος τους.

Από τους αρχαίους πύργους που μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί στη Νάξο ξεχωρίζουν δύο, αυτός της Πλάκας και ο πύργος του Χειμάρρου (εικ. 3). Ο πύργος του Χειμάρρου είναι από τα πιο σημαντικά αρχαιο-

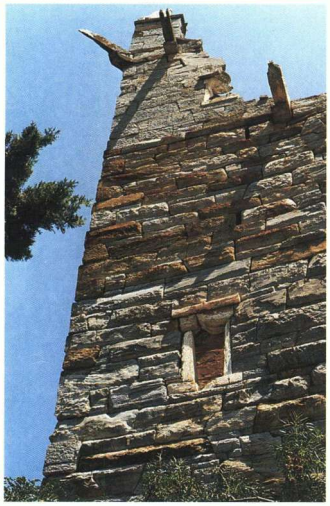

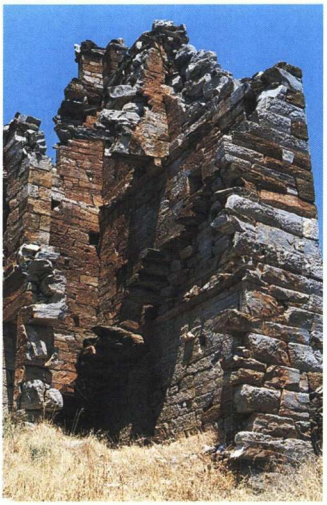

Εικ. 1-2 Εξωτερική και εσωτερική όψη του πύργου της Αγίας Μαρίνας στην Κέα. Ο πύργος σώζεται σε 12μ. ύψος και είναι ένας από τους καλλίτερα σωζόμενους πύργους των Κυκλάδων.

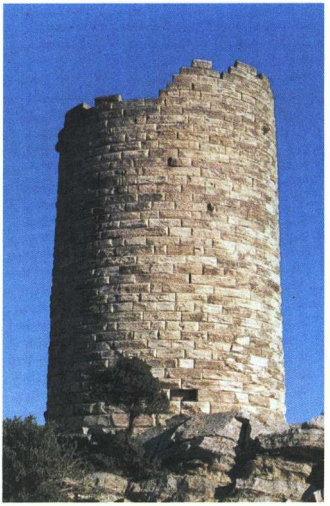

Εικ. 3 Ο πύργος του Χειμάρρου στη Νάξο.

λογικά μνημεία της Νάξου. Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού, χτισμένος πάνω σε μικρό λόφο, στη μέση περίπου της διαδρομής από τη θάλασσα στον Ζα, το ψηλότερο βουνό της Νάξου. Σήμερα η περιοχή είναι έρημη κι η γη άγονη και χέρσα. Ομως στο παρελθόν δεν φαίνεται το τοπίο να ήταν το ίδιο. Διάφορες αρχαιολογικές θέσεις που έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή του πύργου, τα λιόδεντρα κι οι πεζούλες που στέκονται ακόμα στο χρόνο, μαρτυρούν ότι η περιοχή ήταν ζωντανή, εύφορη και κατοικημένη.

Ο πύργος σώζεται στο εντυπωσιακό ύψος των 15 περίπου μέτρων και έχει κυκλική κάτοψη με εξωτερική διάμετρο 9.20μ. Παρά τις φθορές από το πέρασμα του χρόνου, η εξωτερική του όψη διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Οι τοίχοι του έχουν πάχος 1.10μ., είναι διπλοί και κτισμένοι με ντόπιο μάρμαρο χωρίς συνδετικό υλικό με πολύ προσεγμένη συναρμογή. Στη νότια πλευρά του μνημείου υπάρχει η θύρα εισόδου στον πύργο και ακριβώς από πάνω της το μοναδικό παράθυρο του πύργου, το οποίο θα πρέπει να ανήκε στον δεύτερο όροφο του κτηρίου, αφού απέχει 10μ. από το έδαφος. Τα μόνα άλλα ανοίγματα που υπάρχουν στον πύργο είναι οι υδρορρόες και οι τοξοθυρίδες (οι πολεμίστρες). Από τις δοκοθήκες (τις υποδοχές για ξύλινα δοκάρια) που εντοπίζονται στο εσωτερικό του κτηρίου υπολογίζεται ότι ο πύργος θα διέθετε τρεις ορόφους, στους οποίους οδηγούσε η υφιστάμενη ακόμα και σήμερα ελικοειδής μαρμάρινη σκάλα. Τον πύργο περιβάλλει ένα περίπου τετράγωνο περιτείχισμα.

Ποια ήταν η χρήση του πύργου την εποχή της κατασκευής του; Πιθανώς να συνδέεται με την παραγωγή της σμύριδας και με την προστασία των εξορυκτικών δραστηριότητων, αφού βρίσκεται κοντά στην περιοχή που παρήγαγε (και παράγει) το πολύτιμο αυτό ναξιακό προϊόν. Αυτό που θα πρέπει να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο είναι ότι ένα τέτοιο έργο, μια τέτοια αμυντική εγκατάσταση δύσκολα θα μπορούσε να είναι έργο ιδιωτών, των κατοίκων της περιοχής, και να μην υπάγεται σε κάποιο ευρύτερο αμυντικό σχεδιασμό.

Από το 1997 η αρμόδια ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠ.ΠΟ. έχει ξεκινήσει συστηματικά την αποκατάσταση και ανάδειξη του μνημείου ώστε να σταματήσει η φθορά και να καταστεί ο μνημείο επισκέψιμο.

Ανάλογος με τον πύργος του Χειμάρρου είναι και ο πύργος του Αγίου Πέτρου στην Ανδρο (εικ. 4). Ο πύργος βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της Ανδρου κοντά στο ομώνυμο χωριό. Είναι κυκλικός και έχει διάμετρο στη βάση του σχεδόν 9.50μ. Σώζεται σε εντυπωσιακό ύψος και είναι χτισμένος εξ ολοκλήρου από σχιστόλιθο, υλικό που βρίσκεται άφθονο στο νησί. Διακρίνεται για την επιμελημένη τοιχοδομία του από μεγάλους δομικούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Σε αντίθεση με τον πύργο του Χειμάρρου, ο πύργος του Αγίου Πέτρου διαθέτει περισσότερα από ένα παράθυρα. Ο στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η παρουσία του πύργου σχετίζεται με τα αρχαία μεταλλεία σιδήρου στη θέση Ελληνικά.

Εικ. 4 Ο πύργος του Αγίου Πέτρου στην Ανδρο (Η φωτογραφία είναι ευγενική παραχώρηση της αρχαιολόγου κ. Χ. Τελεβάντου).

Και στην Ανδρο ο αριθμός των πύργων ο αυξάνει καθώς συνεχίζονται οι έρευνες στο νησί. Οι πιο γνωστοί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία, πέρα από τον πύργο του Αγίου Πέτρου, είναι οι στρογγυλοί πύργοι στην Τσούκα στην περιοχή του Ανω Γαυρίου και της Αγίας Μαρίνας στις Μερμυγκιές, καθώς και ο τετράγωνος πύργος των Ελληνικών -Χώριζας στον Κάλαμο και ο μικρός τετράγωνος πύργος στο Τοκέλλι, ο οποίος ελέγχει το πέρασμα από τον Καφηρέα.

Μεμονωμένοι πύργοι κατά καιρούς έχουν εντοπισθεί και καταγραφεί στην αρχαιολογική βιβλιογραφία στη Μύκονο, την Πάρο, την Τήνο, τη Σέριφο, την Ιο, την Φολέγανδρο. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η συστηματική αρχαιολογική έρευνα στα νησιά αυτά και όχι μόνο, θα αποδώσει πλούσιους καρπούς και ότι ο αριθμός των πύργων θα αυξηθεί πολύ.

Στην Αμοργό ο αριθμός των γνωστών πύργων ξεπερνά τους τριάντα, χωρίς να αποκλείεται ο εντοπισμός περισσοτέρων. Και οι πύργοι της Αμοργού, κυκλικοί και τετράγωνοι επίσης, δεν φαίνεται να διαφέρουν τυπολογικά από τα αντίστοιχα μνημεία των άλλων αιγαιοπελαγίτικων νησιών (εικ. 5). Ομως από τα πιο εντυπωσιακά παραδείγματα των μεμονωμένων οχυρών κατασκευών των Κυκλάδων αποτελεί ο πύργος της Αγίας Τριάδας στην Αρκεσίνη (εικ. 6 και 7), στην *χώρα* της αρχαίας Αρκεσίνης, της μιας από τις τρεις αρχαίες πόλεις του νησιού.

Ο πύργος σώζεται σε ύψος 5.50μ., είναι ορθογωνικής κάτοψης και όπως και ο πύργος της Νάξου περιβάλλεται από περιτείχισμα. Πολύ προσεγμένος και αυτός στην τοιχοδομία του χρονολογείται στον όψιμο 4ο αι. π.Χ. Το εσωτερικό του πύργου, όσο και ο άμεσος χώρος του, είναι γεμάτο με το υλικό που προέκυψε από την κατάρρευση του μνημείου. Σύμφωνα με την καθ. κ. Λ. Μαραγκού, η οποία μελετά τον πύργο το ποσοστό ταύτισης των δομικών λίθων είναι ιδιαίτερα υψηλό ώστε να είναι δυνατή η αναστήλωση μεγάλου μέρους του μνημείου.

Στη Σίφνο ο αριθμός των πύργων, οι οποίοι μέχρι σήμερα φτάνουν στους πενήντα πέντε, εντυπωσιάζει σε σχέση με το μέγεθος του νησιού που είναι περίπου 74 τετρ. χιλιόμετρα. Χαρακτηριστικό των σιφναίϊκων πύργων είναι ότι όλοι εμφανίζουν στρογγυλή κάτοψη (εικ. 8 και 9). Κανένας από τους γνωστούς πύργους του νησιού δεν είναι τετράγωνος ή ορθογώνιος. Ο τρόπος κατασκευής τους δεν φαίνεται να πρωτοτυπεί σε σύγκριση με τους πύργους των άλλων νησιών. Τα σωζόμενα ερείπια μαρτυρούν ότι και στην περί-

Εικ. 5 Κυκλικός πύργος στην Αμοργό.

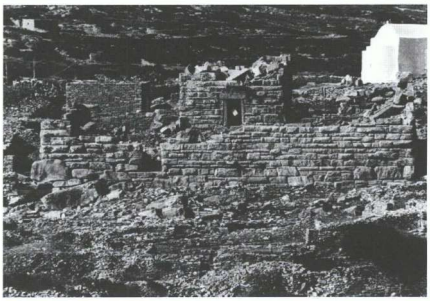

Εικ. 6-7 Ο πύργος της Αγίας Τριάδος στην Αρκεσίνη της Αμοργού. (Οι φωτογραφίες είναι ευγενική παραχώρηση της καθ. κ. Λ. Μαραγκού)

Εικ. 8-9 Το εξωτερικό και το εσωτερικό κυκλικού πύργου στη Σίφνο. Στη φωτογραφία 9 διακρίνεται η κλίμαξ ανόδου (Οι φωτογραφίες είναι ευγενική παραχώρηση του κ. Σ. Τσουλέλλη).

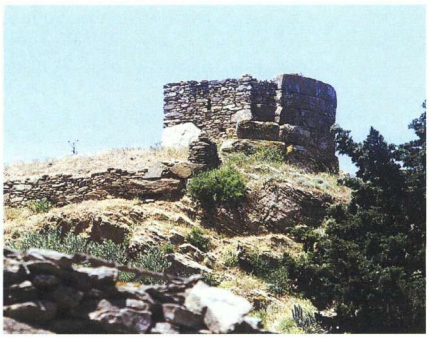

Εικ. 10 Κυκλικός πύργος στην Κύθνο.

πτωση της Σίφνου οι πύργοι διέθεταν δύο τουλάχιστον ορόφους, ενώ στον έξω χώρο τους ορισμένοι διέθεταν περιτείχισμα και διάφορα προσκτίσματα, πηγάδια και στέρνες. Χρονολογικά φαίνεται ότι οι παλαιότεροι(και λιγότεροι σε αριθμό) τοποθετούνται στον 6ο αι. π.Χ. , ενώ οι υστερότεροι χρονολογούνται στον 3ο προχριστιανικό αιώνα.

Στις πλούσιες σε μεταλλεύματα δυτικές Κυκλάδες, την Κύθνο, την Σέριφο και ιδιαίτερα τη Σίφνο, φαίνεται ότι κάποιοι τουλάχιστον από τους πύργους θα πρέπει να είχαν άμεση σχέση με την προστασία των μεταλλευτικών δραστηριοτήτων και την προστασία των πολύτιμων προϊόντων. Ειδικά στην περίπτωση της Σίφνου, οι αρχαιότεροι πύργοι που χτίστηκαν περί το τέλος του 6ου αι. π.Χ. βρίσκονται σε χώρους αρχαίων ορυχείων. Ισως να μην αποκλείεται η άποψη ότι οι πύργοι αυτοί χτίστηκαν μετά την γνωστή επιδρομή των Σαμίων εξορίστων στο νησί περί το 525 π.Χ. και την οποία μαρτυρεί ο Ηρόδοτος. Ενα δεύτερο οικοδομικό πρόγραμμα των Σιφνίων που αφορούσε την κατασκευή πύργων, χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ. και θα πρέπει επίσης να σχετίζεται με την προστασία των μεταλλείων λόγω των ιστορικών συνθηκών που επικρατούσαν στο Αιγαίο την συγκεκριμένη χρονική περίοδο με την Αθηναϊκή Συμμαχία στην αρχή και τους ανταγωνισμούς Αθηναίων και Λακεδαιμονίων στη συνέχεια.

Οι υστερότεροι χρονολογικά πύργοι της Σίφνου, όπως προαναφέρθηκε, τοποθετούνται στον 3ο αι. π.Χ. Η θέση τους υπαγορεύει τον έντονο αγροτικό χαρακτήρα τους. Οι πύργοι αυτοί φαίνεται ότι αποτελούσαν το κεντρικό κτίσμα μιας αγροικίας ή μιας συστάδας αγροικιών, και λειτουργούσαν περίπου όπως οι καθέντρες και οι περιμαντρωμένοι σημερινοί στάβλοι.

Από τους πύργους της Σίφνου, ο πλέον γνωστός στους αρχαιολόγους και στους μελετητές του κυκλαδικού χώρου είναι ο Ασπρόπυργος ή Ασπρος Πύργος. Χτισμένος στην κορυφή ενός υψώματος του ακρωτηρίου Αμόνι, που περικλείει την βορειοανατολική άκρη του όρμου του Πλατύ Γιαλού, σώζεται σε ύψος 5.50μ. Εχει διάμετρο 13μ. και για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί ογκόλιθοι από λευκό, στην πλειονότητά τους, μάρμαρο. Στο εσωτερικό του μια σκάλα, από την οποία σώζονται δέκα σκαλοπάτια οδηγούσε στους υπερκείμενους ορόφους. Πολύτιμες είναι οι πληροφορίες που αντλούνται για τον τρόπο που αμπάρωναν οι θύρες των πύργων, από τα ίχνη του κλείστρου και του στροφέα που διακρίνονται στις παραστάδες και στο κατώφλι της εισόδου του.

Στους χάρτες και στα κείμενα των ταξιδιωτών και των περιηγητών των προηγούμενων αιώνων που αφορούν την Κύθνο αποτυπώνεται ένας αρχαίος κυκλικός πύργος χτισμένος πάνω σε ένα χαμηλό λόφο στα δυτικά της Χώρας (εικ. 10). Σήμερα το κτήριο χρησιμοποιείται ως μάντρα για τον σταβλισμό ζώων. Σώζεται σε χαμηλό σχετικά ύψος, ενώ το υπόλοιπο έχει συμπληρωθεί με αργολιθοδομή για να εξυπηρετήσει τη σημερινή λειτουργία του. Η θέση του συνδέεται ασφαλώς με τις πηγές που αναβλύζουν λίγα μέτρα χαμηλότερα, στο βάθος μιας καταπράσινης κοιλάδας.

Οι πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στην Κύθνο που διενεργούνται από την αρχαιολόγο Ο. Χατζηαναστασίου - Φιλανιώτου αυξάνουν συνεχώς τον αριθμό των πύργων του νησιού. Στη χερσόνησο του Αγίου Ιωάννη, νοτιότερα από το ακρωτήριο Τζούλης έχουν εντοπιστεί τα ερείπια κυκλικού πύργου εν μέρει εντοιχισμένου σε σύγχρονο σταβλί. Ο πύργος θα δέσποζε στον ορμίσκο του Αη-Γιάννη δυτικά και το φυσικό λιμάνι του Βασιλικού ανατολικά, ελέγχοντας απόλυτα την πρόσβαση σε μεγάλο μέρος της νοτιοανατολικής Κύθνου. Σε μικρή απόσταση από τον πύργο, σώζεται λαξευμένη στο βράχο στέρνα ή αποθήκη που θα εξυπηρετούσε τους κατοίκους του πύργου. Ενας δεύτερος πύργος, τετράγωνος αυτή τη φορά βρίσκεται στο βόρειο βραχίονα του κόλπου του Αγίου Στεφάνου, στο διάσελο, ενσωματωμένος σε νεώτερο κελλί. Σε πολύ καλύτερη κατάσταση σώζεται τρίτος πύργος στην περιοχή Σιμουσί. Είναι τετράγωνος, με προσεγμένη τοιχοδομία και διαθέτει επίσης λαξευμένη στο βράχο στέρνα ή αποθήκη. Με βάση την τοιχοδομία του και τα κεραμικά ευρήματα χρονολογείται πιθανότατα στον 4ο αι. π.Χ.

Καθώς η Κύθνος ανήκει και αυτή στα μεταλλοφόρα νησιά των Κυκλάδων (ήταν τόπος γνωστός για τα πλούσια σε χαλκό μεταλλεία της ήδη από την προϊστορική εποχή), κάποιοι από τους πύργους, ιδιαίτερα

Εικ. 11 Τετράγωνος πύργος στον Καύκασο

Εικ. 12 Τετράγωνος πύργος στη θέση Αγιος Λουκάς στην Ιουλίδα της Κέας. Δυτικός τοίχος.

αυτοί που εντοπίζονται σε περιοχές άγονες και αφιλόξενες κοντά στις ακτές θα πρέπει να είχαν κάποια σχέση με τη μεταλλευτική και τη μεταλλουργία.

Από τις Κυκλάδες, το νησί στο οποίο μέχρι σήμερα έχει εντοπισθεί ο μεγαλύτερος αριθμός πύργων είναι η Κέα. Βεβαίως το γεγονός αυτό δεν είναι ανεξάρτητο από το ότι το νησί έχει ερευνηθεί διεξοδικά στην δεκαετία 1985-1995. Ο αριθμός των πύργων στη Τζια φτάνει στους εβδομήντα επτά. Στα γενικά τους χαρακτηριστικά ακολουθούν την τυπολογία που είναι γνωστή και από τις περιπτώσεις που προαναφέρθηκαν.

Οι περισσότεροι από τους πύργους της Κέας ήταν χτισμένοι στο εσωτερικό του νησιού και με εξαίρεση έξι περιπτώσεις όλες οι άλλες θέσεις, όπου εντοπίζονται πύργοι, απέχουν περισσότερο από 2 χιλιόμετρα από το άστυ των τεσσάρων αρχαίων πόλεων (Ιουλίς, Καρθαία, Κορησία, Ποιήεσσα) που είχε το νησί στη διάρκεια της κλασικής αρχαιότητας.

Στον άμεσο χώρο της ακρόπολης της Καρθαίας, στη νοτιοανατολική παραλία, βρίσκονται οι μικρότεροι από τους γνωστούς κυκλικούς πύργους, με εξωτερική διάμετρο μόλις 4.50μ., που οριοθετούν από βορρά και νότο τον όρμο Πόλες, όπου και το λιμάνι της αρχαίας πόλης. Η προσεγμένη τοιχοδομία τους, από οδοντόσχημους λιθόπλινθους από ντόπια μαρμαρόπετρα, κανονικά κομμένους και καλά αρμοσμένους μεταξύ τους, η μικρή διάμετρος τους και κυρίως η θέση τους, υπαγορεύουν και την λειτουργία τους ως φάρων άμεσα συνδεδεμένων με την λειτουργία του λιμανιού.

Σε βραχώδες έξαρμα σχεδόν στην κορυφή της λοφοσειράς του Καύκασου, που ορίζει από βορρά την κοιλάδα του Καλαμίτσι, που με την σειρά της αποτελεί φυσικό όριο της Άσπρης Βίγλας, όπου έκειτο η πόλη της Καρθαίας, εντοπίστηκε τετράγωνος πύργος εξαιρετικά βαρειάς κατασκευής, διαστάσεων 8.50 Χ 9μ., χτισμένος σε τεχνητά διαμορφωμένο επίπεδο και με εσωτερικά χωρίσματα (εικ. 11). Από την θέση αυτή ελέγχεται απόλυτα η κοιλάδα του Καλαμίτση, όπου και το νεκροταφείο των Καρθαιέων, η ακρόπολη, το λιμάνι, ο δρόμος που συνέδεε την Καρθαία με την Ιουλίδα, ενώ διαθέτει μεγάλο οπτικό ορίζοντα προς το εσωτερικό του νησιού, προς την Κάτω Μεριά - έχει οπτική επαφή με τον πύργο του Αγίου Νικολάου, στα όρια των χωρών Ποιήεσσας και Καρθαίας- και τα Ελληνικά, αλλά και προς τις άλλες Κυκλάδες.

Η τοιχοδομία του από μεγάλους σχιστολιθικούς ογκόλιθους θυμίζει πολύ το οχυρωματικό τείχος της πόλης ιδιαίτερα στην Ν-ΝΔ πλευρά του που φαίνεται ότι κτίστηκε στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Ο τρόπος κατασκευής του και κυρίως η θέση του, ο ιδιαίτερα ευρύς οπτικός ορίζων προς πολλές κατευθύνσεις και η μακριά σχετικά απόστασή του από καλλιεργήσιμη γη, υπαγορεύουν και την χρήση του. Πρόκειται για

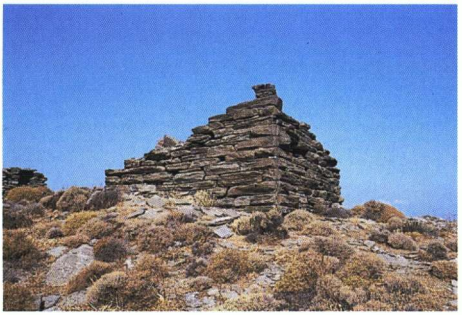

Εικ. 13 Τετράγωνος πύργος στη θέση Πυργάκι του Ματζιουκάτου στην Πετρούσα.

Εικ. 14 Κυκλικός πύργος στη θέση Χαρτσιδιό.

πύργο με στρατιωτική σημασία, σύγχρονο πιθανότατα με τα μεγάλα οικοδομικά προγράμματα των Καρθαιέων του τέλους του 6ου αι. π.Χ. που ενίσχυε ουσιαστικά την άμυνα της πόλης.

Ανάλογη λειτουργία φαίνεται ότι είχαν και οι δύο κυκλικοί πύργοι, στην θέση Τούρκος, στην κορυφή της ομώνυμης λοφοσειράς που οριοθετεί προς βορρά την κοιλάδα των Ποισσών, και στην θέση Καστελλάκια, αμέσως νοτιότερα της λοφοσειράς των Φυρών, όπου η ακρόπολη της Ποιήεσσας. Οι δύο αυτοί πύργοι μαζί με το οχυρωματικό τείχος της πόλης δημιουργούσαν ένα ισχυρό αμυντικό τρίγωνο που εξασφάλιζε την προστασία του άστεως.

Φαίνεται όμως ότι και την άμυνα της Ιουλίδος ενίσχυε ο μεγαλύτερος, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, σε διαστάσεις πύργος της Κέας, ο πύργος του Αγίου Λουκά (εικ. 12). Πρόκειται για τετράγωνο πύργο, διαστάσεων 12.50 Χ 12.80μ., που καταλαμβάνει την βραχώδη απόληξη του Βουνού των Μύλων, ακριβώς απέναντι από την ακρόπολη της Ιουλίδος. Η ορατότητα από το σημείο αυτό είναι εκπληκτική. Εποπτεύεται απόλυτα η Κορησία και το λιμάνι του Αγίου Νικολάου, ο όρμος του Οτζιά, οι δρόμοι επικοινωνίας της Ιουλίδος με την Κορησία, τον Οτζιά και την Ποιήεσσα, αλλά και τα ανατολικά αττικά παράλια, η νότια Εύβοια, καθώς και οι αντίστοιχοι θαλάσσιοι δρόμοι. Με βάση την τοιχοδομία του, η οποία προσιδιάζει με αυτή των τειχών της Ιουλίδος, ο πύργος φαίνεται ότι είναι σύγχρονος με τον οχυρωματικό περίβολο της πόλης, που χρονολογείται τον 6ο αι.π.Χ.

Ο ρόλος των παρατηρητηρίων, ο καθαρά στρατιωτικός χαρακτήρας, θα μπορούσε να αποδοθεί σε λίγους ακόμα πύργους, από αυτούς που έχουν εντοπισθεί στο βορειοανατολικό και το νότιο τμήμα της Κέας. Παράδειγμα ο μικρός τετράγωνος πύργος στην θέση Πυργάκι του Ματζιουκάτου στην Πετρούσα (εικ. 13). Ο πύργος διαστάσεων 6 Χ 6μ. είναι χτισμένος στην δυτική πλευρά του βουνού των Αγίων Θεοδώρων, από τους ψηλότερους ορεινούς όγκους του νησιού, και σώζεται σε ύψος 3.50 μ., ενώ στο εσωτερικό του διακρίνεται η λίθινη σκάλα που οδηγούσε στον ή στους υπερκείμενους ορόφους. Η ορατότητα από την θέση προφανώς υποδεικνύει και την λειτουργία του. Διαθέτει οπτική επαφή με τις δύο ακροπόλεις, της Ποιήεσσας και της Καρθαίας, και ελέγχει τον θαλάσσιο δρόμο από την Αττική προς τις Κυκλάδες και το υπόλοιπο Αιγαίο.

Είναι προφανές ότι η ευθύνη της κατασκευής τέτοιων κτηρίων με σαφή αμυντική και στρατιωτική λειτουργία θα ανήκε στις πόλεις και η ίδρυσή τους θα ακολουθούσε έναν κρατικό σχεδιασμό. Το γεγονός ότι η τοιχοδομία των αμυντικών πύργων, που προαναφέρθηκαν, είναι ανάλογη με αυτή των οχυρώσεων είναι μάλλον ενδεικτικό. Κοινό χαρακτηριστικό των θέσεων των πύργων αυτών είναι ο ευρύτατος οπτικός ορίζοντας, με δυνατότητα ελέγχου των περασμάτων και η επικοινωνία με περισσότερους από έναν πύργους και με μία

Εικ. 15- 18 Οπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα οι καλλιέργειες στα νησιά των Κυκλάδων δεν έχουν αλλάξει από την αρχαιότητα ως σήμερα. Η μεσογειακή τριλογία, ελιές, αμπέλι, δημητριακά, χαρακτηρίζει όπως είναι φυσικό και τις Κυκλάδες. Η κτηνοτροφία σχετικώς περιορισμένη, τις περισσότερες φορές επαρκεί για τις ανάγκες της οικογένειας, όπως και στα αρχαία χρόνια. (Οι φωτογραφίες είναι ευγενική παραχώρηση του κ. Σ. Τσουκάλλη).

τουλάχιστον ακρόπολη. Θέσεις απόλυτα επίκαιρες για τον συστηματικό έλεγχο και την οργανωμένη άμυνα της επικράτειας κάθε πόλεως.

Δημόσια έργα θα πρέπει να θεωρηθούν και οι μικρών σχετικά διαστάσεων πύργοι που λειτουργούν ως παρόδια φυλάκια, πάνω στους οδικούς άξονες που συνέδεαν τις πόλεις της Κέας μεταξύ τους, όπως ο κυκλικός πύργος στο Χαρτσιδιό, στον δρόμο επικοινωνίας Ποιήεσσας - Καρθαίας (εικ. 14), καθώς και αυτοί που είναι κοντά σε λατομεία, όπως στην θέση Άγιος Σέρης στα Ελληνικά, ή μεταλλεία, όπως στο Ψαθί και στη θέση Παλαιόπυργος, κοντά στις γαλαρίες του Αγίου Συμεών ή στον Ορκό.

Ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό των πύργων που αναφέρθηκαν, και που σε ποσοστό δεν φαίνεται να ξεπερνούν το 15-17% του συνολικού αριθμού των πύργων του νησιού, είναι ότι είναι απόλυτα μεμονωμένες κατασκευές, χωρίς αυλή, περίβολο ή βοηθητικά προσκτίσματα. Κοινός τόπος επίσης η εξαιρετικά περιορισμένη ποσότητα κεραμικής που εντοπίζεται στον άμεσο χώρο τους.

Διαφορετική εικόνα παρουσιάζουν οι υπόλοιποι πύργοι που φαίνεται να αποτελούν αγροτικές εγκαταστάσεις ως συνδυασμός αποθήκης και οχυρού. Στην πιο απλή περίπτωση διαθέτουν αυλή ή περίβολο,

άλλοι έχουν διάφορα προσκτίσματα ή βοηθητικά οικήματα για την διαμονή του ανθρώπινου δυναμικού ή για εγκαταστάσεις οικογενειακών βιοτεχνικών-εργαστηριακών μονάδων είτε για την αποθήκευση των αγαθών ή για τον σταβλισμό ζώων.

Στον άμεσο χώρο τους εντοπίζονται συνήθως άνδηρα καλλιέργειας, κομμάτια από τριβεία ή μυλόπετρες, λιοτρίβεια και αλώνια, ενώ τα κεραμικά ευρήματα είναι συνήθως πολλά και προέρχονται από μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία ή αγγεία μεταφοράς, πιθάρια, αμφορείς ή από μαγειρικά σκεύη, αγγεία πόσεως, κυψέλες και λυχνάρια, που υπαγορεύουν και την έντονη ανθρώπινη παρουσία (εικ. 15-18).

Όλοι αυτοί οι πύργοι βρίσκονται πολύ κοντά σε δυνάμει καλλιεργήσιμα εδάφη, οι περισσότεροι σε χαμηλές πλαγιές λόφων, κοντά σε νερό, κοντά σε δρόμους, και αρκετά μακρυά από το άστυ. Ενδεικτικές της χωροταξίας τέτοιων αγροτικών εγκαταστάσεων είναι οι οριοθετήσεις στις διάφορες αγοροπωλησίες που μαρτυρούνται σε επιγραφή από την Τήνο του 3ου προχριστιανικού αιώνα *ἐπρίατο τὴν οἰκίαν καὶ τὰ [χωρία] . . . καὶ τὰς ἐσχατιὰς ὅσαι ε[ἰ]σίν τῶν χωρίων τούτ[ων] καὶ τὸ ὕδωρ . . . ὡς ὁρίζει ἡ ὁδὸς ἡ ἐκ κώμης ἄγουσα ἐπὶ τὸμ πύργον καὶ ἐπρίατο τάς . . . αἱμασιάς . . . αἳ εἰσὶν ἐπάνω τῆς χ[ώρ]ας τῆς κάτω τῆς πρὸς τῷ ὁρίζει ἡ ὁδὸς ἡ ἀν[άγουσ]α καὶ κάτω [ὁ ποτα]μὸς*. Δεδομένου ότι σε αρκετές από τις θέσεις αυτές εντοπίστηκαν μεμονωμένοι τάφοι ή ταφικοί περίβολοι προκύπτει ότι πολλές τέτοιου είδους εγκαταστάσεις διέθεταν και ένα μικρό ιδιωτικό νεκροταφείο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η περίπτωση της εγκατάστασης στην θέση Πηγαδάκι στα Χαβουνά (τοπογραφικό διάγραμμα της εγκατάστασης δημοσιεύεται από τον Π.Ν. Δουκέλλη στην εργασία του για τις αναβαθμίδες στην Κέα, εικ. 12). Ο πύργος, που σώζεται σε ύψος 2μ. περίπου και για την κατασκευή του οποίου έχουν χρησιμοποιηθεί ορθογώνιοι λιθόπλινθοι από ντόπια μαρμαρόπετρα, φαίνεται ότι διέθετε τουλάχιστον δύο ορόφους.

Σε επαφή με αυτόν διακρίνονται τα θεμέλια ενός άλλου οικοδομήματος, διαιρεμένου σε δύο χώρους. Σε απόσταση 30μ. περίπου από τον πύργο εντοπίζονται τα ερείπια ενός ακόμη κτηρίου με περισσότερους χώρους, ενώ τρία σκαλοπάτια που σώζονται

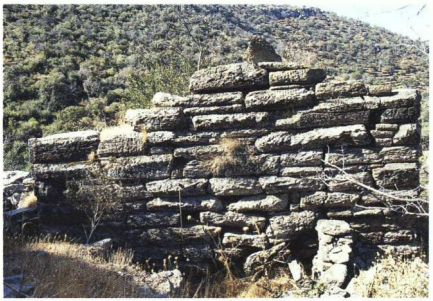

Εικ. 19 Ο τετράγωνος πύργος στη θέση Παναγία Λουτριανή.

Εικ. 20-21 Τοιχοδομία των ανδήρων καλλιέργειας στην κοιλάδα της Λουτριανής.

στον βορειοανατολικό τοίχο του προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός ακόμα ορόφου. Κοντά στον πύργο εντοπίζεται αρχαίο πηγάδι και δύο δεξαμενές.

Στον άμεσο χώρο των οικοδομημάτων και σε έκταση 2 περίπου εκταρίων στις παρειές δύο λόφων εντοπίζονται αρχαία άνδηρα χτισμένα από ακανόνιστους σχιστόλιθους και σιπολίνες (ντόπια μαρμαρόπετρα), που ακολουθούν πιστά το ανάγλυφο των πλαγιών, ενώ σε μερικές περιπτώσεις σώζονται μονολιθικά σκαλοπάτια για την πρόσβαση από το ένα άνδηρο στο άλλο. Σε πολλά σημεία το σύγχρονο όριο του κτίματος στο οποίο ανήκουν τα αρχαία κατάλοιπα εδράζεται σε αρχαίο τοίχο - όριο (;) της ιδιοκτησίας. Στον ίδιο χώρο και αντικρυστά από τα κτήρια, πολύ κοντά στον αρχαίο δρόμο που συνέδεε την Πετρούσα με την Καρθαία έχουν εντοπισθεί τάφοι που φαίνεται ότι ανήκαν στους κυρίους της εγκατάστασης αυτής.

Παράλληλη είναι η εικόνα της θέσης Λουτριανή, στο κέντρο του νησιού. Και εδώ ο πύργος (εικ. 19) αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης κάτοψης· έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον δύο ακόμα κτήρια, μικρή κρήνη και δεξαμενή, το λούκι απορροής του νερού, ο δρόμος, που χαμηλά στην κοίτη του ρέματος οδηγούσε στα Ελληνικά ακολουθώντας τις χαμηλότερες υψομετρικές καμπύλες του βουνού του Αγίου Παντελεήμονα, το δεύτερο σε ύψος βουνό της Κέας, τα ισχυρά άνδηρα καλλιέργειας, ορισμένα από τα οποία σώζουν και τις κλίμακες επικοινωνίας (εικ. 20 και 21).

Στην θέση Χούχλι, στην ευρύτερη περιοχή των Ελληνικών, στον ίδιο χαμηλό και εύφορο λόφο εντοπίστηκαν δύο πύργοι, ένας στρογγυλλός διαμέτρου 7,46μ. και ένας τετράγωνος πλευράς 11μ. Η τοιχοδομία και τα όστρακα των αγγείων υπαγορεύουν μία χρονολόγηση επίσης στον 4ο αι. π.Χ. Ο άμεσος χώρος του στρογγυλού πύργου είναι δεμένος με αρχαία άνδηρα. Σε μία περίπτωση μάλιστα ο αναλημματικός τοίχος του ανδήρου δένει με τον τοίχο της περιφέρειας του πύργου, προσφέροντας ένα ασφαλές σημείο χρονολόγησης των αναβαθμίδων αυτών (εικ. 22).

Οι εγκαταστάσεις αυτές διεσπαρμένες στην ύπαιθρο, στην *χώρα* κάθε πόλης, προσέφεραν στους ιδιοκτήτες τους και εν γένει στους καλλιεργητές της γης προστασία και σιγουριά από οποιαδήποτε επιδρομή. Ο φόβος των ληστών και των πειρατών ήταν έντονος στα νησιά· πιο έντονος πιθανώς από ότι στην Αττική ή σε άλλες ελληνικές περιοχές. Ίσως έτσι να εξηγείται ότι στα κυκλαδονήσια, το μέγεθος των πύργων και το πάχος των τοίχων τους ήταν μεγαλύτερο από τις αντίστοιχες κατασκευές στην Αττική.

Σχεδόν ακριβή παράλληλα των αρχαίων αγροτικών πύργων είναι οι νεώτεροι πύργοι των νησιών, στην Ανδρο, στη Νάξο ή στη Μυτιλήνη. Πρόκειται για τριόροφα κτήρια ορθογωνικής κάτοψης, αυτόνομα, μεμονωμένες κατασκευές χτισμένες στις καλλιεργούμενες εκτάσεις των πλουσίων στις αρχές του 19ου αι., που σκοπό τους είχαν την προστασία των ανθρώπων, των εδαφών και της σοδειάς από τις διάφορες ληστρικές επιδρομές (εικ. 23 και 24). Όπως οι πύργοι των προχριστιανικών αιώνων ήταν οικοδομήματα βαρειάς κατασκευής, με ισχυρές πόρτες και στενές εσωτερικές σκάλες, χωρίς πολλά ανοίγματα. Και στις περιπτώσεις αυτές οι πύργοι παρά τις ιδιαιτερότητες της τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής παράδοσης, έχουν τα ίδια βασικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά στην μορφή τους και απόλυτη ομοιότητα ως προς την λειτουργικότητά τους με τους πύργους που προαναφέρθηκαν.

Ο μεγάλος αριθμός πύργων στην Κέα υποδηλώνει ότι την στιγμή της ίδρυσής τους, στον 4ο ή στον πρώϊμο 3ο αι. π.Χ., στο νησί υπήρχε ένας αριθμός ευπόρων γαιοκτημόνων, που είχε την δυνατότητα να ανταπεξέλθει στο κόστος κατασκευής του πύργου ή των ανδήρων καλλιέργειας. Αν και δεν υπάρχουν άμεσες μαρτυρίες για το κατασκευαστικό κόστος ενός πύργου, από ποικίλες έμμεσες πληροφορίες προκύπτει ότι το αναγκαίο ποσό για την ανοικοδόμηση ενός τέτοιου κτίσματος ήταν τουλάχιστον ένα τάλαντο ή ακόμα περισσότερο, ενώ η κατασκευή των ανδήρων προϋπέθετε μεγάλο ανθρώπινο δυναμικό και κόστος ιδιαίτερα υψηλό.

Από τις επιγραφές που αναφέρονται στην λειτουργία και τους θεσμούς των πόλεων της Κέας, και οι οποίες στην συντριπτική τους πλειοψηφία χρονολογούνται στην ύστερη κλασική και στην πρώιμη ελληνιστική εποχή, προκύπτει ότι στις τρεις τουλάχιστον από τις πόλεις, στην Ιουλίδα, στην Καρθαία και στην Κορησία, ο αριθμός των αρχόντων ήταν ασυμβίβαστα μεγάλος με τον αριθμό των πολιτών που υπολογίζε-

ται ότι διέθεταν, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη αρκετών ευκατάστατων πολιτών. Όπως συνέβαινε και στις άλλες Κυκλάδες, έτσι και στην Κέα η τοπική αριστοκρατία ενδιαφερόταν για την γη και ώφειλε στην γεωργία ένα σημαντικό μέρος του πλούτου της.

Αν και πρωταρχικός σκοπός ήταν η δια του πύργου προστασία εμψύχου και αψύχου υλικού, είναι δύσκολο οι κατασκευές αυτές να αποσυνδεθούν με την τάση επίδειξης ευμάρειας και ισχύος των ιδιοκτητών τους. Άλλωστε και τα κεραμικά ευρήματα σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα τα προερχόμενα από τους πύργους στις θέσεις Στρογγυλή στην Κάτω Μεριά ή Πηγαδάκι στα Χαβουνά ή Χούχλι στα Ελληνικά, μαρτυρούν το υψηλό βιοτικό επίπεδο των ενοίκων, αλλά και την διάθεση αστικοποίησης της ζωής της υπαίθρου. Η προβολή των ιδίων αγαθών και του ανεπτυγμένου βιοτικού επίπεδου είναι άμεσα συνδεδεμένα με την γενικότερη ανασφάλεια που επικρατεί. Στην θάλασσα τον 4ο αι. δεν κυριαρχεί πλέον το αθηναϊκό ναυτικό. Και στην Αττική και στα νησιά του Αιγαίου η άμυνα και η προστασία της υπαίθρου αποτελούσε βασική μέριμνα.

Σύμφωνα με τα όσα προαναφέρθηκαν, φαίνεται ότι το κόστος της κατασκευής μικρού σχετικά αριθμού πύργων βάρυνε τις πόλεις, ενώ ορισμένοι από αυτούς χτίστηκαν σε σχετικά πρώιμη εποχή, σχεδόν συγχρόνως με τις οχυρώσεις των πόλεων. Οι πολλοί αγροτικοί πύργοι ήταν ιδιοκτησίες ιδιωτών και δεν πρόκειται για δημόσια καταφύγια που προσέφεραν προστασία στους κατοίκους της υπαίθρου. Ας σημειωθεί ότι ακόμα οι πιο ισχυροί πύργοι δεν θα μπορούσαν να αντισταθούν σε συστηματικές στρατιωτικές επιθέσεις με δεδομένη μάλιστα την εξέλιξη της πολιορκητικής τέχνης του 4ου αι. και των ελληνιστικών χρόνων. Και αυτό φαίνεται ότι ισχύει ακόμη και για τους πιο εντυπωσιακούς και τους πιο μεγάλους πύργους.

Ειδικά για την περίπτωση της Κέας, τα δεδομένα των αρχαιολογικών ερευνών αποδεικνύουν ότι τον 4ο αι. π.Χ. η ύπαιθρος του νησιού εμφανίζεται περισσότερο πυκνοκατοικημένη από οποιαδήποτε άλλη χρονική στιγμή. Αυτό φαίνεται ότι ισχύει και για άλλες περιοχές που έχουν ερευνηθεί συστηματικά και προφανώς οφείλεται στην πληθυσμιακή αύξηση που καταγράφεται την περίοδο αυτή.

Εικ. 22 Αναλληματικός τοίχος ανδήρου καλλιέργειας στη θέση Χούχλι. Πρόκειται για τον τοίχο του ανδήρου που δένει με τον τοίχο της περιφέρειας του πύργου.

Εικ. 23 - 24 Πύργοι στη Νάξο.

Οπως προαναφέρθηκε η Κέα από τα αρχαϊκά έως τα ελληνιστικά χρόνια διέθετε τέσσερεις αυτόνομες πόλεις. Άμεσες πληροφορίες για το που ακριβώς ήταν τα όρια ανάμεσα στις πόλεις της Κέας δεν υπάρχουν. Ο ορισμός των ορίων των πόλεων έχει επιχειρηθεί από όσους έχουν ασχοληθεί με την αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα του νησιού με βάση κυρίως τα γεωμορφολογικά δεδομένα και τους υδροκριτικούς άξονες. Από την κατανομή των θέσεων όπου έχουν εντοπισθεί πύργοι, προκύπτει ότι υπάρχουν συγκεντρώσεις τέτοιων κατασκευών στα προτεινόμενα όρια των πόλεων.

Η ίδρυση πύργων στις *εσχατιές* και στα σύνορα των πόλεων μαρτυρείται και από τις γραπτές πηγές και από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Είναι πιθανό κάτι ανάλογο να ισχύει και στην περίπτωση των πόλεων της Κέας. Ίσως είναι πιθανόν στην περίπτωση της Κέας τουλάχιστον, οι πύργοι οι οποίοι ασφαλώς διατηρούν τον αγροτικό χαρακτήρα τους, να οριοθετούν, να αποτελούν σημάνσεις των συνόρων των πόλεων, να λειτουργούν ως σημεία αναφοράς, χωρίς να δημιουργούν μια αμυντική γραμμή με την στενή και αυστηρά στρατιωτική έννοια του όρου.

Υπό την έννοια αυτή θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η κατασκευή των κτηρίων αυτών υποδεικνύει ή υπαγορεύεται από κάποιον κρατικό σχεδιασμό, ο οποίος όμως υλοποιείται με τα χρήματα των ευκατάστατων πολιτών του νησιού, οι οποίοι στη συγκεκριμένη περίοδο ίδρυσης της πλειοψηφίας των αγροτικών πύργων συμπίπτουν με τους φορείς της κρατικής διοίκησης και εξουσίας των πόλεων.

Λίνα Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Γενικά:

1. H. Lohmann, *Atene. Forschungen zur Siedlungs und Wirtschaftsstrucktur des klassischen Attika*, Leiden 1992·
2. H. Lohmann, Agriculture and country life in Classical Attica, B. Wells (ed.), *Agriculture in ancient Greece, Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae*, Stockholm 1992, 29-60
3. H. Lohmann, Die Chora Athens im 4. Jh. v. Chr.: Festungwesen, Bergbau und Siedlungen, W. Eder (ed.), *Die athenische Demokratie im 4. Jh. v. Chr.: Krise oder Vollendung einer Staatsform? Kolloquium Bellagio, 3-7 August 1992*, Leiden 1996.
4. M. Munn, *Studies on the territorial defenses of fourth-century Athens*, University of Pennsylvania 1983.
5. M. Novicka, *Les maisons à tour dans le monde grec, Bibl. Antiqua XV, Wroclaw Acad. Pol. des Sciences*, Warszawa 1975
6.H.A. Ormerod, Towers in the Greek islands, *Annuals of Archaeology and Anthropology* 2, 1924, 31-36·
7. R. Osborne, Island towers: the case of Thasos, *BSA* 81, 1986, 167-178.
8. R. Osborne, *Classical landscape with figures: the ancient Greek city and its countryside*, London 1987, 67.
9. J. Pecirka, Homestead farms in Classical and Hellenistic Hellas, στο M.I. Finley (ed.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris 1973, 124-125.
10. Δ. Φιλιππίδης (εκδ.), Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική, Αθήνα 1982, τόμ. 2 (Κυκλάδες), 18-22 (Άνδρος), 93-96 (Νάξος).
11. Γ.Α. Πίκουλας, Πύργοι: Δίκτυο, χρήση, απορίες και ερωτήματα. Προσέγγιση με τα δεδομένα της Αργολίδος, Αρκαδίας, Λακωνίας, *Horos* 8-9, 1990-1991, 247-257.
12. Α. Στυλιανίδης, στό Σ. Σκοπελίτης, *Πύργοι της Μυτιλήνης*, Αθήνα 1975· E. Vostani-Koumbas, *Lesbos. Greek traditional architecture*, Athens 1982, 29-36.

Κυκλάδες:

1. L. Haselberger, Befestigte Turmgehöfte im Hellenismus. *Wohnungsbau in Altertum, Diskussionen zum Archäologischen Bauforschung* 3, Berlin 1978, 147-151·
2. L. Haselberger, *Befestige Türmgehöfte im Hellenismus auf Kykladeninseln Naxos, Andros und Kea* (διδ. διατριβή στο Technische Universität München), München 1996.

Αμοργός:
M.-F. Boussac - G. Rougemont, Observations sur le territoire des cités d'Amorgos, *Les Cyclades. Matériaux pour une étude de géographie historique*, Dijon 1983, 113-119.
Λ. Μαραγκού, Ο αρχαίος πύργος "Στο Χωριό" - Αγία Τριάδα Αρκεσίνης Αμοργού. Ι. Συνοπτική έκθεση των εργασιών από το 1993 έως το 1995. ΙΙ. Προανασκαφικές παρατηρήσεις, *Επιστημονική Επετηρίδα του πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ΔΩΔΩΝΗ* 1997.
Ανδρος:
1. A. Koutsoukou - Chr. Kanellopoulos, Towers from northwest Andros, *BSA* 85, 1990, 155-174.
2. Χ. Τελεβάντου,
Κέα:
P.N. Doukellis, Versants pierreux et champs de culture a Ceos, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου Κέα - Κυθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία*, Λ.Γ. Μενδώνη - Α. Μαζαράκης-Αινιάν, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27, Αθήνα 1998.
L.G. Mendoni, The organisation of the countryside in Kea, *Structures rurales et sociétés antiques*, 147-161.
Λ. Γ. Μενδώνη, Οι πύργοι της Κέας. Προσθήκες και Επισημάνσεις, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου Κέα - Κυθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία*, Λ.Γ. Μενδώνη - Α. Μαζαράκης-Αινιάν, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27, Αθήνα 1998.
G. Welter, Von Griechischen Inseln: Keos I, *AA* 1954, 48-93.
Κύθνος:
Ο. Χατζηαναστασίου, Σημειώσεις από την Κύθνο, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου Κέα - Κυθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία*, Λ.Γ. Μενδώνη - Α. Μαζαράκης-Αινιάν, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 27, Αθήνα 1998.
Μύκονος:
H. Möbius, Antike Bauten auf Mykonos, *AM* 50, 1925, 37-44.
Νάξος:
1. L. Haselberger, Der Pyrgos Chimarru auf Naxos, *AA* 1972, 431-437.
2. Ο. Χατζηαναστασίου, Νάξος. Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων, Υρια, Σαγκρί, Πύργος Χειμάρρου, εκδ. Υπουργείου Αιγαίου 1997.
Πάρος:
1. L. Haselberger, Der Paläopyrgos von Naussa auf Paros, *AA* 1978, 348-353.
Σίφνος:
N.G. Ashton, *Siphnos. Ancient towers B. C.*, Athens 1991.
Τήνος:
R. Etienne, *Ténos II. Ténos et les Cyclades du milieu du IVe siècle av. J.-C. au milieu du IIIe siècle ap. J.-C.*, Paris 1990.

Λίνα Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ

5η ΕΝΟΤΗΤΑ

Διδακτική Προσέγγιση

ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΑ, ΕΝΔΟΣΧΟΛΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Αν πριν από ορισμένα χρόνια οι ελεύθερες σχολικές δραστηριότητες (στα περιθώρια του επίσημου διδακτικού προγράμματος) ήταν προνόμιο ολίγων μόνο ιδιωτικών και ακόμη λιγότερων δημοσίων σχολίων, σήμερα ένας σημαντικός αριθμός των σχολείων της χώρας αναπτύσσουν - ή προσδοκούν να αναπτύξουν στο άμεσο μέλλον - τις δραστηριότητες αυτές.

Η αφετηρία αυτής της - εν πολλοίς ξαφνικής - δραστηριοποίησης είναι, νομίζω, διπλή. Αφενός τοποθετείται, κατά την άποψή μου, στη δυναμική των βαθύτερων οραματισμών του εκπαιδευτικού κόσμου που, παρ\όλες τις αιτιάσεις περί σημερινής αδιαφορίας και απροθυμίας, δεν έπαψε ποτέ να υφίσταται: κρυμμένη βαθιά στα εσώτερα της δασκαλίστικης ψυχής, έστω και αν δεν έβγαινε παρά μόνο φειδωλά στην επιφάνεια και με άτεχνη, αμήχανη μορφή, η ενεργητικότητα αυτή έβρισκε ευκαιρίες να παρουσιάζεται, συμπαρασύροντας τους μαθητές στον ενθουσιασμό του μη επίσημου, του προαιρετικού, του πηγαίου.

Η δεύτερη και πιο πρόσφατη αφετηρία, πιο κραυγαλέα, επομένως και πιο εύκολα αντιληπτή, τοποθετείται, πάλι κατά την άποψή μου, στην πρόσφατη ανάληψη σχετικής δράσης εκ μέρους ορισμένων από τους οργανισμούς της σημερινής Ευρώπης.

Από όσα μπορώ να γνωρίζω, είναι πλέον αναρίθμητες οι εφαρμογές "ενδοσχολικών προγραμμάτων" στον ευρωπαϊκό χώρο, αλλά και στην Ελλάδα, με πολλαπλό περιεχόμενο: με θέματα από την πολιτιστική του κάθε τόπου κληρονομιά, τις τοπικές ιστορίες, την κουλτούρα υπό τη ευρεία, ανθρωπολογική έννοια του όρου, το περιβάλλον φυσικό ή ανθρωπογενές, κοινωνικό ή πολιτιστικό ή οικολογικό και πολλά άλλα.

Ωστόσο, η αναφορά αυτή στην Ευρώπη, με κανέναν τρόπο δε σημαίνει ότι θα πρέπει απαραιτήτως να αναζητούμε τις ευρωπαϊκές πρωτοβουλίες, επιστημονικές ή χρηματοδοτικές, ως κινητήρια δύναμη πίσω από κάθε τέτοιο συγκεκριμένο πρόγραμμα, αλλά ως αφ' υψηλού εμπνευστή της ιδέας εφαρμογής τέτοιων προγραμμάτων ενγένει. Το ότι αυτές συνδέονται με τις επιτόπιες πρωτοβουλίες, αποτελεί νομίζω ευτυχή συγκυρία.

Στο ζήτημα αυτό θα σταθούμε περισσότερο στη συνέχεια

Στα πλαίσια αυτά θα μπορούσε κανείς να εντάξει - από άποψη περιεχομένου, δομής και στόχων - και το παρόν πρόγραμμα, με τον τίτλο *Ιστορία του Τοπίου και Τοπικές Ιστορίες - Πειραματική Εφαρμογή στις Κυκλάδες* με τις δικές του βέβαια ιδιορρυθμίες και ιδιαιτερότητες και τη δική του προοπτική. Βασικός σκοπός του, όπως εμφαίνεται από το εισαγωγικό σημείωμα του παρόντος επιμορφωτικού σεμιναρίου: *Να προωθήσει τη γνωριμία με την τοπική ιστορία και την τοπική γεωγραφία, με το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον κάθε νησιού, αλλά και του συνόλου του συμπλέγματος των Κυκλάδων ως ιστορικής, πολιτιστικής και περιβαλλοντικής ενότητας, αξιοποιώντας τα δεδομένα ποικίλων επιστημονικών κλάδων.* Επιπλέον, το να αποκτήσουν οι Έλληνες μαθητές την πεποίθηση ότι η Ιστορία, ο Πολιστισμός, το Περιβάλλον, οι Κοινωνικές Δομές, είναι έννοιες αλληλεξαρτώμενες και αμοιβαία συμπληρούμενες, αλλά και έννοιες που εξελίσσονται και μετασχηματίζονται, είναι οι βαθύτερη επαγγελία του Προγράμματος και η ακριβή προσδοκία των οργανωτών του.

Ένα δίλημμα μου εμφανίστηκε άμεσα, πριν να διατυπώσω την εισήγηση αυτού του σεμιναρίου: Να αναφερθώ στο μαγευτικό περιεχόμενο του κυκλαδικού πολιτισμού, λ.χ. στην κυκλαδική αρχιτεκτονική, στην επινοητική οργάνωση του χώρου, στο "παιχνίδι της σκιάς και του φωτός", στην οικιστική λειτουργικότητα

και την αισθητική, στην σύνδεση δομημένου και κοινωνικού περιβάλλοντος, στην δημιουργικότητα της "ανώνυμης αρχιτεκτονικής", ή να σταθώ "απέξω", σε μία θεωρητική ενατένιση αυτών των προγραμμάτων, επομένως και αυτού του συγκεκριμένου προγράμματος;

Επέλεξα, όχι χωρίς κόπο, τη δεύτερη λύση, γιατί πιστεύω ότι μολονότι υπάρχει εμπειρία στη χώρα μας από οργανωμένα ενδοσχολικά προγράματα, όπως λ.χ. της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, χρήσιμο είναι να αναδιατυπώνονται η προβληματική και οι στόχοι και να εκλεπτύνονται οι μέθοδοι. Έτσι, στην εισήγηση αυτή θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τη μορφή και την ουσία αυτών των προγραμμάτων έτσι όπως αυτές έχουν εξελιχθεί ως σήμερα, προσεγγίζοντάς τις μέσα από μία θεωρητικότερη, γενικεύουσα, παιδαγωγική προοπτική και θέτοντας στον εαυτό μου τρεις ξεχωριστούς αλλά αλληλοδιασταυρούμενους στόχους.

Ο πρώτος: Να διευρευνηθεί ο βαθύτερος χαρακτήρας αυτών των προγραμμάτων και του παρόντος, δηλαδή να αποκαλυφθεί τι είναι το παρόν επιμορφωτικό σεμινάριο και το συνολικό πρόγραμμα, και τι είναι αυτό που καλούνται να "μεταφέρουν" αύριο οι επιμορφούμενοι καθηγητές προς τους μαθητές τους, ποιές είναι οι γενικές αρχές, φανερές ή κρυφές, που αυτό εμπεριέχει, από ποιες γενικές κατευθύνσεις επηρεάζεται, πού αποσκοπεί προς ποιους ειδικούς εκπαιδευτικούς και παιδαγωγικούς στόχους κατατείνει, ποιους κινδύνους διατρέχει ή από ποιες παρανοήσεις απειλείται. Σε μια παλαιότερη ορολογία θα προσθέταμε: Ποια είναι η ιδεολογία του προγράμματος.

Ο δεύτερος: Να διακριβωθεί αν τα παραπάνω στοιχεία είναι τυχαία και περιστασιακά, ή αν θα μπορούσαν να συντεθούν σε ένα ενιαίο σώμα, σε ένα είδος εισαγωγής στην "παιδαγωγική του πολιτισμού", όπως δηλώνεται και στον τίτλο της εισήγησης, χωρίς βεβαίως να προσβλέπουμε, στον περιορισμένο αυτό χώρο, στη διατύπωση μιας συνολικής πρότασης της παιδαγωγικής του πολιτισμού, ούτε καν σε μια πλήρη διαδακτική μέθοδο της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ο τρίτος στόχος: Να ελεγχθεί αν - κυρίως πώς- αυτά τα στοιχεία της παιδαγωγικής του πολιτισμού και το συγκεκριμένο περιεχόμενο που φέρουν (η πολιτιστική κληρονομιά, η τέχνη, οι τοπικές ιστορίες, το περιβάλλον, τα οικολογικά δεδομένα) μπορούν να αποτελέσουν επαρκή στήριξη για την εισαγωγή του πολιτισμού στην εκπαίδευση και αν η καινοτομία αυτή εκτιμάται ότι μπορεί να συμβάλει σε μία ανανέωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Ας εντοπίσουμε τις συντεταγμένες αυτών των προγραμμάτων. Συντελεστές τους είναι οι γνωστοί συντελεστές της εκπαίδευσης: Πολιτεία, εκπαιδευτικοί, μαθητές. Όμως, όπως ειπώθηκε ήδη, ανήκουν στο περιθώριο των επίσημων, κεντρικά επιβεβλημένων αναλυτικών προγραμμάτων. Ταυτόχρονα, όχι μόνον ως προς το περιεχόμενο αλλά και ως προς το χρόνο εφαρμογής τους, εκτυλίσσονται στα περιθώρια των ωρολογίων προγραμμάτων. Εντός του σχολείου, εκτός των μαθημάτων.

Θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε στη συνέχεια πώς, από το γεγονός αυτό, επηρεάζεται ολόκληρη η φυσιογνωμία των προγραμμάτων. Προηγουμένως, όμως, επιβάλλεται να αναφέρουμε και κάποιο άλλο χαρακτηριστικό τους: Εξ αντικειμένου δεν μπορούν να απευθύνονται, για την ώρα τουλάχιστον, παρά σε ορισμένο μόνο αριθμό σχολείων και σε ορισμένο μόνο αριθμό μαθητών αλλά και καθηγητών, για λόγους ευνοήτους. Τούτο προκαθορίζει ότι θα λειτουργούν σε δύο επίπεδα, δηλαδή άμεσα και έμμεσα: Αφενός σε ένα επίπεδο άμεσης συμμετοχής σε αυτά μικρού αριθμού σχολείων, μαθητών και καθηγητών και αφετέρου θα λειτουργούν ως "συμβάντα" που συμβαίνουν "δίπλα", δηλαδή στον υπόλοιπο μαθητικό και εκπαιδευτικό πληθυσμό, κεντρίζοντας το ενδιαφέρον του και αναζωογονώντας τον έμμεσα. Ας τονιστεί βέβαια επιπροσθέτως, στο σημείο αυτό, ότι οι μέχρι τώρα μαρτυρίες από όλους τους συμμετέχοντες, στη χώρα μας αλλά και στον ευρωπαϊκό χώρο, καταδεικνύουν γενική αποδοχή και ενθουσιασμό.

Πάνω σε αυτόν τον καμβά εμπλέκονται τα χαρακτηριστικά των προγραμμάτων, τα οποία θα επιχειρήσω να ανιχνεύσω ένα ένα στη συνέχεια.

ΤΟΠΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Ας αναλύσουμε τη διπλή αφετηρία τους, ελληνική και ευρωπαϊκή, και το ότι αυτή συνεπάγεται.

Είναι παγκοίνως γνωστό ότι στη νέα φάση των εκπαιδευτικών μας πραγμάτων είναι πραγματικά έντονη η παρουσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ο κόσμος της πληροφορικής, του ανταγωνισμού, της ελεύθερης διακίνησης ανθρώπων, εμπορευμάτων, ιδεών και γνώσεων ανάμεσα στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες έχει εισβάλλει και στην ελληνική εκπαίδευση και μάλιστα συγκρούεται ανοιχτά, κατά τη γνώμη μου, με τον κόσμο των παραδοσιακών μαθησιακών μεθόδων και του πιο αργού, στοχαστικού ρυθμού της δικής μας εκπαιδευτικής ζωής, ενώ αντίθετα οι διακρίσεις και οι ανισότητες στην εκπαιδευτική διαδικασία φαίνεται πως αποτελούν πεισματικό χαρακτηριστικό τόσο των παλαιοτέρων όσο και των συγχρόνων εκπαιδευτικών δεδομένων.

Οι μέθοδοι πληροφόρησης και γνώσης εκσυγχρονίζονται με βάση ευρωπαϊκά πρότυπα, οι διαδικασίες όμως της κοινωνικοποίησης υπεραπλουστεύονται και υποβαθμίζονται.

Η εξειδίκευση, που είχε απομακρύνει την υπερβολικά γενικευμένη παιδεία, βαθμηδόν εκτοπίζεται, επαναφέροντας ξανά, για διαφορετικούς όμως λόγους, τη γενική παιδεία και πάλι μέσα από ευρωπαϊκά (γερμανικά, γαλλικά) πρότυπα.

Η υπεσυγκεντωμένη εκπαίδευση γνωρίζει σιγά σιγά την αποκέντρωση, που έρχεται να "απαντήσει" στα προβλήματα του συγκεντρωτισμού, προκαλώντας όμως ταυτόχρονα νέες επιπτώσεις.

Όλα αυτά πρέπει, νομίζω, να θεωρούνται δεδομένα και κοινώς αποδεκτά.

Και στον τομέα της κουλτούρας, όμως, και της πολιτιστικής ταυτότητας των νέων, η Ενωμένη Ευρώπη αναπτύσσει το δικό της λόγο και τα δικά της ιδιαίτερα αντιστηρίγματα. Το ζήτημα είναι ερμηνεύσιμο: Η πολιτιστικά βαθύπλουτη Ευρώπη, υπό τη μορφή του πολιτικοοικονομικού σχηματισμού, ως δηλαδή Ευρωπαϊκή Ένωση, παρουσιάζεται πολιτιστικά ελλειμματική, όσο κι αν αυτό φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, αντιφατικό. Γι' αυτό, πλάι στην οικονομική της πανοπλία, πασχίζει να διαμορφώσει και την πολιτική και την πολιτιστική της φυσιογνωμία. Έχει γίνει σε όλους αντιληπτό το πόσο δεν έχει ακόμα επιτύχει την πρώτη από τις δύο. Ως προς τη δεύτερη, η Ευρώπη αναζητά συγκεκριμένα, εκείνη τη ζωογόνο κοινωνικοπολιτισμική συνοχή που, ως ένας πραγματικός ιστός, θα συγκρατήσει και θα συγκροτήσει όλους τους άλλους τομείς της. Ας μην ξεχνούμε ότι σε όλα τα κοινωνικοοικονομικά μορφώματα, μικρού ή μεγάλου διαμετρήματος, είτε ξακουσμένα και περίλαμπρα είτε μετρημένα και φτωχά, που έχουν όμως αναπτυχθεί κατά πηγαίο, φυσιολογικό τρόπο, η κοινωνική και πολιτισμική συνοχή τους συνυπήρχε σε ένα ενιαίο σύνολο με την οικονομική και πολιτική δομή τους. Επομένως, η Ευρωπαϊκή Ένωση που ξεκινά την ύπαρξή της, κατά κάποιον τρόπο τεχνητά, είναι υ π ο χ ρ ε ω μ έ ν η να αναζητήσει στο πολιτισμικό της υπόστρωμα όλα τα στοιχεία που θα μπορέσουν να της προσδώσουν ισχυρή, σημαντική κοινωνικοπολιτισμική ταυτότητα, και μάλιστα αντάξια ενός μέγιστου παρελθόντος και ενός πολλά υποσχόμενου, προγραμματιζόμενου, μέλλοντος.

Ο διάλογος για την "κοινή" ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά έχει ανοίξει και, νομίζω, βρίσκεται μακριά ακόμη από το να έχει διατυπώσει επαρκώς επεξεργασμένες και κοινά αποδεκτές θέσεις.

Όμως, ας θυμηθούμε πόσο η άγνοια υποδαυλίζει κάθε φανατισμό και ας δεχτούμε την απλή αλήθεια ότι ο ειλικρινής σεβασμός στον πολιτισμό "του άλλου" έχει ως πρωταρχικό στήριγμα τον υγιή σεβασμό προς τον δικό σου πολιτισμό. Τότε γίνεται φανερό ότι η συνείδηση του ελληνικού λαού ως προς τη συνέχεια και την ενότητά του και τα κοινά πολιτισμικά του χαρακτηριστικά, και η ευαισθητοποίησή του ως προς την πολιτιστική του κληρονομιά, την τοπική ιστορία του, την κουλτούρα του, το περιβάλλον του, δεν είναι υπόθεση

περιχαράκωσης και αντιευρωπαϊσμού αλλά, αντιθέτως, είναι υπόθεση ανοίγματος και σεβασμού προς το ελληνικό και το ευρωπαϊκό πνεύμα.

Όλες οι προαναφερόμενες δραστηριότητες, η αναβάθμιση της γνώσης της ιστορίας μέσω της ευαισθητοποίησης για τις τοπικές ιστορίες, η προσέγγιση και ανάπτυξη του αισθήματος προστασίας όλων των τρόπων έκφρασης που είχαν τα παλαιότερα κοινωνικά σύνολα, εφαρμοσμένα στον καθενός μας την τοπική πατρίδα και πολλά άλλα, είναι αναμφισβήτητα σαν ένας τοπικός καταλύτης, που γονιμοποιεί την αίσθηση μιας ευρωπαϊκής συνείδησης και κάποιες ισχυρές εκλεκτικές συγγένειες ανάμεσα στις τοπικές ευρωπαϊκές πολιτισμικές εκφάνσεις, με όλες τις ομοιότητες και τις διαφορές που αυτές παρουσιάζουν. Γι' αυτό και όλα αυτά δεν εμφανίζονται τυχαία στις μέρες μας, ούτε αποτελούν δυσερμήνευτες συμπτώσεις, αλλά συνδέονται με την κατηγορηματική ανάγκη να ισχυροποιηθεί η κοινωνικοπολιτισμική ταυτότητα της Ενωμένης Ευρώπης, επομένως και η επιζητούμενη συνοχή της.

ΜΙΑ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Τι ακριβώς συνεπάγεται το γεγονός της μη ένταξης του προγράμματος στα επίσημα αναλυτικά προγράμματα των μαθημάτων του σχολείου και σε τι διαφοροποιούνται τα προγράμματα αυτά από τις γνωστές μας "εξωσχολικές δραστηριότητες", όπως ο περίπατος, μια διάλεξη ή η παρακολούθηση μιας θεατρικής παράστασης;

Θα ήταν λάθος να κατατάξει κανείς τα προγράμματα αυτά στην κατηγορία των εύκολων, απλουστευμένων, ψυχαγωγικού μάλλον τύπου, εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Από τα παραπάνω φαίνεται καθαρά ότι τα προγράμματα αυτά αποτελούν "συνολικές παιδαγωγικές διαδικασίες" με σκοπό και στόχους μακράς πνοής, με ουσιαστική παρουσία στο συνολικό σχολικό πρόγραμμα, με κοπιώδη προετοιμασία από την πλευρά των μάχιμων εκπαιδευτικών. Κατά κανόνα συνδέουν μεγάλο αριθμό επιστημονικών αντικειμένων γύρω από ένα κοινό θέμα, με αποτέλεσμα να καλούν προς μια διεπιστημονική προσέγγιση του κάθε θέματος, το οποίο μάλιστα θα έχει επιλεγεί από κοινού από μαθητές και διδάσκοντες. Θα λέγαμε, μια οργανωμένη, προγραμματισμένη εκπαιδευτική διαδικασία επανακάλυψης του **όλου**, η οποία συνδέει όλους τους συμβαλλομένους της εκπαίδευσης, προγραμματιστές, διδάσκοντες, μαθητές, ακόμη και γονείς, και λειτουργεί ως αντίδοτο στην πολυδιασπασμένη εκπαιδευτική πραγματικότητα: αντίδοτο στην ελλείπουσα επικοινωνία μεταξύ της κεντρικής διοίκησης και διδασκόντων · στις αναξιοποίητες ευκαιρίες γόνιμης συνύπαρξης του φιλολόγου με τον μαθηματικό, τον φυσικό, τον θεολόγο, τον κοινωνιολόγο, υπονομευμένη από το κλίμα των συντεχνιακών ανταγωνισμών, της άγνοιας και της αδιαφορίας· τέλος στην αποσπασματικά και ασύνδετα παρεχόμενη γνώση προς τα παιδιά.

Επιπλέον, η προετοιμασία του προγράμματος με συνεργασία κεντρικών και τοπικών εκπαιδευτικών παραγόντων, η επιστημονική και παιδαγωγική υποστήριξη των διδασκόντων, η ad hoc επιμόρφωσή τους, είναι φάσεις που δεν πρέπει να παραγνωρίζονται ούτε να λησμονούνται. Στη Γαλλία, το Βέλγιο, την Ιταλία, τη Μεγάλη Βρετανία, πρωτοπόρες χώρες στην παιδαγωγική του πολιτισμού, η σχετική επιμόρφωση έχει κατακτήσει επίπεδα ζηλευτά.

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΤΗΤΑ

Ένα άλλο βασικό χαρακτηριστικό των προγραμμάτων αυτών είναι η συνεργασία σε όλα τα επίπεδα.

Κατά την εξέλιξη του προγράμματος σε πνεύμα αμοιβαίων επιστημονικών υποστηρίξεων, μια ιδιαίτερη συνεργασία πρέπει να αναπτύσσεται (partenariat, synergie) ανάμεσα στους μαθητές, ανάμεσα στα σχολεία,

ανάμεσα στους διάφορους φορείς της εκπαίδευσης, ανάμεσα σε εκπαιδευτικούς και επιστήμονες άλλων επιστημών και, σε ό,τι αφορά τη θεματολογία, ανάμεσα κυρίως σε θέματα και μεθόδους **πολιτισμού** και **εκπαίδευσης**.

Στο ευρύ φάσμα της θεματολογίας που αναφέρθηκε στην αρχή, η έννοια του πολιτισμού με την ευρύτητα του όρου, αλλά και πιο περιορισμένα η έννοια της πολιτιστικής κληρονομιάς, αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο των προγραμμάτων. Να γίνει από την αρχή φανερό: Δεν πρόκειται για προγράμματα του τύπου λ.χ. της ενισχυτικής διδασκαλίας, που παραμένουν αυστηρά περιχαρακωμένα στην εξειδίκευση του επίσημου σχολικού προγράμματος. Είναι προγράμματα που εξ αντικειμένου διευρύνουν, ανοίγουν πόρτες, προσθέτουν γνώσεις από την πλευρά των διδασκόντων καθώς και αμοιβαία εμπιστοσύνη και συμπληρωματι-κότητα ανάμεσα στους υπεύθυνους της εκπαίδευσης και στους ειδικούς του πολιτισμού ή των επιστημών.

Από την πρώτη κι όλας στιγμή πρέπει να προσδιοριστούν οι τρόποι επικοινωνίας μεταξύ των διδασκόντων και των ειδικών επιστημόνων, μεταξύ των παιδιών και των ειδικών κ.ο.κ. Είναι μέσα στις προοπτικές των προγραμμάτων να γίνει μια γόνιμη "εκμετάλλευση" του δυναμικού των ειδικών επιστημόνων από τον κόσμο της εκπαίδευσης. Έχω και άλλες φορές αναφερθεί στις βασικές αρχές μιας τέτοιας συνεργασίας, που, ας σημειωθεί, δεν επιφυλάσσει μόνο θετικές προοπτικές: Η υπερβολική επιστημοσύνη των επιστημόνων, όπως ο υπερεπαγγελματισμός των ειδικών περικλείουν τον κίνδυνο να εκτρέψουν το πρόγραμμα από τις αρχικές του κατευθύνσεις του και να μετατρέψουν την προσπάθεια προσέλκυσης των παιδιών με αβίαστο, ευχάριστο και γοητευτικό τρόπο, σε ένα νέο ακαδημαϊσμό, που θα επανιδρύει το γνωστό σχολικό καθεστώς της ανίας και της ρουτίνας.

Ακόμα και σεμινάρια σαν το παρόν, που απευθύνονται σε ενήλικες και εξ ορισμού ενδιαφερόμενους, στους διδάσκοντες, θα πρέπει να θωρακίζονται έναντι του κινδύνου αυτού. Η αβαθής και επιπόλαια προσέγγιση των προγραμμάτων είναι εχθρός μας. Η σοβαροφάνεια και ο υπερβολικός για τις νεανικές ηλικίες επιστημονισμός είναι δεύτερος εχθρός μας.

Φυσικά, τη χρυσή τομή θα αναλάβει να την προσδιορίσει ο ίδιος ο διδάσκων, που θα έχει την πρωτοκαθεδρία, δηλαδή τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο. Ο διδάσκων θα είναι στα προγράμματα αυτά σαν διευθυντής ορχήστρας. Αυτός θα συλλάβει και θα επεξεργαστεί ολόκληρο το παιδαγωγικό πρόγραμμα ανάλογα με τα ενδιαφέροντα και τις ικανότητες, τις δικές του και της τάξης του, θα συνδέσει τις προκαταρκτικές σκέψεις του, το στοχασμό με την προετοιμασία, την έρευνα, τη δράση, την εφαρμογή. Αυτός αφουγκράζεται τις επιθυμίες αλλά και τις αντιρρήσεις των παιδιών, αυτός θα ξεπερνά τις αδυναμίες, θα διορθώνει τα λάθη, θα βελτιώνει την πορεία του προγράμματος, θα καθοδηγεί, θα αποφασίζει. Αυτός και θα αναλάβει την τελική αξιολόγηση, αφού θα έχει μαζέψει αξιόλογη εμπειρία.

Τέλος, ας αναφέρουμε ότι κορωνίδα αυτής της συνεργασίας σε μια μεταγενέστερη και συνθετότερη φάση είναι η συγκριτική μελέτη πολιτιστικών θεμάτων από μέρους ομολόγων σχολικών τάξεων από διαφορετικές χώρες, κατά τη διάρκεια αμοιβαίων επισκέψεων. Πρόκειται για τις ευρωπαϊκές τάξεις πολιτιστικής κληρονομιάς για τις οποίες έχουμε μιλήσει αλλού.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΟΤΗΤΑ, ΣΥΓΚΙΝΗΣΗ, ΟΜΑΔΙΚΟΤΗΤΑ

Ιδού κάποια άλλα χαρακτηριστικά των προγραμμάτων. Η μέθοδος εφαρμογής τους με συντελεστές παιδιά από 11 έως 15 ετών στηρίζεται σε μια κατεξοχήν ενεργητική παιδαγωγική, στα πλαίσια μιας άκρως συμμετοχικής, μαθησιακής διαδικασίας, που γίνεται καθ' ομάδες, κατά την οποία η "συγκίνηση" είναι αναπόσπαστο συμπληρωματικό στοιχείο της διαδικασίας της μάθησης. Δεν έχουν εδώ θέση οι χρησιμοθυρικές επιβολές της επίσημης εκπαίδευσης. Η μάθηση για την επιτυχία του α ή του β χρήσιμου στόχου, για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση κτλ. δεν είναι μέσα στην λογική των προγραμμάτων. Γι' αυτό και στο ξετύλιγμα κάθε προγράμματος δεν προπαγανδίζονται με τυμπανοκρουσίες κάποιες ωφέλειες ή χρησιμότητες,

παρά μόνον παρουσιάζονται σεμνές, ηθικού τύπου ανταμοιβές, που επιβραβεύουν ομαδικά περισσότερο τη συμμετοχή στη διαδικασία και λιγότερο το αποτέλεσμα. Γι' αυτό και αποτελεί πολύ λεπτό σημείο το "τελείωμα" του κάθε προγράμματος, όπου ο κάθε διδάσκων θα πρέπει να επινοήσει μόνος του, ανάλογα με τις ψυχοσυναισθηματικές ιδιαιτερότητες και την προσωπικότητα των μαθητών του ή και τη φυσιογνωμία της τάξης του συνολικά, τον τρόπο με τον οποίο θα ολοκληρώσει την διαδικασία.

Φυσικά, το δεύτερο επίπεδο συμμετοχής, η έμμεση παρακολούθηση από την πλευρά του υπολοίπου σχολείου πρέπει να διασφαλισθεί με την προβολή ή την "προπαγάνδιση" του προϊόντος του προγράμματος, δηλαδή των εργασιών των παιδιών, τόσο με μόνιμους τρόπους (εκδόσεις, εκθέσεις κτλ.), όσο και με εκδηλώσεις, ημερίδες κτλ. που μπορούν να οργανώνονται από τη συμμετέχουσα τάξη για ολόκληρο το σχολείο ή και για περισσότερα σχολεία.

ΕΠΙΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΑΙΡΕΤΙΚΟΤΗΤΑ

Ας μην παραγνωρίζεται το σημαντικό γεγονός ότι βρισκόμαστε εδώ στο επίπεδο του προαιρετικού και στα πλαίσια των προσωπικών επιλογών. Υποχρεωτική συμμετοχή στο πρόγραμμα, είτε από την πλευρά του μαθητή είτε από την πλευρά του διδάσκοντος θα ήταν αδιανόητη, θα υπονόμευε τις ίδιες τις αρχές του προγράμματος, επομένως είναι απορριπτέα.

Με τα δεδομένα αυτά, είναι προφανές ότι και το θέμα που η κάθε τάξη μαθητών καλείται να επεξεργαστεί, καλό είναι να αποφεύγεται να δίδεται "άνωθεν" ή "έξωθεν" αλλά να είναι αποτέλεσμα συζήτησης, ανάλυσης και συνεπιλογής, από διδάσκοντα και μαθητές από κοινού. Τις πιο πολλές φορές ένα ευρύ, γενικό θέμα - ομπρέλλα μπορεί να προταθεί, από το οποίο η κάθε τάξη ή ομάδα εργασίας θα επιλέξει εκείνο το τμήμα που προσιδιάζει στα ενδιαφέροντά της.

(Αυτή η μέθοδος ακολουθήθηκε σε παρεμφερή προγράμματα, από τα οποία αναφέρω την "Τεχνομάθεια" της Γ.Γ.Ε.Τ. ή το "Σχολιάζω ένα μνημείο" του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και του ΥΠΕΠΘ. Η ίδια ακολουθείται και εδώ, στις Τοπικές Ιστορίες του Κυκλαδικού χώρου).

ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΜΕΣΑ

Ελεύθερα, έξω από σχολαστικισμούς, υποχρεώσεις και δεσμεύσεις, τα προγράμματα αυτά προτίθενται να αναδείξουν εκείνα τα σημεία της εκπαιδευτικής πρακτικής που η καθημερινότητα έχει υποβαθμίσει. Οφείλουν να "μπαλώσουν τις τρύπες" του εκπαιδευτικού μας συστήματος. Ο διδάσκων υπεύθυνος του προγράμματος δεν ξεχνά ποτέ να αναφέρεται στις ήδη κατεκτημένες γνώσεις από την επίσημη εκπαίδευση, να παραπέμπει σε αυτές και στα σχολικά βιβλία, να αναδεικνύει τη χρησιμότητα και την εφαρμοσιμότητα όσων μαθαίνουν τα παιδιά στο σχολείο, να συμπληρώνει αυτά που το σχολείο "έχει ξεχάσει να πει". Σε αυτό το κλίμα, και με δεδομένη τη γενική διάθεση μαθητών και καθηγητών "να βγουν έξω από την τάξη" και να υπερβούν τα καθιερωμένα, δεν θα πρέπει να παραβλέψει κανείς τη θαυματουργό χρήση, την τόσο ξεχασμένη και παραγνωρισμένη, των εποπτικών μέσων. Σπουδαία ή ταπεινά, δυσεύρετα ή καθημερινά, πάντοτε επινοητικά και δημιουργικά, τα εποπτικά μέσα αποτελούν ίσως το πλέον χαρακτηριστικό στοιχείο αυτών των προγραμμάτων. Εξάλλου, από κοινού με τα αποτελέσματα της δουλειάς των παιδιών, που εκτίθονται σε εκθέσεις από τα συμμετέχοντα σχολεία των κρατών της Ευρώπης, αποτελούν την πιο εντυπωσιακή, την πιο "προπαγανδιστική" και την πιό ενθουσιαστική παρουσίαση αυτών των προγραμμάτων. Οι ειδικοί, και οι τεχνίτες, μπορούν και εδώ να βοηθήσουν στα πρώτα βήματα. Η επινοητικότητα των παιδιών θα αναλάβει τα υπόλοιπα.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ: ΑΝΑΝΕΩΣΗ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Προσπάθεια να δείξω τις βασικές αρχές που κατά τη γνώμη μου πρέπει να διέπουν αυτά τα ολοκληρωμένα παιδαγωγικά προγράμματα. Δουλεύοντάς τα ανακαλύπτει κανείς ένα πλήθος τεχνικών και μεθόδων, που αναπτύσσονται στη λογική των όσων αναφέρθηκαν πιο πάνω, και που δεν υπάρχει χρόνος και χώρος να καταγραφούν εδώ. Άλλωστε, βάσιμα ισχυρίζεται κανείς ότι σε τέτοιου είδους δραστηριότητες οι τεχνικές δεν είναι μία ή τρεις ή δέκα, είναι δεκάδες και εκατοντάδες. Η εμπειρία είναι αποκαλυπτική: Είναι τεράστια η ποικιλία των προσεγγίσεων των θεμάτων από τις διάφορες ομάδες εργασίας καθώς και η ετερομορφία των αποτελεσμάτων των μαθητικών εργασιών. Για το ίδιο θέμα υπό τον ίδιο τίτλο βλέπουμε να ξεδιπλώνεται μια βεντάλια από προσεγγίσεις όλων των μαθημάτων, όλων των ειδικοτήτων, όλων των επιστημών. Η ματιά των παιδιών αποκτά πολύπλευρες οπτικές γωνίες. Επιπλέον, η εμβάθυνση και η κριτική προσέγγιση, η ανάπτυξη προβληματισμού και κριτικής σκέψης αποτελεί σταθερή εκτίμηση στις αξιολογήσεις των εκπαιδευτικών.

Είναι τέτοια η δυναμική των προγραμμάτων και τόσο η εξέλιξή τους αξιολογείται θετικά από τους συμμετέχοντες εκπαιδευτικούς των ευρωπαϊκών χωρών (της Γαλλίας, του Βελγίου, της Γερμανίας, της Ισπανίας, της Μεγάλης Βρετανίας, της Ιταλίας, της Νορβηγίας), ώστε ο φόβος για τον νεανικό ρατσισμό, οι κοινωνικές διακρίσεις, οι δύσκολες ψυχολογικές καταστάσεις για τα παιδιά με ειδικές ανάγκες, ακόμα και οι μαθησιακές δυσκολίες, όλα έχει παρατηρηθεί ότι υποχωρούν σε αξιοσημείωτο βαθμό κατά την εφαρμογή αυτών των προγραμμάτων. Και ας μην ξεχνούμε ότι, κατά πάγκοινη ομολογία, τα προγράμματα αυτά παίζουν τον καλύτερο δυνατό ρόλο ενός εφημοσμένου και δυναμικού Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού, καθώς πολλά είναι τα παιδιά που, μέσα από αυτά ανιχνεύουν και επιλέγουν το αυριανό τους επάγγελμα - με προτεραιότητα στα επαγγέλματα του αρχιτέκτονα, του αρχαιολόγου, του συντηρητή αρχαιοτήτων.

Ας συνοψίσουμε:

Εισαγωγή της ευρύτερης έννοιας του πολιτισμού και της κουλτούρας σ\ ένα σχολείο καταδικασμένο στις ωφελιμιστικές επιταγές της εποχής μας.

Σύνδεση μιας σοβαρής υπόθεσης, της "παιδαγωγικής του πολιτισμού", με τις αξίες του ελκυστικού, του ενδιαφέροντος, του ζωντανού, του χαρούμενου, αξίες κάπως ξεχασμένες στο σχολείο μας.

Γνωριμία των νιάτων της ελληνικής κοινωνίας με ομολόγους τους νέους της Ευρώπης και της Μεσογείου, με απώτερο σκοπό να συνηθίσουν από κοινού στην ιδέα ότι πρέπει πάση θυσία να απομακρυνθεί το φάντασμα που απειλεί την ανθρωπότητα: ένας ισοπεδωτικός, ανούσιος, "γραμμικός" πολιτισμός, επιπόλαιος, αβαθής, στείρος και αντιδημοκρατικός.

Αυτά είναι τα βαθιά γνωρίσματα που συνθέτουν την ψυχή των προγραμμάτων αυτών.

Ας σημειωθεί ότι παράκλησή μου είναι η εισήγηση αυτή να διαβαστεί υπό την προοπτική του "λόγου και αντιλόγου", υπό το φως της σχετικότητας και της, πάντοτε υποκείμενης σε εμπειρική κρίση, πρότασης. Γιατί, αν ποτέ δεν υπήρχαν απόλυτες θέσεις στα παιδαγωγικά, κυρίως ζητήματα, αν όλα ήταν πάντοτε διαλεκτικά, ακόμα και αμφιλεγόμενα, πόσο μάλλον ρευστά είναι τα εκπαιδευτικά ζητήματα στην πολυτάραχη εποχή μας, των ανακατατάξεων και των ραγδαίων αλλαγών, παντού, και στην εκπαίδευση επίσης. Υπαινίσσομαι εκ προϊμίου ότι ακόμα και αυτά τα προγράμματα πολιτισμού - εξ αντικειμένου γοητευτικά και ελκυστικά - που εμπεριέχουν πολύν ενθουσιασμό, και βάσιμες προσδοκίες για έναν εκσυγχρονισμό και μιαν ανανέωση της εκπαίδευσης, ταυτόχρονα κρύβουν και ρίσκα, και παγίδες, και σημεία που απαιτούν ιδιαίτερη προσοχή, σημεία λεπτεπίλεπτα και από γνωστική, και από παιδαγωγική, αλλά και από εθνική ακόμα άποψη. Και κυρίως: σε μια τέτοια εποχή τόσο αμφιλεγόμενη και αντιφατική, γενικά αλλά και στον τομέα του πολιτισμού και της κουλτούρας ειδικότερα, όλες οι σχετικές, εκπαιδευτικές δραστηριότητές μας που απευ-

θύνονται στους νέους, θα πρέπει να ελέγχονται μέσα από διπλό μεγενθυτικό φακό, γιατί τίποτα το καινούριο στην εκπαίδευση, όσο λαμπερό, φανταχτερό και επαγγελτικό κι αν φαίνεται, δεν πρέπει να υιοθετείται και να καταναλώνεται άκριτα. Ο ενθουσιασμός, οπωσδήποτε απαραίτητος, δεν πρέπει να εκτοπίζει τον προβληματισμό και την εγρήγορση.

Παραμένει αναπάντητη η τρίτη υπόθεση που εξαρχής τέθηκε στην παρούσα εισήγηση: αν αμένεται ότι τα ολοκληρωμένα αυτά παιδαγωγικά προγράμματα - υπό την προϋπόθεση ότι θα λειτουργήσουν σωστά και με βάση και τις αρχές που αναφέραμε εδώ - θα αναβαθμίσουν, θα ανανεώσουν και θα εμπνεύσουν την επίσημη εκπαίδευση.

Νομίζω ότι η απάντηση εξάγεται αβίαστα από όσα παρουσιάστηκαν.

Βίκα Δ. ΓΚΙΖΕΛΗ

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ

ΟΡΙΣΜΟΣ- ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

Η Τοπική Ιστορία ως έννοια περιλαμβάνει οποιοδήποτε γεγονός συνέβηκε σε ένα συγκεκριμένο τόπο ή οποιοδήποτε έργο δημιουργήθηκε, ανεξαρτήτως από την εντοπιότητα των πρωταγωνιστών ή των δημιουργών τους. Ο,τιδήποτε μαρτυρείται από την παράδοση (θρύλοι και παραδόσεις) ή υμνείται από δημοτικά τραγούδια χωρίς ιστορική τεκμηρίωση. Οποιοδήποτε μικρό και φαινομενικά ασήμαντο γεγονός (ιστορικό οικογενειών, εργασία, παιδιά, αρρώστιες θάνατοι, γεννήσεις, προσδοκίες,αγωνίες...). Ο,τιδήποτε σχετίζεται με τους ανθρώπους της περιοχής. Θα έλεγα, παίζοντας με τις λέξεις, ότι η Τοπική ιστορία είναι πιο γενική από τη Γενική Ιστορία, γιατί περιλαμβάνει τα πάντα. Αυτά που υπάρχουν ή συμβαίνουν σε ένα τόπο αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Κάθε αφαίρεση/εξαίρεση, κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο,το καταστρέφει, γιατί του δημιουργεί ρήγματα και κενά.

Ενα σπάνιο είδος μελωδικών πτηνών ή ένα ξεχωριστό λουλούδι δεν έχουν σχέση μόνο με το φυσικό τοπίο αλλά και με το δημοτικό τραγούδι και τη ζωγραφική ως πηγή έμνευσης, δηλ. με την ...ιστορία του τόπου. Η σύσταση του εδάφους και η γεωγραφική θέση μιας περιοχής έχουν σχέση με τη σεισμικότητα και τις ασχόλιες και τις ιστορικές περιπέτειες των κατοίκων (οι περιοχές με στρατηγική σημασία ή με εύφορα εδάφη γίνονταν συχνότερα στόχοι κατακτητών) δηλαδή με την ιστορία του τόπου. Η κατασκευή κάποιου έργου επηρεάζει τον τρόπο ζωής και απασχόλησης των κατοίκων δηλαδή... την οικονομική ιστορία του τόπου. Οι κλιματολογικές συνθήκες επηρεάζουν το χαρακτήρα και τον τρόπο σκέψης των κατοίκων,δηλαδή την ιστορία τους. Τελικά,ίσως ρωτούσε κανείς,τί δεν είναι Τοπική Ιστορία. Νομίζω τίποτα.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Υπάρχει σήμερα η άποψη ότι η Τοπική Ιστορία είναι αποκύημα των τελευταίων χρόνων. Από τη στιγμή δηλαδή που γύρω μας συνέβησαν μεγάλες πολιτικοκοινωνικές ανακατατάξεις και διασπάσεις, από τη στιγμή που οι βαλκανικοί εθνικισμοί πυροδοτήθηκαν, νιώσαμε και εμείς την ανάγκη να πάρουμε τα μέτρα μας, προβάλλοντας την Τοπική Ιστορία. Σύμφωνα με τη άποψη αυτή, η Τοπική Ιστορία είναι ένα μέσο άμυνας, μέσο απόδειξης, προάσπισης και τονισμού της ελληνικότητας των διαφόρων περιοχών, μέσο ανάσχεσης κάθε κακόβουλης σκέψης αλλοεθνών γειτόνων. Χωρίς να απορρίπτω εντελώς την άποψη αυτή, το δίδυμο πρόκληση και απάντηση, που κατά τον Toynbee κινεί την ιστορική διαδικασία, πάντα βρίσκεται σε ισχύ, θέλω να σας υπενθυμίσω ότι η Τοπική Ιστορία είχε κριθεί αναγκαία από πολύ παλιότερα. Συγκεκριμένα, πριν από 85 περίπου χρόνια ο Δελμούζος είχε επιχειρήσει να ευαισθητοποιήσει τους μαθητές του στο Βόλο και να τους στρέψει στη μελέτη του περιβάλλοντος και της ιστορίας του τόπου τους[1]. Επίσης, πριν από την κρίση του υπαρκτού σοσιαλισμού και τη γιουγκοσλαβική πολυδιάσπαση, επί υφυπουργίας Λεβογιάννη, είχε συσταθεί

1. Χ. Χαρίτος, Από την Τοπική Ιστορία στην Αυτογνωσία, *Εκπαιδευτικά* 12, 94- 98.

μια επιτροπή η οποία είχε καταλήξει σε ορισμένες αποφάσεις προκειμένου να εισαχθεί η Τοπική Ιστορία ως μάθημα στη Μ. Εκπαίδευση. Και εισήχθηκε στα Γυμνάσια όλης της χώρας κατά το σχολικό έτος 1989- 90[2].

ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η διαφορά τους έγκειται σ' αυτό: η Γενική επιλέγει από το πλήθος των γεγονότων και των φαινομένων μόνο όσα είχαν επιπτώσεις στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο,τα βαφτίζει ιστορικά γεγονότα και ασχολείται μαζί τους. Τα υπόλοιπα τα εγκαταλείπει στο χώρο της αφάνειας, της αχρησίας, χαρακτηρίζοντάς τα απλά συμβάντα ή ασήμαντα φαινόμενα. Δεν είναι όμως λίγες οι φορές, που οι επιλογές των ιστορικών είναι λαθεμένες ή σκόπιμες και έτσι πολλά γεγονότα που άξιζαν πολύ περισσότερο από κάποια άλλα να χριστούν ιστορικά παρέμειναν ή και παραμένουν νεκρά. Η Τοπική Ιστορία έρχεται να καλύψει την αδυναμία αυτή της Γενικής, μια και, όπως αναφέραμε, αυτή επιχειρεί να βγάλει στην επιφάνεια και να αξιολογίσει, μερικώς έστω, όλα τα γεγονότα που αφορούν ένα τόπο. Τα παραμελημένα,τα αδικημένα γεγονότα στην περιπτωση αυτή καταλαμβάνουν τη θέση που τους αρμόζει και η ερμηνεία τους πολλές φορές ρίχνει φως και στους λόγους της παραμέλησής τους. Από την άποψη αυτή η Τοπική Ιστορία έρχεται αρωγός στη Γενική.

Ίσως κάποιος στο σημείο αυτό αντιτείνει: μα είναι δυνατόν να μη γίνεται κάποια επιλογή στο αντικείμενο της Τοπικής. Μήπως η γενίκευση στον τομέα αυτό αποτελεί μια απλούστευση που ίσως οδηγήσει σε γελοιοποίησή της. Η ζωή του ανθρώπου και ό,τι από το περιβάλλον του την επηρεάζει πρέπει να δίδονται όπως έχουν. Και η λεπτομέρεια ίσως έχει κάποια αξία. Τίποτα δεν είναι γελοίο όταν έχει σχέση με τη ζωή και την αγωνία του ανθρώπου για επιβίωση. Η γελοιότητα δεν ενυπάρχει στα γεγονότα αλλά στη σκέψη αυτών που αντί να τα καταγράφουν πιστά, τα παρερμηνεύουν ή τα παρασιωπούν. Ο διαφορετικός τόνος, η δομή και η υφή της Τοπικής, που στην παραπάνω περίπτωση μοιάζει με απλή καταγραφή, με περισυλλογή σημαντικών και ασήμαντων γεγονότων με βασικό στόχο να τα προφυλάξει από την εξαφάνιση μέσα στο χρόνο,την κάνει να ξεχωρίζει από τη Γενική: Μαζεύει όλο το ιστορικό υλικό που υπάρχει σε ένα τόπο, συνδέει ένα μέρος αυτού, δίδοντάς του μορφή ιστορικής αφήγησης,για να τέρψει και να μορφώσει τους συντοπίτες και ταυτόχρονα παρέχει στη Γενική ευρύ πεδίο επιλογής νέων γεγονότων με ευρύτερη απήχηση. Μπορούμε δηλαδή να διακρίνουμε την Τοπική σε δύο κατήγορίες: την ευρύτερη,στην οποία υπάγονται τα πάντα από τη στιγμή που υφίστανται κάποια επεξεργασία (έκδοση σε τόμους και σχολιασμός δικαστικών, αστυνομικών, σχολικών, δημοτικών, συμβολαιογραφικών κ.ά. αρχείων, μελέτες αρχιτεκτονικής κτιρίων, καλλιεργειών, σύστασης εδάφους κτλ.) και τη στενότερη ή κυρίως Τοπική ιστορία. Στη δεύτερη υπάρχει ιστορική αφήγηση, ενότητα και συνοχή, και είναι αποτέλεσμα κάποιας επιλογής τοπικών γεγονότων. Πρόκειται για την ιστορία του τόπου, μια μικροϊστορία, μια μικρογραφία της Γενικής Ιστορίας.

ΟΙ ΧΑΜΕΝΕΣ ΠΑΤΡΙΔΕΣ

Ένα από τα προβλήματα είναι και το τι γίνεται για τους Ελληνες που έχασαν τον τόπο τους και ως πρόσφυγες παλιότερα ή και πρόσφατα εγκαταστάθηκαν στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Οι Μικρασιάτες, οι Κωνσταντινουπολίτες, οι Πόντοι, οι Ιμβριοι, οι Τενέδιοι και οι Βορειοηπειρώτες μπορούν να μιλούν για Τοπική Ιστορία από τη στιγμή που το βασικό γνώρισμα της, δηλαδή η κατοχή και ως εκ τούτου η άμεση επαφή του τόπου, έχει χαθεί; Εδώ μπορεί το διδακτικό όπλο της αυτοψίας να ελλείπει, αλλά όταν το ενδιαφέρον για

2. Πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο σύμβουλος του Π.Ι. κ. Βώρος και μέλη της οι: Λεοντσίνης Γ., Διονυσόπυλος Χ.,Κατσουλάκος Θ. και Γρυντάκης Ι.

τον τόπο και την ιστορία του παραμένει στα θύματα του ξεριζωμού και στους άλλους Ελληνες, η Τοπική Ιστορία έχει θέση ακόμα και χωρίς την κατοχή του τόπου. Εξάλλου το διαπιστώνουμε μόνοι μας, όταν βλέπουμε συχνά να κυκλοφορούν νέα βιβλία Ελλήνων συγγραφέων ή μεταφράσεις ξένων με θέματα τη Σμύρνη, την Ιμβρο, την Τένεδο κ.ά. Το ζητούμενο είναι πόσο ακόμα η ανάμνηση,η νοσταλγία και κάποια αμυδρή ελπίδα θα μπορούν να αντιστέκονται στη φθορά του χρόνου. Μόνοι οι συχνές επισκέψεις στα μέρη αυτά,η κατάλληλη εκπαίδευση των νέων γενεών και η πολιτική βούληση και ενθάρρυνση θα μπορούσαν να δώσουν κάποια παράταση στο όνειρο. Και ένα ερώτημα: Οι τωρινοί κάτοικοι των ελληνικών αυτών περιοχών έχουν το δικαίωμα να μιλούν για Τοπική Ιστορία; Ναι, όσο οι απόγονοι του Μάρκου Σανούδου για την Τοπική Ιστορία της Σύρου.

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΠΟΥ ΕΠΙΒΑΛΛΟΥΝ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ

Σήμερα περισσότερο από κάθε άλλη εποχή επιβάλλεται η σπουδή και διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας για ποικίλους λόγους.

* Κλειστές τοπικές κοινωνίες δεν υπάρχουν πια. Η ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας και του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων έφεραν τους κατοίκους μιας περιοχής πιο κοντα στους κατοίκους των άλλων ελληνικών περιοχών (εσωτερικός τουρισμός) αλλά και ξένων (εξωτερικός τουρισμός). Πολλά μέρη, οικονομικά αδύναμα παλιότερα, σήμερα έχουν εξελιχτεί σε παραθεριστικά θέρετρα και έχουν πλουτίσει. Οι ομοεθνείς ή αλλοεθνείς επισκέπτες ενός τόπου συνήθως παράλληλα με την απόλαυση των φυσικών καλλονών ζητούν και τη γνωριμία της ιστορίας του τόπου. Τα διάφορα μνημεία που ως αθάνατοι και αδιάψευστοι μάρτυρες των περιπετειών κάθε τόπου στέκονται ασάλευτα και μεγαλόπρεπα, αυξάνουν την επιθυμία της ιστορικής γνώσης. Κάθε Ελληνας, κατά συνέπεια, μικρός ή μεγάλος, οφείλει να γνωρίζει την ιστορία του τόπου του όχι μόνο για δική του πνευματική καλλιέργεια, αλλά και για την οικονομική ανάπτυξη και προβολή της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Το να ρωτά ένας ξένος ή ντόπιος επισκέπτης για το τοπικό κάστρο ή κάποιο αδριάντα και να εισπράττει το εκνευριστικό χαμόγελο της άγνοιας ή κάποια μισόλογα είναι σε βάρος της εικόνας που σχηματίζουν για μας, σε βάρος του πνευματικού επιπέδου του λαού μας. Οι γνωστοί τουριστικοί οδηγοί - όταν υπάρχουν - δεν μπορούν να καλύψουν το κενό αυτό. Η ζωντανή επικοινωνία και μόνο οδηγεί τους λαούς σε σύσφιξη σχέσεων αλληλοεκτίμησης και φιλίας. Και νομίζω ότι ο λαός μας έχει ανάγκη τη σχέση αυτή, όχι μόνο για οικονομικούς αλλά και για εθνικούς λόγους.

* Η σωστή σπουδή της Τοπικής Ιστορίας αναγκαστικά οδηγεί στην έρευνα και αποκαλύπτει συχνά νέες πρωτογενείς πηγές ώστε να διευρύνεται το γνωστικό αντικείμενο της Εθνικής Ιστορίας. Είναι γνωστό ότι πολλά ιστορικά θέματα ευρύτερου ενδιαφέροντος δεν έχουν ακόμα βρει μια απόλυτα αποδεκτή λύση. Η έρευνα σε βάθος της Τοπικής Ιστορίας μπορεί να συντελέσει στη διαλεύκανσή τους: ένα ξεχασμένο δικαστικό αρχείο, για παράδειγμα, για θέματα κοινωνικών συγκρούσεων· ένα συμβολαιογραφικό για θέματα οικονομικών και οικογενειακών σχέσεων· ένα εκκλησιαστικό για θέματα θρησκευτικών συγκρούσεων ή σχέσεων πολιτικής εξουσίας, πολιτών και εκκλησίας... Δε χρειάζεται στο σημείο αυτό να τονίσω ότι τα αρχεία είναι αστείρευτη πηγή γνώσης των ιστορικών. Τονίζω όμως ότι όσο είναι δύσκολη η ανεύρεση και μελέτη τους για ένα ιστορικό που συγγράφει Εθνική Ιστορία, τόσο είναι εύκολη για αυτόν που συγγράφει Τοπική. Γιατί, συνήθως, οι βασικές αυτές ιστορικές πηγές υπάρχουν, φανερές ή κρυφές, δίπλα του. Γιατί τις νιώθει σαν κάτι δικό του, τις ταυτίζει με τον τόπο του και τις αγαπά. Γιατί γνωρίζει από προσωπική εμπειρία τις τοπωνυμίες που αναφέρουν, τα επώνυμα πρωταγωνιστών και μη, τη νοοτροπία και την ψυχοσύνθεση θυτών και θυμάτων, συμβαλλομένων ή συγκρουομένων. Και αυτό, γιατί ζει στον ίδιο τόπο και η φύση των ανθρώπων πολύ δύσκολα αλλάζει. Κατά συνέπεια, ο σωστός συγγραφέας Τοπικής Ιστορίας είναι, κατά τεκμήριο, πιο αξιόπιστος ως ιστορικός από αυτόν της Γενικής, γιατί στηρίζεται, όπως αναφέραμε, περισσότερο σε πρωτογενείς πηγές και

λιγότερο σε συγγραφές άλλων αμφιβόλου πιθανότατα αξίας. Με τη σπουδή, λοιπόν, της Τοπικής Ιστορίας πλαταίνει και βαθαίνει η ερευνα για την Εθνική, βελτιώνεται η ποιότητά της και αυξάνεται η αξιοπιστία της.

* Η σε βάθος γνώση της ιστορίας θωρακίζει τον κάθε Ελληνα στα βέλη που κατά καιρούς εξαπολύουν εξωτερικοί ή εσωτερικοί εχθροί του Ελληνισμού. Ένας γνώστης, για παράδειγμα, της ιστορίας του Μακεδονικού χώρου θα μπορούσε να αντικρούσει με επιστημονικό λόγο και τεκμηρίωση, και όχι εθνικιστικές υστερίες και δόγματα, τους βόρειους γείτονές μας που με παραπλανητικά σοφίσματα μιλούν για αλυτρωτισμό και χαμένες πατρίδες. Ένας γνώστης της ιστορίας της Θράκης ή των Αιγαιοπελαγίτικων νησιών δε θα ειρωνευόταν αλλά θα αποδείκνυε με ιστορικά στοιχεία αστήρικτους τους ισχυρισμούς των εξ *ανατολών άσπονδων φίλων μας*. Γενικά, η Τοπική Ιστορία σε συνάρτηση με την Εθνική μπορεί να αποτελέσει τον προστατευτικό ιδεολογικό κλοιό των κατοίκων κάθε περιοχής και να συντελέσει στη δημιουργία υγιούς εθνικής συνείδησης και εσωτερικής συνοχής του λαού μας.

* Όποιος μελετά την ιστορία του τόπου του και διαπιστώνει τους αγώνες και το αίμα, που χρειάστηκε να προσφέρουν οι πρόγονοί του για να ζει αυτός ελεύθερος, εκτιμά τη θυσία, αγαπά περισσότερο τον τόπο, νιώθει τους συντοπίτες του ως αδελφούς και αισθάνεται το καθήκον να δουλέψει μαζί τους για την προκοπή του τόπου ή να υπερασπίσει, αν παραστεί ανάγκη, από κοινού μ' αυτούς, την ακριβοπληρωμένη προγονική κληρονομιά. Με άλλα λόγια η γνώση της ιστορίας συντελεί στο δέσιμο των ατόμων με τον τόπο, στην κατανόηση των προβλημάτων του και στη συνεργασία τους για το καλό του.

* Όταν συνηθίσει κανείς να ερευνά στην ιστορία, δεν ευρύνει μόνο το ιστορικό γνωστικό του πεδίο, αλλά συνηθίζει να ερευνά τα πάντα σε όλους του τομείς της ζωής του. Έτσι, παύει να είναι άβουλο όργανο. Ξέρει τι ζητά κάθε φορά. Ξέρει σε κάθε βήμα του τι περίπου θα συναντήσει και πώς μπορεί ή πρέπει να το αντιμετωπίσει. Ολοκληρώνεται έτσι ως προσωπικότητα. Αποκτά κοινωνική συνείδηση και πολιτική γνώμη. Γίνεται δηλαδή σωστός πολίτης και υγιές μέλος της κοινωνικής ομάδας. Και είναι εύκολο όσο και ευχάριστο να αρχίσει κανείς την ιστορική έρευνα, που τόσα μπορεί να προσφέρει, από τον τόπο του, για τους λόγους που ήδη έχουμε αναφέρει.

* Η Τοπική Ιστορία δεν περιορίζεται μόνο στα καθαρά ιστορικά γεγονότα όπως, συνήθως, η Γενική. Στα πλαίσια μιας περιοχής η Τοπική Ιστορία είναι η Γενική και η Γενική είναι ειδική, επιλεκτική. Δεν μπορεί για παράδειγμα μια Ιστορία της Ελλάδας, όσο εκτενής και να είναι, να περιλάβει όλο το φάσμα του παρελθόντος ενός μικρού νησιού. Στην Τοπική Ιστορία έχουμε σύζευξη πολλών επιστημών. Η Λαογραφία, η Εθνολογία, η Κοινωνιολογία, η Φυτολογία, η Ζωολογία, η Γεωλογία κ.ά. δένουν, σ' αυτήν, αρμονικά μεταξύ τους. Στην πραγματικότητα Ιστορία σημαίνει: γνώση όλου του ανθρώπινου παρελθόντος. Με βάση τον ορισμό αυτό,στην έννοια της καθαυτό Ιστορίας πλησιάζει περισσότερο η Τοπική παρά η Γενική. Ο *πολυκλαδικός και πανεπιστημιακός*, κατά κάποιο τρόπο, αυτός χαρακτήρας της Τοπικής εξαφανίζει, βέβαια, από τη μια μεριά, τα τρωτά της επιστημονικής εξειδίκευσης και προσφέρει ένα ευχάριστο ανάγνωσμα, αλλά από την άλλη συχνά οδηγεί στην πληγή του ερασιτεχνισμού, για τον οποίο θα μιλήσουμε σε άλλο σημείο.

* Η γνώση των αρνητικών ή θετικών συνεπειών που είχε για τον τόπο κάποια εξέγερση, διχόνοια, αδιαφορία, αντιμετώπιση επιδρομής, σύμπραξης ή ό,τι άλλο συνετίζει ή ενθαρρύνει το μελετητή ώστε να αποφεύγει ή να επιδιώκει στο μέλλον κάτι ανάλογο. Η κατανόηση της αναγκαιότητας για τη μη επανάληψη των σφαλμάτων των προγόνων μας είναι εφικτότερη στην Τοπικής Ιστορία παρά στη Γενική, εξαιτίας της έντονης βιωματικότητάς της.

* Διδακτικά βοηθά στην κατανόηση της Γενικής Ιστορίας, γιατί διαθέτει και ορατά ιστορικά στοιχεία (κάστρα, κτίρια, αδριάντες, οικόσημα...), τα οποία ενδείκνυνται ως αφετηρία και βάση της αφηρημένης ιστορικής γνώσης. Κάνει δηλαδή το μαθητή να ενθουσιαστεί, να αγαπήσει το μάθημα και να εισχωρήσει από τα απλά τοπικά γεγονότα στην πολυπλοκότητα της ιστορικής διαδικασίας. Δημιουργεί με άλλα λόγια την απαραίτητη γνωστική υποδομή για να προχωρήσει κανείς στις περισσότερο δυσνόητες έννοιες της Γενικής. Αποτελεί την *κερκόπορτα* για την άλωση της *πρωτεύουσας* ιστορικής γνώσης[3]. Ο μαθητής σ' αυτήν ξεκινά

από το γνωστό για να προχωρήσει στο άγνωστο, από το μερικό στο γενικό, από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο, από το εύκολο στο δύσκολο. Και, σύμφωνα με τους Έρβαρτ και Πεσταλότζι, αυτή είναι η προσφορότερη διδακτική πορεία.

* Εθίζει τους μαθητές από μικρούς στην έρευνα και οξύνει την κρίση τους. Τους κάνει να αντιλαμβάνονται στην πράξη πόσο είναι δυνατόν να διαστρεβλώνονται τα ιστορικά γεγονότα ώστε να γίνονται πιο προσεκτικοί και λιγότερο επίμονοι στις απόψεις τους. Πιο διαλλακτικοί και λιγότερο δογματικοί και φανατικοί. Τέλος, τους βοηθά να συνειδητοποιούν την ανωτερότητα του επιστημονικού λόγου και της επιστήμης γενικότερα σε όλες τις πτυχές της ζωής τους[4].

ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΡΑΣΙΤΕΧΝΙΣΜΟΣ

Πριν προχωρήσουμε στη διδακτική της Τοπικής Ιστορίας, οφείλουμε να αναπτύξουμε άλλη μια πτυχή της. Η αγάπη προς τον τόπο είναι φυσικό να οδηγεί ειδικούς και μη ειδικούς σε πολλές σχετικές συγγραφές. Τα τελευταία μάλιστα χρόνια παρατηρείται μια σταδιακή αύξησή τους. Σ\ αυτό ίσως συνέτεινε η εισαγωγή της Τοπικής Ιστορίας ως μαθήματος στα Γυμνάσια από το 1989 όπως και τα ποικίλα πολιτικοκοινωνικά γεγονότα που συνέβησαν στα Βαλκάνια και έφεραν στο προσκήνιο κάποια εθνικά μας θέματα. Οι Σκοπιανοί, οι Τούρκοι και οι Αλβανοί με τη στάση τους συνέτειναν στο να γεμίσουν οι προθήκες πολλών βιβλιοπωλείων με ποικίλα συγγράμματα για τη Μακεδονία, το Αιγαίο ή τη Μ. Ασία και την Ηπειρο. Συχνά το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο γίνεται αποδέκτης πολλών βιβλίων με το αίτημα να ενταχθούν στα πλαίσια της Τοπικής Ιστορίας. Μερικά από αυτά είναι αξιόλογα και άλλα εντελώς ασήμαντα. Άλλα καλύπτουν την ιστορία ενός χωριού, μιας πόλης ή μιας επαρχίας και άλλα ενός νομού ή και ευρύτερης περιφέρειας.

Και γεννιέται το ερώτημα: αν κάποτε γινόταν κάποια ένταξη, θα μπορούσε κάθε συγγραφή σχετική να χαρακτηριστεί Τοπική Ιστορία; Θα έλεγα ναι, εφόσον και μόνο προερχόταν από ειδικό επιστήμονα ή ήταν γραμμένη και τεκμηριωμένη επιστημονικά. Για το τελευταίο κατάλληλη να αποφανθεί θα ήταν κάποια επιτροπή ειδικών. Με άλλα λόγια για να χαρακτηριστεί μια συγγραφή Τοπική Ιστορία πρέπει να είναι επιστημονικά επιλεγμένη και όχι ερασιτεχνική. Αλλοίμονο αν κάθε φυλλάδα που για διαφόρους λόγους εκδίδει κάποιος βαφτιζόταν Τοπική Ιστορία. Σε μια τέτοια περίπτωση η ιστορία θα έχανε το πραγματικό της νόημα και δε θα διέφερε από μια μυθιστορία για να μην πω μυθολογία.

ΤΑ ΤΡΩΤΑ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Δε λείπουν και αυτοί που κατηγορούν την Τοπική Ιστορία ως μικροϊστορία ασήμαντη, ανάξια λόγου και επικίνδυνη. Και αυτό γιατί:

---

3. Η έρευνα και διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας μπορεί να αποτελεί και χρήσιμη προπαιδεία για την κατανόηση της Γενικής Ιστορίας, γιατί η Τοπική Ιστορία είναι ορατή, συγκεκριμένη και οικειότερη για τους νέους, ενώ η Γενική είναι από τη φύση της αφηρημένη και δυσνόητη (Φ.Κ. Βώρος, Τοπική Ιστορία, *Εκπαιδευτικά* 20, 1990, 36). Αναφέρεται δηλαδή σε άλλα μέρη, σε άλλους ανθρώπους, σε άλλες κοινωνικές συνθήκες και χρησιμοποιεί όρους δύσκολους για τα παιδιά.

4. Επιπλέον, κατά την έρευνα διαπιστώνει ότι για το ίδιο γεγονός υπάρχουν πολλές διαφορετικές απόψεις. Ο Θουκυδίδης έγραφε: *οί παρόντες τοΐς ἔργοις ἑκάστοις οὐ ταὐτὰ περί τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ἑκατέρων τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι* (Θουκυδίδου *Ἱστορίαι* 1, 22. 3). Αυτό το γεγονός που αποτελεί μεθοδολογική δυσχέρεια ερευνητική, μπορεί να μετατραπεί σε μεθοδολογική γοητεία διδακτική. Οι αντίθετες απόψεις αφυπνίζουν το ενδιαφέρον των παιδιών, τα κάνουν να διακρίνουν κάποια κίνητρα ή συμφέροντα,τα βοηθούν να κατανοήσουν το ιστορικό γίγνεσθαι, να δέχονται τις αντίθετες απόψεις με διαλλακτικότητα, να μην είναι δογματικά, φανατισμένα, να εξετάζουν όλες τις γνώμες με νηφαλιότητα για να βρουν την αληθινή. Έτσι μόνο προσεγγίζουν τον επιστημονικό λόγο που: από τεκμήρια εξακριβωμένα και με επιχειρήματα λογικά αναζητεί την αλήθεια (Φ.Κ. Βώρος, Τοπική Ιστορία [*supra* σημ. 3], 33-41).

I. *Δε συμβάλλει* στην κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης και στη δημιουργία ιστορικής συνείδησης. Και έχουν δίκιο σ' αυτό σε περίπτωση που διδάσκεται αποκλειστικά μόνη της. Αν όμως διδάσκεται ενταγμένη στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο ή παράλληλα προς την Εθνική Ιστορία, το τρωτό αυτό εξαλείφεται.

II. *Συντελεί* στην ανάπτυξη τοπικιστικού πνεύματος και εγωισμού, στην αναβίωση παθών και αντιζηλιών γειτονικών περιοχών, σε διασπαστικές ίσως τάσεις που είναι ενάντια στην εθνική ενότητα και συνοχή. Πράγματι ο κίνδυνος αυτός υπάρχει, αν οι καθηγητές δεν κατανοήσουν από την αρχή το έργο τους. Δε θα ήταν υπερβολή να χαρακτηρίσω την Τοπική Ιστορία βραδυφλεγή βόμβα στα χέρια των υπευθύνων να τη διδάξουν. Για σκεφτείτε για λίγο τη γειτονική Γιουγκοσλαβία ή την Σοβιετική Ένωση κ.ά. Και μην πείτε ότι εκεί υπήρχαν χωριστές εθνότητες. Η διεθνής διπλωματία και υποκρισία δημιουργεί εθνότητες και εκεί που δεν υπάρχουν και παρασύρει λαούς στον αφανισμό χωρίς οι ίδιοι να το αντιλαμβάνονται. Και η Σύρος έχει αρκετά ιστορικά στοιχεία κατάλληλα για εκμετάλλευση. Ήταν το *νησί του πάπα*, με τους πολλούς Ρωμαιοκαθολικούς, με τη *γαλλική προστασία*, που εξαιτίας της ουδετερότητάς του μετατράπηκε σε καταφύγιο όλων των κατατρεγμένων νησιωτών κατά τη διάρκεια της Εθνεγερσίας του 1821. Αλλά και η Κρήτη, δεν πάει πίσω. Σκοτεινοί κύκλοι προσπαθούν κατά καιρούς, ανατρέχοντας έως και τους μινωίτες, να πείσουν μερικούς αφελείς για την *ξεχωριστή* τους εθνότητα, για να τους χρησιμοποιήσουν στα σχέδιά τους. Και παρά το ότι οι Νεοέλληνες βρίσκονται σε κάποιο ανεκτό πνευματικό επίπεδο, πάντα υπάρχουν οι εύπιστοι, οι αφελείς, οι επικίνδυνοι. Και μιλάμε για Σύρο και Κρήτη, σκεφτείτε τι μπορεί να γίνει σε άλλες πιο ευπρόσβλητες ελληνικές περιοχές. Πολλοί Ευρωπαίοι που δοκίμασαν πριν από εμάς τη διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας εξαίρουν τη χρησιμότητά της ως αρωγού της Γενικής στη διδακτική μεθοδολογία, αλλά ταυτόχρονα τονίζουν ότι (κατα)νοείται μόνο μέσα από την εθνική και ευρωπαϊκή προοπτική.

III. *Μονοπωλεί* με τη γοητεία που ασκεί το ενδιαφέρον των μαθητών και αυτό αποβαίνει σε βάρος της Γενικής, της μόνης ικανής να προσφέρει την απαραίτητη για την ολοκλήρωση μιας προσωπικότητας ιστορική γνώση. Θα ήταν σφάλμα κάθε υπερβολή και από μέρους των καθηγητών και από μέρους των μαθητών. Φαινόμενα να διαθέτει ο καθηγητής τις ώρες της Γενικής για την Τοπική, επειδή θέλει να γίνεται αρεστός στους μαθητές ή επειδή και του ίδιου έτσι του αρέσει, είναι το λιγότερο εγκληματικά και πρέπει να αποφεύγονται.

Να μη φτάσουμε δηλαδή να ξέρουμε το Μάρκο Σανούδο (1207) ή το Φραγκίσκο Κρίσπι που έδωσε στην κόρη του Πετρονέλα προίκα τη Σύρο (1383) και να μην ξέρουμε το Σόλωνα, το Νικηφόρο Φωκά ή τον Καποδίστρια. Να ξέρουμε για τη δράση των Καπουτσίνων (1635), των Ιησουιτών ή των Ουρσουλίνων (1751) στή Σύρο και όχι για τη δράση αρματολών, των κλεφτών και της Φιλικής Εταιρείας σε όλο τον ελλαδικό χώρο.

IV. *Κατακερματίζει* την Εθνική Ιστορία σε τέτοιο σημείο που τελικά την εξαφανίζει. Σκεφτείτε τόσα εγχειρίδια όσοι νομοί, στην καλύτερη περίπτωση, ή όσες επαρχίες για να μην πω χωριά ή κωμοπόλεις υπάρχουν στην Ελλάδα.

V. *Παραποιεί* τα ιστορικά γεγονότα εξαιτίας της τάσης για ωραιοποίηση που προέρχεται από τη συναισθηματική φόρτιση συγγραφέων και διδασκόντων. Η τακτική του *πάντα εμείς είχαμε δίκιο* που όχι σπάνια ακολουθείτε και σε εθνικό επίπεδο, σε τοπικό, κατά κανόνα, παγιώνεται. Έτσι όμως εξαφανίζεται η αντικειμενικότητα, που είναι βάση και στόχος κάθε ιστορικής σπουδής.

Όλα τα παραπάνω μπορούν να αναφανούν,αν δεν υπάρξει σωστή καθοδήγηση. Δεν μπορούν όμως να αναιρέσουν την αναγκαιότητα της διδασκαλίας της Τοπικής Ιστορίας, για τους λόγους που ήδη αναφέραμε.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ας παρακολουθήσουμε τις ενέργειες των καθηγητών ενός Γυμνασίου, που αναλαμβάνουν να διδάξουν και να εποπτεύσουν το νέο αυτό μάθημα, χωρίς να υπάρχει κάποιο από τα συνήθη σχολικά εγχειρίδια. Να

σημειωθεί πρώτα ότι καλό θα ήταν οι υπεύθυνοι να είναι δύο τουλάχιστον και διαφορετικής κατεύθυνσης (θεωρητικής- θετικής):

Ι. *Συγκεντρώνει* ο καθένας το υλικό που πλησιάζει περισσότερο στην ειδικότητά του (ο φιλόλογος ή θεολόγος τα ιστορικά, λαογραφικά, αρχιτεκτονικά, κοινωνιολογικά, θρησκευτικά... στοιχεία, ο μαθηματικός ή φυσικός τα γεωγραφικά, τοπογραφικά, γεωλογικά, τεχνολογικά, δημογραφικά, περιβαλλοντικά...) *προκαθορίζει* τους τόπους επισκέψεων (κάστρο, εργοστάσιο, εκκλησία, οικισμό, καλλιέργεια...) και *ετοιμάζει* κατάλογο με θέματα εργασιών. Εννοείται ότι η συνεργασία μεταξύ των υπευθύνων καθηγητών είναι επιβεβλημένη. Η προεργασία αυτή προβλέπεται επίπονη και είναι φυσικό να υπάρξουν, στην αρχή τουλάχιστον, ελλείψεις και δυσανασχετήσεις.

ΙΙ. Κατά τον χρόνο της διδακτικής πράξης*προσφέρουν* το υλικό που συγκέντρωσαν στους μαθητές, μέσα σε ένα κλίμα γενικής αποδοχής και ενθουσιασμού, που είναι στο χέρι τους να δημιουργήσουν, με τη γοητεία και την έλξη που ασκεί στο μαθητή ο τόπος του και η σπουδή του.

ΙΙΙ. *Αναθέτουν* εργασίες σε μεμονωμένα άτομα ή ομάδες ανάλογα με το ενδιαφέρον ή τις προτιμήσεις του καθενός και υποδεικνύουν τη σχετική μεθοδολογία και βιβλιογραφία.

IV. *Εποπτεύουν* την πρόοδο των εργασιών κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους. *Συνοδεύουν* τους μαθητές, όταν κρίνουν σκόπιμα ή στα πλαίσια των καθιερωμένων ημερησίων εκδρομών, στις επισκέψεις των αντικειμένων που ερευνούν (στο Καστρί,στον Άγιο Λουκά,στην Ποσειδωνία ή σε άλλο αρχαιολογικό χώρο, σε κάποιο δάσος, μύλο, οικισμό..).

V. Όταν στα κανονικά μαθήματα της Γενικής Ιστορίας, των Θρησκευτικών, της Γεωγραφίας, της Φυτολογίας κ.ά. ο καθηγητής συναντά κεφάλαια στα οποία υπάρχουν στοιχεία τοπικού ενδιαφέροντος ή ενδείκνυνται για σχετικές αναφορές, *οφείλει* να επιμείνει περισότερο σ' αυτά και να κάνει τους συσχετισμούς. Στην ιστορία ειδικά η παράλληλη αυτή διδασκαλία είναι η πιο ενδεδειγμένη, γιατί μας δίνει τη δυνατότητα, διαπλέκοντας τα γενικά με τα τοπικά γεγονότα, να παρουσιάζουμε την εξελεκτική πορεία του ανθρώπου και να διακρίνουμε τη συμβολή του τόπου μας σ\ αυτήν. Έπειτα μην ξεχνάμε ότι αποκομμένη η Τοπική από τη Γενική είναι σαν κλαδί μακρυά από το δέντρο, το οποίο αργά ή γρήγορα θα ξεραθεί. Μόνο δεμένη στον κορμό της Γενικής, ενταγμένη δηλαδή μέσα σ'αυτήν, μπορεί να κατανοηθεί και να αποδώσει καρπούς. Αυτός ήταν και ο λόγος που η Επιτροπή, με την εγκύκλιο του 1989 την οποία μνημονεύσαμε, υποδείκνυε τη διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας μόνο μέσα από τη Γενική. Αυτό μπορεί να γίνεται και σήμερα. Όταν δηλαδή ο καθηγητής διδάσκει στη Σύρο το κεφάλαιο για τον Κυκλαδικά πολιτισμό, μπορεί να τονίζει περισσότερο τα σχετικά με τις ανασκαφές του Τσούντα στη Χαλανδριανή και τα ευρήματα τους. Όταν μιλά για την ελληνική διανόηση του 6ου π.Χ. αιώνα, νσ τονίζει τη συμβολή του φιλόσοφου Φερεκύδη, για την Α αθηναϊκή συμμαχία, τη συμμετοχή του νησιού σ\ αυτήν, για τα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια, την οικονομική ακμή του, για τα βυζαντινά, τις πειρατικές επιδρομές και τον τριετή λιμό (747-750), για την περίοδο της Ενετοκρατίας και Τουρκοκρατίας, το δουκάτο του Αιγαίου (1207), την επιδρομή του καπουδάν πασά Αλή Τζελεπή (1617) ή την κατάληψη του από το στόλο των Ορλώφ, για την κρητική επανάσταση του 1866-69, το ρόλο του ως επισιτιστικού κέντρου των επαναστατών.

VI. Για ένα τριήμερο στο τέλος της χρονιάς *συγκεντρώνονται* όλοι οι μαθητές του Γυμνασίου, οι καθηγητές, οι αρχές του τόπου, οι γονείς και όσοι άλλοι το επιθυμούν, και μέσα σε μια γιορταστική ατμόσφαιρα,*ανακοινώνονται* οι εργασίες από τους μαθητές. *Υποβάλλονται*, στη συνέχεια, ερωτήσεις διευκρινιστικού χαρακτήρα, *γίνονται* συμπληρωματικές παρεμβάσεις και τοποθετήσεις από όποιον το επιθυμεί. Από την όλη συζήτηση, πολλά θέματα του τόπου θα βρουν ίσως κάποια λύση ή τουλάχιστον θα ακουστούν και θα ωθήσουν σε νέες έρευνες. Φιλοδοξία των υπεύθυνων καθηγητών και των διευθυντών των Γυμνασίων πρέπει να είναι *η μετατροπή του τριημέρου αυτού των μαθητικών εκδηλώσεων σε ύψιστο πολιτιστικό γεγονός του τόπου.*

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Και αν απορείτε γιατί συνεχώς αναφέρομαι Τοπική Ιστορία και όχι στην Ιστορία του Τοπίου ή του περιβάλλοντος χώρου, σας απαντώ: Μία είναι η Ιστορία και ένα το περιεχόμενό της: οι πράξεις του ανθρώπου, η ζωή του ανθρώπου κατά το παρελθόν. Ο περιβάλλων χώρος ενδιαφέρει μόνο όταν και όσο επηρεάζει τον άνθρωπο και τις πράξεις του. Κατά συνέπεια, ο σωστός ιστορικός στρέφει, όπως χαρακτηριστικά είπαν, την προσοχή του μόνο όπου μυρίζει ανθρώπινο αίμα. Και μοιάζει σ\ αυτό με το δράκο του παραμυθιού ή το βρυκόλακα. Με τη διαφορά ότι αυτός δε θέλει να πιεί το αίμα, αλλά να δώσει αίμα από το δικό του στους σιωπηλούς προγόνους του, για να τους κάνει να μιλήσουν, να του εκμυστηριευτούν τα μυστικά τους, την ιστορία τους. Κάθε κατακερματισμός της βασικής έννοιας της ιστορίας είναι παιδαγωγικά και επιστημονικά επιβλαβής.

ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΠΗΓΕΣ ΓΙΑ ΑΝΤΛΗΣΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ, ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΚΑΙ ΘΕΜΑΤΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

1.	Ιστορία περιοχής (μελετήματα)	- Κοινωνικοοικονομική - Πολιτιστική - Πολιτική, Διπλωματική - Πολεμική, Θρησκευτική
2.	Μουσεία και Αρχαιολογικοί χώροι.	
3.	Πολεοδομία / Παραδοσιακοί οικισμοί	
	Μνημειολογία	- Φρούρια - Εκκλησίες/Εξωκκλήσια - Αδριάντες/Ηρώα - Παλιά κτίρια/εργοστάσια
4.	Αρχεία	- Υπηρεσιών(Δικαστηρίων,Τελωνείων, Σχολείων...) - Κοινοτήτων - Συμβολαιογράφων - Συλλόγων - Εργοστασίων - Εκκλησιών/Μοναστηριών - Ιστορικά/Λαογραφικά
5.	Τοπογραφία	- έδαφος - δρόμοι επικοινωνίας - πανίδα, χλωρίδα - αγροκτήματα, καλλιέργειες - κλίμα
6.	Προφορική Ιστορία	- Παραδόσεις - Ήθη, Έθιμα
	Λαογραφία	- Παροιμίες - Γιορτές/Πανηγύρια - Χοροί - Γεγονότα που έζησαν ή πληροφορήθηκαν

7.	Αντικείμενα	- Οικιακά είδη - Γεωργικά εργαλεία (για όργωμα, θερισμό, αλώνισμα...) - Μηχανήματα (μύλοι,ελαιοτριβεία.....)
8.	Λαϊκή Τέχνη	- Χειροτεχνία (κεντήματα/ υφαντά παραδοσιακές φορεσιές...) - Ζωγραφική (πίνακες, φορητές εικόνες, τοιχογραφίες...) - Γλυπτική (γλυπτά από κάθε υλικό) - Κεραμεική (σταμνιά, κανάτες, κύπελλα...) - Φωτογραφία (παλιές φωτογραφίες προσώπων ή τοπίων)
9.	Λογοτεχνία	- Διηγήματα, μυθιστορήματα ή ποιήματα που αναφέρονται ολικώς ή μερικώς στον τόπο - Δημοτικά τραγούδια
10.	Δημογραφία	- Παλιές και νέες απογραφές πληθυσμού - Συγκρίσεις στατιστικών - Έρευνα για τους λόγους της, κατά καιρούς, αύξησης ή μείωσης του πληθυσμού.
11.	Τοπική βιβλιογραφία	

Γιάννης ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ

Γιατί η Τοπική Γεωγραφία ή Γεωγραφία Τοπίου;

Η απάντηση είναι στη σκέψη του Le Corbijer *"Η πόλη με τη συμπεριφορά της μπορεί να προκαλέσει τη γοητεία, την αδιαφορία ή την άνια".*

Η δική μας τι θέλουμε να προκαλέσει;

Η Γεωγραφία είναι ευαίσθητη στο κάθε τι που αφορά τη γη και προσπαθεί να δώσει λύσεις σε βασικά προβλήματα του σήμερα που καθορίζονται από φυσικά όρια, από πηγές ενέργειας. Οι δύο βασικές συνιστώσες της Γεωγραφίας είναι αφ' ενός η μελέτη του φυσικού περιβάλλοντος και αφ' ετέρου η μελέτη των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων. Και οι ανάγκες ακόμα του ανθρώπου καθορίζονται από τον χώρο.

Ζητάμε από τον άνθρωπο του αύριο να σεβαστεί το περιβάλλον. Πώς όμως να το σεβαστεί αν δεν το έχει γνωρίσει, αν δεν το έχει παρατηρήσει, αν δεν το έχει βιώσει; Και σήμερα όσο ποτέ έχει συρρικνωθεί η παρατηρητικότητα του ανθρώπου. Η παρατηρητικότητα όμως δεν θέλει την ταχύτητα των 120 Km/την ώρα, θέλει το ανθρώπινο βήμα.

Γνωρίζουμε ότι το ενδιαφέρον της διεπιστημονικής ανάλυσης στρέφεται στην έννοια της μικροπεριοχής, η οποία είναι κατάλληλη για συστηματική και σε βάθος χαρτογράφηση της χρήσης της γης και του φυσικού περιβάλλοντος. Η προβολή της διεπιστημονικής εργασίας στη δική μας κλίμακα (στο σχολείο) είναι η πολυδύναμη διδασκαλία. Είναι αυτή που θα δείξει στους μαθητές την κοινωνική συνιστώσα των φυσικών μαθημάτων. Είναι αυτή που θα σπάσει το φράγμα των μαθημάτων, που θα αναπτύξει πνεύμα συνεργασίας μεταξύ μαθητών-καθηγητών, μεταξύ καθηγητών, μεταξύ μαθητών.

Ας δώσουμε το περίγραμμα για μια πολυδύναμη διδασκαλία.

Θα ψάξουμε μαζί στον κήπο των εμπειριών μας όλοι μας. Θα βρούμε μαζί πολλές προσπάθειες, σκέψεις, λάθη· εκεί θα είναι οι πηγές μας. Αν κάποια ιδέα βοηθήσει κάποιους από μας, αν η εισήγηση αυτή αποτελέσει έναυσμα για συζήτηση, θα γεννηθούν κάποια ερωτηματικά, θα είναι αρχή για αναζήτηση, θα είναι γονιμότητα.

Θα δοκιμάσουμε να μεταφερθούμε στις τάξεις μας εκεί που είμαστε μόνοι μας με τα παιδιά, εκεί που τον πρώτο λόγο τον έχει η επικοινωνία στο λεκτικό και στο μη λεκτικό επίπεδο. Τόσα χρόνια στην τάξη μαθαίνω ότι η εφηβεία είναι το αυθόρμητο, το άφοβο, το μη δεσμεύσιμο, το άπιαστο, δίνει μορφή στο απρόβλεπτο. Πολλές φορές δεν έχει ανάγκη από τον ερεθισμό των δημιουργικών προσεγγίσεων γιατί η ίδια είναι ερεθισμός. Σ' αυτή λοιπόν την εφηβεία, ταιριάζει η εργασία διαφορετικών οπτικών που είναι η πολυδύναμη διδσκαλία. Ας δούμε τις οπτικές γωνίες απ' τις οποίες μπορούμε να εξετάσουμε κάθε ένα Γεωγραφικό Θέμα.

Στη Γαλλία, μια χώρα όπου σε πρότυπα Εκπαιδευτήρια, στη Σεβρών συγκεκριμένα, που είχα την τιμή και τη χαρά να παρακολουθήσω αυτή τη μέθοδο γίνονται παιδαγωγικές μελέτες όπου το σημείο αιχμής του παιδαγωγικού ενδιαφέροντος είναι η πολυδύναμη διδασκαλία. Εκεί επιλέγεται ένα θέμα απ' όλους τους ενδιαφερόμενους. Γίνεται συζήτηση στρογγυλής τραπέζης από συναδέλφους διαφόρων ειδικοτήτων με το συγκεκριμένο θέμα, π.χ. για το θέμα *Ενέργεια.* Αλλο σημαίνει για τον Φυσικό ενέργεια, άλλο για τον Οικονομολόγο, άλλο για τον Οικολόγο, άλλο για τον Γεωγράφο, άλλο για τον Κοινωνιολόγο. Τα παιδιά πλαισιώνουν την ομάδα αυτή εθελοντικά με γνώμονα το ενδιαφέρον.

Ετοίμασα μια ιδέα για πολυδύναμη διδασκαλία.

Ενδεικτικά: *Το ηφαίστειο της Σαντορίνης.*

Ας το δούμε:

* Το ηφαίστειο από ιστορική προσέγγιση
* Το ηφαίστειο στη λογοτεχνία
* Το ηφαίστειο στη λαϊκή αρχιτεκτονική
* Το ηφαίστειο από ορυκτολογική προσέγγιση
* Το ηφαίστειο των σύγχρονων ζωγράφων ή και δραστηριότητες
* Αποτύπωση τομής ηφαιστείου, φωτογράφηση, χαρτογράφηση, κατασκευή με Papie Masie
* Ζήσε την ημέρα της έκρηξης
* Γράψε το ημερολόγιο
* Κατάγραψε τα συναισθήματά σου
* Κάνε θεατρικό. Χορόδραμα
* Ταξίδεψε στην καλντέρα του ηφαιστείου
* Χαρτογράφησε την καλντέρα από τη Φυροστεφάνη
* Επίσκεψη στα αρχαιολογικά ευρήματα

Σ' αυτές τις μορφές προσέγγισης δεν ψάχνουμε τα δημιουργικά παιδιά, αλλά την δημιουργικότητα του κάθε παιδιού και...οι δημιουργικότητες δεν προστίθενται, πολλαπλασιάζονται όταν υπάρχει ενθουσιασμός και καλή επικοινωνία. Όλες οι δημιουργικές μέθοδοι προσέγγισης, πρέπει να δοκιμάζονται, να αξιοποιούνται, να βελτιώνονται. Ο καθηγητής πρέπει να δοκιμάζει όλες τις προσεγγίσεις. Ο σκοπός του κάθε θέματος καθορίζει τη μέθοδο διασκαλίας όπως και τα εποπτικά μέσα. Σ' άλλες χώρες στα ανώτατα ιδρύματα η ανάλυση αυτή γίνεται με τη συνεργασία διδασκόντων καθηγητών, του ειδικού επί των μεθόδων διδασκαλίας και του ειδικού επί των εποπτικών μέσων. Οι επικρατέστερες μορφές είναι οι μορφές συζήτησης.

Κάθε μορφή έχει τις δικές της απαιτήσεις και το δικό της οργανωτικό σχήμα. Γι αυτό προσέχουμε πολύ την επιλογή.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τις *βομβίζουσες ομάδες* που από την εμπειρία μου για τα θέματα Γεωγραφίας Τοπίου, τη μέθοδο "βομβίζουσες ομάδες" την χειριζόμαστε στην τάξη μας είτε σαν ολοκληρωμένη παιδευτική προσέγγιση είτε σαν μέρος των μαθητικών εργασιών.

Κάθε ομάδα βγάζει συντονιστή. Η κάθε ομάδα ζει όλες τις φάσεις της δημιουργικής διαδικασίας που είναι:

Η 1η περίοδος: Η αναζήτηση του προβλήματος

Η 2η περίοδος: Η προσέγγιση του προβλήματος

Η 3η περίοδος: Οπου όλη η ομάδα καταπιάνεται με τη λύση του προβλήματος και

Η 4η περίοδος: Η εύρεση των λύσεων

Σαν εκπαιδευτικούς μας ενδιαφέρει πολύ η δυναμική της συμπεριφοράς και όχι η ετικέτα της συμπεριφοράς. Τα παιδιά αρχίζουν να συζητούν και στο σπίτι τους, έχουν αναλάβει μια ωραία ευθύνη και τη χαίρονται. Στην τροχιά του θέματός τους θα συνατήσουν ανθρώπους να συζητήσουν μαζί τους το θέμα τους, θα πάνε στη βιβλιοθήκη να βρουν βιβλία, θα περπατήσουν, θα παρατηρήσουν τον τόπο τους (με ανήσυχο μάτι ειδωμένο). Ετσι δημιουργούνται ομόκεντροι κύκλοι.

Βασική προϋπόθεση γι αυτούς τους τρόπους προσέγγισης είναι ο προσεγμένος και σαφής προγραμματισμός και η άνεση χρόνου.

Η διαπλοκή των παιδιών στα θέματα μπορεί να γίνει και με άλλο τρόπο. Ενδεικτικά σκεφτόμαστε άλλο χωρισμό ομάδων.

1. Ομάδα "Μικροί ερευνητές", με εξορμίσεις σε βιομηχανίες, σε βιότοπους, σε χαρακτηριστικές συνοικίες, με στόχο την παρατήρηση και τη συλλογή στοιχείων, και τέλος την αξιολόγηση των στοιχείων αυτών.

2. Ομάδα "Μικροί δημοσιογράφοι" με στόχο την επικοινωνία, τη συζήτηση με κατοίκους της περιο-

χής, με εκπροσώπους επαγγελμάτων, με τις δημοτικές αρχές, με ειδικούς επαγγελματίες, με οικολογικές οργανώσεις, με εκπροσώπους μουσείων, καλλιτέχνες, με λαϊκούς τεχνίτες. Οι συνεντεύξεις θα καταγραφούν σε κασέτες ή σε μπλοκ. Επίσης θα καταγράφονται και τα πεπραγμένα των άλλων ομάδων (ίσως σε σχολική εφημερίδα) απ' αυτή την ομάδα. Απαραίτητα υλικά κασετόφωνα, κασέτες, μπλοκς.

3. Ομάδα "φωτογραφικό σαφάρι" με αντικείμενο φωτογράφηση χαρακτηριστικών κτηρίων, εκκλησιών, αρχαίων μνημείων, βιοτόπων, βιομηχανιών, μορφολογίας εδάφους, φωτογράφηση ανθρώπων που κάτι σημαίνει (γέροντες με στολές, λαϊκοί καλλιτέχνες την ώρα που εργάζονται), αλλά και φωτογράφηση άλλων εργασιών και εκδηλώσεων. Απαραίτητος εξοπλισμός φίλμς, μηχανές (να αποτανθούμε με γράμμα σε φωτογραφικές εταιρείες, ενδέχεται η βοήθεια από ειδικό με εμπειρία).

4. Ομάδα "ζωγραφικής - αφίσσας", ζωγραφική με έμπνευση από το θέμα μας. Ζωγραφική παιδιών, γιατί όχι και εκπαιδευτικών. Με τα έργα μπορεί να φιλοτεχνηθεί ένα ημερολόγιο του νησιού μας. Ολες οι αφίσες και οι πίνακες μπορεί να τυπωθούν σε ειδικό βιβλιαράκι εργασιών. Μπορεί να τυπωθούν ακόμα και κάρτες.

5. Θεατρική ομάδα με θέμα ανάλογο.

6. Ομάδα ήχου και λόγου: π.χ. Η θάλασσα στη λογοτεχνία και στα τραγούδια κάθε νησιού.

7. Ομάδα χορού - χορόδραμα. Ετσι μπαίνει και η συνιστώσα της αισθητικής αγωγής στη δουλειά μας.

Οι παρουσιάσεις γίνονται κατά θέμα.

Θα σας δώσω κάποιες ιδέες:

* Ενα συριανό αρχοντικό διηγείται την ιστορία του (Μέσα απ' αυτόν τον τίτλο - δίαυλο μπορεί να περάσει όλη η τοπική γεωγραφία και η ιστορία του νησιού).
* Παππούς και εγγονός Κιμωλιάτες αλληλογραφούν (παίξιμο ρόλων)
* Η ζωή στα ναυπηγεία της Σύρου στις αρχές του αιώνα.
* Η γεωγραφία της Λογοτεχνίας στις Κυκλάδες (Ο. Ελύτη, *Ωδή στη Σαντορίνη, Μονόγραμμα* κλπ).
* Η Γεωγραφία της Μουσικής των Κυκλάδων.
* Η σύγχρονη και η αρχαία Ναξιώτισσα συζητούν (παίξιμο ρόλων).
* Ζωντάνεψε τους μύθους απ' τα πήλινα πιάτα των λαϊκών καλλιτεχνών. Βγάλε τους ήρωες απ' τη ζωγραφιά. Κάνε παραμύθι τη ζωή τους.
* Πάρε παλιές φωτογραφίες. Βγάλε την ιστορία τους. Φαντάσου τις χαρές, τα πανηγύρια των ανθρώπων.
* Αποτύπωσε την ενδυματολογία της εποχής.
* Βρες τα τραγούδια τους.
* Βρες τα χρηστικά αντικείμενα κάθε νοικοκυριού.
* Βρες τα αισθητικά αντικείμενα κάθε νοικοκυριού π.χ. "Η αλώνη ενός τζακιού διηγείται την ιστορία της και τα ναυτικά ταξίδια".
* Κάνε οικολογική χαρτογράφηση του τόπου σου.
* Χαρτογράφησε τους περιστεριώνες τους νησιού σου.
* Χαρτογράφησε τα ξωκλήσια του νησιού σου.
* Χαρτογράφησε τα καπετανέϊκα σπίτια του νησιού σου (κοινωνική διαστρωμάτωση).
* Παρατήρησε τη λαϊκή αρχιτεκτονική του νησιού σου.
* Χαρτογράφησε τα λιτά σπίτια του νησιού σου για να δικαιωθεί ο μεγάλος Πικιώνης που μας έλεγε ότι στην Ελλάδα *"τίποτα δεν είναι άνεση, τίποτα δεν είναι φτηνή κομψότητα, αλλά όλα είναι μεγάλα και ας προσπαθήσουμε να κερδίσουμε απ' τη λαϊκή μας τέχνη την αγνότητα, την απλότητα και μέσα μας. Αυτές οι αλήθειες που προβάλλονται στη γλώσσα, στο ήθος, στους τρόπους. Ας παρατηρήσουμε το ρόλο του ελάχιστου μέσα στη φύση. Το ελάχιστο δίνει τη γραφικότητα στο όλο"* (από την Ωδή των Αναβαθμών).

Αλλες ιδέες:

* Ομαδικές εργασίες για τη μετανάστευση στο νησί μας.
* Συνέντευξη με μετανάστες - γράμματα μεταναστών.

* Απεικόνιση χαρακτηριστικών του τόπου μας (φωτογραφική, σχηματική χαρτογράφηση).
* Συσχέτιση γεωγραφίας και παραδοσιακών οικισμών.
* Αειφορική ενέργεια
* Κατασκευή μικρής ανεμογεννήτριας

Καλό είναι να υπάρχει μία εβδομάδα εκδηλώσεων, όπου είναι δυνατόν να παρουσιαστεί η δουλειά των ομάδων των παιδιών.

Ενδεικτικό πρόγραμμα εκδηλώσεων "Το νησί μας σε περιμένει":

1. Επίσκεψη στα παλιά ναυπηγεία.
2. Ο αγγειοπλάστης Γ. Ατσωνιός φτιάχνει σταμνί.
3. Ο Λ. Μπαρόλας εξηγεί πως βγάζει το τσίπουρο.
4. Επίσκεψη στο παραδοσιακό σπίτι της κας Φτούλη.
5. Ο Μήτσος Μοσχονησιώτης σκαλίζει ένα σταμνί.
6. Η κα Βασιλική φτιάχνει λουκούμια.
7. Περάστε από το βυζαντινό ξωκλήσι του Αη Γιάννη. Παρατηρείστε το τέμπλο
8. Δείτε τη βρύση του 1850 στο Αλσύλιο
9. Επίσκεψη στο τοπικό Μουσείο.

Στην πλατεία το βράδυ μαθητές και μαθήτριες με τοπικές φορεσιές χορεύουν τοπικούς χορούς.

Λειτουργούν εκθέσεις:

* αφίσσας
* φωτογραφίας
* λαϊκών υφαντών
* κεντημάτων
* κιόσκι πληροφοριακού υλικού πλαισιωμένο από μαθητές

Και ...έρχεται η στιγμή να κάνουμε εμείς τον επαναπροσδιορισμό του δικού μας ρόλου. Είναι ίσως οδυνηρή η στιγμή, αλλά η πιο καταλυτική, η πιο σημαντική, γιατί απ' αυτή την.κατάλυση και πέρα θα χτίσει ο αυριανός άνθρωπος το δικό του οικοδόμημα στο στερέωμα της γνώσης και σε προέκταση θα χτίσει το δικό του χαρακτήρα. Εμείς όλοι σαν εκπαιδευτικοί άλλο δεν θέλουμε παρά να βοηθήσουμε να δημιουργηθεί ο αυριανός άνθρωπος έτσι που να ζει αρμονικά στο πλαίσιο των αναγκών και των αξιών που αχνά αρχίζουν να διαμορφώνονται στην εποχή μας. Αυτό πρέπει να το λάβουμε υπόψη, αν θέλουμε το σχολείο να είναι φυτώριο νέων ανθρώπων και όχι μουσείο ανθρώπων.

Ποια στοιχεία λοιπόν θα βοηθήσουμε να καλλιεργούνται στους εφήβους; Γιατί ο ρόλος μας έχει διευρυνθεί. Δεν πρέπει να τον βοηθάμε για πλάνο σπουδών μόνο, αλλά για πλάνο ζωής. Τα χαρακτηριστικά που στην πολύχρονη (22 χρόνια) εμπειρία μου μέσα στην τάξη έχω παρατηρήσει ν' ανθίζουν μέσα από τη διαδικασία αυτών των προσεγγίσεων είναι: Αγάπη για τον τόπο, πνεύμα συνεργασίας, παρατηρητικότητα, θάρρος να εκφράζει πρωτότυπες ιδέες, πίστη στον εαυτό του, άνοιγμα στον πλησίον, αισθητική αντίληψη, συνεχής ανανέωση, αναζητήσεις πνευματικές, διαθεσιμότητα στις εμπειρίες και στις νέες ιδέες, αυθορμητισμός, αναζήτηση θετικών σημείων σε κάθε δυσκολία. Εύρεση νέων λύσεων, όχι λύσεων πακέτων και έτσι με αυτές τις διαδικασίες ο νέος άνθρωπος θα βοηθηθεί για να αισθάνεται, να σκέπεται και ν' αποφασίζει. Και το μάθημα...(θα θυμηθώ από το Συμπόσιο του Πλάτωνα), το μάθημα εσύ - εμείς *"θα το πάρεις σαν έναν αναβαθμό για ν' ανέβεις στο μάθημα της τέλειας, της απόλυτης ομορφιάς και στο τέλος να γνωρίσεις αυτό που είναι η ίδια η ομορφιά"* και το παιδί που θάχει βιώσει αυτό το μάθημα θα γίνει σαν το σεφερικό καλάμι στο Μνήμα Α'.

Λουκία ΜΑΡΚΑΚΗ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΥΠ.Ε.Π.Θ. ΓΙΑ ΤΗ ΣΤΗΡΙΞΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΟΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΘΕΣΜΟΥ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Η οξύτητα των περιβαλλοντικών προβλημάτων της εποχής μας έχει οδηγήσει την ανθρωπότητα σε μια εναγώνια προσπάθεια αναζήτησης λύσεων, μέσω των οποίων θα προστατευθούν:

- η οικολογική ισορροπία
- η ποιότητα της ζωής
- η βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη

Σε όλες τις χώρες του κόσμου έχει γίνει αποδεκτό ότι κύρια προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση είναι η ανάπτυξη της σχολικής αλλά και της άτυπης Περιβαλλοντικής Αγωγής. Έτσι, θα επιτευχθεί, μέσω της ενημέρωσης, η ευαισθητοποίηση των νέων, με σκοπό αυτοί να τηρήσουν, στη συνέχεια, υπεύθυνη στάση, να συμμετέχουν σε σχετικές διαδικασίες αλλά και να ζήσουν σ' ένα καλύτερο περιβάλλον.

Η Διευθυνσή μας είναι αρμόδια για την εφαρμογή της Περιβαλλοντικής Αγωγής στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, δηλ. για το σχεδιασμό και την υλοποίηση όλων εκείνων των ενεργειών, που σχετίζονται με την Π.Ε., στο χώρο των σχολείων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Η ελληνική πραγματικότητα στο χώρο της Β/θμιας Εκπ/σης έχει να επιδείξει σήμερα πολλά θετικά στοιχεία. Ξεχωρίζω από αυτά τα παρακάτω:

- Στα σχολεία, με εθελοντική συμμετοχή μαθητών και καθηγητών, γίνονται πάνω από 500 προγράμματα Π.Ε. το χρόνο. Πολλά σχολεία *συμπαρασύρουν* στην υλοποίηση αυτών των προγραμμάτων τοπικούς φορείς, την τοπική αυτοδιοίκηση, ειδικούς επιστήμονες κ.ά. Έτσι, το Σχολείο κάνει ένα πρωτοποριακό άνοιγμα στην τοπική κοινωνία. Τα προγράμματα αυτά διέπονται από ένα ικανοποιητικό θεσμικό πλαίσιο (Νόμους, Υπ. Αποφάσεις και Ερμηνευτικές Εγκυκλίους), με το οποίο ρυθμίζονται θέματα σχεδιασμού, αρμοδιοτήτων, υλοποίησης και χρηματοδότησης.

Η θεματολογία των προγραμμάτων, που υλοποιούνται στα σχολεία, συνδέεται με το στενό ή ευρύτερο περιβάλλον του σχολείου και τα προγράμματα είναι προσανατολισμένα, με παιδαγωγικό τρόπο, στην κατεύθυνση του τριπτύχου Ενημέρωση - Ευαισθητοποίηση - Δραστηριοποίηση.

- Σε κάθε Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης υπάρχει Υπεύθυνος Π.Ε., που ορίζεται για 3 χρόνια, ύστερα από προκήρυξη, με βάση συγκεκριμένα προσόντα. Ο θεσμός δοκιμάστηκε πειραματικά το 1987 σε 20 Νομούς, με επιτυχία. Μετά τα θεαματικά αποτελέσματα της πειραματικής πορείας καθιερώθηκε με Νόμο το 1992 ο θεσμός του υπευθύνου Π.Ε. ανά Νομό.

- Δημιουργήθηκαν Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, ένας νέος θεσμός που άρχισε να εφαρμόζεται στη χώρα μας. Στην Κλειτορία Αχαΐας το ΚΠΕ λειτουργεί κανονικά, στελεχωμένο με 5 εκπαιδευτικούς, και δέχεται 30 περιβαλλοντικές ομάδες το χρόνο για 4ήμερες επισκέψεις.

Το 1995 η Διευθυνσή μας ίδρυσε παράρτημα του Κέντρου αυτού στην Ακράτα Αχαΐας για να δοθεί η δυνατότητα ευκολότερης πρόσβασης και για να διευρυνθούν οι δυνατότητες συνεργασίας με την τοπική κοινωνία της Αχαΐας.

Το 1995, επίσης, ιδρύθηκαν 6 ακόμη νέα Κ.Π.Ε. ανά την Επικράτεια: στην Αργυρούπολη Αττικής, στο Κορδελιό Θεσσαλονίκης, στο Σουφλί, στην Κόνιτσα, στην Καστοριά και στο Μουζάκι Καρδίτσας.

Η Διευθυνσή μας κάνει σήμερα μεγάλες προσπάθειες για να λειτουργήσουν τα κέντρα αυτά το συντομότερο δυνατό. Γίνονται επισκευές, εξοπλίζονται και προωθείται η διαδικασία στελέχωσης. Οι ενέργειες αυτές γίνονται σε συνεργασία με τους Δήμους, για τα τρία (3) αστικού τύπου Κ.Π.Ε., και με το Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας για τα περιφερειακού τύπου, που διαθέτουν και ξενώνες.

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΑΛΛΟΥΣ ΦΟΡΕΙΣ

- Το ενδιαφέρον για συνεργασία στον τομέα της Π.Ε. με άλλους φορείς είναι ζωηρό. Πολλοί κυβερνητικοί και μη κυβερνητικοί φορείς συνεργάζονται μαζί μας. Πέρσι, στην αρχή της χρονιάς, πήραμε πρωτοβουλία για την οργάνωση δύο ημερίδων με συμμετοχή εκπροσώπων των συνεργαζομένων φορέων, για να διερευνηθούν οι δυνατότητες συνεργασίας. Αυτό το κάναμε γιατί θέλουμε να επιτύχουμε μεγιστοποίηση του αποτελέσματος μέσα από συνδυασμένες προσπάθειες όλων των ενδιαφερομένων.

Επιθυμούμε, όσο το δυνατόν περισσότεροι φορείς να καταστούν κοινωνοί της μεγάλης προσπάθειας, που γίνεται προς την κατεύθυνση της ενημέρωσης - ευαισθητοποίησης των νέων. Επιθυμούμε, επίσης, να γίνουμε συνοδοιπόροι σ' αυτό το δρόμο, που οδηγεί στη διαμόρφωση υπεύθυνης στάσης και στην επιθυμία για συμμετοχή στην αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Ήδη βρισκόμαστε στο στάδιο της εξέλιξης της συνεργασίας με το ΥΠΕΧΩΔΕ, με το Υπουργείο Γεωργίας, με τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, με την Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, με το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας, με τα Πανεπιστήμια Αιγαίου και Αθήνας, κλπ.

Με το ΥΠΕΧΩΔΕ π.χ. συνεργαζόμαστε σε επίπεδο εθνικής εκπροσώπησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στην εκστρατεία για διοργάνωση εκδηλώσεων και δραστηριοτήτων για το Ευρωπαϊκό Έτος Διατήρησης της φύσης, στο Πρόγραμμα *Globe Αλέξανδρος* (που είναι ένα παγκόσμιο πρόγραμμα Π.Ε. με δικτύωση μέσω του Internet), φυσικά στο πιλοτικό πρόγραμμα *Τοπικές ιστορίες και Περιβάλλον* του Ν.Κυκλάδων (του Νομού μας), σε οργάνωση συνεδρίων, όπως το συνέδριο Οικολογία- Κοινωνία- Εκπαίδευση, που έγινε στο Ολυμπιακό Στάδιο και ήδη συζητάμε δυνατότητες παραπέρα προώθησης της συνεργασίας μας.

Με το Πανεπιστήμιο Αιγαίου συνεργαζόμαστε για την ηλεκτρονική αρχειοθέτηση των εργασιών Π.Ε., για την πραγματοποίηση 3ήμερης συνάντησης Υπευθύνων Π.Ε. το καλοκαίρι στη Μυτιλήνη, για το πρόγραμμα των Κυκλάδων κ.ά.

Αλλά, και με τους μη κυβερνητικούς φορείς η συνεργασία είναι σημαντική.

Στα σχολεία προωθείται εκπαιδευτικό υλικό πολλών φορέων όπως η Ελ. Εταιρεία Προστασίας της Φύσης, το WWF, η Ελληνική Εταιρεία Περιβαλλοντικής Ενημέρωσης και Εκπαίδευσης, η Ένωση Αλουμινίου, η HELMEPA, ο Σύλλογος για την προστασία της θαλάσσιας χελώνας ή αντίστοιχοι σύλλογοι για την προστασία της φώκιας, της αρκούδας, των πουλιών κλπ., ενώ βρίσκεται σε εξέλιξη το διεθνές πρόγραμμα *Νέοι δημοσιογράφοι για το περιβάλλον*, στο οποίο συμμετέχουν 20 σχολεία από 8 Ευρωπαϊκές χώρες.

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

- Παράλληλα με τα Ευρωπαϊκά προγράμματα θα αναφερθούμε και στις Διεθνείς συνεργασίες μας, οι οποίες αναπτύσσονται:

α)Σε επίπεδο εθνικής εκπροσώπησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση
β)Σε επίπεδο συνεργασιών για δίκτυα επιμόρφωσης και Κέντρων Π.Ε.
γ)Σε επίπεδο συμπράξεων σχολείων στα πλαίσια του *Σωκράτης*.
δ)Σε επίπεδο συνεργασιών που προωθεί η UNESCO.

Επιλέξαμε το δρόμο της ενίσχυσης των διεθνών συνεργασιών, επειδή τα περιβαλλοντικά προβλήματα έχουν παγκόσμιο χαρακτήρα και επειδή οι ανταλλαγές πληροφοριών και εμπειρίας καθώς και οι εκπαιδευτικές συνεργασίες δημιουργούν μια συνολικά καλύτερη βάση σε Πανευρωπαϊκό επίπεδο.

ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ

Από τους Υπευθύνους Π.Ε. των Νομών γίνεται σημαντική προσπάθεια για επιμόρφωση των εκπαιδευτικών κυρίως με διοργάνωση σεμιναρίων διαρκείας 2- 3 ημερών. Τέτοια σεμινάρια έγιναν πέρσι στον Πειραιά, στην Αθήνα, στην Καλαμάτα, στο Μεσολόγγι, στην Κρήτη, στη Λαμία, στην Έδεσσα, στην Ολυμπία, στην Κατερίνη και αλλού.

Οι προσπάθειες και οι ενέργειες της Διεύθυννσής μας είναι έντονες και εμφανείς, αλλά, κατά την άποψή μας, πρέπει να ενταθούν κι άλλο. Έτσι, η ειδική ομάδα εργασίας, που έχει από πέρσι συσταθεί στη Διεύθυνσή μας για την προώθηση του θεσμού της Π.Ε., επεξεργάζεται συνεχώς στοιχεία και δεδομένα. Βάσει αυτών έχουμε καταλήξει στις παρακάτω κατευθύνσεις για ενίσχυση του θεσμού της Π.Ε. στα σχολεία μας:

ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ ΣΠΟΥΔΩΝ Δ.Ε.

- Βελτίωση του θεσμικού πλαισίου για υλοποίηση περισσοτέρων και καλυτέρων προγραμμάτων. Θέλουμε να δώσουμε περισσότερο χώρο, χρόνο και στήριξη στον καθηγητή καθώς και κίνητρα στους μαθητές. Το ποσοστό της συμμετοχής των μαθητών σε προγράμματα Π.Ε. ανερχόταν το 1994 μόλις σε 5% και ασφαλώς έχουμε καθήκον να το ανεβάσουμε.
- Συνεργασία με το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο για προώθηση θεματικών ενοτήτων, σχετικών με την Π.Ε., στα αναλυτικά προγράμματα όλων των μαθημάτων.
- Ενίσχυση της επιμόρφωσης. Ήδη στο δελτίο ενέργειας, που κατέθεσε η Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην αρμόδια επιτροπή του 2ου Κ.Π.Σ., προβλέπονται 7ήμερα σεμινάρια εκπαιδευτικών σε κάθε Διεύθυνση, σεμινάρια Διευθυντών και Προϊσταμένων, σεμινάρια Υπευθύνων και εκπαιδευτικών Κ.Π.Ε. Στα σεμινάρια αυτά θα διδάξουν πανεπιστημιακοί, ειδικοί ερευνητές και έμπειροι εκπαιδευτικοί.

Στα παραπάνω σεμινάρια θα περιλαμβάνονται θεματικές ενότητες όπως: οικολογία, περιβαλλοντικά προβλήματα, παιδαγωγικές μέθοδοι, θεσμικά ζητήματα, διεθνείς συνεργασίες, υποδειγματικά προγράμματα κ.ά.

- Οι συνεργασίες, που ξεκινήσαμε με τους κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς φορείς, θα συνεχισθούν και θα διευρυνθούν σε μια προσπάθεια να αξιοποιήσουμε κάθε θετικό στοιχείο, που μπορεί να συμβάλλει στην ενίσχυση του θεσμού της Π.Ε. στα σχολεία.
- Οι διεθνείς συνεργασίες με την Ευρωπαϊκή Ένωση, με την UNESCO, με την IUCN, το F.E.E.E. επίσης θα συνεχισθούν σε επίπεδα Υπουργείων, Κέντρων Επιμόρφωσης, Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Συμπράξεων σχολείων, κλπ. Πολλές χώρες έχουν δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για συνεργασία ύστερα από τη γνωστοποίηση της πολιτικής μας σε διεθνή συνέδρια και σχετικές συναντήσεις. Αναφέρω ενδεικτικά την Αγγλία, το Ισραήλ και τη Σουηδία για τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, τη Γερμανία, την Ολλανδία και τη Γαλλία για δίκτυα επιμόρφωσης, όλες τις Ευρωπαϊκές χώρες αλλά και τις χώρες της Βαλκανικής και την Κύπρο για συμπράξεις σχολείων, πιλοτικά δίκτυα στα πλαίσια των προγραμμάτων *Σωκράτης, Λεονάρντο* κ.ά.

Άφησα τελευταίο το ζήτημα της ίδρυσης και λειτουργίας των Κ.Π.Ε., που υπολογίζουμε μέχρι το1999 να φθάσουν τα 20 σε όλη την Ελλάδα. Είναι μια μεγάλη προσπάθεια, που μας απασχολεί ιδιαίτερα το τελευ-

ταίο 6μηνο. Θέλουμε τα Κ.Π.Ε. να δημιουργούνται σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητες των τόπων ίδρυσης (άλλες οι προτεραιότητες του Κέντρου της μεγάλης πόλης και άλλες του Κέντρου του βουνού ή του νησιού).

Θεωρούμε ότι τα Κ.Π.Ε.:

- Θα πρέπει να είναι στενά δεμένα με την τοπική κοινωνία και ιδιαίτερα με την τοπική αυτοδιοίκηση για να μπορέσουν να παίξουν και ευρύτερα κοινωνικό ρόλο.
- Θα είναι τόπος υλοποίησης μικρών προγραμμάτων Π.Ε., θα στηρίζουν τα σχολικά προγράμματα Π.Ε., θα συνεργάζονται με τους υπευθύνους Π.Ε. των Νομών και θα συνδέονται με Α.Ε.Ι. και άλλα Επιστημονικά Ιδρύματα για παιδαγωγικά και ερευνητικά προγράμματα.
- Θα συνεργάζονται με κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς φορείς.
- Θα είναι χώρος πραγματοποίησης επιμορφωτικών σεμιναρίων και συναντήσεων όχι μόνο για εκπαιδευτικούς αλλά και για ενηλίκους κατοίκους της περιοχής.
- Θα παράγουν εκπαιδευτικό υλικό και θα εντάσσονται σε δίκτυα Κέντρων του εξωτερικού για ανταλλαγή πληροφόρησης και οργάνωσης συνεργασιών.
- Θα έχουν την απαιτούμενη υποδομή, όπως αίθουσες διδασκαλίας, προβολών, Η/Υ, εργαστηρίων, βιβλιοθήκης, πολλαπλών χρήσεων διοικητικής υποστήριξης, εστίασης κ.λ.π., ενώ στα περιφερειακού τύπου θα λειτουργούν και ξενώνες.

Ελπίζουμε, Κυρίες και Κύριοι, ότι το αθροιστικό αποτέλεσμα όλων αυτών των παραλλήλων δράσεων, που περιγράψαμε, θα είναι τέτοιο που, μετά την επομένη διετία, θα υπάρχει μια καλύτερη βάση για την ανάπτυξη του θεσμού της Π.Ε. στα σχολεία για το καλό των παιδιών μας και της πατρίδας.

Μια ακόμη Υπουργική εξαγγελία, μια εξαγγελία που έγινε σχετικά πρόσφατα και από κοινού από τον Υπουργό Παιδείας και την Υφυπουργό ΠΕΧΩΔΕ, για την υλοποίηση ενός πιλοτικού προγράμματος στις Κυκλάδες με αντικείμενο: *Ιστορία του τοπίουκαι τοπικές ιστορίες: από το φυσικό περιβάλλον στο ιστορικό τοπίο*, γίνεται από σήμερα πραγματικότητα.

Πρόκειται για ένα πιλοτικό πρόγραμμα, για την υλοποίηση του οποίου συνεργάστηκαν το Υπουργείο Παιδείας και ειδικότερα η Διεύθυνσή μας, η Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, το ΥΠΕΧΩΔΕ, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και η Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κυκλάδων. Όμως για την υλοποίησή του το πρόγραμμα αυτό έχει ανάγκη και της στήριξης όλων των τοπικών αρχών και φορέων και κατά κύριο λόγο έχει ανάγκη την αποδοχή, τη συμβολή και τη στήριξη των εκπαιδευτικών.

Από πλευράς μας επιδιώξαμε, προγραμματίσαμε, προετοιμάσαμε και ετοιμάζουμε τη στήριξη του έργου σας στο σχολείο, όχι μόνο με το πολυήμερο επιμορφωτικό πρόγραμμα που ξεκινάει σήμερα, αλλά και με το υλικό στήριξης που θα έχετε στη συνέχεια στη διάθεσή σας σχετικά με το ιστορικό κυκλαδικό τοπίο.

Από την αρχή θα ήθελα να επισημάνω ότι με το πιλοτικό αυτό πρόγραμμα, για πρώτη φορά όχι μόνον επιχειρήθηκε και απέδωσε θετικά η συντονισμένη συνεργασία - σε επιτελικό επίπεδο - με διαφόρους φορείς, αλλά και επιχειρείται η συστηματική προσέγγιση του προβλήματος των σχέσεων της *Τοπικής Ιστορίας και της Ιστορίας του Τοπίου* με την *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση* (Π.Ε.), δεδομένου ότι πρόκειται για εκπαιδευτικούς θεσμούς, που είναι ήδη πραγματικότητα στο εκπαιδευτικό μας σύστημα, όμως κατά γενικό κανόνα λειτούργησαν και λειτουργούν αυτόνομα και σε διαφορετικά επίπεδα σε σχέση με τους στόχους τους αλλά και τη θέση τους στα πλαίσια του ισχύοντος ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των σχολείων.

Ο διεπιστημονικός χαρακτήρας της Π.Ε. εντάσσει στην περιοχή της και το αντικείμενο της ιστορίας. Από την άλλη πλευρά η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας και του περιβάλλοντος που έχει εισαχθεί προ πολλού στα σχολεία μας λειτούργησε και λειτουργεί στα πλαίσια των μεθόδων και τρόπων που η ιστορία με στάση αυτόνομη καθόριζε και μελετούσε το περιβάλλον με την ειδική κατά περίπτωση προβληματική του.

Κατά συνέπεια για πρώτη φορά επιδιώχθηκε, ώστε η φιλοσοφία και οι στόχοι του πιλοτικού αυτού προγράμματος να συνιστούν μια πηγή εκπαιδευτικού προβληματισμού και να παρέχουν το πλαίσιο μελέτης

που θα συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας εκπαιδευτικής στρατηγικής που θα ενισχύσει *με τη λειτουργική διασύνδεση των τοπικών ιστορικών σπουδών- της Ιστορίας του Τοπίου και της Π.Ε.* την κατανόηση των σχέσεων του ανθρώπου με το περιβάλλον και των ιδιαιτεροτήτων άρθρωσης γενικότερα του διπτύχου Φύση - Πολιτισμός για την ανάπτυξη της αναγκαίας οικολογικής συνείδησης που έχει σχέση με την ορθολογιστική διαχείριση του περιβάλλοντος, την ποιότητα ζωής και τη διαρκή ανάπτυξη και πρόοδο.

Παράλληλα, μέσα από το πρόγραμμα αυτό θα επιδιωχθεί και μια νέα προσέγγιση του περιβάλλοντος ως προς την τοπική οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα και ανάπτυξη, στα πλαίσια της *Αειφόρου Ανάπτυξης*, δεδομένου ότι η έννοια της αειφορίας, της διαρκούς και σεβόμενης το περιβάλλον ανάπτυξης, συνδέεται στενά με την προοπτική μιας τοπικής κοινωνίας να εξασφαλίσει διαρκή ανάπτυξη και πρόοδο.

Άλλωστε η νέα αυτή προσέγγιση υπαγόρευσε και τον προσανατολισμό της Π.Ε. προς την αναπτυξιακή εκπαίδευση και κατά συνέπεια επηρέασε και τη διαμόρφωση της σχετικής εκπαιδευτικής μας πολιτικής, αφού εγκαινιάζει με την ευθύνη του εκπαιδευτικού συστήματος ένα νέο πλέγμα σχέσεων μεταξύ σχολείου, τοπικών αρχών, φορέων και όλων των επιπέδων της τοπικής κοινωνικής πυραμίδας για την επίτευξη μιας διαρκούς και σεβόμενης το περιβάλλον ανάπτυξης.

Σίγουρα το πιλοτικό αυτό πρόγραμμα - γι αυτό άλλωστε έχει χαρακτηρισθεί πιλοτικό - θέτει νέους προβληματισμούς, παλαιούς προβληματισμούς σε νέα βάση και κάποια πλαίσια υλοποίησης ελαστικά που με τους δικούς σας προβληματισμούς και προτάσεις θα μπορούσε να βελτιωθεί και να επεκταθεί σε εθνική κλίμακα σεβόμενο φυσικά την ιδιαιτερότητα του περιβάλλοντος κάθε περιοχής.

Εμμανουήλ ΤΡΑΝΟΥΔΗΣ

— Πότε και κάτω από ποιές συνθήκες παρουσιάστηκε η Π. Ε.
— Αρχές, φιλοσοφία και στόχοι της Π. Ε.
— Τι είναι και τι δεν είναι Π. Ε.
— Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Π. Ε. ως εκπαιδευτικής διαδικασίας
— Σχολείο και τοπική κοινωνία

Από τη δεκαετία του '60 μέχρι σήμερα η ανθρωπότητα συνειδητοποιεί με αυξανόμενους ρυθμούς τις διαστάσεις, τις αιτίες και την ανάγκη αντιμετώπισης της οικολογικής κρίσης. Η κρίση αυτή εκφράζεται από το σύνολο των περιβαλλοντικών προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες και τα οποία είναι κατά κανόνα αποτέλεσμα των ανθρώπινων παρεμβάσεων στις φυσικές λειτουργίες του περιβάλλοντος.

Η ένταση και η έκταση των οικολογικών διαταραχών και των περιβαλλοντικών προβλημάτων είναι στην εποχή μας τέτοια ώστε πολλοί να μιλούν όχι απλά για την υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής αλλά ακόμη και για σοβαρή απειλή για τη βιωσιμότητα του πλανήτη.

Ο άνθρωπος στην προσπάθειά του να παράγει αγαθά και υπηρεσίες που θα ικανοποιήσουν τις ανάγκες του χρησιμοποιεί τους συντελεστές φύση, εργασία και κεφάλαιο στην παραγωγική διαδικασία και εντάσσει στο περιβάλλον τα *ανθρωπογενή* δημιουργήματα και τη λειτουργία τους.

Βέβαια η εκμετάλλευση του συντελεστή *φύση* είναι φαινόμενο σύμφυτο με την εμφάνιση του ανθρώπινου είδους και η Ιστορία έχει καταγράψει διαταραχές από αρχαιοτάτων χρόνων οι οποίες όμως είτε απορροφήθηκαν από τους ομοιοστατικούς μηχανισμούς των φυσικών οικοσυστημάτων ή δεν σήμαιναν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις στις ροές της ενέργειας και στους κύκλους της ύλης. Παραδείγματα των παραπάνω διαταραχών αποτελούν οι διαταραχές σε φυσικές και ζωϊκές κοινωνίες με τη χρήση της φωτιάς και η κατάρρευση των αγροτικών πολιτισμών της Μεσοποταμίας και των Μάγια εξαιτίας των εκτεταμένων διαβρωτικών φαινομένων που ακολούθησαν της αποδασώσεις.

Ο συντελεστής *κεφάλαιο* (κατασκευασμένος συντελεστής που περιλαμβάνει μηχανήματα, κτίρια, εργαλεία και άλλα αγαθά που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή), συμμετέχει καθοριστικά στην παραγωγική διαδικασία από τα μέσα του 18ου αιώνα.

Από τότε λοιπόν που άρχισε η βιομηχανική επανάσταση έχουμε και μια σταδιακή ριζική ανατροπή της ισορροπίας ανάμεσα στις ανθρώπινες κοινωνίες και το περιβάλλον.

Σημειώνω μερικά βασικά στοιχεία αυτής της ανατροπής:

— Μεταβολή των ενεργειακών ροών με τη χρήση μη ανανεώσιμων μορφών ενέργειας (χρησιμοποιούνται κυρίως ορυκτά καύσιμα).
— Διακοπές στους κύκλους της ύλης από τα απόβλητα που δεν μπορούν να αποικοδομηθούν και συσσωρεύονται στο περιβάλλον με τη μορφή διαφόρων ειδών ρύπανσης.
— Αλλοιώσεις και εξαφανίσεις βιοτόπων.
— Συρρίκνωση της βιοποικιλότητας.
— Υποβάθμιση οικοσυστημάτων.

Τα δασικά οικοσυστήματα υποφέρουν από εκχερσώσεις που είναι αποτέλεσμα της εντατικοποίησης της γεωργίας, από αλόγιστους ρυθμούς υλοτομίας, από την υπερβόσκηση και από εμπρησμούς. 200.000.000

στρέμματα τροπικού δάσους μετατρέπονται κάθε χρόνο σε γεωργικές και κτηνοτροφικές εκτάσεις με όλες τις συνέπειες για τη διάβρωση του εδάφους και για την επιβίωση διαφόρων ειδών φυτών και ζώων.

Τα δάση της εύκρατης ζώνης πλήττονται από την ατμοσφαιρική ρύπανση και την όξινη βροχή.

Η I.U.C.N. το 1988 στη Red List of Threatened Animals μιλάει για 20.000 είδη φυτών και 4.500 είδη ζώων που απειλούνται με εξαφάνιση.

Τεράστιες ποσότητες ρυπαντικών φορτίων διοχετεύονται σε ξηρά, αέρα και νερά και η διασπορά τους πέρα από σύνορα διευκολύνεται από τις κινήσεις του αέρα και των υδάτων. Τοξικές ουσίες ενσωματώνονται στους οργανισμούς και βιοσυσσωρεύονται στις τροφικές αλυσίδες.

Αέριοι ρύποι όπως CO, NO, NO_2, SO, SO_2, HS, Όζον κ.ά. έχουν σοβαρές επιπτώσεις στα φυσικά οικοσυστήματα και την υγεία του ανθρώπου.

Χιλιάδες λίμνες και δεκάδες χιλιομέτρων ποταμών νεκρώνονται από την οξίνιση του νερού.

Η ατμόσφαιρα εμπλουτίζεται από τεράστιες ποσότητες CO_2 και παρουσιάζεται το φαινόμενο του θερμοκηπίου. (Ο διπλασιασμός της συγκέντρωσής του θα προκαλέσει αύξηση της μέσης θερμοκρασίας του πλανήτη πάνω από 3^0 C με άνοδο της στάθμης της θάλασσας και επέκταση των ερήμων).

Η έκλυση χλωροφθορανθράκων μειώνει το όζον της οζονόσφαιρας, δηλαδή εξασθενεί την αμυντική μας ασπίδα απέναντι στην υπεριώδη ακτινοβολία.

Στο περιβάλλον διοχετεύονται εντομοκτόνα, ζιζανιοκτόνα, διαλυτικές πλαστικές ύλες, τοξικά και ραδιενεργά απόβλητα.

Είναι τόσο μεγάλος ο κατάλογος των περιβαλλοντικών προβλημάτων που αν επεκταθώ πέραν αυτής της ενδεικτικής αναφοράς θα μαυρίσει η ψυχή μας ...

Βάλτε τώρα και την αλματώδη αύξηση του πληθυσμού της γης, από 1 δις στις αρχές του 19ου αιώνα σε 5 δις το 1987, για να αντιληφθείτε πως από τις συνεπαγόμενες αυξήσεις στη ζήτηση αγαθών εντατικοποιήθηκαν οι ρυθμοί και οι μέθοδοι παραγωγής με όλες τις συνέπειες στην έκφραση πολλών περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Εξ άλλου ατυχήματα όπως του Σεβέζο, του Μπομπάλ, του Τσερνόμπιλ κ.α. μάλλον πρέπει να μας κάνουν ιδιαίτερα ανήσυχους. (Προσωπικά θεωρώ ότι ο παμπάλαιος πυρηνικός αντιδραστήρας του Κοζλοντούϊ στη Βουλγαρία είναι για την Ελλάδα πολύ μεγαλύτερη απειλή από την Δημοκρατία των Σκοπίων...).

Αναφέρθηκα σ' όλα αυτά για να προσδιορίσω το τι ήταν αυτό που γέννησε την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση ήταν ένα από τα μέσα που επέλεξαν οι ανθρώπινες κοινωνίες για να αντιμετωπίσουν την οικολογική κρίση. Αρχικά μάλιστα αφορούσε στην εκπαίδευση ειδικών και τεχνικών για θέματα περιβάλλοντος ώστε να στελεχωθούν κατάλληλα μηχανισμοί διαχείρισης της οικολογικής κρίσης. Πρωτοπαρουσιάστηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του '60 στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες και στις Η.Π.Α.

Η οικολογική κρίση όμως έχει άμεση σχέση με τις πολιτικές και οικονομικές επιλογές των κοινωνιών άρα και με τις αξίες, τον πολιτισμό και τις στάσεις και συμπεριφορές των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων. Έτσι σύντομα έγινε αντιληπτή η ανάγκη της διάχυσης της γνώσης και της αγωγής των πολιτών ώστε με την Π.Ε. να διαμορφωθούν άτομα με αίσθηση της περιβαλλοντικής ευθύνης με οικολογική συνείδηση και περιβαλλοντικό ήθος. Θεωρήθηκε ότι μέσα από μια τέτοια πορεία θα φθάσουμε τελικά σε τέτοιο μετασχηματισμό σκέψης και πρακτικής ώστε να διαμορφωθούν νέες σχέσεις μεταξύ ανθρώπινης κοινωνίας και φύσης, ώστε τελικά να διαφυλαχθεί η οικολογική ισορροπία και να βελτιωθεί η ποιότητα της ζωής.

Η μορφή της Π.Ε. διεθνώς συγκεκριμενοποιήθηκε μέσα από μια σειρά συναντήσεων συνεδρίων και διασκέψεων που έγιναν στη δεκαετία του \70. (Ευρωπαϊκό Έτος Προστασίας της Φύσης, Αγγλία '70 - Συνάντηση Νεβάδα, ΗΠΑ '70 - Ευρωπαϊκή Συνάντηση I.U.C.N., Ελβετία '71 - Συνάντηση Ο.Ο.Σ.Α., Τουρ Γαλλίας '71 - Διάσκεψη της Σκοκχόλμης, Ο.Η.Ε. '72 - Διεθνές Συνέδριο Βελιγραδίου '75, Διακυβερνητική Διάσκεψη Τυφλίδας '77, κ.ά.)

Η εισαγωγή της Π.Ε. στα εκπαιδευτικά συστήματα διαφόρων χωρών θεσμοθετήθηκε διαδοχικά στη Σουηδία το 1968, στη Γερμανία και στις ΗΠΑ το 1970, στη Δανία, στη Φιλανδία και στη Νορβηγία το 1972 κ.λ.π.

Στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1977, 15μελής επιστημονική ομάδα εργασίας της Γραμματείας Χωροταξίας και Περιβάλλοντος υπέβαλε έκθεση—πρόταση για εισαγωγή της Π.Ε. στα σχολεία και στη συνέχεια το Κ.Ε.Μ.Ε. (σημερινό Παιδαγωγικό Ινστιτούτο) υπέβαλε υπόμνημα για προσδιορισμό περιεχομένου, στόχων και μεθοδολογίας της Π.Ε. για κατάρτιση στελεχών, ενημέρωση εκπαιδευτικών, συγκρότηση ομάδας εργασίας στο ΚΕΜΕ και ειδικού γραφείου στο ΥΠΕΠΘ.

Σήμερα ο θετικός ρόλος της Π.Ε. ως μεσομακροπρόθεσμης επιλογής στην κατεύθυνση της αναζήτησης λύσεων που θα προστατεύσουν την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής και τη βιώσιμη (αειφορική) ανάπτυξη είναι αδιαμφισβήτητος παγκοσμίως.

Η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των νέων είναι προϋποθέσεις υπευθύνων στάσεων και συμμετοχικών συμπεριφορών.

Η οικολογική κρίση, η υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής μας, η υπονόμευση των μελλοντικών δυνατοτήτων ανάπτυξης έγιναν είτε συνειδητά στο βωμό της μεγιστοποίησης του κέρδους και της ικανοποίησης είτε από άγνοια. Η άγνοια, που καλοπροαίρετα μπορούμε να θεωρήσουμε ως τη σημαντικότερη αιτία, μπορεί να καταπολεμηθεί με τη συστηματική ενημέρωση και ευαισθητοποίηση που προσφέρει η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση τυπική και άτυπη (μέσα κι έξω απ' το Σχολείο).

Ο ενημερωμένος και ευαισθητοποιημένος άνθρωπος θα κάνει οπωσδήποτε λιγότερα λάθη και θα προσπαθήσει να εμποδίσει μόνος του ή οργανωμένα τους άλλους που συνειδητά ή ασυνείδητα κάνουν λανθασμένες επιλογές.

Ετσι η I.U.C.N. θεωρεί ότι : *Η Π.Ε. είναι μια διαδικασία αναγνώρισης αξιών και διασαφήνισης εννοιών, ώστε να αναπτυχθούν οι ικανότητες και οι θέσεις που είναι απαραίτητες για την κατανόηση και εκτίμηση των σχέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο, την παιδεία του και το περιβάλλον.*

Επίσης ότι : *Η Π.Ε. στοχεύει στην άσκηση για λήψη αποφάσεων και στην καθιέρωση ενός κώδικα συμπεριφοράς, που αφορά στην ποιότητα και στη βελτίωση του περιβάλλοντος.* Η UNESCO ορίζει ότι : *Η Π.Ε. στοχεύει στη διαμόρφωση ενός συνειδητού πολίτη με γνώσεις, ευαισθησίες, φαντασία και επίγνωση των σχέσεων που συνδέουν το φυσικό και το ανθρωπογενές περιβάλλον, ενός πολίτη που είναι έτοιμος να προτείνει λύσεις και να μετέχει στη λήψη και στην εκτέλεση των αποφάσεων.*

Για την Π.Ε. η έννοια του περιβάλλοντος θεωρείται ολιστικά με κατεύθυνση συνειδειτοποίησης των αλληλεξαρτήσεων και της διαλεχτικής σχέσης που συνδέει το φυσικό με το ανθρωπογενές περιβάλλον.

Και όταν λέμε ανθρωπογενές εννοούμε από μέσα παραγωγής, μέσα μεταφοράς, οικισμούς μέχρι κοινωνικές αξίες και πρότυπα συμπεριφορών.

Ετσι η Π.Ε. υπό το πρίσμα της ολιστικής θεώρησης που προαναφέρθηκε τείνει να αναλύσει κάθε φορά ευρεία γκάμα παραμέτρων : βιολογικές, οικονομικές, κοινωνικές, αισθητικές κ.α. Είναι μια εκπαίδευση μέσα από το περιβάλλον και υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος.

Αντιλαμβανόμαστε από όσα ήδη έχουν αναφερθεί τη στενή σχέση της Οικολογίας με την Π.Ε. που προσδιορίζεται από μια σειρά κομβικών δεσμών όπως :

— Το ότι η Οικολογική κρίση γέννησε την ανάγκη της Π.Ε. και συνεπώς ακρογωνιαίος λίθος της ανάλυσης αυτής της κρίσης είναι η επιστήμη της Οικολογίας.
— Το ότι οι οικολογικές γνώσεις είναι απαραίτητο υπόβαθρο για την κατανόηση των σχέσεων φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος.
— Το ότι ο ολιστικός χαρακτήρας με τον οποίο θεωρεί η Π.Ε. τα ζητήματα συνάδει με τον ολιστικό χαρακτήρα της επιστήμης της Οικολογίας.

Βασικά χαρακτηριστικά της Π.Ε., όπως καθορίστηκαν και στη Διάσκεψη της Τυφλίδας είναι :

— Ο προσανατολισμός στη λύση προβλημάτων.
— Η διεπιστημονική προσέγγιση.
— Η ενσωμάτωση της εκπαίδευσης στην κοινωνία ή το άνοιγμα του σχολείου στη ζωή.
— Ο διαρκής χαρακτήρας.

Πριν προχωρήσουμε θεωρώ ότι είναι πολύ χρήσιμο να σταθούμε διευκρινιστικά σ' ένα ζήτημα που προκύπτει από το απλουστευτικό σχήμα *ότι είναι έξω από μας είναι περιβάλλον, άρα η Π.Ε. ασχολείται με ότι είναι έξω από μας.*

Σ' αυτή τη λογική κινούνται δεκάδες επιστήμες και μαθήματα και η Π.Ε. παίρνει από εκεί ότι χρειάζεται για τη δική της προσέγγιση που έχει διαφορετικό στόχο, δομή και προσανατολισμό. Δυστυχώς με τη λογική του προαναφερθέντιος απλουστευτικού σχήματος φθάσαμε στην υλοποίηση προγραμμάτων του τύπου *Η τάδε μάχη στην Αρχαιότητα, Το Χ αθλητικό σωματείο, Η Ψ τράπεζα, Οιδίπους Τύραννος, Θρησκευτικές αιρέσεις, Οδηγός καταστημάτων, Η Εθνική Αντίσταση, Πόσοι πάνε στη disco*, κ.ά. για τα οποία καλοί συνάδελφοι ξόδεψαν χρόνο και κόπο νομίζοντας ότι επειδή ασχολούνται με κάτι έξω από εμάς ασχολούνται με το περιβάλλον και άρα κάνουν Περιβαλλοντική Εκπαίδευση.

Αν φέρουμε στο μυαλό μας όσα είπαμε σήμερα για την Π.Ε. ελπίζω να καταλαβαίνουμε ότι όλα αυτά δεν είναι Π.Ε. Στο σχολείο υπάρχει χρόνος και χώρος για πολλά μαθήματα και άλλες σχολικές δραστηριότητες όπου μπορεί κανείς άνετα να διοχετεύει τις όποιες ανησυχίες του χωρίς να βαφτίζει Π.Ε. κυριολεκτικά *ότι νάναι.*

Η Π.Ε. έχει συγκεκριμένο περιεχόμενο και στόχους που είναι κάτι πολύ περισσότερο από απλές περιγραφές οποιουδήποτε θέματος του περιβάλλοντος χώρου. Και για να προχωρήσουμε ακόμη περισσότερο θεωρώ αναγκαία και την ιεράρχιση προτεραιοτήτων ανάλογα με τη σημαντικότητα των ζητημάτων. Οπωσδήποτε η μεθοδολογία, η παιδαγωγική προσέγγιση, η αξιολόγηση μπορούν να έχουν και θα έχουν θετικά αποτελέσματα για το παιδί και τον εκπαιδευτικό σε κάθε πρόγραμμα Π.Ε. Όμως αυτά είναι κάποια μέσα στην υπηρεσία των σκοπών και των στόχων της Π.Ε. και από αυτή τη σκοπιά η επιλογή του θέματος έχει πρωταρχική σημασία.

Δεν υποστηρίζω βέβαια ότι πρέπει πάντα να έχουμε ως θέμα κάποιο πρόβλημα. Αφ' ενός διότι ενδέχεται να βρισκόμαστε σε περιοχές χωρίς σοβαρά προβλήματα και αφ' ετέρου γιατί είναι δυνατή π.χ. η κατάδειξη της αλληλεξάρτησης του φυσικού με το ανθρωπογενές περιβάλλον και η επαφή με τη μεθοδολογία αναγνώρισης του περιβάλλοντος χώρου ακόμη και μεσα από *ουδέτερη* θεματολογία.

Ας μη ξεχνάμε επίσης ότι ο εθελοντικός χαρακτήρας της Π.Ε. στη χώρα μας οδηγεί στη μέθεξη με το αντικείμενο πολύ μικρό ποσοστό του μαθητικού δυναμικού, οπότε άν έχουμε συνειδητοποιήσει τη σημασία της Π.Ε. για την προστασία του περιβάλλοντος, την οικολογική ισορροπία, την ποιότητα της ζωής και τη βιώσιμη ανάπτυξη καλλίτερα θάναι να αποφύγουμε κάποιες *πολυτέλειες.* Κλείνοντας αυτή την μικρή παρένθεση επανέρχομαι για να υπογραμμίσω ότι η Π.Ε. στοχεύει να διαπλάσει περιβαλλοντικά υπεύθυνους πολίτες που :

— Θα έχουν αντίληψη του συνολικού περιβάλλοντος και θα είναι ευαισθητοποιημένοι σε περιβαλλοντικά ζητήματα. (Η στενή σχέση των συγκεκριμένων πολιτικών και οικονομικών επιλογών στη διαδρομή της Ιστορίας με την ύπαρξη συγκεκριμένων περιβαλλοντικών προβλημάτων είναι κάτι που ελπίζω ότι θα αναδειχθεί και από το πιλοτικό πρόγραμμα της Ιστορίας του Τοπίου).
— Θα έχουν κατανοήσει τις λειτουργίες του περιβάλλοντος και τα συνδεόμενα με αυτές προβλήματα.
— Θα ενδιαφέρονται για το περιβάλλον και θα επιθυμούν να συμμετέχουν ενεργά και σ' όλα τα επίπεδα για την επίλυση των περιβαλλοντικών προβλημάτων, την προστασία του περιβάλλοντος και τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής.
— Θα έχουν αναπτύξει τις απαραίτητες ικανότητες για να αναγνωρίζουν και να αναλύουν τα περιβαλλοντικά προβλήματα και για να συμμετέχουν στην προσπάθεια επίλυσής τους.

Οπως προαναφέραμε το περιβάλλον στην Π.Ε. θεωρείται ως δυναμικό πλέγμα φυσικών, βιολογικών, κοινωνικών, πολιτισμικών και άλλων παραγόντων προκειμένου να καταστεί δυνατή η κατανόηση των σχέσεων που συνδέουν τον άνθρωπο με το περιβάλλον τόσο τοπικά, όσο και παγκόσμια, ώστε να φθάσουμε σε μια συνετή διαχείριση που θα ικανοποιήσει υλικές και πολιτισμικές ανάγκες των σύγχρονων και των μελλοντικών γενεών.

Στην προσπάθεια αυτή ακολουθούνται δύο εκπαιδευτικά μοντέλα :

— Το **πολυεπιστημονικό** όπου τα στοιχεία της Π.Ε. ενσωματώνονται με κατάλληλους τρόπους σε όλα τα ήδη υπάρχοντα μαθήματα και διαποτίζουν τα αναλυτικά προγράμματα.

— Το **διεπιστημονικό** όπου τα διαφορετικά μαθήματα συνεργάζονται για να υπάρξει ένας ξεχωριστός τομέας εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Η Π.Ε. αναπτύσει την κριτική, αναλυτική και συνθετική ικανότητα του παιδιού, δέχεται την αυτενέργεια, την πρωτοβουλία, τον διάλογο και την αμφισβήτηση, ανοίγει το σχολείο στην κοινωνία και στα προβλήματα του περιβάλλοντος χώρου, δίνει στο δάσκαλο και στο μαθητή τη δυνατότητα μιας εναλλακτικής συνεργασίας τελείως διαφορετικής από την *πεπατημένη* της μετωπικής διδασκαλίας.

Ίσως η εκπαίδευση στο σύνολό της να ωφεληθεί πολλά από αυτή την πρωτοποριακή - ανανεωτική εκπαιδευτική διαδικασία.

Τελειώνοντας θέλω να σταθώ στο σημείο που αφορά στο άνοιγμα του σχολείου στην κοινωνία και ειδικότερα στο ρόλο του σχολείου για την ανάπτυξη Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στην τοπική κοινωνία και στην οργανική σύνδεση όλων των τοπικών παραγόντων στην κατεύθυνση της ανάληψη τοπικής δράσης για επίλυση περιβαλλοντικών προβλημάτων. Η διάσταση αυτή, ιδιαίτερα μετά την Παγκόσμια Συνδιάσκεψη του Ρίο και την Agenda 21, έχει αρχίσει να τονίζεται σημαντικά.

Το σύνθημα **σκέψου παγκόσμια - δράσε τοπικά** θεωρείται ως η κατάληξη του τριπτύχου **ενημέρωση - ευαισθητοποίηση - ενεργοποίηση** που κατευθύνει πολλά προγράμματα Π.Ε. Το δέσιμο του Σχολείου με την τοπική κοινωνία (Τοπική αυτοδιοίκηση, κυβερνητικοί και μη κυβερνητικοί φορείς, γονείς, πολίτες, ΜΜΕ, επαγγελματίες, επιχειρήσεις, εργαζόμενοι, σωματεία κλπ.) δίνει μια καλή βάση για λειτουργική ροή της πληροφορίας, διεύρυνση της ενημέρωσης και ευαισθητοποίηση, κοινή θεώρηση των ζητημάτων και ανάληψη τοπικής δράσης.

Έτσι τα προγράμματα Π.Ε. των σχολείων αποκτούν μια διευρυμένη κοινωνική διάσταση και ανοίγουν πρωτοποριακά νέα μονοπάτια για ενεργοποίηση της τοπικής κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αριανούτσου Α., *Σημειώσεις Οικολογίας*, Πανεπιστήμιο Αθηνών - Τομέας Οικολογίας Βιολογικού Τμήματος.
2. Διακήρυξη και προτάσεις της Διακυβερνητικής διάσκεψης της Τυφλίδας για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Αθήνα 1977.
3. Μοδινός Μιχ., *Πού βαδίζει ο κόσμος;* , Αθήνα 1992.
4. Φλογαΐτη Ε., *Περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 1993.
5. World Commission on Environment and Development "our Common Future" (rapport Brutland), Οξφόρδη 1987.

Γιώργος ΦΑΡΑΓΓΙΤΑΚΗΣ

ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Οι μαθητές των Λυκείων μας στο μάθημα των στοιχείων δημοκρατικού πολιτεύματος διδάσκονται στο άρθρο 2 § 1 του Συντάγματος ότι *ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχικήν υποχρέωσιν της πολιτείας.* Και ότι παράλληλα με μια σειρά διατάξεων που έχουν θεσπιστεί για να εξασφαλίζουν το σεβασμό και να προστατεύσουν την αξία, δηλαδή την αξιοπρέπεια του ανθρώπου, έχουν θεσπισθεί και κάποιες άλλες, που σκοπό έχουν να εξασφαλίσουν στον άνθρωπο τους όρους μιας διαβίωσης τέτοιας που να μην προσβάλει την αξιοπρέπεια του. Ετσι το άρθρο 24 του Συντάγματος αναφέρει ότι η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του κράτους. *Το Κράτος υποχρεούται να λαμβάνη ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα προς διαφύλαξιν αυτού.*

Το Σύνταγμα είναι ο θεμελιακός γραπτός Νόμος της Πολιτείας. Από αυτό εκπορεύονται οι διάφοροι Νόμοι με την έννοια ότι συνάδουν προς τις γενικές κατευθύνσεις που αυτό ορίζει.

Ετσι ξεκινώντας από την αναφορά του άρθρου 24 περί της ανάγκης λήψης προληπτικών ή κατασταλτικών μέτρων για τη διαφύλαξη του φυσικού περιβάλλοντος μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Νόμος 1892 του 1990 που στο άρθρο 13 αναφέρεται στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, είναι μια βασική εξειδίκευση στην κατεύθυνση της λήψης προληπτικών μέτρων, αν μπορεί να θεωρηθεί έτσι η προσπάθεια ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των μαθητών ώστε να έχουν υπεύθυνες στάσεις και συμμετοχικές συμπεριφορές σε σχέση με την προστασία του Περιβάλλοντος.

ΤΟ ΘΕΣΜΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

ΑΝΙΑΡΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΣΕ ΝΟΜΟΥΣ ΚΑΙ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ Ή ΚΑΠΟΙΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΥ Η ΓΝΩΣΗ ΤΟΥΣ ΕΙΝΑΙ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΗ ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ Π.Ε. ;

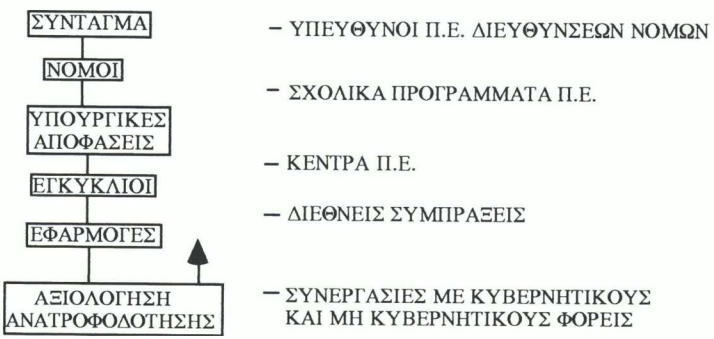

Ο Νόμος λοιπόν 1892/1990 άρθρο 13 αναφέρει ότι *Η Π.Ε. αποτελεί τμήμα των προγραμμάτων των σχολείων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.*

Σκοπός της Π.Ε. είναι να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον του, να ενσωματοποιηθούν για τα προβλήματα που συνδέονται με αυτό και να δραστηριοποιηθούν με ειδικά προγράμματα ώστε να συμβάλουν στη γενικότερη προσπάθεια αντιμετώπισης τους.

Επίσης ο Ν. 1892/90 ορίζει ότι τα πλαίσια μέσα στα οποία διεξάγονται τα προγράμματα Π.Ε., ο τρόπος εφαρμογής τους και η χρηματοδότησή τους καθορίζονται από Υπουργικές Αποφάσεις. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο του ίδιου νόμου είναι η εισαγωγή του θεσμού του Υπευθύνου Π.Ε. σε κάθε Διεύθυνση Β/θμιας Εκπαίδευσης καθώς και της δυνατότητας ίδρυσης Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης. Τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες των Υπευθύνων Π.Ε. καθώς και οι στόχοι, ο τρόπος στελέχωσης και λειτουργίας των Κ.Π.Ε. καθορίζονται με Υπουργικές Αποφάσεις.

Έχοντας ξεκινήσει από το Σύνταγμα και συνεχίζοντας με το Νόμο φθάνουμε τώρα σε πιο συγκεκριμένα στοιχεία του Θεσμικού Πλαισίου για την εφαρμογή της Π.Ε. στα Σχολεία της Β/θμιας, δηλαδή στο τι προβλέπουν οι Υπουργικές Αποφάσεις και οι ερμηνευτικές τους Εγκύκλιοι.

Η Υπουργική Απόφαση Γ2/3026/27-8-90 καθορίζει τα καθήκοντα και τις αρμοδιότητες των Υπευθύνων κάθε Διεύθυνσης Β/θμιας Εκπαίδευσης διεπόμενη από πνεύμα προώθησης της Π.Ε. *με τη δημιουργία αποκεντρωμένου δικτύου τοπικών πυρήνων* .

Σύμφωνα με αυτή την απόφαση οι Υπεύθυνοι Π.Ε. παρακολουθούν και στηρίζουν τα προγράμματα Π.Ε. των σχολείων της περιοχής αρμοδιότητάς τους, δημιουργούν προϋποθέσεις για την ποιοτική και ποσοτική τους βελτίωση, ενημερώνουν τους Δ/ντές των Σχολικών μονάδων και συναντώνται σε μηνιαία βάση με τους συντονιστές Π.Ε. των σχολείων, οργανώνουν επιμορφωτικές συναντήσεις και σεμινάρια, συνεργάζονται με τις άλλες Υπηρεσίες του Νομού και τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, συνεργάζονται με τα Α.Ε.Ι. και λοιπά επιστημονικά ιδρύματα, συντάσσουν ετήσιες αιτήσεις πεπραγμένων, είναι σε διαρκή επαφή με τη Διεύθυνση Σπουδών του ΥΠΕΠΘ και αποτελούν το συνδετικό κρίκο αυτής με τις κατά τόπους διευθύνσεις σε ότι αφορά στην Π.Ε.. Οι υπεύθυνοι έχουν τριετή θητεία, επιλέγονται ύστερα από προκήρυξη από το οικείο ΠΥΣΔΕ, δεν έχουν κανένα επίδομα θέσης και οι μετακινήσεις τους για την άσκηση των καθηκόντων των καλύπτονται από τους προϋπολογισμούς των οικείων Νομαρχιών.

Ο θεσμός αυτός δοκιμάστηκε πειραματικά το 1987 και τα πολύ θετικά αποτελέσματα του πειράματος οδήγησαν στην καθιέρωση του. Είναι γεγονός ότι υπάρχουν 5- 6 νομοί στη χώρα όπου δεν παρουσιάζεται κανένα ενδιαφέρον για την ανάληψη τέτοιων καθηκόντων. Όμως στις περισσότερες περιοχές αναπτύσσεται μια συγκινητική ευγενής άμιλλα ανθρώπων με αυξημένα προσόντα και με πολύ κέφι για δουλειά. Μου 'ρχονται στο μυαλό αυτή τη στιγμή μερικά από τα πολλά τέτοια παραδείγματα και θα αναφέρω τον Ορεινό στον Πειραιά, την Πουλοπούλου στη Μεσσηνία, το Στασινό στη Φθιώτιδα, τη Σχίζα, τον Κούσουλα και την Τσεμπερλίδου στην Αθήνα, τον Καλαϊτζίδη στον Εβρο, τον Μαυρέλη στην Αιτωλοακαρνανία, το Μεσσάρη στην Αχαΐα, την δική σας Κα Σπαρτινού στις Κυκλάδες και τόσους άλλους. Αναφέρομαι σε συγκεκριμένα άτομα γιατί πιστεύω ότι η Π.Ε. προχωράει χάρη στην υπευθυνότητα, την εργατικότητα και το μεράκι απολύτως συγκεκριμένων ανθρώπων. Παντού ισχύει ο θεσμός με βάση το θεσμικό πλαίσιο, όμως στο 10% των Διευθύνσεων δεν γίνεται σχεδόν τίποτα και ασφαλώς δεν γίνεται επειδή εκεί δεν βρίσκονται άνθρωποι σαν κι' αυτούς που προανέφερα.

Η άλλη Υπουργική Απόφαση στην οποία θα αναφερθώ, αφορά γενικά τις σχολικές δραστηριότητες (Πολιτιστικά, Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και Αγωγή Υγείας), είναι η Γ2/4867 28-8-92 που ορίζει σε γενικές γραμμές πως εντάσσεται η Π.Ε. στο Σχολείο. Η Απόφαση αυτή δίνει γενικές θεματολογικές κατευθύνσεις, ρυθμίζει θέματα ωραριακής απασχόλησης και υπερωριών, διαδικασίας σχεδιασμού και έγκρισης των σχολικών προγραμμάτων, οικονομικής τους στήριξης και παρουσίασης τους στην σχολική κοινότητα.

Ίσως αυτά τα θέματα να είναι και εκείνα που σας ενδιαφέρουν αμεσότερα σε σχέση με τη δυνατότητα αξιοποίησης του πλαισίου για την υλοποίηση μέρους (ή και του συνόλου) του προγράμματος που θα επιλέξετε να εφαρμόσετε στα Σχολεία σας φεύγοντας από αυτό το Σεμινάριο.

Θα αναφερθώ λοιπόν στην πρόσφατη αναλυτική ερμηνευτική Εγκύκλιο της Διεύθυνσής μας σχετικά με το σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων Π.Ε.

"Εγκύκλιος Γ2/6799/ 8-9-95/ Δ/νση Σπουδών ΥΠΕΠΘ
ΘΕΜΑ: "Σχεδιασμός και υλοποίηση προγραμμάτων
Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης".

Η εθελοντική δημιουργική συμμετοχή εκπαιδευτικών και μαθητών σε προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (Π.Ε) κατά την προηγούμενη σχολική χρονιά αποτελεί ελπιδοφόρο μήνυμα για την δημιουργία των προϋποθέσεων εκείνων που οδηγούν σε υπεύθυνες στάσεις και συμμετοχικές συμπεριφορές των νέων. Όλοι οι συντελεστές των προσπαθειών αυτών είναι άξιοι συγχαρητηρίων.

Επειδή από τη συνεχή επικοινωνία της Δ/νσής μας τόσο με τους Υπευθύνους Π.Ε των Νομών όσο και με τις σχολικές μονάδες έχουν καταγραφεί διάφορα ερωτήματα σε σχέση με την εφαρμογή της Υπ. Απόφασης Γ2/4867/28.8.92 (ΦΕΚ 629/τ.β'/23.10.92) και της Εγκυκλίου 4995/21.4.94 της Δ/νσής μας που αφορούν το σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων Π.Ε, διευκρινίζουμε τα παρακάτω σημεία:

1. Σε κάθε Σχολείο, κατά το μήνα Σεπτέμβριο γίνονται προκαταρκτικές συσκέψεις μεταξύ των ενδιαφερομένων εκπαιδευτικών του Συλλόγου και στη συνέχεια συνάντηση μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών, προκειμένου να σχηματοποιηθούν προτάσεις προγραμμάτων Π.Ε (επιλογή θέματος, καθορισμός στόχων, δημιουργία ομάδων, προσδιορισμός πορείας εξέλιξης, προώθηση συνεργασιών, οικονομικές ανάγκες στήριξης κλπ). Οι προτάσεις αυτές παρουσιάζονται σε ειδική Παιδαγωγική Συνεδρίαση του Συλλόγου Καθηγητών για την Π.Ε που γίνεται υποχρεωτικά ύστερα από πρόσκληση του Δ/ντή περί τα τέλη Σεπτεμβρίου.

Ο Σύλλογος ενημερώνεται από τους συναδέλφους για τις προτάσεις τους και αποφασίζει για την υποβολή τους στη Δ/νση Β/θμιας του Νομού όπως και για τις προτεινόμενες υπερωρίες ή μειώσεις ωραρίου για τους συναδέλφους που θα συμμετέχουν στα προγράμματα.

Αντίγραφο του πρακτικού της συνεδριάσεως συνυποβάλλεται με το σχέδιο κάθε προγράμματος στον Υπεύθυνο Π.Ε της Δ/νσης Β/θμιας του Νομού μέχρι τη 15η Οκτωβρίου εκάστου έτους.

Εάν για οποιοδήποτε λόγο υπάρξει μεταγενέστερη επιθυμία εκπαιδευτικών και μαθητών για υλοποίηση προγράμματος Π.Ε είναι δυνατόν, ύστερα από συνεννόηση με τον Υπεύθυνο Π.Ε του Νομού και εφόσον ακολουθηθεί η προαναφερθείσα διαδικασία (συνεννοήσεις, συνεδρίαση Συλλόγου κλπ), να υποβληθεί σχέδιο προγράμματος Π.Ε στη Δ/νση Β/θμιας του Νομού το αργότερο μέχρι τη 15η Δεκεμβρίου.

Σημειώνουμε ότι ο ελάχιστος χρόνος διάρκειας ενός προγράμματος Π.Ε θεωρείται το πεντάμηνο. Η ρύθμιση αυτή είναι αναγκαία για λόγους προγραμματισμού από την πλευρά των Υπευθύνων Π.Ε.

Εκτός από τα κανονικά προγράμματα Π.Ε σε κάθε σχολική μονάδα είναι δυνατόν να οργανώνονται και να πραγματοποιούνται περιβαλλοντικές δραστηριότητες, όπως καθαρισμοί, δενδροφυτεύσεις, ομιλίες, οικολογικές εκδρομές, επισκέψεις χώρων ειδικού ενδιαφέροντος, ανακυκλώσεις υλικών κ.α. οι οποίες θα πρέπει να ενθαρρύνονται από το Σύλλογο των καθηγητών και τη Δ/νση του Σχολείου.

Αυτές οι μεμονωμένες και μικρής διάρκειας δραστηριότητες που δεν είναι ενταγμένες σε κανονικό πρόγραμμα Π.Ε δεν υποστηρίζονται οικονομικά από τις Δ/νσεις Β/θμιας των Νομών.

Κάθε εκπαιδευτικός μπορεί να έχει υπερωριακή αποζημίωση ή μείωση του ωραρίου του κατά δύο (2) ώρες από την εβδομαδιαία συμμετοχή του σε κάθε πρόγραμμα Π.Ε.

Επειδή κάθε εκπαιδευτικός μπορεί να συμμετέχει μέχρι και σε δύο κατ' ανώτερο όριο προγράμματα Π.Ε, η υπερωριακή του αποζημίωση ή μείωση του ωραρίου μπορεί να φθάνει συνολικά τις τέσσερις (4) ώρες εβδομαδιαία.

Επισημαίνουμε ότι οι υπερωρίες των εκπαιδευτικών που συμμετέχουν σε εγκεκριμένα προγράμματα Π.Ε πληρώνονται σύμφωνα με τα διευκρινιζόμενα στο ΙΒ/4698/2.6.95 έγγραφο της Δ/νσης Οικονομικών Υποθέσεων του ΥΠΕΠΘ που επισυνάπτεται.

Σε καμιά περίπτωση οι υπερωρίες δεν πληρώνονται από τον 5164 ο οποίος καλύπτει αποκλειστικά οικονομικές στηρίξεις προγραμμάτων Π.Ε για αγορά υλικών, μετακινήσεις, εκδόσεις κλπ.

2. Η παιδαγωγική ομάδα τηρεί συνοπτικό ημερολόγιο εξέλιξης του προγράμματος το οποίο τίθεται υπόψη του Δ/ντή του Σχολείου και του υπεύθυνου Π.Ε του Νομού.

3. Σε κάθε πρόγραμμα Π.Ε που υποβάλλεται για έγκριση μπορούν να συμμετέχουν ένα ή περισσότερα μαθητικά τμήματα, ενώ για κάθε τμήμα που συμμετέχει δικαιολογείται η απασχόληση μέχρι και 2 καθηγητών με την προαναφερθείσα μείωση ωραρίου ή υπερωριακή αποζημίωση.

Έτσι αν σε ένα πρόγραμμα συμμετέχουν δύο μαθητικά τμήματα δικαιολογείται η συμμετοχή με υπερωριακή αποζημίωση ή μείωση ωραρίου τεσσάρων (4) εκπαιδευτικών του Σχολείου.

Καλό είναι να καταβάλλεται προσπάθεια διεπιστημονικής σύνθεσης της παιδαγωγικής ομάδας με εκπαιδευτικούς διαφορετικών ειδικοτήτων ώστε να επιτυγχάνεται πολύπλευρη προσέγγιση των θεμάτων.

Το μαθητικό τμήμα έχει 15- 30 μαθητές και μπορεί να είναι αυτούσιο τμήμα του σχολείου (π.χ. το Β2) ή να απαρτίζεται από μαθητές διαφορετικών τμημάτων και τάξεων του Σχολείου που επιθυμούν να συμμετέχουν στο πρόγραμμα που φυσικά υλοποιείται εκτός ωρολογίου προγράμματος.

Στους μαθητές που παίρνουν μέρος, το Σχολείο παρέχει έντυπη βεβαίωση συμμετοχής και τους τιμά με ονομαστική αναφορά και συγχαρητήρια κατά την εκδήλωση παρουσίασης των προγραμμάτων στο τέλος του σχ. έτους ενώπιον όλης της μαθητικής κοινότητας.

4. Σε κάθε Σχολείο ορίζεται ένας συντονιστής των προγραμμάτων Π.Ε ύστερα από συμφωνία των μελών της Παιδαγωγικής Ομάδας. Καλό είναι να επιλέγεται ο περισσότερο έμπειρος και επιμορφωμένος σε σχέση με την Π.Ε συνάδελφος, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί πληρέστερα στο ρόλο του που περιλαμβάνει εκτός από τον εσωτερικό συντονισμό και την συνεργασία με τον Υπεύθυνο Π.Ε της Δ/νσης Β/θμιας του Νομού, για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση των προγραμμάτων, όπως και για κάθε άλλη σχετική με το περιβάλλον δραστηριότητα του Σχολείου.

5. Είναι επιθυμητή η συνεργασία για την υλοποίηση των προγραμμάτων Π.Ε του Σχολείου με ειδικούς από Επιστημονικά Ιδρύματα, με την Τοπική Αυτοδιοίκηση, με το Σύλλογο Γονέων και Κηδεμόνων, με τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, με Κυβερνητικούς φορείς και με μη Κυβερνητικούς φορείς αρμόδιους για θέματα Περιβάλλοντος εφόσον οι τελευταίοι έχουν έγκριση για σχετικές συνεργασίες από τη Δ/νσή μας.

6. Προγράμματα Π.Ε θεωρούνται εκείνα που το περιεχόμενο τους σχετίζεται με τα αναφερόμενα στην παράγραφο 2 (α,β) την Υπ. Απόφασης Γ2/4867/28.8.92 και πιο συγκεκριμένα με αντικείμενα όπως τα παρακάτω:

<u>Δομή, λειτουργία και διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος</u>
- *Αβιοτικά στοιχεία (κλίμα, έδαφος).*
- *Χλωρίδα, πανίδα*
- *Αλληλεπιδράσεις οργανισμών με το περιβάλλον τους και μεταξύ τους.*
- *Παραγωγοί, καταναλωτές, αποικοδομητές.*
- *Ροή ενέργειας.*
- *Τροφικά πλέγματα.*
- *Χερσαία και υδάτινα οικοσυστήματα, υγρότοποι, δάση, ποτάμια, ακτές.*

<u>Οικολογικές διαταραχές</u>
- *Ρύπανση αέρα, υδάτων, εδάφους.*
- *Βιοσυσσώρευση.*
- *Όξινη βροχή.*
- *Τρύπα του όζοντος.*
- *Ηχορύπανση.*
- *Φυσικές καταστροφές (πυρκαγιές, σεισμοί, εκρήξεις ηφαιστείων, πλημμύρες).*
- *Αναδασώσεις. Εισαγωγές ξενικών ειδών.*
- *Ερημοποίηση.*
- *Υπερβόσκηση, υπεραλίευση.*
- *Διάβρωση εδάφους.*
- *Εξάντληση φυσικών πόρων και διαχείρισή τους.*

- Προστατευόμενα είδη και περιοχές.
- Απειλούμενα είδη.

Ανθρωπογενές περιβάλλον (μέσα παραγωγής, μέσα συγκοινωνίας, οικισμοί κλπ.) και η σχέση του με το φυσικό
- Πολεοδομία, αρχιτεκτονική, συγκοινωνίες.
- Διαχείριση απορριμμάτων, ανακύκλωση.
- Αντιρυπαντική τεχνολογία (Σταθμοί Βιολογικού Καθαρισμού, φίλτρα, καταλύτες κ.α.)
- Βιομηχανικά απόβλητα και οικιστικά λύματα.
- Αστικό και περιαστικό πράσινο.
- Πυροπροστασία
- Ενεργειακό - Πυρηνική ενέργεια - Ήπιες μορφές ενέργειας.
- Αγροοικοσυστήματα - Φυτοφάρμακα - Χημικά λιπάσματα.
- Πολιτισμός και περιβάλλον
- Ιστορία Τοπίου.
- Θρησκεία και Περιβάλλον.
- Περιβάλλον και Υγεία.
- Τοπική Ιστορία και Φυσικό περιβάλλον.
- Οικονομία και Περιβάλλον
- Αειφορική ανάπτυξη.
- Τουρισμός και Περιβάλλον.

Σημειώνεται ότι τα προγράμματα πρέπει να προσανατολίζονται σε θέματα που έχουν σχέση με το στενό ή ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο του σχολείου και να έχουν παιδαγωγικό προσανατολισμό στην κατεύθυνση της ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των νέων.

7. Η διαδικασία υποβολής του προγράμματος για έγκριση, η γνωμοδότηση από την αρμόδια Επιτροπή της Δ/νσης Β/θμιας Εκπ/σης και η υλοποίηση της χρηματοδότησης θα πρέπει να ολοκληρώνονται το συντομότερο δυνατό.

Η αρμόδια Επιτροπή γνωμοδοτεί θετικά μόνο για δαπάνες αγοράς υλικών και προσφερόμενων υπηρεσιών υποστήριξης του προγράμματος (γραφικά, χαρτικά, φωτοτυπικά, φωτογραφικά, άλλα αναλώσιμα που υποστηρίζουν το πρόγραμμα, υλικά οπτικοακουστικής υποστήριξης όπως βιντεοταινίες, κασέτες, προβολείς, πίνακες εκθέσεων, κάμερες κ.α), δαπάνες εκπαιδευτικών εκδρομών και έκδοσης εργασιών.

8. Όπως είναι γνωστό στις Σχολικές Δραστηριότητες εκτός από τα προγράμματα Π.Ε περιλαμβάνονται και προγράμματα Αγωγής Υγείας και Πολιτιστικής Θεματολογίας.

Σας πληροφορούμε ότι από τη φετεινή σχολική χρονιά (1995- 96) έχουν ορισθεί Υπεύθυνοι Αγωγής Υγείας στις Δ/νσεις Β/θμιας Εκπ/σης Α'. Β', Γ' και Δ' Αθηνών, Θεσ/νίκης, Αχαίας, Ηρακλείου, Λάρισας, Ιωαννίνων, Αλεξανδρουπόλεως, Δράμας, Καστοριάς και Σάμου, ενώ το τηλέφωνο του αρμοδίου Γραφείου στη Δ/νση Σπουδών του ΥΠΕΠΘ είναι το 32 33 062 (Κα Αποστολάκη).

Εξ άλλου σε ότι αφορά τις πολιτιστικές δραστηριότητες λειτουργεί στη Δ/νση Σπουδών του ΥΠΕΠΘ αρμόδιο γραφείο με υπεύθυνη την Κα Ειρήνη Σενετάκη (τηλ. 32 37 848)

9. Τα Προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης υλοποιούνται είτε εντός του κανονικού ωρολογίου προγράμματος όταν είναι δυνατόν (π.χ. Γυμνάσια) είτε εκτός του κανονικού ωρολογίου προγράμματος (μετά το πέρας των μαθημάτων, σε ημέρες περιπάτων και εκδρομών, σε κενές ώρες, τα Σαββατοκύριακα, τις αργίες κλπ.).

Σε κάθε περίπτωση η υλοποίηση διευκολύγεται με κάθε δυνατό τρόπο από τη Δ/νση του Σχολείου και από το Σύλλογο των Καθηγητών, ενώ κατά το μήνα Μάιο διατίθεται μια εργάσιμη μέρα για την παρουσίαση τους σε όλη τη Σχολική Κοινότητα με επιδίωξη γόνιμης συζήτησης και πολλαπλασιαστικού αποτελέσματος.

Καλό είναι επίσης να διατίθενται 2 διδακτικές ώρες κατά την έναρξη του Σχολικού έτους για ενημέρωση όλων των μαθητών του Σχολείου για τους στόχους και τις δυνατότητες υλοποίησης προγραμμάτων Π.Ε.

Την ολοκλήρωση του προγράμματος (παρουσίαση, έκδοση εργασίας) ακολουθεί σχετική έκθεση αξιολόγησης που κάνει η Παιδαγωγική Ομάδα σε συνεργασία (ή όχι) με τον Υπεύθυνο Π.Ε ή και άλλους ειδικούς και που σε κάθε περίπτωση κοινοποιείται στην αρμόδια Δ/νση Β/θμιας Εκπ/σης.

Ευχόμαστε δημιουργική εργασία και καλή επιτυχία κατά τη νέα σχολική χρονιά.

Οι προϊστάμενοι των Δ/νσεων και των Γραφείων Β/θμιας Εκπ/σης παρακαλούνται να ενημερώσουν σχετικά όλα τα σχολεία της περιοχής τους το ταχύτερο δυνατόν.

Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ"

Τέλος θα αναφερθώ σε μια τρίτη θεσμικά κατοχυρωμένη πτυχή της υλοποίησης της Π.Ε. στη χώρα μας που είναι τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης.

Με Υπουργική Απόφαση (Γ2/1242/8.3.93) αποφασίστηκε η ίδρυση Κ.Π.Ε. για την προώθηση της Π.Ε. με στόχους *την συνειδητοποίηση από τους μαθητές της ανάγκης προστασίας του περιβάλλοντος και διατήρησης σε λειτουργία των βιολογικών κύκλων*, την στήριξη προγραμμάτων Π.Ε., την δημιουργία προϋποθέσεων διαχείρισης του τοπικού περιβάλλοντος και την προβολή σχετικών στοιχείων της περιοχής.

Η ίδια απόφαση προβλέπει σειρά δραστηριοτήτων εκπαίδευσης, επιμόρφωσης, δικτύωσης, τοπικής δράσης, εργασιών πεδίου, παραγωγής υλικού κλπ. και ρυθμίζει θέματα απασχόλησης εκπαιδευτικού προσωπικού. Έτσι ιδρύθηκε και λειτουργεί μέχρι σήμερα το 1ο Κέντρο Π.Ε. της χώρας στην Κλειτορία Αχαΐας.

Η θετική εμπειρία του Κέντρου, η ανάγκη ύπαρξης παρόμοιων σημείων στήριξης της Π.Ε. σε όλη την επικράτεια ώστε να έχουν πρόσβαση όλοι οι μαθητές και οι εκπαιδευτικοί της χώρας, η ανάπτυξη νέων ιδεών για το ρόλο των Κ.Π.Ε. μέσα από επεξεργασία του θέματος με ειδικούς επιστήμονες και αντίστοιχα κέντρα του εξωτερικού μας οδήγησαν στην πολιτική επιλογή της ανάπτυξης 20 νέων Κ.Π.Ε. σε όλη τη χώρα μέχρι το 1999.

Ήδη από το Μάϊο με νέες Υπουργικές Αποφάσεις ιδρύθηκαν ένα παράρτημα στην Ακράτα και 6 νέα Κ.Π.Ε. στην Κόνιτσα της Ηπείρου, στο Σουφλί, στην Καρδίτσα, στην Καστοριά, στη Θεσσαλονίκη και στην Αργυρούπολη Αττικής. Η Υπουργική Απόφαση αναλύει το σκεπτικό της ίδρυσης, τους στόχους και τα χαρακτηριστικά, θέματα υποδομής και εξοπλισμού, εκπαιδευτικού και διοικητικού προσωπικού, σύνδεσης με τη τοπική κοινωνία και οικονομικής υποστήριξης.

Ενημερωθείτε, ενεργοποιηθείτε, ψάξτε ώστε του χρόνου τέτοιο καιρό να μιλάμε για το Κ.Π.Ε. των Κυκλάδων που θα είναι προσαρμοσμένο στις ιδιαιτερότητες του συμπλέγματος. Τα 7 που έχουν ιδρυθεί είναι στην Ηπειρωτική Ελλάδα, ήρθε η ώρα των νησιών.

ΥΠΟΥΡΓΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΗ
ΘΕΜΑ: Ίδρυση και λειτουργία Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης

Έχοντας υπόψη:
1. *Το Ν. 1892/90 άρθρο ΙΙΙ παρ. 13, που προβλέπει την ίδρυση και λειτουργία Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (Κ.Π.Ε.).*
2. *Τη Γ2/1242/8.3.1993 Υ.Α. (ΦΕΚ 175/τ. Β'/19.3.1993) που αφορά την ίδρυση και λειτουργία Κ.Π.Ε. (εδάφια Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, IV παρ. 2, VIII).*
3. *Την κοινή Ευρωπαϊκή πολιτική στον τομέα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης όπως εκφράζεται μέσα από το ψήφισμα των Υπουργών Παιδείας της Ευρωπαϊκής Ενωσης (24.5.1988)*
4. *Το Κοινοτικό Πρόγραμμα Πολιτικής και Δράσης για το Περιβάλλον και τη Σταθερή Ανάπτυξη (ψήφισμα Συμβουλίου Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και Αντιπροσώπων των Κρατών - Μελών (1.2.93) στο οποίο εντάσσεται η ενημέρωση και εκπαίδευση του κοινού στην πολιτική και τη στρατηγική για το περιβάλλον και την αειφόρο ανάπτυξη.*
5. *Τις συστάσεις - οδηγίες που προέκυψαν κατά το θερινό Πανεπιστήμιο της Τουλούζης για την Περιβαλλοντική Εκπαίδευση και απευθυνόταν στις Κυβερνήσεις των Κρατών - μελών της Ευρωπαϊκής Ενωσης.*
6. *Την ανάγκη: α) σύνδεσης της τυπικής (σχολικής) με την άτυπη εκπαίδευση, β) της διαμόρφωσης κατάλληλων πειραματικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων για να επιτευχθούν κοινές δράσεις για το περιβάλλον σε τοπικό επίπεδο, στο πνεύμα της αειφορίας.*
7. *Την ύπαρξη ενός μόνο Κέντρου Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στην Κλειτορία Αχαΐας και την αυξανόμενη συμμετοχή εκπαιδευτικών και μαθητών στα εθελοντικά προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στα σχολεία, που επιβάλλουν την ενίσχυση του θεσμού για την αποτελεσματική επαφή όσο το δυνατό μεγαλύτερου τμήματος του μαθητικού πληθυσμού με το αντικείμενο της Π.Ε.*
8. *Την ανάγκη: α) ισόρροπης χωροταξικής κατανομής των Κ.Π.Ε., ώστε να έχουν δυνατότητα πρόσβασης σε αυτά μαθητές από όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας, β) της αξιοποίησης κτιριακών υποδομών που υπάρχουν χωρίς να χρησιμοποιούνται (όπως σχολικά κτίρια, μαθητικές εστίες, κατασκηνώσεις, δημοτικά κοινοτικά κτίρια, στρατόπεδα, διατηρητέα κτίρια κ.α.), γ) της αξιοποίησης οικολογικών ενδιαφερόντων διαφόρων περιοχών της χώρας και των δυνατοτήτων επιστημονικής υποστήριξης όπως και της ύπαρξης ενδιαφέροντος των τοπικών κοινωνιών των περιοχών αυτών.*
9. *Τη δυνατότητα υποστήριξης της ίδρυσης Κ.Π.Ε. και στα πλαίσια του 2ου Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης.*

ΑΠΟΦΑΣΙΖΟΥΜΕ

Την ίδρυση και λειτουργία 6 (έξι) νέων Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στους παρακάτω τόπους:

Αργυρούπολη Αττικής (Σχολικό συγκρότημα οδού Μπουμπουλίνας)
Κορδελιό Θεσσαλονίκης(Δημοτικό κτίριο)
Μουζάκι Καρδίτσας (Μαθητική εστία ΕΙΝ)
Καστοριά (Δημοτικά Κτίρια)
Κόνιτσα (Μαθητική εστία ΕΙΝ)
Σουφλί (Μαθητική εστία ΕΙΝ)

1. ΣΤΟΧΟΙ

Τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στοχεύουν στην:

Α) Ευαισθητοποίηση των νέων σε θέματα περιβαλλοντικής προβληματικής ώστε να αναπτυχθούν οι υπεύθυνες στάσεις και συμμετοχικές συμπεριφορές που θα συμβάλλουν στην προστασία της οικολογικής ισορροπίας και της ποιότητας ζωής στην κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης.

Β) Υλοποίηση προγραμμάτων Π.Ε. Διάρκειας μιας (1) έως έξι (6) ημερών για τα σχολεία Α/θμιας και Β/θμιας Εκπ/σης που τα επισκέπτονται, αλλά και προγραμμάτων άτυπης, εξωσχολικής, περιβαλλοντικής εκπαίδευσης.

Γ) Στήριξη των προγραμμάτων Π.Ε. των σχολείων της περιφέρειας τους σε συνεργασία με τους υπεύθυνους Π.Ε. των νομών.

Δ) Παραγωγή εκπαιδευτικού, ενημερωτικού υλικού (έντυπου, οπτικοακουστικού κ.α.) και πιλοτικών προγραμμάτων οδηγών για τα σχολεία.

Ε) Σύνδεση με τα επιστημονικά ιδρύματα σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο με ταυτόχρονη λειτουργία τράπεζας πληροφοριών με σκοπό την επιστημονική ενημέρωση, έρευνα και τεκμηρίωση αλλά και την συνεργασία για την παραγωγή εκπαιδευτικών προγραμμάτων.

ΣΤ) Οργάνωση και πραγματοποίηση επιμορφωτικών συναντήσεων εκπαιδευτικών και κατάρτισης ενηλίκων στην ΠΕ σε συνεργασία με άλλους κυβερνητικούς ή μη κυβερνητικούς φορείς. Η συνεργασία με κυβερνητικούς και μη κυβερνητικούς φορείς επεκτείνεται πέραν της επιμόρφωσης, όπου αυτό κρίνεται σκόπιμο, εφόσον συμβάλλει στους στόχους του ΚΠΕ.

Ζ) Προώθηση της έρευνας στο χώρο της Π.Ε.

Βασικές κατευθύνσεις σχετικά με τους παιδαγωγικούς και ερευνητικούς στόχους του Κέντρου δίδονται από τη Δ/νση Σπουδών Β/θμιας Εκπαίδευσης του ΥΠΕΠΘ.

2. ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΟΧΩΝ ΤΟΥ Κ.Π.Ε. ΑΠΑΙΤΟΥΝΤΑΙ:

Α. Η ανάπτυξη συνεργασιών με:

1. Κ.Π.Ε. του εσωτερικού και εξωτερικού για ανταλλαγή εμπειριών, πληροφοριών, εκπαιδευτικών προγραμμάτων και οργάνωσης συνεργασιών σε επίπεδο επιμόρφωσης εκπαιδευτικών. Μπορούν επίσης να συμμετέχουν σε διεθνή και εσωτερικά δίκτυα Π.Ε.

2. Την Τοπική Αυτοδιοίκηση επιδιώκοντας το συντονισμό της συμμετοχικής κοινωνικής δράσης όλων των ενδιαφερόμενων φορέων για την αντιμετώπιση των τοπικών περιβαλλοντικών προβλημάτων.

3. Τις παραγωγικές τάξεις τις περιοχής και τις υπόλοιπες τοπικές ενώσεις, συλλόγους κ.α. με γνώμονα την ορθολογική διαχείριση του περιβάλλοντος.

Β. Υποδομή - Εξοπλισμός

Η υποδομή και ο εξοπλισμός των κέντρων διαφοροποιούνται με βάση τη διάκρισή τους σε Κέντρα Αστικού και Περιφερειακού τύπου.

Τα Κ.Π.Ε. διαθέτουν:

- Αίθουσες διδασκαλίας, εργαστηρίων, ηλεκτρονικών υπολογιστών, προβολών, αναγνωστηρίου, βιβλιο-θήκης, πολλαπλών χρήσεων, διοικητικής υποστήριξης, αποθήκευσης υλικών κ.α.

- Μόνο για τα κέντρα περιφερειακού τύπου προβλέπεται μαγειρείο, εστιατόριο και ξενώνας φιλοξενίας 40-50 ατόμων.

- Εξοπλισμός (εξάρτηση έρευνας πεδίου, τηλεπικοινωνιακός, εργαστηριακός, οπτικοακουστικός, επί-πλωση, μέσα μεταφοράς κλπ.) που καλύπτει τις ανάγκες υλοποίησης των στόχων του Κέντρου και καθορίζεται ανάλογα με την ιδιαιτερότητα του τόπου και του τύπου του Κ.Π.Ε.

Γ. Εκπαιδευτικό προσωπικό

Το εκπαιδευτικό έργο κάθε Κ.Π.Ε. στηρίζουν πέντε έως επτά εκπ/κοί από την Α/θμια και Β/θμια Εκπαίδευση. Οι εκπαιδευτικοί αυτοί στηρίζουν την παιδαγωγική ομάδα και ανήκουν οργανικά στην Δ/νση Β/θμιας (ή Α/θμιας) εκπαίδευσης της περιοχής στην οποία λειτουργεί το Κέντρο με δυνατότητα κάλυψης πιθανών κενών θέσεων από εκπαιδευτικούς Δ/νσεων γειτονικών ή άλλων περιοχών. Οι εκπαιδευτικοί αποσπώνται με απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων στο Κ.Π.Ε. για τρία (3) χρόνια, με δυνατότητα ανανέωσης της απόσπασης τους, και λαμβάνουν τα μόρια των σχολείων της περιοχής λειτουργίας του Κ.Π.Ε.

Την ευθύνη για την όλη διαδικασία των αποσπάσεων έχει η Δ/νση Σπουδών Β/θμιας Εκπ/σης στην οποία υποβάλλουν αιτήσεις οι ενδιαφερόμενοι ύστερα από πρόσκληση ενδιαφέροντος κατά το μήνα Μάιο.

Κριτήρια επιλογής των εκπαιδευτικών είναι :
- οι βασικές και μεταπτυχιακές σπουδές κύρια σε σχέση με την Π.Ε.
- η επιμόρφωση στο εσωτερικό και εξωτερικό στην Π.Ε.
- οι συμμετοχές σε σχετικά Συνέδρια
- οι δημοσιεύσεις
- η συμμετοχή σε ομάδες εργασίας
- η υλοποίηση προγραμμάτων Π.Ε. στα σχολεία
- η συμμετοχή σε εξωσχολικά προγράμματα Π.Ε.
- η διεθνής εμπειρία
- η επιμορφωτική δραστηριότητα
- η γνώση ξένων γλωσσών
- ο χρόνος υπηρεσίας
Έργο της παιδαγωγικής ομάδας είναι να :
- εκπονεί προγράμματα Π.Ε.
- συντονίζει προγράμματα Π.Ε. για τους μαθητές και εκπαιδευτικούς που επισκέπτονται το Κ.Π.Ε.
- συνθέτει έντυπο οδηγό δραστηριοτήτων για χρήση από όλα τα σχολεία.
- εκδίδει έντυπο υλικό σχετικό με τις δραστηριότητες των Κ.Π.Ε.
- οργανώνει επιμορφωτικές συναντήσεις για εκπαιδευτικούς καθώς επίσης Συνέδρια και Συμπόσια.
- συνεργάζεται με:
α) εκπαιδευτικούς - συντονιστές προγραμμάτων Π.Ε. της ευρύτερης περιοχής τους και διευκολύνει με κάθε τρόπο την υλοποίηση τους.
β) άλλα Κ.Π.Ε εσωτερικού ή εξωτερικού για ανταλλαγή ενημέρωσης και εμπειριών αλλά και για την οργάνωση σεμιναρίων κ.α.
γ) Π.Ε.Κ., εφόσον ζητηθεί η συμβολή τους
δ) υπεύθυνους Π.Ε. Α/θμιας και Β/θμιας της ευρύτερης περιοχής
ε) κυβερνητικούς και μη φορείς, Πανεπιστήμια και άλλα επιστημονικά ιδρύματα
στ) Τοπική Αυτοδιοίκηση

Από τους εκπαιδευτικούς κάθε κέντρου ορίζεται Υπεύθυνος για τη λειτουργία του Κ.Π.Ε. εκείνος που διαθέτει τα περισσότερα προσόντα. Ο χρόνος προϋπηρεσίας του Υπευθύνου δε μπορεί να είναι μικρότερος των δέκα (10) ετών.

Τον Υπεύθυνο λειτουργίας του Κέντρου αναπληρεί όταν κωλύεται ή απουσιάζει ένας εκ των μελών της παιδαγωγικής ομάδας που ορίζεται ως αναπληρωτής Υπεύθυνος.

Ο ορισμός Υπευθύνου και Αναπληρωτή γίνεται με έκδοση σχετικής Υπουργικής απόφασης.

Οι βασικές κατευθύνσεις σχετικά με τους παιδαγωγικούς και ερευνητικούς στόχους του Κέντρου δίδονται από τη Δ/νση Β/θμιας του ΥΠΕΠΘ, ενώ για οποιοδήποτε λειτουργικό, διοικητικό και οικονομικό θέμα ο υπεύθυνος λειτουργίας του Κέντρου αναφέρεται απευθείας στην αρμόδια Δ/νση Εκπ/σης της Νομαρχίας.

Τα μέλη της παιδαγωγικής ομάδας ορίζονται και ως τεχνικοί βοηθοί επιμόρφωσης για την κάλυψη σχετικών αναγκών και λαμβάνουν έκαστος μηνιαία πρόσθετη αμοιβή το ποσό των 75.000 δρχ. Σύμφωνα με τη διαδικασία που αναφέρεται στην Γ2/7337/28.12.1993 σχετική Υπ. Απόφαση.

Διοικητικό και βοηθητικό προσωπικό

Στο Κέντρο υπηρετεί διοικητικό προσωπικό και γραμματειακή υποστήριξη, χειρισμό ηλεκτρονικών υπολογιστών, βιβλιοθηκονομία κλπ. Και βοηθητικό προσωπικό για φύλαξη, καθαρισμό, φιλοξενία κ.α.

Το διοικητικό και βοηθητικό προσωπικό διορίζεται ή αποσπάται με ευθύνη της Τοπικής Αυτοδιοίκησης ή του ΕΙΝ κατά περίπτωση απ' όπου και μισθοδοτείται.

Το προσωπικό αυτό εργάζεται και κατά τις αργίες όταν το απαιτεί η λειτουργία του Κ.Π.Ε.

Δ. Σύνδεση του Κ.Π.Ε. με την τοπική κοινωνία

Για την σύνδεση του Κ.Π.Ε., με την τοπική κοινωνία και την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των προανα-

φερθείσων συνεργασιών, λειτουργεί Συμβουλευτική Επιτροπή κάθε Κέντρου στην οποία συμμετέχουν: ο Υπεύθυνος του Κ.Π.Ε., ο Δήμαρχος ή εκπρόσωπος του, οι υπεύθυνοι Π.Ε. του νομού, και από ένας εκπρόσωπος της Νομαρχίας, του ΥΠΕΧΩΔΕ, των επιστημονικών ιδρυμάτων της περιοχής, των παραγωγικών τάξεων (επιχειρηματιών και εργαζομένων), των μη κυβερνητικών οργανώσεων και τοπικών συλλόγων, των μαθητικών κοινοτήτων κ.α.

Η επιτροπή έχει συμβουλευτικό ρόλο και συνεδριάζει δυο φορές το χρόνο για τον προγραμματισμό και απολογισμό δραστηριοτήτων, με πρωτοβουλία του Δημάρχου της πόλης του Κ.Π.Ε. ο οποίος προεδρεύει των συνεδριάσεων. Σύντομη έκθεση των πρακτικών των συνεδριάσεων αυτών δημοσιεύεται στον τοπικό τύπο και κοινοποιείται στις Δ/νσεις Σπουδών του ΥΠΕΠΘ.

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΤΩΝ Κ.Π.Ε.

Οι πόροι των Κ.Π.Ε. προέρχονται κύρια από:

- *Πιστώσεις του Τακτικού Προϋπολογισμού και του προγράμματος των Δημοσίων Επενδύσεων που θα εγγράφονται στους προϋπολογισμούς των οικείων Νομαρχιών.*
- *Επιχορηγήσεις της Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Δήμων, Κοινοτήτων).*
- *Προγράμματα χρηματοδοτούμενα από την Ευρωπαϊκή Ενωση, την UNESCO και άλλους διεθνείς οργανισμούς ή φορείς.*
- *Συνέδρια, προγράμματα κατάρτισης, μελέτες, έρευνες, εκδόσεις, ξεναγήσεις, οικοτουρισμό και άλλες συναφείς δραστηριότητες.*
- *Δωρεές, εισφορές, χορηγίες φυσικών ή νομικών προσώπων εσωτερικού ή εξωτερικού κ.ά.*

Για το χρονικό διάστημα που ισχύει η χρηματοδότηση τους από το 2ο Κοινοτικό πλαίσιο στήριξης, στο οποίο είναι ενταγμένα, καλύπτονται οι δαπάνες επισκευών, εξοπλισμού, επιμόρφωσης εκπ/κου προσωπικού και παραγωγής έντυπου υλικού.

Η παρούσα να δημοσιευτεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

Ο ΥΠΟΥΡΓΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ"

Τελειώνω με την αναφορά στα θέματα της επιμόρφωσης και των διεθνών συνεργασιών.

Η επιμόρφωση στην Π.Ε, ενδοϋπηρεσιακά γίνεται με σεμινάρια που διοργανώνουν οι Υπεύθυνοι Π.Ε. των Διευθύνσεων Β/θμιας, από τα Π.Ε.Κ. και από σεμινάρια που οργανώνει το ΥΠΕΠΘ ή άλλοι κυβερνητικοί και μη κυβερνητικοί φορείς.

Οι Ευρωπαϊκές Διεθνείς Συνεργασίες προβλέπονται από το πρόγραμμα ΣΩΚΡΑΤΗΣ και είναι είτε σε επίπεδο επιμόρφωσης εκπαιδευτικών είτε σε επίπεδο συμπράξεων σχολείων (COMENIUS). Η Διεύθυνση Ευρωπαϊκής Ενωσης του ΥΠΕΠΘ παρέχει κάθε σχετική πληροφορία.

Επίσης σε πιλοτική φάση είναι αυτή τη στιγμή το παγκόσμιο πρόγραμμα "GLOBE - ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ" (ΥΠΕΠΘ, ΥΠΕΧΩΔΕ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ), το Ευρωπαϊκό πρόγραμμα "ΝΕΟΙ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ ΓΙΑ ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ" (ΥΠΕΠΘ - Ε.Ε.Π.Φ.) και το Ελληνο-Κυπριακό πρόγραμμα "ΧΡΥΣΟΠΡΑΣΙΝΟ ΦΥΛΛΟ".

Γιώργος ΦΑΡΑΓΓΙΤΑΚΗΣ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ. ΑΕΙΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Στο βιβλίο του *Αγροτικά*, το 1978 ο καθηγητής Αδαμάντιος Πεπελάσης έγραφε: *Οι δυτικοί οικονομολόγοι της μεταπολεμικής γενιάς είναι σε κάποιοι βαθμό υπεύθυνοι για τη σύγχυση, που έχει επικρατήσει γύρω από τα προβλήματα της αλλοίωσης του περιβάλλοντος και του πολιτιστικού υποδείγματος της σύγχρονης καταναλωτικής κοινωνίας. Στην πραγματικότητα, δεν είναι υπεύθυνοι μόνο για τη σύγχυση. Βαρύνονται και για την ποιότητα της οικονομικής μεταβολής απ' όπου εκπηγάζουν τα άλλα. Γιατί σε αντίθεση με την Ιστορία της οικονομικής σκέψης και των ιδεών, η σύγχρονη οικονομική επιστήμη παραμέρισε όλες τις άλλες διαστάσεις της ανθρώπινης ζωής, για να καταντήσει όργανο συνειδητό μιας πολιτικής για εκρηκτική, ανισόρροπη, ανελέητα "βραχύχρονη ανάπτυξη" του υλικού εποικοδομήματος (και όχι της οικονομίας). Τι παράξενο, λοιπόν, που ο ανεμοστρόβιλος πλάτυνε τόσο πολύ, που τώρα είναι δύσκολο το συμμάζεμα, έτσι ώστε να βρεθεί ο άνθρωπος σε ισορροπία απέναντι και στη φύση και στο κοινωνικό του περιβάλλον;*

Εμείς στον τόπο μας αντιγράψαμε και τα πρότυπα της ανάπτυξης και τις θεωρητικές τους απολογίες και προετοιμάσαμε τις συνθήκες που ωθούσαν στη μεγιστοποίηση του κοινωνικού κόστους, της κατάλυσης της οικολογικής μας ισορροπίας και της αλλοίωσης του πολιτιστικού μας περίγυρου. Θυμάμαι όταν πρωταρχίσαμε τη μελέτη των προβλημάτων που συνδέονταν με την οικονομική αλλαγή της Χώρας μας στο τότε Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, το 1961. Κανείς από μας δεν είχε την ευρύτητα, κι' αυτό γιατί νομίζω πως δεν είχαμε ούτε παιδεία, ούτε ιστορικό προσανατολισμό, ούτε γνωρίζαμε στ' αλήθεια την αλληλεξάρτηση των κοινωνικών διεργασιών, να αντιμετωπίσουμε την επιζητούμενη οικονομική ανάπτυξη του τόπου μας ως μια μακρόχρονη ιστορική διαδικασία, που οδηγεί σε αλλοιώσεις και μεταλλαγές ολόκληρης της ανθρώπινης και κοινωνικής ζωής. Έτσι δεν υπολογίσαμε, δεν προβλέψαμε και δεν προειδοποιήσαμε.

Προλογίζοντας το βιβλίο *Μεγάλες απειλές για το περιβάλλον* το 1993 ο καθηγητής Γιώργος Χατζηκωνσταντίνου γράφει: *Οφείλουμε επιτέλους να συνειδητοποιήσουμε το γεγονός ότι πέρα από ένα ορισμένο επίπεδο ανάπτυξης και με τις κυρίαρχες ακόμη διαδικασίες για την ανάπτυξη αυτή, η οικονομική πρακτική θίγει σφαίρες δραστηριότητας και οργάνωσης που βρίσκονται έξω από τον χώρο των οικονομικών δραστηριοτήτων και που διατηρούν ταυτόχρονα τη δική τους λογική που δεν είναι αυτή της οικονομίας.*

Σημειώνω μάλιστα ότι το σύστημα της οικονομίας και της τεχνικής διατηρεί πέρα από τη δική του λογική, τους δικούς του ρυθμούς ανανέωσης, αναπαραγωγής και προόδου. Το φυσικό περιβάλλον διατηρεί τους δικούς του. Πρόκειται για ρυθμούς αναπαραγωγής, αιώνιας μεταλλαγής και δημιουργίας. Και η φύση σκέφτεται, δεν υπολογίζει, δεν αποτιμά αξίες, οφέλη και ζημίες σε χρηματικές μονάδες, σε τιμές και σε κόστος. Δεν αναφέρεται, ούτε καν ασχολείται με το μηχανισμό της αγοράς, του προϊόντος και του χρήματος. Οι μεγάλες απειλές που συσσωρεύονται στο πλανήτη (καταστροφή του όζοντος, φαινόμενο θερμοκηπίου, όξινη βροχή κλπ) είναι τα φυσιολογικά επακόλουθα της σύγκρουσης δύο μορφών λογικής αλλά και μορφών αναπαραγωγής που οφείλουμε τελικά να αμβλύνουμε.

Στο βιβλίο της *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση* η καθηγήτρια Ευγενία Φλογαΐτη σημειώνει ότι: *Η διατήρηση και η ανάπτυξη δεν είναι αντιθετικές έννοιες αλλά απόλυτα αλληλοεξαρτώμενες. Γιατί η ανθρωπότητα, ως αναπόσπαστο μέρος της φύσης, δεν μπορεί να έχει μέλλον αν οι φυσικοί πόροι δεν διατηρηθούν και η διατήρηση δεν μπορεί να επιτευχθεί αν δεν υπάρχει ανάπτυξη που θα εξαφανίσει την φτώχια και τη μιζέρια από*

την ανθρωπότητα. Προτείνεται λοιπόν η ενσωμάτωση της οικολογικής διάστασης στους αναπτυξιακούς σχεδιασμούς με τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται σωστή και λογική διαχείριση των φυσικών πόρων με στόχους την μακροπρόθεσμη διατήρηση και την καλύτερη ποιότητα της ζωής (1980, IUCN - UNEP - WWF). Το 1987 η Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη δημοσίευσε την έκθεση με τίτλο Το κοινό μας μέλλον. Στην έκθεση αυτή αναλύεται η σφαιρική αλληλεξάρτηση μεταξύ ανάπτυξης και περιβάλλοντος και προωθείται δυναμικά η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης η οποία έκτοτε γίνεται έκφραση - κλειδί (αποτέλεσε κεντρικό θέμα της διάσκεψης για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη που έγινε στο Ρίο το 1992).

Ύστερα από αυτές τις τρεις αναφορές σε κείμενα αγαπητών πανεπιστημιακών δασκάλων και πριν να ξεκινήσω την ανάλυση μου θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι η αειφορική ανάπτυξη είναι η ανάπτυξη που αντιμετωπίζει την κάλυψη των αναγκών της σημερινής εποχής χωρίς να υπονομεύει την δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να αντιμετωπίσουν τις δικές τους ανάγκες.

Η έννοια της αειφορικής ανάπτυξης συζητιέται σήμερα ευρύτατα και σε σχέση με πολλές παραμέτρους.

Υπάρχουν πολλά ερωτήματα που είναι αντικείμενα συζήτησης και παραθέτω μερικά από αυτά ελπίζοντας είτε να φωτισθούν στη συνέχεια της εισήγησης είτε να συζητηθούν στο τέλος :

— Μιλάμε για ελαχιστοποίηση, διατήρηση ή αύξηση των ρυθμών ανάπτυξης ;

— Αναφερόμαστε στην αειφορική ανάπτυξη και την ποιότητα της ζωής ποιών ;

  Αυτών που ήδη "περνάνε καλά" ;
  Των επιχειρηματιών ;
  Της Ακαδημαϊκής Κοινότητας ;
  Του ενός τρίτου (1/3) του πληθυσμού της Γης;
  Της κοινωνίας των δύο τριών (2/3) ;
  Της ανθρωπότητας γενικά ;

— Αντιλαμβανόμαστε τη θέση του ανθρώπου στο οικοσύστημα *γη*, τη σημασία της βιόσφαιρας ευρύτερα, της φέρουσας ικανότητας, της άγριας ζωής, της βιοποικιλότητας;

Ας επιχειρήσουμε να ξετυλίξουμε το κουβάρι για να βάλλουμε μια βάση για συζήτηση.

Οι ανθρώπινες κοινωνίες χρησιμοποιώντας και συνδυάζοντας τους παραγωγικούς συντελεστές *φύση - εργασία - κεφάλαιο* παράγουν αγαθά και υπηρεσίες για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες των μελών τους.

Στα πλαίσια αυτών των διαδικασιών παραγωγής και κατανάλωσης σημαντικό ρόλο, με τις αποφάσεις τους και τις ενέργειες τους, παίζουν οι επιχειρήσεις, τα νοικοκυριά και το κράτος.

Οι επιχειρήσεις αποφασίζουν για το τι και πόσο θα παραχθεί και με ποια τεχνολογία, για το που θα εγκατασταθεί η επιχείρηση, για την τιμή πώλησης των προϊόντων κλπ., με γνώμονα πάντοτε στη λήψη αποφάσεων την επιδίωξη για μεγιστοποίηση του κέρδους.

Τα νοικοκυριά αποφασίζουν για το πόσο μέρος του εισοδήματος των θα καταναλωθεί και σε ποια προϊόντα ή υπηρεσίες όπως και για το πόσο μέρος θα αποταμιευθεί και για ποιο σκοπό. Στόχος τους είναι με βάση το δεδομένο εισόδημα να πετύχουν την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ικανοποίηση ιεραρχώντας τις επιλογές τους.

Το Κράτος (δικαίου και πρόνοιας) επιδιώκει να παίξει ένα ρόλο εξισορροπητικό για την κοινωνική ισορροπία όπου παρουσιάζονται αντικρουόμενες δυνάμεις και ταυτόχρονα ρόλο επίτευξης και διατήρησης της οικονομικής ευημερίας.

Έτσι λοιπόν χρησιμοποιούνται η *φύση* (έδαφος, υπέδαφος, θάλασσα, λίμνες, ποτάμια, αέρας κλπ), η *εργασία* (σωματική και πνευματική προσπάθεια του ανθρώπου) και το *κεφάλαιο* (δηλαδή τα προϊόντα που παράγουν άλλα προϊόντα) και από τη συνδυασμένη χρήση τους επιδιώκεται παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών για την ικανοποίηση των αναγκών.

Πάντοτε όμως το πλήθος των αναγκών ήταν μεγαλύτερο από τα μέσα που είχαν στη διάθεση τους οι άνθρωποι και στη βάση αυτής της στενότητας υπάρχει η έλλειψη παραγωγικών συντελεστών.

Θεωρείται αποδεκτό ότι μια οικονομία αναπτύσσεται όταν αυξάνει διαχρονικά τον όγκο της παραγωγής της ώστε σε κάθε μέλος της κοινωνίας να αντιστοιχούν συνεχώς περισσότερα προϊόντα. Η οικονομική ευημερία των ανθρώπων εξαρτάται άμεσα και σε μεγάλο βαθμό από την ανάπτυξη της οικονομίας.

Στην κατεύθυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας οι επιχειρήσεις επενδύουν τα κέρδη τους για να επεκτείνουν των κεφαλαιουχικό τους εξοπλισμό (νέες μονάδες, βελτίωση τεχνολογίας κλπ.), τα νοικοκυριά βρίσκουν τρόπους αξιοποίησης των αποταμιεύσεων και το Κράτος σχεδιάζει με μια προοπτική το μακροοικονομικό περιβάλλον που θα δημιουργεί την απαραίτητη βάση της ανάπτυξης (οικονομική σταθερότητα, έργα υποδομής, πιστωτική πολιτική κλπ.).

Βέβαια οι όποιες επιλογές σημαίνουν θυσία κάποιων άλλων που απερρίφθησαν και αυτό είναι ένα κόστος για την κοινωνία.

Πολλές φορές όμως οι επιλογές γίνονται με τρόπο που αγνοεί την συνολική κοινωνική ευημερία και την αναπτυξιακή προοπτική για πολλούς λόγους.

Αναφέραμε προηγουμένως τη φύση ως βασικό συντελεστή της παραγωγής. Όμως η φύση είναι ταυτόχρονα το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει και αναπτύσσει δραστηριότητες ο άνθρωπος που είναι και ο ίδιος φύση.

Ας μη ξεχνάμε ότι ο άνθρωπος που είναι η κατάληξη μιας μακρόχρονης εξέλιξης που αρχίζει με μια διαδικασία προοδευτικής αύξησης της συνθετότητας της ύλης και μεταφράζεται στην εμφάνιση της ζωής που είναι δημιουργός οργάνωσης, συνείδησης και αυτοσυνείδησης.

Όμως και από διαφορετική κοσμοθεωρητική σκοπιά αν δούμε το ζήτημα: *Καὶ ἐφύτευσεν Κύριος ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν Ἐδὲμ κατὰ ἀνατολὰς καὶ ἔθετο ἐκεῖ τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἔπλασεν καὶ ἔθετο αὐτὸν ἐν παραδείσῳ ἐργάζεσθαι αὐτὸν καὶ φυλάσσειν*, μου φαίνεται ότι στον ίδιο "παρονομαστή" καταλήγουμε.

Το πρόβλημα το οποίο τίθεται είναι το πρόβλημα ενός κυρίαρχου είδους που εξαιτίας της ίδιας του της κυριαρχίας βάζει σε κίνδυνο την αναπαραγωγή του ζωτικού του χώρου.

Η φύση ως συντελεστής παραγωγής έχει ορισμένα όρια εξάντλησης, έχει μια φέρουσα ικανότητα και χρειάζεται συγκεκριμένους όρους για να αναπαραγάγει τους κύκλους της.

Η φύση ως ευρύτερο περιβάλλον της ανθρώπινης κοινωνίας σχετίζεται άμεσα με την ποιότητα της ζωής της δεύτερης και αν αυτό το προεκτείνουμε με τη δυνατότητα ύπαρξής της.

Ιστορικά λοιπόν έχει αποδειχθεί ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες στην προσπάθεια τους για οικονομική ανάπτυξη δεν έλαβαν υπόψη τους αυτά τα στοιχεία είτε από άγνοια, είτε από επικράτηση μονομερών οικονομικίστικων πολιτικών επιλογών.

Έτσι ενώ το ανθρώπινο σύστημα της αγροτικής κοινωνίας ήταν ενσωματωμένο στο σύνολο των φυσικών οικολογικών φαινομένων, με τη βιομηχανική επανάσταση άρχισε μια ριζική μεταβολή των σχέσεων ανθρώπου - περιβάλλοντος που οξύνεται προοδευτικά:

— Οι κυρίαρχες πηγές ενέργειας (ορυκτά καύσιμα) είναι μη ανανεώσιμες.
— Οι κύκλοι της ύλης διακόπτονται από τον όγκο και το είδος των αποβλήτων.
— Τεράστια ρυπαντικά φορτία διοχετεύονται στο περιβάλλον.
— Διαλυτικές πλαστικές ύλες, απορρυπαντικά και βαρέα μέταλλα διοχετεύονται στα νερά και βιοσυσσωρεύονται στις τροφικές αλυσίδες.
— Η έκλυση χλωροφθορανθράκων μειώνει το στρώμα του όζοντος στην ατμόσφαιρα.
— Αλλοιώνεται η σύσταση της ατμόσφαιρας από οξείδια του Αζώτου, του Θείου και του Ανθρακα.
— Το φαινόμενο του θερμοκηπίου οδηγεί σε αύξηση της μέσης θερμοκρασίας της γης.
— Η όξινη βροχή νεκρώνει λίμνες και ποτάμια, καταστρέφει δάση και καλλιέργειες.
— Οι βιότοποι αλλοιώνονται και βιολογική ποικιλότητα συρρικνώνεται.
— Οι κινήσεις του αέρα και του νερού δίνουν διεθνή χαρακτήρα στη ρύπανση.

— Ατυχήματα όπως του Sevezo του Bhonal του Love Canal, του Chernobil κ.α. προειδοποιούν για την επικινδυνότητα των τοξικών και ραδιενεργών αποβλήτων.

Βλέπουμε λοιπόν από αυτή την απλή αναφορά στις περιβαλλοντικές επιπτώσεις των βιομηχανικών δραστηριοτήτων ότι δεν έχουμε μόνο αρνητικές επιδράσεις στην ποιότητα ζωής αλλά και σαφείς απειλές για την ίδια τη βιωσιμότητα του πλανήτη.

Δεν ανήκω στους καταστροφολογούντες αλλά επειδή η αισιοδοξία πρέπει να εδράζεται σε πραγματική βάση δεν μπορεί κανείς να πει *ε και τι έγινε; όλα θα φιάξουν* όταν όλα αυτά εξακολουθούν να υπάρχουν εδώ και δεκαετίες, ενώ οι επιλογές για την αντιμετώπιση τους κινούνται επίσης (αναγκαστικά) σε μεσο-μακροπρόθεσμη προοπτική χωρίς ακόμη να έχει ξεκαθαρίσει το τοπίο.

— Σίγουρα η ανθρωπότητα μέσα από παγκόσμιες, διεθνείς και εθνικές διασκέψεις καταλήγει στην επιλογή της αειφορικής ανάπτυξης, μιας ανάπτυξης βιώσιμης και σε αρμονία με το περιβάλλον.
— Αναπτύσσονται σημαντικά προγράμματα εναλλακτικών μορφών ενέργειας (αιολικής, ηλιακής, γεωθερμικής κ.α.)
— Η αντιρρυπαντική τεχνολογία (σταθμοί βιολογικού καθαρισμού, φίλτρα στα φουγάρα, καταλυτικά και ηλιακά αυτοκίνητα κλπ.) αναπτύσσεται σημαντικά.
— Η ανακύκλωση χαρτιού, γυαλιού, αλουμινίου και άλλων υλικών κατακτούν όλο και περισσότερο έδαφος.
— Η χρήση χλωροφθορανθράκων σταδιακά περιορίζεται.
— Επιδιώκονται τεχνολογικές επιλογές που περιορίζουν εκπομπές πάσης φύσεως ρύπων και αναπτύσσονται διαχειριστικά πρότυπα που εξασφαλίζουν τη βιωσιμότητα των φυσικών πόρων (νερών, δασών, ενέργειας κ.α.).

Βλέπουμε δηλαδή ότι τα προβλήματα έχουν αναγνωρισθεί και προωθούνται λύσεις σε παγκόσμιο επίπεδο.

Όμως οι πολιτικές επιλογές έχουν να κάνουν και με συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα που πολλές φορές στο βωμό της μεγιστοποίησης του κέρδους αδιαφορούν για το κοινωνικό συμφέρον, αλλά και με την ευαισθητοποίηση των πολιτών που θα πιέσουν σε τέτοιες κατευθύνσεις, θα δεχθούν τις αποφάσεις και θα συμμετέχουν ενεργά για την υλοποίησή τους.

Σ' αυτή την κατεύθυνση είναι γενικά παραδεκτό ότι η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση είναι απαραίτητη μέσο-μακροπρόθεσμη επιλογή των σύγχρονων κοινωνιών ώστε να υπάρξουν ενημερωμένοι και ευαισθητοποιη-μένοι πολίτες με υπεύθυνες στάσεις και ενεργητική συμμετοχή.

Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στα σχολεία αλλά και έξω από αυτά, σε παιδιά και σε μεγάλους, σε μαθητές, σπουδαστές, εργαζόμενους και στελέχη.

Επειδή όμως το Πρόγραμμά μας απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς των Κυκλάδων θα αναφερθώ παρακάτω σε ζητήματα που έχουν να κάνουν μ' αυτές όπως το θέμα *Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον* και το ζήτημα της αλιείας.

Α. Ας υποθέσουμε ότι υπάρχει το νησί "Χ" με υπέροχες παραλίες, καθαρά νερά, γραφικές γειτονιές και ότι άλλο θα μπορούσε να αποτελέσει πόλο έλξης τουριστών.

Το νησί αυτό έχει συγκεκριμένα αποθέματα νερού (πόσιμου και καθαριότητας) και μια φέρουσα ικανότητα για να εξυπηρετήσει μόνιμο πληθυσμό 3.000 κατοίκων, των οποίων οι κύριες ασχολίες είναι η αλιεία, η γεωργία και η κτηνοτροφία.

Εύκολα γίνεται αντιληπτό από ντόπιους και ξένους ότι το νησί προσφέρεται για εισοδήματα από τουρισμό και αρχίζει στροφή σ' αυτή την κατεύθυνση.

Σ' αυτό το σημείο και σύμφωνα με όσα έχουμε πει οι επιχειρήσεις, το κράτος και τα νοικοκυριά πρέπει να πάρουν υπόψη τους ότι το ελκυστικό φυσικό περιβάλλον του νησιού αλλά και το ανθρωπογενές (οικι-

σμοί, ανεμόμυλοι κλπ) έχουν μια σημαντική αξία και ιδιαιτερότητα που επιτρέπει στο νησί να αναπτυχθεί τουριστικά.

— Η ανάπτυξη πρέπει να σεβαστεί το φυσικό τοπίο και να δεθεί αρμονικά μαζί του χωρίς να το αλλοιώνει αισθητικά.

— Η ανάπτυξη πρέπει να σεβαστεί το περιβάλλον και να μη το ρυπάνει αλόγιστα με κάθε λογής απόβλητα.

— Η ομορφιά και η γραφικότητα των παλιών οικισμών και των ανεμόμυλων πρέπει να διατηρηθούν γιατί είναι στοιχεία που προσελκύουν τους ξένους αλλά και γιατί είναι στοιχεία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

— Η δυνατότητα ανάπτυξης ξενοδοχειακών μονάδων πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με τη φέρουσα ικανότητα του νησιού με την ποιότητα της καθημερινής ζωής, την άνεση στην κίνηση, με τις συγκοινωνιακές δυνατότητες, με τις απαιτούμενες ενεργειακές εισροές, με τα ρυπαντικά φορτία που θα παραχθούν κ.ο.

Αναφέραμε στο ξεκίνημα του παραδείγματος ως συγκριτικά πλεονεκτήματα του νησιού "Χ" με τους 3.000 κατοίκους τις όμορφες παραλίες, τα καθαρά νερά και τις γραφικές γειτονιές.

Αυτά για να εξακολουθούν να υπάρχουν και να στηρίζουν την τουριστική οικονομία προς την οποία θέλει να προσανατολιστεί το νησί σημαίνουν και το σεβασμό στην ύπαρξη κάποιων ορίων σε κάθε επιλογή.

Οι μονάδες που θα χτιστούν πρέπει να σεβαστούν την παραδοσιακή αρχιτεκτονική για να μη χαθεί το οικιστικό χρώμα. Η χωροταξική κατανομή τους θα είναι τέτοια που να εξασφαλίζει ισόρροπη διασπορά του πληθυσμού.

Ο προβλεπόμενος να φιλοξενηθεί αριθμός τουριστών δεν μπορεί να είναι απροσδιόριστος γιατί έχει να κάνει με τη δυνατότητα εξυπηρέτησης του, με την ποιότητα των υπηρεσιών, την άνετη κίνηση κλπ. Η αύξηση στον όγκο λυμάτων, οικιστικών, ξενοδοχειακών, εστιατορίων κλπ., θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη και να γίνουν σταθμοί βιολογικού καθαρισμού.

Η υποδομή του νησιού λιμάνι, ελικοδρόμιο ή αεροδρόμιο, δρόμοι, νοσοκομείο κλπ. θα αποτελέσει αντικείμενο κρατικής φροντίδας.

Από την άλλη πλευρά η απασχόληση στον τουρισμό θα πρέπει να θεωρηθεί από τους κατοίκους ως εποχική (3- 4 μήνες) και να μην εγκαταλείψουν τις μέχρι τώρα κύριες ασχολίες τους οι οποίες θα συνεχίσουν να αποτελούν οικονομική βάση με χαρακτήρα αυτοδυναμίας.

Ύστερα από όλα αυτά τα *πρέπει*, ας πάμε σε ένα άλλο πιθανότατα σενάριο και στ' αποτελέσματα του. Με στόχο όσο το δυνατό μεγαλύτερο κέρδος σε σύντομο χρονικό διάστημα χτίζουμε όσο μπορούμε περισσότερα δωμάτια και διαμερίσματα, αδιαφορώντας για την αλλοίωση του φυσικού τοπίου ή για την εξαφάνιση των παραδοσιακών χαρακτηριστικών. Στοχεύουμε στη δυνατότητα φιλοξενίας 25.000 τουριστών την ημέρα σε περίοδο αιχμής, δεν φτιάχνουμε σταθμούς βιολογικού καθαρισμού γιατί κοστίζουν, υπολογίζουμε να φέρνουμε νερό με υδροφόρες, οι δρόμοι είναι καρμανιόλες και οι υπηρεσίες *άρπα - κόλλα* κι ότι γίνει. Αυτά ενώ ένα καλό ανώτατο όριο τουριστών είναι το 12.000.

Αποτέλεσμα: Τα συγκριτικά πλεονεκτήματα του νησιού "Χ" παύουν να υπάρχουν. Η ομορφιά του τοπίου καταστρέφεται από άναρχη δόμηση. Οι θάλασσες παύουν να είναι καθαρές λόγω των μεγάλων φορτίων ανεπεξέργαστων αποβλήτων που δέχονται. Οι παραδοσιακοί οικισμοί θάβονται στο μπετόν εκατοντάδων διαμερισμάτων. Η κίνηση είναι προβληματική. Περπατά κανείς στην παραλία και νοιώθει σαν να είναι στην οδό Πανεπιστημίου με μαγιώ και η ποιότητα των παρεχομένων υπηρεσιών είναι χαμηλή στην κατεύθυνση του *ότι αρπάξουμε*. Βάλτε τις καθυστερήσεις και τις ματαιώσεις στα λιμάνια και τα αεροπλάνα, την έλλειψη γιατρών κλπ. και φανταστείτε τον τουρίστα να συζητά με τους φίλους όταν επιστρέψει στον τόπο του.

Όπως αντιλαμβάνεστε κανείς μάλλον δεν θα τους προτείνει να κάνουν στο νησί "Χ" του χρόνου τις διακοπές τους. Έτσι προοδευτικά το νησί με τις όμορφες παραλίες, τα καθαρά νερά και το οικιστικό χρώμα

θα γίνει ένα αλλοιωμένο φυσικά και οικιστικά όχι καθαρό νησί που θα δέχεται όχι μόνο λιγότερο τουρισμό αλλά και τουρίστες με λιγότερες απαιτήσεις και πιθανότατα με πολύ μικρότερα περιθώρια δαπανών που θα γίνουν εισοδήματα για τους ντόπιους.

Γιατί προφανώς άλλο είναι ο τουρίστας που ζητά κάποια ποιότητα και ξοδεύει 21.000 δρχ. την ημέρα και άλλο εκείνος που τη *βγάζει* με 7.000 δρχ. την ημέρα. Κι επειδή έχουμε αναφερθεί σε συγκεκριμένους αριθμούς στα παραδείγματα μας ας κάνουμε κι έναν υπολογισμό:

21.000 δρχ. x 12.000 άτομα κάνουν 252.000.000 δρχ. τη μέρα

ενώ 7.000 δρχ. x 25.000 άτομα κάνουν 175.000.000 δρχ. τη μέρα.

Δηλαδή με διπλάσιο αριθμό εισπράττουμε εμφανώς λιγότερα όχι μόνο κατ' άτομο αλλά και συνολικά. Βέβαια όλα αυτά έχουν αρχίσει να γίνονται σιγά σιγά κατανοητά σε όλο και περισσότερο κόσμο στη χώρα μας. Αργήσαμε όμως και τα πρόσφατα στατιστικά δεδομένα είναι ανησυχητικά.

Πώς θα μπορούσαμε τώρα να φτιάξουμε ένα πρόγραμμα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης στο νησί μας με θέμα *Τουριστική Ανάπτυξη και Περιβάλλον* ή γενικότερα *Οικονομική Ανάπτυξη και Περιβάλλον*:

Οι μαθητικές ομάδες με την καθοδήγηση των καθηγητών τους θα πρέπει να συλλέξουν πληροφορίες για την Ιστορία του νησιού και των κατοίκων του. Μας ενδιαφέρει η Ιστορία υπό την ευρεία έννοια για να αποκτήσουν συνείδηση της ιδιαίτερής τους εθνικής και πολιτιστικής ταυτότητας και φυσικά μετά να επεκταθούμε στην οικονομική Ιστορία και στο πως οι οικονομικές δραστηριότητες επηρέασαν τη διαμόρφωση του τοπίου.

Δήμοι, κοινότητες, βιβλιογραφία, τύπος, συνεντεύξεις κατοίκων θα είναι οι κύριες πηγές πληροφόρησης. Το υλικό θα διανθισθεί με παλιές φωτογραφίες και άλλα ντοκουμέντα, μέχρι να φτάσουμε στο σημείο μηδέν που άρχισε η στροφή στον τουρισμό.

Σ' αυτό το σημείο τα παιδιά θα χωρισθούν σε ομάδες που θα σχεδιάσουν την ανάπτυξη με βάση στόχους αντίστοιχους με εκείνους που θέσαμε στο πρώτο μας υπόδειγμα (των *πρέπει*). Στη συνέχεια θα ασχοληθούν με την αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης.

Οι συγκρίσεις, οι συζητήσεις και τα συμπεράσματα είναι το επόμενο στάδιο.

Εδώ μπορούμε να έχουμε τελικά πρόταση για μια *άλλη* ανάπτυξη.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η οργάνωση συζητήσεων σε επίπεδο δήμου ή κοινότητας με συμμετοχή επαγγελματιών και ενδιαφερομένων ώστε να πετύχουμε την ευαισθητοποίηση και ενεργοποίηση και σε κοινωνικό επίπεδο.

Πάντως ένα είναι σίγουρο: Οι μαθητές αυτοί ενημερωμένοι και ευαισθητοποιημένοι θα κινηθούν μελλοντικά περισσότερο υπεύθυνα και σωστά από τους γονείς τους από οποιαδήποτε θέση.

Β. Ενα άλλο παράδειγμα της σχέσης οικονομικής ανάπτυξης και περιβαλλοντικών επιπτώσεων είναι η περίπτωση της αλιείας στην οποία αξίζει να αναφερθούμε μια και βρισκόμαστε στις Κυκλάδες.

Είναι η θάλασσα μια αυτόματα ανανεούμενη πλουτοπαραγωγή πηγή ή κινδυνεύουμε με την εντατικοποίηση της αλιείας και την υπεραλίευση να φθάσουμε σε τραγικές για τον πλανήτη μεταβολές του φυσικού ισοζυγίου των θαλάσσιων οικοσυστημάτων;

Η παγκόσμια αλιευτική παραγωγή υπερτετραπλασιάστηκε τις 4 τελευταίες δεκαετίας.

Ο Οργανισμός Τροφίμων της Γεωργίας του Ο.Η.Ε. έχει χαρακτηρίσει ως *υπεραλιευόμενα* ή *σε όριο κατάρρευσης* 13 από τα 17 σημαντικότερα ιχθυαποθέματα του πλανήτη.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση από το 1983- 90 αύξησε τις επενδύσεις της κατά 700% στον τομέα της αλιείας.

Στη Μεσόγειο τα παρασυρόμενα αφρόδιχτα απειλούν περί τα 85 είδη θαλάσσιας ζωής και το φυτό Ποσειδωνία με τεράστια οικολογική σημασία.

Στη χώρα μας τα αφρόδυχτα, ο δυναμίτης, η μηχανότρατα απειλούν όχι μόνο τη θαλάσσια ζωή αλλά και το μελλοντικό εισόδημα των ίδιων των ψαράδων.

Οι 40.000 άνεργοι ψαράδες του Καναδά είναι από τα πρώτα θύματα της παράλογης καταστροφικής αλιείας.

Η σωστή αλιευτική πολιτική προϋποθέτει διαχείριση των αλιευτικών πόρων με προληπτικού χαρακτήρα ενέργειες.

ΑΕΙΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

1. Να αντιμετωπίσουμε τις δικές μας σημερινές ανάγκες χωρίς να υπονομεύσουμε τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να αντιμετωπίσουν τις δικές τους
2. Η φύση ως συντελεστής παραγωγής έχει ορισμένα όρια εξάντλησης, έχει μία φέρουσα ικανότητα και χρειάζεται συγκεκριμένους όρους για ανα αναπαραγάγει τους κύκλους της
3. Για την ποιότητα της ζωής ποιών μιλάμε; Αυτών που ήδη περνούν καλά; των επιχειρηματιών; Της ακαδημαϊκής κοινότητας; Του 1/3 του πληθυσμού της γης; Της κοινωνίας 2/3; Της ανθρωπότητας γενικά; Μήπως ακόμη και το τελευταίο είναι μερική θεώρηση;
4. Η φύση ως ευρύτερο περιβάλλον της ανθρώπινης κοινωνίας σχετίζεται άμεσα με την ποιότητα της ζωής
5. Ο άνθρωπος είναι ένας μόνο από τους οργανισμούς της βιοτικής συνιστώσας του οικοσυστήματος της γης

ΑΕΙΦΟΡΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

— Ολιστική θεώρηση κοινωνίας - περιβάλλοντος
— Νέοι τρόποι διαχείρισης
— Μελέτες φέρουσας ικανότητας
— Αλλαγές στους ρυθμούς ανάπτυξης
— Αλλαγή καταναλωτικών προτύπων
— Εναλλακτικές μορφές ενέργειας
— Αντιρρυπαντική τεχνολογία
— Ανακύκλωση κλπ.

ΓΙΑ ΝΑ ΓΙΝΟΥΝ ΑΥΤΑ ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ:

— Να φθάσει η κοινωνία και η πολιτική ηγεσία σε επίπεδο συνειδητοποίησης που θα οδηγήσει σε έκφραση πολιτικής βούλησης
— Ανάληψη οικονομικού (με την κλασσική έννοια) κόστους
— Συνεργασία κοινωνικών ομάδων και φορέων
— Σφαιρική σκέψη - Τοπική δράση
— Παιδεία - Εκπαίδευση - Κατάρτιση

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Λιανός Θ.- Γ. Χρήστου, *Πολιτική οικονομία*, Αθήνα 1982
2. Πεπελάσης Αδ., *Αγροτικά*, Αθήνα 1978
3. Φλογαΐτη Ευγ., *Περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 1993
4. Χατζηκωνσταντίνου Γ., *Οι μεγάλες απειλές για το περιβάλλον*, Αθήνα 1993
5. GREEN PEACE, Πηγή ζωής ή απειλή

Γιώργος ΦΑΡΑΓΓΙΤΑΚΗΣ

ΠΩΣ ΥΛΟΠΟΙΕΙΤΑΙ ΕΝΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης περνά κύρια μέσα απο τη μορφή του project ή της βιωματικής προσέγγισης. Η μορφή αυτή προσαρμόστηκε στην ελληνική πραγματικότητα και επεκράτησε, ίσως επειδή μπόρεσε να λειτουργήσει παράλληλα με το παραδοσιακό σχολείο, χωρίς να απαιτήσει ριζικές αλλαγές σ'αυτό.

Η όλη ανάπτυξη του θέματος αναφέρεται στη μέθοδο project και λόγω των εμφανών πλεονεκτημάτων που αυτή παρουσιάζει έναντι των άλλων μεθόδων περιβαλλοντικής προσέγγισης, αλλά και από το γεγονός ότι είναι αυτή, που κατ' εξοχήν εφαρμόζεται στα σχολεία.

Τα στάδια και οι φάσεις εφαρμογής ενός project - παρ' όλη την ποικιλία και την ευελιξία που πρέπει να διαθέτουν - ακολουθούν μερικούς γενικούς κανόνες, που ορίζονται με βάση τους σκοπούς και τους στόχους της Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης (ΠΕ) .

Τονίζουμε ότι το προτεινόμενο σχήμα είναι ενδεικτικό, κατά συνέπεια προσαρμόσιμο στις εκάστοτε καταστάσεις και συνθήκες. Σχηματικά έχουμε:

ΦΑΣΕΙΣ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗΣ ΕΝΟΣ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ Π.Ε.

Α. Εκδήλωση ενδιαφέροντος
Β. Επιλογή θέματος
Γ. Συγκρότηση ομάδων
Δ. Ανάπτυξη δραστηριοτήτων
Ε. Σύνθεση της εργασίας
ΣΤ. Παρουσίαση
Ζ. Αξιολόγηση

Α. ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝΤΟΣ

Είναι μια σειρά απο ενέργειες που στοχεύουν στην ενημέρωση και ενεργοποίηση του μεγαλύτερου δυνατού τμήματος της μαθητικής αλλά και της τοπικής κοινότητας στην ΠΕ, άμεσα ή έμμεσα. Αυτές δεν αφορούν μόνο τους μαθητές και τους εκπαιδευτικούς αλλά και τους γονείς, το βοηθητικό προσωπικό του σχολείου, τους προϊστάμενους καθώς και τις τοπικές αρχές και γενικά την τοπική κοινωνία.

- Μία πρώτη πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος μπορεί να γίνει μέσα στη τάξη, σε συννενόηση με τους διδάσκοντες καθηγητές. Η ταυτόχρονη ενημέρωση όλου του σχολείου (πρωινή προσευχή, αμφιθέατρο κ.ά.) δεν ενδείκνυται, ιδιαίτερα στα πολυπληθή σχολεία, μιας και δεν υπάρχουν οι προϋποθέσεις για την επιθυμητή διαπροσωπική επαφή.
- Ιδιαίτερη ενημέρωση χρειάζεται το 15μελές του σχολείου, το οποίο θα κληθεί να συμμετάσχει ουσιαστικά στην όλη διαδικασία.

- Η ενημέρωση των εκπαιδευτικών γίνεται στην ειδική συνεδρίαση του συλλόγου, αν και στην πράξη οι προσωπικές επαφές και συζητήσεις παίζουν σημαντικό ρόλο. Η παρουσίαση εκδόσεων ή άλλου εποπτικού υλικού απο εργασίες άλλων σχολείων μπορεί να κινήσουν το ενδιαφέρον των συναδέλφων. Θετικό ρόλο μπορεί να παίξει και η παρουσία του υπεύθυνου ΠΕ.
- Η ενημέρωση της τοπικής κοινωνίας μπορεί ν' αποτελέσει και την πρώτη δραστηριότητα της περιβαλλοντικής ομάδας, η οποία θα ψάξει να βρεί τους προσφορότερους τρόπους για να κάνει γνωστή την παρουσία της (προφορική ενημέρωση, αφίσα, ανοικτή επιστολή στον τοπικό τύπο, ραδιόφωνο, τηλεόραση κ.ά.) Η ενημέρωση αυτή εκτός των άλλων διευκολύνει και την μετέπειτα συλλογή πληροφοριών, στοιχείων και δεδομένων μιας και θα απευθύνονται σε ήδη ενήμερους αποδέκτες.
- Ιδιαίτερη βαρύτητα έχει η ενημέρωση και ευαισθητοποίηση των γονιών, που απο τη θέση τους μπορούν να παίξουν ένα ισχυρά θετικό ή και ισχυρά αρνητικό ρόλο στη σχέση του μαθητή με την ΠΕ. Σε πολλές περιπτώσεις ο ανενημέρωτος γονιός είναι ο κύριος ανασταλτικός παράγοντας στη συμμετοχή του μαθητή στην ΠΕ με το πρόσχημα της άσκοπης απώλειας χρόνου, της ελλειπούς απόδοσης στα υπόλοιπα μαθήματα κλπ. Εδώ, η εξασφάλιση της θετικής ή τουλάχιστον της ουδέτερης στάσης του γονιού είναι απαραίτητη και για τον λόγο ότι πρέπει να έχουμε την γραπτή τους βεβαίωση προκειμένου να εργαστούμε έξω απο το σχολικό χώρο.

Β. ΕΠΙΛΟΓΗ ΤΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Η διαδικασία επιλογής μπορεί ενδεικτικά να ακολουθήσει το παρακάτω σχήμα που ακολουθεί τις αρχές του ανοικτού σχολείου αλλά μπορεί να εφαρμοστεί στη σημερινή σχολική πραγματικότητα.

- Πρόσκληση ενδιαφέροντος (Ερέθισμα μέσα απο μαθήματα)
- Αρχική συζήτηση
- Καταγραφή θεμάτων

- Αναζήτηση πληροφοριών
- Ενημερωτικές συζητήσεις
- Διαλέξεις καθηγητών, ειδικών

- Ενημερωτικός περίπατος
(Περιβαλλοντικά μονοπάτια)

- Τελική συζήτηση
- Διαμόρφωση του θέματος

Στην αρχική συζήτηση καλούνται όλοι οι ενδιαφερόμενοι μαθητές αλλά και εκπαιδευτικοί.

Μετά απο μιά σύντομη ενημέρωση ακολουθεί συζήτηση όπου καταθέτουν προτάσεις για το προτεινόμε-νο θέμα, επιχειρηματολογούν πάνω σ' αυτές και γίνεται πιθανά μιά πρώτη ενοποίηση ή διαμόρφωσή τους. Μπορεί ακόμα να φέρουν αποκόμματα από εφημερίδες και περιοδικά με θέματα που τους έχουν κάνει εντύπωση. Άλλες φορές το πρώτο ερέθισμα δίνεται μέσα στην τάξη, είτε αυθόρμητα είτε απο τον εκπαιδευτικό.

Σ' αυτή την φάση σπάνια καταλήγουμε σε κάποιο θέμα. Τις περισσότερες φορές τα παιδιά, πέρα απο τον τίτλο, δεν γνωρίζουν τίποτα περισσότερο, γι'αυτό είναι χρήσιμο ν' ακολουθήσει μια πρώτη αναζήτηση πληροφο-ριών (βιβλιογραφία, ειδικοί κλπ.), ώστε να διευκρινιστεί περισσότερο η έκταση του θέματος

Η επόμενη ενέργεια είναι και η σημαντικότερη καθώς αποτελεί την πρώτη βιωματική επαφή με τον έν δυνάμει χώρο μελέτης. Οι μαθητές επισκέπτονται χώρους σχετικούς με τα προτεινόμενα θέματα και καταγράφουν τις εντυπώσεις τους. Η καταγραφή είναι ελεύθερη -ακόμα και αν έχουν καταλήξει σε κάποιο θέμα- συγχρόνως και συστηματοποιημένη και γι' αυτό είναι χρήσιμο να υπάρχει κάποιο γραπτό ερωτηματολόγιο. Η επί τόπου καταγραφή αποτελεί, θεωρητικά τουλάχιστον, τον πληρέστερο τρόπο επιλογής θέματος. Στην πράξη δεν έχει πάντα τα αναμενόμενα αποτελέσματα συνήθως λόγω κακής οργάνωσης πχ. πολλοί μαθητές μαζί, έλλειψη συγκεκριμένων οδηγιών, κακή επιλογή χώρου και χρόνου κ.ά.

Μια άλλη ιδέα είναι τα περιβαλλοντικά μονοπάτια, δηλαδή προεπιλεγμένες ειδικές διαδρομές όπου οι μαθητές ωθούνται στην παρατήρηση συγκεκριμένων στοιχείων. Ο σχεδιασμός τους όμως απαιτεί χρόνο και εξειδίκευση. Άλλωστε, ένα καλά σχεδιασμένο περιβαλλοντικό μονοπάτι μπορεί ν' αποτελέσει ένα αυτοτελές πρόγραμμα.

Ακολουθεί η τελική συζήτηση, όπου, με βάση την πληροφόρηση και την εμπειρία που αποκτήθηκε, καταλήγουμε στη τελική διατύπωση του θέματος. Αν δεν έχει επέλθει σύνθεση απόψεων, θα πρέπει η Παιδαγωγική Ομάδα να πάρει την πρωτοβουλία της επιλογής αφού εξηγήσει επαρκώς την άποψή της. Η όλη διαδικασία δεν πρέπει να κρατά πάνω απο 4-5 συναντήσεις γιατί παύει να είναι δημιουργική, απογοητεύει τα παιδιά και δημιουργεί εντάσεις και αντεκλήσεις.

Η επιλογή του θέματος παίζει καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη των στόχων του προγράμματος. Ορισμένα κριτήρια που είναι χρήσιμο να συνεκτιμώνται είναι :

- Να αφορά συγκεκριμένο τοπικό περιβαλλοντικό πρόβλημα για να υπάρχει η δυνατότητα της βιωματικής προσέγγισης. Πολλές φορές οι μαθητές προτείνουν θέματα που μπορούν να προσεγγιστούν μόνο βιβλιογραφικά. Τέτοια θέματα μπορούν να μελετηθούν στην τάξη. Αντίθετα η ΠΕ ασχολείται με τα *μικρά*, καθημερινά, πολλές φορές *αθόρυβα* τοπικά προβλήματα που ανταποκρίνονται στους περιβαλλοντικούς αλλά και παιδαγωγικούς στόχους της.
- Να εξασφαλιστεί η πρόσβαση στον χώρο μελέτης και τις πηγές πληροφόρησης. Η βιωματική προσέγγιση απαιτεί την μεγαλύτερη δυνατή επαφή των παιδιών με τον χώρο μελέτης και τις πηγές πληροφόρησης και αυτό πρέπει προκαταρτικά να εξασφαλιστεί. Είναι προτιμότερο, πριν την τελική απόφαση, να διερευνηθούν όλες οι δυνατότητες πρόσβασης και να ζητηθεί βοήθεια απο άλλους φορείς πχ. γονείς, τοπικές αρχές, επιστημονικά ιδρύματα κ.ά.
- Να ευνοεί την διεπιστημονική προσέγγιση. Είναι στοιχείο που δύσκολα επιτυγχάνεται ακόμα και στα πλέον *πετυχημένα* προγράμματα ΠΕ. Απαιτεί υψηλού βαθμού επιμόρφωση και εμπειρία απο τους εκπαιδευτικούς και κατακτάται σταδιακά. Η διατύπωση του θέματος μπορεί να υποδηλώσει ή όχι την διεπιστημονική προσέγγιση. Για παράδειγμα, από τους παρακάτω τίτλους α) *Αρδευση στην περιοχή Α* και β) *Η διαχείρηση του νερού στην περιοχή Α*, είναι φανερό ότι στο πρώτο θέμα εξετάζεται μόνο η αγροτική χρήση του νερού, ενώ στο δεύτερο εξετάζεται μία πληθώρα στοιχείων (γεωμορφολογία, κλίμα,αγροτική - αστική - βιομηχανική χρήση του νερού, προβλήματα διαχείρισης, ιστορικά - λαογραφικά στοιχεία, προτάσεις για ορθολογιστική χρήση κ.ά.). Η διεπιστημονική προσέγγιση αυξάνει τον όγκο της δουλειάς και γι' αυτό είναι προτιμότερο να επιλέγονται *μικρές* περιοχές μελέτης.

- Να ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα και τις εμπειρίες των μαθητών αλλά και των εκπαιδευτικών που συμμετέχουν. Ένα θέμα που ανταποκρίνεται στην ηλικία, το επίπεδο και τις βασικές γνώσεις των μαθητών εξασφαλίζει το αρχικό τους ενδιαφέρον αλλά και την ολοκλήρωση της εργασίας. Για παράδειγμα, η κατασκευή ενός *οικολογικού* αυτοκινήτου είναι ένα κατάλληλο θέμα για μαθητές ΤΕΛ ή ΕΠΛ, ενώ θα δυσκολέψει τους μαθητές του Γυμνασίου. Ζητήματα που ενδιαφέρουν ζωηρά τα παιδιά αλλά δεν πληρούν τις προϋποθέσεις για πρόγραμμα ΠΕ, μπορούν να συμπεριληφθούν, αν είναι δυνατόν, ως τμήμα γενικότερου θέματος, ή να αποτελέσουν αυτοτελή δραστηριότητα στα πλαίσια κάποιου μαθήματος, ή κάποιας περιβαλλοντικής εκδρομής.
- Να υπάρχει, κατά το δυνατόν, γνωστική συγγένεια και επικοινωνία με το υπόλοιπο σχολικό πρόγραμμα, γιατί έτσι προσφέρεται η δυνατότητα να υλοποιηθεί ένα τμήμα της μελέτης μέσα στην τάξη, στο αντίστοιχο μάθημα και να συνδεθεί ουσιαστικά η ΠΕ με την υπόλοιπη εκπαιδευτική διαδικασία. Επιπρόσθετα μπορούν να εμπλακούν και να ενεργοποιηθούν μαθητές που δεν συμμετέχουν αλλά και οι υπόλοιποι καθηγητές.
- Να προωθεί την σύνδεση του σχολείου με την τοπική κοινωνία και να βασίζεται στις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης. Αποτελούν καινούργιες και ελπιδοφόρες κατευθύνσεις στο χώρο της παιδαγωγικής και περιβαλλοντικής προβληματικής σε σχέση με την υπάρχουσα στατική δομή του σημερινού σχολείου.

Με τον όρο Κοινοτική Εκπαίδευση (community education), εννοούμε όλες εκείνες τις δραστηριότητες που ανοίγουν το σχολείο στη τοπική κοινωνία και το συνδέουν με αυτήν, ενεργοποιώντας τους μαθητές μαζί με τους υπόλοιπους πολίτες σε πράξεις που βελτιώνουν την ποιότητα της ζωής τους στην ίδια τους την κοινότητα. Σε μια τέτοια διαδικασία νιώθουν οι ίδιοι υπεύθυνοι για τον χώρο τους και αναπτύσσονται σχέσεις αλληλεγγύ-ης και δημοκρατικές διαδικασίες. Η ΠΕ προσφέρει έναν ενδιαφέροντα χώρο πειραματισμού στον τομέα της Κοινοτικής Εκπαίδευσης φέρνοντας τους μαθητές σε ουσιαστική και κριτική επαφή με τον χώρο τους και συνδέοντας τους βιωματικά και ενεργητικά με αυτόν.

Η ιδέα της βιώσιμης (αειφορικής) ανάπτυξης μπορεί και πρέπει να διαπερνά όλα τα υλοποιούμενα προγράμματα. Υπάρχει πληθώρα θεμάτων που ευνοεί την προσέγγισή της, όπως ζητήματα ενέργειας, καλλιεργειών, διαχείρησης φυσικών πόρων κ.α.

Γ. ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΟΜΑΔΩΝ

Μετά την τελική επιλογή του θέματος ακολουθεί και η συγκρότηση της Περιβαλλοντικής Ομάδας (ΠΟ) δηλαδή των μαθητών εκείνων που αποφασίζουν να υλοποιήσουν το πρόγραμμα. Η πρώτη δραστηριότητα της ΠΟ είναι ο χωρισμός της σε ομάδες εργασίας. Οι ομάδες είναι ζωντανά, ευέλικτα και αυτοοργανούμενα σύνολα ολιγάριθμων μαθητών που καταρτίζονται με βάση τις υπάρχουσες ανάγκες.

Ο πλέον συνηθισμένος τρόπος συγκρότησης είναι ο χωρισμός του προς μελέτη θέματος σε υποθέματα και η δημιουργία μιας ή περισσοτέρων ομάδων για το κάθε υποθέμα. Ο τρόπος αυτός, παρά την προφανή πρακτικότητα που παρουσιάζει, κρύβει τον κίνδυνο της μονομερούς αντίληψης του περιβάλλοντος π.χ. η ιστορική ομάδα ασχολείται μόνο με τα ιστορικά γεγονότα, η ομάδα φυσικού περιβάλλοντος μόνο με τα φυτά, τα ζώα κλπ.

Το επιδιωκόμενο σ' αυτή την περίπτωση είναι η κυκλική εναλλαγή των μαθητών σ' όλες τις ομάδες, πράγμα για το οποίο συχνά υπάρχουν αντιδράσεις λόγω του συναισθηματικού δεσμού που αναπτύσσει το παιδί με το αντικείμενο μελέτης. Θα μπορούσε τουλάχιστον να γίνεται αλληλοενημέρωση των ομάδων σε τακτά χρονικά διαστήματα, με καθολική συμμετοχή όλων των μαθητών στον προγραμματισμό της κάθε ομά-

δας, όπως και η συμμετοχή όλων των μαθητών περιοδικά, σε δραστηριότητες της κάθε ομάδας, ώστε να επιτευχθεί η διάχυση των επιμέρους γνώσεων, εμπειριών και βιωμάτων.

Ένας άλλος διαχωρισμός γίνεται με βάση όχι το θέμα αλλά τις δραστηριότητες π.χ. ομάδα βιβλιογραφί-ας, ερωτηματολογίου, φωτογραφίας κ.α. Το πλεονέκτημα αυτού του διαχωρισμού είναι η καλλιέργεια των κλίσεων και δεξιοτήτων αλλά δεν δίνει την δυνατότητα της ολοκληρωμένης και ολιστικής αντίληψης του μελετούμενου θέματος.

Μετά απο μία πρώτη μελέτη του θέματος μπορεί να προκύψει η ανάγκη αλλαγών και επανακαθορισμού των ομάδων αλλά και του όλου θέματος. Αυτές οι αλλαγές δεν μπορούν βέβαια να γίνονται συνέχεια.

Η ένταξη των μαθητών στις ομάδες γίνεται σε εθελοντική βάση. Η τυχόν παρέμβαση του εκπαιδευτικού πρέπει να είναι πάντα διακριτική και να γίνεται μόνο όταν υπάρχει δυσλειτουργία της ομάδας π.χ. μεγάλες αριθμητικές διαφορές μεταξύ των ομάδων ή διαπιστωμένα προβλήματα συννενόησης και επικοινωνίας.

Δ. ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΩΝ

Η βιωματική προσέγγιση επιτρέπει αλλά και απαιτεί μια πληθώρα μέσων μελέτης, πολλά απο τα οποία εφαρμόζονται για πρώτη φορά στο παραδοσιακό σχολείο και γι' αυτό δεν υπάρχει αρκετή εμπειρία. Μερικά από αυτά τα μέσα είναι:

Διάλεξη. Είναι η πλέον παραδοσιακή μέθοδος και χρησιμοποιείται ελάχιστα, παραμένει όμως χρήσιμη όταν πρόκειται να γίνει ενημέρωση, πληροφόρηση, αποσαφήνιση εννοιών κλπ. Στην περίπτωση που καλούμε κάποιον ειδικό για να ενημερώσει είναι αναγκαίο να τον πληροφορούμε από πριν για το επίπεδο, τα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των μαθητών και να αποφεύγονται οι μακροσκελείς, δυσνόητες και κουραστικές διαλέξεις. Αντίθετα θα πρέπει να υπάρξει χρόνος αλλά και κατάλληλο κλίμα για ανάπτυξη συζήτησης και προβληματισμού.

Συζήτηση. Συνήθως οι μαθητές - αλλά συχνά και οι εκπαιδευτικοί - δεν μπορούν να συζητήσουν επικοδομητικά και να φτάσουν σε συμπεράσματα (μιλούν όλοι μαζί, αγνοούν, αποδοκιμάζουν ή επιδοκιμάζουν έντονα αυτά που λένε οι άλλοι, αλλάζουν θέμα ξαφνικά, επιμένουν εγωιστικά στην άποψή τους κλπ.). Η εκμάθηση και εφαρμογή κάποιων κανόνων συζήτησης είναι από τα χρησιμότερα πράγματα που παίρνουν τα παιδιά κατά τη διάρκεια του προγράμματος.

Βιβλιογραφική αναζήτηση. Είναι χρήσιμο, εφ' όσον υπάρχει διαθέσιμη οργανωμένη βιβλιοθήκη, να μάθουν κάποιες αρχές βιβλιοθηκονομίας και να έρθουν σε επαφή με τους τρόπους αναζήτησης στοιχείων. Το ψάξιμο των βιβλίων δεν είναι ελκυστική διαδικασία, ιδιαίτερα για τα μικρότερα παιδιά γι' αυτό, τουλάχιστον στην αρχή, είναι αναγκαίο να μελετάμε μαζί τους. Μπορούμε να επιβραβεύουμε και να ενθαρρύνουμε κάθε ανεύρεση στοιχείου π.χ. με κάποιο πίνακα όπου θα σημειώνονται οι βιβλιογραφικές επιτυχίες. Ιδιαίτερη γοητεία παρουσιάζει η αναζήτηση σε παλιά αρχεία.

Εργασία πεδίου. Αποτελεί την πιο ελκυστική και δημοφιλή δραστηριότητα η οποία, αν οργανωθεί σωστά, εμπεριέχει τις ουσιαστικότερες προϋποθέσεις μάθησης. Περιλαμβάνει πληθώρα δραστηριοτήτων, όπως παρατηρήσεις, καταγραφές, απεικονήσεις, μετρήσεις, φωτογραφήσεις, μαγνητοφωνήσεις, βιντεοσκοπήσεις κ.α.

Η εργασία πεδίου προϋποθέτει την έξοδο των μαθητών απο τον στενό σχολικό χώρο, δραστηριότητα που είναι συνδεδεμένη αποκλειστικά με τη διασκέδαση. Οι μαθητές κατά την υλοποίηση του προγράμματος,

αλλάζουν σταδιακά αντίληψη για τον εκτός σχολείου χώρο ο οποίος μετατρέπεται σε πεδίο μελέτης, έρευνας αλλά και παρέμβασης και συνηθίζουν να τον προσεγγίζουν κριτικά και ερευνητικά.

Η προετοιμασία των εξορμήσεων έχει ιδιαίτερη σημασία προκειμένου να εξασφαλιστεί το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα στον δεδομένο και συνήθως ελάχιστο διαθέσιμο χρόνο. Πριν από κάθε εξόρμηση είναι αναγκαίο να προηγηθεί:

- Καταγραφή δραστηριοτήτων.
- Σχεδιασμός των μετακινήσεων (χώρος - χρόνος).
- Καταγραφή και συγκέντρωση των υλικών που θα χρησιμοποιηθούν πχ. φωτογραφικές μηχανές καθώς και εξοικείωση στη χρήση τους.
- Οδηγίες για τις δραστηριότητες που θα διεξαχθούν π.χ. μετρήσεις.
- Εξασφάλιση σχετικής άδειας για όπου χρειάζεται.
- Συνεννόηση με ειδικούς, όπου χρειάζεται κάποια ξενάγηση.
- Εξασφάληση μέσου μεταφοράς και των απαραίτητων χρημάτων.
- Εξασφάληση ικανού αριθμού συνοδών - εκπαιδευτικών.
- Εξασφάλιση καλών καιρικών συνθηκών ιδιαίτερα για εργασίες στην ύπαιθρο.
- Οδηγίες για κατάλληλη εξάρτηση, τροφή κλπ.
- Οδηγίες για σωστή συμπεριφορά.

Πειράματα - Κατασκευές. Αποτελούν εκφράσεις του ψυχοκινητικού τομέα τον οποίο οι μαθητές σπάνια έχουν την ευκαιρία να εξασκήσουν. Η θεματολογία της ΠΕ προσφέρει πολλές ευκαιρίες για κατασκευές, χειροτεχνήματα αλλά και πειραματισμούς που έχουν άμεση σχέση με το διαπραγματευόμενο θέμα. Οι οδηγίες δίνονται από ειδικούς, από σχετική βιβλιογραφία, αλλά σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και οι υπόλοιποι εκπαιδευτικοί του σχολείου, οι οποίοι πιθανά δεν συμμετέχουν στη Παιδαγωγική Ομάδα

Συνεντεύξεις - Ερωτηματολόγια. Οι ερωτήσεις της συνέντευξης προετοιμάζονται και συζητούνται διεξοδικά μέσα στην τάξη με ταυτόχρονη δοκιμή και διόρθωσή τους (παίζοντας πιθανά κάποιο παιχνίδι ρόλων). Αντίστοιχη συζήτηση πραγματοποιείται και για την κατάρτιση ερωτηματολογίου που πρέπει να είναι σαφές, σύντομο, περιεκτικό και ελέγξιμο, αποφεύγοντας τις ερωτήσεις που να περιέχουν την επιδιωκόμενη απάντηση.

Παιχνίδια ρόλων. Πρόκειται για σχετικά καινούργιες παιδαγωγικές πρακτικές στις οποίες κυριαρχεί ο συναισθηματικός τομέας δίνοντας ευκαιρίες για την εξωτερίκευση και την έκφραση των αισθήσεων, αισθημάτων και συναισθημάτων που προκαλούνται από το δεδομένο θέμα.

Έτσι τα παιδιά μαθαίνουν να χρησιμοποιούν τις αισθήσεις τους για να κατανοήσουν το περιβάλλον, να μιμούνται πρόσωπα και πράγματα, να αναπαραστούν καταστάσεις, να παίζουν ρόλους για να κατανοήσουν πολύπλευρα ένα θέμα κ.ά. Η χρήση του κατάλληλου παιχνιδιού απελευθερώνει συναισθήματα, δημιουργεί φιλικό και ζεστό περιβάλλον εργασίας αλλά συγχρόνως, υποσυνείδητα, απεγκλωβίζει μαθησιακές αγκυλώσεις και αρνήσεις.

Ιδιαίτερα πλούσιες και πολυποίκιλες είναι οι πηγές πληροφόρησης που μπορούν να χρησιμοποιηθούν, όπως:

- Δημόσιες Υπηρεσίες (Υπουργεία, ΝΠΔΔ, Περιφερειακές υπηρεσίες, κ.ά.)
- Τοπική και Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση.
- Ιδιωτικοί φορείς (Σύλλογοι, περιβαλλοντικές οργανώσεις κ.ά.).
- Επιστημονικά και ερευνητικά ιδρύματα.

- Ειδικοί επιστήμονες.
- Κάτοικοι.
- Γραπτές πηγές (Βιβλιοθήκες, αρχεία, έντυπα, εφημερίδες, κ.ά.)

Εκτός απο τις παραπάνω, πηγές πληροφόρησης αποτελούν και τα στοιχεία του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, όπως:

- Βιότοποι.
- Οικισμοί.
- Βιομηχανίες.
- Καλλιέργειες κ.ά.

Ε. ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η όλη πληροφόρηση και προσωπική εμπειρία που έχει συγκεντρωθεί κατά την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων πρέπει να καταγραφεί, να επεξεργαστεί και να αξιολογηθεί, με σκοπό την εξαγωγή συμπερασμάτων. Η σύνθεση είναι δύσκολη και επίπονη διαδικασία, ιδιαίτερα για τα μικρότερα παιδιά που δυσκολεύονται να συνθέσουν όλες τις πτυχές του ζητήματος. Η δική μας παρέμβαση είναι διακριτική, υποβοηθητική και ενθαρρυντική, χωρίς να προβάλλουμε, και πολύ περισσότερο να επιβάλλουμε, τις απόψεις μας. Το αποτέλεσμα της σύνθεσης πρέπει να αντανακλά το επίπεδο, τις απόψεις και τα συμπεράσματα που εκφράζουν τα ίδια τα παιδιά.

ΣΤ. ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η παρουσίαση του θέματος στη μαθητική κοινότητα, πέρα απο τον καθαρά ενημερωτικό χαρακτήρα παίρνει και την μορφή της πρώτης επαφής και ευαισθητοποίησης των υπόλοιπων μαθητών που δεν συμμετείχαν στο πρόγραμμα και γι' αυτό πρέπει να προσεχτεί ιδιαίτερα. Ταυτόχρονα παρουσιάζεται και προβάλλεται στην τοπική κοινωνία, αποτελώντας και το *επίσημο* άνοιγμα του σχολείου στην τοπική κοινωνία.

Τα εκφραστικά μέσα που θα χρησιμοποιηθούν είναι ποικίλα, όπως:

- Κείμενα.
- Ημερολόγιο των ομάδων.
- Φωτογραφίες, slides, video.
- Σκίτσα, κολλάζ, ζωγραφική.
- Κατασκευές.
- Απεικονήσεις (σχεδιαγράμματα, χάρτες κ.ά.).
- Συλλογές υλικών.
- Λογοτεχνικά κείμενα, ποιήματα,δραματοποίηση, μουσική κ.ά.

Ζ. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

Οι εκπαιδευτικοί οι οποίοι, μέσα απο πολλές δυσκολίες, κατορθώνουν να υλοποιήσουν πρόγραμμα ΠΕ, θεωρούν συχνά *πολυτέλεια* την αξιολόγησή του και τους εαυτούς τους μη ικανούς να ανταποκριθούν σ'

αυτήν. Αυτό το συναίσθημα είναι απόλυτα δικαιολογημένο καθώς δεν έχουν τη σχετική επιμόρφωση στην αξιολόγηση ενός εκπαιδευτικού έργου όπως είναι τα προγράμματα ΠΕ. Μερικές σκέψεις αντικατοπτρίζει ο παρακάτω πίνακας:

1. ΤΙ ΘΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΘΕΙ		
2. ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ		Επιμόρφωση
3. ΦΑΣΕΙΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ		Αρχική αξιολόγηση Διαμορφωτική αξιολόγηση Τελική αξιολόγηση
4. ΠΗΓΕΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ		Άμεσες (μαθητής) Έμμεσες (σχολείο, γονείς)
	Γνωστικό επίπεδο	Test - ερωτηματολόγια Κατάλογοι ελέγχου Κλίμακες εκτίμησης
5. ΜΕΣΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ	Συναισθηματικό επίπεδο	Συστηματική παρατήρηση Αυτοαξιολόγηση Αξιολόγηση απο την ΠΟ Συνέντευξη - συζήτηση
	Ψυχοκινητικό επίπεδο	Κατασκευή έργων

1. ΤΙ ΘΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΘΕΙ

Μερικές ενδεικτικές παράμετροι είναι:

α. Βαθμός επίτευξης των στόχων του προγράμματος. Αναζητούμε τους στόχους που είχαν τεθεί κατά την υποβολή του προγράμματος και συμπεραίνουμε τον βαθμό προσέγγισής τους αλλά και την ρεαλιστικότητα των στόχων. Στόχοι όπως *ενεργοποίηση των μαθητών σε περιβαλλοντικά ζητήματα* είναι εξαιρετικά δύσκολο να επιτευχθούν καθώς απαιτούν εφαρμογή μιας μακρόχρονης και επίπονης διαδικασίας, η οποία περιλαμβάνει γνώση, κατανόηση, εφαρμογή και δράση. Είναι προτιμότερη η διατύπωση *ευαισθητοποίηση* που υποδηλώνει μια κατ' αρχήν θετική στάση, στόχος που είναι ρεαλιστικότερος. Αυτή η διαδικασία βοηθά στον εντοπισμό των αδυναμιών και τη διόρθωσή τους στο μέλλον.

β. Σχεδιασμός και οργάνωση του προγράμματος. Ένα απο τα συνηθέστερα λάθη είναι η μη τήρηση του χρονοδιαγράμματος, με αποτέλεσμα την ψυχολογική πίεση όλης της Παιδαγωγικής Ομάδας στο τέλος του χρόνου. Άλλες φορές αναφύονται στην πορεία νέα θέματα με αποτέλεσμα ατελείωτο ψάξιμο στοιχείων και μη ολοκλήρωση της σύνθεσης κ.ά.

γ. Αποτελεσματικότητα των χρησιμοποιηθέντων μέσων. Από τα προαναφερθέντα μέσα αξιολογούμε την σχετική αποτελεσματικότητα των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν.

δ. Διεπιστημονική προσέγγιση. Καταγράφουμε τον βαθμό επίτευξής της, με βάση τις υπάρχουσες συνθήκες καθώς και τους παράγοντες που την προώθησαν ή την εμπόδισαν π.χ. τι ειδικότητες συμμετείχαν στην Παιδαγωγική Ομάδα, ποιές πηγές πληροφόρησης ήταν διαθέσιμες, τι θέμα επιλέχτηκε κ.ά.

ε. Συνεργασία και ρόλος των μελών της Παιδαγωγικής Ομάδας. Εκτιμάται ο βαθμός συνεργασίας μεταξύ των μελών της Παιδαγωγικής Ομάδας και εντοπίζονται τα λάθη και οι παραλήψεις πάντα μέσα σε πνεύμα συνεργασίας και αλληλοκατανόησης.

στ. Συνεργασία μαθητών - Ανάπτυξη ομαδικού πνεύματος. Αξιολογούμε την επιτυχία της σύνθεσης των ομάδων, την αποτελεσματικότητα της λειτουργίας τους και συζητάμε διεξοδικά τα προβλήματα που παρουσιάστηκαν και τους τρόπους αντιμετώπισής τους.

ζ. Ανταπόκριση στη τοπική κοινωνία. Αποτιμάμε τον βαθμό ανταπόκρισης που είχε η εργασία στη τοπική κοινωνία, την προβολή της απο τα ΜΜΕ, το πόσο συζητήθηκε, με πόση σοβαρότητα αντιμετωπίστηκε από τον κόσμο και τις αρχές και τελικά αν άλλαξε, έστω και ελάχιστα, την αντίληψη της κοινωνίας για το σχολείο.

η. Ανάπτυξη θετικών στάσεων για το περιβάλλον και ανίχνευση πιθανής αλλαγής σε στάσεις και συμπεριφορές. Η ανάπτυξη θετικών στάσεων μπορεί με σχετική ευκολία να προσδιοριστεί απο κάποια στοιχεία, όπως το αν ο μαθητής δείχνει επιλεκτικά προσοχή σε περιβαλλοντικά θέματα, αν εκτιμά την σοβαρότητά τους, αν πρόθυμα ακούει γι' αυτά, αν κουβεντιάζει γι' αυτά, αν τα προτιμά όταν ενημερώνεται, αν ρωτάει γι' αυτά, αν ανταποκρίνεται θετικά σε σχετικές δραστηριότητες, αν τηρεί κάποιους κανόνες περιβαλλοντικής συμπεριφοράς κ.ά. Όλα αυτά είναι δυνατόν, όχι όμως εύκολο, να παρατηρούνται κατά τη διάρκεια του προγράμματος. Για την αλλαγή στάσεων και συμπεριφοράς όμως πρέπει να έχουμε στη διάθεσή μας αρκετό χρόνο και τρόπους στενής παρακολούθησης των μαθητών. Αν έχουμε και τον επόμενο χρόνο τους μαθητές στο σχολείο μπορούμε να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις όπως αν έχουν σωστή περιβαλλοντική συμπεριφορά, αν ενεργούν έτσι ώστε και οι συμμαθητές τους να αποκτήσουν την ίδια συμπεριφορά, αν ανταποκρίνονται σε περιβαλλοντικές δραστηριότητες μέσα κι έξω από το σχολείο, αν έχουν άποψη για τα περιβαλλοντικά ζητήματα και επιχειρηματολογούν γι' αυτήν, αν διαμαρτύρονται έμπρακτα για προβλήματα που παρουσιάζονται κ.ά. Θα πρέπει να αισθανθούμε πολύ ικανοποιημένοι αν μπορέσουμε, με συστηματική παρακολούθηση, να προσδιορίσουμε κάποια απ' αυτά.

2. ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Προυπόθεση της αξιολόγησης είναι η σχετική επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, μέσα απο σεμινάρια, συνέδρια, ημερίδες, συμπόσια κ.ά., καθώς και μέσα απο την τακτική περιοδική επιμόρφωση (ΠΕΚ), με τον τρόπο που αυτή κάθε φορά εφαρμόζεται. Απαραίτητο συμπλήρωμα αποτελεί και ο ατομικός προβληματισμός του καθένα μιας και πρόκειται για διαδικασίες που βρίσκονται σε διαρκή κριτική.

3. ΦΑΣΕΙΣ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Η αρχική αξιολόγηση μπορεί να προσδιορίσει το ανθρώπινο δυναμικό μας και μπορεί να περιέχει όχι

μόνο στοιχεία γνώσεων αλλά και αρχικές απόψεις για το περιβάλλον. Τα ίδια στοιχεία, εμπλουτισμένα με αυτά του προγράμματος, θέτονται και στην τελική αξιολόγηση η οποία έχει συνήθως την μορφή του ερωτηματολογί-ου. Η διαμορφωτική αξιολόγηση μπορεί να έχει και την μορφή της συζήτησης με σκοπό τη διορθωση των λαθών που προκύπτουν.

4. ΠΗΓΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ

Η άμεση λήψη πληροφοριών από τον ίδιο τον μαθητή είναι και η πλέον έγκυρη, παρόλο που υπάρχει ο κίνδυνος της επιδιωκόμενης απάντησης. Η παιδαγωγική ομάδα πρέπει ιδιαίτερα να προσέξει τη διατύπωση των ερωτήσεων για να πάρει τις κατά το δυνατόν αντικειμενικές απαντήσεις.

Οι υπόλοιποι παράγοντες (σχολείο, γονείς, φίλοι) μπορούν επίσης να δώσουν πολύτιμες πληροφορίες και είναι ιδιαίτερα χρήσιμες οι σχετικές συζητήσεις, ιδιαίτερα με τους γονείς.

5. ΜΕΣΑ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

Στα μαθήματα του αναλυτικού προγράμματος αξιολογείται μόνο το γνωστικό επίπεδο και χρησιμοποιούνται κύρια οι μορφές του test (ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής, συμπλήρωσης κενών, ελέγχου σωστού, ιεράρχησης κ.ά.) και του ερωτηματολογίου (ανοικτές ερωτήσεις). Αυτά τα μέσα μπορούν επίσης να χρησιμοποιηθούν και για την ΠΕ. Επιπλέον μπορούν να χρησιμοποιηθούν κατάλογοι ελέγχου (τι προτιμούν, τι επιλέγουν, τι απορρίπτουν, τι συζητούν κ.ά.), καθώς και κλίμακες εκτίμησης (βαθμός συμφωνίας, σχολιασμός κ.ά.).

Τα ίδια μέσα προσφέρονται και για τον συναισθηματικό τομέα, αρκεί να θέσουμε τις κατάλληλες ερωτήσεις. Επειδή όμως το συναίσθημα δεν προσδιορίζεται τόσο εύκολα με ερωτήσεις και απαντήσεις αλλά έχει να κάνει με την όλη συμπεριφορά του μαθητή, μπορούμε να περιλάβουμε κάποια άλλα εναλλακτικά μέσα, όπως τη συστηματική παρατήρηση της σχολικής του ζωής, τον αυτοπροσδιορισμό του ή τον προσδιορισμό από τους συμμαθητές του. Όλοι αυτοί οι χειρισμοί και ιδιαίτερα ο τελευταίος πρέπει να γίνονται με αρκετή λεπτότητα.

Τέλος ένα προγραμμα ΠΕ θα πρέπει να περιλαμβάνει και κατασκευάσματα χεριών. Το παραδοσιακό σχολείο τα έχει απαράδεκτα υποτιμήσει και έχει κυριολεκτικά *θάψει* όλη την ενεργητικότητα, τη δημιουργικό-τητα και τη δεξιότητα που κρύβουν τα παιδιά και θα πρέπει ένα πρόγραμμα ΠΕ να δώσει την ευκαιρία να αναπτυχθούν.

Είναι γεγονός ότι τα παραπάνω μέσα δεν έχουν πάντα τα αναμενόμενα αποτελέσματα και οι παιδαγωγοί προβληματίζονται για την αποτελεσματικότητά τους. Θεωρώ όμως ότι, εφ΄ όσον έχουμε τη δυνατότητα αλλά και την όρεξη να τα οργανώσουμε σωστά, θα μπορούσαν να μας δώσουν πολύτιμες πληροφορίες

Τελειώνοντας, θα ήθελα να τονίσω ότι η επαρκής κατάρτιση των εκπαιδευτικών στά παραπάνω θέματα δεν αποτελεί τη μοναδική προϋπόθεση για την επιτυχία τους, αν δεν συνοδεύεται απο όρεξη, μεράκι και αγάπη γι' αυτό που κάνουν. Θεωρώ ότι αυτά τα στοιχεία υπάρχουν εν δυνάμει στους έλληνες εκπαιδευτικούς και χρειάζονται μόνο τις κατάλληλες συνθήκες για να αναπτυχθούν.

Σοφία ΠΛΑΤΑΝΙΣΤΙΩΤΗ

"ΚΑΝΟΝΤΑΣ ΣΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΠΟΥ ΜΑΣ." ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Ι. ΓΙΑΤΙ ΝΑ ΚΑΝΟΥΜΕ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ;

Η εμπειρία ενός Σχολικού Ομίλου Τοπικής Ιστορίας στο Γυμνάσιο ενός χωριού, μιας εφαρμοσμένη δηλαδή δραστηριότητα συναφούς προς το Πρόγραμμα "Ιστορία του Τοπίου και Τοπική Ιστορία" που ξεκινάει φέτος στις Κυκλάδες, είναι το αντικείμενο αυτής της εισήγησης. Ο Σχολικός Όμιλος Ιστορίας του Γυμνασίου Μαρμαρίου, που λειτούργησε το ακαδημαϊκό έτος 1990-1991, δοκίμασε να συνδυάσει την πρωτογενή ιστορική έρευνα (βάσει αρχειακών πηγών) με την διερεύνηση του άμεσου και βιωμένου κοινωνικού περιβάλλοντος των μαθητών· επιχειρήθηκε δηλαδή να γίνουν τα ίδια τα παιδιά "ιστορικοί" του χωριού τους. Η τεχνική περιγραφή των πρακτικών που εφαρμόστηκαν και των ειδικών χαρακτηριστικών του συγκεκριμένου παραδείγματος αναπτύσσονται στο Παράρτημα, όπου επίσης παρουσιάζονται και τα αποτελέσματά του στη μορφή μαθητικών εργασιών.

Χρειάζεται προκαταρκτικά να διευκρινιστεί ότι η δραστηριότητα αυτή δεν είχε στην πρόθεσή της να "ευαισθητοποιήσει" τους μαθητές ειδικά σε θέματα περιβάλλοντος, ωστόσο στην πράξη έδειξε πως υφίσταται μία διαπλοκή, σχεδόν αναπόφευκτη, με τέτοια θέματα, καθώς συμβαίνει το απλό. ότι το "περιβάλλον", η ακόμα γενικότερα η "φύση" υπάρχουν στη συγκεκριμένη τους εκδοχή ως ιστορικό περιβάλλον, και ως ιστορική φύση. Είναι, με άλλα λόγια, δημιουργήματα ιστορικά, όπου αποτυπώνεται και σε αυτά η ανθρώπινη δραστηριότητα μέσα στο χρόνο, δηλαδή το ίδιο το αντικείμενο της ιστορίας. Ο διαχωρισμός της μελέτης του περιβάλλοντος από τη μελέτη της ιστορίας - δηλαδή της ανθρώπινης δράσης, μιας δράσης που λαμβάνει χώρα τόσο μέσα στο χρόνο όσο και μέσα στο χρόνο - μάλλον φτωχαίνει την ικανότητά μας να παρατηρούμε, να κατανοούμε τα προβλήματα που σήμερα πλέον θέτουμε ενώπιόν μας ονομάζοντάς τα "οικολογικά". Η σκοπιά μου λοιπόν είναι αυτή ενός/μίας εκπαιδευτικού που ενδιαφέρεται για την ιστορία και μέσω αυτής συναντά το "περιβάλλον" ως μέρος/όψη της ιστορικής πραγματικότητας· μόνο έμμεσα λοιπόν η εμπειρία, που εδώ παρουσιάζεται συμβάλλει στο περιβαλλοντικό σκέλος του Προγράμματος.

Η ανάπτυξη εκπαιδευτικής δραστηριότητας με αντικείμενο την τοπική ιστορία σήμερα δεν απαιτεί δικαιολόγηση. Ποιός θα αρνηθεί σήμερα ότι τέτοιες πρωτοβουλίες είναι ευπρόσδεκτες, ότι θέλουμε σχολικές δραστηριότητες που συμπληρώνουν το αναλυτικό πρόγραμμα με γνώσεις σχετικές με την τοπική ιστορία, που εξοικειώνουν με την ιστορική έρευνα; Όλοι φαίνεται να είμαστε σήμερα σύμφωνοι στην αξία τέτοιων δράσεων, το Υπουργείο Παιδείας, η εξωσχολική κοινότητα (γονείς και τοπικές αρχές), οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί που είναι μάλιστα πρόθυμοι να τις αναλάβουν. Το πρόβλημα φαίνεται να είναι περισσότερο πώς να εφαρμόσουμε τέτοια προγράμματα, πώς να τα κάνουμε σχολική πράξη. Ελπίζω ότι στη συνέχεια η παρουσίαση του συγκεκριμένου παραδείγματος της δουλειάς που έγινε στο Γ/σιο Μαρμαρίου να βοηθήσει πρακτικά σ' αυτό.

Δεν είναι όμως άσκοπο να γίνουν κάποιες διευκρινήσεις γύρω από τους στόχους μίας τέτοιας δράσης που ίσως συμβάλλουν στο να ξανασκεφτούμε κάτι που φαίνεται αυτονόητο: γιατί την αναλαμβάνουμε, γιατί θέλουμε η σχολική εκπαίδευση να εμβολιαστεί με τέτοιες ή ανάλογες πρακτικές.

Η διδακτική αξία της ιστορίας, εντός και εκτός σχολείου, είναι τόσο τονισμένη στη ρητορεία του σύγχρονου πολιτισμού που κάθε σχολική δραστηριότητα με αντικείμενο την ιστορία γίνεται εύκολα αποδεκτή. Πρόσφατα, μέσα από πολλαπλούς διαύλους (φερ' ειπείν. την κουλτούρα της αποκέντρωσης και της ιδιαιτερότητας, τη διάχυτη δυσφορία από την "υπερτεχνολογική" και παγκοσμιοποιημένη σύγχρονη ζωή, αλλά και την κριτική προς την επίσημη σχολική γεγονοτολογική ιστορία), η συμπλήρωση του αναλυτικού σχολικού προγράμματος ειδικά με στοιχεία τοπικής ιστορίας δείχνει να ενδιαφέρει όλο και πιο πολύ. Επιπλέον, αναζητήσεις γύρω από τις μεθόδους διδασκαλίας της ιστορίας, προϊόν ταυτόχρονα ενός αιτήματος παιδαγωγικού εκσυγχρονισμού και απαιτήσεων νέων και ισχυρών ρευμάτων στην ιστοριογραφία συνηγορούν προς νέου τύπου, ως προς τη μέθοδο, σχολική εργασία στην ιστορία: η χρήση των πηγών, των ιστορικών τεκμηρίων, στα πλαίσια της σχολικής ιστορίας διαδίδεται - ενισχυόμενη πλέον ακόμη και από τα διδακτικά εγχειρίδια - προειδοποιώντας για το υλικό από το οποίο φτιάχνεται η ιστορική αφήγηση, και εξασκώντας τον μαθητή στον κριτικό έλεγχο.

Ωστόσο, όσο κι αν και ο εμπλουτισμός των γνώσεων των μαθητών/τριών με στοιχεία τοπικής ιστορίας, όπως και η εκμάθηση τεχνικών της ιστορικής έρευνας είναι στόχοι και θεμιτοί και επιθυμητοί, που ασφαλώς επιδιώχθηκαν και στην περίπτωση του Σχολικού Ομίλου Ιστορίας στο Μαρμάρι, το όλο εγχείρημα δεν εξαντλείται σε αυτά. Κίνητρο για τη δημιουργία του Ομίλου ήταν μάλλον η "άσκηση", η "μαθητεία" στην ιστορική ματιά· με αυτήν την έννοια το συγκεκριμένο χωριό, το Μαρμάρι, ήταν απλώς ένα παράδειγμα, και οι ερευνητικές τεχνικές ένα απλό και αναγκαίο εργαλείο. Το ζητούμενο ήταν μάλλον να παρατηρηθεί η πραγματικότητα στην παρούσα μορφή της ως ιστορικό προϊόν, να κατανοηθεί ο ίδιος ο χώρος της ζωής τους, ο τόσο φυσικός και δεδομένος για τα ίδια τα παιδιά, ως χώρος ιστορικός. Για αυτό το λόγο, το παρόν, και όχι το παρελθόν, ήταν το ερέθισμα μέσω του οποίου προήλθαν τα ερωτήματα, οι απορίες, που με τη σειρά τους δημιούργησαν τα αντικείμενα της έρευνας. Από την αποστασιοποίηση από το αυτονόητο (από τη "φυσικότητα") του παρόντος γεννιέται η ανάγκη απαντήσεων που οδηγούν στην ιστορική έρευνα του παρελθόντος. Χάριν του παρόντος, και όχι της νοσταλγίας, ωθείται κανείς προς την ιστορική έρευνα. κι αν η ιστορία αξίζει τον κόπο δεν είναι γιατί το "παρελθόν", όπως συχνά λέγεται, μας διδάσκει, αλλά γιατί η "μνήμη" φωτίζει συνέχειες και διαφορές, άρα επιτρέπει την κατανόηση του εκάστοτε παρόντος καθώς και τον κροτικό έλεγχο των απόψεων που διατυπώνονται γι αυτό. Η ιστορικότητα λοιπόν του παρόντος, αυτή ήταν η κινητήρια ιδέα που ώθησε και στήριξε την σχολική δραστηριότητα του Ομίλου Ιστορίας στο Μαρμάρι. Το κίνητρο δεν ήταν ούτε η εθνική υπερηφάνεια, ούτε η τοπική ταυτότητα, ούτε η φιλολογική φιλομάθεια αλλά η ανάγκη καλλιέργειας μιας ματιάς που να υποψιάζει γιά ό,τι ήταν φυσικό, δεδομένο και αυτονόητο, η διάθεση καλλιέργειας μιας νέας ματιάς στο ίδιο το παρόν.

Μια τέτοια σκοπιά συμβαδίζει με μια ευρύτερη και διαφορετική από την τρέχουσα σχολική αντίληψη για το τι είναι ιστορία. Ξεπερνώντας τα στενά όρια της συμβαντολογικής - όπως έχει καθιερωθεί να αποκαλείται - ιστορίας, της ιστορίας στην οποία πρωταγωνιστεί το "μεγάλο" ιστορικό γεγονός, εννοούμενο κυρίως αν όχι αποκλειστικά ως πολιτικό, στρατιωτικό ή διπλωματικό, η σύγχρονη ιστοριογραφία, δεκαετίες τώρα, τείνει να εντάξει στο πεδίο της το σύνολο της ανθρώπινης δράσης· την ανθρώπινη κοινωνία στην ολότητά της. Από τη σκοπιά μιας τέτοιας θεώρησης η ιστορική έρευνα σε τοπικό επίπεδο αποκτά ένα νέο νόημα, παύει να αντιπαρατίθεται ή να συμπληρώνει την εθνική ιστορία του σχολικού μαθήματος. Η τοπική ιστορία παύει να είναι η ιδιαίτερότητα, ή η μικρογραφία του εθνικού, αντίθετα γίνεται ένα ακόμη επίπεδο διερεύνησης του γενικού, γίνεται απλώς ιστορία.

Με μια τέτοια σκοπιά που σε ένα επίπεδο είναι πιο φιλόδοξη και απαιτητική, στο επίπεδο της σχολικής εφαρμογής τα πράγματα, παραδόξως, διευκολύνονται αισθητά. Η επιλογή θεματολογίας χάνει τη σημασία της καθώς ανοίγει τόσο το εύρος της ώστε όποια όψη του πραγματικού μπορεί να πάρει τη θέση αντικειμένου ιστορικής έρευνας. Όποιο θέμα διαπιστωθεί ότι διαθέτει προσβάσιμη για τον εκπαιδευτικό και προσπελάσιμη για τους μαθητές αρχειακή τεκμηρίωση μπορεί να αναδειχθεί σε αντικείμενο έρευνας. Αυτή η ελαστικότητα επιτρέπει να προσαρμοστεί η δουλειά σε θέματα που ανταποκρίνοναι σε προτιμήσεις της εκάστοτε ομάδας παιδιών, ή σε τυχόν ειδικές γνώσεις του διδάσκοντος. Παράλληλα, με το άνοιγμα της θεματολογικής βεντάλιας προς το συνολικό, ως "ιστορικό" θέμα μπορεί ευκολότερα να αντιμετωπισθεί και το πιο σύγχρονο. Ας πούμε, όχι μόνο τα ερείπια του φραγκικού ή ενετικού κάστρου, αλλά και το παλαιότερο ξενοδοχείο στον οικισμό αναδεικνύεται σε αξιόλογο ιστορικό τεκμήριο ενός πρόσφατου μεν, εξίσου όμως, αν όχι και δραστικότερου, συντελεστή της ιστορίας ενός νησιού στο μεταπολεμικό τουριστικό Αιγαίο. Έτσι, θεματικά και χρονολογικά το πεδίο τείνει στο άπειρο. Αρκεί να διατηρείται η έγνοια για το συνολικό.

ΙΙ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΕΥΡΑ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Σε μια δεύτερη εξέταση, και με την απόσταση των χρόνων, σκέφτομαι ότι, πέρα από το προσωπικό ενδιαφέρον για την ιστορία και την ανήσυχη όρεξη για τη δουλειά στο σχολείο μιας νέας καθηγήτριας, η εργασία αυτή υπήρξε, σε τελευταία ανάλυση, το αποτέλεσμα μιας αδυναμίας παιδαγωγικού χαρακτήρα. Σε αυτήν την κοινωνία της "κρίσης των αξιών", σε αυτή την εποχή της "διάψευσης των οραμάτων", της κυριαρχίας της εμπορευματοποίησης, του υποχρεωτικού μαζικού σχολείου που αποτυχαίνει παγκοσμίως και καθημερινά για πλείστους λόγους, και επιπλέον στην Ελλάδα έχει τη θανατηφόρα - για την όποια αξιοδότηση του μορφωτικού αγαθού - επιβάρυνση να ανταπεξέλθεουν οι μαθητές στις διαβόητες Πανελλαδικές Εξετάσεις, ο παιδαγωγικός ρόλος του δασκάλου έχει παύσει να είναι προφανής και η ικανότητά του να "διδάξει" αξίες, να εμπνεύσει στους μαθητές του πράγματα ικανά να τους εμπνεύσουν, έχει μετατραπεί σε ένα καθημερινό, ανοιχτό, και εν πολλοίς χαμένο στοίχημα. Αναφέρομαι σε μια αδυναμία που δεν είναι μόνο αποτέλεσμα των αντικειμενικών δυσχερειών να κάνεις καλά τη δουλειά σου στο δημόσιο σχολείο, ούτε μόνο στην εξαιρετική δυσκολία να αποκτήσεις σήμερα μια σχέση "δασκάλου-μαθητή" που να μην περνάει μέσα από την προσωπική ευχέρεια, ή το έμμεσο παράδειγμα μιας άρρητης ή ρητής ατομικής στάσης, με παιδιά που σαφώς δεν διατίθενται εύκολα στο να "πλαστούν"· αναφέρομαι στη δυσκολία να βρει ο ίδιος ο εκπαιδευτικός έναν ρόλο που να αντέχει στα δικά του κριτήρια, να βρει, για να το πω όσο πιο απλά, "κάτι να δώσει". Εννοώ αυτό ακριβώς: ότι όταν αναλάμβανα να ξεκινήσω το εγχείρημα του Ομίλου Ιστορίας ένοιωθα ανεπαρκής στο παιδαγωγικό μου ρόλο, ότι δεν ήξερα ακριβώς τι ήταν το άξιο να τους δώσω χωρίς να είναι και στα δικά μου μάτια λόγος ξύλινος, ηθικοπλαστικός, ενηλίκως διδακτικός, λόγος δηλαδή αυτονόητος, κοινότοπος και τελικά άχρηστος. Ποιός ήταν για μένα ο καλός δάσκαλος, πέραν από τη στοιχειώδη επαγγελματική επάρκεια και υπευθυνότητα; Δεν ήξερα και δεν μου ήταν καθόλου εύκολο να τον επινοήσω, να τον φανταστώ έστω. Πώς να μεταδώσεις, ας πούμε, σήμερα, φθίνοντος του 20ου αιώνος, ότι αξίζει να ενδιαφερόμαστε για την κοινωνία που ζούμε, αξίζει να την γνωρίζουμε, να την κατανοούμε, και να στεκόμαστε κριτικοί και στη σκέψη και στη στάση μας. Πώς να μεταδώσεις όχι ότι η πνευματική ζωή είναι όσως η πιο άξια ζωή, αλλά ότι έστω υφίσταται ως μία πιθανή ζωή;

Η ιστορία, όχι ως απλή πληροφορία και γνώση, αλλά ως ιστορική σκέψη, ως ανάγκη και ως δυνατότητα, έγινε ένας αυτοσχέδιος τρόπος να απαντηθεί η βαθύτερη αυτή αδυναμία (και αποτυχία) να διαθέτει κανείς ένα όραμα δασκάλου στις σημερινές συνθήκες.

ΙΙΙ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. Παρουσίαση του Σχολικού Ομίλου Ιστορίας του Γυμνασίου Μαρμαρίου

Η παρακάτω παρουσίαση που στο Σεμινάριο της Ερμούπολης αναπτύχθηκε προφορικά δίνεται στη μορφή που πρωτοδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Εκπαιδευτική Κοινότητα* 23, 1993.

ΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ:
ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΒΑΣΙΣΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΟΥ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΑΡΜΑΡΙΟΥ

Η συγκεκριμένη εμπειρία που παρουσιάζεται εδώ αφορά τη δημιουργία του Σχολικού Ομίλου Ιστορίας του Γυμνασίου Μαρμαρίου (στην Εύβοια), ο οποίος λειτούργησε με πρωτοβουλία μου κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς 1990-91. Η ιδέα ήταν να αποπειραθούμε μια ομαδική ερευνητική δουλειά στο χώρο της Ιστορίας, διαλέγοντας θέματα κοντινά στην εμπειρία των μαθητών/τριών και χρησιμοποιώντας πρωτογενείς πηγές, αρχειακό δηλαδή υλικό. Ο εντοπισμός των παλιών αρχείων του Δημοτικού Σχολείου (έτος ίδρυσης 1896) και των αρχείων της Κοινότητας του Μαρμαρίου (όπου διασωζόταν υλικό και του 19ου αιώνα) ενίσχυσαν την αρχική ιδέα. Ο σκοπός ήταν διπλός: από τη μια να εξοικειώσει τους μαθητές με τους τρόπους της ιστορικής έρευνας κια από την άλλη να στρέψει την ματιά τους προς τον περιβάλλοντα κοινωνικό χώρο, το χωριό τους, ώστε να τον ξανακοιτάξουν όχι ως φυσικό και δεδομένο αλλά ως χώρο ιστορικό. Έτσι συστάθηκε ο Όμιλος Ιστορίας του Μαρμαρίου, στον οποίο συμμετείχαν σε εθελοντική βάση οκτώ τελικά (έντεκα αρχικά) μαθητές και μαθήτριες. Ο Όμιλος εργάστηκε σε τακτικές εβδομαδιαίες συναντήσεις (2-3 ωρών) μετά τα μαθήματα.

Σε πρώτη φάση άνοιξε ένας κύκλος προεργασίας με δύο σκέλη. Πρώτα στραφήκαμε γύρω μας και θέτοντας το γενικό ερώτημα "πώς πήρε το Μαρμάρι τη σημερινή του μορφή" καταγράψαμε έναν κατάλογο θεμάτων που θέλαμε να διερευνήσουμε: το μέγεθος του οικισμού και την προέλευση των κατοίκων του, τις συγκοινωνίες, θαλάσσιες και οδικές, τις μεθόδους της αλιείας, τα δίκτυα ύδρευσης και ηλεκτρισμού, τη δημιουργία του λιμανιού και του λιμεναρχείου, τη λειτουργία των λατομείων πλάκας και την εμφάνιση του τουρισμού κ.ά. Για αυτά τα θέματα ανοίξαμε συζητήσεις μεταξύ μας, οργανώσαμε περιπάτους και εκδρομές σε διάφορες υπηρεσίες και εγκαταστάσεις και απευθυνθήκαμε στους παλαιότερους. Επιπλέον, μέσα από τον πρώτο κύκλο των αναζητήσεών μας, εντοπίσαμε την ύπαρξη ενός μικρού ιδιωτικού αρχείου της Ηλεκτρικής Εταιρείας Μαρμαρίου, το οποίο βρισκόταν στην κατοχή του ιδιοκτήτη της. Με αυτό τον τρόπο, εκτός του ότι εξοικειωθήκαμε ως ομάδα και αρχίσαμε να συγκεντρώνουμε πληροφορίες, γεννήθηκαν οι περιέργειες και τα παιδιά ασκήθηκαν στο να παρατηρούν με νέο μάτι πράγματα που έβλεπαν καθημερινά και να θέτουν ερωτήματα.

Στο δεύτερο σκέλος αυτού του κύκλου προεργασίας επισκεφθήκαμε τη βιβλιοθήκη της γειτονικής πόλης, της Καρύστου, και αναζητήσαμε τη βιβλιογραφία που αφορούσε το Μαρμάρι και την ευρύτερη περιοχή. Εντοπίσαμε σχετικά βιβλία και αποδελτιώσαμε τα σχετικά με το Μαρμάρι άρθρα του περιοδικού *Ευβοϊκά*, που εκδίδει η Εταιρεία Ευβοϊκών Μελετών. Στη συνέχεια έγινανα μικρές παρουσιάσεις του σχετικού υλικού από τα παιδιά προς την ομάδα, παρουσιάσεις που μας επέτρεψαν, πέρα από τη συγκέντρωση των πληροφοριών, να τα σχολιάσουμε και να κρίνουμε την τεκμηρίωσή τους και την αξιοπιστία τους. Μέσα από αυτή τη δραστηριότητα οι μαθητές/τριες έμαθαν να χρησιμοποιούν τη βιβλιοθήκη και το δελτιοκατάλογο, να κρατούν βιβλιογραφικά στοιχεία και να ελέγχουν τις πληροφορίες που συναντούν.

Ολοκληρώθηκε έτσι ο εισαγωγικός αυτός κύκλος, που σκοπό είχε αφενός να γεννήσει τις περιέργειες και να εξοικειώσει τα παιδιά με τους ερευνητικούς τρόπους και αφετέρου να αποσαφηνίσει τα αντικείμενα έρευνας που θα προσεγγίζαμε διεξοδικότερα βάσει του αρχειακού υλικού που εντοπίστηκε: τη διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη του Μαρμαρίου, την πρώτη περίοδο λειτουργίας του Δημοτικού Σχολείου (έως τον Β' Πόλεμο) και τη μικρή ιστορία του εξηλεκτρισμού του χωριού από τοπική ιδιωτική εταιρεία στη δεκαετία του 1950.

Το κρίσιμο με την επεξεργασία αρχειακών τεκμηρίων από παιδιά ηλικίας γυμνασίου είναι η επιλογή του υλικού και ως προς το περιεχόμενο αλλά κυρίως ως προς την αναγνωσιμότητά του. Ο συνδυασμός καθαρεύουσας και δυσανά-

γνωστου γραφικού χαρακτήρα, παραδείγματος χάρη, στα συναρπαστικότατα ως προς το περιεχόμενο Πρακτικά της Κοινότητας, τα απέκλειε αυτομάτως (αν και το παιχνίδι-δοκιμή να διαβαστούν ήταν μία άσκηση ανάγνωσης διασκεδαστική και χρήσιμη). Ως κατάλληλο υλικό επιλέχθηκαν τρεις κυρίως παρεμφερείς κατηγορίες υλικού: τα μαθητολόγια, τα μητρώα αρρένων και τα δημοτολόγια. Οι κατηγορίες αυτών των καταστίχων, ακριβώς επειδή δεν περιέχουν συνεχές κείμενο, αλλά συνιστούν πίνακες στοιχείων, προσφέρονται για ανάγνωση (ακόμα κι αν ο γραφικός χαρακτήρας είναι δύσκολος), ενώ δεν γεννούν κανένα πρόβλημα στην κατανόηση. Επιπλέον, προσφέρονται για στατιστικού τύπου επεξεργασία και εύκολα οι σχετικές εργασίες μπορούν να γίνουν ομδικά. Τα μαθητολόγια, για παράδειγμα, με τις επτά κατηγορίες πληροφοριών που περιέχουν, ονοματεπώνυμο (άρα και φύλο), επάγγελμα πατρός, τόπος γέννησης, ηλικία, τάξη φοίτησης, αποτέλεσμα φοίτησης (προαγωγή-απόρριψη), επιτρέπουν την εξαγωγή πολλών απλών συμπερασμάτων αλλά και τη διερεύνηση πλήθους προβλημάτων σχετικών με το μαθητικό πληθυσμό και τη λειτουργία του σχολείου. Σε αυτή την επεξεργασία του αρχειακού υλικού τα παιδιά χρησιμοποιούν υποχρεωτικά τις γνώσεις τους από τα Μαθηματικά, και εδώ θα μπορούσε να αξιοποιηθεί θαυμάσια η συνεργασία του μαθηματικού, για να προβληθούν τα αποτελέσματα σε γραφικές παραστάσεις και διαγράμματα διαφόρων τύπων.

Για την επεξεργασία του αρχειακού υλικού στον Όμιλο Ιστορίας οι μαθητές/τριες εργάστηκαν κατά ζεύγη σε τμήματα του υλικού και η συγκεντρωτική αξιολόγηση των δεδομένων έγινε από ολόκληρη την ομάδα. Ωστόσο, ολόκληρη η ομάδα δεν είναι εύκολο να συντάξει κείμενο, και γι αυτό το τελικό και τόσο αποφασιστικό στάδιο της ιστορικής εργασίας, η δύσκολη ώρα της συγγραφής, βασίστηκε σε ατομικές εργασίες.

Κρίνοντας τα αποτελέσματα της όλης προσπάθειας είναι σκόπιμο να διακρίνουμε δύο διαφορετικά επίπεδα, τα γενικά παιδαγωγικά συμπεράσματα και τα ειδικότερα, τα συνδεόμενα με την ιστορική έρευνα και συνείδηση.

Ως προς τα πρώτα μπορεί κανείς να τα συνοψίσει σε μια τετράδα αντιδιαστέλλοντάς τα με την εγκαθιδρυμένη σχολική πρακτική:

α) η εθελοντική συμμετοχή - σε αντιδιαστολή με το υποχρεωτικό σχολικό καθήκον - συνέδεσε τη μάθηση με την ευχαρίστηση και επέφερε μια νέα σχέση με την υπευθυνότητα και τη συνέπεια

β) η ομαδική εργασία - σε αντιδιαστολή με την ατομική που προάγει το σχολείο - έδειξε την αξία της συνεργασίας, εξάλειψε τον ανταγωνισμό, επέτρεψε τη συνύπαρξη και αξιοποίηση διαφορετικών επιπέδων και δεξιοτήτων και κυρίως έθεσε πραγματικά στο κέντρο της προσοχής την πρόοδο του ίδιου του έργου (και όχι την ατομική επιτυχία),

γ) η μορφωτική διαδικασία συνδέθηκε - σε αντίθεση με το σχολικό "εγκλεισμό" - με μία "κοινωνικότητα", διαφορετική από την παιδική/νεανική, προσφέροντας πρόσβαση σε χώρους των ενηλίκων (π.χ. τα γραφεία της Κοινότητας, της δ/ντριας του Δημοτικού, το παγοποιείο, το Λιμεναρχείο), και τέλος, και ίσως το κυριότερο,

δ) το ζητούμενο ως προς τη γνώση και το μορφωτικό αγαθό ήταν η έρευνα και η παραγωγή της και όχι η απλή εκμάθησή της· έτσι, αντί της μετάδοσης της γνώσης και της συνακόλουθης θέσης του δέκτη, τα παιδιά αποπειράθηκαν να γίνουν οι παραγωγοί της·[1] διαδικασία ιδιαιτέρως σημαντική για την ανάπτυξη της πολυπόθητης κριτικής ικανότητας.

Σε ότι αφορά την προώθηση της ιστορικής παιδείας, τα συμπεράσματα από μια τέτοια εργασία είναι εξίσου αξιοπρόσεκτα: α) γέννησε τον ανύπαρκτο στην κοινωνία μας σεβασμό για το αρχειακό τεκμήριο και μαζί με αυτόν συνέβαλε στη συνειδητοποίηση της ανάγκης προστασίας και μελέτης του αρχειακού πλούτου του τόπου τους και κατ' επέκταση της χώρας μας, β) άνοιξε τα "μυστικά" της ιστορικής έρευνας φέρνοντας στο φως τη διαδρομή που διανύεται από τον ιστορικό πριν να φτάσει στην ιστορική αφήγηση και ανάλυση και εξοικειώνοντας τα παιδιά με την πρώτη ύλη και τα ερευνητικά εργαλεία της ιστορικής έρευνας, γ) αποκάλυψε ότι το ιστορικό παρελθόν δεν "κείτεται" κάπου, ότι η ιστορική γνώση είναι ένα διανοητικό - άρα κρινόμενο - προϊόν, δ) προσέφερε μια νέα αντίληψη για το θεματολογικό εύρος της ιστορικής επιστήμης σε σχέση με την παραδοσιακή συμβαντολογική πολιτική ιστορία των σχολικών εγχειριδίων, και, τέλος, συνέβαλε στη συνειδητοποίηση της ιστορικότητας του παρόντος, στην ιστορικότητα της ίδιας τους της ζωής.

Η προσπάθεια του Σχολικού Ομίλου Ιστορία του Γυμνασίου Μαρμαρίου στηρίχθηκε στην εφαρμογή ενός τριπτύχου, αρχειακό υλικό - τοπική ιστορία - ομαδική εθελοντική δουλειά, και η επιτυχής έκβασή της οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για έναν καλό συνδυασμό, που μπορεί να αποτελέσει τη βάση μιας γενικότερης πρότασης εκπαιδευτι-

1. Τρεις τέτοιες εργασίες ανακοινώθηκαν από τις ίδιες τις μαθήτριες στα πλαίσια της Διήμερης Συνάντησης με θέμα: "Η τοπική ιστορία και οι πηγές της. Όψεις της Ιστορίας της Καρυστίας" (27-28 Απριλίου 1991). Οι εργασίες αυτές δημοσιεύτηκαν, χάρη στην ευαισθησία του περιοδικού για θέματα ιστορικής παιδείας, υπό τον τίτλο "Μαθητεία στην ιστορία", στο περιοδικό *Μνήμων* 14, 1992, 285-295.

κής δραστηριότητας. Αν υπάρξουν και άλλες παρεμφερείς προσπάθειες, θα έχουμε την ευκαιρία να την εμπλουτίσουμε, να την αποσαφηνίσουμε και, στο μέτρο του επιθυμητού, να την τυποποιήσουμε, ώστε να γίνει πιο λειτουργική και διαδόσιμη. Ωστόσο, καθένα από τα τρια σκέλη αυτού του τριπτύχου μπορεί να απομονωθεί και να δημιουργήσει πλήθος παραλλαγές. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά το λιγότερο γνωστό ζήτημα, την εκπαιδευτική χρήση του αρχειακού υλικού, μια μεγάλη ποικιλία χρήσεων με πολλαπλά προτερήματα μέσα και έξω από την τάξη είναι δυνατή και για την οποία η ευρηματικότητα των εκπαιδευτικών και η εξοικείωση με τη διεθνή εμπειρία ελπίζω ότι στο εγγύς μέλλον θα αποδώσει πολλούς και καλούς καρπούς, κυρίως στη δευτεροβάθμια αλλά ακόμα και στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Σκιαγράφηση της συζήτησης

Η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από το ζήτημα των σκοπών του όλου εγχειρήματος (γνώση τοπικής ιστορίας ή γνωριμία με τη μεθοδολογία της ιστορικής έρευνας ή καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης), τις επιμορφωτικές ανάγκες των εκπαιδευτικών και ιδιαίτερα των δασκάλων σε θέματα μεθοδολογίας της ιστορικής έρευνας (ελλείψεις στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση, απουσία επικοινωνίας ανάμεσα στους χώρους παραγωγής της γνώσης και στο σχολείο), τις δυσκολίες εισαγωγής των παιδιών σε ερευνητικό έργο (διατύπωση ερωτημάτων και υποθέσεων), την υποδοχή της συγκεκριμένης ή και άλλων αντίστοιχων εμπειριών από τους συναδέλφους και από την ευρύτερη κοινότητα, τις επιπτώσεις που έχει μια τέτοια συμμετοχή στη συνολική επίδοση των μαθητών (σχολική πρόοδος, ευρύτερη πνευματική συγκρότηση), και, τέλος, σε άλλες δυνατές εφαρμογές χρήσεις αρχειακού υλικού μέσα στην τάξη, σε άλλα μαθήματα εκτός της ιστορίας και σε μικρότερες ηλικίες.

Β. Δείγμα μαθητικών εργασιών που εκπονήθηκαν από μέλη του Σχολικού Ομίλου Ιστορίας του Γυμνασίου Μαρμαρίου

Οι εργασίες αυτές δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Μνήμων* 14, 1992.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΤΣΑΛΙΑΓΚΟΥ

ΓΕΝΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ ΜΑΡΑΜΑΡΙΟΥ

Όσο ξέρουμε, το θέμα αυτό δεν έχει ως τώρα μελετηθεί, δεν βρήκαμε δηλαδή καμιά σχετική δημοσίευση.

Για το Μαρμάρι και την ιστορία του ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά. Όπου ψάξαμε για να βρούμε αναφορές σε αυτό, μια και μόνο συγκεκριμένη ιστορική πληροφορία παρουσιάζεται, περί του Ναού του Μαρμαρίου Απόλλωνος, στον Στράβωνα. Δεν εμφανίζονται στοιχεία για τις επόμενες ιστορικές περιόδους· ούτε για τη Βυζαντινή, ούτε για τη Φραγκοκρατία, ούτε για την Τουρκοκρατία. Σημαίνει άραγε αυτό ότι το Μαρμάρι ως οικισμός είχε εξαφανιστεί; Αυτό δεν το ξέρουμε. Ελπίζουμε ότι κάποτε η έρευνα θα προχωρήσει ώστε να έχουμε σαφή εικόνα για το τι μεσολάβησε. Εμείς θελήσαμε να καταλάβουμε πως αναπτύχθηκε ο οικισμός στον οποίο τώρα κατοικούμε, και πως πήρε τη σημερινή του μορφή. Προσανατολίσαμε λοιπόν τις έρευνές μας στην περίοδο μετά τη δημιουργία του κράτους και προσπαθήσαμε να συγκεντρώσουμε τα στοιχεία που θα μας επιτρέψουν να διαμορφώσουμε μια εικόνα για την εξέλιξη του Μαρμαρίου.

Ως προς τη διοικητική εξέλιξη τα πράγματα ήταν εύκολα. Η διοίκηση του Ελληνικού Κράτους κατά περιοχές ήταν οργανωμένη σε δήμους, οι οποίοι περιείχαν μια ομάδα οικισμών και ο σημαντικότερος σε πληθυσμό και θέση ήταν η έδρα του Δήμου. Στην περιοχή μας αρχικά υπήρχε ένα Δήμος, ο Δήμος Καρυστίων που περιελάμβανε όλα τα χωριά από τους Στουπαίους και το Μαρμάρι ως τα χωριά του Καβοντόρου.

Από τις απογραφές των ετών 1848-1875, διαπιστώνουμε ότι ο πληθυσμός του Δήμου Καρυστίων, που ήταν ήδη ιδιαίτερα εκτεταμένος δήμος, σχεδόν πολλαπλασιάστηκε στο διάστημα αυτό, φτάνοντας 10.000 κατοίκους. Αυτό ανάγκασε το Δήμο Καρυστίων να χωριστεί σε δύο δήμους το 1875: α) το Δήμο Καρυστίων με τα χωριά του κάμπου της Καρύστου και του Καβοντόρου, και β) το Δήμο Μαρμαρίου που περιελάμβανε τα χωριά Κατσαρόνι, Αλέξη, Σκούασι, Άγιος Δημήτριος, Βαρελαίοι, Βατίσι, Θύμη, Καραίοι, Μαμαλιά, Μαρμάρι, Στουπαίοι, Μπεζάνοι, Γαλάνα, Φρυγάνι, Μελισσώνα, Πόθι, Χεροδύναμον, Γιαννίτσι, Πλαγιά, Μπογιάτι, Φυγιάς, Τσεφταλίτι, Πεταλίοι νήσοι και Πεταλίοι Πέρα. Το Κατσαρόνι ήταν η έδρα του νέου Δήμου και είχε 284 κατοίκους. Το 1889 όμως ο πληθυσμός του Μαρμαρίου γίνεται 361 και του Κατσαρονίου 241. Παρατηρούμε μια αλματώδη αύξηση στον αριθμό κατοίκων του Μαρμαρίου. Το ίδιο συμβαίνει και στην απογραφή της επόμενης δεκαετίας, το 1896 (Μαρμάρι 368, Κατσαρόνι 282). Εξαιτίας αυτής της απότομης αύξησης το 1903 γίνεται η μεταφορά της έδρας από το Κατσαρόνι στο Μαρμάρι.

Το 1912 αλλάζει η διοικητική διαίρεση και εισάγεται ο θεσμός των κοινοτήτων που ισχύει και ως σήμερα. Έτσι δημιουργείται η κοινότητα Μαρμαρίου όπου συμπεριλαμβάνει εκτός από το Μαρμάρι τέσσερις οικισμούς, το Κακογκιώνι, το Φυγιά, τους Πεταλιούς και το Λυκόρεμα.

Αυτό που μας δυσκόλεψε περισσότερο ήταν η ανίχνευση της δημογραφικής εξέλιξης. Σχετικές δημοσιεύσεις δεν υπήρχαν, γι αυτό στραφήκαμε στο Αρχείο της Κοινότητας. Η κατάστασή του ήταν άθλια. Όχι απλώς δεν υπήρχε κατάλογος του αρχείου, αλλά το μόνο που βρήκαμε ήταν κάτι ξεχασμένα, καταστραμμένα, παραπεταμένα, παλιά βιβλία-υπολείμματα. Ωστόσο, κάποια στοιχεία σώζονταν και υποχρεωτικά σε αυτά βασιστήκαμε.

Η πρώτη μας απορία ήταν αν πράγματι το Μαρμάρι υπήρχε όχι μόνο ως απλό τοπωνύμιο αλλά ως οικισμός στα χρόνια της επανάστασης και της δημιουργίας του Κράτους.

Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι στα 1836 το Μαρμάρι συμπεριλαμβάνεται στο Φ.Ε.Κ. - στο Φύλλο Εφημερίδας της Κυβέρνησης - παράρτημα 80, με ημερομηνία 20 Δεκεμβρίου 1836. Στο φύλλο αυτό δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από το επίσημο Κράτος, ο πίνακας των Διοικήσεων και Υποδιοικήσεων κατά Δήμους και οικισμούς. Μέσα σε αυτούς είναι ο Δήμος Καρυστίων με 29 οικισμούς. Μέσα σ' αυτούς τους οικισμούς είναι και το Μαρμάρι. Άρα ένας οικισμός στα 1836 υπάρχει. Τι σημαίνει όμως αυτό για το μέγεθος και το παρελθόν του χωριού δεν στάθηκε εύκολο να μάθουμε. Στις δημοσιευμένες απογραφές στο έργο του Χουλιαράκη αναφέρονται έως το 1879 μόνο οι συνολικοί πληθυσμοί των Δήμων και όχι οι αναλυτικοί πληθυσμοί των οικισμών. Συνεπώς για τις χρονιές 1833-1879 δεν γνωρίζουμε το μέγεθος του πληθυσμού. Μόνη μας πηγή γι αυτά τα χρόνια είναι το "Μητρώο Αρρένων του Δήμου Μαρμαρίου το καταρτισθέν εν έτει 1879" που βρήκαμε στα γραφεία της Κοινότητας και περιλαμβάνει τις γεννήσεις αρρένων των ετών 1839-1879. Από το μητρώο φαίνεται ότι ο αριθμός των γεννήσεων αυξάνεται αφού τις δεκαετίες 1840-1850 γεννήθηκαν 4 αγόρια, 1850-1860 γεννήθηκαν 7 αγόρια, 1860-70 γεννήθηκαν 14 αγόρια, 1870-80 γεννήθηκαν 17 αγόρια.

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, διαπιστώνουμε ότι στον οικισμό του Μαρμαρίου σε διάστημα 40 χρόνων έγιναν μόλις 42 γεννήσεις αρρένων, δηλαδή σχεδόν 1 αγόρι το χρόνο. Βέβαια φάνηκε επίσης ότι υπήρχε και μια αύξηση, αφού στην πρώτη δεκαετία είχαμε 4 γεννήσεις και στην τέταρτη 17. Αυτό μας κάνει να σκεφτούμε ότι στην πρώτη δεκαετία του Κράτους, το Μαρμάρι πρέπει να ήταν ένας πάρα πολύ μικρός οικισμός. Από το 1879 και μετά έχουμε τα στοιχεία των απογραφών. Στην πρώτη χρονιά, το 1879, το Μαρμάρι εμφανίζεται να έχει 147 κατοίκους. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1889, παρατηρείται μια θεαματική αύξηση των κατοίκων από 147 σε 361, δηλαδή πάνω από 139%. Ο αριθμός κατοίκων τα επόμενα χρόνια σταθεροποιείται. Το 1907 ξεπερνάει τους 500 κατοίκους (αύξηση 52%). Ο πληθυσμός του Μαρμαρίου φτάνει τους 1000 κατοίκους το 1951 (αύξηση 87%). Παρατηρείται, λοιπόν, αρχικά μια θεαματική και στη συνέχεια μια σταθερή αύξηση. Την ίδια περίοδο διαπιστώνεται μια γενική αύξηση πληθυσμού της χώρας. Χαρακτηριστικό είναι ότι ανάμεσα στα άλλα ελαττώνεται η παιδική θνησιμότητα - κάτι που και εμείς διαπιστώσαμε γιατί πολύ συχνά στα παλιά μαθητολόγια του δημοτικού βρίσκαμε τη λέξη "απεβίωσε" - και μεγαλώνει επίσης η διάρκεια ζωής των ανθρώπων (δημοτολόγιο).

Δεύτερον, ενισχύονται πληθυσμιακά τα παραθαλάσσια μέρη εις βάρος των ορεινών περιοχών, γιατί εκεί οι άνθρωποι δεν είχαν πολλές ασχολίες, πράγμα που εξηγεί την αύξηση πληθυσμού του Μαρμαρίου. Υπάρχει όμως και ένα άλλο ιδιαίτερο στοιχείο: το φαινόμενο της μετεγκατάστασης ψαράδων από την Ανατολική Πελοπόννησο στα παράλια του Νότιου Ευβοϊκού. Αυτό είναι γενικά γνωστό και αναφέρεται και σε εργασία του Τ. Ζάππα. Δεν έχει ερευνηθεί όμως το θέμα έτσι ώστε να ξέρουμε με ακρίβεια πότε και με ποιό ρυθμό συμβαίνουν αυτές οι μετακινήσεις.

Σύμφωνα με τον Ζάππα, οι μετακινήσεις αρχίζουν πριν από το 1900. Μερικοί ψαράδες ερχόντουσαν και έμεναν μόνο ένα χρόνο, άλλοι ένα εξάμηνο και άλλοι εγκαθίσταντο οριστικά. Στο Μαρμάρι οι πρώτοι εποικιστές που εμφανίζονται πριν το 1900 είναι οι χταποδάδες Ιωάννης και Γεώργιος Σιδέρης, οι Άγγελος και Λάζαρος Σακελλαρίου, και ο Γεώργιος Καραλής· όλοι αυτοί από την Ερμιόνη. Ακολουθούν οι πιο κάτω τρατάρηδες και ψαροπουλητάδες από τα Βάτικα: Τσιριγωτάκης, Παυλάκης, Μπαχτής, Δαμιανάκης, Βατίστας, Καρατζής, Διακάκης, Πισάνος και Βαρβαρέσος. Από τις Σπέτσες ο Φουρτιώτης και από το Κρανίδι ο Σαλαμούρης. Ελέγχοντας όμως όλα τα επώνυμα από το Μητρώο Αρρένων διαπιστώσαμε ότι μερικά εμφανίζονται πολύ νωρίτερα απ' ό,τι ο Ζάππας αναφέρει στο "Αλιευτικό Χρονικό του Ευβοϊκού". Ένα από αυτά τα επώνυμα είναι το Διακάκης.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Μητρώου Αρρένων οι παλιότερες οικογένειες που γνωρίζουμε ότι ήταν εγκατεστημένες εκεί είναι οι: Δόξας, Ελευθερίου, Μπαλούρης, και Ντάσιος. Ανακεφαλαιώνοντας, η εικόνα της εξέλιξης του Μαρμαρίου σύμφωνα με τα στοιχεία που βρήκαμε έχει ως εξής: έως τα 1880 ήταν ένα μικρό χωριό χωρίς ιδιαίτερη θέση στην περιοχή. Η ανάπτυξή του σε μεγαλύτερο κέντρο γίνεται στο διάστημα 1880 έως 1907, όπου πια είναι το διοικητικό

κέντρο της περιοχής και το μεγαλύτερο ως προς τον πληθυσμό χωριό.

Τέλος θα θέλαμε να σας δώσουμε μια εικόνα των κυρίων απασχολήσεων των κατοίκων του Μαρμαρίου. Τα στοιχεία τα παίρνουμε από τα μαθητολόγια του Δημοτικού Σχολείου 1900-1940 και από τα δημοτολόγια του 1896 του Δήμου Μαρμαρίου.

Διαπιστώσαμε δύο πράγματα, ότι: α) όπως ήταν αναμενόμενο για το μεγαλύτερο διάστημα η απασχόληση που κυριαρχεί είναι η αγροτική, και β) - και αυτό μας έκανε εντύπωση - αν και το Μαρμάρι είναι ψαρότοπος βλέπουμε ότι στο γύρισμα του αιώνα ακόμη λίγοι άνθρωποι ασχολούνται με την αλιεία.

Από τα στοιχεία του Δημοτολογίου του 1896 βρίσκουμε μόνο 5 αλιείς. Γενικά η απασχόληση στη θάλασσα στα χρόνια εκείνα είναι πολύ χαμηλή (ποσοστό 12%). Το 1900 από το δείγμα του Μαθητολογίου, οι απασχολούμενοι στη θάλασσα (αλιείς, ναυτικοί, λεμβούχοι, πλοίαρχοι) είναι μόλις 11%. Από τα στοιχεία μας φαίνεται μια ενδιαφέρουσα αλλαγή από το 1910 και μετά. Συγκεκριμένα το 1910 οι απασχολούμενοι στη θάλασσα φτάνουν το 33%, το 1920 το 24% και το 1930 και 1940 σταθεροποιούνται στο 34%.

Δεν είμαστε σε θέση να ερμηνεύσουμε την αλλαγή αυτή, αλλά πιστεύουμε ότι αξίζει να ερμηνευθεί. Αυτά τα στοιχεία είναι τα μόνα που μπορέσαμε να βρούμε. Ελπίζουμε κάποτε με διάφορες έρευνες, η ιστορία να μπορέσει να βρει περισσότερες πληροφορίες και να προκύψουν πληρέστερα συμπεράσματα.

ΒΑΣΩ ΤΣΙΜΠΟΥΚΗ
ΤΑ ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΜΑΡΜΑΡΙΟΥ
ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1900-1940

Από τα βασικότερα και επισημότερα βιβλία που κρατά κάθε σχολείο είναι τα Μαθητολόγια. Σ' αυτά καταχωρούνται οι εγγραφές των μαθητών και μπορούν να μας δώσουν πολλές πληροφορίες για τη λειτουργία των σχολείων, όπως και για τις γενιές που πέρασαν. Τα στοιχεία που περιέχουν είναι οι πιο έγκυρες πηγές για να μάθουμε για το μαθητικό πληθυσμό και για τις οικογένειές τους. Συγκεκριμένα από τα Μαθητολόγια μαθαίνουμε το ονοματεπώνυμο και το πατρώνυμο των μαθητών, την ηλικία, τον τόπο γέννησής τους και, τέλος, μαθαίνουμε την τάξη την οποία πηγαίνουν. Για τον πατέρα του μαθητή μπορούμε να μάθουμε και το επάγγελμά του.

Μια από τις πρώτες πληροφορίες είναι ο συνολικός αριθμός των μαθητών και των μαθητριών του σχολείου ανά έτος και η εξέλιξή του μέσα στο χρόνο. Η δεύτερη πληροφορία είναι ότι μπορούμε να δούμε την αναλογία κοριτσιών και αγοριών. Η τρίτη πληροφορία είναι η συνέχιση, η επανάληψη και η διακοπή από τη μια τάξη στην άλλη. Η τέταρτη είναι η ηλικία των μαθητών και των μαθητριών. Η πέμπτη, και τελευταία, τα επαγγέλματα των γονιών των μαθητών, δηλαδή μόνο των πατέρων, που μας δίνουν ενδεικτικά στοιχεία για το ποιά επαγγέλματα εμφανίζονται κάθε χρόνο στο Μαρμάρι και ποιά επικρατούν.

Για το Δημοτικό Σχολείο του Μαρμαρίου βρίσκουμε ορισμένες πληροφορίες στο Βιβλίο Ιστορία Σχολείου, που άνοιξε από το διευθυντή του, Γρηγόριο Κέκη, το 1962, αλλά δυστυχώς δεν είχε συνέχεια. Και γι αυτές τις πληροφορίες είμαστε επιφυλακτικοί γιατί δεν αναφέρει τις πηγές του. Το σχολείο σύμφωνα με τις πληροφορίες αυτές άρχισε να λειτουργεί μόλις το 1884. Το κτίριο κτίστηκε τότε με δωρεά του Ανδρέα Συγγρού.

Στο Δημοτικό Σχολείο βρίσκονται σήμερα τα Μαθητολόγια από το 1900 και μετά χωρίς κενά. Με μια εξαίρεση: για την περίοδο 1907 έως 1926 δεν υπάρχουν Μαθητολόγια θηλέων. Ίσως έχουν καταστραφεί.

Στην πρώτη επεξεργασία που επιχειρήσαμε δουλέψαμε με τα Μαθητολόγια της περιόδου 1900-1940. Αρχίζουμε το 1900 γιατί από τότε μόνο έχουμε πηγές και κλείνουμε το 1940 γιατί ο πόλεμος διέκοψε τη λειτουργία του σχολείου. Από το 1941 και έπειτα έχουμε μια μεγάλη μείωση των μαθητών.

Πριν παρουσιάσουμε την επεξεργασία των Μαθητολογίων πρέπει να αναφερθούμε σε ένα άλλο ζήτημα: κατά πόσο το σχολείο ήταν μικτό ή χωριστό για αγόρια και κορίτσια. Σύμφωνα με το Βιβλίο Ιστορίας Σχολείου, εξαρχής το δημοτικό σχολείο ήταν διπλό: μονοθέσιο αρρένων και μονοθέσιο θηλέων. Δηλαδή στο κτίριο του δημοτικού στεγαζόταν το σχολείο αρρένων, ενώ τα κορίτσια πήγαιναν σε κάποιο σπίτι ενοικιαζόμενο για σχολείο. Έπειτα το 1927 το σχολείο έγινε μικτό· αρχικά διθέσιο και το 1928 τριθέσιο.

Απ' τα Μαθητολόγια όμως που έχουμε στα χέρια μας, μας δίνεται διαφορετική εικόνα. Κατά την περίοδο 1900-1906 το Μαθητολόγιο είναι ένα και μικτό, ενώ απ' το 1907 και έως το 1927 το μαθητολόγιο είναι μόνο αρρένων. Γεγονός

που μας κάνει να σκεφτούμε ότι αρχικά λειτουργούσε ένα σχολείο μικτό και μετά το 1907 δύο σχολεία χωριστά, αρρένων και θηλέων. Αυτό εξηγείται γιατί ξέρουμε ότι τον προηγούμενο αιώνα ακόμα και η δημοτική εκπαίδευση ήταν χωριστή για τα αγόρια και τα κορίτσια. Όμως αυτό συχνά σε μικρά μέρη δεν εφαρμοζόταν λόγω ελλείψεως διδακτικού προσωπικού. Το πιθανότερο λοιπόν είναι ότι κατά το διάστημα 1900-1907 το σχολείο λειτουργούσε ως μικτό.

Ερευνήσαμε από τα Μαθητολόγια τα εξής:

α) αναλογία αγοριών - κοριτσιών·

β) αριθμός εγγεγραμμένων μαθητών κατ' έτος συνολικά και κατά τάξη·

γ) τα επαγγέλματα των γονέων για τα οποία μας μίλησε στην παρουσίασή της η Αγγελική Τσαλιάγκου.

Το πρώτο θέμα που ερευνήσαμε είναι η αναλογία αγοριών και κοριτσιών. Την α' περίοδο, 1900-1906, τα αγόρια είναι τριπλάσια από τα κορίτσια, ενώ την β' περίοδο, 1927-1940, εξαφανίζεται η διαφορά και το φύλο δεν επηρρεάζει την προσέλευση στο σχολείο, από τότε είναι άλλοτε περισσότερα τα κορίτσια και άλλοτε τα αγόρια. Δηλαδή συμπεραίνουμε ότι ανάμεσα στην πρώτη δεκαετία του αιώνα ως και την τέταρτη σημειώνεται μια μεγάλη αλλαγή σε ότι αφορά την πρωτοβάθμια εκπαίδευση των κοριτσιών.

Στην α' δεκαετία του αιώνα οι προκαταλήψεις που υπήρχαν γύρω από το αν ένα κορίτσι χρειάζεται τα γράμματα, περιόριζαν απ' την αρχή τη ζωή των γυναικών. Γιατί μερικοί γονείς πίστευαν ότι το κορίτσι είναι μόνο για δουλειές του σπιτιού και για τίποτε άλλο, και μόνος προορισμός είναι ο γάμος. Ενώ νόμιζαν ότι τα αγόρια έπρεπε να μάθουν γράμματα. Σιγά σιγά αυτές οι προκαταλήψεις ξεπεράστηκαν και έτσι έγιναν αυτές οι αλλαγές στην εκπαίδευση των κοριτσιών.

Από το 1900 έως το 1927 τετραπλασιάζεται ο αριθμός των μαθητών. Δηλαδή το 1900 είχαμε 52 μαθητές ενώ το 1927 είχαμε 200. Και από το 1925 έως το 1940 ο αριθμός κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1902 παρουσιάζεται μια θεαματική αύξηση της τάξης του 60% που θα σταθεροποιηθεί στα αμέσως επόμενα χρόνια. Ακολουθεί μια πορεία σταθερής αύξησης έως και το 1925 οπότε σταθεροποιείται πλέον ο αριθμός γύρω στο 200 για το διάστημα εως το 1940.

Το επόμενο θέμα που ερευνήσαμε είναι η κατανομή των μαθητών στις τάξεις. Από το συνολικό και κατά τάξη αριθμό των μαθητών και των μαθητριών κατά την περίοδο 1900-1915 διαπιστώνουμε ότι η Α' τάξη είχε το μεγαλύτερο από το μικτό του συνολικού αριθμού μαθητών. Δύο παραδείγματα: το 1900-1901 σε 52 μαθητές οι 27 φοιτούν στην Α' τάξη, ή το 1907-1908 σε 72 μαθητές οι 40 φοιτούν επίσης στην Α' τάξη.

Φαίνεται ότι υπήρχε μεγάλη δυσκολία να περάσουν από την Α' στη Β' τάξη. Αυτό εξηγεί και γιατί είναι τόσο δυσανάλογα μεγάλος ο αριθμός των μαθητών της Α' τάξης. Θα χρησιμοποιήσουμε πάλι ένα παράδειγμα: η Α' τάξη του 1901 είχε 27 μαθητές· από αυτούς 13 μαθητές επαναλαμβάνουν την Α' τάξη και το 1902, 8 μαθητές συνεχίζουν στη Β' τάξη ενώ οι υπόλοιποι 6 είτε σταμάτησαν το σχολείο, είτε καί ποια παιδιά έφυγαν για κάποια άλλη περιοχή.

Στις παρακάτω τάξεις τα παιδιά πάλι διαδοχικά μειώνονται. Αν παρακολουθήσουμε την εξέλιξη μιας χρονιάς απ' την Α' έως την Δ' τάξη της περιόδου αυτής (1900-1915), βλέπουμε ότι, για παράδειγμα, η Α' τάξη του 1903 ξεκινάει με 49 μαθητές, στην Β' τάξη του 1904 φοιτούν μόνο 20, στην Γ' τάξη του 1905 φοιτούν 16 και στην Δ' τάξη του 1906 φοιτούν 10. Βλέπουμε δηλαδή ότι ξεκινούν 50 σχεδόν μαθητές και αποφοιτούν μόλις 10, δηλαδή το 1/5. Όμως, από το 1915 και μετά τα πράγματα εξομαλύνονται και σταδιακά μειώνεται ο αριθμός των μαθητών της Α' τάξης ενώ αυξάνονται οι μαθητές στις άλλες τάξεις.

ΟΛΥΜΠΙΑ ΣΦΥΡΙΔΗ
Ο ΕΞΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΜΑΡΙΟΥ

Ο εξηλεκτρισμός του Μαρμαρίου είναι ένα από τα θέματα που τράβηξε το ενδιαφέρον του Ομίλου μας. Εκ πρώτης όψεως μπορεί να φαίνεται μια πρόσφατη και ασήμαντη ιστορία μιας και το Μαρμάρι απέκτησε ηλεκτρικό ρεύμα μόλις το 1955. Θα καταλάβουμε όμως τη σημασία του αν παρατηρήσουμε ότι εκτός απ' την Κάρυστο (όπου υπάρχει Ηλεκτρική Εταιρεία από το 1927), η υπόλοιπη περιοχή της Νότιας Καρυστίας συνδέθηκε με ηλεκτρικό δίκτυο μόλις το 1968. Ένας δεύτερος λόγος είναι ότι στο Μαρμάρι ο ηλεκτροφωτισμός δεν έγινε από τη Δ.Ε.Η., αλλά από μια τοπική ιδιωτική εταιρεία. Αυτός είναι και ο λόγος που το Μαρμάρι αποκτά ρεύμα τουλάχιστον 13 χρόνια νωρίτερα από τα υπόλοιπα χωριά της περιοχής.

Προτού προχωρήσουμε στην εξιστόρηση του σχετικού περιστατικού χρειάζεται να πούμε δυο λόγια για τη γενικότερη εξέλιξη του εξηλεκτρισμού της χώρας. Ο εξηλεκτρισμός που ξεκινά περίπου την πρώτη δεκαετία του αιώνα γίνεται από τοπικές ιδιωτικές εταιρείες, γνωστότερη είναι η αγγλική εταιρεία "Power", που κάλυπτε την περιοχή των Αθηνών. Η Δ.Ε.Η., η κρατική δηλαδή εταιρεία ηλεκτρισμού, δημιουργείται στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και σταδιακά αρχίζει να εξαπλώνεται δημιουργώντας ηλεκτροπαραγωγικούς σταθμούς και αναπτύσσοντας το εθνικό δίκτυο διανομής. Έτσι διαπιστώνουμε ότι η περίπτωση του Μαρμαρίου είναι χαρακτηριστική του γενικού τρόπου με τον οποίο εξηλεκτρίστηκε η χώρα.

Ας γυρίσουμε, λοιπόν, τώρα στη συγκεκριμένη ιστορία του εξηλεκτρισμού του Μαρμαρίου. Η απόφαση δημιουργίας τοπικής ηλεκτρικής εταιρείας ήταν πρωτοβουλία του Δημήτριου Ελευθερίου Ντούνη, ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε σε οικισμό του Μαρμαρίου, στο Κακογκιώνι, και αργότερα μετανάστευσε στην Αμερική. Στις 28 Ιανουαρίου 1954 υπέβαλε αίτηση στο Κοινοτικό Συμβούλιο για τη γνωμοδότηση σχετικά με τη λειτουργία εργοστασίου παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος, "προς τον φωτισμόν των κατοίκων της πόλεως Μαρμαρίου". Πράγματι, το Κοινοτικό Συμβούλιο, με επικεφαλής τον τότε πρόεδρο Πέτρο Πάλλη, 5 μέρες αργότερα, στις 2 Φεβρουαρίου 1954, ανταποκρίθηκε θετικά στην αίτηση αυτή, και ζήτησε από το αρμόδιο υπουργείο να χορηγήσει τη σχετική άδεια. Στην απόφασή της αυτή, η Κοινότητα εξέφρασε "την ευαρέσκειαν και την ευγνωμοσύνην της προς τους αδελφούς Ντούνη δια την τολμηράν των πρωτοβουλίαν". Χαρακτηριστικά μάλιστα αναφέρει ότι "ο ηλεκτροφωτισμός της κωμοπόλεως Μαρμαρίου ήταν παλιά επιθυμία των κατοίκων που σήμερον γίνεται πραγματικότης. Θα σημειωθή μεγάλη πρόοδος δια της δημιουργίας νέων εργασιών, και προσελεύσεως πολλών παραθεριστών, κατά το καλοκαίρι, δημιουργούμενης ούτως τουριστικής κινήσεως προς γενικόν συμφέρον των κατοίκων και των εν γένει επαγγελματιών".

Αξίζει δε να σχολιάσουμε την αναφορά στον τουρισμό γιατί δείχνει πως ήδη από το 1954 στη συνείδηση της Κοινότητας του Μαρμαρίου η ανάπτυξη ήταν συνδεδεμένη με τον τουρισμό και όχι με άλλες οικονομικές δραστηριότητες.

Πώς όμως ο Δημήτριος Ντούνης πήρε αυτή την πρωτοβουλία; Ο ίδιος μας διηγήθηκε μια ιστορία που, όσο κι αν φαίνεται απλοϊκή, έχει το ενδιαφέρον της. Η ιδέα αυτή λοιπόν προήλθε από ένα περιστατικό των παιδικών του χρόνων. Συγκεκριμένα, στις αρχές του 1930 πηγαίνοντας με τον πατέρα του στους νερόμυλους της Λάλας για ν' αλέσουν το στάρι τους και φτάνοντας στο ύψωμα του Χωνιού, απ' όπου πανοραμικά φαίνεται ο κόλπος της Καρύστου και μαζί η Κάρυστος, είδε για πρώτη φορά το θέαμα της ηλεκτροφωτισμένης πόλης.

Βέβαια, για να καταλάβουμε τη δύναμη αυτής της εικόνας θα πρέπει να αντιπαραβάλλουμε τις συνθήκες ζωής στα χωριά της Καρυστίας την εποχή εκείνη. Είναι παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες, γεωργών, κτηνοτρόφων και ψαράδων, χωρίς δρόμους, αυτοκίνητα, χωρίς όποιου είδους μηχανές.

Επιστρέφοντας ξανά στο θέμα μας, η έγκριση θα δοθεί τελικά από το Υπουργείο Βιομηχανίας με το Βασιλικό Διάταγμα της 10ης Δεκεμβρίου 1954, βάσει του οποίου χορηγείται στο Δημήτριο Ντούνη απλή άδεια ηλεκτροφωτισμού του Μαρμαρίου, διάρκειας 15 ετών κι ορίζει τους όρους λειτουργίας της τοπικής Ηλεκρικής Εταιρείας. Το ωράριο λειτουργίας ορίζεται επίσης από το Βασιλικό Διάταγμα.

Έτσι λοιπόν, μετά και από τη χορήγηση άδειας, ξεκινούν οι απαραίτητες διαδικασίες που τελειώνουν στις αρχές του Ιουλίου του 1955, ημερομηνία που σήμαινε συνάμα και την έναρξη λειτουργίας της τοπικής αυτής ιδιωτικής εταιρείας ηλεκτρισμού.

Το ρεύμα ήταν εναλλασσόμενο και προοριζόταν μόνο για ηλεκτροφωτισμό και όχι για οικιακές ασχολίες. Το ηλεκτρικό δίκτυο είχε σαν όρια την οικία του Κωνσταντίνου Παντελή μέχρι τη θέση Κάβος και από τη θέση Κάβος ως την οικία Άγγελου Μάζη. Με λίγα λόγια δηλαδή η αντίστοιχη σημερινή εκτίμηση των ορίων καλύπτει τα 3/4 σχεδόν του χωριού, ενώ έγινε και ηλεκτροφωτισμός των δρόμων. Με την έναρξη λειτουργίας οι συνδρομητές ήταν 25 και ως το 1959, 4 χρόνια δηλαδή αργότερα, είχαν φθάσει τους 185, 7 περίπου δηλαδή φορές περισσότεροι. Μέσα στο εργοστάσιο λειτουργούσαν 2 μηχανές των 21 ίππων και των 45. Οι τιμές της μιας kwh συμβάδιζαν με εκείνες της τοπικής ηλεκτρικής εταιρείας στην Κάρυστο και για τα 4 χρόνια που λειτούργησε η εταιρεία σαν ιδιωτική, στοίχιζε 7 δρχ. οι ώρες λειτουργίας για τη χειμερινή περίοδο ήταν από τη δύση του ήλιου έως τις 12:00 τα μεσάνυχτα, ενώ από τις θερινές, από τη δύση του ηλίου έως τη 1:00 π.μ. Παρ' όλη όμως την ομαλή πορεία της εταιρείας, η εξάπλωση της Δ.Ε.Η., της κρατικής αυτής εταιρείας, οδηγεί σε αναγκαστική εξαγορά το 1959. Οι ώρες λειτουργίας εξακολουθούν να ισχύουν όπως πριν ως και το 1961, οπότε και γίνεται παροχή από την Κάρυστο για ολόκληρο το 24ωρο, ενώ 8 χρόνια αργότερα, το 1969 δηλαδή, γίνεται η σύνδεση με το Αλιβέρι και έτσι κλείνει και το ηλεκτρικό εργοστάσιο της Καρύστου.

Μια άλλη πλευρά της δραστηριότητας της Τοπικής Ηλεκτρικής Εταιρείας Μαρμαρίου είναι η ίδρυση παγοποιείου το οποίο λειτούργησε από το 1957 έως το 1968. Η σημασία της δημιουργίας του είναι διπλή αφού και για οικιακή χρήση

εξυπηρετούσε, κυρίως όμως προοριζόταν για την αλιεία, ανοίγοντας νέες δυνατότητες στο εμπόριο των ψαριών που ως τότε έπρεπε να φεύγουν με τις ψαροπούλες ευθύς αμέσως για τη Ραφήνα, ανεξαρτήτως ώρας και καιρικών συνθηκών.

Αυτή ήταν η μικρή ιστορία του εξηλεκτρισμού του Μαρμαρίου. Η Τοπική Ηλεκτρική Εταιρεία Μαρμαρίου ήταν μάλλον μια από τις τελευταίες ιδιωτικές ηλεκτρικές εταιρείες που λειτούργησαν, μας υπενθυμίζει όμως τον γενικότερο τρόπο εξηλεκτρισμού της χώρας.

Κλείνοντας θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι κοντά στα ίδια χρόνια που το Μαρμάρι ηλεκτροδοτήθηκε εμφανίζονται και άλλες εξελίξεις στην ευρύτερη γύρω περιοχή της Καρυστίας. Έτσι το 1951 άνοιξε ο δρόμος Καρύστου-Στύρων και έσπασε η οδική απομόνωση της Καρυστίας, το 1952 άνοιξε ο δρόμος Μαρμαρίου-Καρύστου, το 1960 άρχισαν τα έργα της υδρεύσεως του Μαρμαρίου και λίγο αργότερα μπαίνουν τα πρώτα Ferry-boats τη γραμμή Ραφήνα-Μαρμάρι και διευκολύνουν την εξάπλωση του τουρισμού. Με δυο λόγια δηλαδή παρατηρούμε ότι η δεκαετία 1950-1960 αποτέλεσε για τον τόπο μας μια τομή στις συνθήκες ζωής που άλλαξε την παραδοσιακή, σχετικα απομονωμένη, αγροτική κοινωνία και την συνέδεσε με τον σύγχρονο τρόπο ζωής, αποτελώντας την αρχή της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων και της αναβάθμισης της περιοχής.

Νάσια ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ

Η αναφορά στο παράδειγμα του προγράμματος *Μικρές Κυκλάδες* που υλοποιήθηκε το 1984 και στο οποίο ήμουν επιστημονικός υπεύθυνος, γίνεται για τρεις λόγους:

1. Πρόκειται για πρόγραμμα που αφορά στο φυσικό χώρο υλοποίησης του πιλοτικού μας προγράμματος και έτσι το θέμα του είναι πιθανότατα κοντά στα ενδιαφέροντα κάποιων από εσάς.

2. Επειδή είναι παράδειγμα συνεργασίας επιστημόνων - εκπαιδευτικών - μαθητών - τοπικής κοινωνίας. Η επιστημονική στήριξη των προγραμμάτων Π.Ε. είναι ουσιαστική προϋπόθεση επιτυχίας. Το ίδιο και το δέσιμο τους με τη τοπική κοινωνία.

3. Τρίτος λόγος είναι ο πρωτοποριακός του χαρακτήρας. Αναφερόμαστε στο 1984 που το θεσμικό πλαίσιο για την Π.Ε. ήταν σχεδόν ανύπαρκτο και τα σχολικά προγράμματα ελάχιστα. Και όμως έγινε ένα πρόγραμμα που θα το ζήλευαν πολλά επιτυχημένα σημερινά. Αυτό έγινε γιατί ανοιχτά μυαλά, όπως ο Κώστας Λαλιώτης, ο Νίκος Μάργαρης, η Μαργαρίτα Αριανούτσου κ.α. τόλμησαν.

Άνοιξαν με τις *Οικολογικές Αναπτυξιακές Πρωτοβουλίες* του Υφυπουργείου Νέας Γενιάς τις πόρτες των Πανεπιστημίων στην κοινωνία. Και σ' αυτά τα πλαίσια δόθηκε η μοναδική ευκαιρία στο τότε Σχολείο μου, το Επαγγελματικό Λύκειο Κουφαλίων, να πάρει μέρος σε ένα πρόγραμμα που είχε:

1. Επιστημονική υποστήριξη και εκπαιδευτικό υλικό
2. Παιδαγωγικό μετασχηματισμό της επιστημονικής γνώσης στο μαθητικό επίπεδο
3. Ενεργητική συμμετοχή και πρωτοβουλίες των μαθητών
4. Σύνδεση στην πράξη με τη τοπική κοινωνία
5. Κατάληξη σε προτάσεις και σε έκδοση πολλαπλασιαστικού χαρακτήρα.

Μήπως αυτά δεν εξακολουθούν να είναι σήμερα 11 χρόνια μετά τα ζητούμενα σε προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης;

ΕΙΣΑΓΩΓΗ *

Οι Μικρές Κυκλάδες (Ηρακλειά - Σχοινούσα - Κέρος - Κουφονήσια - Δονούσα) γνωστές από την άγονη γραμμή και από τον Οδυσσέα Ελύτη είναι ένα σύμπλεγμα νησιών που βρίσκεται ανάμεσα στη Νάξο, την Αμοργό και την Ιο. Χαρακτηρίζονται από το ότι δεν έχουν περάσει σ' αυτές τα *σύγχρονα* πρότυπα ανάπτυξης και η πραγματικότητα αυτή παρέχει τη δυνατότητα σχεδιασμού μικρής ανάπτυξης στηριγμένης σε μελέτη της φέρουσας ικανότητάς τους.

Τα νησάκια αυτά - ίσως και με κριτήριο το πολιτικό κόστος μια και έχουν ελάχιστους ψηφοφόρους - είδαν το φως τους (της Δ.Ε.Η.) μόλις αυτή τη χρονιά.

Η προσπάθεια μας είχε δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη ήταν η καταγραφή του φυσικού περιβάλλοντος και η γνωριμία ή το ζύμωμα, αν θέλετε, με τη ζωή και τη σκέψη των ντόπιων με στόχο μαζί να κάνουμε σκέψεις για ένα καλλίτερο μέλλον.

Η δεύτερη είχε εκπαιδευτική χροιά: για πρώτη φορά συμμετείχαν σε πρόγραμμα οικολογικών και αναπτυξιακών πρωτοβουλιών μαθητές με στόχο κάποια παιδιά από τον κάμπο του Αξιού να γνωρίσουν μια άλλη πλευρά της πατρίδας, να εκπαιδευθούν οικολογικά, και να κάνουν ένα *εργαστήριο* Κοινωνιολογίας βλέποντας τη ζωή μερικά από όσα συζητούσαμε όλο το χρόνο στην αίθουσα διδασκαλίας.

* Τα κείμενα είναι όπως γράφτηκαν το 1984.

Στην ομάδα μας συμμετείχαν η Επίκουρος Καθηγήτρια του Τομέα Οικολογίας του Βιολογικού Τμήματος του Α.Π.Θ. κ. Μαργαρίτα Αριανούτσου, ο ιχθυολόγος της Νομαρχίας Κυκλάδων Δρ. Σταύρος Τσελάς, ο εκπαιδευτικός κ. Στέλιος Τσολακίδης, ο βιολόγος Λάμπρος Λουκάς, οι φοιτήτριες του Βιολογικού Μαρία Μαρκάκη και Στέλλα Δημητριάδου και οι μαθητές του Επαγγελματικού Λυκείου Κουφαλίων : Αριζάνης Μανώλης, Δημάκη Χριστίνα, Καρατζοπούλου Εύα, Μενζικά Ανθούλα, Νικολάκη Μαρία και Τριανταφυλλίδου Κατερίνα.

Δουλέψαμε ακολουθώντας ένα οργανωτικό πλάνο που έδινε τη δυνατότητα με τις ομαδοποιήσεις του να συγκεντρωθούν:

1. Με καθημερινές εξορμήσεις στοιχεία που αφορούν στη φυσιογνωμία και στη δομή του φυσικού περιβάλλοντος του συμπλέγματος και στις χρήσεις γης και θάλασσας που γίνονται και

2. Με καθημερινές συζητήσεις και παρέα με τους ντόπιους στοιχεία που αφορούν στην οικονομική και κοινωνική ζωή των ανθρώπων.

Σημασία ιδιαίτερη δόθηκε στο επίπεδο των σχέσεων με το κόσμο και νοιώθουμε μια υπερηφάνεια για την επιτυχία μας σ' αυτό το σημείο. Μπήκαμε στα σπίτια τους, μπαλώσαμε τα δίκτυα, ψαρέψαμε μαζί, συζητήσαμε ώρες ατελείωτες στους καφενέδες, οργανώσαμε λαϊκές συνελεύσεις, χορέψαμε μπάλο και συρτό, τραγουδήσαμε, φτιάξαμε μαζί τις βιβλιοθήκες. Οι Κουφονησιώτες μάλιστα δεν μας άφηναν να φύγουμε.

Ίσως σ' όλα αυτά διαφαίνεται μια ρομαντική διάθεση αλλά πιστεύω ότι πάνω από μία ολοκληρωμένη οικολογική καταγραφή, από μία εμπεριστατωμένη οικονομική ανάλυση ή μία σωστή κοινωνιολογική προσέγγιση, βρίσκεται το ζωντανό παρόν της ποιότητας των διανθρώπινων σχέσεων. Σ' αυτό το σημείο θέλω τονίσω το ζεστό ξεκίνημα που έγινε σε μια προκαταρκτική συνάντηση με τη Νομάρχη Κυκλάδων Κα Ελισάβετ Παπαζώη που κάθισε μαζί μας ενημερώνοντάς μας για τα νησιά της μέχρι τις μικρές πρωινές ώρες.

Οι μαθητές που ήταν μαζί μας εκπαιδεύτηκαν οικολογικά από τους οικολόγους της ομάδας και τις φοιτήτριες ενώ στην κοινωνιολογική τους έρευνα ακολούθησαν ένα ερωτηματολόγιο που ήταν φτιαγμένο έτσι ώστε αφ' ενός να αγγίζει τα μαθήματα Κοινωνιολογίας του Σχολείου τους και αφ' ετέρου να αποδίδει πληροφορίες χρήσιμες για τη μελέτη μας.

Είδαν στη πράξη ζητήματα σχετικά με τις παραγωγικές δυνάμεις, τις παραγωγικές σχέσεις, τους κοινωνικούς θεσμούς, την δημογραφική κατάσταση, τους προσδιοριστικούς παράγοντες της νοοτροπίας και συμπεριφοράς κ.ά.

Με τα παιδιά ασχοληθήκαμε ιδιαίτερα με την οργάνωση των βιβλιοθηκών βάζοντας κι εμείς ένα λιθαράκι πάνω από τον ογκόλιθο που έβαλε εκεί ο Μανώλης Γλέζος. Υπήρχαν πολλά άχρηστα έντυπα που σαν ελεημοσύνη έστειλαν οι φιλεύσπλαχνοι των αστικών κέντρων στα νησιά και απουσία ταξινόμησης των βιβλίων (στα Κουφονήσια).

Στη γνωριμία τους με την μικρο- νησιωτική Ελλάδα οι μαθητές είδαν πολλά πράγματα για πρώτη φορά στη ζωή τους και τα μάτια τους μεγάλωσαν πολλές φορές μ' αυτό τον συγκινητικά αυθόρμητο τρόπο που μεγαλώνουν τα μάτια των παιδιών όταν βλέπουν κάτι καινούργιο, κάτι πρωτόγνωρο.

Ας περάσουμε όμως στην παρουσίαση των πληροφοριών που συλλέξαμε για κάθε νησί για να φτάσουμε και στις προτάσεις μας για το πραγματοποιήσιμο των οποίων αισιοδοξούμε.

Χάρτης 1

Χάρτης 2

Η έκταση σε τετραγωνικά χιλιόμετρα είναι:

Πάνω Κουφονήσι: 3,8	Σχοινούσα: 10
Κάτω Κουφονήσι: 4	Ηρακλειά: 19

	Απόλυτη Κάλυψη (%)			
	Πάνω Κουφονήσι	Κάτω Κουφονήσι	Σχοινούσα	Ηρακλειά
Cistus incanus	10	85	9	
Cistus monspeliensis	1	2		+
Sarcopoterium spinosum	6		9	9
Coridothymus capitatus	16	4	4	4
Teucrium polium	2	1	2	2
Helianthemum numuralium	+			+
Helichrysum siculum	+	+	2	+
Erica sp.	+		+	1
Olea europea	2	2	+	2
Pistacia lentiscus	2	4	18	17
Quercus coccifera	+	+	+	4
Juniperus oxycedrus	1	5	7	8
Genista acanthoclada	8	4	3	5
CalIcotome villosa	+		9	3
Pirus amygdaliformis	1	2	5	2
Anthyllis hermaniae	+	+		+
Thymelea tartonraira	+	19		
Thymelea hirsuta	+	+		
Stachys candida	+		+	+
Asparagus aphyllus	+	1	1	1
Inula viscosa	+		+	+
Origanum vulgare			1	+
Ceratonia siliqua			+	+
Ballota acetabulosa				+
ΣΥΝΟΛΟ	49	52	66	67

Πίνακας 1. Ξυλώδη είδη που απαντούν στα νησιά των Μικρών Κυκλάδων (αναφέρονται τα πιο βασικά που καθορίζουν τη φυσιογνωμία της βλάστησης)

1.1. Κλίμα

Οι Μικρές Κυκλάδες έχουν το τυπικό Μεσογειακό κλίμα, δηλ. Περιόδους υψηλών θερμοκρασιών και χαμηλών έως ανύπαρκτων βροχοπτώσεων και περιόδους μετρίων θερμοκρασιών και σχετικά υψηλών βροχοπτώσεων.

1.2. Βλάστηση

Η βλάστηση της περιοχής είναι τυπική χαμηλή φρυγανική με διαφορές στα κυρίαρχα είδη επαγόμενες από τις διαφοροποιήσεις σε σχιστόλιθο και ασβεστόλιθο στα διάφορα νησιά. Έτσι στην Ηρακλειά και τη Σχοινούσα κυριαρχεί ο σχιστόλιθος ενώ στα Κουφονήσια ο ασβεστόλιθος.

Ο Πίνακας 1 δίνει την απόλυτη κάλυψη των πιο βασικών ξυλωδών ειδών που καθορίζουν τη φυσιογνωμία της βλάστησης.

1.3. Πληθυσμός

Τα στοιχεία της εξέλιξης του πληθυσμού απεικονίζονται στο Διάγραμμα 2. Φαίνεται ξεκάθαρα η πτωτική τάση στην τριακονταετία 1951 - 1981, καθώς επίσης και η καλλίτερη κατάσταση απ' αυτήν την άποψη στα Κουφονήσια που θα ερμηνευτεί παρακάτω από την ανάλυση των οικονομικών όρων.

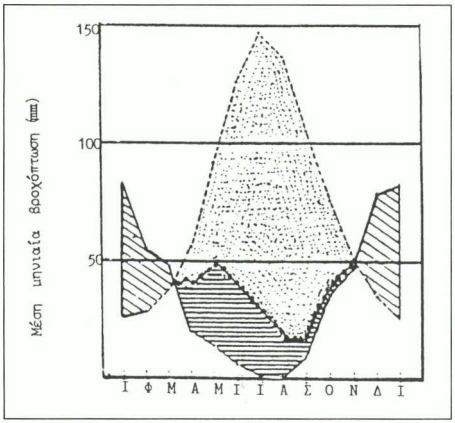

Το διάγραμμα 1 είναι ένα διάγραμμα ισοζυγίου ύδατος της περιοχής

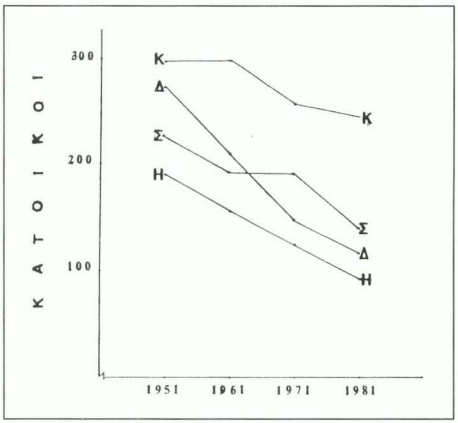

Διάγραμμα 2. Εξέλιξη πληθυσμού Μικρών Κυκλάδων.

2. ΠΑΝΩ ΚΟΥΦΟΝΗΣΙ

Δύο βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία περιβαλλοντικής πίεσης στο Πάνω Κουφονήσι είναι οι δυνατοί άνεμοι και η χαμηλή υγρασία. Έτσι αναγκαστικά οι καλλιέργειες περιορίστηκαν σε απάνεμα μέρη.

Οι Κουφονησιώτες πάντως εκμεταλλεύτηκαν κάθε σπιθαμή ζωτικού χώρου και μάλιστα τον διεύρυναν βγάζοντας πέτρες που χρησιμοποίησαν σε τοιχαλάκια για συγκράτηση του εδάφους ή σε χτίσιμο στάβλων. Το πρόβλημα του νερού το αντιμετώπιζαν με συλλογή βρόχινου σε στέρνες, πηγάδια, ενώ τώρα έχουν μικρή μονάδα αφαλάτωσης θαλάσσιου ύδατος.

Οι καλλιέργειες περιλαμβάνουν κυρίως σιτηρά, ελιές και συκιές. Υπάρχουν περίπου 280 ελαιόδενδρα και 80 συκιές σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία του 1982.

Η παρουσία των αρωματικών απετέλεσε μήνυμα που το πήραν γρήγορα οι κάτοικοι. Οι δυνατοί άνεμοι που φυσούν εκεί όμως, τους υποχρέωσαν να φτιάξουν κυψέλες σε απάνεμα μέρη. Έχουν περίπου 50 κυψέλες σε πρωτόγονη κατάσταση που εγκαταλείπονται.

Στο χώρο της κτηνοτροφίας τα στοιχεία της Νομαρχίας για το 1981 δίνουν 380 γίδια, 4 γελάδες και 180 πουλερικά. Η παραγωγή, όπως είναι εύκολα αντιληπτό, καλύπτει ανάγκες των ντόπιων.

Ο οικισμός είναι κι αυτός κτισμένος σε απάνεμο μέρος. Μορφολογικά δε φαίνεται να κρατούν καμιά ιδιαίτερη αρχιτεκτονική γραμμή αλλά υπάρχει μία συνήθεια να χρωματίζουν τα σπίτια με πράσινο - άσπρο ή γαλάζιο - άσπρο.

Υπάρχουν μονώροφα και διώροφα σπίτια και συναντούν οξύτατο πρόβλημα για να χτίσουν τώρα, επειδή πρέπει υποχρεωτικά να έχουν δύο στρέμματα μέσα στον οικισμό και τέσσερα έξω από αυτόν. Πρέπει εδώ να πούμε ότι τέσσερα στρέμματα σε ορισμένες περιοχές του νησιού σημαίνει επικυριαρχία από νότο προς βορρά και ίσως οι αρμόδιοι πρέπει στους νόμους που προτείνουν να παίρνουν υπόψη και τις ιδιομορφίες που υπάρχουν εκτός της Αττικής που βλέπουν.

Το πλήθος των σπηλιών που υπάρχουν γύρω γύρω στο νησί θα αποτελούσαν ασφαλές καταφύγιο για τους πειρατές. Πραγματικά το νησί έχει πειρατική ιστορία που φαίνεται ότι συνδέεται και με την Ιστορία της Κέρου όπως θα δούμε παρακάτω. Οι δυσκολίες που παρουσίαζε η εκμετάλλευση της ξηράς κύρια λόγω των περιβαλλοντικών πιέσεων έσπρωξαν τους κατοίκους του νησιού προς τη θάλασσα.

Η θάλασσα της περιοχής θεωρείται σαν από τους σημαντικότερους ψαρότοπους της Ελλάδας. Η αλιεία στα

Σκάφη		Απασχολούμενοι
Είδος	*Αριθμός*	
Γρι-γρι	2	40
Τράτες	6	24
Διχτυάρικα- παραγαδιάρικα	22	66
Μηχανοκίνητες βάρκες	15	15
ΣΥΝΟΛΟ	45	145

Πίνακας 2.

Είδος	Ποσότητα (σε τόνους)
Σαυρίδια	1000
Τονάκια	150
Γόπες	100
Μαρίδες	100
Κολιοί	50
Άλλα είδη	200
ΣΥΝΟΛΟ	1600

Πίνακας 3. Παραγωγή έτους 1983 (Τα στοιχεία προέρχονται από την Εποπτεία Αλιείας Νομού Κυκλάδων)

Κουφονήσια είναι σε καλή κατάσταση. Οι παρακάτω πίνακες δίνουν την εικόνα από πλευράς στόλου - απασχολούμενων και παραγωγής (Πίνακες 2 και 3).

Η επιλογή της αλιείας ως βιοποριστικής λύσης είχε σαφή επίδραση στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και της νοοτροπίας των Κουφονησιωτών. Είναι δυναμικοί, τολμηροί, με δίψα για να μάθουν κάτι καινούργιο, αισιόδοξοι, τραγουδούν, χορεύουν και σε κοιτούν στα μάτια ίσια. Τα παιδιά της ομάδας επεσήμαναν τη διαφορά τους από τους κατοίκους της Σχοινούσας που ασχολούνται κύρια με γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες και είδαν εδώ στην πράξη πώς προσδιορίζεται ή νοοτροπία από τις αντικειμενικές συνθήκες. Οι οικογένειες έχουν πολλά παιδιά (5- 6) και η εξήγηση είναι ότι χρειάζονται χέρια για τα ψαροκάικα (διαφοροποίηση θεσμού ανάλογα με το στόχο, παράλληλη λειτουργία του θεσμού της οικογένειας).

Χαρακτηριστικό του πόσο πιστεύουν στον εαυτό τους είναι η ύπαρξη μιας μόνο εκκλησίας.

Στα πλαίσια του δευτερογενή τομέα παραγωγής υπάρχει ένα γραφικό καρνάγιο με έναν άριστο τεχνίτη που τον προτιμούν από πολύ μακρινά νησιά αλλά που κινδυνεύει να μείνει χωρίς συνέχεια γιατί δεν βρίσκονται νέοι να μάθουν την τέχνη του.

Για να επανέλθουμε όμως στην κύρια παραγωγική ενασχόληση, την αλιεία σημειώνουμε ότι σύμφωνα με υπολογισμούς του ιχθυολόγου της ομάδας το επενδυμένο κεφάλαιο των Κουφονησιωτών ξεπερνά τις 150.000.000 δραχμές.

Παρ' όλα αυτά δεν έχει γίνει ούτε ένα έργο υποδομής όχι για βελτίωση αλλά ούτε για προστασία της υπάρχουσας αλιείας. Παλαιότερα η προσπάθεια για μεγιστοποίηση του κέρδους είχε σαν αποτέλεσμα την διάδοση της αλιείας με

δυναμίτη αλλά οι αυστηρές ποινές που θεσπίστηκαν τελευταία και η ενημέρωση των ψαράδων για τις καταστροφικές συνέπειες, ελάττωσαν τη χρήση του.

Επειδή η ποιότητα αλλά και η ποσότητα των ψαριών της περιοχής δρουν ελκυστικά σε ψαράδες άλλων περιοχών (Πειραιάς - Σαλαμίνα - Χαλκίδα κλπ.) καταφθάνουν κατά δεκάδες μηχανότρατες που επιδίδονται σε εντατική και πολλές φορές παράνομη αλιεία. Γι' αυτό λόγο η Νομαρχία μετά από γενική απαίτηση των ψαράδων θέλοντας να προστατεύσει τα ιχθυαποθέματα της περιοχής απαγόρευσε την αλιεία με μηχανότρατα στην περιοχή των Μικρών Κυκλάδων. Η απαγόρευση όμως δεν συνοδεύεται από αστυνόμευση και έτσι τα αποτελέσματα δεν είναι τα επιθυμητά.

Η εμπορία των ψαριών γίνεται διαμέσου ενός εκτεταμένου δικτύου μεσαζόντων που εκμεταλλεύεται σε πολλές περιπτώσεις τον κίνδυνο φθοράς της παραγωγής και την ανυπαρξία μηχανισμού ελέγχου.

Το Κουφονήσι έχει ιδιαίτερα όμορφες παραλίες. Ετσι το καλοκαίρι ο πληθυσμός τριπλασιάζεται καθώς ξένοι και ντόπιοι τουρίστες έρχονται ζητώντας ηρεμία στην ψαράδικη μικροκοινότητα και αίσθηση ζωής σε ισορροπία με τη φύση. Βέβαια τότε δημιουργούνται και προβλήματα σκουπιδιών (η ταφή είναι αδύνατη), αποδοχής του γυμνισμού κλπ.

Υπάρχει μια ξενοδοχειακή μονάδα 10-15 δωματίων και λίγες μικρότερες με οργανωμένη εκμετάλλευση δωματίων και νοικιάζονται επίσης μεμονωμένα δωμάτια σε σπίτια. Το camping απαγορεύεται.

Οι κάτοικοι θέλουν να διευρύνουν τις τουριστικές τους δραστηριότητες αλλά σκοντάφτουν στο νόμο του ΥΧΟΠ για τα δύο στρέμματα εντός οικισμού και τέσσερα εκτός, που αναφέραμε σαν προϋπόθεση για χτίσιμο. Βέβαια κάποιος πλούσιος που τελευταία αγόρασε μεγάλο κομμάτι του νησιού (κάποιοι έλεγαν για 30%) έχει τη δυνατότητα να δώσει αυτός τη μορφή που θέλει στη τουριστική εκμετάλλευση του νησιού. (Φαντασθείτε αυτή να είναι η εκτρωματική της βιομηχανοποίησης). Οι κάτοικοι πάντως θέλουν να διατηρήσουν την φυσιογνωμία του Κουφονησιού και προπάντων να μη γίνουν γκαρσόνια του *ξένου*. Θα τους βοηθήσει άραγε κανείς ;

Στο Κουφονήσι υπάρχει γιατρός, νοσοκόμα, αστυνομία, κοινοτικό γραφείο, βιβλιοθήκη, δημοτικό σχολείο και προγραμματίζεται και γυμνάσιο. Το τελευταίο αρκετοί κάτοικοι δε το θεωρούν απαραίτητο. Το γιατί το βρίσκει κανείς αν σκεφτεί τις επιδράσεις του σε εργατικά χέρια για την αλιεία.

Δεν υπάρχει χώρος για αθλητισμό ή χώρος για ψυχαγωγία των νέων που είναι και πολλοί.

Η κοινότητα του νησιού σε συνεργασία με τον Σύλλογο Κουφονησιωτών της Αθήνας (στον οποίο γράφονται και οι ... επισκέπτες) φροντίζει για τη δημιουργία σύγχρονου ιατρείου και για χώρο αθλητισμού αλλά συναντά δυσκολίες γιατί δεν υπάρχουν δημόσιες εκτάσεις.

Γενικά οι κάτοικοι είναι έξυπνοι, δραστήριοι, συνεργάσιμοι και περίεργοι για κάθε τι καινούργιο. Χαρακτηριστικό είναι ότι άκουσαν πρώτη φορά για θερμοκήπιο και αμέσως ενδιαφέρθηκαν για το τι μπορούν να κάνουν.

Μετά από καθημερινή σχέση μαζί τους σε όλες τις δραστηριότητες από τη δουλειά μέχρι την ελίτσα και το ουζάκι στον καφενέ ζήσαμε τα προβλήματα τους και τα καταγράψαμε. Μαζί πάλι καταλήξαμε σε μερικές προτάσεις που παραθέτουμε στο τέλος αυτής της έκθεσης ελπίζοντας ...

3. ΚΑΤΩ ΚΟΥΦΟΝΗΣΙ

Στο Κάτω Κουφονήσι εμφανή ήταν τα χαρακτηριστικά της πιο περιορισμένης χρήσης του χώρου και της κάπως καλλίτερης προστασίας από τον αέρα. Παρατηρήσαμε περισσότερη αναγέννηση, βρήκαμε όμορφο νερό σε πηγάδι και ακούσαμε από τη γιαγιά που μένει εκεί ιστορίες για φώκιες.

Επίσης στην *Ξεχασμένη Ελλάδα* πληροφορηθήκαμε την ύπαρξη ενός κακέκτυπου εκτροφείου θηραμάτων. Εβαλαν στο νησί κουνέλια για αγρίεμα και κυνήγι. Πυροβολώντας όμως τα κουνέλια τρομάζουν οι κατσίκες που αποβάλλουν ή ... αυτοκτονούν. Φυσιογνωμικά το νησάκι αυτό μοιάζει με το Πάνω αν και είναι διαφορετικού σχήματος. Έχει ωραιότατες αμμουδιές. Η περιορισμένη χρήση του μάλλον ανάγεται σε σχέσεις ιδιοκτησίας.

4. ΚΕΡΟΣ

Στη δεύτερη φάση του Πρωτοκυκλαδικού Πολιτισμού (2800 - 2200 π.Χ.) η Κέρος ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη. Οι συνοικισμοί της έναρξης της Β' φάσης που έφερε στο φως η αρχαιολογική σκαπάνη έχουν σπίτια σε μεγάλες αποστάσεις ενώ απουσιάζουν τα τείχη. Αυτό ίσως δείχνει αίσθηση σιγουριάς που όμως υποχωρεί απ' τα μέσα της 3ης χιλιετηρίδας με παρουσία τειχών (απειλή ισχυρής Μινωικής Κρήτης).

Η βραχώδης και άγονη γη ώθησε τους κατοίκους στη θάλασσα και το εμπόριο. Ιστορικά σημειώνονται εκτεταμένες συναλλαγές με των εξωκυκλαδικό κόσμο. Οι κάτοικοι έγιναν σπουδαίοι ναυτικοί και πειρατές.

Σήμερα η αρχαιολογική σκαπάνη ξέχασε την Κέρο αλλά όπως μας είπε ο φίλος ο μπάρμπα- Νικήτας, μια γραφική ξερακιανή φυσιογνωμία δεν την έχουν ξεχάσει οι αρχαιοκάπηλοι.

Κύρια χαρακτηριστικά αυτού του επιβλητικού βραχώδους όγκου είναι ότι δεν κατοικείται από άνθρωπο και ότι έχει πολλές σπηλιές στα βράχια του. Έτσι πάρα πολλά πουλιά όπως Αγριοπερίστερα, Κέπφοι, Γεράκια, κ.α. γεμίζουν τα νησί και προσφέρονται για παρατήρηση.

Το οικοσύστημα εδώ είναι σχεδόν αδιατάραχτο.

Ο άνθρωπος αν και δεν κατοικεί κάνει χρήση αλλά λελογισμένη. Χίλια πεντακόσια περίπου γίδια - τουρίστες από την Αμοργό και το Κουφονήσι βόσκουν εκεί και όλα δείχνουν ότι δεν υπάρχει πρόβλημα υπερβόσκησης. Σημειώσαμε την ύπαρξη ενός πηγαδιού. Πολλά γίδια φεύγουν από τον έλεγχο των ιδιοκτητών τους και αγριεύουν.

Το πλησίασμα με καΐκι προς την βορειοανατολική πλευρά του νησιού είναι δύσκολο. Με μπονάτσα παραλίγο να πνιγούμε. Λένε ότι κατεβαίνει εκεί ένα μπογάζι κατευθείαν από τη Καβάλα. Ανάμεσα σε δύο θεόρατους βράχους μας μίλησαν για τη Σκύλα και τη Χάρυβδη (πόσοι διεκδικούν τον Ομηρο;).

5. ΣΧΟΙΝΟΥΣΑ

Μπαίνοντας με το καΐκι στο ήσυχο λιμανάκι της Μερσίνης αποκτήσαμε μια αίσθηση αγαλλίασης και προδιατεθήκαμε όσο γινόταν ευνοϊκότερα γι' αυτό το νησί. Η Σχοινούσα προστατεύεται βόρεια από τη Νάξο και έτσι δεν έχει το πρόβλημα του ανέμου που αντιμετωπίζει το Κουφονήσι.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

1. ΑΛΙΕΙΑ

Στη θαλάσσια περιοχή των Μικρών Κυκλάδων υπάρχει ένας από τους σημαντικότερους ψαρότοπους της Ελλάδας. Αν θέλουμε να βοηθήσουμε την ανάπτυξη των νησιών αυτών θα πρέπει να εστιάσουμε στη βελτίωση της αλιείας για το Κουφονήσι και στη διάδοση της και στ' άλλα νησιά.

Οι Κουφονησιώτες με το στόλο που προαναφέραμε έχουν επενδύσει κεφάλαιο που ξεπερνά τις 150.000.000 δρχ, απασχολούνται σχεδόν καθολικά *συν γυναιξί και τέκνοις* με το ψάρεμα και πιάνουν γύρω στους 1500 τόνους ψάρι το χρόνο. Όμως οι ψαράδες δίνουν καθημερινά μάχη με τον καιρό και περιμένουν πολύ χρόνο για ένα αλιευτικό καταφύγιο που θα προστατέψει τα καΐκια τους και θα τους δώσει τη σιγουριά να κατασκευάσουν μεγαλύτερα, πιο σύγχρονα και αποδοτικότερα σκάφη. Τα αριθμητικά δεδομένα πείθουν ότι η κατασκευή του καταφυγίου είναι απόλυτα δικαιολογημένη. Αν η ιδιωτική πρωτοβουλία φαίνεται απρόθυμη στης προκηρύξεις διαγωνισμού για το έργο, το έργο δεν θα γίνει ποτέ; Πού είναι ο ρυθμιστικός κρατικός παρεμβατισμός; Εμείς σκεφτόμαστε ότι πρέπει να γίνει μια μικρή θυσία από το δημόσιο, να συνεισφέρουν κάπως και οι ντόπιοι (θ' ανταποκριθούν σίγουρα αν τους ζητηθεί) και να λυθεί το ζήτημα.

Για τα άλλα νησιά το αλιευτικό δυναμικό τους δεν δικαιολογεί κατά τη γνώμη μας ανάληψη τέτοιου κόστους από το δημόσιο. Οι Κουφονησιώτες επιθυμούν ζωηρά τη δημιουργία αλιευτικού συνεταιρισμού αλλά έχουν άγνοια μεθόδων συνεταιριστικής οργάνωσης και τρόπων διοχέτευσης της παραγωγής στην ιχθυαγορά με παράκαμψη μεσαζόντων. Παράλληλα φοβούνται τον ανταγωνισμό των πανίσχυρων μεγαλεμπόρων. Η δημιουργία του συνεταιρισμού θα βοηθήσει στην απόκτηση *συλλογικής επαγγελματικής συνείδησης* που αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ορθολογική εκμετάλλευση του θαλάσσιου πλούτου. Για να γίνει όμως ο Συνεταιρισμός αυτός στον οποίο θα μπορούν κατά τη γνώμη μας να συμμετέχουν και οι επαγγελματίες ψαράδες των άλλων Μικρών Κυκλάδων πρέπει να γίνουν ενημερωτικά μαθήματα και σεμινάρια από υπεύθυνους φορείς και ειδικούς ανθρώπους. Ισως το Υφυπουργείο Νέας Γενιάς σε συνεργασία με το Υπουργείο Γεωργίας (Δ/νση Αλιείας, την ΠΑΣΕΓΕΣ και τη Νομαρχία Κυκλάδων μπορεί να δώσει λύση σ' αυτό το πρόβλημα που στο κάτω κάτω δεν έχει και μεγάλο κόστος. Μαθήματα για καλλίτερη οργάνωση ζητούν οι άνθρωποι. Σημειώνουμε πάντως ότι η ανεξαρτητοποίηση του Συνεταιρισμού από το υπόλοιπο κύκλωμα εμπορίας συνδέεται άμεσα με την κατασκευή ψυκτικών θαλάμων συντήρησης αλιευμάτων και κατασκευή παγοποιείου.

Η απαγόρευση της μηχανότρατας από τη Νομαρχία είναι θετικό μέτρο που για ν' αποδώσει πρέπει να συμπληρωθεί. Τη συμπλήρωση τη βλέπουμε να μπορεί να γίνει με ενημέρωση των ψαράδων για τη σκοπιμότητα του μέτρου ώστε να αντιληφθούν ότι πρόκειται για το δικό τους μακροχρόνιο συμφέρον και με αστυνόμευση της περιοχής από ειδικό περιπολικό σκάφος του Λιμεναρχείου Νάξου, που παράλληλα θα ελέγχει τη χρήση δυναμίτιδας και τη διενέργεια αρχαιοκαπηλίας στην Κέρο. Μέχρι με έλεγχο τιμολογίων των χονδρεμπόρων που παίρνουν αυτή τη στιγμή τα ψάρια απ' το Κουφονήσι μπορεί να συνδυαστεί η δραστηριότητα αυτού του περιπολικού.

Είδαμε ότι οι Κουφονησιώτες δεν θέλουν και τόσο το Γυμνάσιο γιατί προτιμούν νάχουν τα παιδιά στα καΐκια. Σκεφθήκαμε ότι εδώ χρειάζεται ίσως μια Αλιευτική Τεχνική Σχολή ώστε η εκπαίδευση παράλληλα με τις γενικές γνώσεις και την κοινωνικοποίηση των νέων να δένεται και με τις ιδιαίτερες ανάγκες της πραγματικότητας του νησιού. Επίσης πιστεύουμε ότι οι ψαράδες πρέπει να εκπαιδευτούν στην αλιεία του ξιφία που είναι πολύ αποδοτική και για την οποία δεν ενδιαφέρθηκαν μέχρι τώρα.

Εκτός απ' όλα αυτά η διαρκής επιμόρφωση του αλιευτικού εργατικού δυναμικού μέσω της Νομαρχίας με στόχο την ορθολογική εκμετάλλευση του θαλάσσιου πλούτου και τη μεταφορά θεωρητικών και πρακτικών γνώσεων φαίνεται αναγκαία.

Οι ενδείξεις που υπάρχουν μάλλον αποκλείουν δυνατότητα οστρακοκαλλιέργειας αλλά είναι δυνατή η ιχθυοκαλλιέργεια σε θέσεις που μπορούν να εντοπισθούν σε κοινή έρευνα των ντόπιων και της Δ/νσης Αλιείας της Νομαρχίας. Ο ιχθυολόγος μας κ. Τσελάς βλέπει δυνατή τη χρήση ιχθυοκλωβών.

Σοβαρή αντιμετώπιση επιβάλλεται σε ό,τι έχει σχέση με επιδότηση ζημιών από δελφίνια και χελώνες. Εμείς έχουμε μια οικολογική ευαισθησία αλλά ο ψαράς βλέπει το δελφίνι και την χελώνα σαν εχθρό του και αν μακροχρόνια στοχεύουμε στην ευαισθητοποίησή του πρέπει βραχυχρόνια με ρεαλισμό να σταματήσουμε την εχθρική του διάθεση με αποζημιώσεις.

Στο Κουφονήσι είναι δυνατό να λειτουργήσει καλοκαιρινός βρεφονηπιακός σταθμός που θα λύνει τα χέρια γυναικών των ψαράδων αν βρίσκονται κάθε καλοκαίρι 4-5 φοιτήτριες Σχολών Νηπιαγωγών που επιθυμούν να συνδυαστούν τις διακοπές τους με δουλειά συναφή με το αντικείμενο σπουδών τους. Οι ντόπιοι όπως μας είπε ο Πρόεδρος της Κοινότητας κ. Πράσινος και ο πρόεδρος του Αλιευτικού Συλλόγου Ηλίας Φωστιέρης είναι διατεθειμένοι να καλύψουν σημαντικό μέρος των εξόδων τους.(Πάντως οι δικές μας μαθήτριες έδειξαν ζωηρό ενδιαφέρον).

Τελειώνουμε με την αλιεία υπογραμμίζοντας ότι όποια προσπάθεια ενημέρωσης, εκπαίδευσης, επιμόρφωσης κλπ. γίνει, καλό είναι να απευθυνθεί και στα νησιά Σχοινούσα και Ηρακλειά. Συστηματική προσπάθεια ίσως δείξει και σ' αυτούς τους ανθρώπους πόσο προσοδοφόρα ενασχόληση είναι το ψάρεμα. Αν στραφούν προς το σπαρταριστό ασήμι η Σχοινούσα και η Ηρακλειά που αντιμετωπίζουν πληθυσμιακό μαρασμό θα ξαναζωντανέψουν. Εκστρατεία λοιπόν να τους ταρακουνήσουμε.

2. ΓΕΩΡΓΟΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ - ΜΕΛΙΣΣΟΚΟΜΙΑ

Για να υπάρξει ενδιαφέρον για παραγωγική δραστηριότητα πρέπει αφενός να είναι δυνατή η προσέγγιση της ευρύτερης αγοράς και αφετέρου να είναι εφικτή η εκμηχάνιση. Το πρώτο χωρίς λιμάνι φαίνεται να γίνεται μόνο μέσω Νάξου αλλά το δεύτερο χωρίς λιμάνι είναι αδύνατο.

Πάντως στα πλαίσια μιας συνολικής αντιμετώπισης να δούμε αν μπορεί ένα συνεργείο να γυρίζει όλα τα νησιά με μια μικρή φρέζα για να κάνουμε ξανά καλλιέργειες με ψυχανθή. Και επειδή υπάρχει πρόβλημα νερού, προτείνουμε τα Αιγυπτιακό τριφύλλι που είναι 4ετές φυτό και δεν χρειάζεται πολύ νερό.

Επιμορφωτικά σεμινάρια είναι απαραίτητα. Πρέπει να δοθούν πληροφορίες μεθόδων, οργάνωσης, εναλλακτικών δυνατοτήτων, συνεταιριστικής οργάνωσης, ορθολογικής χρήσης, εμπορίας, προοπτικών για το μέλλον κλπ. Η Ηρακλεία π.χ. ζητάει βοήθεια για τη μελισσοκομία της. Η Νομαρχία λοιπόν ίσως μπορεί σε συνεργασία με το Υπ. Γεωργίας να στέλνει ειδικούς που θα μένουν όμως κοντά στους αγρότες και μελισσοκόμους δύο τουλάχιστον εβδομάδες, ώστε να αποφευχθούν τα *ξπεα πτερόεντα.*

3. ΣΚΟΥΠΙΔΙΑ - ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗ

Το πρόβλημα των σκουπιδιών, που γίνεται οξύτερο το καλοκαίρι με την αύξηση του πληθυσμού, ίσως μπορεί να λυθεί συνολικά για πολλά νησιά μαζί μ' ένα πλοίο που θα συγκεντρώνει τα σκουπίδια σε μια θέση για παραγωγή αερίου.

Το αποχετευτικό μια και δεν έχει αντιμετωπισθεί ακόμη ριζικά (γιατί συνήθως καταπιανόμαστε μ' ένα πρόβλη-

μα όταν η κατάσταση φτάσει στο απροχώρητο), το συνδέουμε σ' αυτή τη φάση με μελέτες για μικρούς βιολογικούς σταθμούς. Αλλιώς όλες αυτές οι παραδεισένιες παραλίες και ο πλούσιος ψαρότοπος θα γίνουν κάποτε αγνώριστα.

4. ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ

Οι προοπτικές είναι ευοίωνες. Τυποποιημένη τουριστική βιομηχανία δεν πέρασε ακόμη και έτσι το έδαφος για άλλη μορφή τουρισμού, για κοινωνικό τουρισμό και για οικοτουρισμό είναι πρόσφορο. Αφού ξεπεραστεί το όριο των 4 στρεμμάτων εκτός οικισμού μπορούν να γίνουν μικρές μονάδες ενταγμένες στην ιδιαίτερη φυσιογνωμία κάθε νησιού. Αλλά μπορούν και κτίρια να αναπαλαιωθούν. Ιδιαίτερα στην Ηρακλειά, όπου υπάρχουν πολλά εγκαταλελειμμένα αλλά και στη Σχοινούσα. Επίσης, όπου είναι δυνατό, θα μπορούσε στο Σχολείο να λειτουργούσε ένας μικρός ξενώνας 4 - 5 ατόμων για το δίμηνο των διακοπών με έσοδα για την Κοινότητα ή τη Σχολική Εφορεία.

Κίνδυνος υπάρχει για το Κουφονήσι. Τι θα γίνει αν ο ξένος μεγαλοϊδιοκτήτης θελήσει να δημιουργήσει μεγάλη μονάδα; Μήπως τέτοιοι τόποι πρέπει να χαρακτηρίζονται σαν περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους; (βλ. Περίπτωση Ζακύνθου).

Η Κέρος τουριστικά προσφέρεται και λόγω αρχαιολογικών ευρημάτων αλλά: Ολόκληρο το σύμπλεγμα προσφέρεται για οικοτουριστική εκμετάλλευση επειδή παρουσιάζει σε μικρές σχετικά αποστάσεις πλήθος εναλλαγών περιβάλλοντος και εξαιρετικά ενδιαφέροντα στοιχεία για παρατήρηση (το Κουφονήσι με τη περιβαλλοντική πίεση του ανέμου, την Κέρο με τα βράχια, τα πουλιά, τη λελογισμένη βόσκηση και το αδιατάραχτο περιβάλλον, τη Σχοινούσα με την πλήρη εκμετάλλευση γης, την Ηρακλειά σαν μέση κατάσταση και με το σπήλαιο της κλπ. κλπ. κλπ.).

Μου φαίνεται ότι είναι ένα πολύ προκλητικό σύμπλεγμα.

5. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Αυτά που αναφέραμε σαν στοιχεία κατάλληλα για εκδήλωση οικοτουριστικού ενδιαφέροντος είναι επίσης κατάλληλα σαν βάση για δημιουργία προγράμματος περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Είναι τόσες πολλές οι ιδιαιτερότητες κάθε νησιού και τόσο μικρές οι αποστάσεις, που θάλεγε κανείς ότι πρόκειται για *κελεπούρι* περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Ισως το Πανεπιστήμιο Αιγαίου πρέπει να δει σοβαρά το ζήτημα. Πάντως όπως φάνηκε κι απ' την παρουσίαση το σύμπλεγμα προσφέρεται και για κοινωνιολογική έρευνα και ίσως είναι δυνατός ένας ευρύτερος συνδυασμός.

Οι βιβλιοθήκες των νησιών χρειάζονται ενίσχυση και με άλλες προσφορές, όχι όμως ελεημοσύνες με σαβούρα σαν κι αυτές που εντοπίσαμε στο Κουφονήσι, όπου βρήκαμε άφθονες ξενόγλωσσες πραγματείες για τα ορυκτά της Αργεντινής, Πανεπιστημιακές Επετηρίδες, ξένα περιοδικά για διαμάντια κ.α.

Η προσφορά μάλιστα πρέπει να κατευθυνθεί και σε βιβλία σχετικά με τις παραγωγικές ενασχολήσεις του πληθυσμού. Έτσι κάνουμε έκκληση και θα δραστηριοποιηθούμε για να πάνε στις Μικρές Κυκλάδες βιβλία σχετικά με την αλιεία, τη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη μελισσοκομία κλπ. (επίσης παιδικά βιβλία).

6. ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ

Οι κάτοικοι των νησιών εκτός από το καφενείο, την ταβέρνα και την τηλεόραση θα μπορούσαν να έχουν μια πιο ενεργητική κοινωνική συνεύρεση αν γινόταν μια προσπάθεια δημιουργίας πολιτιστικών συναθροίσεων.

Ο γιατρός της Ηρακλειάς είχε μια ωραιότατη ιδέα για μια κινηματογραφική μηχανή που με ταινίες που θα προωθούνται απ' το κέντρο θα γυρίζει σ' όλα τα νησάκια για ψυχαγωγία και επιμόρφωση. Οι κοινότητες μαζί με τους Συλλόγους Κουφονησιωτών, Σχοινουσιωτών και Ηρακλειωτών ίσως είναι οι καταλληλότεροι φορείς για την υλοποίηση της ιδέας. Μια μικρή κινηματογραφική μηχανή δεν είναι σπουδαίο έξοδο.

Στο Κουφονήσι όπου οι νέοι είναι πολλοί (και ικανοί όπως αντιληφθήκαμε απ' τη συναναστροφή μαζί τους) είναι δυνατή προώθηση πολιτιστικού στεκιού νεολαίας με προβολές, παιχνίδι, συζητήσεις, μουσική κ.α. Εμείς για τόπο θα προτείναμε τον ανεμόμυλο.

(Σημ. Ολόκληρη η εργασία έχει έκταση 40 σελίδων).

Γιώργος ΦΑΡΑΓΓΙΤΑΚΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Χριστίνα ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Τάσος ΑΚΡΙΩΤΗΣ, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Δέσποινα ΒΩΚΟΥ, Τμήμα Βιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Νάσια ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ, Ιστορικός - Εκπαιδευτικός
Χριστίνα ΓΙΟΥΡΓΑ, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Βίκα ΓΚΙΖΕΛΗ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
Γιάννης ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
Δημήτρης ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Παναγιώτης Ν. ΔΟΥΚΕΛΛΗΣ, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Ιουλία ΕΞΑΡΧΟΥΛΕΑ, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Μάριος ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΗΣ, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Ηλίας ΚΑΪΝΑΔΑΣ, Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας
Λεωνίδας ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Χάρης ΚΟΚΚΩΣΗΣ, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Θεόδωρος ΚΟΥΣΟΥΡΗΣ, Εθνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών
Ευγενία ΚΟΥΤΣΙΔΟΥ, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Βάνα ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Κατερίνη ΛΙΑΜΠΗ, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Αγγέλα ΛΟΥΜΟΥ, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Νίκος ΜΑΡΓΑΡΗΣ, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Μαρίζα ΜΑΡΘΑΡΗ, ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ
Λουκία ΜΑΡΚΑΚΗ, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
Λίνα Γ. ΜΕΝΔΩΝΗ, Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Νίκος ΜΠΕΛΑΒΙΛΑΣ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο
Χρίστος ΝΤΟΥΜΑΣ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Σταύρος ΠΕΡΕΝΤΙΔΗΣ, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
Σοφία ΠΛΑΤΑΝΙΣΤΙΩΤΗ, Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης,
Γραφείο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, ΥΠ.Ε.Π.Θ.
Εύα ΣΗΜΑΝΤΩΝΗ - ΜΠΟΥΡΝΙΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γιάννης ΣΚΑΡΠΕΛΟΣ, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Χαρά ΣΤΡΑΤΟΥΔΑΚΗ, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών
Μανώλης ΤΡΑΝΟΥΔΗΣ, Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, ΥΠ.Ε.Π.Θ.
Ανδρέας ΤΡΟΥΜΠΗΣ, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Γιώργος ΦΑΡΑΓΓΙΤΑΚΗΣ, Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης,
Γραφείο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, ΥΠ.Ε.Π.Θ.
Γιώργος ΦΑΤΟΥΡΟΣ, Υπηρεσία Εγγείων Βελτιώσεων, Υπουργείο Γεωργίας
Μαρία ΦΙΝΕ, Αρχιτέκτων, Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο
Εφη ΦΩΤΟΥ - JONES, Scottish Analytical Services for Art and Archaeology

Βιβλιοδεσία: Θ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΣ

Διαχωρισμοί-Σελιδοποίηση-Films-Εκτύπωση: Μ.ΟΡΦΑΝΟΣ

ISBN: 960-371-002-4

MD0006131796